НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди

ФІЛОСОФСЬКИЙ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ СЛОВНИК

Київ
Абрис
2002

ББК 87 я 2
Ф 56

Ф 56 Філософський енциклопедичний словник (ФЕС) містить 1700 статей, що становлять систематичний виклад філософських знань з позицій сьогодення, а також відомості про творчість визначних філософів минулого і сучасності. Представлені основні філософські напрями, категорії, поняття філософських дисциплін.

Словник призначений для філософів — науковців, студентів, викладачів, а також широкого кола читачів, що вивчають філософію і цікавляться нею.

ББК 87 я 2

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В.І. Шинкарук *(голова редколегії)*,

Є.К. Бистрицький, М.О. Булатов, А.Т. Ішмуратов, П.Ф. Йолон (*заступник голови редколегії*), **Г.П. Ковадло** (*відповідальний секретар редколегії*), **А.М. Колодний, С.Б. Кримський, В.С. Лук'янець, В.В. Лях, В.А. Малахов, М.М. Мокляк, Л.В. Озадовська, Н.П. Поліщук** (*заступник голови редколегії*), **С.В. Пролеєв, Я.М. Стратій, В.Г. Табачковський, Н.В. Хамітов**

Наукові редактори
Л.В. Озадовська, Н.П. Поліщук

Рекомендовано Вченою радою Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди Національної академії наук України

© Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ, 2002
© Покаржевська І.О., художнє оформлення, 2002
© "Абрис", 2002

ISBN 966-531-128-X

ПЕРЕДМОВА

Український "Філософський енциклопедичний словник" (ФЕС) — це перше видання такого типу, завданням якого є систематичний виклад українською мовою філософських знань на сучасному рівні їх розвитку з позицій, що відбивають радикальні зрушення у сучасному світі та його пізнанні; знайомство українського читача з найважливішими явищами, подіями і періодами історико-філософського процесу, з визначними мислителями минулого і творчістю сучасних філософів. Підготовка ФЕС здійснювалась з урахуванням нагромадженого досвіду видання словникової та освітньої літератури в Україні та за її межами. Важливою передумовою стало видання за останні десять років кваліфікованих підручників та навчальних посібників з багатьох галузей філософських знань та філософії в цілому. Безпосереднім вітчизняним словниковим джерелом слугувало перше (1973) та друге (1986) видання "Філософського словника", підготовленого Головною Редакцією Української Радянської Енциклопедії за науковим редагуванням академіка НАН України В.І. Шинкарука та за участю колективу авторів, значна частина яких є авторами і нинішнього видання.

Пропонований читачеві ФЕС підготовлений на принципово іншій теоретичній і методологічній основі, ніж "Філософський словник". Філософська думка в Україні переживає нині глибокі зрушення, пов'язані зі становленням незалежної національної держави та з відмовою від деструктивних для філософії ідеологічної заангажованості та догматизму. На відміну від попередніх видань в ФЕС трансформована система філософських категорій і понять через вилучення одних і введення потужної множини інших філософських термінів. Це дозволяє усунути звуженість та підпорядкування змістового викладу матеріалу лише одній із багатьох філософських течій; уникнути спрощеності та однобічності підходів і оцінок.

Відбиваючи загальнолюдські цивілізаційні тенденції філософського поступу, ФЕС висвітлює здобутки української філософської культури в річищі світової філософської думки, зокрема європейської. Таке сполучення є органічним, позаяк українська філософська думка розвивалася у тісній взаємодії з європейською, окрім того, воно дозволяє виявити загальнолюдський зміст і національну специфіку в розробці фундаментальних філософських проблем. З огля-

ду на такий підхід, до ФЕС був уперше в словниковій літературі систематично долучений великий масив української філософської думки, представники якої хоч здебільшого і не були "чистими" професіоналами, проте зробили значний внесок у формування самобутньої української філософської культури. При цьому в ФЕС знайшли висвітлення явища і постаті української філософської думки, які в радянський період тенденційно замовчувалися. Особливістю даного словника є те, що в ньому вміщено короткі біографічні довідки та відомості про філософський доробок наших сучасників, що надає читачеві можливість познайомитися із станом філософської науки в нашій країні, характером проблематики та теоретичним рівнем її дослідження.

Розмаїття, національні та цивілізаційні особливості філософської культури охоплені такою мірою, якою дозволяє обсяг ФЕС, склад авторського колективу, стан її вивчення і висвітлення в науковій літературі, доступність джерельної бази.

Добір прізвищ сучасних українських філософів ґрунтувався на важливості порушених ними філософських проблем та висунутих ідей, реальному внеску в розвиток філософії та освіти в Україні. Зазначені в статтях основні праці, незалежно від національної приналежності постаті та від мови оригіналу, подаються українською мовою з зазначенням у дужках року їх першого видання. У біографічних статтях у ряді випадків відсутні окремі дані, що стосуються життя і діяльності мислителя. Це пояснюється тим, що в процесі роботи над статтею не вдалося віднайти потрібної інформації.

ФЕС не дотримується жорсткої нормативності в поданні змісту філософських термінів, в трактуванні філософських вчень, напрямів, течій; не претендує на однозначні оцінки інтелектуальних здобутків видатних постатей історико-філософського процесу. В багатьох статтях ФЕС поряд із загальноприйнятим, усталеним тлумаченням дається авторське бачення або розуміння філософського терміна, вчення, події тощо, чим реалізується принцип плюралізму мислення. Тому між окремими статтями можливі розбіжності, наявність альтернативних чи суперечливих думок. Такі статті подаються як авторські з відповідними підписами. Статті усталеного змісту, статті про персоналії та деякі інші подаються без підписів, хоч зроблено винятки для окремих статей про історичні

постаті, діяльність яких оцінюється далеко неоднозначно. В кінці ФЕС подається повний склад авторів.

Упорядкування статтей проведено за алфавітом. У ФЕС певною мірою впроваджена система взаємних посилань, що дозволяє поглибити розуміння того чи іншого філософського терміна за рахунок споріднених статей. В кожній конкретній статті термін, на який робиться посилання, виділяється курсивом. Терміни, що передаються двома (або більше) словами, вписуються в алфавітний контекст таким чином, щоб на першому місці стояло основне, логічно навантажене слово і утворювало зі спорідненими термінами єдиний тематично-смисловий блок. Наприклад, терміни *теорія пізнання, концепції раціональності, соціальні відносини* подаються відповідно як *"пізнання теорія", "раціональності концепції", "відносини соціальні"*.

У підготовці ФЕС був задіяний великий авторський колектив, основу якого склали науковці Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України. Були залучені провідні науковці з інших академічних установ та викладачі вищих навчальних закладів Києва та країни, знані фахівці із Польщі і Франції.

ФЕС не орієнтується на якусь одну специфічну категорію читачів. "Філософський енциклопедичний словник" адресується науковцям та аспірантам, викладачам та студентам вищих навчальних закладів, учителям та учням загальноосвітніх шкіл, ліцеїв та гімназій, широкому колу української інтелігенції, що прагнуть познайомитися з вітчизняною та зарубіжною філософією і її творцями, основними філософськими поняттями і вченнями, традиціями та новаціями, розмірковує над хвилюючими проблемами сьогодення. Пропонований словник – дзеркало нашого часу, перехідного періоду в становленні української філософії.

Довідковий матеріал для висвітлення персоналій та окремих термінів світової філософської думки уточнювався за: The Encyclopedia of Philosophy. – Editor in Chief Paul Edwards. – Macmillan Publishing Co. – N.Y.; London. – Vol. 1 – 8. – 1972; The Encyclopedia of Philosophy. – Supplement. – Editor in Chief Donald M. Borchert. – Macmillan Reference USA. – Simon & Schuster Macmillan. – N.Y., 1996; Dictionary of Philosophy and Religion: Eastern and Western Thought. By W.L.Reese. – New Jersey: Humanities Press Inc. – 1980; Современная западная философия/Словарь. – Москва, 1998;

Новая философская энциклопедия. В 4 т. – Москва: "Мысль". – 2000.

Наукові редактори, Редколегія та Видавництво усвідомлюють, що така перша проба опрацювання українського енциклопедичного словника неминуче пов'язана з певними упущеннями та недоліками. Тому вони будуть вдячні всім читачам за критичні зауваження, поради та пропозиції, які будуть враховані в подальшій роботі. Листи просимо надсилати на адресу: 01001, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України або Видавництва гуманітарної літератури "Абрис".

П.Ф. Йолон
Н.П. Поліщук
Л.В. Озадовська

АББАНЬЯНО, Ніколо (1901, Салерно – 1990) – італ. філософ, представник *екзистенціалізму*. Обстоював оптимістичний, або позитивний варіант екзистенціалізму. *Екзистенцію* розумів як можливість. Стверджував, що автентичний екзистенційний вибір є спробою знайти в теперішньому певну єдність між минулим і майбутнім, що виключала б неможливість подальшого вибору. Цій меті слугувала універсальна формула "можливість можливості". А. припускав поєднання наукового пізнання з релігійною вірою, *емпіризму* з *ірраціоналізмом*. Автор праць з історії філософії, історії наукового пізнання, соціології, естетики.

Осн. тв.: "Структура екзистенції" (1939); "Позитивний екзистенціалізм" (1948); "Історія філософії". В 3 т. (1974).

АБЕЛЯР, П'єр (1079, Пале – 1142) – франц. філософ, теолог і поет, один із засновників діалектичної *схоластики*, відомий майстер диспуту свого часу. Учень номіналіста Росцеліна та реаліста Гійома з Шампо. У 1113 р. заснував школу з філософії і теології у Парижі. Трагічне кохання А. і Елоїзи, відображене ним у славнозвісній "Історії бідувань Абелярових", закінчилось тим, що в 1119 р. А. і Елоїза стали ченцями. Але зважаючи на численні прохання, А. знову повертається до викладацької роботи. Праці А. двічі були піддані осудові офіційною церквою за єресь – в 1121 р. на соборі в Суасоні і в 1140 р. на соборі в Сансі. В суперечках реалістів і номіналістів А. займав проміжну позицію, розробивши власне вчення, пізніше назване *концептуалізмом*. У етичному вченні А. наголошував на природних, а не божественних першоосновах моральності: гріховний не сам вчинок, а намір порушити моральний закон, властивий усім людям і всіма визнаний, хоч і різною мірою; вчинок, який чиниться у згоді з сумлінням, не може бути визнаний гріховним. А. одним з перших протиставив авторитету віри авторитет розуму і науки. Не "вірити, щоб зрозуміти", як у *Ансельма Кентерберійського*, а "розуміти, щоб вірити". А. визнає божественне одкровення, але вважає, що Святе письмо, як результат творчості окремих осіб, підлягає критиці розуму. В питанні про походження понять А. наближається до сенсуалізму.

Осн. тв.: "Християнська теологія" (1124); "Так і ні" (1123); "Пізнай самого себе" (1125 – 1138).

АБСОЛЮТ (від лат. absolutus – безумовний, необмежений) – одне з основних понять духовної культури людства, що виражає граничну загальну основу сущого й найвищу цінність для людини. Поняття "А." віддавна існувало в філософії і поза її межами – в міфології, релігії, суспільних стосунках, але сам термін набув поширення у XVIII ст. в *нім. класичній філософії*. Уявлення про найвище, абсолютне виникло тому, що людина живе в світі, який набагато перевершує її могутністю, незрозумілістю, протистоїть їй практично і духовно. А. втілює два моменти – силу світу і бажання людини підкорити цю силу чи умилостивити її. Сама по собі людина несамодостатня, їй потрібна опора, яку вона вбачала в А. Онтологічно А. – це подолання скінченності людської істоти, обмеженості її пізнавальних можливостей. А. це є сама людина, але як гранична інстанція її життя він повинен існувати поза нею. Стабільність будь-якої культури, соціальних зв'язків ґрунтується на певній остаточній інстанції, яка не підлягає сумніву, до якої кожен може звернутися, знайти захист чи душевний спокій. Без такого А. суспільство нетривке. Саме він є гарантом моральності стосунків, правових законів, єдності соціуму як цілого. Класичний приклад тлумачення А. подає англ. *абсолютний ідеалізм* (кін. XIX – поч. XX ст.). Коли держава і релігія почали втрачати силу, Стирлінг (1820 – 1909), *Бредлі* (1846 – 1924), Мак Таггарт (1866 – 1925) вибудували філософські системи, в яких над видимим світом здіймається незмінна, несуперечлива, гармонійна реальність, з якої випливають усі права і обов'язки людини та яка повинна реалізувати себе в релігії і державі як відображеннях А. Духовна і соціальна руїна завжди проявляється у втраті вищих чи абсолютних цінностей.

М. Булатов

АБСОЛЮТНА ІДЕЯ – засадниче поняття в філософії *Гегеля*, яке має декілька

значень: 1) як завершальна ланка логічного процесу – єдність "ідеї пізнання" (теоретичної ідеї) та "ідеї блага" (практичної ідеї); і в цьому розумінні воно має раціональний зміст, оскільки поєднання теорії і практики дає найбільш досконале і повне (абсолютне) знання; 2) як синтез гранично загальних, а тому абсолютних протилежностей – *мислення* і *буття*, суб'єктивного і об'єктивного; 3) як основа всієї існуючої дійсності, всього світу, природи і людини; це значення відбиває ідеалістичний аспект вчення Гегеля; 4) як зміст абсолютного знання, або розуму, які становлять сутність *абсолютного духу*. В усіх значеннях присутня основна риса ідеї – поняття, що має бути реалізованим і є основою того, що реалізується. Система логіки є реалізацією А.і. як основи, що відкривається в її завершенні, бо, згідно з Гегелем, наступне – основа попереднього, а остання ланка логічного – основа всієї системи категорій. Природа постає як втілення і відчуження А.і. Розвиток духу є усвідомленням і пізнанням А.і. як підстави всього існуючого і своєї власної сутності.

М. Булатов

АБСОЛЮТНА ІСТИНА – єдино правильна, безумовна *істина*. Первісним осередком її були релігії, кожна з яких лише себе вважала вірною, а всі інші невірними. Боротьба таких абсолютів була духовно-практичним відтворенням взаємовідносин етносів, яким вони належали. Позитивний сенс такого явища полягав у тому, що людина, яка відчувала себе істотою слабкою і несамодостатньою, потребувала зовнішньої духовної опори. Цією опорою, гарантом її існування виступав Бог. Без А.і. буття людини ставало для неї проблематичним (див. *Абсолют*). А.і. в релігії досягається непохитною вірою. Філософія переосмислила це поняття у двох напрямах. До першого належали мислителі, які вважали за А.і. свої власні філософські вчення чи системи. Кожен з таких мислителів – *Платон, Аристотель, Спіноза, Ляйбніц* – вважав, що його картина світу і людини абсолютно істинна, тобто не залежить од часу, коли він живе, обставин його особистісного і соціального буття. Але згодом виявилося, що істина не статична, а розвивається, тобто що істина є процес. А.і. постала як завершальна стадія пізнання, як тотожність граничних протилежностей – суб'єктивного і об'єктивного (див. *Фіхте*), свідомої і несвідомої діяльності (див. *Шеллінг*), мислення і буття (див. *Гегель*). Аналогом цієї структури в математиці і природознавстві став "принцип відповідності", згідно з яким попередня система знання входить у більш розвинуту – як її граничний випадок. Таким є співвідношення евклідової і неевклідової геометрії, класичної механіки і теорії відносності тощо. Даний розвиток відбиває прогрес пізнання. Отже, вчення, які в свій час вважалися абсолютними, виявляються відносними, але абсолютне виникає на більш високому рівні. Другий напрям стосується історії пізнання, особливо природничонаукового, яке має кумулятивний характер. Його особливість полягає в тому, що до вже добутих істин додаються нові, підсумком чого стала формула – "абсолютна істина складається із суми відносних істин". Абсолютне тут постає як синонім повноти, тоді як у "принципі відповідності" воно має значення глибини пізнання. Попередні стадії пізнання, які виявилися відносними, зберігають атрибут абсолютності, але тепер в обмеженій сфері і обсязі. Напр., закони класичної механіки абсолютно істинні для малих швидкостей і деяких практичних потреб тощо. І навпаки, більш досконалі системи знання вбирають в себе відносні, менш досконалі. Отже, знання є певним поєднанням *абсолютного і відносного*. Його розмежування на абсолютну і відносну істини відбувається лише в часі, в процесі розвитку.

М. Булатов

АБСОЛЮТНЕ і ВІДНОСНЕ – категорії діалектики для позначення суперечливої єдності у *речах* двох моментів: 1) безумовного, самодетермінованого, самостійного, такого, що існує в речах як самих по собі, безвідносно щодо інших, і тому стійкого; 2) опосередкованого, обумовленого, релятивного, такого, що визначається іншими речами, існує у відношенні до них і має плинний, тимчасовий характер. В історії філософії абсолютне тлумачили як надісторичну, позачасову і нетворювану сутність, що виступала як єдино дійсна реальність (*абсолютний дух, абсолютна ідея*, абсолютна особистість, абсолютні принципи моралі тощо).

На відміну від абсолютного, відносне розглядалося як умовне, тимчасове, що приховує незмінну і вічну абсолютну основу. У стародавній філософії абсолютне ототожнювалося також з досконалим, самодостатнім *буттям*, що існує природно (за *Аристотелем*, для вогню природно – здійматися вгору, для каміння – падати вниз). У Середні віки А. і В. протиставлялись одне одному як божественне і мирське, небесне і земне, вічне і скороминуще. Духовна першосутність розглядалася як єдина, всезагальна і безпочаткова. Термін "абсолютне" вперше застосували Мендельсон і Якобі для позначення "Бога". У філософії *Спінози* А. – "Природа". У користування цей термін ввів *Шеллінг*. Категорії абсолютності і відносності широко використовувалися як сутнісні характеристики *простору і часу* (*Ньютон*), етики (абсолютна етика *Спенсера*, етичний релятивізм *Ніцше*), істини (абсолютна і відносна істина у марксизмі), ідеалістичної філософії (абсолютний ідеалізм *Гегеля* і *Бредлі*). А. і В. – моменти одного й того самого. Перебільшення одного з них призводить до пізнавальної безвиході, як, наприклад, у суперечках представників концепцій автогенезу та ектогенезу у біології, інтерналізму та екстерналізму в методології наукового пізнання, ідей плюральності (див. *Плюралізм*) і єдності світу в філософії. Відкидання абсолютного моменту зумовлює пізнавальний релятивізм, як наслідок – породжує суб'єктивізм, скептицизм, *агностицизм* та ірраціоналізм. Ігнорування моменту В. прирікає на догматизм і закостеніння думки, фактуалізм і позитивізм, превалювання аналізу над синтезом. Єдність А. і В. випливає з нерозривності розмежованості і зв'язків, перервного і неперервного, сутності і явища, речі і її властивостей.

АБСОЛЮТНИЙ ДУХ – найвища форма духа у "Філософії духа" *Гегеля*, порівняно з суб'єктивним і об'єктивним духом. Суб'єктивний дух – це властивість людини, що проявляється в її душі, свідомості і самосвідомості, в психологічних властивостях. Об'єктивний дух – світ, який створює людство, сукупність суспільного життя і його розвитку у вигляді всесвітньої історії. А.д. – надлюдський і надприродний, творець людини, природи й історії. Він втілюється у трьох формах – мистецтві, релігії, філософії. Поняття духа (відсутнє у *Канта*) Гегель запозичив у релігії християнства, тому основна форма А.д. у нього – релігія. Мистецтво і філософія є такими, оскільки вони зв'язані з нею, але по особливому подають і розуміють Бога у своїх сферах: мистецтво – в образах, філософія – в поняттях. Найрозвинутішою формою А.д. Гегель вважав філософію, а сутністю духа – розум, діалектичне мислення. А.д. тут постає як усвідомлення повної єдності суб'єктивного і об'єктивного.

М. Булатов

АБСОЛЮТНИЙ ІДЕАЛІЗМ – напрям англ. ідеалістичної філософії, однією з засад якої є адаптування філософських ідей *Гегеля* до номіналістичної та емпіричної традиції англ. філософії. Основні представники – *Бредлі, Бозанкет*, Мак-Таггарт, *Коллінгвуд*. А.і. тлумачить *Абсолют* як цілісну єдність дійсності, яка охоплює не тільки пізнавальні, а й етичні, естетичні, релігійні та інші моменти на противагу частковим аспектам видимості. Разом з тим А.і. послідовно обстоював цінність індивідуального "Я". До засадничих аргументів А. і. відноситься твердження про те, що індивіди в своїй глибинній сутності є духовними субстанціями. В стосунках з іншими "Я" вони утворюють духовне співтовариство особистостей, яке в концепції Мак-Таггарта відіграє роль персоналістської інтерпретації гегелівської *абсолютної ідеї*. В особі Коллінгвуда А. і. прагнув поєднати філософію та історію, доводив можливість існування метафізики як історичної науки.

М. Булатов

АБСТРАГУВАННЯ (від лат. abstractio – відвернення, відтягнення) – один із засобів пізнання та теоретичного подання реальності в знанні. А. полягає у виділенні й розгляді деяких (а то й однієї) особливостей і прикмет предмета з тим, щоб, не зупиняючись на другорядному, зосередитися на тому, що найважливіше, з огляду на рух до поставленої мети. В широкому розумінні А. є відволіканням від одиничного, випадкового, несуттєвого і виділенням загального, необхідного, суттєвого з тим, щоб спростити шлях до науково об'єктивного знання. Іноді властивості предмета, від яких

відволікаються при розгляді, спеціально обумовлюються (напр., у випадках абстракції ототожнення, потенційної здійсненності й актуальної нескінченності). Результатами А. є категорії й т. зв. абстрактні поняття, які теоретично репрезентують тільки одну з важливих сторін об'єкта пізнання або фіксують якусь прикмету безвідносно до реального чи можливого її носія. Напр., фізична категорія маси схоплює тільки одну універсальну властивість речовини, так що при цьому якісне розмаїття речовин та нескінченна множина їхніх інших властивостей залишаються поза увагою. А., як правило, не закінчується утворенням абстракцій типу категорій чи абстрактних понять. На базі понять-абстракцій, зокрема, за допомогою системи зв'язків між ними, конструюються пізнавально-теоретичні об'єкти, конструкти, призначення яких – давати повний теоретичний опис явищ і предметів.

Ф. Канак

АБСТРАКТНЕ і КОНКРЕТНЕ – категорії, які розкривають відношення мислення до дійсності і розвиток самого мислення. Найзагальніша їхня відмінність полягає у тому, що мислення є сукупністю узагальнень (абстракцій), а в дійсності існують лише окремі одиничні речі: "немає лева взагалі" (*Гегель*). Тобто дійсність конкретна, одинична, а мислення абстрактне, загальне. Інший смисл категорій А. і К. полягає в тому, що К. – це єдність багатоманітного, з кожною окремою річчю включно. Разом з тим, кожна окрема сторона речі, явища, події – це також реальне А.: в процесі розвитку речей ці сторони виникають чи зникають, що становить реальний аналог абстрагування або конкретизації; напр., лев чи дуб конкретніші, ніж ті зародки, з яких вони виникають. На цій підставі і виникає абстракне мислення, тобто здатність окреслювати певні *властивості* речей і надавати їм самостійності. Співвідношення дійсності і мислення відбивається також у наступних двох смислах конкретного: чуттєво конкретне і розумово конкретне. Чуттєво конкретною є сама дійсність. А мислення має декілька стадій розвитку, розкритих генетичною психологією: це наочно-дієве, наочно-чуттєве та абстрактне мислення. Нарешті, А. і К. є ознаками самого мислення, а також ступенями його розвитку, що втілюється у принципі сходження від А. до К.

АБСТРАКЦІЯ "АБСОЛЮТНОЇ" ЗДІЙСНЕННОСТІ – одна з основних абстракцій, що використовується у класичній математиці та *класичній логіці* й відзначається практично високим рівнем абстрагування від реальної здійсненності, внаслідок чого вона – найсильніша з усіх цих абстракцій, зокрема *абстракції потенційної здійсненності*. Сенс А."а." з. полягає в тому, що саме такий надзвичайно високий ступінь ідеалізації реальної здійсненності дає можливість вкрай широкого розуміння здійсненності як абсолютної здійсненності. Здійсненним вважається кожний об'єкт, який тільки можна помислити, не впадаючи у протиріччя, або, іншими словами, об'єкт, визначення якого у цій логічній системі не самосуперечливе (логічно несуперечливе).

АБСТРАКЦІЯ АКТУАЛЬНОЇ НЕСКІНЧЕННОСТІ – ключова абстракція наукового пізнання, яка є значно сильнішою ідеалізацією, ніж абстракція потенційної нескінченності. Класична математика і *класична логіка* користуються нею понад два з половиною тисячоліття як методом, що виходить з можливості абстрагування від нескінченності множин та від незавершеності самого процесу побудови нескінченних множин. Результатом цього абстрагування є поняття завершеної або актуальної нескінченності. Несуперечливе, коректне розуміння А.а.н. можливе лише за умови сумісності понять нескінченності й актуальності. Ці питання – сфера компетенції *теорії множин*. Нескінченною, згідно з цією теорією, є множина, еквівалентна своїй підмножині. Розуміння актуальної нескінченності дає уявлення про актуально нескінченну множину – множину, побудова якої ні в який спосіб не пов'язується з завершенням нескінченного процесу утворення її довільних елементів. У цьому сенсі актуальний характер нескінченної множини означатиме цілковите абстрагування від процесу утворення всіх її елементів, що дає можливість розглядати таку множину (скажімо, нескінченні числові множини натуральних, цілих чи дійсних чисел) як об'єкт, заданий водночас всіма його елементами. Трансформуючи нескінченні

множини на існуючі об'єкти (тобто об'єкти, визначення яких не призводить до логічних суперечностей), А.а.н. служить містком між скінченними й нескінченними множинами. Цим самим відкриваються можливості дослідження нескінченних множин логічними засобами, відпрацьованими й апробованими на скінченних множинах.

АБСТРАКЦІЯ ПОТЕНЦІЙНОЇ ЗДІЙСНЕННОСТІ – одна з основних концепцій математики і логіки (конструктивних логіко-математичних теорій). Будучи різновидом абстракції здійсненності, що полягає в абстрагуванні від реальних меж конструктивних можливостей людського інтелекту, зумовлених об'єктивними – просторово-часовими і матеріально-енергетичними – обмеженнями, вона припускає незалежність процесу побудови об'єктів від об'єктивних умов його реалізації, причому, її можна розуміти не тільки у тому значенні, що припускається абстрагування від об'єктивних умов побудови (тобто від зазначених вище об'єктивних обмежень), а й у тому, що ці умови припускаються завжди здійсненними. У цьому плані А.п.з. дає можливість під побудовою об'єкта розуміти не тільки практично здійснювану за даних об'єктивних умов побудову, а й побудову потенційно здійсненну, тобто здійсненну у припущенні, що після кожного кроку процесу побудови об'єкта існують об'єктивні умови для виконання кроку наступного. А.п.з. дає можливість розглядати об'єкти, ігноруючи (чи обминаючи) питання про їх реалізацію і враховуючи лише можливості їх побудови у тому розумінні, що існує ефективний (конструктивний) спосіб (алгоритм, процедура, метод тощо) такої побудови.

АБСУРД (від лат. absurdus – немилозвучний, недоречний, безглуздий, недоладний) – смисловий антипод понять логічної обґрунтованості, раціональної осмисленості або дії, сумірності зі змістом вихідних принципів (аксіом, постулатів тощо) тої чи тої теоретичної системи або певної історичної парадигми системи знань і вірувань в цілому. Такий смисл має термін А. в логічному методі "зведення до А." (reductio ad absurdum); близькими до цього є і т. зв. "божевільні ідеї" (*Бор*) теоретичного природознавства, звернення до яких вивело класичну науку XVIII – XIX ст. з глибокої кризи на поч. XX ст. На противагу повсякденним уявленням про А. як звичайну нісенітницю, науковий підхід допускає раціональну осмисленість абсурдного твердження (у даній теоретичній системі) в межах іншої, відмінної від цієї системи. У світовій філософській традиції поняття А. використовувалося тими її представниками, які тяжіли до ірраціоналізму: *Тертулліаном* (теза: "Вірю, тому що абсурдно"), *К'єркегором* (протиставлення універсалізмові спекулятивної філософії ірраціональної унікальності індивідуальної віри), *Шестовим* ("ненависть до розуму" – місологія), *Сартром* (А. як характеристика "зовнішнього", "випадкового"), *Камю* ("Абсурду філософія") та ін.

І. Бичко

АБСУРДУ ФІЛОСОФІЯ – філософська позиція франц. екзистенціаліста *Камю*, сформульована у його есе "Міф про Сизифа", що має підзаголовок "Ескіз філософії абсурду". Абсурдною Камю називає ситуацію, коли за критичних обставин людина виявляє ілюзорність узвичаєної віри в раціональний сенс життя і навколишнього світу. Це породжує відчай і потяг до самогубства. Звідси його відома теза про самогубство як "основне питання філософії". Оскільки, за Камю, *абсурд* не є "онтологічною характеристикою" реальності, то його подолання можливе лише "перед лицем абсурду", а не втечею від нього у добровільну смерть чи заглибленням у релігійну віру. Спосіб подолання абсурду Камю демонструє, звертаючись до міфічної постаті коринфського царя Сизифа, якого боги прирекли на "довічне перебування в абсурдній ситуації" – він мусить котити важкий камінь на високу гору, але щоразу при наближенні до вершини камінь випадає з його рук і скочується вниз – і тому Сизифова праця триває вічно. Але одного разу Сизифа осягає думка, що радість життя і щастя зовсім не обов'язково жорстко пов'язані з раціональним (позитивним) результатом діяльності. Звідси висновок – аби наповнити серце людини щастям, достатньо лише боротьби за вершину. Отже, життя "в абсурді" і його подолання, за Камю, обопільно пов'язані в людському існуванні.

І. Бичко

АВГУСТИН, Аврелій (354, Тагаста – 430) – християнський теолог, філософ, представник західної патристики. А. систематизував християнське віровчення, використовуючи принципи *неоплатонізму*. Філософська позиція А. теоцентрична, проблема Бога є засадничою щодо усіх інших проблем. Природно-людський світ створений Богом, залежить від його всемогутньої волі. Протиставлення Бога і природи конкретизується А. у проблему вічності і часу: вічність є атрибутом Бога, а час – його творінням. Час осмислюється через минуле, теперішнє і майбутнє, де минуле і майбутнє осягаються через теперішнє. Людина, перебуваючи у плинному світі і сама змінюючись, має постійно пам'ятати про вічність і прагнути до неї. Душа людини визначається А. як нематеріальна, розумна, безсмертна сутність, що має початок, але не може мати кінця. Основні функції душі: мислення, пам'ять, надія, воля, управління тілом. Визначальною є воля, тому і віра повинна домінувати над розумом. А. висунув гасло: "Віруй, щоб розуміти!". Для обґрунтування пріоритету віри він розрізняє знання та мудрість. Знання навчає користуватися речами, мудрість орієнтує на вічність, духовні об'єкти, осягнення добра і зла. Людина повинна підкоряти знання мудрості, бо вищою її метою є спасіння душі, служіння добру. Важливим досягненням А. було створення філософії історії, осмислення з християнської точки зору єдності людської історії. Історія розглядається як боротьба "двох Градів": "Граду Божого" – церкви та Божих обранців і "Граду земного" – світської держави, яку А. називає "організацією розбійників". Розуміючи людину як "внутрішню людину", як життя її душі, А. намагається осмислити її через історичність, "часовість". Історичність та психологізм в розумінні людини, динамізму її становлення і розвитку були значними нововведеннями А., порівняно з Античністю. Для Середньовіччя А. був незаперечним авторитетом в питаннях теології та філософії.

АВЕНАРІУС, Ріхард (1849, Париж – 1896) – нім. філософ, один із фундаторів *емпіріокритицизму* разом з *Махом*). Приватдоцент Ляйпцігського ун-ту (1876). Од 1877 р. проф. Цюрихського ун-ту. Критично переосмислюючи поняття *досвіду* у контексті кризи науки та філософії кін. XIX ст., А. прагне зорієнтувати наукову філософію на методологічне підґрунтя, яке б не мало подальших опосередкувань. Сцієнтична інтерпретація досвіду спрямована на його "очищення" і нівелювання в ньому протилежності фізичного та психічного. Пізнання, за А., підпорядковане не знанню про об'єктивну реальність, а досягненню біологічно доцільної найменшої витрати сил. Для визначення природи суб'єктно-об'єктного відношення вводиться поняття "принципової координації" – "без суб'єкта немає об'єкта, без об'єкта немає суб'єкта". Пристаючи до традиції англ. критичної філософії, А. вважає відчуття вихідним щаблем пізнання. Філософія А. справила вплив на *Джеймса*.

Осн. тв.: "Філософія як пізнання світу у відповідності з принципом найменшої енергії" (1879); "Критика чистого досвіду" (1888 – 1890).

АВЕРИНЦЕВ, Сергій Сергійович (1937, Москва) – рос. філолог, історик давньої літератури, християнської культури, перекладач філософських, релігійних, художніх текстів, християнський мислитель. Закінчив філологічний ф-т МДУ (1961). Докт. філологічних наук (1980), чл.-кор. РАН (1987), член Європейської академії (1991), Всесвітньої академії культури (1992). Проф. Gonoris Causa НУ "КМА" (1998), іноземний член НАНУ (2000). Різноманітні галузі досліджень А. поєднує прагнення до глибинного філологічно-філософського осмислення текстів культури у перспективі християнської антропології. А. належать численні дослідження духовного життя й світогляду пізньої Античності, Візантії, Близького Сходу, компаративістські студії на базі історичної герменевтики ("Грецька література і близькосхідна словесність. Протистояння і зустріч двох творчих принципів" та ін.), історико-генетичні розвідки основних ліній спадкоємності європейської і, зокрема, східнослов'янської культури, серед них – численні публікації, присвячені темі Софії. Філософсько-просвітницьке значення творчості А. для пострадянського простору пов'язане з актуалізацією класичних традицій і засад гуманітарного мислення й залученням читача до широкого кола духовних надбань, витіснених за роки панування ко-

муністичного режиму (див., напр. "Софія – Логос. Словник", 1999).

Осн. тв: "Плутарх та антична біографія" (1973); "Поетика ранньовізантійської літератури" (1977); "Поети" (1996); "Риторика і витоки європейської літературної традиції" (1996).

АВЕРРОЕС див. *Ібн Рушд*.

АВЕТИСЯН, Арсен Аветович (1904, с. Фарух, Вірменія – 1984) – історик, філософ. Закінчив Ленінградський східний ін-т (1929). Докт. філософських наук (1969), проф. (1971). Од 1957 р. – в Ін-ті філософії НАНУ на посаді ст. наук. співр. і зав. від. наукового атеїзму, зарубіжної філософії. Коло наукових інтересів – проблеми античної філософії, історія релігії та атеїзму Давнього світу, стан клерикальної соціальної філософії.

Осн. тв.: "Нариси з історії релігії та атеїзму: Давній світ" (1960); "Критика сучасної клерикальної соціальної філософії" (1964).

АВІЦЕННА див. *Ібн Сіна*.

АВРЕЛІЙ, Марк Антоній (121, Рим – 180) – представник пізнього античного *стоїцизму*, римський імператор (161 – 180), автор філософсько-моралістичного твору "До самого себе", який складається із лапідарних записів про людину як своєрідний мікрокосм, в якому віддзеркалюється і уособлюється макрокосм або *універсум*; про особливості й шляхи її самоідентифікації, самовдосконалення і осягнення єдності з космічним цілим. Рушієм тіла людини і єдиним питомо людським початком є, за А., ум, що міститься поза її душею – як своєрідне відгалуження космічного ума, до якого після смерті індивіда він повертається знову. Етику раннього стоїцизму, якому властивий був фаталізм, А. прагнув переосмислювати з позицій свободи не тільки космічного, а й людського духу. Записи філософських і життєвих міркувань були для А. передусім засобом власного духовного зростання, самовдосконалення, а не спробою створити оригінальну філософську систему. Хоча його філософія часто-густо перегукується з ідеями не тільки *Геракліта* і представників стоїцизму (Посидонія, Епіктета), а й *кініків*, епікурейців, А. увійшов в історію філософії як самобутня постать мислителя, автор глибоких філософських та смисложиттєвих спостережень.

АВСЕНЄВ, Петро Семенович (1810, Київ – 1852) – філософ, психолог, представник Київської школи філософського теїзму. Закінчив Воронезьку семінарію, Київську духовну академію (1833). Магістр богослов'я. Проф. філософії в академії і одночасно викладач кафедри філософії в Київському ун-ті (1838 – 1844). Прославився лекціями з психології (з "історії душі"). Мав дружні стосунки з кирило-мефодіївцями. 1844 р. прийняв чернецтво з іменем Теофан, 1850 р. залишив академічну службу. В останні роки життя – настоятель посольської церкви в Римі. Майже не друкувався. Нотатки з психології оприлюднені в 1869 р. Сучасники бачили в А. втілення образу філософа за поняттям. Самозаглиблення – пристрасть і домінуюча риса А. Філософський ерудит, релігійно-художня натура, інтуїт, мислитель "більше серцем, ніж головою". Тяжів до *Платона*, *Плотина*, *Беме*, захоплювався *Шеллінгом* і релігійно-містичною фракцією його школи – Баадером, Стеффенсом і особливо Шубартом. Шеллінгіанець, але православний. В філософії А. цікавило співзвучне з релігією – аргументи розуму на користь постулатів віри. Гостро відчував і намагався осмислити антагонізм духа і тіла (матерії загалом). Вважав повчальнішими уроки не "денної", тверезо-розсудливої, а "нічної сторони" життя (сомнамбулізм, лунатизм, яснобачення тощо), яка, з погляду А., засвідчує: саме дух – господар і саме його суверенності треба віддавати належне в науці і житті. Примат релігії над філософією А. утверджує тим, що в кінці життєвого шляху остаточно обирає релігію. Пов'язував нове епохально-філософське оновлення зі створенням істинно релігійної філософії (чекав цього від слов'ян Росії).

АВТЕНТИЧНІСТЬ (від грецьк. αὐθεντικός – справжній) – відповідність власній природі. Термін широко вживається у сучасній філософській антропології та філософії культури. А. означає таке буття особистості чи культурної спільноти особистостей, що характеризується єдністю сутності та існування. А. та її усвідомлення є передумовою розвитку своєрід-

ності як окремої особистості, так і певної (напр., національної) культури. А. може бути замкненою та відкритою. Замкнена А. тяжіє до ізоляціонізму, відокремленості від іншого та інших, нарцисизму. Відкрита А. – така характеристика особистості чи культури, яка означає прагнення з'єднатися з іншим при збереженні власної своєрідності.

АВТОНОМІЯ і ГЕТЕРОНОМІЯ (від грецьк. αὐτονομια – незалежність; ἕτερος – інший) – у найзагальнішому значенні словом "автономія" позначають наявну міру незалежності будь-якого явища від зовнішньої причинної зумовленості. Терміном "гетерономія" позначають, зовнішню зумовленість чого-небудь у будь-якому *сущому*. Будь-яке суще має деяку основу ("суть") своєї якісної визначеності, але ця основа або суть (внутрішнє, глибинне в явищі) може існувати тільки завдяки оточенню, яке обмежує і тим визначає кордони сущого. Проте оточення не тільки обмежує будь-яке суще в його бутті, а вплітає це суще в систему взаємодій та взаємозв'язків. У природничих науках основну увагу звертають на найважливіші умови, від яких залежить буття даного сущого; але при цьому виходять з припущення, що всі інші види взаємозв'язків у *Всесвіті* залишаються незмінними. Цей взаємозв'язок зовнішніх і внутрішніх причин (внутрішнього в явищі і його оточенні) властивий для всього, що існує, тому А. і Г. можна вважати категоріями *онтології*. Тема успадкування і мінливості (пристосування організмів до середовища) – одна з важливих тем в еволюційній біології. Кожний людський соціум володіє більшою мірою автономії, ніж будь-який біологічний. Ступінь цієї автономії визначається незалежністю, по-перше, від природного оточення, і, по-друге, від того, наскільки культура даного соціуму не підпорядкована впливові інших соціумів. У другому випадку термін "автономія" стає синонімом вислову "самобутність культурна". Можна, отже, говорити про ту чи іншу міру автономії (самобутності) *етносів, націй, цивілізацій*. Поняття А. і Г. застосовується також щодо окремої людини. Історичні дані свідчать, що в первісних (архаїчних) культурах переважали колективні цінності над цінністю особистої А. Поцінування А. (суверенності) особистості є передусім явищем модерного часу, яке здобуло особливо широке визнання в Зх. Європі у зв'язку з процесом демократизації. Цьому сприяло поширення філософських ідей, що перемістили в центр уваги проблему співвідношення свободи волі та зовнішньої зумовленості (детермінованості) свідомості та поведінки людини. До філософських течій XX ст., які визнають здатність людини бути суверенною особистістю і наголошують на цінності особистої А., належать: *персоналізм, екзистенціалізм* і ті напрями філософії людини, що закорінені в релігії протестантизму. Гетерономні тенденції виявляють позитивістські та еволюціоністські концепції; марксистське розуміння природи людини має виразний гетерономний характер. Поряд з позитивними елементами особистої А. модерне суспільство породило і певні негативні різновиди А. і Г. Індивідуалізм набув ознак "хибного індивідуалізму", коли егоцентрична етика, цілераціональність та абсолютизація технократичних підходів призвели до "атомізації суспільства" – появи індивідів, не пов'язаних між собою ніякими духовними взаєминами. До того ж, продукти діяльності людей виходять з-під їхнього контролю і, набувши автономного існування, перетворюють людей на свої власні засоби. Атомізоване суспільство породило також особливе суспільне утворення – "масу", специфіка психічних та поведінкових особливостей якої полягає в легкій навіюваності, піддатливості щодо зовнішніх впливів – з боку засобів масової інформації, ідеологій та харизматичних лідерів. Залежно від обґрунтування А. і Г. в *етиці* всі етичні концепції поділяють на дві групи – автономну та гетерономну етику. Найбільш виважену концепцію автономної етики у новочасній філософії обґрунтував *Кант*. Зароджена в надрах філософії Канта проблема інтерсуб'єктивності знайшла подальше осмислення у XX ст. – в комунікативній філософії (*Апель, Габермас*). Поняття А. відіграє також важливу роль у різних галузях прикладної етики – біоетиці, медичній етиці, екологічній етиці та ін. Одним із найважливіших тут є питання про межі особистої та колективної автономії. Напр., в медичній етиці проблема А. постає у випадку права людини розпоряджатися власним життям: зага-

льновідомі дискусії етичного та правового характеру щодо самогубства, евтаназії, клонування, зміни людиною власної статі та ін. Складність проблеми в кожному з таких випадків полягає в тому, що розширення права особи вирішувати щось на власний розсуд часто зачіпає права інших осіб або ж тягне за собою негативні соціальні наслідки (хай навіть у майбутньому). Що стосується автономії культурних спільнот – таких, як етнічні спільноти та нації, то тут важливим є питання збереження та захисту культурної самобутності етносів та націй від дії руйнівних чинників гетерономного походження. Це одна із найважливіших проблем етики міжнародних та міжетнічних стосунків.

В. Лісовий

АВТОНОМНА ЕТИКА (від грецьк. αὐτοζ – сам, νόμοζ – закон) – напрям етики, який виходить із природної здатності людини до морального самовизначення на засадах автономного самоусвідомлення, єдиним етичним відповідником якого є гідність морально сформованої особистості. Визнання за особистістю автономії розумної істоти зобов'язувало поводитися з нею не тільки як із засобом, а й як з метою. *Кант* поширював цю умову на прояви будь-якої, навіть Божої волі. Поєднання всезагальності дії морального закону із свободою людини керуватися власною волею є вихідною підвалиною кантівського принципу автономії волі. Починаючи з етики Канта, автономія розуміється як така властивість волі людини, яка є сама для себе законом. В межах етичного формалізму визначено принцип автономії волі: робити вибір тільки таким чином, щоб максими, які визначають наш вільний вибір, у той же час містилися у нашому волінні як всезагальний закон. *Шелер* дав нове обґрунтування етичної автономії, переосмислюючи кантівський формалізм на засадах персоналістської етики цінностей. В світлі його матеріальної етики цінностей автономія постає не лише як предикат розуму і волі. Вона стає ознакою особистості як такої. Кантівське розуміння автономії спирається лише на моральну солідарність усіх персон у визначенні добра і зла, що не дозволяє чітко розмежувати у моральному чутті "спільну провину" та "спільне каяття" з індивідуальними актами провини та покаяння. Нове тлумачення автономії дозволяє Шелерові вивищити принцип етичної автономії з царини міжособистісної моральної солідарності до вищих форм релігійної спільноти в любові (Libensgemeinschaft), зокрема любові Бога як персони до інших особистостей. Отже, автономія волі сполучається з автономією вибору в кожному акті моральної самореалізації особистості. Сучасна філософія комунікативної дії виходить із самоідентифікації персони, в якій реалізована автономія і сила людської особистості. Принцип автономії волі є протилежним принципові гетерономії волі (див. *Автономія і Гетерономія*).

Б. Головко

АВТОРИТЕТ (від лат. autoritas – влада, вплив) – одна з основних форм здійснення влади, яка базується на загальному визнанні впливу будь-якої особи, організації, ідеї або норми. А. здійснює керівництво, контроль і узгодження дій людей, тому він є однією з форм соціального порядку. В історії філософії, починаючи з *Гоббса*, проблема А. виступала у вигляді дилеми: "свобода" – "А." Останній тлумачився як А. верховної влади або "суверенний А.", спроможний захистити суспільство від безладу та "війни всіх проти всіх". У подальшому ця дилема розмежувалася на дві тенденції: авторитаризм з властивим йому нав'язуванням безумовної віри в непогрішимість носія А. і сліпого йому підпорядкування та нігілізм, спрямований на заперечення будь-якого А. в ім'я "абсолютної свободи особи". Соціальна філософія XX ст. вбачає особливість А. в його легітимності, завдяки якій дії А. сприймаються виконавцем як законні і правомірні. *Вебер* запропонував формальну типологію А., яка включає: 1) традицію; 2) раціонально обґрунтовану законність (легальність); 3) харизму. Ця типологія утворює загальне теоретичне підґрунтя для різноманітних тлумачень А. в сучасній соціальній філософії та соціології.

АВТОХТОННА КУЛЬТУРА (від грецьк. αὐτοχθων – корінний, місцевий) – культура, яка розвивається на певній території настільки довго, що вступає в органічний зв'язок з природними умовами цієї території і не вважається привнесеною

ззовні. Автохтонною також вважають культуру, що тяжіє до осідлості – на відміну від маргінальної (див. *Маргінальна культура*). А. к. може мати на власній території свою державу, яка легітимізує її автохтонний статус та сприяє її збереженню та розвитку. Історія також засвідчує, що А. к. може входити у простір іншої держави – або як архаїчна форма, що не вважається наразі актуальною, або як елемент у складі імперського культурного угруповання. У цих випадках А. к. має тенденцію до маргіналізації за соціальним статусом, але може зберігати тривалий час свій автохтонний статус у духовному плані.

АВТОХТОННІ КУЛЬТИ – прадавні релігійні культи корінного населення певного краю. А.к. є тотемістичними, фетишистськими, анімістичними віруваннями, вони також включають культ предків, елементи магії тощо. В процесі соціально-економічного й культурного розвитку, ускладнення релігійних систем А.к., як правило, асимілюються світовими релігіями або перетворюються на синкретизовані релігійні модифікації. Прихильниками А.к. є майже третина жителів сучасної Африки, незначна частина корінного населення Пд. Америки, Океанії та Австралії. А.к. поширені також в деяких країнах Азії.

АГІМСА (санскр. – вбивство або насильство) – етичний принцип, характерний для інд. філософії і релігії, найважливіша категорія релігійно-філософського вчення *джайнізму*. Означає необхідність утримуватися від завдання шкоди будь-якому живому творінню, заборону вбивати або чинити насильство. В основі принципу А. лежить ідея єдності і спорідненості всього живого, а то й неживого у світі. У деяких інших релігіях, зокрема *індуїзмі*, *буддизмі*, А., як етичний принцип, доповнюється вимогою особливого моральнісного ставлення (перейнятого співчуттям, шануванням, оберіганням) до всього живого; ненанесення шкоди довкіллю сповідується тут навіть на рівні думок та помислів. За такого розширеного тлумачення А. набуває сенсу всеосяжної любові до всього живого.

АГІОГРАФІЯ (від грецьк. ἅγιος – святий, γράφω – пишу) – література житій святих; жанр духовної біографії людей, по смерті канонізованих церквою, тобто офіційно віднесених нею до лику святих. Адресувалися житія, зазвичай, найширшому колу читачів, котрим мали явити певний моральний взірець, що втілював основні християнські ідеали в їх конкретно-історичному сприйнятті. Специфіку філософського змісту А. можна вбачати в тому, що релігійно-світоглядні настанови й положення теоретичного богослов'я втілюються тут у смислових вимірах індивідуального життєвого шляху людської особистості. Відтак філософічність А. полягає не стільки в прямій репрезентації тих або тих ідей, скільки в морально-духовній категоризації буття, запроваджуваній самим життєвим чином святого. Появу житійної літератури у Київській Русі – спочатку перекладної візантійської, а згодом і власної – датують здебільшого серед. XI ст. Основні пам'ятки А. Києво-руської доби – житія святих князів-страстотерпців Бориса і Гліба, Києво-Печерський патерик – не лише відбивали особливості давньоруської християнської духовності, а й через свою популярність значною мірою сприяли їх утвердженню в свідомості багатьох поколінь. До визначних пізніших пам'яток А., укладених укр. авторами, відносяться 4-томні "Четьї-Мінеї" св. Димитрія Ростовського.

Т. Чайка

АГНОСТИЦИЗМ (від грецьк. ἄγνωστος – непізнаваний, недоступний пізнанню) – філософське вчення, яке заперечує можливість пізнання об'єктивного світу, обмежуючи пізнання сферою явищ. Термін "А." введений англ. природознавцем Гекслі у 1865 р., але елементи А. можна знайти ще в античній філософії, зокрема у *Протагора*, софістів, скептиків. Найбільш послідовно А. обґрунтований у філософських системах *Г'юма* та *Канта*. Г'юм виходив з того, що пізнання обмежене сферою чуттєвого досвіду, а тому загальні поняття, зокрема поняття матеріальної субстанції, є лише ілюзорними поняттями. Не обмежившись критикою поняття матеріальної субстанції, Г'юм відмовився і від духовної, або ментальної субстанції, як трансцендентного "Я". Кантівский А. ґрунтується на різкому розмежуванні явищ досвіду та *речі в собі* як непізнаваної, реальної основи

явищ. Суперечливість вчення Канта про річ у собі та різне її тлумачення (річ у собі як трансцендентний реальний об'єкт, як поняття-ноумен та як ідея світу, душі та Бога) зумовила і половинчастість трактування А. Кантом. З одного боку, наполягаючи на активності розуму в процесі пізнання, а з іншого, обстоюючи існування принципової межі між пізнанням і дійсністю, яка не може бути подолана, Кант обмежує пізнання сферою розсудку на основі апріорних форм чуттєвості (див. *Простір і час*) та апріорних категорій. Коли ж розум намагається вийти за межі чуттєвого досвіду і осягнути світ як безумовне ціле, або як річ у собі, він обов'язково стикається з появою *антиномій* – суперантиномій – суперечливих одна одній і одночасно однаково обґрунтованих відповідей на те саме запитання. Отже, А. Канта полягає в неможливості пізнання світу як речі в собі. Гносеологічною причиною появи А. є відносність і історична обмеженість знань та споглядальний підхід до процесу пізнання.

АГРЕСИВНІСТЬ – будь-яка індивідуальна чи колективна дія, яка полягає в спричиненні шкоди фізичному, психічному чи моральному буттю окремих осіб або людських груп та спільнот. Об'єктом А. може бути життя, здоров'я, психічний стан, матеріальний добробут, релігійні та моральні переконання, досягнення культури та цивілізації, а також політичні установи. Чинники, що спричиняють А., можуть мати різну природу і часто діють у поєднанні – найважливіші серед них біологічні, психічні, суспільні (культурні, моральні, релігійні та ін.). У соціальних стосунках поширеними формами А. є кримінальна злочинність, політичний тероризм, геноцид та етноцид. Знищення або репресії проти людей, що відрізняються своїми фізичними ознаками (*расизм*), соціальними (класова боротьба), релігійними (релігійна нетерпимість) та культурними (культурна асиміляція, етноцид) особливостями – типові приклади А. Політична А. може мати внутрішню або зовнішню спрямованість: репресії з політичних мотивів в середині держави, з одного боку, і різні види агресивних дій, спрямованих проти сусідніх держав та народів. В останньому випадку маємо низку різновидів А. – економічної, дипломатичної, культурно-інформаційної та військової. Необхідно відрізняти не тільки усвідомлену та неусвідомлену А., а й спровоковану (свідомо чи несвідомо) та неспровоковану. Існують прості, часто цілком очевидні способи спровокованої А. і дуже складні та приховані – аж до тих, коли ті, хто провокує А., не усвідомлюють, яким чином їхні дії здатні спонукати до А.

В. Лісовий

АГРЕСІЯ (від лат. aggredior – нападаю) – у філософії поняття, що позначає гранично насильницькі акти суб'єктів (сторін) взаємодії. Вирізняють А. у рослинному, тваринному та соціальному світах. Т. зв. природна А. пов'язана з інстинктом самозбереження і продовження роду і виступає важливим адаптивним механізмом усього живого (*Лоренц*). А. у світі соціальної інтеракції характеризується насильницькими і примусовими актами фізичної і вербальної поведінки суб'єктів, що виходять за межі фізичної самодостатності і духовної суверенності і в своїй деструктивній функції загрожують безпеці як окремого людського індивіда, так і соціального життя в цілому. Тлумачення А. неоднозначне – від релігійного і морального засудження (*буддизм*, *християнство*) до психологічного, політичного та історичного виправдання.

АДВАЙТА-ВЕДАНТА (санскр. – недвоїста веданта) – одна з найвпливових релігійно-філософських шкіл *веданти*, якій притаманний послідовний монізм. Головним її представником є *Шанкара* (VIII – IX ст.). Значний корпус текстів цієї школи становлять коментарі до "потрійного канону" – *Упанішад*, Брагма-сутри, Бгагавадгіту, – а також самостійні праці, учбові трактати тощо. В А.-В. єдиною і лише однією реальністю виступає *Брагман*. Множинність є ілюзорною і зумовлена незнанням, а також різновидами зміни субстанції. В А.-В. детально розроблена антропологія, яка спрямована на досягнення кінцевої мети – вивільнення з циклу перевтілень феноменального світу. Стан вивільнення, як і Брагман і тотожний йому *Атман*, не піддається описові, перебуваючи за логіко-дискурсивними межами.

АДВЕНТИЗМ (від лат. adventus – пришестя) – різновид протестантського руху, виник у 30-х рр. XIX ст. в США. Його засновник Міллер, спираючись на пророцькі книги Біблії, оголосив про друге пришестя Христа, яке нібито мало відбутися між 1843 і 1844 рр. 1863 р. А. оформлюється у самостійну церкву. Велику роль в догматичному і організаційному розвитку А. відіграла Уайт (1827 – 1915), яка розробила основні положення доктрини А.: дотримання суботи ("четверта заповідь"); заперечення безсмертя душі та вчення про пекло і рай; харчові заборони ("санітарна реформа"); суворі моральні принципи ("аскеза в світі"); необхідність десятини тощо. Згідно з ученням А., світ буде знищено вогнем; друге пришестя Христа супроводжуватиметься воскресінням праведників; після 1000-річного царства Христа воскресатимуть і грішники. А. – одна з найбільш динамічних пізньопротестантських течій, яка налічує понад 5 млн. дорослих членів (у т.ч. в Україні близько 50 тис. і понад 600 громад). Більша частина прихильників А. у світі належить до Адвентистів сьомого дня і об'єднана навколо Всесвітнього Союзу АСД.

АДЖИВІКА (санскр. – мандрівник-жебрак, який дотримується спеціальних життєвих правил) – одна з шкіл аскетів-проповідників та професійних шукачів духовної істини. Виникнення А. припадає на період від кінця II тис. до н. е. до VI – V ст. до н. е., а занепад – на XIV – XV ст. н. е. Найавторитетнішим духовним лідером вважається Макхалі Гошала. А. належить до неортодоксальних учень Давньої Індії і тому не визнає авторитету Вед, онтологічних засад моральності, існування трансцендентного світу, незмінної духовної субстанції, закону карми, самсари та мокши. Натомість стверджується об'єктивний природний детермінізм та неспроможність людини змінити існуючий колообіг речей. А. не визнає існування як духовного, так і матеріального першопринципу. Усе існуюче, за А., може бути описане лише через безпосереднє сприйняття. Засадами буття вважалися першоелементи: вода, земля, повітря, вогонь, а також особлива вітальна сила. Вчення А. вплинуло не лише на неортодоксальні школи давньої Індії (*буддизм, джайнізм*), а й на ортодоксальні (*йога*).

АДОРНО, Візенгрунд-Адорно Теодор (1903, Франкфурт-на-Майні – 1969) – нім. філософ, соціолог, мистецтвознавець, один з провідних представників франкфуртської школи. Основною проблемою філософії А. була проблема раціональності та її соціально-історичної природи. Розв'язання цієї проблеми розгортається через критику гегелівської філософії. Критичні засади філософії А. сформувались значною мірою під впливом неортодоксальної версії *марксизму*, яка розроблялась *Лукачем* (поняття оречевлення) та Коршем (критицизм та релятивізм у соціальній філософії). А. починав свою діяльність як критик авангардистського штибу, теоретик і соціолог музики; ранні філософські твори присвячені критиці філософських систем *К'єркегора* і *Гуссерля* у контексті соціального виміру філософської проблематики. У спільних працях з *Горкгаймером* А. розробляє основи соціальної філософії та філософії історії неомарксизму. Історія людства розглядається як універсальна історія *Просвітництва*, що характеризується поглибленням відчуження. Причина такого поглиблення корениться в орієнтації людства на удосконалення керування природою і світом у власних інтересах. Самовпевненість розуму призводить до фатальних помилок у пізнанні світу і втрати спроможності до критичної самооцінки. Люди дедалі більше виявляють схильність до авторитаризму та тоталітаризму у соціальному житті. А. і Горкгаймер наголошують на небезпеці поступового поглиблення безумства (внаслідок протистояння природі) та втрати індивідуальної свободи. В подальшому А. розгортає критику гегелівської філософії через перегляд її фундаментальних понять у створеній ним "негативній діалектиці", основним принципом якої є заперечення тотожності. Заперечення А. розуміє не як "зняття" і розгортання, а як рішуче заперечення, що має радикальний характер; в теорії пізнання стверджує принципову нетотожність речей і понять, обґрунтовує пріоритетність безпосередньої данності ("нетотожності") перед поняттям. Найважливішим напрямом критичного пізнання А. вважає мистецтво, звільнене від мислення поняттями. Критикуючи сучасну культуру та мистецтво, А. аналізує основні напрями втрати ними ав-

тентичності; тенденції до масовості і комерціалізації призводять до стандартизації і псевдоіндивідуалізації. Натомість справжнє мистецтво (близьким до якого А. вважав мистецтво модерну) свідомо викриває власні претензії на цілісність і самодостатність, внаслідок чого стає дедалі спроможнішим до продуктивного заперечення суспільної реальності.

Осн. тв.: "Експресіонізм і художня правда" (1920); "Діалектика Просвітництва", у співавт. (1947); "Авторитарна особистість", у співавт. (1950); "До метакритики епістемології" (1956); "Негативна діалектика" (1966); "Естетична теорія" (1970).

АЗА, Лариса Олександрівна (1942, Нижній Тагіл) – укр. соціолог. Закінчила філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка. Канд. філософських наук (1977), докт. соціологічних наук (1993). Провідн. наук. співр. Ін-ту соціології НАНУ. Галузь наукових інтересів – проблеми соціалізації та виховання молоді, етносоціологія. Автор індивідуальних монографій, багатьох розділів у колективних монографіях, численних статей.

Осн. тв.: "Ціннісні орієнтації молоді", у співавт. (1978); "Виховання як філософсько-соціологічна проблема" (1993); "Українці Румунії: сучасний стан та перспективи етнокультурного розвитку", у співавт. (1999).

АЗАРХІН, Вілен Андрійович (1929, Дніпропетровськ – 1996) – укр. філософ, канд. філософських наук, засл. прац. культури України. Сфера наукових інтересів – історія філософської думки України, сприйняття геліоцентричної системи *Коперника* в філософській традиції України XVII – XVIII ст. Організатор видавничої справи в галузі філософії. Один з фундаторів ж. "Філософська та соціологічна думка". Од 1969 р. – вчений секретар редколегії ж. Сприяв організації публікацій філософської літератури, у 1977 – 1991 рр. – головний редактор вид-ва "Наукова думка". Один з засновників, перший директор вид-ва "Абрис".

Осн. тв.: "Коперник. Бруно. Галілей", у співавт. (1974); "Наукова істина і доля вченого", у співавт. (1989).

АЙДУКЕВИЧ, Казимеж (1890, Тернопіль – 1963) – польськ. логік і філософ, представник *Львівсько-Варшавської школи*. Од 1921 р. викладав логіку та філософію у Львівському ун-ті. Після Другої світової війни – проф. і ректор Познанського ун-ту, од 1954 – проф. Варшавського ун-ту, головний редактор ж. Studia Logica. А. різко критикував ірраціоналізм і акцентував увагу на логіко-методологічних, раціоналістичних аргументах. У 30-ті рр. А. поділяв погляди *Віденського гуртка*, проте критично ставився до основних принципів логічного емпіризму. В своїй концепції "семантичної епістемології" А. виходив з того, що значення мовного висловлювання визначається комплексом аксіоматичних, дедуктивних та емпіричних обов'язкових правил. А. сформулював також доктрину радикального конвенціоналізму, за якою судження спостереження залежать від конвенційного "концептуального каркасу" і тому не утворюють "теоретичного нейтрального" емпіричного базису. Од серед. 30-х рр. А. поступово залишає позиції радикального конвенціоналізму і звертається до крайнього емпіризму з наміром поширити вимоги дослідної обґрунтованості і на логічні закони. Велике значення для польськ. філософії та логіки мали його педагогічна і науково-організаційна діяльність.

Осн. тв.: "Про значення висловлювань" (1931); "Нариси з логіки" (1960); "Мова і пізнання". У 2 т. (1960 – 1965); "Прагматична логіка" (1975) та ін.

АЙЄР, Алфред (1910, Лондон – 1989) – англ. філософ. Проф. Лондонського (1946 – 1959), Оксфордського (1959 – 1978) ун-тів. Позиція А. формувалася під впливом ідей *Рассела, Мура, Вітгенштайна*, а також *Віденського гуртка*. В одній з перших кн. "Мова, істина і логіка" (1936) наблизив концепцію логічного позитивізму до традицій англ. ідеалістичного емпіризму та феноменалізму *Г'юма – Джеймса Мілля*. Пропозиції логіки та математики розглядав як аналітичні (апріорні, необхідні) та відокремлював їх від синтетичних (емпіричних, імовірних) пропозицій науки та повсякденного досвіду. Формулювання традиційних філософських проблем тлумачив як "науково неосмислені", вважаючи, що вони не є ані логічними тавтологіями, ані емпіричними гіпотезами, а виникають внаслідок логічних та лінгвістичних по-

милок. У центрі уваги А. – принцип верифікації знання в безпосередньому чуттєвому досвіді суб'єкта, що він його розглядав як методологічні вимоги осмислення пропозицій. Мету теорії пізнання А. вбачав у дослідженні підґрунтя достовірного знання і пошуку відповідей на скептичні зауваження. У пізніх працях характеризував свою позицію як "удосконалений реалізм".

Осн. тв.: "Основи емпіричного знання" (1940); "Мислення і значення" (1947); "Проблема знання" (1956).

АКСІОЛОГІЯ (від грецьк. ἄξια – цінність, вартість; λόγος – слово, поняття, вчення) – вчення про цінності, філософська теорія цінностей, що з'ясовує якості і властивості предметів, явищ, процесів, здатних задовольняти потреби, інтереси і бажання людей. Теорія цінностей формується у XIX – XX ст. Вводячи поняття цінностей, *Кант* протиставляє сферу моралі (свобода) сфері природи (необхідність) і тим самим окреслює головні аксіологічні питання – значення, вибору, повинності, належності, обов'язковості, оцінки, ставлення тощо. У творах неокантіанців проблема цінностей набуває самостійного трансцендентального значення. Одним з перших засновників А., як самостійної філософської галузі, був Лотце, який трактував поняття "цінності" як аналог поняття "значимість". Розвиваючи погляди Лотце, *Коген* трактував цінності як поняття "безумовного" (мета, моральне благо), що протистоїть досвідові, але надавав йому характеру загальності і необхідності. *Рикерт* розробляє вчення про цінність як основу теорії істинного знання і моральної дії, з'ясовує відмінність між "цінністю" і "нормою". У XX ст. систематичні дослідження проблеми цінностей продовжує *Гартман*, який, зокрема, посилює аргументацію на користь доведення засад об'єктивної природи цінностей тезою про "інтенціональність" ціннісних відносин. За Гартманом, цінності не піддаються раціональному пізнанню і оприявнюються лише в особливих почуттях (любов і ненависть), що змушують людину інтуїтивно віддавати перевагу тому чи тому способу поведінки. Перрі аналізує значення і базові принципи цінностей за допомогою поняття "інтерес", а *Дьюї* розвиває натуралістичну версію А. (прагматичний інструменталізм). Проблема цінностей – центральна в філософській антропології (*Шелер*, *Плеснер*, *Гелен*). За Шелером, цінності – це сфера феноменального, яка визначається апріорністю. Ідея Бога – вища цінність. Переживання цінностей – не психічний, а космічний акт, отож, аксіологія Шелера набуває трагічного відтінку. Тільки завдяки актам духовної діяльності можливо увійти у світ цінностей. Різні аспекти теорії цінностей подані в працях таких сучасних філософів, як *Бахтин*, *Деррида*, *Тулмін*, Блументаль, *Іванов*.

АКСІОМА (грецьк. ἄξιωμα – положення, що вважається справедливим) – вихідне твердження наукової теорії, котре приймається за істинне без його доведення. Аксіоматичний статус висловлювань теорії може обумовлюватись або їх самоочевидністю (а, отже, відсутністю потреби в їхньому обґрунтуванні), або їх граничним характером, тобто відсутністю в даній теорії більш фундаментальних положень, на підставі яких можна було б одержати зазначені висловлювання за правилами виводу цієї теорії. Логіко-методологічні функції А. полягають насамперед в окресленні через задану систему А. предметних меж теорії. Дотримання цих меж у процесі міркувань дозволяє уникнути позапредметного застосування тієї чи тієї теорії, котре призводило б до парадоксів. З іншого боку, будучи граничними положеннями теорії, А. є базовими підставами для розгортання теоретичної системи та доведення всіх її похідних істин (теорем). Завдяки наявності А. стає можливим доведення як логічна операція, бо коли б у теорії не існувало граничних підстав, то процедура обґрунтування будь-якої теореми перетворилася б на нескінченну. Звичайно за А. вибирають такі твердження теорії, про які наперед відомо, внаслідок їхньої простоти і очевидності, що вони істинні. Але це не обов'язково. А. може бути будь-яка теорема, якщо в сукупності з іншими А. вона відповідає таким вимогам: 1) вибрані як А. твердження теорії мають бути достатніми для виведення всіх інших тверджень теорії; 2) вони не повинні виводитись одне з одного; 3) це мають бути такі твердження, які б широко використовувалися для виведення (або доведення) теорем. Стимули вибору та оцінки А. виз-

начаються за межами даної теорії й базуються на "внутрішньому" та "зовнішньому" досвіді. У формалізованих численнях математичної логіки А. є не змістові твердження, а формули, з яких за правилами виведення цього числення одержують інші формули (теореми), що їх доводять у цьому численні (див. *Аксіоматичний метод*).

АКСІОМАТИЧНА ТЕОРІЯ МНОЖИН – формулювання вчення про множини у вигляді аксіоматичної системи (див. *Аксіоматичний метод*). Стимулом до побудови А. т.м. було відкриття *антиномій* у т. зв. наївній теорії множин. Ці суперечності зумовлені необмеженим застосуванням у наївній теорії множин принципу згортання (або абстракції), згідно з яким для кожної *властивості* існує множина, що складається з усіх предметів, які мають цю властивість, і тільки з них. Існують два основні підходи до побудови А.т.м. Логічною основою одного з них є числення предикатів першого порядку. Другий базується на системі числення предикатів з багатьма рівнями змінних. Побудови А.т.м. мають важливе гносеологічне значення. Нині нагромаджено великий методологічний досвід з аксіоматизації теорій, з методів доведення несуперечливості, повноти і незалежності системи аксіом, із засобів усунення парадоксів, що виникають всередині наукових теорій; вдалося уточнити постановку низки логіко-методологічних проблем, зокрема, проблеми існування абстрактних об'єктів.

АКСІОМАТИЧНИЙ МЕТОД – спосіб побудови теорії, за яким деякі її твердження приймаються за вихідні як *аксіоми*, а всі інші виводяться з них шляхом міркувань. Логічні правила цих міркувань строго фіксовані. Невелика кількість вихідних термінів залишається невизначеною (хоча можна вважати аксіоми їхніми неявними визначеннями). На основі вихідних термінів шляхом явних визначень виводять усі інші терміни теорії, за допомогою яких формулюються теореми. При такій побудові теорій дотримуються вимог їх несуперечливості, повноти та незалежності аксіом. У розвитку А.м. розрізняють три етапи. Перший характеризується аксіоматичною побудовою силогістики в працях *Аристотеля* і геометрії в "Началах" Евкліда. Особливістю цього періоду є змістове застосування А.м. На другому етапі (кін. XIX – поч. XX ст.) відбувається перехід до формального розуміння А.м. На третьому, сучасному етапі, А.м. розуміють як спосіб конструювання формалізованих мовних систем, що веде до чіткого розрізнення штучної формалізованої мови і тієї змістової предметної області, яка в ній відображена. А.м. широко застосовують у математиці й математичній логіці, а також у деяких розділах фізики й кібернетики. В науковому пізнанні А.м. використовують як засіб дослідження визначеності та доказовості систем знання, несуперечливості їх, виявлення евристичності певних концептуальних структур.

АКТИВНІСТЬ (від лат. activus – дієвий, практичний) – одна з характерних рис способу життєдіяльності соціального суб'єкта (особистості, соціальної групи, історичної спільноти, суспільства в цілому), що відображає міру (рівень) спрямованості його здібностей, знань, навичок, прагнень, концентрації вольових, творчих зусиль на реалізацію нагальних потреб, інтересів, цілей, ідеалів. А. здійснюється в індивідуальній, груповій, колективній, масовій, трудовій, політичній, організаційній, управлінській, культурній, дозвільній та інших формах життя суспільства. Як антипод соціальної пасивності, проявляється в діяльності політичних і громадських організацій, рухів, реалізації соціальних ініціатив та ін. Через свою неоднорідність соціальна А. може використовуватися різними суспільними силами і приводити як до позитивних, так і негативних наслідків. Абсолютизація А. виявляється у вигляді формального активізму, запереченні споглядальності, ототожненні смислу життя тільки з активністю суб'єкта. Як наукова категорія, А. застосовується в різних галузях гуманітарного пізнання для дослідження динамізму історичних подій, соціальних проблем особи і суспільства, групової поведінки, політичного життя суспільства.

АКТ і ПОТЕНЦІЯ (лат. actus, від ago – приводжу в рух; potentia – сила) – засадничі поняття філософії *Аристотеля*, вчення про які є відповіддю на *апорію*

елейської школи, згідно з якою суще може виникнути або із сущого, або із несущого. Аристотель вирішує дану апорію, 1) вводячи поняття акцидентального небуття, або "відсутності" форми; 2) шляхом семантичного поділу буття на потенційне й актуальне. Істотним є встановлення співвідношення між А. і П. та матерією і формою: матерія є чистою потенційністю, а форма як ейдос – це актуальність речі. Категорії А. і П. є суттєвими для розуміння онтологічного принципу розвитку.

АКТУАЛІЗМ (від лат. actio – рух, дія, діяльність) – філософія чистої дії (акту) або дієвого (актуального) ідеалізму, розроблена італ. філософом-неогегельянцем Джованні Джентіле (1875 – 1944). Чистий акт розглядається як *Абсолют* або *дух*, що самореалізується у світі. Його носієм є розширено потрактований суб'єкт, діяльність якого включає як внутрішню, так і зовнішню сфери існування. Цим зумовлено позицію онтологічного пріоритету чистого акту (дії), об'єкту ж відведено роль ідеальної межі досвіду. В результаті людська свобода виявляється самоспричиненою, а самосвідомість і самотворення ототожнюються. Діалектика історії – це діалектика "мислення, яке мислить". Екстрапольована на суспільну свідомість, філософія А. мала своїм наслідком, з одного боку, релігійне відгалуження у вигляді напряму християнського спіритуалізму, з другого – політичне, орієнтоване на теорію і практику корпоративної держави. Виразна тенденція до корпоративізму й тоталітаризму логічно вела А. до філософського й ідеологічного виправдання націонал-соціалізму й фашизму. Основні ідеї А. викладені у працях Джентіле: "Філософія Маркса: критичний аналіз" (1899); "Реформування гегелівської діалектики" (1913); "Загальна теорія Духа як чистого акту" (1916); "Походження й структура суспільства" (1946).

АКЦИДЕНЦІЯ (лат. accidentia – випадковість) – неістотна, випадкова, змінна, минуща властивість предмета (явища). А. в класичній метафізичній традиції протистоїть "субстанційне" або "істотне". У цьому значенні вживається вперше *Аристотелем*, надалі – *Порфирієм*, схоластами, у Новий час – *Декартом*, *Гоббсом*, *Спінозою*. Спіноза замінив термін "А." на "*модус*", зміст якого стосувався одиничного вияву субстанції.

АЛГОРИТМ, алгорифм (від algorithmus – лат. транслітерації імені математика IX ст. Мухамеда бен Мусиаль-Хорезмі) – точно визначена і строго детермінована система послідовних правил дії (програма), призначена для ефективного розв'язання певного класу задач. Визначальні ознаки: детермінованість – строга однозначність, точність і визначеність алгоритмічного припису; дискретність – розчленованість алгоритмічного процесу на окремі елементарні акти, можливість виконання яких не підлягає сумніву; ефективність (результативність) – спрямованість А. на отримання певного результату через скінченне число кроків, кожний з яких фіксує цілком визначений результат; масовість – А. є ефективним методом розв'язання не однієї якоїсь конкретної задачі, а цілого класу однотипних задач. Строга логічна експлікація поняття А. була проведена у варіантах теорії А., запропонованих у серед. 30-х рр. Ербраном, Геделем, Кліні, Черчем, *Тьюрінгом*, Постом, а в кін. 40-х – на поч. 50-х рр. Марковим. Алгоритмічні схеми Тьюрінга і Поста відіграли роль ідеальних прообразів універсальних ЕОМ.

АЛЕГОРІЯ (від грецьк. ἄλλος – інший; ἀγορεύω – говорю) – іносказання; тлумачення оповіді або тексту у розширеному або менш буквальному значенні. Застосування А. супроводжує філософію мислення ще з давніх часів. Так, софісти (V – IV ст. до н.е.) широко вдавалися до А., зокрема тоді, коли розглядали різні міфологічні пояснення як засіб приховування концептуальної істини. *Філон Александрійський* (I ст. н. е.) алегорично тлумачив Старий Завіт як попередній виклад ідей, що пізніше були розвинуті у давньогрецьк. філософії. А. спирається на певну культурну традицію і тяжіє до усталених форм виразу. Як один з важливих засобів поетичної мови, А. набула широкого застосування в багатьох видах та жанрах мистецтва, фольклорі, літературі. Представники різних художніх течій та напрямів, починаючи од часів *Середньовіччя*, в алегоричних образах втілювали свої уявлення про буття та вира-

жали своє ставлення до людських та суспільних вад. Поняття А. близьке до поняття *символу*, але, на відміну від нього, є менш багатозначним.

АЛОГІЗМ (від грецьк. α – префікс, що означає заперечення, і λογισμός – розум) – міркування, що порушує закони логічного мислення; нелогічність. Веде до двозначності, суперечливості, бездоказовості, що заважає процесові пізнання істини. А. не завжди є явним і може приховуватися за формальною правильністю висловлювань.

АЛЬБЕРТ ВЕЛИКИЙ, Альберт фон Больштедт (1193, за ін. даними – 1206 чи 1207, Лавінген, Баварія – 1280) – богослов, філософ, природодослідник; ченець-домініканець, представник ортодоксальної *схоластики*. Канонізований католицькою церквою 1931р. Здобув титул "Doktor Universalis" за енциклопедизм знань. Сприяв поширенню аристотелізму, прокоментувавши майже всі праці *Аристотеля* з позицій християнської теології. Тексти А.В., успадкувавши порядок праць Аристотеля, утворюють три великі групи: тексти з логіки, фізики й етики. Написав оригінальні природознавчі трактати, в яких поєднуються дослідні знання і фантастичні уявлення. Разом із своїм учнем *Томою Аквінським* вів боротьбу проти єресей та схоластичних вчень Сигера Брабантського і Давида Діанського, а також заперечував інтерпретацію аристотелізму у працях *Аверроеса*. В космології А.В. поєднує неоплатонівське вчення про світло із Аристотелевою космологією і арабською астрологією. Етика А.В. постає як своєрідне вчення про практичний розум, який спрямовує волю і дії людини. На відміну від багатьох теологів, вчення А.В. про спасіння людської душі не збігається цілковито з метафізичним обґрунтуванням її безсмертя.

Осн. тв.: "Коментарі до повчань Пітера Ломбарта" (1240 – 1249); "Коментарі до Псевдо-Діонісія" (1248 – 1254); "Про єдність інтелекту" (1270 – 1280).

АЛЬТЕРНАТИВА (від лат. alter – один (другий) з двох) – 1) Кожний з членів строгої диз'юнкції, яка виражає дві або більше можливостей, що виключають одна одну. Напр., судження "кути бувають або прямі, або гострі, або тупі" містить три А. 2) Думка, що суперечить іншій. Напр., "деякі рослини розмножуються спорами" є А. щодо думки "жодна рослина не розмножується спорами". Взаємовідношення таких висловлювань за значенням істинності характеризується законом виключеного третього. 3) Необхідність вибору між двома можливостями, що виключають одна одну; кожна з цих можливостей.

АЛЬТРУЇЗМ (від лат. alter – друга (інша) людина, ближній) – моральний принцип, спосіб думок та поведінки, протилежний *егоїзму*. А. спрямований на благо іншої людини, яке визнається морально більш значущим, порівняно з власним "Я". Принцип А. передбачає ставлення до іншого не як до засобу, а як до самодостатньої цінності. Цей аспект змісту А. був філософськи обґрунтований в етиці *Канта*. Сам термін "А." належить *Конту*, центральною ідеєю етичної системи якого є – "жити для інших". Спорідненими з А. є християнський принцип любові до ближнього, моральні настанови *буддизму, стоїцизму*. Тенденція до А. яскраво виявилася в англ. етиці XVIII ст. (Шефтсбері, Гатчесон). У XIX ст. філософський відголос А. міститься в етиці "співчуття" *Шопенгауера*, обґрунтуванні щастя за допомогою принципу міжіндивідуальних стосунків ("Я" – "Ти") *Фоєрбахом*. Розроблений *Швейцером* у XX ст. світоглядний принцип *благоговіння перед життям* також близький до етики А. Поняття А. набуло значного поширення у біологічних дисциплінах, які виходять з того, що А. – це дія (сукупність дій) індивіда (групи індивідів), що приводить до підвищення їхньої пристосованості до умов існування за рахунок зниження пристосованості окремої особини. Вперше поняття альтруїстичної поведінки ввів Холдейн, а потім найбільш послідовно воно розроблялося Триверсом. Альтруїстична поведінка може бути несвідомою (як у тварин) або мати усвідомлений характер (як у людському суспільстві), коли альтруїст очікує відповідних вчинків і щодо себе. Альтруїстична поведінка може відігравати особливу роль в еволюції, коли її дотримується значна частина популяції. В цьому разі користь від альтруїстичної пове-

дінки перевищує втрати, що їх спричиняє А.

АЛЬТЮССЕР, Луї П'єр (1918, Бірмандрейс, Алжир – 1990) – франц. філософ структуралістського спрямування. Доклав зусиль до модифікації марксистської теоретичної традиції у дусі *гуманізму*. Найсуттєвіші поняття соціально-філософських побудов А.: практика, наддетермінація, комплексне (структуроване) ціле, практична ідеологія, епістемологічний перелом. Практику тлумачить як процес "трансформації без суб'єкта". Кожна конкретна практика залежить од специфічної комбінації вихідного матеріалу (тотальність 1), засобів виробництва, що її змінюють (тотальність 2) та продукту, що виробляється (тотальність 3). Суспільне буття є нічим іншим як сукупністю багатоманітних практик. Ключове поняття – епістемологічний перелом. За А., процес пізнання – це не абстрагування від реальності, а здійснюване засобами мислення конструювання об'єкта. Для праць А. характерною є тенденція до применшення ролі епістемології, до тлумачення "філософії практики" як "практики філософії". Теоретичний доробок А. складається з кількох курсів лекцій, нарисів, низки статей.

Осн. тв.: "Читати "Капітал" (1968); "Елементи автократії" (1973); "З галузі філософії" (1994) та ін.

АНАКСАГОР із Клазомен (бл. 500 – 428 до н.е.) – давньогрецьк. натурфілософ і природознавець. Засновник афінської філософської школи. Від творів А. збереглося 20 фрагментів. Чільне місце у вченні А., що сформувалося під впливом мілетської школи (насамперед – *Анаксимена*) і онтології *Парменіда*, посідає космогонічна концепція, за якою початковий стан світу становив нерухому безформну суміш, складену з величезної кількості найдрібніших, чуттєво несприйманих часток, або "насінин" (які пізніше були названі гомеомеріями) усіх можливих речовин. Разом з *Емпедоклом* та атомістами А. обґрунтовував думку про незнищенні елементи, яких, втім, всупереч Емпедоклу, визнавав незліченну кількість і, на відміну від атомістів, вважав такими, що не мають меж поділу. Праматерію, утворену з суміші "насінин" сущого, А. вважав пасивною масою, яку в певний момент часу і на якійсь ділянці простору приводить в швидкий коловоротний рух ум (нус), що, як рушій, протистоїть інертній матерії. Нус характеризується А. досить суперечливо – з одного боку, як такий, що містить повне знання про все і має величезну силу; з іншого – як щонайлегшу речовину, яка ні з чим не змішується. Наслідком вихідного коловороту, заподіяного нусом, є, за А., перебіг усього всесвітнього поступу від початкового хаосу до дедалі впорядкованішого *Космосу*. А. був першим, хто дав правильне пояснення сонячних і місячних затемнень.

АНАКСИМАНДР з Мілету (бл. 610 – 540 до н. е.) – давньогрецьк. натурфілософ, учень *Фалеса*. Його праця "Про природу" (назва, можливо, пізніша) присвячена питанням космогонії, космології, походження метеорологічних явищ. Першоосновою всього сущого, за А., є "нескінченне всеохопне" (апейрон), яке розглядається А. не як абстрактний принцип, а як означення (атрибут, а не субстанція). Космогенез, за А., налічує три основні етапи: 1) виокремлення з "нескінченного всеохопного" світового зародка; 2) поділ останнього і поляризація протилежностей (вологе холодне ядро і гаряча вогненна кора); 3) взаємодія й боротьба "гарячого та холодного", що породжує впорядкований Космос. Характеризуючи загальний, космічний хід речей, А. твердить, що з яких елементів вони виникають, у ті самі повертаються при загибелі (бо ж повинні відшкодувати заборгованість і бути засудженими за свою несправедливість у визначений термін часу). Внеском А. в космографію є перша геометрична модель *Всесвіту*, наочно проілюстрована небесним глобусом; з нього ж започатковуються геоцентрична гіпотеза і "теорія сфер" в астрономії. А. також вперше створив географічну карту, сконструював перший у Греції сонячний годинник та астрономічні інструменти; обстоював ідею походження тварин з води без втручання божественних сил, людей – від тварин іншого виду (на кшталт риб).

АНАКСИМЕН з Мілету (бл. 585 – 525 до н. е.) – давньогрецьк. філософ, учень і наступник *Анаксимандра*. Предмет єдиного твору А. – "Про природу"

(дійшло кілька фрагментів) – космогонія, космологія, етиологія метеорологічних явищ. Космологія А. є найбільш послідовним і конкретним вираженням мілетської натурфілософської традиції, відповідно до якої він не тільки аналізував субстанційну реальність, "фізис" (у А. це "повітря"), а й розглядав цю реальність з точки зору динаміки та якісних перетворень. А. вперше кладе в основу системи космічної світобудови дію динамічної першопричини, розглядаючи її прояви як ритмічне "ущільнення й розрідження" єдиної й позірно без'якісної праматерії, яке якраз виявляє її якісні перетворення. А. визнавав незліченність світів, першим вказав на відмінність між нерухомими зірками і планетами; висунув гіпотезу, що пояснювала затемнення Сонця і Місяця, а також фази Місяця. Теза А. про походження світил, ототожнюваних з богами, з морських випаровувань, використана пізніше *Ксенофаном* для спростування антропоморфного і соціоморфного тлумачення міфологічних вищих істот Гомером та *Гесіодом*.

АНАЛІЗ і СИНТЕЗ (від грецьк. ἀνάλυσις – роз'єднання; σύνθεσις – з'єднання, складання) – розкладання цілого на частини та з'єднання частин в ціле в процесі предметно-практичної або розумової діяльності. В методологічному плані аналіз є таким способом дослідження об'єкта, що полягає у виокремленні його частин, властивостей, відношень тощо з метою їх самостійного вивчення. В результаті отримуються часткові, абстрактні, неповні знання, оскільки поза увагою залишається взаємозв'язок частин. Проте без такого розкладання на частини цілісного об'єкта неможливо осягнути його внутрішню організацію та динаміку. З іншого боку, ціле не зводиться до суто механічної суми його частин, оскільки одні й ті самі елементи цілого можуть характеризуватися неоднозначними взаємозв'язками та взаємодіями. Саме на виявлення принципів систематичної єдності окремих сторін та складових частин об'єкта спрямований розумовий синтез як метод пізнання. При цьому об'єкт розглядається вже не просто як синкретична, нероз'єднувана цілісність, а як функціональна впорядкованість форм організації об'єкта та взаємозв'язку його істотних характеристик. Таким чином, А. і С. знаходяться в тісній методологічній кореляції. Вони пов'язані з такими логічними операціями, як *абстрагування, узагальнення, класифікація* тощо.

АНАЛІЗ ПОЛІТИКИ – термін, який позначає взаємопов'язані різновиди діяльності: 1) теоретичний аналіз політики, мета якого полягає у тому, щоб шляхом аналізу пояснити наявну політичну ситуацію; 2) особливу професію (рід занять), пов'язану зі здійсненням експертизи при прийнятті політичних рішень переважно на рівні державних органів влади. У першому розумінні А. п. є складовою частиною будь-якого розділу політичної науки, у другому – сукупністю порад щодо державних рішень, яка ґрунтується на певних суспільних цінностях. Основними замовниками і споживачами політичного аналізу є державні установи. Оскільки будь-яке політичне рішення має своє змістове наповнення, воно може стосуватися як загальних аспектів внутрішньої чи зовнішньої державної політики, так і окремих ділянок суспільного життя (права, економіки, фінансів, культури та ін.). Здійснюючи аналіз з метою встановити міру обґрунтованості якогось політичного рішення, експерт мусить передбачати не тільки деякий результат в окремо взятій галузі, а й побічні соціальні та політичні наслідки. При цьому досягнення бажаного результату має бути зіставлене з можливими збитками – коштами, необхідними для впровадження рішення, чи ймовірними негативними наслідками. Кожен аналітик (експерт) мусить так чи інакше спиратися на якусь теорію, яка дозволяє йому передбачати поведінку різних категорій людей та суспільних груп у тих чи тих суспільних ситуаціях. Це можуть бути як деякі конкретні теорії (правові, економічні, фінансові та ін.), так і суто політичні (напр., теорія раціонального вибору, теорія ігор, системний підхід тощо). Другою важливою характеристикою будь-якого експерта є його ціннісні орієнтації, що визначають, який стан суспільства експерт вважає бажаним. Оскільки бажаний результат, як правило, визначає замовник експертизи, то питання про те, як експерт діє у випадку конфлікту ціннісних орієнтацій, значною мірою залежить від принципів його

моральної свідомості та професійної етики. У багатьох ситуаціях раціональне обґрунтування рішень здатне забезпечувати успішність дій – і чим більшою мірою люди очікують від державних діячів саме раціонально обґрунтованої поведінки, тим вірогідніше раціонально обґрунтовані рішення мають перспективу стати успішними.

В. Лісовий

АНАЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ – два пов'язані між собою напрями у філософії: *логічний позитивізм* та, як його суттєво видозмінене продовження, – *лінгвістична філософія*. Лінгвістичну філософію можна розглядати як певне відгалуження від логічного позитивізму, оскільки після її появи деякі з логічних позитивістів залишалися вірними основному духові логічного позитивізму. Хронологічні межі А.ф. – поч. 20-х – 60-ті рр. XX ст. У ширшому та вільнішому значенні висловом "А. ф." позначають таку тенденцію сучасної філософії, в якій існує підвищена увага до способу висловлювання думки, до аналізу та уточнення значень і смислів. Одним із перших джерел логічного позитивізму стали філософські праці *Рассела* "Наше знання зовнішнього світу" та "Філософія логічного атомізму". Рассел, заперечивши ідеалістичну онтологію *Бредлі* (духовна єдність буття), прийняв плюралістичну онтологію: першоелементами всього існуючого в його онтології є різнорідні види буття – такі, як ознаки та відношення. Ці першоелементи доступні досліднику у вигляді "фактів": Рассел не вважав їх ні ідеальними (суб'єктивними), ні матеріальними, а нейтральними. Тому свою концепцію він називав також терміном "нейтральний монізм". Другим засновником ідей логічного позитивізму був *Вітгенштайн*, який у 1921 р. опублікував "Логіко-філософський трактат", що став своєрідною програмою для логічного позитивізму. Висловом "логічний позитивізм" у його вузькому значенні позначають філософію *Віденського гуртка*, який виник у Відні на поч. 1920-х рр., і до якого входили *Карнап*, Шлік, Нейрат, Фейгл та Вайсман. Висловом "лінгвістична філософія" позначають досить широкий філософський рух, започаткований у 30-х рр., основними центрами якого стали Кембридж та Оксфорд. Лінгвістичну філософію переважно важають варіантом А.ф. (хоча іноді її протиставляють А.ф., звужуючи поняття останньої до традиції логічного позитивізму). Засновником лінгвістичної філософії вважають "пізнього" Вітгенштайна, який переглянув свою філософську концепцію, сформульовану в "Логіко-філософському трактаті", і обґрунтував принципово відмінну від попередньої філософську концепцію. У розробці своїх нових ідей він зазнав деякого впливу "неореалізму" *Мура*, що ґрунтувався на реабілітації "здорового глузду". У цій праці зазнає принципового перегляду теорія значення і ставлення до повсякденної мови. Суть нової концепції полягала в тому, що значення не є предметом (як було прийнято в концепції іменування), а способом застосування висловів. Вітгенштайн, розрізняючи (слідом за *Сосюром*) мову і мовлення, показував це на прикладі гри в шахи: правила гри в шахи – це мова, а ті партії, які розігрують гравці, – мовлення. Звичайно, самі правила виникли в процесі *гри* і в результаті домовленості щодо правил використання фігур, але позаяк вони виникли, то з'явилася й різниця між самими правилами і їх використанням. Розуміння значення як способу застосування означало принципову зміну у філософській семантиці – перехід від т. зв. "реалістичної" семантики до прагматичної. У семіотиці прагматика, таким чином, мала включати також семантику. З цього погляду відкидалися деякі з принципів логічного позитивізму – передусім емпіричний фундаменталізм разом з принципом емпіричної верифікації. Метафізика та філософія ставали одним із можливих видів мовних ігор. Звичайна мова відтак більше не оцінювалась як недосконала (у порівнянні з штучною символічною мовою, пристосованою для логіки і математики). Оскільки первинною мовою була безперечно звичайна мова (адже штучні спеціальні мови виникли на її основі), то шляхом для з'ясування значення тих чи тих термінів може бути з'ясування тих первинних значень повсякденної мови, на основі яких був введений певний термін. Значення того чи того терміна потрібно розглядати з погляду історії його використання. Це пояснює те місце, яке в лінгвістичній філософії зайняла повсякденна мова та аналіз повсякденного

застосування висловів для виявлення (часто прихованих, неусвідомлених) значень. Тому лінгвістична філософія має ще іншу паралельну назву – "філософія звичайної мови".

В. Лісовий

АНАЛІТИЧНІ і СИНТЕТИЧНІ СУДЖЕННЯ – класи суджень, які відрізняються один від одного способом встановлення їх істинності: істинність аналітичних суджень встановлюється за допомогою суто логічного аналізу термінів, які входять в судження; істинність синтетичних суджень встановлюється шляхом звернення до позалогічних міркувань, зокрема, до емпіричного досвіду. Поділ на А. і С. с. сягає своїми витоками філософії *Ляйбніца*, який виділяє два види істин – "істини розуму" та "істини факту". Для перевірки "істин розуму" достатньо закону суперечності; для перевірки "істин факту" необхідно також застосування закону достатньої підстави. Самі терміни "А. і С. с." введені *Кантом*, який дав їх чітке формулювання, пов'язавши з поняттями *апріорі* та *апостеріорі*. За Кантом, аналітичні судження – це судження апріорі, оскільки у них логічний предикат міститься у логічному суб'єкті. Синтетичні судження можуть бути як апріорними, так і апостеріорними. Синтетичні апостеріорні судження – судження, в яких знання про суб'єкт розширюються шляхом звернення до досвіду. Поряд з синтетичними апостеріорними судженнями Кант виділяє особливий клас суджень – синтетичні апріорні судження, які не залежать від досвіду, але разом з тим логічний предикат не міститься у логічному суб'єкті. Саме ці судження – типу "все, що відбувається, має свою причину", – є, за Кантом, особливими принципами теоретичних наук, які обумовлюють саму їх можливість. Проблема А. і С. с. набула особливої гостроти у 20-ті рр. у філософії *неопозитивізму*, прихильники якого вважають А. і С. с. взаємовиключаючими класами "речень мови науки". Аналітичні судження мають конвенційну природу, оскільки не містять ніякої інформації про навколишній світ, а встановлення їх істинності ґрунтується на довільно встановлених правилах мови. Синтетичні судження тлумачаться неопозитивізмом як змістові твердження про світ, істинність яких встановлюється в межах певного "мовного каркасу" шляхом звернення до емпіричних фактів за допомогою процедури *верифікації*. Такого розуміння А. і С. с. дотримуються Шлік, *Франк*, Нейрат та *Карнап*. Останній зробив великий внесок у розробку неопозитивістської програми – піддати все наявне знання критичному аналізу з позицій вимог принципу верифікації, згідно з яким будь-яке науково осмислене твердження може бути зведене до сукупності протокольних речень, які фіксують дані чистого досвіду, та створити універсальну мову науки. Проте уже в 50-ті рр. неопозитивістська програма розрізнення А. і С. с. зазнала краху, оскільки виявилась неможливість повною мірою формалізувати мову науки. Амер. філософ *Куайн*, який на початку своєї творчості поділяв точку зору неопозитивізму на А. і С. с., згодом обґрунтував неможливість чіткого розрізнення цих двох видів суджень. Куайн наполягав на тому, що хоча аналітичні судження і можна організувати у строгі системи (математика, логіка), але вони не відносяться до чіткої логіки. Так, аналітичне судження "кожний холостяк є нежонатим" не збігається з чисто логічним судженням "кожне x є x", оскільки істинність останнього обумовлена тим, що x нічого не означає, в той час як істинність першого залежить від значення термінів, які в нього входять. А значення термінів встановлюється в межах певної *онтології*, перевага якої визначається прагматичними мотивами. Таким чином Куайн переосмислив проблему А. і С. с. з точки зору *прагматизму* і запропонував її вирішення як своєрідний синтез прагматизму, сучасної логіки і *аналітичної філософії*.

Л. Озадовська

АНАЛОГІЯ (від грецьк. ἀναλογια – відповідність, подібність) – міркування, в якому робиться висновок про наявність деякої ознаки у досліджуваного одиничного предмета (ситуації, події) на підставі його подібності за суттєвими рисами з іншим одиничним предметом (ситуацією, подією). Розрізняють А. предметів та А. відношень. А. предметів – це міркування, в якому об'єктом уподібнення виступають два схожих одиничних предмети, а переносною ознакою – властивості цих предметів. А. відношень – це міркування, в якому об'єктом уподібнення виступають схожі відношення між двома

парами предметів, а переносною ознакою – властивості цих відношень.

АНАРХІЗМ (від грецьк. ἀναρχια – безвладдя) – сукупність політичних концепцій, споріднених між собою тим, що вони заперечують централізоване управління суспільством, пропонуючи побудову суспільного ладу шляхом добровільного об'єднання у спілки або спільноти. Найважливішою прикметою змісту анархістської політичної концепції (або близької до А.) є утвердження цінності окремої особистості та індивідуальної свободи у найбільш радикальній формі. Віддалені ідейні коріння А. можна віднайти у деяких течіях давньогрецьк. філософії (*стоїцизм*), також в індивідуалістських та комунітаристських елементах християнства. Перше чітке формулювання ідей А. дав англ. політичний філософ, романіст та есеїст Годвін (1756 – 1836) у кн. "Дослідження політичної справедливості" (1793), в якій він обґрунтував ідею бездержавного суспільного ладу. В 40-х рр. XIX ст. А. оформлюється в окрему течію політичної думки, яка у друг. пол. XIX – на поч. XX ст. досягає суттєвого впливу, особливо у деяких європейських країнах (Франція, Іспанія, Італія та ін.). Дослідники політичних ідеологій, даючи типологію А., вирізняють: а) індивідуалістський А.; б) комуністичний А. (анархо-комунізм); в) проміжний між першим та другим – індивідуалістськи-комунітаристський А. Цей поділ на різновиди має своєю підставою різницю у підході до проблеми "особистість – спілка (спільнота)". Залежно від того, якими засобами політична концепція пропонує досягати мети, анархічні політичні концепції поділяють на реформістські та революційні. Крайній індивідуалістський варіант А. заперечує будь-які суспільні установи (сім'ю, церкву, традиції, політичні партії, державу) та будь-які форми колективної свідомості (мораль, релігію, ідеологію), які б обмежували свободу особи. Вважають, що класичне формулювання індивідуалістського різновиду А. дав нім. філософ, лівий гегельянець Штирнер (1806 – 1856) у своєму творі "Єдине та його власність" (1845). Інші анархістські політичні концепції намагаються врівноважити захист автономії окремої особистості з потребою єднання людей у спілки (громади) або спільноти. Це дає перехідну форму – індивідуалістсько-комунітаристський А.: особистості, добровільно жертвуючи частиною своєї свободи, об'єднуються у відносно невеликі спілки, які, в свою чергу, можуть утворювати спілки спілок. До індивідуалістсько-комунітаристського А. належить політична концепція *Прудона* – франц. філософа, який у кн. "Що таке власність" піддав критиці капіталістичний ринок як спосіб гноблення виробника. Оскільки у цій концепції наголос зроблено на взаємності обміну, то розвиток цієї ідеї політичними філософами кін. XIX ст. іноді називають "концепцією взаємності". Ідеї Прудона відіграли важливу роль у стимулюванні профспілкового руху – реформістського анархо-синдикалізму. Крім того, вони стали одним із джерел революційного анархо-синдикалізму. Найвпливовішим його теоретиком став франц. інженер та соціальний філософ Сорель (1847 – 1922). Він зазнав впливу ідей *Ніцше, Маркса* та *Бергсона*, поєднавши таким чином марксистську орієнтацію на практичну дію з волюнтаризмом та інтуїтивізмом. Революційний А. рос. політичного філософа *Бакуніна* виявляє виразні ознаки суто комунітаристського (колективістського) А.: він вважав, що держава має бути зруйнована насильницьким шляхом і замінена федерацією вільно утворюваних селянських та робітничих спілок, які б колективно володіли власністю і спільно контролювали розподіл (кожному відповідно до його трудового внеску). Колективістські тенденції концепції Бакуніна були посилені у політичній філософії Кропоткіна (1842 – 1921), який перетворює спільноти (рос. "общины") в основу всього суспільного ладу – у колективного власника засобів виробництва та (шляхом їх об'єднання у федерації) у замінника держави. У тлумаченні Кропоткіна комунітаристський різновид А. набув своїх крайніх форм і став комуністичним А. (анархокомунізмом). В Україні перше свідоме формулювання ідей А. (як складника лібералізму у політичній концепції *Драгоманова*) репрезентує індивідуалістськи-комунітаристський та реформістський різновид А. Драгоманов – ліберал (вірить у поступ, розум, емансипацію шляхом просвіти і та ін.), конституціоналіст, але ідейна противага бюрокра-

тичному централізму та імперіалізму зосереджена передусім в анархістських елементах його концепції. Цим ідеям не випало стати джерелом для появи ідеології анархістського політичного руху в Україні. Анархістський політичний (військовий) рух 1917 – 1921 рр., очолюваний Махно (1884 – 1934), виявив нестачу історично нагромадженого політичного досвіду та конструктивізму: він був руйнівним щодо впровадження тих елементів порядку, які пов'язані зі становленням укр. незалежної держави (фактично рос. більшовики використали його з цією метою). Все це, зрештою, прирекло його на роль деструктивної сили (у кращому випадку, на роль загонів сільської самооборони) і призвело до поразки.

В. Лісовий

АНДРОГІНІЗМ (від грецьк. ἀνδρός – чоловічий; γυνή – жіночий) – поняття філософії статі, яке відображує глибинну екзистенційну гармонію чоловічого та жіночого начал. Поняття "А". йде від *Платона*, який вкладає в уста Аристофана міф про андрогінів – істот, що, поєднуючи чоловічі та жіночі риси, загрожували владі олімпійських богів (діалог "Бенкет"). Для Платона А. – це стан цілісності, який дає людині богоподібні можливості; втрата А. є втратою богоподібності. Дане розуміння А. стає архетиповим для європейської культури. Його можна зустріти у містико-філософських поглядах гностиків, у *Беме*. *В. Соловйов* виходить на проблему А., розглядаючи ідею "Вічної Жіночності". *Бердяєв* визначає А. як духовно-творче єднання чоловічого та жіночого. У XX ст. поняття А. використовується як філософами, так і психологами.

Н. Хамітов

АНДРОС, Євген Іванович (1950, Конотоп) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1972). Канд. філософських наук (1981), ст. наук. співр. Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Сфера наукових інтересів – філософська антропологія та філософія культури. Автор понад 60 наукових праць.

Осн. тв.: "Істина як проблема пізнання та світогляду" (1984); розділи колективних монографій: "Категорії філософії та категорії культури" (1983); "Евристичні функції світоглядної свідомості" (1989); "Відчуження: минувшість і сьогодення" (1995); "Феномен української культури: методологічні засади осмислення" (1996); "Філософія: Світ людини / Курс лекцій" (1999); "Філософська антропологія: екзистенціальні проблеми" (2000).

АНДРУЩЕНКО, Віктор Петрович (1949, Київ) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1975). Докт. філософських наук, проф., чл.-кор. АПН України, засл. діяч науки і техніки України, директор Ін-ту вищої освіти АПН України. Од 1995 р. – заступник, згодом – перший заступник міністра освіти України. Фахівець з проблем філософії освіти, трансформації гуманітарної освіти в Україні, один з фундаторів плюральної методології соціального пізнання та парадигмальної моделі розвитку історії соціальної філософії. Автор понад 160 наукових і науково-методичних праць з філософії, соціології, політології.

Осн. тв.: "Людина в системі культури" (1984); "Сучасна соціальна філософія". У 2 т. (1994); "Беловіжжя. Україна. 91 – 95. Л. Кравчук" (1996); "Історія соціальної філософії. Західноєвропейський контекст" (2000).

АНІМАТИЗМ (від лат. animatus – одухотворений) – термін, що позначає релігійні уявлення про "тілесну душу", безлику таємничу силу, надприродну магічну спроможність людини, що вкорінені у ставленні до природи як живої істоти. Введений Мареттом. На його думку, А. передував *анімізму*. А. відноситься до чуттєво-надчуттєвого типу уявлень про надприродне, коли природа сприймається як єдине ціле, а в багатоманітності її форм і повторюваності подій вбачається дія якогось доцільного механізму.

АНІМІЗМ (від лат. animus – дух, життєве начало) – форма найдавніших вірувань, пов'язаних з уявленням про існування в тілі людини її двійника, носія життя – душі. Термін введений нім. хіміком і фізіологом Шталем. Вперше докладно описав анімістичні вірування англ. етнолог і релігієзнавець *Тейлор* у кн. "Первісна культура" (1871), який вважав, що первісний А. є різновидом спіритуалізму і в

такій формі являє собою "мінімум релігії". В А. душа видавалася хоча й таємничою, проте подібною до істоти або речовини (чоловічком у зіниці ока, пташкою у грудях, кров'ю тощо), від якої залежать стани життя і смерті, сну і неспання, здоров'я й недуги. Первісно А. не пов'язувався з уявленнями про переселення та перевтілення душ, які видавалися індивідуалізованими. Анімістичні уявлення збереглися як у марновірних прикметах і повір'ях, так і в розвинутих релігіях.

АНСЕЛЬМ КЕНТЕРБЕРІЙСЬКИЙ (1033, Аоста, Італія – 1109) – один з перших філософів епохи *схоластики*, теолог, ієрарх англ. церкви, послідовник *Августина*. Ченець норманського монастиря, од 1093 р. – архієпископ Кентерберійський. А.К. вперше розробив "онтологічний аргумент" – доведення буття Бога, який згодом досліджували *Декарт*, *Кант* і *Гегель*. "Онтологічний аргумент" А.К. доводить буття Бога із самого поняття Бога, як сукупності усіх найвищих чеснот, якій не може не бути властивим предикат буття. Як послідовник Августина А.К. прагнув до безпосереднього внутрішнього сприйняття Бога. Відомий вислів А.К. "не прагну збагнути, щоб увірувати, але вірую, щоб збагнути". В суперечках про *універсалії* підтримував позиції *реалізму*. В етичному вченні А.К. розуміє свободу волі не як свободу вибору між добром і злом, а як змогу зберегти справедливість заради неї самої. А.К. – одна з найяскравіших постатей ранньої схоластики, історико-філософське значення якої полягає не стільки у вирішенні, скільки в чіткості постановки багатьох питань, навколо яких оберталась середньовічна філософська думка.

Осн. тв.: "Монологіон" і "Прологіон"; "Чому Бог став людиною"; "Книга роздумів і молитвословій".

АНТИНОМІЯ (від грецьк. ἀντινομία – суперечність у законі) – суперечність між двома судженнями, кожне з яких вважається однаковою мірою обґрунтованим в межах певної системи. Термін "А." виник в Античності, коли ще не існувало поняття закону природи, але воно розроблялось в політико-юридичних аспектах (напр., у творі *Платона* "Закони"). Тому первісний зміст А. був юридичний: суперечність між двома законами або внутрішня суперечливість одного закону. В такому значенні його вживали Квінтиліан, *Плутарх*, *Августин* та ін. Як філософський термін А. з'являється в "Філософському словнику" (1613) Гокленіуса. А. відрізняються від *апорій Зенона Елейського* – в останніх береться до уваги одна протилежність (нескінченна подільність простору і руху, але не їх неперервність, єдине в речах, а не множинність тощо). А. також відмінна від "збігу протилежностей" у *Бруно* та *Кузанського*: вони вчать про їхню єдність, а в А. остання відсутня. Не тотожна А. і парадоксу: в парадоксі з певного твердження правильним логічним способом виводиться протилежне твердження, а в А. протилежні висловлювання співіснують, але не виводяться одне з одного. Філософська концепція А. була розроблена *Кантом* в "Критиці чистого розуму".

М. Булатов

АНТИСФЕН і з А ф і н (бл. 455 – 360 до н.е.) – давньогрецьк. філософ, син рабині, учень *Горгія*, послідовник *Сократа*, після смерті якого заснував власну школу. Вихідним конструктивним принципом філософії А. був принцип послідовного й жорсткого *аскетизму*, нормативною мірою якого визнавалася природа (природне). А. – опонент софістів, хоча користувався їхніми ж прийомами. Основні зусилля А. зосереджував на розгляді етичних проблем, при розв'язанні яких людина має керуватися передусім розумом. В царині етики у А. панує той самий аскетичний підхід – не відчувати потреби ні в чому, задовольняючись малим і досягаючи в такий спосіб тієї самодостатності, яку божество має завдяки надлишкові благ. Досягнення щастя А. обмежував добропорядністю, якій навчаються, не вдаючись при цьому до надмірної вченості. Добропорядність полягає в активному загартуванні душі й тіла, зокрема, шляхом обмеження потреб. Заперечував політичну діяльність, державу і соціальні умовності, які суперечать природі. Твори А. збереглися лише в окремих фрагментах завдяки тому, що на них було чимало посилань у багатьох античних авторів.

АНТИТЕЗА (від грецьк. ἀντίθεσις – протиставлення) – 1) У логіці – судження, яке суперечить тезі. А. є необхідною

складовою частиною непрямого доведення. 2) В нім. класичній філософії – другий ступінь визначення думки, зміст якого становить категорія, протилежна вихідній, протиставлена їй (буття – небуття, необхідність – випадковість, явище – сутність та ін.). А. дослідив *Фіхте* в понятті тріади, завершальною ланкою якої був синтез протилежних понять. Фіхте належить ідея антитетичного методу – методу протиставлення. Самостійного значення цей метод набуває у тих мислителів (або в певний період їхнього розвитку), в яких домінуючою є критика попередніх вчень. Така *антитетика* характерна для критичної філософії *Канта*, особливо його вчення про *антиномії*, кожна з яких складається з двох положень – тези і А., але відсутній їхній синтез; для *Фоєрбаха* – в період, коли він розгорнув систематичну критику ідеалізму *Гегеля*, для деяких ранніх творів *Маркса*. Позитивна А. переносить акцент на синтез, поєднання протилежностей, негативна ж веде до відкидання однієї з них.

АНТИТЕТИКА – одне з основних понять критичної філософії *Канта*. Сукупність догматичних вчень Кант позначав терміном "тетика", а критичне вчення розглядав як втілення антитетичного мислення. Під А. він розумів не догматичне ствердження протилежного, а суперечність між позірно догматичними знаннями, жодному з яких не можна надати переваги перед іншим. А. займається не однобічними ствердженнями, а розглядає знання розуму лише з точки зору наявності в них суперечностей і підстав для них. Найважливішою та найзагальнішою формою А. є *антиномії*; трансцендентальна А. є дослідженням антиномії чистого розуму, її причин і результатів (див. *Антитеза, Антиномія*).

АНТИТРИНІТАРИЗМ (від грецьк. ἀντι – проти; лат. trinitas – Трійця) – течія в протестантизмі, спричинена *Реформацією*. Під впливом *номіналізму* і ренесансного *гуманізму* актуалізувала вчення Арія (див. *Аріанство*), який заперечував Трійцю, Божественну природу Христа. В А. Бог – єдине єство, ідеальний розум, етичне начало. Ідейна система А., розроблена Серветом, Л. і Ф. Социнами, відновила пелагіанство у догматах гріхопадіння і спокутування, обґрунтувала принципи позаконфесійної віри, критичного аналізу *Біблії*, примату розуму над вірою, свободи совісті, обопільної незалежності духовної і світської влади; за ідеями невидимої Церкви і хрещення за вірою наближається до радикального протестантизму. У XVI – XVII ст. А. був поширений в Італії, Швейцарії, Голландії, Угорщині. В Україні розвинувся у *социніанство*. Близький до *деїзму* і *пантеїзму*, вплинув на *Локка, Спінозу*. Еволюціонував у бік філософського раціоналізму.

В. Любащенко

АНТИЦИПАЦІЯ (від лат. anticipatio – напередсхоплення) – поняття, що позначає здатність передбачати події. Зустрічається вже у стоїків та епікурейців. У *Канта* тлумачиться як апріорна напередвизначеність форм досвідно-теоретичного знання. Нині здебільшого вживається у когнітивних дисциплінах.

АНТОНЕНКО, Володимир Григорович (1924, Омськ) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т Київського ун-ту. Докт. філософських наук, проф., засл. прац. вищої школи УРСР. Сфера наукових інтересів – проблеми духовної культури, духовного життя суспільства (питання естетики, релігієзнавства, виховання особистості); політологія, історія політичної думки, зокрема політичної думки України. Співавтор багатьох монографій, збірників, довідникових видань.

Осн. тв.: "Роль передового світогляду в творчості письменників" (1958); "Мистецтво. Релігія. Дійсність" (1973); "Світогляд – ідейна основа художньої творчості" (1979).

АНТОНІЙ ПЕЧЕРСЬКИЙ (бл. 982, Любеч, Чернігівщина – 1073) – засновник укр. чернецтва та фундатор Києво-Печерського монастиря. Постригся у ченці на Афоні, обрав самітницький спосіб життя. Своїм благочестивим життям та відданістю християнству здобув величезний авторитет у сучасників. Житіє А. П., написане у кінці XI ст., – одна з найдавніших пам'яток давньоруської *агіографії*.

АНТОНОВИЧ, Володимир Боніфатійович (1834, с. Махнівка, Київщина –

1908) – укр. історик, проф. Київського ун-ту, фундатор "народницької школи" в укр. історіографії. Історію України А. прагнув студіювати з філософського погляду, пов'язуючи свої дослідження з ідеями загальнотеоретичного характеру. На його думку, історія народу ("внутрішня історія") – це безперервний процес, а не набір окремих фрагментів із його минулого. Такий підхід вимагав відшукування ідей і факторів, які б простежувалися впродовж усієї історії народу та визначали її характерні особливості. Наріжною в історіософській концепції А. є теза про "провідну ідею народу", яка обіймає світоглядний, теоретико-пізнавальний та методологічний зміст. Кожний народ, на думку вченого, у своєму політичному житті виробляє особливу "провідну ідею", яка залежить від антропологічно-расових чинників, його історії та культурного розвитку. Найвиразніше характер народу виявляється в тих політичних ідеалах, які він намагається реалізувати. "Провідна ідея" достеменно виражає його прагнення до утвердження певного способу суспільного буття. З цих позицій А. досліджує укр. історію, доводячи, що українці завжди неухильно відстоювали у суспільному житті принцип демократизму та індивідуальну свободу.

Осн. тв.: "Моя сповідь" (1862); "Останні часи козацтва на правому боці Дніпра" (1868); "Нарис стану православної церкви в Південно-Західній Росії з половини XVII до кінця XVIII століття" (1871); "Погляди українофілів" (1881); "Три національні типи народу" (1888); "Про часи козацькі на Україні" (1895 – 1896) та ін.

АНТРОПНОСТІ ПРИНЦИП в космології і фізиці – начало оптимальності, яке вказує на притаманні нашій Метагалактиці тенденції до реалізації фізичних умов існування найвищих форм життя; конкретно-наукова форма врахування при аналізі нижчих форм вищих форм руху матерії. Як евристичний засіб А.п. передбачає при побудові моделей космогенезу розв'язання питання: яким повинен бути *Всесвіт*, щоб існування життя не суперечило його фізичним станам. Це означає, що серед безлічі можливих варіантів вихідних фаз космогенезу треба відібрати лише ті, які сприяють формуванню природних передумов виникнення людини. З онтологічного боку А.п. свідчить про те, що життя – закономірний продукт розвитку всього Всесвіту, що воно – не регіонально-планетарне, а космічне явище. В гносеологічній площині А.п. є виразом тієї обставини, що людська практика є універсальним засобом, який робить людський світ домірним Всесвітові в цілому, наповнює його космічним масштабом.

АНТРОПОГЕНЕЗ (від грецьк. ἄνθρωπος – людина; γενεσις – походження, народження) – уявлення про еволюційний, філогенетичний процес виникнення і розвитку людини як біосоціальної істоти, органічно пов'язаний з трансформацією її початкової інстинктоподібної трудової діяльності, формуванням свідомості, мови та поступовим переростанням первісних спільнот стадного типу у форми людської колективності. Науково аргументоване вчення про А. було вперше створене Дарвіном, конкретизоване Гекслі та *Енгельсом*. У 60-ті рр. XX ст. тлумачення А. зазнало істотних модифікацій. На зміну уявленням про А. як низку послідовних рівномірних стрибків від антропоїда до Homo Sapiens (людини розумної) прийшла концепція А. як двох великих стрибків. Необхідність уточнення традиційної схеми А. була викликана також відкриттям проміжної ланки між антропоїдами та пітекантропами – Homo Habilis (людини вмілої) – істоти, що за своєю морфофізіологічною організацією ще не відрізнялася від австралопітеків, але вже виготовляла знаряддя за допомогою знарядь, тобто їх виробляла (за 1 – 1,5 млн. років до виникнення свідомості та мови). Виявлення цих обставин змусило не тільки по-іншому порушувати і розв'язувати питання про співвідношення трудової діяльності, свідомості та мови, а й про характер і періодизацію А. в цілому, а також – про нові підходи до тлумачення людини як істоти, що виробляє знаряддя праці.

АНТРОПОЛОГІЗМ (від грець. ἄνθρωπος – людина; λογος – слово, поняття, вчення) – філософська концепція, згідно з якою поняття "людина" є наріжною світоглядною категорією для розробки системи уявлень про світ. Суть А. найповніше відбита у тезі *Фоєрбаха* про людину як

"єдиний, універсальний та найвищий предмет філософії" і відповідно – про *антропологію* як "універсальну науку". Зародження А. у старогрецьк. філософії не містило ще тієї світоглядної зарозумілості, котра властива новоєвропейському мисленню. Відособлюючись у структурі буття, людина тут водночас зберігає укоріненість в ньому. У подібному значенні обгрунтовує А. Фоєрбах. Багато в чому схожі на це антропологічні уявлення *Сковороди* та ін. Образ людини у Фоєрбаха засвідчує незвідність антропологічного, передусім почуттєвого, до суспільно-історичного (хоча й містить певну недооцінку останнього). Радикальна критика А., здійснена *Марксом*, обертається, зрештою, іншою крайністю – соціологічним редукціонізмом. Сучасні філософсько-антропологічні уявлення прагнуть подолати редукціонізм, зокрема, реабілітуючи "незбагненну почуттєвість" (Буркхгардт). За оцінкою *Бубера*, Фоєрбахів А., котрий відкрив царину "онтичної безпосередності", став "коперниканським звершенням" сучасної думки, не менш значущим, аніж картезіанське відкриття "Я". G

АНТРОПОЛОГІЧНА КРИЗА – колізії людського світовідношення, що виявляють нездатність людини пристосуватися до нею ж створеного середовища. А. к. означає: розбалансованість сутнісних властивостей людини (розуму, почуттів і волі); деградацію певних здатностей людського організму, супроводжуваних, зокрема, гіпотонією, зростаючим імунодефіцитом, переважанням т. зв. третього стану (немає хвороби, але немає і повного здоров'я); постійне нервове перенапруження; послаблення чутливості і пов'язане з цим збіднення духовності (й душевності); перманентні суперечності в процесі особистісної, етнонаціональної, соціально-групової та родової самоідентифікації.

В. Табачковський

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ НАПРЯМ У ФІЛОСОФІЇ – у загальному значенні – сукупність філософських вчень про природу і сутність людини, у вужчому – напрям західної, переважно нім. філософії, започаткований *Шелером* та розвинутий у теоріях *Плеснера*, *Ротхакера*, *Гелена*, Хенгстенберга, *Кассирера*, *Больнова* та ін. А.н. у ф. є спробою шляхом узагальнення новітніх досягнень гуманітарних наук про людину – *антропології*, етнографії, етнології, психології, *соціології* та ін. – на світоглядних засадах нім. романтичної філософії та *філософії життя*, *неокантіанства*, *феноменології*, *екзистенціалізму* з'ясувати самобутність людини, специфічність засад її буття, а також роль та місце у системі соціальних зв'язків у суспільстві. Фундамент філософської антропології як відносно самостійної галузі досліджень, який заклав Шелер, створив програму вивчення своєрідності людини та її буття в усій повноті їх виявів. Ця програма була спрямована на взаємоузгодження спеціально-наукового дослідження різних галузей і аспектів людського буття з цілісним осягненням проблеми людини засобами філософії. Визначаючи людину як єдність нерозумного життєвого пориву та нежиттєздатного розуму (*духу*), Шелер вбачав відмінність людини від тварини у духовності та здатності вільно і творчо ставитися до процесів, явищ і речей довкілля. За такого підходу філософська антропологія постає як галузь метафізичних знань про походження людини, її фізичні, психічні та духовні начала й спонуки. В умовах інтенсивно зростаючого обсягу різноманітної наукової людинознавчої інформації вона покликана відновити цілісний філософський образ людини та її ставлення до самої себе і процесів навколишнього світу. А.н. у ф. має декілька відгалужень: культурно-філософський (Ротхакер, *Ландман*), з опорою на версію філософії життя, розроблену *Дильтеєм*; біологічний (Плеснер, *Гелен*, Портман), що спирається на розроблене *Ніцше* розуміння людини як біологічно недосконалої та непридатної до повноцінного існування на основі власного волевиявлення істоти; релігійний (Генгстенберг), за яким специфіка людини полягає у "спрямованості до Бога"; педагогічний (Больнов), орієнтований на розвиток спроможності до самостійного мислення, вміння особистості визначати і постійно відтворювати власну, неповторну і нестійку міру життя. Хоча означені мислителі різняться розумінням специфіки і функцій філософської антропології, основних її категорій, законів, методів, стану та перспектив розвитку, вони усе ж постають як представники

єдиного напряму в філософії, наполягаючи на поверненні до розгляду змістовних онтологічних проблем, пов'язаних з природою буття людини як цілісного суб'єкта життєвого процесу.

І. Бойченко

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ПОВОРОТ в укр. філософії 60-х рр. – зміна парадигми філософування, переорієнтація знелюдненої на той час ідеологічними спрощеннями філософської думки до проблем людини, способів її самоствердження у світі. Відбуваючись у межах загальнообов'язкової філософії марксизму-ленінізму, дана переорієнтація пов'язана з філософською розробкою низки концептів, котрі виводили за ці межі або надавали традиційній філософії гуманістичного спрямування. Вагомою підставою для звинувачень в "ревізіонізмі" стало звернення прибічників нової тенденції до принципу практичної діяльності як наріжного в осмисленні особливостей взаємозв'язку людини й світу, що засвідчувало певну спорідненість цієї тенденції з поглядами західних неомарксистів. А.п. в укр. філософії виявився також багато у чому співзвучним тенденціям, що утвердилися на ту пору у світовій філософії (феноменологія, "фундаментальна онтологія" *Гайдеггера*, *філософія життя*, *екзистенціалізм*, *персоналізм*, "раціовіталізм" *Ортеги-і-Гассета* та ін.). Він став також поновленням філософсько-гуманістичних, кордоцентричних тенденцій вітчизняної думки: *Сковороди*, *Юркевича*, *Хвильового*. Осереддям гуманістичної переорієнтації філософських досліджень став створений 1968 р. відділ – тоді діалектичного матеріалізму, тепер філософської антропології – Ін-ту філософії НАНУ, який очолював *Шинкарук*. Вагомі передумови А. п. пов'язані з діяльністю у Києві відомого укр. і рос. філософа *Копніна*. Хоча діапазон досліджень на той час дуже звужувався рецидивами соціологічного редукціонізму, притаманного марксизмові, розпочалися плідні світоглядно-методологічні пошуки, пов'язані зі з'ясуванням культурно-історичної визначеності сутнісних ознак людини, структури цілепокладаючої діяльності, взаємодії наріжних регулятивів діяльності, а в ширшій перспективі – регулятивів людського світовідношення. Постала необхідність вивчення історичних типів світогляду, категорійної структури останнього, взаємодії світогляду та філософії як його теоретичної форми, ширше – співвідношення теоретичного, практичного та практично-духовного освоєння світу; духовного *універсуму* особистості, особливостей духовних почуттів (віра, надія, любов та ін.), світоглядно-культурного змісту філософських категорій. В результаті була введена у науковий обіг вилучена з ортодоксального марксизму тематика: "подвоєння" світу у свідомості (наявне та належне буття), феномен досвіду, етичні виміри практики, співвідношення предметного змісту та форми практики тощо. "Київська світоглядно-антропологічна школа" набуває популярності за межами України. 1982 р. групі її представників (Булатов, Іванов, Табачковський, Шинкарук, Яценко) присуджено Держ. премію України. Критичне осмислення даного теоретичного набутку здійснюється на щорічних "Філософсько-антропологічних читаннях" (од 1995 р.), на читаннях пам'яті Копніна та ін.

В. Табачковський

АНТРОПОЛОГІЯ (від грецьк. ἄνθρωπος – людина; λόγος – поняття) – наука про походження людини, утворення людських ареальних груп (рас), про типи й варіації фізичної будови людини. А. обіймає, окрім природної історії людини, також етнографію та археологію. "Філософський словник" Лаланда дає визначення А. як однієї з галузей природничих наук, яка вивчає людський вид загалом, в його особливостях та зв'язках з усім іншим у природі. *Леві-Строс* обстоює тезу про те, що зачинателем антропології є *Руссо*, який передбачив і заснував цю науку на століття раніше її офіційного визнання. У "Роздумах щодо походження нерівності" Руссо зазначає, що "світ населений народами, про котрих ми знаємо лише імена, а попри те, зважуємося розмірковувати про людство". Згадану працю можна вважати першим науковим дослідженням із загальної А., позаяк тут поставлено проблему взаємовідносин між природою та цивілізацією. За Клакхоном, основні тенденції антропологічної думки зосереджено на питаннях: якою була історія людства – і біологічна й культурна? Чи існують загальні принципи або "закони", що управляють цією ево-

люцією? Якими є природні зв'язки, якщо такі існують, між фізичними типами, мовою й звичаями людей у минулому та сьогодні? Наскільки пластичною є людина? До якої міри вона може підлягати впливові виховання або природних умов? Чому певні особистісні типи більш притаманні одним суспільствам, аніж іншим? ("Дзеркало для людини. Вступ до антропології"). З наведеного переліку зрозуміло, що антропологічна думка обіймає як низку спеціально-наукових питань, так і філософських уявлень про людину (див. *Антропологія філософська*). Ще 1596 р. протестантським гуманістом Гасманном видано кн. під назвою "Антропологія", де остання постає як наука про подвійну духовно-тілесну природу людини. Загалом же людинознавство од перших своїх кроків зіткнулося з надзвичайною полівалентністю свого об'єкта. І донині існує загроза редукціонізму, перебільшення значущості одних ознак людського на шкоду іншим. (Типовий вияв крайнощів у тлумаченні людини: недоврахування біологічних факторів її розвитку або навпаки – факторів соціуму, культури та довкілля.) Як самостійна наукова галузь А. складається з серед. XIX ст.: 1850 р. у Гамбурзі засновано музей етнології; археологічний та етнологічний музей Пібоді в Гарварді засновано 1866 р.; Королівський антропологічний інститут – у 1879 р.; Бюро американської етнології – у 1879 р.; Тейлор почав викладати А. в Оксфорді 1884 р. Розвиток укр. А. започатковано Міклухою-Маклаєм. З 1871 р. він здійснює антропологічне вивчення корінного населення Пд.-Сх. Азії, Австралії, о-вів Тихого океану. Обстоював ідеї видової єдності й взаємної спорідненості рас людини, спільності здібностей архаїчних і сучасних народів. Вивчення укр. народу, як окремої, неповторної антропологічної та етнографічної цілості здійснив з початку 1870-х рр. Вовк. Змушений після Емського указу залишити Україну, він засвоює антропологічні здобутки європейських учених, студіює в "Антропологічній школі" та інших наукових закладах Парижа, стає тут членом Археологічного та Історичного тов-в та Тов-ва народних переказів. Був редактором ж. "Антропологія" (паризьке видання франц. мовою) та "Матеріалів до українсько-руської етнології", що виходив у Львові за ініціативою Франка. Підсумкову працю вченого "Студії з української етнографії та антропології" вперше видано у Празі 1928 р.

В. Табачковський

АНТРОПОЛОГІЯ ІСТОРИЧНА – методологія вивчення історичної реальності, започаткована групою "нових істориків" у Франції, об'єднавчим центром яких став ж. "Аннали", створений Блоком та Февром (у 1929 – 1938 рр. – "Аннали економічної й соціальної історії"; у 1939 – 1941 рр. – "Аннали соціальної історії", "Збірники із соціальної історії"; од 1945 р. – "Аннали. Економіка, суспільства, цивілізації"). Задум Блока націлено на глобальне вивчення соціальної й ментальної історії під кутом зору А. і. Заперечуючи штучне розтинання людини на homo religiosus, homo oeconomicus або homo politicus, Блок вважає, що історія покликана вивчати людину в єдності усіх її соціальних виявів (суспільні відносини і трудова діяльність, форми свідомості й колективні почуття, правотворчість та фольклор тощо). Заперечуючи апріоризм в історичному пізнанні, Блок стверджує, що людина за своєю природою є "великою змінною величиною" ("Апологія історії", 1949). Повернути історичному знанню втрачений ним гуманістичний зміст закликає однодумець Блока Февр (1878 – 1956), один зі збірників праць котрого має характерну назву "За історію в усій її повноті" (1962). Капітальною для історичного пізнання він вважав проблему співвідношення особистої ініціативи індивіда та соціальної необхідності, те, які ідеї й учинки певної людини набувають значущості історичного діяння ("Доля: Мартин Лютер", 1928; "Проблема невір'я в XVI столітті: релігія Рабле", 1942 та ін.). Видатна людина – дитина свого часу і найдосконаліший виразник його культури й способів пізнавання світу, але вона не розчиняється у колективній свідомості: Рабле і Лютер – не "герої епохи", а її "герольди" (провісники). Февр наполягає на необхідності вкорінити людські й суспільні феномени, які вивчає історик, у природне оточення ("Земля та людська еволюція: Географічний вступ до історії", 1922). Водночас історик повинен прагнути віднайти ті інтелектуальні процедури й способи світосприймання, що властиві людям певної епохи, але не ус-

відомлюються ними уповні. Історик має "підслухати" мимовільні людські "обмовки", тобто уважно вивчати "словник" епохи, як і притаманні її сучасникам символічні дії, поведінку ("все причетне до людини, залежне од людини, похідне від неї, те, що засвідчує її присутність, діяльність, смаки й способи існування людини"); вивчати літературні й мистецькі свідчення, конфігурації полів і характер пейзажів, дані археології й історії техніки ("змусити промовляти німі речі"). Тим самим уможливлюється осягнення неповторних особливостей кожної цивілізації, притаманної їй системи світоспоглядання (світорозуміння та світовідчування), "потаємної" внутрішньої гомогенності культури. Не випадково антропологічно орієнтовану історію часто поіменовують "історією ментальностей" (нерефлектованих своїми носіями світоглядних настанов).

В. Табачковський

АНТРОПОЛОГІЯ ПРАВА – вчення про людину як істоту, котра створюється правовим порядком. Розглядаючи право як універсальну "мову усуспільнення", А.п. вивчає основні права – ті, що спочатку називалися "Божим правом", потім "природним правом", сьогодні – "правами людини". А. п. тісно пов'язана із загальнофілософськими уявленнями про людину, зокрема з тією обставиною, що людина, котру *Аристотель* вважав від природи політичною істотою, амбівалентна по відношенню до інших людей: це – не лише допомога (як вважає Аристотель), а й небезпека. Як позитивні соціальні істоти люди можуть допомагати одне одному і доповнювати одне одного; як негативні соціальні істоти вони є взаємною загрозою й джерелом протистояння. А. п. виходить з двох основних іпостасей людини: вона може потерпати від насилля або сама його застосовувати. Права людини, з такої точки зору, можна тлумачити як свого роду обмін одного на інше: і злочинець, винуватець насилля, всупереч своїм власним інтересам, може стати жертвою чужого насилля. Відтак, людина стоїть перед вибором: що ліпше – бути жертвою, але одночасно і злочинцем, чи ні тим, ні тим? *Гоббс* вважав домінуючим бажанням кожної людини те, що вона не хоче помирати від рук собі подібних. Через бажання зберегти своє "Я" виникає свого роду трансцендентальний обмін, який спирається на те, що незалежно від того, чого прагне людина, передумовою цих прагнень є життя. До останнього долучаються також інші умови людської життєдіяльності, відтак – і інші права людини, безпосередньо пов'язані з її соціальною та культурною специфікою. Поняття А. п. обґрунтоване нім. філософом Геффе.

АНТРОПОЛОГІЯ ФІЛОСОФСЬКА – в широкому розумінні – вчення про природу (сутність) людини; у вужчому – течія в західноєвропейській, переважно нім. філософії, що склалася у пер. пол. XX ст. А. ф. як спеціальна галузь започаткована працями *Шелера* і *Плеснера* (кін. 1920-х рр.). Її виникнення пов'язане з кризою класичних уявлень про людину та зі спалахом людинознавчих пошуків у кін. XIX – на поч. XX ст., із здобутками біології, психології, етології, медицини та інших наук, а також з передчуванням небаченої проблематизації людського чинника у наш час. Найближчі філософські передумови А. ф. – філософія життя *Дильтея* та *Ніцше*, ідеї *Фройда*, феноменологія *Гуссерля*, натурфілософія Дриша; вона також увібрала біопсихологічні розробки Іксюля, Келера, потому Болька, Портмана, Бейтендейка, *Лоренца*. Ознакою кризового стану класичного людинознавства Шелер вважав наявність на поч. XX ст. трьох різновидів уявлень: 1) греко-християнських (про Адама, Єву, творіння, рай, гріхопадіння); 2) греко-античних (самосвідомість людини вперше підноситься до поняття про особливий статус її у світі; в основі всього *універсуму* вбачають надлюдський розум, до котрого причетна людина – єдина з усіх істот); 3) природознавчих й генетично-психологічних уявлень (людина – достатньо пізній підсумок розвитку Землі, істота, котра різниться од попередніх форм тваринного світу тільки ступенем складності поєднання енергій і здатностей, які вже частково наявні раніше). Відсутність єдності між окресленими уявленнями спричинилася до спроби "на якнайширшій основі дати новий досвід філософських антропологій" (Шелер), наснажений пантеїстичним поглядом на людину як найдивовижнішу істоту, здатну трансцендувати себе, завдячуючи *духові*. Водночас дух

розглядається як незвідний до філософської рефлексії. А. ф. притаманне прагнення осмислити укоріненість людини у світ та її якісну специфіку, яка розглядається у єдності органічних, душевно-емоційних, пізнавальних можливостей, культурних та соціальних імплікацій. Досліджуючи феноменологію органічних форм, Плеснер розглядає як визначальну сутнісну ознаку людини її ексцентричність: постійне хитання між необхідністю пошуків відсутньої рівноваги зі світом та намаганням усунути рівновагу, вже досягнуту в культурі й суспільному житті. За *Геленом*, людина відкрита світові через свою біологічну непристосованість, котра долається завдячуючи доцільній діяльності, створенню штучного середовища у вигляді культури та суспільних інститутів. Визначаючи людину як "творця й витвір культури", *Ротхаккер* і *Ландман* намагаються уникнути соціологічного редукціонізму в тлумаченні культури та людської сутності, визначаючи біопсихічні передумови моральності тощо. У руслі провідних ідей А. ф. формувались релігійна антропологія (Хенгстенберг, Гаммер, Ранер та ін.), педагогічна антропологія (Левіт, Гелен, Ротхакер та ін.), культурна антропологія (Ландман, Ротхакер та ін.), політична антропологія (Лемберг, Фюслайн, Риффель, Кальтенбрунер, *Арендт*, *Рикер* та ін.), історична антропологія ("нові французькі історики", близькі до школи "Анналів"), лінгвістична антропологія тощо. У кін. 60-х – на поч. 70-х рр. XX ст. у Мюнхені друкується фундаментальна п'ятитомна "Філософська антропологія сьогодні" (*Больнов* та ін.). 80-ті рр. позначено інтенсивною взаємодією А. ф. та герменевтики (7-томне видання "Нової антропології" під ред. Гадамера та Фогелера). Багато концепцій А. ф. (про органічну недостатність людини, ексцентричність, субліматнвність, про деструктивність соціуму щодо природних підвалин людського буття та ін.) засвідчують її націленість на критичний перегляд класичних людинознавчих уявлень. Тяжіючи до багатьох "заперечних" (термін Шелера) поткласичних теорій людини, А. ф., на відміну від них, прагне водночас зберегти неперервність новоєвропейської світоглядної традиції, смисловими віхами якої стали, зокрема, антропологічне розмірковування, з одного боку, *Канта*, з іншого – *Фоєрбаха*. У Канта взаємопов'язані три зрізи антропознавства: теоретична антропологія (пізнання людини та її здатностей, передусім психічних), прагматична (пізнання людини в її практичних намірах та діях), моральна (розглядає людину в стосунку до всього, що та повинна створити, керуючись мудрістю, згідно з принципами метафізики моральних норм). Сучасні філософські антропологічні уявлення тяжіють до поєднання "позитивної" та "негативної" (заперечувальної) тенденції (остання особливо виявлена у *Ніцше*). *Гайдеггер* кваліфікує всю традиційну філософську гуманістику як вияв антропоцентричної зарозумілості людини, яка піднесла власне життя до "командного статусу всезагальної точки відліку", перетворила світ на "несвіт", зробила саму себе заручницею – засобом для втілення власних проектів панування над світом. *Фуко* показує, як на зміну бінарній антропологічній структурі класичної доби, елементами якої є істина й омана, приходить "тринарна структура" сучасної доби: людина, її безумство та її істина; він акцентує на когерентності антиномій антропологічної думки ("Історія безумства у класичну добу"). Логічним завершенням подібних тенденцій стала настанова Больнова щодо "сутності людини" як "відкритого питання": стикаючись із все новими виявами розмаїття сутнісних рис, ми не можемо достеменно знати, чи йдеться про певну їх сумірність, чи про непозабуту суперечність. Історія філософсько-антропологічної думки в Україні позначена домінуванням ідеї про "вкоріненість людини у буття" ("сродність", "природовідповідність" у *Сковороди*). Ця ідея розгортається у взаємодію "внутрішньої" та "зовнішньої" людини. Проте переважання інтравертної світоглядної настанови "кордоцентричного персоналізму" постійно актуалізує питання про поєднання останнього з "Фавстовим началом" (Хвильовий, Юринець у 20-ті рр., антропологічний поворот 60-х рр., репрезентований школою *Шинкарука*). Філософсько-антропологічні розвідки Кульчицького (Мюнхен) наснажені спробою поєднати всі погляди на людину, які дає, побіч філософії, синтез природничих та гуманітарних наук, релігія та мистецьке відтворення "людського". Враховуючи кризовий

стан сучасної культури, особливого значення для розмислу набуває питання про взаємодію близького до органічності шару "ендотимної підвалини" та близького до духовності шару "персональної надбудови". Слідуючи за Шелером, *Кульчицький* обстоює взаємодоповнюваність спроб "спіритоцентричного" та "біоцентричного" вивчення людини. Переваги цих спроб особливо унаочнюються при розгляді расово-психічних, геопсихічних, історичних, соціопсихічних, культурноморфічних та глибинно-психічних чинників, які зумовлюють характерологію укр. народу. Кульчицький акцентує на тому, що загальнолюдське існує у конкретних постатях національних чи епохальних (пов'язаних з історичною добою) типів, формування яких зумовлене національними та епохальними ("історично-часовими") психічними структурами.

В. Табачковський

АНТРОПОСОФІЯ (від грецьк. ἄνθρωπος – людина; ζυφια – мудрість) – неортодоксальне теософське вчення, засноване напередодні Першої світової війни нім. містиком і оккультистом Штейнером (1861 – 1925), що поєднало у собі релігійно-філософські ідеї та оккультно-містичні погляди з певними досягненнями природознавства. Поєднання античних (піфагорійських) містерій, неоплатонізму, гностики, каббалістики з ідеями нім. натурфілософії та елементами природознавства Нового часу чинилося задля обґрунтування вчення, згідно з яким людина шляхом розвитку властивих їй таємничих здібностей відкриває у собі глибинну, божественну сутність (за допомогою особливих вправ та відповідної системи виховання й самовиховання, що включає заняття евритмією, музикою, медитацією, містерією тощо). Тим самим у ній пробуджується понадчуттєве сприймання і внаслідок цього відкривається доступ до справжнього світу – світу понадчуттєвого, відносно якого реальний земний світ є світом ілюзій.

Г. Шалашенко

АНТРОПОСОЦІОГЕНЕЗ – сукупність поглядів на процес формування фізичного типу людини разом з її становленням як суб'єкта суспільних відносин та доцільної перетворювальної діяльності, творця культури. Тривалий у часі та розгалужений у просторі А. розглядають як перехідний період між еволюцією органічної природи та історичним розвитком суспільства. Теоретичне осягнення А. є комплексною науковою проблемою, яку вирішує широке коло природничих та гуманітарних наук. Разом з тим це проблема і філософська, світоглядна, пов'язана з усвідомленням людиною своєї сутності, специфіки власного буття, генетичних зв'язків із природою. Не випадково найдавнішими і універсальними темами первісної свідомості були космологічні та антропологічні міфи про виникнення світу та появу в ньому людини. В родовому суспільстві були поширені тотемістичні уявлення про спорідненість кожного роду з певним тваринним чи рослинним предком. На цьому етапі людина в своїй свідомості ще не відокремлює себе від природного світу. Світові релігії, зокрема юдаїзм, *християнство*, *іслам*, вважають людину продуктом божественного творіння. Як тварна істота людина докорінно відрізняється від усього тварного світу, займає виняткове місце в ньому, оскільки створена за образом та подобою Бога, наділена безсмертною душею, розумом та свободою волі і є істотою духовною. Наукове осягнення генезису людини отримує сильний поштовх з появою еволюційної теорії розвитку органічного світу. Згідно з сучасними еволюційними уявленнями вирішальне значення в А. відігравала виробнича діяльність, праця, антропогенетична роль якої полягала у формуванні не стільки фізичного тіла людини, скільки "тіла соціуму", у перетворенні економічної поведінки окремих індивідів на економічну діяльність колективу. Колективне здобування засобів до життя сприяло зміцненню групи, а розподіл праці вів до її диференціації та ускладнення структури – стадо перетворювалося на соціальний організм. Особливу роль при цьому мала поява перших універсальних моральних норм людства – заборона вбивства представника свого колективу (кровного родича) та заборона статевих зв'язків між представниками свого роду (інцесту). Виникнення екзогамії – соціального механізму регуляції власне біологічних відносин по фізичному відтворенню людини – сприяло подальшому соціальному розвитку людства. Встановлення шлюбних зв'язків одного роду

з іншим відкривало, з одного боку, шлях до їх об'єднання в соціальні спільноти (племена, союзи племен), а з іншого – вело до ускладнення окремих соціальних одиниць і їх подальшої диференціації на сім'ї. Збільшення впливу соціокультурних явищ в процесі гомінізації привели, зрештою, до становлення людини як єдиного біологічного виду, що розпадається на численні адаптивні типи, ареальні групи (раси та підраси), стихією існування яких є соціальність, а механізмами життєдіяльності – різноманітні культурні форми.

І. Молчанов

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ – сукупність поглядів на людину як кінцеву мету світобудови та центр *Всесвіту*. Історично формується на ґрунті архаїчного антропоморфізму, котрий досягнув найбільшого розвитку у давньогрецьк. релігії, пізніше – у християнстві. Психологічною передумовою А. є особливості усвідомлення людиною себе суб'єктом світовідношення. Ранній А. не пов'язаний з виокремленням людини з природи, обмежуючись олюдненням її сил та підлеглістю їм. Відповідно, відома теза Протагора щодо "людиномірності" світу визначає людське "ego" через певне онтологічне обмеження (обмеження непотаємності сущого, співмірне досвідові кожної людини), а не через подальше його розпросторення (*Гайдеггер*). Це був своєрідний онто-антропоцентризм. Християнство принесло із собою теоантропоцентризм, успадкований згодом *Відродженням*. У Каббалі людина постає не лише як "образ світу", а й як "образ Бога". Розвиток новоєвропейської цивілізації обернувся поступовою секуляризацією теоантропологічних уявлень, логічним завершенням котрої стає у *Ніцше* "надлюдина", що прагне до абсолютного панування над світом. Особливістю філософської антропології є пов'язаність у її засновників антропоцентричних уявлень з уявленнями про "ексцентричність" людини, її здатність до трансцендування. В укр. світоглядній традиції переважає тяжіння до буттєвого поєднання Бога й людини (ідея Боголюдини у *Сковороди*, *Бердяєва* та ін.). Щодо А., то він, заснований на ідеї "людинобога", кваліфікується як основний первородний гріх людської думки, котрому протиставляється антропокосмізм, здатний вгамувати світоглядну зарозумілість сучасної людини. В контексті сучасної філософії та природознавства А. розуміється не як затвердження якоїсь "кінцевої мети" світобудови, а з погляду визнання як умови оптимальності, фундаментальності тих тенденцій розвитку природи, які ведуть до виникнення людини, визначають єдність матеріальних та інформаційних передумов мислення в структурі буття. Версії А. поєднують натуралізм і гуманізм (концепція *ноосфери Вернадського*), фіксують теоретико-пізнавальні підстави привілейованого становища людини в *Космосі*. У зв'язку з революційними зрушеннями в науковій картині світу (глобальний еволюціонізм, синергетика, принцип нелінійності) особливої актуальності набуває питання про співвідношення А. та екологічної етики (альтернатива А. та екоцентризму чи біоцентризму). Зростає роль А. як світоглядного базису для вироблення нової стратегії взаємодії людини з природою, стратегії виживання людства, особливої "космоетики" підтримання людиною естафети життя в Космосі. Думка про необхідність урівноваження А. та антропокосмізму домінує у діяльнісній концепції людини, розвинутій представниками Київської світоглядно-антропологічної школи, починаючи з друг. пол. 80-х рр. Відтак започатковано критичний перегляд наріжних уявлень, успадкованих "молодомарксизмом" (у тому числі й укр. філософами-шістдесятниками) з новоєвропейської філософської традиції.

В. Табачковський, В. Свириденко

АПЕЛЬ, Карл-Отто (1922, Дюссельдорф) – нім. філософ, разом із *Габермасом* – фундатор комунікативної парадигми в філософії. Захистив докт. дис. з філософії в 1950 р. в Боннському ун-ті; в 1961 р. – габілітаційну працю в ун-ті Майнцу. У 1962 – 1969 рр. – проф. філософії Кільського, в 1969 – 1972 – Саарбрюкенського, 1972 – 1990 рр. – Франкфуртського ун-тів. Од 1990 р. – проф. у відставці. Трансформуючи класичний трансценденталізм на основі філософії мовлення, А. переводить розв'язання гносеологічних та етичних проблем із монологічної в комунікативну площину; відповідно, критерієм аподиктичної достеменності знання, а також правильності і універса-

льності моральних норм є досягнення консенсусу в практичному дискурсі, умовою істинності якого є регулятивний принцип трансцендентальної комунікації. На противагу сучасним течіям у філософії – постмодернізму, комунітаризму, системної теорії тощо, А. обстоює позицію про можливість та необхідність рефлексивного трансцендентально-прагматичного граничного обґрунтування (Letztbegründung) істинності знання та значущості моральних належностей, що пов'язується з процедурою рефлексії щодо умов аргументації через виявлення перформативної суперечності твердження самому собі. Практичний дискурс розглядається А. як чинник переходу від конвенційної (традиційної) до постконвенційної моралі, згідно з яким теоретично-технічна раціональність Homo Faber має підпорядкуватися практично-комунікативному розумові Homo Sapiens. Дискурс має бути процедурою критичної перевірки ціннісних орієнтацій та інституціональних форм, за допомогою якої спростовуються догматичні та ідеологічні ціннісно-нормативні системи і стверджуються універсально значущі етичні норми. Концепт універсального громадського дискурсу, що є подальшим розвитком кантівської ідеї про всесвітнє громадянське суспільство, постає в філософії А. як політично-етична метаінституція легітимації політичної системи, норм права, науково-технічних та господарчих проектів, що утворює демократичний горизонт колективної відповідальності.

Осн. тв.: "Ідея мови в традиції гуманізму від Данте до Віко" (1963); "Трансформація філософії". У 2 т. (1973); "Дискурс і відповідальність: Проблема переходу до постконвенційної моралі" (1988); "Суперечності щодо застосування трансцендентально-прагматичного підходу" (1998).

АПОЛЛОНІВСЬКЕ та ДІОНІСІЙСЬКЕ – терміни філософії культури *Ніцше*. Вперше використовуються у праці "Народження трагедії з духу музики" (1872). А. та Д. є виразом двох типів культури та принципів буття, що їх несуть у собі постаті Аполлона та Діоніса. Аполлонівське начало – сонячне, раціональне, цілеспрямоване та врівноважене. На відміну від нього, діонісійське – темне, ірраціональне, неврівноважено-оргіастичне та хаотичне. Ніцше вважав, що європейська культура надмірно захопилася аполлонівським, втрачаючи життєве поривання, яке несе діонісійське. Він закликав до пробудження діонісійського імпульсу європейського світу. Саме це, на його думку, може привести до появи "надлюдини". Поділ людського буття на А. та Д. є продовженням опозиції "класичне – романтичне", яка була окреслена у романтизмі. Поняття А. та Д. мали значний вплив на розвиток філософії культури XX ст. – особливо в її екзистенційному та персоналістичному виявах.

Н. Хамітов

АПОРІЯ (грецьк. ἀπορία – безвихідне становище, непорозуміння) – форма вираження суперечності між спостереженням явищ та їх мисленевою рефлексією. Зазначені суперечності фігурують у вигляді несумісності висновків, котрі випливають із чуттєвого досвіду, із тими, що є продуктами теоретичного аналізу цього досвіду. Наприклад, безпосереднє спостереження реальності не викликає сумнівів у існуванні руху; разом з тим, якщо звернутися до найвідоміших А. *Зенона Елейського*, то 4 з них ("Стадій", "Ахілл та черепаха", "Стріла", "Рухомі тіла") пов'язані з запереченням можливості руху. Із згаданих А. бере початок розрізнення в філософії чуттєвого та раціонального рівнів світовідношення. Причина виникнення А. при раціональній дескрипції реальності полягає в невідповідності континуального характеру останньої дискретному характерові логіки її мисленевого відтворення. Найбільш загальним засобом запобігання А. є уникнення позапредметного використання будь-яких принципових засад мислення. Інакше невідповідність раціональних принципів предметові їх застосування призводить до логічних *парадоксів*.

О. Гвоздік

АПОСТЕРІОРІ і АПРІОРІ (від лат. a posteriori – з наступного; a priori – з попереднього) – філософські поняття, що визначають знання, набуте з досвіду, і знання, наявне в свідомості до досвіду. Розрізнення цих видів знання особливо характерне для раціоналізму (*Декарт*, *Ляйбніц* та ін.). Сенсуалізм заперечував існування апріорних знань, природжених ідей та "істин розуму" на відміну від

"істин факту" (*Локк, Гельвецій*, інші мислителі). *Кант* в "Критиці чистого розуму" намагався поєднати ці точки зору і тим самим модифікував дані поняття. Для пояснення походження теоретичного знання (математики, природознавства, метафізики), він розчленував у ньому форми і "матерію" (матеріал). Форми споглядання (*простір і час*) та категорії – форми мислення – Кант вважав апріорними, а відчуття – досвідними, результатом впливу *речей в собі* на органи почуття людини. Підставою було те, що абстрактні (чисті) простір і час не даються нам іззовні, а виробляються зусиллями суб'єкта, дією продуктивної уяви, а категорії – працею мислення, розуму; на відміну від відчуттів, такі форми створюються, а не сприймаються. Активність суб'єкта має місце в обох випадках, але в першому вона більша і якісно інша, ніж у другому. Наступний період розвитку філософії довів, що філософські категорії – результат діяльності усього суспільства. Народжуючись, людина через мову і сукупність матеріальних і духовних відносин засвоює готові категоріальні структури пізнання і діяльності. Ці структури вже сформовані до неї, і людина їх сприймає, а не початково виводить із досвіду. Категорії філософії є узагальненням багатовікового досвіду людства, історії всього суспільства, а не лише розумової діяльності окремого індивіда. Дійсне співвідношення апріорного та апостеріорного полягає у тому, що знання, які на попередньому етапі були одержані досвідним шляхом, сформувавшись, далі вже передують досвідові і в такий спосіб організують його і певним чином спрямовують. За такого розуміння апостеріорного та апріорного беруться до уваги як вторинний, відображальний характер знання, так і його активність.

М. Булатов

АППЕРЦЕПЦІЯ (від лат. ad – до; perceptio – сприйняття) – термін, який має декілька значень. Спершу його запровадив *Ляйбніц*. Поштовхом до цього стало відкриття ним існування малих сприйнять, яких ми не усвідомлюємо, а метою – позначити відмінність між ними і сприйняттями усвідомленими. Головним у філософії Ляйбніца стало визначення: А. є "усвідомлене сприйняття". Інколи як синонім вживалося слово "рефлексія", що йшло від *Локка*, але воно мало інший зміст, бо Ляйбніц визнавав вроджені ідеї – "необхідні істини". В такому розумінні виникало співставлення двох видів знання: сприйняття зовнішніх речей і сприйняття внутрішніх, вроджених істин. З одного боку, рефлексія це – самосвідомість, з другого, А. – свідомість або рефлексивне пізнання. Такі складні переплетіння термінів містили можливості для їхнього подальшого розвитку. Ідеї Ляйбніца в переосмисленому вигляді перейшли в філософію *Канта*, але до них додається і суттєво інше. Чиста або первісна А. є трансцендентальна єдність самосвідомості, тобто така, що передує досвіду і утворює можливість апріорного пізнання. Два види знання – емпіричне сприйняття і А. – Кант поєднує в нову структуру, суть якої в наступному: коли б свідомість була не єдиною, а мозаїчною, то окремі властивості об'єкта потрапляли б у різні її незалежні частини і синтез їх став би неможливим, а саме в ньому і полягає пізнання. Синтетична єдність свідомості є, отже, об'єктивною умовою будь-якого пізнання. Нарешті, весь набутий досвід, у свою чергу, стає умовою сприйняття. Це – позиція нім. філософа і психолога *Гербарта*: маси уявлень, що вже співіснують в індивіді, чинять вплив, притягання або відштовхування на нові уявлення, що надходять ззовні. Гербарт називає цей процес А. і приписує йому роль, за допомогою якої наявний досвід асимілює всі знову приєднувані уявлення і ставить усе нове у зв'язок зі старим. Найвище із уявлень А. вже не підлягає. У Канта таким було уявлення "Я мислю"; Гербарт вважає, що "Я" не єдина сутність, а точка перетину незчисленних рядів уявлень, котра внаслідок їх зміни постійно пересувається. Такі основні сенси А. Поширена її дефініція в філософських словниках – як залежність сприйняття від попереднього досвіду особистості та її психічного стану тощо – веде походження від Гербарта. Кантознавство орієнтується на друге тлумачення – трансцендентальна А. як єдність самосвідомості. В словниках загального вжитку можна зустріти посилання на визначення Ляйбніца.

М. Булатов

АПРОБАТИВНА ЕТИКА (від лат. approbatio – схвалення, визнання) – сукупність

теорій моралі, в яких походження, смислові засади і зміст моральних уявлень визначаються на основі санкцій авторитету. Розрізняють три напрями А. е.: теологічний, психологічний і соціально-апробативний. Для теологічного напряму принциповим є визнання божественної волі єдиним джерелом і критерієм моралі, для психологічного – опора на безпосереднє моральне почуття, яке і визначає, що є добром, а що – злом. Представники соціально-апробативного напряму (який здобув розвиток у працях франц. соціологів кін. XIX – поч. XX ст. *Дюркгейма*, *Леві-Брюля*) походження і зміст моральних понять ставлять в залежність від санкції суспільної влади. На їхню думку, оскільки норми моралі продиктовані пануючими в суспільстві "колективними уявленнями", вони не мають власного об'єктивного змісту. Вчинки, що їх суспільство очікує і схвалює, визнаються "добром", ті ж, котрі засуджуються суспільством, – "злом". Типологічно близькі погляди на мораль є показовими й для т. зв. вульгарного соціологізму, а в методологічно більш рафінованій формі – для марксистської ідеології. Втім, невизнання власних (внутрішніх, іманентних) критеріїв моралі тією чи іншою мірою характеризує А. е. у будь-яких її виявах.

В. Малахов

АРГУМЕНТ (лат. argumentum – доказ) – 1) Підстава, доказ, які наводяться для обґрунтування підтвердження чогось. 2) У логіці – істинне судження, за допомогою якого в процесі логічного доведення встановлюють істинність тези. При доведенні А. можуть бути факти, закони, наукові теорії, аксіоми, теореми, визначення тощо, тобто положення, істинність яких вважається безумовною. У математичній логіці – незалежна змінна, яка зумовлює значення функції.

АРГУМЕНТАЦІЯ – процес обґрунтування людиною певного положення (твердження, гіпотези, концепції) з метою переконання в його істинності, слушності. Структура А. складається із тези, аргументів та демонстрації. Розрізняють різні види А.: доказову та недоказову, пряму та непряму. А. тісно пов'язана з суперечкою.

АРЕНДТ, Ганна (1906, Лінден – 1975) – нім. філософ. Здобула грунтовну освіту у Берліні, Марбурзі, Фрайбурзі, Гайдельбергу. *Ясперс* був керівником захищеної нею у 1928 р. докт. дис. з філософії "Поняття любові у Августина", написаної під впливом її головного вчителя і друга – *Гайдеггера*. Працювала у Берліні, Парижі, а з 1941 р. – в США, де вона, отримавши громадянство, викладала в ун-тах Принстона, Нью-Йорка, Чикаго. У своїх працях А. всебічно досліджує головні для її політичної філософії та антропології проблеми – передумови та способи функціювання політичної дії та досвід її руйнування тоталітарними режимами, які є кризовими феноменами модерного суспільства, втіленням абсолютного зла, знищенням людини як політичного суб'єкта. З цієї точки зору А. вважає фашизм та сталінізм словами-синонімами для означення структурно-ідентичних суспільств, в яких суб'єкти не просто перестають бути політичними суб'єктами, а втрачають навіть саму здатність усвідомлювати свою провину. Аналізуючи вічну для політичної філософії проблему взаємовідношення влади та насильства, А. підкреслює тернистий шлях утворення політичної влади, адже тиранія – це "комбінація насильства та відсутності влади". В кн. "Становище людини", написаній під переважним впливом Гайдеггера, А. прагне систематично обґрунтувати феноменологію людської діяльності, а також наповнює новим змістом такі традиційні поняття політичної філософії, як "влада", "насильство", "справедливість". Вона філософськи обґрунтовує тезу про те, що дію та висловлювання можна вважати політичними лише тоді, коли вони здійснюються в умовах свободи та заради неї. Особливістю становища сучасної людини, за А., є взаємозв'язок її публічного та приватного життя. Руйнування останнього через відсторонення від ідеологічних цінностей призводить, зрештою, до їх всеохопного панування у вигляді тоталітарних режимів. Творчість самої А. вирізняє тісний взаємозв'язок особистісного досвіду та мислення. На думку *Йонаса*, мислення було її пристрастю.

Осн. тв.: "Походження тоталітаризму" (1951); "Про насильство" (1970); "Людська ситуація" (1971); "Життя розуму" (1971).

АРЕОПАГІТИКИ – релігійно-філософські твори, що вперше стали відомі у

533 р. під час релігійного диспуту між православними і монофізитами в Константинополі. Авторство їх приписують *Діонісію Ареопагіту* (І ст. н. е.). Протягом століть А. мали значний вплив на філософсько-богословську думку Візантії і Заходу. У XV – XVI ст. *Валла* та *Еразм Роттердамський* довели їхню неавтентичність. Фразеологія й стилістика А., побутові реалії, що згадуються в контексті символічних тлумачень, сліди прямого використання неоплатонічних текстів *Прокла*, які були з'ясовані в кін. XIX ст. Кохом і Штигльмайром, дають змогу датувати твори V – VI ст. Деякі дані вказують на їхнє сирійське походження. Проте спроби ідентифікувати автора з конкретною особою поки що успіхів не мали. А. розвивають містичне вчення про Бога та його пізнання, про небесну й церковну ієрархію, апелюють до *алегорії* і є вищим щаблем християнського неоплатонізму.

АРИСТИП і з К і р е н и (бл. 435 – 366 до н. е.) – давньогрецьк. філософ. Учень *Сократа*, згодом заснував власну філософську школу, що увійшла в історію філософії під назвою кіренської, або гедоністичної. Вважав пізнання природи не вартим уваги і непотрібним; гадав, що все існує задля певного добра або зла, тому вибір поміж ними становить одну з найважливіших цілей життя. За А., людина може осягнути лише свої відчуття, які є єдиним джерелом знань і життєвих благ. Мірилом добра та зла, істини й хиби вважав відчуття втіхи і страждання. Вважаючи пошуки втіх сенсом життя, А. наголошував, що людина не повинна потрапляти до них у рабство і має завжди прагнути до особистої свободи; у зв'язку з цим радив не накопичувати зайвого майна. Письмових творів А. не збереглося.

АРИСТОТЕЛЬ СТАГІРИТ (384, Стагір – 322) – давньогрецьк. філософ, засновник перипатетичної школи (Лікей). В 367 – 347 рр. – в Академії *Платона*, спершу як слухач, пізніше – як викладач. Вихователь Александра Македонського. Першим з мислителів Античності здійснив спробу дати наукове обґрунтування філософії та філософське обґрунтування наук. Філософію А.С. поділяв на теоретичну, або умоглядну, мета якої – знання заради знання; практичну – знання для діяльності; пойєтичну, творчу – знання заради творчості. Теоретична поділяється на фізичну, математичну і першу ("теологічну") філософію. Фізична філософія, за А.С., вивчає те, що існує "окремо" і рухається; математична – те, що не існує "окремо" (тобто абстракції) і нерухоме; перша, або власне філософія ("софія"), – те, що існує "окремо" й нерухоме. До практичної філософії А.С. зараховував етику і політику, а до пойєтичної – риторику та поетику. При цьому теоретична філософія за своїм значенням цінніша порівняно з практичною й пойєтичною, а софійна – й щодо інших галузей теоретичної філософії. Першу філософію А.С., яка отримала пізніше назву "Метафізика", можна поділити на загальну метафізику, яка вивчає суще як таке і його атрибути самі по собі, та часткову метафізику ("теологічна філософія"), предмет якої – "нерухомий вічний перший двигун". Основу онтології А.С. складають: категоріальний аналіз сущого; каузальний – субстанції; модальний – співвідношення можливості й реальності. На відміну від категоріального, каузальний аналіз спрямований у А.С. вже не на суще загалом, а лише на субстанційне суще, на з'ясування першооснов чи "причин субстанції", в якості яких постають: 1) матеріальна причина – матерія; 2) формальна причина – морфе, форма, *ейдос*, або *щосьність*, сутність; 3) джерело руху, створююча першооснова; 4) мета, "те, заради чого". Базовою в А.С. є кореляція матерії й форми, матеріальної та формальної причин, при провідній ролі останньої; рушійна ж і цільова причини можуть і збігатися (особливо в живій природі) з формальною. А.С., всупереч Платону, вважав, що форма, ейдос існує не як щось окреме щодо відповідної множини утворень, а в самій множині, як певний спільний предикат цих утворень, зафіксований у слові. Матерія постає тут як чиста можливість, потенція речі; форма – як реалізація такої можливості; рух – як процес переходу від потенції до дійсності, актуалізація матерії через її втілення в конкретних речах. Чільне місце в філософській системі А.С. посідає, за обсягом, "фізична філософія", розроблена в діапазоні від з'ясування першооснов природи і руху через *космологію*, теорію

елементів до біологічних трактатів і праці, засновної для психології. Як і в Платона, *етика* й *політика* в системі А.С. утворюють цілісну "філософію про людське", предметом якої є практична діяльність і поведінка. Етика, за А.С., має справу з "правильною нормою" поведінки, зумовленою соціально і, на відміну від положень теоретичної науки, недедукованою й не всезагальною. Він визначає вище людське благо як щастя (евдемонію), але не всяке, а тільки доброчинне, добре. Евдемонічний пік щастя досягається за дотримання споглядального життя, тобто в заняттях філософією. Вчення А.С. про політичне мистецтво (політіке техне) охоплює сферу економічних, соціальних і правових установ та етику – в розширеному її тлумаченні. Поліс А.С. розглядає як природне утворення, людину відповідно – як "тварину політичну". Роль держави А.С. вбачав передусім у вихованні гідних громадян, духовний світ і практичну життєдіяльність яких визначала б доброчинність (арете). Аналізуючи форми державної влади, він виокремлює три позитивні форми правління (монархію, аристократію та політію), які можуть трансформуватися у три відповідні їм негативні форми – тиранію, олігархію та крайню демократію. Вчення А.С. є одним з етапів не лише античної, а й світової філософії. Його ідеї донині зберігають життєздатність, впливаючи не лише на філософський лексикон, а й на стилістику наукового мислення.

Осн. тв.: "Фізика"; "Про виникнення і знищення"; "Про небо"; "Про виникнення тварин"; "Про частини тварин"; "Про душу".

І. Бойченко

АРІАНСТВО – течія в християнстві IV – VI ст., яка обстоювала вчення Александрійського пресвітера Арія про нерівність Сина Божого з Богом-Отцем, яке суперечило встановленому на вселенських соборах у Нікеї (325) і Константинополі (381) церковному догмату про єдиносутність Бога-Отця і Сина. У XVI ст. вчення Арія, трансформоване Социном, утвердилося в Польщі (XVII ст.), звідки прийшло і в Україну. В наш час елементи А. присутні у віровченнях окремих протестантських і неопротестантських конфесій, найвизначнішою серед яких є Свідки Єгови (див. *Социніанство*).

АРОН, Раймон (1905, Рамбервіллер – 1983) – франц. соціолог, філософ, політолог, публіцист. Отримав освіту у Вищій нормальній школі у Парижі (1924 – 1928). Од 1930 р. перебував у Німеччині, де читав лекції спочатку в Кельні, потім у Берліні. Повернувшись до Франції, у 1935 р. видає кн. "Критика філософії історії", в якій проаналізував погляди *Дильтея, Риккерта, Зиммеля, Вебера*. У 1938 р. захистив дис. "Критична філософія історії". У 1955 – 1968 рр. очолював кафедру соціології в Сорбонні, а з 1970 р. – кафедру сучасної цивілізації в Колеж де Франс. А. був послідовним критиком *марксизму* та його прибічників з табору лівої інтелігенції, зокрема, за їх підтримку СРСР. За своїми філософськими поглядами був супротивником *позитивізму, історицизму* і *сцієнтизму*, виступав проти претензій суспільних наук на те, щоб замінити собою політичні цінності і рішення, а також проти спроб обмежити та заперечити свободу індивіда. У політичній сфері активно захищав свободу, виступав проти поневолення державними режимами індивідуальної свободи і відносив себе до ліберального напряму. Поглядам А. притаманний скептицизм стосовно будь-якої ортодоксальної ідеології. Він є одним із авторів теорії деідеологізації, чільним розробником теорії "єдиного індустріального суспільства" (50-ті рр. XX ст.). З 1963 р. А. – член Франц. академії моральних і політичних наук, а також почесний член академій інших держав.

Осн. тв.: "Опіум для інтелігенції" (1955); "Виміри історичної свідомості" (1961); "Вісімнадцять лекцій про індустріальне суспільство" (1962); "Розчарування в прогресі" (1963); "Есе про свободи" (1965); "Демократія і тоталітаризм" (1965); "Найважливіші етапи соціологічної думки" (1967); "На захист західницької Європи" (1977); "Мемуари: 50 років політичних роздумів" (1983).

АРТЮХ, Анатолій Тимофійович (1939, Переяслав-Хмельницький – 1968) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1962). Канд. філософських наук. Працював у ДУ "Львівська політехніка" на кафедрі філософії, після аспірантури Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ – наук. співр. цього ін-ту. Досліджував проблеми гносеології

та філософії науки. В дослідженні смислової (понятійної) структури теоретичного знання А. спирався на ідеї *Канта*, показуючи незадовільність гегелівської та наївно-матеріалістичної традиції для пояснення походження принципів наукових теорій. Виходячи з кантівських уявлень про категоріальні схеми, що лежать в основі знання, А. проаналізував особливості схем класичної фізики від *Ньютона* до *Ейнштейна* і спільність їх із схемами класичної політичної економії, включаючи Марксову. В працях А. формулюється підхід до аналізу смислової структури теорій, аналогічний до концепції *парадигм*.

Осн. тв.: "Категоріальний синтез теорій" (1967).

АРХЕ (від грецьк. αρχή – початок) – термін давньогрецьк. філософії, що позначає першопринцип, початок. *Платон* розрізняв значення А. як: 1) онтологічного принципу, або першопринципу сущого ("Федр"); 2) гносеологічного принципу, або першопринципу пізнання ("Держава", кн. 6). *Аристотель* у "Метафізиці" вперше подає семантичний опис А. і розрізняє онтологічні та епістемологічні начала. Перші – це "начала сутності", або принципи буття. Їх стільки ж, скільки й метафізичних причин – матерія, форма (*ейдос*), начало руху й мета (телос). Другі – це начала пізнання, їх характерною рисою є самоочевидна достовірність, аксіоматичність (див. *Аксіома*).

АРХЕТИПИ (від грецьк. αρχή – початок, походження; τύπος – слід, відбиток) – в широкому розумінні наскрізні – символічні структури історії культури, асоціюють певний тематичний матеріал свідомого та підсвідомого функціювання людських цінностей. Символіка А. співвіднесена з ідейним чи образним змістом таким чином, що при усіх конкретно-історичних варіаціях цього змісту інваріантним, незмінним залишається сама тематизація через архетипічні символи тих чи тих цінностей. Так трійця "істина – добро – краса" притаманна всім епохам цивілізаційного розвитку, але в кожній з них має специфічне змістове втілення за наскрізності самої теми співвіднесення моральних, естетичних та гносеологічних цінностей. З символічного боку А. є пресупозиціями, тобто схильностями до реалізації певних образів чи ідей, прототипами чи можливостями їх здійснення в культурних процесах. Поняття А. було введено піфагорійцями та розглядалося в подальшому платоністськими школами як аналог "вічних ідей" (ейдосів) в їх символічному позначенні. В такому розумінні А. використовувались *Діонісієм Ареопагітом*, *Бруно*, Кеплером, *Сковородою*. В функції "праформ" А. трактувалися в творчості Данте, *Гете*, Т. Манна. У психологічному плані вчення про А. розроблялось *Юнгом*, який пов'язував їх з символічними структурами "колективного підсвідомого" типу "Самість" (особистість власного "Я"), "Маска" (соціальні ролі, що заміщають справжню суть особи чи псевдо-"Я"), "Тінь" (чи анти-"Я", демон), "Аніма" (образ жіночості) та ін. За різними аспектами здійснення А. можуть виступати як міфологеми (на зразок фантастичних уявлень про небо, землю, пекло) чи як раціональні утворення (типу наскрізних для історії науки уявлень про атоми, образів симетрії та гармонії, хаосу та порядку), або образи етико-нормативної свідомості (як то 10 заповідей в їх співвіднесенні з євангелічними чи апокрифічними притчами). До А. відноситься і символічне використання понять "Захід" та "Схід" як специфічних виявів демократичних та деспотичних тенденцій суспільного розвитку. Існують також національні А., які, за *Гайдеггером*, у ментальності різних народів можуть позначатись образами типу "Дім" (символ святого довкілля, буття), "Поле" (символ життєвого топосу, джерела існування), "Храм" (символ святинь). Аналіз А. є евристичним засобом дослідження культур та національної свідомості.

С. Кримський

АСКЕТИЗМ (від грецьк. ἀσκέω – вправляюсь, прагну) – життєвий принцип і відповідний спосіб життя, що передбачає добровільне обмеження життєвих потреб, відмову від чуттєвих насолод, створення умов, які б завдавали додаткових труднощів і страждань. Здавна практикується як засіб самовдосконалення чи підвищення статусу індивідів і певних груп (інститут ініціації, табу, побутова обрядовість, групові дисциплінарні правила тощо). А. в різних його формах при-

таманний багатьом релігіям. У філософії виразна тенденція до А. характеризує *кініків*. Загальножиттєвий смисл А. полягає в тому, що він здійснюється і переживається людьми як спосіб звеличити духовне начало на противагу матеріально-практичним інтересам. В моральному плані А. втілює здатність людини до самообмеження, вияву гранично доступної для неї внутрішньої свободи. За певних історичних умов А. може стати принципом масової поведінки; зокрема, про це свідчать праці *Вебера*, присвячені аналізу духовних засад формування буржуазного суспільства. Протилежною щодо А. життєвою орієнтацією виступає *гедонізм*.

АСМУС, Валентин Фердинандович (1894, Київ – 1975) – рос. філософ, історик філософії, логік. Від 1914 р. навчався на історико-філологічному ф-ті Київського ун-ту, закінчив відділення філософії та рос. словесності. Докт. філософських наук (1940). Ст. наук. співр. Ін-ту світової літератури (од 1956) та Ін-ту філософії АН СРСР (од 1968). Засл. діяч науки РСФСР, лауреат Держ. премії (1943), перший з радянських філософів (і довгий час єдиний) дійсний член Міжнародного ін-ту філософії в Парижі. Один з небагатьох визначних спадкоємців дореволюційної філософської культури, який зумів розвинути її далі й цим синтезом старого й нового плідно ферментизувати філософську науку в СРСР. Основними напрямами науково-дослідної та викладацької діяльності були історія філософії, естетика і логіка. Після відновлення викладання та вивчення формальної логіки в СРСР опублікував першу в країні (після довгої перерви) кн. з логіки. А. – один з провідних кантознавців. Автор монографічних досліджень з історії філософії. Чимало філософів в Україні та за її межами вважають себе учнями А. – філософа за покликанням, глибокого дослідника та шанувальника класичної філософської спадщини.

Осн. тв.: "Діалектика Канта" (1929); "Логіка" (1947); "Декарт" (1956); "Філософія Іммануїла Канта" (1957); "Демокрит" (1960); "Німецька естетика XVIII ст." (1962); "Проблема інтуїції в філософії і математиці" (1963); "Історія античної філософії" (1965); "Питання теорії та історії естетики" (1968); "Платон" (1969); "Іммануїл Кант" (1973); "Історико-філософські етюди" (1984).

АСОЦІАЦІЯ (лат. associatio – об'єднання, від associo – з'єдную) – форма об'єднання людей для співпраці заради досягнення певної спільної мети. Цілі різних А. за змістом і спрямованістю відзначаються великим розмаїттям і можуть стосуватися як загальних проблем економічного, політичного, культурного характеру, так і досить вузьких, конкретних зацікавлень незначної кількості осіб. Визначальною ознакою А., як форми соціального об'єднання, є її добровільність. Будь-яка А. утворюється на основі доброї волі осіб, які входять до її складу. Цей факт породжує ще дві чільні ознаки А. – активну позицію її членів у досягненні об'єднувальної мети цієї А. та реальну можливість продуктивного поєднання у належних до даної А. людей певних "інтелектуальних схем", або ідей, з індивідуальними вольовими зусиллями кожної окремішної особи. А., як соціальне явище та його філософське осмислення, додають певною мірою до перспективи практичного і теоретичного подолання альтернативи комунітаризму (наголошується момент колективного, спільного стосовно індивідуального) та антикомунітаризму (вважається пріоритетним щодо спільного індивідуальне, осібне). На рівні А. ця альтернатива значно послаблюється через сприйнятливість індивідуальної волі до розумно вибудованих ідей-цілей та, зворотним чином, завдяки здатності останніх до еволютивних змін (за змістом, системою аргументів, логікою та стилістикою їх викладу) з огляду на індивідуальні очікування та зусилля конкретних членів А. Взаємодоповняльність чинників волі та розуму створює умови для того, щоб окремішні індивіди спрямовували свої зусилля на досягнення спільних цілей. У загальнофілософському аспекті А., як соціально-організаційна одиниця, є своєрідним пунктом узгодження суперечності між єдністю та різноманітністю, втіленням у соціальних стосунках динамічно-конструктивної сторони *плюралізму*, орієнтованого на створення осередків єднання людей на підставі вільно обраних спільних цілей. Через урізноманітнення сфер локального вибору та діяльності відбувається згуртування, а не роз'єднання людей. З точки зору соціальної та полі-

тичної філософії, інститут А. є однією з характерних прикмет демократичного суспільства. Він слугує важливим соціальним механізмом врівноваження, з одного боку, тенденції адміністративно-управлінської централізації та, з другого боку – відцентрових сил, закладених у цілях та діяльності, які базуються на приватній ініціативі. На важливість вирішення цього питання у контексті науки управління вказували у XIX ст. фундатори соціальних та політико-філософських досліджень ролі А. у суспільстві *Дж. Ст. Мілль* та *Токвіль*. Висловлені ними ідеї є актуальними для умов будь-якого демократичного суспільства, особливо в період його становлення, зокрема для сучасного укр. суспільства. Мілль відзначав, що "вільні асоціації" облаштовують "практичний бік політичного виховання вільного народу", вводять окремішного індивіда у царину близьких йому спільних інтересів, допомагають долати егоїзм, притаманний ліберальній демократії. Токвіль також наголошував, що американці боролися з індивідуалізмом, зумовленим рівністю, за допомогою свободи і в такий спосіб його здолали. Для сучасної України конструктивний потенціал має ідея взаємовпливу між громадськими та політичними А. Громадські об'єднання створюють ґрунт для політичних А., останні ж сприяють розвиткові і вдосконаленню перших. Згідно з Токвілем, участь у політичних об'єднаннях слід розглядати як безкоштовну школу, де кожний громадянин спроможний вивчити "загальну теорію створення асоціацій". В історії теорій націоналізму до проблеми А. звертався Маццині. Він розглядав А. як засіб прогресу, обопільно колективного й індивідуального, бо світ, на його думку, перебуває у пошуках не стільки матеріальної солідарності, як моральної єдності, що може базуватися "лише на асоціації рівних і вільних людей та націй".

Н. Поліщук

АСТИКА (санскр. – той, хто визнає існування іншого світу, Бога, тобто віруючий, відданий) – давньоінд. назва тих, хто визнавав авторитет Вед та онтологічні, об'єктивні засади моральності, а саме – існування потойбічного світу та посмертна відплата за вчинене у цьому житті; трансцендентний сенс в офірі та дарах; наявність інших світів, недоступних сприйняттю звичайної смертної істоти. А. традиційно властива таким релігійно-філософським системам, як санкх'ю, *йога*, ньяя, вайшешика, міманса, *веданта*.

АСТРОНОМІЯ (від грецьк. від ἄστρον – зірка; νόμος – закон) – наука про будову і розвиток небесних тіл, їх систем та *Всесвіту* в цілому. Од давніх часів А. була щільно пов'язана з філософією, зокрема, такими її підрозділами, як *космологія*. Застосування таких інструментів та засобів, як телескоп, фотографія, радіотелескоп, спектральний аналіз, фотометрія, ЕОМ, космічна техніка, високоточних експериментальних методів та новітніх фізичних теорій (особливо фізики елементарних частинок, суперсиметрії, супергравітації, суперсил та суперенергій) дозволили А. відкрити і обґрунтувати, як можливі, – фізично і космологічно осмислені – фундаментальні природні процеси та закони, які лежать в основі людських уявлень про простір, час та розвиток матерії. А. надала фізичним законам космологічного й світоглядного змісту. Вона пов'язана з такими світоглядними змінами в історії людства, як коперниканська революція (перехід від геоцентричної до геліоцентричної системи світу), наукове обгрунтування нескінченності Всесвіту у просторі та часі, відкриття реліктового випромінювання, розбігання галактик та інших космологічно значущих фактів.

О. Кравченко

АТАРАКСІЯ (від грецьк. ἀ – заперечна частка; ταραξία – відсутність хвилювання, незворушність, душевний спокій) – поняття, вжите *Епікуром* для позначення ідеального стану душі, кінцевої мети блаженного життя, до якої повинна прагнути людина. З огляду на потрактування першого блага для людини – насолоди – як відсутності страждання, станом, тотожним А., була незалежність від зовнішніх умов, що досягалось обмеженням потреб, помірністю в насолодах, самовідстороненістю від тривог і небезпек суспільних і державних справ (*Діоген Лаертський*). Спираючись на нове, відмінне від традиційного, розуміння знання, Епікур заняттям філософією відводив роль засобу досягнення незворушності духа, свободи від страху перед богами,

смертю та незрозумілими явищами природи. Витоки ідеї ідеального стану душі як мети людського життя вперше в філософії моралі окреслені *Демокритом* у його визначенні евтемії як довершеного стану душі, ознаками якого є спокій і рівновага.

АТЕЇЗМ (від грецьк. α – заперечна частка; τεος – Бог, дослівно – безбожжя) – термін для характеристики таких світоглядних орієнтацій людини, які утверджують її в бутті, вільному від необхідності апелювати до надприродного. Протягом історії зміст поняття А. змінювався й був пов'язаний не лише з еволюцією *релігії*, а насамперед з розвитком виробництва, удосконаленням суспільних відносин, розвитком наукового пізнання взагалі. Історичний розвиток А. відображає звільнення людини від панування над нею стихійних сил природи і суспільства. А. не тотожний різним формам критики релігії, хоча в минулому подеколи й був пов'язаний з ними. Водночас А. не тотожний і антитеїзму. Якщо він і є супутником релігії, то не тому, що без неї не може існувати, а тому, що витлумачує ті самі, що й вона, проблеми взаємодії людини і світу. А. як форма філософського освоєння світу цікавить не стільки онтологічний чи гносеологічний, скільки індивідуально-практичний аспект відношення людини до світу, зокрема питання про те, чи вільна людина у своїй діяльності, а чи вона знаходиться під абсолютним впливом необхідності. Розкриваючи діяльну сутність людини, відображаючи факт утвердження її в своєму дійсному бутті, формуючи у неї адекватне уявлення про саму себе як частину природи і суспільства, як творчу, діяльну істоту, що вирішує проблеми свого буття без опори на надприродні сили, А. постає, відтак, як специфічна форма людинознавства. Соціальний зміст А. полягає не у звільненні свідомості людей від релігійних уявлень, а в утвердженні людини в такому бутті, яке виключає необхідність звернення її до надприродних сил тоді і там, де вона діє сама. А. зорієнтовує людину на свідомий контроль за всіма процесами своєї життєдіяльності.

А. Колодний

АТМАН (санскр. – дихання, душа, життєвий принцип, самість, сутність, розуміння) – одне з базових понять *індуїзму* й інд. філософії, яке позначає вічну та незмінну сутність, суб'єктивну духовну першооснову сущого, вище "Я". А. неодмінно пов'язується із *брагманом*, вищою об'єктивною реальністю, збігаючись з нею різною мірою тотожності у процесі свого сходження до абсолютної ідентичності. Виділяється чотири рівні співвідношення або ототожнення у процесі зняття суб'єкт-об'єктної опозиції: 1) А. як тілесне "Я" – брагман як *Космос*; 2) А. як життєве "Я" – брагман як душа світу; 3) А. як інтелектуальне "Я" – брагман як самосвідомість; 4) А. як інтуїтивне "Я" – брагман як блаженство. Уявлення про А. трапляється вже у ранніх ведичних текстах, в яких це поняття позначає не лише дихання, а й життєвий дух, що тлумачиться як певний метафізичний принцип. Свого ж остаточного розуміння набуває у пізніх *Упанішадах*.

АТОМІСТИКА (від грецьк. ἄτομος – неподільний) – натурфілософська концепція будови *Всесвіту*, в основу якої покладено поняття атому як гранично неподільної частки. А. виникла в античній філософії. *Левкіпп* і *Демокрит* (V ст. до н.е.) вважали, що матерія має межу фізичної, а простір – математичної подільності, і всі речі складаються із найменших неподільних часток – атомів. Ці ідеї були розвинуті далі *Епікуром*, *Гераклітом*, *Лукрецієм*. Зокрема, Геракліт (IV ст. до н.е.) наділяв А. якісними відмінностями. Лукрецій (I ст. до н.е.) у своїй філософській поемі "Про природу речей" обґрунтовував здатність А. до відхилення від прямолінійного руху і започаткування, таким чином, нових світів. Матеріалістичну версію А. обстоював у XVII ст. *Гассенді*. *Галілей* також схвально оцінював А. як філософську теорію, на яку можуть спиратися його експериментальні дослідження та математичні розрахунки. У наш час натурфілософська гіпотеза знайшла наукове підтвердження – атом розглядається тепер як найменша частка хімічного елемента, яка є носієм його властивостей. Ідея дискретної будови об'єкта, процесу, властивості розвинута у багатьох наукових теоріях і дозволила розв'язати ряд фундаментальних проблем. У хімії, поряд з поняттям атома, введене поняття молекули як найменшої кількості речо-

вини, яка вступає у хімічну реакцію. У фізиці обґрунтована квантова ідея – атом розглядається як квантова система, в якій процеси випромінювання та поглинання енергії мають дискретний характер, а елементарні частки розглядаються як неподільні частки матерії. Але й останні можуть народжуватись і знищуватись у процесі взаємодії.

О. Кравченко

АТРИБУТ (від лат. attributes – властивості) – невід'ємна, необхідна, істотна властивість предмета або явища, без якого вони не можуть бути самими собою. Термін "А." зустрічається вже у *Аристотеля*, який розрізняв випадкові, неістотні, минущі властивості – *акциденції* від істотних і необхідних, тобто А. Поняття А. як властивості субстанції докладно висвітлено у філософії *Спінози*.

АУРОБІНДО, Гош (1872, Калькутта – 1950) – інд. філософ, поет, громадський діяч. Освіту отримав в Англії. Проф. коледжу в Бароді (Індія) (1893 – 1908). Повернувшись на батьківщину, активно вивчає культуру, мови й релігії Індії. Філософська спадщина А. викликала найрізноманітніші оцінки і коментарі: деякі вважають А. одним з найвидатніших інд. філософів, інші вбачають у його системі безглузде нагромадження інтуїтивних побудов, містицизму, суперечливих думок. Це пояснюється тим, що однією з головних рис філософії А. є її інтегральний характер, внутрішня настанова інтегрувати, синтезувати різноманітні вчення й світоглядні принципи (матеріалізм і ідеалізм, раціоналізм і містицизм, плюралізм і монізм). Інтегралізм А. базується на осучасненому тлумаченні *Веданти*.

Осн. тв.: "Життя Божественного". У 2 т. (1947); "Синтез йоги" (1948); "Понадментальне виявлення на землі" (1952).

АФАНАСІЙ АЛЕКСАНДРІЙСЬКИЙ (бл. 295, Александрія – 373) – раньохристиянський богослов. Освіту отримав в Александрії. У 319 р. висвячений дияконом і призначений секретарем архієпископа Александра (312 – 328). Од 328 р. – архієпископ Александрії. Прибічник нікейської ортодоксії. Відстоював незалежність духовної влади від світської. Мав великий вплив на церковні справи. Серед творів А.А. – догматичні й апологетичні, полемічні й екзегетичні, житія і листи. В процесі боротьби з єретиками, передусім аріанами, спираючись на неоплатонічну методологію, розробляє Символ віри та вчення про єдиносутність Бога-Отця і Бога-Сина. Ідеалом релігійного життя вважав *аскетизм*.

БАГАТОЗНАЧНА ЛОГІКА – сукупність логічних теорій, в яких висловлюванням приписують більше ніж два значення істинності. Системи Б.л. є узагальненнями *класичної логіки*, і розрізняють їх залежно від того, які саме вихідні положення класичних логічних теорій вони уточнюють або переглядають. Першою системою Б. л. була тризначна логіка Лукасевича, створена для характеристики міркувань про можливі події. Крім значень "істинне" та "хибне" він увів іще й "можливе". Узагальнюючи такі побудови, Лукасевич висловив думку про можливість існування логіки з як завгодно великим, у т.ч. безконечним, числом істиннісних значень і сформулював правила оцінки формул Б. л. Незалежно від Лукасевича систему безконечнозначної логіки, навіяну суто математичними аналогіями, побудував амер. математик Пост. Багатозначними виявилися також системи модальної, інтуїціоністської, конструктивної та інших некласичних логік. У 30 – 40-х рр. побудовано аксіоматичні системи Б. л. Існують різні інтерпретації істиннісних значень формул Б. л. Так, Лукасевич інтерпретував істиннісні значення як оцінку модальності ("необхідно істинно", "фактично істинно", "невизначено", "необхідно хибно", "фактично хибно" тощо). В системах інтуїціоністської та конструктивної логік третє істиннісне значення тлумачать як відсутність *доведення* чи *спростування* або як беззмістовність. Відмінності в семантиці систем Б. л. найбільше проявляються у визначеннях заперечення та *імплікації*. Зокрема, в системі Поста використовується т.зв. циклічне заперечення, коли запереченням значення 1 є значення 2, запереченням значення 2 є значення 3 і т. д., нарешті, запереченням значення *n* є значення 1. У різних системах Б. л. одна й та сама формула може оцінюватися по-різному. Переважно не є законом формула, яку в класичній логіці виражає *виключеного третього закон;* може не бути логічно істинною формула, яку в класичній логіці виражає *суперечності закон*. Однак за певних додаткових припущень закони класичної логіки мають силу і для Б. л. Це спростовує конвенціоналістський погляд на логіку як на сукупність довільних угод. Системи Б. л. використовуються для розв'язання теоретичних проблем логіки і математики, в техніці, а також для логічної характеристики сучасного природознавства, напр. квантової механіки. Розвиток Б. л. сприяв дослідженню властивостей *мислення*, зокрема, по-новому висвітлив проблему зв'язку способів міркування з характером вихідних абстракцій, що застосовуються для аналізу даної предметної області.

БАГАТОМІРНІСТЬ – категорія, що виражає множинність незалежних і незвідних один до одного вимірів (аспектів, модусів) буття та форм і принципів пізнання у галузі філософії науки. В історико-філософському контексті вона інколи ототожнюється із категорією *плюралізму* або виступає як одна з його форм. Хоча історія філософії засвідчує споконвічне протиборство *монізму* і плюралізму, проте аж до поч. XX ст. у європейській культурі виразно домінувала перша з них. Це домінування позначилося на різноманітних пошуках доконечного фундаменту *пізнання* й *буття*, який тлумачився здебільшого як нейтральний досвід (емпіріомонізм), *абсолютна ідея* (*абсолютний ідеалізм*) або світ ідеальних сутностей (*феноменологія*). У друг. трет. XX ст. на перший план виступає філософія плюралізму, багатомірності, розмаїтості. У галузі філософії науки ця тенденція чітко виявилась у введенні в методологію науки принципу багатомірності, фундаментальному обґрунтуванні положень про незалежні один від одного атомарні факти (*Вітгенштайн*), про різноманіття подій і форм досвіду (*Джемс*), про множинність актуальних сутностей і процесів (*Вайтгед*).

БАДАРАЯНА (бл. VI ст. – III ст. до н. е.) – давньоінд. мислитель, один із засновників і перший систематизатор *Веданти*. Біографічні свідчення про Б. відсутні. Головною працею Б. вважається "Брагма-сутра", або "Веданта-сутра". Ця лаконічна праця дозволяє зробити припущення, що Б. поділяв теїстичний варіант вчення про "тотожності-і-відмінності", за яким *Брагман*, перебуваючи у світі як його внутрішня сутність, разом із тим є

трансцендентним цьому світові, залишаючись Богом-творцем Ішварою. *Всесвіт* розглядається як реальна еманація Брагмана, його розгортання у часі та просторі.

БАДЗЬО, Юрій Васильович (1936, с. Копинівка Закарпатської обл.) – укр. політолог, літературознавець, громадсько-політичний діяч, "шістдесятник"-дисидент, багаторічний радянський політв'язень, лауреат премії Фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів (1999). Закінчив філологічний ф-т УНУ (1958), аспірантуру при Ін-ті літератури НАНУ (1964). За участь в укр. національно-демократичному русі був ув'язнений на 12 років за звинуваченням в антирадянській агітації та пропаганді (1979). Достроково звільнений завдяки демократичним змінам в Україні (1988). Голова Демократичної партії України (1990 – 1992). Працює в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ (від 1993 р.). Автор багатьох політологічних і літературно-критичних статей, а також дисидентського трактату "Право жити", в якому проаналізовано політичне становище укр. народу в складі СРСР і тоталітарні основи радянського соціалізму. Написана у 70-і рр., ця праця була видана лише у 1996 р.

БАЗИС і НАДБУДОВА – категорії марксистської філософії, які відбивають взаємовідношення економічної структури з іншими структурами, процесами, явищами і сферами життєдіяльності суспільства. При цьому економічна структура суспільства – сукупність об'єктивних суспільних відносин, у які вступають люди між собою у процесі матеріального виробництва, тобто сукупність виробничих відносин, – визначається як базис, а властиві даному суспільству форми ідеологічного і політичного життя, його державний устрій, поширені в ньому правові, моральні, філософські та релігійні погляди, дії, нормативи, відносини, а також організації та установи – як надбудова, що зумовлюється базисом. Виходячи із тези *Леніна* про те, що суспільні відносини поділяються на матеріальні та ідеологічні, причому останні є лише надбудова над першими, представники радянської соціальної філософії зводили проблему Б. і Н. до співвідношення матеріальних суспільних відносин та ідеологічних. Подібний редукціонізм виявився неспроможним, оскільки сукупність суспільних матеріальних відносин не зводиться до економічних, а сукупність "позабазисних" суспільних відносин, сфер, процесів і явищ – до ідеологічних відносин. Своєрідним редукціонізмом було також віднесення до базису лише тієї підсистеми існуючих у суспільстві виробничих відносин, які безпосередньо характеризують панівну для даного періоду систему суспільного матеріального виробництва, виводячи за межі базису всі інші підсистеми суспільних виробничих відносин.

БАКУНІН, Михайло Олександрович (1814, Новоторзький п. Тверської губ. – 1876) – рос. філософ, теоретик *анархізму*, один із засновників *народництва*. Формування філософського світогляду Б. розпочалося із зацікавлення в серед. 30-х рр. нім. класичною філософією, особливо *Фіхте* і *Гегеля*. Проповідницька і перекладацька діяльність Б. сприяла популяризації ідей нім. класичної філософії в Росії, але його розуміння їх було здебільшого поверховим. Вивчення нім. філософії Б. продовжив у Берлінському ун-ті (1840 – 1842), де слухав лекції *Шеллінга*. Під впливом негативного враження від нім. дійсності, невдоволеності формалізмом нім. метафізики та завдяки власній бурхливій енергії і прагненню до практичної діяльності Б. залишив філософію і поринув у політику. Активна революційна діяльність трансформувала світогляд Б. у напрямі антропологічного матеріалізму і войовничого атеїзму. В серед. 60-х рр. XIX ст. Б. виступив як теоретик анархізму. Підґрунтям анархістського вчення Б. була ідея негайної руйнації держави як форми авторитарно-деспотичного правління і встановлення суспільного самоврядування на основі вільної федерації індивідів, спільнот і націй. Засобом створення нового суспільства Б. вважав революцію, спричинену "народним інстинктом, який ніколи не помиляється". З позицій анархізму Б. вступив у непримиренну суперечку з теорією "державного соціалізму", тому він став мішенню для критики з боку *Маркса* і його послідовників. Накреслена Б. програма революційного руху вплинула на формування ідеології рос. народництва.

Осн. тв.: "Держава і анархія" (1873); "Бог і держава" (1882).

БАПТИЗМ (від грецьк. βαπτίζω – занурюю, хрещу) – один із напрямів протестантизму, що зародився в Англії на поч. XVII ст. Послідовники Б. прагнуть відродити християнство апостольського часу (віровчення, традиції, обряди), зокрема обряд хрещення, який, на їх думку, із конкретних причин був спотвореним. Обряд хрещення виконується над людиною, що має "свідому віру", через повне занурення її у воду. Нині існує щонайменше 27 течій Б. Більшість сучасних послідовників Б. не стверджують думку про безпосередній зв'язок їх церкви з первісною апостольською церквою.

БАРАНОВИЧ, Лазар (1620, Білорусія – 1693) – укр. церковний і громадський діяч, письменник і мислитель. Освіту здобув у КМА, у цьому ж закладі ряд років викладав поетику й риторику. У 1650 р. був призначений ректором академії, а від 1657 р. – Чернігівський архієпископ. Прихильник активного життя ченців та участі церкви в громадських справах, а також підпорядкованості укр. церкви Константинопольському патріархові. Організував Чернігівську колегію з латин. мовою викладання (1674), друкарню, де було видано біля 50 кн. церковнослов'ян., латин. й польськ. мовами. Серед них і його власні твори. Б. – автор численних проповідей, орієнтованих на освіченого слухача, а також віршів, панегіриків, полемічних творів. За філософськими поглядами Б. – типовий представник Києво-Могилянської філософської школи, який у межах барокової схоластики поєднав елементи античних, патристичних, ренесансних, реформаційних вчень у їх укр. рецепції. Ідеалом досконалої людини вважав таку, що завдяки вірі й освіті із "зовнішньої", грішної, перетворилася на духовну, "внутрішню", людину. Можливість гармонізації суспільних відносин і оновлення суспільства пов'язував із "перехрещенням" народу, під яким розумів масове освітнє і моральне вдосконалення. Таке досконале суспільство, на думку Б., мав очолювати ідеальний державний діяч – "філософ на троні".

Осн. тв.: "Меч духовний" (1666); "Лютня Аполлонова" (1671); "Труби словес проповідних на дні нарочиті" (1674); "Тріодіон" (1685).

БАРОКО (від італ. barocco – вибагливий, химерний) – творчо синтетичний напрям європейської культури, що виник між епохами Ренесансу та *Просвітництва* і характеризується тяжінням до збуреного світозображення, заглибленим баченням конфліктності і парадоксальності буття, драматичним розкриттям життя як арени дії антагоністичних сил, граничною динамізацією та символізацією реальності. З'явившись в Італії у XVI ст., Б. набуває різноманітної, іноді протилежної орієнтації у різних регіонах. У католицьких країнах Європи Б. пов'язується з контрреформацією та придворним, аристократичним мистецтвом, із його схильністю до маньєризму та алегоричної символіки. У протестантських країнах та слов'янському світі Б., співіснуючи з "високим стилем" елітарної культури, виявляє патріотичні тенденції, спирається у своїх витоках на лютеранські спільноти або православні братства та козацькі кола, живиться духом національних рухів, оспівує новий тип героя, що відповідає всестановості цих рухів, використовує процеси фольклоризації мистецьких жанрів та (деінде) десакралізації культури. Розвиток Б. в Україні збігається з часом існування Гетьманської держави, дух якої виявляється в уславленні військових подвигів, лицарських чеснот, святої жертви, звершень духу, перемоги життя над смертю. Відповідно, проблематика ілюзорності буття, його трагічності, що притаманна Б., в укр. культурі зміщується у бік героїко-стоїчної тематики, типізації протистояння силам небуття і навіть загрози пекла. Героїчним символом барокової епохи в Україні стає образ воїна-вершника, а означенням буття – образ саду як символу "квітучого світу" та його мудрості. Інтенсивно розвивається в цей час гімнографія, музичне потвердження урочистих подій. Розвиток Б. виявляється чутливим до національних умов різних європейських країн. Відповідно до національних особливостей можна констатувати віртуозність та гедоністичність італ. Б., драматизм ісп., містицизм нім., романтизм франц., метафізичність англ. і, нарешті, героїко-стоїчний дух укр. Б. Проте в Україні Б. не було "чистим" стилем, або чітко визначеним культурним напрямом. За концепцією *Чижевського*, воно було культурним вира-

зом цілої епохи, в якій барокова свідомість запліднювала навіть відмінні від Б. напрями.

С. Кримський

БАРТ, Карл (1886, Базель – 1968) – швейц. протестантський теолог, засновник діалектичної теології. Від 1921 р. – проф. у Геттингені, потім у Мюнстері та Бонні. У 1935 р. емігрував у Швейцарію, викладав у Базельському ун-ті. У першій великій праці "Послання до римлян (коментарі до послання ап. Павла до римлян)" (1919) Б. перетлумачує ідеї *К'єркегора* про неспівмірність Богового та людського, наголошуючи, що витоки віри тільки у Богові, який сам породжує цю віру через одкровення, а тому підґрунтя віри треба шукати у ній самій. Бог – поза розумом, неспівмірний із людиною і не пізнається нею. Між людиною та Богом прірва. Не існує контакту ані через почуття, ані через релігійні переживання, ані через історичне знання, до якого звертається католицький релігійний раціоналізм. Тільки сам Бог через Христа та його пророків може явити себе людині. З концепції Б. випливає розуміння християнської антропології як христології. Людина є лише у тій мірі людиною, в якій вона бере участь у людському бутті Христа.

Осн. тв.: "Послання до римлян" (1919); "Слово Бога і слово людини" (1928); "Ансельм" (1931) та ін.

БАРТ, Ролан (1915, Шербур – 1980) – франц. літературознавець. Один із засновників Центру з вивчення масових комунікацій (1960), керівник кафедри літературної семіології у Колеж де Франс (від 1977 р.). Семіологічний проект Б. (50-ті рр. XX ст.) полягав у тлумаченні історії літературної політики буржуазії, виходячи з історичної підоснови ставлення літературних виробників до засобів праці та її продуктів (напр., до мови). У 60 – 70-ті рр. XX ст. Б. дедалі більше зосереджується на науковій семіотиці, відмовляється від марксистського радикалізму й безпосередньо виходить на проблематику тексту та письма як аналогів соціальної революції (під письмом тут розуміється реальність, нередукована до інтенцій автора тексту). Позиції Б. властива двоїстість, що пронизує більшість його творів: з одного боку, революція в письмі тлумачиться як щось "цілковите", в собі завершене, що не потребує нічого зовнішнього; з іншого боку, визнається, хоча і дедалі рідше, що розмежування в мові тісно пов'язане із соціальним розмежуванням і що без "дійсної універсальності" створення абсолютно революційної літературної мови є фікцією. Погляди Б. вплинули на філософів та мислителів, близьких до структуралізму.

Осн. тв.: "Амшір знаків" (1970); "Сад, Фур'є, Лойола" (1971) та ін.

БАТИЩЕВ, Генріх Степанович (1932, Казань – 1990) – рос. філософ. Закінчив філософський ф-т Московського держ. ун-ту. У 1962 – 1990 рр. – співр. Ін-ту філософії АН СРСР. Докт. філософських наук (1989). Основні галузі досліджень – теорія діалектики, філософська антропологія, філософія спілкування. Автор оригінальної концепції "глибинного спілкування", "неперіодизаційної" типології соціальних зв'язків, низки новаторських ідей у царині теорії виховання. Критик *антропоцентризму*.

Осн. тв.: "Протиріччя як категорія діалектичної логіки" (1963); "Діяльнісна сутність людини як філософський принцип", у співавт. (1969); "Вступ до діалектики творчості" (1997).

БАТЬКІВЩИНА – історично усталена сфера буття людської спільноти; місце народження людини (або походження народу) як носія певних культуротворчих, духовно-моральних потенцій; просторово визначене положення в бутті, що є для людини вихідним у її ставленні до світу. Історична, культурна, національна й особистісна значущість поняття "Б." відбиває глибинний зв'язок суб'єктивних інтенцій, свідомості й духовності людини з відповідним природним і культурним середовищем. Проте цей зв'язок стосується не німотних "уз крові", що символізують біологічну спільність походження, а внутрішніх, суб'єктивних актів визнання і любові, котрі втілюють людську потребу в онтологічному оперті власного існування. Розрізняють поняття "велика" і "мала" Б. Перше визначає онтологічну вкоріненість людини в контексті уявлень про державну або національну єдність; друге фіксує досвід сприйняття безпосередньої локальної цілісності, з якою пов'язаний життє-

вий шлях даної особистості. Поняття "велика Б." (або "Вітчизна") апелює переважно до загального ідеологічного осмислення (зокрема, в річищі національної державницької ідеології), натомість "мала Б." відтворює досить конкретний "буттєвий" ландшафт людського становлення. Здатність особистості самостійно визначати місця та траєкторії свого суб'єктивного входження у світ знаходить вияв у поняттях "друга Б.", "духовна Б." Якщо ідея національної причетності пов'язує долю людини з певною самодостатньою спільнотою, відмінною від інших подібних спільнот, її специфічними цілями й ідеалами, то любов до Б. не має такого розмежувального характеру: її ціннісний контекст заздалегідь зорієнтований на вихід у великий світ. Постаючи своєрідним просторовим тілом національного духу, феномен Б. разом з тим окреслює життєво конкретний простір міжнаціонального спілкування й відкритості.

В. Малахов

БАУЕР, Бруно (1809, Айзенберг, Тюрингія – 1882) – нім. філософ, релігієзнавець; проф. Боннського ун-ту (1839 – 1842). Критикував гегелівський *абсолютний ідеалізм*, протиставляючи *абсолютній ідеї* абсолютизовану самосвідомість. Рушійною силою історичного процесу, зокрема історії політики, вважав самосвідомість, діяльність критично налаштованих індивідів, героїв тощо. Критикував релігію, вірогідність Євангелій, заперечував догматичне поняття Бога та існування потойбічного світу. Євангельські оповіді розглядав як такі, що мають літературне походження.

Осн. тв.: "Критика Євангельської історії Івана" (1840), "Критика синоптичних Євангелій" (1841 – 1842), "Історія політики: Культура і просвіта 18 століття" (1843 – 1845).

БАУМГАРТЕН, Александр Йоган (1714, Берлін – 1762) – нім. філософ, який належав до школи *Вольфа*, теоретик мистецтва. Б. перший виокремив специфічну філософську сферу, назвавши її "естетика". У гносеології Б. розмежовував дві форми пізнання – естетику і логіку. Перша пов'язана з "нижчим", тобто чуттєвим, а друга – з "вищим", тобто інтелектуальним пізнанням. Логіка, досліджуючи судження розуму, має за мету пізнання істини. Естетика ж розглядає судження смаку і пізнає прекрасне. Окреслюючи предмет естетики як самостійний, Б. наголошував на важливості поняття "досконале". В естетиці Б. вирізняв два рівні – теоретичний і практичний. Теоретичний – це рівень дослідження специфіки чуттєвого сприйняття краси дійсності, практичний вивчає проблеми розвитку мистецтва. Б. зробив великий внесок у розвиток філософської термінології, вживав терміни "для себе", "об'єктивний" та ін.

Осн. тв.: "Метафізика" (1739); "Естетика". У 2 т. (1758).

БАХТИН, Михайло Михайлович (1895, Орел – 1973) – рос. теоретик та історик літератури, філософ. Розпочавши з оригінальної спроби осмислення людського "Я" в контексті філософії вчинку ("До філософії вчинку", поч. 20-х рр.), Б. увів до розгляду тему "Іншого", передусім в естетичному контексті ("Автор і герой в естетичній діяльності", поч. – серед. 20-х рр.), що парадоксальним чином сполучає аспекти любові і смерті: остання постає як "форма естетичного завершення особистості". Досліджуючи поетику *Достоєвського*, Б. відкрив такий різновид естетизації "Іншого", коли цей "Інший" зберігає власний "голос" і внутрішню "незавершеність". Осмислення під цим кутом зору художнього світу письменника дозволило Б. створити концепцію "поліфонічного роману", основоположником якого він вважав Достоєвського, а пізніше висунути ідею діалогічної сутності культури взагалі, утвердження її "межового" характеру. Серед інших продуктивних ідей Б. – фундаментально розроблене уявлення про "сміховий світ" європейського Середньовіччя, концепція "хронотопу" (художньо осмисленої просторово-часової єдності) і його літературних функцій, поняття "позиція позазнаходження" як умова розуміння в культурі, "великий час" культури та ін. Важливість комплексу цих ідей для сучасної гуманістики робить Б. одним із найвпливовіших рос. мислителів XX ст.

Осн. тв.: "Проблеми поетики Достоєвського" (1929); "Творчість Франсуа Рабле і народна культура Середньовіччя і Ренесансу" (1965).

БАШЛЯР, Гастон (1884, Бар-сюр-Обе – 1962) – франц. філософ, методолог нау-

ки, автор концепції "інтегрального раціоналізму". Б. намагався філософськи осмислити методологічні пошуки сучасного йому природознавства і побудувати нову епістемологію, яка б враховувала перехід від класичного етапу розвитку науки до некласичного, супроводжуваного розширенням сфери діалектики. Відкидаючи метафізичне протиставлення раціонального ("чистого розуму") та емпіричного ("чистого досвіду", "чистої матерії"), теорії та практики, Б. виходив із визнання їх постійної взаємодії (концепція "раціоналістичного матеріалізму"), внаслідок якої відбувається практичне втілення раціонально-теоретичних моделей науки. Процес формування науки як системи знань охоплює три етапи. Перший – донауковий (панування чистого емпіризму); другий – науковий (виникнення раціонального абстрактного мислення); третій – етап некласичної науки, якому притаманна відмова від утвердження будь-якої остаточної істини, відкритість до експериментальних спростувань, і разом з тим синтезуюча творча здатність до абстрактних узагальнень. "Інтегральному раціоналізму" Б. властиві наскрізна діалектичність та специфічний прикладний аспект. Завдяки останньому наука дедалі більше перетворюється на "феноменотехніку". В діалектиці розрізняються три її різновиди – внутрішня, зовнішня та "накладання" однієї на іншу. В естетичній концепції Б. найважливіше місце посідає уява, як "функція ірреального", що відкриває шлях до вічного і неповторного.

Осн. тв.: "Новітній науковий дух" (1934); "Прикладний раціоналізм" (1949); "Раціоналістська заангажованість" (1972).

БЕЗОДНЯ – філософське поняття, яке позначає межі буття, життєвого довкілля (ойкумени). Це вияв тієї потойбічності існуючого, що характеризує безмірну глибину можливостей позамежових стихій, ту сферу нездійсненного, що майже дорівнює небуттю. У такому розумінні термін "Б." вживається в *Біблії*. Важливе місце займає аналіз Б. у філософії *Беме*, який пов'язує його з ірраціональною "темрявою" Божественного джерела творіння. Ідея Б. людської душі розвивалась *Сковородою*. У XX ст. поняття "Б." було використане *Бердяєвим* для визначення первинної стихії творчої свободи, що передує вивільненню з "обіймів ніщо" (коли перехід від небуття до буття ще тільки уможливлюється). Поняття "Б." має евристичне значення в питаннях аналізу ціннісно-смислового універсуму людини.

БЕЗПАЛЬЧИЙ, Володимир Федорович (1925, Золотоноша – 1981) – укр. історик, філософ. Закінчив історичний ф-т НПУ ім. М. Драгоманова (1948), аспірантуру при Ін-ті філософії НАНУ (1951). Захистив докт. дис. (1972), проф. (1973). Від 1951 р. – наук., а з 1953 р. ст. наук. співр. Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. У 1953 – 1968 рр. – доц. кафедри філософії НАНУ і доц. ВПШ при ЦК КПУ. У 1968 – 1976 рр. – зав. кафедрою марксизму-ленінізму Київського держ. ін-ту театрального мистецтва. У 1976 – 1981 рр. – ректор цього ін-ту. Автор понад 40 статей із філософії, історії філософії та соціології, а також монографій. На власноруч зробленому катамарані здійснив численні мандрівки по Байкалу та ріках Сибіру, враження від яких описав у кн. "Наодинці з природою" (1983). Трагічно загинув у черговому плаванні (р. Вітім поблизу м. Бодайбо). Похований у Києві на Лісовому кладовищі.

Осн. тв.: "Праця і світогляд" (1972); "Людина і праця" (1976); "Праця і релігія" (1981).

БЕЗПЕКА НАЦІОНАЛЬНА – поняття політології та соціальної філософії, яке визначає певний ступінь захищеності особистості, суспільства та держави від зовнішніх та внутрішніх загроз, що дозволяє їм нормально існувати та розвиватися. Соціально-філософські засади розуміння Б.н. були закладені в працях *Платона, Мак'явеллі, Гоббса, Монтеск'є* та інших мислителів. У концептуально-теоретичному вигляді основні ідеї сучасного розуміння Б.н. були вперше сформульовані в "Законі про національну безпеку", прийнятому США у 1947 р. Як складова організаційної структури суспільства та його продукт Б.н. відбиває їхні специфічні риси. Як соціальна система Б. н. формується і функціонує під впливом низки чинників: геополітичного, соціально-політичного, економічного, етнонаціонального. Базовими елементами системи Б.н. є: а) економічні, соціально-політичні, культурні процеси та зв'язки в сус-

пільстві; б) соціальні групи людей; в) ідеї як виразники певних потреб та інтересів різних соціальних груп; г) соціальні інститути, які виконують функції гарантування безпеки. В системі Б.н. вирізняють підсистеми: Б. особистості, Б. суспільства, Б. держави. Їх співвідношення визначається характером суспільно-політичних відносин та ступенем існуючих загроз.

БЕЗПОСЕРЕДНЄ ЗНАННЯ, інтуїтивне знання – самоочевидне, одержане без попереднього обґрунтування і доведення, початковий елемент пізнавального ставлення людини до світу як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях (див. *Емпіричне і теоретичне*). Розрізняють Б. з. чуттєве (відчуття – "безпосередні факти" живого споглядання) та інтелектуальне (аксіоми, які започатковують будь-яку теоретичну систему). Б. з. називають ще інтуїтивним, оскільки його пізнавальним засобом є інтуїція (відповідно – чуттєва й інтелектуальна). Б. з. протиставляється дискурсивне знання.

БЕЗСМЕРТЯ – ідея, що окреслює можливість існування особистості після смерті, безпосередньо чи в пам'яті нащадків (через творення вчинків або культурних артефактів). Ідея Б. – світоглядна основа більшості релігій і низки філософських систем. У сучасній культурі поняття "Б." є суперечливим і змінюється залежно від типу світопереживання. У межах стихійно-родового типу світопереживання Б. вбачається у продовженні роду; у межах духовно-творчого – у культурній сфері (творче Б.); представники духовно-містичного світопереживання розглядають Б. як самоусвідомлення та самопізнання; у відкрито-особистісному (поліцентричному) типі світопереживання існує тенденція до об'єднання його різних варіантів. На основі стихійно-родового, духовно-творчого та духовно-містичного типів світопереживання розгортаються натуралістична, культурологічна та спіритуалістична (містико-ідеалістична) парадигми Б. Між ними виникає суперечність, що може переходити в антагонізм, коли протилежні погляди кваліфікуються як онтологічно хибні та морально негативні. Особливістю персоналістичної парадигми (як наслідку відкрито-особистісного типу світопереживання) є те, що вона створює можливість синтетичного розв'язання міжпарадигмальних суперечностей у розумінні Б. З позицій персоналістичної парадигми йдеться про Б. особистості і виокремлюються такі його вияви: через продовження роду та власного біологічного життя, творче Б., Б. самотворення. Вони можуть бути раціонально доведені або спростовані з однаковою ймовірністю. Прийняття чи заперечення певного вияву Б. є результатом етико-екзистенційного вибору кожної людини. Унікальність і неповторність внутрішнього світу людини дозволяють їй вийти за межі ситуації смерті – частково або в усій екзистенційній повноті. Б. особистості екзистенційно поєднане з феноменом любові. Завдяки любові відбувається постійне відновлення людського роду, створення артефактів культури, які передаються від покоління до покоління. Реалізується Б. особистості як самотворення та співтворення. Б. співтворення поєднує як екзистенційно-особистісний, так і екзистенційно-комунікативний аспекти людського буття.

С. Крилова

БЕЙЛЬ, П'єр (1647, Карлат – 1706) – франц. філософ-скептик, теолог, публіцист. Навчався в кальвіністській школі та єзуїтському колежі у Тулузі, продовжив освіту у Женеві. Працював у школі, пізніше – у протестантській академії Седану. У 1681 р. переїхав до Голландії й оселився у Роттердамі, де прожив до смерті. Філософську і релігійну позиції Б. визначає толерантність до інших підходів і точок зору. Зокрема, Б. вважав, що прихильники юдаїзму, мусульманства, соцініанства, католицизму і навіть атеїзму можуть і повинні доходити згоди й порозуміння. Б. був послідовним критиком атомізму в усіх його формах, застерігав проти абсолютизації розуму, яка може призвести до "корозії істини". Б. віддавав перевагу пошукам віри, як останньому прихистку за складних життєвих колізій. Пізніше цей смисловий акцент був розроблений *К'єркегором*. Найвагомішою працею Б., до того ж безпрецедентною в історії словникарства за добором матеріалу, є "Словник історичний та критичний" (1695 – 1697). Концептуально "Словник" підсумовував

багаторічні зусилля Б. у збиранні різноманітних помилок, допущених авторами праць з історичної та філософської тематики. Філософське підґрунтя "Словника" становив скептицизм, у царині якого зазнавала критики будь-яка теоретична доктрина. Ця праця Б. справила великий вплив на діячів доби *Просвітництва* та інтелектуальну історію людства в цілому, що визнавали *Г'юм, Вольтер, Дидро*, пізніше *Фоєрбах*. Один із фундаторів амер. нації Джефферсон рекомендував "Словник" Б. до книгозбірні, яка заклала підвалини Бібліотеки Конгресу США.

БЕКОН, Роджер (1214, Сомерсет – 1292) – англ. філософ, природознавець. Навчався в Оксфорді та в ун-ті у Парижі. Обстоював розмежування теології і філософії. Розглядав досвід, експеримент, математику як основу людського пізнання. Б. вважав, що математика – це "алфавіт філософії". До поширених серед людей хибних настанов відносив авторитет; звичку; думку необізнаної більшості; невігластво, що маскується під мудрість. Головними засобами пізнання вважав аргументацію і досвід. Останній буває зовнішній і внутрішній. Зовнішній досвід спирається на експеримент. Він здійснюється за допомогою відчуттів; внутрішній досвід спрямований на надприродне, Божественне. У царині внутрішнього досвіду головну роль відіграє філософія. Піднімаючись над експериментальними науками, вона повертається до теології і прямує до своєї справжньої мети – осягнення Творця. Б. по праву вважається першим природодослідником Середньовіччя. Він здійснив ґрунтовні розвідки у галузі фізики, хімії, мистецтва перекладу. Йому також належить чимало ідей, які передували відкриттям пізнішого часу (зокрема ідеї створення опуклого скла й пороху).

Осн. тв.: "Великий твір" (1267); "Малий твір" (1267); "Третій твір" (1267); "Короткий курс філософії" (1271); "Короткий курс теології" (1292).

БЕЛЛ, Даніел (1919, Нью-Йорк) – амер. соціолог, філософ. Один із провідних теоретиків сцієнтистсько-технократичного напряму у суспільствознавсті. Певний час (30-ті – 40-ві рр. XX ст.) був прихильником соціалістичної ідеології та *марксизму*. Від кін. 40-х рр. XX ст. стає активним поборником (разом з *Ароном*, Ліпсетом та ін.) концепції деідеологізації, а в 50-ті рр. XX ст. переходить до розробки теорії постіндустріального суспільства. Б. першим констатував факт введення терміна "кінець ідеології" (1946) франц. філософом *Камю*, який вважав ідеологію "формою обману". Сам Б. "кінець ідеології" тлумачив як знесилення старих ідеологій та визнання факту "жадання нових". Загальною методологічною підвалиною концепцій деідеологізації та постіндустріального суспільства є технократичний детермінізм. Розробляючи теорію постіндустріального суспільства, Б. спирається також на принцип *плюралізму*, зокрема у царині "дослідницьких призм", "концептуальних схем" та ін. Серед характерних суперечностей постіндустріального суспільства вирізняє провідну – між культурою та економікою. Визначальним принципом культури на стадії постіндустріального суспільства Б. вважає самореалізацію спільноти (а не окремого індивіда).

Осн. тв.: "Кінець ідеології: Знесилення політичних ідей у 50-ті роки" (1960); "Прихід постіндустріального суспільства: Спроба соціального передбачення" (1973); "Соціальні науки після Другої світової війни" (1982); "Комунітаризм та його критики" (1993) та ін.

БЕМЕ, Якоб (1575, Альтзайденберг – 1624) – нім. релігійний філософ і містик. Народився в селянській сім'ї. Від 1599 р. громадянин і член шевців м. Герліца. Переломними стали 1600 і 1610 рр., коли у стані осяяння Б. відкрився внутрішній зміст речей і сенс буття. Прагнув до оновлення релігії й церкви і тому зазнавав утисків з боку ортодоксального лютеранства. Наскрізна тема творів Б. – походження й кінцева мета світу (*Космосу*) та людини. Основні складові вчення – теософія, космософія, антропософія, христософія. У баченні Бога розійшовся як із тогочасними філософами, так і теологами. Вважав, що Богові передує до-буття, "безґрунтовне", або "вічне ніщо", що є водночас і "вічним початком", який породжує Трійцю та духовний *універсум*. Останній, у свою чергу, породжує світ і людину. Всупереч маніхейству і гностикам Б. вважав, що світло і пітьма перебувають одне в одному, що Бог світлого світу і Бог темного світу – це один і той са-

мий єдиний Бог. Космічна катастрофа (падіння Люцифера) зумовлює, згідно з Б., антропологічну – падіння богоподібно-цілісної, андрогенічної першолюдини та перетворення її на земну, "згущено-фізичну" плотяність і розділеність на дві статі. Б. – христоцентрист, для якого Христос – це "Серце Бога" і "Новий Адам", батько нової, народженої в Дусі, людини (і нового, відродженого в Дусі, людського роду). Захопленими шанувальниками Б. були *Декарт, Ляйбніц, Ньютон, Шеллінг, Гегель, Сковорода*, В. Соловйов, *Бердяєв*. Перекладачем творів Б. був вихованець КМА *Гамалія*.

Осн. тв.: "Аврора, або ранкова зоря на світанні" (1612); "Шість теософських пунктів" (1620); "Про народження й означення усіх сутностей" (1622); "Велика таємниця, або тлумачення першої Книги Мойсея" (1623); "Христософія, або шлях до Христа" (1624).

БЕНТАМ, Єремія (1748, Лондон – 1832) – англ. філософ, етик, основоположник *утилітаризму*. Освіту отримав в Оксфорді. Його філософсько-етична концепція, в основу якої покладено принцип корисності, розкрита у праці "Деонтологія, або наука про мораль". Б. вважав, що природу людини визначають почуття задоволення і страждання, які постійно і в усьому керують індивідом. Поведінка людини спирається на прагнення до щастя через збільшення задоволення і зменшення страждання, тому моральним є все, що корисне для досягнення цієї мети. Основна максима теорії утилітаризму Б. – найбільше щастя для найбільшої кількості людей. Етику він визначав як вчення про засоби досягнення щастя, а мораль – як мистецтво його максимально збільшити. Реальними інтересами вважав лише інтереси індивідів, тому інтереси держави і громадянста в цілому – це ніщо інше, як "сума інтересів індивідів". Етику Б. характеризує зв'язок з економічною теорією; принцип свободи індивіда в господарській діяльності є одночасно і засадничим принципом моралі. Політичні погляди Б. близькі до лібералізму, хоч він відкидав теорії природного права та суспільного договору.

Осн. тв.: "Принципи моралі і законодавства" (1789); "Нариси нової системи логіки" (1827); "Деонтологія, або наука про мораль" (1834).

БЕРГСОН, Анрі Луї (1859, Париж – 1941) – франц. філософ, представник інтуїтивізму та "філософії життя", лауреат Нобелівської премії (1927). Викладаючи в Колеж де Франс (1901 – 1921), зажив великої популярності як лектор. Прагнув створити "позитивну метафізику", яка долає однобічність механіцизму та догматичного раціоналізму. Основою метафізично-космічного процесу є життя як "порив", прагнення до творчих перетворень. Згідно з Б., "творча еволюція" є цілеспрямованою і однією з її цілей є свобода, що реалізується у побудованому на християнських етичних принципах "відкритому суспільстві". Творча еволюція включає постійне творення нових форм, становлення, взаємопроникнення минулого і сучасного, непередбачуваність майбутніх станів. У розумінні життя головним є часовий аспект (динамічний, континуальний), а не просторовий (статичний). Осягнути життя можна лише завдяки інтуїції, яка безпосередньо проникає у предмет, зливаючись із його індивідуальною природою. Інтуїція – це самоосягнення життя. Вона протистоїть інтелектуальним методам, орієнтованим у пізнанні не на динамізм, а на статику. Шлях "життєвого пориву" пролягає через людину як творчу істоту, здатну до ірраціональної інтуїції як Божого дару, що ним наділені тільки обрані. Філософія Б. вплинула на *персоналізм*, екзистенціалізм, філософію *Тойнбі, Тейяра де Шардена, Поппера*.

Осн. тв.: "Час і свобода волі" (1889); "Матерія і пам'ять" (1896); "Творча еволюція" (1907); "Два джерела моралі" (1932).

БЕРДЯЄВ, Микола Олександрович (1874, Київ – 1948) – рос. та укр. релігійний філософ, теоретик "нового християнства", публіцист. Вчився в Київському кадетському корпусі та Київському ун-ті на природничому і юридичному ф-тах. Проф. Московського ун-ту (1919), докт. теології Honoris causa Кембриджського ун-ту. Філософська система ґрунтується на низці засадничих ідей: ідея свободи (фундамент всієї онтології Б.); ідея творчості й об'єктивації; ідея особистості;

ідея метафізичного, есхатологічного сенсу історії. На відміну від *Канта*, для якого ноуменальною є об'єктивна реальність (*річ у собі*), у Б. ноуменом є сам суб'єкт (особистість), бо тільки в ньому міститься зумовлена його свободою неосяжна "внутрішня глибина, непізнавана безодня". Свобода вкорінена не у бутті, а у "ніщо", вона безґрунтовна і нічим не детермінована. Зрештою, дух, тобто вільна за самим своїм єством особистість, постає як суб'єкт буття. Відповідно і світ виступає як наслідок взаємодії двох інтенцій людського духу – інтеріоризації та екстеріоризації. Завдяки першій здійснюється самозаглиблення духу; завдяки другій – рух до "царства необхідності", або об'єктивації. Остання тлумачиться як втрата свободи у поцейбічному, грішному світі змертвілої предметності. Лише через сукупність творчих актів суб'єкт спроможний увібрати цей світ у своє внутрішнє, відкрите для свободи буття й тим самим його змінити. Сенс історії, на думку Б., полягає у звільненні від об'єктивації. Реалізація його можлива тільки через кінець історії і перехід у світ вільного духу, ототожнюваний із царством Божим. Цей перехід перебуває поза історичним часом і здійснюється в особливому есхатологічному вимірі через акти творчості, які і є втіленням сенсу історії як дискретного творчого процесу історичного поступу. Б. заперечує розуміння прогресу як лінійного й неухильного поступального руху суспільства, а також як здійснення в історії Божественного провидіння. Бог являє себе світові, але не керує ним. Зміни на краще Б. пов'язує не з перетворенням існуючого ладу, а з містичним народженням Бога в людині і для людини.

Осн. тв.: "Смисл історії" (1923); "Призначення людини" (1931); "Свобода і Дух" (1935); "Рабство і свобода" (1940); "Російська ідея" (1949) та ін.

БЕРИНДА, Памво (П а в л о) (?, Прикарпаття – 1632) – один із видатних діячів ученого гуртка друкарні Києво-Печерської лаври, мислитель, поет, перекладач, друкар і гравер. Найважливіша праця – "Лексіконъ славеноросскій и именъ тлъкованіє" – перший друкований укр. словник, що вміщував 7 тис. термінів і був виданий лаврською друкарнею (1627). Укладаючи його, Б. використовував грецьк., латин., араб., слов'ян. та інші мови. У словнику Б. узагальнив дані тогочасної науки про природу й людину, навів та інтерпретував чимало філософських термінів, подав також тлумачний словник імен, де поряд з іменами біблійних персонажів наведені імена грецьк. та римськ. богів. Це засвідчувало ренесансно-гуманістичну і барокову тенденцію творчості Б. до поєднання християнського та античного світів, намагання не лише утвердити значення укр. культурної традиції, а й збагатити останню духовною спадщиною Зх. Європи. У річищі цієї тенденції написані й поетичні твори Б.

БЕРК, Едмунд (1729, Дублін – 1797) – англ. філософ, політичний теоретик, державний діяч. Освіту отримав у Дубліні (Трініті коледж). Обирався до палати громад (1766), член партії вігів упродовж чверті сторіччя. У тлумаченні багатьох філософських питань (зокрема, про природу людини, властивості її розуму, їх вияв у цілеспрямованих творчих зусиллях) був послідовником *Г'юма*. Розрізняючи поняття "прекрасне" і "величне", звертався до психологічної аргументації. Його книга, присвячена цій проблемі, була перекладена на нім. мову *Лессингом* і справила вплив на формування ідей романтизму. Вагомий внесок Б. у політичну філософію полягає у фундаментальній розробці принципу *консерватизму*. Одним із її аспектів була критика абстрактних ідей *Просвітництва* та їх впровадження у суспільно-політичне життя під час революцій. "Самодостатність метафізичної абстракції" вважав принципом, який спрощує і спотворює будь-який теоретичний предмет та практичну справу. На цій підставі різко критикував Французьку революцію (1776 – 1789) та схвалював Американську революційну війну за незалежність (1775 – 1783), яка не відкидала традиційних прав і свобод. У царині етики й моралі дотримувався християнського світогляду, послідовно захищав оперті на традицію цінності добра, благородства, справедливості, правди.

Осн. тв.: "Про величне і прекрасне" (1757); "Роздуми про революцію у Франції" (1790).

БЕРКЛІ, Джордж (1685, Дайзарт-Касл, Ірландія – 1753) – англ. філософ-іде-

аліст, релігійний мислитель. Вчився у Дубліні (1700 – 1707). Працював у коледжі, обіймав церковні посади в Дубліні та Лондоні, упродовж 1728 – 1733 рр. займався місіонерською діяльністю на Бермудських островах; з 1734 р. – єпископ Клойна (Ірландія). Лейтмотивом філософії Б. є обґрунтування релігії. Свою філософську систему, названу імматеріалізмом, Б. збудував на відповідним чином переосмисленому вченні *Локка* про ідеї. Насамперед Б. заперечував вчення Локка про абстракції, або загальні ідеї. Існувати, за Б., – значить бути сприйнятим. Ідеї – це все те, що сприймається людиною як за допомогою відчуттів, так і розуму. Протяжність і матерія також належать до сутностей розуму та існують лише у свідомості ("спогляданні"). Б. обстоює доволі радикальну номіналістичну позицію, стверджуючи, що "загальні ідеї" слід замінити "загальними іменами", які накладаються на цілком конкретні, зафіксовані у сприйнятті ідеї. Б. також ототожнює властивості і якості речей з їх сприйняттям шляхом нівелювання введених Локком відмінностей між первинними й вторинними якостями. У цьому питанні філософська позиція Б. позначена послідовним суб'єктивним ідеалізмом, вельми близьким до його крайньої форми – соліпсизму. Прагнучи уникнути цього, Б. вдається до припущення про існування ідей не лише у сприйнятті людини, а й частково у Божественному розумі. За соціально-політичними переконаннями Б. був рішучим супротивником теорії суспільного договору, заперечував не тільки ідею легітимності вияву народом непокори, а й взагалі право останнього на суверенітет. У царині етики Б. виступав як критик просвітницьких концепцій моралі, доводив, що тільки християнська релігія може забезпечити міцні моральні підвалини суспільства.

Осн. тв.: "Нова теорія бачення" (1709), "Трактат про принципи людського знання" (1710), "Три розмови між Гіласом та Філонисом" (1713), "Алкіфрон, або Дрібний філософ" (1732), "Сайрис" (1744) та ін.

БЕТТІ, Еміліо (1890 – 1970) – італ. правознавець, філософ. Один із провідних представників сучасної *герменевтики*, на методологічному ґрунті якої розробляв логіку, методологію і теорію пізнання гуманітарних наук. Спирався на ідеї *Шляєрмахера*, *Дильтея*, *Вебера*, Зиммеля, нім. історичної школи (Нібур, Ранке, Дройзен). Обстоював ідеал об'єктивного розуміння втілень духа у смислонаповнених формах, значущих виявах життя, текстах культури, духовних вартостях. Із цією метою розробив чотири канони (критерії) тлумачення пам'яток духовної культури, а саме: 1)герменевтичної автономії об'єкта та іманентності стандартів герменевтики; 2)цілісності та зв'язності значень герменевтичних досліджень; 3)актуальності розуміння значень смислонаповнених форм; 4)герменевтичної відповідності значення (у сенсі досягнення герменевтичної гармонізації й погодженості між інтерпретатором та спонукою від об'єкта). Дотримання дослідником-гуманітарієм цих канонів у практиці герменевтичного тлумачення текстів культури охоплює три стадії: рекогнітивну (розпізнавальну), репродуктивну (відтворювальну) і нормативну (застосування набутих знань). У цьому процесі філологічний, критичний, психологічний та техніко-морфологічний підходи підпорядковуються історичному тлумаченню герменевтично відтворюваного об'єкта.

Осн. тв.: "Загальна теорія інтерпретації" (1955); "Герменевтика як загальна методологія вчення про дух" (1962).

БЖЕЗИНСЬКИЙ, Збігнєв (1928, Варшава) – амер. політолог, філософ, політичний діяч. Закінчив Макгільський та Гарвардський ун-ти, докт. філософії; очолив науково-дослідний ін-т з питань комунізму при Колумбійському ун-ті (США). Один із провідних аналітиків комунізму й тоталітаризму як соціально-політичних явищ. Для концептуальних побудов Б. характерним є поєднання глибокої аналітичності та синтезуючої проникливості політологічних прогнозів. Зміцнення геополітичного плюралізму на пострадянському просторі – визначальна мета реалістичної і довгострокової глобальної стратегії, до ключових напрямів якої Б. відносить утвердження стабільності і незалежності України.

Осн. тв.: "Неперервні чистки – політика радянського тоталітаризму" (1956); "Між двома епохами" (1970); "Влада і принцип" (1983); "План гри: геострате-

гічні рамки радянсько-американського змагання" (1986); "Велика шахівниця: Американська першість та її стратегічні імперативи" (1997, укр. пер. 2000).

БИСТРИЦЬКИЙ, Євген Костянтинович (1948, Плявіняс, Латвія) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1976). Докт. філософських наук (1991). Од 1989 р. – зав. відділом Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ; виконавчий директор Міжнародного фонду "Відродження". Коло наукових інтересів – розробка філософської концепції розуміння як альтернативної класичній теорії пізнання (розуміння тлумачиться як феномен практичної свідомості, як культурно-історична передумова осмислення загальних, пізнавальних значень); аналіз "онтологічного повороту" (при розгляді проблем людини та культури); дослідження проблематики, що стосується легітимації політичного режиму укр. незалежності як культурполітичного феномена, а також методологічних принципів осягнення посткомуністичної реальності.

Осн. тв.: "Наукове пізнання і проблема розуміння" (1986); "Загадка людського розуміння" (1991); "Буття людини в культурі: Досвід онтологічного підходу", у співавт. (1991); "Феномен особистості: Світогляд, культура, буття" (1996); "Чому націоналізм не може бути наукою" (1994); "Феномен української культури" (1997), у співавт.; "Політична філософія посткомунізму: горизонти методології" (1995).

БИЧКО, Ада Корніївна (1929, Городище) – укр. філософ. Закінчила філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1953). Захистила докт. дис. (1987), проф. (1989). Зав. кафедрою Київського ін-ту театрального мистецтва (1999). Коло філософських інтересів охоплює історію укр. та світової філософії, дослідження пам'яток усної народної творчості, аналіз актуальної громадсько-політичної проблематики. Автор монографій, підручників, численних статей.

Осн. тв.: "Біля джерел християнського ірраціоналізму (1984); "Критичний аналіз філософських концепцій молодіжного бунтарства" (1985); "Народна мудрість Русі: Аналіз філософа" (1988), "Теорія та історія світової і вітчизняної культури", у співавт. (1992); "Феномен української інтелігенції: Спроба екзистенційного дослідження", у співавт. (1995); "Леся Українка. Світоглядно-філософський погляд" (2000).

БИЧКО, Ігор Валентинович (1931, Харків) – укр. філософ-"шістдесятник". Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1954). Захистив докт. дис. (1973), проф. (1976), засл. проф. КНУ ім. Т. Шевченка. Працює (від 1961 р.) на філософському ф-ті КНУ ім. Т. Шевченка. Спеціалізується в галузі світової та укр. філософії, сфера дослідницьких інтересів – проблематика людини, свободи, духовності.

Осн. тв.: "На філософському роздоріжжі" (1962); "Пізнання і свобода" (1969); "У лабіринтах свободи" (1976); "Філософія: Курс лекцій" (1991); "Курс історії філософії", у співавт. (2001); "Філософія", у співавт. (2001) та ін.

БІБЛІЯ (від грецьк. βιβλία – книги) – зібрання стародавніх священних книг юдаїзму і християнства. Б. існувала вже у старозавітний період. У ранньохристиянській літературі термін "Б." відсутній і починає вживатися від III – IV ст. н. е. За структурою Б. поділяється на дві нерівні за обсягом частини – Старий Завіт і Новий Завіт. Назва "Старий Завіт" (зібрання священних книг юдаїзму) не зустрічається в юдаїзмі і започатковується лише християнською традицією, з метою розрізнити два союзи, які Бог укладав із людством у різні історичні періоди. Спочатку Бог уклав завіт з євреями, визначивши їх "богообраною" нацією, але цей завіт, згідно з християнським віровченням, був тимчасовим і діяв лише до пришестя Сина Божого (Месії) на землю. Месія (Ісус Христос) приніс "новий і досконалий закон", уклавши Новий Завіт з усім людством. Старий Завіт було написано в дохристиянський час на староєврейськ. мові, за винятком деяких уривків, написаних арамейськ. мовою. Новий Завіт – це християнська частина Б. (містить християнські священні тексти, написані грецьк. койне). Новий Завіт складають 27 книг – 4 Євангелія, Книга дій апостолів, 21 апостольське послання, Об'явлення Св. І. Богослова (Апокаліпсис). 39 книг Старого Завіту і 27 книг Нового Завіту споряджують "канон" (від грецьк. κανών – правило, нор-

ма). Канонічними називали книги Б., які були ретельно відібрані впродовж тривалого часу з маси релігійних текстів та в яких вбачали відбиток істинного віровчення, його зразок. До найстародавніших і водночас визначних перекладів Б. належить грецьк. переклад Старого Завіту, відомий як "Септуагінта" (переклад сімдесятьох), здійснений не раніше III ст. до н.е. і не пізніше II ст. до н.е. Автори новозавітних текстів широко використовували старозавітні цитати саме з цього перекладу. Назагал і мова "Септуагінти" значною мірою вплинула на формування мови Нового Завіту. Найстарішим із латин. перекладів Старого Завіту вважається "Вульгата" (від лат. vulgata – загальновідома, доступна). Першим повним слов'янськ. перекладом Б. вважається переклад братів Кирила і Мефодія (друг. пол. IX ст. н.е.), перше друковане видання слов'янськ. Б. ("Острозька Біблія") було здійснене князем Острозьким в Україні (1581).

БІЛИЙ, Олег Васильович (1948, Київ) – укр. філософ. Закінчив УАД (1973). Докт. філологічних наук (1988). Керівник науково-дослідницької групи Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ, перший заст. головного редактора ж. "Політична думка". Фахівець у галузі філософії культури, теорії літератури, естетики, політичної філософії. Автор багатьох статей, розділів колективних монографій, індивідуальних досліджень. Праця Б. "Політологія посткомунізму" була видана укр. і англ. мовами, перевидана у доповненому вигляді у США і рекомендована як посібник для студентів амер. ун-тів.

Осн. тв.: "Літературно-художня цінність" (1986); "Таємниці "підпільної людини" – художнє слово – буденна свідомість – семіотика влади" (1991); "Політологія посткомунізму" (1995) та ін.

БІЛЬШОВИЗМ – рос. різновид комуністичної політичної філософії та політичної практики, що був втілений у діяльності Рос. соціал-демократичної партії (більшовиків) (див. *Комунізм*). Провідну роль у формуванні та реалізації Б. відіграв *Ленін*. Особливості рос. комунізму значною мірою були визначені саме Б., хоча термінологічно він визначає лише перший період в його еволюції. Наступними були сталінізм, період Хрущова – Брежнєва та період Горбачова. Кожний із цих періодів, попри спільне між ними, має свої ідеологічні особливості та особливості політичної практики. Термін "Б." не є синонімом терміна "марксизм-ленінізм". Останній почав застосовуватись і набув свого специфічного значення тільки в часи сталінізму і, на думку багатьох дослідників, позначає певну ідеологічну доктрину. Ленін сформулював основні засади своєї політичної концепції в останнє десятиліття XIX ст. Вона включала певне пристосування політичної філософії *Маркса* до умов Росії, а саме: особливе тлумачення імперіалізму як вищої стадії в розвитку капіталізму, тезу про нерівномірність розвитку та про можливість перемоги комуністичної революції в економічно відсталій країні (Росії), вчення про партію як авангард робітничого класу та концепцію побудови партії на засадах централізму. Питання про принципи побудови партії стало предметом суперечки між рос. соціал-демократами, що призвело до розколу між ними на другому з'їзді РСДРП у 1903 р. (де за ленінську концепцію проголосувала більшість, звідки і походить назва "більшовики"). Принцип "демократичного централізму", який було взято за основу побудови партії, Ленін витлумачив у суто централістському дусі, що призвело до впровадження гегемонії партійної верхівки і навіть культу однієї особи. У поєднанні з тезою про "диктатуру пролетаріату" та тезою про партію як авангард цього пролетаріату ленінська політична філософія є варіантом обґрунтування диктаторської форми правління. Розкол 1903 р. призвів до виокремлення більшовиків в окрему партію (1912). Втім, у політичній концепції Леніна багато питань залишалося без відповідей. Деякі принципи та гасла він свідомо залишав невизначеними з метою маніпулювання ними залежно від ситуації (напр., про право націй на самовизначення). Після збройного захоплення влади більшовики постали перед фактом відсутності чіткої економічної політики, що невдовзі виявилось у введенні політики "воєнного комунізму" з наступною його заміною на т. зв. "нову економічну політику" ("неп"). Після збройного захоплення влади і в період громадянської війни дедалі зміцнювалась тенденція за-

стосовувати силу влади і безпосередні репресії у дискусіях з політичними опонентами. Терор став вирішальним засобом розв'язання всіх політичних конфліктів. Шлях до встановлення терористичної диктатури було остаточно визначено. Зокрема, право націй на самовизначення одержало в ленінській інтерпретації тлумачення, з допомогою якого можна було виправдати (в ім'я "класової солідарності" чи "інтернаціоналізму") рос. агресію проти щойно сформованих незалежних національних держав. У Польщі більшовики зазнали поразки і змушені були відступити, чого не сталося в Україні, бо українці через брак національної свідомості, єдності та організованості не змогли протистояти агресії. Б. як політична ідеологія і практика зводиться до мінімального набору спрощено сформульованих принципів та прагматичної технології утримання влади. Що саме потрібно відносити до "серцевини" Б., а що є другорядним чи не принциповим, породжувало численні суперечки (часто в принципі нерозв'язні!). Адже відповідь на це питання значною мірою залежала від того, що вважали (чи не вважали) принциповим у Б. самі більшовики. З'ясування питання про те, хто є "справжнім більшовиком", завершувалось, зазвичай, "оргвисновками" і репресіями стосовно тих, кого оголошували "несправжніми більшовиками". Невизначеність, обман, груба сила – чільні риси Б.

В. Лісовий

БІОЕТИКА – галузь філософсько-етичних досліджень, смисловим осердям яких є ставлення до життя, смерті, здоров'я. У широкому розумінні Б. включає прикладний аспект, охоплює екологічну етику, активно взаємодіє з філософською антропологією та онтологією. Б. виникла на поч. 70-х рр. XX ст. у США і країнах Зх. Європи як відгук а) на нові біомедичні технології (штучне подовження життя, трансплантація органів, нові способи дітонародження, генна інженерія тощо), б) на поширення прав людини на сферу охорони здоров'я (усвідомлення прав пацієнта), в) на більш глибоке усвідомлення людством своєї відповідальності за збереження життя на Землі.

БІОСФЕРА (від грецьк. βίος – життя; σφαῖρα – куля) – оболонка земної кулі, в якій існує або існувало життя. Частина земної кори, склад та енергетика якої зумовлені життєдіяльністю живих організмів, колишніх та сучасних "хвиль життя". Перші уявлення про Б. як сукупність життя пов'язані із творчістю Ламарка. Термін "Б." увів у науковий обіг Зюсс (1875) для визначення тонкої оболонки життя на земній поверхні. Найбільш систематичне й цілісне вчення про Б. належить *Вернадському*, який обґрунтував ідею, що Б. – це сфера життя, виявив єдність хімічного складу живих організмів та їх неорганічного оточення, переконливо аргументував першочергове значення живої речовини в проходженні геологічних процесів у верхніх шарах земної поверхні (утворення ґрунту, зміни у хімічному складі атмосфери та гідросфери тощо), що дало підстави тлумачити Б. як сферу життя, яка включає в себе не лише організми, а й навколишнє середовище. Жива речовина за вагою й об'ємом складає незначну частку Б., проте визначає усі біосферні процеси й розвиває величезну вільну енергію, створюючи головну силу в Б., що виявляється в геологічних масштабах. Вона є найбільш суттєвим геохімічним та енергетичним чинником планетарного розвитку, носієм вільної біогеохімічної енергії. Харчування, дихання й розмноження організмів і пов'язані з цим продукти накопичення й розкладу органічної речовини забезпечують постійний колообіг речовин та енергії. Впродовж складного й драматичного розвитку життя на планеті неодноразово відбувалася зміна груп організмів, проте геохімічні функції живого зберігалися. Сукупна діяльність живої речовини постійно підтримувала відносний гомеостаз на планеті. З появою людини виникає новий чинник перетворення поверхні Землі – антропогенний. Біогеохімічний вплив діяльності людини на всі без винятку фрагменти Б. стає найсильнішим. Розвиток Б. починає визначатися, за Вернадським, "науковою думкою як планетним явищем", "культурною біогеохімічною енергією", внаслідок чого Б. закономірно переходить у *ноосферу*.

М. Кисельов

БІОТЕХНОЛОГІЯ – термін має три основних значення: 1) Нова технологія виробництва, заснована на використанні

біологічних процесів і закономірностей. Промислові галузі, що ґрунтуються на Б., об'єднують терміном "біоіндустрія". Практико-технологічні можливості Б. дозволяють суспільству покладати надії на розв'язання таких глобальних проблем, як екологічна і енергетична, що визначає соціальну роль і соціальний смисл Б. Зокрема, виникає можливість продукувати штучне середовище людської життєдіяльності відповідно до закономірностей природи. Тому в широкому розумінні Б. являє собою зразок і основу нової системи технологічної культури, яка є адекватною природі і людині. Для реалізації технологічних можливостей Б. необхідною є така спрямованість розвитку культури, яка дозволяє практико-технологічним чином поставитися до людини як до унікальної природної і культурної цінності. 2) Наука, що вивчає закономірності створення штучних біологічних систем (шляхом проектування і конструювання), які здатні до техніко-технологічного функціонування і покращення на цій основі виробничих процесів. Б. як наука задає предметну цілісність дослідженню технологій, заснованих на закономірностях біологічних систем. 3) Новітня Б. – генетична інженерія (клітинна і генна), яка включає будь-які штучні зміни спадковості (селекція, розвиток цілісного організму з культури тканин, клонування). У межах сучасної Б. генна інженерія – найперспективніша галузь. Бере свій початок од 70-х рр. XX ст. і пов'язана з відкриттям техніки рекомбінінтних ДНК (виділення окремих фрагментів ДНК різних організмів і "вшивання" їх в бактеріальну клітину, де на основі цієї штучної ДНК відбувається синтез відповідних білків). Реалізація можливостей генної інженерії може мати і позитивні і негативні наслідки для людства. Небезпідставними є побоювання, що використання генної інженерії може бути антигуманним (євгенічні цілі) або випадково може призвести до створення нових хвороб та шкідливих організмів. Продуктивне у гуманітарному сенсі спрямування новітньої Б. включає насамперед вирішення таких завдань, як очистка забрудненого зовнішнього середовища, що обумовлює розвиток екологічної Б., і компенсація багатьох спадкових дефектів, що обумовлює розвиток генної терапії.

БЛАГО – загальне поняття для позначення того, що втілює позитивний ціннісний зміст. Згідно з основоположним розрізненням *Аристотеля*, Б. "звуть або те, що є кращим для кожного сущого, тобто дещо за самою своєю природою гідне обрання, або те, що робить благими інші причетні до нього речі, тобто ідею Б." ("Велика етика"). Аристотель втілює в філософській традиції перший із позначених ним способів тлумачення Б., а *Платон* і його послідовники – останній. За Платоном, Б. ототожнюється з вищим ступенем в ієрархії світового буття; у філософії Середньовіччя, що опрацьовує надбання Античності в дусі християнського світорозуміння, набуває розвитку поняття "вище Б." (лат. summum bonum), що його уособлює Бог як джерело усіх Б. та доконечна мета людських прагнень. У свою чергу, аристотелівське розуміння Б. від початку містить ідею множинності конкретного Б., що відповідає різноманіттю видів і форм сущого; звідси акцент на розсудливості як здатності "приймати вірні рішення у зв'язку з Б. і корисністю... для доброго життя" ("Нікомахова етика"); розвиток цього уявлення розгортається від поняття "фронезис" в Аристотеля до сучасних теорій дискурсу (*Апель, Габермас* та ін.). Своєрідним корелятом "вищого Б." у рамках даного розуміння постає поняття "загальне", або "спільне" Б. Воно відсилає, зокрема, до сфери соціально-політичного, економічного, господарського життя як царини загальнолюдських прагнень та інтересів. У Новий час спостерігається виразна редукція Б. до корисності (див. *Утилітаризм*); разом з тим актуалізується роль людського суб'єкта у визначенні Б. як того, що відповідає його – суб'єкта – істотним потребам (*Гоббс* та ін.). З іншого боку, перегляд традиційної для Середньовіччя релігійно-онтологічної концепції Б. дає підстави для категоріального розмежування Б. і *добра*. У XIX – XX ст. сфера філософського застосування поняття "Б." звужується; воно підлягає аналізу у зв'язку з категорією цінності (*Шелер* та ін.). В останні десятиліття традиційна тема ототожнення Б. і буття набуває актуальності у зв'язку із загостренням екологічної проблематики, посиленням уваги до буттєвих підвалин людського існування.

В. Малахов

БЛАГОГОВІННЯ ПЕРЕД ЖИТТЯМ – світоглядний принцип етики *Швейцера*, згідно з яким головним є не факт мислення людини, а факт її існування, що втілюється у волі до життя. Тільки людина здатна усвідомити ідентичність волі до життя у всіх її різноманітних проявах і відчути благоговіння перед життям як таким. Тим самим завдяки людині воля до життя сягає рівня згоди із собою (бо людина втілює цю згоду в діяльності, підпорядкованій принципові Б. п. ж.). Мисляча людина стає, таким чином, етичною особистістю, а утвердження нею волі до життя перетворюється на моральне завдання. Принцип Б. п. ж. поєднується з безмірною відповідальністю людини за все живе. Етика людських стосунків є лише поодиноким випадком універсальної космічної етики. Принцип Б. п. ж. знайшов подальший розвиток в етиці відповідальності *Йонаса*.

О. Кисельова

БЛЕЦКАН, Михайло Іванович (1939, с. Голятин Закарпатської обл.) – укр. філософ. Закінчив філологічний ф-т УНУ (1961). Докт. філософських наук, проф. Академії політичних наук України, засл. прац. народної освіти України. Зав. кафедрою філософії УНУ. Автор понад 50 наукових праць.

Осн. тв.: "Гносеологічна природа наукових абстракцій" (1980); "Діалектика формування наукових абстракцій" (1989).

БОГ – вищий, надприродний об'єкт філософської і релігійної думки та основний предмет релігійного культу. Наділений якостями абсолютного суб'єкта, якому властива абсолютна досконалість, найвищий розум, всемогутність, духовність, всезнання, самодостатність, вічність, всеблагість, безмежність, незбагненність для розуму, єдиність (у монотеїстичних релігіях). В історії філософії та релігієзнавства вчення про Б. набувало форм теїзму, *пантеїзму* й *атеїзму*. Незбагненність Б. для розуму пов'язана з глибокою таємницею, що оточує існування Б. та слугує підставою для нескінченного пізнання Б. Єство Б. позбавлене будь-якої матеріальності і наділене самобутністю, тобто не має якоїсь причини свого буття. Благість – невіддільна риса Б., котра передається людині. Решта якостей визначає всеосяжність буття Б. у світі. Юдаїзм і християнство розуміють Б. як вічне, нескінченне, несотворенне Суще, яке є творцем *Всесвіту* та всього існуючого в ньому. У християнстві Б. один за сутністю і троїстий у своєму бутті: він є Бог-Отець, Бог-Син і Бог-Дух Святий. В ісламі Б. розглядається не як Отець, а як безособове Суще, на ім'я Аллах. У давньоінд. релігійній і філософській літературі Б. має ім'я *Брагман*. Як абсолютна повнота буття і гранична довершеність, Б. втілює в собі вічні і безумовні цінності: добро, красу, істину, свободу, безсмертя. В ортодоксальній релігійній свідомості Б. мислиться як трансцендентальна щодо світу Сутність. У філософії пантеїзму Б. іманентний природі, зливаючись із нею в нероздільне ціле. Довести буття Б. раціональним способом, спираючись на розум і логіку, виявилося неможливим ні для теології, ні для філософії.

БОГОБОРСТВО – найбільш рання і проста форма протидії релігії в межах релігійної свідомості. До причин появи Б. зараховують такі чинники, як усвідомлення байдужості й відстороненості Бога від соціальної несправедливості, спричинений горем, невлаштованістю і невдачами життя відчай, невдоволення людини собою і життям. Б. виявляється у докорах надприродним силам, зневажливому та погордливому до них ставленні. Певні вияви Б. зустрічаються у фольклорі та художній літературі.

БОГОЛЮДИНА – поняття християнської філософії, яке описує онтологічний статус Ісуса Христа та найвищу можливість духовного розвитку його послідовників. Його прагнули осмислити філософи, які дотримувались різних концептуальних засад. Так, *Сковорода* обстоював думку, що у понятті "Б." першорядне значення має складник "Бого-", а не "людина", хоч і припускав існування "плотського" Христа у буденній уяві людей. Франц. філософ Ренан стояв у цьому питанні на натуралістичних позиціях і вважав Христа "незрівнянною людиною". Поняття "Б." набуває розгорнутого смислового наповнення у рос. персоналістичній філософії, особливо у творах *В. Соловйова* та *Бердяєва*. В. Соловйов розглядав Б. у межах своєї концепції Боголюдства як соборної єдності людства у

Христі. Бердяєв розробляє екзистенційну діалектику божественного та людського в особистості. В метаантропології поняття "Б." тлумачиться як креативна метафора, що зображує єдність героїзму, геніальності та святості в одній особистості.

Н. Хамітов

БОГОСЛОВ'Я, теологія (від грецьк. θεός – Бог і λόγος – вчення) – розроблена певною конфесією система обґрунтування і захисту свого розуміння надприродної сутності – Бога, істинності своєї догматики, канонів і богослужбової практики. Так, системи Б. різних християнських конфесій відрізняються, насамперед, комплексом дисциплін та їх цільовим призначенням. Православне Б., зокрема, включає: основне, або апологетичне, Б., покликане обґрунтувати і захищати вихідні християнські положення в суперечках з інаковіруючими і невіруючими; догматичне Б., що доводить боговстановленість та істинність догматів, включених у Нікейсько-Константинопольський символ віри; моральне, або практичне, Б., яке визначає вчинки християнина в земному житті з метою здобуття ним вічного блаженства у потойбіччі; порівняльне, або викривальне Б., спрямоване на обґрунтування переваг православ'я серед інших християнських конфесій. До православного Б. входить також патрологія, екзегетика, еклезіологія, церковна археологія. Не менш складним є католицьке і протестантське Б. Історично так склалося, що термін "Б." вживається на означення богословської теорії православ'я, а термін "теологія" – католицизму, протестантизму та ін. Термін "теологія" у близькому до названого змісту вперше використав *Аристотель*. Теологію як вчення про першопричину він включив до філософії. *Тома Аквінський*, розрізняючи істину віри та істину розуму, теологію і філософію, разом із тим вважав, що вони доповнюють одна одну. У пізніші часи християнська теологія поділилась на природну і надприродну. Їх взаємозв'язок осмислюється в контексті антиномії природи і благодаті. Для теології XX ст. характерною є зміна акцентів і орієнтацій, перегляд деяких усталених догматів і принципів, розширення поля інтерпретаційної сфери.

А. Колодний

БОДГІ (санскр. – досконале пізнання, просвітлення) – поняття інд. релігійно-філософської традиції, одне з базових понять *буддизму*, яке позначає вищий стан свідомості й психіки, земної екзистенції людини. Досягнення Б. передбачає подолання суб'єкт-об'єктного мислення, злиття індивідуальної свідомості з космічним *абсолютом*.

БОДЕН, Жан (1530, Анже – 1596) – франц. політичний мислитель, соціолог, юрист; засновник концепції державного суверенітету, створення світської (незалежної від церкви) держави. Розрізняв три види історії: людську, природну, божественну. Стверджував, що суспільство розвивається у прогресивному напрямі, а природа – колоподібно. Б. заперечував ідею божественного походження влади та обґрунтовував доцільність обмеженої законами та вимогами справедливості монархії; був прихильником віротерпимості. Б. обстоював думку про вплив географічного середовища на характер мешканців певної території і навіть на форми врядування.

Осн. тв.: "Метод необтяжливого розуміння історії" (1566); "Шість книг про республіку" (1576); "Театр природи" (1596).

БОДРІЯР, Жан (1929) – франц. соціолог і філософ, теоретик "смерті модерну". Зазнав відчутного впливу археології знання *Фуко* та ідей семіологічної революції. Для філософії Б. притаманне переосмислення взаємовідношення лінгвістичних та нелінгвістичних систем репрезентації (живопис, кіно), а також репрезентації мови влади і соціальної реальності. Ревізії Б. стали частиною процесу проблематизації фундаментальних передумов мови і мислення і своєрідним внеском до наступної реконструкції лінгвістики, антропології, соціології, політекономії, філософії і культурології. В 80-х рр. XX ст. Б. розробив теорію нового постмодерністського суспільства, в якій обґрунтував власне бачення соціального досвіду та стадій історичного процесу. В останніх працях Б. звернувся до проблеми "метафізичного уявлення" (тісно пов'язаного з "політичним уявленням") і заклав основи нової метафізичної теорії.

Осн. тв.: "Суспільство споживання" (1970); "Стратегії фатальностей" (1983); "Холодні спогади" (1987, 1990) та ін.

БОЕЦІЙ (бл. 480, Рим – 524) – римськ. філософ, теолог і поет. Філософські погляди Б. – це синтез пізньоримського та ранньосхоластичного мислення. Найважливіша праця Б. "Втіха філософією" поєднує риси філософського, богословського та моралістичного трактату. У ній викладені роздуми над проблемою протистояння недовговічних, скороминущих цінностей людського існування та вічних цінностей філософії і теології. Вагомим здобутком Б. є розвиток філософської термінології латиною, а також фундаментальні розробки з математики та музикознавства.

БОЗАНКЕТ, Бернард (1848, Олтвік – 1923) – англ. філософ. Після нетривалої викладацької роботи в Оксфорді повністю зосередився на філософських дослідженнях. Філософські ідеї Б. формувалися насамперед під впливом *Гегеля*. Їх подальший розвиток відбувався на засадах *абсолютного ідеалізму*, певною мірою вже розроблених Грином і *Бредлі*. Зокрема, введена останнім відмінність між абстрактними і конкретними універсаліями була детально обґрунтована у контексті співвідношення загальних законів, характерних для мови науки, та спільнотами індивідів, які і є конкретними універсаліями. Згідно з Б., індивід є лише частково конкретним і реальним. Ця частковість спонукає його до підпорядкування справжній повноті конкретності і реальності, втіленій у спільноті (особливо у державі) і, зрештою, в *абсолюті*. В оцінці соціальних і моральних стосунків домінантною є ідея про недосконалість і зло як наслідок і вияв часткового й обмеженого, що зникають, прилучаючись до цілого. Краса – це вияв конкретних універсалій в уяві.

Осн. тв.: "Логіка, або морфологія знання". У 2 т. (1888); "Історія естетики" (1892); "Філософська теорія держави" (1899); "Цінність і призначення індивіда" (1913) та ін.

БОЙЧЕНКО, Іван Васильович (1948, с. Острів Львівської обл.) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім.Т. Шевченка (1971). Докт. філософських наук (1991), проф., акад. Академії політичних наук України, відмінник освіти України, нагороджений Почесною грамотою Держ. комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України (1999). Від 1971 р. працював в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ на різних посадах, у т. ч. і зав. сектором філософії історії. Коло наукових інтересів: філософія історії, соціальна філософія, методологія соціального пізнання, історія філософії, світоглядна проблематика. Автор понад 150 наукових праць, серед них – численні статті, навчально-методичні посібники та розділи у більш як 20 колективних монографіях, а також 8 індивідуальних монографій.

Осн. тв.: "Методологічна роль історичного матеріалізму в аналізі форм соціального знання" (1982); "Категоріальний апарат історичного матеріалізму: методологічна функція" (1987); "Філософія історії: Підручник", у співавт. (2000).

БОЛЬНОВ, Отто Фрідріх (1903, Штеттин – 1991) – нім. філософ, теоретик освіти. Вищу освіту здобув у Геттингенському ун-ті. Від 1931 р. працював у Геттингенському ін-ті педагогіки, а в 1939 р. обійняв посаду проф. філософії та педагогіки у Гессенському ун-ті. Започаткував низку критичних історико-філософських досліджень екзистенціалізму, який мав значний вплив на формування його вчення. Б. критикував нігілістичне підґрунтя екзистенційної концепції *Гайдеггера*. У повоєнний час викладав філософію та педагогіку у Тюбінгенському ун-ті. У роботах цього періоду Б. разом із *Аббаньяно*, Гайнеманом започаткував рух, спрямований на подолання екзистенціалізму. В основу нового світовідчуття було покладено довіру до буття як нового типу чуттєвості, обґрунтовано позитивні цінності життя людини.

Осн. тв.: "Сутність настрою"(1941); "Філософія екзистенціалізму"(1944); "Нове укриття: Проблема подолання екзистенціалізму"(1955); "Міра та співмірність людини"(1960); "Людина та простір" (1963); "Мова та виховання" (1968); "Філософія пізнання" (1970); "Про дух подолання" (1978); "Студії з герменевтики". У 2 т. (1982 – 1983).

БОЛЬЦАНО, Бернард (1781, Прага – 1848) – чеськ. філософ, математик, теолог. Його філософія є оригінальним синтезом платонівського вчення про "істини в собі" та атомістичного вчення про діалектику простих субстанцій, які безу-

пинно взаємодіють і змінюють одна одну. Творчо розвиваючи ідеї *Ляйбніца*, Б. обстоював об'єктивність актуально нескінченного, розрізняючи при цьому два типи існування об'єктивного. Перший тип – це реальне існування, тобто існування "безпосередньо даного"; другий тип – це нереальне, але можливе існування, існування "у собі", наявне буття. Існування нескінченних множин Б. розумів як їхнє "буттювання" серед речей не реальних, а тільки таких, що мисляться. Концепція науковчення Б. включає аналітичний огляд традиційних логічних вчень, критику психологізму в логіці, оригінальну концепцію дедуктивної логіки. Запропонувавши своє розуміння критерію логічної точності міркувань, Б. поширив цей критерій на всю ділянку досліджень основ математичного аналізу. Б. вперше в історії математики проаналізував свої знамениті приклади взаємооднозначної відповідності між елементами нескінченної множини й елементами її власної підмножини. Б. – попередник Кантора, творця теорії нескінченних множин. В етико-соціальних дослідженнях Б. розвивав ідеї рівності та суспільного прогресу, утверджував принцип загального блага як найвищого морального принципу.

Осн. тв.: "Книжечка про найкращу державу" (1831); "Науковчення" (1837); "Парадокси нескінченного" (1851).

БОНДАР, Станіслав Васильович (1949, Черкаси) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1980), канд. філософських наук (1985). Від 1984 р. – наук. співр. в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Наукові інтереси зосереджені навколо проблем укр. середньовічної духовної культури та сучасного соціально-політичного життя України. Автор понад 40 наукових і публіцистичних статей у різних виданнях, брав участь у написанні колективних монографій, довідників та енциклопедичних словників.

Осн. тв.: "Філософсько-світоглядний зміст давньоруських "Изборников" 1073 та 1076 рр." (1990); "Історія філософії України / Хрестоматія", у співавт. (1993); "Історія філософії України / Підручник", у співавт. (1994).

БОНДАРЕНКО, Віктор Дмитрович (1956, с. Охіньки Чернігівської обл.) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1981) та НА ВСУ (1993). Докт. філософських наук (1993), проф. (1997), голова Держ. комітету України у справах релігій (від 1997 р.), засл. діяч науки і техніки України (2000).

Осн. тв.: "Еволюція сучасного православного богослов'я" (1988); "Релігія і церква за кордоном: Православ'я в сучасному світі" (1998); "Сучасне православ'я: Основні тенденції розвитку" (1994) та ін.

БОНДАРЧУК, Інна Анатоліївна (1939, Брусилів) – укр. філософ. Закінчила КНУ ім. Т. Шевченка (1961). Докт. філософських наук (1992), проф. Від 1993 р. – зав. кафедрою філософії Київського державного лінгвістичного ун-ту. Коло наукових інтересів: діалектика і логіка наукового пізнання, соціальна філософія і філософія історії, філософська антропологія і філософія культури.

Осн. тв.: "Діалектика художнього характеру"(1975); "Негативна діалектика як естетика"(1992); "Взаємозв'язок теорії і практики", у співавт. (1982); "Методологічні засади наукового пізнання", у співавт. (1981).

БОР, Нільс Хендрік Давид (1885, Копенгаген – 1962) – датськ. фізик, один із творців сучасної фізики, лауреат Нобелівської премії, член (від 1917 р.) і президент (від 1939 р.) Датського королівського тов-ва, почесний член понад 20 академій наук, засновник Ін-ту теоретичної фізики (нині Ін-т Нільса Бора). У 1913 р. запропонував першу квантову (некласичну) модель атома, яка започаткувала нову еру розвитку квантової теорії. Головний філософський інтерес до наукової спадщини Б. пов'язаний із принципом доповняльності (див. *Доповняльності концепція*), запропонованим ним у доповіді "Квантовий постулат і новітній розвиток атомної теорії" (1927) у зв'язку із гострими дискусійними проблемами побудови та інтерпретації квантової механіки (детермінізму, повноти опису фізичної реальності, місця та ролі суб'єкта пізнання тощо). Б. сформулював також принцип відповідності, який став потужним евристичним засобом теоретичного узагальнення, специфічною формою взаємозв'язку та спадкоємності старого й нового знання. Ці методологічні принципи Б. виявилися надзвичайно продук-

тивними і тривалий час активно дискутувалися у філософії науки.

БОРЕЦЬКИЙ, Іван (Й о в) (?, с. Бірче на Львівщині – 1631) – укр. релігійний і культурний діяч. Здобув освіту, ймовірно, у Львівській братській школі та Острозькому колегіумі. У 1604 р. став ректором Львівської братської школи, у 1611 р. вже був священиком Воскресенської церкви у Києві. Б. – один із організаторів Київського братства і братської школи, ректором якої він став 1615р. 1619 р. прийняв чернечий постриг під ім'ям Йов (1619) і став ігуменом Києво-Михайлівського монастиря. Від 1620 р. і до смерті Б. – Київський і Галицький православний митрополит. Його твори до нашого часу майже не збереглися. Обстоював права, звичаї і віру укр. народу, захищаючи їх від зазіхань з боку світської та духовної влади Речі Посполитої і обґрунтовуючи потребу різних форм протесту з метою поновлення справедливості. У дусі барокової епохи античні ідеї громадянської свободи у поглядах Б. поєдналися з середньовічною переконаністю у непорушності шляхетських станових привілеїв, наданих монархом за вірну службу. Ним було висунуто вимогу до польськ. верхівки дотримуватися принципу рівності у ставленні до польськ., литовськ. й укр. народів, як рівноправних членів єдиної держави, обстоювалася типова для станової демократії думка про те, що шляхетському королю належить керувати вільним народом, не порушуючи присяги і шануючи надані народам привілеї. Водночас у відповідь на утиски і порушення прав з боку польськ. уряду висловлювалась ідея про політичний союз із Московською державою. Б. також приписують написання полемічного твору під назвою "Пересторога" (бл. 1605 – 1606 рр.). Цей твір має яскраво виражену антикатолицьку й антиуніатську спрямованість, викриває колонізаційну політику Речі Посполитої, обстоює думку про необхідність піднесення освітнього рівня в Україні, організації своїх шкіл тощо.

БОРН, Макс (1882, Бреслау – 1970) – нім. фізик та методолог науки, один із творців квантової механіки, лауреат Нобелівської премії (1954). Його наукова школа (Гейзенберг, Паулі, Гайтлер, Вінер) відома розв'язанням багатьох проблем фізики та методології науки. Б. був переконаний, що кожна фаза наукового пізнання невіддільна від філософських систем свого часу, зокрема, він вважав, що суттєві теоретичні труднощі завжди можна прослідкувати до їх витоків – певної гносеологічної помилки або надто вузького поняття. У традиціях *гештальт-психології* Б. запропонував концепцію, засновану на інваріантності узагальнювального образу первинного чуттєвого сприйняття об'єкта. Інваріантність у такому широкому розумінні здатна поєднати рівень буденного сприйняття й мислення з рівнем теоретичних міркувань про світ.

Осн. тв.: "Фізика в житті мого покоління" (1963).

БОХЕНЬСЬКИЙ, Юзеф Марія (1902, Чушув, Польща – 1995) – швейцарськ. філософ польськ. походження. Освіту отримав у Львові та Познані. Член ордену домініканців (від 1927 р.). Викладав філософію у Римі, Кракові, Фрибурзькому ун-ті (Швейцарія), директор Ін-ту східноєвропейських досліджень при цьому ж ун-ті (1952 – 1972). Коло його зацікавлень охоплює історію філософії, логіку, філософію релігії. Б. – одна з найпомітніших постатей серед критиків догматизму та антигуманізму марксистської ідеології у XX ст. Як відомий представник філософії неотомізму прагнув до розвитку його світоглядних принципів на засадах органічного поєднання окремих положень феноменології, неопозитивізму та лінгвістичної філософії.

Осн. тв.: "Європейська філософія сучасності" (1947); "Діамант" (1950); "Логіка релігії" та ін.

БРАГІНЕЦЬ, Андрій Степанович (1903, с. Малі Канівці Полтавської обл. – 1963) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т ХДУ ім. В. Каразіна. Докт. філософських наук (1956), проф. (1958). Працював зав. кафедрою філософії ЛНУ ім. І. Франка, деканом історичного ф-ту, проректором з навчальної і виховної роботи. Фахівець у галузі історії укр. філософії. Автор низки наукових статей та монографій.

Осн. тв.: "Філософські та суспільно-політичні погляди Івана Франка" (1955) та ін.

БРАГМАН – одне з базових понять *індуїзму* та інд. філософії, яке позначає ви-

щу об'єктивну, або остаточну, реальність, безмежну свідомість, вище блаженство; безособовий абсолютний духовний початок, з якого виникає світ з усім, що він у собі містить. Пізнання Б. може бути здійснене лише за допомогою вищого релігійного споглядання чи інтуїтивного "Я". Вперше умоглядна концепція універсального Б. була сформульована в ранніх *Упанішадах* і набула подальшої розробки в підшколах *Веданти*.

БРАЙТМЕН, Едгар Шеффілд (1884, Голдбрук, Масачусетс – 1952) – амер. філософ-персоналіст. Проф. Бостонського ун-ту. Вважав, що надособовість, притаманна категоріям, заважає їм належним чином пояснювати досвід. Звідси – філософські пошуки синтезу феноменології й екзистенціалізму для обґрунтування засад персоналізму. У тлумаченні проблеми співвідношення окремого індивіда й Бога дотримувався ідеї суверенності людської свободи; вважав, що зло у цьому світі є тією "даністю", над якою Бог має "працювати" заради її усунення.

Осн. тв.: "Вступ до філософії" (1925), "Філософія ідеалів" (1928); "Проблема Бога" (1930); "Особа і реальність" (1958) та ін.

БРАТКО-КУТИНСЬКИЙ, Олексій Андрійович (1926 – 1993) – укр. філософ, психолог. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1955), захистив канд. дис. (1967). Працював науковцем в Ін-ті психології НАНУ. Фахівець у галузі проблем інтелекту, психіки, історії укр. державної та національної символіки. Автор багатьох статей та кількох монографій.

Осн. тв.: "Психологія і кібернетика" (1968); "Моделювання психіки" (1969); "Інформація і психіка" (1977); "Що керує зорями?" (1970); "Нащадки святої Трійці" (1992); "Феномен України" (1996).

БРАТСТВА – специфічні форми вияву реформаційного руху на укр. та білор. землях у друг. пол. XVI – на поч. XVII ст.; існували у Львові, Луцьку, Києві, Мінську та інших містах і селах. Б. – світські організації, що об'єднували здебільшого людей третього стану, які після переходу православних владик до унії виступили на захист батьківської віри, культури, мови, проти інституцій та ієрархії як католицької, так і православної церков. Б. засновували школи, друкарні, шпиталі, навколо них гуртувались відомі укр. й білор. вчені (*М. Смотрицький*, Карпович, *Борецький, С. і Л. Зизанії* та ін.), які створили значну полемічну літературу, виконали чимало перекладів, сприяли демократизації освіти і розвитку культури загалом. Ідеологія братських громад еволюціонувала від реформаційних тенденцій до гуманістичних. Але після того як православна церква почала виходити з тривалої кризи і спрямовувати свої зусилля на забезпечення духовної єдності укр. народу, що було необхідною передумовою його боротьби проти іноземного гноблення, Б., діяльність яких призводила до конфесійного розбрату, нерідко ставали національно деструктивною силою. З друг. пол. XVII ст. значення Б. занепадає.

В. Нічик

БРЕДЛІ, Френсис Герберт (1846, Клапем – 1924) – англ. філософ, чільний представник *абсолютного ідеалізму*. Здобув освіту в Оксфорді. Зазнав впливу ідеалізму *Гегеля* і Грина. За політичними переконаннями був консерватором та активним критиком філософських засад лібералізму, зокрема утилітаризму, емпіризму *Дж. Ст. Мілля*. Філософська метафізика Б. ґрунтується на ідеї *Абсолюту*, що тлумачиться як всеохопна цілісність реальності. Пізнання, зазвичай, виокремлює лише часткові аспекти дійсності, які є не реальністю, а лише внутрішньо суперечливою видимістю. Людський інтелект прагне подолати непослідовність і відносність видимості й пізнати Абсолют, для якого характерні гармонійна єдність різноманітності, внутрішня необхідність, довершеність, несуперечливість. Чуттєвий досвід надає можливість осягнути Абсолют, хоч і не в усій повноті. Цілісний, довершений досвід, який спирається на "конкретні універсалії," відкриває шлях до адекватного пізнання Абсолюту. "Абстрактна " та "конкретна універсалії" – категорії логіки Б. Перша (напр., "червоне", "зелене") є несубстанційною й нереальною, у той час як друга (напр. "індивід", "спільнота") – субстанційна, незалежна (хоч і відносно) та реальна. Абсолют не співвідноситься ні з чим, тому він не є Богом. Бог як осо-

бистість є видимістю, проявом Абсолюту. Етична позиція Б. теоретично зумовлена тлумаченням проблеми "індивід – спільнота". Його розуміння самореалізації індивіда протистоїть ліберальній концепції егоїзму, оскільки самореалізацію Б. оцінює за критерієм внеску соціалізованого індивіда до соціального цілого. Тлумачення індивіда в абсолютному ідеалізмі Б. тяжіє до неатомістичної метафізики.

Осн. тв.: "Етичні студії" (1876); "Принципи логіки". У 2 т. (1883); "Видимість і реальність" (1893); "Нариси про істину і реальність" (1914).

БРЕНТАНО, Франц (1838, Марієнбург – 1917) – нім. філософ, засновник інтенціональної психології. Навчався у Вюрцбургу і Відні. Отримав сан римо-католицького священика (1864), від якого згодом відмовився (1870). Проф. Вюрцбурзького, а потім Віденського ун-тів. Від серед. 70-х рр. XIX ст. розпочав викладати наукові студії про людську душу. Оцінюючи розвиток нім. філософії від *Канта* до *Гегеля* як неухильне переродження у спекулятивний ідеалізм, він прагнув у дусі традицій *Аристотеля* і *Декарта* відродити на емпіричній основі філософію як науку. Досліджуючи ментальні процеси, або "акти свідомості", і розрізняючи їх на психічні та фізичні феномени, Б. відновив і модернізував схоластичну філософську теорію про інтенціональність свідомості. Він виходив із того, що рисою, яка об'єднує психічні феномени (слухання, судження, виведення, поціновування, любов, бажання, відраза, ненависть та ін.) і відрізняє їх від фізичних феноменів (колір, звук, фігура, краєвид та ін.), є "інтенціональна невід'ємна присутність предмета" (напр., хтось бачить щось або бажає чогось). Б. виходив із того, що свідомість може вказувати на предмети або ж мати "спрямованість на щось" завдяки актам сприйняття та ідеації, включаючи відчуття та уявлення; завдяки судженням, включаючи акти визнання (ствердження), відкидання (заперечення) чи пригадування; завдяки актам любові або ненависті, в яких беруться до уваги прагнення, наміри, бажання та почуття людини. Критерієм істинності таких психічних феноменів було проголошено принцип очевидності. Ідеї, висловлені в одній із найвпливовіших праць Б. – "Психології", з емпіричного погляду стали вихідним пунктом дослідницької праці його численних учнів та послідовників в різноманітних ділянках духовної культури. Серед студентів Б. у різні часи були *Гуссерль*, Еренфельс, Майононг, Масарик, Марті, Твардовський, Штумпф, *Фройд* та ін. Б. залишив по собі велику творчу спадщину майже з усіх галузей філософського знання.

Осн. тв.: "Психологія з емпіричного погляду" (1874); "Про походження морального знання" (1889); "Про майбутнє філософії" (1893); "Вступ до психології почуттів" (1907); "Істина й очевидність" (1930).

БРИДЖМЕН, Персі Вільям (1882, Кембридж, Масачусетс – 1961) – амер. фізик і філософ. Закінчив Гарвардський ун-т (1904). Лауреат Нобелівської премії (1946). У галузі філософії Б. відомий як засновник *операціоналізму*. В теорії пізнання розробляв головним чином проблему значення понять, намагаючись звести його до сукупності операцій (його формула "значення – це операція") і потрактовуючи самі операції як спрямовані дії індивіда. Б. абсолютизував емпіричний (інструментально-операційний, вимірювальний) аспект науки і недооцінював роль абстрактного мислення. На його думку, поняття треба визначати не в термінах інших абстракцій, а в термінах операцій досвіду (звідси – операціональне визначення понять), тлумачення якого близьке до соліпсизму.

Осн. тв.: "Логіка сучасної фізики" (1927); "Природа фізичної теорії" (1936); "Роздуми фізика" (1950) та ін.

БРУНО, Джордано Філіппо (1548, Неаполь – 1600) – італ. філософ, релігійний мислитель, поет. Домініканський монах, який через заняття астрономією вийшов на осмислення світобудови, що його церква кваліфікувала як єресь. Був схоплений інквізицією й ув'язнений у Римі (1593 –1599). Через відмову зректися своїх переконань був спалений живим на вогнищі. За допомогою концептуального апарату *неоплатонізму*, розробленого *Кузанським*, Фічіно та *Піко делла Мірандолою*, Б. прагнув здійснити синтез ідей гностичної традиції *Відродження*, деяких ознак давньоєгипетської релігій-

ності й досократівської грецьк. філософії. У центрі його уваги – проблема співвідношення людини, як своєрідного мікрокосму, із *Всесвітом*, як макрокосмом, пошук гармонії людини з *Космосом* через магічну організацію її уяви і вдосконалення інтелекту як монадного відображення *універсуму*. Монадологічний підхід значною мірою визначає специфіку філософування Б., знаходячи обґрунтування і конкретизацію у багатьох його працях. Зазнавши чималого впливу *Коперника*, Б., проте, розглядає геліоцентричну систему лише як один із незліченних світів природного універсуму, що є безконечним, вічним і постає "Богом в речах". Основною складовою буття виступає монада як самодостатнє просте утворення, якому притаманна єдність матеріального й ідеального, об'єктивного й суб'єктивного. Космос – це мережа ієрархізованих монад, які є автономними і водночас зумовлюють одна одну. У цій ієрархії Бог знаходиться на найвищому щаблі, як "монада монад", проста і водночас внутрішньо поділена на протилежності. В ній наявні розрізнення і збіг руху й нерухомості, центру і периферії, матерії і форми, частини й цілого, отже, панує монадологічний принцип "все в усьому". Середній щабель належить душам, а третій, найнижчий, – атомам, найменшим часткам матерії. Філософія Б. містить чимало ідей, які певним чином були розроблені в концепціях наступних мислителів – від *Спінози*, *Ляйбніца* та нім. романтиків (передусім, *Шеллінга*) до сучасних езотериків. Водночас наукоцентрична традиція філософування тлумачить Б. як сподвижника науки, своєрідний прафеномен справжнього науковця, прообраз сучасного вченого.

Осн. тв.: "Про тіні ідей" (1582); "Бенкет на попелі" (1584); "Про причину, початок і єдине" (1584); "Про безконечність, всесвіт і світи" (1584); "Вигнання звитяжного звіра" (1584); "Про героїчний ентузіазм" (1585); "Про монаду, число і фігуру" (1591).

БУБЕР, Мартін (1878, Відень – 1965) – єврейськ. філософ, представник релігійного екзистенціалізму. Навчався у Відні, Ляйпцігу, Берліні, Цюриху. 1824 – 1933 рр. – проф. єврейськ. релігійної філософії й етики у Франкфурті-на-Майні. Від 1938 р. обіймав посаду проф. соціології й релігії у Палестинському єврейськ. ун-ті. Зазнав впливу філософського вчення *К'єркегора* та хасидизму. Для праць Б. засадничою є ідея фундаментальної відмінності між екзистенційними відношеннями "Я – Ти" та "Я – Воно". "Я – Воно" характеризує ставлення "Я" до речей (в основному, це предмети неживої природи). Якщо це відношення застосовується до особи (особа як "Воно"), то воно несправжнє, бо є однобічним і цілковито залежить від "Я". Відношення "Я – Ти" справжнє, адже воно обопільне й не зумовлене жодними причинними зв'язками. "Я" і "Ти" в ньому присутні в усій повноті свого особистісного буття. Бог – це остаточне, трансцендентне "Ти", основа будь-якого людського "Ти " та самої можливості екзистенційного діалогу між "Я" і "Ти". Б. розрізняє три види діалогу: справжній, технічний та замаскований, віддаючи перевагу першому, перейнятому "живим взаєморозумінням". Він також чітко розмежовує філософію й релігію. Філософія лише "вказує" на Бога, а не досліджує його як одну з ідей. Ідея *Абсолюту*, за Б., анігілюється на межі, де починається "життя" Абсолюту, тобто Бог. Філософський внесок Б. у розуміння містицизму полягає у тому, що він вважав можливим його осягнення не через раціональне обговорення, а на ґрунті повсякденного досвіду, коли безпосередньо відкривається справжнє відчуття Бога.

Осн. тв.: "Я і Ти" (1922); "Релігія і філософія" (1931); "Добро і Зло" (1952); "Хасидизм і сучасна людина" (1958).

БУДДИЗМ – світова релігійна система, яка виникла в VI – V ст. до н. е. в Індії і поширилась в Пд., Пд.-Сх. і Центр. Азії та на Далекому Сході. Є громади послідовників Б. в Америці, Європі (в т. ч. і в Україні). Нині в світі близько 400 млн. буддистів і близько 1 млн. ченців. Засновник Б. – царевич Сіддхартха Гаутама. Після свого "пробудження" він став Буддою. Від цього слова походить назва релігійної системи. Залежно від точки зору, Б. можна вивчати і як релігію, і як філософію, і як культурний комплекс, і як спосіб життя. Як релігійна система Б. виник на основі старовинних релігійно-філософських учень Індії. Основна ідея Б. ґрунтується на твердженні, що "життя є страждання" і "шлях до поря-

тунку". Ці ідеї були викладені у проповіді Будди "Про чотири благородні істини" (див. *Буддійська філософія*). Б. прийнято поділяти на дві або три течії: хінаяну ("мала колісниця"), махаяну ("велика колісниця"), ваджраяну ("діамантова колісниця"). Ці течії, розробляючи різні аспекти первісного Б., не різняться між собою в загальних принципах. Джерелами для вивчення Б. є канонічні тексти, створені упродовж багатьох століть в Індії та інших країнах. Основне загальнобуддистське джерело – збірка канонічних текстів Типітака, зафіксоване письмово в I ст. до н. е. на о. Цейлон.

БУДДІЙСЬКА ФІЛОСОФІЯ – світоглядно-філософська основа *буддизму* як релігійної системи. Характерною особливістю Б. ф. є її етико-практична спрямованість, стрижень змісту становить проповідь Будди "Про чотири благородні істини". Перша істина: "існує страждання". Його неодмінно і обов'язково зазнає будь-яка жива істота, тому все життя – страждання. Друга істина: "є причина страждання" – наше "Его", у якого є бажання. Вони стимулюються невіглаством і призводять до дій, які створюють карму. Третя істина: "можна припинити страждання". Повне викорінення і добрих, і поганих бажань відповідає стану нірвани, коли людина переживає процес відродження. Четверта істина стверджує: "є шлях до припинення страждань". Це т. зв. "благородний восьмеричний шлях", який складається з вірного розуміння, вірного наміру, вірної мови, вірної поведінки, вірного життя, вірного зусилля, вірного відношення, вірного зосередження. Цей шлях у буддизмі дістав назву "серединного шляху". Розвиваючи ці істини, Б. ф. багато уваги приділяє розробці таких специфічних буддистських понять, як дхарма, карма, нірвана, дукха, шуньята, віджня та ін. Джерелами для вивчення Б. ф. є канонічні тексти як загальнобуддистського змісту, так і окремих шкіл. Насамперед, це збірка канонічних текстів Типітака ("Три кошики"). Основи Б. ф. викладені в третьому розділі Типітаки. Його повна назва – Абхідхарма-пітака – означає: "кошик, який містить Велику дхарму".

БУЛАТОВ, Михайло Олександрович (1936, Красногорівка Донецької обл.) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1960). Від 1983 р. – докт. філософських наук, від 1995 р. – проф., Лауреат Держ. премії України з науки і техніки (1982). До 1972 р. викладав курс нім. класичної філософії в КНУ. Від 1972 р. працює в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Головні напрями дослідження – теорія та історія діалектики, теорія категорій та історія філософії, філософські проблеми феномена ноосфери, історія філософської антропології. У 1995 р. отримав грант фонду "Відродження" за кн. "Лекції з німецької класичної філософії".

Осн. тв.: "Діяльність і структура філософського знання" (1976); "Логічні категорії і поняття" (1981); "Діалектика і культура" (1984); "Категорії діалектики, їх розвиток і функції", у співавт. (1980); "Категорії філософії і категорії культури", у співавт. (1983); "Протиріччя у сучасному світі", у співавт. (1992); "Філософія ноосфери", у співавт. (1995); "Діалектика без апології: Філософсько-антропологічні аспекти", у співавт. (1998).

БУЛГАКОВ, Сергій Миколайович (1871, Лівни – 1944) – рос. філософ, богослов, економіст, діяч екуменічного руху. Закінчив Московський ун-т (1894); працював у Києві (1901 – 1906), Москві (1906 – 1918), Парижі (після еміграції у 1923 р.). В духовній еволюції Б. наявні три періоди: марксистський (1896 – 1900), релігійно-філософський (1901– 1918), богословський (з 1919 р.). Попри захоплення *марксизмом* і членства в РСДРП, Б. був прихильником недоктринального, "часткового" соціалізму і мав осібну від ленінців позицію, схарактеризовану останніми як "легальний марксизм" і "ревізіонізм". На поч. 1900-х рр. у світогляді Б. відбулися значні зміни, що започаткували новий, релігійно-філософський, період його творчості. Б. відійшов від політичної діяльності і зосередився на розробці цілісної релігійно-філософської системи шляхом синтезу християнських принципів та філософії і науки. В богословських працях 20-30-х рр. Б. тлумачив софіологію як метафізичне вчення про причетність світу Богові. Розрізнення "небесного" і "земного" аспектів Софії, ототожнення Софії з природою Божою спричинилися до звинувачень Б. у модернізмі та єресі. Вчення Б. було за-

суджене постановами Московської Патріархії (1935) та Архієрейського Собору в Карловіцах (1936).

Осн. тв.: "Два гради: Дослідження про природу суспільних ідеалів" (1911); "Купина неопалима" (1927); "Про Боголюбство" (1933) та ін.

БУЛЬ, Джордж (1815, Лінкольн – 1864) – англ. математик і логік. Діапазон наукових інтересів Б. охоплював, окрім математики і логіки, етику, філософію, давньоримську літературу. Він був добре обізнаний із творами *Спінози*, *Аристотеля*, Цицерона. Основні відкриття Б. пов'язані із питаннями застосування математики до вирішення логічних проблем. Б. отримав золоту медаль за роботу з математичного аналізу (1844), і хоч Б. не мав ні університетської освіти, ні наукового ступеня, став проф. математики в Квінз Коледжі м. Корка (Ірландія). Одним із найвагоміших наукових здобутків Б. є створення особливого розділу математичної логіки, яка, на честь її засновника, отримала назву "Булева алгебра". Основна ідея його системи полягала в застосуванні алгебраїчних методів для вирішення логічних задач. Б. вважав, що можуть існувати такі розділи математичного знання, предметом дослідження яких уже будуть не числа та величини, а певні абстрактні об'єкти, природа яких не має значення. На підтвердження своєї точки зору Б. побудував логічну теорію, де логіка була представлена як розділ математики, своєрідна алгебра класів (див. *Алгебра логіки*). Булева алгебра і зараз широко застосовується в математиці, логіці, техніці.

Осн. тв.: "Математичний аналіз логіки" (1847); "Логічне числення" (1848); "Дослідження законів мислення, на яких засновані математичні теорії логіки і ймовірностей" (1854).

БУРИДАН, Жан (бл. 1300, Бетен – бл. 1358) – франц. філософ-номіналіст, проф. Паризького ун-ту і двічі його ректор. Основним його твором є "Керівництво з логіки", де в загальних рисах відтворюються ідеї *Оккама*, поширенню яких у Франції Б. приділяв значну увагу. В коментарях до фізичних та космологічних творів *Аристотеля* Б. дійшов висновку, що рух небесних світил і земних тіл підлягає тим самим динамічним закономірностям, першопочатковим джерелом яких є Бог, але які потім функціонують без його втручання. Це твердження вплинуло на формування деїстичних уявлень Нового часу. Ілюстрацією цього є ситуація, в яку потрапив *Буриданів осел*, коли потерпав від голоду, бо не міг вибрати жодного з двох однакових оберемків сіна, до того ж, розташованих на однаковій від нього відстані. Цікаво, що в історично зафіксованих працях Б. саме такого прикладу не знайшли, але виявили інший, надто до нього подібний – пес не може вибрати жодного з двох однакових шматків їжі. Б. відомий як автор коментарів до праць Аристотеля.

БУРИДАНІВ ОСЕЛ – метафоричний вислів, який відбиває парадокс абсолютного детермінізму у волевиявленні (див. *Буридан*).

БУСЛИНСЬКИЙ, Володимир Андрійович (1930, с. Цапіївка Київської обл.) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1955). Захистив докт. дис. (1974). Від 1981р. – проф. У 1973 – 1986 рр. – зав. від. Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ, від 1986 р. – проф. кафедри філософії КНУ ім. Т. Шевченка. Займається питаннями діалектики розвитку суспільства, соціального пізнання, соціально-філософських проблем праці. Автор і співавтор багатьох статей, монографій, словників, посібників із філософії.

Осн. тв.: "Діалектика розвитку соціалістичного суспільства" (1980); "Соціальне управління", у співавт. (1986); "Діалектика та її альтернативи. Філософія. Навчальний посібник" (1997).

БУТТЯ – термін, що має чотири основні значення. 1) Синонім існування, котрий виражається граматичною і логічною зв'язкою "є". В такому сенсі Б. універсальне, може стосуватися будь-яких природних і штучних утворень, речей, людей тощо. Але воно і беззмістовне, абстрактне, бо байдуже, до чого застосовується. У *Гегеля* таке Б. в логіці має назву "чисте Б.". 2) Визначене Б., "ось це", існуюче "тут" і "тепер" – дерево, камінь і т. ін.; "наявне Б.". Гегель позначає ним конкретні речі й явища, *Гайдеггер* – людину. 3) Безпосередня дійсність, ще не роздвоєна на явище і сутність: з неї по-

чинається пізнання. Адже сутність на початку не дається, вона прихована, тому відсутня тут і її кореляція – явище. В "Науці логіки" Гегеля на цій підставі розрізняються "Вчення про буття" і "Вчення про сутність". Загальна структура першого подається трьома категоріями: якість – кількість – міра. Вони є головними визначеностями Б. в даному сенсі. 4) Протилежність свідомості, тобто одна з частин опозиційної пари "Б. і свідомість". Воно незалежне від неї і охоплюється багатоманітною діяльністю людини. Має дві найбільш значущі форми: загальнофілософську – співвідношення "Б. і свідомість" становить основне питання і принцип філософії, і соціальну, відому у вигляді опозиції "суспільне Б. і суспільна свідомість", яка набула особливої ваги в історичному матеріалізмі.

М. Булатов

БУТТЯ БУДЕННЕ, б у д е н н і с т ь – вимір людського буття, у межах якого гальмується актуалізація неповторно-особистісного начала. Б. б. людини є результатом реалізації волі до самозбереження і волі до продовження роду. Поняття "буденність" широко використовував *Бердяєв* на означення "охолодження" пристрасно-людяного в людині. У *Фройда* зустрічаємо поняття "буденне життя". *Гайдеггер* у "Бутті та часі" та інших творах користується поняттями "буденна присутність", "присутність в її повсякденності", "повсякденна присутність", "буденність", характеризуючи їх через принципову безособовість. *Ясперс* на означення буденності використовує поняття "наявне буття". Цей термін у нього, на відміну від Гайдеггера, означає буденність та "комунікацію наявного буття". Втім, буденність для нього – це не результат комунікації як такої, а лише неавтентичної, уречевленої комунікації. Б. б. – це перебування, пасивне, невільне буття, застиглість переживання та дії, коли наявна відчуженість від власного "Я", від дійсного переживання світу. Б. б. можна схарактеризувати як підкорення іншому або іншим, невизначеність власного шляху та небажання вибору. В екзистенційно-психологічній площині Б.б. – це насолода несвободою, яка понижує людину до рівня об'єкта, насолода відсутністю відповідальності. Адже в Б. б. відповідальність індивіда переноситься на спільноту. В Б. б. можна виявляти величезну зовнішню активність, однак вона завжди задана іззовні, а не внутрішньо, глибинно. За влучним висловом Гайдеггера, буденність – це "заспокоєність у невласному бутті".

Н. Хамітов

БУТТЯ ГРАНИЧНЕ – вимір людського буття, в якому відбувається свідомий вихід за межі буденності з її безособовою гармонією в екзистенційний простір, де людина актуалізує особистісні ознаки, стаючи одночасно відкритою світові та самотньою по відношенню до нього. Проте Б. г. є тим виміром людського буття, в якому відбувається не тільки посилення самотності, а й з'являється можливість дійсного виходу за її межі. Це закладає екзистенційну основу суперечливості Б. г. Буденність має свої граничні ситуації, в яких відбувається концентрація трагічності, напр., ситуації небезпечної хвороби, смерті близьких тощо. Зазвичай вони характеризуються тимчасовістю і заданістю іззовні. Б. г., на відміну від граничної ситуації, є результатом усвідомленого вибору людини.

Н. Хамітов

БУХАЛОВ, Юрій Федорович (1921, Харків – 1996) – укр. філософ. Закінчив Харківський авіаційний ін-т (1944). Докт. філософських наук (1973), проф., засл. прац. вищої школи України (1982), засл. прац. науки і техніки України (1992). У 1950 – 1996 рр. доц. кафедри філософії, зав. кафедрою, проф. ХДУ ім. В. Каразіна. Займався дослідженням історії філософської думки в Україні (філософські та суспільно-політичні погляди Грабовського), проблемами гносеології, логіки та методології науки, співвідношення суб'єктивного та об'єктивного в практиці та пізнанні, пізнавальної активності суб'єкта та ін.

Осн. тв.: "Суспільно-політичні погляди П.А.Грабовского" (1957); "Предмет і структура діалектичного матеріалізму" (1989) та ін.

БЮХНЕР, Людвіг (1824, Дармштадт – 1899) – нім. філософ, лікар, природознавець. Представник вульгарного матеріалізму. Філософські погляди сформувалися під впливом антропологічного ма-

теріалізму *Фоєрбаха* та різко негативного ставлення до діалектики *Гегеля*. Іншим джерелом генези його теоретичних поглядів були ідеї Кабаніса (1757 – 1808) – франц. філософа, лікаря, політичного діяча, який вважав, що мислення продукується мозком, подібно до секреції підшлункової залози. Б. постулює поняття матерії, зводячи його до речовини, а дух і свідомість розглядає як продукти високоорганізованої матерії. У тлумаченні соціально-економічних процесів дотримувався теорії соціального дарвінізму, вважаючи антагонізми ринкового суспільства проявами боротьби за біологічне існування.

Осн. тв.: "Сила і матерія: Емпірично-натурфілософські студії" (1855).

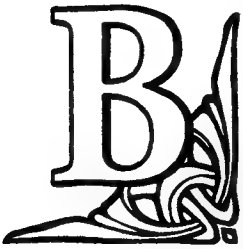

ВАЙТГЕД, Алфред Норт (1861, Ремсгейт – 1947) – англ. філософ, логік, математик, засновник логіцистичної школи у філософії математики. Навчався у Кембриджі (Триніті Коледж). Член Королівського наукового тов-ва (від 1903 р.), куди був запрошений завдяки розробкам у галузі загальної алгебри. Результатом десятилітньої співпраці В. з його студентом *Расселом* було фундаментальне дослідження основ математики й математичної логіки. У 1924 – 1947 рр. В. – проф. філософії Гарвардського ун-ту (США), займається переважно філософською метафізикою. Виокремлюють три періоди у творчості В.: перший період присвячений проблемам логіки й математики, другий – проблемам філософії науки, третій – онтологічному обґрунтуванню філософії науки на засадах розробленої ним філософської метафізики. Спираючись на синтез пізнавальних принципів різноманітних наук, В. створив власну організмічну теорію, або "філософію організму". Згідно з нею, суб'єкт і об'єкт нерозривно пов'язані одне з одним і з *Всесвітом* в органічній єдності. З одного боку, цей органіцизм заперечує "просту локалізацію" окремих наук, яка ґрунтується на переконанні про "незалежну індивідуальність кожного шматка матерії". Найбільш очевидно ця локалізація здійснювалась класичною фізикою з її механіцизмом та застосуванням абстракцій абсолютного простору і часу. З іншого боку, метафізичному атомізмові В. протиставляє концепцію "актуальних сутностей", невіддільну від доктрини внутрішніх відношень. Згідно з останньою, члени відношення і самі відношення в конкретному факті завжди взаємно пов'язані. У "філософії організму" В. певною мірою наявний синтез платонівсько-аристотелівської традиції (універсалізм "вічних об'єктів") та класичного англ. емпіризму ("досвід" і "відчуття" як атрибути суб'єктивності). "Філософія організму" спирається на ряд засадничих принципів. "Онтологічний принцип" виражає нередукованість факту до поняття дійсності – до того, що завжди має характер об'єкта, або мислимого буття. "Принцип процесу" вказує на те, що реальність є становленням. "Принцип відносності" – на те, що будь-яка об'єктивність є можливістю для становлення, перетворення можливості у дійсність. "Реформований суб'єктивістський принцип" розкриває природу становлення як суб'єктивної єдності, яка вбирає у себе об'єктивну даність. Цей акт асимілізації об'єктивних даних і "стягування" їх у суб'єктивну єдність "досвіду" позначається спеціальним терміном – "схоплення", синонімом якого часто виступає "відчуття". Останнє може бути двох типів – "фізичне", якщо його об'єктом є стійкий елемент дійсності, або "концептуальне", якщо воно спрямоване на "вічні об'єкти". "Вічні об'єкти", подібно до "категорій існування", згідно з В., є формами визначеності досвіду. Вони поєднують як потенційність просторової протяжності, так і довічну природу Бога. У Всесвіті існує невпинне прагнення до інтенсифікації відчуттів і творчого самоздійснення, і Бог є його найвищим джерелом. Процес суб'єктивного становлення безперервний і нескінченний: кожна актуальна подія є не лише переходом від можливості до дійсності, а й переходом від дійсності до можливості. Тривалість процесу становлення забезпечується спадкоємністю "вічних об'єктів", які переходять від однієї суб'єктивної єдності до іншої та створюють структурну визначеність, необхідну для науки.

Осн. тв.: "Principia mathematica", у співавт. У 3 т. (1910); "Поняття природи" (1920); "Наука і сучасний світ" (1926); "Процес і реальність. Нариси з космології" (1929); "Пригоди ідей" (1933) та ін.

ВАЛЛА, Лоренцо (1405, Рим – 1457) – італ. гуманіст доби *Відродження*, філософ та філолог. Філософсько-етичні пошуки В. свідчать про новий етап у розвитку італ. гуманізму, пов'язаного із зростанням особистісного чинника у суспільному і культурному житті й утвердженням блага окремої людини як важливого морального критерію. Етична концепція В. ґрунтується на поєднанні епікуреїзму та стоїцизму, значне місце приділяється принципу насолоди, яким, на думку В., слід поступатися з огляду на шанобливе ставлення християнина до

потойбічного світу. Подібним чином В. тлумачив співвідношення свободи волі окремої людини і Божественного провидіння. Ідею офірування першої заради другого пізніше розвинув *Лютер*, який вважав В. своїм попередником. Значне місце у працях В. відведено проблемам мови, риторики, логіки, метафізики.

Осн. тв.: "Про насолоду" (1431); "Про свободу волі" (1471); "Про вишуканість латинської мови" (1471); "Діалектика" (1497).

ВАН ЧУН (27, повіт Шан'юй обл. Куайцзи, суч. провінція Чжецзян – бл. 100) – давньокит. мислитель, автор кількох філософських трактатів, зокрема "Виваження роздумів". Як мислитель В. Ч. не належав до жодної з давньокит. філософських шкіл, хоча в його вченні наявний вплив деяких концепцій *даосизму*. В. Ч. стверджував, що все існуюче складається з первинного ефіру, розрізняючись лише мірою його згущення. Людина також зароджується від особливого "тонкого" ефіру, який після її смерті "розвіюється" подібно до того, як вода розтікається після танення льоду. Синтезувавши погляди попередників конфуціанців на людську природу, В. Ч. прагнув довести, що вона добра, зла чи середня залежно від того, добрий, поганий чи середній у людини рівень інтелектуальних або моральних здібностей. "Природжене" знання В. Ч. заперечував і вважав, що джерелом пізнання є відчуття, які (за допомогою мислення) уможливлюють глибоке проникнення в сутність речей. Історію людського суспільства В. Ч. трактував як циклічну зміну панування культури та смути.

ВАН ЯНМІН (1472, повіт Юйяо, провінції Чжецзян – 1529) – кит. філософ, представник *неоконфуціанства*. Сприйняв та розвинув у своїй доктрині "вчення про серце" Лу Цзююаня. Вивчав даоську, конфуціанську та буддійську класику. Філософські погляди В. Я. мають сильну тенденцію до асиміляції елементів *буддизму* та *даосизму*. В. Я. вважав, що людське серце – сутність *Всесвіту:* не існує нічого, чого б серце не вміщувало в собі. Так, "принципи" – будівничі засади всього існуючого – іманентні "серцю" людини, вони перебувають у самому суб'єкті, а не в зовнішньому світі. В гносеології В. Я. висунув теорію інтуїтивного пізнання, яке ґрунтується на виявленні природжених розуму людини ідей, тому процес пізнання тлумачиться насамперед як самопізнання. Вчення В. Я. та його послідовників домінувало в Китаї до серед. XVII ст.

ВАСИЛЕНКО, Володимир Лукич (1929, с. Леонівка Київської обл.) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1952). Докт. філософських наук (1976), проф. (1977), засл. прац. вищої школи України. У 1990 – 1992 рр. – проф. Київського ін-ту політології та соціального управління. Коло наукових інтересів – проблеми соціальної філософії, світогляду, пізнання. Автор багатьох статей та розділів у колективних монографіях.

Осн. тв.: "Людина і світогляд" (1974); "Людське пізнання у світлі діалектичного матеріалізму" (1974); "Світоглядна зрілість", у співавт. (1988).

ВАСИЛІЙ ВЕЛИКИЙ (330, Кесарія Кападокійська – 379) – грецьк. церковний діяч (Архієпископ Кесарійський), релігійний мислитель і письменник, видатний представник патристики (вселенський отець і учитель церкви), глава кападокійського гуртка. В Афінах вивчав філософію *Платона* та його послідовників, що вплинуло на його подальшу духовну творчість і вчення. Навколо В. В. і *Григорія Богослова*, з яким він увійшов у тісні дружні стосунки, утворився невеликий гурток юнаків-однодумців, об'єднаних ідеєю самоосвіти і даним одне одному словом – вести в майбутньому спосіб життя християнських правдоборців. Серед праць В. В. найвідомішими і найпоширенішими ще у давньоруській церкві були його аскетичні твори та "Шестоднев", що започаткував багату й тривалу традицію середньовічних "Шестодневів" і вплинув на природничі уявлення багатьох, і зокрема слов'янських, народів у наступні століття.

ВАСИЛІЯНИ – члени чернечого греко-католицького ордену св. *Василія Великого*, що утворився внаслідок реформи чернецтва, здійсненої уніатським митрополитом Рутським (1617). Монастирі були об'єднані за зразком ордену єзуїтів у єдину організацію (Чин) на основі правил

чернечого життя *Василія Великого*, які передбачали не лише духовне вдосконалення, а й відповідну допомогу мирянам. В. стали будівничими уніатської церкви. Внаслідок реформи (1882) Чин В. було реконструйовано відповідно до закладених Рутським принципів діяльності та тогочасних потреб укр. греко-католиків. З першої генерації реформованих В. вийшов Шептицький.

ВАСИЛЬЄВ, Сергій Олександрович (1937, Волгоград) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1961). Канд. філософських наук (1970), ст. наук. співр. Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Викладав філософію і логіку у вузах України. Фахівець у галузі філософії мови, семіотики, логіки. Досліджував проблеми знакової діяльності, механізмів утворення і розуміння текстів, процедур творчого мислення. Автор багатьох статей у наукових збірках та часописах, співавтор колективних монографій.

Осн. тв.: "Філософський аналіз гіпотези лінгвістичної відносності" (1974); "Синтез смислу при створенні й розумінні тексту" (1988).

ВАССИЯН, Юліан Іванович (1894, с. Колоденце, Галичина – 1953) – укр. філософ, ідеолог укр. націоналізму. Закінчив філософський ф-т Львівського ун-ту (1914). Філософськими студіями займався в "таємному укр. ун-ті" у Львові (1922 – 1924), продовжив їх у Празькому ун-ті та Укр. вищому педагогічному ін-ті (Прага). Докт. філософських наук. Активний учасник укр. націоналістичного руху: делегат I (1927, Берлін) і II (Прага, 1928) конференцій та I Конгресу (Відень, 1929 р.) укр. націоналістів. Філософ християнсько-антропологічного напряму. Вбачав у хліборобстві не лише господарський, а й метафізичний акт "зустрічі неба і землі", в селянстві – головного генератора життєвої енергії, "основну категорію суспільного ладу" і "єдине джерело високої культури". Вищі цінності В. – Бог, нація, духоцентрована людина (така, що самовизнається й самостверджується зсередини себе). Теоретик повороту від зовнішньої до "самобутньої внутрішньої першооснови" власної душі. В ній "усе – ідея, закон і дорога". Один з теоретиків демократичного й інтегрального *націоналізму*. Наукова спадщина досі не вивчена належним чином і не опублікована у повному обсязі ("Релігія"; "Християнство"; "Месіянізм" вибраного народу"; "Буття – повинність"; "До філософії природи та історії"; "Історія як дефініція"; "Історія і людина"; "Грецький світогляд").

Осн. тв.: "Одиниця і суспільність" (1957); "Суспільно-філософські нариси" (1972).

ВВЕДЕНСЬКИЙ, Олександр Іванович (1856, Тамбов – 1925) – рос. філософ, логік, психолог. Провідний представник неокантіанства в Росії. Закінчив історико-філологічний ф-т Петербурзького ун-ту. Один із організаторів Санкт-Петербурзького філософського тов-ва (1898). Апріорному (аксіоматичному) знанню протиставляв знання апостеріорне (досвідне) та метафізичне (що ґрунтується на вірі). Натурфілософські дослідження В. побудовані на визнанні суб'єктивної природи пізнавального досвіду та його категорійного апарату. Гносеологію вважав головною філософською дисципліною на тій підставі, що вона з'ясовує умови існування беззаперечного знання (математичного та природознавчого) і визначає межу між знанням та вірою. Вона встановлюється за допомогою логіки, тому своє вчення В. назвав логіцизмом. Заперечуючи науково-філософський статус метафізики, вбачав у ній (як у "морально обґрунтованій вірі") необхідний елемент світогляду поряд з істинним знанням. У своїх творах з психології В. ставив питання про необхідність виведення вчення про сутність психічного за межі психології і поєднання його з моральним обов'язком, який постулює свободу волі та безсмертя душі.

Осн. тв.: "Логіка як частина теорії пізнання" (1909); "Психологія без будь-якої метафізики" (1914).

ВЕБЕР, Макс (1864, Ерфурт – 1920) – нім. соціолог, філософ, історик. Наукову діяльність розпочав у 80-ті рр. XIX ст. Викладав у Берліні, Фрайбурзі, Гайдельберзі, Мюнхені. Теоретична діяльність В. відзначена широким діапазоном наукових інтересів: філософія, історія, теорія економіки, права, політики, соціологія моралі, релігії, культурологія. Базову роль в історичній, соціально-філософській і соціологічній доктрині В. відіграють концепції "ідеального типу",

раціональності та цінностей. Під "ідеальним типом" він розумів раціональну конструкцію, яка розкриває сутність історичного процесу за певних соціально-економічних умов. До утворень ідеального типу належить і поняття "раціональність", яке, за В., є тотальною характеристикою культури, уможливлюючи наукове пізнання та сприяючи подоланню міфологічної свідомості. Притаманна В. абсолютизація раціональності спричиняє суперечність між твердженням про її ідеальну, позаемпіричну природу і висновком про раціональність як загальну тенденцію організації соціального (тобто емпіричного) життя. Виходячи з факту зумовленості соціального пізнання ціннісними настановами вченого ("пізнавальний інтерес"), В. зосереджує увагу на дослідженні процесу виникнення ціннісних уявлень ("дух культури"), їх зумовленості історичними обставинами. Філософія та соціологія політики В., сформульовані ним положення про природу політичної влади, про взаємини політики й етики, запропонована типологія політичних діячів (професійний політик, партійний "бос", харизматичний діяч і т. п.) і зараз привертають увагу теоретиків і практиків політичного процесу. Обґрунтовуючи теорію бюрократії, В. визначає риси легітимної політичної влади.

Осн. тв.: "Повна збірка політичних творів" (1921); "Повна збірка творів з соціальної і наукової історії" (1924); "Історія господарства" (1923); "Протестантська етика і дух капіталізму" (1928) та ін.

ВЕДАНТА – релігійно-філософське вчення, одна з шести ортодоксальних систем *індуїзму*. Базується на корпусі текстів *Упанішад* і коментарях до них. Головну мету В. вбачає у досягненні істинного знання, яке дає усвідомлення відмінностей між вічним і невічним буттям, відмову від будь-якої матеріальної (уречевленої) відплати, опанування шістьма засобами, або чеснотами (спокій духу, поміркованість, відчуженість, терпіння, зосередженість, віра), прагнення до звільнення. В. послідовно обстоює ідею *монізму*, вищої реальності *Брагмана* як основи єдності буття. Докладно аналізується також індивідуальна душа ("Я"), її можливості та обмеженість у пізнанні об'єктів. Складне співвідношення реальності та ілюзорності на різних рівнях психологічного стану розкривається, зокрема, у вченні про чотири стани психіки на шляху до остаточного звільнення, а саме: неспання, сон із сновидіннями, глибокий сон, потойбічний стан. Реальність попереднього стану знімається на наступному рівні, виступаючи вже як ілюзія. У соціумі В. обстоює ідею елітарності. У друг. пол. XIX – XX ст. як релігійно-містичне вчення В. набула поширення у країнах Європи та США. В Україні перший систематичний виклад вчення В. було зроблено *Новицьким* у праці "Нарис індійської філософії" (1846).

ВЕДИЗМ– 1) Релігія стародавньої Індії доби Вед, в основі якої лежить міфологічна свідомість патріархального типу з визнанням культу багатьох богів (Агні, Адіті, Індра, Сур'я, Варуна, Сома та ін.), що уособлюють сили та явища природи (вогонь, земля, блискавка, небо, місяць). Класичний політеїзм В. доповнюється елементами монотеїстичної віри. Центральним моментом обрядовості В. є жертвоприношення богам із метою умилостивити, привернути їхню увагу, виявити вдячність, а зрештою, поєднати світ богів та світ людей, небо і землю. Головні положення В. склали основу багатьох релігійних і релігійно-філософських учень Індії. 2) Принцип східного світорозуміння, за яким визнається священність і авторитетність Вед як джерела абсолютної істини в осмисленні *Всесвіту*, місця в ньому людини, характеру і форми її стосунків із надприродними істотами.

ВЕЙЛЬ, Герман (1885, Гамбург – 1955) – нім. математик, фізик, філософ. Конструктивний підхід В. до тлумачення основ математики мав фундаментальне філософське підґрунтя. В. вважав, що проблеми математики породжуються інтуїцією, життям наукового духу. Тому дедуктивний шлях до їх розв'язання треба віднаходити, звертаючись до первісної інтуїції, яка прозріває багатоманіття зв'язків і засновується на переконливості та ясності, навіть наочності елементарних ланок міркувань. Проблеми розуміння і тлумачення, співвідношення даного людині й того, що залишається поза цією даністю, вводяться В. у контекст

можливого й нескінченного. Проекція дійсного на *універсум* можливого, відкритого у нескінченність, приводить до появи логічних структур, модальностей, які відбивають реалії буття й мислення неповно. Людина знає більше, ніж може виразити мовою знаково-конструктивної діяльності. Саме тому В. вбачав витоки математики (і теорії взагалі) в інтуїтивно зрозумілому ітераційному процесі. Термін "ітерація" був застосований В. на позначення повторюваності методу у герменевтичному сенсі.

Осн. тв.: "Континуум" (1917); "Філософія математики і природознавство" (1926); "Відкритий світ" (1932).

"ВЕЛИКОГО ВИБУХУ" КОСМОЛОГІЯ – сучасна теорія, яка пояснює походження *Всесвіту*, зокрема ролі і значимості в цьому процесі фундаментальних філософських категорій *простору* і *часу*. Згідно з "В. в." к., наш Всесвіт виник раптово близько 15 млрд. років тому внаслідок гігантського катаклізму, коли його температура й тиск суттєво перевершували граничні значення, що спостерігаються у Всесвіті в наші дні. За таких фізичних умов жоден із сучасних елементів будови Всесвіту не міг існувати. На початкових стадіях існування Всесвіту він не містив хімічних елементів середньої і важкої ваги. Такі елементи — це своєрідний "попіл" ядерного полум'я, що палає у надрах зірок, подібних до нашого Сонця. Важкі хімічні елементи несуть на собі відбиток бурхливої історії "дитячої епохи" нашого Всесвіту. Що ж стосується легких елементів (водень, гелій) та елементарних частинок, то вони суть "сліди" ще більш ранніх епох його історії. Із розширенням Всесвіту температура його знижувалась (спочатку швидко, а потім дедалі повільніше) від нескінченно великого значення до величини, за якої виникли умови появи зірок і галактик. Близько 100 тис. років космічна речовина залишалась розігрітою плазмою. Лише коли її температура зменшилась до температури Сонця, виникли перші атоми. Атоми – це релікти епохи, що настала через 100 тис. років після "В. в". У контексті такого пояснення походження фізичного світу питання про вік тих чи тих його елементів, про те, де ми (тобто антропність) знаходимося у Всесвіті, набувають наукового смислу. Обчислювання всіх космічних епох можна вести від "В. в." – цієї унікальної події у фізико-космічній еволюції нашого Всесвіту. Важливе підтвердження "В. в." к. здобула у 1965 р., коли Пензіас і Вілсон експериментально виявили космічне фонове випромінювання, яке астрофізики ідентифікували як реліктове теплове випромінювання "В. в.", тобто як своєрідну "луну" того вогняного спалаху, який 15 млрд. років тому ознаменував народження нашого Всесвіту. Вперше подібна картина гарячого Всесвіту на ранній стадії його розвитку була запропонована Гамовим (1946). Новітні версії "В. в." к. розробляються відповідно до "теорії Всесвіту, який роздувається" (інфляційний Всесвіт), котра суттєво змінює традиційні уявлення про крупномасштабну структуру Всесвіту і найперші стадії його розвитку.

ВЕЛИЧИНА – одне з основних математичних понять, зміст якого узагальнюється з розвитком математики. Філософське значення його полягає у тому, що поняття "В." дозволяє експлікувати зміст кількісних співвідношень об'єктів і процесів дійсності. В. узагальнює такі емпіричні поняття, як довжина, маса, об'єм та ін. У математиці розрізняють В. скалярні, конкретне значення яких характеризується одним числом (напр., довжина, площа, об'єм тощо), і В. векторні, для яких суттєвим є не тільки абсолютне значення, а й напрям (напр., сила, швидкість та ін.). У математиці розрізняють також сталі і змінні В. Поняття "змінна В." відіграло важливу роль у становленні сучасної математики. Термін "В." вживають і в природознавстві. Природничонаукове визначення В., крім вказаного для математики, передбачає ще й розуміння того, як і за допомогою яких теоретичних та експериментальних засобів фіксуються стан і відношення об'єкта, що з ними зіставляються математичні моделі станів і відношень.

ВЕЛИЧКОВСЬКИЙ, Йоан (? – 1707) – укр. поет і мислитель XVII ст., автор філософських епіграм, афоризмів, панегіриків, теоретик фігурного віршування доби *Бароко*. Стиль поетичного філософування В. відзначався поєднанням античних ремінісценцій із християнськими образами, як, напр., гераклітівсь-

кої філософеми "світ сей сну єст подобен" з уподібненням щастя "Лїствиці Іаковлевій" у цьому світі-сні: "восходять и нисходять по ней люди нині".

ВЕЛИЧКОВСЬКИЙ, Паїсій (1722, Полтава – 1794) – представник укр. християнської містики XVIII ст., послідовник ісихазму, чернець і богослов, засновник православного скита св. Іллі на Афоні, а пізніше архімандрит Нямецького монастиря. Здійснив низку перекладів творінь отців церкви з грецьк. мови і сприяв відновленню давньої традиції слов'янських перекладів патристики взагалі. Ним були видані "Добротолюбіє", творіння Ісаака Сиріна, Феодора Студита, Григорія Палами, Максима Сповідника та ін.

ВЕЛЛАНСЬКИЙ, Данило Михайлович (Кавунник) (1773, Борзна, Чернігівщина – 1847) – укр. і рос. натурфілософ, учений-медик. Закінчив дві академії: Київську духовну (1796) та Петербурзьку медико-хірургічну (1802). Вдосконалював фахову кваліфікацію в ун-тах Берліна, Відня, Парижа, Вюрцбурга (1802 – 1805). Започаткував шеллінгіанство в Росії і впродовж 30-х рр. був лідером цього напряму. Лейтмотиви його творчості – єдність матерії і духу в дусі; людини і природи в людині; філософії і природознавства – в філософії; фізики і метафізики – в метафізиці; теорії й емпірії – в теорії тощо. За В., природа народжується в душі людини, як художній твір в душі митця. Пізнання природи постає при цьому поєднанням духовно-практичного відтворення її за законами добра і краси, з одного боку, теоретичного відтворення за принципами єдності, суперечності і розвитку – з іншого. Поповнюючи прогалини в осягненні дійсних зв'язків за допомогою філософських конструкцій, В. розробляв картину природи як зв'язного, одухотвореного, перебуваючого у постійному русі цілого. Перебуваючи в Європі, листувався з Максимовичем, Білозірським, Мартосом, на поч. 30-х рр. відвідав Борзну, Київ, подарував духовній академії свої книги, портрет.

Осн. тв.: "Пролюзія до медицини як засадничої науки" (1805); "Огляд головних змістів філософічного природознавства, накреслений із творів Окена" (1815); "Дослідна, спостережна і споглядальна фізика" (1813).

ВЕРЕЩИНСЬКИЙ, Йосип (1532 – 1598) – укр. політичний мислитель і поет; київський католицький єпископ (1589 – 1598). Походив із православної родини на Холмщині (нині Польща). У світогляді В. ідеї ренесансного гуманізму співіснують із бароковим розмахом та неординарністю рішень. Це виявилося, зокрема, у створенні проекту лицарської школи на Задніпров'ї та в ідеї козацької держави у формі князівства зі столицею у Києві. Думка про саме такий спосіб державного правління була, вочевидь, спробою поєднати колишній досвід київського владарювання з формами самоврядування, створеними новою козацькою елітою. Отже, В. був прихильником змішаної форми правління (поєднання демократії з монархією). Ці ренесансно-гуманістичні ідеї державного правління В. не тільки проголошував, а й намагався втілювати у життя. В. належать два проекти організації самоврядування в Україні, де поряд із владою князя визнавалася і влада гетьмана, якого демократично обирало все січове товариство. Будучи схильним до політико-моралізаторських повчань, мислитель давав поради доброчинств християнським монархам та закликав їх і Папу Римського до хрестового походу проти Туреччини.

ВЕРИФІКАЦІЙНИЙ ПРИНЦИП (від лат. verus – істинний і facio – роблю) – загальнонауковий принцип філософії науки, за яким визначається істинність або хибність наукових теорій, з'ясовується, які емпіричні складники наукових теорій підтверджують або спростовують теоретичну складову науки, а також, чи мають раціонально-пізнавальний смисл "метафізичні" твердження в філософії науки. В широкому спектрі в тлумаченні В. п. історично втілились різні методологічні настанови: як такі, згідно з якими зміст наукових теорій може бути зведеним, "редукованим" до змісту емпіричного знання, так і такі, згідно з якими теоретична складова науки лише опосередковано може бути підтверджена або спростована емпіричною верифікацією, і такі, згідно з якими "метафізичні" висловлення в філософії науки можуть чи не можуть бути підтвердженими як змістовні.

ВЕРНАДСЬКИЙ, Володимир Іванович (1863, Петербург – 1945) – укр. вче-

ний-натураліст і мислитель-енциклопедист, заснував вчення про *біосферу* і *ноосферу*, генетичну мінералогію, геохімію; теоретик наукознавства і організатор науки; провідний співзасновник і перший президент УАН (1918 – 1921). Закінчив природниче відділення фізико-математичного ф-ту Петербурзького ун-ту (1885). Викладав у Московському ун-ті (1890 – 1911); від 1911 р. – у Петербурзі. Від 1918 р. – перший "голова-президент" УАН. Ще за життя – один із визнаних лідерів світового природознавства. За В., наука про природу є водночас і наукою про людину. У методології поєднував позитивістське надання переваги фактові й експерименту із філософським осягненням локального в контексті глобального, частини – через призму цілого, конечного – у зв'язку з безконечним. Був філософом у науці і вченим у філософії. Усвідомлював себе реалістом і філософським скептиком. Саму людину, вид homo sapiens В. розглядав не як остаточний, а як проміжний, перехідний до принципово іншого, розвиненішого виду. Цікавився філософією голізму, ідеями *Вайтгеда*, давньоіндійськ. філософсько-релігійними вченнями. На офіційно-ідеологічному рівні стверджував думку про примат науки над філософією. Хоч атеїстом В. не був і в глибині душі вважав себе "глибоко релігійною людиною", відчував релігію "як найглибший прояв особистості". Релігійність В. гностична, а не церковно-конфесійна. У науковому світогляді В. домінувала тенденція до осягнення хімії, біології та науки в цілому як геологічно-планетарних феноменів. Розробив учення про біосферу як особливу геологічну оболонку Землі; розкрив її структуру й динаміку; обґрунтував фундаментальний висновок про докорінну відмінність живого від неживого, а відтак – про неможливість виникнення одного з іншого. Найголовнішою у філософській творчості В. є ідея переходу біосфери в ноосферу. Розробляючи концепцію біосфери, ввів поняття "жива речовина" як сукупність живих організмів. В осмисленні цього феномена дійшов наступних висновків: 1) жива речовина є носієм і продуцентом біохімічної енергії; 2) поява homo sapiens та розвиток суспільства привели до нового формоутворення зазначеної енергії – "енергії людської культури", або "культурної біогеохімічної енергії", як геологічної сили і визначального чинника в геологічній історії планети; 3) ця біохімічна й соціальна енергія розуму (насамперед, наукової думки) та серця людини є рушієм перетворення біосфери в ноосферу, "царства живої речовини" – в "царство розуму". Виникнення ноосфери В. пов'язував, зокрема, з виходом широких народних мас на арену творення історії, з демократизацією державного ладу. Відмежовуючись від сталінського тоталітаризму, разом з тим В. рішуче відхиляв найзвабливіші пропозиції від західних ун-тів про еміграцію. Майбутнє пов'язував не з соціалізмом чи капіталізмом, а із ноосферною спільнотою збратаного людства. Всупереч реаліям сталінізму, наполягав на незамінності кожної окремішної людини, на незборимій силі вільної наукової думки.

Осн. тв.: "Біосфера і ноосфера" (1989); "Наукова думка як планетарне явище" (1991); "Жива речовина і біосфера" (1994); "Публіцистичні статті" (1995); "Про науку". У 2 т. (1997); "Декілька слів про ноосферу" (1944).

ВЕРНИКОВ, Марат Миколайович (1934, с. Щербинівка, нині Червоноармійськ, Донецької обл.) – укр. філософ. Закінчив юридичний ф-т ЛНУ ім. І. Франка. Докт. філософських наук, проф., чл.-кор. Академії політичних наук України, засл. діяч науки і техніки України, голова Львівської філософської спілки "Cogito", головний редактор ж. "Філософські пошуки". Від 1999 р. – проф. філософського відділення ОНУ ім. І.Мечникова. Фахівець у галузі історії укр. і польськ. філософії, а також соціальної філософії.

Осн. тв.: "Методологічний аналіз кризи філософського ідеалізму. На матеріалах польської філософії кінця XIX – першої третини XX ст." (1978).

ВЗАЄМОДІЯ – філософська категорія, яка відображає особливий тип відношення між об'єктами, при якому кожний з об'єктів діє (впливає) на інші об'єкти, приводячи до їх зміни, і водночас зазнає дії (впливу) з боку кожного з цих об'єктів, що, в свою чергу, зумовлює зміну його стану. Дія кожного об'єкта на інший об'єкт зумовлена як власною активністю об'єкта, виявом його динаміки,

так і реакцією об'єкта на дію інших об'єктів ("відгук" або "обернена дія"). Фундаментальне значення категорії В. для філософії і наукового пізнання зумовлене тим, що вся людська діяльність у реальному світі, практика, саме наше існування і відчуття його реальності (нелюзорності) ґрунтуються на різноманітних, передусім предметних В., які людина здійснює і використовує як засіб пізнання, знаряддя дії, спосіб організації буття. Спілкування, праця, володарювання, любов, гра є різними способами В. людини із світом та з іншими людьми. В історії філософії і науки категорія "В." набула істотного значення вже в Античності, передусім в космологічних концепціях (вчення *Емпедокла*, атомістика *Демокрита* й *Епікура* тощо). Однією з перших концепцій В. було вчення *Геракліта* про протилежності і боротьбу між ними. В філософії і природознавстві Нового часу провідне місце посідає ідея механічної В., що визначається законами механіки Ньютона. Поряд із цим виникли філософські вчення, що прагнули подолати механіцизм і спиралися на більш глибоке розуміння В. (монадологія *Ляйбніца*, натурфілософія *Шеллінга* і *Гегеля*). Гегель підкреслив діалектичний характер В., відносність протиставлення активного і пасивного компонентів, причини і наслідку в процесі В. Поєднання гегелівської ідеї про фундаментальну роль протиріччя в світовому процесі із розумінням протиріччя як "взаємодії протилежностей" (*Енгельс*) привело до тлумачення В. як джерела саморуху і розвитку. Наука XX ст. виявила широкий спектр різних типів В., які мають істотно немеханічний характер. У сучасній науці категорія "В." набула статусу одного з кардинальних принципів опису і пояснення явищ, задаючи парадигму побудови наукових теорій і наукової картини світу. (Напр., чотири фундаментальних типи В. у фізиці визначають багатоманітність усіх відомих фізичних явищ.) Це стосується не лише природознавства, а й соціогуманітарних наук. Поняття "соціальна В." і відповідна "парадигма взаємообміну" є центральними для низки соціологічних теорій XX ст. Особливого значення набуває мовно-комунікативна В., комунікація як засаднича в усіх видах соціальної В. і суспільного буття в цілому (комунікативна філософія *Апеля, Габермаса*, Риделя та ін.).

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК – філософська категорія, яка виражає спосіб існування сукупності об'єктів (явищ, предметів, процесів, подій тощо), коли стан (властивості, зміна) кожного з об'єктів зумовлює (чи здатен зумовлювати) стан (властивості, зміну) інших об'єктів і, в свою чергу, зумовлений (чи може бути зумовленим) ними, залежить від них. В. слід відрізняти від *взаємодії*, яка властива стану динамічних змін, взаємної активності об'єктів. Тоді як В. може мати місце між об'єктами, що знаходяться в стані спокою, рівноваги, стабільності. Категорія В. охоплює значно ширший клас взаємозалежностей, ніж категорія взаємодії. Остання позначає одну з важливих форм актуалізації (реалізації) В., проте існує багато об'єктів, для яких суттєва категорія В., але неможливо визначити поняття взаємодії. В. певного типу можливий між двома чи декількома об'єктами, в конечній чи безконечній сукупності об'єктів. У філософських вченнях, де домінує принцип монізму і де існує єдина визначальна сутність, яка зумовлює всі інші речі, В. набуває універсального характеру, охоплюючи все існуюче, *універсум*. Категорія В. є опозицією до ідеалізації ізольованого об'єкта, дозволяючи подолати обмеженість цієї ідеалізації.

В. Свириденко

ВИВЕДЕННЯ – розумова дія, процес міркування, результатом якого є нові знання, одержані на основі здобутих раніше. Знання, одержане в процесі В., називають вивідним знанням. Воно принципово відрізняється від знання, набутого в процесі безпосереднього чуттєвого споглядання або спостереження. Розрізняють логічне й фактичне В. Логічне В. спирається на закони логіки, а тому його кінцевий результат має силу логічної необхідності. Прикладом логічного В. є силогізм. Фактичне В. ґрунтується на змісті тверджень, а його кінцевий результат правомірний на підставі фактів. Так, справедливість висновку "якщо x є тіло, то x має просторові розміри" зумовлюється законами не логіки, а фізики. Оскільки логіка вивчає властивості реального В., які не залежать від змісту міркувань, а пов'язані з його формою, то логічне В. має формальний характер. У цьому випадку воно набуває особливої форми і здійснюється як логічний *вивід*.

ВИВІД – логічна побудова, яка виникає внаслідок застосування відповідних правил для впорядкування певної сукупності суджень таким чином, що це перетворює її на послідовний ланцюг взаємопов'язаних тверджень. Правила впорядкування суджень називаються правилами В. Кінцевий результат цієї послідовності, висновок, також називають "В.". Правила В. задаються схемою: "якщо (у В.) є висловлювання *A1,... An*, то можна одержати висловлювання В.". Конкретний вигляд В. залежить від типу логічного мислення, в якому він будується. У математичній логіці логічний В. формалізується. Внаслідок строгої формалізації поняття "В." і "доведення" стають математичними об'єктами і їх можна вивчити науковими методами. Результати дослідження в теорії формального В. відіграли важливу роль у вивченні основ математики, зокрема, завдяки їм стало можливим використовувати для пошуку доведення обчислювальні машини. В. у математичній логіці – формалізація поняття "В.", що її здійснюють при побудові формальної системи логістичним методом.

ВИВІДНЕ ЗНАННЯ – висновок, одержаний за певними правилами виведення з інших знань. В.з. може фігурувати у вигляді дедуктивного наслідку, індуктивного узагальнення або гіпотетичного висновку, отриманого шляхом "неповної дедукції". У першому випадку між вихідними засновками та одержуваним В.з. має місце відношення логічного слідування, коли підстави є достатніми для однозначного (а тому категоричного) висновку. У разі індуктивного узагальнення передбачається перехід від одиничного (або часткового) судження до загального. При цьому розрізняють повнота неповноіндуктивне узагальнення (залежно від того, чи охоплюють підстави весь клас досліджуваних явищ, чи лише його частину) (див. *Індукція, Індуктивний метод, Узагальнення*). В науці індуктивні узагальнення експериментальної практики називають "емпіричними законами". Коли йдеться про перехід від загального знання до часткового, то даний перехід не завжди забезпечує дедукування категоричних наслідків. Гіпотетичний (ймовірнісний) характер В.з. при цьому може зумовлюватись невизначеною валентністю вихідних засновків (як це, скажімо, має місце в контексті застосування гіпотетико-дедуктивного методу) або їх неповнотою. В.з. може бути одержане як прямим, так і непрямим шляхом. Перший не передбачає введення припущень у побудову виводу, тоді як другий являє собою метод обґрунтування гіпотез шляхом зведення до абсурду (несумісних наслідків) припущень їх контрверсій. Якщо вихідні знання є несуперечними і достатніми для встановлення валентності гіпотези, то тільки одне з двох припущень – або ствердження, або заперечення гіпотези – приведе міркування до суперечності (при цьому істинним вважатиметься те припущення, котре забезпечує несуперечні наслідки). У разі несумісності вихідних даних з обох вищезгаданих полярних припущень буде одержано абсурдне твердження. Нарешті, за умови неповноти базових підстав для визначення істинності чи хибності гіпотези – ні припущення останньої, ні припущення її заперечення не дадуть взаємовиключних наслідків (див. також *Доведення, Спростування*).

ВИД і РІД у логіці — категорії, що виражають різні рівні процесу узагальнення. Вид становить підклас роду як ширшого класу визначення загального. Вид має одиничні різновиди, що розкривають багатоманітність змісту роду, до якого він входить. З погляду діалектичної логіки, відношення В. і Р. є специфічним випадком відображення діалектики одиничного, особливого, загального, згідно з якою рід включає всю багатоманітність різновидів, а видові особливості живляться родовими характеристиками всезагального. Аналіз В. і Р. може здійснюватись як у змістовно-предметному плані (інтенційний підхід), так і за їхнім обсягом (екстенційний підхід). У формальній логіці В. і Р. характеризують відношення між класами різного обсягу і використовуються як одиниці класифікації. Зв'язки між В. і Р. становлять родо-видові відношення, які виступають принципом упорядкування класифікаційних систем та основою ряду логічних процедур (напр., визначення, поділ обсягу поняття). Відмінність між В. і Р. є відносною, бо клас предметів, який виступає родом щодо другого класу (як свого виду), сам може бути різновидом іншого класу.

ВИЗНАЧЕНІСТЬ – поняття методології науки, завдяки якому оцінюються виражальні можливості дедуктивної теорії. Існують два типи В.: семантична, що характеризує відображеність об'єктів дійсності, їх властивостей і відношень у дедуктивній теорії, та синтаксична, що вказує на взаємозв'язок термінів теорії, можливість визначення одних через інші. У сучасній логіці формальні критерії В. уточнюються за допомогою логічної семантики і синтаксису логічного (інтерпретація, виконуваність, доведеність). Властивості В. мають важливе значення при спрощенні, порівнянні теорій, оцінці їх змістовності.

ВИЗНАЧЕННЯ (від лат. definitio – логічне визначення, дефініція, розмежування) – логічна дія, спрямована на відрізнення об'єкта від інших об'єктів через встановлення його специфічних і типових ознак чи такого розкриття значення терміна певного об'єкта, яке замінює опис його властивостей. У процесі В. об'єкт береться в ідеалізованій формі. Відповідно до аналізу ознак чи знакових позначень об'єкта, В. буває реальним і номінальним. Із гносеологічного погляду, В. є встановленням істотних ознак об'єкта, що передбачає врахування відносності рівней пізнання сутності. Оскільки істотні ознаки виражаються у наукових поняттях, В. виступає як розкриття та формулювання змісту понять у формі суджень за певними правилами. Поширеним є В. понять через вказівку на їх найближчий рід і видову відзнаку. У мовному аспекті В. поділяються на семантичні і синтаксичні. Різновидами семантичних В. є остенсивні В., коли значення терміна розкривається через демонстрацію дій з об'єктом, який визначається, та вербальні В., коли зміст невідомого терміна роз'яснюється через відомий. Видами синтаксичних В. є генетичні В., що характеризують об'єкт способом його побудови чи правилами оперування з ним, та індуктивні В. у математиці. У природознавстві вживають також операційні В., які є описом експериментальних ситуацій фіксації об'єкта чи операцій вимірювання величин. Окрім В. за властивостями або явних В., бувають і неявні В., що здійснюються через встановлення відношень об'єкта до інших об'єктів (у формулюванні аксіом чи контекстуальному аналізі тощо). Спеціальні види В. потребують врахування переходу від формального опису об'єкта до змістовного розкриття його істотних рис.

ВИКЛЮЧЕНОГО ТРЕТЬОГО ЗАКОН – логічний закон, сутність якого полягає в тому, що з двох висловлювань, в одному з яких стверджується те, що заперечується у другому, – одне є неодмінно істинним. Тобто істинне або саме висловлювання, або його заперечення ("третього не дано"). Схема В. т. з. записується таким чином: AV~A.

ВИМІРЮВАННЯ – спосіб якісно-кількісного аналізу та числового опису світу емпіричних об'єктів, моделювання реальності мовою чисел. В. фізичне (метричне) – процес (процедура) одержання інтерсуб'єктивної та достовірної, репрезентованої числом або системою чисел, інформації щодо фізичних об'єктів, їхніх властивостей та відношень; фундаментальна складова наукового методу. В. передбачає порівняння даної фізичної *величини* з певною величиною того ж роду, прийнятою за домовленістю за одиницю. Фізична величина розглядається як емпірична (онтологічна) реалізація аксіоматики скалярної невід'ємної величини. В. потребує визначення способу В. (необхідних приладів, інструментів, автоматизованих систем В., відповідних методик та технологій). Процес В. строго нормований системою понять та принципів метрології, яка визначає типологію В., способи реалізації вимог точності, однозначності, достовірності (надійності) результатів В. Вдосконалення процедур В. уможливлює поступ техніки та технології, засобів моніторингу, всієї матеріальної культури сучасної цивілізації. В некласичній фізиці процедура В. перетворилася в елемент теоретичного опису, в предмет теоретичного та філософського дискурсу. В XX ст. потреби математизації та формалізації соціогуманітарних наук (психології, соціології та ін.) зумовили виникнення загальної логіко-математичної аксіоматизованої теорії В. (Кемпбел, Стивенс, Суппес, Адамс, Пфанцагль). Будь-яке В. тлумачать як встановлення відповідності (ізоморфізму чи гомоморфізму) між емпіричною системою реальних об'єктів

з визначеними відношеннями між ними та деякою системою чисел. Типологія В. спирається на типологію т. зв. "шкал" (способів співвіднесення чисел та емпіричних об'єктів). Розрізняють шкали: абсолютну, найменувань, порядку, інтервалів, відношень та ін. Останні два типи співпадають із класичним поняттям В., інші стосуються нефізичних (неметричних) В. Епістемологічна функція В. полягає в можливості одержувати мовою чисел точні та об'єктивні характеристики реальності, здійснюючи програму, започатковану піфагорійцями, *Платоном* та *Галілеєм*.

В. Свириденко

ВИНА – морально-правова ознака людських вчинків, протилежна до правоти. Людина визнається винною тоді, коли її дії (а часом і наміри) суперечать належному, коли вона ухиляється від виконання своїх обов'язків, нехтує загальновизнаними цінностями або зневажає морального суб'єкта в самій собі. В царині права встановлення В. є реальною основою для відповідного покарання. В моралі В. викликає осуд, а в разі глибокого усвідомлення особою своєї провини – самоосуд (муки сумління). В будь-якому випадку виявлення В. має наслідком для людини страждання в тій або іншій його формі. Таким чином, В. постає історично виробленим і культурно закріпленим механізмом відновлення морального і правового порядку через завдавання страждань його порушнику. Здатність до усвідомлення своєї В. є невід'ємною ознакою людини як морального суб'єкта; має своїм наслідком певні моральні і практичні дії, покликані спокутувати В. (каяття, виправлення заподіяного тощо). Відповідною моральною реакцією на визнання В. є прощення. Реальним фактом морального життя є колективне переживання В., але теоретичний статус відповідних понять ("національна В.", "колективна В." тощо) є проблематичним.

В. Нестеренко

ВИННИЧЕНКО, Володимир Кирилович (1880, Єлисаветград, нині Кіровоград, – 1951) – укр. письменник, публіцист, політичний і державний діяч, автор етико-філософської теорії конкордизму, понад 100 оповідань, 14 романів, 23 п'єс, численних філософських і публіцистичних праць, більше 100 картин; відзначався харизмою як промовець. Навчався на юридичному ф-ті Київського ун-ту (1901–1902). Від 1903 р. займався активною революційною діяльністю. Лідер Революційної укр. партії (1901–1905), голова (1905), член ЦК (1907) Укр. соціал-демократичної партії, заст. голови Укр. Центральної Ради (1917), голова уряду – Генерального Секретаріату (1917); автор (або чільний співавтор) законодавчих актів УЦР, у т. ч. 4-х Універсалів. Очолював Директорію (листопад 1918 – лютий 1919). Видавав (разом із Шаповалом) ж. "Нова Україна" (1923 – 1925). Від 1925 р. – у Франції (спочатку Париж; від 1934 р. – Мужен). У роки впровадження в СРСР непу порушував питання про повернення в Україну, але безуспішно, бо був оголошений ворогом народу. Для світоглядної позиції В. характерною є тенденція до синтезу суперечливих підходів на ґрунті загальнолюдських цінностей. Був "за соціалізм, але й за вільну Україну", а відтак – речником, за його власними словами, "всебічного визволення". Прагнув примирити політику і мораль, діяти "з погляду вселюдської невмирущої правди і справедливості". Зрештою, виявився одинаком, який і в політиці, і в літературі, і в філософії торував свій власний шлях. В. – один із чільних творців укр. неореалізму. Як і Достоєвський, мучився таїною поневолення людини "звіролюдиною", власне людського в ній тваринно-хижим. Автор першої в укр. літературі соціальної утопії (роман "Сонячна машина", 1921–1924). Твори "Муженського циклу" (1934 –1951) – це "романи ідеї", з ретельно виписаним у них етико-філософським виміром конкордизму. Як філософ і мудрець В. вважав, що людина з незапам'ятних часів (через гріхопадіння) порушила властиву їй в нормальному (щасливому) стані рівновагу й "погодження сил" та впала в дискордію, або розлад сил, а відтак – в агресієфільство. Капіталізм і державний (радянський) соціалізм, за В., є творінням хворої людини, неприйнятним для людей здорових. Щоб подолати цю хворобу, В. пропонує філософію конкордизму. Засадою її є "усуспільнення" людиною самої себе, погодженість її із собою, іншими людьми, з природою. Гносеологічно конкордизм має витоки в матеріалізмі, методологіч-

но – у принципі примирення протилежностей та рівноваги, космічно – в ідеї єднання з природою ("сонцеїзм"), соціально – в ідеї колектократії (власність трудових колективів на фабрики, землю тощо), цивілізаційно – в ідеї "Світової Федерації" збратаного конкордизмом людства. Соціалізм, за В., це витвір класової свідомості, конкордизм – вселюдської; перший підпорядковує етику політиці, останній – політику етиці. У філософсько-ідеологічному плані – це різновид ідеології "третього шляху", спрямованої на зреалізування "вселюдської акції" просвітленого конкордизмом людства.

Осн. тв.: "Твори". У 23 т. (1928); "Політичні листи" (1920); "Революція в небезпеці!" (1920); "Щоденник. Т. 1 (1911 – 1920); Т. 2 (1921 – 1925)" (1980 – 1983); "Сонячна машина" (1989); "Відродження нації". У 3 ч. (1990); "Заповіт борцям за визволення" (1991); "Вибрані п'єси" (1991).

ВИПАДКОВІСТЬ – філософська категорія для позначення тих феноменів дійсності (подій, процесів, об'єктів, властивостей), які суб'єкт сприймає (оцінює, інтерпретує) як буття, що має місце (або здійснилося), але якого "могло і не бути", тобто воно не є необхідністю. Під В. розуміють те, що виникає внаслідок неповторного збігу обставин, унікальної комбінації багатьох невідомих (чи недоступних контролю або фіксації) чинників, як перетин причинно-наслідкових ланцюгів, вияв варіативності, неоднозначності дійсності. Традиційне визначення В. дане *Гегелем*: В. як дещо таке, що "може бути і може також не бути.., може бути таким, а також і іншим...", вказує на тісний зв'язок категорій В., можливості і дійсності, протиставляючи В. і необхідність. В історії європейської філософії побутувала ідея про суто феноменальний, суб'єктивний характер категорії В., використання якої пояснювали неповнотою (неповноцінністю) нашого знання, наявністю явищ та процесів, занадто складних з точки зору причинного аналізу систем. У XIX ст. в філософії виникає більш діалектичне розуміння співвідношення необхідності і В., ідея їх взаємодоповнення (Гегель, *Енгельс*). Проте лише у XX ст. відбувається кардинальна зміна в світоглядній інтерпретації феномена В. Виникнення квантової теорії й атомної фізики, фізики елементарних частинок, генної теорії спадковості (феномен мутацій), молекулярної біології, широке використання теорії інформації, комплекс ідей нерівноважної термодинаміки та синергетики виявили фундаментальну роль імовірнісних уявлень і докорінно змінили онтологічний статус В., яку розглядають тепер як істотний, конструктивний чинник процесів розвитку та самоорганізації.

В. Свириденко

ВИРОБНИЦТВО СУСПІЛЬНЕ – процес, за допомогою якого люди (суспільство), використовуючи речовини і сили природи, суспільні відносини і соціальні сили, духовні багатства, індивідів та їхні здібності, відтворюють власне і суспільне життя. Це відтворення здійснюється шляхом створення необхідних продуктів у вигляді матеріальних засобів виробництва і предметів споживання, нових форм суспільних відносин, духовних продуктів та інформації, нових індивідів та їх суспільних якостей. В.с. існує на всіх щаблях розвитку людського суспільства, властиве всім історичним епохам, завжди і в усіх своїх проявах є суспільним. Люди, які створюють матеріальні блага і духовні продукти та нові форми суспільних відносин, неминуче вступають у певні зв'язки і відносини для здійснення спільної діяльності. В.с. є системою, утвореною чотирма видами виробництва: матеріальним виробництвом, виробництвом форм спілкування (виробництвом суспільного життя), духовним виробництвом, виробництвом людини (виробництвом власного життя). Вказані види В.с. знаходяться в постійній взаємодії, перебіг якої визначається законом суспільно-історичної виробничої домінанти. Із розвитком людства переважного значення набуває то один, то інший вид В.с., який надає іншим видам виробництва відтінку, властивого тільки йому. Це позначається не лише на особливостях В.с. певної історичної епохи, а й на формах його теоретичного пізнання. Під впливом досягнень європейського мануфактурного виробництва XVI – XVIII ст., індустріального виробництва кін. XVIII – пер. пол. XX ст. у філософії історії, соціології, історіографії набуло поширення ототожнення В.с. з матеріальним виробництвом. Це властиво на-

самперед марксизму, який потрактовує В.с. переважно як процес створення матеріальних благ, необхідних для існування і розвитку суспільства, і як основну рушійну силу історії. Матеріальні виробничі відносини розглядаються ним як об'єктивний критерій для відмежування однієї історичної епохи від іншої, нижчого ступеня суспільного розвитку від вищого, для вирізнення загального, як такого, що повторюється в історії різних країн і народів, які знаходяться на одному ступені суспільного розвитку, тобто для вирізнення конкретно-історичних типів суспільства, або суспільно-економічних формацій. Не менш сильною є абсолютизація матеріального виробництва в історіософських, соціологічних та історичних поглядах, притаманних теоріям "технологічного детермінізму" та "індустріального суспільства" (Веблен, Берл, Голбрейт, *Белл* та ін.). В історіографічній методології даній абсолютизації відповідає поширена методологія реконструкції й оцінки минулого, періодизації історії, з'ясування її рушійних сил і законів розвитку за рівнем одного лише матеріального виробництва, матеріально-виробничих технологій та матеріальної культури. Визнання провідного історичного значення духовно-виробничої домінанти В.с. відбилося на абсолютизації філософсько-історичною та історичною думкою духу, духовної активності, духовного життя. Ця лінія бере початок у Стародавній Греції та Юдеї, зміцнюється схоластикою Середньовіччя, розвивається у філософських вченнях *Гегеля* і *Канта*, гегельянців, неогегельянців, кантіанців, неокантіанців, набуває сучасного оформлення в теоріях "абсолютного історизму" (Холдейн, Коллінгвуд), "етико-політичної школи" в історіографії (Кроче), працях *Віндельбанда*, *Рикерта*, *Дильтея*, *Вебера*, *Парсонса* та ін. На сучасне розуміння сутності і ролі В.с. в історичному процесі переважно впливають теорії "інформаційного суспільства". Визнання провідної історичної ролі особистості і виробництва власного життя тісно пов'язане з аналізом матеріального і духовного життя сучасного людства. Реакцією на абсолютизацію матеріально-виробничого аспекту В.с. і відповідного йому позитивістського еволюціонізму та історизму стало вчення *Бергсона* і *Тойнбі* про "творчу меншину" суспільства як рушійну силу історичного процесу. Ще більш глибокого гуманістичного бачення історії та її закономірностей досягає екзистенціалізм (Шестов, *Бердяєв*, *Гайдеггер*, *Бубер*, *Сартр*, *Ясперс*, *Марсель*, *Мерло-Понті*, *Камю* та ін.). Сучасна науково-виважена і більш плідна методологія періодизації історичного процесу, з'ясування рушійних сил і законів історії, сенсу і перспектив історичного розвитку ґрунтується на врахуванні всіх чотирьох аспектів В. с. Багатоаспектне бачення природи В.с. дозволяє подолати крайнощі вульгарно-економічних та технократичних, об'єктивно-ідеалістичних уявлень про історію.

ВИСЛОВЛЮВАННЯ – речення, яке може мати логічну оцінку "істинно". У сучасній логіці такі оцінки, як "правильно", "добре", "зрозуміло" та інші намагаються визначити за допомогою логіко-семантичних принципів як варіант оцінки "істинно". Основні типи висловлень: ствердження, запитання й імператив.

ВИСНОВОК – структурний складник міркування (або умовиводу); *висловлення*, в якому фіксують нове знання і яке отримують внаслідок його виведення (висновування) за допомогою певних логічних правил з інших висловлень – засновків міркування (див. *Міркування; Умовивід*).

ВИШЕНСЬКИЙ, Іван (імовірно, 1550, Судова Вишня, біля Перемишля – між 1621 – 1633) – укр. письменник-полеміст, філософ. Вірогідно походив із міщан або дрібної шляхти. Освіту здобув при Перемишльській єпископії. Співробітничав з Острозьким культурно-освітнім осередком, Львівським братством. В. – представник містико-аскетичного напряму в укр. філософській думці кін. XVI – поч. XVII ст., який був орієнтований на греко-візантійські і давньоруські духовні цінності. Його творчість засвідчує вплив ісихастських та ранньохристиянських ідей із помітним реформаційним забарвленням. Підґрунтям поглядів В. на проблеми пізнання, моралі, права, мови, освіти слугувала загальнофілософська концепція співвідношення Бога, світу і людини. Проблему такого співвідношення він розв'язував, виходя-

чи з ідеї несумірності Бога і світу, протиставлення трансцендентного світу як світу істини і добра, створеного Богом із нічого, нестабільному, тимчасовому, гріховному світу зла, де панують жорстокість, свавілля, неправда, підступ, зрада й насильство. Сенс людського життя В. вбачав у набутті людиною найвищого рівня духовності, перевтілення її у "внутрішню" людину шляхом входження у містичний стан "обоження". Все це досягається, на думку В., через самозаглиблення, самопізнання, моральне вдосконалення, інтеріоризацію християнських істин, здійснення життя в істині, що, у свою чергу, передбачало цілковите самозречення, відмову від усього мирського, в т. ч. від рідних і близьких, постійний самопримус, приречення себе на добровільні злидні й поневіряння, повне усамітнення у монастирських стінах тощо. Велике значення у цьому процесі В. надавав власним зусиллям людини, що свідчить про його опертя на концепцію людського самовладдя як одну з провідних концепцій греко-візантійської і давньоукр. думки. Вплив *Реформації* позначився на формуванні уявлень В. про церкву не як про надособистісну силу, а союз віруючих, на обстоюванні ним ідеї всесвященства і прикликання священиків мирянами, яка, проте, поєднувалася у нього з традиційною для православ'я вимогою випробовування пастиря чернечим життям. В. – прихильник плекання старослов'янської мови як мови православної релігії, як книжної мови предків, що найбільш адекватно виражала сутність здобутих через "внутрішній" духовний розум божественних істин; водночас він шанував і "просту" староукр. народну мову, активно використовував її у своїй творчості.

Осн. тв.: "Книжка"; "Краткословный ответ Петру Скарге"; "Послание Домникии"; "Зачапок мудрого латынина з глупым русином"; "Послание львовскому братству"; "Послание Йову Княгиницкому"; "Позорище мысленное".

ВИШЕСЛАВЦЕВ, Борис Петрович (1877 – 1954) – рос. філософ. Висланий із Росії у 1922 р. Разом із *Бердяєвим* заснував ж. "Путь" (Париж, 1925) і був його співредактором. В. як мислителя відзначають здатність до сміливого філософського синтезу і принципове уникання безумовних визначень та закінчених текстуальних викладів: найвищу цінність для нього становить вихід за межі свідомості, "транс" в Абсолютне. В. стверджує неможливість охопити Абсолютне в поняттях: сфера метафізики – "вся таємнича безмежність, що розгортається в інтуїції". Ця ідея становить підґрунтя пошуків В. у галузі етики і філософської антропології. Недосконалій моралі закону, яка звернена лише до людської свідомості, В. протиставляє етику благодаті, що сягає глибин підсвідомого. Визнаючи заслуги *Фройда* у розкритті еротичної природи підсвідомого, але слідом за *Юнгом* й Адлером, не задовольняючись вузькістю й однобічністю його розуміння лібідо і сублімації, В. протиставляє йому вчення про ерос і сублімацію, що спирається на платонівську і східнохристиянську містичну традицію. Потяг душі до збагачення її сутнісних сил ерос сублімує, перетворює нижчі підсвідомі прагнення у вищі, одухотворюючи і просвітлюючи їх до рівня обожування. Сублімація еросу здійснюється через трансценденцію, ставить людину в залежність від *Абсолюту*. Ця залежність має позитивний сенс, бо рятує людину не тільки від жахливої самотності у світі, а й від замкненості у самій собі, і забезпечує, зрештою, можливість "вільного трансу, вільного виходу у вільний простір Абсолютного". В останніх працях В. постає як історик рос. філософії, критик *марксизму* і соціальний філософ, рішучий супротивник тоталітаризму і проповідник вищих, релігійно-моральних цінностей, служіння яким вважає єдиною запорукою подолання бездуховності культури індустріальної доби.

Осн. тв.: "Етика Фіхте" (1914); "Етика перетвореного Еросу" (1931).

ВІДЕНСЬКИЙ ГУРТОК – група філософів, математиків та інших вчених, яка була створена у 1925 р. за ініціативою Шліка і під його керівництвом проіснувала у Відні до кін. 30-х рр.; започаткувала основні принципи логічного позитивізму. В. г. перебував під інтелектуальним впливом "ранньої" філософії *Вітгенштайна* (періоду "Логіко-філософського трактату"). Філософська позиція В. г. була антиметафізичною і "науковою", що виявлялось у відстоюванні і пропаганді "принципу верифікації": зна-

ченням пропозиції є метод її верифікації. У 1929 р. В. г. публікує свій маніфест "Наукова концепція світу. Віденський гурток", який присвячує Шліку. Основні тези маніфесту: 1) заперечення метафізики як такої, що позбавлена сенсу; 2) заперечення філософії як основоположної або універсальної науки, що існує поруч або стоїть над різними галузями єдиної емпіричної науки; 3) обґрунтування тавтологічного характеру істинних пропозицій логіки і математики. До В. г., крім Шліка (лідера і засновника), *Карнапа* (найбільш відомого представника) і Нейрата (найбільш радикального члена), належали філософи Бергман, Фейгль, Крафт, Наткін, Радакович, Вайсман, математики Гьодель, Хан, Менгер, Хан-Нейрат (друга дружина Отто Нейрата і сестра Ганса Хана) і фізик Франк. Десять осіб зазначені як симпатики, серед яких найбільш відомими були Рейхенбах і Греллінг у Берліні, Кайла у Фінляндії, Рамсей в Англії. Ейнштейна, Рассела і *Вітгенштайна* згадують у маніфесті окремо як "визначних представників наукової концепції світу" (див. *Аналітична філософія; Логічний позитивізм*).

ВІДНОСИНИ ВИРОБНИЧІ – одна з центральних категорій соціально-економічної філософії марксизму, яка виражає сукупність матеріальних відносин між людьми в процесі суспільного виробництва і руху суспільного продукту від виробництва до споживання. За *Марксом*, для виробництва люди вступають у певні зв'язки і відносини, і тільки в межах цих суспільних зв'язків і відносин існує їх ставлення до природи. Разом із відповідними їм продуктивними силами В. в. складають певний спосіб виробництва і слугують основою для виокремлення відповідних стадій суспільного розвитку – суспільно-економічних формацій. *Марксизм* вводить поняття закону відповідності В.в. рівню розвитку продуктивних сил, діалектика яких розкриває причини і сутність суспільного прогресу. В. в. – це суспільний базис, який визначає усі інші суспільні відносини, передусім соціальні, політичні, правові та духовні, які щодо базису виступають як надбудова. Примусові В. в. Маркс називає антагоністичними, непримиренними, оскільки вони поділяють суспільство на дві полярні частини – пригноблених і пригноблювачів, причому як перші, так і останні знаходяться у стані практично тотального відчуження, зокрема внаслідок експлуатації та конкуренції. В. в., в яких можуть гармонійно розкритися сутнісні сили людини, – це відносини співпраці (кожен свідомо працює на благо всіх, усі свідомо працюють на благо кожного).

І. Бойченко

ВІДНОСИНИ СУСПІЛЬНІ – категорія соціальної філософії, яка виражає сукупність багатоманітних зв'язків, що виникають між суб'єктами соціальної взаємодії і характеризують суспільство або спільноту як цілісність. Суб'єкти соціальної взаємодії водночас постають як носії даних В.с. Поняття "В.с." послідовно розроблялось у філософії *марксизму* і пов'язане з проблематикою соціального опредметнення-розпредметнення, соціального відчуження, соціального фетишизму, соціального виробництва, базису і надбудови, соціальних класів, соціальних антагонізмів тощо. Водночас очевидною є кореляція цього поняття з іншими базовими соціально-філософськими поняттями, які вводились у філософський обіг у межах, нерідко альтернативних стосовно марксизму, соціальних теорій: соціальні норми (*Дюркгейм*), соціальні форми та соціальна дистанція (*Зиммель*), соціальна дія (*Вебер*), соціальна стратифікація і соціальна динаміка (Сорокін), соціальна взаємодія та соціальна роль (*Дж.Г.Мід*), соціальні системи (*Парсонс*), соціальний обмін (*Хоманс*), соціальна установка (*Томас*, Знанецький), світ інтерсуб'єктивності (*Гуссерль*). Ці поняття можуть розглядатися, з одного боку, як базові для створення відносно самостійних соціальних теорій, а з іншого – як конкретизація і розвиток теорії В.с. в цілому. Суб'єктами соціальної дії, які є водночас носіями В.с., виступають насамперед люди з їх творчим потенціалом. Носіями В.с. можуть бути також соціальні групи, суспільство в цілому. У В.с. поєднуються аспекти безпосередньої і опосередкованої взаємодії. З одного боку, будь-які В.с. реалізуються в ситуації "обличчям-до-обличчя" (Мід), тобто особистісних взаємин. Це стосується не лише елементарних аспектів взаємодії – початкової соціалізації дитини або елементарної соціальної дії, а й найскладніших соці-

альних проблем, які включають невизначено велику кількість опосередкувань. З іншого боку, реалізація В. с. здійснюється через опосередкування (опредмечування-розпредмечування). В. с. можна також розглядати і як процес (подібно до понять "соціальна динаміка", "соціальна взаємодія", "соціальний обмін", "соціальний конфлікт" тощо), і як результат цього процесу (поняття "соціальні норми", "соціальні форми", "соціальна стратифікація", "соціальні ролі", "соціальні системи" тощо). В.с. як процес дозволяють розглядати суспільну діяльність як творчу, відбивають принципову можливість зміни й удосконалення будь-яких уже сформованих соціальних форм, інститутів і систем. В. с. як результат розглядаються переважно у вигляді заданих умов суспільної діяльності, як вираз тих сформованих закономірностей, які впливають на людину у процесі соціалізації.

І. Бойченко

ВІДНОСНА ІСТИНА – неповне, неточне, часткове відображення об'єкта, яке внаслідок своєї неповноти і неточності змінюється, поглиблюється в процесі розвитку пізнання. В. і. двоїста, суперечлива: як відображення дійсних сторін об'єкта, вона містить в собі момент абсолютного знання, як відображення неповне та неточне – момент омани. Між цими двома моментами В. і. існує межа, що є очевидною лише в найпростіших випадках. Зазвичай вона прихована і відкривається лише в процесі пізнання, суть якого й полягає в розмежуванні істини й омани. В отриманій більш повній істині нова межа знову прихована і т.д. (див. *Абсолютна істина; Істина*).

ВІДНОСНОСТІ ТЕОРІЯ – заснована *Ейнштейном* фізична теорія, що розглядає просторово-часові закономірності, справедливі для будь-яких фізичних процесів. Універсальність просторово-часових властивостей, які розглядаються В.т., дозволяє говорити про них як про загальні властивості простору-часу. Відповідно до загальної В. т., або теорії тяжіння, властивості простору-часу в даній області визначаються полями тяжіння, які діють у ній. У спеціальній В. т. аналізуються властивості простору-часу, справедливі з такою точністю, яка дозволяє нехтувати тяжінням. Спеціальна В. т., яка є частковим випадком загальної В. т., ґрунтується на принципі відносності – всі явища у всіх інерційних системах, що рухаються, мають однаковий перебіг. Цей факт можна сформулювати як інваріантність законів природи відносно перетворень руху. "Скинувши з Олімпу апріорності" (Ейнштейн) найбільш фундаментальні категорії мислення (категорії простору, часу та ін.), В.т. ввела у науковий вжиток і обґрунтувала конкретні методологічні засоби деабсолютизації понять строгих теорій. Це змусило значною мірою переосмислити категоріальний апарат філософії: категорії простору, часу, матерії, об'єкта, суб'єкта, причинності, абсолютного і відносного та ін. Результативними є спроби побудувати єдині багатомірні (коли простір – час мають більше чотирьох вимірів) теорії гравітації, електромагнетизму та інших взаємодій.

О. Кравченко

ВІДНОШЕННЯ – філософська категорія, яка характеризує вид зв'язку речей або властивостей, що визначається сторонами В. і, в свою чергу, сам їх визначає. Напр., кількісне В. 2/7 визначається числами 2 і 7; це В. визначає інші числа, що йому відповідають: 4 і 14, 6 і 21, 8 і 28 і т.д. Якщо за вихідні взяти числа 2 і 3 (2/3), то В. і відповідні числові пари змінюються. Основні види В.: якісні, кількісні, сутнісні (до них належать закони), причинні, цільові. Важливість категорії В. виявляється у тому, що інколи дійсність охоплюється трьома поняттями: річ – *властивість* – В., основним серед яких є *річ*. Це породжує речовизм у тлумаченні буття і його пізнанні, коли вся багатоманітність зв'язків зводиться до В. визначеностей до властивості, а об'єктів – до речей. Для певних потреб така структура корисна, і як елемент дійсності вона справді існує. Розкриття В. та їх зміна – одне з основних теоретичних і практичних завдань людини, яка повсюдно намагається знайти і сформулювати закони, в яких узагальнюється знання В. Але світ В. відкривається їй лише тому, що вона сама відноситься до світу: своєю діяльністю роздвоює його на суб'єктивне і об'єктивне, усвідомлює це В., робить його предметом і проблемою діяльності. Отже, для людини її зв'язок

зі світом постає як усвідомлюване, пізнаване і змінюване нею В., а вся дійсність – як сукупність В.

ВІДОБРАЖЕННЯ – філософська категорія, що позначає властивість будь-яких тіл, явищ, процесів, подій змінюватися під впливом взаємодії між собою і зберігати зміни, які виникають, у специфічних для себе формах: знаках, відбитках, структурних перетвореннях, енергетичних збуреннях тощо. Суттєвою рисою цих змін є те, що вони відносно адекватно відповідають якостям взаємодіючих матеріальних систем та обставинам, в яких відбувається взаємодія, і за визначених умов можуть виступати образами одних предметів у структурі інших. Хоч образ предмета щодо самого предмета виступає явищем вторинного ряду, однак на підставі змісту і характерних особливостей образу можна з'ясувати природу відображених предметів та умов їх існування. Оскільки взаємодія має певну протяжність у часі, відображенню та його результату властива процесуальність. Відповідно до рівня структурної організації матеріальних систем, що відбивають інші матеріальні системи, виділяють різні види відображення. Найрозвиненіші і найдосконаліші з них пов'язані з розвитком суспільства та діяльністю людини, коли компонентами процесу відображення стає взаємодія *суб'єкта* й *об'єкта*, а його результат виявляється в різновидах суспільної свідомості: науки, мистецтва, права, політики, моралі тощо.

П. Йолон

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ – філософсько-соціологічне поняття, яке характеризує міру відповідності поведінки особи, групи, прошарку, держави наявним вимогам, діючим суспільним нормам, правилам співжиття, правовим законам; співвідношення обов'язку і міри його виконання суб'єктом (особою, групою, класом). В. виникає на основі соціальних норм і реалізується як через певні форми контролю (громадська думка, статут, закон), так і через усвідомлення суб'єктами духовно-практичної діяльності своєї суспільної ролі. В. у структурному відношенні – явище багатогранне і містить такі найважливіші складники: усвідомлення необхідності діяти у відповідності з суспільними вимогами і нормами як соціальними цінностями; усвідомлення своєї безпосередньої ролі через наявність внутрішніх переконань, совісті, особистих інтересів і цілей; передбачення наслідків вибору, рішень і дій; критичність і постійний контроль за своїми діями, врахування їх наслідків для інших людей; прагнення особи до самореалізації в об'єктивному світі; самозвіт і самооцінка; суб'єктивна готовність відповідати за свої дії. Ці компоненти взаємопов'язані, і лише комплексний характер їх вияву створює об'ємну картину розуміння В. У свою чергу, В. сприяє дотриманню в суспільстві злагоди, балансу, інтересів справедливості, добропорядності у стосунках між людьми. Залежно від покладеного в основу поділу критерію (характер дій конкретного суб'єкта чи форма вияву об'єктивних відносин і норм) розрізняють: особисту (персональну), групову (колективну), класову, соціально-політичну В.; а також В. правову, економічну, моральну, політичну, соціальну, екологічну, професійну, партійну тощо. За сучасних умов соціального життя особливо зростає роль особистої (персональної) В., яка включає чинник усвідомлення індивідом В. перед собою, колективом, суспільством, національною спільнотою, людством в цілому. При цьому пріоритетними є загальнолюдські цінності. В різних теоретичних концепціях, особливо етико-філософських, В. тісно пов'язана з проблемою свободи, параметри якої дедалі розширюються з розвитком демократії, зростанням духовного потенціалу націй та кожного окремого учасника формування нового цівілізаційного простору.

ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЕТИКА – етика, започаткована *М. Вебером* на противагу етиці переконання з метою подолання дихотомії телеологічної (яка оцінює моральність дії залежно від її наслідків) та деонтологічної (що виходить із відповідності принципу, переконанням, обов'язку) етик. Якщо етика переконання розглядає відповідальність як ставлення чогось в обов'язок особистості, відповідно до принципів, яких вона дотримується, то В.е. пов'язує відповідальність не лише з дотриманням певних приписів, а й вимагає зважати на передбачувані наслідки діяльності. В XX ст. В. е.

набуває глобальних вимірів; на засадах онтології вона розробляється *Йонасом*, який, на противагу *Канту*, пропонує наступне формулювання категоричного імперативу: "Чини так, щоб наслідки твоєї дії узгоджувалися з неперервністю автентичного людського життя на Землі". Комунікативна філософія (*Апель, Габермас*) розробляє дискурсивно-консенсуальну концепцію відповідальності, в якій поєднуються деонтологічний і телеологічний аспекти етики, що знайшло відображення в принципі універсалізації як критерії легітимації норм. Згідно з Апелем, моральна максима, яка заступає кантівський категоричний імператив, містить припущення, що прямі й побічні наслідки в задоволенні інтересів кожного окремого учасника (згоди), очікувані із всезагального дотримання даної максими, можуть бути без примусу прийняті усіма.

А. Єрмоленко

ВІДРОДЖЕННЯ – епоха розвитку європейської культури (XIV – XVI ст.), коли відбувається перехід від культури *Середньовіччя* до культури Нового часу. Термін "В." традиційно означає відродження Античності в європейській культурі. Звернення до античної культури властиве романському В., яке виявилось передусім у невербальних мистецтвах, а вже потім у художній літературі та філософії; при цьому античні мотиви не витісняють християнські, а взаємодіють із ними. На відміну від романського, германське (північне) В. відроджує дух першохристиянства з його філософськими та моральними ідеалами, а тому має не естетичний, а морально-релігійний характер, викликаючи до життя таке явище, як *Реформація* і виводячи на світову арену третю конфесію християнства – протестантизм. Філософія епохи В. – це не просто відродження і засвоєння філософської античної традиції, а й оригінальна переробка та модифікація аристотелізму та платонізму, епікуреїзму та стоїцизму. Найвеличніші постаті доби В. – *Кузанський, Бруно, Коперник, Мак'явеллі, Компанелла,* – не пориваючи з багатою спадщиною античної та середньовічної думки, заклали нові засади філософування, які сприяли формуванню наукового світогляду та наукової картини світу, що знайшла втілення в природничонауковій картині світу *Галілея – Ньютона* та у філософських течіях *емпіризму* та *раціоналізму* Нового часу. В Україні В. (або ренесансний гуманізм) охоплює ранньоновітній період розвитку укр. думки (серед. XIV – кін. XVII ст.). Набувши розвитку у різних формах, воно позначилося відкритістю до різних інтелектуальних традицій (насамперед до західноєвропейської), формуванням нового світогляду з властивою йому вірою в людину та її можливості, опануванням античної спадщини, наближенням до природи, ідеалізацією останньої як об'єкта мистецького зображення, переважанням ідеалу споглядання (з притаманним останньому перенесенням творчої активності людини у внутрішній духовний світ) над ідеалом громадянської активності, започаткуванням новітньої освіти.

Н. Хамітов

ВІДЧАЙ – поняття філософії екзистенціалізму, що окреслює екзистенційну ситуацію граничного буття, в якій людина переживає абсолютну неможливість подальшого існування у звичному буттєвому просторі. *К'єркегор* розрізняє два вияви В.: пристрасне бажання не бути собою та пристрасне бажання бути собою. Ця контраверза породжує суперечність і, розв'язуючись, може конституювати ще один фундаментальний вияв В. – нагальне прагнення вийти за свої межі, стати іншим. Якщо перший вид В. може призвести до самогубства людини, а другий, витіснений у підсвідоме, повернути до буденного буття, то третій виводить людину у принципово новий буттєвий простір метаграничного буття, в якому відбувається розв'язання колізій і буденного, і граничного буття в екзистенційному просторі толерантності і любові. Людина, яка потрапила в екзистенційний простір В., стає майже нечутливою до жаху: В. є метаморфозою і туги, і жаху. Але якщо туга й жах замикають людину в собі, то В. розгортає перед нею світ. В. – це стан граничної самотності та безвиході. Самотність, породжена В., концентрує в собі безутішність та безвихідь і, переповнившись ними, стає безкінечно тяжкою, заповнюючи все існування. Однак граничний тягар самотності-відчаю разом з тим звільняє особистість від буденних стереотипів світогляду і надає йому таку цілісність, яка прокладає

шлях до звільнення від самотності-нудьги, самотності-туги й самотності-жаху. Самотність В. парадоксальним чином розкривається світові, і у такій екзистенційній ситуації людина бачить вихід з абсолютної безвиході.

Н. Хамітов

ВІДЧУЖЕННЯ – фундаментальна метаморфоза людської діяльності, наслідки якої (як і сам процес) стають непідвладними її суб'єктові. Один із найтиповіших виявів В. – зображуване в давньогрецьких трагедіях "невлучання у ціль". Воно відтворює іманентну суперечливість діяльності, пов'язану з особливостями входження індивідуальних людських вчинків у "стихію всезагальності" (*Гегель*). Цим зумовлена, зокрема, утопічність спроб "остаточного" подолання В., котрі мали місце в історії людинознавчих концепцій. Щоправда, існують форми В., які виникли історично і властиві певній цивілізації. Вони можуть зазнавати модифікацій або відходити у минуле, проте їхнє місце заступають інші.

ВІДЧУТТЯ – одна із пізнавальних здатностей у *теорії пізнання*, полягає в перетворенні енергії зовнішнього подразнення на факт свідомості суб'єкта завдяки безпосередній дії матеріальних *об'єктів* на органи чуття людини: зору, слуху, дотику, смаку, нюху. В результаті виникає суб'єктивний образ об'єктивної реальності, який є відносно правильним відбитком окремих властивостей предметів і явищ. В. соціально обумовлене і концептуально навантажене в процесі пізнання. Воно є джерелом первинних відомостей про об'єктивний світ, тому виступає початковим етапом процесу пізнання. Однак у трактуванні відношення предмета і його В. в різних варіантах теорії пізнання існують принципові розбіжності. Так, реалістичні теорії пізнання стоять на позиції незалежності об'єкта від В. Суб'єктивний ідеалізм розглядає предмет як поєднання багатьох В. і обумовлює його існування самим актом В. (*Берклі*, *Мах*). Перебільшення ролі В. у процесі набуття знань є характерним для сенсуалізму та *емпіризму*. Приниження або заперечення значення В. у пізнанні світу властиве *раціоналізму*. Психобіологічну природу В. вивчає фізіологія та психологія.

П. Йолон

ВІЙНА – складне соціально-політичне явище, стан суспільства, в якому основним видом діяльності є організована збройна боротьба між державами, класами або націями (народами). У міжнародно-правовому аспекті В. – це легітимне здійснення державою збройного насильства відносно іншого суб'єкта права, яке змінює статус їхніх відносин (термін дії міжнародних угод тощо). Стан В. у суспільстві визначається наявністю організованої збройної боротьби в тій чи іншій специфічній формі, яка змінює основні форми його буття. Так, В. передує офіційне повідомлення про початок воєнних дій, припинення дії угод мирного часу, проведення мобілізації. Руйнівний характер В. простежується впродовж останніх сотень років при обчисленні людських втрат. У XVII ст. загинуло у війнах 3 млн. осіб, тоді як у XVIII ст. ця цифра складала 5,2 млн., а в XIX ст. – 5,5 млн. У XX ст. В. включила в об'єкт руйнування не тільки воєнні формування, а й цивільне населення, природне середовище. В роки Другої світової В. тільки цивільних загинуло 2 млн. осіб. Історико-філософська традиція аналізу В. починається з фрагментів *Геракліта*, згідно з якими "В. – батько всього і всього цар". *Демокрит* одним із перших серед античних мислителів почав розрізняти внутрішні та зовнішні В., а *Платон* розкрив економічні причини В. і намагався в "Законах" визначити правила ведення В. Позитивне ставлення до В. в Античні часи змінилося в епоху Середньовіччя й Нового часу на моральне засудження її наслідків та мрії щодо "вічного миру". *Еразм Роттердамський*, *Спіноза* визначали В. не тільки як засіб політичної боротьби, а й як стихійне лихо. В. раніше за мир досягла розвинених форм, тому раніше знайшла своїх теоретиків. Нім. "філософ В." Клаузевіц дослідив зв'язки В. з політикою, визначаючи першу як "продовження політики іншими, насильницькими засобами", а останню – як "розум уособленої держави". Він доводив утопічність мрій про "вічний мир". Надмірна політизація в тлумаченні В. марксистськими теоретиками XIX – XX ст. заважала усвідомленню визначення В. як такого напруження збройної боротьби між конфліктуючими сторонами, межі якого визначає розумна політика. Традицію розгляду В. у двосторонніх

зв'язках з політикою підтримали нім. теоретики (Мольтке, Шліффен), рос. вчені XIX ст. (Леєр, Міхневич), укр. воєнні теоретики XX ст. (Байков, Колодзінський, Петлюра) та ін. В. як засіб вирішення конфліктів між соціальними суб'єктами досягла свого апогея в кін. XIX – пер. пол. XX ст. За сучасних умов можливої ядерної катастрофи вона не може вважатися актом адекватної поведінки в конфліктній ситуації, інструментом розумної політики, тому політико-етичний поділ на справедливі та несправедливі В. втрачає сенс. Мир як політична альтернатива В. завжди включає можливість вибору шляхів мирного розв'язання соціальних конфліктів. Своєрідним підсумком того, що було зроблено мислителями за тисячі років, є формула: В. наскрізь суперечлива. Вона дає здобич і прибуток, рабів та коштовності, але водночас доводить до нищення навіть переможців (*Руссо*); виявляє суперечливе прагнення народів жити в мирі, як і звичку вирішувати суспільні протиріччя за допомогою сили (*Аристотель*), породжує героїв і боягузів водночас (Еразм Роттердамський), "оздоровлює" дух народів і, разом з цим, викликає ниці пристрасті (*Гегель, Кант*). Сучасний світ не став пост'ядерним, а тому несе нові загрози миру – через поширення ядерних матеріалів, ядерний шантаж держав, які володіють ядерною технологією та ракетною зброєю. Ядерна В. не відкинута остаточно й навіть передбачається воєнними доктринами деяких країн.

М. Цюрюпа

ВІКО, Джамбаттиста (1668, Неаполь – 1774) – італ. філософ. Навчався у Неаполі. Від 1699 р. – проф. риторики ун-ту в Неаполі, від 1734 р. – придворний історіограф. Автор низки праць із філософії, риторики, філології, історії права. Найважливішим внеском В. у філософію було осмислення ним історії як головного чинника людської діяльності. За В., люди можуть адекватно зрозуміти і відобразити лише те, що самі створюють. Тому світом, в якому людина панує, насправді є історія. Історична наука постає як автентичне осмислення, самосвідомість історичного процесу. Подібно до давньогрецьк. історика Полібія та давньокит. – Сим Цяня, В. розглядає темпоральний рух суспільства як множину історичних коловоротів. Але, на відміну від них, основною одиницею історії вважає не окремий народ, а історичний (громадянський) світ, утворений спільнотою однотипних народів. Таких світів виокремлено два: світ стародавніх та світ християнських народів. В. обстоює думку про те, що життєвий цикл кожного народу вичерпується трьома основними епохами, які аналогічні періодам життя людини – дитинству, юності та зрілості. Ці епохи В. пов'язує з відповідними формами політичної влади. Першу, божественну, епоху визначає влада монархів, батьків, жерців; другу, героїчну, – влада аристократії; третю, людську, – влада демократії або ж представницької монархії. Своєрідність цих етапів чималою мірою зумовлюється притаманними їм особливостями у розвитку міфології, релігії, філософії, права, логіки, мистецтва, мови й письма.

Осн. тв.: "Універсальне право" (1720 – 1722); "Основи нової науки про спільну природу націй" (1725) та ін.

ВІЛЬНОДУМСТВО – ідейна течія в духовному житті суспільства. В. визнає право людини на свободу мислення, критичне ставлення до існуючих порядків і поглядів. Термін "В". з'явився у процесі боротьби з релігійною нетерпимістю, догматизмом і авторитаризмом релігії, тобто як антирелігійна течія суспільної думки. Вперше його вжив англ. деїст Коллінз (1676 – 1729), який вважав, що найкращий шлях до істини пролягає через В. У вузькому розумінні В. виступає як антирелігійне, що визнає право розуму на вільне пізнання світу, а відтак є формою критичного релігієзнавства. Якщо на перших етапах свого розвитку В. орієнтувалося на форми зовнішнього вияву релігійності (критика деяких обрядів, поведінки служителів культу тощо), то у пізніші часи воно переноситься на внутрішній зміст релігії, набирає теоретично обґрунтованих форм. Історичними формами В. є єресі, *богоборство*, релігійний нігілізм, *деїзм*, пантеїзм, антиклерикалізм, *скептицизм*, антитеїзм та ін.

А. Колодний

ВІЛЬЧИНСЬКИЙ, Юрій Михайлович (1958, смт. Літин Вінницької обл.) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка. Докт. дис. "Етно-

культурні проблеми філософії мови Олександра Потебні" (1997). Доц. кафедри філософії ЛНУ ім. І. Франка. Автор понад 70 наукових праць з укр. філософської думки, філософії мови, філософії історії.

Осн. тв.: "Олександр Потебня як філософ" (1995); "Розвиток філософської думки в Україні. Курс лекцій", у співавт. (1994).

ВІНДЕЛЬБАНД, Вільгельм (1848, Потсдам – 1915) – нім. філософ, глава баденської школи *неокантіанства*. Погляди В. формувалися під впливом критичної філософії *Канта*. Започаткований В. у контексті трансцендентальної філософії підхід пізніше дістав назву нормативізму, або ж телеологічного критицизму. За такого підходу предметом філософії постає не те, що є, тобто той чи інший зріз буття (як це має місце в окремих науках), а те, що має бути, належне, ідеали, цінності. Філософію В. визначав як нормативну "критичну науку про загальнообов'язкові цінності". Поєднуючи ідеї *Канта*, Фіхте, Лотце, з одного боку, та настанови об'єктивного ідеалізму – з іншого, В. тлумачив історію як низку циклів усвідомлення й втілення цінностей. Особливу увагу приділяв методу історичних наук як "органону філософії". Розглядаючи цінності як апріорні й загальнозначущі, В. виокремлював як основні послідовні щаблі етичні, естетичні й релігійні цінності. В. залишив по собі досить потужну філософську школу, найпомітніші представники якої (Риккерт, Мюнстерберг, Ліннс, Кон, Ласк, Кронер та ін.) поглибили і конкретизували його ідеї.

Осн. тв.: "Прелюдії" (1902); "Про свободу волі" (1904); "Філософія в німецькому духовному житті XIX ст." (1909); "Філософія культури і трансцендентальний ідеалізм" (1910).

ВІНЕР, Норберт (1894, Колумбія, шт. Міссурі – 1964) – амер. учений, один із фундаторів кібернетики, філософ. Навчався у Сантаяни і Ройса (Гарвард), Рассела і Харді (Кембридж), *Гільберта* і *Гуссерля* (Геттинген). На формування світогляду В., його творчих інтересів вплинули ідеї *Ляйбніца*, *К'єркегора*, Гіббса. Ранні праці В. стосувалися переважно проблем математичної логіки і основ математики. В. був рішучим противником поділу математики на чисту і прикладну, вважаючи її наукою єдиною, цілісною, органічно пов'язаною з багатьма іншими науками. Від серед. 20-х рр. математична творчість В. значною мірою почала визначатися також постановкою та вирішенням проблем у широкому спектрі наук – природничих, технічних і навіть соціальних. В. належить чимало важливих результатів у різних розділах математики, зокрема у математичному аналізі, теорії ймовірностей та загальній теорії тауберових теорем, теорії інтерполяції та екстраполяції та ін. В. досліджено важливий клас випадкових процесів, що носять його ім'я ("вінерові процеси"). Значну увагу В. приділяв дослідженням проблем теоретичної фізики (статистичної механіки, квантової теорії, теорії відносності) та пов'язаних з нею наук.

Осн. тв.: "Кібернетика..." (1948); "Кібернетика і суспільство" (1950).

ВІНКЕЛЬМАН, Йоган Йоахім (1717 – 1768) – нім. просвітник, представник нім. класичної естетики, історик античного мистецтва. За освітою богослов. Світогляд В. формувався під впливом праць англ. і франц. просвітників (Шефстсбері, Монтеск'є, *Вольтера* та ін.). Прийнявши католицьку віру, в 1755 р. переїжджає до Рима; від 1763 р. – головний антикварій й "президент старожитностей" Ватикану. Виступав, з одного боку, проти раціоналізму *Вольфа* та його школи, вважаючи, що осягнення прекрасного перевищує можливості наших пізнавальних здатностей; з іншого боку, з позицій просвітницької філософії критикував манірне аристократичне мистецтво XVIII ст., протиставляючи йому ідеалізоване античне мистецтво як зразок для всіх країн і народів. Ідеалом для В. слугувала давньогрецька скульптура епохи класики, "її благородна простота і спокійна велич". Через те що давньогрецьке мистецтво ідеальне й піднесене, воно здійснює катарсисний вплив на людину, сприяє пом'якшенню або й подоланню її особистих негараздів, страждань і буденної метушні. До основних чинників унікальності й небаченого розквіту цього мистецтва, як одного з найвищих досягнень загальнолюдської культури, В. зараховує природні умови Давньої Греції, суспільний лад і свободу, "котра панувала в

управлінні й державному устрої країни". За висловом *Гете*, В. був Колумбом, який відкрив для німців Давню Грецію. Його праці започаткували європейську наукову археологію й історію мистецтва, створили філософсько-естетичне піґрунтя для застосування порівняльного методу в царині дослідження формування, розквіту й занепаду мистецтва.

Осн. тв.: "Думки з приводу наслідування грецьким творам в живописі й скульптурі" (1755); "Історія мистецтва давнини" (1764).

ВІРА – термін для позначення особливого екзистенційного, духовного акту людської життєдіяльності, який не визначається лише практичними, емпіричними чи теоретичними засадами його своєрідності, змісту, основ і критеріїв; одна з найважливіших специфічних здатностей людини сприймати належне як суще, бажане як дійсне, майбутнє як сучасне; сприймати не підтверджені соціально-історичним чи індивідуальним практичним або ж пізнавальним досвідом, не обґрунтовані емпіричними, експериментальними чи логічними засобами знання, цінності, норми та ідеали як істинні, автентичні характеристики об'єктивної реальності; підґрунтя і складник адекватного вираження людських світовідношень, надій і сподівань; одна з наріжних світоглядних категорій. Розглянута в онтологічному аспекті, В. сягає своїм корінням у підґрунтя свідомої діяльності людини, не обмежуючись її розсудковими поняттями, раціональними знаннями і сферою логічного мислення. Вона постає як їх глибинна передумова, основа, джерело і рушійна сила. В. безпосередньо пов'язана з життєвим світом людини, її практичною, предметно-перетворювальною життєдіяльністю, але у граничних життєвих ситуаціях (див. *Гранична ситуація)* вона набуває виняткового значення. Стан людини за цих ситуацій є предметом пильної уваги релігії, теології та філософії, особливо *екзистенціалізму*. Термін "В." в широкому розумінні означає те саме, що й віровчення, тобто система релігійних поглядів, яких дотримується та чи інша людина; у вужчому розумінні В. – це або вища, протиставлена розумові духовна потенція людини, або раціонально необґрунтована впевненість у реальному існуванні різноманітних надприродних явищ і істот. Втім досить поширене ототожнення релігійної В. з В. як такою є некоректним. У філософії екзистенціалізму В. посідає одне з чільних місць. Уже сам термін "екзистенція" ("буття поміж"), з одного боку, фіксує переломну ситуацію вибору, з другого – необхідність її розв'язання. У сфері теорії пізнання та методології науки, в т. ч. історичної, В. постає передусім як така форма сприйняття знань, норм, форм, засобів, методів наукової діяльності, при якій останні приймаються безпосередньо, без раціональних доведень чи підтверджень досвідного характеру. В сучасній філософії науки В. як відданість чи прихильність вчених до певних передпосилочних щодо пізнання структур визнається істотним чинником конституювання й функціонування наукових спільнот, збереження й розвитку пізнавальних традицій, ефективності дослідницьких програм. Осягнення історичної реальності, відокремленої, як правило, від вченого чималими відтинками часу і недоступної для безпосереднього контакту, включає В. до осмислення пізнавального процесу та його результатів як неодмінний і суттєвий складник. Особлива значущість В. в арсеналі засобів осягнення історичного процесу чималою мірою зумовлюється й тим, що історія – це, по суті, неперервний стан нестійкої динамічної рівноваги розмаїтих індивідуальних і суспільних сил, соціальних і політичних систем, перехідних стадій невизначеності та вибору. За таких обставин і в процесі їх осягнення В. відіграє першорядну роль.

ВІРОСПОВІДАННЯ – термін, який характеризує конкретне сповідання віри, конфесійну диференціацію релігії (В. християнське, протестантське, юдейське, греко-католицьке тощо). Різні підходи в інтерпретації тих чи тих положень релігійного вчення нерідко приводять до утворення різних В. у межах однієї і тієї самої релігії. Поняття "В." часто вживається для характеристики приналежності людей до певної релігії, церкви, конфесії, релігійного напряму чи об'єднання.

ВІРТУАЛЬНІСТЬ (від лат. virtualis – можливий, спроможний, здатний) – характеристика квазіреальності деяких об'єктів та їх властивостей, що викорис-

товується для пояснення, опису й аналізу як об'єктивно існуючих предметів, так і штучно створених сучасними інформаційними технологіями, зокрема комп'ютерною технікою. До першого виду віртуальної реальності належать: абсолютно тверде тіло, абсолютно сухе повітря, абсолютно рівна поверхня, ідеальний газ, точка, віртуальні мікрочастинки і т. ін. До другого – тримірні об'ємні тіла і різні трансформації їх форм, що здійснюються на двомірному (пласкому) екрані дисплея; а також комп'ютерні програми та ігри (типу "Тамагочі", "Віртуальна жінка" тощо). Зміст поняття "В." можна проілюструвати його функціонуванням у теорії мікрочастинок. Так, взаємодію між електронами пояснюють не реально випромінюваними фотонами, а віртуальними; при цьому віртуальним фотонам приписуються такі самі властивості, як і реальним, хоч вони розглядаються тільки як можливі об'єкти, а не реально існуючі. Використання поняття "віртуальна реальність" у мікросвіті та комп'ютерних технологіях виявилося таким само ефективним способом пізнання об'єктивної реальності, як і використання ідеалізованих об'єктів першого виду.

ВІТАЛІЗМ (від лат. vis – сила, міць; vitalis – життєздатний, життєвий) – біологічне, натурфілософське вчення, яке виходить із особливої життєвої сили як визначального чинника у розумінні феномена життя. Віталістичні уявлення про особливу життєву силу, яка обумовлює усі прояви життя, з'явилися вперше у Франції. Луї Дюма (1765 – 1813) протиставив В. пануючому на той час механістичному світорозумінню, але не створив впливової натурфілософської концепції. Під впливом успіхів хімії, біохімії та фізичної хімії у пізнанні життя В. було витіснено на периферію філософських питань біології. Проте на поч. XX ст. у процесі критики теорії еволюції відроджується аристотелівська ідея телеологічної ентелехії як нефізичного доцільно діючого фактора, що дало поштовх до відродження В. Щоб розмежуватися із попереднім етапом В., Вірхов увів до наукового обігу термін "неовіталізм" (1856). Неовіталізм репрезентують Бехер, Юкскюль, Рейнке, Дриш та інші мислителі, які визнавали наявність позаматеріальних вітальних чинників. На представників філософської антропології (*Шелер, Плеснер, Кассирер*) вплинуло вчення біолога Ікскюля про внутрішній та зовнішній світи організму, а також про координацію і рівновагу у кожному організмі системи рецепторів та системи афекторів, які забезпечують автономію живого організму. Із розвитком біології неовіталізм знову відійшов до царини натурфілософії і втратив наукову актуальність. Як природничонаукову засаду філософської антропології В. критикував *Гелен*.

ВІТАЛІЙ з Дубна (кін. XVI – поч. XVII ст.) – укр. релігійний мислитель. Автор одного із найвизначніших творів вітчизняної культури, спричинених піднесенням релігійного і духовного життя в період *Відродження* та *Реформації* в Європі. В. із позицій ортодоксального православ'я розвивав ранньохристиянські ідеї протиставлення світів духовного та матеріального, двонатурності людини, а також концепції свободи волі людини, її спасіння та ін.

Осн. тв.: "Діоптра, тобто дзеркало або певне зображення життя людського в світі"; "Єв'є" (1612).

ВІТГЕНШТАЙН, Людвіг (1889, Відень – 1951) – австр. філософ. Викладав філософію у Кембриджському ун-ті (1939 – 1947). Філософські погляди В. в перший період філософської еволюції (до 1934 р.) склалися під впливом знайомства з концепціями *Рассела* і Фреге, під керівництвом яких В. працював упродовж кількох років. Від першого В. сприйняв розрізнення смислу і значення мовних висловів. Від другого – метод логічного аналізу мови, який виявляє атомарні речення. "Ранній" В. розробляє концепцію значення, яка ґрунтується на понятті "іменування" (референція), дотримуючись поділу тверджень на синтетично та аналітично істинні. Істинність перших перевіряється фактами; другі твердження (твердження логіки й математики), на думку В., є тотожностями. Вислови, які не належать до жодної з цих двох категорій, не мають значення. Такими є, напр., метафізичні та релігійні твердження. В. виходить із тези, що принципи і правила логіки відбивають структуру реальності. Він, одначе, вважає, що повсякденна мова не слідує цій структурі і для потреб пізнання потрібна досконала

(ідеальна) штучна мова. Другий важливий твір В. ("пізнього") – "Філософські дослідження" – позначає радикальну зміну у концепції значення та ставленні В. до можливостей повсякденної мови. Замість розуміння значення як іменування пропонується теорія значення як способу використання висловів. "Пізній" В. переглянув оцінку можливостей повсякденної мови, прийнявши тезу, що вона є мовою досконалою, але нею потрібно уміти користуватися. На його думку, люди, використовуючи повсякденну мову, грають у мовні ігри, які відбивають різні форми життя. Такий підхід відкривав перспективу для контекстуального аналізу (див. *Контекст*).

Осн. тв.: "Логіко-філософський трактат" (1921); "Філософські дослідження" (1953).

ВЛАДА – здатність спрямовувати процеси, події, дії та поведінку людей у бажаному напрямі. В. передбачає наявність, по-перше, суб'єкта В. (того, хто застосовує В.), по-друге, об'єкта В. (до чого чи до кого В. застосовують), по-третє, засоби, з допомогою яких досягають В., і, по-четверте, мету, заради якої В. застосовують. Суб'єктом В. може бути окрема людина, група людей або й усе людство. Об'єктом В. можуть бути окремі люди або групи людей. Вимога, щоб суб'єкт В. усвідомлено застосовував В. і виявляв волю до В., так само як вимога, щоб об'єкт В. усвідомлював себе об'єктом В., є радше ідеальним типом владних взаємин: усвідомлення себе суб'єктом чи об'єктом В. у багатьох випадках є тільки частковим або відсутнім взагалі. Зокрема, у випадку замаскованого використання В. об'єкт В. може не усвідомлювати, що його поведінку спрямовують за допомогою певних технологій; так само переконання суб'єкта В. у тому, що він є дійсним суб'єктом В., може бути помилковим. У всіх цих випадках ідеться про самоусвідомлення або про міру усвідомлення сторонами справжньої ролі, яку вони відіграють у владних взаєминах. Переносне застосування поняття "В." має місце тоді, коли говорять, що інстинкти, почуття, ідеї, ідеології, гроші чи речі і т.п. "мають В. над людьми". Насправді тут маємо справу тільки із залежністю (яка, зокрема, визначає межі свободи будь-якого суб'єкта). Але тільки деякі різновиди залежності є виявами В. Об'єктом В. може бути також сам суб'єкт В., хоча при цьому він розрізняє себе – суб'єкта, на відміну від себе – об'єкта. У випадку В. особи над собою (своїм тілом, психічними станами) чи, напр., у випадку самоврядування народу (де держава виступає засобом самоврядування) суб'єкт В. використовує В. щодо самого себе. Існує багато різновидів особистої та колективної В., залежно від того, хто є суб'єктом та об'єктом В., які засоби використовує суб'єкт В. для досягнення В. і для чого (з якою метою) він використовує її: В. батьків над дітьми, В. вчителя над учнем, В. еліт, адміністративна, державна, судова В., В. масової інформації, В. окремих осіб у тих чи тих колективах (навіть дитячих), В. окремих осіб чи груп осіб в організованих злочинних угрупованнях тощо. Колективну В. часто здійснюють не безпосередньо, а з допомогою певних установ – держава, різного роду адміністрації тощо. Це уможливлює відчуження В. від суб'єкта В.: так, у випадку демократії (самоврядування) "суверен В." (народ) за певних умов стає більшою мірою об'єктом В., ніж її суб'єктом. У владних концепціях політику визначають як застосування В. з метою спрямовувати поведінку осіб та суспільних груп таким чином, щоб забезпечити деякий стан колективного цілого (див. *Політика*). Державна В. тоді виступає тільки одним із різновидів політичної В. Оскільки про "В. над природою" можна говорити тільки у випадку спрямування природних процесів у бажаному для людства напрямі, то екологічна криза та деякі інші наслідки технологічного поступу свідчать, що в дійсності В. людини над природою обмежена: по-перше, можливістю передбачати віддалені наслідки і, по-друге, можливістю контролювати застосування різних технологій. Найглибші антропологічні джерела В. полягають у заміні дії природних механізмів, які регулюють зв'язок усіх інших живих організмів з природою, свідомо контрольованими процесами. Втім було б помилковим розглядати В. людини над людиною (та одних суспільних груп над іншими) поза контекстом певної культури. Допустимий обсяг В., засоби досягнення В., мета, заради якої В. використовують, – усе це передусім залежить від особливостей культури та тих цінностей, які побу-

тують в даному суспільстві (звичаїв, етичних та правових норм тощо). Використання політичної В. (поза випадком, коли В. тотожня використанню сили або погрози силою) залежить насамперед від способів легітимізації В., від типів держави, загальної масової політичної культури та культури професійних політиків.

В. Лісовий

ВЛАСНІСТЬ – максимально можливе розпоряджання предметами різного роду, встановлене звичаєвим чи писаним правом. Суб'єктами В. можуть бути окремі індивіди чи колективи; відповідно розрізняють індивідуальну (приватну і суспільну) та колективну В. Індивіди можуть виступати співвласниками, і таку форму В. відрізняють від колективної В., оскільки суб'єктом колективної В. є певний колектив, взятий у цілому. Об'єктами В. можуть бути природні та штучні об'єкти, включаючи ідеї, задуми, проекти, різного роду інформацію ("інтелектуальна В."). У деяких суспільствах у минулому узаконеними об'єктами В. були люди (рабовласництво), в наш час рабовласництво існує лише в прихованій формі (de facto, а не de jure). Інститут В., що його встановлює звичаєве чи писане право (включаючи поєднання обох), передбачає певні способи набуття права В., використання цього права та способи відмови від В.: переведення В. в статус нічийної, передачі права В. іншій особі (продаж, дарування тощо). Особливості інституту В. залежать від типу суспільства, вони змінюються також історично. З В., як правило, пов'язаний рівень добробуту, суспільне становище, влада, рівень свободи, повага (престиж) і т. д. Тому форми В. та норми, які регламентують право В., перебувають у центрі уваги політичної філософії. Різні концепції політичної філософії та відповідні політичні ідеології відрізняються тим, який інститут В. вони вважають прийнятним. Оскільки центральним у політичній філософії є поняття "справедливість", то найчастіше право В. розглядається під кутом зору забезпечення бажаного рівня соціальної справедливості. Виникнення сучасного суспільства і ринкової економіки було наслідком того, що інститут В. став ґрунтуватися на праві В., у відповідності з яким відчуження В. виключається. Основна аргументація на користь права В. полягає в тому, що воно забезпечує більший рівень незалежності людини (її свободи), а також розв'язує економічну ініціативу, забезпечуючи тим самим високі темпи економічного зростання.

В. Лісовий

ВЛАСТИВІСТЬ – філософська категорія, яка позначає таку особливість об'єкта, способу його буття, що притаманна об'єкту як самототожній цілісності, дозволяє його ідентифікувати і відрізняти від інших об'єктів або встановлювати його схожість (тотожність) з іншими об'єктами. В. слід відрізняти від ознаки, яка виконує функцію певного знака, що співвідноситься з об'єктом і який вказує на те, чим є даний об'єкт, які його властивості. Ознака може бути проявом В., тоді цей прояв сприймається як знак, що несе інформацію про об'єкт. Проте ознака, як носій деякої інформації про об'єкт для суб'єкта, може бути фальсифікацією, лише імітувати певні В. Водночас В. пов'язана із самим буттям об'єкта, його визначеністю як даного предмета, невіддільна від цієї визначеності. Категорія В. є однією з фундаментальних в онтології. Особливий онтологічний смисл категорії В. пов'язаний із тим, що попри існування поряд з інваріантними, незмінними В. для кожного об'єкта є В. мінливі, минущі, тимчасові (різноманітні стани об'єкта), але врешті-решт саме категорія В. дозволяє мислити світ як *універсум*, в якому є впорядкованість, системність, раціональність, закономірність. В абсолютно плинному світі неможливі предмети, що мають певні В., а тому не існують і самі предмети, неможливі регулярність і закономірність. В історії філософії проблема В. дискутувалась уже за часів Античності (*Аристотель*, *Порфирій*) у зв'язку із розрізненням атрибутів (необхідних, суттєвих, невіддільних В. предмета) і акциденцій (випадкових, мінливих, тимчасових В.), а також у Середньовіччі і в Новий час у зв'язку із проблемою субстанцій і співвідношенням субстанції, її атрибутів, акциденцій (*Тома Аквінський*, *Декарт*, *Гоббс*) та модусів (*Спіноза*). Особливе місце посідає питання про т. зв. первинні і вторинні якості, витоки якого сягають Античності (*Демокрит*),

але яке особливої ваги набуло в XVII ст. (*Галілей, Локк*). Поділ на первинні і вторинні якості відбивав проблему виявлення у предметах (об'єктах) тих В., які не мають суто феноменального характеру, не пов'язані із чуттєвістю суб'єкта. З точки зору сучасної філософії можливі різноманітні класифікації чи типології В. Відповідно до типу тих об'єктів (сутностей), які є предметом мислення, можна розрізняти В. реальних (емпіричних) об'єктів, В. логіко-концептуальних (теоретичних) об'єктів і В. уявних (створених художньою чи релігійною фантазією) об'єктів. Наукове пізнання, вичленовуючи сфери дослідження, що відповідають окремим наукам та науковим дисциплінам, водночас вичленовує і відповідні типи В., притаманних об'єктам певної науки чи наукової дисципліни. Особливе значення має розрізнення В. класифікаційних або якісних (дають можливість віднести об'єкт до певного класу об'єктів), В. порівняльних (дозволяють ввести між об'єктами відношення порядку, порівняти за інтенсивністю) і В. кількісних (співвідносяться із поняттям вимірної величини).

В. Свириденко

ВНУТРІШНЄ і ЗОВНІШНЄ – фундаментальні категорії, які відбивають структуру феноменального світу людини та світу, що її оточує. Мають три основних плани функціювання. 1) Людина дієво ставиться до світу, тобто відділяє його від себе, протиставляє і робить його зовнішнім середовищем, у той час як сама вона постає як внутрішня його частина. Ставленням до світу як до зовнішнього людина відрізняється від тварини. 2) Діяльність роздвоює саму людину – в ній розвивається внутрішній духовний світ (ідеї, ідеальне, свідомість, цілі і т. п.), на відміну від зовнішнього – тілесної оболонки. Наявність внутрішнього світу – теж суттєва особливість людини. На такій її роздвоєності і зовнішності дій виникає уявлення, що зовнішнє – це матеріальний світ, а внутрішнє – свідомість; що перше існує об'єктивно, незалежно від другого. Але коли матерія існує поза свідомістю, то остання так само зовнішня щодо матерії, що зумовлює виникнення філософського *дуалізму*. Необхідно визнати, що співвідносяться не свідомість і матерія, а два види матерії – людина і світ. Тоді структура зв'язку зовнішнього і внутрішнього інша: навколишній світ – людина як реальна істота і ядро світу – свідомість як внутрішнє в людині, а отже, і у всій дійсності. 3) Завдяки діяльності роздвоюється і весь світ на В. і З. Майже всі полярні категорії відбивають таку його подвійність, розщепленість на явище і сутність, речі в собі і речі для нас, можливість і дійсність і т. ін. Найбільша протилежність, якої досягає людина в такому напрямі, – буття і небуття світу: силою свого духу (і в цьому основна його особливість) вона здатна вийти взагалі за межі реальності і уявити її неіснуючою. На цій підставі виникають релігійні та ідеалістичні уявлення про світ і людину як його частину.

"ВНУТРІШНЯ" і "ЗОВНІШНЯ" ЛЮДИНА – поняття філософії патристики. На відміну від "зовнішньої" людини, емпіричної, "внутрішня" людина вважалася пов'язаною з надкосмічним творцем, ніяк не співвідносною із матеріальним світом. Суть "внутрішньої" людини мислилася осяжною тільки через надприродний світ благодаті, сили природного людського розуму вважалися недостатніми. Зосередження на "внутрішній" людині, на духовному світі було обов'язковою умовою досягнення спасіння душі віруючого. Вчення про "внутрішню" людину, що розроблялося в межах християнської філософії, відкрило шлях до розвитку такої науки про людину, як психологія, а проповідуваний принцип самозосередження, абстрагування від чуттєвих вражень сприяв становленню теоретичного мислення. Різні модифікації цього вчення наявні в укр. філософській думці від Княжої доби і до XIX ст. включно. Найоригінальніші його інтерпретації репрезентовані в творчості *Вишенського, Могили, Туптала, Сковороди, Величковського, Юркевича.*

ВОЗНЯК, Степан Михайлович (1929, с. Шарпанці Львівської обл.) – укр. філософ. Закінчив філологічний ф-т ЛНУ ім. І. Франка (1953). Докт. філософських наук (1986), проф. (1989). Від 1990 р. – проф. кафедри філософії ПУ ім. В.Стефаника. Наукові інтереси – історія філософії України, релігієзнавство. Автор понад 120 наукових праць.

Осн. тв.: "Іван Франко – поборник єднання народів" (1974); "У боротьбі за

дружбу народів: Проблеми нації і національних відносин в ідеології української революційної демократії останньої чверті XIX – початку XX ст." (1981); "Духовні цінності українського народу", у співавт. (1999) та ін.

ВОЙТКО, Віталій Іванович (1927, с. Стецівка Черкаської обл. – 1989) – укр. філософ. Закінчив фізико-математичний ф-т ПДУ (1949), НПУ ім. М. Драгоманова (1952). Докт. філософських наук (1965), проф. (1969), чл.-кор. АПН СРСР. Викладав філософію в НПУ ім. М. Драгоманова (1953 – 1959), зав. кафедрою філософії в НТУ "КПІ". В 1972 р. – директор Ін-ту психології НАНУ. Від 1983 р. до кінця життя – проф. кафедри суспільних наук Центрального ін-ту вдосконалення вчителів. Коло наукових інтересів: проблеми наукового світогляду, соціально-психологічні проблеми науково-технічного прогресу, взаємозв'язку людини, техніки, суспільства; розробка принципів та основ наукового керівництва розвитком суспільства. Автор близько 60 наукових праць із філософії, психології, соціології, у т. ч. 8 монографій.

Осн. тв.: "Соціально-психологічний аспект науково-технічної революції" (1976); "Етика сімейних відносин" (1981); "Долаючи інерцію мислення" (1988).

ВОЛОВИЧ, Володимир Ілліч (1939, с. Мірча Київської обл.) – укр. філософ. Закінчив КНУ ім. Т. Шевченка (1969). Докт. філософських наук, проф. Від 1991 р. – декан ф-ту соціології та психології КНУ ім. Т. Шевченка. Президент Соціологічної асоціації України (1990 – 1998). Коло наукових інтересів – специфіка соціального пізнання, питання методологічного обґрунтування соціологічного дослідження, тенденції соціального розвитку суспільства за умов його трансформації. Фахівець у галузі загальної соціології та соціології політики, суспільної свідомості та методів вивчення громадської думки. Автор 12 індивідуальних монографій та численних розділів у колективних монографіях, підручниках та посібниках із соціології для вузів.

Осн. тв.: "Надійність інформації в соціологічному дослідженні" (1974); "Транзитна міграція в Україні", у співавт. (1994); "Політологія посткомунізму", у співавт. (1995); "Соціологія", у співавт. (1998); "Філософія", у співавт. (2000).

ВОЛОДІННЯ – суспільно-особистісний спосіб взаємодії життєдіяльності суб'єкта із соціальною реальністю, який полягає у підпорядкуванні останньої або певних її фрагментів його волі, меті, у досягненні панування над ними для перетворення їх у надійний засіб самовизначення. У соціумі В. є формою вияву та способом існування влади. Володіти соціальними зв'язками, життєвою ситуацією, суспільним явищем, іншою людиною – означає вміти підкорити їх власній волі, зробити засобом власного самоутвердження, тримати їх у покорі, контролювати і управляти ними. Визнання людьми В., як факту життя, примушує їх дотримуватись вимог соціальної ієрархії, субординації та координації відповідних зв'язків та стосунків. Звідси випливає, що В., з одного боку, є засобом самоствердження суб'єкта в системі універсальної соціальної взаємодії суспільства, а з другого – формою вияву влади. Володіти у соціальному плані означає випереджати події власного життя, бачити тенденції його розвитку, знати й уміти опертися на них у реалізації життєвих планів і переконань. Соціальне В. являє собою особливий різновид зв'язку суб'єкта і предмета соціальної дії, котрий не завжди схоплюється юридичними нормами. Володіє той, хто йде першим, хто глибше, далі і швидше бачить предмет у тенденціях його розвитку, вміє надати цим тенденціям адекватної соціальної форми. Як і все у суспільстві, В. розподіляється нерівномірно, набуваючи певної ієрархічної структури залежно від місця даного суб'єкта в системі статусних стосунків громадян. Вищий статус передбачає більший масштаб В., а, отже, і більшу міру панування суб'єкта над обставинами. Наймогутнішим суб'єктом В. виступає держава, а в державі – бюрократія, як особлива корпорація професійних управлінців. Нижче в ієрархії соціальної могутності стоять суб'єкти, які за масштабом В. менш значимі й могутні – це соціальні інститути, відомства, великі соціальні групи, класи, клани, організації та їх різноманітні об'єднання. Найнижчі щаблі ієрархії соціального В. займають суб'єкти, котрі володіють лише своїм тілом та елементарними життєвими обставинами.

В. Коцюбинський

ВОЛЬТЕР, Франсуа Марі Аруе (1694, Париж – 1778) – франц. філософ, публіцист, драматург, історик. Одна з головних постатей *Просвітництва*. Член Французької академії (од 1764 р.). Через конфлікт із владою двічі був ув'язнений і тривалий час жив за межами Франції, зокрема в Англії (1726 – 1729). Зазнав значного впливу з боку англ. філософського емпіризму та лібералізму. У "Філософських листах" пропагував англ. філософію, науку і політичну систему. Найбільша його праця "Філософський словник" репрезентує погляди філософа на метафізику, релігію, політику та етику. Світ, за В., створений Богом, який є першопричиною *універсуму*, контрольованого законами. В. був радше деїстом, ніж атеїстом, хоча такі його праці, як "Бог і люди" (1769) та "Історія встановлення християнства" (1777), давали підстави для офіційних звинувачень в антиклерикалізмі та різкій позиції щодо релігії. Основу соціальної філософії В. становить концепція "просвіченого правління", спрямована на мирне перетворення суспільства засобами просвіти. Історію рухають ідеї, саме вони змінюють світ. Виступаючи проти тиранії в усіх її формах, В. сформулював головні політичні вимоги, що були спрямовані на впровадження свободи для всіх громадян і рівності перед законом, секуляризацію церковних земель, підпорядкування церкви державі. Хоч воля людини визначається законами універсуму та конкретними причинами, які впливають на її поведінку, вона спроможна здійснювати свободу вибору, спираючись при цьому на розум. У сатиричній повісті "Кандид" В. піддав критиці філософський оптимізм *Ляйбніца*, опертий на його концепцію "найкращого із світів", показавши, що світ сповнений зла. Причина цього в тому, що людина або винна від народження, і Бог її за це карає, або Бог байдужий до своїх творінь. В. вважав більш вірогідною другу причину панування зла.

Осн. тв.: "Філософські листи" (1734); "Нарис про звичаї та дух націй" (1756); "Кандид" (1759); "Філософський словник" (1764); "Філософія історії" (1766) та ін.

ВОЛЬФ, Християн (1679, Бреслау – 1754) – нім. філософ-раціоналіст. Освіту отримав у Ієні та Ляйпцігу. Проф. філософії в ун-тах Галле і Марбурга. Філософська система В. сформувалася під значним впливом ідей *Ляйбніца* та раціоналістичного методу *Декарта*. В. розглядав філософію як науку про можливе і вважав, що вона охоплює всю царину людського знання. Філософію поділяв на теоретичну, практичну та теорію знання, або критеріологію. До складу теоретичної філософії входили формальна й матеріальна логіка та метафізика; остання, у свою чергу, складалася із теології, космології і раціональної психології. Прикладна філософія мала підрозділи: етику, економіку й політику. Теорія пізнання виконувала функцію встановлення пізнавальних взірців. Психологія також поділялася на раціональну та емпіричну. Перша займалася метафізичним аналізом душі, а друга – вивченням її проявів через внутрішні відчуття. Кінцевими елементами реальності В. вважав позбавлені протяжності згустки (пункти) сили, які, на відміну від монад Ляйбніца, не віддзеркалюють *універсум*. У тлумаченні співвідношення духовного й матеріального схилявся до *дуалізму* та механіцизму. Політичну філософію і природне право В. базував на етиці, вважаючи добром те, що збільшує, а злом те, що зменшує можливості людського вдосконалення. В. зробив великий внесок у розвиток філософської термінології, зокрема, увів в обіг терміни "онтологія", "монізм", "плюралізм", "телеологія" та ін.

Осн. тв.: "Раціональна філософія або логіка" (1728); "Загальна космологія" (1731); "Практична філософія" (1738 – 1739); "Закон націй" (1750); "Моральна філософія, або етика" (1750 – 1753).

ВСЕСВІТ, у н і в е р с у м – увесь світ, нескінченний у часі і просторі та безмежно багатоманітний за формами, що їх набуває матерія у процесі розвитку. У вузькому значенні В. – предмет вивчення астрономії. В. мислиться у вигляді складної структурної єдності космічних систем різних порядків. Теоретичне узагальнення даних про астрономічно доступну частину В. дозволяє припустити, що він нескінченний у просторі та вічний у часі, тобто не має ні початку, ні кінця у будь-якому напрямі, як не має ні початку, ні кінця у часі. Тривалий час це питання, як і питання про множинність світів та органічного життя в них, було предме-

том суто філософських дискусій. Із виникненням сучасної сценарної (інфляційної) космофізики окремі аспекти проблеми загальних властивостей В. набувають фізично і космологічно осмисленого характеру. Включення космологічних даних у число найважливіших експериментальних даних фізичних теорій дозволило фізичноосмислено моделювати сценарії поетапного динамічного розвитку В. у широкому діапазоні часу (у т. ч. білянульовому), розглядати комплекс космологічних проблем (площинності, баріонної асиметрії, доменів тощо) як результат природного суперексперименту. Унікальне поєднання інфляційної космології та єдиних супертеорій фізики елементарних частинок позначило місце факту існування життя і людини у В. Останній – у вигляді принципу антропності – стає породжуючим онтологічним елементом базису експериментальних даних, який герменевтично творить нову фактуальність. Смисловий зв'язок далеких від поєднання космологічних та фізичних рис "олюдненого" В. стає більш простою альтернативою аналізу основ космофізики. Сучасне наукове розуміння В. спирається на кілька стовпів безсумнівності, одним з яких є життя. Смислообрази буття людини і В. епістемічно заповнюють прогалини природної феноменології (актуально неіснуючого надраннього В.) і "замінюють" відсутні, але конче потрібні для когнітивної діяльності, образи високоенергетичних, у т. ч. експериментальних, реалізацій.

О. Кравченко

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ – зміна станів суспільства в загальних структурах темпоральності (тобто порядку подій перетворення минулого у прийдешнє), що характеризується зрушеннями в долі, способі життя народів, їх діяльності і цінностях у площині збагачення загальнолюдського досвіду. В.і. розкриває єдність певних чинників життєдіяльності її суб'єктів (народів, соціально-політичних спільностей та особистостей) через багатоманітність форм, шляхів і варіантів здійснення людської присутності у світі. Такі чинники В. і. виступають у вигляді універсальних структур економічного розвитку (ринкової самоорганізації, грошового обміну, вироблення додаткової вартості, відношень власності тощо); виробничого процесу (росту продуктивних сил суспільства, організації виробничих відносин, розділу форм праці та її усуспільнення, оречевлення робочої сили тощо); політичної активності (механізмів влади, форм демократії чи деспотії, основ державно-правового будівництва); культурної творчості (загальних архетипів, категорій діяльності, її символічного морфогенезу й інформаційної результативності); пізнавальної діяльності (парадигм та форм наукової картини світу, підстав науково-технічного прогресу, форм становлення базису безумовності в осягненні істини тощо); смисложиттєвого затвердження буття (трансценденції *абсолюту*, моральних імперативів, істини – добра – краси, кохання, зв'язку поколінь, екологічних принципів олюднення довкілля). Ці універсальні структури виникають не водночас, а розгортаються у часі, детермінуючи певні епохи В. і. На її перших фазах першорядне значення мають географічне середовище та ріст народонаселення; потім (з неолітичною революцією) зростає значення аграрного виробництва, а згодом і чинники ранніх цивілізацій, що пов'язані з державою та міжнародними відносинами. В епоху "вісьового часу" (III – VIII ст. до н.е.) дедалі більшого значення (поряд із попередніми структурами) набувають духовні стимули історичного процесу. З формуванням індустріального суспільства вирішального значення набувають усі форми економічної стимуляції. В XX ст. на хвилі науково-технічної революції та зародження постіндустріального суспільства духовне виробництво починає конкурувати з матеріально-виробничою діяльністю, відбувається інформатизація усієї техносфери людства. Вже з появою перших універсальних структур історичного розвитку виникають потенції та тенденції формоутворення В. і., яка актуально самоздійснюється з виникненням планетарного простору взаємовідносин народів на початку індустріальної доби. Розгортання історичних підстав єдності В. і. дозволяє ставити питання про її стадії, тобто типологічні риси певних епох, які визначають історичний поступ. Ці типологічні стадії *Маркс* характеризував як суспільно-економічні формації, що пов'язані з різними рівнями розвитку продуктивних сил та відповідних відносин власності. В узагальненому

вигляді Маркс поділяє формації на докапіталістичні та власне капіталістичну, яку – шляхом революційного стрибка із "царства необхідності" у "царство свободи" – повинно замінити комуністичне майбутнє усього людства. Для В. і. характерною є також фундаментальна культурна диференціація людства, яка втілюється у т. зв. локальних цивілізаціях, котрі поєднують як діахронні, так і синхронні аспекти історичного процесу. І хоч локальні цивілізації (напр., антична чи буддійська в її індійському та далекосхідному варіантах) мають не стадіальні, а культурні відмінності, цивілізаційний підхід до В. і. не заперечує рівнів розвитку соціальності. Вони позначаються первісним суспільством, що змінюється епохою ранніх цивілізацій із наступним переходом до традиційних суспільств. Після них виникає індустріальне суспільство, яке у XX ст. трансформується у постіндустріальне. Ці суспільні перетворення визначають історичний поступ. Але внаслідок нерівномірності історичного процесу суспільства (у вигляді реліктів, муміфікованих форм соціальності, укладів чи нереалізованих можливостей) продовжують співіснувати з прогресивними тенденціями трансформації соціальних відносин на індустріальній та постіндустріальній основах. Процеси глобалізації, які розкривають планетарний масштаб В. і., виступають також як парадигмація (набуття зразковості західноатлантичної цивілізації) і тому породжують фундаментальні соціальні та національні суперечності. В. і. розгортається через суперечності, конфлікти, революції, війни, навіть катастрофи і має багатовекторне здійснення. Розрізняються, напр., східний та західний шляхи розвитку соціальності. Перший характеризує поєднання влади і власності, а другий – їх розділення в напрямі затвердження приватної ініціативи та економічної свободи. З певною мірою умовності розрізняється також індустріальна Північ та світовий Південь. За таким розрізненням криються колізії В. і. Сучасний світовий процес характеризується прискоренням історичного розвитку, що породжує парадокси "футурошоку", спричиненого неузгодженістю швидких змін з адаптацією людей до майбутнього, що насувається надто швидко. Постає питання про ліміти розвитку згідно з лінійним зростанням виробництва матеріальних благ, котре викликає екологічні потрясіння та потребує посилення "вертикалі" ціннісного, духовного наповнення. Доконечним є також персоналістський аспект, який характеризується розвитком людських сутнісних сил – від первісного родового існування до можливостей індивідуального господарювання (з появою залізних знарядь праці) і далі – до соціокультурного розкриття особистості в її національній ідентифікації та гуманістичної цінності. В. і. формує багатоманітність біографій людей та розширює спектр рольових структур їх діяльності.

С. Кримський

ВУЗЛОВА ЛІНІЯ ВІДНОШЕНЬ МІРИ – єдність безперервності ("лінія") і перервності ("вузли") у процесі змін явищ на основі переходу кількісних змін у якісні. Кожне явище має певну міру, у межах якої воно може існувати як дане, якісно визначене. Порушення її веде до нової якості і нової міри і т.д. Цей процес безконечний, оскільки рух не може зупинитися на якомусь явищі, бо "все йде, все минає і краю немає". Концепція В.л.в.м. була розроблена *Гегелем* і спрямована проти однобічно кількісного розуміння руху і розвитку. Ця концепція дає найпростіше уявлення про діалектику кількості та якості. Наявність В.л.в.м. можна прослідкувати в окремих фрагментах природи. Але дійсність, як ціле, не витягнута в одну лінію явищ, процесів, подій. У ній є й інші форми змінювання: кругообіги (напр., кругообіги стихій у *Геракліта* та *Аристотеля*), спіралі у розвитку і т.ін. Кожне явище в просторі і часі має безліч взаємозв'язків з іншими явищами, речами та процесами і може в них переходити або з них виникати. Цілісну картину вузлів міри можна унаочнити радше за допомогою сітки чи мережі, ліній, які розгалужуються. Така розбіжність між лінійним та сітьовим зображенням вузлових відношень міри пояснюється тим, що в схемі Гегеля йдеться не про окремі явища, а про категорії, поняття якості, кількості і міри. Кожне з цих понять – одне, їх же рух відбиває загальну зміну: одна якість переходить в другу, ця – в третю і т. д., те саме стосується і міри. Навпаки, в ре-

альній дійсності існує безліч якісно визначених речей у просторі і часі, і їх зміну дають мережі, а не лінії. Останні – це лише фрагменти мережі. Зміни, що відбуваються в різних напрямах і перетинах, обумовлюються не лише кількісними змінами, а й переміною місця, розпадом і синтезом речовини, асоціацією й дисоціацією атомів, молекул, взаємодіями речей і т.п. Кількісні зміни – лише одна з багатьох причин універсальної мінливості буття. Нарешті, в навколишньому світі суттєвими передумовами і причинами змін є "стихії", які були і залишаються основами життя людини – земля, вода, повітря, вогонь, сонячне тепло. Стихії, що більш неперервні, ніж речі, є умовами формування і розкладу, посередниками взаємоперетворень. Останні охоплюють не лише кількісно-якісні зміни, а й зміни сутності, форми та змісту і т. ін. Зв'язки між явищами, які приводять до змін буття, поділяються на три головних види: переходи; рефлексивні, співвідносні зв'язки (відбиття одних явищ в інших); розвиток. В.л.в.м. стосується першого виду зв'язків, у рефлексивних зв'язках та процесах розвитку вона становить лише один з елементів більш складних структур мінливості буття.

М. Булатов

ВУНДТ, Вільгельм (1832, Некарау, Баден – 1920) – нім. філософ, психолог. Проф. філософії в Ляйпцигу (від 1875 р.), де організував першу в світі лабораторію експериментальної психології (1897). Окрім експериментальної та фізіологічної психології нижчих процесів, визнавав також існування описової та історичної психології, метод якої застосовується до аналізу таких виявів людського духу, як мова, звичаї, міфи та ін. У тлумаченні співвідношення душі та тіла, психічного й фізичного виходив із первинності першого чинника. На думку В., душа або дух є фундаментом матерії, а не навпаки. Логіку розглядав як теорію форм синтезуючого мислення, на яку має спиратися методологія усіх наук. Згідно з В., етика –це апріорне знання абсолютних цінностей. Хоч опис звичаїв різних груп людей з точки зору психології утворює необхідне підґрунтя формування моральних норм, головним чинником у цьому процесі є історично конкретизована рефлексія абсолютних цінностей.

Осн. тв.: "Вплив філософії на емпіричні науки" (1876); "Логіка" (1880 – 1883); "Етика" (1886); "Система філософії" (1889) та ін.

ВЧИНОК – різновид людської дії, що експлікує моральну розмірність останньої. Реалізуючи специфічне значення практичного утвердження певних моральних цінностей, В. висвітлює моральний аспект діяльності людини загалом. У такому розумінні роль В. є співвідносною з роллю акту наукового відкриття в експлікації пізнавального аспекту діяльності або художньо-творчого акту в розкритті її загальної творчої спрямованості. Саме В. із граничною виразністю розкриває моральну структуру людської дії через взаємовідношення мотиву і наслідків; цілі, засобів і результату; цілей й утверджуваних цінностей; самооцінки суб'єкта діяльності й оцінки суб'єкта тими, хто його оточує. Морально-смислова артикульованість В. є підставою для розгляду його як внутрішнього аспекту відповідального людського діяння. Саме так інтерпретує його, зокрема, *Бахтин*, надаючи "філософії В." статус "першої філософії", що випливає з очевидностей відповідальної причетності людини буттю, її "не-алібі" в ньому. Разом з тим, не кожна моральноосмислена чи морально визначена дія є В. у вузькому розумінні слова. В. як такий передбачає не просто осмислене виконання моральних приписів, але дещо більше – відповідальне і свідоме утвердження певних цінностей у полемічному контексті, в ситуації, де зазначені цінності не є загальновизнаними. Цим В. принципово відрізняється від подвигу, котрий являє собою діяння важке і небезпечне, але при цьому спирається на достатньо безсумнівні ціннісні засади. Навпаки, В. неодмінно містить елемент суто морального ризику, що випливає з його ціннісної негарантованості. Цілераціональність В. тісно пов'язана з маніфестаційністю: йдеться не лише про досягнення поставленої мети, а й про те, щоб самим фактом її здійснення засвідчити моральну позицію, певний ціннісний вибір. Таким чином, при всій своїй етичній виразності В. не може бути явищем надто поширеним. Водночас готовність до В. є неодмінною рисою морально зрілої особистості. Ця готовність є особливо актуальною на тлі хронічної "кризи В." (Бахтин), зумовленої тривалим пануванням тоталітарного режиму.

В. Малахов

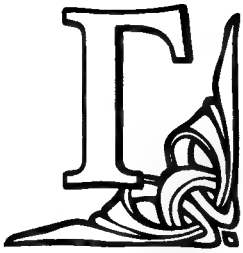

ГАБЕРМАС, Юрген (1929, Дюсельдорф) – нім. філософ. Разом з *Апелем* – представник комунікативного напряму в філософії. Навчався в ун-тах Геттингена, Цюриха, Бонна. Докт. дис. "Абсолют і історія. Суперечливість філософії Шеллінга" (1954). У 1962 – 1964 рр. – проф. філософії Гайдельберзького ун-ту. Од 1982 р. – проф. соціології та філософії Франкфуртського ун-ту. В річищі герменевтично-прагматично-лінгвістичного повороту Г. реконструює неомарксистську критичну теорію суспільства на основі теорії комунікативної дії. Формування громадського контролю за владою розглядає як суттєвий чинник становлення модерного суспільства та легітимації його інституцій. Критично трансформуючи системно-функціональний аналіз, з одного боку, та феноменологічно-герменевтичну соціологію, з другого, досліджує суспільство за допомогою концептів системи та життєвого світу. Г. пов'язує кризу сучасної доби із редукцією комунікативної раціональності до цілераціональності, життєвого світу – до системи, що призводить до "ідеологізації" науки й техніки, технізації культури, деполітизації "громадськості", а відтак – до проблем легітимації соціальних інституцій. Г. розбудовує постконвенційну етику, яка ґрунтується на консенсуально-дискурсивній легітимації моральних і правових норм на основі регулятивного принципу ідеальної комунікативної спільноти, умовами якої є права людини і симетричні стосунки в комунікації. На відміну від Апеля, Г. заперечує трансцендентально-прагматичне граничне обґрунтування норм, зводячи його до процедурного досягнення консенсусу в реальній комунікації.

Осн. тв.: "Теорія та практика: Соціально-філософські студії" (1963); "Пізнання та інтерес" (1968); "До реконструкції історичного матеріалізму" (1976); "Теорія комунікативної дії". В 2 т. (1981); "Моральна свідомість та комунікативна дія" (1983); "Фактичність та значущість" (1992); "Постнаціональні констеляції" (1998).

ГАДАМЕР, Ганс-Георг (1900, Бреслау – 2001) – нім. філософ. Провідний представник філософської *герменевтики* XX ст. Навчався в Бреслау (тепер Вроцлав), Марбурзі. Сформувався як філософ під керівництвом і в спілкуванні з такими видатними мислителями, як *Наторп, М. Гартман, Шелер, Гуссерль, Гайдеггер, Тілліх, Ясперс.* Очолював ун-т в Ляйпцигу (1946 – 1947); од 1949 р. керував кафедрою філософії (після Ясперса) Гайдельберзького ун-ту. Активну лекційну діяльність припинив тільки в 1986 р. На відміну від *Шляєрмахера* та *Дильтея*, Г. вбачає в герменевтиці універсальну філософію сучасної доби, яка має знайти власну відповідь на основоположне філософське питання: як можливе розуміння навколишнього світу і як у цьому розумінні втілюється істинне буття? На думку Г., істинне розуміння вимагає доконечного врахування історичної ситуації та історичної традиції, що робить істину співмірною людському духові, а людину – долученою до істини. Герменевтична постановка проблеми включає також відмову від чіткого розмежування суб'єктивності тлумача та об'єктивності того, що підлягає тлумаченню (тексту), постійного діалогу сьогоденного світу зі світом історичним. В розумінні діалогу Г. надає перевагу діалектиці *Платона* перед монологічною діалектикою *Гегеля* та переорієнтовує процес філософування з плану гносеологічного в онтологічний. Розуміння – це не пізнавально-розсудковий акт, а онтологічний, екзистенційно насичений процес самоідентифікації людини і суспільства, що закріплюється і виявляється у такій специфічній формі єдності суб'єкта і об'єкта розуміння, як культурна традиція. Світ людського буття не стільки пізнається за допомогою суто раціонально-теоретичних засобів, скільки осягається через співпереживання, випробування, дослідження, набуття життєвого досвіду. Вихідні схеми життєдіяльності, поведінки і орієнтації у світі людина здобуває в процесі засвоєння мови, тобто ще на стадії допонятійної інтеріоризації надбань культури. На цій стадії формуються глибинні підвалини людського досвіду, які відкладаються у мовних структурах. Мова – це головна засада самої можливості людського буття, здійснення буття як розуміння.

Осн. тв.: "Діалектична етика Платона" (1931); "Істина і метод" (1960); "Діалектика Гегеля" (1971); "Діалог і діалектика" (1980); "Шляхи Гайдеггера" (1983) та ін.

ГАЙДЕГГЕР, Мартин (1889, Мескірх – 1976) – нім. філософ, творчість якого мала вирішальний вплив на формування сучасної філософської *герменевтики, екзистенціалізму,* антропології, філософії мови, *постструктуралізму* та *психоаналізу*. На формування самобутності мислення Г. справила вплив філософська творчість *Аристотеля, Ніцше, Гуссерля, Дильтея, Шелера, Ясперса*; поезія Гельдерліна, Рильке. У 1916 р. – початок викладання у Фрайбурзькому ун-ті; од 1918 р. Г. – асистент Гуссерля, 1923 р. – екстраординарний проф. Марбурзького ун-ту; од 1929 р. – керівник кафедри філософії Фрайбурзького ун-ту (після Гуссерля); в 1933 – 1934 рр. – ректор цього ун-ту. В останні роки жив усамітнено, неподалік од Фрайбурга, в горах, лише зрідка спускаючись донизу, щоб прочитати в ун-ті лекцію. У творчості Г. можна умовно вирізнити два періоди: "ранній" та "пізній". Їх розділяє доповідь "Про сутність істини" (1930). "Ранній" Г. ще перебуває в межах традиційної філософії, зокрема, його головний та незавершений твір "Буття і Час" (1927) залишається в концептуальних межах ідей його вчителя Гуссерля про феноменологічну реформацію філософії. Філософія тлумачиться Г. як універсальна феноменологічна онтологія, що має за мету тематизацію розмаїття видів буття сущого, спосіб осягнення їх єдності у понятті *Буття* (як такого) у межах єдиного трансцендентального горизонту (Часу). Дослідження Буття і Часу отримало назву "фундаментальної онтології". Якщо будь-яке онтологічне дослідження має справу з буттєвими структурами сущого, то у випадку із введеним Г. поняттям Dasein ("буття тут") воно набуває характеру аналітики (розчленувально-вирізняльного опису) екзистенційності (цілісності рівновихідних буттєвих структур – екзистенціалів). Фундаментальна онтологія як екзистенційна аналітика стає можливою лише на підставі того імпліцитного розуміння Буття, яким завжди наділений Dasein. За Г., екзистенційна аналітика як тематичне осягнення буттєвих структур Dasein має герменевтичний характер. Феноменологічна специфіка твору Г. "Буття і Час" полягає в тому, що на відміну від Гуссерля, Г. розширює феноменальне поле до позитивного аналізу "прихованості" (наявного у повсякденному бутті Dasein). Феноменологічна дескрипція наповнюється сенсом тлумачення (герменевтики). Метою герменевтики Dasein стає не лише аналітичне виокремлення і феноменологічний опис буттєвих структур (екзистенціалів) цього сущого, а й експлікація горизонту, в термінах якого відбувається такий опис. Горизонтом (смислом) буттєвих структур Dasein для Г. є часовість як наслідок феноменологічного аналізу "буття-до-смерті", притаманного цьому сущому. Часовий характер буття Dasein розкривається в специфічному екзистенціалі історичності. Наступними кроками мали бути – феноменологічний аналіз вкоріненості Часу в часовості Dasein та темпоральна (часово детермінована) експлікація різних видів буття сущого в межах проекту філософії як універсальної онтології. Проте на поч. 30-х рр. у творчості Г. відбулася суттєва переорієнтація. Суть її полягала у відмові від онтологічного концепту "Буття і Час" і намірі (вперше після *Парменіда*) осмислити Буття без будь-якої опори на суще. Однак така радикалізація підходів до розрізнення буття і сущого в мисленні "пізнього" Г. привела радше до трансформації, а не відмови від головних інтенцій "раннього" періоду. Філософські наміри Г. трансформувалися в проект "подолання метафізики". Історія метафізики постає як історія "забуття Буття", прогресія мисленевої зосередженості на сущому (від "ідей" *Платона* до "цінностей" Ніцше), в процесі чого універсум сущого повністю перетворюється у потенційну предметність людської маніпуляції. Справжнє мислення, на думку "пізнього" Г., має осмислювати саме Буття, яке визначає різні види Буття сущого, а не лише один із них. Якщо в "Бутті і Часі" Буття мислиться статично, як горизонтна єдність різних видів буття сущого, то у "пізнього" Г. Буття перетворюється на Подію, яка в стримуючому від виявлення себе посиланні ("епохе") визначає той спосіб буття сущого, який відкривається людині. Зміщуються акценти у відношенні між людиною та Буттям: в "Бутті і Часі" відкритість Буття конституюється екзистенціалами Dasein, у "пізнього" Г. характер відкритості Буття людини залежить від певного історичного "посилання" самого Буття (Події). Буття розкриває себе в істо-

ричній динаміці таких "посилань". Творчість "пізнього" Г. підсумовується концептом "історичність Буття". Відповідно зазнає трансформації і спосіб осягнення Буття: якщо у "раннього" Г. мова йде про темпоральні характеристики різних видів буття сущого та похідних від них буттєвих структур, то "пізній" Г. говорить про поетичне мовлення як ту сферу, в якій для кожного покоління оприявнюються сліди доленосного "епохе" Буття. Тому, прислухаючись до мови поетів, ми саме в ній можемо віднайти справжній шлях до Буття.

Осн. тв.: "Буття і Час" (1927); "Що таке метафізика" (1929); "Кант і проблема метафізики" (1929); "Гельдерлін та суть поезії" (1936); "Вступ до метафізики" (1953); "Ніцше". У 2 т. (1961); "Феноменологія і теологія" (1970).

ГАЛІЛЕЙ, Галілео (1564, Піза – 1642) – італ. математик, астроном, природознавець, прибічник геліоцентричної системи *Коперника*. Заклав основи класичної механіки. Навчався в Пізанському ун-ті, викладав у Пізанському та Падуанському ун-тах. Розроблені ним ідеї спричинили тривалий конфлікт з католицькою церквою. 1633 р. суд Римської інквізиції змусив його зректися своїх поглядів. Г. доводив необхідність експериментального дослідження природи, вважаючи наукове спостереження та експеримент головними методами наукового пізнання. Обстоював необхідність кількісного підходу до природних явищ, у зв'язку з цим схвально ставився до *атомістики*. Відкидаючи авторитарний характер середньовічної філософії, доводив, що у науці потрібно спиратися лише на досліди і логічні міркування. Обстоював незалежність науки від теології, ідею їх чіткого розмежування. На тій підставі, що як *Природа*, так і Святе письмо є однаковими виявами Божого Слова, вважав, що між ними не повинно бути суперечностей. В природних явищах Бог відкривається не менше, ніж у Святому Письмі. Наука – система вірогідного знання, але такою вона може бути лише за умови чіткого розмежування між об'єктивними ("первинними") і суб'єктивними ("вторинними") якостями тіл. Об'єктивні якості можуть бути визначені за кількісними параметрами та піддаються вимірюванню; суб'єктивні ж якості (напр., смак, запах), як невимірювані, слід вилучити із наукового пізнання. Обґрунтовуючи впровадження математичних методів дослідження, виходив з того, що "книга природи написана мовою математики". Заперечення якісного підходу у пізнанні було своєрідною експлікацією метафізики *Платона*. Назагал зусиллями Г. й інших фундаторів нової науки було створено детерміністську і механістичну картину *Всесвіту*, яка прийшла на зміну антропоморфному Всесвіту *Аристотеля*.

Осн. тв.: "Діалог про дві найголовніші системи світу – Птоломеєву і Коперникову" (1632); "Бесіди і математичні доведення щодо двох нових галузей науки" (1638).

ГАЛЯТОВСЬКИЙ, Іоаникій (? – 1688) – укр. церковний діяч, мислитель, письменник. Освіту здобув у КМА. До 1650 р. прийняв чернецтво, був ігуменом Києво-Братського монастиря, 1659 р. став ректором КМА. Г. – яскравий представник укр. думки друг. пол. XVII ст., основоположник укр. барокової версії схоластичної проповіді, побудованої за логічними схемами з характерним для неї численним цитуванням античних і новітніх західноєвропейських авторів. У своїх проповідях Г. розмірковував про загальнофілософські проблеми: сутності людини, співвідношення у ній духовного й матеріального, свободи волі і відповідальності за свої вчинки, місця інтелекту, волі, природних афектів у психосоматичній структурі людини. Г. був переконаний у необхідності гармонійного співіснування в людині тілесного й духовного принципів, наполягав на цінності земного життя, на особистій відповідальності індивіда за його вчинки, за вибір між добром і злом, намагався вказати своїм слухачам такі шляхи спасіння душі, що не передбачають зречення світу. Поділяючи світ на великий (це небо з чотирьох елементів), малий (людину) і середній (увесь народ людський), мислитель носієм зла вважав середній світ, тобто несправедливий суспільний устрій. Серед доброчесностей високо цінував ученість, а спосіб осягнення Бога – як досягнення остаточної мети християнина – вбачав у самопізнанні. Серед суспільно-політичних проблем найбільшу увагу приділяв проблемі справедливих і

несправедливих війн. До перших відносить війни, спрямовані на оборону батьківщини і православної віри, до других – внутрішні чвари всередині країни. Серед суспільних вад особливу увагу звертає на несправедливе судочинство.

Осн. тв.: "Наука, альбо спосіб зложення казаній" (1659); збірка проповідей "Ключ розуміння" (1659); "Месія правдивий" (1660); "Небо нове" (1665); "Скарбниця" (1676); трактати "Либідь" (1679) та "Алькоран" (1683).

ГАМАЛІЯ, Семен Іванович (1743, Китайгород, Полтавщина – 1822) – укр. філософ, перекладач, освітньо-громадський діяч. Освіту здобув у КМА та Академічному ун-ті в Петербурзі. В друг. пол. 60-х рр. викладав лат. мову в Морському шляхетному кадетському корпусі. Перекладав морально-філософські твори європейських ренесансних гуманістів, активно сприяв популяризації в Україні та Росії ідей, співзвучних неостоїцизму. Виступав проти крайнощів кріпацтва. Впливовий масон, знавець творів Сен-Мартена. Перекладав твори *Беме* (22 т., ненадруковані), *Юнга* ("Ночі"). Здійснив також переклад з латини основного твору учня й однодумця *Еразма Роттердамського*, ісп. гуманіста XVI ст. Вівеса "Introductio ad sapientiam" (1524), що був опублікований під заголовком "Путівник до премудрості. Твір Людовіка Вівеса" (1768). Після відставки повернувся в Україну, де й помер.

Осн. тв.: "Листування". В 2 т. (1832).

ГАМАН, Йоган Георг (1730, Кенігсберг – 1788) – нім. філософ-просвітник; вчитель *Гердера*. Як теоретик руху "Буря і натиск", закладає підмурок т. зв. "філософії почуття і віри", в якій обґрунтовується теза про неспроможність понятійного мислення осягати живу дійсність. Остання, за Г., внутрішньо суперечлива, дисгармонійна, тому до неї не можна підходити без визнання принципу "сходження протилежностей"; однак цей принцип абсолютно чужий логічному мисленню, яке ґрунтується на законі неприпущення протиріччя. Г'юмівський скептицизм давав Г. додаткові аргументи щодо заперечення пізнавальних можливостей мислення. Але твердження *Г'юма* про наявність у людей безпосереднього чуттєвого переконання ("віри") в достовірності існування зовнішнього світу Г. некоректно поєднує із релігійною вірою, розглядаючи обидва значення віри як щось єдине. Вчення Г. стимулювало дискусію про пантеїзм (або "спінозизм"), яку розпочав *Якобі*. З позицій "філософії віри" він критикує раціоналізм *Фіхте, Шеллінга, Гегеля*, а ставлення до системи *Канта* вкладає в уїдливий афоризм: "Без "речі в собі" не можна увійти в цю систему, з нею – залишатися в ній". З іншого боку, Г. засуджував тяжіння *Лессинга, Гете*, Гердера, інших просвітників до філософії *Спінози*.

Осн. тв.: "Хрестові походи філолога" (1762); "Метакритика про пуризм розуму" (1784).

ГАМІЛЬТОН, Вільям (1788, Глазго – 1856) – англ. філософ. Освіту отримав в Оксфорді. Працював на посаді проф. в Единбурзькому ун-ті (од 1821 р). Відправною точкою свого вчення обрав метод, розроблений шотландською філософською школою, яка стала противагою і компромісом щодо висновків засновників британського емпіризму (*Локка, Берклі, Г'юма*). Це дало змогу поєднати принципи цього методу з ідеями *Канта*. Предметом пізнання, згідно з Г., є лише обумовлене і обмежене. Безумовне у формах абсолютного (довершене і досконале) і нескінченного (що не може бути завершеним) постає як предмет віри. В логіці Г. намагався започаткувати нову аналітику логічних форм, розглядаючи судження як тотожність.

Осн. тв.: "Філософія необумовленого" (1829); "Нова аналітика логічних форм" (1846); "Лекції з метафізики і логіки". В 4 т. (1859 – 1860).

ГАНДІ, Могандас (1869, Порбандар, штат Гуджарат – 1948) – інд. релігійний та національний лідер, засновник релігійно-філософського вчення "гандизму", реформатор індуїзму, духовний провідник, удостоєний почесного імені Магатма ("Велика душа"). Юридичну освіту отримав у Лондоні. Од 1893 р. по 1915 р. мав адвокатську практику у Пд. Африці, де брав також активну участь у боротьбі за демократичні права найманих працівників. Згодом, після повернення до Індії, стає лідером національно-визвольного руху, який завершився здобуттям Індією незалежності (1947). У 1948 р. Г.

загинув од рук убивці на політичному ґрунті. Гандизм вважається офіційною ідеологією впливової партії "Індійський національний конгрес". Творча спадщина Г. окрім найбільш відомої праці "Моє життя" налічує 89 томів. Чільною ідеєю його філософського вчення є ідея "пасивного опору". Осягнення істини здійснюється завдяки моральному самовдосконаленню згідно з принципом ненасилля (*агімси*), який спрямовує на утримання від заподіяння живим істотам не лише фізичної, а й духовної шкоди. Вплив ідей та життя Г. вийшов далеко за межі Індії, набувши світового визнання.

ГАРДАШУК, Тетяна Василівна (1958, Київ) – укр. філософ. Закінчила біологічний фак-т КНУ ім. Т. Шевченка (1980). Канд. філософських наук (1988). Од 1992 р. – ст. наук. співр. Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Сфера наукових досліджень – філософія та методологія збалансованого розвитку, філософські засади та напрями сучасного екологізму.

Осн. тв.: "Етологія в системі наук: методологічні аспекти" (1992); "Методологія екологічного синтезу" (1995); "Екологічна політика та екологічний рух: сучасний контекст" (2000); співавтор низки колективних монографій і наукових збірок.

ГАРТМАН, Едуард (1842, Берлін – 1896) – нім. філософ, засновник філософії позасвідомого. Основою всього існуючого Г. вважав позасвідоме духовне начало, універсальний осередок логічного і нелогічного. В обґрунтуванні цієї ідеї спирався на синтез філософських систем *Гегеля* і *Шопенгауера*, панлогізму і волюнтаризму, а також на уявлення про несвідоме *Шеллінга*. Певний вплив на нього мала також еволюційна теорія Дарвіна. Якщо існують у світі такі явища, які непояснювані з самих лише матеріальних причин і можливі лише як дії духовного начала (волі, що уявляє), і якщо, з іншого боку, в цих явищах відсутній індивідуально-свідомий чинник (тобто воля і уявлення окремих осіб), то, на думку Г., необхідно визнати ці явища діями певної універсальної волі, яка уявляє і знаходиться за межами індивідуальної свідомості. Це і є несвідоме. Відчуваючи незадовільність цього чисто негативного визначення (можна застосувати і до каменю, і до абсолютного начала світу), Г. припускає його заміну терміном "позасвідоме". Несвідоме постає у Г. як всеохоплююча одинична істота, яка є всім існуючим; воно абсолютно неподільне, і всі множинні явища реального світу є лише дії і сукупності дій всеєдиної істоти. Якщо спочатку Г. визначає несвідоме як безумовну єдність волі і уявлення (ідеї), то в дослідженні розвитку світу він не лише відокремлює і протиставляє їх, а й тлумачить як чоловіче і жіноче начала. Воля сама по собі має лише силу реальності, але сліпа і нерозумна; ідея ж, хоч світла і розумна, але абсолютно безсила, позбавлена будь-якої активності. Спочатку обидва ці начала знаходилися у стані чистої потенції (небуття), але потім воля перейшла з потенції в акт і долучила до нього пасивну ідею. Дійсне буття, яке покладається волею як нерозумним началом, саме є нерозумним і неминуче терпить біди і страждання. Розумна ідея негативно ставиться до такого буття, але не може нічого вдіяти через свою пасивність. Та завдяки свідомості вона звільняється від світової волі і створює всьому існуючому можливість свідомого заперечення життєвого хотіння і повернення знову до стану чистої потенції. Аналізуючи проблематику феноменології моральної свідомості, Г. вважав, що емпіричні факти виявлення моральної свідомості мають передувати моральним принципам. Він був одним із тих, хто вперше застосував термін "*аксіологія*" у царині філософського аналізу проблеми цінностей.

Осн. тв.: "Філософія позасвідомого". В 3 т. (1869); "Феноменологія моральної свідомості" (1879); "Теорія категорій" (1898) та ін.

ГАРТМАН, Ніколай (1882, Рига – 1950) – нім. філософ, засновник критичної онтології. Вчився у Петербурзькому ун-ті. Після переїзду до Німеччини належав до *марбурзької школи* (був учнем *Когена* і *Наторпа*). Згодом створює власну філософську концепцію (під впливом *Гуссерля* і *Шелера*, частково – *Гайдеггера* та *Е. Гартмана*). Пізніше погляди Г. знову зазнали творчої еволюції і остаточною його філософською позицією став реалізм. Дійсність він розуміє як буття, єдиним атрибутом якого є дієвість. Ство-

рюючи нову онтологію, Г. здійснює переосмислення аристотелівського й схоластичного вчення про буття. На його думку, існує наука онтологічних проблем, які не піддаються остаточному розв'язанню. Вони входять до царини проблемного мислення, т. зв. "апоретики", і стосуються основних форм буття – існування, життя, свідомості, духу, свободи тощо. Тільки виходячи з проблемного мислення, можна перейти до мислення систематичного. Визначивши принципову нередукованість буття до мислення, Г. наголошує на неможливості застосування в онтології традиційного пізнання, яке перетворює реальність у об'єктивну предметність. У праці "До обґрунтування онтології" він зазначає, що реальність виступає безпосередньо не в раціональному пізнанні, а в емоційно-трансцендентних актах. До них відносяться акти сприйняття (переживання, викликані втручанням реальності у внутрішній стан людини); акти передбачення (надія, страх, неспокій) та спонтанні акти (жадання, бажання, воля як вияв ініціативи самої людини до взаємодії з реальністю). За Г., необхідне чітке розрізнення категорій як принципів буття і категорій як принципів пізнання. В контексті своєї онтології Г. розвиває також етичну концепцію незмінних етичних цінностей. Цінності не можна пізнавати раціонально, вони відкриваються лише у актах любові і ненависті, які являють собою "ціннісні почуття"; останні примушують людину інтуїтивно віддавати перевагу одному способу дії перед іншими. Цінності впливають на каузально детермінований світ лише через людину.

Осн. тв.: "Платонівська логіка буття" (1909); "Основні риси метафізики пізнання" (1921); "Етика".В 3 т. (1926); "Стосовно засад онтології" (1933); "Можливість і дійсність" (1938); "Будова реального світу" (1940); "Філософія природи. Нариси спеціального вчення про категорії" (1950) та ін.

ГАССЕНДІ, П'єр (1592, Шамтерсьє, Прованс – 1655) – франц. філософ, математик. Проф. філософії Екського ун-ту (1617), од 1645 р. проф. математики Королівського колежу у Парижі. Тривалий час був каноником кафедрального собору. В історію філософії увійшов насамперед завдяки своїм п'яти настановам для спростування "метафізичних роздумів" *Декарта*. Заперечуючи аристотелізм і картезіанство, прагнув поєднати *атомістику Епікура* з християнською вірою. Вважав, що атоми, з одного боку, є самостійними осередками сили, а з другого – підлягають дії механічних причин. У впорядкованості різноманітних комбінацій атомів вбачав доказ існування Бога. Намагався поєднати думку *Епікура* про спокій як мету життя та християнську ідею про досягнення цього спокою у потойбічному світі. В гносеології захищав емпіризм і сенсуалізм, хоч і не відкидав важливості інтелектуальних зусиль в досягненні істини. Зрештою, схилявся до думки про доцільність рівноваги у процесі пізнання між розумом та відчуттями.

Осн. тв.: "Коментар про життя, звички й думки Епікура" (1649); "Антикартезіанські дослідження" (1649); "Система філософії" (1658).

ГЕГЕЛЬ, Георг Вільгельм Фрідріх (1770, Штутгарт – 1831) – нім. філософ, створив найбільшу і найрозгалуженішу в історії філософської думки діалектико-ідеалістичну систему – як завершення західноєвропейської класичної філософії даного напряму. Цілісно вона викладена в його "Енциклопедії філософських наук" (1817), конкретніше – в численних працях, виданих прижиттєво і посмертно учнями. Вступ становить "Феноменологія духу" (1807), яку Г. називав "мандрівкою за відкриттями". Зміст цієї нової на той час науки охоплює формування індивіда, розвиток його знань від чуттєвої достовірності до філософських понять, котрий в стислому вигляді відтворює шлях історії матеріальної і духовної культури людства. Сама система поділяється на три частини: "Наука логіки", "Філософія природи" і "Філософія духу". "Наука логіки" (1812 – 1816) – теж нова наука, створена Г. Її предмет – мислення як цілісне утворення, формами і змістом якого є філософські категорії – водночас поняття і об'єктивні визначення світу (див. *Діалектична логіка*). В марксистській традиції найбільшого значення надається логіці Г. (через всебічну розробку в ній діалектики), в той час як в немарксистській філософії, особливо в неогегельянстві, – "Феноменології духу", ряд

ідей якої (зокрема, щодо відчуження, панської і рабської свідомості) видаються співзвучними і для сучасної епохи. За Г., природа як така, не пізнана, чужа для мислення. До того ж, термін "відчуження" несе на собі відбиток християнської ідеалістичної традиції: Бог-дух творить світ, який виявляється чужим для нього внаслідок гріхопадіння. В християнстві людина повинна порвати з цим світом, щоб об'єднатися з Богом, у Г. – пізнати його, щоб відкрити в ньому всеосяжне, а отже, ідеальні основи буття. В сучасну добу тлумачення природи як відчуження мислення знайшло подальше підтвердження у взаємному відчуженні природи і людини, як наслідку планетарної, особливо технічної діяльності людства. В "Філософії природи" Г. розвинув також оригінальні ідеї про нероздільну єдність *простору і часу*, їхню залежність від матерії, що нагадує думки *Ейнштейна* (ці ідеї філософ висловив ще в 1817 р., майже за сто років до появи теорії відносності). Але порівняно з іншими працями, "Філософія природи" займає незначне місце в системі Г. Натурфілософія в нім. класичній філософії зробила неабиякий вплив на природознавство і філософію в особі *Шеллінга*, а не Г., за рік до смерті якого почав виходити "Курс позитивної філософії" (1830 – 1842) *Конта*. Центр тяжіння системи Г. – не природа, а дух. Дух – основне поняття його вчення. Вибір цього поняття започаткований ще ранніми творами Г. з філософії релігії, напр., таким, як "Дух християнства та його доля" (1798 – 1800). Заслуга й перевага Г. полягала в тому, що для розкриття основного питання філософії він узяв якраз поняття духу, бо воно є найбільш загальним і всеохопним в опозиції до природи і матерії й містить в собі багато своїх форм: свідомість і самосвідомість, психічне почуття, розум і т. д. Різні форми духу Г. дослідив в дев'яти філософських науках, які входять до "Філософії духу". Виокремлено три види духу: суб'єктивний, або індивідуальний; об'єктивний, або суспільний; абсолютний, або всезагальний. Перший вид містить такі науки: антропологію (предмет – душа у співвіднесенні з тілом); феноменологію (свідомість і самосвідомість – співвідношення суб'єктивного і об'єктивного); психологію (духовні властивості індивіда, що розглядаються як самостійний предмет дослідження). Об'єктивний дух охоплює право, моральність (Moralitat) і систему звичаїв (Sittlichkeit). Цей вид духу відтворює всі основні аспекти суспільства. На першому місці стоїть зовнішнє, абстрактне право (за *Енгельсом*, "юридичний світогляд є класичним світоглядом буржуазії"). Історія свідчить, що правовими державами стали саме буржуазні держави (феодальні і соціалістичні під це визначення не підпадають). Мораль – внутрішнє право, спосіб поведінки, опосередкований суб'єктивними чинниками: свідомістю, совістю, критичними міркуваннями. Оскільки свобода є вихідне гасло такого суспільства, моральність посідає значне місце в його житті. Головні її категорії – намір і вина, добро і совість. Нарешті, в суспільстві існує великий шар відносин, які є одночасно і внутрішньо притаманними індивідові, і зовнішніми стосовно нього: це – звичаї, традиції, природні права, закони. Системою звичаїв охоплюються три головні сфери суспільства: сім'я – місце народження і виховання людини; громадянське суспільство – система матеріальних і виробничих відносин, в якій кожен переслідує приватну мету; держава – організація, яка утворює і підтримує життя народу як цілого, оберігає його від розпаду. Держава – найвищий ступінь суспільного розвитку – і є втіленням в дійсність абстрактного права. За Г., немає народу, котрий не мав би того державного ладу, на який він заслуговує; кожен народ формується як результат своєї історії і може створити лише те, що вже є її результатом; держава не може бути створена штучно. Третій вид духу – найзагальніший, абсолютний. Його предмет і сфера дії – весь світ (тобто це світогляд). Г. вирізняє три його форми: мистецтво, релігію, філософію. В марксизмі поняття духу було замінено поняттям свідомості, внаслідок чого надто звуженим виявилось і "основне питання філософії". Нині гегелівська традиція відроджується.

Осн. тв.: "Феноменологія духу" (1807); "Наука логіки", ч. I, "Об'єктивна логіка". В 2 т. (1812, 1813); ч. II, "Суб'єктивна логіка" (1816); "Енциклопедія філософських наук" (1817); "Філософія права" (1821); "Філософія релігії". В 2 т. (1832); "Історія філософії". В 2 т. (1833, 1836); "Філософія історії" (1837).

ГЕДЕЛЬ, Курт (1906, Брюнн, нині Брно – 1978) – австр. логік, математик. Од 1940 р. проживав у США. Серед значних здобутків у царині математичної логіки і теорії множин найвідомішою є знаменита теорема Г. Вона була сформульована у статті "Про формальну невирішуваність тез Principia Mathematica і споріднених систем" (1931), що згодом отримала світове визнання. Суть відкриття Г. зводилася до двох основних результатів. Перший – це теорема про неповноту, в якій стверджується, що будь-яка несуперечлива система, подібна до Principia Mathematica (див. *Вайтгед, Рассел*), неповна. Г. показав, що в таких системах є істинні твердження, які засобами цих теорій не можна ані довести, ані спростувати. У філософсько-методологічному плані теорема Г. про неповноту виявилася обґрунтуванням принципової неможливості повної формалізації наукового знання, зокрема, математики. Була спростована точка зору, згідно з якою в обґрунтуванні математичного знання логіка може бути гарантованим засобом отримання нових істин. Другий результат – теорема про несуперечливість, суть якої полягала в обґрунтуванні неможливості доведення несуперечливості формальної системи її власними засобами. Г. довів, що це можна зробити, лише застосовуючи методи більш розвинутої формальної теорії. З математичної та філософської точки зору ідеї Г. виявили принципову нездійсненність програми обґрунтування математики *Гільберта*. Г. також належать вагомі результати в теорії моделей та конструктивній логіці.

Осн. тв.: "Про формальну невирішуваність тез Principia mathematica і споріднених систем" (1931); "Про інтуїтивну арифметику та теорію чисел" (1932); "Математична логіка Рассела" (1944) та ін.

ГЕДОНІЗМ (від грецьк. ἡδονή – задоволення) – напрям в етиці, згідно з яким критерієм моралі та принципом її пояснення є досягнення насолоди. Прагнення до насолоди тлумачиться як природна властивість людини, джерело й мета її вдосконалення. Засновник Г. – давньогрецьк. філософ *Аристип* з Кірени, який вважав, що добро і зло цілком можна звести до насолоди або страждання. Як учень *Сократа*, Аристип не абсолютизує безпосереднє чуттєве задоволення і в процесі його досягнення надає значної ваги чинникові раціонального самоконтролю. Тому людина не повинна перетворюватися на раба власного задоволення, а істинну насолоду у змозі отримати лише мудрець. У *Епікура* Г. поєднується з елементами *евдемонізму*. Основою задоволення як кінцевої мети людини постає свобода від тілесних страждань і душевних тривог. Епікур розрізняв пасивне (*атараксія*) та активне задоволення (радість). В епоху Середньовіччя Г. протиставлявся *аскетизму*. Увага до Г. відновлюється за доби *Відродження*, з поверненням інтересу до проблем земного призначення людини. В епоху *Просвітництва* засади Г. знайшли певний вияв у філософії *Гоббса, Ламетрі, Гельвеція*, згодом – в утилітаристських концепціях *Бентама, Дж. Ст. Мілля*. В XX ст. деякі ідеї Г. схвалювали *Сантаяна*, Шлік та ін. Згідно з фройдизмом, принцип насолоди є суттєвою підвалиною людської поведінки у дусі гедоністичної етики. Послідовна критика Г. через допущення т. зв. "натуралістичної помилки" (редукція добра та інших етичних категорій до певного класу "натуральних" об'єктів) була здійснена *Муром*. Філософи франкфуртської школи, зокрема, *Маркузе*, також припускалися висновків у дусі гедоністичної етики.

ГЕЙЗИНГА, Йоган (1872, Гронінген – 1945) – датськ. історик, філософ культури. Проф. Гронінгенського (од 1905 р.) і Лейденського (од 1915 р.) ун-тів. Творчі пошуки Г. були найбільшою мірою зосереджені на дослідженні форм світовідношення і мислення у пізньому Середньовіччі та філософському аналізі проблем *гри*. У трактаті "Homo Ludens" ("Людина граюча") обґрунтував наскрізне значення гри у розвитку основних культурних форм людства – не лише у мистецтві, а й філософії, науці, політиці, юриспруденції, військовому ремеслі. Він відкидає популярні психофізіологічні уявлення про підпорядкування функції гри будь-яким біологічним цілям. Позбавивши гру утилітарної "опіки", Г. зосереджується на дослідженні її стосунків із "серйозним" (працею). Філософ демонструє неможливість редукції буттєвого феномена гри до фактів пізнавального і психічного життя, а також виявляє виз-

начну роль гри в людській історії. Для Європи архетипічним є вчення Франциска Асизького про "духовну веселість", що висвітлює особливу смислову вертикаль гри, правила якої невіддільні від аскетичного самообмеження, а свобода ґрунтується на спокутній жертовності. Згідно з Г., у цьому вченні радість постає як така, що виростає із жертовного зерна; в цьому полягає сакральне джерело справжної гри, пропонованої Францисском за життєвий взірець своїм учням – "скоморохам Божим". Антиномічність цього словосполучення підкреслює нез'ясовну жодними розумними й моральними доказами можливість поєднання в буттєвому вимірі людини двох начал: емпіричного (даного) і благодатного (за-даного). При цьому саме смислова відстань, котра відділяє лицаря Вбогості "скомороха Божого" від синтетичної постаті "Людини граючої", як філософська проблема, залишається відкритою. На думку Г., ідеал гармонії концентрує в собі той потенціал збалансування духовних і матеріальних цінностей, що є життєво необхідним для суспільства.

Осн. тв.: "Сутінки Середньовіччя" (1919); "Еразм" (1924 – 1925); "Тінь прийдешнього" (1936); "Людина граюча" (1938).

ГЕККЕЛЬ, Ернст (1834, Потсдам – 1919) – нім. біолог і філософ. Навчався у Вюрцбурзі, Берліні, Відні. Проф. ун-ту в Єні. Відомий своїми виступами на захист еволюційної теорії Дарвіна. Г. висловив теоретичні ідеї, які були спрямовані як на пошуки філософської істини, так і на подальший розвиток біологічного вчення дарвінізму. Зокрема, він обґрунтував біогенетичний закон, вчення про філогенез, ідею природного походження життя із неорганічних речовин. Звернувши увагу на важливість взаємодії організму та навколишнього середовища, Г. заклав основи екології. В осмисленні проблематики, пов'язаної з природою, займав матеріалістичні позиції. Здійснив спробу замінити офіційну релігію вірою в Бога-Природу в дусі пантеїзму Спінози.

Осн. тв.: "Загальна морфологія організмів". У 2 т. (1866); "Історія світобудови" (1868); "Монізм як зв'язок між наукою і релігією" (1893); "Таємниці всесвіту" (1899).

ГЕЛЕН, Арнольд (1904, Ляйпциг – 1976) – нім. філософ, представник філософської антропології. Вивчав філософію в ун-тах Кельна і Ляйпцига. Розробляв проблеми біологічної та соціологічної антропології, а також етики, яка ґрунтується на антропологічних засадах. Спираючись частково на *віталізм* та ідеї *Ніцше*, виходив із тлумачення людини як "біологічно недосконалої істоти", яка компенсує свою недосконалість соціокультурною творчістю. На підставі цієї тези розробляє теорію дії. Остання, в свою чергу, стає концептуальною основою теорії інституцій, які, за Г., генетично і функціонально послуговуються як ерзац відсутніх або деформованих інстинктів. Соціальні інститути, антропологічно орієнтована плюралістична мораль сприяють розкріпаченню людини, розгортанню її свободи за умов стабільності соціальних структур і уникнення соціальних зрушень. Наголошуючи на відносній незмінності природних передумов людського існування, Г. розглядає цей факт як аргумент на користь політики консерватизму. Він песимістично оцінює можливі наслідки розширення соціокультурної і політичної творчості людства, вбачаючи в них підставу дестабілізації існування індивіда.

Осн. тв.: "Теорія свободи волі" (1932); "Держава і філософія" (1935); "Душа в технічну епоху" (1957); "Мораль і гіперморалъ" (1969).

ГЕЛІОЦЕНТРИЗМ див. *Геліоцентрична система світу*.

ГЕЛІОЦЕНТРИЧНА СИСТЕМА СВІТУ, геліоцентризм (від грецьк. ἥλιος – Сонце; лат. centrum – центр) – уявлення про те, що центральним тілом нашої планетарної системи є Сонце, а Земля, яка обертається навколо своєї осі, є лише однією з планет, що обертаються навколо нього. Вже у вченні Аристарха Самоського (кін. IV – поч. III ст. до н.е.) містилась здогадка про те, що Земля обертається навколо Сонця, але як система теоретичних поглядів ідея геліоцентризму вперше розроблена в праці *Коперника* "Про обертання небесних сфер" (1543). Остаточна перемога Г. с. с. у протиборстві з геоцентризмом підготовлена *Бруно, Кеплером, Галілеєм, Ньютоном*. Закон всесвітнього тяжіння і закони механіки Ньютона, які теоретично по-

яснили особливості руху небесних світил, зруйнували парадигму аристотелізму в науці. Згодом з'явилися переконливі експериментальні докази обертання Землі навколо вісі (маятник Фуко, гіроскоп та ін.) Утвердження Г.с.с. пов'язане з докорінним переосмисленням наївного реалізму, філософських категорій *абсолютного і відносного*, видимості і сутності, опису і пояснення. Фундаментальний внесок у це переосмислення зроблено в теорії відносності *Ейнштейна*. Г.с.с. є невід'ємною частиною сучасної картини світу.

О. Кравченко

ГЕЛЬВЕЦІЙ, Клод Адріан (1715, Париж – 1771) – франц. філософ матеріалістичного спрямування. Один з ідеологів *Просвітництва*. Прагнув теоретично обґрунтувати ідею перебудови людського життя на засадах розуму і справедливості. В дослідженні морально-етичної проблематики тяжів до *гедонізму*, вважаючи головною спонукою людини бажання отримати задоволення та уникнути страждання. Найважливішим завданням філософії вважав пошуки суспільного стану, що забезпечує умови для узгодження індивідуальних та колективних інтересів. Людину розглядав як частину природи. Аналізуючи проблему походження свідомості, вказував на те, що розвиток свідомості пов'язаний із трудовою діяльністю людини, з виготовленням та застосуванням нею знарядь праці. Від природи людина наділена лише відчуттями, на основі яких розвивається спроможний на усвідомлення та мислення розум. Г. був послідовним прихильником ідеї рівності людей як носіїв розуму і пояснював реальну інтелектуальну нерівність відмінностями у вихованні й освіті. Виступав проти т. зв. "релігійних забобонів", які, на його думку, перешкоджали здійсненню чільного завдання держави – максимально сприяти збігові індивідуальних та гуртових інтересів.

Осн. тв.: "Про розум" (1758); "Про людину: Її інтелектуальні здібності та освіту" (1772).

ГЕНДЕР – поняття, яке використовується для визначення соціокультурної форми існування статей: чоловік та жінка виступають не як природні визначення, а як соціокультурні феномени. Якщо стать визначається на основі тілесних, органічних та психофізіологічних ознак, то, на відміну від неї, Г. виводиться із соціальних, культурних та історичних особливостей людського буття. Розкриття залежності Г. від статі є однією з центральних проблем феміністичної теорії. Еволюція поняття Г. пройшла три етапи і відображає зміни в інтерпретації природи статі. Теоретичне розмежування понять Г. і статі вперше було здійснено антропологом М. Мід ("Секс і темперамент у трьох примітивних суспільствах", 1935). Г. тут виступає як сукупність соціокультурних ознак, яких набуває людська стать у певній культурі чи суспільстві. Стать розуміється як універсальна, усталена, природно визначена характеристика людини, тоді як Г. – специфічна форма існування статі у соціокультурному середовищі. Г. обіймає культурно вироблені стандарти статевої поведінки і самоідентифікації, статевих почуттів і потягів, міжстатевих відносин тощо. Другий етап розвитку поняття Г. започатковує праця Симони де Бовуар "Друга стать", що містить феміністичну критику поняття статі як природного феномена. Поняття Г. використовується для викриття соціальної дискримінації жінки та спростування її образу як істоти, що не відповідає загальнокультурному зразку (патріархальний стереотип). Соціокультурній інтерпретації піддається не лише Г., а й стать: Г. тлумачиться як ідея або конструкт (певна викрійка), відповідно до якої людське тіло вибудовується як чоловіче та жіноче, а стать розглядається як соціально витворена фікція, не оперта на природу. Такий підхід заперечує причинну залежність Г. від статі; Г. ототожнюється з актом статевого самовизначення і способом конституювання ідентичності. Ця позиція й на сьогодні залишається впливовою та поширеною у феміністичній теорії. Але від поч. 80-х рр. XX ст. окреслюється певне зрушення у тлумаченні Г. та статі. Новий підхід до рівності статей наголошує не на подібності чоловічого та жіночого, а на їх відмінностях. Переосмислення статі відбувається у напрямі визнання її природної заданості, але, на відміну від традиційного фемінізму, пряма залежність між статтю та Г. заперечується. Конкретна стать не обмежує коло різноманітних гендерних маніфестацій та самореалі-

зацій особи. Г. у такому випадку представляє культурну редукцію унікального біологічного потенціалу жінки до її функцій, детермінованих суспільством. Особливого значення при цьому набуває поняття "вагітного тіла" (Зілла Айзенсестайн "Жіноче тіло й закон", 1988), яке заперечує законність існування єдиного гомогенного стандарту: здатність жіночого тіла бути вагітним не означає, що суть жінки зводиться до материнського тіла, вона лише вказує на відмінність. Використовуючи поняття Г., сучасна феміністична теорія висунула тезу про багатостатевість людей та штучний характер їх гетеросексуальних відносин. Можливість теоретичної альтернативи феміністичним концепціям Г. містить позиція *Фуко*, для якого стать є таємницею, найбільш невловимим ноуменальним буттям, про яке нам відомо лише через Г. та потяги, котрі, в свою чергу, постійно тяжіють до статі як своєї субстанційності.

О. Гомілко

ГЕНІАЛЬНІСТЬ – вищий прояв творчих здібностей, коли саморозвиток особистості стає розвитком людського роду. Г. має етнокультурні вияви, проте твори генія завжди виходять на світовий рівень. Тому у Г. відбувається парадоксальне єднання локального та універсального, розгортання локального в універсальне. При цьому локальне не втрачає своїх ознак; Г. є розв'язанням суперечності локального та універсального у персональному. У своїй діяльності геній прагне вийти за межі культуротворчості як об'єктивації у творенні нового буття. Це відрізняє геніальну людину від талановитої, яка цілком реалізує себе в об'єктивуючій творчості. Діяльність генія тяжіє до міфотворення; він продукує такі артефакти культури, які викликають катарсичні переживання, й тому мають суттєвий вплив на смисложиттєві цінності. Г. належить до феноменів граничного буття людини. При цьому вона відрізняється від таких феноменів граничного буття, як *святість* та *героїзм*, в яких ставлення до стихії життя не опосередковане наявністю артефакту.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ДЕТЕРМІНІЗМ – напрям у соціальній філософії і соціології, що обґрунтовує залежність розвитку суспільства від природно-географічних умов. Бере початок з праць *Аристотеля*, Гіппократа, Полібія, Страбона; сформувався у XVIII ст. завдяки "антропогеографічним" концепціям *Монтеск'є*, Бокля, Реклю, Тюрго, Мєчнікова та ін. В марксистській традиції Г. д. піддавався критиці за перебільшення ролі природних чинників у житті суспільства та натуралістичне тлумачення історії. Зараз, у зв'язку з екологічними негараздами, відбувається переосмислення концептуальних набутків цього напряму. Зокрема, починає визнаватися вплив географічного середовища на буття соціуму, культуру та історію народів. Здійснюються продуктивні спроби радикального коригування змісту понять "природа" та "людина" в контексті їх співвідношення. Такий підхід сприяє інтеграції в єдине концептуальне ціле різноманітних суперечливих складових "феномена людини", природничо-наукового та соціогуманітарного підходів, компонентів природної та соціальної сфер буття. Очевидним є факт, що новітні концепції Г.д. далекі від спрощених уявлень т. зв. "географічного фаталізму" про абсолютну детермінацію людської діяльності факторами природного середовища. Проте наявний у класичному Г.д. позитивний ідейний потенціал використовується такими сучасними натурсоціологічними напрямами, як біорегіоналізм, соціобіологія, біополітика, екологічна естетика та ін. Крім того, Г.д. щільно дотичний до *геополітики* та політико-філософських концепцій, що беруть до уваги географічний та геополітичний чинники (геополітичний плюралізм *Бжезинського*).

М. Кисельов

ГЕОПОЛІТИКА – державна доктрина, яка ґрунтується на врахуванні конкретно-історичних форм впливу територіально-просторових умов країни на формування її статусу та політики в локальних, регіональних, континентальних та глобальних аспектах. Фундатори геополітики (Ратцель, Челмен, Спікмен та ін.) уподібнювали державу окремому організмові, що проводить боротьбу за існування, або "життєвий простір". Однією з чільних тез Г. є те, що принципи зовнішньої політики держави залежать від її географічних умов (див. *Географічний детермінізм*). Проблеми Г. є об'єктив-

ною даністю, від якої неможливо абстрагуватися. Про це свідчить сучасна політична термінологія: "зони впливу", "зони безпеки", "зони національних інтересів" та ін. Раптова зміна територіально-просторових умов існування окремих держав, їх геополітичного статусу призводила й призводить до порушення рівноваги в глобальних масштабах. Яскравими ілюстраціями означеної ситуації можуть слугувати збурення в міжнародній політиці, спричинені об'єднанням Німеччини або ж розпадом Радянського Союзу та виникненням самостійних держав. До традиційних інтенцій класичної Г., орієнтованих на боротьбу за існування на рівні держав та їх союзів, нині долучається пошук шляхів та засобів досягнення узгодженого розвитку світового співтовариства. На необхідність компетентного аналізу справедливого світового розподілу сил та ресурсів й розробки можливих варіантів динамічного розвитку усіх країн світу звертав увагу ще англ. геополітик Маккіндер у 1942 р. В останній час ідеї геополітики залучаються до спроб створення "світового уряду", здатного організувати і підтримувати оптимальний в усіх відношеннях "світовий порядок", раціонально і справедливо використовувати природні й людські ресурси, подолати екологічну кризу і вийти на збалансований режим розвитку у глобальному масштабі.

М. Кисельов

ГЕРАКЛІТ з Ефеса (бл. 540 – 475 до н.е.) – давньогрецьк. філософ. За глибину та неоднозначність думок, висловлюваних часто-густо в притчах, насичених метафорами та алегоріями, в оповідях, загадках, хитромудрих образах і поняттях, отримав прізвисько "Темний". За трагічний песимізм думок Г. ще називали "філософом, що плаче". Збереглося понад 150 фрагментів з його творів, які пізніше були зібрані в єдиний твір "Про природу". За іншими свідченнями, цей твір мав назву "Музи", "Про державу" та ін. Тлумачення багатьох фрагментів є і зараз неоднозначним. За традицією Г. зараховується до натурфілософської іонійської школи, хоча його натурфілософія має дещо позірний, метафоричний характер. На відміну від попередників (*Фалеса, Анаксимандра, Анаксимена*), Г. значно чіткіше виокремлює з-поміж фізичних, астрономічних, економічних та інших питань власне філософські, а саме: *логосу*, єдиного і множинного, єдності і боротьби протилежностей, сталого та плинного, монархії та демократії, видатної особи й натовпу, аскези і *гедонізму* тощо. Навіть крізь нечисленні тези Г., що дійшли до нас, прозирає одна з перших філософських систем, що спромоглася через тисячоліття й донині зберегти свою життєздатність, інтелектуальну звабу та вплив. Першопочатком усього сущого Г. вважав вогонь – стихію, яка стародавнім грекам уявлялася найрухливішою, найлегшою і найтоншою (порівняно із землею, водою й повітрям). Усе, як полум'я у горінні, народжується зі смерті чогось іншого; всі речі, через ущільнення, або ж з'являються з вогню, або у нього ж, через розрідження, повертаються. Весь цей *Космос* – "довіку був, є й буде вогонь вічно живий". Він той самий для всіх, його не створив ніхто ані з людей, ані з богів.

ГЕРБАРТ, Йоган Фридрих (1776, Ольденбург – 1841) – нім. філософ і педагог. Навчався в Єні (разом з *Фіхте*). Філософія Г. є розвитком ідей *Канта* у напрямі філософського реалізму, зі включенням багатьох важливих моментів філософії *Ляйбніца*. У центрі метафізики Г. – поняття *речі у собі*, відмінне, однак, від кантівського: за допомогою критики повсякденного розуміння поняття *"речі"* він приходить до поняття "реалу" як кінцевого елемента і носія буття (на кшталт монади Ляйбніца). Повсякденне розуміння поняття речі відповідає комплексу простих сутностей, шлях до пізнання яких відкривають властивості речі, що подані у відчутті. Таким чином, річ у явищі – це більш-менш постійний зв'язок простих сутностей, які знаходяться у "інтелігібельному просторі". На відміну від "феноменального простору", тобто простору уявлень, який знаходиться у нашій душі, "інтелігібельний простір" у Г. – абстрактне поняття, співвідносне з поняттям простору у математиці. Аналогічна математизація має місце і в психології Г. Філософія Г. не набула значного поширення у Німеччині, у той час як в Австрії вона органічно вписалася у традицію філософського реалізму і в серед. XIX ст. стала офіційною університетською системою філософії. Великою

популярністю в європейській педагогіці друг. пол. XIX – поч. XX ст. користувалося вчення Г. про чотири ступені освіти: "ясність", "асоціація", "система", "метод".

Осн. тв.: "Загальна теорія освіти" (1806); "Головні пункти метафізики" (1808); "Загальна практична філософія" (1808); "Загальна метафізика, поряд із початками філософського вчення про природу"(1829).

ГЕРДЕР, Йоган Готфрід (1744, Морунген, Східна Пруссія – 1803) – нім. філософ. Навчався в Кенігсберзі. Формування світогляду Г. здійснювалося під впливом "докритичного" *Канта, Гамана*, англ. сенсуалістів; пізніше – *Бруно, Руссо, Спінози*; особливо – *Лессинга*, другом і послідовником якого він себе вважав. При аналізі проблематики культури застосовував генетичний метод історичного аналізу, згідно з яким засади культури кожного народу визначаються особливостями його інтелектуального й емоційного життя. Останні ж залежать від багатьох фізичних чинників, включаючи матеріальне середовище. Разом із *Гете* був натхненником і лідером першого загальнонімецьк. літературного руху "Буря і натиск", на основі якого сформувались чільні філософські принципи нім. романтизму. Значне місце у працях Г. належить питанням мови, яку він вважав головним засобом збереження "національної індивідуальності" та розвитку загальнолюдської культури в цілому. Він послідовно обстоював тезу про єдність мислення й мови, природний характер їх виникнення й розвитку. В пер. пол. 70-х рр. разом з Гете видавав збірник "Про німецьке мистецтво", де друкував і власні праці з мистецтвознавства, в яких, зокрема, йшлося про народність мистецтва, його суголосність з "духом народу", зв'язок з фольклором. Цей період відзначається також підвищеним інтересом Г. до релігії, поглибленим вивченням ним Біблії. Якщо на початку своєї творчості він розглядав її як найдавнішу пам'ятку народної поезії, то тепер – як вияв божественного одкровення. Теологічний колорит відчувається й у постановці та розв'язанні питань про походження й рушійні сили суспільства, закономірний, поступальний і водночас суперечливий характер історії.

Осн. тв.: "Трактат про походження мови" (1772); "Ідеї стосовно філософії історії людства" (1784 – 1791); "Розум і досвід, розум і мова, метакритика чистого розуму" (1799) та ін.

ГЕРМЕНЕВТИКА (грецьк. ἑρμηνευτική, від ἑρμηνεύω – пояснюю, інтерпретую, тлумачу) – термін, формування основоположного значення якого історично сягає стародавніх тлумачень текстів Біблії; традиційно він також включає тлумачення текстів філософських та літературних – насамперед тих, які стосуються Біблії. На позначення самостійного філософського напряму цей термін почав застосовуватися, головно, на поч. XX ст., коли розгорнулося фундаментальне філософське осмислення феномена *розуміння* та пов'язаної з ним методології і практики гуманітарно-історичних дисциплін. В історії інтерпретації профанних та сакральних текстів вирізняються наступні основні різновиди: 1) Буквальна інтерпретація, яка стверджує, що біблійні тексти мають тлумачитися згідно зі значеннями (відповідними намірам авторів), які виражені їхньою граматичною конструкцією та історичними контекстами виникнення. Її дотримувались *Тома Аквінський, Лютер, Кальвін* та ін. 2) Моральна інтерпретація, яка намагалась встановити екзегетичні принципи, завдяки яким з різних частин текстів Біблії можуть бути виведені відповідні етичні приписи та моральні імперативи поведінки. 3) Алегорична (символічна) інтерпретація (запозичена зі *стоїцизму* і уперше запроваджена до тлумачення текстів Гомера Пергамською школою філологів) розуміла біблійні оповіді як такі, що мають крім буквального ще й другий, фігуральний рівень референції за межі тих подій, які експліцитно маються на увазі у текстах Біблії. Окремою формою алегоричної інтерпретації є "типологічне" тлумачення, згідно з яким головні події Старого Завіту є передвіщенням подій Нового Завіту (Ноїв ковчег як "тип" християнської церкви). Цього різновиду тлумачення Біблії, з використанням платонівських та стоїчних категорій, дотримувались *Філон Александрійський*, Клемент Александрійський, *Ориген* та ін. 4) Анагогічна (містична) інтерпретація стосується тлумачення біблійних подій у їхньому відношенні до

прийдешнього життя як його прообразу. Стан справ, коли проблематика Г. і проблематика філософії осмислювались паралельно, незалежно одна від одної, а тому і не зазнавали істотного взаємовпливу, лишався чинним до початку XX ст. Провідними постатями, які розвивали Г. у такому статусі, були Юстин, Іреней, *Тертуліан*, *Августин*, Флавій, *Баумгартен*, Ернесті та ін. На основі ознайомлення з працею Ернесті "Тлумач" в контексті історико-літературних студій нім. романтизму (особливо у співробітництві зі *Шлегелем*) *Шляєрмахер* розвиває Г. як мистецтво конгеніального осягнення чужої індивідуальності, дослідивши феномен розуміння як такий і виокремивши граматичний та психологічний його різновиди. Надалі Г. розробляється в річищі методологічних пошуків нім. історичної школи (Ранке, Дройзен, Савіньї та ін.), філології та психології (Аст, Бек, Штайнталь та ін.). Зрештою, в історичному науковченні *Дильтея* вона – як вчення про мистецтво тлумачення писемних пам'яток (життєвих виявів) – включається у контекст теорії пізнання, логіки й методології гуманітарних наук і проголошується сполучною ланкою між філософією та історичними дисциплінами, головною складовою основоположень наук про *дух*. Г. набуває у Дильтея філософського статусу під впливом розробленої *Гуссерлем* у "Логічних дослідженнях" теорії значення. Долаючи завдяки феноменології Гуссерля релятивізм і скептичний суб'єктивізм свого історичного науковчення і розв'язуючи проблему об'єктивності гуманітарного знання, Г. Дильтея разом з тим втрачала своє найвагоміше конструктивне надбання – принцип історизму. Щоб уникнути цієї дилеми, *Гайдеггер* намагається на нових засадах об'єднати дві різнорідні традиції у концепції, яку він з 1919 р. називає "феноменологічною Г." Завдяки філософії фундаментальної онтології Гайдеггера класична (теологічна, філологічна й історична) Г. започаткувала нову фазу свого розвитку. Її центральна проблема – проблема розуміння – була осмислена вже не як метод наукового пізнання, а як спосіб людського буття, а феноменологія – як онтологія. Нове філософське вчення постає як "Г. фактичності", що ситуативно розташоване в конкретно-історичному контексті людського "Я" (пізніше – "Dasein"), головним способом буттєвого самовизначення якого виступає інтерпретативне тлумачення свого буття-у-світі. Подальший розвиток цієї традиції здійснив *Гадамер* (див. *Герменевтика філософська*). Г. у традиційному сенсі як гносеологічне підґрунтя й методологію гуманітарних наук розробляв також *Бетті* та ін. Як до допоміжної дисципліни до неї звертаються *Апель*, *Габермас*, *Деррида*.

С. Кошарний

ГЕРМЕНЕВТИКА ФІЛОСОФСЬКА – виникла і розвивалась, з одного боку, у річищі традиційної герменевтики (див. *Герменевтика*) – як її відгалуження, з другого боку – Г.ф. є певним щаблем у процесі внутрішньої еволюції останньої, який суттєво оновлює і видозмінює її предметне поле. Спочатку Г. ф. розглядали як мистецтво тлумачення (ars interpretandi) текстів та інших проявів думки. Потреба у "культивації правильного тлумачення" виникла тоді, коли нашарування культури стародавнього світу ускладнили безпосереднє розуміння текстів, які вважалися зразковими. Після перших герменевтичних досліджень софістів і *Аристотеля* ("Про тлумачення") мистецтво інтерпретації набуває значної ваги й поширення. У наступні часи з'являються герменевтичні пояснення до тлумачення Біблії та спроби систематизації засобів, що уможливлюють і полегшують розуміння класичної та юридичної літератури. У Новий час термін "герменевтика" вперше вживає в 1629 – 1630 рр. страсбурзький філософ і теолог Даннгауер. На його думку, "загальна герменевтика" – це наука про засадничі принципи тлумачення письмових джерел із теології, правознавства й медицини. Формування Г.ф. відбувалося значною мірою як наслідок дослідження проблеми тлумачення у двох аспектах: 1) багатозначності знаків, 2) співвідношення *тексту* й *буття*. Універсалізація герменевтики, набуття нею філософського статусу здійснювалися завдяки поступовому усвідомленню щільного зв'язку цих двох аспектів і проблематизації методичного характеру герменевтики. Варіанти універсальної герменевтики, запропоновані *Шляєрмахером* і *Дильтеєм*, містили ідею визначення смислу будь-якого тексту в залежності від розуміння

задуму автора, а не зв'язку між текстом і читачем. Г.ф. *Гадамера* відзначають: заперечення психологізму, властивого цим першим варіантам універсальної герменевтики, і наголошення на тому, що мова як *комунікація* є буттєвим простором зазначеного зв'язку. У праці Гадамера "Істина і метод. Основи філософської герменевтики" (1960) думку *Гайдеггера* про єдність розуміння із саморозумінням (буттям) інтерпретатора – т. зв. "герменевтичне коло" – узгоджено з думкою про мову як підставу "злиття горизонтів" тексту і читача. Отже, читання як своєрідна інтеракція між текстом і інтерпретатором править тут за парадигму будь-якого розуміння. Відмова від поняття "об'єктивного смислу", незалежного від цієї інтеракції, спонукає Гадамера критично поставитися до самого ідеалу методу в герменевтиці, оскільки поняття методу передбачає абстракцію об'єкта. Наголошуючи на тому, що герменевтика є насамперед практикою, Гадамер водночас підкреслює, що йому вдалося уникнути суб'єктивації смислу, притаманної попередній універсальній герменевтиці. Головний недолік останньої в тому, що вона опосередковувала "об'єктивний смисл" (у необхідності якого вона не сумнівалася) дослідженням авторського бачення смислу свого тексту, тобто дослідженням предмета, який принципово не об'єктивується. Г.ф. трактує комунікацію як традицію, чия мовна та історична природа забезпечує істинність розуміння. Існування в традиції як спосіб осягнення істини має, за Гадамером, структуру герменевтичного досвіду, що його як "досвід світу" він протиставляє "науковому досвіду", крізь призму якого дивилася на поняття істини попередня філософія. Досвід світу, утворений з істин філософії, мистецтва та історії, має історичний характер. Це означає, що старий досвід не просто усувається новим чи повторюється, він визначає спосіб засвоєння нового й також зазнає змін під його впливом. У цьому плані Гадамер обмірковує значення упереджень для розуміння. Істинність смислу як відповідність буттю не означає незалежність від напередвизначеного традицією, адже саме традиція є буттям, яке передує нашим актам рефлексії, бо ми самі завжди вже занурені в неї. Інтерпретація, що сягає істинного смислу, здійснюється в межах самовиявлення текстом умов існування свого смислу. Проте інтерпретація – не відтворення смислу, вміщеного автором у тексті, а саме творення смислу в зустрічі з текстом як "носієм" смислу (комунікація). Наше розуміння водночас експансивне й співвідносне, тобто спонтанність його смислотворної дії обмежена іманентною необхідністю тексту, що належить традиції і нашим передрозумінням. Тому істина скінченна, а ми завжди упереджені, хоч і не приречені підпорядковувати думку одним і тим самим упердженням. Навпаки, засвоєння нового смислу дозволяє не лише усвідомити умови його розуміння, що їх диктує традиція, а й висвітлити власні упередження, тобто краще зрозуміти себе. Незалежність від будь-яких упереджень є, на думку Гадамера, теж упередженням, до того ж, хибним. Втім, якщо розглядати ідеал неупередженого розуміння як засаду традиції *Просвітництва*, перед Гадамеровою герменевтикою постає проблема різноманітності й суперечливості традицій, що поновлює питання про істинність і вимагає нових роз'яснень щодо ототожнення традиції з буттям. До численних спроб обмежити гадамерівський історизм належать варіанти герменевтики *Апеля, Габермаса* й *Рикера*. Апель аналізує комунікацію, що уможливлює розуміння з точки зору виокремлення її трансцендентальних умов, тим самим повертаючись до метафізичного поняття буття. Габермас звертається до ідеї герменевтичного методу, який має сприяти усуненню перекручених форм комунікації. Рикер доповнює філософську герменевтику семіотичним аналізом і намагається в ній інтегрувати різні методи інтерпретації.

А. Богачов

ГЕРМЕНЕВТИЧНЕ КОЛО – взаємообумовленість розуміння елементів якоїсь ситуації загальним усвідомленням цієї ситуації, і навпаки; оскільки і саме загальне усвідомлення визначається з'ясуванням його компонентів. Г. к. розривається, якщо припустити один з аспектів ситуації напередвідомим і потім, використавши його як передпосилку розуміння загальної ситуації, повернутися до його перевірки на новому рівні усвідомлення. Через таку багаторівневість Г. к. відрізняється від "логічного кола".

Термін "Г. к." був уведений у XIX ст. *Шляєрмахером* і використовувався представниками *герменевтики* (зокрема *Гадамером*) в контексті розкриття гносеологічної ролі традиції як регулятивного чинника інтерсуб'єктивного досвіду. За такого підходу евристичним є розв'язання Г. к. шляхом потенціювання або актуалізації цілого чи його частин у процесі розуміння певних ситуацій. Загалом Г. к. є свідченням того, що герменевтичний процес розгортається поступенево, тобто передбачає перспективу подальшого розкриття ситуації, яка підлягає усвідомленню.

С. Кримський

ГЕРОЇЗМ, героїчне – вищий прояв мужності, який розв'язує суспільно значимі конфлікти, що дійшли до антагоністичного рівня. В яскравій формі виявляється на війні, що породжує екстремальні ситуації, які потребують героїчної поведінки; водночас, війна не є єдино можливим простором існування Г. У XVIII ст. виникають концепції Г., які пов'язують його з певною епохою у житті людства (*Віко*). *Гегель* продовжує ці ідеї, вважаючи суттєвою ознакою "героїчної епохи" збіг оприявненої самостійності індивіда та суспільного значення його діяльності. Романтики створюють образ героя, який пронизує всі епохи і протистоїть натовпу. Таке бачення Г. в найбільш завершеній формі представлено *Карлейлем*. З позицій екзистенційної антропології та метаантропології Г. може бути осмислений через феномен граничного буття і визначений як влада індивідуального духу над тілесністю – заради досягнення перемоги над обставинами, індивідом чи соціальною групою. Поняття "влада" та "перемога" тут є ключовими і показують, що героїчне розв'язання конфліктів не є остаточним, бо в даному випадку зазвичай відбувається руйнація однієї з протилежностей. Г. певною мірою протистоять *геніальність* та *святість*, які налаштовані на синтетичне розв'язання суперечностей через досягнення катарсису (в артефакті культури або у *вчинкові*). Герой, як і геній, породжується волею до влади над собою, але якщо геній розвиває її у волю до натхнення, то герой, виходячи за межі героїчного вчинку, робить її волею до влади над світом. Жертовний характер Г. зближує його зі святістю, проте жертовність святості не припускає знищення або приниження супротивника.

Н. Хамітов

ГЕРЦЕН, Олександр Іванович (1812, Москва – 1870) – рос. письменник, філософ, громадський діяч. Закінчив Московський ун-т. У 1847 р. емігрував до Франції. Разом із своїм соратником Огарьовим випускав першу рос. революційну газету "Колокол" (1847 – 1857), в якій пропагував соціалістичні ідеї та необхідність звільнення селян із землею. У царині філософії Г. цікавило насамперед практичне застосування філософії, роль філософського світогляду в боротьбі за свободу й гідність особи, реалізацію у суспільному бутті принципу соціальної справедливості. Важливою темою філософських роздумів вважав взаємозв'язок філософії і природознавства. Визнавав необхідність зняття крайнощів ідеалізму й реалізму. Мислення розглядав як вищий результат розвитку природи, хоча й визнавав наявність у природі першопочаткового об'єктивного розуму. Тривалий час критикував політичні погляди слов'янофілів за ідеалізацію православ'я і підтримку самодержавства, але після поразки революційного руху 1848 р. в Європі схиляється до ідеї перетворення суспільства на засадах рос. селянської общини.

Осн. тв: "Дилетантизм у науці" (1843); "Листи про вивчення природи" (1846); "Лист синові – О.О. Герцену" (1876) та ін.

ГЕСІОД (VIII ст. до н.е.) – найвидатніший, поряд з Гомером, епічний поет стародавньої Греції. Перша історично засвідчена постать західної літературної традиції. Автор епічних поем "Роботи і дні" і "Теогонія". В останній змальовує картину походження світу та його розвиток у вигляді зміни поколінь Богів. Первинним станом сущого був хаос (зіяння, безмежна безодня), з якого з'являються перші божественні, космічні сутності – Гея, Ерос, Тартар, Нюкта, Ереб. У свою чергу, цими першосутностями породжуються інші Боги, а від тих – наступні. Останнім з поколінь Богів, що панують над світом, є Боги-олімпійці на чолі з Зевсом. Г. систематизує міфологічні уявлення і божественний пантеон еллінів, підпо-

рядковуючи їх загальній ідеї космогенезу – походження і облаштування світоустрою. Цим був підготовлений ідейний ґрунт для ранньофілософських космогоній, які стали історично першими формами філософування. У поемі "Роботи і дні" подається опис людської історії у вигляді п'яти епох, кожній з яких відповідає своє людство, котре творять боги. Це золота, срібна, мідна, героїчна, залізна доба, впродовж яких життя стає дедалі важчим і гіршим.

ГЕСЛЕ, Вітторіо (1960, Мілан) – нім. філософ. У 1977 – 1982 рр. студіював філософію, індологію, філологію в ун-тах Ренсбурга, Тюбінгена, Бохума та Фрайбурга. В 1982 р. – захист докт., в 1986 р. – габілітаційної праці з філософії. Од 1988 р. – асоційований проф. Нової школи соціальних досліджень в Нью-Йорку, стажувався в ун-тах Італії, Нідерландів, США, Бразилії, Радянського Союзу, Норвегії та Індії. Од 1992 р. – проф. Загальної вищої школи в Ессені. Дослідження в царині метафізики, етики та практичної філософії. З огляду на глобальні (екологічні, економічні, політичні) проблеми, які витлумачуються в термінах онтологічної кризи людства, а також на методологічну кризу сучасної філософії Г. прагне обґрунтувати матеріальну етику цінностей, яка відповідала б викликам науково-технологічної цивілізації. Критично трансформуючи трансцендентально-прагматичний метод *Апеля* на основі об'єктивно-ідеалістичної метафізики (*Гегель, Йонас*), Г. стверджує необхідність апріорних структур об'єктивного розуму, інтерпретуючи їх як основу не тільки суб'єктивності та інтерсуб'єктивності, а й буття загалом. Поєднання трансцендентальної філософії з метафізикою дає змогу онтологічно обґрунтувати моральні належності, уникаючи при цьому "натуралістичного хибного умовиводу", з одного боку, та суб'єктивного (інтерсуб'єктивного) соліпсизму та морально-етичного релятивізму, з другого, що уможливлює легітимацію моральних норм за умов секуляризованої культури та кризи традиційних морально-етичних систем.

Осн. тв.: "Істина та історія" (1984); "Система Гегеля". У 2 т. (1987 – 1988); "Криза сучасності та відповідальність філософії: Трансцендентальна прагматика, граничне обгрунтування та етика" (1990); "Генії філософії нового часу" (1992); "Філософія і екологія" (1994); "Практична філософія в сучасному світі" (1995).

ГЕТЕ, Йоган Вольфганг (1749, Франкфурт-на-Майні – 1832) – нім. поет, філософ, природознавець. Освіту здобув в ун-тах Ляйпцига і Страсбурга. Формування світогляду Г. відбувалося під впливом *Гердера, Ляйбніца, Руссо, Спінози*. Перші творчі здобутки Г. були щільно пов'язані з духом романтизму руху "Буря і натиск", одним із лідерів якого, поряд з Гердером, він був. До чільних ідей раннього періоду творчості Г. (виразно втілених у "Стражданнях молодого Вертера" та першій частині "Фауста") належить ідея нехтування усім буденно узвичаєним заради спонтанного вияву почуттів та внутрішньої автентичності. Згодом, після поїздки до Італії 1786 р., Г. дійшов висновку про доконечну обґрунтованість позиції рівноваги між романтизмом і класицизмом, язичництвом і гуманізмом. Г. був одним з перших провісників органічного світогляду, заснованого на розумінні світу як живої монадної цілісності, утвореної із множини таких самих монадних різномасштабних форм, що органічно самореалізуються на всіх рівнях і в усіх сферах буття. Розроблене на цих засадах натурфілософське вчення Г. підпорядковане з'ясуванню природи первинних живих форм – прафеноменів, що уособлюють єдність у поступальних трансформаціях різноманітних живих цілісних утворень (рослинного, тваринного світу). Всі вияви сущого є полярними та рівночасно взаємодоповняльними: відштовхування й тяжіння, роз'єднання та єднання, сутність і явище, ціле й частини, дух і матерія, людина і природа. Розмисли Г. у галузі *метафізики* базувалися на філософії Спінози і тяжіли до *пантеїзму*. Пантеїстичні ідеї у поєднанні з деякими принципами монадології Ляйбніца створювали підстави для орієнтації Г. на панпсихізм.

Осн. тв.: "Страждання молодого Вертера" (1774); "Нариси про метаморфоз рослин" (1790); "Фауст" (1790 – 1833); "Поезія та істина". В 4 т. (1811 – 1833) та ін.

ГЕТЕРОНОМНА ЕТИКА (від грецьк. ἕτεροζ – інший; ὑομοζ – закон) – етика, що

виходить із гетерономії волі та є протилежною *автономній етиці*. Термін "Г. е." був ужитий *Кантом* для позначення етичних систем, засадничі принципи яких вбачаються поза особистістю та її автономною волею. Якщо принцип автономії сполучає у собі свободу волі окремої особистості та всезагальний моральний закон (*категоричний імператив*), то гетерономія волі (за Кантом) підпадає лише під гіпотетичний імператив: я повинен щось робити, тому що я хочу чогось іншого. На відміну від гіпотетичного, категоричний імператив твердить: я повинен діяти таким чи іншим чином, хоч я і не бажаю нічого іншого. *Шелер* визначає гетерономію лише по відношенню до особистості як такої, тобто як єдності конкретного та сутнісного (феноменального) буття. У персоналістському контексті розрізняється два рівня гетерономії. Перший – неоформлені або ж сліпі воління; другий – сфера примусу, яка зумовлює будь-яке волевиявлення.

ГЕШТАЛЬТПСИХОЛОГІЯ (від нім. gestalt – форма, образ, конфігурація) – один із провідних напрямів західноєвропейської психології, що виник у Німеччині у пер. трет. XX ст. Його концептуальні засади базувалися на програмі вивчення психіки з точки зору цілісних структур – гештальтів, що є первинними стосовно своїх компонентів. Основні представники Г. – Вертгаймер, Келер, Кофка, Левін. Почавши з аналізу зорового сприйняття, Г. поширила свої ідеї на вивчення мислення, пам'яті, дії, особистості, а пізніше – фізичних, фізіологічних та соціальних явищ. На противагу редукціонізму інтроспективної психології, емпіричному асоціанізму Г. наголошувала на тому, що в процесі сприйняття ціле не може бути зведене до суми частин і що над даною сумою елементів відчуттів надбудовуються певні вищі процеси ("паттерни"), котрі надають сенсу кожному елементові. Ціле – це функціональна структура, котра має динамічний характер і прагне перейти у прегнантний (від нім. pragnant – чіткий, виразний) стан, тобто стан найбільшої простоти, симетрії, осмисленості й завершеності. Первинність форми над матеріалом зумовлює можливість миттєвого охоплення цілого, відтворення цілісного образу за окремими деталями. Г. не існує зараз як окрема школа, проте вона справила вплив на такі методологічні напрями сучасної науки й філософії, як *синергетика*, *феноменологія*, *холізм*.

ГІДНІСТЬ – одна з основних позитивних ознак людини як особистості; міра ствердження в людині особистісного начала. Психологічно постає як належний рівень самооцінки і дійовий механізм самоконтролю, що спирається на чітке розрізнення особою припустимого для неї і неприпустимого. Як етична категорія Г. позначає загальнообов'язкове визнання самоцінності людини, її здатності і доконечної потреби бути моральним суб'єктом. Відповідно до різних модальностей людського буття розрізняють особисту Г., жіночу чи чоловічу Г., професійну Г., національну Г., Г. громадянина, людську Г. В структурі особистості і в практичній поведінці Г. реалізується через такі чесноти, як благородство, скромність, відповідальність, критичність і вимогливість до себе та інших тощо. Умовою формування і потвердження Г. є потреба в повазі з боку інших людей (гідним є те, що гідне поваги). Тому співвідносним щодо Г. моральним феноменом виступає *честь*, як безпосередній моральний вияв позитивної громадської оцінки особистості. Г. займає чільне місце в філософсько-етичних вченнях *К'єркегора, В. Соловйова, Марселя, Тилліха* та ін. Особливо значущою є роль Г. як загальнолюдської цінності в обґрунтуванні прав людини, в теорії і практиці ненасилля.

В. Нестеренко

ГІЗЕЛЬ, Інокентій (бл. 1600 – 1683) – видатний церковний, культурний і суспільний діяч України, богослов і філософ. Освіту здобув у КМА, по закінченні якої продовжив навчання за кордоном, імовірно, в Англії. З 1645 р. – проф., а згодом ректор КМА. Брав активну участь у створенні "Києво-Печерського патерика" (1661), першого підручника укр. історії ("Синопсис", 1674), в якому, одначе, було запропоновано штучну схему східноєвропейської історії, що ґрунтувалася на династичних зв'язках та якоюсь мірою узаконювала експансіоністські зазіхання Москви щодо України. Г. є автором полемічних творів, спрямованих проти унії та єзуїтів. У філо-

софських розмислах спирався на спадщину античності, патристики, схоластики; з новітніх учених використовував ідеї *Кардано*, *Галілея*, Тихо де Браге, *Коперника* та ін. Чільний представник академічного аристотелізму, дещо ускладненого традиційними для укр. думки неоплатонівськими ідеями. Переконаний у раціональності світу, вважав, що істину можна знайти, досліджуючи наслідки Божої діяльності – створеної *природи* (natura naturata), яка уявлялася йому сукупністю ідеальних сутностей-універсалій, закорінених у довколишніх речах. У розв'язанні проблеми *універсалій* Г. тяжів до поміркованого варіанта схоластичної реалістичної традиції. Надаючи значної ваги чуттєвому досвідові, Г. водночас справжнім джерелом пізнання істини вважав чисту інтелектуальну діяльність, ускладнену миттєвостями інтуїтивного осяяння. В натурфілософії обстоював тезу про ненароджуваність і незнищенність матерії, про однорідність земної і небесної матерії, про її постійну кількість у світі, про невіддільність форм від матерії. Рух Г. розглядав переважно з якісного боку – як форми руху природи, різноманітні зміни, що відбуваються у матеріальному світі. Водночас в його філософському курсі присутні елементи створеної школою оккамістів XIV ст. концепції "інтенсифікації і ремісії форм", а також Буриданового вчення про "impetus" (поштовх), що свідчить про виникнення певних підходів до механістичного розуміння руху. У поглядах на проблему перервного й неперервного, на проблему простору Г. дотримувався лінії *Аристотеля – Декарта – Ляйбніца*. Складна ієрархічна структура часу відображала тяжіння укр. вченого до схоластичного розуміння цієї проблеми. Етичні погляди Г. являють інтерес з огляду на розв'язання ним проблем сенсу життя, можливості досягнення щастя, взаємозв'язку волі й розуму. Як і інші могилянці, сенс життя Г. вбачав у творчій праці, спрямованій на власне й громадське добро. Виходячи із світоглядних тенденцій барокової доби, він був переконаний, що щастя можна здобути шляхом компромісного поєднання задоволення потреб різних частин душі – тілесних і духовних. Проблему взаємозв'язку волі й розуму Г. розв'язував, спираючись на концепцію етичного інтелектуалізму. Визнаючи свободу волі, він надавав пріоритетного значення розуму, який, на його думку, даючи волі різні варіанти вибору між добром і злом, здійснює на волю моральний вплив. У сфері політико-правової думки найбільшу увагу приділяв проблемі незалежності укр. церкви від рос. держави, а також питанням полеміки з католиками й уніатами.

Осн. тв.: "Твір про всю філософію" (1646); "Філософські аксіоми" (1646); "Мир з Богом людині" (1669).

ГІЛЬБЕРТ, Давід (1862, Велау, поблизу Кенігсберга – 1943) – нім. математик і логік. Навчався у Кенігсберзькому ун-ті, після закінчення якого захистив докт. дис. (1884). Проф. Кенігсберзького та Геттингенського ун-тів. У 1899 р. були опубліковані знамениті лекції Г. "Основи геометрії", в яких геометрія Евкліда вперше була представлена у вигляді строго побудованої аксіоматичної теорії. Г. належить фундаментальна програма обґрунтування математики, яка в основному була ним сформульована до 1922 р. і детально потому розгорнута у двох томах "Основ математики". Головним об'єктом дослідження в цій праці є математичне доведення. Г. мав намір здійснити свою програму в два етапи. На першому етапі уся математика мала бути повністю формалізована, тобто представлена у вигляді формальної системи, із аксіом якої можна було б вивести основи математичного знання. Другий етап стосувався обґрунтування несуперечливості цієї формальної системи. Математичні доведення Г. пропонував досліджувати за допомогою засобів метаматематики, наполягаючи при цьому на фінітності її методів. Хоча теореми *Геделя* про неповноту та несуперечливість показали принципову нездійсненність задумів Г., проте вся подальша робота логіків та математиків над логічними основами математичного знання спиралася на вчення Г. про метаматематику. Розробляючи її проблематику, Г. та його послідовники зробили великий внесок в становлення сучасної логіки, зокрема, класичної *логіки висловлювань* та *логіки предикатів*.

Осн. тв.: "Основи геометрії" (1899); "Головні особливості теоретичної логіки" (1928); "Основи математики", у співавт. В 2 т. (1934, 1939) та ін.

ГІЛЯРОВ, Олексій Микитович (1855 – 1938) – представник академічної філо-

софії України. Приват-доц. Московського (1884 – 1887) і Київського ун-тів (1887 – 1892), проф. філософії Київського ун-ту (1892 – 1920), академік ВУАН (1922). Розроблене Г. філософське вчення – "синехологічний спіритуалізм" – ґрунтується переважно на платонізмі. Близьке за змістом і метою до концепцій всеєдності, представленими в межах рос. релігійної філософії, воно, однак, вільне від містико-богословської спрямованості, притаманної метафізиці *В. Соловйова* і його послідовників. Підвалину ідеалізму Г. становить якраз те твердження *Платона* про божественне начало, що його Соловйов вважав найістотнішою обмеженістю платонівського вчення. В філософії Г. цілковито відсутнє прагнення до християнізації платонізму, характерне для рос. релігійної метафізики. Найважливіша галузь філософської творчості – історико-філософські студії. В працях Г. наявна глибока і ретельно розроблена концепція історії філософії, що ґрунтується на вченні про єдність особистісної, культурно-історичної і логічної детермінант розвитку філософії, осередком якої виступає особистість – реальний суб'єкт філософської творчості. Історичний рух філософії представлений Г. як відображення багатовікового пошуку людиною цілісного і злагодженого світогляду, здатного відновити її єдність зі світом і подолати духовний розбрат. Вагомим внеском Г. до філософського осмислення Античності є розгляд ним софістики як соціокультурного феномена. Її аналіз здійснено крізь призму конкретно-історичних реалій, ретельне вивчення історико-філософського аспекту творчості Платона. "Гілярівська школа" тлумачення філософського тексту виразно представлена у творчості його учнів, згодом визначних істориків філософії – Зіньківського, *Чижевського*, Блонського, *Асмуса*, Якубаніса.

Осн. тв.: "Платонізм як основа сучасного світогляду у зв'язку з питанням про завдання та долю філософії" (1888); "Новітня спроба філософського синтезу на науковій основі" (1901); "Вступ до філософії" (1907).

ГІПОТЕЗА (від грецьк. υπόδεσιζ – основа, припущення) – спосіб пізнавальної діяльності, побудови ймовірного, проблематичного знання, коли формулюється одна з можливих відповідей на питання, що виникло під час дослідження; одне з можливих розв'язань проблеми. Г. можуть стосуватися фактів (у судовому слідстві, історичному дослідженні тощо); внутрішньої основи явищ, що не підлягає безпосередньому спостереженню (пояснювальні Г. в теоретичному природознавстві); властивостей абстрактних об'єктів (у математиці). В проблемній ситуації відбувається висунення кількох логічно несумісних між собою Г. Чим більше різноманітних питань розв'язується за допомогою певної Г., тим більшою є її евристична цінність. Доведення якоїсь Г. є одночасно спростуванням конкуруючих Г.; доведення не закінчене, доки теорія дозволяє іще хоч одне конкуруюче припущення. Доведена Г. стає істиною. Абсолютизуючи аспект відносності істини, філософський релятивізм проголошує всі теоретичні знання робочими Г. Насправді існує істотна різниця між вірогідним знанням, де виключаються певні можливості в об'єктивному світі, і Г., яка цих можливостей не виключає.

ГІПОТЕТИКО-ДЕДУКТИВНА ТЕОРІЯ – одна з форм логіко-філософського аналізу наукового знання, що полягає у побудові гіпотетико-дедуктивної моделі для теорії, структура якої вивчається. Г.-Д.т. є конкретизацією поняття дедуктивної, або аксіоматичної, теорії, яка склалася в методології математики на основі урахування специфічної проблематики природничо-наукового знання, що спирається на *спостереження* та *досвід*. Побудову Г.-Д.т. умовно поділяють на три етапи. Перший полягає у висуванні низки *гіпотез* про причини явищ, що їх досліджують, другий – у виведенні шляхом дедукції можливих висновків з цих гіпотез, які є описом спостережуваних даних. Виведення висновків передбачає емпіричну інтерпретацію гіпотез. На третьому етапі гіпотези разом з висновками з них виступають як аксіоматична система, де аксіомами є гіпотези, а теоремами – висновки з них. Правилами виведення у Г.-Д.т. крім звичайних логічних правил є т.зв. інтерпретативні речення, які пов'язують теоретичні поняття, що випливають з гіпотез, та поняття про ознаки речей, які досліджува-

лися і були описані у висновках з гіпотез. Метод побудови Г.-Д.т. називається *гіпотетико-дедуктивним методом.*

ГІПОТЕТИКО-ДЕДУКТИВНИЙ МЕТОД – метод наукового дослідження, який полягає у висуванні *гіпотез* про причини досліджуваних явищ і виведенні висновків з цих гіпотез шляхом *дедукції.* Якщо одержані наслідки відповідають усім фактам, наведеним у гіпотезі, то ця гіпотеза визнається достовірним знанням. Г.-Д. м. є важливою складовою частиною методологічної науки, він дає змогу перевірити будь-яку наукову гіпотезу в складі *гіпотетико-дедуктивної теорії.* Проте застосування Г.-Д. м. у відриві від інших методів пізнання (аналітичного, синтетичного, індуктивного та ін.) не дає змоги встановити причини і виявити закономірності досліджуваних предметів, процесів.

ГЛУШКОВ, Віктор Михайлович (1923, Ростов-на-Дону – 1982) – укр. вчений, математик, фахівець в галузі кібернетики та інформатики. Закінчив фізико-математичний ф-т Ростовського ун-ту (1947). Академік НАНУ (1961), академік АН СРСР (1964). Директор Ін-ту кібернетики НАНУ (1962 – 1982). Наукова творчість Г. охоплює – дослідження проблем сучасної алгебри, розбудову концептуально-теоретичних основ кібернетики, розробку теорії автоматів і теорії ЕОМ, конструювання ЕОМ і створення систем їх математичного забезпечення, розробку теорії АСУ та низки проблем у галузі економічної та біологічної кібернетики тощо. Вагомим є творчий внесок Г. у теорію і практику програмування (зокрема, дослідження алгоритмічних мов як ефективних засобів програмування). Велику увагу Г. приділяв проблемі *штучного інтелекту,* її філософським та епістемологічним аспектам; особливо його хвилювало питання про принципові можливості вирішення проблеми штучного інтелекту у світлі теореми *Геделя* про неповноту. Г. належить також комплекс ідей про безпаперову інформатику, зокрема, про створення засад інформаційного суспільства, яке має замінити постіндустріальне.

Осн. тв.: "Вступ до кібернетики" (1964); "Обчислювальні машини з різними системами інтерпретації", у співавт. (1970); "Алгебра. Мови. Програмування", у співавт. (1974) та ін.

ГНАТЕНКО, Петро Іванович (1937, с. Маршали Сумської обл.) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1962). Докт. філософських наук (1988), проф., чл.-кор. АПНУ (1994). Зав. кафедрою філософії ДНУ. Коло наукових інтересів – історія філософії, зокрема укр. філософської думки, проблеми національної психології. Автор понад 100 праць, у тому числі семи монографій, співавтор підручників з філософії та культурології для вищих навчальних закладів.

Осн. тв.: "Національний характер" (1992); "Український національний характер" (1997); "Національна психологія" (2000) та ін.

ГНОЗИС (від грецьк. γνῶσιζ – знання, пізнання, вчення) – грецьк. термін для позначення знання. В епоху Еллінізму Г. означав проникнення в надчуттєвий світ шляхом споглядання духовних сутностей і Бога. Г. є чільним поняттям релігійно-філософських систем гностиків, згідно з якими, Г. є особливим потаємним одкровенням Бога для обраних людей, що стає запорукою їхнього спасіння. Стосується насамперед містичного пізнання. Згідно з *гностицизмом,* теорія пізнання виступає таїною, яку Христос-Спаситель відкрив обраному колу своїх учнів для їхнього спасіння. Г. охоплює відомості про справжню духовну природу людей та шляхи їхнього спасіння через звільнення духовного начала від матеріальних пут. Коли людина прагне повернутися до Бога, Г. виконує функцію оберегу від нападів злого Деміурга, який є творцем матеріального світу і протистоїть духовним прагненням людини. До складу Г. нерідко входило вчення про перевтілення душ. Сам Г., стану якого можна було досягнути лише шляхом аскетичних практик, рятував людину від низки перевтілень, на які вона була приречена внаслідок особливостей матеріального світу (див. *Гностицизм*).

В. Катусенко

ГНОСЕОЛОГІЯ див. *Теорія пізнання.*

ГНОСТИЦИЗМ (від грецьк. γνωστικός – пізнавальний, той, хто пізнає) – термін для позначення вчення філософів та тео-

логів епохи раннього християнства (II – IV ст.), які широко застосовували філософські розмисли у поєднанні з містичним пізнанням містерій віри. Частково має ще дохристиянське походження. Набував різноманітних еклектичних форм, які об'єднували багато елементів магії, містичних традицій, перських вчень дуалістичного характеру, єврейської теології та елліністичної філософії. З елементами християнської доктрини гностики найчастіше поєднували платонізм та піфагореїзм, особливо часто посилаючись на біблійне вчення про творіння та діалог "Тимей" *Платона*. Гностичну традицію поділяють на східний (сирійський) та західний (Александрійський) Г. До представників східного Г. відносять Сатурніла, Василіда, його сина Ісидора, Вардесана та Маркіона. До західного крила Г. належать Карпократ, його син Епіфан та Валентин (пом. бл. 160 р.), який мав найбільшу кількість послідовників. Загальним уявленням для різних представників Г. є *дуалізм* між Богом, який виступає духовним началом, ототожнюється зі світлом і є джерелом всякого блага, з одного боку, та матеріальним світом, який асоціюється передусім зі злом та темрявою, з іншого. Гностики визнають ці два начала рівносильними і вказують, що між ними в космічному масштабі точиться боротьба. Стосовно Божественного світу вживається термін "плерома" (від грецьк. досконалість, повнота). Саме плерома, згідно з Валентином, є засадою буття, позбавленою будь-якого оформлення та поділу. Як Божественна повнота вона існує споконвіку і тому не має початку, але породжує все інше. Гностики визнають існування сутностей-посередників (ангелів, еонів), які породжуються з плероми і є носіями Божественної природи, одночасно виступаючи як абстрактні творчі сили і міфічні істоти. Процес породження еонів гностики іноді називають еманацією. Матеріальний світ, на думку гностиків, створював не добрий Бог, а злий, якого вони називають Деміургом (іноді ототожнюється з давньоєвр. Богом-творцем Ягве) і якого вони визнають проміжною, третьою ланкою між Богом та світом (трихотомія). Деміург також виступає найнижчим еоном, який у певний момент з'єднався з матерією і дав таким чином початок різноманітним часткам духу (душам), які складають світ. Різноманітні живі істоти світу (включно з людьми) є результатом занурення еонів у матерію. Подібне поєднання не є для духовних сил природним. Людське становище у цьому світі нагадує ув'язнення душі (в рамках тіла). Духовне начало людини прагне звільнитися від матерії і возз'єднатися з Богом у плеромі. Проте самостійно люди цього зробити не можуть. Тому для їхнього порятунку прийшов останній еон, духовний Спаситель (Христос, який іноді ототожнюється з Першою Людиною), щоб запропонувати їм *гнозис* – вчення про їхню справжню духовну природу і про шляхи повернення душ людей до Бога. У відповідності з ученням про гнозис, все людство поділяється на три головні групи – тілесних (соматиків), душевних (психіків) та духовних (пневматиків) людей. Перші з них є язичниками, які прив'язані до негідних пристрастей, не здатні від них звільнитися і тому приречені на загибель. Душевні люди – це передусім більшість християн і юдеїв, які вже вийшли на шлях покаяння і спасіння. Проте справжнього спасіння заслуговують лише представники останньої групи, власне гностики, які здатні безпосередньо пізнавати Бога і наближатися до нього за допомогою гнозису. Внутрішній організації гностичних сект був притаманний аскетизм і відносно високий статус жінок, передовсім внаслідок культу Божественної Мудрості. Ставленню гностиків до Христа властивий докетизм – вчення про примарність фізичного приходу Спасителя і заперечення його людської природи. Прихід Христа як останнього еона позначує остаточний розрив духовного начала з матеріальним. Для аргументації Г. характерним є широке використання алегоричного методу інтерпретації священних текстів. З одного боку, Г. загрожував тій доктрині, яка пізніше отримала назву православного (ортодоксального) християнства, а з іншого – він спонукав її точніше визначитися стосовно вчення про церковне передання та одкровення. Г. вплинув на багатьох ранньохристиянських авторів, зокрема, на Клемента Александрійського та *Оригена*. Г., як релігійно-філософському вченню, властивий відхід від теоретичного опрацювання проблем логіки і метафізики і зосередження уваги на практичній ети-

ці, а, отже, й людині. Останню, порівняно з грецьк. філософією, вони розглядають певною мірою спрощено, оскільки підходять до неї поза суспільно-політичними реаліями, національними й культурними особливостями народів.

В. Катусенко

ГОББС, Томас (1588, Вестпорт – 1679) – англ. філософ, політичний теоретик. Освіту отримав в Оксфордському ун-ті. На формування теоретичних поглядів Г. значний вплив справили філософські й наукознавчі вчення *Бекона, Галілея, Декарта, Гассенді* та ін. Політична теорія Г. відбивала тогочасні політичні події в Англії (революція 1642 – 1646 рр., Довгий парламент, диктатура Кромвеля, Реставрація Стюартів та ін.) та особисту участь мислителя у суспільно-політичних процесах, що відбувалися як в Англії, так і в континентальній Європі (Г. понад 11 років проживав у Франції). Філософська концепція Г. розгортається через послідовний аналіз спочатку природи тіла назагал, потім людини і завершується політико-філософською доктриною. Причинність – головний закон, якому підлягають відношення між тілами. Механічний рух, що передається через контакт одного природного тіла з іншим, – яскравий приклад дії закону причинності. Дух або думка – це "нематеріальна матерія", тому з точки зору закону причинності є суперечністю вже у вихідних поняттях. Чільною метою філософії, згідно з Г., стає опанування новим знанням та методологією дослідження, які спроможні кардинально змінити предмет пізнання. Основа теоретичного знання – це чуттєвий досвід людини. Об'єктові чуттєвого сприйняття не притаманні ніякі субстанційні властивості, окрім протяжності. Сприйняття людиною будь-якого матеріального тіла спирається насамперед на показники її органів почуття. Пам'ять і уява – це лише оманливі почуття, або "фантазми". Діяльність людини також підлягає законові причинності і в цьому сенсі вона не є вільною, хоча Г. і визнавав свободу людини, порівнюючи її з вільним впадінням ріки у море. У лінгвістичній концепції Г. слову надається значення мітки, знака, імені певного, досвідно означеного тіла. Подібний підхід Г. реалізує і в теорії моралі, яка в свою чергу визначає основоположні принципи політичної філософії. У природному стані люди керуються винятково егоїстичними інтересами, діючи за принципом "війна всіх проти всіх". Для того, щоб уникнути стану постійного розбрату, люди йдуть на укладання контракту (договору). Громадянське суспільство, яке утворюється в результаті договору, має істотні переваги перед природним станом міжлюдських стосунків. Головною з них є спроможність передати владу абсолютному суверенові (монархові), який забезпечує мир та право людини на життя. Якщо право на життя не гарантується належним чином, то людська спільнота може і повинна укласти новий договір.

Осн. тв.: "Людська природа, або засадничі елементи політики" (1650); "Складові закону, моралі та політики" (1650); "Левіафан" (1651); "Зауваження стосовно свободи, необхідності та випадковості" (1656); "Про людину" (1658).

ГОГОЛЬ, Микола Васильович (1809, с. Великі Сорочинці, Полтавщина – 1852) – рос. письменник; витоки його художньої культури, зв'язки з укр. культурним середовищем, вплив на долю України зробили його невіддільним від укр. духовної історії. За соціальним станом Г. був "паном середньої руки"; сімейні зв'язки дозволяли йому одержати добру освіту в Ніжинській гімназії вищих наук, але не забезпечували належної чиновницької кар'єри. Г. відмовився від служби і педагогічної роботи, ставши з 1835 р. професійним літератором. В психологічному складі Г. сполучались риси яскраво демонстративного типу – артистизм, потреба знаходитися в центрі уваги, схильність до розіграшів та містифікацій, удавана таємничість, – з неспокоєм, самозаглибленістю і самоаналізом інтроверта, що збагачувало його художню натуру. В літературу Г. увійшов "Вечорами на хуторі біля Диканьки" (1831 – 1832), де повною мірою виявилося його глибоке проникнення в образність укр. міфології. Світ "Вечорів", забарвлений оптимізмом і радістю життя, є контрастною паралеллю до понурого буття Петербурга; в оповідках "Рудого Панька" всі ознаки карнавальності – переодягання, кожухи назворот, дотепні лайки, раблезіанська зажерливість. Образ Дніпра розростається до символу світової ріки,

що поєднує "наш світ" із "тим", "нижнім", заглянути в який так само недозволено, як в очі зла. Ця тема посилюється в збірці "Миргород", де Хома Брут здійснює "шаманський політ", заглядаючи в середину вод Дніпра з "млосно-страшною насолодою" і зрештою гинучи від погляду Вія. Образ зустрічі поглядом зі світовим злом зустрічаємо і в Петербурзьких повістях ("Портрет"). Тут провідною темою стає імперська столиця; Г. створює соціологічно точні реалістичні картини і своєрідну "петербурзьку міфологію". Місто набуває рис нереального простору – антисвіту, в якому сіра безкольоровість дня-буденності не протистоїть примарності ночі. На одному полюсі – свідомість, яка ковзає по поверхні абсурду буття, майже не затримуючись на безглуздості ситуацій, на другому – самосвідомість, що набуває рис відчуження від людини її другого "Я" ("Ніс"). Тема роздвоєння і двійника звучить також в "Тарасі Бульбі" (Остап – Андрій). Двійником самого Г. став його персонаж – Хлестаков ("Ревізор", 1836). Він заповнює собою ту соціальну форму, що наготована для нього суспільством і в яку він потрапив випадково, ставши для провінційного міста всім та сам залишився нічим. Вершина творчості Г. – "Мертві душі" (перший том). Твір названо поемою, що навіювало аналогії з Данте: подорож Чичикова повторювала ідею оцінки людських пороків через розміщення їхніх носіїв у колах пекла. Тільки архітектоніка Дантового пекла точна, а в країні мертвих душ панує хаос ("дороги розповзалися в усі боки, мов раки, коли їх висиплють з мішка"). Образи поеми Г. – це ніби двійники нормальних і навіть позитивних людей "середнього світу", тільки спущені в "нижній світ" і тому мають карнавальні, сміхові, сюрреалістичні риси. Тема маленької людини набуває тут нового звучання: Чичиков просто "бере, як усі", але приниженість робить його прагнення вибитися "нагору" потворно сильним. Торгуючи небіжчиками, Чичиков набуває рис антихриста, оскільки смерть робить кріпаків рівними їх власникам, а Чичиков немов би вдруге їх покріпачує. Продовження подорожі Чичикова мало привести всіх до прозріння і порятунку, але великої поеми очищення у Г. не вийшло. Через карнавальність і сміх Г. у "нижньому світі" відчував щось страшне і абсурдне. Спроби ж Г.-романтика знайти опертя для веселої сили життя у загальноприйнятій системі цінностей призводили до жалюгідних результатів. Відчуваючи, що він не виконає свого обов'язку перед людством, Г. написав твір "Вибрані місця з листування з друзями" (1847), який викликав велике обурення і в консервативних, і в ліберально-демократичних читачів. Г. готовий припустити, що Христос був не Богом, а людиною, але рівною Богу тому, що любив усіх "просто так". Захищаючи самодержавство, Г. хоче бачити функцію царя в державі саме в цій любові до підлеглих. Але вчити кожного його власній майстерності ніхто не може, бо кожен є "майстер своєї майстерності". Г. формулює ідеї, від яких відштовхувались пізніше спроби реформувати філософію рос. православ'я.

Осн. тв.: цикл повістей "Вечори на хуторі біля Диканьки" (1831 – 1832) – "Сорочинський ярмарок", "Ніч перед Різдвом" та ін.; "Тарас Бульба", "Старосвітські поміщики", "Вій" та ін.; повісті "Ніс" (1836), "Портрет" (1835), "Шинель" (1842), комедія "Ревізор" (1836), поема "Мертві душі" (1842) та ін.

М. Попович

ГОГОЦЬКИЙ, Сильвестр Сильвестрович (1813, Кам'янець-Подільський –1889) – філософ, історик філософії та педагогіки. Закінчив Кам'янець-Подільське духовне училище, семінарію, Київську духовну академію (1837). Магістр богослов'я, докт. філософії та філології. З 1837 р. викладав в академії, з 1845 – в Київському ун-ті. Автор праць з історії філософії, педагогіки, низки статей в періодиці (полеміка з "українофілами" з приводу мови навчання в сільських школах). Головні ідейно-теоретичні джерела філософії Г. – православ'я і вчення *Гегеля*, центральне питання в ній – взаємовідношення релігії та філософії, віри та розуму. В гегелівській філософії бачив "найгармонійніший відгомін думок" того часу. Захоплювався історією філософії та естетикою Гегеля (саме від нього перейнявся історизмом мислення). Гегельянство, раціоналістична тенденція наштовхувалась у Г. на надання першочергової ваги православ'ю. Він вважав, що "релігія займає не середнє місце (між мистецтвом та філософією), а "перше й ос-

таннє": нею починається, нею й завершується внутрішній розвиток людини. Наголошував на думці, що звеличуючи державу, Гегель принижує людину і йде всупереч християнству. В "українському питанні" займав русофільські позиції.

Осн. тв.: "Огляд системи філософії Гегеля" (1860); "Філософський лексикон". В 4 т. (1873).

ГОЛОВАХА, Євген Іванович (1950, Київ) – укр. соціолог, психолог, фахівець з соціальної психології, політичної соціології та соціології особистості. Закінчив Московський ун-т (1972). Докт. філософських наук (1990). У 1976 – 1991 рр. – в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Од 1991 р. – зав. від. соціальної психології, од 1996 р. – головний наук. співроб. Ін-ту соціології НАНУ. 1982 р. за кн. "Структура групової діяльності: Соціально-психологічний аналіз" отримав медаль з премією НАНУ за кращу роботу в галузі суспільних наук серед молодих учених. Автор понад 250 наукових публікацій, в яких розроблено концепції психологічного часу та саморегуляції життєвого шляху особи, етапів розвитку посттоталітарного суспільства та його соціальних патологій. Член дослідницького комітету політичної соціалізації Міжнародної асоціації політичних наук. Дійсний член Європейської асоціації експериментальної соціальної психології та Американського наукового товариства досліджень особи та соціальної психології. Головний редактор ж. "Соціологія: теорія, методи, маркетинг".

Осн. тв.: "Життєва перспектива і професійне визначення молоді" (1988); "Психологічний час особистості", у співавт. (1984); "Стратегія соціально-політичного розвитку України" (1994); "Соціальне безумство: Історія, теорія і сучасна практика", у співавт. (1994); "Суспільство, що трансформується: Досвід соціологічного моніторингу в Україні" (1997); "Тенденції розвитку українського суспільства", у співавт. (1994 – 1998); "Соціологія в Україні", у співавт. (2000).

ГОЛОВАХА, Іван Петрович (1916, с. Дербетовка, Ставропольський край) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т Московського ун-ту (1944). Докт. філософських наук (1969), проф. (1971). В 1947 – 1956 працював в Ін-ті філософії НАНУ – ст. наук. співр., зав. від. історії філософської та суспільної думки України (1952 – 1955), згодом (1986 – 1988) – пров. наук. співр.-консультантом. Досліджував філософські та соціологічні погляди *Шевченка*, *Лесі України*, *Франка*; історію марксистської думки на Україні; проблеми філософії діалектичного матеріалізму, атеїзму.

Осн. тв.: "Т.Г.Шевченко і російські революційні демократи 50-60-х рр. XX ст." (1953); "Суспільно-політичні і філософські погляди Лесі Українки" (1953); "Історичний матеріалізм – наука про закони суспільного розвитку" (1959); "Про матеріалістичне розуміння історії", у співавт. (1975); "Ідейні зв'язки українських і російських революційних демократів", у співавт. (1981); "Філософська думка в Києві", у співавт. (1982); "Історія філософії на Україні". В 2 т., у співавт. (1987).

ГОЛОВКО, Борис Андрійович (1946, Кагарлик) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім.Т. Шевченка (1972). Докт. філософських наук (1994), проф., член Національної Асоціації українознавців. У 1978 – 1984 рр. – викл. філософії у КНУ ім. Т. Шевченка, у 1995 – 1997 рр. – зав. кафедрою культурології і археології НаУКМА, від 1997 р. – кафедрою філософії НАУ. Коло наукових інтересів: історія філософії, історія культури, філософська антропологія, логіка, соціологія, філософія освіти. Автор численних статей, розділів 12 колективних монографій.

Осн. тв.: "Сучасна філософська антропологія: основні напрями та проблеми" (1994); "Філософська антропологія" (1997).

ГОЛЬБАХ, Поль (1723, Едесгайм, Німеччина – 1789) – франц. філософ матеріалістичного спрямування, творчість якого була близькою до діяльності енциклопедистів – *Дидро*, д'Аламбера, *Вольтера*, Дюкло, Тюрго та ін. У своїй головній праці "Система природи" (це свого роду кредо франц. матеріалізму XVIII ст.) Г. обґрунтовує засадничі ідеї філософського світогляду: 1) Основою світобудови є матеріальні частки, які у різних сполученнях діють згідно з універсальним законом необхідності. 2) Не тільки людина, а й світ в цілому – це машина, яка, до того ж, не потребує меха-

ніка, щоб перебувати у постійному русі. 3) Головні властивості матерії – протяжність, подільність, непроникність, конфігурація й мінливість – є також властивостями усіх речей. Г. конкретизує вчення про субстанцію і дає одне з перших визначень матерії у гносеологічному контексті: матерія – це те, що, діючи на наші органи чуття, викликає відчуття. Щоб досягти щастя, слід пізнати природу світу та свою власну людську природу. Як і *Гельвецій*, Г. вважав, що людська поведінка та діяльність підпорядковані "законові інтересів". Основу доброчесної поведінки становить узгодженість між індивідуальними та суспільними інтересами. Всіляко сприяти цій узгодженості – справа держави, яка покладається на освіту. Наука має замінити релігію, що є сукупністю забобонів, які використовуються священиками заради влади над людьми. Аля ця мораль не включає християнський принцип любові до ближнього. Орієнтація на природничі науки сприяла виробленню матеріалістичного філософського вчення про перебудову суспільства згідно з ідеалами універсальної природної моралі.

Осн. тв.: "Система природи" (1770); "Соціальна система" (1773); "Універсальна мораль або права людини, засновані на природі" (1776); "Етократія, або Правління, засноване на моралі" (1776).

ГОНЧАРЕНКО, Микола Васильович (1924, с. Васильківка, тепер смт. Дніпропетровської обл. – 1993) – укр. філософ. Закінчив філологічний ф-т Харківського ун-ту (1949). Докт. філософських наук (1963), проф. (1967), чл.-кор. НАНУ (1979). Од 1960 р. – в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ зав. від. естетики і етики, од 1962 р. – заст. директора. У 1973 – 1993 рр. – в ІМФЕ ім. М. Рильського НАНУ, од 1974 р. – зав. відділом теорії мистецтва. Г. належать дослідження з історії розвитку естетичної думки в Україні, з теорії естетичного виховання, з проблем впливу науково-технічного прогресу на розвиток мистецтва, прогресу духовної культури, місця укр. культури у світовому культурному контексті. Автор численних статей і монографій.

Осн. тв.: "Естетичні погляди І.Я. Франка" (1950); "Геній в мистецтві і науці" (1991); "Культура і нація", у співавт. (1994).

ГОРАК, Ганна Іванівна (1931, Київ) – укр. філософ. Закінчила філософський фак-т КНУ ім. Т. Шевченка (1955), захистила докт. дис. (1979). Працювала понад 35 років викладачем у КНУ ім. Т. Шевченка. Від 1998 р. – зав. кафедрою філософії Міжнародного Соломонового ун-ту. Опублікувала понад 100 наукових праць. Наукові розробки стосуються в основному філософських проблем суспільно-наукового знання, соціальної філософії, філософії культури, філософської антропології, концептуальних та методологічних засад викладання філософії у вузах. Г. однією з перших в Україні в 70-ті рр. почала ґрунтовно займатися розробкою проблем специфіки та структури суспільних наук та позанаукових форм знання.

Осн. тв.: "Суспільні науки: особливості, генезис, структура" (1977); "Суспільствознавство і соціальна практика" (1986); "Філософія / Підручник" (1997); "Стратегія життя", в співавт. (2001).

ГОРБАЧ, Назар Якович (1942, с. Старосілля Волинської обл.) – укр. філософ. Закінчив ЛНУ ім. І. Франка (1969), за спеціальністю – філолог. Докт. філософських наук (1991). Од 1989 р. – зав. кафедрою філософії культури Львівської комерційної академії. Галузь наукових інтересів: історія укр. філософії і культури, філософія і релігія, історія християнства. Опублікував 150 наукових праць. Автор трьох індивідуальних книг, керівник авторського колективу і співавтор двох підручників.

Осн. тв.: "Шляхом духовного оновлення" (1982); "Культура міжнаціонального спілкування" (1990); "Філософія / Підручник", у співавт. (1995).

ГОРГІЙ (485, м. Леонтини, о-в Сицилія – 380 до н.е.) – найвидатніший, поряд з Протагором, представник античної софістики. Учень *Емпедокла*. У 427 р. прибув до Афін як посланець свого полісу. Прославився як оратор і вчитель риторики. Філострат називає його "батьком риторики". У своєму головному філософському творі Г. доводить неіснування будь-чого через послідовне обґрунтування трьох радикальних тез: 1) Нічого не існує. 2) Якби навіть щось і існувало, то було б непізнаваним. 3) Якщо б його і можна було пізнати, всеодно пізнане неможливо висловити і донести його сенс

до іншого. Позиція Г. опонує елейському вченню про буття. Метафізичний сенс доведень Г. полягає у деструкції будь-якої онтологічної достовірності за межами встановленого людиною. Цим, фактично, не стільки відкидається реальність будь-чого, скільки обґрунтовується визначальне для софістики онтологічне розмежування двох родів буття – "фюсісу" (природи) і "номосу" (встановленого). Протагорівські тези про людину як міру всіх речей та існування істини виключно у вигляді гадки (опінії) можуть розглядатися як логічні висновки з філософської позиції Г. Найвідоміший учень Г. – Ісократ (436 – 338 до н.е.).

Осн. тв.: "Про те, чого немає, або Про суще (природу)".

ГОРДІЄНКО, Анатолій Терентійович (1937, с. Тимоновичі Чернігівської обл. – 1995) – укр. філософ. Закінчив історико-філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1959), докт. філософських наук, проф., засл. діяч науки (1987). Тривалий час очолював від. сучасної зарубіжної філософії Ін-ту філософії НАНУ, працював заст. директора ін-ту з питань наукової роботи, очолював спеціалізовану раду по захисту канд. і докт. дис. Автор 125 наукових праць (з них 7 – індивідуальні монографії), присвячених дослідженню методологічних проблем естетичної теорії, філософії людини, аналізові соціально-філософських і соціокультурних концепцій, поширених на Заході у 70 – 90-х рр.

Осн. тв.: "Мистецтво, дійсність і свобода художньої творчості" (1966); "Суспільне життя і художній талант" (1972); "У боротьбі за людину" (1977); "В ідейних битвах сучасності" (1981); "Аксіологічна драма XX ст." (2000).

ГОРКГАЙМЕР, Макс (1895, Штутгарт – 1973) – нім. філософ і соціолог. Один із засновників Франкфуртської школи. З роботою Франкфуртського ін-ту соціальних досліджень пов'язаний перший період творчості Г. – формування критичної теорії. Саме як її засновник, Г. мав найбільший вплив на подальший розвиток соціальної філософії у Зх. Європі. Другий період стосується відходу від *марксизму* і спільної творчої співпраці з *Адорно*; третій – розробки негативної теології. В перший період Г. ("Традиційна і критична теорія" та ін.) відштовхувався від неомарксистських ідей раннього *Лукача* і здійснив критику "традиційної теорії", яку уособлювали, зокрема, *Вебер* і Маннгейм. Призначення філософії – допомогти індивідові вистояти під тиском тотальності, ухилитися від тих форм організації, які нав'язуються авторитарними режимами. Нетотожність між загальним і особливим може здійснюватися насамперед в критичній теорії, що прориває "універсальний зв'язок засліплення". Традиційна ж теорія є виразом історично зумовленого "капіталістичного відчуження", яке у теорії пізнання (ідеології цього відчуження) постає як розрив суб'єкта і об'єкта, тоді як реально суспільство являє собою їхню тотожність. Г. висуває наступні вимоги критичної теорії: а) усвідомлення обмеженості будь-якої спеціалізованої діяльності, в тому числі пізнавальної; б) дослідження – як предмет соціальних наук – всієї системи взаємовідносин суспільства і природи, що охоплюється поняттям "праксис"; в) тлумачення суб'єкта пізнання не як відокремленого індивіда, а як суспільної людини, для якої предмет пізнання вже не є чимось зовнішнім (об'єктивним), а продуктом його діяльності. У другий період творчості ("Потьмарення розуму" та ін.) Г. розчаровується у пролетаріаті як носієві "критично-революційних можливостей" і покладає свої надії на "критично-мислячу інтелігенцію". У цей час Г. знаходиться під впливом ідей *Шопенгауера* і *Ніцше*. Від аналізу позаекономічних, метафізичних структур влади він переходить до пошуку шляхів подолання інструментального мислення, яке панує в індустріальному суспільстві й виразною ознакою чого є домінанта "тотожності". Остання є характерною рисою усієї західної культури – від міфології до сучасної культурної індустрії. Виявом неминучих тенденцій до авторитаризму і тоталітаризму Г. вважав нацизм і комунізм. На зміну автоматизмові мислення мають прийти філософське мислення, що є нонконформістським стосовно будь-якої реальності. У третій період творчості ("Примітки з 1950 по 1969 роки та сутінки" та ін.) Г. приходить до переконання, що *Абсолют* існує, але не пізнається позитивно: він присутній у нашому пристрасному бажанні. Конкретну

історичну реальність становлять не народи і класи, а індивіди, які можуть об'єднуватися лише на ґрунті відчуття солідарності.

Осн. тв.: "Студії про сім'ю та авторитет" (1936); "Традиційна та критична теорія" (1937); "Потьмарення розуму. Критика індустріального розуму" (1947); "Діалектика просвітництва", у співавт. (1948); "Дослідження забобону". В 5 т. (1949 – 1950); "Ностальгія за зовсім Іншим" (1961); "Соціологіка". В 2 т., у співавт. (1962), "Критична теорія". В 2 т. (1968) та ін.

ГОРСЬКИЙ, Вілен Сергійович (1931, Харків) – укр. філософ. Докт. філософських наук (1978), проф. (1991). У 1963 – 1992 рр. – в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ, де пройшов шлях від мол. до гол. наук. співр. 1992 – 2000 рр. – зав. кафедрою, від 2000 р. – проф. кафедри філософії та релігієзнавства НаУКМА. Коло наукових інтересів – історія філософії; методологія історико-філософського дослідження, історія філософської думки України.

Осн. тв.: "Соціальне середовище та історико-філософський процес" (1969); "Історико-філософське тлумачення тексту" (1981); "Філософські ідеї в культурі Київської Русі. IX – поч. XII ст." (1988); "Нариси з історії філософської культури Київської Русі" (1993); "Святі Київської Русі" (1994); "Історія української філософії" (1996).

ГОТИКА (від італ. gotico – готський, від назви германського племені готів) – стиль буття та культури Зх. Європи, що засвідчує їх вихід за межі Середньовіччя. Для Г. характерне домінування піднесеного над прекрасним, а таємничого – над оприявненим. Готичний стиль суттєво протистоїть античному буттю та його культурі. Вказане домінування породжує своєрідний сутінковий характер Г., що натякає на глибинний рівень боротьби добра і зла у світі та маніфестує себе у культурі доби Середньовіччя в різноманітних формах: у готичній архітектурі (готичні собори) та музиці, готичному письмі, готичному одязі, зброї. Культурна поліфонія Г. дозволяє припустити наявність готичного світогляду, що досягає найвиразніших виявів у готичному романі. В центрі готичного роману зображується демонічна особистість, що поєднує трагічні, жахливі та величні риси (типовий приклад – "Мельмот-блукач" Метьюрина). В кін. XIX ст. готичний роман переростає у психологічно загострений роман "жахів", а у XX ст. – у фільми "жахів". Наявною є також еволюція готичного роману в роман-епос ("Володар кілець" Толкіна). У XX ст. з'являється й феномен готичного трактату ("Занепад Європи" *Шпенглера*).

ГРА – форма вільного самовиявлення людини, котра передбачає реальну відкритість світові можливого й розгортається – як імпровізація, змагання або як вистава, репрезентація певних ситуацій, смислів, стану речей. Низка впливових напрямів сучасної думки розглядає Г. як самостійну галузь вивчення. Водночас широко використовуються ігрові методи навчання (мовам тощо) та ігрові моделі дослідження соціальної та культурної динаміки. Класичний шіллерівський ідеал мистецтва як безкорисливої Г. знаходить нових прихильників. У духовному протиборстві з ідеологією тоталітаризму *Гейзинга* створює універсальну концепцію культури як вільної і "чесної" Г. У цей же період Гессе пише філософську утопію "Гра в бісер", а Т. Манн у центр своєї естетичної програми ставить Г. і "принцип іронії". За *Гайдеггером* Г. – це "мова трансценденції", можливість, що відкриває себе волі людського вчинку. *Гадамер* поширює категорію Г. на процес розуміння тексту, образу, символічної дії. Фінк полемізує з Гадамером й розвиває вчення про Г. в ракурсі філософської антропології. Буттєвий устрій Г. розглянуто Фінком як основний спосіб людського спілкування з можливим. Англомовні філософи відрізняють імпровізовану, ненавмисну Г. (play) від Г., організованої на основі обмеженої кількості правил (game). Найскладнішою є Г. першого типу, позаяк "ненавмисність" (довільність) виключає будь-яку локалізацію (сценою, стадіоном чи колом рулетки). Беручи участь у такого типу Г., людина спрямовується на подолання власної обмеженості й скутості, на динамічне виявлення повноти екзистенції. Тут немає конкретного, замкненого в собі суперника, і тому незастосовна суб'єкт-об'єктна матриця. Сторони взаємодії немовби "занурюються" всередину самої людини, внаслідок чого вона

виходить поза межі емпіричної особистісної тотожності і починає відчувати неосяжність духовної амплітуди існування. У ній пробуджується й подає голос "людина можлива" – та буттєва "іпостась", котра аж ніяк не може бути відділена від людини й передана дублерові на зразок маски. "Людина можлива" (задана) не є "роллю", в яку можна уввійти, доклавши певних зусиль. Цей феномен не накладається на індивіда іззовні, як личина, а висвітлює в ній потаємний, прихований до часу шар буття, знаменує його відкритість. У "людині можливій" парадоксально суміщуються, з одного боку, гранична відкритість, жертовна незахищеність і невбезпеченість будь-якими конвенційними умовами, а з іншого боку – здатність вивільнення з-під гніту узвичаєних форм зневолення: ідеологічного, економічного, соціального. Протилежністю Г. є не "серйозність", а насильство. Неможливо грати за наказом. Проблема різновидів Г. полягає в більшому або меншому рівні профанації ігрового виміру, автентично присутнього у святі. Співвідношення спортивної Г., театру й культу поглиблено розглядає Гвардіні. Різноманітність ігрових моделей розкривають герменевтика культури *Аверинцева*, онтологічна естетика *Гартмана*, теорія соціальних ролей Морено, концепція "мовних ігор" *Вітгенштайна*.

К. Сігов

ГРАБОВСЬКИЙ, Сергій Ігорович (1957, Чернівці) – укр. філософ. Канд. філософських наук, ст. наук. співр. Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Од 1993 р. – головний редактор ж. "Генеза". Сфера зацікавлень – філософія історії, філософія культури, філософська антропологія, політичні науки. У низці досліджень обґрунтував і розвинув ідею про укр. мрію як духовну детермінанту процесу націотворення. У царині теорії політики предметом вивчення є своєрідність політичної системи України.

Осн. тв.: "Філософія і життя", у співавт. (1989); "Нариси з історії українського державотворення", у співавт. (1995); "Українська людина у вимірах XX століття: до постановки проблеми" (1997); "XX століття та українська людина: виклики і відповіді" (2000).

ГРАЙС, Пол Герберт (1913 – 1988) – англ. філософ-аналітик. Од 1938 по 1967 р. – викладач Оксфордського ун-ту; потому – проф. філософії Каліфорнійського ун-ту в Берклі (США). Царина досліджень Г. – проблеми філософії мови і філософії свідомості. Найбільш дискутованою є т.зв. психосемантична концепція Г., пов'язана (в широкому значенні) із прагненням включити дослідження мови до більш загального контексту теорії раціональності, а також (у вужчому значенні) із вирішенням очевидної проблеми: яким чином мовець і слухач без особливих зусиль спілкуються, якщо між тим, що мовець має на увазі, і тим, що він фактично говорить, наявна значна відмінність? Г. звертає увагу на тісний зв'язок між інтенціями мовця і значенням висловлювання, а також на розрізнення між тим, що деяке речення означає саме по собі, і тим, що деякий мовець має на увазі, промовляючи це речення (суб'єктивне значення). Аналітико-філософська програма Г. передбачає побудову низки взаємозалежностей: інтенції (намір) – значення мовця (суб'єктивне значення; те, що мовець має на увазі за допомогою того, що він промовляє) – значення речення (те, що речення означає саме по собі). Кожний наступний елемент запропонованої взаємозалежності повинен експлікуватися за допомогою попереднього, який є більш фундаментальним у концептуальному відношенні. Згідно з Г., якщо мовець має намір сказати комусь, що йде дощ, то він промовляє речення "йде дощ" з інтенцією (1) переконати слухача в тому, що дощ іде з інтенцією (2), що слухач розпізнає інтенцію (1). Інтенціальний підхід до проблеми значення Г. поєднував із дослідженням певних раціональних принципів (і відповідних правил або максим) мовленевої комунікації, на які спираються її учасники. Напр., основним принципом Г. вважав принцип кооперації, який деталізують чотири правила: мовець повинен говорити не більше і не менше того, що є необхідним для мети діалогу (максима кількості); висловлювання повинні бути правдивими і щирими (максима якості); висловлювання повинні відповідати конкретній меті діалогу (максима відповідності); мовець повинен висловлюватись ясно (максима манери). Серед інших досліджень Г. важливе значення мав аналіз каузальних теорій сприйняття.

Осн. тв.: "Дослідження способів використання слів" (1989).

ГРАМАТОЛОГІЯ – одна з найвпливовіших течій філософського *постмодерну*. Будучи гранично широким філософсько-семіологічним ученням про буттєві і когнітивні потенції письма, вона вивчає його як щось незмірно більш масштабне, ніж такою вважалася писемність в її новоєвропейському розумінні. В межах Г. вона означає будь-яку форму буттєвості людини в навколишньому світі. Задовго до того, як зародилася писемність, людство, не усвідомлюючи цього, залишало в навколишньому просторі розмаїті "сліди" своєї присутності. І саме ці "сліди" є тим, що іменується неологізмом "архе-письмо". Але "архе-письмо" – це тільки одне значення "письма" (у граматологічному тлумаченні). Основоположником Г. є *Деррида*, який заклав її основи в праці "Про граматологію" (1967). Генеалогічні корені Г. сягають філософії стоїків, розвинутої в працях *Філона Александрійського*, а по тому – в творах філософів Середньовіччя *Томи Аквінського, Августина* та ін. Зазнавши могутнього впливу з боку гуссерліанської феноменології, фройдівського психоаналізу, вітгенштайнівської філософії мови, Г. запропонувала своє власне розв'язання одвічних проблем семіотики, лінгвістики, риторики, герменевтики, пов'язаних з природою "знаку", "тексту", "гіпертексту", "семіозису" тощо. Головним предметом критики граматологів є теоцентристська позиція, відповідно до якої світ в цілому і його історія – це текст Всевишнього Творця. Протиставляючи цій теоцентристській позиції уявлення про історію людства як про грандіозний процес становлення, самодеконструювання письма (в згаданому сенсі), Г. вступає в багатовіковий дискурс ("розмову" = "суперечку") щодо цієї одвічної філософської проблеми не тільки з новоєвропейською *метафізикою*, а й історіософією, культурологією, *герменевтикою*, риторикою тощо. Метафізику, яка апологетизує диктатуру логоса над будь-якими знаковими формами його маніфестації, Деррида позначає терміном "логоцентризм". Логоцентризм – це характерна риса всієї європейської культурної історії, яка минула до появи Г. Розкривши витоки і соціокультурні наслідки логоцентризму, Г. здійснює грандіозну стратегію його деконструкції. Головна мета цієї стратегії – підрив влади *логоса* у всій європейській культурі. Саме з цією метою Деррида та його послідовники переосмислюють роль і значення знака не тільки в опозиції "знак – смисл", а й у процесі конституювання "культурного образу реальності" ("картини світу").

ГРАНИЧНА СИТУАЦІЯ – поняття екзистенційно орієнтованої філософії та психології, яке фіксує кризові стани людини, що приводять до актуалізації особистісного начала. Така актуалізація виявляється у загостренні самосвідомості й переосмисленні сенсу життя, у виразній зміні переживання самоідентичності. У екзистенційну традицію XX ст. термін "Г. с." (Grenzsituation) увійшов завдяки *Ясперсу*. Він зазначав, що подібні ситуації виникають при зустрічі зі смертю, переживанні провини та подій, результати яких неможливо передбачити. Усвідомлена Г. с. має конструктивні наслідки, спрямовуючи до особистісного самовияву; неусвідомлена може призвести до невротичних реакцій. Художньо-образне осмислення Г. с. здійснив свого часу *Достоєвський*. Г. с. протистоїть буденному буттю людини. Вона спрямовує її до вчинку як морального самовизначення, що виходить за межі підкорення традиційним способам світовідношення. При цьому слід розрізняти Г. с. та граничне буття. Якщо Г. с. здебільшого постає результатом зовнішніх стосовно людини обставин, то граничне буття є наслідком усвідомленого виходу у позабуденні стани. В цих станах граничність втрачає свій випадково-ситуативний характер й сама набуває ознак специфічного буття. У граничне буття людину виводить не поодинокий вчинок, а цілісна низка вчинків, що випливає з її бажання реалізуватися за межами буденного буття.

Н. Хамітов

ГРИГОРІЙ БОГОСЛОВ (Назіанзин) (329, Каппадокія, Мала Азія – 389) – християнський теолог, видатний представник *патристики*. У полеміці з крайнім *аріанством* Г. Б. збагатив вчення Східної церкви про єдиносутність Бога, за яким Бог-Отець, Син Божий і Святий Дух є цілковитою тотожністю сут-

ності трьох іпостасей Бога. У царині христологічної проблематики доводив, що природа Христа не зводиться лише до тіла і божественного *Логоса* і що Христос є як людиною, так і Богом одночасно. Опрацьовуючи ідеї християнської космології й переосмислюючи вчення ранньохристиянських апологетів, Г. Б. у дусі неоплатонівської традиції розглядав *Всесвіт* як розумне й досконале творіння Бога. Він категорично заперечував уявлення аріан про можливість осягнення Бога (що зводило його до земного феномена), розвивав ідею всемогутності Бога та обмеженості людського розуму в розкритті його сутності. Розум тлумачив як з'єднувальну ланку між Логосом та душею й тілом людини. Доводив вищість релігійної віри над філософією.

Осн. тв.: 45 проповідей (п'ять найвідоміших із них мають назву "Слова про богослов'я"); 245 листів; поетичні твори (зокрема автобіографічні поеми "Про мою долю", "Про моє життя", "Про страждання моєї душі").

ГРИГОРІЙ НИСЬКИЙ (кін. 335, Кесарія – бл. 394) – філософ, один з відомих представників грецьк. *патристики*. Брат *Василія Великого*, був знайомий з *Григорієм Богословом*; обидва вони були членами каппадокійського гурту релігійних філософів. На Г. Н. справила вплив філософія *Платона* та християнський платонізм (*Ориген*). Г. Н. вчив про тимчасовість пекельних мук та кінцеве просвітлення грішних душ, в тому числі й сатани. Вважав, що необхідне розмежування сфер філософії та богослов'я. Обстоював ідею людства як органічного цілого, колективної особистості, сутність якої полягає в інтелекті (плерома душ). Подібні релігійні ідеї мали вплив на формування суспільно-релігійного ідеалу Середньовіччя.

ГРИГОРІЙ САНОЦЬКИЙ (Григорій з Санока) (1406 – 1477) – укр.-польськ. гуманіст, церковний і політичний діяч, архієпископ Львівський. Започаткував ренесансно-гуманістичний етап у філософії України і Польщі. Його творчість визначалася характерним для ренесансного гуманізму критичним ставленням до авторитетів та самостійністю мислення. Дотримуючись вчення про *двоїсту істину*, виступав за унезалежнення науки від теології та розмежування світської і церковної влади. Г. С. був одним із тих гуманістів, які прагнули реабілітувати не тільки зневажувану феодальним суспільством фізичну працю, а й цілі соціальні верстви, зокрема купців, ремісників, міщан, які "приносять своєю працею пожиток суспільству". Визнавав рівність людей перед Богом, цінував більше талант, аніж родову шляхетність. Спираючись на ренесансне уявлення про людину як істоту, що поєднувала в собі духовну і тілесну природу, Г. С. обстоював всебічний гармонійний розвиток людини, її духу і тіла. З творчості збереглося кілька віршів і листів.

ГРИНІВ, Олег Іванович (1940, с. Мала Горожанка Львівської обл.) – укр. філософ. Закінчив юридичний ф-т ЛНУ ім. І.Франка (1967). Докт. філософських наук (1989), проф. (1997). У 1974 – 1990 рр. – на викладацькій роботі у НУ "Львівська політехніка". Од 1993 р. – ст. наук. співр., зав. сектором теоретичної етнології Ін-ту народознавства НАНУ (м. Львів). Виконавчий секретар Львівської крайової ради Конгресу укр. інтелігенції. Коло наукових інтересів – проблеми філософії, етнології, націології, політології, культурології, релігієзнавства. Лауреат премії "Журналіст року" (1995). Автор понад 300 наукових і науково-публіцистичних праць. Публікації в Україні і за кордоном.

Осн. тв.: "Йосиф Сліпий як історик, філософ, педагог" (1994); "Українське народознавство", у співавт. (1994); "Національно-духовне відродження: Історія і сучасні проблеми" (1995); "Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. Хрестоматія", у співавт. (1996); "Україна і Росія: партнерство чи протистояння? Етнополітичний аналіз" (1997).

ГРОЦІЙ, Гуго де Гроот (1583, Делфт – 1645) – голланд. юрист, філософ, історик. Навчався в Лондонському ун-ті, до якого вступив у віці 12 років, а в 16 років уже здобув ступінь докт. правознавства. Один з засновників теорії природного права. Зробив також великий внесок у систематизацію ідей міжнародного права. Трактат "Вільне море" був першим великим твором мислителя, в якому він обстоював принцип свободи морів, обґрунтовуючи думку, що океан повинен бу-

ти відкритий для усіх націй. Ідея про рівність усіх націй на морі була відправним пунктом для подальшого фундаментального дослідження ним проблем природного та міжнародного права. Філософською основою правової теорії Г. був раціоналістичний світогляд. Природне право – це раціонально (на основі розуму) осягнута система принципів, якій однаковою мірою підлягають звичайні громадяни, правителі, і навіть Бог. Абсолютизація розуму послугувала підставою для внесення папською курією "Трьох книг про право війни і миру" в список заборонених. Концепція міжнародного права Г. є логічним розвитком загальних принципів його теорії і підсумовується наступними тезами: договори між державами повинні замінити владу Папи римського, їх дотримання має базуватися на силі природного закону; несправедливі війни повинні бути заборонені; воюючим сторонам слід утримуватись від знищення власності супротивника та виявів несправедливої жорстокості до цивільного населення. Запропонований Г. "Закон націй" полягав у створенні системи публічного законодавства, яка б регулювала стосунки між суб'єктами права, що представляють різні нації. У морально-етичних міркуваннях Г. вагоме місце посідає думка про Божий гнів, який карає моральне зло. Із переконання у домінуванні в світі розуму Г. робив висновок про можливість і бажаність примирення між різними релігійними конфесіями, зокрема протестантами і католиками.

Осн. тв.: "Вільне море" (1609); "Три книги про право війни і миру" (1625); "Про істину християнської релігії" (1627).

ГРУШЕВСЬКИЙ, Михайло Сергійович (1866, Холм, нині Польща –1934, м.Кисловодськ, похований на Байковому цвинтарі у Києві) – укр. історик, громадсько-політичний і державний діяч, організатор укр. науки. Закінчив історико-філософський ф-т Київського ун-ту (1890). Учень *Антоновича*. Від 1894 р. – магістр і проф. Львівського ун-ту. Голова НТШ (1897–1914). Співзасновник (із *Франком*) і редактор "Літературно-Наукового Вісника" (1898). Від 1897 р. пише й потомно видає монументальну "Історію України-Руси" (т. I – X, ч. 1, Львів, 1898; Київ, 1936) та більш популярні курси укр. історії: "Нариси історії українського народу" (1904), "Коротку історію України" (1910), "Ілюстровану історію України" (1911). Кабінетний вчений, але й політик: не тільки вивчав, а й творив історію. Співзасновник і заступник голови Укр. національно-демократичної партії (1899). З початком Першої світової війни переслідувався як "мазепинець" і "австрофіл": зазнав арешту (1914), у 1915 р. – заслання (Симбірськ, Казань, Москва). З падінням царизму – голова Укр. Центральної Ради, чільний ідеолог та архітектор її політики – курсу на автономічний федералізм, а зрештою (IV Універсал) – і на державну незалежність УНР та розбудову "народної республіки, яка б дбала про інтереси трудящих мас". Суспільно-політичні погляди цього періоду викладені у брошурах "Хто такі українці і чого вони хочуть", "На порозі нової України" та ін. Від березня 1919 р. перебував в еміграції. Заснував Укр. соціологічний ін-т (1919, Прага, пізніше Відень). Відхилив запрошення на роботу від ун-тів Європи і США і в 1924 р. повернувся в Україну. Активно займався розбудовою науково-дослідних установ ВУАН. З 1929 р. – акад. АН СРСР. Після арешту в 1931 р. був звільнений, але наприкінці 30-х рр. оголошений "заклятим ворогом народу". Г. – чільний представник новітньої укр. історіографії: автор першого цілісного історіографічного викладу минулого (до серед. XVII ст.) укр. народу – наукової бази його національної ідеології. Як історик народницької школи вважав, що народ – це "єдиний герой історії". Саме він (а не еліта, з її готовністю до асиміляції із завойовниками) пов'язує історичні періоди "в одну цілісність". Народницькі погляди Г. еволюціонували від романтичного народництва – через "позитивне" (живлене франко-англ. позитивізмом) – до народництва, опертого на соціологію *Дюркгейма* та його школи. Г. послідовно обґрунтовував ідею самостійності укр. народу, окремішності його історичних та мовних витоків. Його вплив на укр. історичну свідомість базується: 1) на чіткому розмежуванні "українсько-руської" та "великоруської" народностей, як двох коренів двох різних історій – від Київської держави, з одного боку, та Володимиро-Московської – з другого; 2) на доведенні тяглості укр.

історичного поступу від великодержавного середньовічного Києва (через Галицько-Волинську, Литовсько-Руську та Козацьку держави) до сучасності; 3) на обґрунтуванні неперервності історії укр. народу, всупереч перервності його державності. У висвітленні історичного процесу вважав себе "істориком-соціологом". Зрештою дійшов висновку про визначальність в історії "конкуренції індивідуалістичних і колективістичних тенденцій" та необхідності й бажаності повороту до суспільства соціалістичного гатунку. У питанні про автономізм/федералізм був переконаним федералістом: в 1909 р. писав про Чорноморсько-Балтійську федерацію українців, білорусів, литовців на чолі з Україною, в 1918 р. – про "федерацію світову", в 1920 р. – про Сполучені Штати України (про федерацію "фактичних республіканських громад"). Г. – фундатор львівської і київської школи істориків.

Осн. тв.: "Визволення Росії і українське питання / Статті і зауваження" (1907); "З політичного життя Старої України / Розвідки, статті, промови" (1917); "Початки громадянства (генетична соціологія)" (1921); "Історія української літератури". В 6 т. (1923 – 1925); "З історії релігійної думки на Україні" (1925); "Історія України-Руси". В 11 т., 12 кн. (1991 – 1998); "Щоденник (1888 – 1894 рр.)" (1997); "Листування Михайла Грушевського" (1997).

ГУБЕРСЬКИЙ, Леонід Васильович (1941, Миргород) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1969). Докт. філософських наук (1992), проф. (1989), чл.-кор. НАНУ (1997). Од 1994 р. – директор Ін-ту міжнародних відносин КНУ ім. Т. Шевченка, від 1997 р. – зав. кафедрою філософії гуманітарних наук. Фахівець у галузі соціальної філософії, культурології. Зробив вагомий внесок у дослідження методологічних аспектів ідеології та ідеології як культурно-історичного феномена. Автор численних наукових досліджень, підручників.

Осн. тв.: "Проблеми методології наукового пізнання і соціальної практики", у співавт. (1980); "Наукова ідеологія і особа" (1988); "Матеріальне і духовне в соціальному розвитку", у співавт. (1986); "Інтегративно-мобілізуюча функція наукового потенціалу наукової ідеології" (1991); "Духовні орієнтації молоді: динаміка і формування", у співавт. (1994); "Людина і світ / Підручник", у співавт. (1999); "Філософія / Курс лекцій", у співавт. (2000).

ГУЛАК, Микола Іванович (1822, Золотоніський пов., Полтавщина – 1899) – укр. учений (історик-славіст, математик), педагог, суспільно-політичний діяч, представник просвітницького руху на Кавказі. Закінчив юридичний ф-т Дерптського (Тартуського) ун-ту, кандидат правознавства. Од 1845 р. – службовець в канцелярії Київського генерал-губернатора. Один із засновників Кирило-Мефодіївського т-ва, спрямованого на ліквідацію самодержавництва та кріпацтва, об'єднання слов'ян в демократичну федерацію. Після розгрому т-ва (1847), ув'язнення в Шліссельбурзькій фортеці (3 роки), 8-ми річного заслання до м. Перм працював педагогом в Одесі (1859 – 1861), Керчі, Ставрополі (1862 – 1863), Кутаїсі (1863 – 1867), Тифлісі (1867 – 1886). На Кавказі перекладає з англ. мови на рос. твори Лонгфелло, з грузинськ. – Руставелі, з фарсі – Нізамі та Хайяма, з азербайджанськ. – Фізулі. Г. сприяв, з одного боку, формуванню в Україні революційно-демократичної ідеології та появі в Росії серед. XIX ст. укр. національного питання, з другого – теоретичній підготовці радикальних зрушень у природознавстві на зламі XIX – XX ст. З демократичних позицій досліджував економічну та політичну історію слов'ян. У математичних працях був одним з перших послідовників Лобачевського, розробляв ідеї багатомірної геометрії.

Осн. тв.: "Міркування про поземельну власність в Малоросії"; "Юридичний побут поморських слов'ян"; "Дослідження трансцендентних рівнянь" (1859); "Досвід геометрії чотирьох вимірів" (1877).

ГУМАНІЗМ (від лат. humanus – людський, людяний) – система світоглядних орієнтацій, центром котрих є людина, її самість, високе призначення та право на вільну самореалізацію. Г. визнає вивільнення можливостей людини, її благо критерієм оцінки соціальних інститутів, а людяність – нормою стосунків між індивідами, етнічними й соціальними групами, державами. У вузькому розумінні Г. – культурний рух доби *Відродження*, пред-

ставники якого вбачали свій життєвий та історико-культурний ідеал в античній спадщині, утверджували новий світогляд, що характеризувався вірою в людину та її можливості; сприйняттям *природи*, з одного боку, як об'єкта естетичної насолоди, а з другого – використання її в практичних цілях. Засадничі принципи Г. виразно представлено у "Промові про гідність людини" (1496 р.) *Піко делла Мірандоли*. Людині тут відводилася привілейована роль в *універсумі*, хоч за змістом в цілому ці принципи були інтегративними щодо світського та релігійного тлумачення людини. Видатними гуманістами цієї епохи були *Леонардо да Вінчі*, *Кампанелла*, *Бруно*, Петрарка, *Мор*, Рабле, Коменський, *Коперник* та ін. Виникнення і розвиток гуманістичних ідей відбувалися не лише в Італії, а й по всій Європі, тому Відродження і Г. слід розглядати як загальноєвропейське явище, яке мало у різних країнах свої специфічні національно-культурні особливості. Зачинателями ренесансно-гуманістичної культури в Україні й видатними гуманістами XV – поч. XVII ст. були *Юрій Дрогобич*, *Павло Русин* із Кросна, *Станіслав Оріховський*, Шимон Шимонович, *Севастян Кленович*, *Симон Пекалід*, *Іван Домбровський* та ін. Майже всі вони більшою чи меншою мірою усвідомлювали свою національно-етнічну належність і дбали про укр. культуру незалежно від місця своєї діяльності. Соціально-культурна ситуація в Україні у пер. пол. XVI ст. сприяла поширенню і розвитку ідей раннього, або етико-філологічного Г., пов'язаного з вивченням і викладанням риторики, граматики, поезії, історії і моральної філософії на базі класичної античної освіти. Починаючи з друг. пол. XVI ст. укр. мислителі-полемісти дедалі частіше звертаються до проблем теології і натурфілософії, які хвилювали представників пізнього Відродження, а також релігійних реформаційних рухів у Європі. Найбільш вагомим є внесок укр. гуманістів у розробку історіософської та суспільно-політичної проблематики. Історія розглядалася ними не як реалізація наперед визначеного божественного плану, а як людська драма в дії, як історія діянь визначних особистостей, що може бути корисною і для наступних поколінь. Головною рушійною силою історичного поступу вони вважали мудрість, розум, знання, освіту. Звеличуючи людину, гуманісти проголошували її рівною Богові. У річищі цієї традиції *Конт* у XIX ст. запропонував такий принцип "обожнення людськості". Такий підхід завжди ставив Г. перед небезпекою перетворитися на світоглядне й суспільно-культурне явище, підпорядковане абсолютизації людини як деміургу буття, покликаного всеосяжно панувати над природою. На противагу антропоцентричній зарозумілості суб'єкта світовідношення, через яку Г. обертається на свою протилежність, класична та сучасна інтелектуальна традиція містить підходи, яким притаманні ідеї співмірності людини й природи (*Сковорода*), "благоговіння перед життям" (*Швейцер*), розуміння сутності людини як такої, що причетна до "істини Буття" (*Гайдеггер*). Колізії класичного Г., викликані тенденцією до гіперантропоцентризму, спричинили й радикальніші спроби його перегляду. На думку *Альтюссера*, поняття самореалізації людини (як і увесь антропоцентризм) належить до ілюзій, або сфери ідеології, котрій має протистояти "теоретичний антигуманізм". *Фуко*, спростовуючи "химери" новочасного Г., пропонує відмовитися від антропологічного егоцентризму й говорить про "смерть людини" (того її образу, котрий переважав донедавна). Чи може бути людина деміургом, коли вона підпорядкована реаліям, незалежним од неї (за Фуко, реаліям праці, мови, зрештою самого життя)? Дане питання є наріжним для гуманістичного світорозуміння. Як засвідчує історія Г., воно залишатиметься відкритим, допоки існує людство. Сьогодні Г. став реальністю гетерогенного простору культури, зумовивши формування як концепцій загальнолюдських цінностей і цивілізаційних стандартів якості життя, так і необхідності взаємодії культур, їх постійного діалогу з метою збереження їхньої самобутності та зміцнення тенденції до взаєморозуміння і взаємозбагачення.

ГУМБОЛЬДТ, Вільгельм (1767, Потсдам – 1835) – нім. філософ, мовознавець, державний діяч. Брат Олександра Гумбольдта, нім. природознавця, географа і мандрівника. В 1787 –1789 рр. вивчав право в ун-тах Геттингена і Франкфурта-на-Одері. В 1801 – 1810 рр. – прусськ. резидент при папському дворі; директор департамента освіти. Заснував Берлінсь-

кий ун-т. У 1819 р. здійснив невдалу спробу розробити конституцію Пруссії. Суголосно з *Гердером* мету історії людства вбачав у духовному формуванні і розкритті людської індивідуальності в усій повноті її здібностей. Духовною творчою індивідуальністю вважав не тільки індивіда, а й націю, вільний внутрішній саморозвиток якої має визначати межі діяльності держави. Держава повинна лише захищати зовнішні кордони і забезпечувати внутрішній правопорядок. Як і Шіллер, *Гете* та *Вінкельман*, вбачав здійснення ідеалу гуманності в античному суспільстві. В розумінні історії значну роль відводив творчій уяві. Г. був основоположником філософії мови. Його чільна ідея у цій царині полягала в тому, що кожна мова має свою особливу індивідуальну форму, яка впливає на створення характерного для носія цієї мови світогляду. Фундаментальні здобутки Г. у галузі філософії мови справили значний вплив на подальший розвиток філософії і психології. Зокрема, в Україні праці Г. високо цінував *Потебня*.

Осн. тв.: "Про гетерогенну природу мов та її вплив на інтелектуальний розвиток людства " (1836); "Про межі діяльності держави" (1792).

ГУМИЛЬОВ, Лев Миколайович (1912, Царське Село – 1992) – рос. етнограф, історик, філософ. Створив оригінальну глобальну концепцію всесвітньо-історичного процесу як історії взаємодії народів (етносів), їх формування, піднесення, розквіту і деградації в системі планетарного етногенезу. Основоположна для світоглядної системи Г. ідея пасіонарності (енергонадлишковості) виникла у нього, за його власним свідченням, у 1939 р. Вихідне для теорії етногенезу поняття етносу тлумачиться подвійно – а) як соціоісторичне утворення; б) як елемент внутрішнього середовища та обставин господарської життєдіяльності. Тому етногенез розглядається Г. як нелінійний, поліцентричний і багатоваріантний процес виникнення, розвитку, занепаду і вмирання внутрішньовидових, локалізованих у просторі-часі формоутворень (субетносів, етносів та суперетносів). Їхня поява, своєрідність та існування зумовлюються поєднанням хороломічних (ландшафтних), біологічних та історичних чинників. Як природні явища, етноси, за Г., входять до глобальних динамічних систем або етноценозів. До складу останніх, крім людей, належать також культурні рослини і свійські тварини, предмети природи і культури, природні й штучні ландшафти тощо.

Осн. тв.: "Етногенез і біосфера Землі" (1989); "Географія етносу в історичний період" (1990) та ін.

ГУР, Віктор Іларіонович (1931, с. Чупасівка Сумської обл.) – укр. філософ. Закінчив історико-філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1960). Докт. філософських наук (1993), проф. кафедри філософії НТУУ "КПІ". Від 1965 р. викладає в НТУУ "КПІ", фахівець з питань гуманізації сучасного суспільства та етичних проблем соціальної демократизації. Член Президії Української асоціації гуманізму і етики, член Міжнародного комітету геоетики.

Осн. тв.: "Демократичний соціалізм та його творці" (1970); "Етика псевдогуманізму" (1983); "Етична концепція німецької соціал-демократії" (1997).

ГУРЕВИЧ, Арон Якович (1924) – історик, філософ, культуролог. Закінчив історичний ф-т Московського ун-ту (1946). Захистив докт. дис. (1950); лауреат Держ. премії Російської Федерації з науки і техніки (1993). З ім'ям Г. пов'язане становлення концепції соціально-культурної історії та історичної антропології. Коло його наукових інтересів – середньовічне суспільство, яке він розглядає у синтезі соціальної структури і культури. Завданням дослідника, за Г., є реконструювання картини світу, системи цінностей, менталітету, форм поведінки людей тієї чи іншої епохи. Засадничою методологічною вимогою історичного дослідження виступає поняття "Іншого". Його зміст базується на розумінні ментальних структур свідомості людей минулих часів, які пов'язані з формами сприйняття людиною часу, простору, віку людського життя, смерті. В центрі уваги Г. як історика і філософа – взаємовідношення між народною та офіційно прийнятою інтелектуальною культурною традиціями, розробка категорій права, власності, праці, багатства, бідності тощо.

Осн. тв.: "Категорії середньовічної народної культури" (1972); "Проблеми середньовічної народної культури"

(1981); "Середньовічний світ: культура німотної більшості" (1990).

ГУСЄВ, Валентин Іванович (1947, Харків) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім Т. Шевченка. Канд. філософських наук (1978). Од 1985 р. – доцент кафедри історії зарубіжної філософії, од 1994 р.– доцент кафедри філософії і релігієзнавства НаУКМА, од 2000 р. – зав. кафедрою. Коло наукових інтересів: історія західної філософії Нового часу, метафізика. Автор понад 40 наукових досліджень.

Осн. тв.: "Історія західноєвропейської філософії XV – XVII ст.: Курс лекцій" (1994); "Західна філософія Нового часу XVII – XVIII ст." (1998).

ГУССЕРЛЬ, Едмунд (1859, Просніц, Моравія – 1938) – нім. філософ, засновник *феноменології* і відповідного їй методу аналізу свідомості, з допомогою якого прагнув надати філософії характеру точної науки. Навчався у Ляйпцигу, Берліні й Відні. Працював в ун-тах Галле, Геттингена, Фрайбурга. У творчості Г. розрізняються три періоди: дофеноменологічний, феноменологічний і трансцендентально-феноменологічний. Дофеноменологічний період пов'язаний із впливом філософа і психолога *Брентано*, від якого Г. (через поняття інтенціональності свідомості) здобув вирішальний поштовх для спрямування своїх дослідницьких інтересів до царини філософії. У 1891 р. він видає свою першу велику працю "Філософія арифметики", у якій здійснена спроба дати психологічне обґрунтування основоположень математики. Проте, ознайомившись з критикою психологізму в логіці й математиці з боку *Фреге* (рецензента його праці), Г. відмовляється від попередньої дослідницької програми і звертається до логічного обґрунтування наукового знання. Перший том його двотомної праці "Логічні дослідження" уже містив ґрунтовну критику психологізму. Г. доводив, що психологія є емпіричною наукою, а логіка й математика (так само, як і філософія) є науками апріорними, які мають справу з раціональними поняттями та загальними й необхідними істинами. У цій же праці обґрунтовано ідею "чистої логіки", розглянуто питання про те, "що робить науку наукою", проведено розрізнення емпіричних та теоретичних наук, з'ясовано умови можливості наукової теорії як такої та ін. Феноменологічний період започатковує другий том "Логічних досліджень", в якому Г. прагне узгодити ідею "чистої логіки" з проблематикою теорії пізнання. Це прагнення здійснюється під орудою заклику "до самих речей", тобто до досвідної реальності, що у вигляді феноменів свідомості безпосередньо презентує себе пізнанню. Згідно з Г., феноменологія – це апріорна автономна наука про феномени свідомості. У межах феноменологічної концепції розгорнута характеристика поняття інтенціональності (як спрямованості свідомості до предмета), яке описує структуру та функціональні залежності смислопокладання; започатковано аналіз смислової будови людського світу, як вона дається науковим знанням; розкрито співвідношення "виразу" і його "значення"; показано, що умовою здійснення інтенції свідомості є її споглядальне виконання та ін. Трансцендентально-феноменологічний період був наслідком переходу Г. на позиції трансцендентальної феноменології як універсальної філософії – науки про людський світ і місце в ньому людини як смислового центру сущого. У цей період Г. вводить поняття (і операцію) трансцендентально-феноменологічної редукції, яка постає аналогом картезіанського універсального сумніву і поряд з ейдетичним (категоріальним) спогляданням загального та дескрипцією феноменально даного одиничного – у їх взаємодії – слугує основоположним складником феноменологічного методу. У мисленевій схемі "Ego – cogito – cogitatum" остання ланка становить "ноему", смисловий зміст свідомості; середня ланка постає "ноезою", "актом", інтенціональним переживанням (сприйняттям, пригадуванням тощо), з допомогою якого цей зміст дається; перша ж ланка є "чистою" (абсолютною) свідомістю, трансцендентальним суб'єктом, що немовби надбудовується над емпірико-психологічним "Я" кожної людини як його чиста можливість. Після Першої світової війни, що її Г. сприйняв як руйнацію старого європейського світу, його роздуми дедалі чіткіше і концентрованіше спрямовуються на осмислення завдань філософії (і відповідальності філософів) у відродженні життя. Він обстоює тезу, що фено-

менологія та притаманний їй метод редукції є шляхом абсолютного виправдання повновартісного людського існування, способом реалізації морально-етичної автономії людини. У праці "Картезіанські роздуми" Г. обґрунтовує трансцендентальну феноменологію в історико-філософському контексті і порушує дві нові проблеми – подолання соліпсизму та інтерсуб'єктивного характеру засад свого філософування. В останній, незавершеній праці "Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія" також з'являються дві принципово нові теми – аналіз феномена життєвого світу та історичний спосіб аргументації. Криза європейських наук, тобто втрата ними будь-якого життєвого значення для людини, пов'язується із вилученням людської суб'єктивності з наукової картини світу, в результаті чого "суб'єктивізм" став принципово ворожим щодо здобуття "об'єктивного" знання. Одначе спроби осмислити феномен життєвого світу як протогенної стихії виникнення наукової картини реальної дійсності засвідчили, що цей феномен є наскрізно історичним утворенням, а відтак, трансцендентально-феноменологічна редукція перетворювалась на редукцію історичну, передумовою здійснення якої ставало дослідження сталих історичних традицій розвитку європейської культури. На цій підставі в пізній феноменології Г. з'являється поняття "історичного апріорі" (трансцендентальної історичності свідомості). "Криза" стала своєрідним філософським заповітом мислителя, після смерті якого виявилось понад 40000 сторінок рукописів, заповнених стенографічним шрифтом, які утворили архів Г. в Лувені (Бельгія) і дотепер продовжують публікуватися в зібраннях його творів.

Осн.тв.: "Філософія арифметики" (1891); "Логічні дослідження". В 2 т. (1900); "Ідеї чистої феноменології або феноменологічна філософія" (1913); "Формальна і трансцендентальна логіка" (1929); "Картезіанські роздуми" (1931); "Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія" (1936).

Г'ЮМ, Дейвід (1711, Единбург – 1776) – англ. філософ, історик, економіст. Навчався в ун-ті Единбурга. Головним принципом філософських творів Г. був *агностицизм*, на формування якого певний вплив справили філософські системи *Берклі*, Гатчесона, *Шефтсбері*. Вперше опублікований у 1739 р. "Трактат про людську природу" не справив помітного враження. У допрацьованому вигляді ідеї "Трактату" згодом були представлені Г. у новому творі "Дослідження стосовно людського розуміння" (1748), але знову не знайшли належного відгуку. Протягом життя Г. займав різні посади – від бібліотекаря (Единбург) до секретаря британського посольства в Парижі. Повернувшись до Единбурга у 1769 р., став однією з чільних постатей в інтелектуальних колах Англії і Європи (особливо у Франції). Вихідною категорією філософії Г. є *досвід*, який складається із сприйняттів (перцепій) та ідей, що бувають простими і складними. Прості ідеї лише копіюють прості сприйняття, а складні є наслідком сполучення й комбінуванням простих ідей. Хоч буденна свідомість і переконує нас в існуванні зовнішнього світу, досвід це довести не в змозі. Зовнішній світ, буття – це сфера непізнаваного. З точки зору філософії, як її уявляв Г., проблема співвідношення *буття* і *духа* поставала як доконечно нерозв'язна. Для характеристики гносеологічної позиції Г. базовими є три принципи асоціацій. Перший – подібності – пояснює походження абстракцій: ідеї ми підводимо під однаковий термін. Другий – суміжності, або стикування – виходить з того, що всі ідеї партикулярні, а місце загальних ідей займають загальні терміни, що прикладаються до низки ідей партикулярних. Третій принцип асоціацій – це принцип причинно-наслідковий, який за своєю суттю зводиться до другого. Причинно-наслідковий зв'язок нічого не засвідчує про об'єктивну реальність, а є лише породженим звичкою переконанням у просторово-часовій суміжності двох подій – причини і наслідку. Подібний гносеологічний підхід продукує також уявлення про "субстанцію" чи "можливість" як нібито незалежні від сприйняттів утворення. Проблема "психічної субстанції", або особистісної ідентичності, також аналізується Г. в контексті асоціативності. Досвід особистості засвідчує лише чергування сприйняттів, емоцій, ідей, а не якоїсь тотожної собі цілісної структури. Остання – це витвір пам'яті, що спонукає

нас вірити в усталеність якогось особистісного осердя. Особиста свобода – це наслідок діяльності з узгодження різних бажань і прагнень. Етиці Г. притаманна тенденція, яка згодом була розвинута у філософії утилітарізиму (див. *Дж.Ст. Мілль*). Моральні чесноти й милосердя – це перенесення на ставлення людини до цього суспільства двох схильностей, властивих кожному окремому індивідові – до задоволення і до природного почуття симпатії до інших. Отже, соціальне схвалення якогось вчинку є для його носія корисним, і навпаки. Принцип корисності стає критерієм моралі. В аналізі релігійної проблематики Г. також висловив ідеї, пізніше фундаментально розроблені *Кантом*. Насамперед це стосується критики онтологічного доведення існування Бога. Як переконаний прихильник принципу скептицизму, Г. заперечував існування дива. Для його осягнення неможливо навести якісь раціональні підстави, бо останні мають базування на сукупності суспільного досвіду, який безнастанно змінюється. Диво ж є породження досвіду поодиноких індивідів, надто розмежованих у просторі і часі, щоб до нього можна було застосувати принципи асоціацій.

Осн. тв.: "Трактат про людську природу" (1739); "Нариси". У 2 т. (1741, 1742); "Дослідження стосовно розуміння людини" (1748); "Дослідження стосовно принципів моралі" (1751); "Історія Англії". У 4 т. (1753 – 1761) та ін.

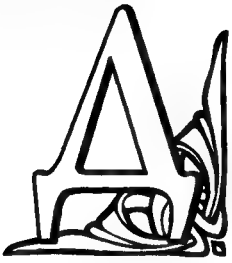

ДАВІД АНАХТ, Непереможний (бл. 475, с. Нергін, Західна Вірменія – пер. пол. VI ст.) – вірм. філософ та логік. Представник Александрійської школи платонізму. Навчався та викладав в Александрії. Учень Олімпіодора Молодшого. В 30-ті роки повернувся до Вірменії та очолив грекофільську школу в давньовірменськ. філософії. Основний твір Д. А. – "Визначення філософії". В ній він критикує скептицизм школи Піррона та висуває шість визначень філософії, запозичених у *Піфагора*, *Платона* та *Аристотеля*: 1) Філософія – це наука про суще як таке. 2) Філософія – це наука про божественні та людські речі. 3) Філософія – це турбота про смерть. 4) Філософія – це уподібнення Богу відповідно до людських можливостей. 5) Філософія – це мистецтво мистецтв та наука наук. 6) Філософія є любов'ю до мудрості. Найдосконаліший філософ, на думку Д. А., повинен бути добрим, мудрим, сильним. Філософія Д. А. мала вплив на подальший розвиток вірм. філософії.

Осн. тв.: "Аналіз "Вступу" Порфирія", "Інтерпретація "Категорій" Аристотеля".

ДАЙ ЧЖЕНЬ, Дай Дун-юань, Дай Шеньсю (1723, Сюнін, провінц. Аньхой – 1777) – кит. філософ та вчений (математик, історик, географ, лінгвіст). Д.Ч. очолював один з двох головних напрямів "ханьського вчення" "хань сюе", що зародився в XVII ст. та мав тенденцію повернення до традицій лексичної та історико-філософської обробок конфуціанських текстів часів епохи Хань (III ст. до н.е. – III ст. н.е.). Цей напрям був ідейною опозицією неоконфуціанству, що панувало в цей час і перекручувало, на думку Д.Ч., конфуціанську класику під впливом даосько-буддійської традиції. Д.Ч. критикував дуалізм неоконфуціанства в сфері функціонального розмежування дій "*дао*" і "ци". За Д. Ч., "дао" – це поняття, яке вказує на реальні тіла, а космічні сили "інь" та "ян" і п'ять рушійних основ "у сін" (метал, дерево, вода, вогонь, земля) є реальними тілами "дао". "Дао" не "породжує частки", не є первісним по відношенню до них, а відбиває закономірності руху та змін об'єктивних речей та явищ, оскільки поза речами та явищами не існує окремого вищого принципу. Д.Ч. заперечував протистояння вищого принципу почуттям, що було властиво неоконфуціанству, і стверджував, що вищий принцип не порушує почуття, а є законом для них. Природа людини визначається добром, яке породжується гуманністю "жень" та встановлюється справедливістю "і". Вчення Д.Ч. було маловідомим за його життя; в XX ст. набуло популярності завдяки своїм науковим обґрунтуванням та висновкам.

Осн. тв.: "Коментарі до значення ієрогліфів в творах Мен цзи"; "Звернення до начал добра".

Д'АЛАМБЕР, Жан Лерон (1717, Париж – 1783) – франц. філософ, математик. Член Паризької АН (1751), разом з *Дидро* видавав "Енциклопедію", в якій відповідав за відділи математики і фізики. Не витримавши тиску влади, залишив "Енциклопедію". Д., ідучи за *Беконом*, запропонував свою класифікацію наук. Найбільших результатів досяг в математиці і астрономії. В питаннях гносеології схилявся до сенсуалізму *Локка*, але вважав свідомість відмінною від тіла духовною субстанцією. Походження наукових і гуманітарних дисциплін пов'язував із людськими здатностями, напр., історію з пам'яттю, філософію з розумом, мистецтво з уявою. На відміну від багатьох франц. матеріалістів, визнавав існування незмінних, незалежних од суспільства моральних принципів. Погляди Д. на питання релігії і теорії пізнання критикував Дидро у працях "Сон Д'Аламбера" та "Розмова Д'Аламбера і Дидро".

Осн. тв.: "Трактат про динаміку" (1743); "Елементи філософії" (1759); стаття до "Енциклопедії" ("Міркування про походження і розвиток наук" (1751).

ДАЛЕКОДІЇ та БЛИЗЬКОДІЇ (короткодії) **КОНЦЕПЦІЇ** – протилежні уявлення про характер взаємодії (взаємного впливу) тіл або часток, що веде до зміни стану їх руху. В науці історично першою усталилася концепція далекодії або уявлення про те, що взаємодія між тілами може здійснюватися безпосередньо, а сама передача відбувається

миттєво. Наприклад, переміщення Землі повинно миттєво спричиняти зміну сили тяжіння, яка діє на Місяць. Після відкриття електромагнітного поля концепція далекодії втратила ґрунт. Теоретично і експериментально було доведено, що взаємодія передається через поле зі скінченною швидкістю, яка дорівнює швидкості поширення світла (електромагнітного поля) у вакуумі. Так виникла перша концепція близькодії (або короткодії), згідно з якою, будь-яка взаємодія передається за допомогою певного поля, неперервно розподіленого у просторі. Пізніше квантова теорія поля докорінно змінила цю концепцію, уточнивши, що будь-яке поле не є неперервним, а має дискретну (квантову) структуру. Взаємодію часток ця теорія пояснює як обмін між ними квантами відповідних полів. Так, електромагнітна взаємодія є обміном електрично заряджених часток фотонами, які є квантами електромагнітного поля. За сучасними уявленнями, всі взаємодії в природі передаються квантами гравітаційного, слабкого, електромагнітного та сильного полів. У теоріях Великого об'єднання, суперсиметрії та супергравітації робляться спроби об'єднати опис усіх типів взаємодій. Розвиток концепцій Д. та Б. принципово змінив картину світу, суттєво вплинув на розвиток теоретичного мислення та практику.

О. Кравченко

ДАМАСКІН, Йоан (бл. 675 – до 753) – візантійський теолог, філософ, поет; систематизатор грецьк. патристики. Заклав основи схоластичного методу та висунув твердження про підлегле становище філософії стосовно теології. Головний твір Д. – трилогія "Джерело знання" – становить, по суті, розгорнутий словник основних філософських і теологічних понять. Д. в їх обґрунтуванні спирається на "Категорії" *Аристотеля* та "Вступ до Категорій" *Порфирія*, а також формулює засадничі поняття богослов'я (сутність, іпостась, енергія), що лягли в основу патристичної онтології Бога. Розвиваючи діалектику та містику Прокла, Д. завершує античний неоплатонізм, зокрема вчення про Єдине. Д. утверджує існування трьох Єдиних, з яких одне – абсолютно непізнаване, друге – "одне як усе", а третє – "все як одне". Єдине не підлягає ні позитивному, ні негативному способові визначення, бо безконечне й досконале неможливо осягнути з точки зору конечного й недосконалого. Наголошуючи на збігові протилежностей, Д. схиляється до визнання переваги суцільного і нерозрізнюваного над окремим і розрізнюваним. У своїй філософії Д. частково наслідує ідеї *Псевдо-Діонісія Ареопагіта*, Максима Сповідника. Справив значний вплив на розвиток теології Візантії та філософської думки Середньовіччя в Зх. Європі, Київській Русі та балканських країнах.

Осн. тв.: Трилогія "Джерело знання".

ДАНИЛЕВСЬКИЙ, Микола Якович (1822, с. Оберце Орловської губ. – 1885) – рос. філософ, публіцист і природознавець, ідеолог панславізму. Система філософії історії Д. містить циклічну культурно-історичну типологію розвитку людства, спрямовану на подолання європоцентризму, моністичного тлумачення історії і обґрунтування принципово іншого, плюралістичного її розуміння. Виходячи з того, що та чи та галузь пізнання набуває статусу науки лише тоді, коли накопичувані нею знання утворюють "природну систему", Д. формулює три вимоги, що їм має відповідати ця система: 1) Принцип поділу має обіймати всю сферу поділюваного. 2) Всі предмети чи явища однієї групи повинні бути більш схожими чи спорідненими поміж собою, ніж з явищами чи предметами іншої групи. 3) Групи мають бути однорідними, тобто ступінь спорідненості повинна бути однаковою в однойменних групах. Існуюча загальноісторична теорія, з її універсалістською інтерпретацією всесвітньої історії як одного глобального процесу, членування якого можливе лише в діахронічному зрізі на послідовні стадії (Стародавня історія, Середньовіччя, Новий час) є, на думку Д., неспроможною, оскільки не відповідає жодній з трьох означених вимог. Недоліком цієї періодизації Д. вважав і те, що на її основі ціла група культур – єгипетська, китайська, індійська, єврейська, грецька тощо – зараховується до однієї (діахронічно першої) групи, тоді як, приміром, романо-германська культура, штучно "препарується на Середньовіччя та Нову історію". Відкидаючи подібну моністичну універсалістську за формою, але за характером європоцент-

ристську версію тлумачення історичного процесу, Д. пропонує підхід, згідно з яким історія людства постає як множина автономних органічних соціокультурних утворень, які він називає культурно-історичними типами. Однак ця множина є не механічним агрегатом байдужих одна щодо одної культурно-історичних одиниць, а виявом гармонії *універсуму*, що незбагненна без прийняття ідеї цілеспрямованості всього сущого і взаємної узгодженості, без Божественного цілепокладання, що зумовлює загальний взаємозв'язок, спрямованість усіх життєвих процесів Землі. Вчення Д. передувало циклічним філософсько-історичним системам *Шпенглера* та *Тойнбі*.

Осн. тв.: "Росія і Європа. Погляд на культурне і політичне ставлення слов'янського світу до романо-германського" (1869); "Збірник політичних та економічних статей" (1890).

ДАО (кит. – Бог, шлях, принцип, закономірність) – одна з основних категорій кит. філософії, яка незмінно присутня у багатьох її напрямах, але має різне тлумачення. Д. – центральне поняття *даосизму*, основна категорія онтологічного та космологічного аспектів цього вчення. В концепції *Лао-цзи* Д. – абстрактна сутність, яка є одночасно буття і небуття, "наявність" і "відсутність", всеохопна й наскрізна, але недоступна вербальному описові. Для *Чжуан-цзи* Д. скрізь присутнє; воно створює час та простір. Д. є небуття, але породжує все розмаїття речей та явищ. Представники неодаосизму Хе Янь і Го Сян визначали Д., відповідно, як "небуття" ("відсутність") та "буття" ("наявність"), відкидаючи дуальність в тлумаченні цієї категорії. У вченні *Конфуція* Д. позбавляється космологічного тлумачення. Носіями Д. виступають індивід, суспільство, держава. Д. залежить від свого носія (для добропорядних людей воно "пряме", "велике"; для ницих – "криве", "мале"). Мен-цзи розрізняє небесне Д. (передвизначення) і людське Д. (благочинні вчинки людей). Для Сюнь-цзи Д. всеосяжне, воно створює Всесвіт, і є одночасно моральним законом, дотримуючись якого людина здатна перетворювати свою "злу природу". "Межа" людського Д. – етикет, благопристойність. Засновники неоконфуціанства акцентували увагу на онтологічній характеристиці Д. Чжу Сі ототожнив Д. з "Великою межею" і принципом "лі"; взаємодіючи з Д., сили "інь" та "ян" і "п'ять елементів" "у сін" породжують світ. Категорія Д. знаходить застосування і в сучасній кит. філософії.

ДАОСИЗМ (кит. – школа дао) – один з основних напрямів кит. філософії і традиційна релігія Китаю. В сучасній синології використовується традиційне для конфуціанства розрізнення філософського "дао цзя" та релігійного "дао цзяо" Д. В основі філософського вчення Д. лежить поняття "*дао*" як первісної, всеосяжної основи, субстанціального начала, загального закону спонтанного буття Всесвіту. "Дао" – єдине та нероздільне, однаково присутнє в усіх об'єктах (людях, речах) – як прекрасних, так і потворних. Для послідовників Д. "дао" – це безперервний потік метаморфоз-трансформацій; життя або смерть є лише одним з його фрагментів. З'єднання із цим потоком дарує мудрецю безсмертя. Необхідність дотримання природного закону "дао" виражена в концепції "недіяння" ("у вей") та "природності" ("цзи жань"), в основі якої лежить принцип заперечення штучного перетворення світу, яке призводить до порушень світової гармонії та, відповідно, виявляється в різних соціальних, економічних та політичних відхиленнях. Витоки Д. сягають давніх релігійних уявлень (магії, шаманства), філософське осмислення яких (серед. I тис. до н.е.) стало основою ідейної концепції цього напряму. Першозасновником Д. вважається міфічний імператор Хуан-ді. Оформлення ідей, які стали центральними для школи, приписується напівлегендарному мислителю *Лао-цзи* (VI – V ст. до н.е.), якого вважають автором трактату "Дао де-цзін" ("Канон "дао" та "де"). Його ідеї були розвинуті філософом *Чжуан-цзи* (твір "Чжуан-цзи", IV – III ст. до н.е.) і пізніше Ле-цзи (прибл. IV – III ст. до н.е.) та Хуайнань-цзи (Лю Ань, II ст. до н.е.). Д. справив значний вплив на різні галузі кит. культури (літературу, поезію, мистецтво); сприяв розвитку наукових знань (хімії, медицини). Вплинув на філософію Кореї, Японії.

А. Усик

ДВОЇСТОЇ ІСТИНИ ТЕОРІЯ, подвійна істина – вчення про

поділ філософських та богословських істин, згідно з яким істинне в філософії може бути хибним в теології, і навпаки. Вчення про двоїсту істину виникло в Середні віки, під час поширення філософії *Аристотеля*, коли виявилось, що ціла низка філософських положень Аристотеля суперечить догматам мусульманської та християнської релігій. Найбільш впливовими мислителями, які утверджували Д.і.т., були *Аверроес* (*Ібн Рушд*), Брабантський, Жандунський, Ніфо, *Оккам*, *Помпонацці* та ін. Згідно з принципом двоїстої істини, досягнуті наукою результати мають право на існування, але лише як наділені статусом можливих імовірних істин, в той час як теологічним істинам притаманні абсолютність, очевидність та достовірність. Такий погляд на науку в межах християнського вчення про божественну всемогутність був плідним, оскільки слугував виправданню наукових занять. Найбільш докладно ця точка зору розвинута у вченні *Томи Аквінського* про істини віри та істини знання, згідно з яким теологічні істини мають пріоритетне значення по відношенню до наукових. Д.і.т. вступила в конфлікт з науковим знанням у період зародження наукової картини світу, зокрема геліоцентричної системи *Коперника*, коли наукові істини стали претендувати на онтологічний статус. Це особливо проявилось в процесах інквізиції над *Бруно* та *Галілеєм*, яка повела нещадну боротьбу з новими, науково-природничими уявленнями про картину світобудови. Поступово Д.і.т. поступається місцем поняттю наукової істини, яке, стаючи абсолютно незалежним від Істини Одкровення, перебирає на себе атрибути останньої – абсолютність, достовірність та довершеність. У новій формі Д.і.т. була відновлена *Кантом*, який вважав необхідним не захист науки від релігії, а, навпаки, захист релігії від науки: "я повинен був обмежити сферу знання, щоб дати місце вірі".

Л. Озадовська

ДГАРМА (санскр. – те, на чому тримається *Космос*, мораль, обов'язок, сутність, божественний закон, порядок, закон буття, віра, справедливість, істина, об'єкт думки, елемент буття, елемент свідомості тощо) – ключове поняття всієї інд. релігійної філософської традиції. Еквівалент Д. відсутній, у зв'язку з чим переклад здійснюється відповідно до контексту. Цей момент додатково засвідчує всю складність та багатозначність розуміння Д., що розглядається як сукупність встановлених правил, передусім ритуальних, дотримання яких є необхідною умовою підтримання космічного порядку. Як основа світобудови Д. невіддільна від Істини. В суспільстві вона стосується сфери надіндивідуальних норм життя, виступаючи одним із понять, що складають триваргу (разом із вигодою та задоволенням чуттєвих бажань). Звідси походить і самоназва індуїзму – санатана-Д., тобто вічна Д. З огляду на певний стан душі та його наслідки, Д. зумовлює і спосіб поведінки, найбільш сприятливий для духовного зростання, навертає на правильний і праведний шлях.

ДЕДУКТИВНА ЛОГІКА – сукупність теорій, що описують процес *дедукції*, тобто закономірності виведення достовірних висновків з певних тверджень. Д.л. будується як формальний аналог до таких теорій, де єдиним способом доведення істинності тверджень є виведення цих тверджень з сукупності вихідних тверджень або аксіом за чітко сформульованими правилами виведення, без звернення до інших аргументів. Теорії такого типу називають дедуктивними; до них належать математичні теорії. Проте за зразком дедуктивних теорій можна побудувати теорії і в інших галузях знань (див. *Аксіоматичний метод*). Д.л., що сама будується як дедуктивна теорія, дає методи побудови змістовних дедуктивних теорій та перевірки несуперечливості існуючих теоретичних побудов (див. *Логіка формальна*).

ДЕДУКТИВНИЙ МЕТОД – див. *Дедукція, Дедуктивна логіка.*

ДЕДУКЦІЯ (лат. deductio, від deduco – відводжу, виводжу) – у традиційній логіці перехід від загального до окремого; одна з форм умовиводу, при якій на основі загального правила логічним шляхом з одних положень, як істинних, з необхідністю виводиться нове істинне положення. Логічною підставою дедуктивного висновку є аксіома: "Все, що стверджується або заперечується відносно яко-

гось класу предметів у цілому, стверджується або заперечується відносно окремих предметів цього класу". Дедуктивні умовиводи бувають категоричними, умовними і розділювальними. Д. має також значення методу дослідження. При цьому методі окреме пізнається на основі знання загальної закономірності. Особливо широкого значення дедуктивний метод набув при побудові наукових теорій. Різновидом дедуктивного методу є аксіоматичний метод. Теорію Д. вперше створив *Аристотель*. Для філософів XVII – XVIII ст. характерне протиставлення Д. індукції. У сучасній логіці Д. розуміється як формальний засіб, який забезпечує виведення істинних висновків із істинних засновків.

ДЕЇЗМ (від лат. Deus – Бог, Божество) – релігійно-філософське вчення, що виникло в Англії в XVII ст. і найбільшого поширення набуло в епоху *Просвітництва*. Термін було введено социніанами (див. *Социніанство*) для характеристики власної точки зору на противагу *атеїзмові*. Згідно з поглядами деїстів, Бог, хоч і створив світ і є його першопричиною, більше не втручається в існування і розвиток світу, який розвивається за власними законами. Д. має істотні відмінності як від теїзму, так і від пантеїзму; теїзм визначає Бога не тільки як творця, а й як вседержителя світу, який керує ним і наперед визначає долю всього сущого в ньому; *пантеїзм* розчиняє Бога в природі, а атеїзм заперечує саме існування Бога. Засновником Д. вважається лорд Чербері (1583 – 1648), який виклав ідеї цього вчення у праці "Трактат про істину" (1624). В Англії деїстами були *Толанд*, Коллінз, *Шефтсбері*, Болінгброк; у Німеччині – Реймар, *Лессинг*; у Франції – *Вольтер, Руссо*; в Америці – Джеферсон, *Франклін*, Аллен. У кін. XVIII – на поч. XIX ст. Д. набув певного поширення в Росії (Пнін, Єртов, Лубкін). Частина прихильників Д. засновували свої уявлення про світ на нових відкриттях природознавства, вважаючи матерію інертною масою, яка набувала руху завдяки "першопоштовху". Таку точку зору висловлювали *Ньютон, Локк* та ін.; та вже наприкінці XVIII ст. Д. був підданий критиці франц. матеріалістами і атеїстами (зокрема, *Гольбахом, Дидро*) за непослідовність.

ДЕКАРТ, Рене (1596, Лае, Турень – 1650) – франц. філософ, математик і природознавець, основоположник європейського класичного раціоналізму. Виступаючи, як і *Бекон*, з програмою переосмислення попередньої традиції філософування, Д., на відміну від нього, спирався не на досвід та емпіричні спостереження, а на розум, мислення й самосвідомість. Наголошуючи на ідеї єдності наук, Д. вважав, що автентичним засобом її осмислення є філософія, фундамент якої становить *метафізика*. Найочевиднішим і водночас достовірним твердженням, яке може слугувати за наріжний камінь єдиної системи наук є, за Д., теза "мислю, отже існую". Слідом за *Августином* Д. наполягав на тому, що можна піддати сумніву все, окрім існування того, хто сумнівається. Означений принцип поєднує платонівське переконання в онтологічній домінанті умоосяжного стосовно чуттєвого і сформоване в надрах християнської традиції загострене відчуття високої значущості особистісного начала. Істинність і дієвість принципу самосвідомості як основоположного принципу філософування забезпечується Богом, який надав людині природне світло розуму. Через основоположне, найвірогідніше судження нам, за Д., даний також первинний, достеменно безпосередній предмет пізнання, яким є мисляча *субстанція*. Інша ж, матеріальна, субстанція виявляється суб'єктом пізнання вже опосередковано. При цьому матеріальна субстанція, на відміну від мислячої, як непротяжної й тому неподільної, характеризується рухом і величиною, тобто протяжністю (має ширину, глибину і довжину, а, отже, – поділяється на частини й може набувати окреслень фігури). Означені якості Д. вважав такими, що справді існують, тобто первинними, тоді як запах, смак, твердість, світло, тепло – вторинними, наслідком впливу первинних якостей на людське тіло. Інструментом людського пізнання є метод, основні правила якого такі: 1) розпочинати з простого і очевидного; 2) поділяти кожний складний об'єкт (чи проблему), що підлягають вивченню, на прості частини; 3) розташовувати свої думки в певному порядку, не допускаючи жодних прогалин, щоб зберегти безперервність у ланцюгу умовиводів; 4) вважати істинними тільки такі положення,

які є чіткими й виразними і ні в кого не викликають сумнівів. Зразком методу для Д. є математика, а засадничими його характеристиками – числення і порядок. Тварини в системі Д. це унітарні автомати, людина ж роздвоюється на тіло (яке також тлумачиться як автомат) і розумну душу (почуття і уява в ній є лише модусами розуму). Уможлививши подолання телеології, такий підхід поставив, однак, Д. перед проблемою зв'язку в людині духовного й тілесного начал. В духовному житті пильну увагу Д. привертали проблеми моралі, які він також розглядав з послідовно раціоналістичних позицій. Основне покликання моралі полягає, за Д., в тому, щоб забезпечити панування розуму над стихійною деспотією волі й почуттів шляхом підпорядкування останніх звичаєвим нормам та законам країни. Прояснені світлом розуму, почуття та воля перестають спонукати до гріха, який тлумачиться Д. з ухилом у гносеологізм, – як омана, що зумовлює недобрі вчинки. Роль ідей Д. в подальшому розвитку філософської класики виявилась, зокрема, у їхньому впливові – на формування *оказіоналізму*, вчення *Спінози*, *логіки Пор-Рояля* та низки концепцій європейського *Просвітництва*. По-новому, але не менш продуктивно, ці ідеї використовуються й на сучасному, некласичному етапі поступу філософської думки, зокрема, у межах феноменологічного напряму (*Гуссерль*), нео- і постпозитивізму (*Поппер*), "натуральної" філософії *Мамардашвілі* тощо.

Осн. тв.: "Міркування про метод" (1637); "Геометрія" (1937); "Метафізичні роздуми" (1641); "Основи філософії" (1644); "Пристрасті душі" (1649).

ДЕКОНСТРУКЦІЯ – поняття, що окреслює ситуацію відношення до *тексту*, в межах якої *деструкція* поєднується з реконструкцією для подолання замкненого та "логоцентричного" характеру цього тексту. Д. як певний методологічний ракурс була запропонована *Деррида*, що трактував її як адекватний переклад поняття "Destruktion" *Гайдеггера*. Д. постає фундаментальною ознакою філософії *постмодернізму*, навіть більше – всієї культури постмодернізму. Принциповим моментом Д. є її ретроспективний характер – вона є передусім стратегією не творення, а витлумачення вже існуючих текстів. Проте Д. є виходом за межі *інтерпретації* як відношення до тексту іззовні, позаяк вона активізує у самому тексті протидію логоцентризму. Тому у просторі культури постмодернізму Д. трактується і як креаціоністська стратегія, про що свідчить її розгортання не тільки в теоретичній, а й у художній формі. Поєднання Д. з реконструкцією вносить у Д. іронічне забарвлення, що робить її як теоретичним, так і художнім феноменом. Саме *іронія* відрізняє Д. від інших стратегій взаємодії з минулим і, передусім, від стратегії "зняття". Є певні підстави вважати, що ідея Д. укорінена в творчості ієнських романтиків – передусім Тіка, Шлегеля, *Новаліса*, які знаходяться в іронічній опозиції стосовно пафосу нім. класичної філософії, а тому "деконструюють" її. Однак іронія Д. XX ст. відрізняється від іронії романтиків тим, що не передбачає появу нового пафосу, а стає самодостатньою, сама обертається на пафос. У результаті Д. можна визначити як стратегію заміни у чужому або власному тексті пафосу на іронію. З огляду на це, Д. є способом маргіналізації тексту.

О. Соболь

ДЕЛЬОЗ, Жиль (1925 – 1995) – франц. філософ, проф. ун-ту Париж-VIII, представник постструктуралізму, один із авторів концепції шизоаналізу. Творчість Д. можна умовно поділити на два періоди, межею поміж яких є 1969 р. Протягом першого періоду Д. здобувся на визнання як історик філософії, автор досліджень ідейної спадщини *Ніцше*, *Спінози*, *Бергсона*, інших представників маргінальної традиції в європейській філософії. Ці дослідження мають чітку мету: розробити загальнотеоретичні підвалини і термінологічний апарат такого мислення, котре б орієнтувалося не на ідеал тотожності й універсальності, що асоціюється у Д. з *Гегелем* та ідейними попередниками останнього, а на всебічне ствердження сингулярності, розбіжності, дистанції. В цей період визначальними для Д. є ніцшеанські ідеї фундаментальної розбіжності, ствердження випадковості, симптоматології, інтерпретації, радикальної критики; формується його критичне ставлення до діалектики і фройдизму, а також – його оригінальне тлумачення шизофренії. Другий період

творчості Д., котрий приніс філософові славу, позначений співпрацею з психіатром і психоаналітиком Гваттарі. Фройдівські тлумачення позасвідомого і бажання відкидаються Д. і Гваттарі як невиправдано обмежені, як результат деспотичного впливу сучасних форм культури, що характеризуються розривом між соціальним виробництвом і виробництвом бажання. Як наголошує Д., поле бажання принципово безмежне, але історичні форми культури (соціальне виробництво) повсюдно його перетинають системою кордонів, задають чіткі коди, лише в межах яких уможливлюється "соціально прийнятне" виробництво бажання. Одним з таких кодів є фройдівський Едипів дискурс, що редукує незліченну багатоманітність стихійних потоків бажання до "маленької брудної сімейної таємниці". На думку Д. і Гваттарі, деспотичному впливові цього кодування потрібно протиставити декодуючу діяльність творчої особистості, "детериторіалізованого" індивіда, "номада культури", що вільно пересувається безмежним полем бажань, не зважаючи на дороговкази культури.

Осн. тв.: "Ніцше" (1962); "Бергсонізм" (1966); "Повторення і розрізнення" (1968); "Логіка смислу" (1969); "Капіталізм і шизофренія", у співавт. (1972 – 1980); "Френсис Бекон: логіка почуття" (1981) та ін.

ДЕМОКРАТІЯ – тип держави або політичної системи управління, що ґрунтується на принципі народовладдя. Поняття "Д." змінювалося історично; у сучасних політичних концепціях його тлумачення також мають значні відмінності. Ці відмінності зазвичай пов'язані з відповіддю на два чільні питання: а) що позначають словом "народ"?; б) у який спосіб "народ" здійснює самоврядування? Вперше термін "Д." був уведений в обіг в Афінах у V ст. до н.е. Словом "народ" ("demos") тоді позначали частину дорослого населення міста-держави (поліса), яке мало право брати безпосередню участь в обговоренні питань, що стосувалися життя міста-держави (цієї участі були позбавлені раби, жінки та люди, що у будь-якому поколінні переселилися у місто-державу). Розмежування на загальні (суспільні, політичні) питання і такі, у розв'язанні яких особа має діяти, виходячи з особистого рішення, стало однією з важливих ознак демократії. Розуміння Д. як безпосередньої участі громадян у розв'язанні спільних справ (а це вимагало, щоб територія держави була невеликою) є характерним для *Руссо*. Одначе поява в Європі національної держави супроводжувалася тим, що поняття народу стало поняттям *нації*, а великі територіальні розміри новочасних держав зробили неможливою безпосередню участь великого загалу людей в управлінні. Внаслідок цих змін Д. набуває ознак "представницької". Цей новий тип Д. став предметом аналізу та різноманітних оцінок – позитивних, скептичних та різко негативних. На противагу переважно оптимістичній оцінці представницької Д. в ліберальній політико-філософській традиції, консервативна традиція наголошувала на таких її вадах, як індивідуалізм, утилітаризм, просвітницький конструктивізм (див. *Консерватизм*). Різко негативна оцінка Д. була притаманна соціальній філософії *марксизму*, який вважав будь-яку державу знаряддям класового гноблення. Негативно оцінювали представницьку Д. також прихильники *анархізму*, оскільки вважали, що за фасадом такої Д. приховане всевладдя бюрократичного централізму. Скептична оцінка представницької Д. характерна також для елітарних концепцій. Прихильники цих концепцій вважають, що вибір представників народу контролюється елітою або елітами – політичними, військовими, економічними, культурними тощо (див. *Еліта*). Починаючи з серед. XIX ст. на Заході почав установлюватися сучасний тип Д., засадничими прикметами якого є інституційний та ідеологічний *плюралізм* (вільне змагання різних політичних ідеологій). Суть інституційного плюралізму полягає у фактичному існуванні та узаконенні різноманітних *асоціацій* та автономних організацій. До останніх, окрім політичних (політичні партії, лобістські групи та інші групи тиску, незалежні центри політичного аналізу та політичної інформації тощо) належать також профспілки, автономні освітні, культурні, гуманітарні та ін. організаційні утворення. Той факт, що інститут представницької Д. різко зменшив число громадян, здатних брати безпосередню участь у виробленні та прийнятті полі-

тичних рішень, спонукав до появи ідеї (та відповідної практики), відомої під назвою "Д. участі". Суть цього різновиду Д. полягає в орієнтації на те, щоб якомога більше рішень, в тім числі політичних, приймалося не централізовано (на верхніх щаблях державної влади), а внизу, на рівні місцевих та інших організацій; практика "Д. участі" включає також проведення різного роду опитувань та референдумів. Поняття "Д. участі" близьке до поняття т. зв. "прямої Д.", для якої характерними є акції "прямої дії" (страйки, вияви громадянської непокори тощо). Одним із напрямів поглиблення Д. деякі політичні філософи вважають "економічну Д.": збільшення участі працівників в управлінні підприємствами. Проте, як показав досвід (зокрема в колишній комуністичній Югославії), збільшення такої участі зазвичай не сприяє економічній ефективності. Історія розвитку суспільства засвідчує, що Д. сама по собі не є ідеальним засобом, що розв'язує всі проблеми (соціальні, політичні, управлінські та ін.). Вона доконечно потребує існування відповідних культурних, економічних та соціальних передумов. Це було відомо ще *Аристотелю*, який у "Політиці" показав, що наслідки демократичного управління залежать від того, з якою саме Д. в кожному окремому випадку ми маємо справу. Сучасна Д. спроможна виявляти свої переваги за відповідного рівня загальної культури суспільства, відносно високого рівня добробуту та наявності широкого середнього класу. Вона передбачає високий рівень здатності людей до самоконтролю, виконання своїх громадянських обов'язків, до розумного поєднання індивідуальних та групових інтересів з інтересами інших людей та суспільних верств, отже, зрештою, до забезпечення спільного добробуту. Цими здатностями повинні насамперед володіти представники політичної еліти. Якщо ця умова не зреалізована, то Д. може зазнавати змін або у бік бюрократичної централізації або диктатури. Вірогідність такого повороту зростає в міру того, як Д. перетворюється на прикриття безвладдя та хаосу. Чим менше люди здатні до самоконтролю, тим більшої ваги набуває зовнішній контроль над їхньою поведінкою. Це фундаментальний закон суспільного життя. Отже, міра свободи в сучасних суспільствах прямо залежить від того, наскільки самі люди шанують моральні та правові цінності. Сучасна укр. Д. також має серйозні вади, найглибшою причиною яких є стан масової свідомості, успадкований від комуністичного минулого. Саме це дозволило колишній комуністичній номенклатурі зберегти впливові позиції в економічних та владних структурах, що призвело до формування посткомуністичної неономенклатури і, як наслідок цього, до гіпертрофії бюрократичних структур та регламентацій.

В. Лісовий

ДЕМОКРИТ (460, Абдера – 370 до н.е.) – давньогрецьк. філософ, учень *Левкіппа*. Довгий час провів у мандрах по країнах Сходу. Написав близько 70 творів різноманітної тематики. Космогонічне за своєю проблематикою і цим подібне до інших досократичних філософій, вчення Д. разом з тим суперечить спільним метафізичним інтуїціям досократиків, що робить його перехідною постаттю від доби ранньофілософських космогоній до періоду класичної еллінської філософії. Основа онтології Д. – атомістика: вчення про атоми та пустоту як першопочатки буття. Поняття "атом" виникає як антитеза елейській нескінченній подільності сущого і покликане розв'язати апорії *Зенона Елейського*. Атом за онтологічними якостями (окрім форми) дорівнює елейському сущому (Єдиному), але на відміну від останнього атомів може бути безліч. Усе існуюче складається з них як неподільних, самодостатніх, непроникних форм. Цим домінуюча у ранньофілософських космогоніях інтуїція континуальності (безперервності і цілісності) *Космосу* руйнується і замінюється принципом дискретності світу. Вказуючи на атоми та пустоту як першооснови сущого, Д. також стверджує рівновагому реальність буття і небуття, що радикально суперечило не лише елейському вченню, а й іншим досократичним космогоніям. На думку Д., незчисленні не лише атоми, а й світи, які складаються з них; ці світи (відмінні за розмірами, будовою, якостями) повсякчас виникають і гинуть. Множинність одночасно існуючих світів була принципово новою для Античності космогонічною ідеєю, яка у подальшій історії філософської думки опонувала образу єдино-

го, гармонійно впорядкованого світоустрою. Деструктурувавши характерну для ранньофілософських космогоній першосубстанцію і замінивши її висхідними неподільними формами ("ейдоси", "щосьності", "буття"), Д. так само деструктурує другий найважливіший чинник досократичного уявлення про генезис Космосу: вселенську силу, дією якої твориться впорядкований світоустрій (Логос *Геракліта,* Діке *Анаксимандра*, Нус *Анаксагора* тощо). Замість неї у атомістиці – вперше в історії думки – з'являється поняття причини. У вченні про пізнання Д. розрізняв чуттєве і умоглядне знання. Чуттєві сприйняття виникають внаслідок потрапляння в органи чуттів копій (ейдолів) речей, котрі відокремлюються від них. Але чуття постачають лише "темне", спотворене і несправжнє знання, оскільки свідчать про множинний світ речей, а не про дійсний світ атомів та пустоти. Останній осягається лише розумом. Перевага умоосяжного знання над чуттєвим видавалася Д. настільки значною, що легенда оповідає про самозасліплення філософа променем сонця для того, щоб "темне знання" не відволікало його від розумового споглядання справжньої дійсності. У вченні про людину Д. виходить з того, що люди набули власних форм буття завдяки природі і досвіду. Згідно встановленню (спільній згоді) виникають слова, звичаї, закони і держава. Головною метою життя є еволюція – стан душі, коли вона перебуває у спокої та рівновазі, звільнена від страхів і пристрастей.

Осн. тв.: "Великий діакосмос (світоустрій)".

ДЕМОНІЗМ (від грецьк. δαιμων – божество) – форма прадавніх вірувань, що полягала в уявленнях про існування надприродних істот – демонів як безплотних сутностей. Властивий різним релігіям – юдаїзмові, християнству, ісламу, відбиваючи їхню спадщину. Згідно з Д., душі людей і тварин є духами, які можуть вільно залишати тіло, вселятися в інший предмет, перетворюючи його несподіваним чином (палицю – в людину і т.п.). З часом уявлення про демонів послужили первісним матеріалом для вироблення образів духів-богів. Демони відомі у міфології багатьох народів: у стародавніх римлян це були генії – покровителі роду й місцевості, у давньоукр. міфології – мавки, дідьки, домовики, лісовики тощо.

Б. Лобовик

ДЕМЧУК, Петро Іванович (1900, Городенка Івано-Франківської обл. – 1937) – укр. філософ. Закінчив Віденськ. ун-т, аспірантуру Українськ. ін-ту марксизму. Наук. співроб. кафедри соціології філософсько-соціологічного відділення ін-ту, пізніше – проф., зав. кафедрою діалектичного та історичного матеріалізму Харківського ін-ту радянського будівництва і права. У філософській дискусії поч. 30-х рр. звинувачувався у "деборинщині". За надуманим звинуваченням заарештований (1933) і розстріляний; 1961 р. посмертно реабілітований. Постать Д. як філософа і науковця є суперечливою. З одного боку, Д. був змушений адаптуватися до реалій свого часу, а з другого – був освіченою людиною, виявляв здатність чинити сміливо і нестандартно за умов тоталітаризму. У 1928 р. він розпочав у пресі полеміку з "механістом" Семковським. У тогочасних ідейних розмежуваннях – діалектик, учень лідера "гегелізованого марксизму" на Україні *Юринця*; автор книги – маніфесту цього напряму – "В боротьбі за ленінську філософію: З приводу ленінського конспекту *Гегелевої* "Науки логіки" (1930), зі схвальною передмовою Юринця. Лейтмотиви книги були співзвучними міркуванням "шанувальника" Гегеля *Леніна*, але ніяк не відповідали жорсткій позиції "затятого гегельянця" Сталіна. Разом з Юринцем Д. започаткував т. зв. "критику сучасної буржуазної філософії". Ця (представлена статтями і об'ємною книгою) частина спадщини Д. занадто політизована і однобічна.

Осн. тв.: "Як професор Семковський ліквідує діалектичний матеріалізм" (1928); "В боротьбі за ленінську філософію: З приводу ленінського конспекту Гегелевої "Науки логіки" (1930); "Розклад сучасної буржуазної філософії" (1931).

ДЕ́ОНТИЧНА ЛОГІКА – розділ сучасної логіки, де досліджуються міркування з деонтичними висловлюваннями. До цих висловлювань входять слова: "дозволено", "заборонено", "обов'язково". Витоки логічного підходу до аналізу деонтич-

них модальностей можна знайти ще в працях *Ляйбніца*, який у 1672 р. написав працю "Елементи природного права", де спробував визначити основні нормативні модальності та виявити логічні відношення між ними. Він вважав, що на такі поняття, як "обов'язково", "дозволено", "байдуже", "заборонено" можна перенести всі основні положення логічного вчення *Аристотеля*, зокрема, його погляди на відношення між традиційними (алетичними) модальностями. Саме цією працею Ляйбніца було започатковано народження нового напряму логічних досліджень, а саме Д. л. Однак ідеї нім. вченого занадто випереджали свій час, потреби тогочасної науки та можливості розвитку логіки у XVII ст. Сучасники скептично сприйняли його концепцію, не оцінивши її новизни та новаторства, що призвело зрештою до її забуття. Лише у XVIII ст. науковці знову повертаються до аналізу цієї проблематики. Так, англ. філософ *Бентам* висунув у своїх працях ідею логіки повеління, або логіки волі. Однак, на відміну від Ляйбніца, Бентам вважав, що його вчення повинно стати новим напрямом логічного знання, відмінним від старої аристотелівської логіки. Плани Бентама не були реалізовані, він так і не зміг системно розвинути свої ідеї, сформулювати на їх основі обґрунтовану концепцію нової логіки. Австр. учений Малі у 1926 р. побудував одну з перших логічних теорій нормативних міркувань. Свою логіку він назвав "логікою волі" і запропонував для цього напряму логічного знання назву "деонтика". Назва "Д. л." була запроваджена пізніше, незалежно від Малі, фінськ. філософом і логіком Врігтом у 1951 р. Виділяють два основні етапи становлення Д. л. На першому етапі досліджувалися, по суті, не самі норми, а висловлювання, які їх описують. На другому етапі починають досліджувати вже власне норми, створюються логічні системи, де логіка норм розглядається як розширення темпоральної логіки (т зв. деонтико-темпоральна логіка), логіки дії або взаємодії. У Д. л. розглядаються деонтичні можливі світи, ідея яких була висловлена ще *Кантом*. Якщо в деонтично можливому світі є певна норма, то в деяких інших деонтичних світах ця норма виконується. Тобто у деякому можливому світі конструюються певні уявлення про належне, які виконуються в іншому можливому світі, між ними встановлюється відношення досягненості. Логічні теорії, в яких досліджуються деонтичні характеристики норм, знайшли широке застосування в різних науках, зокрема в праві. Так, розуміння логічних характеристик норм, знання логічних законів, яким вони підпорядковуються, дозволяє з'ясувати логічну структуру правових норм, більш точно прояснити предмет та методи правознавства. Окрім того, побудова численних логічних теорій норм дозволила певним чином навіть обґрунтувати можливість права як теоретичної дисципліни.

ДЕОНТОЛОГІЧНА І ТЕЛЕОЛОГІЧНА ЕТИКИ – парадигми в філософії моралі, які традиційно поділяють етичні концепції та погляди на дві гілки: етика обов'язку і етика блага; етика справедливості та етика турботи, піклування. Деонтологічною зветься етика, яка вважає певні дії добрими, інші – поганими незалежно від наслідків, а з огляду на їхню відповідність чи невідповідність принципу, переконанням, обов'язку; телеологічною зветься етика, яка оцінює моральнісність дії залежно від її результату. Класичним прикладом деонтологічної етики є етика *Канта*, телеологічної етики – етика *Бентама*, *Дж. Ст. Мілля*. Дихотомія Д. і т. е. конкретизується *Вебером* у протиставленні етики переконання та етики відповідальності. Комунікативна теорія (*Апель, Габермас*) прагне поєднати ці дві гілки етики, що знайшло відображення в принципі універсалізації, сформульованому Габермасом: "Кожна значуща норма повинна відповідати умові, згідно з якою, наслідки та побічні наслідки, котрі здогадно виникатимуть із її всезагального застосування при задоволенні інтересів кожного індивіда, можуть бути без примусу прийняті усіма учасниками".

А. Єрмоленко

ДЕПЕНЧУК, Надія Павлівна (1920, смт. Гречани Хмельницької обл. – 1992) – укр. філософ. Закінчила біологічний ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1946). Докт. філософських наук (1972), проф. (1983). Від 1959 р. – в Ін-ті філософії НАНУ, від 1974 р. – зав. від. філософських питань природознавства, від 1984 р. – зав. сектором філософських проблем біології та

екології від. логіки наукового пізнання та філософських питань природознавства. Досліджувала філософські питання біології та екології; зробила вагомий внесок як популяризатор науки.

Осн. тв.: "Симетрія і асиметрія в живій і неживій природі" (1963); "Матеріалістична діалектика і методи біологічних досліджень" (1973); "Матеріалістична діалектика і концепція доповняльності", у співавт. (1975); "Науково-технічна революція і сучасне природознавство", у співавт. (1978).

ДЕРЖАВА – відповідним чином організована суспільна структура, здатна здійснювати найвищий контроль над деякими аспектами поведінки людей на певній території з метою підтримувати лад у даному суспільстві. Доки поведінка та взаємини людей у спільноті регулювалися звичаями, не існувало й особливої установи, яка б їх спрямовувала та контролювала (хоча можливо віднайти у найдавніших суспільствах деякі протодержавні утворення). Найважливіші ознаки Д. полягають у наступному. По-перше, держава контролює поведінку людей у межах державних кордонів: те, які саме аспекти поведінки вона контролює, залежить від особливостей самої держави. По-друге, щоб здійснювати управління, ця суспільна установа повинна володіти *владою*. Оскільки у багатьох випадках здатність регулювати поведінку людей неможливо реалізувати без застосування примусу, то наявність апарату примусу характерна для будь-якої держави. Третя ознака Д. – це всеосяжність державної влади: тобто йдеться про владу над усіма людьми, що населяють певну територію (а не про владу однієї людини над іншою чи владу окремої людини чи групи осіб над іншою групою осіб). Четверта ознака полягає у тому, що державна влада є найвищою, або суверенною. Проте цією останньою ознакою не володіють повною мірою різного роду залежні державні утворення (колоніальні адміністрації, домініони, протекторати, суб'єкти конфедеративних чи союзних утворень і т. п.). Відмова сучасних держав від частини свого суверенітету може бути наслідком добровільного визнання цими державами певних повноважень наддержавних міжнародних установ. У зв'язку з тим, що державна влада є суверенною та неподільною на даній території, Д. прагне захищати себе від зовнішніх втручань, спрямованих проти суверенітету (від завоювання тощо). Отже, держава повинна володіти силою, здатною захищати суверенітет – мати армію. Визначення різновидів Д. (типологія Д.) – традиційна тема політичної філософії. До класичних (*Платон – Аристотель*) належить поділ на типи державного управління у залежності від кількості осіб, які зосереджують в своїх руках повноту влади. Це т. зв. тричленний поділ: один, кілька (група), всі (народ). Застосування додаткової ознаки – законні та незаконні види правління – дало змогу перетворити цей поділ у шестичленний (законні: монархія, аристократія, демократія; незаконні: тиранія, олігархія, охлократія). Історичний досвід показує багато різноманітних модифікацій кожного із цих шести типів. XX ст. дало підставу поділяти держави на демократичні (див. *Демократія*) і тоталітарні. У залежності від будови (структури), сучасні Д. поділяють на унітарні, федеративні та конфедеративні. За етнонаціональною ознакою Д. поділяють на надетнічні (багатоетнічні), національні та багатонаціональні.

В. Лісовий

ДЕРЖАВИ КОНЦЕПЦІЇ – концепції у політичній філософії, що стосуються походження держави та її суті. Концепції, які стосуються походження держави, можна поділити на дві групи. Перша група включає концепції, які стверджують, що існують необхідні суспільні передумови для появи та існування держави. У більшості цих концепцій найважливішою суспільною передумовою вважають потребу підтримувати певний лад у суспільстві (на противагу безладдю, хаосу). Друга група – концепції (розвинуті передусім такими ідеологіями, як *анархізм* та *комунізм*), які вважають, що поява та існування держави зумовлені перехідними історичними обставинами. Що стосується суті держави, її структури та її функцій, то основні концепції також можна поділити на дві групи – концепцію політичного реалізму та нормативну концепцію (це відповідає двом найважливішим концепціям політики). У першій групі концепцій державу розуміють як засіб, з допомогою якого де-

які суспільні верстви здійснюють свою владу над іншими суспільними верствами у межах даної території. Сюди можна віднести концепцію Мак'явеллі, марксистську та деякі елітарні концепції. У річищі цього теоретичного спрямування терміном "держава" можна позначити будь-які установи давньосхідних деспотій, грецьк. держав-полісів, Римської імперії, феодальної монархії, тоталітарних або сучасних демократичних держав. У групі концепцій, яка слідує нормативному розумінню, виходять з того, що сучасне поняття держави (як і сучасне розуміння політики) бере свій початок в європейській історії передмодерного часу. Передусім державна влада повинна бути певним чином узаконеною. Найважливішим принципом узаконення (легітимізації) модерної держави стало визнання, що вищим сувереном державної влади є народ. Найзагальніша ознака всіх нормативних концепцій полягає в тому, що вони пов'язують з поняттям держави певні цінності або норми. Одним із поширених варіантів є концепція, коли до держави ставлять вимогу, щоб вона була націлена на здійснення ідеї справедливості як регулятивної ідеї (продовження платонівсько-аристотелівської традиції). До нормативних належить впливова концепція, яку називають ідеєю мінімальної держави. Тут справедливість розуміють як рівність громадян перед законом та такий характер самих законів, що вони дозволяють громадянам максимально використовувати свої здібності у забезпеченні якомога вищого рівня добробуту та культури. Її ще називають ліберальною (див. *Лібералізм*), правовою, або формальною концепцією. Означення "формальна" зумовлене тим, що держава розглядається як деяка самодостатня установа. Суть цієї концепції полягає у тому, що завдання держави вбачається у забезпеченні відповідного правового порядку. Різні течії політичної філософії та різні ідеології неоднаково відповідають на питання, у чому має полягати найважливіше призначення (суспільна функція) держави. Одні вважають, що держава повинна нести відповідальність за рівень добробуту та соціальної справедливості ("держава всезагального добробуту", "соціальна держава"), дбати про соціальну рівність (за комунізму), про стан культури та моралі (у деяких політичних концепціях консерватизму, націоналізму, християнської демократії) тощо. Назагал, сучасні політологічні та політико-філософські концепції держави переважно є багатофункціональними. В Україні наразі кращі здобутки досягнуто не в загальних концепціях держави, а в ділянці конституційно-правових та конкретних політичних досліджень: структура державної влади, розподіл гілок влади, дослідження функціювання різних структур сучасної української держави тощо.

В. Лісовий

ДЕРРИДА, Жак (1930) – франц. філософ, лідер деконструктивістського напряму в сучасній філософії постструктуралізму. Закінчив Вищу нормальну школу, викладав у Сорбонні, був асистентом *Рикера*. Нині викладає у Вищій школі досліджень в галузі соціальних наук (Париж). Філософська система Д. дуже синтетична. Синтезові були піддані – філософська традиція Нового часу (Модерн), франц. структуралізм (*Барт, Фуко, Леві-Стросс*), нім. традиція (*Ніцше, Гуссерль, Гайдеггер*), психоаналіз (*Фройд, Лакан*). Переосмислюючи тексти західноєвропейської метафізики з характерним для неї, за термінологією Д., "онто-тео-телео-фало-фоно-логоцентризмом", він критикує філософський Модерн за його монологічність, зосередженість на окремих поняттях, розуміння буття як наявності. Ця критика оформилася у такий спосіб філософування, як *деконструкція*, який, долаючи метафізику в тексті, показує обмеженість і вичерпаність тих форм філософування, які наразі використовувалися провідними напрямами класичної і сучасної західної філософії. Деконструкція полягає у знаходженні в текстах опорних понять і метафор, які вказують на несамототожність тексту та познаки його перегуків з іншими текстами. Метафізичне мислення схильне до затирання цих познак, у той час як "живе теперішнє", за Д., не існує у чистому вигляді (як таке), а є полем співіснування як відбитків минулого, так і контурів майбутнього. У тексті завжди від початку присутні повтори, копії, сліди і т. п., тому він є витвором, на тілі якого знаходимо познаки "включення" текстів, що їх неможливо звести ні до якого синтезу.

Найважливішим неологізмом філософії Д. є логоцентризм.

Осн. тв.: "Про граматологію", "Письмо і відмінність", "Голос і феномен" (1967); "Поля філософії", "Розсіяння" (1972); "Шпори. Стилі Ніцше" (1978); "Поштова листівка: від Сократа до Фройда і далі" (1980); "Психея: Винахід іншого" (1987).

ДЕСКРИПЦІЯ (від лат. desckriptio – опис, визначення) – спеціальна конструкція, що відіграє у формалізованих мовах роль додаткових (порівняно з вихідним словником) власних і загальних імен. У природних мовах цю функцію виконують словосполучення типу "той (та)..., який (яка)..." і "такий (така)..., що..." або артиклі – відповідно означені (означені Д.) і неозначені (неозначені Д.).

ДЕСТРУКЦІЯ – одне з центральних понять онтології *Гайдеггера*, що означає не "негацію" чи "руйнування", а стратегію оновлення філософської метафізики Заходу, її переосмислення й нове прочитання, сходження до дедалі більш зрілих станів. Д. – це завжди жива практика позитивного смислобудування, смислотворчості, спонтанне саморозгортання філософської думки. Словом "Д." Гайдеггер намагався підкреслити, що його уявлення про індетерміністський процес історичного становлення культури філософування суттєво відрізняється від усіх попередніх: від ніцшеанської "переоцінки усіх цінностей", гегелівського "зняття" (aufhebung), марксистського "заперечення заперечення", кантівської "критики". За Гайдеггером, деструктурувати будь-який стародавній текст означає не ліквідувати, а творчо поновити, перепрочитати, переписати його. Така Д. тексту включає дві епістемічні операції. 1) Розбір стародавнього тексту на його найпростіші "смислоносії" (носії базових метафор, інтуїцій, архетипових смислів, образів), тобто на елементи, які все ще здатні нести одвічні смисли тієї культури, яку репрезентує даний текст. Ця епістемічна операція руйнує архаїчну структуру тексту, його цілісність, замкнутість і породжує уявлення про анігіляцію тексту. Але це уявлення є ілюзією: текст вмирає у формі архаїчної структури, щоб відродитися в культурі деструктора вже у формі нової структури. 2) Відродження цієї нової структури за допомогою операції конструювання. У ході цієї операції деструктор підшукує або створює для елементів смислоносіїв стародавнього (або чужого) тексту адекватні деривати в мові своєї культури і з них, відповідно до своєї інтуїції, конструює нову структуру тексту. В результаті стародавній текст відроджується у вигляді нової структури. Це і є той процес "смислобудування", який у Гайдеггера позначений словом "destruktion", а в *Деррида* – спочатку метафорою "прочитання", а потім неологізмом "*деконструкція*".

О. Соболь

ДЕТЕРМІНІЗМ (від лат. determino – визначаю, обмежую) – філософське вчення про визначений (не довільний) характер буття явищ; теорія відносин опосередкування, завдяки яким продукуються речі і явища, визначається їхня природа і способи існування. Д. відповідає на питання, чому виникає річ, чим вона породжена, чим визначається її існування і чому вона змінюється і зникає, у що перетворюється. Д. фіксує активність буття та стверджує, що будь-яка річ є результатом зміни інших речей, в них закорінена. Центральним у Д. є принцип причинності, згідно з яким не існує нічим не зумовлених подій, кожне явище породжується іншими явищами. Проте Д. не редукується до принципу причинності, позаяк передбачає не лише породження, а й значно ширший набір детермінуючих дій і відповідних факторів, напр., умови, за яких діє причина, чинники, які визначають напрям процесу, роль необхідності та випадковості і їх співвідношення у ході детермінації, специфічний вплив цілого на частини, змісту на форму тощо. Недоліком старого Д., який утримував свої позиції аж до початку XX ст., було те, що він не лише зводив Д. до причинності, а й останню розумів механістичним чином, заперечуючи об'єктивний характер випадковості, статистичних зв'язків. Звідси – заперечення закономірного і детермінованого перебігу біологічних, особливо ж – соціальних процесів чи, навпаки, ствердження їх фатального характеру. Принцип Д. обґрунтовує не лише опосередкованість певного явища іншими, а й визначений характер цієї опосередкованості – не лише якісний, а й кількісний

(інакше закони природи не мали б місця). Будь-яке явище детерміноване, хоча вид та кількісні показники цієї детермінації залежать від його характеру. Відношенню детермінації притаманні спрямованість від детермінуючого чинника до результатів детермінації, у той же час ці чинники та наслідки їх дії є відносними. Детермінація може здійснюватися від можливого до дійсного чи від причини до наслідку, від змісту до форми. Але й дійсне може детермінувати нові можливості, наслідок – слугувати народженню нових результатів, форма – визначати зміст. У процесі детермінації детермінуючий чинник визначає природу продукованих ним явищ: речові, енергетичні та інформаційні зміни відбуваються не довільно, а у відповідності з характерними для кожного випадку, цілком певними закономірними відношеннями. Це дозволяє говорити про незнищенність, постійне відтворення процесу детермінації. Остання теза може розглядатися як важливий принцип, втіленням якого є закони збереження енергії, кількості руху (імпульсу), електричного та інших зарядів, ізотопічного спіну тощо, різного роду кругообіги у природі, баланси у суспільному житті, зокрема в економіці, збереження генетичної інформації та ін. Важливим проявом відносин детермінації є самодетермінація. Прикладом її є саморегуляція та самоорганізація, що їх вивчають кібернетика і системологія. Згідно з принципом самодетермінації тотальності (лат. totus – весь, цілий), у межах тотальності має місце взаємна детермінація частин і цілого. Зміна відношення частин до цілого одночасно є зміною відношення цілого до частин, суб'єкт детермінації виявляється об'єктом власної активності, внаслідок чого розгортається реалізація можливостей частин і цілого у їх взаємній і постійній динамічній єдності.

В. Кизима

ДЕЦИЗІОНІЗМ (від лат. decisio – рішення) – філософське вчення, яке на противагу когнітивістській позиції (філософія *Канта*, *філософія комунікативна*), заперечує можливість раціонального обґрунтування (легітимації) норм, цінностей та цілей, а отже, й виправдання універсальних (які були б обов'язковими для усіх розумних істот) домагань значущості належнісних висловлювань; редукує таку легітимацію до ірраціонального рішення. Термін "decision", як юридичний, ввів нім. філософ Шмітт, який стверджував, що будь-який акт судочинства передбачає вольове рішення, яке не можна раціонально обґрунтувати. У філософії екзистенціалізму поняття "decision" як морально-практична категорія є також і категорією існування. В *аксіології* така позиція розроблялась нім. соціологом *Вебером*, який, виходячи з концепції взаємодоповнюваності вільної від цінностей раціональності науки й ірраціональності цінностей, вибір між цінностями відносив до ірраціонального рішення. Представник системної соціології *Луман* розвиває цей підхід в теорії легітимації, за якою конкретна норма є легітимною, якщо вона є легальною, тобто набуває чинності в процесі прийняття рішення більшістю голосів (напр., в парламенті).

А. Єрмоленко

ДЖАЙНІЗМ – інд. неортодоксальна релігійно-філософська система, заснована близько VI – V ст. до н.е. мандрівним проповідником Вардгаманою. У давній Індії Д. становив собою третю за значенням релігійну традицію після брагманізму й *буддизму*, набувши поширення переважно у центральних її областях. Ядром літератури Д. і одним із його напрямів є сакральний канон. Метафізика Д. виступає дуалістичною системою, поділяючи все існуюче на дві вічні та неподільні субстанції або сутності: душу або живу субстанцію (*джива*), яка притаманна таким природним силам, як вітер та вогонь, а також рослинам, тваринам та людям; та недушу або неживу субстанцію (аджива), яка включає матерію, простір, час, ефір. У залежності від ступеня пов'язаності з адживою, джива може виступати у двох формах буття: досконалому і недосконалому. В стані недосконалого буття джива, перебуваючи у поєднанні з матерією (кармою), втрачає свої потенційні якості, зазнаючи страждань; у стані ж досконалого буття джива позбувається матерії (карми), досягаючи звільнення. Відповідно до двох видів буття, Д. поділяє пізнання на недосконале та досконале. Абсолютне знання становить один з аспектів звільненої свідомості, це – вища мета. Процес відновлення абсолютного знання постає як послі-

довне усунення небажаних кармічних перешкод. Карма є досить важливим поняттям Д., яке, на відміну від більш абстрактного його розуміння індуїзмом та буддизмом, вирізняється своєю натуралістичною природою. Карми грають вирішальну роль у подальшій долі живої істоти, обумовлюючи майже всі її якості. Саме у боротьбі з кармами і полягає релігійна практика Д. Значну увагу Д. приділяє етичним поглядам, які базуються насамперед на вченні про *агімсу* та три ідеали, або ж скарби: праведної поведінки, праведної віри та праведного знання. Д. має власні детально розроблені космологічні та міфологічні уявлення.

Ю. Завгородній

ДЖЕМС (Д ж е й м с) Вільям (1842, Нью-Йорк – 1910) – амер. філософ, психолог; засновник *прагматизму*. Філософська концепція Д. ґрунтувалася на ідеях нейтралізму, *плюралізму* та інструменталізму. Всесвіт, за Д., складається з первісно "нейтральної речовини", яка у процесі її пізнання і "обробки" диференціюється на "фізичне" та "психічне", на свідомість і матерію. Дійсність безмежно багатоформна, плюралістична. Всі явища і факти поєднані лише зовнішніми, функціональними зв'язками, між ними не існує сутнісної залежності. Заснований на ідеї зовнішніх зв'язків плюралізм логічно уможливлює випадковість, непередбачуваність, появу нового, свободу. Вольовими зусиллями людина конструює із "потоку життя" певні речі, які існують як наслідок досвіду: "досвід і реальність", за Д., "одне й те саме". Практично діючи у царині випадковостей, суб'єкт виробляє уявлення про ідеї, поняття і теорії, які є розумовими засобами його пристосування до дійсності (інструменталізм). Критерієм істинності теоретичних конструктів виступає їх корисність для людини. Прагматичний метод поціновує значення всіляких теоретичних побудов за їх "наявну вартість" у конкретних обставинах (утилітаризм). Філософія Д. приділяє велику увагу людині, її турботам, пошукам і бажанням. У прагматичний спосіб Д. пояснює і релігію (релігійний досвід), вона у нього – результат вільного вибору людини, духовна опора у житті. Прагнення Д. подолати "диктат" абсолютистських і трансценденталістських систем, його ідеї "практичної філософії" спричинили широку популярність прагматизму, активізація якого спостерігається і наприкінці XX ст. (неопрагматизм – Льюїс, *Куайн*).

Осн. тв.: "Принципи психології" (1890); "Різноманітність релігійного досвіду" (1902); "Плюралістичний всесвіт" (1909); "Нариси з радикального емпіризму" (1912).

ДЖИВА (санскр. – живий, сповнений життя, жива істота, основи існування або життя, душа) – поняття інд. релігійно-філософської традиції для позначення первісного "життєвого начала в людині". Свого розвитку набуло у *джайнізмі*, де Д. – душа, жива духовна монада, що вважається однією із субстанцій. Д. притаманні свідомість, непротяжність, здатність до діяльності, її не можна зруйнувати. Не має Д. і конкретного акту свого створення. Вона наділена моральним змістом, знанням, вірою, необмеженою енергією та блаженством. Д. може перебувати у двох станах буття: недосконалому і досконалому. Якщо недосконалий стан Д. виникає через її поєднання з матерією, то досконалий, навпаки, характеризується звільненням Д. від матерії. Критерієм набуття цих станів є, відповідно, не адекватна або адекватна діяльність Д. Вважається, що у світі існує велике число Д. Вони еволюціонують під впливом часу від стану повної нерозвиненості (неорганічні речовини, рослини) через розвинений стан (тварини, люди, боги) до стану досконалості або звільнення. Стан звільнення або мокша (чи нірвана), який виступає релігійним ідеалом у джайнізмі, визначається як емансипація Д. від кармічної речовини.

Ю. Завгородній

ДИДРО, Дені (1713, Лангре – 1784) – франц. філософ-матеріаліст. Освіту отримав в єзуїтському колежі в Парижі. Був чільним автором та редактором (до 1757 р. разом з *Д'Аламбером*) славетної франц. "Енциклопедії" (1750 – 1765). У своїх творах Д. проводить думку, що в історії людства має місце певний прогрес в пізнанні природи. Вважав, що природа як об'єкт пізнання невичерпна. Раціональність повинна функціювати в органічній єдності з об'єктом пізнання, визначаючи суть філософської методо-

логії. На думку Д., по-справжньому адекватно тлумачити природу може лише той мислитель, який вміло поєднує "раціональну філософію" з "експериментальною". У системі його філософських поглядів важливе місце посідає вчення про універсальну внутрішню активність матерії. Рух не зводиться до механічного переміщення тіл у просторі, а тлумачиться як будь-яка зміна, активність взагалі. Матерії властива чуттєвість. Поняття "душа" ототожнюється, відповідно, із здатністю до відчуття. Д. значну увагу приділяв критиці релігії. На основі аналізу особливостей релігійної віри він робить висновок, що вона підкоряє свідомість людини забобонам і не веде до справжніх істин. Лише розум є єдиним дороговказом людині у пошуках істини, що знаходить своє найвище втілення у філософському знанні. Атеїзм не повинен виключати високих духовних цінностей, філософської арґументованості та моральної відповідальності. Найважливішою об'єктивною передумовою втілення моральних принципів в житті народів є соціальна справедливість, яка повинна забезпечуватись законами, опертими на освіту. Усі законодавчо-юридичні заходи слід органічно поєднувати з системою морального виховання, просвіти, інтелектуального розвитку особистості.

Осн. тв.: "Філософські роздуми" (1746); "Листи про сліпих задля повчання зрячих" (1749); "Думки стосовно пояснення природи" (1754); "Племінник Рамо" (1761); "Енциклопедія" (1751 – 1780); трилогія "Розмова Д'Аламбера з Дидро", "Сон Д'Аламбера", "Продовження розмови" (1769); "Філософські принципи відносно матерії та руху" (1770).

ДИЗ'ЮНКЦІЯ (лат. disjunctio, від disjungo – роз'єдную, розрізняю) – логічний сполучник. Розрізняють слабку (нестрогу) Д. та сильну (строгу) Д. Складне висловлювання, до якого входить слабка (нестрога) Д. ("або") буде істинним тоді, коли хоча б одне з його складових висловлювань буде істинним. Воно визнається хибним, якщо всі висловлювання, які до нього входять, будуть хибними. Складне висловлювання, до якого входить сильна (строга) Д., буде істинним лише в тому випадку, коли логічні значення висловлювань, його складників не збігаються, тобто якщо одне з них є істинним, то інше буде хибним ("або... або..."). Таке висловлювання буде хибним у тих випадках, коли логічні значення висловлювань, що входять до його складу, збігаються, вони є або обидва істинними, або обидва хибними.

ДИЛЬТЕЙ, Вільгельм (1833, Бібрих – 1911) – нім. філософ, історик культури. Один із провідних теоретиків філософії життя і *герменевтики*, який зробив вагомий внесок в методологію гуманітарних наук та близьких до них ділянок і форм історичного пізнання. Освіту отримав в Гейдельберзі й Берліні. Працював на посаді проф. у Базельському ун-ті, потім – у Кілі, Бреслау. У 1882 р. стає спадкоємцем Лотце в Берлінському ун-ті, де продовжує викладати до 1905 р. В його філософській творчості простежуються впливи класичного нім. ідеалізму (*Кант* і *Гегель*), неокантіанства баденської школи, романтизму (*Шеллінг* і *Шляєрмахер*), британського емпіризму (*Локк*, *Г'юм*, *Дж. Ст. Міль*, Бокль та ін.), нім. історичної школи (Ранке, Дройзен). Найважливішим філософським доробком Д. є теоретико-пізнавальний аналіз гуманітарного знання загалом та історії (як наукової дисципліни), зокрема, дослідження категоріальних структур життєвого досвіду, історичної свідомості та принципу історизму. Він заперечував поширений на той час вплив природничих наук на гуманітарно-історичне знання та універсалістські претензії їхніх методів; розвивав філософію життя, яка розуміла людину в її історичній випадковості та мінливості. Філософські досягнення Д. охоплюють кілька чільних тем: філософія життя; вчення про філософські категорії як форми репрезентації життя; теорія світоглядів; науки про дух (своєрідність гуманітарно-історичного знання порівняно з природознавством); історизм; співвідношення історичного розуміння та природничонаукового пояснення. Д. належить низка праць, присвячених висвітленню історії ранньо-го християнства, ідей Ренесансу і *Реформації*, нім. *Просвітництва* і класичного нім. ідеалізму, історії філософії, літератури (особливо поезії), музики, малярства, архітектури, педагогіки. Виступаючи проти тенденції в історико-гуманітарних дисциплінах наблизитись до методологічного ідеалу природознавства, він

намагався обґрунтувати й конституювати їх як інтерпретативні, тлумачні, "розуміючі" науки, здатні досягати об'єктивно-істинного знання й уникати при цьому релятивізму. Згідно з Д., розуміння завжди є розумінням значень, виражених певним чином, – у словах, реченнях, міміці обличчя та жестах співрозмовника, в людських вчинках, поведінці і діях, в наукових трактатах, літературних текстах, художніх образах, філософських системах та історичних світоглядах, музичних творах та інших об'єктиваціях життя в духовній культурі. Відповідно до цього він тлумачив індивіда не як ізольовану атомарну істоту чи абстрактну самосвідомість, а розглядав його у конкретному контексті соціально-історичного середовища. Сутність людини може бути осягнута не в інтроспекції, а через пізнання усієї історії. Це історичне розуміння людини, проте, ніколи не може бути остаточним, бо сама історія ніколи не може стати остаточно завершеною. Жодна філософська система чи історична інтерпретація не можуть претендувати на "останнє слово" у філософії чи історії. Д. розрізняв три засадничі типи філософії: натуралізм, волюнтаристський ідеалізм та об'єктивний ідеалізм. Їхній розвиток пов'язаний із чинником трансцендентального усвідомлення, що виникає в історичному процесі. Більшість об'ємних праць Д. так і залишились незавершеними і фрагментарними. Цим певною мірою було зумовлене те, що впродовж життя Д. його ідеї не мали належного впливу на сучасників. Тільки після смерті Д., коли друзі та учні мислителя видали зібрання його творів, яке включало багато неопублікованих рукописів і становило впорядкований виклад та систематизацію вчення Д., сповна виявилась значущість його творчих досягнень. Вчення Д. справило помітний вплив на *Гуссерля, Гайдеггера, Ясперса, Ортегу-і-Гассета, Вебера, Гадамера, Рикера* та ін.

Осн. тв.: "Вступ до наук про дух" (1883); "Дослідження першооснов наук про дух" (1905); "Досвід і поезія" (1905); "Типи світоглядів та їхнє виявлення в метафізичних системах" (1911).

ДИСКУРС (від лат. discursus – бесіда, розмова) – 1) Д. в логіці – це міркування, тобто послідовність логічних ланок, кожна з яких залежить від попередньої і зумовлює наступну. 2) Д. – у новоєвропейській метафізиці – це вид пізнання, опосередкованого універсумом апріорних форм чуттєвості і розуму. Д. тут протиставляється інтелектуальній інтуїції, тобто безпосередньому умоспостереженню істини. 3) Д. – у сучасній філософії – це "розмова", "бесіда", "мовне спілкування", "мовленнєва практика" будь-якої спільноти, яка опосередкована універсумом лінгвістичних знаків, соціальних інститутів, культурних символів. В Д. не завжди переважає порядок, цілеспрямованість, регламентованість поведінки його учасників. Д. можливі навіть тоді, коли полярно орієнтовані співучасники, які стикаються і протиборствують в них, відкидають будь-які загальнообов'язкові дисциплінарні правила поведінки, що уніфікують їх. Принцип сумірності не обов'язковий для мультиверсума різноманітних Д. Відмова від принципу сумірності характерна не тільки для сучасних постмодерністів, а й для таких антифундаменталістів, як *Дьюї, Вітгенштайн, Куайн, Селларс*, Девідсон. Всі вони розглядають пошук сумірності Д. як утопічний проект. Д. є нормальним, якщо він провадиться всередині прийнятого набору угод, які дозволяють відповісти на такі питання: 1) Що належить вважати релевантним у відношенні до справи? 2) Що означає відповісти на питання, яке обговорюється в дискурсі? 3) Що належить визнавати як задовільне заперечення, аргумент, довід тощо? Д. вважається аномальним, якщо його співучасники або взагалі відмовляються прийняти згаданий вище набір угод, або вони незнайомі з раніше прийнятим набором конвенцій. Результатом аномального Д. може бути будь-що – від нісенітниці до інтелектуальної революції. На відміну від метафізики Модерну, філософський постмодерн не визнає нормальні Д. як більш привілейовані, ніж аномальні. Д. можуть бути або формалізованими, або неформалізованими. В обох випадках в них здійснюється діалог (полілог) багатьох співучасників, серед яких можуть бути і носії штучного інтелекту (комп'ютери, комп'ютерні мережі тощо). В процесі розгортання Д. відбувається не тільки установлення міжсуб'єктних зв'язків сторін, які діалогізують, а й розхитування, розмивання, сти-

рання того, що їх розмежовує. Власне тому постмодерністи розглядають відкриті (аномальні) Д. як способи здійснення деконструктивних процесів. В добу *постмодерну* поняття Д. стають повсюдно вживаними. Проникаючи в усі сфери культури (мистецтва, науки, політики тощо), демонструючи свою плідність у вирішенні розмаїтих філософських проблем, вони створюють підставу для становлення особливої течії в філософському постмодерні – дискурс-аналізу.

В. Лук'янець

ДИСКУРС ІДЕОЛОГІЧНИЙ – обговорення (в т. ч. суперечка) проблем, що стосуються найважливіших *цінностей*, норм і розумінь, які містять в собі різні ідеології. Якщо оминути деякі складні моменти, пов'язані з уточненням значення терміна "дискурс", то в загальному сенсі цей термін позначає деяке обговорення, яке передбачає його конкретних учасників, прив'язаність до певної ситуації, в якій відбувається обговорення (позалінгвістичний контекст), а також зв'язність обговорення в часі (включаючи деякі тематичні обговорення, що в європейській філософській традиції тривають століттями). Найважливішою передумовою для розуміння природи Д. і. є усвідомлення ролі цінностей та ідеалів у суспільному житті. Зважаючи на важливі суспільні функції ідеологій (див. *Ідеологія*), можна твердити, що Д. і. є неминучим складником будь-якого суспільного життя. Саме це дозволяє глибше зрозуміти природу політико-ідеологічного дискурсу в демократичному суспільстві (у тоталітарному суспільстві цей дискурс, як правило, відсутній, якщо не брати до уваги певну розбіжність тенденцій всередині домінуючої політичної ідеології). Хоч ідеологічні суперечності в демократичному суспільстві є позитивним чинником, наголошення якоїсь однієї цінності як найважливішої може ставити під загрозу утвердження інших цінностей: здійснення свободи може ставити під загрозу порядок (стабільність), перебільшений наголос на порядкові може підважувати свободу і т.д. Зусилля сучасних філософів зосереджені по-перше, на тому, щоб з'ясовувати ті, часто-густо приховані передумови ("пресупозиції"), які лежать в основі різних ідеологічних підходів, а, по-друге, на тому, щоб сформулювати деякі принципи етики спілкування, які б забезпечили цивілізований характер політико-ідеологічних суперечок: це приводить до застосування ідей герменевтики та ідей, розвинутих *філософією комунікативною*. Однією з перспектив, яка здатна усунути загрозу того, що суперечка щодо ціннісних уподобань та групових інтересів зайде в безвихідь (та призведе до насильницького конфлікту), полягає в знаходженні деякої етичної основи, яку б могли прийняти будь-які ідеології. Та оскільки ціннісні уподобання часто лежать в основі самих етичних концепцій, то в етиці спілкування (комунікативна етика – *Апель, Габермас*) запропоновано деякі базові норми, які стосуються не самих етичних переконань (розуміння того, що таке добро і що таке зло), а способу розв'язання суперечок. Тож тема співвідношення етики та ідеології замінила колишнє намагання подолати ідеології шляхом "об'єктивної", "наукової" критики (критика сцієнтизму зробила такий напрям критики ідеологій малоперспективним). Ясно, одначе, що ніяка критика ідеології не може зняти з людини відповідальність за вибір майбутнього, а тому мета раціональної рефлексії полягає передусім у зважанні на ті можливі наслідки, які слідують із вибору людьми тих чи тих ціннісних уподобань чи ідеалів, та в знаходженні цивілізованих форм розв'язання суперечок між відмінними ціннісними орієнтаціями та ідеалами.

В. Лісовий

ДИХОТОМІЯ (від грецьк. διχοτομία – розтинання навпіл) – у загальному значенні – поділ цілого на дві частини; в логіці – поділ за ознакою суперечності. Основою поділу виступає наявність чи відсутність деякої ознаки (а не її зміна, як у випадку поділу за видозміною ознаки). В результаті дихотомічного поділу родового поняття (А) отримують два видові поняття (Х і не-Х), що перебувають у відношенні суперечності і є підпорядкованими поняттю (А). Обсяги понять – членів поділу – не перетинаються і в сумі вичерпують обсяг діленого поняття. Після цього видові поняття також можуть дихотомічно поділятися. Результатом дихотомічного поділу, напр. обсягу поняття "речення" можуть бути поняття

"розповідне речення" і "нерозповідне речення"; поняття "політик" – "політик-демократ" і "політик – недемократ". Дихотомічний поділ застосовується перш за все на початкових етапах наукового дослідження, коли необхідно виділити множину предметів, які цікавлять дослідника і яким притаманна якась ознака, а також – як підготовчий етап для класифікації. Будь-який дихотомічний поділ є двочленним, але не кожний двочленний поділ є дихотомічним. Напр., множину людей дихотомічно можна поділити на множину чоловіків і не-чоловіків, а не чоловіків і жінок. Переваги дихотомічного поділу: простота операцій; відсутня необхідність уточнювати склад обсягу діленого поняття (на відміну від поділу за видозміною ознаки) та деякі ін. Очевидний недолік: недостатня конкретність, що виявляє себе у невизначеності заперечного члену поділу (якщо всіх політиків поділяти на демократів і недемократів, то друга множина виявляється нечіткою, що може спричинити невизначеність і першої множини).

ДИШЛЕВИЙ, Петро Сидорович (1927, с. Терешки Черкаської обл. – 1998) – укр. філософ. Закінчив фізико-математичний ф-т Черкаського педагогічного ін-ту (1947). Докт. філософських наук (1969), проф. (1969). Од 1954 р. – в Ін-ті філософії НАНУ; зав. від. філософських питань природознавства (1961 – 1972), заст. директора ін-ту (1968 – 1972). В 1972 – 1977 рр. – декан філософського ф-ту КНУ ім. Т. Шевченка і зав. кафедрою діалектичного матеріалізму на ф-ті. Від 1980 р. – у Москві, зав. кафедрою філософії Ін-ту електронної промисловості. Д. – один із провідних укр. фахівців в галузі філософських проблем сучасної фізики і природознавства XX ст.

Осн. тв.: "Питання про простір і час в теорії відносності" (1959); "Матеріалістична діалектика і фізичний релятивізм" (1972); "Діалектичний матеріалізм і проблема реальності в сучасній фізиці", у співавт. (1974); "Матеріалістична діалектика і проблема наукових революцій", у співавт. (1981).

ДІАЛЕКТИКА (грецьк. διαλεκτική – мистецтво вести бесіду, сперечатися) – вчення про об'єктивну суперечливість буття, тотожність протилежностей (конечне і безконечне, перервне і безперервне, зв'язок і відокремленість, сталість і мінливість і т. д.), які, однак, не нейтралізують одна одну, а реалізуючись у своїй тотожності як рух, розвиток і творчість, розгортаються в багатоманітність конкретних форм сущого. Стверджуючи об'єктивну суперечливість пізнання, людської діяльності і спілкування, Д. виступає як методологія оновлення суспільної практики і духовного життя. У відповідності з поділом носіїв протиріч і відповідних орієнтацій на онтологічний, діяльнісно-практичний або логіко-гносеологічний вирізняють – Д. природи, суспільного життя, пізнання, об'єктивну і суб'єктивну Д. і т. д. Різноманітність способів дослідницьких підходів до проблеми суперечливості породжує різні історичні форми Д., Д. окремих філософських напрямів і шкіл, особистостей. Так, поряд з традиційною Д. *Античності*, Д. доби *Відродження* тощо кажуть про Д. елеатів, софістів, трансцендентальну, матеріалістичну, екзистенційну, негативну Д., а також Д. *Геракліта*, *Зенона*, *Гегеля*, *Маркса*, *Ясперса*, *Адорно* та ін. У свою чергу, діалектичний підхід до об'єктів дослідження в ряді випадків породжує і самостійні галузі філософування на кшталт діалектичної теології, діалектичного історицизму та ін. Специфічною для Д. теорією пізнання є діалектична логіка, фундамент якої на ідеалістичних засадах був розроблений *Гегелем*. Понятійний простір Д. включає категорії: тотожність, відмінність, протилежності, протиріччя, рух, розвиток, стрибок, зняття, заперечення, оновлення, відтворення, перетворення, зміна, перевтілення. Сюди відносяться також парні категорії: абсолютне – відносне, причина – наслідок, необхідність – випадковість, форма – зміст та ін.

В. Кизима

ДІАЛЕКТИКА ЕКЗИСТЕНЦІЙНА – діалектика існування, внутрішнього життя (переживання) людини. Діалектика взагалі функціонує як сукупність полярних визначень, які відбиваються в протилежних категоріях – конечного і безконечного, сутності та існування, внутрішнього і зовнішнього тощо. В класичній філософії, що виникла під впливом потреб пізнання, це була діалектика речей, явищ, процесів, яка знаходила ві-

дображення в логічних формах. Людина поставала однією з речей світу. Д. е. обернула діалектичні структури на внутрішнє буття – екзистенцію, в якій концентрується особистість, на відміну від буття зовнішнього – "Man" *Гайдеггера*, "світу об'єктивації" *Бердяєва*. Д.е. – це діалектика переживань особи та їх структура. До *екзистенціалізму* переживання були переважно предметом психології. Екзистенціалізм завдяки відкриттю інтенціональності – спрямованості свідомості на об'єкт і особливо у такій її формі, як вихід екзистенції до трансцендентного, створив їх онтологію. Д.е. сформувалася в працях *К'єркегора, Ясперса*, Гайдеггера. Онтологічною передумовою екзистенції є її конечність, смертність. Вони роблять екзистенцію часовою, історичною. В традиційній філософії історичність була суттєвою рисою діалектики. Класовий історизм мав зовнішній характер, стосувався буття органічного світу або всесвітньої історії, а час був абстрактний, кількісний, як і в механіці Ньютона. Сама ж історія мала справу з минулим. В екзистенціалізмі, як і в теорії відносності, час наповнений, якісний, а в структурі особи основна увага приділяється майбутньому і таким екзистенціалам, як "вибір", "проект", "план", "надія". До того ж, "історія" означає існування людини в певних ситуаціях, приналежність до даного народу, стану, наявність у нього певних біологічних, психологічних та інших властивостей, що в сукупності подається категорією "буття-в-світі" (така категорія відсутня в класичній філософії). Ядро Д.е. становить вихід, прорив ("пролом") екзистенції як конечного існування в безконечне, до трансценденції. Прорив відбувається завдяки відчуттю і усвідомленню пограничних ситуацій: у будь-якій з них (боротьба чи смерть, випадок чи вина) закладені основи антиномії (*Ясперс*). Останні й виштовхують свідомість у трансцендентне, здійснюється сходження від суперечності до "екзистенціальної істини". Антиномії Д.е., на відміну від кантівських, не теоретичні, а емоційно напружені і навантажені. Вони не розв'язуються, припинення суперечності було б водночас спокоєм і смертю екзистенції. Зняття суперечності – не розв'язання її, а стрибок у новий план буття. За Ясперсом, ця безконечна діалектика не заспокоюється ні на "як і так", ні на "або-або", не полягає ні в примиренні, ні в пригніченні суперечностей, але притягує все це і, неспокійна в своєму спокої, рушає далі. Антиномії – чинники потрясіння внутрішнього світу, яке спонукає до виходу за межі повсякденного. Оскільки такий вихід здійснює саме особа, вона вільна, свободна. Екзистенціалісти інакше розуміють свободу, ніж класичні філософи, вони відмовляються від свободи як пізнаної необхідності. Свобода визначається характером трансценденції: *Марсель* і Ясперс вважають, що її досягти можна в Богові. Для *Сартра* і *Камю*, які ототожнюють її з *ніщо*, свобода є негативністю відносно емпіричного буття, бунт проти неї. В усякому разі свобода – це вибір між альтернативами, вона ґрунтується не на необхідності (що панує в сфері повсякденності і де особа втрачає себе), а на можливості. Для розуміння Е.д. важливо брати до уваги, що "категорії Е.д." зовсім інші, ніж в класичній діалектиці: становлять або повне їх переосмислення (як конечне і безконечне, зовнішнє і внутрішнє та деякі інші), або являють собою нові категорії (турбота, страх, відчай, історичність і т.ін.).

М. Булатов

ДІАЛЕКТИКА МАТЕРІАЛІСТИЧНА – складова частина марксистської філософії, що має два різновиди – об'єктивну *діалектику* і суб'єктивну. Друга ґрунтується на першій. Основою Д. м. вважається наявність протилежностей у різних формах руху матерії (притягання і відштовхування в механіці, позитивна і негативна електрика в фізиці, поєднання і дисоціація атомів у хімії, спадкоємність і мінливість, асиміляція і деасиміляція в живій природі, боротьба класів у суспільстві). При цьому єдність і боротьба протилежностей розглядається як загальний закон діалектики, хоч боротьба у точному значенні слова притаманна лише живому, особливо людині. Природа як ціле розглядається в процесі розвитку, що відбувається згідно із законами Д.м. *Антропогенез* тлумачиться як перехід від природи до історії. Рушійну силу історії утворює боротьба класів, яка має свої ступені і втілюється у послідовності суспільно-економічних формацій. На кожній з них боротьба завершується

перемогою "передового" класу і загибеллю або знищенням "реакційного". Кінцева мета людства – відсутність класових протилежностей, суспільна єдність і гармонія. Згідно із суб'єктивною діалектикою, як різновидом Д.м., категорії – це щаблі пізнання, які позначають відповідні етапи його історичного і логічного процесу (див. *Історичне і логічне*). Основним принципом тут є єдність діалектики, логіки і теорії пізнання. Цей принцип, як і основний зміст суб'єктивної діалектики, марксизм перейняв від філософії *Гегеля*. Д. м. була наслідком критики ідеалістичної традиції в європейській філософії й особливо філософії Гегеля, а також відбивала той етап в історії Нового часу, який характеризувався загостренням класової боротьби (кін. XVIII – пер. пол. XIX ст.). В сучасній філософії протиріччя природи як такої стали другорядними. На перший план вийшли глобальні проблеми, найбільш загальні суперечності між людиною і природою. Змінила свій характер і соціальна діалектика – замість антагонізму та непримиренної боротьби класів більш продуктивними виявилися партнерство і співробітництво класів, станів, груп, осіб. Іншим стало і співвідношення суб'єктивного і об'єктивного у світовому процесі: оскільки наукове мислення і діяльність людства стали планетарними силами, їх вплив на дійсність видається однаково суттєвим, думка про первинність або вторинність цих факторів зберігає своє значення лише для проблем історичного генезису ідеального і духовного світу людини.

М. Булатов

ДІАЛЕКТИЧНА ЛОГІКА – наука про філософське мислення, створена *Гегелем* і викладена ним у творі "Наука логіки" (1812 – 1816). Основний її принцип – тотожність мислення і буття. Ця тотожність не статична, збіг мислення з буттям розвивається, що визначає структуру Д. л. Вона складається з трьох розділів: вчення про буття, сутність і поняття. Дана послідовність відображає процес людського пізнання, яке починається з безпосередніх, зовнішніх властивостей речей – буття, потім заглиблюється в їхню сутність і, створивши поняття, перетворює їх на предмет дослідження. Через це Д. л. збігається з теорією пізнання. Вся Д. л. є системою філософських категорій, кожна з яких – певне визначення принципу, ланка його розгортання. Це стосується і першої з ланок – початку логіки, що фіксується збігом початку і принципу. Але принцип має і подальші категоріальні визначення. Тому вони не тотожні. Ця двоїстість синтезується в положенні: початок є найпростіша, найелементарніша форма принципу. Наступний логічний рух збагачує принцип новими визначеностями, а розходження його з принципом знімається принципом сходження від абстрактного до конкретного. Конкретне *Гегель* розумів як єдність багатоманітного або як єдність протилежностей. Одна категорія переходить в іншу, протилежну, і навпаки: виникає синтез, який є основою розгортання нових категорій. Оскільки протилежності не існують відокремлено одна від одної, то за допомогою принципу єдності протилежностей утворюється необхідний зв'язок логічних форм, і їх рух є внутрішньо закономірним. Послідовне розгортання єдності протилежностей здійснюється у вигляді принципу заперечення заперечення, за яким побудована вся система Д.л. Він виражає синтез полярних категорій, які нероздільні і в той же час негативні одна до одної. Оскільки загальна послідовність категорій відтворює загальний процес людського пізнання, діє принцип збігу логічного та історичного: в античній філософії основною була категорія буття, в Новий час – сутність, в нім. класичній, і особливо, в гегелівській, – поняття як основна форма діалектичного мислення. На кожному з трьох ступенів логічного процесу Гегель відкрив специфічну форму зв'язку категорій чи понять: у бутті – перехід, у сутності – співвідносність протилежних визначень – рефлексію (їх відображення одна в одній), в понятті – розвиток. Генетичну структуру буття утворюють три основні категорії: якість – кількість – міра. В ній діє закон переходу якісних змін в кількісні і навпаки. Мінливість буття дає змогу відкрити його постійну основу, субстрат. Оскільки речі з'являються й зникають, вони постають як явища, і через них мислення заглиблюється в сутність. Структура другої ступені теж потрійна: сутність – явище – дійсність. Найбільш глибинним тут є закон діалектичної суперечності. Гегель сформулю-

вав положення, за яким всі речі в самих собі суперечливі, суперечність є корінь всякого руху і життєвості. Суперечність Гегель тлумачив як єдність протилежностей, які, отже, не мають самостійного значення. Вони – моменти, підпорядковані сторони чогось третього. Це третє – носій протилежностей, їхня основа. Гегель подає подвійний перехід від сутності до явища і навпаки. Тому вся друга книга його твору є логічним спростуванням агностицизму *Канта*, який цей перехід заперечував. Поняття – третій ступінь логічного процесу – становить єдність буття і сутності. Цим поняття в Д. л. відрізняється від його розуміння в традиційній логіці, в якій його визначали як відтворення лише суттєвих властивостей речей. Формою існування поняття Гегель вважав розвиток – розкриття й конкретизацію поняття. Стадіями такого розвитку постають суб'єктивне поняття, поняття об'єкту та їх єдність – *ідея*. До останньої Гегель відносив ідею пізнання, практичну ідею і їх єдність – *абсолютну ідею*, тому що саме поєднання пізнання і практичної діяльності є для людини найбільш глибоким, абсолютним знанням. Таким чином поєднуються логіка (наука про категорії як форми мислення), теорія пізнання (яка вивчає процес і ступені пізнання) і діалектика (яка утворює основні зв'язки категорій як логічних форм мислення і пізнання). У вітчизняній літературі проблемам Д. л. приділялась велика увага. Особливе значення мають праці *Шинкарука*, він відродив традицію дослідження нім. філософської класики в Україні і створив школу такого дослідження.

М. Булатов

ДІАЛЕКТИЧНИЙ МЕТОД – один із філософських методів, який визначається особливим характером співвідношення філософських категорій – їх парністю і полярністю (буття і небуття, єдине і множина, перервне і неперервне, видимість і сутність, необхідність і випадковість, необхідність і свобода, мислення і буття тощо). Оскільки ці категорії виключають одна одну, то постає низка питань про їхнє співвідношення. Це і є основні питання або проблеми філософії. Їх стільки ж, скільки таких категоріальних пар. Д. м. являє собою спосіб і мистецтво розв'язання таких проблем – визначення протилежностей, аналіз і розмежування, їх синтез в деяке ціле, розкриття руху і розвитку відповідних структур, напрям, тенденції їх генезису. В XX ст. були створені нові філософські методи – аналітичний, феноменологічний, герменевтичний. На відміну від попередніх епох, виник плюралізм філософських методів.

М. Булатов

ДІАЛОГ (від грецьк. διάλογος – розмова, бесіда) – в античній філософії метод знаходження істини за допомогою певних питань і методичного знаходження на них відповідей (*Сократ, Платон*). У сучасній філософії Д. – універсальна форма відношення "Я – Ти" як спосіб дослідження сутності людини та визначення її реального призначення у житті. Філософія Д., започаткована у XIX ст. працями *Фоєрбаха* та *Гумбольдта*, сучасного рівня розвитку досягає у працях *Бубера, Бахтина, Левінаса* та ін. Визначальним для філософії Д. є відмова від принципу тотальності (оскільки останній не в змозі виразити істинну сутність буття людини) та пошук "третього шляху" між нездійсненним ідеалом об'єктивності і картезіанським зведенням індивідуальності до богорівного, але беззмістовного "Я", не пов'язаного з іншими. На думку діалогістів, існування людини завжди є "співбуттям" з іншими людьми. Істина про людину може бути досягнута на шляху аналізу зустрічі, як місця, де людина постає у відмінному від інших вимірі – діалогічному. Дослідження сутності Д. відбувається у різних напрямах: виявлення форм та вимірів Д., розроблення категоріального апарату Д. тощо. Так, Бубер досліджує проблему Д. у трьох вимірах : між людиною та людиною, між людиною та світом і між людиною та Богом (Бог тут виступає як вічне "Ти", де перетинаються всі лінії відношень людини). Послідовник Бубера Левінас, зберігаючи релігійне забарвлення Д., розглядає його як універсальну умову людського буття, розрізняючи в діалогічному просторі антропологічний, психологічний та соціальний аспекти, а також залучаючи нове поняття – асиметрії діалогічних стосунків. На відміну від Бубера, який Д. з Богом тлумачить як засіб порятунку від самотності, Бахтин можливість подолання самотності вбачає у

спілкуванні з іншою людиною, у якому долається монологічність самого буття, а мова досягає своєї довершеності, оскільки оформлене у мові слово зустрічає відповідь. Існують різні думки стосовно евристичних можливостей Д. у природничо-науковому пізнанні, аж до заперечення діалогічного характеру наукового пізнання. Зокрема, Бахтин, ґрунтуючись на сформульованій ще у культурі Нового часу тезі про істинне знання як таке, що абсолютно виключає суб'єктивний фактор, розрізняє гуманітарне та природничо-наукове знання за ознакою діалогічності гуманітарного та монологічності природничо-наукового. Сучасна методологія наукового пізнання вносить кардинальні зміни у розуміння науки як специфічної форми діяльності людського духу, згідно з якими наука постає як певна сукупність різних дискурсивних практик, які пропонують різні, іноді суперечливі моделі світу, що мають однакові права на істину, в зв'язку з чим ідея Д. у природничо-науковому пізнанні набуває евристичної значущості. Д. у природничих науках реалізується на різних рівнях і у різних площинах: 1) На рівні практичного відношення до світу, на якому Д. роздвоюється на відношення "Я – Воно" та відношення "Я – Ти". Відома дилема – чи відноситись до природи як до майстерні ("Воно"), чи як до храму ("Ти"), – вирішується при цьому не у формі протиставлення "або – або", а у формі синтезу "і – і". 2) На рівні пізнавального відношення в природознавстві предметом дослідження є не природа сама по собі, а природа в тій мірі, в якій вона підлягає людському запиту. Тому і в науковому пізнанні людина зустрічає іншу людину, а, отже, вступає в Д. Д. як місце зустрічі людських свідомостей реалізується: 1) на рівні зіткнення наукового і ненаукового способів мислення; 2) на рівні зіткнення різних наукових способів пояснення реальності, які притаманні різним культурам; 3) на рівні зіткнення різних наукових уявлень у межах однієї науки чи культури. Д. може відбуватись у реальній формі, тобто як спілкування "Я" з іншим, реальним "Ти", або у формі внутрішнього Д., у якому "Я" самого творця протистоять його різні проекції, усвідомлювані як "Ти". Переведені у внутрішній Д. різні рівні і проекції Д. дозволяють розглянути об'єкт дослідження з різноманітних точок зору і виробити з урахуванням усіх логічних та пізнавальних заперечень нову, оригінальну концепцію.

Л. Озадовська

ДІАЛОГ КУЛЬТУР – процес спілкування культур, у ході якого відбувається їх взаємна трансформація. Д.к. може розвиватися у межах трьох можливих стратегій: 1) Домінанти однієї культури над іншою. 2) Синтезування їх у нову культуру без збереження цих культур. 3) Синтезування зі збереженням цих культур. Перша стратегія є досить поширеною і подеколи виявляється парадоксальною: цивілізаційне домінування одного народу над іншим не завжди означає культурне домінування (взаємодія греків і римлян у межах *Античності*). Друга стратегія означає розчинення меж своєрідності культур, що вступили у діалог, і створення нової єдиної культури; в тій чи іншій формі одна з культур домінує. Третя стратегія передбачає взаємозбагачення та синтез культур, при яких межі своєрідності не знищуються і зрештою сприяють розвиткові усіх поспіль культур.

Н. Хамітов

ДІОГЕН ЛАЕРТСЬКИЙ (пер. пол. III ст.) – автор єдиної з античних історій філософії, що збереглася до наших днів і обіймає майже весь період розвитку античної думки. Його твір "Про життя, вчення та вислови славетних філософів" складається з 10 книг. В ньому історія античної філософії подана як розгортання двох ліній спадковості: "іонійської" та "італійської". (Теми книг: I – еллінські мудреці; II – іонійські космологи, *Анаксагор, Сократ* та сократики; III – *Платон*; IV – послідовники Платона по Академії (до Клітомаха); V – *Аристотель* і перипатетики; VI – кініки; VII – *Зенон* і стоїки; VIII – *Піфагор*, *Емпедокл*, Епіхарм і піфагорейці; IX – *Геракліт*, елеати, *Демокрит*, *Протагор*, скептики; X – *Епікур*). Він охоплює історію еллінської філософії від напівлегендарних мудреців до Нової Академії, *Хрисиппа* та Епікура. За викладом матеріалу твір Д.Л. є компіляцією, в якій, здебільшого некритично, опановано близько 200 джерел й описано понад 80 мислителів. Дале-

кий від систематизованості і вельми хаотичний за змістом, твір Д.Л. залишається вагомим першоджерелом з філософії Античності, а у деяких відношеннях (зокрема це стосується текстів Епікура) його значення унікальне.

ДІОГЕН СИНОПСЬКИЙ (412 – 323 до н.е.) – давньогрецьк. філософ-кінік. Родом з Синопи, більшу частину життя провів на міському звалищі поблизу Коринфа. Помешканням йому слугувала діжа. Учень *Антисфена*. Творів не писав і зажив слави передусім завдяки притчам та висловам, що ними супроводжував нестандартні ситуації свого життя. У відповідності до кінічного принципу – "жити згідно з природою" – Д. відмовився від будь-яких узвичаєних людських форм існування, здійснивши тим самим перший досвід радикальної критики культури. Од нього бере початок практика опрощення в європейській традиції. У загальнометафізичному плані його погляди тотожні позиції Антисфена та інших кініків: має право на існування лише те, що відповідає природі; всі людські встановлення надлишкові та шкідливі; слід відмовитись від будь-якого надбання, бо лише це робить тебе вільним; не давай влади над собою спокусі насолод, до всіх спокус залишайся байдужим. Попри відверту асоціальність, Д. користувався повагою сучасників і разом з *Сократом* був за античних часів взірцем мудреця.

ДІОНІСІЙ АРЕОПАГІТ див. *Псевдо-Діонісій Ареопагіт*.

ДІЦГЕН, Йосиф (1828, Бланкенберг – 1888) – нім. філософ. Закінчив народну школу. Брав участь у революції 1848 – 1849 рр., після чого жив в еміграції в США, потім – в Росії, де працював майстром на шкіряному заводі в Санкт-Петербурзі (1864 – 1869). Повернувшись до Німеччини (1869 – 1884), активно співробітничав з нім. соціал-демократичною партією, друкувався в соціал-демократичній пресі. Через матеріальну скруту разом з сім'єю у 1884 р. емігрував до США, де й помер. За освітою "напівсамоучка" (*Енгельс*) та попри впливи (насамперед з боку *Фоєрбаха, Маркса, Енгельса*), Д. розробив досить самобутню філософську систему. В цілому вона хоч і доповнює марксистську, але не збігається з нею в тлумаченні багатьох філософських проблем. Матеріалізм Д. має дві визначальні риси – він діалектичний та абсолютний. Філософії практики Маркса Д. або не знав, або не сприйняв. Він прагнув подолати дуалізм духа і матерії, а відтак – зняти уґрунтовану на ньому непримиренну полярність матеріалізму та ідеалізму. Вважав, що через однобічність вони вбачають абсолютну протилежність там, де насправді є лише відносна. Те, що людина розмежовує, природа, за Д., поєднує. Людина протиставляє матерію духові, а природа охоплює і те й те як цілість. Дух – це теж матерія, але максимально витончена. Чистий (вільний від матерії) дух – це неіснуюча химера філософів. Мислення матеріальне, єдиносущне з матерією. Між матерією і мисленням, за Д., "як між будь-якими частинами універсальної єдності природи існують поступові переходи і непомітні, лише кількісні, не метафізичні відмінності". Лише ціле (те, що "охоплює все, і є все") – істина, будь-яка частина (фрагмент) цілого є, відповідно, тільки частиною істини. Тому всі речі в "останній своїй сутності" непізнавані. В діалектиці релятивізував момент полярності протилежностей й абсолютизував момент єдності, розробляв діалектику примирення протилежностей.

Осн. тв.: "Суть головної роботи людини" (1869); "Екскурсія соціаліста до галузі теорії пізнання"(1887); "Аквізит філософії" (1895) та ін.

ДІЯЛЬНІСТЬ – форма активності, що характеризує здатність людини чи пов'язаних з нею систем бути причиною змін у бутті. Ці зміни можуть стосуватися речового та енергетичного статусу об'єктів або їх інформаційного потенціалу. Д. притаманні – трансформація зовнішнього у внутрішнє, єдність опредметнення та розпредметнення певних смислів, що задають параметри її здійснення. Для людської Д. характерний вибір можливостей та відповідно – прийняття рішень. Д. здійснює перманентну трансформацію суб'єктивного в об'єктивне та навпаки. Ця трансформація виявляє особливості людського духу, який, зрештою, і створює потенціал Д. Духовний потенціал Д., її смислонаповнення реалізується у певних нормах, цінностях та

цілях. У тих випадках, коли Д. набуває героїчного пафосу й сягає рівня самопожертви (в ім'я людських цілей чи релігійних абсолютів), виникають т. зв. "безконечні цілі" (*Гегель*), або вічні ідеали, внаслідок чого *цілепокладання* перетворюється в маніфестацію духу, в смислозатвердження людини. Д., яка виходить за межі власної імітації чи спонтанної активності, тобто орієнтована на результат, характеризується цілепокладанням та цілереалізацією. Д., яка охоплює і цілепокладання, і самоімітацію (як у деяких ситуаціях *гри*) та широку сферу смислотворчості, зветься життєдіяльністю. Її різновидами є *праця*, гра, самодіяльність за мірками свободи. Загальний знаменник цих різновидів становить *творчість*. Усвідомлення особливостей Д. може, з методологічного боку, виступати як особливий діяльнісний підхід, що долає колізію об'єктивного та суб'єктивного, ідеального та матеріального, характеризується цільовими програмами функціювання. Вчення про Д. як актуалізацію можливого було закладено *Аристотелем*. В систематичній формі концепція Д. представлена в нім. класичній філософії, зокрема в працях *Фіхте* та *Гегеля*, котрі розглядали Д. як єдність теорії та практики. Її подальша розробка пов'язана з працями *Маркса* та марксистських шкіл, які акцентували значення суспільної Д. та визначальну роль праці.

С. Кримський

ДОБРО – основна позитивна категорія моралі, що є повною протилежністю *зла*; відображає сукупний зміст вимог і цінностей моральної свідомості. За давніх часів розуміння Д. визначалося переважно уявленнями про міфологічно санкціоноване, узвичаєне, цінне або корисне для людського життя і діяльності. В цьому відношенні воно збігалося з поняттям *блага*; сліди такого збігу досі відчутні в європейських мовах. В античній філософії Д. теж зазвичай розглядається як синонім або різновид блага, хоча з часом набуває чіткішого концептуального окреслення. Так, у *Платона* змістом "божественних", або "більших" благ (які він протиставляє благам "меншим", тобто здоров'ю, красі, силі й багатству) слугують власне моральні чесноти людини. *Аристотель*, критикуючи платонівську ідею блага самого по собі, розвинув разом з тим класифікацію благ, релевантну з етичної точки зору (поділ благ на "поціновані", "схвалені" і "блага-можливості", а також на такі, що завжди або лише принагідно заслуговують на вибір). У стоїків об'єктом етичної рефлексії стає Д. як вільне дотримання чеснот автономним індивідом на засадах "правильного розуму". Християнська традиція розглядає Д. як втілення божественної волі, стан благої повноти й довершеності творіння Божого, адекватність людського волевияву релігійно санкціонованій ієрархії цінностей. Секуляризація європейської культури в Новий час спричиняє дискредитацію теїстичного тлумачення Д. і редукцію останнього до раціоналістично осмисленої корисності (*Спіноза, Гоббс*, Мандевіль, *Гельвецій, Гольбах, Бентам* та ін.). Заперечуючи проти такої редукції, *Кант* визначає Д. як відповідність волевияву або вчинку людини апріорному моральному законові; *Гегель* тлумачить Д. як одне з загальних визначень абсолютного духа. Конкретне розуміння Д. в рамках тієї чи іншої філософсько-етичної концепції зазвичай обумовлювалося специфічною спрямованістю самої цієї концепції: так, існують спроби ототожнити Д. із щастям (*евдемонізм*), онтологічною досконалістю (перфекціонізм) тощо. Критику подібних "натуралістичних" підходів до визначення Д. дає з позицій етичного інтуїтивізму англ. філософ і етик *Мур*. В роботах Мура та його послідовників (Решдел, Леард, Бленшард та ін.) інтуїтивно осягнуте Д. постає кінцевою підставою для виведення усіх інших моральних категорій. Аксіологічно-інтуїтивістський підхід в дослідженні проблеми Д. на базі феноменологічного методу розвивають *Шелер, Н. Гартман* та ін. В умовах сучасного етичного плюралізму, диверсифікації ціннісних моделей різних соціальних груп зростає значення соціологічних і соціально-психологічних контекстів осмислення етичного Д. Водночас загострюється потреба в діалогічному, комунікативному осмисленні останнього крізь призму ідей відкритості, "діалогічної налаштованості", "зверненості до Іншого" (*Бубер, Левінас* та ін.). Як стрижньова ідея моральної свідомості, Д., подібно до істини і краси, очевидно не може здобутися на остаточне

сутнісне визначення; сама невичерпність ідеї Д. налаштовує на нарощування нових вимірів етичної проблематики, відкриття нових обріїв морального освоєння світу. Разом з тим, ця ідея має бути артикульованою в суспільній свідомості достатнім чином, щоб уможливити людям розпізнавати конкретні ситуації вибору Д. і зла і знаходити правильні рішення. Поєднання сутнісної відкритості ідеї Д. з обґрунтуванням її життєво-практичного застосування "тут і тепер" – важливий напрям осмислення проблеми Д. в сучасній етиці.

Т. Аболіна, В. Малахов

ДОВГАЛЕВСЬКИЙ, Митрофан – укр. письменник, проф. Київської академії, у 1736 – 1737 рр. викладав курс поетики. Автор відомих драм "Космическое дъйствие" (1736) і "Властотворный образ Человъколюбія божія" (1737), позначених талантом і новизною естетичних принципів. Популярності Д. як драматурга сприяли інтермедії (інтерлюдії) до цих драм, писані близькою до народної мовою. До творів Д. належить "Поетика" (Сад поетичний), що є пам'яткою естетичної думки України XVII – XVIII ст. У ній Д. виступає як представник барокової теорії поетичної творчості. Характерні для барокового стилю емблеми, символи та ієрогліфи, як їх подає у своїй поетиці Д., є невід'ємною частиною пізнання тогочасною людиною довколишньої дійсності. Поетичний курс Д. був не тільки шкільним підручником, а й відбивав світогляд своєї добі, спонукав до поетичної творчості.

ДОВГОВИЧ, Василь (1783, с. Золотареве, Закарпаття – 1849) – укр. філософ, поет, церковний і громадський діяч. Син кріпака. Закінчив гімназію, два класи філософії богословської католицької семінарії (Трнав), Ужгородську богословську (уніатську) семінарію; священик, директор народної школи. Від 1831 р. – чл.-кор. Угорської акад. наук. Писав латиною і угорською (тільки так міг друкуватися), до 1832 р. – вірші (можливо, останній латиномовний укр. поет), опісля – філософські, наукові розвідки. За світоглядною спрямованістю – просвітник. Зазнав визначального впливу нім. філософів. Свідчив сам про себе: "вдень і вночі студіював філософську систему *Канта*", пізніше "дав перевагу системі *Фіхте*, а згодом системі *Шеллінга*; ці три системи вважав кумирами". Десь з 20-х рр. "почав турбуватися про створення власної системи". Науково-філософська спадщина Д. ще не вивчена. Окрім надрукованих угорською мовою творів, залишив латиномовні рукописи "Філософського словника", "Провідника кантовою системою", збірку віршів (131 з них латиною, 41 мадярською, 18 укр.-церковнословянською). Перебуваючи в умовах гнітючої політичної і культурної відсталості укр. Закарпаття, самовіддано служив справі просвіти свого народу.

Осн. тв.: "Про будову світу одним кроком вище, ніж Декарт і Ньютон. Порядок усього видимого світу у новому розумінні" (1825 – 1830); "Намагання, спрямовані на доведення існування Бога" (1829); "Поезія Василя Довговича // Науковий зб-к Музею укр. культури у Свиднику. N10. – Братислава, Пряшів, 1982).

ДОВЕДЕННЯ, д о к а з – логічна форма встановлення істинності тієї чи іншої думки на основі знань, істинність яких безсумнівна. В Д. розрізняють тезу – судження, істинність якого треба довести; аргументи – судження, за допомогою яких доводять істинність тези; демонстрацію – спосіб логічного виведення тези з аргументів. Д. поділяють на прямі й непрямі. В прямих Д. аргументи безпосередньо підтверджують істинність тези; в непрямих Д. істинність тези встановлюють доведенням помилковості супротивного твердження – антитези. Типовим різновидом цього Д. є "доведення від супротивного". Коли в Д. метою є доказ істинності тези, то це Д. є захистом; коли ж доводиться хибність чи сумнівність думки, то таке Д. є спростуванням. Теза, аргументи і демонстрація підлягають певним правилам (див. *Правила доведення*). При порушенні правил у ході Д. виникають логічні помилки. Д. нерозривно пов'язане з практикою як основою пізнання і критерієм істини. Структура Д. склалася внаслідок відображення у мисленні певних сторін і відношень між предметами та багаторазового повторення цих відношень у практичній діяльності людини. Сучасна логіка формалізує процеси Д., надаючи їм чіткої і послідовної форми.

ДОВІРА – морально-практичне ставлення індивіда до партнера у спілкуванні, яке ґрунтується на вірі в його чесність і щирість. Особистісна настанова у стосунках Д. передбачає обопільне очікування позитивних (благих) наслідків. Д. може прибрати наївну (дитячу) форму; набувати символічного значення (клятва, присяга та ін.); триматися на особистій відданості чи пристрасті; базуватися на дотриманні інтересів спільної справи. Найбільш поширеною і усталеною формою Д. є авторитет – у взаєминах дітей і батьків, учнів і вчителів та ін., а також у владних стосунках, напр., у ставленні до авторитету лідера. Ця форма Д. ґрунтується на ієрархії, і тому може перейти у *догматизм*. Абсолютна значимість і цінність притаманні Д. у взаєминах дружби і любові, а також – у спрямуванні релігійної свідомості (довіра до Бога). У ділових, партнерських стосунках юридичним гарантом Д. є договір, який регламентує взаємні обов'язки сторін.

ДОГМА (від грецьк. δόγμα – думка, рішення, вчення) – положення, ідея (чи система положень або вірувань), все те, що сприймається його адептами безальтернативно, поза будь-яким сумнівом та можливістю критичного перегляду. Для терміну "Д." характерним є оцінний статус та суб'єктивний аспект у застосуванні. Д. можуть бути усвідомлюваними (коли зміст переконань набуває словесного оформлення й концептуального вираження в позиціях прихильників) і неусвідомлюваними (коли певні переконання виступають на рівні інтуїції, у формі життєвих схильностей, "неявного знання" тощо). Раціоналістична традиція надає поняттю Д. негативного, осудливого смислу, оскільки без подолання певних ідей (теорій, вірувань), які прибрали статус Д., неможливий поступ науки і культури, зміни в суспільному бутті. Але цей поступ неможливий також без збереження певних культурних традицій, цінностей, ідеалів, знань і переконань, які набувають ознак Д. Уявлення, що фактично мають характер Д., неминуче виникають і функціюють в науці і суспільній свідомості. Тому за тим, що оцінюється як Д., може приховуватися тверда переконаність суб'єкта в правильності вибраної ним позиції, віра в існування того, що може відіграти роль стабілізуючого чинника пізнання і культури.

В. Свириденко

ДОГМАТИЗМ – методологічна позиція (спосіб мислення і відповідний спосіб дій) суб'єкта, який послідовно дотримується в пізнанні, переконаннях та способі життя застарілих поглядів (ідей, теорій, норм та правил), незважаючи на зміну ситуації, нові умови буття чи критику своєї позиції (як вияву консерватизму, шаблонності мислення). Вразливість позиції Д. полягає в її неефективності, невиправданості, недоцільності при зміні (іноді багаторазовій) життєвих ситуацій, коли дотримання старих поглядів заважає вирішувати нагальні теоретичні і практичні проблеми. В історії філософії термін "Д." мав різний смисл. В античній філософії скептики (Піррон, *Зенон*) називали догматиками тих, хто вважав можливими достовірні, незаперечні висловлювання про речі. *Фр. Бекон* протиставляв емпіризм і Д., розуміючи під останнім спекулятивно-умоглядний, авторитарно-схоластичний спосіб мислення, який нехтує досвідом і створює псевдонаукові, апологетичні щодо церковних авторитетів системи. *Кант* під Д. розумів спосіб філософування, який, спираючись на певні поняття, ідеї і категорії, приймав їх як щось безсумнівне, "само собою зрозуміле", без спроби критичного аналізу походження, правомірності і обґрунтованості цих понять та ідей. *Гегель* під Д. розумів метод мислення "розсудкової метафізики", яка дотримується однобічних розсудкових визначень, розглядаючи їх "непорушними і істинними в їхній відокремленості". В XX ст. термін "Д." набув негативного сенсу, стосуючись не лише оцінки методологічних орієнтацій суб'єкта, а й його політичної, ідеологічної, економічної, соціокультурної діяльності, коли людина діє лише відповідно до звичних, фетишизованих програм, а результати своєї діяльності ставить поза будь-яким сумнівом, абсолютизуючи їх цінність. Поняття Д. визначає стан духовного життя в т. зв. "традиційних суспільствах" чи ідеологічні процеси в тоталітарних державах сучасності. Д. характеризує також ідейні течії традиціоналізму та консерватизму. В умовах сучасного плюралістичного світу, з його тенденцією до

постійних інновацій та модернізацією форм життя й культури, домінування Д. в інтелектуальному житті суспільства веде до його консервації і стагнації, блокує можливості соціального розвитку. Водночас реальною є небезпека звинувачення в Д. будь-якої тенденції зберегти стабільність певних культурних цінностей, традицій поведінки і мислення тощо. Д. протистоїть критицизму і скептицизму, які є цінними і необхідними формами духовного життя, але беззастережне поширення яких є такою ж загрозою для культури, як і панування необмеженого або фанатичного Д.

В. Свириденко

ДОГМАТИ РЕЛІГІЙНІ – основні положення віровчення тієї чи іншої конфесії, що мають силу абсолютного авторитету, є вічними і незмінними істинами, встановленими Богом і обов'язковими для віросповідання. Християнська догматика, що в основі своїй була оформлена на двох перших Вселенських Соборах у вигляді "символів віри", утверджує триєдиність Бога, боговтілення, спокуту, вознесіння, хрещення, безсмертя душі тощо. Пізніше додалися такі Д. р., як учення про божественну і людську природу Христа, про наявність у нього двох воль і двох дій, іконовшанування. Специфічно католицькими Д. р. є вчення про чистилище, про сходження Духу Святого не тільки від Отця, а й від Сина, про непорочне зачаття Богородиці та її тілесне вознесіння на небо, про непогрішимість Папи Римського. В протестантизмі відсутня єдина система догматів, головним серед них визнається "спасіння вірою". В християнстві розроблена ціла наука обґрунтування і витлумачення догматів.

ДОКАЗОВІСТЬ – найважливіша властивість правильного умовиводу, міркування; полягає в обґрунтованості тези аргументами, внаслідок чого теза обов'язково має бути визнана істинним судженням. Д. – необхідна властивість міркувань, що приводить до розширення знань (див. *Доведення*).

ДОКТРИНА – вчення, система теоретично обґрунтованих поглядів на суттєво важливі соціально-політичні, моральні, релігійні та ін. питання. Д. виступає найбільш концептуалізованою формою існування ідеології, яка безпосередньо орієнтована на практичну дію, втілення в життя, дотримання в політиці і повсякденній поведінці. На відміну від ідеології, Д. часто може існувати у вигляді конкретного документа. Здебільшого категорію Д. вживають для позначення концептуальних засад політичної філософії і практичної політики (зовнішньополітична Д., військова Д. та ін.). Д. також можна вважати певні сутнісні положення ідеологічної системи, за умов збереження яких вона зберігає свою самобутність і визначеність. Процес активного навіювання різними засобами певних ідеологічних поглядів отримав назву "індоктринація". Остання вважається різновидом маніпуляції свідомістю, хоча звичайно індоктринація складає сутнісну основу більшості політичних кампаній, політичної пропаганди тощо.

В. Заблоцький

ДОЛЯ – поняття-міфологема, що позначає історично першу (міфологічну в своїй основі) форму осягнення детермінованості людського буття. На відміну від інших форм такого осягнення (ідея промислу Божого в релігії, ідея необхідності в науці), Д. осмислюється як така, що не піддається ані пізнанню, ані будь-якій зміні. Її можна лише вгадати чи відгадати (ворожіння, пророкування тощо). Д. "дається" і "задається" людині чи цілому народові, і її не можна "обійти", а тільки повстати проти неї або скоритися їй. За висловом *Максимовича*, головною темою укр. народної пісні є "боротьба духу з долею". Філософський аспект Д. розглядає *Потебня* ("Про долю і споріднених з нею істот"), співставляючи розуміння Д. як "уособлення" та "міфічної подоби". Крім того, він розкриває своєрідність національних контекстів тлумачення Д. у різних народів, докладно зупиняється на особливостях розуміння Д. в укр. народній творчості, зокрема пісенній.

ДОМБРОВСЬКИЙ, Іван (кін. XVI – поч. XVII ст.) – укр. мислитель гуманістичного спрямування, автор історичної поеми "Дніпрові камени", один із культурних діячів-католиків, які перебували при дворах укр. князів і виступали захисниками їхнього регіонального сепаратизму. "Дніпрові камени" Д. – одна з визнач-

них пам'яток укр. *Відродження*. Виходячи з ренесансно-гуманістичного розуміння історії як наслідку діянь видатних особистостей, автор славить подвиги предків та ставить їх за взірець для наслідування багатьом сучасним йому політичним діячам. Твір не є просто поемою на історичну тему, а й історичним дослідженням, до якого додано докладні примітки, коментарі і посилання на достеменні джерела. Пояснення автором тих чи тих подій минулого пов'язані не з метафізичними, а з моральними чинниками; відчувається послаблення фаталізму в інтерпретації цих подій, акцентується увага на свободі вибору. Як типовий представник Відродження Д. розглядає людину як активного суб'єкта історії, що робить свідомий соціально-моральний вибір. Загалом він високо цінував пізнавальні можливості людського розуму, світську освіту, здатність людини бути творцем своєї долі. Його політико-правові погляди відзначаються прихильністю до спадкової монархії. Ідеал правителя для Д. – філософ на троні, який дбає про спільне благо.

ДОНЦОВ, Дмитро Іванович (1883, поблизу Мелітополя – 1973) – укр. філософ, літератор, політик та історіограф, фундатор інтегрального націоналізму. Фах правника здобув у Петербурзькому ун-ті (1907). Студентом розпочав інтенсивну політичну діяльність, 1905 р. вступив до Української соціал-демократичної робітничої партії. Після арешту (1908) емігрував до Австро-Угорщини, де студіював право у Віденському ун-ті. У 1913 р. пориває з соціалістичними ідеями, відмежувавшись на 2-му конгресі студентів від УСДРП і засуджуючи все ще впливові в Галичині московофільські ідеї; закликав до відокремлення від Росії. Од 1914 р. жив у Відні та Берліні, од 1916 р. – у Швейцарії; активно включився в роботу Союзу визволення України, який невдовзі очолив. На початку 1918 р. повернувся до Києва, де працював у гетьманських урядових структурах, створив (разом з *Міхновським*) Партію хліборобів-демократів. Од 1919 р. – знову в Швейцарії, на чолі Українського Пресового Бюро. Од кінця 1939 р. знову емігрує (Бухарест, Прага, Німеччина, Париж, США, Канада), од 1947 р. до самої смерті жив у Монреалі, де певний час (1948 – 1953) викладав укр. літературу в ун-ті. Суперечливість світоглядної еволюції (від соціал-демократизму до категоричного заперечення соціалістичної ідеї, від атеїзму до агресивної церковності), крайній політичний радикалізм, акцентована безкомпромісність позиції і пристрасність стилю роблять постать Д. контроверсійною та неоднозначною, "рівночасно звеличуваною і засуджуваною" (Янів). Політична позиція Д., що давала підстави кваліфікувати його як "апостола укр. сепаратизму", од 1913 р. залишалася незмінною. Обґрунтовуючи інтегральний націоналізм, Д. звертається до популярних у Європі поч. XX ст. ідей волюнтаризму (*Шопенгауера, Гартмана, Ніцше*, Сореля та ін.). Речник "агресивного націоналізму" обґрунтовував примат волі до влади ("функція влади – найвища функція нації") та пріоритет ідеї власновладності. Займаючи беззастережно ірраціоналістичні позиції, говорячи про принципові обмеження просвітницького варіанта інтелектуалізму, Д. приймав "інтелект, міцно сполучений з народним інстинктом і сумлінням", вбачав у їх синтезі узгодженість Логосу й Еросу. Така узгодженість є для Д. запорукою плідності зусиль нації. Гармонійне сполучення національної ідеї та національного Еросу забезпечить подолання "роздвоєння душі" та ослаблення волі, на які передусім, на думку Д., хибує укр. спільнота. До опонентного кола Д. належали насамперед "драгоманівщина", яку він визначав як "раціоналізм у культурі, федералізм у державі і демократизм у громаді" і котрій протиставляв "органічність і віру в культурі, власновладність у державі, провідництво, ієрархію в громаді"; а також соціалізм *Маркса – Леніна*, "пересякнутий отрутою московофільства", противагою якого в Д. є ідея політичної нації. Ідеалом і метою останньої був політичний державницький сепаратизм, повний розрив з Росією, під оглядом соціальним – негація соціалізму. В інтуїтивістськи-волюнтаристському світосприйнятті місце епістемологічної істини посідає аксіологічна правда, котрій належить бути тільки "своєю". Не приймаючи універсалізм у драгоманівській і будь-якій іншій версії, Д. усе ж постулював синтез націоналізму та універсалізму (зрозуміло, на основі

першого), як і синтез інстинкту й розуму, традицій і нового, народу й еліти ("провідної меншості") тощо. Ієрархічне бачення суспільства і окремої спільноти аж до засад авторитаризму та елітаризму, націонал-радикалізм у політиці, волюнтаризм у філософії політики, культурософії та етиці й пов'язаний з ними ідеал надлюдини – визначальні моменти світогляду Д.

Осн. тв.: "Історія розвитку української державної ідеї" (1917); "Енгельс, Маркс і Лассаль про неісторичні нації" (1918); "Українська державна думка і Європа" (1919); "Підстави нашої політики" (1921); "Націоналізм" (1966); "Наша доба і література" (1937); "Дух нашої давнини" (1944); "Правда прадідів великих" (1952); "Туга за героїчним" (1953); "Від містики до політики" (1957); "Дві літератури нашої доби" (1958); "Незримі скрижалі Кобзаря" (1961); "Росія чи Європа" (1955).

ДОПОВНЯЛЬНОСТІ КОНЦЕПЦІЯ – концепція опису, розвинута на основі принципу доповняльності *Бора*, яка розроблялась копенгагенською школою фізиків у зв'язку з побудовою та інтерпретацією квантової механіки, але згодом набула загальнометодологічної форми, а саме: в процесі пізнання відтворення цілісності явища потребує застосування симетрично доповняльних класів понять, кожен з яких придатний для однозначного опису явища лише в своїх специфічних умовах. Доповняльні описи, зберігаючи основні принципи побудови науки, звільняли місце для формулювання нових квантових законів, несумісних з старими законами класичної фізики. Принциповим у трактовці Д.к. є філософське розуміння суперечливих (симетрично доповняльних) сторін явищ або як повністю роз'єднаних, взаємовиключних, що веде до зовні рядоположних еквівалентних описів, або ж як внутрішньо, об'єктивно поєднаних. Д.к. встановлює і характеризує зв'язок між тими даними, які одержані за різних умов досліду і можуть бути наочно витлумачені лише на основі взаємовиключних по відношенню одне до одного уявлень. Крім фізики, є інші численні галузі людської практики, де тільки вся сукупність симетрично доповняльних явищ вичерпує властивості об'єкта. Йдеться не про якийсь неповний опис, довільне висмикування різних елементів реальності, а про раціональне проведення розрізнення між істотно відмінними експериметальними установками й процесами вимірювання. Тут з кожною постановкою досліду пов'язана відмова від іншого аспекту опису явищ, які разом є доповняльними один до одного. Д.к. є узагальненням старого ідеалу причинності, який не враховував, що поведінка об'єкта може залежати від способів його спостереження.

О. Кравченко

ДОСВІД – важливий, історично наскрізний елемент пізнавальної і практичної діяльності; одна з форм фіксації, збереження й передавання знання в процесі комунікації. Виділяється кілька значень Д., що мають однаково важливий з філософського погляду сенс. По-перше, Д. є реакцією органів чуття людини на механічні, фізичні й ін. впливи зовнішнього світу, а також усе, що відбувається з людиною в процесі її життя (світовідчуття, самопочуття, чуттєвий досвід, відчуття тощо). По-друге, Д. є емпіричним знанням, здобутим у процесі життєдіяльності, практики, виробництва; дорефлексивна основа знання, яка додає достовірності науковим твердженням (емпіричні дані, життєвий і практичний Д.). Нарешті, говорять ще про Д. як про інтуїтивно експліковане з практики знання, як про систему навичок до певної діяльності і підсумковий результат цілеспрямованої діяльності, яка потім використовується як загальна світоглядно-теоретична й методологічна основа суб'єкт-об'єктної взаємодії. Повсякденне (житейське) розуміння Д. суттєво відрізняється від наукового. Воно стосується процесу формування людини, її виховання та освіти, на підставі чого кожна людина створює власну систему уявлень про світ та своє місце у ньому. Це означає, що загальні поняття людина наповнює змістом, "пропущеним" через власний Д. Поняття наукового Д. включає систематичне спостереження за певними типами явищ та їх особливостями на ґрунті наукових понять шляхом створення певних експериментальних умов. Залежно від того, як трактується зміст терміну "Д.", можна віднайти певну філософську традицію його осмислення та

використання в процесі розв'язання актуальних гносеологічних, методологічних та загальнофілософських проблем. Напр., з Д. як чуттєво-конкретною формою пізнання пов'язана дискусія про джерело пізнання й адекватність знання дійсності; з Д. як емпіричним знанням пов'язане з'ясування проблеми теоретичного й емпіричного в пізнанні; з Д. як категорією, що входить до структури діяльності, тісно пов'язані проблеми співвідношення традицій і новаторства у творчості, внутрішніх і зовнішніх чинників розвитку науки та ін. Окрім того, потрібно розрізняти зовнішній Д., під яким розуміється сприйняття світу зовнішніх речей, і внутрішній Д. як факт переживання суб'єктом самого себе, власних ментальних дій, певних станів, які не зумовлені зовнішніми впливами. Поняття внутрішнього Д. як рефлексії розуму над власною діяльністю і способах її прояву вперше було вирізнене *Локком*, а потому докладно розглянуто *Гегелем*. В соціології часто за допомогою категорії Д. описується поведінка соціальних груп, еліт тощо. У такому випадку Д. виступає як гармонійна єдність знань та вмінь, як спроможність втілити знання в практичні результати.

Ф. Канак

ДОСОКРАТИКИ – загальна назва еллінських філософів, котрі жили і творили до *Сократа*. Доба Д. зазвичай розглядається як перший період історії античної філософії, для якого є характерним розвиток філософської думки у формі космогонічних концепцій. Головна проблема досократичних вчень – виникнення і будова світоустрою, внаслідок чого добу Д. називають також епохою ранньофілософських космогоній. Період починається творчістю *Фалеса* (початок VI ст. до н.е.) і завершується діяльністю останніх Д. – *Зенона*, *Емпедокла*, *Анаксагора*. Досить поширеним було віднесення до числа Д. також софістів, а інколи й *Демокрита*. Цей погляд не є виправданим ані з точки зору хронології (софісти є сучасниками Сократа, деякі – як от *Горгій* – на десятки років пережили його; це стосується і Демокрита), ані з огляду на зміст їх філософських вчень (атомізм Демокрита уособлює у собі глибинну трансформацію і перегляд спільних для досократиків метафізичних очевидностей, а софістичні концепції за своєю проблематикою і підходами співзвучні ідеям Сократа). Натомість, змістовним критерієм для розмежування перших епох античного філософування є не особистість, а інтелектуальна творчість Сократа – т. зв. "сократичний поворот" у філософському мисленні, коли його головною темою стає не космогонічне питання (генезис *Космосу*), а проблема людини. Сократичний поворот прокладає межу між періодом ранньофілософських космогоній (Д.) і класичною еллінською філософією. Софістам у цій теоретичній трансформації мислення належить не менш значна роль, аніж Сократу. У філософії досократичної доби виділяють дві гілки: іонійську філософію (Мілетська школа – *Фалес*, *Анаксимандр*, *Анаксимен*; *Геракліт*; виходець з Іонії, перший афінський філософ *Анаксагор*) та італ. філософію (*Піфагор* і піфагорійці; *Ксенофан* та Елейська школа – *Парменід*, *Зенон*, *Мелісс*; *Емпедокл*). Наявність цих двох гілок пов'язана передусім з історичними, а не суто інтелектуальними чинниками. У 546 р. до н.е. персидський цар Кір захоплює Лідійське царство і поступово підпорядковує своїй владі еллінські поліси на західному малоазійському узбережжі (Іонію). У відповідь на встановлення влади персів (яка стає вкрай беззастережною після придушення повстання іонійських полісів 500 – 495 рр. до н.е.) відбувається широка еміграція з іонійських міст у грецьк. колонії – передусім до Пд. Італії і Сицилії (т. зв. "Велика Греція"). Характерно, що перші італ. філософи (Піфагор, Ксенофан) є уродженцями Іонії. У вирішенні питання про генезис і будову світоустрою Д., попри розмаїтість їх учень, поділяють певне коло спільних онтологічних очевидностей. До їх числа слід віднести: аналіз буття у вигляді вирішення космогонічної проблеми; уявлення про генезис світу як перехід від хаосу (невпорядкованого стану буття) до Космосу (цілісний і впорядкований світоустрій); виокремлення проблеми достеменного (справжнього) буття та інтуїція достеменного буття як Єдиного, протиставленого оманливому навколишньому світу Множинного (розмаїття речей); пріоритет умоглядності як способу досягнення істинного знання, на противагу хибності почуттів; невід'ємність законів людського буття від законів всесвіту. Головний концепт досократичних космого-

ній – єдиний першопочаток буття, який синтезує в собі низку функцій, визначальних щодо наявного світу (Космосу). Він є 1) тим, з чого виникає світ (генетичний початок); 2) тим, чим є у своїй основі і з чого складаються всі речі (субстрат всього сущого); 3) тією силою, дією якої утворюється Космос (породжувальна причина); 4) буттям у власному сенсі слова, в яке "повертається" світ із закінченням свого існування у вигляді розмаїття окремішних форм. Загальним вектором розвитку космогоній Д. є відокремлення від первинної субстанції світовпорядкувальної сили як окремої онтологічної сутності (Нус на противагу Суміші в Анаксагора).

С. Пролеєв

ДОСТАТНЬОЇ ПІДСТАВИ ЗАКОН – один з основних законів традиційної формальної логіки, згідно з яким будь-яка думка може бути визнана істинною лише тоді, коли вона обґрунтована, коли впевненість в її істинності має достатню підставу. Достатніми підставами вважають твердження, істинність яких уже доведена або очевидна (напр., закони науки, аксіоми, інші безсумнівні положення, а також конкретні факти). Достатня підстава є основою доведення. Заперечення та порушення Д. п. з. є однією з характерних особливостей софістичного мислення (див. *Софістика*). Хоча Д. п. з. з давнини лежав в основі логічних теорій як особливий принцип, вперше сформулював його *Ляйбніц*. У математичній логіці Д.п.з. не має формального виразу, а виступає змістовим принципом, що частково реалізується через вимогу повноти системи аксіом.

ДОСТОВІРНІСТЬ, вірогідність – термін, що позначає сприйняття істини чи переконань в істинності певного знання. Якщо Д. характеризує відповідність знання дійсності, вона фіксує фактичну істинність. Якщо ця відповідність є проблематичною чи предметом суб'єктивного переконання, Д. стає варіантною, залежно від змінних ситуацій прийняття того, що вважається суб'єктом незаперечним чи інтуїтивно очевидним. В останньому разі те, що є Д. для одного (індивідуального чи колективного) суб'єкта, може не мати статусу Д. для іншого суб'єкта; те, що є Д. для однієї епохи (часу), може стати недостовірним для іншої епохи (часу). Д. передбачає інтерсуб'єктивність, тобто стандарти, *парадигми*, норми (чи символи віри) аргументації, *обґрунтування*, демонстрування, свідчення, які визнаються колективним досвідом певного культурного середовища. Основною філософською проблемою, пов'язаною із поняттям Д., є питання про можливість знання, яке мало б статус Д. для будь-якого суб'єкта, питання про можливість "абсолютної" чи "понадсуб'єктивної" Д. Релятивізм та скептицизм в тій чи іншій формі заперечують можливість Д., яка б не залежала від часу (історичної епохи) та соціально-культурного середовища. Найбільш виразно в наш час це заперечення відстоював *Поппер*, який наполягав на конвенційності Д. в науці. Однак в європейській філософії домінує уявлення про зв'язок поняття Д. з самою ідеєю науки, яка орієнтована на здобуття знання, в істинності якого суб'єкт переконаний і має численні засоби і підстави це переконання зберігати і поглиблювати. В науці існує певне "когнітивне ядро", якому надають статус Д. у відповідності з прийнятими нормами і стандартами перевірки і обґрунтування наукового знання. Деякі елементи "ядра Д." з часом, можливо, виявлять свою відносність чи наближений характер, але це аж ніяк не означає, що всі вони з часом будуть фальсифіковані. Згода (*консенсус*) наукової спільноти щодо Д. певного "когнітивного ядра" спирається на величезний колективний досвід багаторазової перевірки, підтвердження знання, традиції його плідного використання, безуспішність спроб його фальсифікації. Водночас пізнавальна практика встановлює певні обмеження для сфери, де це знання зберігає статус Д., вносить необхідні уточнення і корективи в його зміст. Колективний досвід людства є також підставою для надання статусу Д. розлогому масиву знань життєвого світу людини, нагромадженому, зокрема, у вигляді народного досвіду та народної мудрості. В теорії імовірностей Д. – подія, імовірність якої дорівнює 1.

В. Свириденко

ДОСТОЄВСЬКИЙ, Федір Михайлович (1821, Москва – 1881) – рос. письменник, мислитель, публіцист. Увійшов у європейську філософську традицію (й світову

філософію в цілому) завдяки глибокому художньо-філософському осмисленню фундаментальних екзистенційних проблем людського буття. Формування світогляду Д. визначає поєднання ідей "натуральної школи" (молодий Д. – спадкоємець *Гоголя* й шанувальник Белінського) і радикалізму, властивого романтизмові. Арештований у 1849 р. за участь в гуртку петрашевців, він переживає спочатку, внаслідок інсценізації страти, момент екзистенційного пробудження. Пізніше, після зіткнення з реаліями каторжного життя, з одного боку, і осмислення релігійно-моральних інтенцій народної свідомості, з другого, вступає у період "переродження переконань". Останній привів до зміщення уваги з перетворення зовнішніх умов суспільного життя, як основного засобу подолання дисгармоній людського буття, на перебудову внутрішнього, духовного світу людини, а також до переконаності у розбіжності шляхів Росії та Заходу. Д. наголошує на тому, що західноєвропейська цивілізація, внаслідок органічно властивих їй вад – утилітаризму і відсутності "братського" першопринципу єднання людей, перетворила суспільство на індивідуалістичний "мурашник" і тому не лише не має позитивного значення для рос. людини, а й не заслуговує на гідне місце в подальшому історичному поступі. Як рушій історії, людська свобода є двоїстою і може бути чинником як відходу людини від Бога, так і її наближення до нього й тому повноцінного, духовно насиченого існування. Повноцінність буття людини в історії полягає не в позірній величі видатних історичних осіб, а в духовному самоздійсненні кожної особистості. Втім, хоча в історії немає "маленьких" людей (оскільки навіть нікчемність соціального статусу не применшує самоцінності будь-якої людини, зумовленої її неповторністю), в різних культурах переважає один з двох можливих основних варіантів духовної самореалізації індивіда – або демонічна снага, за принципом "все дозволено", що зумовлює відречення людини від Бога аж до богоборства й самообожнення; або ж – подолання негативних спонук "свого підпілля", виявлення і дбайливе плекання морального й духовного багатства людської душі, що може сягнути, зрештою, щаблю святості. Для Заходу типовим є перший варіант, для Росії – другий. Рос. народ, на переконання Д., має врятуватися не в комунізмі, не в механічних формах європейського соціалізму, а через єднання вищих станів суспільства з народом та їхнє прилучення до ідеї православ'я, справжніх християнських ідеалів всебратської злуки в любові та загальної вселюдської гармонії. Ці думки Д. здійснили безпосередній вплив на *В. Соловйова* та його осмислення рос. ідеї, а також на наступних її адептів. Внесок Д. у світову культуру й, зокрема, філософію полягав не стільки в розробці однієї із самобутніх національних ідей, як у своєрідному філософському осмисленні екзистенційних обріїв існування людства, в розширенні й поглибленні "самого метафізичного досвіду" (*Флоровський*). Як один із провісників екзистенційного філософування, він був переконаний, що в історії, зрештою, торжествують не мільйони людей, не потужні матеріальні сили, а "непомітна спочатку думка і часто якогось, вочевидь, найнікчемнішого з людей". Такий підхід становив внутрішній стрижень власне художньої творчості Д., яку він розумів як "реалізм у вищому сенсі". Саме такий "реалізм" був спроможний розгледіти за зовнішніми обставинами й подіями у їх найскладніших переплетіннях найглибші спонуки і найтонші нюанси дій неповторної людської індивідуальності. Якісно новими є твори Д. і за своєю формою, вимагаючи від читача активної співучасті з автором у розв'язанні порушених проблем, формування спромоги до особистого вибору у складних моральних колізіях. Глибина і своєрідність мислення Д. як письменника й філософа зробили його творчість надбанням культури усього людства.

Осн. тв.: "Бідні люди" (1847); "Записки з підпілля" (1864); "Гравець" (1866); "Злочин і покарання" (1865); "Ідіот" (1874); "Біси" (1871 – 1872); "Щоденник письменника" (1876); "Брати Карамазови" (1879 – 1880) та ін.

ДОЦІЛЬНІСТЬ (від лат. finalis – завершальний, цільовий) – відповідність явища, процесу певній цілі. Розрізняють Д. природну; Д. людського світу; як свідому цілепокладальну діяльність людини; особливий методологічний принцип. От-

же, Д. розглядається як особлива іманентна характеристика певного об'єкта й одночасно – суб'єкт-об'єктне відношення. Генетично поняття Д. тісно пов'язане з *цілепокладанням* як сутнісною характеристикою людської діяльності. Д. світу – це об'єктивний історичний підсумок перетворення людиною природи, той рівень, на якому природні процеси відбуваються у формі практики. Світ – це доцільна матерія, і він настільки доцільний, наскільки є "світом людини". Тобто Д. світу зумовлена Д. людських суспільних відносин. Така Д. не є ні природною програмою розвитку матерії (її своєрідним генетичним кодом), ні "регулятивною ідеєю" *Канта,* за допомогою якої людина впорядковує світ. Існує два підходи до співвідношення Д. і цілепокладання у культурі. Перший: цілепокладання "вище" Д., оскільки перше є вільне покладання цілей, а друге – узгодження своїх цілей з наявним буттям. Другий: Д. включає в себе цілепокладання; природний перебіг подій набуває цільової спрямованості (антропоморфні, телеологічні концепції). Теологія вбачає у Д. природи прояв божественного розуму. На думку *Ніцше*, Д. у природі є справою випадку. За *Кантом*, цілі у природі є лише корисні фікції, яким дійсність "нібито" (als ob) відповідає. Що стосується органічної Д., то це питання наразі є відкритим. Поняття Д. використовується у сучасній науці при розробці деяких методів і підходів, зокрема принципу зворотного зв'язку, т.зв. цільовому підході до наукового дослідження.

В. Загороднюк

ДРАГОМАНОВ, Михайло Петрович (1841, Гадяч, Полтавщина – 1895) – укр. філософ, історик, літератор, політолог, соціолог. Начався в Гадяцькому повітовому училищі, Полтавській гімназії. Закінчив історико-філологічний ф-т Київського ун-ту (1863). 1864 – 1875 рр. – викладає історію в цьому ун-ті, веде резонансну публіцистичну діяльність, стає одним з лідерів Київської Громади. Вимушений емігрувати після репресивного звільнення з ун-ту, Д. у 1876 – 1889 рр. плідно і активно працював у Женеві як політик, науковець, видавець і публіцист. Брав участь у створенні "Женевського гуртка" – першого укр. соціалістичного осередка, здійснював – через Павлика та *Франка* – визначальний вплив на укр. радикальний рух у Галичині. 1885 р. Д. через свої ліві погляди позбавляється підтримки київських "українофілів"; продовжує тісно співпрацювати з галицькими молодими інтелігентами у розробці теоретичних засад радикального руху і в розробці філософії національної ідеї. Людина різнобічного обдарування, Д. здійснив вагомий внесок в історію, літературну критику і літературознавство, етнографію і фольклористику, політологію і соціологію, філософію політики і філософію історії. Розпочавши розбудову своїх світоглядних позицій з ідеї романтизму, Д. згодом формує досить еклектичний світогляд з орієнтацією на наукове тлумачення світу, філософськими домінантами якого були позитивістські засади. Віддаючи перевагу ідеям *Прудона*, в т. ч. й соціалістичним, Д. і щодо них, як і щодо всіх інших ідейних феноменів доби (напр., близької йому концепції *Конта*) був, за власним визначенням, єретиком, послідовно реалізуючи засади критицизму, без яких неможливе самостійне теоретизування. Його гаслом стало – "в культурі – раціоналізм, у політиці – федералізм, у соціальних справах – демократизм". Проте декларований раціоналізм підлягає внутрішнім обмеженням, оскільки у філософії Д. присутні властиві укр. духовній традиції антропологічні акценти й етична зорієнтованість. У системі цінностей беззастережний пріоритет віддано людині, її свободі й гідності, а його соціалістичні ідеї мають виразне етичне забарвлення ("етичний соціалізм"), у світлі якого піддано критиці як рос. народництво з його націленістю на бунт, так і *марксизм* з його *революціонаризмом*. В центрі історіософії Д. – ідея суспільного поступу. Рушієм прогресу є не окремі ("історичні") народи, а весь склад людства. Змістом суспільного поступу є збагачення духовної культури і зміцнення соціальної справедливості, критерієм – утвердження ідеї невід'ємних прав людини. Філософія політики Д. ґрунтується на ліберальній ідеї, згідно з якою, вищою вартістю визнається особистість. Суспільно-політичним ідеалом Д. є "безначальство", анархічний лад, суть якого становить спілка добровільних асоціацій вільних і рівних осіб, з усуненням із суспільного життя авторитаризму – че-

рез федералізм і самоуправління громад як самостійних соціальних одиниць і регіонів. До асоціацій Д. відносив і *нації* – необхідні елементи суспільної організації людства: "Людство є лише сукупність націй". Нації – історичні утворення; немає незмінного національного характеру, він є результатом історичного розвитку спільноти і тому доконче мінливий. Але попри всю суттєвість націй, для Д. пріоритетними залишаються громади, що є своєрідними суспільними молекулами. Примат громад не тільки надав соціалізмові Д. своєрідного ("громадівського") характеру, а й вплинув на його прихильність до засад федералізму: федеративна спілка вільних самоврядних громад має явні переваги щодо унітарної держави, оскільки створює передумови для вищого ступеня людської свободи. У цій позиції знайшли відбиток і традиції кирило-мефодіївців, як і в критиці централізму імперської влади та відстоюванні політично-національної автономії України у федеративній спілці громад. Водночас до головних політичних завдань українства Д. відносив усвідомлення національної єдності українців, поділених між різними національними утвореннями. У розвитку національної самосвідомості вирішальна роль належить культурницькій діяльності та освіті, здійснюваним укр. свідомою інтелігенцією. Цей культурницько-просвітницький акцент ґрунтувався на визнанні пріоритетним еволюційного шляху просвіти щодо революційних форм історичних змін. Але Д. не заперечував ні можливості революційних змін, ні того, що національне визволення – українців передусім – невіддільне від соціальної емансипації; адже у націй, позбавлених власних привілейованих верств, зведених, як українці, до селянської маси, національний і соціальний рухи зливаються воєдино. Як переконаний ліберал, Д. обстоював відокремлення церкви від держави і секуляризацію громадського і культурного життя.

Осн. тв.: "Малоросія в її словесності" (1870); "Література російська, великоруська, українська і галицька" (1873); "Боротьба за духовну владу і свободу совісті в XVI – XVII ст." (1875); "Антракт з історії українофільства" (1876); "Шевченко, українофіли і соціалізм" (1879); "Чудацькі думки про українську національну справу" (1892); "Листи на Наддніпрянську Україну" (1894); "Зібрання політичних творів". В 2 т. (1905 – 1906) та ін.

ДРОГОБИЧ (К о т е р м а к), Юрій (?, Дрогобич – 1494) – укр. мислитель-гуманіст, астроном, астролог, медик. Навчався у Львові, Кракові, Болоньї (Італія). У 1481 – 1488 рр. – ректор Болонського ун-ту. Наприкінці 80-х рр. викладав астрономію і медицину у Краківському ун-ті, де його учнем був *Коперник*. Усі твори Д. сповнені гуманістичних міркувань про природу, Бога, людину. Д. високо цінував людський розум, вірив у його силу і можливості, зокрема, у пізнанні таємниць світу і його закономірностей, які можна було б використовувати на благо людей. Людський розум, освіту, активну діяльність людини він вважав також головною рушійною силою історичного розвитку і суспільного прогресу. Порушуючи проблему взаємин небесного і земного світів, Д. вирішував її у дусі неоплатонівської ідеї космічної любові, якою сповнений Всесвіт; вважав, що завдяки доброчесності людина може наблизитися до Бога. Праці Д. були добре знайомі у багатьох тогочасних країнах Європи, зокрема, в Італії, Франції, Німеччині, Угорщині, Польщі.

Осн. тв.: "Прогностична оцінка поточного 1483 року"; "Трактат про сонячне затемнення 20 липня 1478 р."; "Трактат з шести розділів про затемнення" (1490).

ДРУЖБА – міжособисті стосунки, що виникають внаслідок індивідуального вибору, ґрунтуються на спільності духовних інтересів та взаємній прихильності. Слово "Д." походить від давньослов'янського "дроужьба", що тлумачиться як близькість, товаришування, товариство. Історично становлення Д. обумовлене поступовою втратою кровнородинними відносинами статусу абсолютної цінності. Міжособистісне спілкування поступово індивідуалізується й психологізується, акцент у ньому переноситься з договірних стосунків на емоційну прихильність. Тлумачення Д. у давньогрецьк. філософії фіксують зрушення у розумінні цього терміна від універсальної космічної сили (*Емпедокл*) до поцінування міжіндивідуальної близькості, во-

яцького товариства (Гомер), далі – до високої духовної спорідненості, що перевершує родинну (*Платон*). За *Аристотелем*, Д. – сама по собі *благо*, одна з найнеобхідніших чеснот, "набута якість душі". Геродот першим ужив поняття "політична Д.", яке поширюється на міжособистісні стосунки. Набувши більш раціонального і вибіркового характеру, Д. означає відтепер взаємини однодумців, людей, об'єднаних спільними інтересами. Саме таке розуміння Д. переходить у римську культуру. У Ціцерона знаходимо положення, що свідчить про перетворення дружніх стосунків з інституціалізованих на морально-психологічні. В Середні віки складається канон Д., що утверджує як її провідну характеристику – становість. Життєвий побут села зводив зазвичай дружні зв'язки до стосунків родичів і близьких сусідів. Психологічна інтимність була знову реабілітована в Нові часи. Гуманісти *Відродження* сприяли формуванню розуміння Д. як інтелектуального спілкування, в основу якого покладено спільність духовних інтересів. Довершена Д. добровільна, незалежна й неділима (*Монтень*). Од часів *Просвітництва* Д. починає осмислюватися у контексті її моральних цінностей. Її вважають однією з найзагальніших передумов моралі. В романтизмі Д. набуває значення світоглядного й життєбудівничого принципу, що відповідає інтимній безпосередності суб'єктивного ставлення до світу. Серед найважливіших образів Д. XX ст. – досить суперечлива гама – від наближеної до умов ясперсівської "екзистенційної комунікації" Д. героїв Ремарка (взаємне тяжіння людей, спустошених сучасною відчуженою й технізованою цивілізацією), до ідеологічно зумовленої людської солідарності, характерної для тоталітарних режимів (напр., декларoване за радянських часів гасло "Людина людині – друг, товариш і брат").

В. Єфименко

ДУАЛІЗМ (від лат. dualis – подвійний) – філософська позиція, що виходить із визнання подвійності (двоїстості, бінарності) субстанцій, або першоначал світу (духа і матерії); рівнів пізнання (напр., трансцендентального та емпіричного), морально-етичних начал (добра і зла). Термін "Д." увів нім. філософ *Вольф* для позначення метафізичної протилежності духовного і матеріального. Ранньою формою онтологічного Д., що ґрунтується на визнанні двоїстого характеру субстанцій, є метафізичний Д. *Платона*, згідно з яким лише ідеям притаманне істинне існування. Від нього радикально відрізняється хибне, недосконале існування людства, яке можна порівняти з перебуванням людини в печері, де вона в змозі осягнути лише тіні об'єктів на її стінах. У філософській метафізиці Платона окреслено також дуалістичне співвідношення добра і зла, бо істинний світ ідей ототожнюється з добром, а недосконалий, хибний – із злом. Онтологічний Д. субстанцій виразно представлений у філософському вченні *Декарта* (протиставлення субстанції, яка мислить res cogitans, та субстанції тілесної res extensa). Одним із виявів революції у філософії, яку здійснив *Кант*, є перенесення ним Д. із метафізичного ґрунту на ґносеологічний. Для його філософії характерним є не дуалістичний поділ субстанцій, а Д. формального і матеріального, трансцендентального й емпіричного, аналітичного і синтезуючого елементів досвіду. Кроком до подолання цього Д. у філософії Канта є введення ним синтетичних апріорних суджень. У різних релігійних вченнях і концепціях Д. виявляється у протиставленні надприродного, трансцендентного, горішнього – долішньому, природному, що піддається чуттєвому, земному сприйняттю. Формою Д. є також абсолютне розмежування *добра* і *зла* (парсизм, неоконфуціанство, маніхейство, павлікіанство, богомільство та ін.).

ДУБНЕВИЧ АМВРОСІЙ (?, с. Подгурка, тепер ПРН – 1740) – укр. церковний і громадський діяч, філософ. Після закінчення Київської академії – учитель нижчих класів, у 1727 р. – префект, викладач курсу філософії, у 1731 – 1737 рр. – ректор, викладач курсу богословія. У 1733 – 1735 рр. брав участь у складанні Зводу Литовського Статуту та Магдебурзького права. При митрополиті Заборовському перший з ігуменів Братського монастиря отримав сан архімандрита, тобто був першим ректором-архімандритом, згодом переведений у Михайлівський Золотоверхий монастир, у 1739 р. – у Троїце-Сергієву лавру. У 1742 р. призна-

чений єпископом Чернігівським. Помер у Глухові. До запису його філософського курсу додані – дискусійні питання, а також перелік студентів-слухачів, що брали участь у диспутах з філософії. Не сприйнявши ідей новітньої західної філософії, зокрема *Декарта*, вчення якого він частково все ж таки викладав у своєму філософському курсі, Д. залишився в межах барокової схоластики.

ДУДРОВИЧ, Андрій Іванович (1782 – 1830) – укр. філософ. Закінчив Пештський ун-т (1803), вивчав угорське право і політичні науки в Кашавській академії. Вчителював у Чернігівській та Харківській гімназіях. Викладач (1863), проф. (1819) філософії, ректор Харківського ун-ту (1829 – 1830). Докт. філософії, учень Шада. Заслужив промовисту епітафію: "Жив так, як учив". Католик, масон; виділявся "моральним впливом своєї особистості" на студенство. Добре розумівся у філософії *Канта, Фіхте, Шеллінга*. Був переконаним шеллінгіанцем. Вважав: "тільки філософія робить людину істинно освіченою"; органом філософії є "інтелектуальна інтуїція"; "принцип існування тотожний з принципом пізнання"; "здорова філософія може бути... тільки пізнанням Бога"; природний стан людини є водночас і громадським; "в абсолютному розумінні" немає жодної різниці між юриспруденцією та вченням про мораль; держава "здорова" лише тоді, коли спирається на подвійне законодавство – політичне й водночас моральне.

Осн. тв.: "Короткі філософські міркування" (1811); "De studii academici natura" (1815); "Про тваринний магнетизм" (1818).

ДУМКА – акт мислення, частина процесу мислення або його результат, зміст, продукт мислення, ідея. Висхідною формою процесу мислення є судження. Його зміст розкривається у міркуванні, що відбувається у формі умовиводів і здійснюється шляхом зіставлення різних суджень. Синтезом суджень про певний об'єкт є поняття, яке в теоретичних системах знання стає формою розвитку ідеї і розгортається, знаходить свою об'єктивацію завдяки системі категорій. При цьому процес взаємопереходу категорій і понять є обопільним і постійно діючим, що і дозволяє просуватися від окремого до загального, від абстрактного до конкретного і навпаки. Саме ж осмислення цих процесів стає можливим завдяки застосуванню у кожному конкретному випадку методів індукції, дедукції, законів взаємозв'язку, діалектики різних форм мислення.

ДУНС СКОТ, Йоган (бл.1266, Макстон, Шотландія – 1308) – шотландськ. філософ, теолог. Член францисканського ордена (од 1278 р.). Нетривалий час навчався в Оксфорді, потім протягом трьох років – у Парижі. Викладав в Оксфорді, Парижі, Кельні. Філософія, за Д.С., не повинна бути служницею теології, вона теоретично пізнає світ, спираючись на розум і волю, більшість теологічних суджень не піддається раціональному обґрунтуванню і не потребує його. Головною категорією своєї філософії Д.С. робить *буття*, що охоплює всю дійсність, включаючи і Бога, і може бути предметом як знання, так і віри. Як предмет знання, *буття* конкретизується через проблему матерії і форми. Форму Д.С. розглядає як початок, що надає речам індивідуальності. Індивідуальне для нього важливіше за загальне. Загальні поняття не є продуктом тільки людського розуму, а закорінені в "формальностях" речей. Позицію Д.С. не можна однозначно віднести ні до *номіналізму*, ні до *реалізму*, проте його зацікавленість індивідуальним дає підстави вважати її ближчою до номіналізму. Засобом пізнання індивідуального у Д.С. є чуттєві споглядання, з яких починається пізнання і в яких інтелект в процесі абстрагування знаходить загальну природу і утворює загальні поняття. Процес пізнання має вольовий, активно-діяльний характер. Сутність людини вкорінена в діяльності свободної волі. В концепції Д.С. проступають нові щодо ортодоксальної схоластики риси: емпірично-сенсуалістична тенденція, інтерес до математики та природознавства, скептицизм стосовно раціоналістичної теології. Вчення Д.С. – визначного представника францисканської школи – протистояло домініканській схоластиці, що знайшла найбільш завершений вираз в системі *Томи Аквінського*.

Осн. тв.: "Питання стосовно книги Аристотеля"; "Про душу"; "Про першопринцип" та ін.

ДУХ – потенціал творчої активності, того переходу від стану речей до стану ідей (і навпаки), що постійно здійснюється всередині *діяльності*. Д. характеризує самоздійснення суб'єкта, його здатність відтворювати себе у предметному світі (зокрема культури) та розпредмечувати цей світ через творчу особистість. Як єдність процесів творчого опредметнення та розпредметнення Д. виступає в об'єктивній та суб'єктивній формі. Суб'єктивний Д. – це інтегральне самовизначення людського "Я" як ідеального буття, "внутрішнього світу", мислячої самосвідомості. Суб'єктивний Д. визначається через зростання у суб'єкті "безконечної персони" (*Гегель*) як результату перенесення зовнішнього *універсуму* у внутрішній світ особистості. Об'єктивний Д., навпаки, є пов'язаним із зворотним процесом опредметнення внутрішніх станів, тобто виходу за межі ідеальності у предметне буття, з прагненням суб'єкта до самореалізації як окремого культурного світу. Об'єктивний Д. постає у вигляді інтерсуб'єктивного колективного досвіду усіх різновидів суб'єкт-об'єктної взаємодії, яка притаманна історичному процесу формоутворення олюдненого буття. Саме таке буття і здатне до інтеріоризації у "внутрішнє буття" суб'єкта. Отже, суб'єктивний та об'єктивний Д. виступають в органічній єдності. Взаємопов'язаність об'єктивного та суб'єктивного у складі Д. проявляється, зокрема, в тому, що він маніфестується через рольові структури діяльності суб'єкта та символічні витвори буття, що потребують індивідуальної розшифровки. В цьому відношенні Д. виступає трансформаційним процесом взаємопереходів суб'єктивного та об'єктивного, універсального та індивідуального, формоутворення та змістонаповнення. До атрибутів Д. належать: 1) активність як самотворча діяльність на перетині буттєвості та свідомості; 2) безконечність, тобто здатність до трансценденції, виходу з себе у все вищі ціннісні сфери, до перетину усіх кордонів; здатність, що репрезентується невичерпними можливостями творчості та розуму суб'єкта; 3) свобода як самодіяльність, як необмеженість самовідтворення, виявів проективних сфер свого здійснення, шляхів затвердження своєї буттєвості; 4) абсолютність як самоцінність та властивість самовизначення своїх предикатів, як неодмінного джерела усіх форм перетворення існуючого; 5) самосвідомість у вигляді саморефлексивного *мислення* та самопокладання смислу. Як філософська категорія Д. є наскрізною проблемою усієї історії філософії. У *Платона*, який уперше розгорнув цю проблему в систематичній формі, Д. це "світова душа", котра, будучи дотичною до істини та вічних ідей (ейдосів), об'єднує через гармонію і красу життєвий статус розуму та тілесність речей, виступає принципом саморуху. В давньогрецьк. філософії Д. трактувався не як надприродна сутність, а у складі буття і визначався чи то як "пневма" (життєва сила, або, навіть, "тонка" матерія на зразок повітря), чи як "нус" (інтелектуальне начало). Так, у *стоїків* Д. водночас і тілесний початок, і мудрість, здатність жити відповідно до Логосу світу. Тільки з *Плотина* починається спіритуалізація Д., яка набуває чіткого виразу у *Філона Александрійського*, котрий ототожнював Д. з Логосом, Софією, духовним життям. У християнстві Д. розглядався як третя іпостась Трійці ("Святий Дух"), що втілює творчу, породжуючу силу Бога-Отця і Бога-Сина. Земним місцеперебуванням цього Д. є церква та душі праведників. Відповідним чином патристика (*Августин Блаженний*) та томізм (*Тома Аквінський*) перетлумачують тезу *Аристотеля* про Д. як вищий інтелектуальний регістр душі. В Україні, як і в інших європейських країнах, релігійне розуміння Д. розвивалось у руслі християнської антропології (*Могила, Прокопович, Яворський, Туптало, Кониський* та ін.). Д. розглядався як істина душі та вища цінність. *Сковорода* пов'язує його з "внутрішньою людиною", що має богоподібну природу, та особливим, "третім" символічним світом біблійних архетипів вічності, краси, абсолюту. Масштабне вчення про Д. втілене у системі *Гегеля*. Для нього Д. – це світовий розум, котрий в своєму діалектичному розвитку за принципом тріади (теза, антитеза, синтеза) проходить фази чистих логічних сутностей, природи (як свого інобуття) та історії і усвідомлює себе як *абсолют* (абсолютну ідею чи абсолютне знання). В цьому розвитку Д. визначається як "для-себе-буття" чи свобода. Вчення про Д. розвивалось *Марксом*. Ідучи за Геге-

лем, він співставляє Д. та працю як дві діалектично пов'язані протилежності, в яких праця виступає як позитивна діяльність, що оречевлюється в її результатах, а Д. – як сила негації. Останнє означає у гегелівській традиції те, що "Я" принципово не згасає в жодному результаті, а використовує його як поштовх до подальшого розвитку, тобто предметне буття є для Д. стартовою підставою, передумовою руху. Отже, "первинність" буття є тут позитивно діалектичним моментом творчої негації Д. Розуміння Д. як вільної, творчої сили, що не оречевлюється, а лише символізується у бутті, розвинуте в XX ст. *Бердяєвим*. Він визначає Д. як творчість, що є подоланням небуття та втіленням свободи. В такій якості Д. виступає як смисл буття суб'єкта, що розкривається в особистісному існуванні людини. Д., за Бердяєвим, є поєднанням божественної природи з людиною. Аксіологічна позиція в розумінні Д. як найвищої цінності, що розкривається в історичному бутті, відстоювалась *Дильтеєм* та *Віндельбандом*. Проти віталістичного тлумачення Д. як інтелектуально паразитичного породження життєвого процесу, котре сковує душу (Клагес, *Лессинг*, Фробеніус) виступали *Гартман, Шелер, Ясперс*, для яких Д. маніфестує сходження суб'єкта через символ до вищих щаблів адекватного існування людини. Особлива, але соціально важлива лінія в аналізі Д. була пов'язана з проблемою духовних передумов національного життя. Історично тема національного Д. найбільш виразно формулюється *Гердером*, який вбачав в ньому носія базисних культурних форм нації та її мовної свідомості. Надалі проблема національного Д. розвивалась в зв'язку з філософією мови (*Гумбольдт*), філософією історії (*Фіхте*) та філософією культури (*Шпенглер*). В Україні проблема національного Д. розроблялась кирило-мефодіївцями (*Костомаров, Куліш*, Білозерський) під кутом зору народної свідомості, православ'я, укр. ідеї в контексті слов'янської культури. У складі питань державотворення аналіз національного Д. здійснювався в працях *Донцова* та *Липинського*. В культурно-історичному аспекті проблема національного Д. досліджувалась *Чижевським*. В сучасній літературі під поняттям національного Д. мається на увазі інтегральне виявлення духовних ресурсів ствердження нації як суб'єкта світової історії. Ці ресурси визначаються самосвідомістю народу, його світосприйняттям, віруваннями, ментальністю культури та соціальною пам'яттю традицій. Отже, проблема Д. виходить за межі чисто академічного інтересу і має значення не тільки в історико-філософському, а й світоглядно-соціальному ракурсі.

С. Кримський

ДУХНОВИЧ, Олександр Васильович (1803, с.Тополя, Словаччина – 1865) – укр. просвітник, поет, письменник, публіцист, педагог, громадський діяч. Закінчив богословську семінарію в Ужгороді. Від 1844 р. – канонік у Пряшеві. Ініціював національно-освітній і національно-культурний рух у Закарпатті: написав і видав буквар для місцевих українців (Будин, 1847, перевид. – 1850, 1852 та ін.); дидактично-моралізуючу комедію "Доброчинність перевищує багатство" (1850); педагогічну працю "Народная педагогія..." (1857). Багато написав "у шухляду". Був першим "національним письменником" (*Франко*) Закарпаття і першим у краї народним учителем, теоретиком народницької педагогіки. Визначальними у світогляді були християнство, ідеалізм, просвітницький раціоналізм. За Д., саме через освіту й виховання людина стає власне людиною, народ – власне народом, політик – "освіченим мудрецем", гідним очолити державу та ін. Був непослідовним у своїй мовній та політичній доктринах. Палке українофільство парадоксально поєднав з русофільством (в останні роки життя виступав проти вживання розмовної укр. народної мови в літературі тощо).

Осн. тв.: Твори. В 4-х т. Т. 1-3 (1968 – 1989).

ДУХОВНА КУЛЬТУРА – частина культури, до складу якої входять мистецтво, релігія, філософія. Подеколи до Д.к. відносять також фундаментальну науку. Поняття "Д.к." генетично пов'язане з гегелівським поняттям *абсолютного духу*, який є самопізнанням *абсолютної ідеї* в царинах мистецтва, релігії, філософії. В межах марксистської традиції Д.к. – надбудова і відображення матеріальної культури; вона має лише відносну самостійність. В концепціях, які виростa-

ють з філософії історії *Шпенглера*, де культура протиставляється цивілізації як духовне матеріально-технічному, Д.к. є синонімом культури взагалі. В сучасній укр. філософії – зокрема в аспкті екзистенційної антропології – ставиться проблема Д.к. особистості – культури самоактуалізації, творчого зростання та пізнання світу (див.: *Дух, Духовність*).

ДУХОВНІСТЬ – категорія людського буття, що виражає його здатність до творення культури та самотворення. Прояснення природи людського буття через категорії "дух" та "Д." означає, що людина може не тільки пізнавати та відображувати навколишній світ, а й творити його. Творчі можливості людини як духовної істоти говорять про те, що окрім мислення вона має ще й вольове відношення до реальності. Дух як взаємодія мислительно-споглядальних та вольових процесів постійно об'єктивується в артефактах, створюючи світ культури. Д. постає як інтеґральна категорія, що виражає теоретико-пізнавальну, художньо-творчу та морально-аксіологічну активність людини. У християнській антропології Д. є виразом вищого моральнісного спрямування людського буття до Бога. Для *Бердяєва* головним атрибутом духовності є *свобода*, що споріднює людське та божественне і виявляється в творенні не лише об'єктів культури, а й власного життя. Креативно-трансцендуючий характер Д. дає підставу *О. Лосєву* трактувати її як міфотворення. В сучасній укр. філософії обрії Д. окреслюються через екзистенціали "віра, надія, любов" (*Шинкарук, Кримський*), що виявскравлює духовність як онтологічне осердя людини. Категорії "Д." у людському бутті певною мірою протистоїть категорія "душевність", яка виражає спрямованість людини передусім не до трансцендентного, а до ближнього, здатність до конкретно вираженої любові та співчуття. Цю різницю Д. та душевності укр. мова окреслює у контраверзі "духовна людина" – "душевна людина".

Н. Хамітов

ДУЧЕНКО, Микола Васильвич (1931, с. Шевченкове Житомирської обл. – 1988) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1955). Докт. філософських наук (1972), проф. У 1970 – 1973 рр. – заст. директора ІПК при КНУ ім. Т. Шевченка. У 1973 р. – зав. кафедрою філософії гуманітарних ф-тів КНУ, в 1978 р. – зав. кафедрою діалектичного матеріалізму цих ф-тів. Коло наукових інтересів – проблеми теорії пізнання, діалектики суб'єкта та об'єкта, взаємозв'язку науки та ідеології. Ці проблеми він розглядав не лише в гносеологічному, а й у світоглядно-діяльнісному аспекті людського буття, притаманному київській філософській школі.

Осн. тв.: "Катерогії суб'єкта та об'єкта в теорії пізнання діалектичного матеріалізму" (1964); "Природа людського пізнання" (1971); "Взаємозв'язок теорії і практики", у співавт. (1981).

ДУША (лат. anima – душа) – поняття, що виражає індивідуальну своєрідність внутрішнього світу людини, здатність до переживання, співпереживання або відчуження. У більшості філософських та релігійних систем Д. протиставляється як тілу, так і *духу*. Якщо дух розглядається як джерело креативних та раціонально-пізнавальних можливостей людини, рух до трансцендентного, то Д. – джерело морально-комунікативних можливостей, спрямованість до іманентного, ближнього. У багатьох філософських культурах Д. виражається символом "Серце"; особливо яскраво ця тенденція виражена в укр. традиції філософії серця. Перші уявлення про Д. формуються у межах анімістичного світогляду, осердям якого є ідея про одушевленість усіх явищ світу. На цій основі розвивається вчення про метемпсихоз, згідно з яким, Д. після смерті може переселятися в нові тіла, причому як в людські, так і в тіла інших живих істот. В найбільш розгорнутій формі ідея метемпсихозу властива культурі *індуїзму*, проте має своїх прибічників і в Античності (*Піфагор, Платон*, Вергілій, неоплатоніки). Рання антична натурфілософія виходить з ідеї тотальної одушевленості *Космосу*, ототожнюючи живе та суще (гілозоїзм). Для *Аристотеля* Д. – активне начало живої істоти, її внутрішня оформленість. У християнській культурі Середньовіччя та *Відродження* Д. – опосередкування між тілом та духом. З іншого боку, Д. надається надзвичайно важливе значення у спасінні людини. Спокушаючи людину, диявол завжди пропонує обміняти на земні блага саме Д. У філософії Нового

Часу екзистенційна тріада "тіло – Д. – дух" замінюється гносеологічною парою "матеріальне – ідеальне". Різниця духу та Д. розчиняється в ідеальному як не-матеріальному. В *нім. класичній філософії*, яка поставила на перший план проблему суб'єкта пізнання, можна побачити обидві ці тенденції. *Гегель*, міркуючи про безсмертя людини як безсмертя Д., використовує поняття і Д., і духа. З іншого боку, в "Науці логіки" зустрічаємо досить чітке розділення Д. та духа в традиціях християнської антропології; Д. трактується як щось середнє між тілесністю та духом. Така суперечлива позиція пов'язана з тим, що Гегель ототожнює Д. з суб'єктивним духом – рівнем розвитку духа, який замкнений у межах індивідуальності. *Бердяєв* розділяє поняття "Д." та "дух", показуючи укоріненість Д. в емпіричному світі і зазначаючи, що реальність Д. є реальністю природного порядку. *Екзистенціалізм* практично відмовляється від використання поняття "Д.", замінюючи його на поняття "*екзистенція*". Причина цього полягає, напевно, у загносеологізованості категорій і Д., і духа попередніми філософськими традиціями. У психологічному знанні XX ст. виникає тенденція заміни поняття "Д." поняттям "психіка". Водночас в гуманістично та персоналістично орієнтованій психології поняття "Д." зберігається. Більше того, робиться спроба прояснити унікальний сенс Д. В цьому плані показовими є роботи *Фромма*. Примат "Серця" в класичній укр. філософській традиції, її кордоцентризм означає освоєння передусім душевного виміру людського буття. У сучасній укр. філософії поняття "Д." знаходить свій розвиток у понятті "душевність", яке трактується як здатність до комунікативної відкритості, толерантності, конкретно вираженої любові та співчуття.

Н. Хамітов

ДЬЮЇ, Джон (1859, Барлінгтон – 1952) – амер. філософ, засновник філософії "інструменталізму". Освіту отримав у Вермонтському ун-ті. Викладав у Мічиганському та Колумбійському ун-тах. У Чикаго організував експериментальну початкову школу під опікою Департаменту філософії, в якій прагнув впровадити та перевірити розроблені ним ідеї в галузі філософії освіти. Виступав прихильником гегельянства, пізніше перейшов до його критики, зазнавши значного впливу психологічної теорії *Джемса*. Піддаючи критиці метафізичні спекулятивні конструкції, головна хиба яких, за Д., – гіпертрофування когнітивних функцій філософії ("панування інтелектуалістського погляду") – він запропонував нову модель філософії, характеризуючи її як "інструменталізм". Її призначення – забезпечити перехід від традиційних "проблем філософів" до вирішення "людських проблем" у річищі прагматизму. Філософія, згідно з Д., не повинна займатися побудовою інтелектуальних схем, натомість вона має культивувати себе як метод. Завдання останнього полягає у з'ясуванні природи людського досвіду, аналізі його складових, з тим, щоб найефективніше адаптувати світ до потреб індивіда, виявити шляхи корисних для нього стосунків з об'єктами довкілля. "Досвід" – центральна категорія філософії Д. – об'єднує всі форми і прояви життєдіяльності суб'єкта – сферу свідомого і несвідомого, фізичного і психічного. Він має два головних виміри: біологічно-генетичний та ціннісний; людина повинна пристосовуватися до середовища, щоб вижити, її ставлення до світу емоційно забарвлене, практично-ціннісне. В контексті ідей праґматизму та інструменталізму Д. інтерпретує проблему істини як родову назву для різних видів ціннісних суджень, застосовуваних у площині досвіду. Критерієм істини виступає "операційна надійність", придатність для розв'язання проблеми; зрештою істина визначається як корисність. Тим самим проблема істини фактично замінюється проблемою цінності, набуває радикально ситуативного і суб'єктивістськи-екзистенційного сенсу ("філософія успіху"). Концепція досвіду та істини створює засади для соціальної спрямованості філософії Д. в цілому. У її епіцентрі знаходиться людина, її турботи, потреби, пошуки, адже, згідно з Д.,. всі цінності перебувають не по той бік досвіду, а лише у ньому. Завдання філософії – вказати людям шлях до блага, забезпечити "вірний тип дії". Звідси – велика увага Д. до філософії освіти. У навчанні й вихованні чільне місце має належати не досягненню статичних, наперед заданих цілей, а

процесу дослідження, змагання, творчості. Центральна ланка останнього – континуум "засіб – мета", у площині якого досягнуті цілі стають засобами для появи наступних; ідеї – інструменти для практичних цілеспрямованих дій. Свобода, за Д., полягає у здатності робити розумний вибір і діяти згідно з ним та особливостями власної самобутньої індивідуальності. *Демократія* є тим соціальним ладом, який спирається на свободу і створює можливості для розвитку творчого потенціалу індивіда. Демократично визначені ідеї соціальної педагогіки та прагматичної етики Д. у модернізованому вигляді використовуються і в наші дні.

Осн. тв.: "Психологія" (1887); "Нариси з експериментальної логіки" (1916); "Реконструкція філософії" (1920); "Людська природа й поведінка" (1925); "Досвід і природа" (1925); "Вчитель і суспільство" (1937); "Досвід і освіта" (1938) та ін.

ДЮРКГЕЙМ, Еміль (1858, Епіналь, Ельзас – 1917) – франц. соціолог позитивістського спрямування, релігієзнавець. Обіймав посаду проф. в Бордо, потім – у Сорбонні. Філософські позиції Д. мали витоки у раціоналізмі. Д. зазнав впливу *Декарта, Монтеск'є, Руссо.* У розробці проблем соціології продовжив традиції *Конта.* У соціологічній теорії Д. чільне місце належить поняттю "групи". Група розглядається і як джерело виникнення й формування соціальних норм, і як мета, навколо якої концентруються різноманітні спонуки людської діяльності. Група є також відправним пунктом формування релігійних символів. У методології соціальних досліджень Д. поєднував еволюціонізм і структурний функціоналізм; орієнтував на дослідження власне соціальних процесів і фактів, а не уявлень про них (відома теза Д.: "соціальні факти слід розглядати як речі"). Призначення релігії, за Д., – створювати й підтримувати соціальну солідарність; релігія є однією з форм колективних уявлень, породжених суспільством; її основою є тотемізм. Об'єктом релігійного культу Д. вважав суспільство, а існування релігії – довічним і соціально необхідним явищем.

Осн. тв.: "Про розподіл суспільної праці" (1893); "Правила соціологічного методу" (1895); "Самогубство" (1897); "Елементарні форми релігійного життя" (1912); "Соціологія і філософія" (1924) та ін.

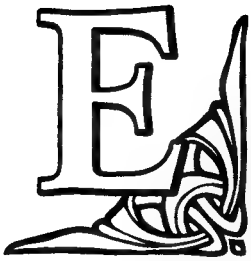

ЕВДЕМОНІЗМ (від грецьк. εὐδαιμονία – щастя, блаженство) – етичний принцип, згідно з яким щастя є основною і кінцевою метою людських прагнень, критерієм моральної діяльності. Теза софіста *Протагора*, що людина – це міра усіх речей, була тим поштовхом, який пізніше спричинився до появи етики Е. Безпосередньо ж передумовою Е. була критика софістів *Сократом* та його ідея внутрішньої свободи людини. Особливість Е. як етичного принципу в тому, що він не ототожнює повністю поняття щастя і насолоди, як це робить *гедонізм*. Не відкидаючи положення про зв'язок цих понять, Е. розглядає щастя не лише як індивідуальну насолоду, а й як здатність отримувати її на основі досконалого облаштування внутрішнього світу людини та її стосунків з іншими. Щасливою і доброчесною є така людина, яка спроможна гармонійно розвиватися і таким чином приносити насолоду не лише собі, а й іншим людям. В етиці *Аристотеля* щастя – це особливий вид самореалізації у розумно спрямованій діяльності, що супроводжується насолодою. Представниками Е. можна також вважати Сократа й *Епікура* в Античності; *Тому Аквінського* у Середньовіччі; *Локка, Г'юма*, Мандевіля, *Фоєрбаха* у Новий час. Соціальний Е. вбачає мету людських прагнень у здобутті "найбільшого щастя для найбільшої кількості людей" (*Бентам*) і в цьому наближається до *утилітаризму*.

С. Кисельов

ЕВОЛЮЦІЙНА ЕПІСТЕМОЛОГІЯ – галузь досліджень пізнавального процесу як продовження еволюції живої природи та її продукту. Основоположником Е.е. вважається австр. етолог *Лоренц*. У практику філософських досліджень термін "Е.е." був уведений амер. психологом і методологом науки Кемпбеллом (1974). Сучасна Е.е. існує в двох варіантах. Згідно із "сильним" (уніфікаційним) варіантом еволюція наукового знання – це органічна частина єдиного еволюційного процесу, котрий включає в себе як біологічну еволюцію, так і еволюцію людської свідомості. "Слабкий" варіант був розроблений *Поппером*; він спирається на теоретико-біологічні уявлення про природу знання, а також концепції психо-фізіологічного моделювання когнітивних процесів. В історичний розвиток Е.е. важливий внесок зробили Тулмін, Фолмер, Пеппер, Піаже, Джилскі та ін. До кола проблем, які перебувають у центрі уваги Е.е., входять: прояснення епістемічних питань у річищі біологічної еволюції, побудова ієрархії пізнавальних процесів на різних біологічних рівнях, дослідження еволюції органів пізнання, аналіз еволюційної специфіки когнітивних і концептуальних структур. Стратегія розширення Е.е., здійснена Поппером, трансформує її в епістемологічний еволюціонізм, у контексті якого сама еволюція трактується як пізнавальний процес. Термін "пізнання" в епістемологічному еволюціонізмі Поппера означає процес розв'язання проблем методом спроб і помилок, а будь-який прогрес в органічній адаптації розглядається як зростання знання. В дослідженні проблеми історичного розвитку знання епістемологічний еволюціонізм протистоїть *неопозитивізму*. Він прагне створити узагальнену теорію розвитку науки, яка б виявилася спроможною подолати обмеженості протиборчих епістемологічних позицій, зокрема тих, які виникли в результаті дискусії емпіристів і раціоналістів.

В. Лук'янець

ЕВОЛЮЦІЯ (лат. evolutio – розкриття, розвиток) – термін, що позначає розвиток, переважно незворотні зміни, які мають місце в живій і неживій природі, а також у соціальних системах. Е. може вести до ускладнення, диференціації, підвищення рівня організації системи (прогресивна Е.) або ж, навпаки, до пониження її рівня. Можливою є також Е. при збереженні загального рівня (або висоти) організації, напр., Е. геологічних систем, мовних. Термін "Е." найчастіше застосовується на означення розвитку біологічних об'єктів під впливом природного добору. Ранніми натуралістами Е. уявлялась як послідовність органічних форм, тобто "драбина істот", пояснення якої не виходило за межі ідей креаціонізму. Незрозумілість механізмів і рушійних сил Е. призвела до появи спекулятивних концепцій Е., найбільш за-

вершеною серед яких була теорія Ламарка. Згідно з нею, Е. організмів – це двоєдиний процес. Один тип еволюційних змін відбувається під дією внутрішніх сил, інший – в результаті пристосування до середовища. Дарвін відмовився від ламарківської теорії безпосереднього пристосування й охарактеризував рушійну силу Е. через взаємодію спадковості, мінливості і добору. Подальший розвиток теорії Е. пов'язаний з успіхами генетики, започаткованої законами Менделя про розщеплення ознак при схрещуванні. Успіхи генетики відкрили шлях для дослідження видових популяцій. Особливе місце займає група еволюційних уявлень (від Ламарка до Спенсера), за якими на неадаптивні, незалежні від середовища, зміни накладаються адаптації, обумовлені середовищем. Стосовно соціальних систем Е. розглядається як аспект розгортання історичного процесу, який базується на поступових кількісних змінах. У цьому розумінні антиподом Е. є революція.

ЕВОЛЮЦІЯ та РЕВОЛЮЦІЯ (від лат. evolutio – розвиток; revolutio – переворот) – дві взаємопов'язані та взаємозумовлені сторони розвитку. Еволюція – уявлення про поступові, тривалі, кількісні зміни в певному стані будь-якої системи; революція – уявлення про глибокі, якісні зміни в стані системи, які переривають еволюційний період її розвитку і переводять систему на якісно інший ступінь розвитку. В теорії діалектики поняття "еволюція" та "революція" розкривають зміст закону переходу кількісних змін в якісні за допомогою якісного стрибка. Але якщо поняття "еволюція" знайшло найбільш глибоке втілення в біологічних теоріях розвитку природи, то поняття "революція" найчастіше застосовується для характеристики процесів суспільного розвитку та наукового пізнання (напр., соціальна революція, науково-технічна революція, наукова революція та ін.). Теорія еволюції в біології ґрунтовно розроблена англ. природознавцем Дарвіном і його послідовниками, які розглядали взаємозв'язок спадковості, мінливості та добору як рушійну силу еволюції. Остання описується Дарвіном як взаємозв'язок організму і середовища, внутрішніх і зовнішніх сил розвитку. Революція соціальна розглядається як спосіб переходу від історично віджилого етапу суспільно-економічного розвитку суспільства до більш прогресивного шляхом корінного перевороту в усіх соціально-економічних структурах. Теорія соціальної революції є центральною складовою марксистського вчення про перебіг соціальних процесів у суспільстві. У сфері пізнання широкого вжитку набуло поняття наукової революції, яке було впроваджене амер. вченим *Куном*. Він розглядає розвиток науки як чергування нормальних та революційних періодів. Концепція наукової революції відходить від позитивістських уявлень про кумулятивний характер розвитку знання і протиставляє їм погляд на розвиток науки як зміну парадигм, тобто як періодичну докорінну трансформацію фундаментальних наукових підходів, конкретизуючи тезу про зв'язок еволюції та революції як взаємопов'язаних аспектів розвитку наукового пізнання.

Л. Озадовська

ЕВРИСТИКА (від грецьк. εὑρίσκω – знаходжу) – термін, яким позначають галузь знання про творчу діяльність, пов'язану з пошуками шляхів відкриття нового в судженнях, ідеях, способах діяння. Поняття "Е." виникло у Стародавній Греції як метод навчання, що його застосовував *Сократ*. Пізніше Е. почали називати науку, що вивчає творчу діяльність. Її основним завданням є створення моделей пошуку нового розв'язання завдання. Е. становить комплексну галузь знань, що об'єднує ряд розділів філософії, психології, кібернетики, лінгвістики, теорії інформації, наукової організації праці. Центральне місце в ній посідає психологія творчого мислення, яка досліджує механізми розв'язання різних проблемних ситуацій. Евристичні моменти виявляються тоді, коли наявні умови не підказують людині способу розв'язання певного завдання і минулий досвід не містить у собі готової схеми, що могла б бути застосована за даних умов. Для виходу з проблемної ситуації створюють нову стратегію діяльності. До Е. входить також дослідження умов формування здібностей людини до творчої інтелектуальної діяльності – евристичного навчання і методів його організації. Значення Е. особливо зростає з прискорен-

ням науково-технічного прогресу, з розширенням кола проблем, які потребують розв'язання. Необхідність таких досліджень спричиняється, зокрема, використанням для розв'язання різних завдань ЕОМ. Розвиток кібернетики зумовив виникнення евристичного програмування (спеціального напряму в моделюванні розумової діяльності засобами електронної техніки), яке застосовується, коли людина може оцінювати результати відповідного процесу, але не може дати точного його опису. З цією метою створюються різновиди евристичних програм, які моделюють розв'язання завдань людиною.

ЕВТАНАЗІЯ, е й т а н а з і я (від грецьк. εὐ – добре; θάνατος – смерть) – вихідний термін для однієї з найдавніших проблем філософії, медичної деонтології і практичної етики. В рамках античної філософії проблему Е. насамперед пов'язували із питанням про добровільне самогубство. Стоїки вважали, що для мудреця жити відповідно до законів природи – означає бути здатним своєчасно відмовитися від життя, навіть у розквіті сил. Проте вони стверджували, що "прекрасним і розумним" (тобто Е.) може бути тільки таке самогубство, в якому наявна певна міра, або гармонія (між вчинком і скрутою обставин). Епікурейці також вважали заподіяння Е. необхідним елементом гармонії життя: прекрасним є життя, в якому існує можливість піти у небуття, коли реальність перестає приносити насолоду. Історія філософської і релігійно-богословської думки репрезентує широкий спектр підходів – від визнання самогубства злочином до проголошення необхідності самогубства лише за певних обставин. У сучасній біоетиці і медицині під Е. розуміють сприяння безболісному позбавленню життя безнадійно хворих (у т. ч. за їхнім власним бажанням). Головний аргумент, який висувають прихильники Е., полягає в тому, що життя можна вважати благом і цінністю тільки за умов, коли в цілому задоволення і насолода переважають над стражданнями і випробуваннями. З огляду на концепцію прав людини, людина має право розпоряджатися власним тілом і життям (отже, право одноосібно вирішувати питання про Е.). Проте очевидним залишається факт, що практичні аспекти використання права людини на Е. потребують ретельного правового опрацювання.

В. Заблоцький

ЕГАЛІТАРИЗМ (франц. egalitarisme, від egalite – рівність) – вчення про загальну рівність людей. Його витоки сягають міфів первісного суспільства про минулий золотий вік людства. До Е. зверталися *Гесіод* та інші античні автори. Аскетична майнова рівність притаманна ранньому християнству, пізніше деяким чернечим орденам, а згодом і сектантським. У докапіталістичну добу виникають соціальні рухи з утопіями переділу землі на засадах рівності. За капіталізму теоретично сформувалась ідея нівелювання майнових прав громадян за умови збереження приватної власності. *Руссо* обґрунтував ідею рівності на засадах суспільної угоди між егоїстичними за своєю природою індивідами. Втілити у життя ідею Е. намагалися у Великій Британії XVI ст. левеллери, у Франції – якобінці та послідовники Бабефа – бабувісти. Рівність, разом із свободою та братерством, проголошено ідеалами Французької буржуазної революції. За *Енгельсом*, Е. становить необхідний перехідний період від плебейсько-дрібнобуржуазної революційності до пролетарської. Його риси виразно прослідковуються у теорії та практиці "казарменого" соціалізму. Ідея зрівняльного землекористування з кін. XIX до серед. XX ст. поширилася в Азії, Сх. Європі, Африці та Латинській Америці. Принцип Е. поділяє сучасне гуманітарне знання на два напрями – неолібералізм, який обстоює різні форми регулювання доходів та життєвого рівня населення, і неоконсерватизм, який виступає проти надмірного втручання держави в економічні та соціальні стосунки. Між цими ідейними полюсами пролягає основне річище соціально-філософських підходів до проблеми рівності.

Б. Головко

ЕГОЇЗМ (від лат. ego – я) – любов до себе. Е. – етичний принцип, протилежний альтруїзму; згідно з ним поведінка людини визначається, насамперед, інтересами її власного "Я". Виникнення Е. в просторі культури обумовлюється со-

ціальною трансформацією природного інстинкту самозбереження. Усвідомлення цінності власного "Я" є необхідною умовою становлення людської особистості, а також важливим елементом суспільного життя: без почуття та усвідомлення власної цінності неможливе почуття та усвідомлення цінності іншої людини. Поза принципом Е. неможлива самореалізація особистості, прагнення до вдосконалення. Проте його абсолютизація може призвести й до морально негативних наслідків, коли "Я" та життя іншої людини розглядаються лише як засоби для реалізації цілей суб'єкта, що дотримується принципу Е. Як етичний принцип Е. обґрунтовується у філософії *Просвітництва – Спінозою* у Нідерландах, *Гоббсом* та Мандевілем в Англії, *Гельвецієм* та *Гольбахом* – у Франції. Останній є засновником "розумного Е.", який був розвинутий іншими представниками франц. Просвітництва. *Кант* негативно ставився до принципу Е., вважаючи моральним егоїстом того, хто всі зусилля зосереджує на собі. В XIX ст. принцип Е. був розвинутий насамперед в концепціях Штирнера та *Ніцше*. У XX ст. розмаїття етичних напрямів обумовлює й різне ставлення до проблеми Е. – від позитивного обґрунтування *Фройдом* до його спростування *Муром*. *Фромм* вважав, що Е. не тільки не є синонімом любові до себе, а, навпаки, становить її діаметральну протилежність на тій підставі, що він заперечує любов взагалі.

С. Кисельов

ЕЗОТЕРИЧНЕ та ЕКЗОТЕРИЧНЕ – поняття, які окреслюють міру оприлюдненості тих чи тих феноменів культури. Езотеричне є поняттям, що охоплює явища культури, які відкриті небагатьом обраним – еліті, яка пройшла духовну ініціацію, що може і не мати чіткого соціального оформлення. Поняття екзотеричного окреслює ті феномени культури, що відкриті для масового сприйняття. Актуалізація понять Ез. та Ек. у сучасній філософії культури завдячує творам Блаватської, Шуре та Генона, в яких представлено спробу розділити будь-яку культуру на езотеричний та екзотеричний прояви, причому езотеричний прояв стає синонімом автентичного, справжнього її буття. На цій підставі езотеричне тлумачиться як універсальне знання, що пронизує всі релігійні та філософські системи світу з найдавніших часів до сучасності. Починаючи з кін. XIX ст., це знання отримало назву "езотеризм". Поділ культури на Ез. та Ек. стосується насамперед релігійної царини, проте з Нового часу, в умовах поширення процесу секуляризації, ці явища характеризують культуру в цілому, а тому корелюють із поняттями елітарної та масової культур.

ЕЙДОС (від грецьк. εἶδος – вид, образ) – термін, який позначає образ, форму, вид або поняття, близький за смислом, проте не ідентичний "ідеї". У філософії *Платона* та його послідовників позначає незмінну справжню природу речі, є однією із вічних трансцендентних сутностей, які сприймає людський розум. У філософії *Аристотеля* Е. близький за значенням до "іманентної форми", тобто форми, невіддільної від матеріального субстрату речі. Розширюючи поняття Е., *Гуссерль*, по-перше, надав йому значення процесуальності, по-друге, застосував у феноменологічному аналізі загальних універсальних сутностей. Вчення про Е. він називав ейдологією, або ейдетикою. Гуссерль уживав термін "ейдетичні науки", щоб позначити їх відмінність від наук про зовнішні факти. Феноменологічному методу властива також "ейдетична редукція" ("взяття в лапки") індивідуального існування предмета споглядання, яке визначене його місцем серед природних явищ. За допомогою "ейдетичної редукції" з поля зору виключаються всі дані досвіду, судження, оцінки, що стосуються предмета, внаслідок чого Е. (сутність) стає пізнаваним.

ЕЙНШТЕЙН, Альберт (1879, Ульм, Німеччина – 1955) – фізик-теоретик, засновник релятивістської фізики, яка суттєво вплинула не тільки на розвиток фізики, космології, механіки XX ст., а й спричинилася до створення нової картини світу та зміни стилю наукового мислення. Е. закінчив Цюрихський політехнікум, працював на посаді проф. у Празі і Цюриху та в Берліні (директор дослідницького ін-ту), від 1933р. – після еміграції з нацистської Німеччини – проф. Принстонського ун-ту. За оцінкою самого Е., новизна і значущість теорії відносності полягає перш за все в тому, що вона є но-

вою теорією *простору і часу*. Е. прийшов до висновку про необхідність перегляду поглядів *Ньютона* на фізичні простір і час як на абсолютні і первинні щодо матеріальних тіл і явищ. Вчений надав їм статус фізичних конструкцій, тісно пов'язаних із природою фізичного субстрату. Для цього треба було дослідити межі необхідності й обґрунтованості наукових понять, розглянути їх природу та джерела, тобто процес створення фундаментальної фізичної теорії відносності виявився нерозривно пов'язаним із філософським аналізом природи понять простору й часу. Філософські погляди Е. формувалися під впливом ідей *Спінози, Г'юма, Канта, Маха, Рассела*, інших філософів. Знайомство з різними філософськими концепціями природи наукових понять та їх критичне осмислення дозволили Е. створити власну концепцію, в основу якої покладено тезу про "свободу творчості" суб'єкта в процесі створення наукової картини світу. Як вважає Е., наука є найбільш об'єктивним і неособистим з усього, що відоме людині; коротке слово "Я" не повинне відігравати ніякої ролі в роздумах вченого. Але досягнення об'єктивного знання неможливе як у руслі емпіризму, так і в руслі раціоналізму. Вчення Канта про продуктивну здатність уяви було інтерпретоване Е. і постало як "свобода створення понять". Визначення категорій як апріорних форм мислення Е. вважає "фатальною помилкою" Канта. За Е., свобода створення понять полягає у встановленні та фіксації в мисленні найбільш суттєвих ознак і зв'язків між речами матеріального світу без звернення до безпосереднього досвіду. Творча уява або інтуїція необхідні вченому, аби звільнитися від кайданів строгого доведення при переході від чуттєвого досвіду до абстрактного мислення. Але, на відміну від *Бергсона*, Е. не бачить в інтуїції підсвідому, ірраціональну силу, яка спрямована на підрив розуму. Навпаки, інтуїція як реальний фактор наукового дослідження доповнює розум, цементуючи розрізнені наукові положення і надаючи їм форми цілісної структури. Методологічна концепція Е., попри її певні помилки і обмеження (некритичне запозичення ідеї напередвстановленої гармонії, використання певної махістської термінології тощо), є дуже важливим і необхідним моментом становлення нової, некласичної раціональності наукового пізнання.

ЕКВІВАЛЕНТНІСТЬ (від лат. aequivalens (aequivalentis) – рівноцінний) – одне з найпростіших бінарних відношень типу рівності (тотожності, подібності, ізоморфізму), тобто такий зв'язок двох об'єктів, який задовольняє вимоги рефлексивності, симетричності, транзитивності (див. *Рівнозначність*). У логіці Е. – зв'язок двох висловлювань, який означає, що обидва вони або істинні, або хибні. Відношення типу Е. відіграють важливу роль у формуванні абстрактних понять та в утворенні предметних галузей наукових теорій (див. *Абстракція*).

ЕКВІВАЛЕНЦІЯ – логічний сполучник ("якщо і тільки якщо"). Складне висловлювання, до якого входить Е., буде істинним тоді і тільки тоді, коли логічні значення висловлювань-складників збігаються: вони або істинні, або хибні. Коли їх значення не збігаються, таке висловлювання буде хибним.

ЕКВІПОЛЕНТНІСТЬ (від лат. aequipollens (aequipollentis) – рівносильний, рівнозначний) – логічна еквівалентність, збіг за значенням при можливій відмінності за смислом. Еквіполентними називають поняття, судження, формули тощо, які позначають ту саму сукупність предметів (але, можливо, мають різний смисл). Напр., у численні висловлювань формули $\neg(\neg p \wedge p)$ та $\neg p \vee p$ логічно еквівалентні, бо набувають одного значення – "істинне", проте різняться за смислом: перша виражає *суперечності закон*, друга – *виключеного третього закон*.

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ (від лат. existentia – існування) – один із найвпливовіших напрямів світової філософії XX ст. Формування екзистенційного способу мислення пов'язане з творчістю датськ. філософа *К'єркегора*, який асоціює зміст слова "екзистенція" зі специфічно людським способом існування – адже лат. етимологія цього слова вказує на дії, пов'язані з порушенням сталості, певних меж чи норм просторово-часової наявності речей, процесів, явищ. Людина – єдина істота у світі, в діяльності якої результат дії, її ідеальна мета випереджає саму дію, тобто природне причинно-наслідкове

відношення ніби "перевертається". Проте, щоб таке "перевертання" стало можливим, людина має вступити у безпосередній контакт і з майбутнім (із тим, що ще не є наявним), і з минулим (із тим, що вже не є наявним). Тілесно, подібно до будь-якої природної речі (тіла), людина не може реально переміститися ані в майбутнє, ані в минуле. Але, на відміну від природних речей (тіл), людина має крім свого природного (біологічного) тіла, ще й таку неприродну (замежову відносно власної тілесності) властивість, як *дух*. Саме духовно (ідеально), у своїй уяві людина здатна будь-коли "перенестись" у будь-яку мить майбутнього чи минулого часу, тобто людина може безпосередньо контактувати не лише з наявною дійсністю (необхідно їй даною), а й комунікувати з невичерпним "морем" можливостей, серед яких вона спроможна вільно обирати будь-яку їй потрібну. Це означає, що реальні детермінанти власне людської життєдіяльності перебувають здебільшого за межами людського "тілесного" світу ("сущого") і здійснюють свою детермінацію через духовний (замежовий щодо "тілесного") світ людського існування – *екзистенцію*. Крім філософії К'єркегора джерелами Е. можна вважати кордоцентричні інтенції *Реформації* (нім. *пієтизм*, франц. *янсенізм* тощо), кордоцентричну філософію укр. бароко і необароко (*Сковорода, Гоголь, Шевченко, Юркевич* та ін.), нім. романтизм, "філософію життя", феноменологію *Гуссерля* та ін. Класичні школи Е. виникають у 20-ті рр. XX ст. у Німеччині (*Гайдеггер, Ясперс*), у 30-ті рр. у Франції (*Сартр, Марсель, Камю, Мерло-Понті* та ін.). Істотним є вплив Е. у XX ст. також на розвиток філософії в Іспанії (*Унамуно, Ортега-і-Гассет*), в Рос. імперії (*Бердяєв, Шестов*), в Італії (*Аббаньяно*, Пачі), в Ізраїлі (*Бубер*), в Африці (т. зв. "негритюд" Сенгора), в Японії (Нісида), у араб. країнах (Бадаві, Тизині) та ін. Завдяки центральній категорії Е. – "екзистенції" (звідки й назва напряму), людська особистість постає з боку свого унікально-неповторного існування, що робить її недосяжною для логіко-раціонального осягнення. Раціоналістична методологія через загальність виявляється несумірною з особистісною (неповторно-унікальною) специфікою екзистенції. Укоріненість екзистенції у замежовому щодо природного буття світі духовності робить її принципово "несхоплюваною" для раціональної методології – наявним "небуттям буття", конкретним "ніщо", реальним ґрунтом творчого постання у світі результатів вільного (і водночас відповідального) вибору, а не стихійного плину світової інертності.

І. Бичко

ЕКЗИСТЕНЦІЯ (від лат. existo – існую) – специфічно людське існування у світі, що характеризується як "позамежове" (трансцендентальне) відносно натуралістично-психологічних параметрів буття і як посутньо незагальне – однократне, унікальне. Термін "Е." запроваджений датськ. мислителем *К'єркегором* у 40 – 50-ті рр. XIX ст.; від нього започаткована назва філософії – "*екзистенціалізм*". Термін "Е." етимологічно походить від лат. дієслова *exsistere*, який, на відміну від дієслова *sistere* (що акцентує момент сталості існування – лишатися, утримувати, тривати тощо), означає процеси порушення сталості, виходу "за межі" її (виступати, виходити, виростати тощо). Це вказує на духовний характер специфіки людського існування на противагу існуванню матеріальних, субстанційних речей і явищ, оскільки духовність є унікальною ознакою людини. Люди, за християнською традицією, є тілесно тотожними істотами і різняться лише душею, яку Бог для кожної людини творить персонально і тим самим робить її принципово "позамежовою" щодо земного світу (істотою "не від світу сього"). Е., за *Гайдеггером*, є інтенційним щодо об'єктивного буття "буттям-свідомістю", однократним і тому принципово неузагальнюваним "тут (ось)-буттям", лише "торканням" (а не просторовим "перебуванням в"), "світловою плямою" в бутті. Тому Е. завжди "передує сутності" (*Сартр*), що виступає похідною від Е. Звідси *свобода* Е., її принципова недетермінованість зовнішніми щодо духовності чинниками, укоріненість у дусі, у "внутрішній людині".

І. Бичко

ЕКЛЕКТИЗМ (від грецьк. ἐκλεκτικός – той, що вибирає) – 1) Механічне поєднання в одному вченні органічно різнорідних елементів, безпринципне запозичен-

ня і змішування суперечливих ідей, засад, оцінок; використовування з тенденційною метою вирваних із контексту фактів, положень, цитат тощо. В історії філософії Е., зазвичай, супроводжує кризові явища в суспільній свідомості. 2) Закономірний спосіб мислення у розвитку пізнання, коли поєднуються елементи знання, що не мають єдиної теоретичної основи і належать до різних, іноді взаємно несумісних концепцій чи теорій. Е. типовий для періодів докорінного зламу і перебудови теорій і виступає або як етап синтезу попереднього пізнавального матеріалу, або як початок диференціації єдиної теоретичної системи. 3) Напрям в античній філософії II ст. до н.е. – II ст. н.е., поява якого зумовлена проникненням у всі філософські вчення скептицизму, який визнавав однакове право всіх філософських вчень на існування і те, що їх окремі положення можуть бути поєднані. Типовим було намагання поєднати стоїцизм із філософськими вченнями *Платона й Аристотеля*. Засновники філософського Е. – Філон з Ларисси та Антіох Аскалонський (I ст. до н.е.). Чільні представники – Варрон і Ціцерон, з якими пов'язана спроба створити єдину синкретичну римську філософію, систематизувавши та зібравши в енциклопедіях, антологіях, трактатах усі наукові, філософські та інші пізнавальні здобутки минулого. Термін "Е." запровадив Потамон з Александрії (кін. I ст. н.е.), який створив філософську школу і назвав її еклектичною, відібравши з усіх шкіл те, що йому сподобалося.

ЕКОЛОГІЧНА ЕТИКА – напрям у теорії моралі, пов'язаний із процесом осмислення причин і наслідків екологічної кризи, а також із пошуком соціально прийнятних і етично обґрунтованих засобів виходу з неї. В розвитку Е.е. можна зафіксувати певну еволюцію, зумовлену процесом глобалізації екологічних проблем. Якщо раніше екологічні проблеми виникали в окремих найбільш індустріалізованих регіонах Землі, то тепер екологічна криза стала повсюдною й багатоликою. Поглибленню екологічної кризи та виникненню у зв'язку із цим специфічних моральних проблем сприяє безпрецедентний розвиток науки, техніки, різноманітних технологій. Він спричинив виникнення багатьох засобів руйнації людського життя у всіх його проявах. У західноєвропейській етиці напрям Е.е. почав формуватися в серед. 70-х рр. XX ст. Вирішення проблем Е.е. пов'язане з тривалою динамікою технологічних зрушень, реальним життєвим устроєм і культурним рівнем людських спільнот.

О. Левицька

ЕКОЛОГІЧНА ПОЛІТИКА – організаційна та регулятивно-контрольна діяльність суспільства і держави, спрямована на охорону та оздоровлення природного довкілля, ефективне поєднання функцій природокористування і природоохорони та забезпечення нормальної життєдіяльності й екологічної безпеки громадян. Забезпечення оптимального розвитку сучасного суспільства неможливе без всебічного врахування екологічних наслідків усіх без винятку соціальних та виробничих проектів. Зокрема, при плануванні масштабних, комплексних народно-господарських програм виникає необхідність зважити на демографічний, енергетичний, технологічний, соціально-гігієнічний, соціологічний, інші аспекти, приведення їх у відповідність до екологічних нормативів. Для виявлення оптимальних форм взаємодії людини з її природним оточенням недостатньо лише ретельної реєстрації можливих впливів чинників антропогенного походження. Потрібні точні відомості про те, як відіб'ються ці впливи на життєдіяльності конкретних організмів та їхніх угруповань, на кожній ланці біосу, в т. ч. і на людині. Необхідними компонентами сучасної політичної практики в межах окремої держави є всебічне екологічне обґрунтування кожного господарського проекту, організація постійного моніторингу стану природного довкілля, незалежної і компетентної екологічної експертної служби, охорона окремих об'єктів природи, контроль за раціональним використанням природних ресурсів, проведення необхідних природоохоронних заходів, всебічний розвиток системи екологічного виховання, екологічної освіти. Сутність останньої полягає у створенні системи організаційних та дидактичних заходів, спрямованих на формування екологічного світогляду, глибокого розуміння зв'язків людини з природою, відчуття залежності людського бут-

тя від екологічних процесів. У системі сучасної Е.п. вагоме місце посідає концепція "єдиного всесвітнього уряду", зініційована глобалістами, зокрема представниками *Римського клубу*. Згідно з нею, лише спільний для усієї планети уряд зможе організувати і підтримувати оптимальний у всіх відношеннях "світовий порядок", раціонально і справедливо використовувати природні і людські ресурси, подолати екологічну кризу й вийти на збалансований режим розвитку.

М. Кисельов

ЕКОЛОГІЧНА СВІДОМІСТЬ – усталена й усвідомлена система уявлень про стан природного довкілля, здатність (індивідуальна або колективна) до адекватного розуміння органічного зв'язку між людиною та природою і використання екологічних знань та переконань у всіх без винятку сферах практичної діяльності. Невід'ємною умовою формування Е.с. як важливого складника світогляду сучасної людини є система багатоступеневої й фундаментальної екологічної освіти та пропаганди.

ЕКОЛОГІЧНИЙ ФЕМІНІЗМ – термін, що охоплює розмаїтий спектр філософських ідей і форм діяльності, для яких базовим є уявлення про важливі та визначальні зв'язки між експлуатацією природи та пригніченням жінки в патріархальних суспільствах. Згідно з концепцією Е.ф., неможливо відокремити дії, спрямовані на захист довкілля, від дій, спрямованих на визначення статусу жінки в сучасному суспільстві. Термін було запроваджено Дюбон (1984) із метою визначення потенціалу жінок у здійсненні "екологічної революції". Екофеміністи вважають, що їхні дослідження можуть бути корисними не тільки для жінок, природи та планети Земля, а й для розвитку світогляду та практичних дій, які є важливими як з екологічного погляду, так і задля досягнення загальної соціальної справедливості. Екофеміністська філософія має відігравати важливу роль як у сфері фемінізму, так і в сфері збереження довкілля.

Т. Гардашук

ЕКОЛОГІЯ (від грецьк. οἶκος – оселя, середовище; λόγος – слово) – сукупність наук про взаємодію біологічних систем (у т. ч. й людини) із природним середовищем. Термін "Е." введений у науковий обіг нім. природознавцем *Геккелем* (1866). Розглядаючи структуру сучасної йому біології, він звернув увагу на надмірну спеціалізацію наукових досліджень у цій галузі і запропонував розширити предмет фізіології, розділивши його на три напрями: фізіологію живлення, фізіологію розмноження та фізіологію стосунків. Остання отримала визначення – "економіка природи", або Е. Філософські витоки ідей Е. пов'язані з іменами давньогрецьк. філософів: *Анаксагора*, *Демокрита*, *Аристотеля*, Теофраста, Лукреція. Істотний внесок у розвиток екологічних уявлень зробили Гіппократ, *Альберт Великий*, *Ібн-Сина*, Бюффон, Лінней, Ламарк, *Гумбольдт*, Дарвін та ін. Становлення Е. в Україні щільно пов'язане з філософським і науковим доробком *Вернадського*. Сучасна Е. являє собою комплекс дисциплін, що досліджують широкий спектр проблем: від фізіолого-морфологічної і топографічної характеристик видів та екосистем до особливостей взаємодії людини з навколишнім середовищем. На сучасному етапі стали реальністю такі міждисциплінарні утворення, як екологічна генетика, екологічна фізіологія, екологічна цитологія, географічна Е. (Е. ландшафтів), медична Е. тощо. Виникає спектр екологічних дисциплін, де екологічний матеріал залучається для вирішення конкретних завдань інших наук: історії, юриспруденції, педагогіки, соціології, етики й естетики. Е. набуває дедалі більшого значення у пошуку оптимальних шляхів подальшого розвитку людської цивілізації.

М. Кисельов

ЕКОЛОГІЯ ГЛИБИННА – напрям екологічної філософії, заснований норвезьк. філософом Наесом на противагу "поверховій екології", що базується на західному раціоналізмі й обстоює необхідність розв'язання екологічних проблем індустріального суспільства шляхом зменшення рівнів забруднення й раціонального використання природних ресурсів заради збереження здоров'я й добробуту людини. Е.г. розглядає усі форми життя на Землі як рівнозначні та рівноцінні і, відповідно, є вченням про егалітарне ставлення до світу. Людина як один із біологічних видів не має жодних при-

вілеїв щодо використання інших видів, і її вплив на природу має бути мінімальним. Е.г. виступає з позицій біоцентризму, або екоцентризму, й апелює радше до людської мудрості, ніж до наукових аргументів. Вона спирається на розмаїття форм світосприйняття і претендує на синтез багатьох філософських вчень, наполягаючи на створенні принципово нової етики, яка ґрунтується на "традиційне-домінування над природою", а не на розширенні меж дії існуючої етики. Е.г. заперечує централізовану бюрократичну владу й технократичне суспільство, протиставляючи їм простоту "природного життя" на чолі з духовними менторами та виступаючи за спілкування з природою, що ґрунтується на інтуїції та духовності.

Т. Гардашук

ЕКОЛОГІЯ ГЛОБАЛЬНА – наукова дисципліна, що вивчає структури та функції навколишнього середовища як єдиного планетарного цілого у комплексі взаємодій соціальних та природних чинників. Основи Е.г. розроблені Будико (1977), який її центральною проблемою вважає дослідження колообігу речовин та енергії в біосфері. Сучасна Е.г. акцентує увагу на вивченні ролі чинників антропогенного походження.

М. Кисельов

ЕКОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНА – термін, введений у науковий обіг у 20-х рр. XX ст. амер. соціологами, представниками Чиказької школи – Парком, Берджесом, Макензі, котрі досліджували взаємозалежність між просторовою організацією міст, організацією праці, розселенням у містах різних соціальних груп та механізмами ринкової конкуренції. В сучасному тлумаченні Е.с. – це напрям екологічних досліджень, який вивчає процеси взаємодії між суспільством та природним довкіллям, розробляє загальнонаукові засади раціонального природокористування. Спрямування на осмислення специфіки взаємовпливів соціальної, економічної, географічної, біологічної та культурної сфер, процесів коеволюції соціуму і природи, зокрема впливу виробничої діяльності людини (чинників антропогенного походження) на довкілля й, навпаки, "олюдненої" природи на здоров'я та генофонд людських популяцій зумовлює міждисциплінарний, інтегративний характер Е.с.

М. Кисельов

ЕКОНОМІКА (від грецьк. οἰκονομική – оселя і закон) – правила ведення господарства. Розрізняють два значення терміна: 1) господарство, сукупність засобів, об'єктів, процесів, що використовуються людьми для задоволення своїх потреб шляхом створення необхідних благ, умов і засобів існування за допомогою праці; 2) наука про господарство та способи його ведення, про відносини між людьми в процесі виробництва і споживання, обміну товарами і послугами. Першими джерелами класичної економічної теорії є праці Сміта, Рикардо, *Дж. Ст. Мілля, Маркса*, наукові здобутки історичної школи в нім. політичній економії (Рошер, Гільдебранд, Кніс, Шмолер, *Брентано*). У розробці загальних теоретичних засад Е. велика роль належить працям Кейнса. Засновниками економічної соціології були *Спенсер* і Маркс. Подальший розвиток Е. пов'язаний із дослідженням проблеми розподілу праці *Дюркгеймом*, розробкою теорії соціальних і економічних організацій *М. Вебером*, теорії підприємництва Вебленом. Якщо на початкових етапах становлення Е. як наука основні зусилля зосереджувала на аналізі впливу різноманітних інститутів (політичних, релігійних та ін.) на економічне життя суспільства, то за сучасних умов у центрі її уваги – економічна сфера суспільства як система ролей і статусів, пов'язаних із виробництвом і розподілом товарів та послуг. Основний напрям дослідження – виявлення впливу економічних чинників на різноманітні форми соціальної поведінки, аналіз взаємовідносин таких феноменів, як клас, статус, влада, мала група, соціалізація в цілісній системі суспільних відносин, включно з економічними (див. *Відносини суспільні, Відносини виробничі*).

ЕКСПЕРИМЕНТ – емпіричний метод пізнання явищ дійсності в умовах спеціального відтворення природних закономірностей на основі певної наукової теорії, що визначає мету, спосіб проведення та інтерпретацію результатів Е. Як засіб зіставлення теоретичних моделей з реальними фізичними процесами Е. за-

безпечує емпіричну осмисленість величин, що задають абстрактний об'єкт теорій, а тим самим їх пізнавальну цінність. Сучасна наука використовує: 1) реальні Е., серед яких розрізняють: якісні Е., мета яких – встановити наявність або відсутність постульованих теоріями явищ; вимірювальні Е., спрямовані на те, щоб встановити кількісне значення досліджуваних характеристик об'єкта; 2) мисленнєві Е., здійснювані з метою створення ідеалізованої мисленнєвої картини об'єкта, який являє собою перехідний щабель від реального до абстрактного об'єкта теорії. Ідеалізація в мисленнєвому Е. не тільки об'єкта дослідження, а й приладів та умов здійснення Е. дозволяє уникнути непосильних труднощів практичного характеру, на які наражається реальний Е. Останнім часом великого значення у науці набуває комп'ютерний Е.

Л. Озадовська

ЕКСТЕНСІЙНОСТІ ПРИНЦИП – принцип, який виражає умову рівності множин: множини рівні, якщо складаються з однакових елементів. Згідно з Е.п., поняття з однаковими обсягами еквівалентні (напр., "прямокутний ромб", "рівнобокий прямокутник", "квадрат"). Е. п. застосовується при побудові числень за правилами еквівалентних перетворювань (заміна рівного рівним, згідно з Е. п.). У класичній логіці така заміна можлива у будь-яких контекстах (вона не змінює логічне значення висловлювання), але в більшості модальних логік вона обмежена, некоректна (у т. зв. інтенсіональних контекстах). Напр., якщо висловлювання "Першокласник Іващенко знає, що $2 \cdot 2 = 4$" є істинним, то висловлювання "Першокласник Іващенко знає, що $2 \cdot 2 = 2^2$" є (радше) хибним, хоча $4 = 2^2$. В загальному сенсі інтенсіональне визначається як таке, де не діє Е. п., на відміну від інтенціонального (властивість ментального) – протилежного просторовому (пов'язаному з принципами феноменології, а не логіки).

ЕКСТЕРНАЛІЗМ та ІНТЕРНАЛІЗМ – альтернативні й впливові течії в історіографії та філософії науки, які розрізняються за відповіддю на запитання: які фактори – зовнішні чи внутрішні – відіграють вирішальну роль у розвитку науки. Екстерналізм (від лат. externus – зовнішній, сторонній) вирішальну роль у розвитку науки відводить зовнішнім факторам: економічним, соціально-політичним чи ідеологічним. У річищі такого підходу вважається, зокрема, що експериментальна наука виникла завдяки потребам виробництва (Бернал), а наука як соціальний інститут стала можливою внаслідок заміни конфронтації паралелізмом і навіть певним перетином сфер теології й науки (Мейсон); що виникнення протестантської етики – з її звеличуванням самовідданої праці та проповіддю тисячолітнього царства розуму, в якому людина стане володарем природи, – було серед найважливіших передумов зближення раціоналізму й емпіризму, і на цій підставі виникла природнича наука (Мертон, Вебстер та ін.). Прихильники екстерналізму не змогли, однак, конкретизувати дію зовнішніх чинників на рівні творчого пізнавального акту, хоча думка про те, що науково-пізнавальна діяльність не може розглядатися поза широким соціокультурним контекстом, пізніше знайшла підтвердження. Інтерналізм (від лат. internus – внутрішній) виходить з того, що не можна пояснити зміни в науково-інтелектуальній сфері чинниками виробництва і що інтерпретація наукової революції як побічної гілки промислової революції не коректна (Койре). Визнаючи певний паралелізм соціально-економічного, соціокультурного і науково-інтелектуального процесів, інтерналісти не вбачають тут прямої детермінації інтелектуальної сфери соціальною (Холл). Розвиток науки постає безпосереднім наслідком розвитку інтелектуальності та прогресу її форм, тому наука, згідно з інтерналізмом, – це розгорнута в часі цілісність, в якій дедалі більше утверджуються раціональність, продукційні ідеї про світобудову та прогностична потуга теорій і т.ін. Од 60-х рр. XX ст. гострота дискусій між прихильниками Е. та І. пішла на спад. Це виявилося, зокрема, в тому, що серед представників обох орієнтацій з'явилися впливові групи дослідників, схильних до думки, що розвиток науки не можна вивести лише із зовнішніх або лише із внутрішніх чинників (Ліллі, Россі, Гессе та ін.).

Ф. Канак

ЕКСЦЕНТРИЧНІСТЬ (від лат. ex – поза та centrum – центр) – властивість людсь-

кого світовідношення, пов'язана з характерною для людини формою "фронтальної поставленості стосовно довколишнього середовища" (*Плеснер*). Життя тварини є центричним, людини – ексцентричним, позаяк остання, поставлена в середину свого існування, знає цю середину, переживає її й тому її порушує. Вона не може розірвати центрованості, проте водночас виходить за межі останньої. Як "Я", котре уможливлює повне обернення живої системи до себе, людина перебуває більше не в "тут та тепер", а поза останнім, поза самою собою, поза будь-яким місцем, немовби розчиняючись у *ніщо*, у просторово-часовім "ніде-ніколи". Вона переживає не тільки "стояння у собі", а й "стояння поза собою"; у цьому парадоксальність людського існування. У такий спосіб Плеснер обґрунтовує "закон утопічного місцезнаходження" як один із наріжних в антропології: позаяк Е. не дозволяє своєму носієві однозначно фіксувати власну позицію, людині не дано остаточно знати, "де" перебуває вона та відповідна її ексцентричності дійсність; якщо ж людина конче прагне цього, варто покластися на віру (тут – апріорний стрижень будь-якої релігійності). За *Шелером*, ядро людського буття стає ексцентричним світові, як тільки людина здатна сказати "ні" дійсності, завдячуючи духовності, ідеації, безмежному просуванню у відкриту світову сферу, котре не заспокоюється на жодній даності. У соціальній філософії *Дж. Ст. Мілль* схвально ставився до Е. як до одного з виявів творчої потуги і максимальної свободи індивіда, що він їх уважав необхідними чинниками впровадження у суспільстві нових, нестандартних ідей і підходів за умов ліберальної демократії.

ЕКУМЕНІЗМ, екуменічний рух (від грецьк. οἰκουμένη – світ, заселена земля) – рух за об'єднання християнських церков, що виник у протестантизмі. Початок екуменічному рухові поклала Всесвітня місіонерська конференція в Единбурзі (1910). Міжконфесійні організації "Віра і порядок" і "Життя та діяльність", які виникли згодом, мали на меті: по-перше, подолати догматичні і канонічні розбіжності у християнстві; по-друге, погодити християнство з актуальними проблемами сучасності. У 1937 р. від імені цих організацій було утворено "Комітет 14", що виступив з ініціативою скликання Всесвітньої асамблеї церков, яка відбулася в 1948 р. і прийняла ряд ухвал, створила Всесвітню раду церков (ВРЦ). Е. як всесвітній християнський рух відбиває кризу окремих християнських церков і напрямів, є наслідком секуляризації суспільного життя, інтеграційних процесів у суспільстві. Заходи, що здійснюються керівними органами екуменічного руху, являють собою одну із спроб подолати кризу релігії. Е. має ряд рівнів. Насамперед, це рух за об'єднання християнських церков, який координує ВРЦ. Він підтримується більшістю протестантських і православних конфесій, Вірменською Апостольською та ін. церквами. Другий рівень – діяльність міжнародних протестантських організацій, таких як Всесвітня лютеранська федерація, Всесвітня методистська рада, Всесвітня рада баптистів та ін., а також взаємні контакти автокефальних православних церков. Третій рівень – діяльність республіканських організацій у масштабах однієї країни типу "національних рад церков", чого поки що немає в Україні, міжконфесійні відносини в якій значно поліпшилися б завдяки розвитку укр. Е. Цей рівень репрезентують Національна рада церков Христа в США, Британська рада церков. Четвертий рівень – діяльність релігійних об'єднань у масштабах регіону чи низки країн (напр., Африканська конференція церков). Існують і "галузеві" міжнародні релігійні об'єднання (Всесвітня федерація студентів-християн та ін.) і міжконфесійні міжнародні рухи (Християнська мирна конференція та ін.). ВРЦ підтримує відносини і співпрацює з цими міжнародними організаціями. В екуменічний рух активно включився і Ватикан. II Ватиканським собором (1962 – 1965) був прийнятий "Декрет про екуменізм". Представники Ватикану беруть участь як спостерігачі в форумах ВРЦ. Християнський Е. зазнає впливу процесів інтеграції і диференціації, які відбуваються в нехристиянських конфесіях (діяльність Всесвітнього братства буддистів, Всесвітнього ісламського конгресу та ін.). Ідеологія Е. спирається на різні концепції теології і релігійної соціології, відбиває настрої соціально-політичного протесту (ідеї "теології звільнення" та ін.). Необхідно враховувати широкий соціаль-

но-культурний діапазон діяльності багатьох екуменічних організацій, їх участь в акціях загальнолюдського гуманістичного спрямування, що у великій мірі сприяє послабленню міжконфесійного відчуження, релігійного фанатизму та екстремізму, встановленню миру і злагоди між віруючими різних релігій і церков.

П. Яроцький

ЕЛЕЙСЬКА ШКОЛА – антична філософська школа V ст. до н.е., отримала назву від м. Елея (Пд. Італія), де мешкали майже всі її представники. Предтечею Е.ш. вважається *Ксенофан*, а засновником – *Парменід*, який виклав засадничі ідеї вчення в поемі "Про суще". Інші представники – учень Парменіда *Зенон Елейський* та самосець *Мелісс*. На відміну від інших ранньофілософських космогоній (мілетців, *Геракліта, Анаксагора* тощо), елеати не визначають першопочаток сущого у вигляді певної субстанції – води, вогню, суміші тощо. Спільне всім досократикам усвідомлення того, що дійсне буття є єдине, вони перетворюють на сутнісне визначення сущого, яке постає у вигляді Єдиного (Одного). Через елейське поняття "Єдине" здійснився перехід від метафоричних і наочних уявлень про достеменне буття, характерних для інших досократичних космогоній, до цілковито умоглядної його версії. Ознаки Єдиного виводяться з самого поняття буття: воно вічне, незмінне, не має частин, завжди дорівнює собі, суцільне, безперервне, нерухоме тощо. Світ у вигляді розмаїття багатьох різноякісних речей, що виникають, змінюються, зникають, постає лише у межах чуттєвого сприйняття і є оманливим. Лише буття є, небуття немає, і це буття є Єдиним. В Е.ш. вперше формулюється принцип тотожності мислення і буття: буття є мислимим, а те, що немислиме, не існує. Відтак мислення отримує значення того способу і критерію, яким засвідчується буття у його достеменності. Парменід виділяє і протиставляє два види пізнання: докса (гадка, опінія), яка спирається на чуттєву даність речей, і знання, яке засновується на здатності мислення та є продуктом логічного умовиводу. Лише знання містить істину і здатне репрезентувати справжній зміст сущого. Докса придатна лише для орієнтації людей в ілюзорному світі множинних речей. Справою Зенона стала передусім розробка аргументів на підтвердження вірності парменідівського вчення. Він сформулював численні апорії (ускладнення), які виникають у разі припущення реальності руху і множинності. Найбільш відомі чотири апорії проти руху. Саме від Зенона бере початок практика логічного доведення філософських тверджень, через що *Аристотель* і називає його засновником діалектики. Останній із представників Е.ш. – Мелісс систематизував і виклав прозою (на відміну від Парменіда) елейське вчення, додавши до нього тези про необмеженість та безтілесність Єдиного. В Е.ш. онтологія звільняється від оболонки космогонії і набуває вигляду умоглядного вчення про сутність і достеменність буття. Не менше значення діяльність Е.ш. мала й для становлення філософського методу. В опонуванні елейським апоріям виникає як атомізм *Демокрита*, так і теоретична фізика Аристотеля. Значний вплив онтологія елеатів мала на вчення мегариків.

С. Пролеєв

ЕЛІТА (від лат. eligo – вибираю) – група осіб, яка займає провідне або керівне становище у будь-якій галузі людської діяльності: політичній, економічній, військовій, науковій, управлінській, культурній, інтелектуальній, спортивній тощо. Хоч зародки елітарних концепцій можна знайти ще в Конфуція чи Платона, але засновниками сучасних теорій Е. стали італ. політичні мисленики Моска (1858 – 1941) та Парето (1848 – 1923); послідовником Моски став Міхельс (1876 – 1936). Концепції Е. з'явилися, по-перше, внаслідок критики представницької демократії (як прихованої форми домінування різного роду Е.) і, по-друге, класової марксистської теорії, яка виправдовувала тезу про керівну роль окремих груп (партійних верхівок та лідерів). Ідейну основу елітарних концепцій становить консервативна соціальна філософія: будь-який суспільний лад ґрунтується на суспільній ієрархії, на вертикально організованих структурах. На вершині цих структур знаходяться охоронці *цінностей* даної культури, організатори, творчі особистості, а на нижчих щаблях – виконавці, що здатні успішно діяти, коли визначено мету і зага-

льний напрям руху. Вся складність політичної дії полягає у мудрому поєднанні оновлення зі збереженням. Необхідність успадковувати досвід, нагромаджувати елементи культури та цивілізованості потребує такого оновлення чи заміни Е. (циркуляції Е.), які б не були руйнівними для успадкування того, що має бути збереженим. Цей консервативний підтекст концепцій Е. стоїть в опозиції як до просвітницької спадщини лібералізму та соціал-демократизму (з перебільшеним наголошуванням на соціальному проектуванні), так і до комунізму та фашизму. Відповідно до вихідної концептуальної позиції та необхідності пристосувати термін "Е." до конкретних обставин філософи, соціологи та політологи обирають різні ознаки, якими мають володіти люди, що, з їх точки зору, складають Е.: культурні та моральні характеристики, творчі та організаційні здібності, сила волі, твердість віри тощо. Оскільки реально існуючі Е. тільки до певної міри відповідають тим вимогам, на основі яких має здійснюватися їхнє формування, то утворюється більша чи менша розбіжність між нормативним та емпіричним складниками цього поняття. Найважливішим є поділ всіх концепцій Е. на нормативні (ціннісні) та функціональні. Перші ґрунтуються на тому, що Е. має бути носієм вищого рівня культури та цивілізованості, творцем та охоронцем таких цінностей, як свобода, справедливість, правовий порядок (стабільність), культурна самобутність (*нації*), добробут тощо. Другі успадковують політичний реалізм *Мак'явеллі* і визначають Е. як будь-яку керівну меншину (без включення у це поняття ціннісних ознак). Оскільки ця тенденція наявна у засновників теорії Е., то їх іноді називають мак'явеллістами (що може призводити до непорозумінь). Перша тенденція виразно репрезентована в *Ортеги-і-Гассета* ("Повстання мас"). Нехтування ціннісними критеріями руйнує концепт Е., бо відкриває можливість вважати Е. будь-яку групу, яка будь-якими засобами здобуває та утримує керівне становище. Якщо певна керівна група виходить у своїх діях із суто групових (класових), кланових інтересів (приховуючи цей факт за допомогою риторики), то є підстави вважати цю групу псевдо- чи квазі-Е. Причини виникнення псевдоеліти можуть бути політичні (напр., бюрократичний корпоративізм "номенклатури" у комуністичних режимах та його збереження і модифікація у сучасних незалежних посткомуністичних державах), економічні, психологічні тощо. Психологічні пов'язані з інерцією стереотипів у мисленні й поведінці ("старіння" Е.) та відсутністю ефективно діючих механізмів її оновлення (напр., люди, що свого часу зробили важливий внесок у певну галузь діяльності, можуть використовувати колишні заслуги для збереження свого керівного становища). Виникає проблема "відкритості-закритості" Е. з домінантою у її вирішенні на "закритості". Важливими видами Е. у сучасних суспільствах є професійні Е., зокрема у галузі науки. У наукових спільнотах основними критеріями приналежності до Е. є високий рівень професійності та моральної й загальної культури (в т. ч. дотримання норм професійної етики); про наукову Е. можна говорити тільки у тому разі, якщо керівні особи (які визначають стратегію наукових досліджень та організовують наукове життя) відповідають цим критеріям. Ціннісне поняття Е. перестає бути продуктивним, якщо його (як деяку регулятивну ідею) не співвідносять із тим, хто, з яких причин і якими засобами у даному суспільному середовищі досягає керівного становища. Без дослідження особливостей даного суспільного середовища постулювання ціннісних критеріїв Е. приречене залишатися добрим побажанням. Різні концепції Е. можуть стати об'єктом критики з огляду на те, що їх можуть використовувати як ідеологію, яка має антидемократичне спрямування. Визнання ієрархічності соціального життя і природності існування Е. створює підстави для виправдання бюрократизації як тенденції суспільного життя. Зокрема, функціональна концепція Е. відносно легко стає основою ідеології, з допомогою якої ті чи ті суспільні групи утверджують своє керівне становище (т. зв. "елітизм"): відкидаючи ціннісну концепцію Е. як ідеалістичну і проповідуючи політичний реалізм, окремі індивіди та групи індивідів легко скочуються в політиці до цинізму. Політична історія України свідчить, що в умовах бездержавності вкрай утрудненим є формування не тільки політичної, а й культурної Е. За таких умов не існує прошарків, які б успадкову-

вали один від іншого завдання збереження і творення культури, нації, держави. На це явище вказує, зокрема, *Лисяк-Рудницький*. Воно є характерним для тих народів Сх. та Пд. Європи, які входили до складу імперій. На ролі Е. у збереженні та творенні культури, нації та держави наголошували *Липинський* та *Донцов*. Оскільки вони репрезентували різні політичні ідеології (перший – *консерватизм*, другий – *націоналізм*), то відповідно відрізнявся їхній підхід до проблеми Е.

В. Лісовий

ЕМАНАЦІЯ (від лат. emanatio – витікання) – поняття неоплатоністської філософської традиції, яке означає перехід від вищого і досконалого онтологічного ступеня Універсума до менш досконалих і нижчих його ступенів. Одним із найпоширеніших образів Е. є сонце і сонячне світло, які зустрічаються у *Платона*, надалі сприймаються християнською теологією в особі *Псевдо-Діонісія Ареопагіта*, а також арабо-мусульманською та європейською середньовічною думкою. Вплив концепції Е. простежується у пантеїзмі Еріугени, нім. містиків XIV ст. (Екхарт та ін.), у вченні *Кузанського*.

ЕМАНСИПАЦІЯ (від лат. emancipo – звільняю від опіки) – виражена у різноманітних формах тенденція соціального розвитку, яка репрезентує звільнення людей від тих чи інших форм несвободи, дискримінації, гноблення. У найбільш універсальному вигляді можна вважати, що Е. репрезентує звільнення людини від "культури залежності" як такої, створення (в ідеалі) для людей непідневільних умов існування, коли вони можуть повною мірою визначати своє життя на власний розсуд. Формою реалізації потенцій Е. є творення альтернатив, які надавали б людині можливість самовизначення, вибору. Рівень Е. може слугувати мірилом (хоч і не самодостатнім) для оцінки розвиненості суспільств. Традиційні суспільства демонструють стабільність за умов мінімального потенціалу Е. (примусова соціальність). Сучасні лібералізовані суспільства є у певному сенсі тереном емансипаторських експериментів і дослідів. Їхня стабільність менша, але тут окремий індивід має принципову можливість реалізовувати власний життєвий проект (інша справа, що кінцева кількість таких проектів є обмеженою в принципі). З іншого боку, Е. ніколи не може бути здійснена "повністю": звільняючи людину від одних обмежень і залежностей, Е. передбачає занурення в мережу інших, менш явних, але так само суттєвих. Власне, сам соціальний процес (і прогрес) є колообігом емансипаторських практик, які невпинно змінюють одна одну, визначаючи, окреслюючи й "обживаючи" нові простори і сфери соціальної свободи. До різних форм цих практик є підстави віднести – аболіціонізм (рух за ліквідацію рабства у США), національно-визвольний рух (звільнення від імперського гніту), рух за гуманізацію звичаїв війни (визнання прав військовополонених, заборона деяких видів зброї, які завдають людині особливих страждань і каліцтв та ін.), секуляризацію і *Реформацію* (обмеження влади і впливу церкви на суспільні справи), суфражизм (жіночий рух за надання жінкам однакових з чоловіками виборчих прав), правозахисний рух в усіх різновидах та ін.

В. Заблоцький

ЕМЕРДЖЕНТНА ЕВОЛЮЦІЯ (від лат. emergere – з'являтися, виносити на поверхню) – ідеалістична концепція розвитку як стрибкоподібного процесу виникнення якісно нових рівнів існування, детермінованих "внутрішньою спрямованістю" нематеріального творчого начала. Засновники Е. е. – Лойд-Морган та Александер. Прихильники теорії Е. е. розрізняють два типи змін: "результанти" – кількісні зміни, які можна точно передбачити, визначаючи шляхом алгебраїчного складання вихідних елементів, та "емерджeнти" – непередбачені якісні зміни, що не є наслідком попередніх процесів. Відповідно до градації "емерджентів", Е. е. постає як вчення про "рівні існування", число яких налічується від трьох базових (матерія, життя, психіка) до кількох десятків. Нижчий рівень є лише умовою для виникнення вищого, але не породжує його, зате вищий рівень включає в себе нижчий й підпорядковує його. Джерело розвитку тлумачиться у концепції Е. е. як таємниця. Деякі англ.-амер. філософи (Селларс) тлумачили поняття емерджентності в матеріалістичному дусі, як вираз внутрішнього динамізму матеріального світу. Концепція Е. е. має

багато спільного з концепцією "творчого пориву" *Бергсона*, філософією процеса *Вайтгеда* та теологічним еволюціонізмом *Тейяра де Шардена*.

М. Кисельов

ЕМЕРСОН, Ралф Уолд (1803, Бостон – 1882) – амер. філософ романтичного спрямування, поет та есеїст. Закінчив Гарвардський ун-т (1821). Був священиком-унітарієм, пізніше відмовився від церковного сану (1832). У 1836 р. у м. Конкорді створив "Трансцендентальний клуб" і став засновником трансцендентальної школи в США. Злет кар'єри Е. розпочався з його лекторської діяльності (1833). Прочитані ним курси лекцій "Великі люди", "Англійська література", "Філософія історії" стали знаними не тільки в Америці, а й Англії. Вчення Е. мало спіритуалістичний характер: лише дух вважався реальністю, природа розглядалась як символ духу. Людина – мікрокосмос всередині макрокосмосу; між людською душею та універсумом існує певна відповідність, взаємозв'язок. Подібно до *Карлейля*, Е. наголошував на значенні видатних постатей в культурі та історії в цілому, зауважуючи, що їхнє особисте самоздійснення може бути вагомим для кожного з нас. Збагативши жанр морально-філософського есе завдяки таким ключовим поняттям, як "особисте моральне вдосконалення", "довіра собі" (інтуїція внутрішнього "Я", в якому розвиваються загальнолюдські істини), Е. розвивав теорію моральності у формі витонченого індивідуалізму. Його не влаштовував будь-який стан суспільства, що заважає вдосконаленню особистості. Наполегливо захищаючи ідею любові до свободи, Е. надавав першочергового значення розвиткові культури (порівняно з промислово-комерційними можливостями суспільства); обстоюючи інтереси насамперед амер. нації, вважав, що кожна нація має невичерпний потенціал для розвитку, від якого, зрештою, залежить доля усього цивілізаційного поступу.

Осн. тв.: "Природа" (1836); "Досліди" (1841); "Обранці людства" (1845 – 1847); "Суспільство і самотність" (1870); "Освіченість і соціальні цілі" (1876).

ЕМОТИВІЗМ (від англ. emotive – той,що викликає емоції, збуджує) – один із чинників метаетики. Розрізняють радикальний Е. (*Айєр*, Рассел) та поміркований Е. (Стивенсон). Виходячи із загальних засад етичної версії логічного емпіризму, Е. вважає, що лише такі етичні висловлювання мають сенс, які можуть перевірятися емпірично або ж є тавтологією логічних висловлювань. Такі моральні поняття, як "добро", "правильне", "вірне" розглядаються лише як ціннісні вирази, зміст яких не можна звести до ознак емпіричних предметів, а отже, їх неможливо зафіксувати у вигляді дескриптивних значень. Е. вбачає значення етичного висловлювання у тому, що почуття промовця, яке набуло мовного виразу, може привести, а може і не привести до появи у слухача автентичного змісту зазначеного почуття. Тобто етичні поняття мають лише емотивні значення, які можуть використовуватися як відповідники емоційних почуттів або індивідуальних емоційних уявлень.

ЕМПЕДОКЛ з Акраганта (490 – 430 до н.е.) – давньогрецьк. філософ; знатного походження, Е. відзначався багатьма обдаруваннями і різноманітними досягненнями (в галузі літератури, драматургії, політики, медицини, риторики тощо). У філософському вченні Е. здійснює синтез багатьох космогонічних ідей *досократиків*. За Е., першооснову буття складають чотири елементи (стихії): вогонь, земля, повітря та вода, як незмінні "корені сущого". Все існуюче утворюється через їх поєднання та розмежування під дією двох всесвітніх сил – Любові (дружби, приязні) та Ворожнечі (відрази, розбрату). Під дією Любові світова сфера стає єдиною, навіть розрізнення стихій зникає у вищій точці цієї єдності. Під дією Ворожнечі відбувається відчуження речей одна від одної і панує принцип множинності. Існування *Космосу* являє собою своєрідну пульсацію дії то Любові, то Ворожнечі – що призводить або до єдності, або до розмежування. Вчення про чотири елементи стало одним із принципів фізики *Аристотеля* і складало основу фізичних уявлень про речовину аж до часів *Ньютона* та Лавуазьє. Певним чином воно відтворюється й у сучасному уявленні про чотири основні агрегатні стани речовини: твердий, рідинний, газоподібний та плазматичний.

Осн. тв.: "Про суще"; "Очищення".

ЕМПІРИЗМ (від грецьк. ἐμπειρία – досвід) – філософський напрям, протилежний раціоналізмові, вважає чуттєвий досвід єдиним джерелом і критерієм вірогідного знання. Сильний бік Е. полягає в орієнтації на ретельний аналіз чуттєвості та її ролі у пізнанні. Досвід розглядається передусім як чуттєве пізнання, що виникає через взаємодію органів чуття із зовнішніми речами (зовнішній досвід), хоча більшість філософів – прибічників Е. – визнають важливість і досвіду внутрішнього, тобто усвідомлення душевних станів суб'єкта пізнання в акті інтроспекції (рефлексії). Близькі до Е., але не тотожні йому, два напрями у філософії: *прагматизм* і логічний Е. Незважаючи на те що обидва напрями ґрунтуються на Е., вони мають також власні, відмінні від нього філософські підходи. Елементи філософії Е., зокрема емпіричні пояснення процесу формування понять, пронизують всю історію філософської думки, починаючи від Античності. Але як цілісна гносеологічна концепція Е. сформувався у культурі Нового часу. *Гассенді* – франц. християнський мислитель XVII ст. – відродив емпіричне вчення Епікура. Але найвідомішим прибічником Е. в філософії цього періоду був англ. філософ *Ф. Бекон*. Центральною в його філософії була проблема наукового методу, який він розглядав як метод виведення теоретичних принципів (аксіом) із чуттєвого досвіду. Досвід трактується Ф. Беконом не як просте чуттєве споглядання, а як науковий експеримент, що має систематичний і цілеспрямований характер. На думку Ф. Бекона, дані досвіду ведуть до необхідного результату лише за умови їх раціональної обробки. Методом аналізу та узагальнення емпіричних даних він вважав наукову індукцію. Матеріаліст і номіналіст XVII ст. *Гоббс* поєднав крайній Е. у тлумаченні походження понять (які розглядав як результат фізичної дії зовнішніх речей на тілесні органи відчуттів) з раціоналізмом щодо знань. Для нього все достеменне знання має апріорний характер, оскільки воно на кшталт геометричних теорем є точним висновком із попередніх дефініцій. Найвпливовішу форму Е. в новій філософії створив *Локк*. У праці "Нариси про людський розум" він доводив, що всі знання походять із відчуттів або рефлексії. Спростовуючи теорію вроджених ідей, він розглядав стан свідомості немовляти як чисту дошку (tabula rasa). Аналізуючи джерела виникнення ідей, Локк прагнув показати, яким чином прості ідеї, що виникають у зовнішньому і внутрішньому досвіді, об'єднуються у складні. Головні способи утворення складних ідей, за Локком, – це поєднання, порівняння, абстрагування й узагальнення. Подальша еволюція британського Е. полягала у послідовному дотриманні цього принципу і звільненні філософії від залишків метафізики. Так, *Берклі*, виходячи багато в чому із теорії пізнання Локка, надав їй більш переконливого ідеалістичного характеру. Він попередньо накреслив лінію, яка зрештою привела до *феноменалізму* – погляду, згідно з яким реальність поза нашими відчуттями є "ніщо". Важливий крок у цьому напрямі було зроблено також *Г'юмом*. У Франції, завдяки зусиллям таких філософів, як *Вольтер*, Кондильяк, *Гельвецій*, Е. Локка став підґрунтям *сенсуалізму*, в межах якого всі складові духовного життя людини пояснюються через чуттєвий досвід. Послідовним прихильником Е. в англ. філософії XIX ст. був *Дж. С. Мілль*. Він дотримувався думки, що всі знання., в т. ч. математичні, мають емпіричне походження і спираються на метод *індукції*. Такий підхід характерний також для Спенсера, хоч він пропонував також пояснення іншого типу, зокрема щодо людських переконань. Останні, вважав він, значною мірою ґрунтуються на успадкуванні від попередніх поколінь. Точку зору радикального Е. в філософії науки обстоювали відомі математики та основоположники філософії сучасної фізики Кліффорд та Пірсон. У філософії XX ст. найвідоміший представник Е. – британський філософ і логік *Рассел*, який, наслідуючи Г'юма, вважав, що завданням філософії є аналіз усіх понять у термінах, які можуть бути безпосередньо віднесені до чуттєвих вражень. Теорії, обґрунтовані Расселом, а також *Вітгенштайном*, сприяли розробці варіанта логічного позитивізму нім. філософом *Карнапом*. Е., характерний для логічного позитивізму в цілому, виразно виявився у такому фундаментальному принципі, як *принцип верифікації*.

В. Гусєв

ЕМПІРИЧНЕ ЗНАННЯ – окремий, відносно самостійний тип знання, що фор-

мується в процесі безпосереднього чуттєвого досвіду засобами спостереження, моніторингу, *експерименту* і закріплюється у відповідних формах опису – реєстрації природного перебігу явищ або показань приладів, в різного роду таблицях, графіках, протоколах, статистичних зведеннях тощо. На відміну від теоретичного знання, Е. з. є безпосереднім відображенням об'єктивної реальності; за своїм змістом воно є сукупністю уявлень і *фактів* про *властивості* речей та процесів, неопосередковані зв'язки та закономірні залежності. Йому притаманна очевидність, наочність і онтологічна прозорість. Тому Е. з. наділене чуттєвою достовірністю, є самодостатнім і його істинність не потребує спеціальних процедур доведення. В пізнавальному процесі Е. з. виступає базою формування більш високих рівнів наукового знання та інтерпретації абстрактних теоретичних побудов. Абсолютизація місця і ролі Е. з. у пізнанні об'єкта веде до *емпіризму*.

П. Йолон

ЕМПІРИЧНЕ і ТЕОРЕТИЧНЕ – філософські категорії для позначення двох взаємопов'язаних рівнів пізнання та відповідної характеристики набутих знань. Емпіричне пізнання, головними пізнавальними прийомами якого є спостереження і експеримент, розкриває фактуальність досліджуваних явищ та кореляції між ними, дає описання їх у формі протоколів, спостережень, графіків, таблиць тощо. Об'єктами емпіричного пізнання є безпосередні фрагменти дійсності, осмислені свідомістю. На відміну від емпіричного теоретичний *об'єкт* – це не безпосередня репрезентація дійсності, а її логічна реконструкція за допомогою абстрагування та ідеалізації (напр., точка, що не має розмірів; абсолютно чорне тіло, ідеальний газ). Головною для теоретичного пізнання є побудова теорії, яка являє собою форму систематизованого, узагальненого, внутрішньо несуперечливого, вірогідного знання про сутність досліджуваних явищ. Теорія розкриває причини і формулює закони, що виражають внутрішні, істотні, необхідні зв'язки, дають пояснення певному колу явищ і створюють можливість передбачення в даній предметній галузі. Без нагромадження емпіричного матеріалу неможливе пізнання дійсності, однак лише теорія, яка підтверджується практикою, забезпечує проникнення в сутність явищ дійсності.

П. Йолон

ЕМПІРІОКРИТИЦИЗМ – другий етап розвитку *позитивізму*, заснований на поч. XX ст. фізиком Махом та філософом *Авенаріусом*. Відроджує суб'єктивний ідеалізм *Берклі*. Декларує прагнення подолати протистояння *матеріалізму* та *ідеалізму*. В центрі вчення Е. стоїть ідеалістично витлумачене поняття "досвід" – не як відображення об'єктивного світу, а як внутрішній зміст свідомості, незалежний від зовнішніх впливів. Єдиною реальністю є відчуття та їх комплекси. Емпіріокритики заперечують достовірність людських знань, спроможність науки досягти об'єктивної *істини*, тлумачать пізнання як засіб біологічного пристосування до зовнішнього середовища, тому актуальними стають вимоги простоти й доцільності, що відбилося в принципі "економії мислення" та ідеалі "суто описової науки". В цьому аспекті Е. має багато спільного з *прагматизмом*. Спричинений кризою класичної фізики, Е. заперечує матерію як втілення об'єктивної реальності, незалежної від суб'єкта сприйняття; тлумачиться як фізичний ідеалізм.

М. Кисельов

ЕНГЕЛЬС, Фридрих (1820, Бармен, Пруссія – 1895) – нім. мислитель, суспільний діяч, один із засновників *марксизму*. Син підприємця (текстильного фабриканта), він присвятив свою творчість і діяльність доведенню минущого характеру суспільства приватної власності та необхідності революційної його заміни соціалізмом (*комунізмом*). Сподвижник і друг *Маркса*. На відміну від нього Е. прийшов до ідей соціалізму переважно на ґрунті філософських міркувань (особливо теорії відчуження). Соціалістична орієнтація Е. мала витоки насамперед в політекономії і реальних суспільно-економічних колізіях (які особливо мали місце в Англії на поч. 40-х рр. XIX ст). При всій єдності поглядів Маркса й Е. між ними є певні відмінності. Головним принципом філософії Маркса був принцип практики, яку він розумів як основу всіх виявів існування людини. Відповідним принципом у Е. бу-

ло "велике основне питання всієї, особливо новітньої філософії" – про відношення мислення до буття, духу до природи: про первинність чи вторинність останньої, про пізнаваність світу. З огляду на це, Маркс вважав головним недоліком усього попереднього матеріалізму споглядальність, а Е. – його механістичний, метафізичний характер та ідеалізм у розумінні історії. Це відбилося і на розумінні природи. Якщо Маркс бачить її в контексті практики, то Е. зосереджує свою увагу на природі як такій ("Діалектика природи"). Характерною рисою творчості Е. є багатоманітність його зацікавлень та наукових інтересів. Він спеціально вивчав природознавство, військову справу, житлове й селянське питання тощо і на основі цього створив відповідні концепції. Помітною є протилежність загальних тенденцій духовної еволюції двох засновників марксизму: Маркс від ранніх філософських творів перейшов до політекономії і на ній, зрештою, зупинився. Е. продовжував розробляти марксизм в усіх його відгалуженнях (напр., "Анти-Дюринг") й інтерес до філософських досліджень з часом у нього не спадав. Матеріалізм і діалектику Е. аналізував і розробляв у загальному вигляді, тоді як у Маркса вони підпорядковані конкретному предмету його досліджень. Розробити, викласти і донести до широкого читача філософію марксизму випало саме на долю Е. Він називав її по-різному: "новий матеріалізм", "сучасний матеріалізм", "матеріалістична діалектика", маючи на увазі, що "сучасний матеріалізм" є по суті діалектичним і що продовження його становить "матеріалістичне розуміння історії", або "історичний матеріалізм". Термін "діалектичний матеріалізм" запровадив Дицген. У 90-ті рр. XIX ст. Е. критично переосмислив певні аспекти історії і практики соціалізму. У вступі до праці Маркса "Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р." (1895) він оцінив свої і Маркса очікування близької революції як ілюзію, а способи боротьби, котрі тоді застосовувалися, – як застарілі; звернув увагу на новий для того часу, але ефективний засіб трансформації суспільства – всезагальне виборче право. Е.-вчений помітив і вказав на можливий перехід від насильницьких до мирних, парламентських способів боротьби. В праці "До критики соціал-демократичної програми 1891 р." Е. дійшов висновку, що в розвинутих країнах: Франції, Англії, Америці (але не в "деспотичній" Німеччині) можливе мирне "вростання" старого суспільства в соціалізм (втім, це "вростання" зберігало революційний зміст – заміну приватної власності суспільною). Е. – видатний прогнозист соціальних явищ. Майже за 20 років наперед (у 1895 р.) він передбачив настання доби світових війн. Але найбільш вражаючим є передбачення ним революції в Росії. Е. припускав, що почнеться вона в Петербурзі, буде здійснена невеликим гуртом людей, надасть поштовху до розвалу усієї системи і вивільнить такі руйнівні сили, які потім неможливо буде приборкати; але згодом люди, котрі здійснять революцію, переконаються в тому, що вони вчинили те, чого самі не знали й не хотіли. Е., слідом за *Гегелем*, називав такий перебіг подій "іронією історії".

Осн. тв.: "Становище робітничого класу в Англії" (1845); "Анти-Дюринг" (1878); "Походження сім'ї, приватної власності і держави" (1884); "Діалектика природи" (напис. 1873 – 1883 рр., опубл. 1925 р.); "Людвіг Фоєрбах і кінець класичної німецької філософії" (1886).

В. Білодід

ЕНЕРГЕТИЗМ – течія в філософії природознавства, яка виходить з визнання енергії першоосновою світу. Основоположником її вважається Оствальд, який у "Філософії природи" зробив спробу обґрунтувати цю тезу. Деяке пожвавлення інтересу до Е. в філософії науки мало місце після відкриття явища радіоактивності, коли виявилося, що радіоактивне випромінювання супроводжувалося деяким зменшенням маси радіоактивної речовини, а також після відкриття *Ейнштейном* т. зв. закону взаємозв'язку маси й енергії ($E = mc^2$). Проти енергетичний матеріалізм пропонує два традиційних заперечення: 1) замість матерії Е. висуває на роль першооснови буття енергію, в яку, згідно з Е., ця остання може перетворюватися; 2) Е. розриває іманентний зв'язок між матерією й рухом. У межах Е. т. зв. анігіляція елементарних часток у ядерних взаємодіях трактується як зникнення матерії й перетворення її на чисту енергію. Е. є однією з форм філо-

софії природи, з долею якої майже ніяк не пов'язана історія сучасного природознавства.

Ф. Канак

ЕНТЕЛЕХІЯ (від грецьк. ἐντελέχια – здійсненість) – термін філософії *Аристотеля*, що позначає актуальну дійсність предмета на відміну від його потенції (можливості буття); виражає єдність матеріальної, формальної, діючої та цільової причин. Якщо матерія, згідно з Аристотелем, є лише чистою можливістю, то Е. є такою формою (або формальною причиною), котра одночасно містить енергію діючої причини та спрямованість цільової причини, що і є реалізацією цілісності речі. Аристотель пов'язує Е. з енергією, оскільки і перша, і друга означає рух, актуалізацію можливості. Однак, якщо енергія є діяльністю, котра походить від "діла" (ergon), то Е. має смисловий відтінок уже реалізованої мети (telos) цієї діяльності. Формальна, діюча і цільова причини можуть також зосереджуватися, за Аристотелем, і в "Першодвигуні". У філософії Нового часу поняття Е. використовував *Ляйбніц* у своїй монадології. До нього також зверталася віталістична біологія (див. *Віталізм*). У XX ст. воно характерне для *синергетики*.

Я. Любивий

ЕНТИМЕМА (від грецьк. ἐνυμέομαι – маю на думці) – неповний, скорочений *силогізм*, в якому один із засновків або висновок в явному вигляді не сформульовані, хоч їх мають на увазі. Напр., у міркуванні "Всі філософи мудрі, отже, Сократ мудрий" в явному вигляді не сформульований менший засновок: "Сократ – філософ". Застосування Е. значно прискорює процес обміну думками, а також посилює переконливість міркувань. Услід за *Аристотелем*, Е. інколи характеризують (на противагу демонстративним міркуванням) як риторичний силогізм, "силогізм із ймовірного". На відміну від повних силогізмів, використання Е. дещо утруднює виявлення можливих помилок, які можуть існувати або свідомо припускатись саме в пропущених засновках чи висновку. Логіка аналізує правильність/неправильність Е. (т. зв. проблема ентимематичного слідування) через відновлення Е. до повного силогізму. За допомогою Е. будують більш складні силогізми – *епіхейреми*.

ЕНТРОПІЯ (від грецьк. ἐν – в і τροπή – поворот, зміна, перетворення) – загальнонаукове поняття, яке відіграє центральну роль у науково-теоретичному описі еволюційних процесів фізики, біології та ін. наук. Поняття "Е." вперше було введене Клаузіусом (1865) для визначення міри незворотного розсіяння енергії в термодинамічній системі, де термін "Е." означає особливу функцію стану системи. Т. зв. нерівність Клаузіуса дозволяє визначити характер процесів, що відбуваються в адіабатично ізольованій системі, тобто процесів, які відбуваються без теплообміну з навколишнім середовищем. Можливими є тільки процеси, за яких Е. або залишається незмінною (зворотні процеси), або зростає (незворотні процеси). Поняття "Е.", застосоване до термодинамічно нерівноважних або незворотних станів, виражає міру "старіння" системи. Воно набуло широкого застосування в інших областях науки. В статистичній фізиці Е. характеризує міру ймовірності здійснення будь-якого макроскопічного стану. В теорії інформації Е. – міра невизначеності будь-якого досліду, який може мати різні наслідки. Поняття "Е." може відігравати велику роль у розумінні процесів, що відбуваються в живих організмах, оскільки останні можна розглядати як складну відкриту систему, що знаходиться у нерівноважному, але стаціонарному стані.

ЕПІКТЕТ (бл. 50, Гієраполь, Фригія – бл. 138) – давньогрецьк. філософ, представник пізнього *стоїцизму*. Раб одного з охоронців Нерона, деякий час був секретарем останнього, пізніше відпущений на волю. Заснувавши власну школу, проповідував стоїчну мораль у бесідах і вуличних суперечках. Вів украй аскетичний спосіб життя. Про вчення Е. можна судити лише із записів його учня – історика Флавія Аріана: "Роздуми Епіктета" (з 8-ми книг збереглося 4) і "Дружні бесіди Епіктета" (дійшли лише фрагменти з 12-ти книг). Основною ідеєю Е. є необхідність досягнення й утвердження людиною духовної свободи і моральної позиції за будь-яких зовнішніх обставин – рабства чи можновладності, злида-

рювання чи розкошів. Однак при цьому Е. засуджує рабство як моральне потворство, яке призводить до духовної вбогості, а то й ницості як раба, так і його господаря. Господар, що піддається сваволі власних примх, – навіть більший невільник, аніж раб, що стійко долає труднощі долі. Вище благо Е. вбачав в узгодженості дій, поведінки, бажань і думок людини з природою, універсумом (божественними законами); вищу мету людини вбачав у свідомому підпорядкуванні своєї життєдіяльності розумній, божественній (природній) необхідності, що єднає особистість як розумну істоту з Богом та дотримання якої і є справжньою свободою. Від природи всі люди рівні, і лише зовнішні, випадкові обставини порушують цю рівність, ставлячи їх у позірно різне, часто-густо діаметрально протилежне становище. Тому покликання людини полягає не стільки у виборі своєї життєвої ролі, скільки у внутрішньому, моральному самовдосконаленні. Чимало ідей філософії Е. були розвинені римськими еклектичними вченнями, християнством. Письмових творів після Е. не залишилося.

ЕПІКУР (342, о. Самос – 270 до н. е.) – давньогрецьк. філософ, народився в сім'ї вчителя. Близько 309 р. почав навчати філософії в Колофоні, Мітилені, Лампсаку. Заснована в 306 р. власна школа отримала назву "Сад Епікура" і проіснувала вісім століть. Систему філософських поглядів виклав у численних (понад 300) письмових творах і листах, а також у бесідах з учнями та друзями. З письмової спадщини Е. збереглися лише "Лист до Геродота" і "Лист до Піфокла", в яких викладені погляди Е. на природу; "Лист до Менекея", що містить думки з питань моралі; а також "Головні думки", де в стислій, виразній формі виражені наріжні ідеї вчення Е. Останнє поділяється на три частини: "каноніку" (теорію пізнання), "фізику" (натурфілософію) й етику. Основною метою філософії Е. є, на відміну від представників класичної давньогрецьк. філософії, не приріст нового знання, а опанування людиною мистецтва жити гідно, забезпечувати спокій своєї душі та зберігати духовну стійкість; протистояти також страху смерті, різноманітним стражданням і пристрастям. Е. джерелом знання вважав чуттєві сприйняття.

ЕПІКУРЕЇЗМ – давньогрецьк. філософське вчення періоду еллінізму. Своєю назвою завдячує філософу *Епікуру*. Е. має яскраво виражену етичну спрямованість. Головною метою особистості вважається досягнення щастя шляхом пошуків насолоди й уникання страждань. Велику роль в Е. відіграє поняття "міри"; саме вона не дозволяє насолоді перейти в страждання. Крім того, існує два типи насолод: фізичні і духовні. В фізичних насолодах, за Е., варто задовольнятися життєво найпотрібнішим і уникати марнотних бажань. Духовні насолоди стоять на щабель вище, бо не залежать від зовнішніх обставин. До духовних насолод Е. зараховує пізнання, що позбавляє людину марновірства і страху смерті, а також мудрість, справедливість, дружбу. Найбільш послідовним прихильником Е. був *Лукрецій Кар* (трактат "Про природу речей"). Пізній Е. був поглинутий християнською культурою. Нова хвиля його поширення припадає на добу *Відродження*. Доволі стійким виявився синтез Е. з *платонізмом* (діячі флорентійського Ренесансу) та стоїцизмом (*Монтень, Еразм Роттердамський*). Е. також сприймався як альтернатива умоглядному аристотелізму (*Гассенді*). Ідеї, що тяжіли до пояснення етики через фізику, яскраво виявилися в працях сенсуалістів, які поєднували елементи Е. з досягненнями тогочасних природничих наук та кальвіністським антропологічним вченням. Значного поширення Е. набув у Франції доби Просвітництва. Характерним для цього періоду було його ототожнення з *гедонізмом*. Елементи Е. наявні в *позитивізмі* та *екзистенціалізмі*. Засновник гуманістичної психології *Фромм* вважав Епікура одним із перших представників гуманістичного світогляду.

ЕПІСИЛОГІЗМ (від грецьк. ἐπι – префікс, що означає перебування над чимось або на чомусь; рух проти чогось, надмірність тощо; συλλογισμός – міркування, умовивід) – силогізм, що є складовою частиною *полісилогізму*. Один із засновків Е. водночас є висновком попереднього *силогізму* – *просилогізму* (іншої складової частини полісилогізму).

ЕПІСТЕМОЛОГІЯ (від грецьк. ἐπιστήμη – знання; λόγος – слово, вчення) – галузь

філософії, яка досліджує наукове пізнання, що історично розвивається, у всій повноті його соціокультурних вимірів. В епіцентрі проблемного поля Е. знаходяться питання, які стосуються природи пізнання, його генези, історичної еволюції, умов достовірності його результатів, історичної зміни його структури, соціокультурного статусу, стратегічних цілей, взаємозв'язків із життєвим світом людини, з мовною, духовно-практичною, виробничою, технологічною та іншими видами некогнітивної діяльності, з усім розмаїттям соціокультурних практик. Залежно від специфіки філософських припущень, які знаходяться в основі Е., вона може бути: "Е. здорового розуму", "натуралістична Е.", "історична Е.", "аналітична Е.", "еволюційна Е.", "генетична Е." та ін. У наш час не існує впливових філософських течій, у яких була б відсутня своя власна Е. Проте далеко не у кожній із них Е. займає панівне становище. Статусом домінанти вона звичайно наділена лише у розмаїтих течіях сцієнтизму (*позитивізм, аналітична філософія, критичний раціоналізм, постпозитивізм, критичний реалізм* і т. ін.). В антисцієнтистських напрямах філософської думки (*екзистенціалізм, феноменалізм*, герменевтичний реалізм, *антропологія філософська* і т.ін.) проблематика Е. не займає центрального місця (див. *Теорія пізнання*).

ЕПІХЕЙРЕМА (від грецьк. ἐπιχείρημα – скорочений умовивід) – *силогізм*, обидва засновки якого представлені *ентимемами*. Схема Е.:

(1) Всі M є P, позаяк M є N;
(2) Всі S є M, позаяк S є O;
———————————
(3) Всі S є P.

Правильність Е. перевіряють через відновлення кожної ентимеми – складника Е. в повний силогізм. Із висновків відновлених повних силогізмів будують новий силогізм. Якщо висновок останнього співпадатиме із висновком аналізованої Е., то Е. буде правильно побудованою. Засновки (1) і (2) можна представити відповідно:

(1) Всі N є P ;	(2) Всі O є M;
Всі M є N;	Всі S є O;
———	———
Всі M є P.	Всі S є M.

Отримані висновки можна перетворити на більший та менший засновки нового силогізму:

Всі M є P;
Всі S є M;
———
Всі S є P.

Кожну Е. можливо перетворити в *сорит*, якщо засновки Е. перетворити в повні силогізми і розташувати їх певним чином (див. *Силогізм, Ентимема, Сорит*).

ЕРАЗМ РОТТЕРДАМСЬКИЙ, Дезидерій (псевдонім Герхарда Герхардса) (1466, Роттердам – 1536) – голланд. мислитель, теолог, письменник доби *Відродження*, цілком підставово зажив слави лідера європейського гуманізму. Навчався і викладав у Парижі, згодом у головних культурних центрах Європи. В Сорбонні вивчав середньовічну філософію і теологію. Останні роки життя провів у Базелі, займаючись письменницькою, перекладацькою та редакторською діяльністю. Зусиллями Е.Р. були видані грецьк. текст Нового Завіту та його латин. переклад, здійснені численні коментарі до Євангелій. Проте значно більшої популярності набув як письменник-сатирик. Найвідоміший твір Е.Р. – "Похвала глупоті", в якому він піддає нищівній критиці крайнощі схоластичної псевдомудрості. Характерне для гуманістів протистояння середньовічній схоластиці досягає у цій книзі кульмінації. Світовідчуття Е.Р. ґрунтується на двох тезах: 1) парадоксальна двоїстість усіх явищ буття та 2) згубність будь-якої одержимості, що межує з інтелектуальною засліпленістю. Сутність поглядів Е.Р. полягає в свободі та ясності духу, миролюбстві, здоровому глузді, освіченості, опозицію яким становлять фанатизм, невігластво, насильство, лицемірство, ускладненість. Е.Р. був прихильником церковної реформи, прагнув звільнити християнство від псевдовченості та догматизму, виявити його істинне, приховане під зовнішньою обрядовістю значення. Реформу церкви розумів як відродження первісного християнства. Пристрасно захищав свободу волі; у цьому питанні його гнівним опонентом був *Лютер*. Захист свободи волі Е.Р. базувався на принципі скептицизму та розкритті можливостей людського розуму. Підтримував концепцію християнського

епікуреїзму, сполучаючи принцип насолоди *Епікура* із цінностями християнської моралі.

Осн. тв.: "Презирство світу" (1490); "Похвала глупоті" (1509); "Про свободу волі" (1524); "Послідовник Епікура" (1533).

ЕРИСТИКА (від грецьк. ἐριστική чи від ἐρίζω – сперечаюся) – мистецтво дискутувати; вчення про логічну структуру, функції та правила ведення суперечки. Е. виникла в Стародавній Греції як засіб відшукання істини в процесі суперечки. Поділялася на діалектику і софістику. Діалектику розвивав *Сократ*. Софістика зводила Е. до сукупності засобів захисту або спростування будь-яких положень незалежно від того, істинні вони чи хибні. Тому *Аристотель* визначив Е. як боротьбу під час суперечки неясними засобами. В наш час Е. відрізняють від софістики. Наукові основи Е. пов'язані з математичною теорією рішень та теорією конфліктів, логікою питань та правдоподібних висловлювань, логікою наукового дослідження та психологією творчості.

ЕРОС – 1) Взаємини між чоловіком та жінкою на духовному, душевному та сексуальному рівнях, які у вищих своїх проявах стають еротичною любов'ю. 2) Бог любові в давньогрецькій та римській міфології (синоніми: лат. Амур, Купідон). Архетиповим для античного світу є міф про пошуки Е. Психеєю, яка поєднується із ним після драматичних випробувань. *Емпедокл* розглядає Е. як єдність чоловічого з жіночим; Афродита є силою, яка з'єднує елементи буття у цілісність. *Платон* називає Е. "найдавнішим із богів", який не має батьків. Сутність Е., за Платоном, це потяг до краси й Абсолюту, тому практика анамнезису, яка повертає людину у світ гармонії, є еротичною за природою. У філософській та психологічній культурі XX ст. поняття "Е." використовується досить широко. *Фройд* на ранньому етапі творчості ототожнює Е. з енергією лібідо, а пізніше вияскравлює його природу, протиставляючи Танатосу. Бердяєв розглядає Е. як творче злиття чоловічого та жіночого, що дарує їм боголюдські риси. З друг. пол. XX ст. поняття "Е.", як правило, протиставляється поняттю "секс". Е. розглядається як духовно-душевне злиття чоловіка та жінки, секс – як тілесно-інстинктивне злиття, з іншого боку, підкреслюється необхідність єдності еротичного і сексуального. Мей наголошує суперечність сексу та Е. в екзистенційному просторі сучасної людини і необхідність їх гармонізації, відсутність якої деформує волю і здатність любити. Лоуен показує, як слабкість духовно-еротичної єдності руйнує сексуальну гармонію (див. *Любов*).

Н. Хамітов

ЕСТЕТИКА (від грецьк. αἰσθητικός – здатний відчувати) – загальна характеристика певної сфери пізнання ("нижчої теорії пізнання" у порівнянні з логікою) (*Баумгартен*). Це визначило в подальшому долю Е. порівняно із "філософією мистецтва", яка мала попередню багатовікову історію. *Кант* ("Критика здатності судження") сформулював принцип автономії Е. та мистецтва, показавши, що його не можна зводити до чуттєво-приємного, утилітарно-доцільного та раціонально-дискурсивного. Доцільність Е. міститься не в самих речах та їхніх об'єктивних властивостях, а у відношенні їх до суб'єкта та його здібностей, в почутті задоволення, обумовленому вільною грою розуму та уяви при безпосередньому спогляданні речей. У європейській традиції Е. остаточно визначилась як галузь філософського знання, виробленого *нім. класичною філософією*. Вирішальним поштовхом до розвитку Е. послужила кантівська ідея "незацікавленості судження смаку". Кантівські ідеї автономії естетичного і розуміння його як ланки між емпіричною необхідністю та моральною свободою були розвинуті Шиллером ("Листи про естетичне виховання") у тлумаченні Е. як самостійної сфери "гри" та "видимості", як образу, що поєднує форму і матерію, чуттєвість і духовність людини. Якщо Кант ще залишається на позиції Баумгартена і називає Е. наукою про "правила чуттєвості взагалі", то *Гегель* ототожнює Е. з "філософією мистецтва", оскільки її предметом є "царство прекрасного", або художня творчість. У зв'язку з цим категорія Е. не знаходить у Гегеля безпосередньої розробки, хоч категорія "прекрасного" як "чуттєвого явлення ідеї", як єдності ідеї та її індивідуального втілення в

дійсності певною мірою є також характеристикою Е. в сфері мистецтва. З розвитком позитивізму проблеми "філософії мистецтва" залишаються поза увагою естетиків, які намагаються пояснити естетичні феномени з огляду на емпіричні дослідження та дані конкретних наук. Звідси бере свій початок проблема розмежування та визначення своєрідності "художнього" та Е., естетичної діяльності і мистецтва тощо. Водночас набувають поширення соціологічні (Спенсер, *Конт*), психофізіологічні (Фехнер), психологічні (Ліппс), культурологічні (Тейлор) дослідження феноменів Е. як таких, що вийшли за межі мистецтва і ототожнюються з усією сферою культури. З кін. XIX ст., особливо під впливом неокантіанської школи філософії, що запровадила ціннісне розуміння естетичного, ідей *Кассирера* про символічну природу культури та мистецтва, принципової спорідненості естетичної і міфологічної свідомості в герменевтиці *Гадамера* на нових засадах сформувалось уявлення про всезагальність Е. як ціннісної експресивної форми, властивої людській культурі в цілому. Іншим шляхом до обґрунтування всезагальності Е. йшов *марксизм*, який пов'язував Е. із практичною діяльністю людини, через дослідження загальних закономірностей практично-духовного освоєння людиною дійсності, яка робить спроможним естетичне відношення і сприйняття. Марксистське уявлення про всезагальність Е. знайшло свій розвиток у критиці репресивної тотальності й афірмативного мистецтва *Адорно*, а також запропонованій *Бодріяром* концепції "трансестетики". Наголошення всезагальності у марксистській Е. суголосне апології сакрального теургічного призначення естетичного у рос. релігійній філософії (*Флоренський, Федоров*). Проблеми співвідношення Е. та раціонального, Е. та етичного, Е. та утилітарного, Е. та художнього залишаються актуальними теоретичними проблемами сучасної Е.

О. Білий, Л. Левчук

ЕСХАТОЛОГІЯ (від грецьк. ἐσχατος – останній, кінцевий і λόγος –вчення) – релігієзнавчий, теологічний термін, який включає: 1) елементи вчення різних релігійних систем про кінцеву долю людства і людини; 2) розділ християнського канонічного вчення про Страшний (Останній) Суд і його класичні та некласичні, єретичні трактування богословами. Розробкою християнської Е. займалися видатні теологи раннього християнства, Середньовіччя, Нового і Новітнього часу. Тематика Страшного Суду Месії безпосередньо пов'язана з кінцевим спасінням як метою існування людини і людства, спокутуванням гріхів і поверненням до Бога. У християнській Е. відсутній дуалізм: спасіння людини визначає спасіння людства і навпаки. Згідно з поглядами *Оригена*, кінець світу має привести до порятунку всіх грішників. Упродовж християнської цивілізації есхатологічне вчення набувало різного змісту й діапазону – від канонічних трактатів до символу віри окремих сект та революційних рухів Середньовіччя. Есхатологічна тематика у Новий час розроблялася західними богословами у гносеологічному, натуралістичному контексті (*Тейяр де Шарден*, Ренер), а також рос. ідеалістами (*Бердяєв*) й еклектиками (Мережковський). Е. знайшла відображення у світогляді нетрадиційних релігій західнохристиянського і східнохристиянського взірця (західний окультизм, теософія, вчення Живої Етики).

ЕТИКА (від грецьк. ἦθος – звичай) – 1) філософська дисципліна, об'єктом вивчення якої є мораль, моральність; 2) система моральних норм і цінностей, що є характерною для певної культурної або релігійної спільноти, соціальної чи професійної групи людей. Е. як філософська наука зосереджує увагу на проблемах сутності й функціонування моралі, досліджує специфіку моральних норм і цінностей та шляхи їх обґрунтування, з'ясовує моральні аспекти людської свідомості, діяльності, спілкування і світоставлення, аналізує мову моралі, значення і функції моральних висловлювань. Як позначення вчень про моральність термін "Е." закріплюється у філософському вжитку від IVст. до н.е. завдяки працям *Аристотеля* "Нікомахова етика", "Евдемова етика", "Велика етика". За Аристотелем, Е. займає середнє положення між психологією та політикою; разом з останньою вона утворює

галузь практичного пізнання (на відміну від пізнання умоглядно-теоретичного, з одного боку, і творчо-виробничого, з іншого). Згодом стоїки розподілили філософію на три основні галузі: логіку, фізику (пізніше метафізику) та Е.; традиція такого розподілу закріпилась у європейській філософській культурі. *Кант* поєднав підходи Аристотеля та стоїків, пов'язавши *практичний розум* як основу моральності з ідеєю свободи у її протиставленні світові природних закономірностей. Нове посилення інтересу до осмислення Е. в контексті практичної філософії – у взаємозв'язку з економікою, політикою, філософією права – спостерігаємо в кін. XX ст., зокрема, на базі трансцендентальної прагматики (*Апель, Габермас* та ін.). Водночас упродовж усієї історії Е. істотним був зв'язок з філософською антропологією. Іноді Е. поставала як прямий висновок з останньої (*Г'юм*, франц. просвітники), інколи – як її складова частина, що впливає на характер цілого (*Фоєрбах*, Гелен, *Фромм*), в інших випадках – як перенесення її істотної проблематики у сферу практичного самовизначення суб'єкта (*К'єркегор* та ін.). Структура етичного знання визначається наявністю в ньому таких основних підрозділів: а) описова, або дескриптивна, Е., що опікується дослідженням реальних феноменів моральності в їхньому історичному, соціальному, етнічному та іншому контекстах; б) нормативна Е., яка концептуалізує нормативно-ціннісний підхід до моральності, досліджує проблеми регуляції поведінки, кодифікує й систематизує приписи моралі; в) власне філософсько-методологічна теорія моралі, яку в XX ст. іноді визначають як метаетику (переважно стосовно тих її розділів, що пов'язані з аналізом мови моралі, дослідженням значення моральних термінів і суджень). Розрізняють також загальну і прикладну Е. (зокрема, професійну); макроетику, що обіймає норми і принципи, здатні до універсалізації, й Е. локальних спільнот (зокрема, етноетику), яка являє собою концептуалізацію відповідних партикулярних систем субстанційної моральності. Напрями в Е. визначаються як за характером осмислення основних етичних проблем, так і за способом обґрунтування моралі загалом. За першим критерієм в Е. вичленовуються такі напрями, як *евдемонізм*, що кладе в основу осмислення моральних явищ принцип щастя; *гедонізм*, який подібним чином спирається на принцип насолоди; *утилітаризм*, що виходить з ідеї корисності; перфекціонізм, що утверджує досконалість як вищий критерій моральних цінностей та ін. Деонтологія етична висуває на передній план модальність належного, тоді як аксіологія розглядає моральні проблеми у перспективі цінностей тощо. За способом обґрунтування моралі виділяють теологічну Е., що базується на авторитеті Св. письма; автономну Е., що прагне обґрунтувати мораль, виходячи з її власних даних; соціально-апробативну Е. (*Дюркгейм*, Леві-Брюль та ін.), яка виводить свідомість обов'язку з суспільних очікувань і вимог; екзистенційну; феноменологічну; психоаналітичну; комунікативно-дискурсивну Е. та ін. Проблемно-тематичний спектр етичної думки охоплює: а) проблеми власне моралі як певної нормативно-ціннісної системи; б) проблеми моральності як галузі практичних стосунків, звичаїв, вчинків; в) проблеми смисложиттєвого пошуку і внутрішнього самовизначення людини. Конкретна тематика філософської Е. зазнає істотних змін в історичному процесі. Так, в античній Е. головна увага приділялася етичним чеснотам і шляхам морального вдосконалення людського індивіда; в релігійній культурі Середньовіччя на передній план виступають проблеми внутрішнього душевного життя людини, свободи волі і Божественної предестинації, вибору між добром і злом. В епоху Ренесансу утверджується Е. й ідеологія гуманізму, яка відводить особистості вищий щабель в ієрархії цінностей, висуває ідеал її всебічного і гармонійного розвитку, водночас засвідчуючи амбівалентність і драматизм суто індивідуального самоствердження. Доба Реформації і Новий час формують етичні підвалини активної людської діяльності, зокрема у господарсько-виробничій сфері; актуалізуються проблеми етичного осмислення суспільного життя й відносин. Е. XX ст. усвідомлює засади і проблематику інтерсуб'єктивності, утверджує принципову цінність життя як такого і разом з тим кожної людської індивідуальності в її наявному бутті, обстоює свободу і права людини.

Сучасні умови порушують низку гострих етичних проблем. Зростання технологічного потенціалу людства вимагає дієвого етичного осмислення всієї сукупності стосунків людини із світом. Формується *екологічна Е.* Трансформаційні процеси у посттоталітарних країнах породжують потребу в новому осмисленні взаємин Е. й політики, зорієнтованому на відкрите демократичне суспільство. Розвиток науки, техніки і культури започатковує нові проблеми також у конкретних галузях прикладної Е., як-от педагогічна, наукова, підприємницька, лікарська Е., веде до появи нових етичних дисциплін (див. *Біоетика*).

В. Малахов

ЕТИКА ДІАЛОГІЧНА – напрям в етиці, що вбачає джерело моральних зобов'язань суб'єкта в стосунках до Іншого. Ґрунтується на засадах філософії діалогу *Бубера*, Розенцвайга, *Бахтина, Левінаса* та ін. Акцентує необхідність самоподолання Я, його відкритості й співпричетності щодо Інших і разом з тим наполягає на збереженні смислової дистанції в міжсуб'єктних стосунках. Являє специфічний варіант подолання опозицій автономної й гетерономної, деонтологічної й аксіологічної етики. Висуває проблеми співвідношення зобов'язань щодо Ти й Інших у третій особі, симетрії (Бубер) й асиметрії (Левінас) в інтерсуб'єктивних взаєминах, ідей множинності людських світів і "ціннісної вертикалі" (Батищев), що уможливлює діалог. Має перспективи застосування в галузі як міжособистісних, так і міжкультурних, міжконфесійних та ін. відносин.

ЕТИКА ФОРМАЛЬНА і МАТЕРІАЛЬНА – відмінність між Е. ф. та Е. м., що була вперше тематизована *Кантом*, а потім конкретизована *Шелером* (в опозиції Канту), ґрунтується на розбіжності поглядів щодо морально-етичного підґрунтя людських прагнень та дій. Якщо Е. м. (Шелер, *Гартман* та ін.) виходить із того, що моральні належності спираються на змістово визначені цінності, з яких виводяться моральні норми, то Е. ф. (Кант, дискурсивна етика) спирається на формальні принципи розуму, завдяки яким обґрунтовуються і матеріальні (змістові) цінності. Сучасним проявом Е. м. є етика ціннісного консерватизму, яка ґрунтується на певній ієрархії цінностей. Навпаки, комунікативна (дискурсивна) етика є формалістичною, оскільки вона виходить із формальних процедур *дискурсу*, на якому ґрунтуються норми і цінності.

ЕТИКЕТ (від флам. steeken – встромляти) – система правил поведінки і відповідних ритуалізованих дій, призначення якої – зовнішньо впорядковувати людські взаємини через суворе узгодження форм поведінки з тією чи іншою ситуацією спілкування. Термін "Е." виник у XVII ст. при франц. королівському дворі, коли було запроваджено спеціальні картки для придворних із переліком обов'язкових правил поведінки. Певну цілісність сукупності правил і прийомів Е. надає їх зв'язок із формами моральних стосунків (повага, шанобливість, тактовність, делікатність, ґречність тощо), а через них – із засадничими моральними цінностями (людська гідність, загальне порозуміння та ін.). Це робить Е. підсистемою моральної культури суспільства. У різних формах свій Е. мають усі культури і прошарки населення; пріоритетними сферами його поширення і побутування є світське життя, дипломатія, судочинство, військова служба.

В. Нестеренко

ЕТИЧНИЙ РЕЛЯТИВІЗМ – теоретичний принцип пізнання та інтерпретації феномена моралі і тип етичного вчення, що ним засновується. Методологічною засадою Е. р. є абсолютизація історичності моралі та відносності моральних поглядів, норм, кодексів. Е. р., особливо у його радикальних формах, заперечує моральні універсалії, елімінує з етичної теорії проблему істини ("правильності" та, відповідно, хибності), відмовляється від спроб раціонального обґрунтування моральних настанов. Одна з основних особливостей Е. р. – наголос на конкретній соціокультурній та емотивно-психологічній детермінованості моральних поглядів і суджень, що позбавляє їх загальної "обов'язковості". Виникнувши у стародавні часи (школа скептиків), Е. р. прибирав різних форм – культур-антропологічний (Герсковіц), емотивно-цін-

нісний (Вестермарк), лінгвістичний (Геєр, Франкена), ситуаційний (Флетчер, Фут). У новітній етиці тенденція релятивізації моралі значно посилилась, а у філософії *постмодернізму* набула статусу визначального теоретичного конструкта: "контекстуальний релятивізм" Платта, "епістемологічний Е. р." Хармена. При цьому відбувається модернізація релятивістських постулатів – ідея непередбачуваності, випадковості моральних вчинків ("перспективізм"). Прихильники сучасного Е. р. вважають, що саме антинормативний, вільний від диктату абсолютів стиль морального мислення, який руйнує "репресивний образ" моральних настанов і всезагальних етичних формул, сприяє звільненню людини, зростанню її свободи. Втім багато в чому справедливе заперечення раціонально визначеної моральної нормативності й абстрактної "належності" у Е. р. обертається іншою метатеоретичною хибою – онтологізацією випадковості, наголошенням радикальної контекстності моральних вчинків. Опоненти Е. р. з огляду на це пропонують різні варіанти розв'язання дихотомії абсолютного і відносного у моралі: "комунікативна етика" (*Апель, Габермас*), ціннісний етичний консерватизм (Клюксен), етичний "комунітаризм" (Тейлор), які прагнуть подолати крайнощі Е. р., що нерідко використовується для виправдання морального нігілізму і вседозволеності. Антирелятивістські етичні концепції розробляють теоретичні засади філософії моралі, які не потребують подальшого обґрунтування (ідеї дискурсивної етики, макроетики взаємовідповідальності, конвенційної "внутрішньої" моралі тощо). В сучасній етико-філософській літературі спостерігається також спроба сформувати соціально верифікований варіант Е. р., використовуючи для цього ідеї суспільного договору та аргументи антропологічного характеру. Ці концепції відбивають суспільну потребу у "новій етиці", адекватній часу, вимогам "практичної філософії", етичної "меліорації" суспільства, сучасної виховної та освітньої діяльності.

В. Пазенок

ЕТНОЕКОЛОГІЯ – науковий напрям на перетині етнографії та екології людини, який вивчає форми взаємозв'язків етнічних спільнот з їх довкіллям. Е. також визначають як напрям, що досліджує традиційні екологічні знання, тобто знання місцевого населення про своє довкілля та шляхи використання цих знань в освоєнні довкілля, його ресурсів та окремих елементів в інших сферах матеріального й духовного життя. Традиційні екологічні знання – це системи знань, набутих певною культурою для класифікації об'єктів, діяльності та подій *універсуму* даної культури. Вони репрезентують *досвід*, накопичений упродовж тривалого часу спілкування людських спільнот з їх безпосереднім довкіллям. Поняття традиційних екологічних знань увійшло в науковий обіг у 1980-х рр. На відміну від наукових екологічних знань, традиційні екологічні знання є не просто системою знань та їх практичного застосування, а інтегрованою системою знань, практики та вірувань.

Т. Гардашук

ЕТНОЕТИКА – галузь етичного знання, новий різновид теорії моралі, який з'ясовує співвідношення моральних універсалій і національно-специфічних моральних уявлень та норм, особливостей відбиття в них вселюдських моральних вимог. Базуючись на комунікативному принципі рівноправ'я та справедливості щодо відмінних моральних цінностей, Е. конкретизує та доповнює макроетику, етику *екуменізму*. Як розділ теорії моралі Е. вивчає різні аспекти моральної самосвідомості національних спільнот: онтологію моральних взаємин, специфіку модифікацій етичної свідомості, співвідношення абсолютного і відносного в моралі, питання свободи і права націй на розвиток відповідно до власних традицій і цінностей самореалізації. Виявляючи архетипічні джерела моральних поглядів, звичаїв, норм, Е. фіксує інваріантні моральні цінності народів, з'ясовує своєрідність розуміння моральних чеснот (честь, спільне благо, обов'язок, повага до "інакшості"), сприяючи тим самим самоідентифікації етносів як суб'єктів моралі у контексті історичної долі даної національної спільноти. Е. відіграє важливу соціальну роль: формує сучасну комунікативну культуру міжетнічних стосунків, сприяє запобіганню конфліктних ситуацій в інтер-

національній сфері, викриває і спростовує міфи, що живлять шовінізм, радикальний націоналізм, ідею меншовартості, ксенофобію. Виконуючи пропедевтичну функцію "науки жити разом", Е. впливає на процеси забезпечення суспільної злагоди, цивілізованого спілкування людей, стабільного поступу суспільства.

В. Пазенок

ЕТНОКУЛЬТУРА – культура, першоджерелом якої є колективна творчість даної спільноти, що включає спосіб життя, світогляд, мову, народне мистецтво. У сучасних суспільствах Е. не існує відокремлено від професійної ("високої") культури і є її складником; цей складник у вигляді "етнічного осердя" значною мірою визначає самобутність національної культури в сучасних державах. У найширшому значенні Е. – це "життєвий світ", який обіймає все, що дана спільнота колективно створює (на додаток до природного оточення): спосіб поведінки, суспільні установи, спосіб виробництва, мову, етносимволіку, міфи, ритуали, художню творчість тощо. Спільнота творить свій "життєвий світ" у нехай обмеженому, та все ж наявному просторі свободи: хоча природне оточення і впливає на характер Е. (бо Е. має бути "вбудована" в природне оточення), але воно суворо не визначає особливостей Е. Це і є найглибшим джерелом унікальності будь-якої Е. та причиною відмінностей в Е. тих спільнот, які існують в однакових природних умовах. Навіть на початкових стадіях творення Е. важливу роль відігравало індивідуальне навчання (передача знань та умінь від батька чи матері до дитини). Крім того, такий, безперечно, значущий чинник у творенні Е., як індивідуальний талант також зазнавав впливу спільноти. Значення терміна "Е." залежить, зрештою, від того, в якому значенні застосовується термін "*етнос*". Етнічні утворення зазнавали та зазнають історичних перетворень, у ході яких успадкування (традиції) модифікуються.

В. Лісовий

ЕТНОС, е т н і ч н і с т ь – спільнота, в якій люди об'єднані вірою у спільне походження та наявністю культурної єдності – мови, звичаїв, міфів, епосу і т.п. (див. *Етнокультура*). Підставою віри у спільне походження можуть бути як деякі реальні, так і уявні обставини: найчастіше ця віра ґрунтується на уявних обставинах, тобто на міфі про спільне походження. Так, вірі у кровну спорідненість рідко коли відповідають реальні обставини, як правило, ці обставини є уявними. Поняття "Е." поєднує в собі об'єктивний складник – культурну спільність із суб'єктивним – етнічною самосвідомістю. Етнічна самосвідомість – це усвідомлення індивідом своєї належності до даної спільноти як чогось відмінного від інших спільнот. Вона, отже, містить у собі, по-перше, елемент протиставлення іншим спільнотам (ми – вони, свої – чужі) і, по-друге, хоча б деяке уявлення про основу своєї єдності. Ознаки, які спільнота використовує для того, щоб відрізнити себе від інших, можуть бути різної природи – антропологічні (фізичні), ознаки побуту чи поведінки, мова, вірування, звичаї тощо. Слово "Е." грецьк. походження – у найдавніших своїх застосуваннях (напр., у Гомера) цим словом позначали не тільки окремі групи людей, а й деякі скупчення тварин (напр., рої комах або пташині зграї). З певного часу словом "Е." греки стали називати негрецькі племена. Цю традицію запозичили римляни, які також вживали це слово на означення культурно віддалених племен, зокрема варварів. Із прийняттям християнства словом "Е." стали називати нехристиян, язичників. Під час та після виникнення європейських націй в Європі стали застосовувати слова, похідні від лат. populus (народ), або ж слово "нація" (див. *Нація*). Хоча у формуванні європейських націй етнічний чинник відігравав важливу роль, це упродовж тривалого часу залишалося поза увагою (бо націю розуміли передусім як політичне утворення). Оскільки слово "Е." несло в собі занижені чи негативні смислові відтінки, то на Заході (особливо в англомовних країнах) його стали вживати тільки щодо етнічних груп. Сучасний англ. дослідник Сміт виокремлює такі найважливіші ознаки етнічної ідентичності: 1) групова власна назва; 2) міф про спільних предків; 3) спільна історична пам'ять; 4) один або більше диференційованих елементів спільної культури; 5) зв'язок із конкретним "рідним краєм"; 6) почуття солідар-

ності у значної частини населення. Чим більшою мірою даному населенню властиві ці атрибути (і чим більше цих атрибутів властиві населенню), тим більше воно відповідає ідеальному типу етнічної спільноти. Етнічні нації – особливе етнічне утворення: в його виникненні етнічний чинник відіграє дуже важливу роль, але доконче у сполученні з іншими чинниками, як-от: професійна культура, ідеологія, політика та право. Термін "етнічність" в сучасній філософії та етнології застосовують на означення абстрактного поняття, з допомогою якого мислять дещо найсуттєвіше і необхідно наявне в будь-якому Е.

В. Лісовий

ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ – наука, що вивчає етнонаціональну структуру суспільства, способи і шляхи міжетнічної взаємодії та комунікації, взаємозв'язок етнічних і соціальних явищ та процесів. Е. включає: соціологічне дослідження етносу як соціокультурної комунікативної системи, етнічних спільнот і діаспор; вивчення проблем етнічної ідентичності, етнічної стратифікації, соціальної адаптації в іноетнічному середовищі, етнонаціональних конфліктів; дослідження соціально значущих питань націоналізму, етноцентризму, етнорегіоналізму, етносепаратизму тощо. Формування етносоціологічного напряму почалося у 20 – 30-ті рр. XX ст. (Німеччина, США). Термін "Е." впроваджений у науковий обіг нім. вченим Турнвальдом. В амер. науці цей термін не набув поширення, внаслідок її тяжіння до "соціології розвитку", "культурної антропології" та "соціальної антропології". У Великобританії та Франції Е. здебільшого існує в рамках "соціальної антропології". В Німеччині соціологи основну увагу приділяють вивченню окремих форм етнічних суспільних конфігурацій. В Україні Е. як самостійна галузь соціологічного знання започаткована наприкінці 1980-х рр., зосереджуючись переважно на питаннях етнокультурного поліморфізму, статусу укр. етносу та етнічних меншин, їхньої взаємодії тощо. Е. ґрунтується на загальних аналітичних методах, якими послуговується соціологія. Втім амбівалентний характер Е., широта підходів та наявність різних альтернатив не виключають їхньої множинності. Понятійно-категорійний апарат Е. має тісний зв'язок із соціологією та етнографією/етнологією. Проте такі її поняття, як "етнос", "нація", "націоналізм", "етнічна спільність", "етнічна стратифікація", "етноцентризм" і т. ін. залишаються дискусійними. Різноманітність існуючих точок зору обумовлюється об'єктивною багатозначністю та багатоаспектністю етнічних/національних спільностей. Найбільш відомими парадигмами в Е. є примордіалізм, інструменталізм та конструктивізм.

Л. Аза

ЕТОЛОГІЯ – біологічна дисципліна, що досліджує поведінку тварин і біологічні засади поведінки людини. Вчення про поведінку бере початок у таких традиційних галузях знання, як психологія, фізіологія та зоологія. Згодом на їх основі сформувалися порівняльна психологія та зоопсихологія, еволюційний аналіз поведінки та Е., яка певною мірою є синтезом згаданих вище дисциплін. Попередником сучасного наукового підходу до вивчення поведінки тварин є Дарвін. Його теорія природного добору дозволяє розглядати поведінку на еволюційних засадах, становить ключовий аспект сучасної Е. Погляди Дарвіна на інстинкт є підґрунтям поглядів засновників класичної Е. Значної ваги набули також висновки Дарвіна про еволюційну єдність людини та представників тваринного світу. Засновниками класичної Е. є австр. вчений Лоренц та голланд. вчений Тинберген. Характерною рисою їх досліджень стала спроба поєднати еволюційне, або функціональне, розуміння суті поведінки з розкриттям причин та механізмів поведінкових актів, а також наголошення на необхідності безпосереднього вивчення поведінки тварин у природному середовищі. Дослідник поведінки має дати відповіді на наступні запитання: які причини конкретного поведінкового акту, що його здійснює тварина; як відбувається становлення цього акту в процесі онтогенезу; яке значення він має для виживання; як відбувалася його еволюція? Концептуальне становлення класичної Е. завершилося у 1950-х рр. У 1960-ті рр. виникла об'єктивна потреба пояснення механізмів поведінкових явищ на всіх рівнях організації живого, а отже, й необхідність тіснішої взаємодії Е. з

іншими біологічними дисциплінами. На основі подальшого розвитку міждисциплінарних зв'язків утворився комплекс суміжних дисциплін, що вивчають усі рівні організації та регуляції поведінки в процесах онто- та філогенезу. Вони об'єднуються під загальною назвою синтетичної Е. Згідно з Тинбергеном, внаслідок злиття класичної Е. з нейрофізіологією, багатьма розділами психології, екології, еволюційного вчення та генетики етологами слід вважати усіх біологічно орієнтованих дослідників поведінки. Науковий підхід Лоренца та Тинбергена вирізнявся значною філософською спрямованістю й не лише вплинув на подальший розвиток науки про поведінку, а й стимулював бурхливі дискусії в гуманітарних науках.

Т. Гардашук

ЕТОС (від давньогрецьк. ἔθος – місце перебування, спільне житло), в подальшому – звичка, звичай, місце проживання людини, вдача, характер, спосіб думання. Поступово усталюється переносне використання слова, внаслідок чого воно починає стосуватися таких змін в людині (під впливом звичаїв, традицій і відповідної поведінки), які стають практичною нормою і внутрішнім законом, формуючи питому людську природу, настільки ж стійку й невідворотну, як і природні закономірності. В античній філософії терміном "Е." спершу позначали природу, стійкий характер того чи іншого фізичного чи соціального явища. Від *Сократа* походить принципово нове тлумачення, що поряд із традиційною поведінкою людини вирізняє таку, яка ґрунтується на внутрішніх переконаннях і доказах розуму. *Аристотель* утворює прикметник, яким позначає чесноти характеру (етичні), на відміну від чеснот розуму (діаноетичних). На означення науки, що вивчає етичні чесноти, він вживає іменник "етика", який увійшов до назви його праць: "Нікомахова етика", "Евдемова етика", "Велика етика". Поряд із таким філософським вживанням слова "Е." зберігалися й інші, ближчі до первинного значення (Е. як незмінний природний характер, темперамент; Е. музичних ладів і стилів ораторського мистецтва). В подальшому стали вдаватися до підкріплення словом "Е." стійких ціннісних характеристик – як індивідуальних, так і колективних ("героїчний Е.", "Е. вірності" і т. ін.). Ці багатоманітні ціннісні Е. сприяють наповненості життєвого світу конкретними моральнісними проявами й сприймаються як безумовні, незалежні від критичної рефлексії. У філософії XX ст. у контексті повороту до онтологічно-екзистенційного осмислення людського буття склалося більш узагальнене поняття Е., що позначає онтологічно й феноменологічно обумовлений характер багатоманітних ціннісних Е. *Гайдеггер* повертається до первісного значення терміна "Е." як місця проживання людини, її онтологічного світоперебування. У філософській *герменевтиці* питання про "метанорми" доконечно включає "живий Е." – традиції, звичаї, усталені моральні приписи та відповідну поведінку. В соціології та соціальній психології поняття "Е." також використовується на окреслення найбільш стійкої частини соціальної поведінки, що зумовлена функціонально важливими нормами і цінностями.

Т. Аболіна

ЕТОС НАУКИ (від грецьк. ἔθος – звичай, характер) – одне з основних понять сучасної філософії, соціології та *епістемології* науки. Поняття Е.н. відіграє центральну роль у тих галузях рефлексії, в яких наука осмислюється як одна з соціокультурних практик, а саме – як когнітивна практика співтовариства учених. Е.н. – це сукупність найбільш функціонально дієвих, необхідних для життєдіяльності даного наукового співтовариства *цінностей*, норм поведінки, морально-етичних імперативів. У ньому у своєрідній формі закріплені історичне минуле практики наукового співтовариства, особливості його соціальної організації, усталений спосіб життєдіяльності. Напр., до засадничих елементів Е. н. належать такі цінності, норми й регулятиви, як універсалізм, свідомий скептицизм, неупередженість, інтелектуальна незалежність і скромність. Докладно питання Е. н. розроблено в концепції "нормативного Е. н." амер. соціолога, історика новоєвропейської науки та одного з фундаторів структурно-функціонального аналізу в соціології Мертона. Визначаючи головну мету наукової діяльності як систематичне розширення зони досто-

вірного знання, Е.н. доби Модерну являє собою парадигму демократичної, цивілізованої поведінки. Він синтезував у собі як пізнавальні, так і соціокультурні компоненти. Його імперативів творці науки дотримувалися не тільки тому, що вони були функціонально ефективні й плідні за результатами, а й тому, що сприймалися всіма вченими як справедливі й благородні.

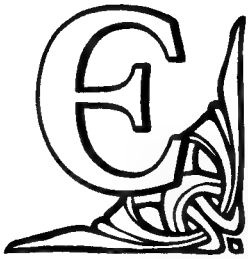

ЄВАНГЕЛІЯ (від грецьк.– εὐαγγέλιον – блага вість) – ранньохристиянські твори, які розповідають про життя Ісуса Христа, розкривають зміст його вчення. Авторство Є. приписують або учням Ісуса – апостолам, або їхнім найближчим послідовникам. Нині відомо понад 30 Є. Окрім чотирьох, які ввійшли у канонічний текст Нового Завіту – Є. від Матфея, від Марка, від Луки, від Іоана, – були ще Є. від Петра, Андрія, Филипа та ін. Перші три канонічні Є. близькі за змістом, й вірогідно, вони мали спільні усні й письмові джерела; їх прийнято називати синоптичними (від грецьк. σύνοψιζ – огляд). Найперше за часом написання – Є. від Марка, в якому відсутнє описання непорочного зачаття Діви Марії й чудесного народження Ісуса. Є. від Іоана відрізняється від синоптичних за змістом і стилем. Воно написане під впливом ідей *Філона Александрійського* і гностиків (див. *Гностицизм*). Якщо в Є. від Матфея переважає юдейсько-християнський зміст, то в Є. від Луки відчувається вплив християн-неюдеїв. Останнє також вирізняється різким осудом багатіїв. Оскільки ні в Об'явленні Івана Богослова, ні в Апостольських посланнях Є. не цитуються, це засвідчує, що вони були невідомі їх авторам. Вперше оповідають про Є. (після канонізованих) Іриней і Татіан біля 180 р. Написання Є. відповідало назрілій потребі нової релігії в розгорнутому поданні її віровчення. Тривалий час у літературі доводилося, що євангельські оповіді не є відображенням реальних подій. Проте останнім часом домінуючою стає позиція історичної школи, згідно з якою в змісті новозавітних Є. знайшло відображення в містифікованій формі життя реальної особи, яка відіграла помітну роль в історії єврейськ. народу в пер. трет. І ст. Затвердження чотирьох Є. як канонічних відбулося лише в 325 р. на Нікейському церковному соборі.

А. Колодний

ЄВГЕНІКА (від грецьк. εὖ – добре і γένος – рід) – термін, запропонований відомим англ. антропологом і психологом Гальтоном (1883) на означення наукового напряму вивчення чинників, що зумовлюють порушення спадковості людини, з метою покращення її фізичних та розумових властивостей шляхом накопичення корисних ознак і скорочення (виключення) шкідливих. З кін. 20-х рр. XX ст. популярність Є. значно знизилась внаслідок активного залучення її концепцій для ідеологічного обґрунтування ідей расизму, соціодарвінізму, технократичних методик маніпулювання генофондом людини (концепція "расової гігієни" у фашистській Німеччині). У сучасній науці раціональні елементи Є. успішно розробляються такими дисциплінами, як генетика людини (антропогенетика), молекулярна генетика, медична генетика та ін., що орієнтуються на вирішення таких важливих проблем, як збереження спадкового здоров'я людини й охорона її генофонду, визначення ступеня ризику виникнення генетично зумовленої патології в конкретній родині, вивчення впливу різноманітних мутагенів на генетичну структуру людини. Важливим є також виявлення генетичних засад обдарованості людини. Розробляються методи морально й соціально виправданого впливу на генні структури людини з метою виправлення чи заміни генетичного матеріалу з порушеними функціями (генна терапія). Вирішення цих проблем пов'язане з великою моральною та фаховою відповідальністю вчених. У багатьох країнах світу створено медико-генетичну службу та мережу генетичних консультацій.

М. Кисельов

ЄВДОКИМЕНКО, Володимир Юхимович (1927, Житомир – 1996) – укр. філософ, докт. філос. наук; проф. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1949). Фахівець у галузі історії укр. філософії, теорії та методології дослідження нації та міжнаціональних відносин. Усе своє творче життя працював в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Під його редакцією підготовлено низку колективних монографій, зокрема "З історії філософії та соціології на Україні" (1968); "Історія філософії на Україні" (1987 – 1988) та ін.

Осн. тв.: "Суспільно-політичні погляди Панаса Мирного" (1955); "Суспільно-політичні погляди М. Коцюбинського" (1964); "Розвиток філософії в Ук-

раїнській РСР" (1968); "Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму" (1966).

ЄВЛЕВИЧ, Хома (?, Могилів – ?) – укр.-білорус. поет, гуманіст, культурний діяч. У 1625 р. навчався у Краківській академії. У 1628 – 1632 рр. обіймав посаду ректора Київської братської школи. Після утворення Києво-Могилянського колегіуму (1632) переїздить з Києва до Могильова. Відома його поема "Лабіринт", що була написана польськ. мовою (на сучасну укр. мову перекладена Крекотнем). Є. властиве ренесансно-гуманістичне розуміння історичного процесу як наслідку розумної чи нерозумної діяльності певного народу та його керівного прошарку, а не як результату провіденціалістської функції Бога. Шанобливе ставлення до мудрості і слідування її настановам у Княжу добу спричинилося, на думку Є., до величі і розквіту давньоукр. держави та забезпечило процвітання її міст, насамперед Києва і Галича. Навернення до мудрості, плекання своїх звичаїв і віри, розвиток освіти, підтримуваної щедрими меценатами, можуть відродити втрачену могутність та давню славу. У поемі в непрямій формі висловлене схвальне ставлення до можновладця, коли той є "філософом на троні". Природа для Є. – представника ренесансного гуманізму, – це об'єкт естетичної насолоди. Ренесансною ознакою твору є також постійна присутність на його сторінках персонажів античної міфології.

ЄВРАЗІЙСТВО – напрям суспільно-політичної думки Росії. Період формування – 20 – 30-ті рр. XX ст. Є. виникло у середовищі рос. еміграції, котра сприйняла Жовтневий переворот 1917 р. як своєрідну історичну помсту за насильницьку вестернізацію Росії у XVIII ст. Головні представники: економіст і географ Савицький, філософ та історик культури *Флоровський,* мистецтвознавець Сувчинський. Згодом до них приєдналися Г. Вернадський, Карсавін, Алексєєв, *Франк* та ін. Як опоненти Є. виступали Мілюков, *Бердяєв*, Кизеветтер, Струве. Є. намагалося визначити культурну та геополітичну приналежність Росії як цивілізації в контексті проблеми Заходу і Сходу у світовій історії. Всупереч рос. слов'янофілам, прихильники Є. вважали рос. суспільство переважно азійським, а не європейським. У центрі історіософської уваги Є. були духовно-цивілізаційні метаморфози рос. етносу у XIII – XV ст., коли Московія була складовою частиною Золотої Орди. Саме цей період, на думку прихильників Є., сформував фундаментальні особливості ідеалів, побутових стандартів, життєвих норм рос. народу. Є. заперечувало київські витоки московської державності, вбачаючи такі в імперії Чингіза. Віддаючи належне азійському корінню рос. культури і державності, Є. відстоювало ідею "неповної подібності" своєї країни до азійських політичних і культурних форм, наполягаючи на тому, що її характер є настільки самобутнім, що його не можна цілковито віднести ані до Європи, ані до Азії. Представники Є. сподівалися на порозуміння з комуністичним режимом СРСР на ґрунті боротьби із Заходом за допомогою азійських цивілізацій; деякі з них безпосередньо співпрацювали із спецслужбами Радянського Союзу. Прихильники Є., за винятком Савицького та Трубецького, не сприймали Україну як окрему культурно-історичну реальність. Є. втратило будь-який вплив у кін. 30-х рр. XX ст. У сучасній Росії відбувається "ренесанс" Є. Його представники: Дугін, Проханов, *Гумільов* та ін. Теоретичними речниками виступають ж. "Наш современник" та "Москва". Для ідеологів Є., Україна – малозначущий провінційний елемент рос. суперетносу та суперкультури. У неоєвразійських глобальних концепціях, що мають за мету відновлення імперської наддержави, Україна розглядається лише як пасивний об'єкт окультної змови "мондіалістів-атлантистів" проти Є. Європейський характер укр. духовності відкидається, натомість постулюється невід'ємне "Є." України. Усе питомо укр. розчиняється у безмежному євразійському космосі, але то є рос. космос, що не втрачає своєї етнічної визначеності і державницької москвоцентричної спадковості. Неоєвразійство, як і неослов'янофільство, дедалі більше виступає як чинник ідеологічного обслуговування рос. внутрішньої та зовнішньої політики.

І. Лосєв

ЄВШАН, Микола (Федюшка, Микола Останович) (1889 – 1919) – літературний

критик, автор низки праць, в яких ґрунтовно висвітлені проблеми філософії та естетики т. зв. раннього укр. модернізму, оновлення укр. національної культури. Спираючись на ідеї *Фіхте, Ніцше*, Гюйо, Є. надавав вирішального значення у творчому процесі діяльно-вольовому началу – непересічній індивідуальності (на кшталт ніцшеанської надлюдини), котра здатна вибудувати споріднену з релігійним світом естетичну реальність, де долається прірва між життям та ідеалом. Така культурна реальність має стати питомим середовищем, в якому формується "культурно-національний тип, тип національного героя" – мобілізуючий центр "свідомого українства". В гострій полеміці з просвітянством і народництвом традиційного українофільства друг. пол. XIX – поч. XX ст. Є. обстоював принципи функціональної повноцінності і самобутності укр. культури, але наголошував на її відкритості до європейських впливів. Є. досліджував творчість Шевченка як поета і мислителя. Разом з однодумцями з ж. "Українська хата" Є. пропагував твори *Лесі Українки*, Коцюбинського, *Винниченка*, інших письменників-новаторів, яких не приймала "народницька критика". Переклав укр. мовою "Промови до німецької нації" Фіхте.

Осн тв.: "Під прапором мистецтва" (1910); "Тарас Шевченко" (1913); "Проблема творчості" // Сучасність. – 1996. – № 3 – 4 ; "Національне виховання" // Україна. – 1991. – № 9.

ЄДНІСТЬ ДІАЛЕКТИКИ, ЛОГІКИ, ТЕОРІЇ ПІЗНАННЯ – одне з принципових положень діалектичного матеріалізму, що випливає з його розуміння *практики* як діяльності, у якій відбувається неперервне поєднання і співставлення матеріального та ідеального складників. Практика, під цим кутом зору, є об'єднувальною основою розвитку – як об'єктивного процесу; процесу пізнання, зміни логічних форм мислення. Отже, теорія розвитку (діалектика) виступає одночасно і теорією пізнання, і логікою. Ідея Є.д.,л., т. п. в зародковій формі присутня у *Гегеля* в його фундаментальному принципі тотожності *мислення* і *буття*, але вона була редукована ним до логіко-гносеологічного виміру. *Марксизм* надав їй діалектико-матеріалістичного, діяльнісно-практичного змісту. Одним із відгалужень такого підходу стало дослідження проблеми розвитку суб'єкт-об'єктної єдності як тотальності, але не в суб'єктивно-ідеалістичному вимірі, характерному для нових онтологій *Гусерля*, *Гайдеггера*, *Ясперса* або *Сартра*, а в площині реальної єдності людини зі світом у їх практично-діяльнісній взаємодії. У сучасній постнекласичній методології суб'єкт розглядається і як вияв світу, і як об'єкт власної діяльнісної активності.

В. Кизима

ЄДНІСТЬ і БОРОТЬБА ПРОТИЛЕЖНОСТЕЙ – частковий випадок єдності багатоманітного. Багатоманітне – це будь-яка, в т. ч. і нескінченна, множина речей або явищ, що відмінні одна від одної і знаходяться в безпосередньому або опосередкованому зв'язку. Найбільші, суттєві відмінності – це протилежності, властивості, які виключають, але водночас і обумовлюють та доповнюють одна одну: *буття* і *небуття*, *конечне* і *безконечне*, сутність і явище, необхідність і випадковість, необхідність і свобода та ін. Такі полярні або парні структури визначають основні проблеми буття людини та її світу і є орієнтирами для ціннісних виборів у людському житті. На підставі таких категорій в європейській філософії були виділені два світи – чуттєвий та умоглядний. Нім. філософ Ласк додав до них третій – світ цінностей. Протилежності охоплюють всю дійсність, але боротьба між ними має місце лише в людській спільноті, постаючи як боротьба між добром і злом, свободою та її запереченням, прекрасним і потворним; найбільш загальним тут є протилежність буття і небуття, що набуває змісту збереження і захисту життя та його руйнування. Термін "Є. і б.п." виник у діалектиці *марксизму*. Під ним розуміли боротьбу класів або станів в економіці, політиці тощо. Важливість такої боротьби, в розумінні марксизму, стала підставою її абсолютизації (поширення на все існуюче, на всі полярні категорії). Разом з тим відбулася політизація діалектики в цілому. Факт полягає у тому, що поза людиною протилежності не борються. В загальному вигляді їх зв'язок постає як взаємопроникнення протилежностей.

М. Булатов

ЄДНОСТІ ЗНАНЬ ПРИНЦИП – настанова логічної сумісності основоположень фундаментальних наукових теорій, яка забезпечує конституювання даної галузі знань як цілого та ґрунтується на принципі матеріальної єдності світу. Першою фізичною конкретизацією Є.з.п. став у механіці Ньютона принцип відносності руху, в результаті чого була сформульована теза про універсальність законів *природи*, що забезпечувала єдність концептуальних основ опису і пояснення механічних процесів *Всесвіту*. На подальшому етапі розвитку фізики, для якого визначальним є існування конкуруючих теорій із різними вихідними принципами відносно певної області реальності, Є.з.п. реалізується шляхом вироблення спеціальних методологічних принципів відповідності, простоти тощо, які встановлюють певну структурну упорядкованість знання та конкретизують певні аспекти закладеного в загальнофілософському твердженні змісту. На сучасному етапі реалізація Є.з.п. полягає у виробленні нової програми об'єднання фундаментальних фізичних взаємодій, яка б забезпечувала проникнення у внутрішню, органічну єдність та взаємозумовленість явищ фізичного світу. Ця програма передбачає можливість пояснення одних і тих самих процесів із різних точок зору, що не порушує тезу про єдність світу, а лише акцентує увагу на тому, що єдність існує на тлі різноманітності.

Л. Озадовська

ЄРМОЛЕНКО, Анатолій Миколайович (1952, Київ) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім.Т. Шевченка (1978). Від 1996 р. – докт. філософських наук. Працював в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ (1981 – 1999). Від 2000 р. – проф. кафедри філософії та релігієзнавства НаУКМА, пров. наук. співр. Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Дослідження стосуються соціальної філософії, соціології моралі, етики, нім. практичної філософії та теоретичної соціології, зокрема проблем соціальної раціональності, обґрунтування моральних належностей, поєднання етичних норм і цінностей зі сферами політики, господарства, екології та ін. Зробив низку перекладів сучасних нім. філософів: *Апеля, Габермаса, Гесле, Йонаса*, Ленка та ін.

Осн. тв.: "Перетворені форми соціальної реальності" (1987); "Неоконсервативна революція: лозунги і реальність" (1990); "Етика відповідальності і соціальне буття людини: Сучасна німецька практична філософія" (1994); "Комунікативна практична філософія / Підручник" (1999).

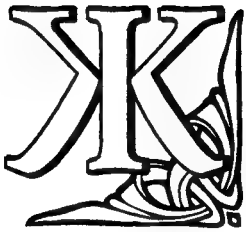

ЖАНЕ, П'єр (1859, Париж – 1947) – франц. лікар-психопатолог та психолог. Представник франц. емпіричної психології кін. XIX ст., яка, нагромадивши величезний клінічний матеріал, зробила спробу перейти до створення структурної картини особистості – переважно на основі самоспостереження. Особливе значення мають праці Ж. з проблем пам'яті та фіксації у ній часу. Створена ним панорама неврозів підкреслює значення драматичного дисонансу поміж нижчими ("позасвідомими") і вищими психологічними процесами. На відміну від психоаналізу, Ж. вважає психічні конфлікти не джерелом неврозів, а порушенням вищих психічних функцій. Праці Ж. мали певне значення для стрімкого розширення психологічного кругозору сучасної йому європейської літератури, а також для становлення у сучасній психологічній науці шкіл Піаже-Виготського.

ЖАХ – екзистенційна ситуація граничного буття, яка окреслює страх перед метафізичною безоднею, що перевищує межі будь-якої матеріальної небезпеки. У стані Ж. матеріальна, фізична небезпека стає лише символом, який виражає небезпеку метафізичну. Розкриваючи цю особливість Ж., *Гайдеггер* зазначає, що, переживаючи Ж., людина не прагне рятуватися активністю, а навпаки, поринає у спокій. Ж. – це граничний *страх*, котрий вже перестає бути страхом і перетворюється на щось інше, на подобу метафізичної тіні страху. Ж., на відміну від страху, завжди супроводжується якимось глибинним подивом, натяком на "чудове-як-дивне-химерне". Цей стан схоплений укр. мовою у слові "чудовисько", що поєднує жахливе з чудовим-дивовижним. Ж. як переживання та буття найчастіше народжується при зустрічі з безоднею *Ніщо*. Ж. перед Ніщо – це Ж. перед власним безмежжям, незбагненністю власного "Я", можливістю онтологічної деформації, спотворенням своєї особистості. У Ж. перед людиною спалахує руйнівна могутність Ніщо, і разом із тим Ніщо відкриває перед нею можливість переходу у зовсім інший стан "Я". Це дозволяє глибше прояснити сенс власного, автентичного існування і утвердитися у цьому існуванні.

Н. Хамітов

ЖИВА ЕТИКА, Агні-Йога – вчення гімалайських Махатм, засади якого були досліджені, впорядковані та викладені в публікаціях, що вийшли в Улан-Баторі, Парижі та Ризі зусиллями О.І.Рерих у 14-ти кн.; міфопоетичне морально-духовне вчення О.І. та М.К. Рерихів, що сформувалось у результаті багатолітнього дослідження прадавньої історії, морально-філософських та релігійних традицій Сходу; його наскрізною проблемою є відповідальне самовдосконалення та духовне сходження людини в цілісному просторі культурного і природно-космічного буття. Творці Ж.е. переймалися необхідністю свідомого ставлення людини до породжених нею змін у природі і наполягали на першочерговому розв'язанні етичних проблем як вирішальній умові в процесі інтенсивного розвитку людської свідомості. Відповідно до тогочасних передбачень про космічну еру як наступний етап розвитку людства, про *ноосферу* як перспективний напрям планетарної еволюції, в Ж.е. – з позицій ідеї про дух як активну силу у розвитку *Космосу* та про неодмінну участь людини в космічному еволюційному процесі – пропагувалася важливість космічного виміру соціально-культурної життєдіяльності. Стверджувалася думка, що хибний вибір шляхів та засобів реалізації соціальної енергії призводить до втрати людиною можливостей, які надає космічна еволюція, і через це – до деформації еволюційної програми. Щоб уникнути цього, необхідно осягнути першооснови життя, закони єдності людини, суспільства та Космосу, вдосконалити моральні засади своєї поведінки через принципово нове розуміння загального блага в контексті єдності мікрокосмосу і макрокосмосу. Етична програма Ж.е. – це настанова на подолання невігластва, насильства, егоцентризму, владолюбства й корисливості, лінощів, брехливості, зрадництва, негативних емоційних станів. З іншого боку, це – культивування доброзичливості, співчутливості, готовності допомогти в біді, налаштованості на знання, твор-

чість, сприйняття краси, самоконтроль та саморозвиток, витончену та мудру силу сповненого любові серця. Згідно з вченням Рерихів, Ж.е. є тією оптимальною формою самоорганізації людства, яка є адекватною органічній єдності одухотвореного Космосу.

О. Шинкаренко

ЖИЛЬСОН, Етьєн Анрі (1884, Париж – 1978) – франц. релігійний філософ, провідний представник неотомізму, автор численних праць з історії європейської філософії, академік (1946), проф. Колеж де Франс, ун-тів Лілля, Страсбурга, Парижа, Гарварда, докт. Ін-ту середньовічних досліджень у Торонто (Канада). Власну позицію визначав як "методичний реалізм", протиставляючи її кантівському критицизму, якому, на думку Ж., властива підміна примату буття приматом пізнання. Характерною рисою філософії Ж. є виразна увага як до есенціалізму, так і до екзистенційного виміру буття. Буття і пізнання сполучаються в екзистенційному "контакті", невіддільному від віри. Ж. також належать фундаментальні дослідження в галузі історії філософії, в яких він прагне осмислити в дусі неотомізму аргументацію *Платона, Аристотеля, Августина, Абеляра, Томи Аквінського* та ін.

Осн. тв.: "Томізм" (1920); "Філософія Святого Бонавентури" (1924); "Вступ до вивчення Святого Августина" (1929); "Християнство і філософія" (1936); "Данте" (1939); "Буття і сутність" (1948); "Дух томізму" (1964) та ін.

ЖИТТЯ – концепт, характерною особливістю якого є те, що він, попри притаманність багатьом філософським і релігійним вченням, не є, зазвичай, предметом експліцитних визначень і виявляє свій зміст у контексті різноманітних філософських тлумачень. З давніх часів робили спроби відмежувати світ органічної природи від інших явищ об'єктивної реальності. *Аристотель* критерієм відмінності живого від неживого вважав *ентелехію* – момент вічності, що "пронизує тіло життям". Пізніше, на противагу механістичному тлумаченню життєвих процесів, був введений термін "vis vitalis" на позначення особливої життєвої сили (див. *Віталізм*). Назагал усі тлумачення Ж. можна класифікувати як природничо-наукові та соціогуманітарні. Типовим для перших є його розуміння як самопідтримки, самовідновлення й саморозвитку великих систем, що складаються із складних органічних молекул і виникають у результаті обміну речовин між ними й довкіллям (Реймерс). В соціогуманітарному аспекті концепт Ж. розглядається як цілісна й глобальна система, незбагненна для людського розуму (*Гадамер*), безугавне заперечення, постійний вихід за власні межі, реальність, що дається в безпосередньому переживанні (*Зиммель*). На думку *Гайдеггера*, автентичним є Ж., яке розгортається у вимірі "Буття-до-Смерті", тобто коли людина не тільки не уникає смерті, а сприймає її як факт. Властивість піднімитися до чогось більшого, ніж саме Ж. – це є його справжній безпосередній вияв. *Мамардашвілі* вважав тавтологічним поняття "духовне Ж.", позаяк Ж. не зводиться лише до тваринного або рослинного існування, а є, насамперед, пошуком сенсу та внесенням сенсу. Сучасні філософські підходи до концепту Ж. спонукають до осмислення та подальшого розвитку ідей, започаткованих *Сковородою, К'єркегором*, Гайдеггером, *Тейяром де Шарденом, Флоренським, Швейцером, Вернадським* та ін.

ЖОЛЬ, Костянтин Костянтинович (1949, Прилуки) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1972). Докт. філос. наук (1992). Працював в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ (1972 – 1981), на кафедрі філософії НАНУ (1981 – 1989), у від. наукової інформації з суспільних наук при Президії УРСР (1985 – 1990), ст. наук. співр. Ін-ту соціології НАНУ (1990 – 1999). Нині проф. кафедри філософії та культурології Подільської аграрно-технічної академії. Фахівець у галузях логіки, філософії науки, соціології та історії філософії. Автор монографій та численних статей.

Осн. тв.: "Думка, слово, метафора. Проблеми семантики у філософському висвітленні" (1984); "Мова як практична свідомість: Філософський аналіз" (1990); "Логіка. Вступ у сучасну символічну логіку" (2000); "Філософія і гносеологія права" (2000).

ЗАБУЖКО, Оксана Стефанівна (1960, Луцьк) – укр. філософ, письменник. Закінчила філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1982). Канд. філософських наук (1987). Ст. наук. співр. Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Викладала україністику в Пенсильванському та Пітсбурзькому ун-тах США. Сфера наукових інтересів – історія й теорія культури, історія філософії, естетика. Лауреат премії ім. Г. Сковороди Національної Асоціації українознавців (1992), премії Президії НАНУ (1993), стипендіат Американського фонду Фулбрайта (1994).

Осн. тв.: "Дві культури" (1990); "Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період" (1992, 1993); "Шевченків міф України: Спроба філософського аналізу" (1997); "Хроніки від Фортинбраса: Вибрана есеїстика 90-х" (1999).

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ СИСТЕМ – міждисциплінарна галузь наукового знання, що вивчає фундаментальні властивості систем як таких, закономірності їхньої будови, поведінки, функціювання, становлення та розвитку. Основна відмінність З.т.с. від спеціальних (біологічних, технічних, психологічних, логічних, лінгвістичних) полягає в тому, що вона абстрагується від особливостей окремих видів та класів систем, виділяє їхні спільні риси та параметри поведінки, розробляє необхідний концептуальний та логіко-математичний апарат для опису їх функціювання. Розробив засадничі ідеї і сформулював першу З.т.с. у 40-х рр. XX ст. Берталанфі, використавши для цього диференціальне числення. Згодом були створені інші, включно з альтернативними, варіанти З.т.с., зокрема теорія всіх можливих систем (Ешбі), *синергетика*, параметрична З.т.с. та ін. Для побудови інших версій З.т.с. використовують апарат формальної логіки та теорії множин (Месарович), тернарної алгебри (Уйомов), теорії операцій (Акоф) та ін. Нині ідеї та поняття З.т.с. використовуються майже в усіх галузях наукового пізнання, в соціальній практиці. На них переважно базується системний підхід та системна методологія.

П. Йолон

ЗАГАЛЬНЕ – філософська категорія, що виражає (в традиційно-логічному, аристотелівському розумінні) спільність певних класоутворюючих ознак або (в інтерпретації, що бере початок у філософії *Гегеля*) деякий закономірний зв'язок явищ чи думок, завдяки якому можна говорити про їхні загальносистемні характеристики. Категорія "З." органічно пов'язана з такими категоріями, як "одиничне" та "особливе". При цьому під "одиничним" розуміється форма реалізації З. в особливому. Коли йдеться про З. як про закономірний зв'язок, то на відміну від традиційно-детерміністських уявлень про нього (на кшталт "залізної необхідності") в контексті сучасної нелінійної динаміки загальний закон подається у вигляді атрактора, що є домінантним у певному біфуркаційному діапазоні.

ЗАГАЛЬНЕ ЧУТТЯ (лат. sensus communis – спільне відчуття) – термін схоластичної філософії, що позначав просторово-часову впорядкованість чуттєвих образів, які виникали у зовнішніх чуттях. Був поширений у філософських курсах КМА. В складній ієрархічній структурі чуттів, що охоплювала як зовнішні чуття (sensus exteriores) – нюх, слух, смак і дотик, так і внутрішні чуття (sensus interiores) – загальне чуття, фантазія, пам'ять, оцінювальна спроможність і розмірковувальна здатність, воно посідало важливе місце.

ЗАГАЛЬНОЗНАЧУЩІСТЬ – характеристика ствердження, якщо воно набуває значення "істини" в будь-яких допустимих ситуаціях ("теперішнє завжди буде минулим"). Відносно формального виразу (формули) ситуація уточнюється за допомогою *інтерпретації*. Загальнозначущі формули ще називають завжди істинними формулами, або логічними істинами, на відміну від формул, які набувають значення "істини" лише за певних умов. Напр., формула логіки висловлювань $(p \supset p)$ є завжди істинною і виражає закон тотожності для *імплікації*.

ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКЕ – поняття філософської антропології та філософії куль-

тури, яке окреслює те спільне, що є притаманним для будь-якого представника людського роду. У сучасному світі поняття "З". має передусім морально-ціннісне навантаження, тому невипадковим є словосполучення "загальнолюдські цінності". Це морально-ціннісні норми, які уможливлюють плідну комунікацію представників будь-яких рас, націй та етносів. У цьому плані цікавою є думка *Апеля* про необхідність та умови "макроетики" – системи моральнісних цінностей та норм, які могли б бути спільними для людей, що належать до різних культур та ментальностей. Поняттю З., як правило, протиставляється поняття національного. Таке теоретичне протиставлення виражає реальну колізію З. та національного, головною причиною якої є бажання тієї чи іншої нації видати свої інтереси та цінності за З. Шляхом до розв'язання колізії З. та національного є розуміння З. як вільної комунікації націй та етнічних груп на основі взаємної толерантності. З. в моралі не слід розглядати як щось навічно "запрограмоване" у поступі моралі, а навпаки – як таке ядро моральності, що є тотожним З. на кожному етапі людської історії і водночас – результатом тривалого історичного формування, постійного збагачення змісту і смислових значень людської моральності. Склад компонентів З. включає сукупність багатоманітних норм і цінностей та інших елементів різного рівня і характеру: висхідні фундаментальні норми людського співжиття (співчуття, доброзичливість, підтримка слабких, ввічливість та ін.); заповіді-заборони – не вбивати, не красти, не чинити перелюбу, не говорити неправди, не бажати власності іншого, а також вимоги вищого рівня – любити ближнього, бути здатним до самопожертви; цінності, що визначають гуманістичну міру й абсолютну межу людської діяльності (право на життя, ідея свободи, самоцінність людської індивідуальності); психолого-антропологічні передумови моральних переживань і свідомості (сором, докори совісті, відповідальність); логічну структуру самої моральної свідомості; моральний досвід, що постійно збагачується через успіхи і трагедії діянь людини. Ціннісне ставлення до світу спонукає людину до дії, до творчості, до зміни існуючої реальності. У зв'язку з цим загальнолюдські моральні цінності виступають як ідеали, цілі діяльності, як критерії людських вчинків. Це набуває особливого значення за сучасних умов, коли світ стає дедалі більше взаємопов'язаним і мораль починає набувати значення всезагального регулятора людських стосунків. У цих умовах реальна інтернаціоналізація і глобалізація життя і культури людства надзвичайно актуалізує проблему осмислення й оволодіння своїми і "чужими" моральними та іншими цінностями.

В. Пазенок

ЗАГОРОДНЮК, Валерій Петрович (1955, с. Новофастів Вінницької обл.) – укр. філософ. Закінчив КНУ ім. Т. Шевченка (1977). Доктор філософських наук (1992), проф. (1998). Од 1985 р. – ст. наук. співр. Ін-ту ім. Г. Сковороди НАНУ. Коло наукових інтересів – епістемологія, теорія пізнання, філософія культури, філософська антропологія, соціологія науки, політологія.

Осн. тв.: "Мета наукового пізнання: Соціально-культурні та логіко-гносеологічні аспекти" (1984); "Методичний аналіз історико-філософського знання", у співавт. (1984); "Цілепокладання у практиці, культурі, пізнанні" (1991); "Світоглядні орієнтири мисленнєвої культури", у співавт. (1993); "Філософія ноосфери", у співавт. (1995); "Філософія наук" (1998).

ЗАКИДАЛЬСЬКИЙ, Тарас (1941, Львів) – філософ. Від 1949 р. живе і працює в Канаді. Закінчив Торонтський ун-т, бакалавр (1964), магістр (1965), захистив докт. дис. (1976). Викладав філософію в Урсайнус Коледж (1970 – 1978), працював перекладачем, редактором, зав. від. філософії при Encyclopedia of Ukraine (Торонто), редактором щоквартальника Russian Studies in Philosophy (1996), викладачем в НаУКМА (1994, 2000). Коло наукових інтересів – укр. і рос. філософія, аналітична філософія, етика, логіка, епістемологія, філософія науки. Докт. дис. "Вчення про людину у філософії воскресіння Сковороди" (1976).

Осн. тв.: "Поняття серця в українській філософії" // Філософська і соціологічна думка. – 1990. – № 8; "Досліди в діаспорі над історією української філософії" // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 4; "Дм.Чижевський та історія

української філософії в діаспорі" // Діалог культур. – К., 1996; "Сковорода як філософ гри" // Journal of Ukrainian Studies. – 1997. – № 1 – 2.

ЗАКОН і ХАОС (від грецьк. – νόμος – звичай, закон; χαίνω – розверзаюся) – категорії, що дозволяють фіксувати єдність таких суперечливих сторін буття, як повторюваність, стійкість, регулярність, істотність, необхідність, упорядкованість, загальність, з одного боку, і випадковість, непередбачення, безладність, іррегулярність, неістотність, нестійкість, з другого. Категорія закону формувалась у контексті уявлень про організуючі функції людини, держави та юридичних норм, перенесення цих уявлень (найчастіше під час становлення політичної системи суспільства) на світовий універсум у вигляді ідеї надлюдської впорядкувальної сили (*дао* в стародавньому Китаї, *логос Геракліта*, *нус Анаксагора* в стародавній Греції, регулятивна роль напівміфологічних богів і т.п.). Світовий порядок і людська доля розглядались як результат дії цієї сили. У Новий час з'являється поняття закону природи, який філософами і природознавцями тлумачиться по-різному: як причина і форма речей, рухів і властивостей (*Бекон*, *Декарт*); як фіксація стійких і однозначних відношень у природі (закони *Ньютона*); як необхідні, істотні зв'язки між явищами, перш за все механічними (франц. матеріалісти XVIII ст.); як об'єктивні, необхідні, всезагальні, пізнаванні відношення (*Фоєрбах*). *Гегель* розглядає закон як надіндивідуальний ідеальний принцип розгортання *абсолютного духу*. *Марксизм* прагне довести наявність об'єктивних законів не тільки у природі, а й у суспільстві, розглядаючи історію суспільства як "природно-історичний процес". У гносеологічному плані закони співставляються та інколи ототожнюються з *аксіомами* (*Галілей*), *гіпотезами* (*Коперник*, *Кеплер*), принципами і правилами, пізніше з теорією, моделлю, рідше – з причинністю (*детермінізмом*), гармонією (красою), визначеністю, структурою, метою. Неопозитивізм розглядає З. як зв'язок переживань суб'єкта, апріорні вимоги для дослідника, які дозволяють йому вивчати дійсність (*Вітгенштайн*, Шлік). У фальсифікаціонізмі *Поппера* закони редукуються до гіпотез, в "анархістській епістемології" Фоєрабенда вони розчиняються в загальноструктурному контексті як один із моментів проліферації (розмноження) знань різного типу. Категорія хаосу виникла на ґрунті міфологічних уявлень про невпорядковану першопотенцію світу, яка сполучає у собі можливість універсального породження й універсального поглинання. Пізніше, особливо у XX ст., хаос розглядався не тільки як причина порушення порядку, а й як джерело його виникнення (порядок – форма буття хаосу). Після бурхливих дискусій щодо сутності квантової механіки, динамічних і статистичних законів між "детерміністами" та "індетерміністами" стало очевидним, що Х. і З. завжди перебувають у єдності. Характеристика законів як незмінних, "універсальних", "всесвітніх" і т. п. є перебільшенням, пов'язаним з їх невиправданою субстанціалізацією. Оскільки закон реалізується не тільки через необхідні, а й випадкові і хаотичні явища, то він виступає не як фатальна примусова сила, а як тенденція, "динамічний хаос". Ідея невіддільності З. і Х. отримує подальшу розробку в нелінійній фізиці, синергетиці (*Пригожин*, Хакен), в культурології (аналіз співвідношення визначеності і невизначеності в культурогенезі, Лотман), в соціально-політичних дослідженнях (проблема поєднання держави і громадянського суспільства, примусу і свободи тощо), у ході розвитку постмодерністських тенденцій (поняття "хаосмосу", "*деконструкції*" та ін.).

В. Кизима

ЗАКОНОМІРНОСТІ (закони) **ДИНАМІЧНІ та СТАТИСТИЧНІ** – два основних типи опису (виразу) регулярностей (причинних зв'язків, залежностей, відношень, кореляцій), що виявляються в природному та соціальному світі. З.д. та с. характеризують різні типи розуміння причинних відношень, різні способи пояснення та передбачення явищ. Динамічний закон реалізує ідею однозначного (необхідного) причинного зв'язку: певна причина А необхідно зумовлює певний наслідок В. Тобто для даного об'єкта (явища, сутності) за даних умов здійснюються точно визначені ситуації (події, явища). В кількісній формі динамічний закон фіксує однозначний зв'язок значень деяких величин: точне

значення одних величин зумовлює точне значення інших величин. В класичній фізиці динамічні закони описували рух планет, механічні, термодинамічні та електромагнітні явища і мали статус єдино адекватної форми законів природи. Абсолютизація ідеалу динамічних законів привела до т. зв. "*лапласівського детермінізму*" (світ розглядали визначеним у всіх деталях і повністю обчислюваним на основі рівнянь механіки Ньютона). Проте вже в XVII ст. виникає статистика і формується при дослідженні соціальних явищ (народжуваність, смертність, страхова справа) уявлення про статистичні закономірності. Особливого поширення ці уявлення набули завдяки працям бельг. вченого Кетле (XIX ст.). Статистичні закони стосуються опису т. зв. "масових" (колективних) явищ, істотно обмежуючи поняття однозначної причинності: сукупність подій масового явища розглядають як наслідок багатоманітності комплексу причин, у якій поряд з причинами загальними, сталими (вони визначають саме існування масової сукупності як деякої цілісності) діють випадкові причини, що визначають індивідуальність окремих елементів сукупності. Статистичний опис спирається на т. зв. "закон великих чисел": чим більша чисельність елементів спостережуваного масового явища, тим з більшою повнотою і необхідністю виявляється деяка загальна закономірність, спільна для всієї сукупності подій даного типу (напр., у вигляді т. зв. "середніх величин"), у той час як відхилення окремих індивідуальних випадків "компенсують" одне одного. Свого точного виразу "закон великих чисел" набуває за допомогою математичного апарату теорії ймовірностей. Статистичний закон не дає однозначних передбачень, що стосуються окремих елементів масового явища, і визначає імовірнісний розподіл значень певної величини в індивідуальних випадках. Тому статистичні закони розглядають як імовірнісні закономірності. В XX ст. з переходом до некласичної та постнекласичної науки визначилася фундаментальна роль статистичних (імовірнісних) законів не лише в фізиці (атомна фізика), а й у біології (генетика), кібернетиці, соціогуманітарних науках, синергетиці. Філософські дискусії навколо проблеми гносеологічного статусу статистичних законів засвідчили, що динамічні закони є ідеалізаціями, які "приховують" за собою певні статистики, випадковість і масові явища. Водночас виявилася своєрідна доповняльність двох типів законів для опису складних, здатних до еволюції та самоорганізації систем (синергетика).

В. Свириденко

ЗАПОВІДЬ у релігії – вимога Божественного Закону, даного людині мовними засобами й вираженого у формі імперативу. Остаточне формулювання викладене у книзі Мойсея "Вихід". Основний зміст Закону склали десять З. релігійного, юридичного та морального характеру. З появою християнства ставлення до З. змінюється. В них починають вбачати не стільки морально-релігійні регулятиви поведінки, скільки стан свідомості, що відбиває міру Богопізнання. З огляду на це, З. певною мірою втрачає свою обов'язковість до виконання як літера Закону; її імперативність віднині базується на усвідомленні людської свободи: "Тож усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм і ви. Бо в цьому Закон і Пророки". Основний наголос у християнстві зроблено на почутті любові, яке вважається підставою віри. В Євангелії від Св. Матвія говориться: "Люби Господа Бога свого всім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією своєю думкою. Це найбільша і найперша заповідь. А друга однакова з нею: Люби свого ближнього, як самого себе. На двох цих заповідях увесь Закон і Пророки стоять".

М. Савельєва

ЗАХАРА, Ігор Степанович (1943) – укр. філософ. Закінчив ф-т іноземних мов ЛНУ ім. І. Франка. Канд. філософських наук (1977), доц. кафедри історії філософії ЛНУ ім. І. Франка. Тема канд. дис.: "Філософські погляди Стефана Яворського". Працює в галузі історії укр. філософії.

Осн. тв.: "Боротьба ідей у філософській думці на Україні на зламі XVII – XVIII ст." (1982); "Стефан Яворський" (1992); "Лекції з історії філософії" (1998); Переклад з лат. мови курсу лекцій з філософії Стефана Яворського: "Яворський Стефан. Філософські твори." В 3 т. Т. 1. (1987).

ЗАХІД та СХІД – когнітивні метафори, які визначають специфіку двох фундаментальних шляхів людського буття у світі та культур, що об'єктивуються на їх основі. Під Заходом розуміють шлях людського буття у світі, який актуалізується на основі античного та християнського світовідношення; в широкому сенсі слова З. охоплює ті регіони планети, де поширилися цінності античної та християнської культур. У строгому сенсі слова Захід – це західноєвропейська культура, головними цінностями якої є: ідея особистості, що випливає з самої сутності християнського світогляду; ідея і практика технічного оволодіння природою як певним об'єктом, що повинен підкоритися людині, та ідея історії. Схід – це шлях людського буття у світі, який об'єктивується у метакультурі, що має своїм підґрунтям взаємодію буддійського світовідношення з *індуїзмом*, а також з *даосизмом* та *конфуціанством*. Отже, Схід у строгому сенсі слова – це шлях буття, що протистоїть Заходу. Схід у широкому сенсі слова охоплює увесь духовний обшир Азії, а тому включає й мусульманську культуру. Фундаментальною особливістю східного шляху людського буття є "природність"; з цього приводу *Гегель* зазначав, що на схід *абсолютний дух* досягає дійсності не у собі самому, а у сфері природи. Принциповими особливостями східного шляху буття є також фаталізм (який зумовлює дивовижну статичність традицій) та парадоксально пов'язана з ним ідея самопокарання (карми). В епоху Нового часу починається експансія Заходу на Схід, яка у XIX ст. досягає апогею. Східні культури розглядаються як "відсталі", такі, що знаходяться на щаблі розвитку, який Захід уже проминув. Цим виправдовувалося право на цивілізаторську та релігійно-місіонерську діяльність, а також ідеологія колонізації в цілому. Проте у XX ст. відбувається й протилежний процес – духовна експансія Сходу на Захід у формі релігійно-філософських систем, практик оздоровлення та бойових мистецтв. Усе це приводить до того, що наприкінці XX ст. З. та С. набувають статусу рівноцінних шляхів буття. Слов'янський регіон, що розташований між С. і З., усе ж, зважаючи на домінування в ньому християнської релігії, тяжіє до культурно-ціннісного простору Заходу.

Н. Хамітов

ЗВИЧАЙ – стереотипна форма соціальної регуляції поведінки людей, яка постійно відтворюється за певних обставин. З. служить засобом залучення людей до соціального і культурного досвіду та передачі його від покоління до покоління, регламентує відносини між людьми, підтримує згуртованість у різних спільнотах. У ролі З. можуть виступати загальноприйнятні трудові навички, форми суспільно-політичної діяльності, сімейних відносин, релігійні обряди, громадські свята тощо. За вужчого тлумачення, З. охоплює лише такі дії, які відтворюються людьми стихійно. В цьому розумінні до З. не можна віднести розпорядок діяльності, передбачений інструкцією, або такі соціальні навички, які потребують спеціального опанування. Форми виробництва і розподілу, правові норми теж не належать до З., оскільки перші регулюються економічними відносинами, а другі – санкціонуються і підтримуються державною владою. У сфері моралі З. підтримується за допомогою відповідних моральних відносин. Проте зв'язок моралі і З. не означає тотожності. Основний принцип З. – роби так, як роблять усі, в той час як мораль вимагає – роби так, як мусять робити всі. Тобто мораль наголошує на суттєвій відмінності між існуючим (сущим) і належним, між тим, що є, і тим, що має бути. Всупереч думці, що динамізм сучасної епохи, розвиток науково-технічного прогресу, засобів масової комунікації, урбанізація підривають самі основи З., фактом є те, що якраз катаклізми XX ст. переконують у необхідності підтримки З. через притаманний їм потужний елемент стабілізації людських стосунків. Разом із тим, З. властивий консерватизм, що може виявитися перешкодою в людському спілкуванні. Саме мораль, з її вимогами належної поведінки, здатна слугувати критерієм і підставою подолання консерватизму З.

О. Левицька

ЗВ'ЯЗОК – синтетична єдність багатоманітного. Визначення *Канта* – "зв'язок є уява про синтетичну єдність багатоманітного" – стосується часткового ви-

падку феномена З. у сфері ідеального. Найбільш загальні форми З. – перехід, відображення (або рефлексія), розвиток – відкриті і систематично досліджені *Гегелем*. Це знайшло свій відбиток у відомому визначенні діалектики як вчення про всезагальні З. і розвиток. У діалектиці найбільш з'ясований перехід кількісних змін у якісні, хоча насправді є і багато інших переходів (див. *Вузлова лінія відношень міри*). Відображення існує між речами, між ними і свідомістю, в самій свідомості, в мисленні. Матеріалісти вивчали і вивчають переважно першу і другу форми відображення. В логіці останнє набуває вигляду рефлексії – співвідносності корелятивних категорій. Вона характерна для пізнання сутності і явища і всіх більш детальних їхніх підрозділів. "Визначення сутності – це визначення рефлексії" (Гегель). *Рефлексія* – таке співвідношення протилежних категорій, коли кожна з них передбачає іншу, протистоїть їй, визначається нею. Рефлексія – сама суть логічної діалектики. Тут діє діалектична суперечність, чи єдність протилежностей. Розвиток як форма З. здійснюється й описується в діалектиці законом заперечення заперечення. Розвиток відбувається згідно з рівнями дійсності. Як і в пізнанні, їх два – буття і сутність. Спочатку розвиток охоплює зовнішній шар дійсності, потім – сутнісний через функціонування і розв'язання суперечностей. Перехід, відображення, розвиток як види З. – предмети певних теорій чи концепцій. Тому діалектика як вчення про всезагальні З. складається з кількох частин: вчення про буття та структуру "якість – кількість – міра", теорії відображення, гносеології, логічної теорії рефлексії і теорії розвитку.

М. Булатов

ЗДОРОВИЙ ГЛУЗД – сукупність думок про навколишній світ і його закони. З. г. стосується думок, які склалися стихійно в процесі життєдіяльності людей та мають характер самоочевидності. З.г. є безпосереднім, загальнодоступним знанням, набутим без допомоги спеціальних пізнавальних процедур і методів. З.г. легко витісняється з невластивих йому сфер з утвердженням науки та зростанням її соціального статусу. Крім цього, закріплені в схемі З.г. знання, зазнаючи тиску з боку науки, також зазнають певних змін. З.г. змушує критично оцінювати витвори фантазії та нестримні новації, спонукає ретельно опрацьовувати гіпотези, тим самим перешкоджаючи необґрунтованому відкиданню усталених у науці поглядів чи споконвічних відшліфованих життєвих ідеалів. З.г. невіддільний від здорового розсудку, що його *Гольбах* визначав як такий спосіб розмірковування, якого досить, щоб можна було розібратися в найпростіших істинах і відкинути нісенітниці. Твердження З.г. про дійсність та принципи орієнтування в ній слід віднести до того масиву світоглядного знання, який утримується свідомістю як щось само собою зрозуміле, дорефлексивне й позакритичне. Ці твердження є ефективними в стандартних життєвих, практичних і пізнавальних ситуаціях. Але ця спорідненість З.г. зі стандартністю відразу обертається великою перешкодою, як тільки індивіди або людські спільноти потрапляють у ситуацію, що потребує нагальної відповіді на виклики життя й цивілізації.

Ф. Канак

ЗЕЛЕНЕЦЬКИЙ, Костянтин Петрович (1812, за ін. даними 1814 – 1858) – філолог-русист, автор праць з філософії, письменник, проф. Ришельєвського ліцею в Одесі (1837 – 1858). Закінчив філософське відділення зазначеного ліцею і його коштом був відряджений у 1833 р. до Московського ун-ту. Опублікував більше 30 праць, переважно з історії та теорії літератури. Розмірковував у деяких з них над проблемами "філософії граматики". Намагався синтезувати філософію *Шеллінга* і *Канта*. Людину і природу розглядав як єдиний організм, дві форми прояву Вищого Розуму (несвідомого в природі, самосвідомого в людині). Тому закони розуму вважав законами як буття, так і пізнання. Але застерігав: можливості людського розуму не безмежні: дух відкриває нам закони буття і пізнання, але не свого власного існування. Тому релігія важливіша за філософію, бо розум зрештою неминуче "занурюється" у віру. У філософії історії З., услід за *Гердером* і Шеллінгом, поширював закони онтогенезу людини на філогенез народів (і людства).

Осн. тв.: "Досвід дослідження деяких теоретичних питань". В 4 кн. (1835 –

1836); "Система і зміст філософського мововчення та її застосування до мови російської" (1841); "Вступ до загальної філології" (1853) та ін.

ЗЕНОН ЕЛЕЙСЬКИЙ (бл. 490, Елея, Пд. Італія – 430 до н.е.) – засновник античної діалектики як вправності у розмірковуваннях або мистецтва порушувати питання і шукати на них відповіді. Учень *Парменіда*, представник *елейської школи*. Обстоюючи Парменідове вчення про суще (Єдине), З.Е. сформулював низку відомих *апорій* на спростування руху, множинності, чуттєвого сприйняття. Загальновідомі чотири апорії З.Е. проти руху: "Дихотомія" (поділ навпіл), "Ахілл та черепаха", "Стріла, що летить", "Стадій". В них доводилася незбагненність руху, а відтак – згідно з тезою про тотожність мислення та буття – його неіснування. Діалектика З.Е. має негативний характер, в ній спрацьовує логічна схема "доказу від зворотного". Те, що потребує доведення (неможливість руху, неіснування множинності речей тощо), обґрунтовується шляхом спростування твердження, протилежного тезі, істинність якої філософ обстоює. Засвідчивши таким чином абсурдність звичаєвих уявлень про якості довколишнього світу, те саме судження одночасно підтверджує справедливість парадоксальної елейської картини сущого, втіленої в образі Єдиного. Загальнотеоретичною основою апорій З.Е. було неявне припущення про нескінченність поділу (а відтак і безперервність) простору та часу. На філософське заперечення цього принципу була спрямована атомістика *Демокрита*. З.Е. справив великий вплив на вироблення дисципліни доказового мислення і розробку логічних процедур доведення.

ЗЕНОН з Кітіона (бл. 333 – 262 до н.е.) – давньогрецьк. філософ, основоположник *стоїцизму*. В Афінах поселився бл. 312 р. до н.е., вчився у кініка Кратета, потім в адепта мегарської школи Стильпона та глави платонівської Академії Полемона. Бл. 300 р. до н.е. заснував власну школу, представники якої спочатку йменувалися зенонівцями, а потім – стоїками (від грецьк. слова στοά – портик в Афінах, в одному з яких збиралися учні З.). Автор низки праць, що збереглися лише у вигляді фрагментів. Основою всього сущого З. вважав наділений божественною силою вогонь. Світ тлумачився ним як одухотворений божественним диханням (пневмою) живий цілісний організм, що не позбавлений, одначе, впливу космічної необхідності. В своїй теорії пізнання З. переосмислює як телеологічні ідеї *Сократа, Платона* й *Аристотеля*, так і досвід критики платонівської теорії ідей у кініків і Стильпона. Етика З. заснована на його натурфілософії, вченні про природу (*фюсис*). Першоелементом людської поведінки є потяг (рух душі, який виникає внаслідок дії на неї сприйманого предмета і зумовлює відповідні вчинки та поведінку людини). З., як і Платон, розрізняв чотири основні чесноти: розумність (найвища), сміливість, стриманість, справедливість. Подібно до Сократа, З. тлумачить ці чесноти раціоналістично, засновуючи їх на знаннях. Вади, відповідно, розглядаються як нестача знань щодо добропорядної поведінки. Те, що не є ні чеснотою, ні вадою – багатство, здоров'я, краса, вдача, талан тощо – З. зараховує до "середніх", байдужих для мудреця речей. Важливим для стоїчної традиції стало обґрунтоване вперше у вченні З. про добрі й погані вчинки поняття про обов'язок – неписаний закон, з яким окрема особа узгоджує свою життєдіяльність і в якому виявляється залежність всього окремого від об'єктивного загального світоустрою. Суспільно-політичному вченню З. властиве ототожнення політичного закону з моральним, переконання, що закон цей має віддавати перевагу благу окремої людини перед благом усього загалу.

ЗЕНЬКІВСЬКИЙ, Василь Васильович (1891 – 1962) – укр. філософ. Закінчив історико-філологічний ф-т Київського ун-ту. У складі уряду гетьмана Скоропадського обіймав посаду міністра віросповідань, од 1919 р. перебував в еміграції. На початку своєї філософської діяльності З. виступав послідовником неокантіанства і був одним із найпомітніших представників цього напряму в Київському ун-ті. Але пізніше сприйняв цілий ряд психологічних ідей фройдизму та феноменології. Однією з основних проблем, які активно розроблялися З. у 10 – 30-ті рр. XX ст., було питання щодо детермінації психічних актів. За З., причинність не містить в собі нічого іншого,

окрім іманентного чинника можливості, а її сенс полягає в тому, що все, що буває, породжує з себе дещо нове. В результаті цього зміст причинності слід шукати в процесі творення, де її першою ознакою є момент виникнення дії з її причини. Доволі характерною є й інтерпретація З. механістичної причинності, яка на відміну від органічної не містить в собі дію кінцевої причини. Тому різниця між механічним світом та життєвим полягає в тому, що в першому причинність як телеологічний чинник має трансцендентний характер, тоді як в життєвих процесах доцільність іманентна організмові. Другий період творчості З. (від серед. 30-х рр. і до його смерті) характеризується зростанням його уваги до питань історії філософії, розвитку укр. та рос. філософської думки, основ християнської філософії та виховання.

Осн. тв.: "Сучасний стан психофізичної проблеми" (1905); "Проблема психічної причинності" (1914); "Проблема виховання у світлі християнської антропології" (1934); "Історія російської філософії". В 2 т. (1948 – 1950).

ЗЕРОВ, Микола Костьович (1890, Зіньків, Полтавщина – 1937) – культуролог, поет, перекладач, критик, літературознавець. Закінчив історико-філологічний ф-т Київського ун-ту (1908 – 1914). Проф. укр. літ-ри в Київському ін-ті народної освіти (1923 – 1934). Активний діяч культурно-мистецького відродження 20-х рр.: ідейний лідер "неокласиків", учасник літературної дискусії 1925 – 1928 рр., перекладач світової класики (передусім античної літ-ри). Ідеологічні переслідування й обмеження діяльності З., розпочаті 1926 р., посилюються на початку 30-х рр. У квітні 1935 р. він був заарештований, у листопаді 1937 р. розстріляний на Соловках. З. вибудував власну систему поетики та естетичних ідей; у культурознавчих та історико-літературних дослідженнях спирався на оригінально потрактовану філософію культури; практикував і обґрунтовував інтерпретування певних літературно-мистецьких явищ минулого як моментів цілісного душевно-духовного життя відповідної доби, тобто їх розуміння (в герменевтичному тлумаченні цієї дослідницької процедури). Засада цілісності зобов'язувала, з його погляду, враховувати одночасне взаємонашарування історичних, соціальних і культурних чинників, що впливають на зародження і функціювання мистецьких явищ. Обстоював самобутність і глибинні духовні джерела укр. культури, головною перешкодою у розвитку якої вважав не зовнішні впливи, а духовний провінціалізм і хуторянство. У цій площині, як і в підтримці гасла європейськості, З. був однодумцем *Хвильового*. Наполягав на засадах культурної спадкоємності, акцентуючи необхідність звертання до античних надбань – джерел кожної європейської культури, в т. ч. й укр.

Осн. тв.: "Камена" (1924); "Нове українське письменство" (1924); "До джерел" (1926); "Від Куліша до Винниченка" (1929).

ЗИБЕР, Микола Іванович (1844, Судак – 1888) – економіст, соціолог. Закінчив юридичний ф-т Київського ун-ту (1866). Кандидат правознавства, магістр політичної економії (1871). Доц., проф. кафедри політичної економії та статистики в Київському ун-ті (1873 – 1875). Од 1875 по 1884 р. жив у Берні (Швейцарія). Для наукової спадщини характерні дві провідні теми: 1) дослідження історичних форм власності, насамперед общинної; 2) теоретико-порівняльний аналіз економічних вчень Рикардо і *Маркса*. Автор першого в Росії монографічного дослідження соціально-економічних відносин у давніх суспільствах. Перший в Україні й Росії автентично виклав зміст економічної теорії Маркса (70 – 80-ті рр.) в наукових і публіцистичних виданнях. Захищав метод Маркса, його діалектику. Визнаючи Маркса-економіста, не сприймав його ідеї про "всесвітньо-історичну місію пролетаріату". Теоретик еволюційно-реформістської трансформації "хаотичного й безглуздого" капіталістичного господарювання в "злагоджену й планомірну" діяльність "великих мас людей". Чітке визначення засобів цієї трансформації у працях З. відсутнє.

Осн. тв.: "Нариси первісної економічної культури" (1883); "Давід Рикардо і Карл Маркс в їх суспільно-економічних дослідженнях" (1885).

ЗИЗАНІЙ (К у к і л ь), Стефан Іванович (серед. XVI ст., с. Потеличі, Львівщина – 1600) – укр. релігійний і

культурний діяч, один з ідеологів суспільно-політичної діяльності *братств*. Народився в сім'ї міщанина Івана Куколя. На зразок європейських гуманістів взяв собі як псевдонім грецьк. варіант свого прізвища – Зизаній. У житті та діяльності З. чітко окреслюються два періоди – львівський (до кінця 1592 р.) та віленський (1593 – 1600). З. – активний діяч укр. братського руху, член львівського Успенського братства, все його життя тісно пов'язане з педагогічно-освітньою і проповідницькою діяльністю. З. відомий як автор принаймні чотирьох полемічних друкованих видань ("Катехізис" (1595); "Лист Ієремії патріархи Константинопольського напоминальний..." (1596), додатків до підручника свого брата Лаврентія Зизанія "Наука ку читанню і розумєню писма словенского..." – "Изложеніє о православной вірі", "О вчловеченіи Господни" та "О знаменіи Крестном"; "Казанє святого Кирила, патріарха єрусалимського о антихристі і знаках єго, з розширенієм наукі против єресей розних" (1596). Перші дві книги не дійшли до нашого часу, фрагменти з них ми зустрічаємо у працях опонентів З. Релігійна та світоглядна доктрини З., сформульовані у його працях, характеризуються самобутністю і відмінністю від догматів як католицької, так і православної церков. Зокрема, це схильність до тридеїзму, обстоювання погляду про невідокремлюваність душі від тіла, про її смертність тощо. Чільне місце у його працях відведено есхатологічній проблематиці. Хіліастичні мотиви у З. тісно переплетені з соціальними поглядами. За всієї зовнішньої містичності вчення З. виходило за рамки релігійної проблематики, мало яскраво виражений демократичний і реформаційний зміст. Про це свідчить обстоювання ним принципу соборності, згідно з яким не верховні пастирі, а віруючі миряни повинні контролювати священиків, брати участь в управлінні церквою й мати право голосу у справах віри.

ЗИЗАНІЙ-ТУСТАНОВСЬКИЙ, Лаврентій (?, імовірно, с. Потеличі, Львівщина – між 1630 – 1640) – укр. релігійний і культурний діяч, брат *Зизанія Стефана*. Як і останній, взяв собі за прізвисько грецьк. переклад слова "кукіль" – "зизаній". Освіту здобув, імовірно, у Львівській братській школі та Острозькій колегії, де добре вивчив мови. Був учителем і проповідником Львівської, од 1592 р. – Братської, а від 1595 р. – Віленської братських шкіл. У Вільнюсі співпрацював із друкарнею братства. Брав участь у виданні "Граматики словенської" (1596), разом з братом С. Зизанієм – "Азбуки" (1596), підготував "Катехізис" (1600) та "Книгу о вірі" (приблизно 1596 р.). Як представник братств, був на православному соборі 1596 р. Приблизно від 1620 р. на запрошення Єлисея Плетенецького працює як редактор і перекладач у Лаврській друкарні, 1626 р. їде з місією від Київського митрополита *Борецького Йова* до Москви, де веде диспут з представниками Московського патріарха Філарета по статтях своєї книги "Великий Катехізис". Вагомий внесок у розвиток української думки З.-Т. вніс своїм твором "Великий Катехізис", де він виклав засади православного вчення. Проте його інтерпретація цих засад мала виразно реформаційне забарвлення, що викликало заперечення опонентів. Так, його розв'язання тринітарної проблеми, згідно з яким Бог-Отець виступає головним Богом, а дві інші особи Трійці відносяться до нього як підпорядковані і нижчі іпостасі, а також припущення можливості страждання і смерті божества, разом з людською природою Христа під час розп'яття і хресних мук містять у собі значні впливи *социніанства*. Відгомін реформаційних ідей відчутний також в обґрунтуванні З.-Т. можливості досягнення людиною спасіння своєї душі власними зусиллями і в твердженні про можливість за певних обставин здійснювати мирянами обряд хрещення. "Самовладдя" З.-Т. визначає як здатність душі робити вільний вибір. У "Катехізисі" він приділяє також увагу проблемам природознавства, зокрема тим, що стосуються світобудови і небесних явищ, намагаючись виявити їхній натурфілософський аспект. Щодо походження душі, то З.-Т. висловлює думку про створення душі Богом та її безсмертя і водночас передання її від батьків дітям через природне зачаття. Осмислення суспільно-політичної проблематики зводиться до обстоювання принципу рівності всіх людей перед Богом. Дає неоднозначну оцінку багатству, вважаючи, що воно (в залежності від використання) може бути добром або злом.

З.-Т. зробив внесок у розвиток укр. філософської термінології.

ЗИММЕЛЬ, Георг (1858, Берлін – 1918) – нім. філософ і соціолог, один із чільних теоретиків *філософії життя*, основоположник формальної соціології. Його творчий розвиток пройшов три етапи: натуралістичний, неокантіанський та філософії життя. На початку творчості З. зазнав впливу прагматизму, соціал-дарвінізму і спенсерівського еволюціонізму, що мало своїм наслідком біологічно-утилітаристське обґрунтування етики і теорії пізнання: мораль і істина – це різновиди інстинктивної доцільності. На другому етапі духовної еволюції З. перебував під впливом ідей *Канта*, особливо його апріоризму. В центрі уваги З. – цінності і культура, які знаходяться, на його думку, за межами природної каузальності. Діяльність людини в цій сфері тлумачиться як "трансцендентальна формотворчість", джерелом якої є особистість з її апріорно заданим способом світобачення. Зміст цього особистісного апріорі пізніше втілився в понятті "індивідуального закону". Проблеми філософії життя розроблялися З. переважно на останньому етапі його творчості. Поняття життя постає у З. як та ланка, що зв'язує формальну соціологію з соціальною філософією (проблеми диференціації, інтеграції і конфліктів у суспільстві). Життя реалізує себе через самообмеження ним же створеними формами. На "вітальному" рівні ця форма і межа – смерть (життя несе її в собі). На "трансвітальному" рівні життя долає власну обмеженість, утворюючи "більш-життя" і "більш-ніж-життя" – відносно стійкі утворення, що породжені життям і протистоять його плинності і мінливості у вигляді певних форм культури. Загальна схема розвитку культури наступна: життя нескінченно утворює нові культурні форми, які стають з часом омертвілими і гальмують його власний подальший розвиток. Плин життя і культура супроводжуються низкою конфліктів: змісту і форми, душі і духа, суб'єктивної й об'єктивної культур. В усвідомленні неминучості цих конфліктів полягає трагедія культури та її провідних постатей.

Осн. тв.: "Про соціальну диференціацію" (1890); "Філософія грошей" (1900); "Кант" (1903); "Шопенгауер і Ніцше" (1920); "Основи соціології" (1920); "Конфлікт сучасної культури" (1926) та ін.

ЗЛО – категорія, що охоплює усе ціннісно-негативне (в практичному відношенні), протилежне щодо *блага* і *добра*. У площині протистояння благу як такому З. – це те, що підриває продуктивні потенції буття, заважає реалізації його призначення, зокрема, руйнує умови й засоби виживання, фізичного і духовного розвитку людини. У широкому спектрі З. особливе місце посідає моральне З. (як "антидобро"); моральну якість останньому надає опосередкованість власним волевиявленням суб'єкта. Звідси – зв'язок морального З. з проблемою свободи волі. Серед різновидів морального З. виокремлюються дві первинні форми – ворожість і розбещеність. Перша пов'язана з агресивністю і жорстокістю щодо навколишнього буття, друга – з самопідпорядкуванням суб'єкта впливові обставин і сліпих нахилів. В обох випадках визначальною для морального З. залишається санкція волі. В античному світі З. найчастіше асоціювалося з порушенням космічного порядку, в середньовічній християнській Європі – з відпадінням від Бога і "сатанинською гординею", в секуляризованому суспільстві Нового часу – з індивідуальним і груповим егоїзмом. За усіх цих культурних формацій основною парадигмою З. виявляється "своєцентризм" – прагнення утвердити власне часткове існування за рахунок інших і на шкоду іншим. Показовий для XX ст. образ З. як тоталітарного тиску на особистість проблематизує даний пояснювальний принцип, хоч однозначно й не заперечує його. В річищі власне моральної онтології стрижневим для європейської культурної традиції є тлумачення З. як негації або відсутності (нестачі) добра, згідно з яким воно не має власної позитивної субстанції (платонізм, ортодоксальна юдейська і християнська думка, просвітницький раціоналізм). За такого розуміння, З., на відміну від добра, не може бути самодостатнім, а найбільш адекватними засобами боротьби з ним виявляються виховання і просвіта. Поряд із цим, в лоні зороастризму, маніхейства, гностичних вчень, народних єресей Середньовіччя, кабалістики тощо формувалось альтерна-

тивне, субстанціалістське бачення З. як самостійної сутності. Під таким кутом зору З. набуває рис самоцілі, бажаної заради себе самої, а перемога над ним уявляється можливою лише шляхом знищення його субстанційного осердя. Відродження цих поглядів у XIX – XX ст. втілилося, з одного боку, в естетизації і сакралізації З. (аж до сучасних сатаністських культів), з другого – в поширенні стратегії винищення "злих сил" на шляху до того, що вважається Добром. Подолання субстанціалізації З. – одна з істотних проблем сучасної культури, у зв'язку з чим актуалізується опозиція між т.зв. "радикальним" (самосвідомим і самоцільним) і "банальним" З. (*Арендт*), пов'язаним, головним чином, з ницими сторонами людської вдачі та вадами соціального устрою. Іншою характерною тенденцією сучасної трансформації моральної свідомості є неухильне поширення сумніву стосовно діалектичного виправдання З. як нібито доконечного засобу досягнення добрих цілей. Адже за сучасних можливостей людської діяльності ця доконечність З. породжує загрозу прокладання шляху до вселенської руїни.

В. Малахов

ЗЛОТІНА, Марія Львівна (1921, Новозибків Брянської обл. – 2000) – укр. філософ. Закінчила філософський ф-т МДУ ім. М. Ломоносова. Од 1947 р. професійна діяльність була пов'язана з КНУ ім. Т. Шевченка. Захистила канд. дис. (1952), докт. дис. (1969). Опублікувала понад 100 наукових праць. Їх тематика пов'язана з проблемами діалектики, теорії пізнання, логіки, методикою викладання філософії.

Осн. тв.: "Про логіку курсу діалектичного матеріалізму" (1978); "Актуальні проблеми діалектики сучасного суспільного розвитку" (1982); серія публікацій з курсу діалектичного матеріалізму: "Закон переходу кількісних змін в якісні" (1957); "Закон заперечення заперечення" (1957); "Чому і як розвиваються явища дійсності" (1961) та ін.

ЗМІННА В ЛОГІЦІ – *знак*, який є невизначеним іменем якогось *об'єкта* із деякої множини об'єктів; знак, що сам по собі не позначає об'єкти, але з яким зіставляють деяку область об'єктів. Позаяк З.в л. не є іменем якогось певно визначеного об'єкта, вона, на відміну від констант, може набувати різних значень.

ЗНАК – матеріальний предмет (явище, подія), що в процесі спілкування людей виступає як представник якогось іншого предмета, *властивості*, *відношення* й використовується для придбання, зберігання, перетворення, передачі інформації. Сукупність З., упорядкованих за певними правилами, створює знакову систему. Прикладом З. є звичайна літера, а знакової системи – звичайна природна мова. З. (а також і знакова система) відіграє пізнавальну роль лише тоді, коли з ним зіставляється певний зміст, який називають значенням З. Значення З. – це "невласний", або його функціональний, зміст. "Власний" зміст З. – це його фізичні властивості: розмір, колір, конфігурація; незмінність, розрізнювальність тощо. Матеріальний предмет може функціювати як З. лише завдяки єдності "власного" й "невласного" змісту З. У філософській, лінгвістичній, логічній літературі є найрізноманітніші класифікації З. Вони поділяють З. на прості й складні, мовні й немовні тощо. З. увійшли в суспільно-історичну практику в результаті розвитку абстрагуючої діяльності людини, здатності пізнавати предмети, оперуючи не з самими предметами, а із З., що їх представляють. Застосування З. і знакових систем дає змогу спростити процеси нагромадження, зберігання й передачі людського знання; завдяки цьому в науці досягають точності й однозначності в оперуванні поняттями, вдосконалення способів доведення та виразності формулювань наукових положень, спрощення структури наукових теорій тощо. Проте надмірне використання З., особливо тоді, коли в цьому немає практичної необхідності, може призвести до відриву мислення від дійсності, внести в процес пізнання непотрібний елемент агностицизму. На сучасному етапі З. є предметом дослідження семіотики (див. *Ім'я в логіці*, *Знання*).

Д. Кирик

ЗНАННЯ – особлива форма духовного засвоєння результатів пізнання (процесу відтворення дійсності), яка характеризується усвідомленням їх істинності. Сумнів в істинності пізнавального резу-

льтату заперечує можливість зведення його до З. та перетворює на гадку. З. як право на істину відповідальне перед зовнішнім (матеріально-практичним) і внутрішнім (логічна аргументація та моделювання) досвідом. Підміна верифікаційного критерію суб'єктивною впевненістю у безперечності пізнавального результату може привести до заміни З. на *віру*. Однак і саме З. в процесі практичного використання перетворюється у переконання людей. Серед таких форм духовного засвоєння результатів пізнання, як гадка та віра, З. є адекватним виразом співвідношення абсолютної та відносної істини. Будучи реалізацією людської здатності до пізнання та усвідомлення істини, З. відрізняється від простої інформації тим, що потребує не тільки розв'язання проблеми адекватності певних уявлень дійсності, а й створення складної системи оцінок зв'язку пізнавального результату з минулим досвідом та перспективами подальшого пізнання, його включення в сферу соціально-культурних цінностей та практичних потреб, методологічних і світоглядних орієнтирів, у певну галузь науки чи діяльності, цивілізацію взагалі. На противагу думці, яка може бути результатом суб'єктивної позиції, З. визначається соціально-практичним процесом зведення одиничного досвіду до рівня загальнозначущого результату. З. не редукується до чуттєвих даних, бо, синтезуючи теоретичні уявлення з їх емпіричними передумовами, розкриває за обрієм актуально існуючого потенційність явищ, здійснює передбачення та вибір нових можливостей пізнання та дії, орієнтує соціальне буття людини, виступає керівництвом до дії. Системи З. визначаються через категоріальний лад певних культурно-історичних епох. За рівнем рефлексивності, доказовості та системної теоретизації З. поділяється на буденне (пов'язане з лексикою природних мов), конкретно наукове (таке, що визначається певними канонами експериментальної та дедуктивної достовірності, нормами каузального та математично-функціонального аналізу тощо) і філософське (яке характеризується всезагальністю, необхідністю та специфічними формами рефлексії). Знаково-мовною реалізацією З. виступає *текст* як семіотична система, що здатна актуалізувати інформаційні масиви значної потужності. В такому вузькому плані З. може розглядатись як осмислений текст у поєднанні з його *розумінням*. З., проте, не зводиться до мовних конструкцій. Воно визначається як соціально-культурне явище, що може набувати ідеологічного навантаження.

С. Кримський

ЗНАЧЕННЯ і СМИСЛ – характеристики *знака*, які фіксують, з одного боку, те, представником чого знак є, що він іменує, виокремлює, позначає, а з другого – спосіб, яким знак позначає предмет; модус презентації позначуваного; характеристику позначуваних предметів (виражену в самій структурі знака – власний смисл, або таку, яку конвенційно асоціює із знаком деяка спільнота людей – конвенційний смисл), що дозволяє відрізняти їх від інших предметів. Будь-яка інформація про предмет (про сукупність властивостей, певних ознак, які характеризують предмет), що містить у собі знак, є достатньою для однозначного виділення певного предмета подумки. Смисл однозначно визначає значення (якщо останнє взагалі наявне). Сучасні дослідження дихотомії З. і С. багато в чому спираються на дослідження нім. математика і логіка *Фреге*, викладені у його програмній праці "Про смисл і значення" (1892).

ЗНЯТТЯ (від нім. – aufheben) – термін філософії *Гегеля*, що має подвійний зміст: заперечення і збереження. Гегель застосовував його для з'ясування структури процесу розвитку, вважаючи, що принцип попередніх філософських вчень не відкидається, а зберігається в більш розвиненій системі, але не в самостійному вигляді, а як сторона чи момент більш розвинутого цілого.

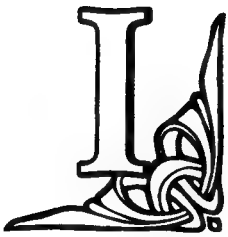

ІБН РУШД (латинізов. А в е р р о е с), Абу-аль-Валід Мухаммед ібн-Ахмед (1126, Кордова – 1198) – араб. філософ, лікар. Обіймав важливі державні посади, був суддею, виконував важливі дипломатичні місії. Зажив найбільшої слави як коментатор праць *Аристотеля*, тому упродовж доби *Середньовіччя* (і пізніше) був відомий здебільшого як Коментатор. До коментарів І.Р. схвально ставився *Тома Аквінський*, звертався до них у своїх творах. І.Р. вважав і Бога, і *Всесвіт* довічними, проте останній, на його думку, усе ж є результатом вияву Божої волі. Отже, світ довічний, але створений, у той час як Бог довічний, і сам є першопричиною всього сущого. Услід за Аристотелем І.Р. розрізняв активний та пасивний інтелект, вважаючи, що активний інтелект забезпечує людині входження до інтелігібельної реальності вічних сутностей, через подолання обмеженості та інерції інтелекту пасивного. За І.Р., окрема людина не є безсмертною у своїй індивідуальній подобі, а лише спроможна поєднатися з універсальним активним інтелектом. Цей висновок І.Р., що ґрунтувався на інтерпретації Аристотеля, став упродовж тривалого часу предметом суворої критики з боку ортодоксальних теологів і прихильників Аристотеля. І.Р. високо поціновував роль видатних філософів, пророків, містиків, завдяки яким людина дістає можливість бути причетною до трансцендентального світу вічних істин; вважав, що те, що є істинним в релігії, може бути хибним у філософії, і навпаки. Ця теза надала підстави для тлумачення І.Р. як попередника концепції двоїстої істини, хоча сам він не вживав цього терміну, не дав чіткого обґрунтування цієї концепції.

Осн. тв.: "Коментарі до категорій Аристотеля"; "Про Небеса; про Породження й Падіння"; "Про душу"; "Метафізика"; "Політика"; "Риторика"; "Коментарі" до "Держави" Платона"; "Про гармонію релігії і філософії"; медична енциклопедія – "Generalities" ("Загальні зауваги").

ІБН СІНА (латинізов. А в і ц е н н а), Абу Алі Хусейн ібн-Абдаллах (980, Афшана, біля Бухари – 1037) – філософ, лікар, вчений, поет. Представник східного аристотелізму. І.С. приписують понад 400 творів араб. мовою і близько 20 – фарсі. І.С. заперечує створення світу в часі, розглядаючи його як позачасову еманацію Бога, але не з волі останнього, а через неухильну необхідність, або як вияв "необхідно-сущого самого по собі" (аналогічного Єдиному в неоплатонізмі). Природа, за І.С., в подальшому існуванні розвивається незалежно від Бога, за принципом саморуху, але разом з тим є замкнутою у просторі і часі. І.С. створив своєрідну класифікацію наук, розділивши всі науки на практичні й теоретичні. Практичні науки розглядають проблеми поводження людини в суспільстві і сім'ї, а також людину загалом, як таку. Теоретичні науки спрямовані на досягнення знання. До складу теоретичних наук І.С. включав "першу" (вищу) науку (вчення про абсолютне буття), "середню" науку (математика, астрономія, музика) і "фізику" (всі природничонаукові знання свого часу). У тлумаченні *універсалій* дотримувався позиції *реалізму*, вважав, що активність розуму звільняє універсалії від частковості почуттів, але цього недостатньо для їхнього осягнення. Людський розум має увійти в контакт з розумом вищим (стосовно людини), тобто, за І.С., епістемологія у цьому пункті змикається з *метафізикою*. У галузі психології, услід за *Аристотелем*, наголошував на важливості розрізнення у живих створінь рослинної, тваринної та розумової функцій.

Осн. тв.: "Книга зцілення", "Настанови й зауваги" (підсумковий виклад філософських засад вчення І.С.); "Канони медицини"; "Поділ теоретичних (intellectual) наук" та ін.

ІВАНОВ, Вадим Петрович (1933, Біла Церква – 1991) – укр. філософ-шістдесятник, стояв біля витоків Київської світоглядно-антропологічної школи. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка, аспірантуру цього ун-ту. Докт. філософських наук (1978). У 1962 – 1969 рр. викладач Київського художнього ін-ту, од 1969 р. – ст. наук. співр. Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. У 1979 – 1987 рр. – заст. директора цього ін-ту, в 1987 – 1989 – зав. від. філософських проблем культури. Од 1989 р. до останіх днів

життя – зав. кафедрою культури Київського ін-ту політології та соціального управління. Лауреат Держ. премії України в галузі науки і техніки (1982). Творчий шлях розгортався від філософського осмислення методологічної значущості принципу діяльності у розкритті естетичного освоєння дійсності до застосування цього принципу для теоретичного осягнення суті людського буття у світі суспільно створюваної культури. Зрештою, учений виходить на проблему єдності гуманітарних, людських вимірів *Всесвіту* та універсальних вимірів людського буття – центральну проблему філософської антропології та філософії взагалі. Його наукові здобутки охоплюють також фундаментальні дослідження таких проблем, як практична діяльність у її єдності з духовною, досвід як найадекватніша форма й смислове осердя взаємодії людини зі світом, єдність суспільного та індивідуального у структурі досвіду, динаміка вселюдського та невідчужувано-персонального в культурі тощо.

Осн. тв.: "Практика і естетична свідомість" (1971); "Людська діяльність – пізнання – мистецтво" (1977); "Людина та світ людини", у співавт. (1977); "Культура і розвиток людини", у співавт. (1989) та ін.

ІВАНЬО, Іван Васильович (1931, с. Дунковиця Закарпатської обл. – 1982) – укр. філософ. Закінчив філологічний ф-т Ужгородського ун-ту (1955). Канд. філософських наук (1966). Від 1963 р. працював в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Відомий фахівець у галузі естетики, історико-естетичних досліджень, історії укр. філософії. Один із упорядників і коментаторів повного зібрання творів Г. Сковороди у 2-х т., виданого у Києві 1973 р. До його вагомих філософських здобутків належить те, що він започаткував дослідження спадщини Сковороди у контексті світоглядних тенденцій епохи бароко; здійснив історико-філософський та історико-естетичний аналіз деяких маловідомих аспектів творчості *Духновича, Максимовича, Шевченка, Потебні, Франка, Юринця*; фундаментальне дослідження естетичних поглядів *Прокоповича*.

Осн. тв.: "Специфіка мистецтва, історико-естетичний нарис" (1970); "Нарис розвитку естетичної думки України" (1981); "Філософія і стиль мислення Г. Сковороди" (1983) та ін.

ІДЕАЛ (від грецьк. ἰδέα – ідеал, першообраз) – уявлення про найвищу досконалість, котра як взірець, норма і мета визначає спосіб і характер діяльності людини або соціальної групи. Вихідною засадою формування І. є усвідомлення суб'єктом діяльності своїх потреб та недовершеності наявної дійсності й відповідно необхідності її реального перетворення. І. – це певна єдність об'єктивного і суб'єктивного. Об'єктивність І. полягає в тому, що він виникає як об'єктивна необхідність у розвитку суспільства, вказуючи на його реальний стан та об'єктивні тенденції подальшого поступу. Суб'єктивність І. пов'язана з тим, що він є суб'єктивним за своєю формою. У залежності від сфер людської життєдіяльності формуються суспільні, політичні, етичні, наукові І., утворюючи своєрідний світоглядний та регулятивний стрижень цілепокладаючої діяльності людини. В різних типах культури формуються різні І., які залежать не лише від типу культури, а й від рівня її розвитку. Отже, І. є не тільки соціально-культурним, а й історичним поняттям.

В. Загороднюк

ІДЕАЛІЗАЦІЯ – 1) Уявлення про когось чи щось як про значно краще й досконаліше, ніж воно є насправді; наділення когось або чогось властивостями, що відповідають *ідеалу*. 2) Спосіб логічного моделювання, завдяки якому створюються теорії (ідеалізовані об'єкти – типу абсолютно чорного тіла, ідеального газу, точки тощо). Вони відображають реальні можливості конструювання моделей емпіричних об'єктів у "чистому" вигляді, звільненому від конкретних властивостей, неістотних з погляду розвитку певної наукової теорії. Результати І. не є довільними. У граничному випадку вони відповідають окремим реальним властивостям об'єктів або допускають їх інтерпретацію, виходячи з даних спостереження. Межі ефективності І. визначаються практикою. І. відрізняється від *абстрагування* тим, що спрямована на процеси побудови можливих об'єктів у мисленні.

ІДЕАЛІЗМ – термін, який позначає у *метафізиці* будь-яку систему, що визначає

об'єктивно існуюче принципово як *дух*, *ідею* або *розум*, – тобто як принцип, протилежний *матерії* і первинний щодо неї. Нерідко такі системи саму матерію розглядають як прояв духа. Розрізняють дві головні форми І. – І. об'єктивний та І. суб'єктивний. У випадку схильності філософів вважати об'єктивно існуючими ідеї чи дух поза людською свідомістю йдеться про різновиди об'єктивного І., найголовнішими представниками якого вважають *Платона, Шеллінга, Гегеля* та ін. У випадку ж акцентування на первинності людської свідомості йдеться про суб'єктивний І., до чільних представників якого належать *Г'юм, Берклі, Мальбранш, Фіхте* та ін. У крайніх формах суб'єктивний ідеалізм має тенденцію до соліпсизму, згідно з яким можна бути впевненим лише в тому, що "Я існую". Для низки ідеалістичних вчень характерними є також наступні спільні риси. По-перше, визнання існування універсальних понять (також відомих як *універсалії*). По-друге, уявлення про те, що відношення між сутностями може трансформувати самі ці сутності. По-третє, досить виразний діалектичний підхід до побудови філософської системи. По-четверте, прагнення трансцендувати категорії "тут" і "тепер". Ідеалісти намагаються визначити справжню, первинну реальність і вказати межі застосування людського розуму, який вони схильні сприймати як духовну силу, що формується протягом усієї людської історії. Досить типовим, хоча і не обов'язковим для ідеалістів є обґрунтування т. зв. онтологічного існування Бога, згідно з яким розуміння Бога як найбільш досконалої істоти обов'язково означає її реальне існування, оскільки неіснування означало б визнання певної нестачі досконалості. До найвідоміших різновидів І. належить трансцедентальний, або критичний І. *Канта*, згідно з яким, людський розум може зрозуміти досвід лише за допомогою специфічних загальних форм мислення, що мають апріорне походження. Абсолютний І. Гегеля є однією з найбільш досконалих і розвинутих ідеалістичних систем в історії філософії (див. *Абсолютний ідеалізм, Гегель*). Його вплив, зокрема, позначився у XIX ст. на франц. (*Бозанкет*), англ. (*Бредлі*), америк. (Ройс) філософії. Особливе місце в розвитку І. посідає *Марбурзька школа неокантіанства*, представники якої (передусім оригінальний інтерпретатор Канта *Коген*, мислитель платонівського спрямування *Наторп* та видатний антрополог *Кассирер*) застосовували кантівський критичний метод до гуманістичних та наукових студій. Розвиток трансцедентального, об'єктивного та абсолютного ідеалізму друг. пол. XIX ст. вплинув і на укр. філософів (*Новицький, Гогоцький, Юркевич, Ліницький* та ін.).

С. Катусенко

ІДЕАЛІЗОВАНИЙ ОБ'ЄКТ – одне з ключових понять *теорії пізнання*. Як розумова конструкція, яка відтворює своєрідність і логічно-каузальну структуру виникнення й еволюції об'єкта дослідження, І.о. є не нормативно запропонованим способом організації уявлень про предмет, а допоміжною формою умовного сприйняття й осмислення емпіричного матеріалу. Взаємозв'язки досліджуваного об'єкта, відображувані за допомогою І.о., вивчаються під певним кутом зору; вони можуть навмисно "підсилюватися", гіпертрофуватися дослідником і доводитися до стану логічної несуперечності. Позаяк будь-який дослідник завжди обмежений історично наявним станом знань і відносністю власних цінностей, то І.о. неминуче виявляється однобічним. Він завжди залишається моделлю, тобто допоміжним методичним засобом апроксимації реальності; кожне зіставлення емпіричних даних з їх ідеалізованою, логічно несуперечливою моделлю виявляє чергові недоліки й обмеження останньої та вимагає нових уточнень і в такий спосіб спонукає до подальшого дослідження. Отже, І.о. – це уявна конструкція, яка є продуктом *ідеалізації*. Будучи елементами теорії, І.о. є найважливішими засобами когнітивної діяльності в науці. Специфіка І.о. залежить від ступеня розвиненості наукового знання. У розвинутих наукових теоріях звичайно розглядаються не ізольовані І.о. та їхні властивості, а структури і системи цілого сімейства І.о.

В. Лук'янець

ІДЕАЛІСТИЧНЕ РОЗУМІННЯ ІСТОРІЇ – філософське тлумачення суспільного розвитку як заснованого на ідеях, волі, вірі, прагненнях, теоріях, вченнях, свідомості людей. І.р.і. постає як поширен-

ня принципів *ідеалізму* на осмислення історичних подій, процесів, явищ. Якщо матеріалістичне розуміння історичного процесу – в його радикальному варіанті – перебільшує значення матеріальних начал життєдіяльності суспільства, то І.р.і. гіпертрофує роль чинників духовних (релігійних, моральних, філософських, наукових, правових тощо). Залежно від того, що закладається в основу історичного процесу – об'єктивний дух, надіндивідуальне духовне начало, *абсолютна ідея*, надприродні сили, чи ідеї, бажання, програми та концепції окремих історичних, політичних або ж культурних діячів, розрізняють – об'єктивно та суб'єктивно – І.р.і.

ІДЕАЛЬНЕ – 1) Філософська категорія для позначення нематеріальної, суб'єктивно-духовної природи відображення дійсності в людській свідомості, що здатне існувати лише в актах свідомості. У філософському аспекті важливою функцією І. є характеристика відношення *мислення* до *буття*, осмислення принципової відмінності між *відображенням* та відображуваним, *образом* і *об'єктом*. Відображення лише відтворює властивості відображуваного, але позбавлене всілякої матеріальності. І. постійно корелює з матеріальним через мову та інші знакові системи, продукти виробничо-культурної діяльності і є основою духовного життя людини та суспільства. За Ільєнковим, І. – це аспект культури, її вимір, визначення, властивість. В історії філософії І. має два альтернативні тлумачення: ідеалістичне та матеріалістичне. У *Платона* І. є основоположним принципом буття та мислення. *Ідеї* або *ейдоси* є первинними нематеріальними сутностями, прообразами реальних речей. *Матеріалізм* розглядає І. як вторинне, похідне від матеріального, як суб'єктивний образ об'єктивної дійсності. 2) Результат процесу *ідеалізації*. 3) Те, що відповідає *ідеалові*.

М. Кисельов

ІДЕНТИЧНІСТЬ, і д е н т и ф і к а ц і я (від лат. identicus – тотожний; facio – роблю) – термін, що у повсякденному, науковому та філософському мовленні означає (букв.) – те саме; дію встановлення ідентичності називають ідентифікацією. Існує багато різновидів ідентифікації, класифікація яких здійснюється на підставі того, що ми ідентифікуємо, або, як ми ідентифікуємо. Досить часто доводиться мати справу з ідентифікацією поодиноких явищ, які у філософії прийнято позначати словом "індивіди" (партикулярії). Спосіб ідентифікації індивідів значною мірою залежить від того, з якими різновидами індивідів ми маємо справу. Якщо їх класифікувати за ознакою "сталість – мінливість", то маємо поділ: а) сталі утворення, або сталості; б) події; в) процеси. До сталостей належать індивіди з більш-менш чіткими просторовими межами, які можуть мати відповідну структуру або перебувати у деякому стані. Сталими ми їх вважаємо тому, що нехтуємо тими змінами, які в них відбуваються у межах деякого часового відрізку: ці зміни не виходять поза допустимі межі, визначені у вибраному нами критерії ідентичності. Спосіб ідентифікації індивідів залежить також від їх поділу на види буття – тобто від прийнятої онтологічної концепції, на основі якої ми класифікуємо об'єкти (див. *Онтологія*). Окрім індивідуальної ідентичності та відповідної ідентифікації часто доводиться вдаватися до видової ідентифікації, тобто встановлювати належність даного індивіда до множини чи "сімейства" індивідів. У повсякденному мовленні видову ідентифікацію, як правило, здійснюють з допомогою висловів типу: "це таке (-а, -ий) саме (-а, -ий)". Будь-яка повсякденна мова містить у собі цілий набір різноманітних засобів для індивідуальної та видової ідентифікації: таку роль, напр., виконують власні імена (людей, країн, націй, місцевостей, установ, подій, історичних періодів тощо), вказівні займенники (як правило, у супроводі жестів або – як у випадку слова "таке, -а, -ий" – у супроводі деяких зразків), загальні імена (поняття) – разом з відповідними засобами співвіднесення цих імен з індивідами (напр., фраза "це – дерево" у супроводі жесту) і т.д. У філософії способи ідентифікації пов'язані з онтологічними та методологічними концепціями. У сучасній філософії розуміння способів ідентифікації поєднують, як правило, з підходами, які позначають термінами "*концептуалізм*" та "*операціоналізм*". Навіть якщо техніка ідентифікації, яку ми застосовуємо, прямо не вказує на своє

концептуальне походження (як, скажімо, застосування лакмусового папірця в хімічних лабораторіях), то все ж, як правило, за цією технікою стоять деякі концепти, деяка теорія; за висловом *Поппера*, наші лабораторії "заряджені" теоріями. Критерії ідентичності та техніки ідентифікації у різних галузях людської діяльності мають між собою мало спільного – їх окремо встановлюють у кожній галузі. Напр., для того, щоб сказати, що щось залишається "тим самим" або є "таким самим", ми повинні співвідносити свої концепти і критерії з тим, як окремі люди, людські колективи та установи ідентифікують самі себе. Важливою особливістю гуманітарних наук є взаємозалежність та взаємовплив ідентифікації та самоідентифікації.

В. Лісовий

ІДЕОЛОГЕМА – назва ключового конструкту (елемента) будь-якої ідеологічної системи; цінність, пов'язана із іншими винятково значущими цінностями, те, що є предметом віри і довіри (див. *Ідеологія*).

ІДЕОЛОГІЇ ПОЛІТИЧНІ – сукупність взаємопов'язаних ідей, символів та переконань, призначених об'єднувати людей задля спільних політичних цілей та дій. На відміну від ідеологій-світоглядів (див. *Ідеологія*), І.п. з'явилися тільки в останні століття європейської історії – у т. зв. епоху Модерну. У їхньому виникненні вирішальну роль відіграли концепції політичної філософії. Уточнення поняття "І.п." пов'язане з дискусією щодо співвідношення між течіями політичної філософії та І.п., які на них ґрунтуються. І перші, і другі, як правило, позначають одними і тими ж термінами – "лібералізм", "консерватизм", "демократичний соціалізм" ("соціал-демократизм"), "націоналізм" тощо. Відмінність полягає в тому, що політична філософія – це теоретична діяльність: політичні філософи обдумують політичні ідеї (звідси – важлива роль критичної перевірки, раціональної аргументації тощо). На противагу цьому, в І.п. більшу роль відіграють переконання; вони націлені на те, щоб спонукати людей до дії, об'єднавши їх у відповідному політичному русі. Тож хоча джерелом І.п. є ті чи ті ідеї політичної філософії, ідеологи мусять спрощувати ідеї, застосовувати символи, метафори, а то й ритуали, аби впливати не тільки на розум, а й на почуття та уяву. В І.п. більшу роль відіграють ціннісні переконання (на противагу критичній перевірці) і тому вони схильні до догматизму. Крім того, І.п. мусять пристосовуватися до психічних особливостей тих, кого прагнуть об'єднати, – до їхніх соціальних та економічних потреб, до стереотипів їхнього мислення та поведінки. Чим вищим стає рівень політичної культури суспільства, зокрема інтелектуальної культури, тим більше І.п. мусять дбати про розширення елементів політичної філософії та політичної науки. Цей постійний взаємозв'язок і взаємодія течій політичної філософії з І.п. приводять до того, що перший крок на шляху виявлення особливостей тієї чи тієї І.п. полягає у з'ясуванні ідей тієї течії політичної філософії, на якій вона ґрунтується. Другий крок полягає у дослідженні того, як застосовують ці ідеї у практиці політичного руху. Зв'язок традиційних західних І.п. з відповідними течіями політичної філософії виявляється, зокрема, у тому, що перших та других об'єднують спільні теми обговорення, як то: поняття людини; цінність та істина; суспільство та історія; держава та політика. Відмінності між різними І.п. можуть мати за підставу – відмінності у розумінні людини, те, які цінності є найважливішими та яку ієрархію цінностей пропонує дана І.п., а також – як дана І.п. розуміє суспільство, історію, державу, політику (див. *Лібералізм, Консерватизм, Націоналізм, Анархізм, Комунізм*). Для характеристики різних І.п. суттєвим є застосування епістемологічного виміру, що допомагає встановити ставлення даної ідеології до істини, тобто встановити міру її реалізму та раціоналізму. Одні із І.п. виявляють більшу міру реалізму, інші ж більшою мірою схильні до покладання на символи й метафори, до творення міфів, утопій і т.п. Втім, критика І.п. не може бути націлена на цілковите усунення ідеалів, міфів та утопій, адже вони є неодмінними складниками будь-якої культури. Вона може стосуватися, по-перше, того, які саме ідеали, міфи та утопії підтримують чи творять І.п., по-друге, способів їх здійснення. Так, ідеал чи утопія "царства свободи" в комунізмі сам по собі не викли-

кає заперечень: критика його утопічності (нереалістичності) ґрунтується на доведенні того, що засоби досягнення цього ідеалу, які пропонує дана ідеологія, здатні утвердити тільки щось цілком протилежне. Сказане тут про роль цінностей та ідеалів в І.п. дозволяє глибше зрозуміти природу політико-ідеологічного дискурсу в демократичному суспільстві (у тоталітарному суспільстві цей дискурс, як правило, відсутній, якщо не брати до уваги певні суперечності всередині домінуючої І.п.). З одного боку, суперечка І.п., кожна із яких надає пріоритет якійсь одній цінності як найважливішій, покликана підтримувати деяку рівновагу цінностей. З другого боку, наголошення однієї цінності як найважливішої може ставити під загрозу утвердження інших цінностей: здійснення свободи може ставити під загрозу порядок (стабільність), перебільшений наголос на порядкові може підважувати свободу і т.д. Зусилля сучасних філософів зосереджені, по-перше, на тому, аби з'ясовувати ті, часто приховані, передумови ("пресупозиції"), які лежать в основі різних ідеологічних позицій, а, по-друге, на тому, щоб сформулювати деякі принципи етики спілкування, які б забезпечили цивілізований характер політико-ідеологічних суперечок: це приводить до застосування ідей *герменевтики* та комунікативної філософії.

В. Лісовий

ІДЕОЛОГІЯ – сукупність взаємопов'язаних *ідей*, уявлень та переконань, призначених об'єднувати людей заради спільного життя та спільних дій. Як свідчать історичні дослідження, ніколи не існувало суспільств без наявності в них певних світорозумінь і норм поведінки, тобто ідеологій-світоглядів. Загальноприйняті норми поведінки (основою яких є цінності) завжди забезпечували здатність людей до спільних дій. Хоч слово "І." іноді застосовують як синонім вислову "політична І.", але доцільніше політичні І. вважати тільки одним із різновидів І. (напр., історики, досліджуючи світогляди різних суспільств та цивілізацій, називають ці світогляди "І."). Слово "І." наприкінці XVIII ст. увів у мову філософії франц. філософ Дестют де Трасі (1754 – 1836), який позначав ним "науку про ідеї" (словом "ідеї" в той час позначали не тільки розумові побудови, а й будь-які уявлення). "Наука про ідеї", на думку Дестют де Трасі, повинна була досліджувати виникнення ідей, щоб відділити різного роду упередження та забобони від науково обґрунтованих уявлень. Ця наука мала базуватися на просвітницькій парадигмі мислення, що продовжувала програму *Бекона* – усунути владу "ідолів" над свідомістю з метою створити основу для реформування суспільства на науковій основі. У розробці поняття "І." важлива роль належить *Марксу* та *Енгельсу*. У їхній спільній праці "Німецька ідеологія" термін "І." віднесено до сукупності ідей, що виражають інтереси, упередження та ілюзії певної соціальної верстви ("класу"). Згідно з класовим принципом соціальної філософії вони твердили, що у класовому суспільстві як гнобителі, так і пригноблені не можуть правдиво осмислювати світ та суспільство: розуміння світу та суспільства у таких суспільствах є неминуче хибним, ілюзорним, отже, і колективна свідомість є хибною свідомістю. Цю ілюзорну свідомість вони позначили терміном "І.". Для успішного захисту егоїстичних класових інтересів ідеологи панівного класу прагнуть подавати їх під виглядом загальнолюдських; посилаючись при цьому на загальнолюдську етику, істину і т.п. Тому І. завжди є оманою і самооманою. Звідси випливало, що теоретична критика І. є безсилою: хибність суспільної свідомості зумовлена класовою структурою суспільства, а тому тільки ліквідація класів шляхом соціальної революції дозволить замінити "хибну свідомість" правдивою, тобто науково обґрунтованим світорозумінням. Заслуга Маркса і Енгельса полягала у тому, що вони звернули увагу на соціальну зумовленість (детермінованість) ідей та світоглядів. У цьому вони продовжили зведення релігії до "земної основи", здійснене *Фоєрбахом*; цей напрям мислення був пізніше розвинутий у "соціології знання", у критичній філософії Франкфуртської школи та комунікативній філософії *Апеля* й *Габермаса*. Але принциповою вадою марксистського розуміння І. були, по-перше, припущення, що І. можна замінити науково обґрунтованим світорозумінням (тема "смерті І."), а, по-друге, економічний редукціонізм – намагання пояснити природу всіх

установ та ідей як зумовлених "економічним базисом". Маркс і Енгельс вважали, що всі теоретичні філософські і суспільно-політичні ідеї є ідеологічними. Твердження, що можна замінити І. (як колективний світогляд та як філософію) "науковим світорозумінням" є доказом того, що, попри всю відмінність між розумінням І. у Дестют де Трасі і марксистським, вони поділяють переконання в тому, що наукове пізнання здатне зняти з людини відповідальність за вибір ціннісних орієнтацій. Нерозуміння різниці між істиною і цінністю властиве для обох. У сучасних демократичних суспільствах різні люди, групи людей та суспільні верстви, як правило, мають неоднакові ціннісні пріоритети та ієрархію цінностей (розходження стосуються навіть того, які саме цінності мають бути віднесені до найважливіших). Це ситуація ідеологічного *плюралізму*. Цей плюралізм, одначе, не може виключати прийняття деяких найважливіших цінностей та норм, без яких не може існувати жодне демократичне суспільство. До таких норм належать також деякі аксіоми етики спілкування, які забезпечують можливість цивілізованого ідеологічного дискурсу (див. *Філософія комунікативна*). Дотримання цих норм дозволяє уникнути ситуацій, коли суперечка ціннісних орієнтацій та І. переростає у насильницький конфлікт. У сучасній Україні дослідження І. лише розпочинається: укр. філософська думка у цій ділянці досліджень сьогодні знаходиться у стані освоєння підставових праць західних філософів. Вплив марксистського розуміння ідеології в Україні є дуже відчутним: поняття І. визначають, як правило, через потреби та інтереси, що об'єднують людей у групи (переважно мають на увазі економічні інтереси). З іншого боку, вплив марксистської тези про майбутнє витіснення І. схиляє до позитивістського нехтування ролі І. у суспільному житті. Вплив марксистського розуміння І. тут сягає поза межі критичного виокремлення позитивного внеску Маркса в дослідження І.

В. Лісовий

ІДЕЯ (від грецьк. ἰδέα – початок, основа, першообраз) – форма осягнення дійсності в думці, яка включає усвідомлення мети і способи подальшого пізнання й перетворення світу. За своєю логічною структурою І. є видом поняття. Відмінність І. від звичайного поняття полягає в тому, що вона поєднує в собі об'єктивне знання про дійсність і суб'єктивну мету, спрямовану на зміну дійсності. В історії філософії поняття "І." застосовується у різних значеннях. *Демокрит* називав І. атоми, які він вважав першоосновою і сутністю всіх речей. У *Платона* І. – безтілесні сутності, що існують до речей, поза ними й незалежно від них; І. – прообрази речей, вічні і незмінні, і осягаються не чуттями, а розумом. *Аристотель* І. (ейдос) розумів як нематеріальну форму речі, яка з нею нерозривно зв'язана. У Середні віки І. проголошувалися божественними прообразами речей. У Новий час (XVII – XVIII ст.) на перший план висувається теоретико-пізнавальний аспект І. – розробляється вчення про І. як способи людського пізнання, ставиться питання про походження І., їх відношення до об'єктивного світу. *Кант*, визначивши І. як поняття розуму, відмежовує їх як від форм чуттєвості, так і від категорій розсудку; в його філософії І. розуму трансцендентальні, мають надемпіричний характер і виходять за межі всякого досвіду. У пізнанні вони можуть функціонувати тільки як необхідні поняття, для яких немає відповідного предмета в нашій чуттєвості (досвіді). Згодом нім. ідеалізм підготував ґрунт для більш динамічного розуміння І.: І. – це досконалість, якої немає в дійсності, але якщо І. буде правильною, тоді, незважаючи на всі перешкоди, вона не буде неможливою. *Гегель* вбачає в І. об'єктивну істину і водночас істинне буття; щось істинне лише остільки, оскільки воно є І. Найбільшу повноту і конкретність має *абсолютна І.*, котра являє собою тотожність суб'єктивного і об'єктивного. І. є дієвим чинником у створенні раніше не існуючих форм реальності, відіграють важливу синтезуючу й евристичну роль у науці і мистецтві. Специфічним видам діяльності відповідають своєрідні за змістом і спрямованістю І.: науковій – пізнавальні, суспільній – політичні, філософські, моральні, релігійні, художні тощо. В сукупності вони концептуально виражають картину духовного життя суспільства, наявні в ньому ідеологію і світогляд. В укр. філософії вчення про І. плідно роз-

вивав *Юркевич*, поклавши в його основу "гармонію між мисленням і буттям", динамічний синтез єдності і різноманітності. Гегелівська позиція в аналізі І. відстоювалась *Гогоцьким*. У сучасному філософському мисленні поширеним є тлумачення І. як начала внутрішнього конструювання системних утворень.

ІДІОГРАФІЧНИЙ МЕТОД (від грецьк. ἴδιος – особливий; γράφω – пишу) – запропонований неокантіанцями Баденської школи (запроваджений *Віндельбандом* і *Риккертом*) метод гуманітарних наук про культуру для автентичного осмислення індивідуальних рис історичних явищ шляхом "індивідуалізуючого утворення понять". У контексті І.м. завдання історії (на противагу наукам про природу, що йдуть через узагальнення до формулювання законів) – виявлення, адекватна фіксація та осягнення унікальності реалій історичної дійсності як таких, що мають самодостатнє аксіологічне значення. В подальшому І.м. був конкретизований і досить продуктивно застосований представниками історіографії, передусім нім. (школа Ранке), і соціології (*М. Вебер*). На сьогодні І.м. розглядається як один із важливих засобів гуманітарно-історичного пізнання, що має, однак, досить чітко визначений відбиток дієвого застосування.

ІЄРАРХІЯ (грецьк. ἱεραρχία, від ἱερός – священий; ἀρχή – влада) – 1) Термін, введений *Псевдо-Діонісієм Ареопагітом* для характеристики організації християнської Церкви. 2) Принцип структурної організації складних багаторівневих систем, що полягає в упорядкуванні взаємодії між рівнями як руху від вищого до нижчого. В ієрархічно побудованій системі існує структурна і функціональна диференціація: кожний рівень спеціалізується на виконанні певних функцій, а вищі рівні здійснюють функцію узгодження й інтеграції. Методологічна необхідність ієрархічних побудов зумовлюється потребою пізнання й управління складними природними системами та об'єктами соціального, технологічного, екологічного та іншого порядків.

ІЛАРІОН КИЇВСЬКИЙ (? – бл. 1053) – укр. мислитель XI ст., один з Ярославових книжників, перший митрополит з русів. Започаткував теологічні і філософські засади християнства Київського. Осердям теоретичної спадщини І. К. є православний неортодоксальний теїзм, в якому онтологічні уявлення богослова й філософа склалися на перетині візантійської і київської традицій. І. К., виходячи за межі християнського протиставлення земного і горнього, пом'якшував розмежування тіла і духа, розглядав буття як єдність матеріальної і духовної основ. У поглядах на історію це означало ствердження повноцінності земних життєвих чинників, гармонізацію їх з морально-ціннісними орієнтирами людини, поєднання Божого позачасового плану з сучасністю, служіння істині та соціальній справедливості як благодаті. І. К. обстоював погляд на універсальний і цілісний характер історії як втіленого буття і руху все нових "мов" (народів) від старозавітного "Закону" до благодатного християнського стану. Відходячи від принципу фіналізму, І. К. висловив думку щодо наскрізного зв'язку часів, вростання минулого в сучасне та втілення в ньому майбутнього. В язичництві свого народу він вбачав не лише "ідольський морок", а й благородство пращурів, яких чують у всіх чотирьох кінцях землі. Розвивав ідею рівності та рівноправності народів. Онтологічні та історіософські уявлення І. К. поєднані з психологічними та морально-етичними проблемами. Зокрема, мислитель акцентував увагу на ідеї розвитку моралі й неминучості переходу від жорсткого регламентування поведінки людини до вільного вибору нею моральних норм.

Осн. тв.: "Слово про Закон і Благодать" (між 1037 і 1050 рр.); "Молитва до Бога від усієї землі нашої", "Сповідання віри".

ІЛЬЇН, Іван Олександрович (1883, Москва – 1954) – рос. релігійний філософ і правознавець. Навчався у *Новгородцева, Риккерта, Зиммеля*, Нельсона, *Гуссерля*. За дисертацію "Філософія Гегеля як вчення про конкретність Бога і людини" (1918) отримав одночасно ступені магістра і доктора наук. Викладав у Московському ун-ті на Вищих жіночих юридичних курсах історію філософії та права. Голова Московського психологічного тов-ва (1921 – 1922). Переконаний і діяльний супротивник більшовизму; у 1922 р. висланий з Росії. В Берліні стає

одним із засновників Релігійно-філософської академії, проф. (1923 – 1934) і деканом (1923 – 1924) Рос. наукового ін-ту, видавцем ж. "Русский Колокол" (1926 – 1930). Позбавлений можливості викладати і друкуватися після приходу до влади нацистів, І. емігрує до Швейцарії (1938), де й продовжує до кінця життя наукові студії. Найвищим філософським здобутком І. є дослідження філософії *Гегеля*, яке стало не лише підсумком його філософських студій 1903 – 1918 рр., а й окреслило проблемне поле його подальшого філософського пошуку. Всупереч традиційному розумінню філософії Гегеля як системи абсолютного раціоналізму, І. підкреслює "конкретність" гегелівської ідеї і обґрунтовує тлумачення його філософії як конкретно-інтуїтивного ідеалізму. Важливою сферою творчості І. є філософія права, побудована як православно-християнська і осмислена крізь призму єдності правової і релігійної свідомості. Підґрунтя правового життя складають, за І., відчуття громадянином власної гідності ("закон духовної гідності"), його внутрішня свобода, перетворена у самостійну дисципліну ("закон автономії"), взаємоповага і довіра у стосунках з іншими та владою ("закон взаємного визнання"). Релігійною інтуїцією, що є, за І., підґрунтям справжнього філософування, пронизані його етичні роздуми. Розмірковуючи над проблемами культури, І. вважає єдиним порятунком у кризовому стані шлях духовного оновлення, складниками якого є віра, любов, свобода, совість, батьківщина, націоналізм (який він розуміє як позитивний вираз національного духу), правосвідомість, держава, приватна власність. Поряд із загальними проблемами філософії культури предметом роздумів І. була естетично-художня творчість, до аналізу якої він підходить з позицій реалізму. Стрижневою темою праць, написаних І. в еміграції, є доля Росії, її національного відродження.

Осн. тв.: "Філософія Гегеля як вчення про конкретність Бога і людини" (1918); "Релігійний смисл філософії" (1925); "Про спротив злу силою" (1925); "Про сутність правосвідомості" (1956).

ІМАНЕНТНА ФІЛОСОФІЯ (лат. immanens (immanentis) – притаманний, властивий, той, що міститься у самому собі) – суб'єктивно-ідеалістичний напрям філософії, який стверджує, що буття іманентне свідомості, тобто виявляється її внутрішнім змістом. Звідси випливає заперечення існування незалежної від свідомості дійсності. Іманентна школа у філософії виникла у 70-ті рр. XIX ст. Засновником вважається Шуппе (1836 – 1913), основні ідеї якого викладені в роботі "Теоретико-пізнавальна логіка" (1878). Подальший розвиток І.ф. пов'язаний з іменами Ремке ("Світ як сприйняття і поняття", 1880), Шуберт-Зольдерна ("Основи теорії пізнання", 1884), Кауфмана ("Іманентна філософія", 1893), Леклера, Лоського, Яковенка та ін. Од 1895 по 1900 р. видавався "Журнал іманентної філософії". Відправною точкою І.ф. є твердження про необхідність оттоження теорії пізнання, логіки та онтології. З точки зору І.ф., суб'єкт та об'єкт тісно між собою пов'язані – об'єкти не існують поза свідомістю, предметний світ даний не об'єктивно, а конструюється свідомістю. Оскільки усе пізнаване іманентне свідомості, то зміст останньої перетворюється на єдину реальність. Таким чином, І.ф. ототожнює істину з "необхідним мисленням" – родовим мисленням, підпорядкованим законам формальної логіки. Істинним та об'єктивним вважається те, що входить до "свідомості взагалі" як її зміст. Той факт, що момент "всезагальної свідомості" притаманний свідомості кожної людини, робить її причетною до знання (хоч на рівні індивідуальної свідомості існують лише "гадки"). Ідея "всезагальної свідомості" породжує певні труднощі, подолання яких представники І.ф. здійснюють, інтерпретуючи цю свідомость як "божественне". У межах І.ф. було сформульовано низку ідей, які згодом були частково запозичені та розвинуті далі *емпіріокритицизмом, прагматизмом, феноменологією.*

ІМОВІРНІСТЬ – характеристика міри можливості випадкових подій, наближення валентності гіпотези до значення "істина"; при цьому ступінь І. визначається на континуумі від 0 до 1.

ІМПЛІКАЦІЯ (лат. implicatio, від implico – тісно зв'язую) – логічна операція, яка з двох висловлювань p і q утворює умовне висловлювання "якщо p, то q". Формально цей новий вираз записують: $p \supset q$ (або: $p \rightarrow q$, Cpq), де $\supset$, $\rightarrow$, C –

знаки І. в різних системах запису. Термін "І." вживається також для позначення зв'язки "якщо..., то..." і самого умовного висловлювання. Існує кілька видів І. Основною в класичній математичній логіці є матеріальна І. $p \supset q$. За властивостями І. $p \supset q$ є хибною в тому і тільки в тому випадку, якщо p – істинне, а q – хибне. При матеріальній І. антецедент і консеквент не зв'язані за змістом. Від матеріальної відрізняють формальну І., яка виражається через матеріальну І. і квантор загальності: $\nabla x (P(x) \supset \supset Q(x))$ (див. *Квантори*). Істинність цієї формули означає, що завжди, коли предмет x має властивість P, він має також і властивість Q. Для вираження в логічних численнях деяких видів смислового зв'язку між антецедентом і консеквентом було зроблено спроби побудувати каузальну І. і контрфактичну І. Важливу роль відіграє І. в логічних численнях. Вона є основою логічного виводу, зокрема, як правило відокремлення, відповідно до якого з істинності складного висловлювання і на підставі істинності його антецедента роблять висновок про істинність консеквента, який можна записати у вигляді доведеної теореми.

ІМ'Я в логіці – вираз мови, що позначає предмет або клас предметів; при цьому предмет розуміють як усе, що можна назвати. Якщо І. позначає один предмет, воно є власним, або одиничним, якщо клас предметів – загальним. Відношення між І. та предметом, який це І. позначає, є відношенням найменування або позначення. Його вивчає семантика в логіці. І. позначає предмет і виражає смисл. Різниця між функцією позначення і виразом смислу яскраво виявляється у тих випадках, коли порівнюють кілька І. одного і того самого предмета. І. завжди має смисл, але не в усіх мовах усі І. позначають предмет.

ІНВАЙРОНМЕНТАЛІЗМ (від англ. environment – середовище) – сучасна ідеологічна орієнтація, спрямована на збереження навколишнього середовища, на поліпшення умов існування соціуму і прийнятне розв'язання складної сукупності екологічних проблем.

ІНВАРІАНТНІСТЬ (від лат. invarians (invariantis) – незмінний) – властивість істотних для системи елементів, відношень, станів не змінюватись при її перетвореннях. І., таким чином, є визначальним моментом структури системи. Виділення відношень І. дозволяє розвивати структурний підхід до дослідження різних об'єктів, загалом до організації теоретичного знання. Поняття І. важливе для розуміння ізоморфізму загальнонаукових принципів та категорій, пов'язаних з дослідженням систем та структур.

ІНДИВІД (від лат. individuum – неподільне) – у Цицерона лат. переклад грецьк. поняття "атом". У класичній метафізичній традиції – позначення одиничного, на відміну від сукупності, маси. Ключове поняття філософії *Ляйбніца*, сполучене з поняттям *монади*. Надалі – позначення окремого буття, живої істоти, окремої людини, на відміну від колективу, соціальної групи, суспільства в цілому. Протиставлення І. і суспільства утворює вихідний пункт концепцій *індивідуалізму*. В *онтології* тлумачиться як одиничне, неподільне, неповторне буття і спирається на принцип *індивідуації*.

ІНДИВІДУАЛІЗМ – моральний принцип, що ґрунтується на визначенні пріоритетності автономії і прав особистості. З одного боку, І. є результатом реального розвитку особи і суспільства – від усвідомлення людиною різниці між собою і спільнотою в епоху розкладу первісного суспільства до осягнення нею своїх особистих прав і обов'язків, своєї унікальності та можливостей вибору власної долі – в сучасну епоху. З іншого боку, І. – це течія суспільної думки, в якій відобразився процес осмислення принципу І. на різних його етапах і рівнях, починаючи з давньогрецьк. філософії до сучасних концепцій, які обґрунтовують цінність окремої особистості. Розквіт І. як течії суспільної думки і як реального феномена людського розвитку пов'язаний з утвердженням капіталістичних відносин і свободи приватного підприємництва, котре вимагало від людини індивідуальної автономії й ініціативи. Тлумачення І. в радянські часи зазнало деформацій, пов'язаних з колективістською сутністю панівної *ідеології*. Зокрема, визнавалося значення ранньої форми І. із притаманним йому позитивним ставленням до свободи совісті, ду-

мок, почуттів, свободи людських об'єднань. Разом з тим зрілий І. (XVIII – пер. пол.XIX ст.) і його "кризовий" етап (кін. XIX – XX ст.) трактувалися як вияв класових інтересів буржуазії, джерело волюнтаризму та анархії. Ці ідеологічні спрощення стояли на заваді філософському обґрунтуванню індивідуальних інтересів людини, її самоцінності, моральної гідності і відповідальності.

О. Левицька

ІНДИВІДУАЦІЯ – 1) Поняття, яке окреслює виокремлення індивідуального із універсального та їх взаємодію. Ідея І. зустрічається вже у стоїків, її розгорнуте осмислення властиве середньовічній філософії. Поняття "І." використовується в номіналізмі, *реалізмі, концептуалізмі. Тома Аквінський*, формулюючи "принцип І.", створює своєрідну діалектику універсального та індивідуального. Універсалії – загальні поняття, проходять І. тричі: "до речей" – як задуми Бога про світ, "в речах" – як сутності, що виникли в процесі творення світу, та "після речей" – як форми пізнання світу людиною. 2) Поняття аналітичної психології *Юнга*, яке означає процес становлення внутрішнього світу людини в результаті освоєння свідомістю змісту індивідуального і колективного позасвідомого. І. – це визрівання "самості" (das Selbst), яка є гармонією індивідуального та колективного, свідомого та позасвідомого. Поняття І. в аналітичній психології Юнга корелює з поняттям персоналізації в персоналізмі та метаантропології.

Н. Хамітов

ІНДУЇЗМ – релігія народів Індії, що сформувалася в серед. І тис. н.е. внаслідок еволюції та злиття ведичної і брагманської традицій. В основу віровчення І. покладено релігійні і філософські ідеї брагманізму. Серед розмаїття богів в І. найбільш шованими є Брагма, Вішну і Шива, які становлять "тримурті" (тріаду) й уособлюють три основні функції – творчу, охоронну і руйнівну. Шанувальники Вішну і Шиви – вішнуїти (вайшнави) та шиваїти утворюють дві основні течії в І. Бог Вішну втілюється в різні образи і має багато імен: Кришна, Будда, Калка. Бог Шива – водночас і носій смерті, і її переможець, він знищує і дарує життя. Для І. характерний культ богинь, які виступають у ролі дружин основних богів, чим врівноважують чоловіче та жіноче начало як у житті *Всесвіту*, так і окремої людини. І. визнає три шляхи вшанування Бога: праведне життя у відповідності до релігійних настанов; правильне пізнання Бога через філософування і роздуми; наближення до Бога через безмежну любов до нього. Всі об'єкти пошанування в І. – Боги, священні камені, рослини, тварини – мають свої храми, каплиці, вівтарі. В І. відсутня єдина церковна організація, його функціонування забезпечується інститутом жрецтва (храмового та домашнього), авторитет якого зберігається й досі. І. сповідує 85 відсотків населення Індії, він поширений у Пакистані, Малайзії, Шри-Ланці, Непалі, Бангладеш, деяких країнах Африки. Є прихильники і серед європейців (зокрема, українців) та американців, які сповідують його зазвичай у реформованих чи модернізованих варіантах.

Л. Филипович

ІНДУКТИВНА ЛОГІКА – розділ логіки, в якому вивчають логічні процеси переходу від знання про одиничне й окреме до знання про загальне (див. *Індукція*). Значну роль у побудові І.л. відіграли *Аристотель, Бекон, Дж. Ст. Мілль* та ін. У сучасному розумінні І.л. – розділ модальної логіки, де вивчають індуктивні модальності. Властивості цих модальностей характеризуються в спеціальних індуктивних численнях. У сучасних дослідженнях І.л. застосовують теорію імовірностей. І.л. разом з дедуктивною логікою відіграє значну роль у сучасному науковому пізнанні. Однак окремі представники І.л. перебільшують значення її в процесі досягнення об'єктивної істини, протиставляючи І.л. дедуктивній. Насправді І.л. не тільки не суперечить дедуктивній, а й перебуває з нею в тісному діалектичному взаємозв'язку. Про це свідчить хоча б те, що індуктивні числення є дедуктивними за способом побудови; їхній індуктивний характер проявляється тільки в тому, що вони містять особливі логічні знаки, семантична інтерпретація цих знаків тісно пов'язана з індуктивними поняттями підтвердження, прийняття. Взаємозв'язок І.л. з дедуктивною ґрунтується на діалектичній єдності *індукції* та *дедукції*.

ІНДУКТИВНИЙ МЕТОД – спосіб міркування, що полягає в одержанні ймовірних висновків про певні загальні зв'язки та властивості (або гіпотез про можливі причини чи наслідки досліджуваних явищ) на підставі аналізу окремих фактів. Сучасна *індуктивна логіка* зорієнтована переважно на пошук засобів визначення міри слідування наслідків із гіпотез. При цьому її апарат поєднується з аксіоматикою числення ймовірностей.

ІНДУКЦІЯ (від лат. inductio – наведення) – форма умовиводу, де на підставі знання про окреме робиться висновок про загальне; спосіб міркування, за допомогою якого встановлюється обґрунтованість висунутого припущення чи гіпотези. Розрізняють повну і неповну І. При повній І. з того, що кожний елемент якогось класу має певні властивості, роблять висновок, що всі елементи даного класу мають ці властивості. При неповній І. з того, що деякі елементи (дуже великого чи безконечного класу) мають певні властивості, роблять висновок, що всі елементи цього класу мають ті самі властивості. Повна І. при істинних засновках дає достовірний висновок. Неповна І. недостовірна в тому розумінні, що істинність висновків не гарантує істинності висновку. Доцільно говорити не про індуктивне виведення висновків з засновків, а про індуктивне міркування, в якому встановлюється обґрунтованість гіпотез, що визначаються на підставі відомого знання. В реальному пізнанні І. завжди виступає в єдності з *дедукцією*, нерозривно пов'язана з нею. І. вивчають *індуктивна логіка* та імовірностей теорія.

ІНОБУТТЯ – філософська категорія, що визначає процес суперечливого розвитку світу та людини у ньому, можливість подолання меж наявного буття та переходу у нові буттєві стани. Категорія І. у сучасному значенні генетично походить з філософії *Гегеля* і виражає вихід будь-якого явища на новий щабель розвитку при збереженні своєї онтологічної своєрідності. Так, у системі Гегеля буття природи розгортається як І. *абсолютної ідеї*, а дух постає І. природи. Стосовно людини І. є власним буттям, але іншим по відношенню до свого попереднього стану (дитина – підліток). У сучасній філософії І. трактується передусім як буття іншої особистості, з якою людина може перебувати або у стані *відчуження*, або *комунікації*. Звідси категорія І. стає поряд із словосполученням "відкритість буття", яке характеризує комунікативну спрямованість людини і є характерним для цілої низки філософських течій сучасності – філософської антропології, *екзистенціалізму*, *персоналізму*, комунікативної філософії. Така відкритість, зрештою, означає толерантність – здатність до *діалогу* та *консенсусу*. Подеколи І. трактується як синонім потойбічного, трансцендентного буття у релігійному плані – як буття за межами емпіричного існування. Цей ракурс вживання терміну "І." також натякає на здатність особистості до безмежного розвитку, до виходу за обрії наявно можливого.

Н. Хамітов

ІНСАЙТ (від англ. insight – проникливість, розуміння) – стан раптового інтуїтивного осяяння, який не можна безпосередньо вивести з досвіду суб'єкта. Поняття "І." – одне з центральних в інтуїтивістській теорії пізнання. Гештальтпсихологія протиставляє ідею І. ідеї осягнення світу шляхом "спроб" та "помилок", що властива біхевіоризму. Поняття "І." широко використовується у різних школах психоаналізу, де трактується як результат комунікативних зусиль аналітика і пацієнта, спрямованих на осягнення неусвідомленої причини проблеми. Стан І. може бути у пацієнта або психоаналітика, проте справжній І., що актуалізує особистість і звільняє її від невротичних станів, – це взаємне, "комунікативне" прозріння. Такий І. корелює з катарсисом.

Н. Хамітов

ІНСТИНКТ (від лат. instinctus – спонука, імпульс) – сукупність складних, спадково зумовлених актів поведінки, характерних для особин даного виду за певних умов існування. Первинні уявлення про І. з'явилися ще в античній філософії, де він ототожнювався з "нижчими формами душі" у тварин і протиставлявся вищим душевним проявам людини та людському розумові. Історично І. розглядався як природна основа біологічно важливих спонук, а поняття І. протиставлялося також набутим фор-

мам поведінки, навчанню, раціональному, розуму тощо. Якщо поведінка тварин розглядалася як сукупність І., то людська поведінка тлумачилася як комбінація "сліпих" І. та раціональної думки. У психологічних теоріях *Фройда* та Мак-Дугалла І. ототожнювався з ірраціональними силами, нездоланними мотивами поведінки, спрямованими на досягнення цілей. Інстинктивним проявам поведінки відповідають певні емоції. Дарвін запропонував визначати І. як елементи поведінки, що можуть успадковуватися і є продуктом природного добору, який постійно еволюціонує разом з іншими ознаками та проявами життєдіяльності тварин. Ідеї Дарвіна склали основу класичної *етології* Лоренца та Тінбергена (1937). Згідно з нею, багато типів поведінки тварин сформовані на основі низки комплексів фіксованих дій, що є характерними для тварин даного виду і переважно детерміновані генетично. Згодом І. почали розглядати як одну з форм адаптивної поведінки, на яку, подібно іншим генетичним ознакам, діє природний добір. На основі новітніх даних етології та генетики створено сучасну концепцію генетично обумовленої поведінки, яка дозволяє описувати та аналізувати структуру поведінки без вживання поняття "І.".

Т. Гардашук

ІНСТИТУТИ СОЦІАЛЬНІ – поняття, запроваджене Спенсером для характеристики основних підсистем суспільства як цілісного і водночас внутрішньо структурованого складного утворення. Ґрунтуючись на розумінні суспільства як своєрідного організму, Спенсер тлумачив І.с. як властиві означеному організму і внутрішньо пов'язані між собою органи, що виконують важливі життєві функції регулювання та стабілізації соціальних процесів і підтримання стану їх взаємозбалансованості. Спенсер виділяв три основних типи І.с.: 1) ті, що забезпечують продовження людського роду (шлюб та сім'я); 2) розподільчі (економічні); 3) регулятивні (релігія, політичні організації тощо). З плином часу уявлення про І.с. істотно змінилися, але саме поняття стійко увійшло в науковий обіг. Нині І.с. розглядаються як багатомірне суспільне утворення, найважливішими складовими якого є: а) притаманний відповідному І.с. рівень, різновид чи локалізовані формоутворення суспільної свідомості, що можуть характеризуватися наявністю специфічних для них знань, концепцій, теорій, поглядів, переконань, принципів тощо; б) сукупність властивих даному І.с. форм діяльності; в) система характерних для нього відносин, взаємин і стосунків між людьми; г) стійкий комплекс формальних і неформальних правил, цінностей, норм, установок та інших притаманних І.с. регулятивів, що взаємоузгоджують форми діяльності й відносин між людьми у відповідній системі соціальних ролей та статусів; д) специфічна для певного І.с. мережа організацій, закладів та установ. Інституалізація життєдіяльності суспільств, міра втілення в системах І.с. тих чи тих цінностей, інтерналізації інституціональних функцій і ролей в мотиваційні структури членів суспільства постає як один з істотних показників рівня самоствердження та самореалізації відповідних історичних культур чи цивілізацій. За сферами дії та функціями І.с. поділяються на реляційні, що визначають рольову структуру суспільства за найрізноманітнішими засадами – від віку та статі до особливостей задатків, здібностей та фаху; регулятивні, які визначають припустимі межі незалежних щодо суспільних норм дій, спрямованих на реалізацію індивідуальних чи групових потреб, інтересів і цілей, та санкції, що карають за порушення цих меж; культурні, пов'язані з суспільною психологією, ідеологією, релігією, філософією, мистецтвом, освітою тощо; інтегративні, призначення яких – належне виконання соціальних ролей, відповідальних за забезпечення інтересів та цілей історичних спільнот і суспільств як цілісностей. У певному ракурсі зміна тої чи тої соціальної системи постає як модифікація І.с., що відбувається внаслідок сукупної дії ендогенних, внутріінституціональних та екзогенних, зовнішніх чинників, при домінантній ролі, за певних конкретно-історичних обставин, однієї з даних двох груп детермінант. У процесі переходу суспільств від доіндустріальної стадії до індустріальної та постіндустріальної традиційні І.с. поступаються місцем сучасним. Якщо традиційні І.с. визначаються передусім аскриптивністю і партикуляризмом, тобто ґрунтуються на жор-

стко заданих ритуалом та звичаєм правилах дії та поведінки й родинних зв'язках, то в новітніх суспільствах домінуючими стають І.с., що забезпечують інтерналізацію цінностей компетентності, незалежності, особистої відповідальності й раціональності, уможливлюють вільніший моральний і психологічний вибір індивідам, що призводить, однак, до піднесення ступеня аномічності суспільних систем атомізації осіб, їх взаємного дистанціювання, тобто має знову ж таки складний, суперечливий характер.

ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ ім. Г.С. СКОВОРОДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ – наукова установа для розробки фундаментальних проблем філософської науки і координації філософських досліджень в країні, підготовки наукових кадрів. Створений 1946 р. в Києві. І. ф. очолювали: акад. М.Е. Омельяновський (1946 – 1952), чл.-кор. Д.Х. Острянин (1952 – 1962), акад. П.В. Копнін (1962 – 1968), акад. В.І. Шинкарук (1968 – 2001), од 2001 р. – чл.-кор. М.В. Попович. У розвитку І.ф. вирізняється три періоди. Перший (1946 – 1960) характеризується тим, що його наукова діяльність була дуже обмеженою ідеологічним контролем. Однак уже в той час І.ф. видав праці, в яких зроблено серйозні кроки до осмислення досягнень фізики пер. пол. XX ст. (М.Е. Омельяновський, М.Б. Вільницький), висвітлення світогляду визначних представників укр. культури і науки – Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, Панаса Мирного, П. Грабовського, М. Максимовича (Д.Х. Острянин, І.П. Головаха, В.Ю. Євдокименко, М.В. Гончаренко, О.Г. Білоус). Другий період (1961 – 1990) відзначається потужним професійним зростом і кадровим зміцненням, істотним розширенням і урізноманітненням тематики досліджень, різким скороченням кон'юнктурної тематики, створенням нових та реорганізацією існуючих наукових підрозділів, надаючи їм нового наукового спрямування. Попри незначну кількість видань, які мали апологетичний характер і намагалися підвести філософський ґрунт під ідеологічні та політичні догми, що нав'язувалися, переважна більшість наукових розробок і видань цього періоду були присвячені актуальним проблемам філософської науки. В цей час започатковуються нові наукові напрями, набирають нового повороту існуючі. Виросла група науковців, яка отримала назву "Київської школи філософів". Засновано новий напрям у філософії науки – логіку наукового дослідження (П.В. Копнін, М.В. Попович, С.Б. Кримський, П.Ф. Йолон, А.Т. Артюх, Є.Є. Лєдніков), у межах якого засобами формального та концептуального аналізу досягається реконструкція наукового дослідження як логічно послідовного процесу. Накреслився відхід від ортодоксальних схем аналізу філософських проблем природознавства і перехід до розробки нового концептуального апарату (П.С. Дишлевий, Н.П. Депенчук, Ф.М. Канак, В.С. Лук'янець). Розгортаються дослідження філософських проблем людини, умов формування та функціювання людського світогляду, людського світовідчуття та світосприймання (В.І. Шинкарук, В.П. Іванов, О.І. Яценко, М.Ф. Тарасенко, В.Г. Табачковський, М.О. Булатов). Висвітлення історії укр. філософії та укр. культури взагалі вперше було поставлено на міцну базу історичних першоджерел. Розпочато вивчення недосліджених періодів, подій і явищ укр. філософської культури, філософської спадщини визначних мислителів минулого, зокрема, діячів Києво-Могилянської академії (В.М. Нічик, В.С. Горський, М. В. Кашуба, М. Рогович, В.І. Іваньо). Видані фундаментальні праці з історії класичної нім. філософії (В.І. Шинкарук, М.О. Булатов). Були виконані розробки з методології соціального пізнання (В.І. Куценко, М.М. Мокляк, І.В. Бойченко, М.І. Михальченко, Ю.Д. Прилюк), соціально-психологічної структури особи та умов її формування (Л.В. Сохань, О.А. Донченко). Вперше в Україні були застосовані методи конкретної соціології до вивчення радянської дійсності і обґрунтовані соціологічні концепції, істотно відмінні від офіційних (В.П. Чорноволенко, Ю.П. Сікорський, В.Л. Оссовський, В.І. Волович, В.І. Паніотто, А.О. Ручка, Є.І. Головаха, К.К. Грищенко). В кінці 70-х соціологічні підрозділи були об'єднані у Відділення соціології І.ф., а в кінці 80-х реорганізовані в окремий Ін-т соціології НАН України. За свої наукові новації І.ф. і його науковці зазнавали гострих ідеологічних нападів та політичних звинува-

чень з боку партійних органів і ортодоксальних філософів. У третій період (од 1991 р.) була перебудована тематика і науково-організаційна структура І.ф. відповідно до сучасних потреб трансформації укр. суспільства та духовного відродження, тенденцій розвитку світової філософської науки. Здійснені розробки і видані фундаментальні праці з актуальних проблем філософської антропології (В.І. Шинкарук, В.Г. Табачковський, М.О. Булатов, Н.В. Хамітов, Є.І. Андрос), філософії культури та методологічних засад осмислення історії укр. культури (В.І. Шинкарук, М.В. Попович, С.Б. Кримський, Є.К. Бистрицький, С.В. Пролеєв), естетики та філософії мистецтва (В.І. Мазепа, О.В. Білий, Р.П. Шульга), етики (В.А. Малахов, А.М. Єрмоленко), філософії дискурсу і філософських проблем знакових систем (М.В. Попович), логіки (А.Т. Ішмуратов, В.Й. Омельянчик), методології науки (С.Б. Кримський, В.І. Кузнєцов, П.Ф. Йолон), філософії природознавства (В.С. Лук'янець, М.О. Кравченко, Л.В. Озадовська, В.Л. Храмова), екології (Ф.М. Канак, М.М. Кисельов, В.С. Крисаченко), соціальної філософії і філософії історії (М.М. Мокляк, В.І. Бойченко, В.Й. Коцюбинський), філософії нації та етносу (М.Т. Степико, Б.В. Попов, Л.Є. Шкляр), політичної філософії (В.С. Лісовий, Г.В. Бадзьо), історії філософської думки Київської Русі (В.С. Горський, Т.С. Голіченко), філософської думки XIV – XVIII ст. (В.М. Нічик, Я.М. Стратій, В.Д. Литвинов, О.М. Сирцова), філософської думки XIX – XX ст. (М.І.Лук, С.В. Бондар, О.С. Забужко, Л.П. Депенчук), пам'яток укр. та світової філософської думки (В.С. Лісовий, Н.П. Поліщук), історії зарубіжної філософії (В.С. Пазенок, А.Т. Гордієнко, В.В. Лях, Н.П. Поліщук, Є.М. Причепій, О.М. Соболь, Я.В. Любивий). Утворене в 1992 р. Відділення релігієзнавства здійснило розробки і видало фундаментальні праці з філософії та історії релігії, сучасних релігійних процесів в Україні (О.С. Онищенко, А.М. Колодний, П. Косуха, П.Л. Яроцький, Л.О. Филипович, В.Є. Єленський). Наукові розробки удостоєні Державної премії УРСР в галузі науки і техніки, шести наукових премій НАН України імені видатних учених. І.ф. співпрацює з багатьма зарубіжними науковими центрами. Має наукову бібліотеку, ж. "Філософська думка", "Практична філософія", "Філософські обрії", "Українське релігієзнавство", "Релігійна панорама", альманах "Мультиверсум". В І.ф. працює 91 науковець: 28 докт. наук, 56 канд. наук, 1 акад., 2 чл.-кор. НАН України, члени зарубіжних академій: Російської, Нью-Йоркської, Білоруської, Молдавської.

П. Йолон

ІНСТРУМЕНТАЛІЗМ – ключова методологічна настанова ряду впливових філософських течій: *прагматизму, позитивізму, структуралізму, критичного раціоналізму, постструктуралізму, постмодернізму* і т.ін. Головні представники І. – *Джеймс, Дьюї*, Хук, *Мід*, Тафтс, *Рорті*. В центрі їх уваги – аналіз не гносеологічного відношення "суб'єкт – об'єкт", а поведінкового "організм – середовище". Згідно з І., організм для полегшення орієнтації в навколишньому середовищі намагається вилучити з нього елементи хаотичної невизначеності, плинності, нестабільності. Найважливіший орган організму – інтелект – виробляє (стихійно або навмисно) логічні поняття, концептуальні каркаси, теорії, наукові дисципліни і використовує їх як засоби упорядкування, типізації навколишнього середовища з метою здійснення за їх допомогою прогнозів, передбачень, пророцтв (але не як репрезентантів об'єктивної реальності самої по собі). Інтерпретуючи світ як грандіозну мережу локальних просторово-часових ситуацій, співвіднесених з організмом, І. розглядає інтелект людини як орган пристосування до умов середовища, які змінюються. Він заперечує класичне поняття *істини* як адекватного відображення об'єктивного світу і використовує замість нього функціоналістське її тлумачення: істина – це властивість людської діяльності, яка забезпечує успіх у конкретній ситуації. Універсально-загальні категорії мислення в І. тлумачаться або як узвичаєні норми інтелектуальної поведінки, котрі стихійно склалися, або як випадкові винаходи теоретиків.

ІНТЕЛЕКТ (від лат. intellectus – пізнання, розуміння, розсудок) – термін для означення вищої пізнавальної здатності мислення, яка принципово відрізняється творчим, активним характером від па-

сивно чуттєвих форм пізнання. Призначення І. – створювати порядок із хаосу через приведення у відповідність до індивідуальних потреб об'єктивних параметрів реальності. Термін "І." являє собою лат. переклад давньогрецьк. поняття нус (розум) і за своїм смислом близький до нього. Цьому поняттю належить вагома роль в історії філософії, особливо європейської. Саме виникнення європейської культурної традиції пов'язане із розрізненням хаосу та *Космосу*, Космосу та *логосу*, *аполлонівського* та *діонісійського* начал. Розвиток філософії на теренах Європи завжди характеризувався виразною раціоналістичною орієнтацією (при усій різновекторності та багаторівневості розуміння природи інтелекту, що відповідає, зрештою, принциповій неоднозначності та суперечливості людського єства). У схоластів термін "І." вживається для позначення вищої пізнавальної здатності понадчуттєвого осягнення духовних сутностей на противагу розуму як більш низькій пізнавальній здатності. У *Канта* І. (як розсудок) є "здатністю утворювати поняття", а розум – здатністю утворювати метафізичні ідеї, які виконують щодо пізнання лише регулятивну функцію. Проте метафізична доба європейської гуманістики завершилася кризою; ідеали розуму, істини, добра і краси, як самоочевидні, не змогли забезпечити справжнє самоздійснення людини. Ця криза призвела до необхідності осмислення нової онтології безпритульності, невпевненості, самотності, відчуження. Видатні мислителі XIX – XX ст. запропонували різні філософські варіанти потрактування буття людини у світі та буттєвого статусу І. Їх об'єднавчим моментом є усвідомлення незвідності людського буття до будь-якої форми сущого, а духовного пошуку – до самосвідомості (див. *Ніцше, К'єркегор, Фройд, Гайдеггер*).

Є. Андрос

ІНТЕЛЕКТ АКТИВНИЙ І ПАСИВНИЙ – термін, запозичений схоластикою у *Аристотеля*, зазнав у Середньовіччі різних інтерпретацій. У філософії КМА І.а. вважався тією основною силою, завдяки якій чуттєві образи (species gensibiles) трансформуються в умоосяжні (species intelligibiles). Це здійснюється у процесі пізнання через взаємодію І.а. з одним із внутрішніх чуттів – фантазією. Умоосяжні образи вважалися чисто духовними формами, що в світі існують у своїй тілесній оболонці. На наступному щаблі вони сприймаються та перебувають у І.п. Подальше освоєння цих образів І.а. приводить до виникнення понять, інтуїтивних осягнень тощо. Поєднання і роз'єднання понять "І.а. і п." утворюють позитивні і негативні судження, а зв'язок цих суджень – умовисновки, розмірковування (rafiotinatio). Сполучення (unio) – у схоластичній філософії, в т. ч. в її укр. бароковій версії існувало задля увиразнення єдності пізнавального акту, подолання відмінності між суб'єктом і об'єктом пізнання, а також для позначення актів об'єднання матерії і форми, тілесного й ідеального начал в живій і неживій природі.

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ (від. лат. intelligens (intelligentis) – обізнаний, розсудливий; знавець, фахівець) – мисляче творче ядро "освіченого прошарку" або "освіченого класу" суспільства, яке характеризується великою розумовою, естетичною та моральною активністю, ініціативою і творчістю. Термін "І". з'явився в Росії в 60-ті рр. XIX ст. Його ввів у вжиток письменник Боборикін. Термін "І." був тісно пов'язаний з русофільськими настроями рос. учених та діячів мистецтва, із загальним релігійно-філософським, моралізаторським та гуманістичним спрямуванням рос. науки, філософії та мистецтва. Тому, хоча термін "І." й було запозичено іншими мовами та діячами культури інших країн, він не набув там значного поширення та значення. Натомість навіть найвищі, найкваліфікованіші, найкультурніші категорії людей розумової праці, що зайняті найскладнішою творчою працею, західна філософія, соціологія, історіографія розглядає як "інтелектуалів". Ця тенденція поглиблюється та набуває подальшого розвитку за притаманних НТР та становленню інформаційного суспільства умов механізації, автоматизації, комп'ютеризації процесів розумової праці. І. є смислотворчою, розумово ініціативною потугою кожної нації і суспільства в цілому. Вона є тією "творчою меншістю" (за Тойнбі), до якої підтягується "пасивна більшість". Хоча І. кожної нації належить до суспільної еліти, на ній по-

значається загальний рівень культури, досягнутий суспільством. Розвиток суспільного розподілу праці приводить до подальшої диференціації прошарку І. Зокрема, ускладнюється її професійно-кваліфікаційна структура, яка охоплює науковців, інженерно-технічних працівників, діячів культури, охорони здоров'я, апарату управління тощо. Існує також поділ за місцем проживання (сільська, міська, І. розвинених країн, І. країн, що розвиваються тощо), сферами діяльності (виробнича, наукова, мистецька, сфери послуг), ступенем творчого характеру праці, за рівнем кваліфікованості тощо.

ІНТЕЛЛІГІБЕЛЬНЕ (від лат. intelligibilis – умоосяжний, такий, що осягається лише розумом, мисленням) – термін, який позначає все те, що осягається лише розумом і недоступне чуттєвому пізнанню. Протиставляється "сенсибільному" (чуттєвому). У платонізмі І. розумілось як світ ідей (сутностей), що осягаються розумом. Середньовічна метафізична традиція тлумачила І. як есенціальне, пізнаване виключно розумом, і як акцидентальне, котре пізнається розумом, але через різні прояви (акти) і властивості І. Класичним прикладом І. є кантівська *річ у собі* (вона може бути мислима, але не пізнається). У сфері практичного розуму І. виступає підставою моральної дії: свобода як умова останньої дана лише на рівні І.

ІНТЕРЕСИ л ю д с ь к і – властиве людині відношення, що виражає позитивну чи негативну спрямованість її активності, діяльності, історичної творчості на пошук, вибір, використання або створення шляхів, засобів, способів, норм, соціальних інститутів, здатних задовольнити людські потреби. І.л., разом з потребами та цінностями, спонукаючи соціальний суб'єкт (особистість, групу, історичну спільноту, клас, націю, суспільство), виступають рушійною силою історичного процесу. Реалізація І.л. неможлива без їх усвідомлення, що відбувається в процесі постійного порівняння, співставлення життєвого становища певних індивідів, соціальних груп, історичних спільнот між собою. Місце і роль І.л. у процесі детермінації людської життєдіяльності зумовлене, з одного боку, тим, що задоволення потреб відбувається не тільки безпосередньо, а переважно опосередковано, через конкретно-історичні суспільні відносини. З другого боку, певна потреба може бути задоволена різними предметами (чи навпаки, один і той самий предмет може бути об'єктом кількох потреб) і, відповідно, розмаїттям способів, засобів, шляхів, які втілюються, у свою чергу, у різного роду інтересах – історичних, національних, соціальних, економічних, політичних, духовних та ін. І.л., як вибіркове ставлення до можливих способів та норм задоволення потреб, залежать не тільки від світоглядних переконань, ціннісних орієнтацій, а також від соціального становища, рівня та умов культурно-історичного розвитку соціального суб'єкта. В найбільш концентрованому вигляді переплетіння і зіткнення інтересів відбувається в сфері політики, бо саме в політичних інтересах втілюється узагальнене відношення носіїв інтересів до політичної влади, організаційно-управлінського, господарського, духовного життя суспільства. Історичний досвід засвідчує, що утвердження І. л., як правило, здійснюється у вигляді певних ідеологічних, морально-етичних концепцій, теорій, програм, які прагнуть надати інтересам даного соціального суб'єкта першочергового, а то й всезагального значення. Проте це не означає заперечення існування загальних І.л. у процесі історичного співжиття. Особливо гостро стоїть питання про їх врахування в умовах сучасної цивілізації, розвиток якої має не тільки позитивний, а й зворотний, тіньовий бік (екологічна й демографічна криза, роз'єднаність між людиною і природою, загроза нових війн, ризик самознищення людства та ін.). Класифікація І.л. може здійснюватися за допомогою таких критеріїв: за ступенем загальності (індивідуальні, групові, суспільні); за своєю спрямованістю (економічні, соціальні, політичні, духовні); за характером носія І. л. (особистісні, колективні, класові, національні, державні); за мірою усвідомлення (стихійні, теоретично обґрунтовані, програмні); за можливістю здійснення (реальні, ілюзорні, перспективні); по відношенню до традицій та тенденцій суспільно-історичного поступу (консервативні, прогресивні, реакційні) і т.ін. Результати вивчення І.л. со-

ціальною філософією, іншими галузями гуманітарного пізнання впливають на ефективність політики держави, яка залежить від знаходження організаційно-управлінськими структурами оптимальної узгодженості індивідуальних, групових, суспільних І.л. в конкретних історичних умовах.

Н. Надольний

ІНТЕРІОРИЗАЦІЯ (від лат. interior – внутрішній) – перехід із-зовні всередину. Термін стосується процесу формування внутрішніх структур людської психіки під впливом зовнішніх чинників соціальної дійсності. Вперше з'явився і набув поширення в теоретичних розробках франц. соціологічної школи (*Дюркгейм*). В працях психологів *Жане*, *Піаже*, Валона ґрунтовно висвітлена ідея, що розумові дії є результатом формування внутрішнього простору свідомості. В психоаналізі поняття, подібні до І., використовуються для пояснення того, як в онтогенезі та філогенезі під впливом міжіндивідуальних стосунків формується структура індивідуального та колективного підсвідомого.

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ (лат. interpretatio, від interpretor – роз'яснюю, прекладаю) – 1) В широкому сенсі – зображення, дешифрування, чи моделювання однієї системи (тексту, твору, подій, фактів життя) в іншій –конкретніше визначеній, зрозумілішій чи загально прийнятій. 2) В мистецтві І. – форма передачі, відтворення художнього явища. Таке відтворення є характерним для виконання художнього тексту (літературного, музичного, театрального тощо), коли реалізується співучасть виконавця у створенні можливих варіантів передачі змісту цього тексту. 3) В сучасній логіці та методології науки І. є побудовою систем (чи системи) об'єктів, які складають предметну область значень базових термінів теорії, що досліджується, і задовольняють вимогам істинності її положень. І. здійснюється шляхом ізоморфного відображення елементів вихідної теорії в елементах іншої, змістовно фіксованої системи, яка реалізує *аксіоми* (чи принципи) теорії, має спільну з нею структуру. Таких систем може бути багато. Окрема реалізація аксіом теорії, що вибрана з множини її І., зветься моделлю. І. – це процедура, зворотна *формалізації*. І. називається семантичною, якщо вона здійснюється в межах формалізованих виразів теорії і полягає в знаходженні таких їх значень, за яких вони перетворюються на істинні твердження. І. є емпіричною, коли вона відбувається шляхом переведення теоретичних висловлювань у фактологічні, що потребує операціоналізації понять та їх співставлення з результатами вимірювань емпіричних об'єктів теорії. І. посилює пізнавальну цінність теоретичних систем та, зводячи абстрактні терміни до конкретних, відкриває шлях до перевірки положень досліджуваної теорії.

С. Кримський

ІНТУЇТИВІЗМ – філософський напрям, що виник на початку XX ст. і, ґрунтуючись на певному розумінні *інтуїції* як способі розвитку біологічного життя, намагався подолати обмеженості механістичного тлумачення світу та логіко-дискурсивного пізнання. Хоча звернення до інтуїції, як до найвищої пізнавальної здатності, було властиве різним школам і окремим представникам ірраціонального напряму в історії філософії, І. виникає як реакція на сцієнтистсько-позитивістську тенденцію, що починає на той час набирати сили. Представники І. (*Бергсон, Лосський* та ін.) тлумачать інтуїцію не стільки як пізнавальну здатність, скільки як певну онтологічну характеристику людського буття та життя взагалі. Зокрема, Бергсон розглядає інтуїцію та інтелект як два різних способи розвитку життя, один з яких зорієнтований на задоволення практичних потреб (*інтелект*), інший – на безпосереднє злиття з життєвим процесом. Більшість творів Бергсона, як одного з найвиразніших представників І., присвячена спростуванню механістичних, сцієнтистських поглядів на психіку людини та її свідомість, на проблему розвитку життя та здатності його осягнення. Саме виходячи з концепції життя як безперервного творчого процесу ("творча еволюція"), Бергсон тлумачить інтуїцію як знання-переживання, яке в принципі не може бути виражене в поняттях. Подібний підхід до інтуїції характерний також для феноменології *Гуссерля* та *екзистенціалізму*. Зокрема, гуссерлівське поняття "інтуїція сутностей" тотожне безпосе-

редньому акту сприйняття. Якраз інтуїція й уможливлює феноменологію, попри те, що феноменологія передбачає особливий вид інтуїції, який відрізняється від усіх інших видів психічного сприйняття, апперцепції тощо. Ця ідея присутня і в феноменологічно орієнтованому екзистенціалізмі; за *Сатром*, пізнання може бути лише інтуїтивним.

В. Лях

ІНТУЇЦІЯ (лат. intuitio, від intueor – уважно дивлюся) – здатність безпосереднього осягнення істини без обґрунтування за допомогою доказу і без усвідомлення шляхів та умов цього осягнення; процес безпосереднього отримання знання шляхом цілісного охоплення проблемної ситуації без дискурсивного виведення і доказу. В *історії філософії* поняття І., розкриваючи безпосередній контакт свідомості з *буттям*, мало різний зміст – від інтелектуальної І. (як форми безпосереднього споглядання істини розумом) та містичної до емоційної та чуттєвої. *Платон* стверджував, що споглядання ідей (прообразів чуттєвих речей) є різновидом безпосереднього знання, що приходить як несподіване надчуттєве осяяння. *Плотін*, описуючи стан самоспоглядання вищого принципу буття – Першоєдиного, вважав, що воно знає себе лише у цілковито чистій І., де предметом цієї І. може бути ніщо інше як воно саме, оскільки немає ніякої різниці між І. та предметом. *Декарт* під І. розумів поняття ясного і пильного розуму – настільки просте й чітке, що не залишає ніякого сумніву в тому, що ми мислимо (звідси Декартове: "Мислю, отже існую"). *Шеллінг* розглядав інтелектуальну І. як форму самоспоглядання вищого "Я", де суб'єкт та об'єкт збігаються. *Гегель* аналізував І. у контексті безпосереднього знання. *Фоєрбах* під І. розумів пізнання у вигляді чуттєвого споглядання. *Фройд* трактував І. як підсвідомий інстинкт, в якому знаходиться першоджерело творчості. Інтуїтивізм (кін. XIX – XX ст.) вбачає в І. приховану в глибинах підсвідомого першопричину творчої активності, єдино вірогідний та достовірний засіб пізнання. Творча І., як особливий хист (художній, науковий) і як елемент творчої діяльності, залежить від накопичених життєвих вражень, обсягу творчо опрацьованого матеріалу, здобутків культури, в царині якої здійснюється ця творчість.

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО – одне з чільних понять низки концепцій, які конкретизують теорію постіндустріального суспільства (*Белл*). Найбільш репрезентативними є концепція її "третьої хвилі" (*Тоффлер*) та І.с. (Лайон, Масуда). Проміжне місце між ними займає теорія технотронного суспільства (*Бжезинський*). Основна ідея концепцій І.с. полягає у тому, що суспільство, котре раніше позначалося як постіндустріальне, швидко набуло ознак, які дають підстави стверджувати, що воно є інформаційним. Це означає, що головною ознакою цього суспільства є виробництво і поширення інформації, перетворення її на головний вид послуг, на товар і навіть на владу. На швидке зростання обсягу інформації та її значення звернув увагу ще Белл у праці "Прихід постіндустрійного суспільства" (1973), хоча сам він термін І.с. не використовував. У межах концепцій І. с. існують дві протилежні тенденції щодо оцінки самого факту перетворення інформації у потужну соціальну силу. Згідно з першою, оптимістичною, інформатизація суспільства, зокрема, комп'ютеризація, становить безумовне соціальне благо. Напр., за Тоффлером, в І. с. створюються принципово нові умови для праці (індивідуальна праця, зазвичай, за комп'ютером), зростає рівень свободи та усвідомлення людиною своїх можливостей, більш виваженими та науково обґрунтованими стають політичні рішення, що справляють значний вплив на всі сфери життєдіяльності людини. Масуда також вважає, що І. с. приведе до формування принципово нового типу людини – більш "людяної", екологічно зорієнтованої. Еволюція людства зміниться на коеволюцію – обопільний розвиток – людства та природи. Представники іншої тенденції, песимістичної (насамперед Лайон), розглядають І. с. як суспільство маніпулятивне, до того ж, як таке, в якому рівень маніпулювання людиною швидко підвищується. Інформаційні технології дедалі ширше починають використовуватися у політиці, перетворюючись на політичні технології. Згідно з Лайоном, сфера комунікацій, що виникає внаслідок застосування цих технологій,

призводить до того, що більша частина населення абсолютно не усвідомлює стану "реального розподілу влади й контролю в даному суспільстві".

Т. Пархоменко

ІНШЕ (лат. alteritas – відмінність) – термін, основне значення якого в античній філософії задане протиставленнями: єдине – інше, тотожне – інше; потому І. постає як принцип множинності і як принцип розрізнення. У "Парменіді" *Платон* дав діалектику єдиного та І., котру сприйняв неоплатонізм, а в "Тімеї" розкрив сполучення тотожного та І., фукціонування їх у космічній душі, де І. постало у вигляді принципу невпорядкованого руху. *Аристотель* розумів І. як протилежне тотожному і як відмінне. І., витлумачене онтологічно, є *інобуття*. Дане розуміння І. простежується у філософських вченнях, які дотримуються неоплатоністської або об'єктивно-ідеалістичної традиції. Так, у *Гегеля* суще й І. "світяться одне в одному". У комунікативній філософії екзистенційного спрямування І. осмислюється у контексті взаємодії "Я" і "Ти" (*Ясперс, Бубер, Левінас*). Філософія діалогу *Бахтина* розглядає І. як "подію співбуття, в якому воно є способом людської присутності у світі, "не-алібі буття". І. тлумачиться як "Інший" *Бартом* як властивість буденної свідомості, котра сприймає Іншого як річ, видовище, щось відщеплене й відчужене. *Дельоз* вбачає в І. передусім структуру поля сприйняття, яка уможливлює вихід за межі власного простору "у несвій" ("чужий"). І. як структура є оприявненням можливого світу. Для Бодріяра це означає і "кінець соціальності", репрезентованої як "європейськість". "Втрата І." характеризує постмодерну ситуацію. У фемінізмі, що ґрунтується на засадах постструктуралізму, І. розглядається крізь призму положення *Деррида* про подолання логоцентризму, відповідно – фаллоцентризму попередньої культури як чужої. У постфемінізмі І. осмислюється в контексті стратегій жіночої ідентичності (на відміну від чоловічої). Історична візія І. окреслювалась іще *Дильтеєм*, де у часовій перспективі воно опиняється всередині сущого, що переживається, тобто визначається самою історичністю буття. Досвід "чужого" як досвід "нездоланної відсутності" (*Гуссерль*) є предметом феноменологічних студій. В екзистенційній онтології *Гайдеггера* І. осмислюється у модусі "співбуття", що, розгортаючись як сучасність, веде до зустрічі різних культурних традицій. На освоєнні "чужого" як подоланні відчуження між досліджуваним текстом і його автором акцентує увагу герменевтика *Гадамера* (див. *Герменевтика філософська*). У філософській антропології і культурологічних дослідженнях концепт І. як "чужого" тлумачиться засадниче і є підставою пошуку ціннісних систем індивідуальних і колективних ідентифікацій та компаративістських описів моделей "своєї" і "чужих" культур.

ІНЬ ТА ЯН – пара категорій, що належать до основних в кит. філософії. Вихідне етимологічне значення – сонячна й похмура погода або сонячний та тіньовий боки гори. Виражає полярність світових сил, універсальну дуальність *Космосу*. Використовуються в широкому діапазоні при протиставленні антонімічних понять (речей, явищ, властивостей): активність – пасивність, верхнє – нижнє, небесне – земне. Вперше вжиті для визначення "Неба та Землі" як полярних начал ци ("пневми", матеріальної субстанції) в "Го юй" ("Промови царств"). В "Дао де цзін" ("Каноні про дао та де") дуальність подана парою понять – "спокій" і "рух". Найдавніша філософська трактовка категорій знаходиться в "І цзін" (розділ "Сі ци чжуань"): ідея І. т. Я. подана у вигляді двоєдиної великої першооснови (тай цзі) та, одночасно, в формі двоїстого циклу в межах довічно пульсуючого *абсолюту* (*дао*). В "Гунсунь-цзи" І. т. Я. співвідносяться з порами року та зміною дня і ночі. Подальша розробка категорій впроваджена представниками Дун Чжуншу, в інтерпретації якого вони отримали остаточне ствердження та стали основою для майже всіх подальших філософських конструкцій, зокрема неоконфуціанства. Ідея присутності елементів полярності в протилежних началах (в Інь – Ян, в Ян – Інь) представлена в графічному зображенні "тай цзі" як темної та світлої "рибок", з'єднаних у коло, де темна має світле вкраплення, а світла – темне.

ІРОНІЯ (від грецьк. ειρωνεία – прикидання, удаваність) – певного роду рито-

ричний прийом, завдяки якому висловлення набуває прихованого змісту, відмінного (нерідко – протилежного) від буквального, проте формулювання останнього завжди натякає на істинність саме прихованого змісту. І. має і суто філософське значення – специфічного заперечення, що виявляє розходження наміру і результату, задуму і об'єктивного сенсу у парадоксах пізнавальної і практичної діяльності. Історично першою формою філософської І. була "Іронія Сократа". *Сократ* твердив, що марно шукати істину у зовнішньому світі – вона належить людині ("Пізнай самого себе"). Але істина ця хаотично "перемішана" з хибними уявленнями і "виділити" її з того хаосу думок можна лише за допомогою серії питань, що ставляться у певному порядку (який збігається з "порядком" самого *Космосу*). Прикидаючись невігласом ("Я знаю лише те, що я нічого не знаю"), Сократ ставив співрозмовникам нібито "наївні" питання, які спрямовували хід думок до істинного висновку. І. Сократа є специфічною, античною, формою діалектичного методу. Специфіка цієї форми визначалася уявленням про цілісність, не розчленованість природної і духовної реальності античного світопорядку (реально-ідеального Космосу), їхню принципову нерозрізнимість. Тому антична діалектика спрямовується на виявлення суперечностей з метою їхньої елімінації, а не синтезу. Саме тому ця діалектика знаходить своє завершення в Аристотелевій системі формальної логіки (у середньовічних університетах курс формальної логіки називався "діалектикою"). Не можна погодитися з твердженнями про "суб'єктивізм" Сократової позиції (оскільки вона, мовляв, тлумачить діалектику лиш як метод пізнання) – адже античний "об'єкт" (реально-ідеальний Космос) у своїй структурі визначається людиною ("суб'єктивно") відповідно до протагорової тези – "людина є мірою всіх речей". Лише філософія неоплатонізму (і, зокрема, її християнської форми – "ареопагітизму"), яка виходить з принципової нетотожності (навіть несумірності) духовного і природного (тварного) світу, виявляє нову форму І. (і, відповідно, діалектики), оскільки тут ідеться про несумірність (по суті – трансцендентність) наміру (духовної реалії) і результату (створеної з ніщо природи) – Божественого плану буття і його словесно-предметного "творіння", які (через "гріховний" вибір Адама і Єви) виявляються змістовно несумірними, вимагаючи "додаткових" актів ("спасительний подвиг" Христа, апокаліптичні події тощо). Саме з цим (через кордоцентрично-барокову лінію від Екгарта до пієтизму і янсенізму) пов'язане формування І. нім. романтизму, спричиненого особливостями філософії *Фіхте*. Оскільки результат діяльності "Я" – "не-Я" (об'єкт, дійсність) виявляється, внаслідок її обмежено-предметного характеру, біднішим за своє духовне джерело (за межами дійсності лишаються нереалізовані можливості), то відкривається широке поле для розмаїтого тлумачення цих можливостей, для творчої "гри" множиною можливостей. Критикуючи романтичну І. за довільний, "суб'єктивістський" характер "гри" можливостями, *Гегель* водночас допускає ситуації "І. історії" – розходження мети суб'єктів історичної дії (людей) з реальним результатом ходу історії. Така І., за Гегелем, стає можливою внаслідок об'єктивного характеру діалектичного розвитку абсолютного духу і суб'єктивного характеру історичних цілей, що їх ставлять при цьому люди. Саме це мав на увазі, говорячи про "І. історії", *Енгельс*, невиправдано приписуючи *діалектику* (цей винятково духовний феномен) природі. Насправді ж т.зв. "діалектика природи" є упредметненою в природному матеріалі духовно-практичної діалектики людини, її відчуженням. Серед історичних різновидів І. особливе місце належить "екзистенційній" І. *К'єркегора*, суть якої зводиться до здатності людського духу не просто оперувати ("грати") наявними можливостями в рамках даної парадигми (теоретичної, етичної, естетичної та інших систем) людської діяльності, а й виходячи за її межі (к'єркегоріанський "стрибок в абсурд"), творити принципово нові можливості духовного і практичного осягнення світу.

І. Бичко

ІРРАЦІОНАЛЬНЕ – категорія, яка фіксує, насамперед, обмеженість та відносність протиставлення світу "сутностей" (Ding-an-sich) світові явищ, що покладено в основу раціоналістично-аналітичної традиції та логіко-абстрактної система-

тики пізнавального світовідношення. Саме по собі І., як об'єктивно зумовлений вимір світовідношення, що ґрунтується на певній цілісності й нероздільності думки та буття, не є тотожним ірраціоналізмові – філософсько-світоглядній течії, яка тяжіє до максимального звуження спроможності розуму у процесі пізнання та до тлумачення наукового мислення як такого, що не здатне осягнути визначальні характеристики реальності. Категорія І. лише засвідчує необхідність визнання моменту певної незалежності світових подій, процесів, явищ життя, психіки, історії тощо від об'єктивно детермінованих законів. Виявлення факту та послідовне й тривале відстоювання ідеї безпосередньої цілісності людського буття в історії культури та процесі нагромадження духовного досвіду, зрештою, визначають і особливості методологічних вимог до процесу осягнення дійсності, які охоплюють: акцентування моменту безпосередності у процесі пізнання (на відміну від опосередкованого, дискурсивного характеру логічного мислення); значущість прямого і безпосереднього шляху досягнення істини, повнота якої забезпечується різними позараціональними видами духовної діяльності (воля, емоції, інтуїція, містичне осяяння, уява, інстинкт, підсвідоме й позасвідоме тощо).

Г. Шалашенко

ІРРЕАЛЬНЕ (від лат. irrealis – неречовинний) – те, що не має онтологічної достовірності та існує в уяві лише як символ чи образ. Подеколи І. ототожнюють з поняттями "фантастичне", "неможливе". У різних світоглядних системах І. трактується діаметрально протилежно: у межах матеріалістичного світогляду ірреальним є світ трансцендентного, в містико-ідеалістичному світогляді ірреальним вважається емпіричний, "тлінний" світ. Остання точка зору в найбільш послідовній формі виражена у *Веданті* та культурі *індуїзму*, де емпіричний світ визначається як ілюзія ("майя"). У християнській культурі емпірична реальність не розглядається як І.; разом із тим, вона відчужена від трансцендентної реальності і повинна бути апокаліптично трансформована та катарсично оновлена (шляхом очищення від гріха).

Н. Хамітов

ІСЛАМ (араб. – покірність, віддання себе Богу) – одна з світових релігій. Виник у VII ст. в Аравії і багато в чому визначив подальшу історію і культурне життя значної частини населення Азії, Африки і частково Європи. Поява І. пов'язана з розкладом патріархально-общинного ладу і виникненням араб. держави, поширенням монотеїстичних релігій – юдаїзму і християнства, а також із процесом етнічної і культурної консолідації арабів. Характерною ознакою І. є його роль як регулятивного чинника соціально-культурних стосунків. У мусульманській громаді всі сторони життя регламентуються релігією. Чільна постать І. – пророк Мухаммед (570 – 632), який, згідно з релігійними оповідями, у 40-річному віці отримав перше одкровення від Єдиного Бога, в якого він вірував, – Аллаха – і потому отримував їх упродовж 23 років. Записані Мухаммедом, вони утворили Коран – священну книгу мусульман. Проблема правовірності є однією з центральних проблем мусульманства. Теократичне вчення Мухаммеда становить основу уявлень мусульман про ідеальне правління. В ньому стверджується неподільність духовної і світської влади, зосередженої в руках глави мусульманської громади. У широкому сенсі слова "І." означає весь світ, у межах якого діють закони Корана. Ототожнення релігійного і національного у масовій свідомості мусульман та уявлення про мусульманську єдність, засновану на ідеї Єдиного Бога, зумовили формування теорії "ісламського шляху" суспільного і культурного розвитку. У сучасному світі ці ідеї пропагуються багатьма міжнародними організаціями (Організація ісламської конференції, Всесвітній ісламський конгрес та ін.). В Україні переважним регіоном поширення І. є Крим.

ІСНУВАННЯ (пізньолат. ex(s)istentia, від лат. ex(s)isto – існую) – одне із найважливіших понять європейської філософії, яке мало у різні історичні епохи нетотожний смисл. В історії філософії поняття "І." вживалося звичайно для позначення зовнішнього, речового буття, яке, на відміну від сутності речі, осягається не мисленням, а через досвід. Схоластика вбачала в *дуалізмі* сутності та І. корінну роздвоєність і неповноцінність *універсуму*, що "знімається" ли-

ше на рівні Бога, волі Бога. Радикально розійшлися в інтерпретації І. в XVII – XVIII ст. *емпіризм* і *раціоналізм*. Якщо перший (*Локк, Г'юм*) визнавав реальність одиничних фактів, які виступають єдиним джерелом будь-якого знання (чуттєвий досвід), то представники раціоналізму (*Декарт, Спіноза, Фіхте*) виходили із тотожності мислення і буття: І. трактується як дещо розумне, раціональне. *Ляйбніц* і *Кант* здійснили спробу опосередкувати обидві точки зору. Перший розрізняв істини розуму і істини факту, що має місце лише на рівні людського розуму і "знімається" в розумі божественному. Кант визнавав онтологічне значення речі-у-собі (яка непізнавана), проте акт пізнання, на його думку, відбувається на перехресті категоріальних схем розсудку і того матеріалу, що постачається для їх наповнення чуттєвістю. Поворотом до принципово нового бачення І. є його потрактування *К'єркегором*. На противагу гегелівському панлогізму, його підхід заснований на розумінні І. як людського буття, що осягається не через конструкції розуму, а безпосередньо. І. – одиничне, особистісне, кінечне, неповторне – розкривається через специфічну екзистенційну діалектику, взаємозв'язок естетичного, етичного і релігійного, де кожен із цих феноменів набуває відповідного змісту не в своїй самосутності, а як момент неповторної індивідуальної долі. Поняття І. належить до визначальних у філософії *екзистенціалізму*, що обумовлено тими фундаментальними потрясіннями, яких зазнало людство в результаті як першої, так і другої світових воєн, а також всеохопною кризою просвітницької ідеології. Екзистенційне мислення розгортається якраз навколо проблеми буття, потрактованого як *буття граничне*, а всі інші філософські проблеми виявляються похідними від неї. В екзистенціалізмі І. тісно пов'язане із трансцендуванням, постійним прагненням до осягнення справжніх, незнеособлених рівнів людського буття. Так, *Гайдеггер* інтерпретував І. "як буття – у світі", яке, виступаючи як трансцендентне по відношенню до знеособленого світу повсякденності (Man), є виходом людини до глибинних підвалин свого існування. Релігійний екзистенціалізм в інтерпретації І. робить наголос на такому способі трансцендування, як звернення до *Абсолюту*, тобто до Бога. У цьому вбачається можливість залучення окремішної людини до істини буття, до цінностей віри, надії, любові, до осягнення нею себе і Бога на рівні категорії "Я – Ти" (*Бубер*). Залучення людини до Бога стає для неї самозаглибленням, пізнанням людиною самої себе (*Сковорода*). Франц. атеїстичний екзистенціалізм (*Сартр, Камю*) при розгляді І. виходять із того, що справжнє І. передбачає визнання свободи іншого як умови своєї власної свободи. Особливо наголошується на значенні індивідуального вибору. За Сартром, "існування передує сутності", тобто, здійснюючи вибір, людина заперечує "ніщоту" світу і витворює сутність для себе (а також і структуру світу, в якому вона існує). Камю пов'язав справжнє існування із безперервним запереченням та абсолютним нонконформізмом.

ІСТИНА – 1) Філософська категорія, разом з категоріями *добра, краси* і *свободи* відбиває глибинний смисл людського світовідношення та осягнення буття, шукань людського духу та творення гуманістичних ідеалів; виражає сутнісний зміст та безпосередню мету пізнавального процесу і характеризує його результат – *знання* як адекватне відображення суб'єктивної та об'єктивної реальності в свідомості людини. І. встановлюється через визначення відповідності пізнавального образу, знання реального стану речей в дійсності, що надає І. за своїм змістом незалежності від *суб'єкта* (див. *Об'єктивна істина*). Однак ця відповідність не розглядається як повний збіг пізнавального образу і *об'єкта*, оскільки останньому притаманна пізнавальна невичерпність, а процес *пізнання* завжди обумовлений історично, обмежений у своїх пізнавальних можливостях, залежить від рівня розвитку пізнавального інструментарію. На кожному конкретному етапі пізнавальний образ відносно вірно відтворює об'єкт, але з розвитком пізнання поповнюється новими якісними визначеннями предмета, все точніше його відтворює. Тому І. не є щось статичне і незмінне, а розглядається як безперервний процес послідовного наближення до повноти відтворення (див. *Абсолютна істина, Відносна істина*). В процесі пізнання І. реалізується через до-

тримання принципів *об'єктивності*, що вимагає розглядати об'єкт таким, який він є сам по собі, в об'єктивній реальності; всебічності, коли об'єкт повинен розглядатися в усій його багатостатності, якісній різноманітності, у взаємозв'язках і опосередкуваннях; доказовості, коли за достовірне приймається лише знання, яке має достатнє теоретичне і емпіричне, логічне і практичне обґрунтування. Тим самим категорія І. відсікає від справжнього пізнання різного роду його суррогати. Будучи продуктом пізнання, І. в сфері культури набуває ціннісного значення. Визначення сенсу пізнавальної діяльності як служіння І. надає категорії І. морального звучання. У вченні про І. серед основних є питання про критерій І. 2) Логічне поняття, виражає одне з двох або багатьох істиннісних значень, які надаються будь-якому судженню або системі суджень, окремій теорії або системі теорій. Часто ототожнюється з поняттями істинності (напр., істинність твердження, істинність теорії) або істинного (напр., істинне твердження, істинна теорія). Встановлюється за допомогою застосування визначених правил побудови та процедур доведення логічних виразів. Залежно від умов і правил визначення істинності логічних побудов розрізняють синтаксичне і семантичне поняття І. (див. *Істина в формалізованих мовах*). Протилежними до категорії І. виступають поняття "омана", "хиба", "оманливість", "хибність". Проблему І. вивчають переважно *теорія пізнання, логіка.*

П. Йолон

ІСТИНА в формалізованих мовах – властивість висловлювання (пропозиційної формули), що висловлює істинне судження. Тоді як гносеологічне поняття істини фіксує відповідність між змістом суджень і реальністю, І.в ф.м. пов'язана з моделюванням цієї відповідності засобами формалізованої мови. Семантичне визначення поняття істини було запропоноване *Тарським* ("Поняття істини в формалізованих мовах", 1933, 1935). Основні вимоги до дефініції поняття стосуються блокування парадоксальності (що притаманна буденній мові внаслідок її універсальності) шляхом розрізнення у формалізованій мові складників мови-об'єкта (висловлювання) і метамови (структурно-дескриптивного імені висловлювання, трансляції цього висловлювання у метамову, предикату істини). Однак вимоги до дефініції істини не містять засобів визначення істинності конкретного висловлювання, оскільки не всі складні висловлювання – скінченне з'єднання простих висловлювань. Використовується поняття пропозиційної функції (для якої є справедливим те, що складні функції – скінченне поєднання простих) і аналог поняття істини для функції – поняття доконаності. В залежності від правил утворення мови, визаначаються умови істинності кожного конкретного висловлювання. Оскільки правила утворення задають скінченний список типів формул мови, виходячи з якого визначається клас істинних висловлювань, це дозволяє визначити для нескінченної ієрархії метамов нескінченне число предикатів істини скінченними засобами.

Н. Філіпенко

ІСТОРИЗМ – принцип, концепція розгляду явищ, згідно з якими останні виникають, змінюються (розвиваються) впродовж їхнього існування та зумовлені всією сукупністю своїх попередніх трансформацій. Антична натурфілософія, навіть діалектика *Платона* та *Геракліта*, не пішла далі ідеї циклічності процесів змін. У загальній формі І. вперше знайшов реалізацію в християнській трактовці всесвітньої історії. Філософського осмислення і подальшої розробки принцип І. набув у філософських системах *Віко, Вольтера, Руссо, Фіхте, Сен-Сімона*. Нім. філософ *Гердер* сформулював принципи суспільного розвитку і застосував їх до аналізу історії людства (унікальність й індивідуальність розвитку народів, епох, культур, важливість конкретно-історичного контексту при дослідженні історичних епох тощо). Важливим етапом розвитку принципу І. є філософія *Гегеля*, яка надала йому систематичного і універсального характеру. Принципом І. послідовно послуговувалася філософія *марксизму*, яка вимагала розглядати розвиток природи суспільства і мислення з позицій І., роблячи в той же час виняток для суспільно-економічної формації комунізму та втілення "абсолютної істини" комуністичної ідеології. Виходячи з загального трактуван-

ня І., історичними можна вважати всі науки, які розглядають свої об'єкти як такі, що змінюються і розвиваються. Спочатку такий підхід у природознавстві не поширювався за межі наук, які вивчали минуле Землі й живої природи (напр., палеогеологія чи палеоботаніка). Предметне ж поле законів фізики, хімії та ін. приймалось за незмінне в часі. Але з виникненням термодинаміки, квантової теорії, сучасної астрофізики філософія науки впритул підійшла до думки про історичність фундаментальних характеристик систем природи (ідея еволюції *Всесвіту*). Принцип І. відіграє важливу роль в поясненні суспільно- та культурно-історичного розвитку, процесів пізнання, тлумачення, інтерпретації, пояснення, розуміння тощо. Цю лінію розвитку й застосування принципу І. започатковано в філософсько-історичних концепціях неокантіанства, неогегельянства, *Дильтея*, *Коллінгвуда*, *Шпенглера*, *Тойнбі*, *Гайдеггера*, Ясперса. Сучасні історичні школи в політекономії, юриспруденції, мистецтвознавстві широко використовують принцип І. в цьому значенні. Історичний, або точніше суспільно-історичний, підхід дістав широке використання в історіографії й філософії науки, в сучасній герменевтиці, антропології тощо, а також теоретичних розробках численних методологів науки (див. *Історична школа в філософії науки*).

Ф. Канак

ІСТОРИЧНА ШКОЛА в філософії науки – напрям у філософії науки, що склався в процесі дослідження двох проблем розвитку науки: 1) проблеми чинників, завдяки яким прогресує чи просто змінює свою структуру наука; 2) проблеми форм, шляхів розвитку наукового знання (безупинне кумулятивне нагромадження й складування знання чи революційні зміни, перерви в поступовості). На відміну від неопозитивізму, представники цього напряму (Вартофський, *Кун*, *Лакатос*, *Тулмін*, Фоєрабенд та ін.) вважають, що розвиток науки не тільки не відбувається поза зв'язками з філософією (метафізикою), а розгортається у щільному контакті з сукупністю соціальних, культурних, психологічних і навіть позараціональних явищ. Позиція І.ш. в ф.н. полягає в обґрунтуванні тези про відсутність нерозривного зв'язку між поняттям раціональної науки і внутрішньою історією науки. Саме поняття "раціональність" є багатозначним і залежить од включення в конкретну філософсько-наукову концепцію. Відповідаючи на питання про форми розвитку науки, представники І.ш. в ф.н. рішуче виступають проти спрощених кумулятивістських поглядів та обґрунтовують ідею про перервний характер наукового поступу; методологи науки пропонують різні концепції розвитку наукового пізнання. Концепція наукових революцій Куна центрована навколо поняття "парадигма"; універсальна концепція розвитку науки Лакатоса, ґрунтована на ідеї конкуруючих науково-дослідних програм; концепція зміни стандартів раціональності або матриць розуміння, обумовлена "природним" і "штучним" відбором популяцій понять; концепція "тематичного аналізу науки" Холтона тощо. Різноманітність концепцій розвитку науки, запропонованих І.ш. в ф.н., свідчить про багатоманітність типів і стандартів наукової раціональності, співіснуючих у науці та змінюючих одні одних.

С. Тулмін

ІСТОРИЧНЕ І ЛОГІЧНЕ – 1) Частковий випадок співвідношення мислення і буття, оскільки логічне – це функція мислення, а буття складається з природи та історії. Не менш важливою є проблема "природа і мислення", особливо в сучасну епоху, коли останнє у вигляді науки і діяльності, що на ній ґрунтується, стало планетарною силою і породило глобальні проблеми. Мислення в реальному історичному процесі постає як його відображення і доповнення, бо воно є сила, без якої історія не існує та завдяки якій розвивається техніка. Навіть уся духовна культура значною мірою виростає на силі мислення, логічної здатності людини, тієї раціональності, яка підкорює весь світ та інших людей. І. і Л. в цьому аспекті утворюють дві сторони єдиного цілого, і саме логічне має об'єктивний, онтологічний сенс. 2) Два методи осягнення реальної історії. Перший відтворює об'єкти в їх історичній послідовності, в просторі і часі, в специфічних обставинах, в необхідних та випадкових зв'язках. Другий розкриває реальність в її сталій, довершеній, класичній формі, тобто подає структуру готового цілого. А

оскільки вона вибудовується в часі, то логічна послідовність категорій такої структури певною мірою відповідає їх історичному формуванню, звідки й виникає ідея про збіг І. і Л. способів дослідження. Зворотною стороною є їх розбіжність, яка пояснюється підпорядкуванням більш ранніх, простих і абстрактних визначень об'єкта більш розвинутим відношенням зрілого явища. 3) Специфічним проявом даної закономірності є збіг І. і Л. у вченні *Гегеля*. Він перший сформулював такий збіг у загальному вигляді як принцип пізнання. При цьому Гегель досліджував відповідність послідовності категорій в "Науці логіки" і в історії філософії. Звідси й термінологія у формулюванні принципу. Оскільки логічне має ширший зміст, ніж те, що належить безпосередньо до логіки як науки, то і принцип І. і Л. набуває більшої загальності – як відношення розвинутої науки до її історії.

М. Булатов

ІСТОРІЯ (від грецьк. ιστορία – дослідження, оповідь про минуле, пізнане) – 1) Реальний процес розвитку суспільства в цілому, його різновидів, окремих цивілізацій, етносів, країн, а також форм, сфер, явищ та інших виявів життєдіяльності суспільства. 2) Наука, що досліджує минуле суспільства з метою більш адекватного розуміння його сучасного та визначення перспектив розвитку в майбутньому. В реалізації й осягненні іманентного зв'язку, що має місце між означеними вище значеннями І., ключову роль відіграє філософія, яка розглядає І. не лише і не стільки як предметну сферу, існуючу окремо від суб'єкта, а в її взаємозв'язках з ним. Завдяки такому підходу І. постає у єдності своїх онтологічних і гносеологічних характеристик як багатомірний феномен, різноманітні вияви якого неоднаково фіксуються і акцентуються в діяльності, відносинах, поведінці, спілкуванні та свідомості різних людей; зрештою – як цілісність і, водночас, – як конкретне і невичерпне розмаїття історичних реалій, утворене, відтворене та відображене і окремим індивідуальним горизонтом історичних життєдіяльності й свідомості кожної людини, і їх сукупністю, тобто як інтегративне поле їх перетину. Подібно до філософії та соціології, І. також досліджує людське суспільство як своєрідну цілісність, вивчає творчу потугу людства в усіх галузях його життєдіяльності та є однією з найважливіших форм самоусвідомлення людством самого себе. Але якщо філософія розглядає суспільство в єдності його динамічних і структурних, діахронічних і синхронічних характеристик, а соціологія фокусується на структурних, синхронічних, то І. як наука акцентує увагу на діахронічних, динамічних характеристиках суспільства як цілого. І. – інтегративний процес розвитку і зміни не лише людських індивідів, а й мезоіндивідів (напр. етносів) та макроіндивідів (як-то, цивілізацій). Протягом тривалого часу домінував своєрідний лінійний "моноцентризм" І. як науки, тобто тлумачення історичного процесу в цілому лише з позицій власної цивілізації. Напр., для класичної західноєвропейської історичної науки властивий європоцентризм, з позицій якого всесвітня І. поділялася на стародавню, середньовічну і Нового часу. Однобічний, європоцентристський характер цього поділу був підданий критичному аналізу в праці *Данилевського* "Росія і Європа" (1871), та пізніше – *Шпенглером* ("Занепад Європи", 1918 – 1922) і *Тойнбі* ("Дослідження історії", 1934 – 1961). В працях цих та ряду інших мислителів доводиться спрощеність лінійного тлумачення І. в таких різновидах, як регресистське (*Монтень, Руссо, Ортега-і-Гассет*) та прогресистське (*Вольтер, Кондорсе, Гердер, Гегель*, класичний марксизм) і наголошується принципово новий підхід до І., за якого вона постає як вельми складне, нелінійне, поліцентричне утворення. За сучасних умов відбувається інтенсивна розробка саме такого, некласичного розуміння І. як поліцентричного процесу.

ІСТОРІЯ ДІАЛЕКТИКИ – складова частина *історії філософії*. Найбільш розвинутою і цілком свідомою І.д. постає в європейській історії філософії. *Діалектика* відображає рухливий, динамічний спосіб життя. Тому навіть в Європі в застійні Середні віки вона відсутня і характеризує лише античність і Новий час. Розвиток діалектики визначається розвитком філософії взагалі. Основних етапів останньої три: на першому переважає філософія пізнання, свідомості, розуму.

Він триває від античності до класичної нім. філософії включно. Відтоді починається другий етап – зближення духа з дійсністю, практичною позитивною діяльністю, на основі чого виникають *позитивізм*, *марксизм*, *філософія життя*. В 20-ті рр. XX ст. починається третій етап – філософії людини (філософська антропологія, *екзистенціалізм*, *персоналізм* тощо). На першому етапі бачимо дві всесвітньо-історичні форми діалектики – давньогрецьк. і нім. класичну. В першій наявні три її форми: стихійна натурфілософська діалектика (*Геракліт*, *Піфагор*, *Емпедокл*). Це – діалектика становлення, або діалектика мінливого, плинного світу явищ. Крайнім її виразом є релятивізм *Кратила*. Друга форма – діалектика як пошук істини засобом "питань – відповідей", маєвтика, діалог, звідки походить і сам термін "діалектика" (*Сократ*, сократичні діалоги *Платона*). Третя форма – логічна, або категоріальна діалектика як пізнання сутності речей (Платон, *Аристотель*, неоплатоніки *Прокл*, *Порфирій*, Ямвліх). Найбільш загальні здобутки античної діалектики – розкриття структури процесу становлення, єдності протилежностей, тріадичної будови світу. Перехідною є діалектика епохи *Відродження* (*Кузанський*, *Бруно*). Основний принцип тут – збіг протилежностей конечного і безконечного, мінімуму і максимуму (coinsidentia oppositorum). Цей принцип виник завдяки осмисленню досягнень математики, астрономії у поєднанні з протилежностями релігійного світогляду і з усвідомленням єдності земного і небесного світів. Специфіка нім. класичної філософії – в побудові систем діалектики, а не лише окремих ідей чи принципів, як було у попередників. Діалектика *Канта* викладена в його "Критиці чистого розуму" і концентрується у вченні про антиномії, суперечності, які позначають межі людського пізнання. Його діалектика негативна, це не теорія пізнання, а скоріше теорія незнання, його обмеженості. Позитивну діалектику розробив *Фіхте* в "Основах загального науковчення". Діалектика Фіхте – система суб'єкт-об'єктних відношень, одночасно пізнавальних і діяльнісних. Загальний зміст суб'єкта і об'єкта втілений у протилежних категоріях, об'єднання яких здійснюється за допомогою "синтетичного методу". Зовнішня форма методу подається структурою "тезис-антитезис-синтез". Поєднання змісту протилежних категорій робиться завдяки їх кількісній подільності. *Шеллінг* відкрив нову форму їх поєднання – взаємоперетворення протилежностей. Це був новий принцип діалектики, але загальної системи її він не створив. У філософії природи Шеллінг сформулював "всезагальний принцип полярності", а в філософії історії – діалектику свободи і необхідності, розбіжність цілей і результатів людської діяльності. Найбільш масштабна і глибока система діалектики втілена в "Науці логіки" *Гегеля*. Діалектика Гегеля – це філософська логіка, або система категорій, побудована діалектичним методом. Основні з них – буття, сутність, поняття. Рух категорій здійснюється від абстрактних до конкретних і виражає основні щаблі пізнання. Тому у вченні Гегеля має місце принцип єдності діалектики, логіки і теорії пізнання. Свою логіку Гегель будував як узагальнення всієї історії європейської філософії і на цій підставі розробив принцип співпадання історичного і логічного. Діалектика Гегеля завершує і нім. класичну, і всю попередню філософію, тобто весь етап філософії пізнання. На другому етапі наявні декілька різновидів діалектики: діалектика *марксизму* з основною ідеєю про непримиренність, антагонізм протилежніх класів, з яких один знищується в ході революції; цей принцип переглянутий "реформізмом" (Бернштейн, Каутський та ін.) і замінений принципом співробітництва класів в еволюції суспільства; ленінізм, який посилив в теорії і на практиці силу і гостроту антагонізму, спрямувавши його, в особі держави, проти всіх класів, усього народу. В практично-духовній сфері значною є діалектика *К'єркегора*, вчення про несумісність протилежних стадій життя особистості: естетичної (чуттєвої) і моральної та релігійної, по яких здійснюється сходження духовного світу людини. Звідси принцип діалектики К'єркегора "або-або" ("Entweder-oder" – один з основних його творів). Практично-духовний зміст має і трагічна діалектика Ліберта – про остаточну нерозв'язність антиномії існуючого і належного (ідеалу) в історичному процесі. Навпаки, в "діалектиці відмінностей" *Кроче* обмежує саме поняття

протилежності, як різновид поняття відмінності. В межах "філософії людини" помітними є три концепції діалектики: екзистенціальна діалектика *Сартра*; негативна діалектика *Горкгаймера* і *Адорно*. Найновіша її форма розробляється в останні роки в межах філософії ноосфери. Її ядро складають глобальні протиріччя, а основна проблема – проблема існування людини на землі.

М. Булатов

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ – процес зародження і розвитку філософських знань; наукова галузь, що вивчає історію філософського мислення. Зародження філософських ідей в культурі Китаю, Індії, країн Близького Сходу і Стародавньої Греції дослідники датують поч. – серед. I тис. до н.е. З цього часу починається відлік історії філософії як процесу. Перші спроби зібрання свідчень про знання, здобуті в результаті філософської рефлексії, здійснюються в культурі Стародавнього Сходу й Єгипту. Більш спеціалізовано осмислення процесу розвитку філософської думки розпочинається в античності *Аристотелем* й грецьк. доксографами (Теофраст, *Діоген Лаертський*, *Секст Емпірик*). Їх творчість започатковує розвиток І. Ф. як наукової дисципліни. В II – III ст. здійснюється перехід від опису і класифікації філософських текстів, – чим переважно обмежувався підхід доксографів, – до екзегези, коментування, витлумачення їх. Початок цьому етапові в розвитку І. ф. було покладено в Александрійській школі, на здобутки якої спираються представники історико-філософської науки доби Середньовіччя, що осмислюють переважно досвід античної філософії (Юстін Філософ, Іполіт, *Тома Аквінський* та ін.). Суттєвий внесок в історико-філософське вивчення античної спадщини належить араб. вченим. Першим значним араб. істориком філософії був Шахрастані (XII ст.), твір якого "Релігійні секти та філософські школи" являє одну з ранніх спроб викладу всесвітньої І. ф. Аналогічний твір в Європі належить учневі *Дунса Скота* – Берлі ("Книга про життя і нрави давніх філософів і поетів", близько 1330 р.). Інтерес до осмислення античної філософської спадщини, філологічної критики й перекладу творів *Платона*, Аристотеля, *Цицерона*, *Лукреція*, *Плотіна*, *Прокла* та ін. визначає спрямованість історико-філософських досліджень доби *Відродження*. Переважні зусилля дослідників у цей час спрямовані на розробку фактографічного рівня історико-філософської науки (Йоанн Баптист Буонасеньї "Листи про знаменитіші секти філософів та їх відмінності між собою" (1458); Фриз "Хронологічна бібліотека класичних філософів" (1592). Суттєвий поворот до поглиблення методології історико-філософського дослідження здійснюється в XVII ст. (*Бекон*, *Бейль*) й наступному XVIII ст. (Бруккер "Критична історія філософії від створення світу до нашого часу" (1742 – 1744), Теннеман "Історія філософії" (1798 – 1819), Аст "Нарис історії філософії" (1807) та ін.). Активізація історико-філософських досліджень в XVII – XVIII ст. створила передумови для переходу на новий етап розвитку, що позначений зверненням від методичної рефлексії до власне методологічного, теоретичного обґрунтування І.ф. Стимулом для такого переходу стала "критична філософія" *Канта*. Власне, підсумком, першим результатом його є історико-філософська концепція *Гегеля*. Суть гегелівської концепції – в обґрунтуванні погляду на І. ф. як закономірний процес розвитку, де всі філософські системи необхідно пов'язані одна з одною. Послідовність філософських систем обумовлена внутрішньою логікою виведення філософської ідеї. Кожна філософська система не зникає в історії, зберігаючись як момент єдиного цілого. Являючи специфічний вираз абсолютного, філософська система, згідно з Гегелем, належить своєму часові. Вона є "думкою своєї епохи", виражаючи її дух. Подальший поступ історико-філософської науки переважно спрямований на розвиток і подолання недоліків, властивих гегелівській концепції І. ф. У зв'язку з цим здійснюються спроби уточнити розуміння суб'єкта філософського розвитку. Якщо Гегель розглядав І. ф. як процес самопізнання *абсолютного духа*, то в концепціях кін. XIX – XX ст. реальним суб'єктом філософування вважається індивід (*філософія життя*, *екзистенціалізм*), суспільні класи (*марксизм*), нації (*націоналізм*) тощо. Всупереч гегелівському уявленню про І. ф. як однолінійно спрямований процес прогресивного розвитку, обґрунтовуються підходи, згідно з яким І. ф. яв-

ляє плюралістичну сукупність самоцінних філософських систем (*постмодернізм*), аналізується діалогічний зв'язок між окремими системами як спосіб реального буття філософії (філософія діалогу, комунікативна філософія). Спеціально досліджуються процедури історико-філософського витлумачення тексту (*герменевтика*). Об'єктом дослідження І. ф. є тексти, що містять відображення філософськи значимих ідей, наявних у культурі. Загальна сукупність їх утворює зміст філософської культури суспільства на певному етапі його розвитку. Особливість предмета історико-філософської науки зумовлена специфікою співвідношення І. ф. із власне філософією. Філософія є не лише предметом історико-філософського вивчення, вона включає І. ф. як свій органічний компонент, завдяки якому здійснюється самопізнання й саморозвиток філософії. І.ф. як галузь наукового дослідження являє складне структурне утворення, що реалізує свої завдання на фактографічному, теоретичному та історіографічному рівнях. У процесі вивчення об'єкта історико-філософського дослідження здійснюється аналіз передумов його виникнення (генетичний аналіз), сутності (есенціональний аналіз) і особливостей функціонування філософських ідей в історії культури (функціональний аналіз). Історико-філософське дослідження здійснюється з огляду вимог логічного аспекту (де досліджується внутрішня логіка розгортання філософської ідеї в історії), соціологічного (досліджуване явище розглядається як результат діяльності філософських і нефілософських спільнот – філософські школи, напрями, течії, соціальні класи, нації тощо) та культурологічного аспекту (рух філософських ідей розглядається в контексті історії культури, в якій ідеї формуються й зазнають певних трансформацій в процесі функціонування). В межах, передусім, культурологічного аспекту здійснюється дослідження історії національної філософії як духовної квінтесенції культури певного народу. Історико-філософські дослідження особливо активізуються на кризових етапах історії, коли нагальною стає потреба переосмислення нагромадженого досвіду з огляду нових завдань філософського осягнення дійсності. Цим пояснюється зростання ролі історико-філософської науки на нинішньому етапі розвитку людства, зважаючи на корінні зміни, що відбуваються на поч. III тис. Здобуття Україною державної незалежності фундаментально вплинуло на активізацію досліджень в галузі історії укр. філософії, суттєво розширило коло досліджуваних проблем, надало поштовху осмисленню й застосуванню як традиційних для укр. філософії, так і нових методологічних парадигм. Зародження укр. філософії охоплює тривалий період від V по IX ст. Воно тісно пов'язане з розвитком міфологічних уявлень давньоукр. племен. Середньовічний період розвитку укр. філософії починається від Княжої доби (XI – XIII ст.) і триває до серед. XIV ст.; він репрезентується філософськими ідеями (джерелом яких була філософія патристики, насамперед, східної), що утворили підґрунтя нефілософської (релігійної, мистецької) творчості, політичної діяльності тощо. Від серед. XIV ст. до кін. XVII ст. тривав ранньоновітній період в історії укр. думки, що характеризувався розвитком ренесансно-гуманістичних, реформаційних ідей, а також бароковою схоластикою в її православній версії. Від останньої започатковується професійна укр. філософія. Новітній період розвитку укр. філософії (XVIII – XIX ст.) пов'язаний із *Просвітництвом*, релігійною філософією, преромантичними і романтичними тенденціями, рецепцією нім. ідеалізму (Канта, Гегеля, *Фіхте, Шеллінга*), філософією мови (з опертям на ідеї *Гумбольдта*, Лотце і Штайнталя), позитивізмом; в суспільно-політичній думці розроблялись ідеї лібералізму, консерватизму, націоналізму. В укр. філософії XX ст. (на теренах колишнього СРСР) домінувала марксистсько-ленінська філософія; в Галичині переважали семіотичні і логіко-методологічні дослідження, автори яких дотримувалися матеріалістичної, позитивістської і неотомістської орієнтації (див. *Львівсько-Варшавська логіко-філософська школа*). Систематичне вивчення історії укр. філософії і суспільно-політичної думки почалося у XIX ст. Воно спиралося на панівний тоді в Україні народницький світогляд, джерелом якого була романтична філософія з характерною для неї ідеалізацією простого люду і сільської культури як підґрунтя національної са-

мобутності (див. *Куліш*). В дослідженнях *Антоновича, Грушевського, Лесі Українки, Франка* домінувала методологія і філософія Просвітництва, частково – позитивізму. Історико-філософська концепція *Чижевського* ґрунтується на понятті національної філософії, передбачає виклад І. ф., в тому числі й укр., в історико-культурному контексті. Вагомим внеском у вивчення історії укр. філософії, зокрема політичної філософії, є праці *Лисяка-Рудницького*. У радянський час історія укр. філософії розглядалась переважно як складова частина всесвітнього розвитку філософії, що відбувався у формі боротьби матеріалізму з ідеалізмом. Помітним здобутком тогочасних укр. учених була підготовка тритомної "Історії філософії на Україні" (К., 1987), два томи якої були опубліковані. Незважаючи на обмеження і перешкоди, що їх створювала на шляху дослідницької праці марксистсько-ленінська методологія, вітчизняні історики філософії зробили чималий внесок у розвиток укр. історико-філософської науки, особливо щодо вивчення філософської думки Княжої доби, ренесансно-гуманістичних і реформаційних ідей, філософії барокової доби, насамперед, філософії КМА, спадщини *Сковороди* та видання його творів (дослідження *Шинкарука, Горського, Іваньо, Нічик* і очолюваної нею дослідницької групи). Нині, спираючись на різні методологічні підходи (герменевтику, структурний аналіз текстів, компаративно-історичний аналіз тощо), укр. історики філософії працюють над відтворенням цілісної картини історії укр. філософії, розуміючи її як невід'ємну частку загальноєвропейського духовного процесу, як плюралістичне поєднання різноманітних напрямів, течій, шкіл, що, взаємодіючи між собою, утворюють підвалини самобутнього побуту укр. філософії і культури (дослідження *Лісового, Бадзьо, Забужко, Сирцової* та ін.).

В. Горський, Я. Стратій

ІСУС ХРИСТОС (від грецьк. χριστός – помазаник (Божий) – згідно християнського віровчення, засновник віровчення, засновник християнства. Більшість християнських церков, окрім монофізитів, вшановують І. Х. як боголюдину. В новозавітній літературі (зокрема в Євангелії від Матвія) говориться, що дружина тесляра Йосипа Марія чудесно зачала від Духа Святого і, залишившись непорочною, народила у Віфлеємі І.Х. Щоб зберегти дитя від переслідувань царем Іродом, сім'я, за порадою архангела Гавриїла, відправилася в Єгипет. Після повернення в Галілею І.Х. був хрещений Іваном Хрестителем і почав проповідувати своє вчення. Допомагали йому в цьому 12 учнів, названих апостолами. Зраджений своїм учнем Юдою, І.Х. був засуджений синедріоном (юдейським судом) до смерті – розіп'ятий на хресті, а опісля похований у печері. Після суботи він воскрес. Християни вірять у друге пришестя І. Х. Проте не всі вони однаково уявляють Спасителя. Так, юдео-християни вважають його сином Йосипа, монофізити не визнають людську природу І. Х. Уявлення про І. Х. в християнській свідомості змінювалося протягом І – ІІІ ст. Якщо в Одкровенні Івана Богослова І. Х. – небесна істота, то вже в Євангеліях знаходимо описання його земного життя. Окрім богословської існують інші версії І. Х. Посилаючись на суперечливість описання І. Х. в новозавітній літературі, мовчання відомих діячів І ст. про І. Х., ряд дослідників вважають його міфічною особою. Багато дослідників визнають історичну основу образу. Відома для свого часу особа – "праведна людина", "вождь бунту", проповідник – з часом здобула риси Спасителя, була наділена його шанувальниками надприродними властивостями. Додатково аргументи для історичної школи дали кумранські рукописи. Страчений "наставник праведності", згідно вчення есенів, воскресне і буде судити всі народи. З точки зору космічної концепції, І. Х. – це прибулець з інших світів, якого земляни наділили надприродними властивостями. Про це свідчить, нібито, відсутність описання дитячих і юнацьких років його життя в ранніх Євангеліях, твердження І. Х. про існування на небі його "батька небесного" тощо. Багато інших космічних елементів містить Апокаліпсис та Євангеліє від Івана.

А. Колодний

ІШМУРАТОВ, Анатолій Теміргалійович (1946, Ташкент) – укр. логік, методолог, філософ. Закінчив філософський ф-т Московського ун-ту (1974). У 1974 – 1977 рр. аспірант Ін-ту філософії ім. Г. Сково-

роди НАНУ. Докт. філософських наук (1987), проф. (1992). Од 1974 р. – в Інті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ, од 1991 р. – головний наук. співр. Член Міжнародного кантівського тов-ва (од 1990 р.). Співзасновник і член Укр. філософського тов-ва (1997). Дійсний член Нью-Йоркської Академії наук (од 1997 р.). Працює над проблемами практичної логіки, феноменології, конфліктології, методології гуманітарних наук. Автор багатьох наукових праць, енциклопедичних статей, методичних програм, курсів лекцій, підручників і наукових монографій.

Осн. тв.: "Логічні теорії часових контекстів" (1981); "Логічний аналіз практичних міркувань" (1987); "Конфлікт і згода" (1996); "Вступ до філософської логіки" (1997).

ЙОГА (санскр. – з'єднання, зосередження) – одна з шести ортодоксальних (брагманістських) систем інд. філософії, релігійне вчення; система практичних методів керування психікою й психофізіологією людини з метою досягнення особливого духовного стану, в якому здійснюється дистанціювання людини від матеріального світу, її злиття з Вічним, осягнення надлюдської Істини, виявлення надприродних здатностей. Й., будучи вкоріненою у ведичному минулому, увійшла складовою майже до всіх філософсько-релігійних систем Індії. Свого систематизованого, узгодженого вигляду Й. набула у класичній праці Патанджалі "Йога-сутра" (близько II ст. до н.е.). Кінцева мета Й. – піднесення свідомості до вищої досконалості, повне й дійсне виявлення її у власному тілі. В результаті складних і наполегливих тренувань тіла й духа людина стає довершеною істотою, гідною безсмертя душі та справжнього звільнення.

ЙОГАН СКОТ ЕРІУГЕНА (бл. 800 – 810, Ірландія – бл. 877) – середньовічний богослов і філософ. Освіту здобув в одному з ірландських монастирів. Од початку 840-х рр. проживав у Франції, при дворі Карла Лисого. У своїх поглядах був послідовником Св. Августина та *Псевдо-Діонісія Ареопагіта*; твори останнього від 855 р. почав перекладати з грецьк. на лат. мову, супроводжуючи власні переклади детальними коментарями. Філософська система Й.С.Е. близька до пантеїзму з виразними елементами *діалектики* та *містицизму*. Прагнув довести, що і розум, і одкровення є джерелами істини, тому не суперечать одне одному. У творі "Про поділ природи" ("De divisione naturae") обґрунтовує пантеїстичну ідею, що Бог і світ об'єднуються в єдиному понятті "сущого", або "природи". До "природи" Й.С.Е. відносить не тільки те, що є, а й те, чого нема. Вся природа поділяється ним на чотири класи: 1) "природа, що творить, але не є створеною", тобто Бог як предковічна першопричина всіх речей; 2) "природа, що творить і сама створена", тобто ідеї (типу платонівських), що існують у Богові; 3) "природа, що створена, але сама не творить", тобто світ одиничних речей, і 4) "природа, що не творить і не створена", тобто знову Бог, але не як творець, а як мета й призначення всіх речей. Усе, що випромінюється з Бога, прагне повернутися до нього; отже, кінець усіх речей збігається з їхнім початком. Переклад Й.С.Е. творів Псевдо-Діонісія Ареопагіта справив великий вплив на середньовічну думку, хоч основний твір самого філософа – "Про поділ природи" – мав доволі незначне поширення (до того ж, його не раз як єретичний засуджувала церква).

Осн. тв.: "Про божественне передвизначення"; "Про поділ природи".

ЙОЛОН, Петро Федорович (1933, с. Гішині Волинської обл.) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка. Канд. філософських наук, од 1972 р. – заст. директора Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Наукові розробки – в галузі теорії систем і методології системного аналізу, проблем наукового знання та його об'єктів; структури та функцій наукової теорії, природи методологічної свідомості. Лауреат наукової премії НАНУ (1990).

Осн. тв.: "Система теоретичного знання" (1965); переклад нім.: Berlin, Akademic, Verlag, 1969; "Системність наукових знань і дійсність" (1967); "Наука і раціональність" (1989).

ЙОНАС, Ганс (1903, Мьонхенгладбах – 1993) – нім.-амер. філософ. У 1921 – 1928 рр. навчався в ун-тах Фрайбурга, Берліна, Марбурга. В 1933 р. емігрував до Лондона, потім до Єрусалима. Після Другої світової війни отримує професуру в ун-тах Канади, а од 1955 р. – в Нью-Йоркській школі соціальних досліджень, працює також запрошеним професором амер. та нім. ун-тів. Кризу сучасного суспільства Й. пов'язує з домінантою технічної раціональності, яка в свою чергу є наслідком розгортання новоєвропейського *дуалізму* буття та належності. В дослідженні "Поняття гносису" Й. вбачає початки дуалізму ще в *гностицизмі*, коли, з одного боку, етика суб'єктивується і релятивується, з дру-

пансія технічного розуму несе у собі загрозу глобальної катастрофи. В праці "Організм та свобода. Основи філософської біології" Й. прагне подолати цей дуалізм, вбачаючи в органічному житті і його способі буття зачатки телеології суб'єктивності і свободи, а отже – і його самоцінність. Знаним в світі протагоністом етики для сучасної технічної цивілізації Й. стає завдяки праці "Принцип відповідальності". Критикуючи *антропоцентризм* в етиці, зокрема його інтерсуб'єктивний варіант, Й. підпорядковує етику онтології, в якій поєднує вимогу збереження буття людини з вимогою збереження буття природи, що постає в концепції належності буття. На противагу формальній етиці, Й. створює матеріальну етику цінностей, яка на основі "евристики страху" та концепту "переваги негативних прогнозів над позитивними" повинна запобігати такій активності людини, яка мала б згубні глобальні наслідки. Принцип відповідальності розбудовується на противагу Блохівському "принципу надії", будь-яким іншим утопічним конструкціям, до яких він відносить і дискурсивну етику.

Осн. тв.: "Гносис та пізньоантичний дух". Ч. І. "Гносис міфології". Ч. ІІ. "Від міфології до містичної філософії" (1934, 1954); "Феномен життя. Основи філософської біології" (1963); "Принцип відповідальності: У пошуках етики для технологічної цивілізації" (1979); "Техніка, медицина і етика" (1985).

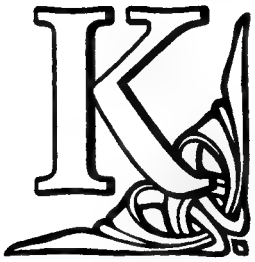

КАВАЛЕРОВ, Анатолій Іванович (1937, Одеса) – укр. філософ. Закінчив філологічний ф-т Рівненського пед. ін-ту (1963), філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка та аспірантуру (1968 – 1971). Докт. філософських наук (1985), проф. (1986), чл.-кор. Української Академії політичних наук (2000) та Інженерної академії України (1997); зав. кафедрою філософії і соціології Південноукраїнського педагогічного ун-ту (Одеса) (од 1992 р.). Сфера наукових інтересів: соціальна філософія, філософія історії, філософія освіти, історія філософії України, методологія пізнання, управління та організація науки, соціологія побуту та сім'ї, аксіологічні проблеми особистості, педагогіка; видавнича та редакторська діяльність. Автор понад 100 друкованих праць.

Осн. тв.: "Ідеї менталітету в філософських поглядах Г. Сковороди: Філософія. Менталітет. Освіта" (1994); "Діалектика душі за Я. Коменським" (1992); "Філософія: Курс лекцій" (1997); "Логічне мислення – основа наукового пізнання" (1998) та ін.

КАЗКА – один із найдавніших жанрів фольклору; витвір творчої уяви (індивідуальної, колективної), в якому архетипи культури втілюються у фантастичних образах і подіях. Характерною рисою К. є чітка орієнтація на моральні та естетичні цінності, яка реалізується у гострих сюжетних колізіях, що завжди завершуються перемогою добра над злом, краси над потворством. Укр. народні К. відбивають типові риси національного характеру, історичні сюжети визвольної боротьби ("Кирило Кожум'яка", "Котигорошко", "Яйце-райце"), традиційні моральні цінності (яскравий приклад – соціально-побутові К., центральним героєм яких є кмітлива і мудра жінка). Казкові мотиви зустрічаються в літературних пам'ятках Київської Русі, в творах письменників-полемістів XVI – XVII ст., в літературній творчості багатьох укр. письменників та поетів XVIII – XX ст. Розробка у річищі європейського літературного і філософського романтизму (кін. XVIII – поч. XIX ст.) тематики національного відродження стимулювала інтерес до першоджерел духовності й відтак – до збирання та обробки К. (найвідоміші постаті – нім. філологи Якоб і Вільгельм Гримм). Укр. казкарська традиція приваблювала Антоновича, Срезневського, *Костомарова*, *Шевченка*, *Потебню*, *Франка*, *Лесю Українку*. Авторська літературна К. відзначається тим, що в ній характерні риси народної К., зазвичай, послуговуються засобом для осмислення й передання читачеві філософських світоглядних (незрідка моралістичних) ідей та міркувань. До представників цього жанру світового рівня належать – Перро, Андерсен, Гофман, Керолл, Пушкін, Франко, Леся Українка, Мілн, Радарі, Ліндгрен.

А. Бичко

КАЛИНОВСЬКИЙ, Стефан (1700 – 1753) – укр. церковний діяч, філософ. Закінчив КМА (1727), де викладав філософію і риторику. Од 1732 р. К. – префект КМА, а од 1734 р. ректор Московської слов'яно-греко-латинської академії. У Росії К. був членом Синоду, псковським єпископом, новгородським архієпископом. Прочитаний ним у 1729 – 1730 рр. у Москві і Петербурзі філософський курс за своєю структурою і змістом репрезентує один із варіантів характерної для КМА тих часів барокової схоластики, на якому позначився вплив ранньопросвітницької філософії. Етика К. являє собою інтерпретацію етичних трактатів *Аристотеля* в руслі християнської доктрини. Водночас, будуючи свою етичну концепцію на раціональних умоглядних розмірковуваннях та відсуваючи на другий план чуттєві, емоційні стимули людської поведінки, К. демонструє також просвітницькі тенденції в осмисленні етичної і філософської проблематики в цілому.

Осн. тв.:"Філософський курс" (1729 – 1730); 11 повчальних "Слів" (короткі релігійно-філософські трактати).

КАЛІГРАФ, Володимир (Кржанівський Василь) – укр. філософ серед. XVIII ст., вихрест, вихованець КМА. Його світогляд сформувався під впливом антисхоластичних ідей *Прокоповича*, він так само, як і Прокопович, схилявся до раціоналізму й вільнодумства. Ймовірно, К. продовжував ос-

віту в нім. ун-тах і був одним із перших в Україні шанувальників філософії *Ляйбніца*. Як і його друг і однокурсник *Сковорода*, був учнем *Тодорського*, котрий познайомив їх з вченням пієтизму та раннього *Просвітництва* і залучив до підготовки укр. корпусу Біблії та її філологічно-критичного дослідження. Як один із найздібніших вихованців КМА, К. був запрошений до Москви, де став проф. філософії Слов'яно-греко-латинської академії та її префектом і одночасно проповідником у престижній церкві Володимирської богоматері. Але малоосвічене духівництво звинуватило його в тому, що він на казанні "говорив "плевели" не лише лютеранські, а й "жидівські", і потому добилося заслання вченого до Великого Устюга. Після перенесених поневірянь він важко захворів і помер у великій бідності в шпиталі Троїцько-Сергієвої Лаври, був похований на тамтешньому цвинтарі. Після нього не залишилося ніякого майна, лише кілька книжок, в тому числі твори Будея і Баумайстера.

КАЛОКАГАТІЯ (грецьк. καλοκαγατια, від καλόζ – прекрасний; ανατόζ – хороший) – поняття, що виражає гармонію морально-етичного та естетичного вимірів людського буття. У вужчому сенсі термін може означати ідеал моральної та фізичної досконалості. Ідеал К. формується в античній культурі гомерівської та архаїчної епох як ідеал аристократа-рабовласника, що поєднує в собі атлетичну могутність із моральними чеснотами воїна. Набуває художньої завершеності у класичну епоху Античності (V ст. до н. е.). Він представлений у пластичних видах мистецтва, передусім у скульптурі (Поліклет, Фідій), а також у поезії та драматургії (Піндар, Софокл). Під впливом софістів поширилося розуміння К. як освіченості, високої культури. *Платон* витлумачував К. як сумірність душі і тіла, *Аристотель* – як правильне користування життєвими благами (напр., здоров'ям, багатством), інтегрованість внутрішніх людських чеснот, що одухотворює чуттєві блага. В добу еллінізму поняття "К." набуває моралістичного характеру, означаючи певний рівень особистісного розвитку, досягнутий в результаті відповідних духовних вправ. Ідеал К. мав великий вплив на духовні орієнтири епохи *Відродження*. У філософській думці XX ст. поняття "К." використовується передусім у етиці та естетиці, також у філософській антропології.

М. Савельєва

КАЛЬВІН, Жан (1509, Нуайон, Франція – 1564) – франц. протестантський теолог, філософ; засновник *кальвінізму*. Вивчав філософію в ун-ті в Парижі, а також в Бурже, Орлеані. На формування світогляду К. вирішальний вплив справили ідеї *Лютера* і Цвінглі. Основною філософською і теологічною ідеєю є тлумачення Бога як абсолютної і самодостатньої причини усього, що існує в світі. Наголошував також на абсолютному значенні Біблії у релігійному пізнанні, вагомості старозавітної традиції у християнстві. Доктриною подвійного напередвизначення поділяв людство на дві частини: обранців Божих, які від народження призначені до вічного життя, і безнадійних грішників, на яких, попри будь-які зусилля, чекає загибель. Цей вибір – Божа таємниця. Земне буття людини – запорука обраності, що виявляється в її сімейному, освітньому, професійному, суспільному житті. Особливого значення К. надавав успіху в професійних справах, який вважав потвердженням богообраності. За К., визначальна роль Бога в житті людини не включає примусу щодо її індивідуальної свободи, позаяк деякі її вчинки є необхідними, інші – випадковими або цілковито вільними. Поділяв концепцію невидимої Церкви як істинної і її членами вважав лише обраних. Поглибив учення Лютера про загальне священство віруючих: оскільки кожний член Церкви потенційно обраний, то всі рівні у правах і виявi самоініціативи. Відтворив ієрархію апостольської Церкви і пресвітеріальне управління. Принцип автономії общини екстраполював на суспільне життя. За К., Бог делегував владу всім однаково у своїй конкретній сфері. Держава не втручається у справи Церкви. Заперечував монархію, залежність релігії від держави.

Осн. тв.: "Про милосердя" (1532); "Психопаніхія" (1534); "Катехізис" (1536); "Відповіді кардиналу Садолето" (1539); "Настанова у християнській вірі" (1536); "Церковні настанови" (1541).

КАЛЬВІНІЗМ – 1) протестантська конфесія, виникла в ході Реформації; 2) філософсько-теологічний напрям, що ґрунтується на працях *Кальвіна*. К. – спільна назва класичних (реформатство, пресвітеріанство) і радикальних (пуританство, редемпторизм) течій. Класична форма К. тяжіє до догмату абсолютного напередвизначення, за яким Бог одним людям дарував вічне життя, іншим – загибель. Доля кожного перевіряється успіхами у праці, навчанні, суспільному житті, що обумовлює активну позицію (догмат мирського призначення) віруючого. Радикальні течії визнають учення Армінія, за яким Бог дає спасіння всім, але отримують його лише гідні. Культ спрощений; обряди хрещення (немовлят) і причащання К. розуміє символічно. Церковна будова демократична, священика обирають віруючі. К. заперечує державний статус релігії. У XVI – XVII ст. К. став ідейним обґрунтуванням революційних рухів в Англії, Нідерландах, національно-визвольних процесів у деяких європейських державах; сприяв утвердженню республіканського правління у Швейцарії. Найбільші Церкви – в Голландії, Швейцарії, Шотландії, Франції, Угорщині, США, ПАР, Австралії. Має кілька об'єднань (од 1875 р. – альянс реформатських Церков). В Україні започаткований у XVI ст.; сьогодні визначає конфесійну діяльність низки угор. та укр. реформатських і пресвітеріанських Церков.

В. Любащенко

КАМПАНЕЛЛА, Томмазо (1568, Калабрія – 1639) – італ. філософ. Член домініканського ордену (од 1582 р.). За підтримку антиаристотелівських ідей К. був звинувачений у єресі (1591); згодом ув'язнений за звинуваченням у підготовці повстання проти ісп. панування у Калабрії. Основні праці написав у в'язниці (1599 – 1626). У 1629 р. був звільнений, позаяк його визнали душевнохворим. Згідно з К., єдиним безсумнівним фактом є відчуття власного існування, що й становить основну підвалину нашого досвіду і знання в цілому. У межах знання найнадійніше – це знання внутрішнє (notitia innata). Реальність включає і увесь світ, і Бога. Доказом цього є, по-перше, те, що людина сприймає себе як частину великого цілого (*Всесвіту*); по-друге, як мудру, сильну і сповнену любові істоту, але в обмеженому розумінні, тому повнота цих властивостей притаманна лише Богові. "Місто Сонця" К. зобразив, наслідуючи багато в чому *Платона*: спільна власність на майно, державне контролювання народжуваності; провідне становище класу охоронців, які є одночасно і філософами, і жерцями. У розумінні майбутнього К. тяжів не так до "комуністичної утопії" (традиційне марксистське тлумачення), як до впровадження у світі духовного і політичного проводу Папи Римського та досягнення, зрештою, через щаблі вдосконалення людства "монархії Месії".

Осн. тв.: "Філософія сприйняття в доказах" (1596); "Місто Сонця" (1602); "Монархія Месії" (1633); "Філософія раціонального і реального" (1638); "Загальна філософія" (1638).

КАМЮ, Альбер (1913, Мондові, Алжир – 1960) – франц. філософ-екзистенціаліст, письменник, драматург. Отримав освіту і почав творчу діяльність в Алжирі. В роки Другої світової війни – учасник (разом із *Сартром*) франц. руху Опору, співр. і редактор газ. "Комба" ("Боротьба") – органу руху Опору; лауреат Нобелівської премії з літератури (1957). У перший період творчості (30 – 40-ві рр.) у загальній перспективі екзистенційного філософування К. розробляє ідеї т. зв. *абсурду філософії*. К. цікавиться не стільки змалюванням *абсурду*, скільки проблемою його подолання. Будь-які форми людської діяльності позбавлені раціонального змісту і тому є "рівноабсурдними" ("можна лікувати чуму, але можна й топити печі крематоріїв"), але рівноприйнятність альтернатив є такою лише з раціоналістичної точки зору. З позицій "життєвих" – екзистенційних, моральних – такі альтернативи зовсім не рівноцінні. Це дає підставу К. для висновку, що не все є абсурдним: дещо у світі "все ж має певний сенс, і це – людина... єдина істота, яка шукає цей сенс". Тим самим окреслюються певні спонуки, що дозволяють знайти твердий ґрунт для подолання абсурду, і формою такого подолання К. вважає "бунт". З цього висновку починається другий період творчості К. – період "бунту", що відкривається публікацією есе "Бунтівна людина" (1951), на сторінках якого К. робить спробу про-

аналізувати "бунтівну свідомість в Європі за останні два століття". К. різко протиставляє бунт і революцію. Остання, на його думку, лише замінює один порядок (раціональність) іншим, тому в ній обов'язково відбувається "переродження Прометея на Цезаря" (про це свідчить історичний приклад якобінців і більшовиків). Єдиний вихід – "бунт" як постійне тривання змін, творчості, свободи. Трагічна смерть К. перервала перехід до третього періоду творчості, що почав окреслюватись у повісті "Падіння" (1956).

Осн. тв.: "Міф про Сизифа" (1942); "Листи до німецького друга" (1945); "Сторонній"; "Чума" (1947); "Бунтівна людина" (1951); "Роздуми над смертним вироком" (1960) та ін.

КАНАДА (імовірно III ст. до н. е. або I ст. н. е.) – "поїдач атомів" – прізвисько засновника інд. релігійно-філософської ортодоксальної школи вайшешики. Відомий також як: Улука, Канабгуджі, Канабгакша, Каш'япа. Праця "Вайшешика-сутра", що приписується К., – перший систематичний виклад засад вайшешики. Вона складається з 10 книг і присвячена розгляду категорій вайшешики: видів субстанцій; атомістичної структури *Всесвіту*; питань етики; властивостей індивідуального "я"; проблем сприйняття, висновку та причинності.

КАНАК, Федір Минович (1938, с. Демки Черкаської обл. – 2001) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1961), аспірантуру при Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ (1966). Докт. філософських наук (1987), проф. (1989). Од 1993 р. – пров. наук. співр. Ін-ту філософії ім. Г.Сковороди НАНУ. Коло дослідницьких інтересів стосується насамперед філософії й методології природничих наук (проблема суб'єкта і об'єкта, емпіричного й теоретичного в природничонауковому пізнанні, відношення філософії і науки в контексті світогляду й культури, соціокультурних передумов і чинників розвитку природничонаукового знання), філософських проблем екології. Зробив внесок у дослідження процесів державотворення й міждержавних стосунків, становлення громадянського суспільства в Україні. Автор понад 80 наукових праць.

Осн. тв.: "Суб'єкт, об'єкт і фізичне пізнання" (1970); "Матеріалістична філософія і розвиток природознавства", у співавт. (1977); "Національне буття серед екологічних реалій", у співавт. (2000).

КАНАРСЬКИЙ, Анатолій Станіславович (1936, с. Руднє-Грабовка Житомирської обл. – 1984) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1966). Докт. філософських наук (1983), проф. У 1966 – 1984 рр. – асист., ст. викл., доц., проф. кафедри етики й естетики філософського ф-ту КНУ ім. Т. Шевченка. Філософський здобуток К. охоплює ґрунтовний аналіз природи й форм естетичної чуттєвості, генези естетичної культури, взаємозв'язку історичної життєдіяльності та естетичної свідомості індивіда, нового понятійно-категоріального апарату естетичної науки.

Осн. тв.: "Практика і естетична свідомість" (1972); "Суб'єкт і об'єкт як філософська проблема", у співавт. (1978); "Діалектика естетичного як теорія чуттєвого пізнання" (1979); "Діалектика естетичного процесу: генеза чуттєвої культури" (1982) та ін.

КАНИГІН, Юрій Михайлович (1935, с. Городище Луганської обл.) – укр. історіософ, соціолог, економіст. Закінчив економічний ф-т (1958) та аспірантуру (1964) Московського ун-ту ім. М. Ломоносова. Докт. економічних наук (1976), проф. (1979); академік Української академії інформатики (1993). Член Спілки письменників України (2000). В 1989 – 1992 рр. – головний наук. співр. Відділення соціології Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Од 1994 р. – головний наук. співр. Центру дослідження наукового потенціалу та історії науки НАНУ. Один з перших дослідників в СРСР теорії та практики інформатизації суспільства, проблем "тонкоструктурної соціології" та соціального інтелекту. Автор оригінальних історіософських розвідок.

Осн. тв.: "Економіка та організація машинної інформатики" (1984); "Основи когнітивного суспільства: Інформаційна теорія соціальних систем" (1993); "Шлях аріїв" (1995); "Українська мрія", у співавт. (1996); "Віхи священної історії: Русь – Україна" (1999); "Україна: інтелект нації на межі століть", у співавт. (2000).

КАНОН (грецьк. κανών – палиця, переносно – правило, норма, зразок) – в широкому розумінні – правило або система правил будь-якого виду людської діяльності. В європейській культурі поняття "К." найчастіше вживається у релігійному контексті – як традиційні настанови щодо віровчення, догматики, культу, церковної організації, що ведуться від Апостолів, Отців Церкви або вироблені церковними Соборами. У християнстві К. називаються: а) Символ віри; б) вчення *Ісуса Христа* та Апостолів; в) книги Святого Письма; г) сукупність правил у галузі богослужіння, ієрархічних стосунків; д) церковні піснеспіви. Інколи поняття К. вживається при визначенні філософських шкіл та традицій: означає аксіоматизовану систему основних положень та відповідний корпус літературних джерел. У мистецтві К. – унормована система символічних зразків та технологічних вимог. У загальнофілософському аспекті функціонування К. як інтегративно-регулятивного чинника актуалізує питання про співвідношення традиції і новації; взаємодію продуктивної (творчої) та репродуктивної діяльності; межі формалізації систем; критерії істинності нормативних положень; джерела їхнього санкціонування тощо.

С. Головащенко

КАНТ, Іммануїл (1724, Кенігсберг, нині Калінінград – 1804) – нім. філософ. Видатне місце К. в історії світової філософської думки визначається насамперед тим, що він осмислив і узагальнив основні проблеми філософії взагалі і особливо Нового часу, подав їх у вигляді співвідношень: чуттєвість і мислення, розсудок і розум, *річ у собі* і явище, апріорне й апостеріорне, свобода і причинність, пізнаваність світу та її межі. Головна риса його вчення – проблемність і проблематичність. К. по суті зібрав класичні нерозв'язані проблеми і зробив спробу їх самостійного осмислення. Під таким кутом зору його філософія стала своєрідною системою проблем, а оскільки в його підходах до їхнього розв'язання виявилося багато суперечливого і, отже, проблемного, то його вчення в цілому стало першою ланкою *нім. класичної філософії*, яка прямо чи опосередковано вирішувала низку фундаментальних філософських проблем. Тому К. підставово вважають засновником нім. класичної філософії. Еволюція поглядів К. охоплює три періоди. Перший із них – докритичний, коли він займався багатьма питаннями природознавства і філософії. Найважливіші досягнення цього періоду: розробка космогонічної гіпотези і підхід до критичної філософії (в дис. "Про форму і принципи чуттєвосприйманого і умопізнаваного світу", 1770). В другий, критичний, період увага К. була зосереджена на трьох головних проблемах: Що я можу знати? Що я повинен робити? На що можу сподіватися? На перше питання відповідь дала "Критика чистого розуму" (1781), на друге – "Критика практичного розуму" (1788), на третє – "Релігія в межах тільки розуму" (1793). "Критика здібності судження" (1790) мала за мету поєднати трансцендентальне і трансцендентне через естетику і телеологію. В 1793 р. намітився третій період еволюції К.— антропологічний (з листа до Штейдліна від 4 травня 1793 р.) і коло питань розширилося. Це було наслідком того, що К. розрізняв два поняття філософії: шкільне і таке, що охоплює все життя людини, всю сукупність її відношень до світу і суспільства. В "Логіці" (1800) К. до вищезазначених проблем додає четверту: Що таке людина? У цей період К. вважає, що на перше питання відповідає метафізика, на друге – мораль, на третє – релігія і на четверте – антропологія. Але по суті все це можна було б звести до антропології, бо три перших питання відносяться до останнього. Можливість такого віднесення у К. ґрунтується на тому, що сутність людини він вбачав у її душі, а всі без винятку здібності останньої зводяться до трьох: пізнавальної, почуття задоволення і незадоволення, бажання. К. наполягав, що друга і третя з них не вичерпуються першою. Система філософії К. є зображенням такої "системи всіх здібностей людської душі", в якій вони знаходяться в певній субординації, а знання підпорядковане вищим цілям людського існування. Саме тому К. і обмежив знання, щоб дати місце вірі, бо саме в сфері моралі і релігії зосереджуються кінцеві цілі життя. Але слід додати, що обмеження знання вірою є і зворотне обмеження віри, бо при цьому виокремлюється сфера досвіду, яка їй непідвладна, і відносно самостійна сфера моралі.

Ці обмеження загалом мають таку структуру: існують речі в собі, вони впливають на чуттєвість і викликають почуття, які, однак, не мають нічого спільного з речами в собі. Почуття впорядковуються формами споглядання – простором і часом, котрі мають апріорний характер (див. *Апостеріорі і апріорі*). Таке поєднання породжує явища як предмет пізнання. Саме пізнання – синтез явищ і мислення та його форм – категорій, які також апріорні. Сукупністю такого знання є *досвід*, а мисленням, в даному застосуванні, – розсудок (див. *Розсудок і розум*). Чуттєвість і розсудок передують досвіду, обумовлюють його, становлять трансцендентальні умови пізнання. За межами їх залишаються речі в собі: вони трансцендентні, непізнаванні. Але розсудок прагне осягнути і їх і перелітає по той бік досвіду, внаслідок чого перетворюється на чистий розум, тобто такий, що не поєднується з чуттєвими даними. Спроби такого осягнення породжують суперечності, яких К. виділяє три групи: *антиномії*, паралогізми, ідеал чистого розуму. Недолік теоретичного розуму долає практичний, моральний, який формулює основний закон – категоричний імператив – у його різних формах. Цей закон виражає свободу волі, її незалежність від чуттєвого світу, в якому живе людина. Щоб спонукати її виконувати закон і підтримати в такому виконанні, необхідні опори, підстави, які К. назвав постулатами; існують Бог, свобода волі, безсмертя душі – так відбувається перехід у сферу релігії. Предмети постулатів – це найважливіші для життя речі в собі. Їх буття стверджується не знанням, а вірою. Таким чином теоретичний розум внаслідок своєї обмеженості переходить в практичний, а останній – в релігію, яка виконує також обмежену, але дуже важливу роль: моральний закон випливає не з неї, а тільки підтримується нею. Ця її обмеженість очевидна з загальної формули К., котра знайшла свій відбиток в одній із головних його праць "Релігія в межах тільки розуму". Всі види розуму і віра в сукупності становлять сутність людини, а вся система К. – антропологію.

Осн. тв.: "Загальна природна історія і теорія неба" (1755); "Критика чистого розуму" (1781); "Пролегомени..." (1783); "Критика практичного розуму" (1788); "Критика здатності суджень" (1790); "Антропологія з прагматичної точки зору" (1798) та ін.

КАПІТАЛІЗМ (від лат. capitalis – головний; "капіталом" у XII – XIII ст. називали основні фонди, запаси товарів, грошові суми, прибуток від процентів) – тип суспільства, форма економіки, "спосіб виробництва", який спочатку існував у вигляді укладу, а згодом особливо рельєфно виявив себе в Європі (XV – XVII ст.), спочатку в Італії і Голландії. Вирішальний стрибок у розвитку К. відбувся у XVIII ст. перш за все у Великій Британії, де капіталістична економіка поєдналася із технологічним потенціалом, створеним індустріальною революцією. К. – певна стадія соціального розвитку, якому відповідає індустріалізм, машинне виробництво, урбанізація і ринок. Передумовою і чинником становлення і розвитку К. були особистісні трансформації – поява громадянина, вільної і автономної особистості. Сукупно усе це сприяло бурхливому розквіту виробничих сил, всебічному розвитку соціальної мобільності, експансії економіки в усі сфери суспільного буття і, зрештою, – колонізації. Існуюча у сучасному світі капіталістична система склалася у XIX ст. і остаточно зміцнилася у XX ст., перетворившись на "світ-економіку" (Валерстайн). У процесі становлення К. економічна підсистема суспільства набула певної автономії (обґрунтуванням цієї емансипації економіки був класичний *лібералізм*), специфічної динаміки і прискорення розвитку. Термін "К." увійшов до широкого обігу після виходу відомої праці Зомбарта "Капіталізм". Сміт, якого вважають теоретиком К., не вживав цієї категорії, майже не використовував це слово і *Маркс*. *М. Вебер* вважав, що поняття "К." можна вживати для визначення суспільств, які задовольняють економічні потреби шляхом капіталістичного підприємництва, тобто діяльності, яка орієнтована на ринок і має на меті отримання прибутку внаслідок торговельного обміну. В процесі розвитку К. зазнав істотних трансформацій, проявивши спроможність до перебудови і певного вдосконалення. Насамперед це знайшло вияв у його демократизації. За своєю природою індустріальне машинне виробництво тяжіє до тоталітарних форм, то-

му економічний деспотизм К. врівноважується демократичними політичними формами. Істотне значення мала соціалізація К.: уряди капіталістичних країн (під впливом організованого тиску з боку трудящих) поступово запроваджували систему соціального страхування, розбудовували відносини соціального партнерства та ін. К. поступово перестає бути тільки конкурентним економічним порядком, формуються засади "народного К.", "К. участі" та ін. У той же час проявляють себе тенденції до глобалізації К., його концентрації і монополізації. Транснаціональні корпорації стають більш впливовими агентами світової політики, ніж більшість національних держав. Поява комп'ютерних мереж створює передумови для тотальної експансії К. в усі сфери буття ("пан-К.", "віртуальний К."). Незважаючи на численні вади, К. як економічна система довів свою ефективність і конкурентноспроможність.

В. Заблоцький

КАРДАНО, Джероламо (Ієронімус) (1501, Павія – 1576) – італ. філософ, лікар і математик. Розробив космологічну систему, близьку іншим побудовам натурфілософії доби *Відродження* (*Телезіо, Бруно* та ін.). Згідно з філософією К., світ складається з трьох елементів: землі, води, повітря; у матерії є дві якості – теплота і вологість; вогонь – лише форма існування всепроникного небесного тепла. Становлення речі відбувається через універсальну душу. Розум, єдиний у всіх людей, є пасивним, і лише божественний першопринцип, закладений у ньому, уможливлює богопізнання в містичному сходженні. Від розуму К. відрізняє інтелект – активний елемент людської свідомості; сутність речей людина здатна осягнути лише там, де об'єкт, як в математиці (вищій формі пізнання), створюється інтелектом і йому уподібнюється. Натурфілософія К. становить завершальний синтез його різнобічної вченої діяльності – в галузі астрології, алхімії, медицини, фізики, математики, інженерії, психології тощо. Натурфілософські погляди К. поєднувалися із пантеїзмом і *містицизмом*.

Осн. тв.: "Про витончення речей" (1550); "Про розмаїття речей" (1557).

КАРЛЕЙЛЬ, Томас (1795, Еклфехан, Шотландія – 1881) – англ. філософ, письменник, історик. Світогляд К. сформувався під впливом *Фіхте, Шеллінга, Гете* та нім. романтиків. Створив філософську картину світу, у межах якої світ немов "одягнений" у своєрідний символічно-емблемний серпанок, який приховує трансцендентну реальність природи та суспільства. Філософія, на думку К., має розкрити у символах-емблемах (як у видимих формах світосприйняття) присутність пантеїстичного духа. Для філософського світогляду К. характерний космізм, потяг з'єднати мікрокосм з велетенським *Всесвітом* та вічністю, котрі тотожні духу. Релігійно-філософський символізм К. поширювався на суспільство та культуру. Це дало йому можливість у філософії історії обґрунтувати "культ героїв" (видатних постатей історичного процесу), які розглядалися ним як носії божественного плану. Найвідоміший твір, написаний К. у жанрі історичного портрета – це "Французька революція" (1837), являє собою не стільки систематичний виклад історії Французької революції, скільки співбесіду з читачем про тих, хто творив історію. Поєднання історично точного викладу з високою експресією художнього зображення історичної драми, протест проти деспотизму у будь-якій формі та глибока людяність прославили автора ще за життя. Світогляду К. властива глибока релігійність (за словами Стивена, релігія К. – це "шотландський кальвінізм мінус догма"), різко критичне ставлення до *метафізики* (через властиве їй "невимовне безпліддя"), скептицизму й зневір'я, а також побожно-шанобливе ставлення до праці. "Трудитися й не хнюпитися" – назва збірки, опублікованої вперше в Німеччині наприк. XIX ст., до якої увійшли уривки із різних творів К. і яка втілює наскрізну для його моральних і суспільно-політичних поглядів орієнтацію, або "етику життя". Філософський та етичний потенціал праць К. вплинув на формування як в Англії, так і назагал в Європі цілої генерації інтелектуалів і громадських діячів, відданих справі поєднання релігійно-моралістичного та практично-діяльного ставлення до життя.

Осн. тв.: "Sartor Resartus" (1831); "Французька революція" (1837); "Герої, пошанування героїв і героїчне в історії" (1840); "Чартизм" (1846); "Минуле і те-

перішнє" (1848); "Історія Фридриха II" (1854 – 1864).

КАРМА (санкр. – діяння, справа, дія) – одне з центральних понять майже усіх релігійно-філософських систем Індії. У ведичну епоху воно позначало обов'язок ритуального принесення жертви, яка мала підтримувати світовий порядок, спонукати до нового циклу розвитку космічних енергій, що знаменувало оновлення буття на космічному, соціальному й персональному рівнях. Втім, уже в епоху Упанішад (VI ст. до н.е.) у зв'язку з виникненням концепції "переселення душ" поняття К. охоплює сукупно всі дії (не лише ритуальні), що приводять до тих чи тих наслідків. У широкому розумінні, К. – це результат людських добрих і поганих діянь та вчинків, які, за невблаганним законом причин та наслідків, викликають справедливу відплату як передумову наступного існування. Все, що робить людина, творить її К., хорошу чи погану залежно від якості людських діянь. К. – це вплив звершених особистістю вчинків на характер дійсного і майбутнього її існування; у цьому розумінні К. подібна до понять долі, фатуму. Але в ній, на відміну від цих сліпих сил, суттєвого значення набуває моральнісна активність особистості, вільне обрання нею певної життєвої позиції. Відтак К. можна розуміти ще й як духовну працю з метою морального вдосконалення людини. В кінцевому підсумку К. не лише визначає образи існування індивіда, такі як стать, соціальний статус, термін життя тощо, а і його можливості в справі подолання людської недосконалості й звільнення від тягаря безконечних перероджень. Кармічний закон постає космічною справедливістю, відповідно до вимог якої автоматично вершиться суд, і людина через її моральні провини і помилки виявляється приреченою на страждання або, за правильне у моральному сенсі життя, винагороджується радістю й благополуччям.

КАРНАП, Рудольф (1891, Ронсдорф – 1970) – нім.-амер. філософ і логік, один із провідних представників неопозитивізму *Віденського гуртка*, а потім логічного емпіризму в США. Зробив видатний внесок у розробку та вдосконалення таких розділів логіки та семіотики, як *логічний синтаксис та логічна семантика*. Віденський період творчості К. позначений осмисленням низки основоположних для його філософії принципів: 1) філософія – не теорія, а метод логічного аналізу понять і мови науки, наслідком застосування якого є уточнення понять і структури науки та виявлення беззмістовності "метафізичних", тобто філософсько-теоретичних висловлювань; 2) зведення (редукція) засобами сучасної логіки, мови висловлювань теоретичної складової науки до рівня мови емпіричних висловлювань; 3) емпірична верифікація, перевірка емпіричних висловлювань з метою виявлення, які з них є істинні, які хибні, які беззмістовні. К. трактує евристичну верифікацію як чуттєву верифікацію, тобто таку, в ході якої перевірці підлягають протокольні висловлювання, що їх зміст мислився як абсолютно чуттєво зумовлений. Усвідомивши неможливість реалізації принципу редукції та принципу верифікації в запропонованому ним варіанті (як верифікації протокольних висловлювань), К. переходить на позиції визнання самостійного статусу теоретичної складової науки, що в рамках гіпотетико-дедуктивної моделі структури науки постає як підлегла не безпосередньо чуттєвій, а опосередкованій емпіричній верифікації. Нові філософсько-методологічні позиції К. сформувались в основному в межах логічного емпіризму в США, але зберегли, хоч і в пом'якшеному вигляді, "антиметафізичну" неопозитивістську настанову періоду Віденського гуртка.

Осн. тв.: "Логічна будова світу" (1928); "Псевдопроблеми у філософії" (1928); "Єдність науки" (1932); "Логічний синтаксис мови" (1934); "Вступ до семантики" (1942); "Логічні засади ймовірності" (1950).

КАРНЕАД (бл. 214 до н.е., Кирена – 129 до н.е.) – давньогрецьк. філософ-скептик, засновник Третьої академії (156 до н. е.). Тексти лекцій К., записані учнями, не збереглися. Тому уявлення про філософію К. можна скласти лише за творами Цицерона, Секста Емпірика, *Діогена Лаертського*, Плутарха та ін. Судячи з них, К. цікавили передусім проблеми теорії пізнання й етики, потрактовані ним з позицій висунутого вже Аркесилаєм (315 – 241 до н. е.) – поміркованим скептиком,

засновником Другої, або Середньої, академії – принципу академічного скептицизму із властивим йому антидогматизмом і полемічною спрямованістю. Розмірковуючи над критеріями істини, К. конкретизує вчення Середньої академії про неможливість відрізняти істинне від хибного й постійну наявність моментів, які суперечать тому, що людина ладна була б визнати істиною. Головним опонентом К. був стоїк Хрисип; за висловом К., наведеним у Діогена Лаертського, "якби не було Хрисипа, не було б і Карнеада".

КАРТИНА СВІТУ – одна з форм світоглядного подання об'єктивної реальності в суспільній свідомості, що являє собою образ освоєної в практиці дійсності, компонент світогляду; цілісна картина дійсності, насамперед узагальнений образ соціального середовища, що становить вихідну умову людського буття, створюється в процесі практичної діяльності людей. Суб'єктом пізнавальної діяльності, результатом якої є створення К.с., виступає суспільство, що перетворює сфери об'єктивної реальності на поле своєї діяльності. К.с. являє собою єдність багатьох образів різних ракурсів та аспектів дійсності, що розкриваються в процесі її освоєння. Цей інтегральний образ, який постійно змінюється, не є ідентичним живій картині, що виникає при безпосередньому сприйнятті речей та явищ, оскільки в ньому фіксується вигляд речей та явищ у поєднанні з системою їхніх значень, що складаються в культурі. К.с. втілює широку панораму дійсності, яка виходить далеко за межі особистого світу індивіда, його власного досвіду, безпосередніх вражень і відчуттів. Формування К.с. відбувається за допомогою різних типів людського пізнання (буденного, художнього, наукового). В життєдіяльності людей К.с. виконує ряд важливих функцій, зокрема наповнює культурним змістом сприйняття навколишніх речей, опосередковує людські комунікації, оскільки втілює смисловий контекст взаєморозуміння між людьми, сприяє виробленню програми практичної поведінки, орієнтації людини в світі соціальних явищ, у реалізації прийнятого способу життя.

КАССИРЕР, Ернст (1874, Бреслау, нині Вроцлав – 1945) – нім. філософ, представник *Марбурзької школи неокантіанства*. Згодом К. частково відходить від ортодоксального марбурзького неокантіанства і наближається до ідей феноменології та філософської антропології. Загальний напрям праць К. – висвітлення історії логіки, історії науки, історії теорії пізнання як передісторії *неокантіанства*. Зокрема, К. створив теорію формування понять у природничих науках. Ці поняття, звільнені від усякої предметної субстанційності, стають поняттями про відношення або про функції. За їх допомогою дійсність зводиться до "рядів" функціональних відношень. За К., існує єдиний світ культури, ідеї практичного розуму, як і категорії, з регулятивних стають конструктивними. К. називає їх "символічними функціями", які репрезентують вищі цінності. "Символічні форми культури" (мова, міф, релігія, мистецтво, наука, історія) – це самостійні, не підпорядковані один одному засоби освоєння людиною світу, виявлення нею своєї сутності. Символи є носіями і засобами комунікації значень, тому символічна культура забезпечує єдність усіх форм духовного сприйняття світу. Символи – це своєрідні "органи реальності". Замість того, щоб мати справу з речами, за К., людина в певному сенсі спілкується сама з собою. Вона настільки обплела себе лінгвістичними формами, художніми і релігійними ритуалами, що вже не може бачити чи знати нічого іншого, крім посередництва цього штучного середовища. У філософський обіг увійшло визначення людини як "тварини, що створює символи". Вагомим є внесок К. у дослідження проблеми міфу, який він розглядає як початкову стадію у розвитку символічних форм. Для міфу характерним є збіг образу й реальності; перетворення мови на самодостатній світ, у межах якого ім'я чи назва речі стають потужними самостійними чинниками впливу на дійсність. Якщо наукове мислення, за К., спирається винятково на поняття, то міфологічне й релігійне – на метафору.

Осн. тв.: "Проблема пізнання в філософії і науці Нового часу" (1906); "Субстанція і функція" (1910); "Філософія символічних форм". У 3 т. (1923 – 1929); "Філософія Просвітництва" (1932); "Детермінізм і індетермінізм у сучасній

фізиці" (1936); "Дослідження про людину" (1947); "Міф держави" (1947).

КАТАСТРОФ ТЕОРІЯ – трансдисциплінарна галузь науки, яка вивчає особливості поведінки складних нелінійних динамічних систем, котрі зазнають раптової перебудови (спонтанні стрибки, кардинальні трансмутації, парадигмальні зрушення, революції та ін.). Слово "катастрофа" тут використовується не тільки в його традиційному смислі (тобто як символ руйнування, загибелі, знищення), а й як загальнонауковий термін, що позначає будь-яку стрибкоподібну зміну, котра виникає у поведінці природних, соціальних, технічних систем у вигляді раптових відповідей цих систем на повільну зміну зовнішніх умов. Термін "катастрофа" (в цьому сенсі) може слугувати виразом творчих, креативних, конструктивних процесів (таких, напр., як спонтанне виникнення фізико-космічних реалій, які раніше не існували, зародження біологічних видів, спонтанна поява якісно нових режимів тощо). Ідейними джерелами К.т. слугували математична теорія особливостей гладких відображень Хасслера Уїтні, теорія біфуркацій динамічних систем Пуанкаре і Андронова. К.т. – ефективне знаряддя моделювання еволюції складних динамічних систем, які використовуються в усіх галузях життєдіяльності сучасної техногенної цивілізації. Сфера застосувань К.т. неозора. Вона охоплює ті галузі природничих, соціальних, технічних наук, в яких ньютонівські лінійні теорії, що дозволяють досліджувати лише повільні безперервні процеси, є нерелевантними. В таких галузях науки звичні методи, при яких наслідки, пропорційні їх причинам, стають неефективними. Інтуїція, яку формує К.т., ініціюється досягненнями сучасної нелінійної математики, синергетики, космофізики. Ця інтуїція стимулює гераклітівське розуміння еволюції *Всесвіту*, в контексті якого Всесвіт постає як агоністика сил, тенденцій, альтернатив.

КАТЕГОРИЧНИЙ ІМПЕРАТИВ (від лат. imerativus – владний, наказовий) – припис, що виражає універсальний, апріорний закон моралі, сформульований *Кантом*. Обґрунтування К.і. в системі кантівської філософії пов'язане з принциповим протиставленням світу моралі як світу свободи, розуму й світу природи, де діють закони причинності. К.і. має два основних визначення: "Чини так, щоб максими (правила), якими керується твоя воля, могли б стати принципами загального законодавства" (т. зв. "формула універсалізації") та: "Чини так, щоб ти завжди ставився до людства як у своїй особі, так і в особі будь-кого іншого також, як до мети й ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу" (т. зв. "формула персональності"). На відміну від гіпотетичних імперативів – імперативів уміння й розсудливості, які виводяться з досвіду, К.і. є приписом суто раціональним, що має апріорну цінність. Моральна вимога, виражена в К.і., є абсолютно вільною від чуттєвих, природних нахилів і переживань людини. Це – "чиста форма" обов'язку, безумовний регулятивний принцип, що вказує лише на загальний напрям дій та вчинків. Водночас К.і. – така форма універсальності, яка встановлюється всезагальністю волі окремого розумного індивіда. Автономна воля розумної людської істоти – ще одна підвалина К.і. Якщо об'єктивно моральний закон представлений у правилі К.і., то суб'єктивно він представлений в цілі як такій, що її суб'єктом виступає розумний індивід як найвища цінність світу. Підпорядковуючись велінню К.і., розумний індивід засвідчує свою владу над природою, здатність стати над особистими інтересами й уподобаннями та автономію власної моральної волі. В історії філософії кантівське витлумачення К.і. неодноразово піддавалося критиці за ригоризм, формалізм, монологічність. Спроби оновленого формулювання К.і. в рамках різних напрямів сучасної філософії й етики належать *Шелеру, Йонасу, Апелю* та ін.

Г. Ковадло

КАТЕГОРІЇ (грецьк. κατηγορία, від κατηγορέω – висловлювати) – найбільш загальні поняття тієї чи тієї галузі знання, філософії науки, що слугують для "скорочення" досвіду, знаходження предметних відношень, розчленування і синтезу дійсності. Зміст і функції К. були встановлені в працях *Аристотеля, Канта, Гегеля*. Аристотель розумів під К. родові висловлювання про буття, "а оскільки одні висловлювання позначають суть

речі, другі – якість, інші – кількість, інші – відношення, інші – дію або сприйняття, інші – "де", інші – "коли", то відповідно з кожним із них ті самі значення має і буття". Перелічуючи К., Аристотель вдається до розділового "або": "Зі сказаного без будь-якого зв'язку кожне позначає або сутність, або "скільки", або "яке" і таким чином перебирає десять відомих К. В його тлумаченні К. – це висловлювання, які відбивають такі загальні (родові) властивості буття, за допомогою яких воно членується в мові і знанні на рубрики, що не зводяться одна до одної. Кант дослідив іншу функцію К.: він визначив їх як розсудкові апріорні поняття, які об'єднують, синтезують матеріал чуттєвості. Вони є гранично загальними "поняттями про предмет взагалі". Кант подав "таблицю К." дещо інакшу, ніж у Аристотеля: в ній відсутня К. сутності (бо сутність він вважав непізнаваною), простору і часу (вважав їх формами споглядання, а не поняттями); вдосконалено рубрику К. відношення, куди входять субстанція і акциденція, причина і дія, взаємодія; введено К. модальності (можливість – неможливість, існування – неіснування, необхідність – випадковість); до того ж, на першому місці у нього стоять не К. якості (реальність, заперечення, обмеження), як у Аристотеля, а К. кількості (єдність, множинність, цілокупність). Ці особливості кантівської таблиці К. пояснюються як властивостями його філософського вчення, так і розвитком математики і природознавства в Новий час. Гегель приписував К. обидві функції. У відомій тезі "категорія покладає буття у деякій визначеності як у границі" наочно виражена розчленувальна, рубрикаційна природа К. В той же час він наголошував їх синтетичний характер. При цьому синтез він витлумачував дещо інакше, ніж Кант. Гегель вважав, що не лише в науці, а й у житті користуються К.: тут вони постають як скорочення для виразу однорідних явищ, речей, подій, видів діяльності (війна, народ, море, тварина, Бог, любов і т. ін.), і як засоби для визначення і знаходження предметних відношень (причинність, взаємодія тощо). К. спочатку формуються несвідомо – в людській діяльності і відкладаються в мові. Свідомо їх досліджують філософи. На мовний характер К. переважно орієнтується західна філософія XX ст. В *логічному позитивізмі* (*Карнап, Нейрат*) К. розглядаються не як форми мислення чи свідомості, а як мовні структури; в *аналітичній філософії* (Строссон, Кернер та ін.) К. вважаються засоби і форми розчленування, класифікації речей і явищ, закладених у природній мові. В *екзистенціалізмі* замість традиційних К. мислення досліджені К. життя: турбота, страх, знеособленість (Man), гранична ситуація, екзистенція та трансценденція і т.ін., які постали як філософсько-антропологічні феномени – за їх складом і за тлумаченням притаманних їм функцій. Філософсько-антропологічний зміст К. відкривається у трьох напрямах. По-перше, без зазначених функцій К. людина не може оволодіти світом, а отже, неможливим було б і її життя. По-друге, філософські К. як найбільш загальні відбивають докорінну особливість людини, що відрізняє її від тварини, – здатність виходити за межі будь-якого конечного, обмеженого утворення, навіть за межі всього обмеженого разом, коли весь світ постає як наслідок якоїсь духовної істоти (Бога), *абсолютної ідеї*. В традиційній філософії така здатність позначалася К. безконечного, абсолютного, в сучасній – К. трансценденції. Конечне і безконечне раніше розглядалися як властивості речей, але вони ще більше – властивості людини, її свідомості, мислення, універсальної діяльності. По-третє, членування і поєднання дійсності в кінцевому підсумку веде до аналізу і синтезу найбільших, суттєвих відмінностей – протилежностей, таких як мислення і буття, конечне і безконечне, відносне і абсолютне, свобода і необхідність, існуюче і належне, дійсність та ідеал тощо. Суперечності цих К. кожна епоха, покоління, людина вирішують по-своєму, і єдино правильного їх вирішення немає, бо вони виражають певні (в т. ч. протилежні) позиції людини в світі, в житті, в свідомості. Сукупність таких протиріч становить основні питання (чи проблеми) і філософії, і людини – як її суб'єкта й об'єкта. Основним предметом сучасної філософії безпосередньо стала людина, а отже, і всі К. філософії мають перш за все антропологічний зміст.

М. Булатов

КАТЕГОРІЇ ДІАЛЕКТИКИ – всезагальні філософські поняття, за допомогою

яких розкривається суперечливий характер буття, його єдність і різноманітність, змінюваність і самозбереження. Розглядувані в онтологічному плані, К.д. фіксують об'єктивну несумісність і, в той же час, нерозривність сторін буття ("протилежність", "єдність протилежностей", "рух", "розвиток" і т. п.). Як форми логічного пізнання, вони характеризують рух мислення через логічні суперечності, що не можуть бути усунені існуючими формальними методами і потребують сутнісного аналізу досліджуваної ситуації, як це має місце, наприклад, в апоріях *Зенона*, антиноміях *Канта*, логіці *Гегеля*, "Капіталі" *Маркса*, деяких софізмах, тезах про корпускулярно-хвильову подвійність мікрооб'єктів, тваринно-соціальну сутність людини та ін., у випадках дослідження перехідних і "межових" ситуацій і т.д. (абстрактне, або розсудкове, негативно-розумне, позитивно-розумне мислення; теза, атитеза, синтез; чуттєво- конкретне, абстрактне, мислено-конкретне). Рух пізнання відбувається в цьому разі за законами не формальної, а діалектичної логіки, змінюючи одні форми раціонального мислення на інші і синтезуючи їх. В гносеологічному аспекті К. д. можна систематизувати на ті, що характеризують рух (тотожність – відмінність, перервне – неперервне, конечне – безконечне, одиничне – загальне, абсолютне – відносне, внутрішнє – зовнішнє та ін.), становлення і деградацію (буття – небуття – становлення; якість – кількість – міра; старе – нове – оновлення; покладання – заперечення – зняття; минуле – сучасне – майбутнє; виникнення – зникнення – відродження та ін.) та розвиток. Серед останніх виділяють категорії детермінації (безпосереднє – опосередковане; причина – наслідок; умова – обумовлене; необхідність – випадковість; можливість – дійсність та ін.) та категорії формоутворення (форма – зміст; частина – ціле; елементи – структура; стан – функція та ін.). У відповідності зі зміною системи філософських категорій в цілому (досить згадати відмінність систем категорій *Платона*, *Аристотеля*, Канта і Гегеля) К. д. перебувають у русі, відповідно до накопичення знань про суперечності, відкриття їх нових форм і узагальнення цієї інформації. На цьому шляху певні поняття втрачають статус К. д. (як це сталося у Новий час з рядом категорій теологічної діалектики), інші набувають категоріального статусу. Сьогодні на шляху до цього перебувають такі поняття, як "самоідентичність", "подія", "конфлікт", "катастрофа", "синергія", "тотальність", "сизигія", "межовість" та ін. Взагалі ж, оскільки філософське знання, як граничне, має антиномічний характер за самою своєю сутністю, між категоріями філософії і К.д. немає різких меж. В різних філософських системах, в залежності від акцентів на тих чи тих суперечностях буття, різні комплекси категорій можуть відігравати домінуючу роль як К.д. Історичний процес лише виявляє різні способи цього домінування.

КАТЕГОРІЇ ЕСТЕТИКИ – основні поняття естетичної теорії, духовні моделі естетичної практики, естетичного освоєння світу. В К.е. як логічних формах представлено весь історичний досвід естетичного відношення до дійсності та естетичні характеристики світу культури і природи. К.е. не є нерухомими, незмінними сутностями. Вони історично змінюються і розвиваються, відображаючи етапи розвитку соціальної практики та динаміки ціннісних орієнтацій. Система категорій, як зміст естетичної теорії, є мінливою, конкретно-історичною, має культурно-регіональні та національні особливості. Розвиток та розширення категоріального апарату естетики відбувається внаслідок як розвитку естетичної та художньої практики, так і розвитку наукової рефлексії щодо них. Теоретичне поняття набуває статусу К. е., якщо воно містить в собі певну закономірність естетичної та художньої діяльності. К. е. мають певну особливість, яка полягає в тому, що вони спираються переважно на оціночний момент. Це пов'язано із антропологічною домінантою естетичної та художньої сфери культури. Сучасна естетична теорія внаслідок розвитку нових напрямів дослідження та загальнофілософських методологічних засад не має жорстко визначеної та структурованої системи категорій, що ускладнює можливість остаточної визначеності відносно категоріального статусу деяких понять естетики. К.е. структуруються відносно певних напрямів естетичної теорії, які стосуються різних сфер та аспектів естетичної та художньої практи-

ки і виглядають таким чином: 1) Метакатегорії: естетичне, гармонія, міра, прекрасне, потворне, піднесене, низьке, героїчне, трагічне, комічне, іронія. 2) Категорії естетичної діяльності: естетична діяльність, мистецтво, фольклор, декоративно-прикладне мистецтво, дизайн, художнє конструювання, естетика побуту, мода, садово-паркове мистецтво. 3) Категорії естетичної свідомості: естетичні почуття, оцінки, судження, смак, ідеали, погляди та теорії. 4) Категорії гносеології мистецтва: художній образ, мімезис (художнє відображення і відтворення), поетика (художнє мислення), художня форма і художній зміст, художня ідея, художня правда, художня умовність, ідеалізація, типізація, індивідуалізація. 5) Категорії психології мистецтва: художня творчість, художнє сприйняття, катарсис, емпатія, художня здібність, талант, геній, натхнення, фантазія, свідоме, підсвідоме, творча уява, індивідуальна манера і стиль. 6) Категорії соціології мистецтва: художник, публіка, художня критика, меценатство, функції мистецтва, свобода і детермінізм художньої діяльності, соціальне замовлення, народність, національне та загальнолюдське в мистецтві, елітарне та масове мистецтво. 7) Категорії онтології та морфології мистецтва: художній твір, артефакт, види мистецтва (архітектура, скульптура, живопис, література, музика, театр, кіно тощо); роди (епос, лірика, драма, станкове або монументальне мистецтво тощо); жанри (роман, повість, оповідання, портрет, пейзаж, натюрморт тощо). 8) Категорії семіотичного та структурного аналізу мистецтва: текст, контекст, знак, композиція, сюжет, фабула, міф, художній час і простір, ритм, інтонація, метафора, символ, архетип. 9) Категорії герменевтичного аналізу мистецтва: розуміння, тлумачення, інтерпретація, художня мова, буття, гра, діалогічність, переживання, культурний контекст, герменевтичне коло. 10) Категорії історичного дослідження мистецтва: художній процес, традиція, спадкоємність, новаторство, художній канон, художня епоха, напрям, течія, школа, метод, стиль. 11) Категорії теорії естетичного виховання: естетичні здібності та потреби, методи та засоби естетичного виховання, всебічний розвиток особистості, художнє спілкування. Категоріальний апарат естетики постійно збагачується за рахунок осмислення нових художніх явищ і процесів, залучення термінів суміжних наукових дисциплін (філософії, психології, мистецтвознавства, семіотики, структуралізму, культурології тощо), які набувають специфічного естетичного змісту.

Л. Левчук

КАТЕГОРІЇ ЕТИКИ – основні поняття науки етики, що відбивають структуру феномена *моралі* й визначають специфіку морального осмислення людського буття. Особливістю К. е. є те, що вони утверджують реальність належного; так, категорія *обов'язку* виражає належне і сама є формулюванням належного, проте її статус як категорії безпосередньо вказує на буттєву вкоріненість, реальну обґрунтованість даного виміру належності. Відповідно до множинності типів і різновидів самої моралі, варіативності зв'язків між її істотними компонентами систематизація К. е. в сучасній етиці має відкритий, плюралістичний, полімодальний характер. Зокрема, вичленовуються: а) категорії моральної свідомості – добро і зло, сенс життя, обов'язок, відповідальність, справедливість, моральний ідеал, щастя; б) категорії моральної самосвідомості – честь, гідність, совість, сумління, розкаяння, сором; в) категорії етичної діяльності – вибір, свобода вибору, свобода волі, вчинок, ціль і засоби діяльності (моральний аспект), мотив і результат діяльності (моральний аспект); г) категорії моральних відносин (категорії етичного спілкування) – відкритість і замкненість, толерантність, повага, пошана, співчуття, співстраждання, милосердя, любов; д) структурні категорії моралі – норма моральна, цінність моральна, принцип моральний, чеснота, доброчесність, порок, імператив, оптатив (спрямованість на досягнення блага), взаємність та ін. Втім, у будь-якому разі доводиться враховувати неминучу неповноту подібних переліків, а також те, що доречність чи недоречність групування К. е. за певною схемою може бути доведена лише стосовно тієї чи іншої їх інтерпретації. Спроби встановити абсолютну сутнісну градацію К. е. не відповідають рівневі складності й динамізму сучасного морального досвіду.

В. Малахов

КАТЕГОРІЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ – універсальні, всезагальні форми історичних – діяльності, мислення та свідомості людей. К.і.н. – поняття полісемантичне; воно може мати своїм змістом: а) основні форми історичної життєдіяльності (спільнота, культура, цивілізація, формація) і роди соціально-історичного буття людей (економіка, соціальна сфера, політика, духовне життя); б) форми історичного мислення, що використовуються людьми "поза спиною їх свідомості"; в) наріжні характеристики історичного пізнання, що осягаються істориками як найзагальніші і фундаментальні поняття історії як науки; г) форми історичної самосвідомості. Категоріальна структура історичного мислення формується на основі соціально-історичної життєдіяльності людей, в ході відтворення та темпоральних глибинних змін явищ життєвого світу і їх взаємозв'язків. Інваріантні форми та співвідношення історичних подій і процесів, багато разів повторюючись в діяльності і стосунках людей, постають як онтологічний вимір категорій і в подальшому поступово закріплюються в свідомості людей вже у вигляді форм історичного мислення. Як форми мислення К.і.н. відображають загальні хронотопічні властивості людського співжиття, структуру, перебіг, ритм і взаємозалежності процесів суспільної динаміки і водночас використовуються (переважно стихійно, в неусвідомленій формі) як способи фіксації повторюваності в історії, виокремлення закономірного, віднесення одиничних, випадкових історичних подій до відповідних детерміністських вузлів перетину мережі загальних і необхідних зв'язків історичного процесу. Пізніше, відповідно до самоідентифікації та самоздійснення того чи того суспільства, культури, народу тощо, К.і.н. поступово усвідомлюються і з синкретичних, узвичаєних способів фіксації й вираження необхідного та всезагального в історії перетворюються на такі пізнавальні засоби, що свідомо формуються і застосовуються. В цьому аспекті історичні категорії виступають як універсалії (чи архетипи), що схоплюють у відповідному зрізі історичний процес як цілісність. На цій підставі вони свідомо використовуються вченими як дієві інструменти автентичного осягнення історичної реальності в усій повноті та розмаїтті їх виявів. На відміну від спеціальнонаукових понять різноманітних галузевих історичних дисциплін, К.і.н. на сучасному етапі постають як цілісні духовні утворення, що актуалізують і репрезентують не тільки розсудкові, а й усі інші пізнавальні здатності людини (всю почуттєву сферу, продуктивну та репродуктивну уяву, волю, розум). Отже, К.і.н. спроможні відігравати роль не тільки, а то й не стільки неусвідомлено вживаних форм мислення чи понятійних, абстрактно-розсудкових засобів пізнання в його класичному розумінні (як суб'єкт-об'єктної взаємодії), а й своєрідних екзистенціалів, формування і дія яких засновується значною мірою на переживанні та співпереживанні; на ідіосинкразійній симпатії та "відбірковій спорідненості" (*Гете*), співчутті й співстражданні; на залученні не лише зовнішнього, а й внутрішнього досвіду; розпредметненні історичного "апріорі" і осягненні історії як конгеніальної людині сукупності існувань інших людей.

КАТЕГОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ – форми практичного, духовно-практичного й філософського освоєння суспільно-історичної дійсності як органічної цілісності, де кожна з категорій постає як своєрідний ракурс дійсності, узятої як цілісність. К.с.ф. зумовлені культуротворчою життєдіяльністю того чи того соціального організму – суспільства, цивілізації тощо. На перших етапах категоризації суспільної реальності К.с.ф. перебувають на рівні праформи і постають як своєрідні роди людського буття; пізніше – як нерефлексовані, несвідомо сформовані й діючі форми осмислення людьми соціальної дійсності; свого буття в ній. І лише на досить пізніх етапах існування суспільно-історичних макроорганізмів – культур, суспільств, цивілізацій, спільнот – К.с.ф. набувають значення рефлексивних форм, починають відігравати роль свідомо розроблених засобів філософського осмислення соціально-історичного процесу, постаючи у вигляді основоположних понять найрізноманітніших соціально-філософських вчень. Однак і на цій фазі практичний світ людської життєдіяльності є підмурком і основним середовищем формування та функціонування К.с.ф. Відповідно й останні виступають не лише як засоби

пізнання, а й екзистенційно-практичні форми освоєння суспільно-історичної реальності. К.с.ф. мають системну природу в структурі соціально-філософського знання. Вони сягають рівня рефлексії і прибирають форму наріжних понять філософії суспільства, лише конституюючись у відповідну категоріальну систему. Означена система може розв'язувати завдання автентичного розуміння суспільства як цілісної і водночас внутрішньо диференційованої системи. Та чи інша К.с.ф. характеризує суспільну дійсність як ціле, взяте в якомусь одному зрізі, з одного боку. Сама ж дійсність є живою багатогранною цілісністю, яка може отримати адекватне вираження лише в такій же динамічній і цілісній системі К.с.ф. Перехід від однієї категорії до іншої постає тут не як багатоступенева дедукція понять, а як "зняття" кожного разу все нової невідповідності між однобічністю категорії, що відображає суспільство лише з якогось одного боку, і конкретністю, багатогранністю того чи того реального історичного суспільства. З'ясування цієї часткової невідповідності відбувається шляхом переходу до наступної, конкретнішої категорії і щоразу потребує звернення до реального життєвого світу, врахування й осмислення нових фактів у системі К.с.ф., синтезування в поняттях оприявнених даних споглядання й світовідчуття. При цьому системний зв'язок К.с.ф. реалізується не як жорстко заданий за спрямованістю перехід каузального характеру, а як взаємозв'язок, взаємоперехід, просування від попередньої, абстрактнішої категорії до конкретнішої, а також як зворотний рух, що фіксує "обернення" пізнавальної послідовності К.с.ф. на зворотну їй за спрямованістю послідовність детермінації реальних форм життєдіяльності суспільства, що виражаються в цих категоріях. Мережа К.с.ф. як рефлексивних форм постає у двох основних вимірах: а) досконалої категоріальної системи на кшталт канона, ідеалу соціально-філософського осягнення К.с.ф.; б) категоріального апарату, тобто органона, дієвого інструмента такого осягнення; методологічного засобу, застосовного в різних галузях людського життя, зокрема у сучасному науковому пізнанні.

КАШУБА, Марія Василівна (1941, с. Деревно Львівської обл.) – укр. філософ. Докт. філософських наук (1990). Зав. кафедрою теорії та історії культури ЛНУ ім. І. Франка, зав. відділом філософії культури Ін-ту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. Працює в галузі історії укр. духовної культури та укр. філософії.

Осн. тв.: "З історії боротьби проти унії (XVII – XVIII ст.)" (1976); "Георгій Кониський" (1979); "Георгій Кониський – світогляд та віхи життя" (1999). Відп. редактор та співавтор колект. праць: "Філософія Відродження на Україні" (1990); "Проблема людини в українській філософії XVI – XVIII ст." (1998). Перекладач філософських текстів з лат. та старослов. мов: "Кониський Г. Філософські твори". У 2 т. (1990); розділи етики професорів Києво-Могилянської академії: "Пам'ятки етичної думки в Україні XVII – першої половини XVIII ст." (1987); філософського курсу Т. Прокоповича (у 2 т.). Переклад у співавт. "Сковорода Григорій. Твори". У 2 т. (1994) та ін.

КВАНТИФІКАЦІЯ (від лат. quantum – скільки; facio – роблю) – 1) Логічна операція, що дає можливість шляхом певної перебудови структури висловлювання вказати предметну область, у межах якої дане висловлювання може бути істинним або хибним. Операція К. полягає в тому, що висловлювання розчленовують на суб'єкт і предикат, що виступають як логічна функція від предметної змінної; потім вводять у структуру висловлювання *квантори*, визначають, чи є висловлювання істинним (або хибним) для всіх значень змінної чи лише для частини їх. К. застосовують при переході від аналізу висловлювання як нерозчленованого цілого до аналізу його внутрішньої структури. В формальній логіці це має місце при переході від алгебри висловлювань до логіки предикатів. 2) Кількісне вираження якісних ознак.

КВАНТОРИ (від лат. quantum – скільки) – логічні оператори, які вказують на "кількість" індивідів ("всі" або "деякі"), що відповідають певній умові. Розрізняють К. загальності – $\forall$ ("всі..., такі що..."), К. існування – $\exists$ ("деякі ..., що...", "існує ..., такий що..."). Різні співвідношення між К. загальності та існування і логічними зв'язками логіки

висловлювань формалізуються в численні предикати (див. *Логіка предикатів*).

КВІЄТИЗМ (від лат. quietus – спокійний, безтурботний) – релігійно-містичне та етичне вчення, що виникло в кінці XVII ст. в рамках католицизму; сповідувало опозиційні настрої щодо папства та ворожість до єзуїтів. Ідеї К. були розвинуті ісп. священиком Моліносом (1628 – 1696) у праці "Духовний керівник" ("Guida spirituale"), виданій у Римі в 1675 р., дещо пізніше – франц. єпископом Фенелоном у його "Поясненнях до настанов святих", що були опубліковані у 1697 р. Для К. характерне містично-споглядальне відношення до світу, пасивність, спокій душі, повне підкорення божественній волі, байдужість до добра і зла, до пекла та раю. Вчення К. спрямоване на те, щоб "продати або вбити" власну індивідуальну волю і таким чином відкрити шлях для душі бути повністю поглинутою любов'ю до Бога. В 1685 р. Молінос був засуджений; 68 положень К. були визнані єрессю. Послідовницею Моліноса у Франції була також Гюйон (1648 – 1717), яка за єресь була на п'ять років ув'язнена до Бастилії, потім звільнена за умови перебування під наглядом у маєтку її сина, що став центром паломництва послідовників К. у Європі. Елементи К. притаманні частково лютеранському *пієтизмові* XVIII ст.

КЕДРОВ, Боніфатій Михайлович (1903, Ярославль – 1985) – рос. філософ, хімік, історик науки. Закінчив хімічний ф-т Московського ун-ту. Академік АН СРСР. Працював в Ін-ті філософії АН СРСР, був ініціатором створення та першим головним редактором ж. "Вопросы философии" (1947 – 1949); у 1973 – 1974 рр. – директор Ін-ту філософії АН СРСР. Розробляв філософську спадщину *Маркса, Енгельса, Леніна*; проблеми діалектики (діалектики як логіки і гносеології, категоріального апарату діалектики); питання співвідношення діалектичної і формальної логіки; взаємозв'язку, класифікації і синтезу наук; філософські і методологічні аспекти хімії, фізики, біології, геохімії, геології. Приділяв велику увагу дослідженням у галузі історії природознавства і філософії, питанням науково-технічної творчості і наукових революцій; працював з науковим архівом Менделєєва. Активний учасник багатьох Всесвітніх філософських та Міжнародних конгресів з логіки, методології і філософії науки. Автор близько 50 монографій з різних проблем філософії та історії науки.

Осн. тв.: "Єдність діалектики, логіки і теорії пізнання" (1963); "Три аспекти атомістики". У 3 т. (1969); "Науки в їх взаємозв'язку. Історія. Теорія. Практика" (1988) та ін.

К'ЄРКЕГОР, Сьорен (1813, Копенгаген – 1855) – датськ. філософ. Отримав освіту у Копенгагенському ун-ті; студіював філософію у Берліні разом із *Шеллінгом*. В історію філософії К. увійшов як основоположник філософії *екзистенціалізму*; вперше увів в обіг термін "екзистенціалізм". Створення власних філософських засад К. розпочав із критики системи ідеалізму *Гегеля* та заперечення об'єктивності істини, запропонувавши підхід до "істини як суб'єктивності", що передбачає безнастанне наближення до надії та особистісне самоздійснення. Однією з чільних у філософії К. є проблема вибору, з'ясування якої розгортається на кількох рівнях – естетичному, етичному та релігійному. На першому рівні індивід прагне до максимуму втіх і задоволень, і свобода вибору його є лише позірною, позаяк він цілковито залежить від власної ситуативної реакції. На етичному рівні індивід піднімається на вищий щабель, бо його вибір регулюється вже не безпосередніми обставинами, а сукупністю універсальних моральних цінностей, на ґрунті яких він чинить власний життєвий вибір. Третій рівень – релігійний – найвищий. Згідно з К., тільки здається, що його можливо досягти шляхом самопізнання (як у *Сократа*, раціонально), бо насправді існує стрибок від етичного рівня до релігійного. Поняття "стрибка" – одне з найважливіших у філософії К., включаючи не стільки момент розриву у мисленнєвих зв'язках, скільки радикальну зміну в екзистенційному просторі існування окремішнього індивіда, коли він через "страх і трепет" зрікається *універсуму* етичного і переходить до віри. Відбувається "теологічне зречення етичного" і зустріч з "*абсурдом*". Детальний і переконливий розгляд питання про віру як ситуацію абсурду (що виглядає такою з точки зору бу-

денного світогляду) представлено крізь призму духовних колізій у старозавітній притчі про Авраама. Людина, за К., поєднує в собі часове і надчасове, вічне. Її життя розгортається через страждання, особливо тоді, коли вона прагне до самоздійснення. Щоб уникнути страждань, людина може розчинитися у групі, колективі, і тоді вона втрачає себе. Коли ж вона від себе не відвертається, то спроможна зробити прорив у вічність – через час – до Бога. Категорії "окремішного індивіда" та "повторення" також належать до засадничих у філософії К. "Повторення" – це породження постійного пошуку свободи, бо вічності неможливо досягнути одноразово, одним зусиллям. У царині соціальної філософії К. – рішучий противник комуністичних ідей у суспільному і політичному житті, а саме: ідей рівності, домінування "людини маси", революційного перевороту. У кн. "Твори любові" він застерігав проти можливого реалізування властивої комунізмові найстрашнішої тиранії – "тиранії страху перед людиною".

Осн. тв.: "Поняття іронії" (1841); "Сучасна доба" (1842); "Або-Або" (1843); "Страх і трепет" (1843); "Повторення" (1843); "Твори любові" (1848); "Хвороба до смерті" (1849); "Вправляння у християнстві" (1850); "Войовничий нейтралітет" (1851).

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ – загальнонаціональний інтелектуальний центр, перший вищий навчальний заклад, де впродовж двох сторіч формувалася церковна та світська укр. еліта; наукова інституція, що об'єднувала тогочасний учений світ України і водночас осередок мистецтв, що притягував до себе діячів культури. Заснована 1632 р. як Києво-Могилянський колегіум (на базі злиття Київської братської школи та Лаврської школи) з ініціативи Київського митрополита *Петра Могили*. 1658 р., відповідно до Гадяцької угоди між Україною і Польщею, колегіум набув статусу академії. Цей статус 1670 р. було підтверджено польськ. королем Корибутом Вишневецьким і 1701 р. – рос. царем Петром І. КМА існувала до 1817 р. Значення КМА для подальшого духовного розвитку України полягає насамперед у здійсненні її інтелектуальними силами важливого за своїми наслідками культурного синтезу, метою якого було включення в українізовану греко-слов'янську духовну систему переосмислених надбань західної вченості і входжень України в європейський інтелектуальний процес як самобутньої культурної одиниці. Діяльність КМА спричинилася до зміни способу філософування в Україні (традиційне тяжіння до містичного споглядання змінилося переважною орієнтацією на схоластичний і новітній раціоналізм), до відокремлення філософії від релігії, до утвердження розуміння філософії як окремої системи теоретичних знань, що складається з раціональної, натуральної і моральної філософії. Філософія КМА стала підґрунтям доби укр. бароко. Її можна було б визначити як укр. версію схоластики барокової доби, яка органічно поєднала характерні для укр. традиції ідеї з філософським змістом; синтезувала ідеї, що становили підґрунтя духовної творчості попередніх епох, з філософськими здобутками латинського Заходу, вписала в цю систему елементи таких різних філософських і світоглядних станів, як Ренесанс, Реформація, раннє Просвітництво; поряд з властивою цій філософії ретроспективністю й традиціоналізмом уможливила пошук шляхів включення елементів новітньої філософії, а також започаткувала формування ідей наукового знання. До сфери наукових інтересів вчених-могилянців входила антична спадщина (*Платон*, *Аристотель*, *Плутарх*, *Сенека*, *Цицерон*, Псевдо-Тален, *Діоген Лаертський*, *Боецій*), патристика (*Августин*, Климент Александрійський, Ориген, *Діонісій Ареопагіт*, Максим Сповідник, *Василій Великий*, Григорій Ниський, Григорій Назіанзин та ін.), схоластика (Петро Ломбардський, *Тома Аквінський*, Бонавентура, *Альберт Великий*, Туго Сент-Вікторський, *Абеляр*, *Дунс Скот*, оккамісти XIV ст., Раймунд Лумій, *Авіценна*, *Аверроес*, Суарес, Вратиславський та ін.). З представників новітньої філософії в академії вивчали Мак'явеллі, Кардано, *Галілея*, Тихо де Браге, Коперника, *Декарта*, *Ляйбніца*, *Вольфа*, Баумайстера, Ліпсія, *Гроція*, *Спінозу*, *Гассенді*, *Ф. Бекона*. Домінуюча в укр. думці неоплатонівська традиція (з характерною для неї етико-релігійною інтерпретацією смислів буття) від поч. XVII ст. доповнюється теоретично викін-

ченою системою аристотелізму. Особливості рецепції західної філософії в лекційних курсах викладачів КМА відстежуються у доборі й інтерпретації ними філософських ідей західних мислителів, у їх тяжінні до тих філософів, які у своїх вченнях поряд з натурфілософськими питаннями чільне місце відводили з'ясуванню проблем метафізики, схилялися до концептуалізму як більш поміркованого варіанту західної середньовічної реалістичної традиції. У XVII ст. філософія КМА забезпечила належний розумовий вишкіл і повагу до теоретичної думки, підготувавши ґрунт до осмислення і подальшого розвитку (хоч і в схоластичному оформленні) новітньої філософії в Україні. Починаючи від XVIII ст. вчені-могилянці включають у свої курси системний виклад основних положень античних атомістів, а також ідей Гассенді й Ф. Бекона (хоч і дають їм негативну оцінку). Неабияку схильність вони виявляють до філософських ідей Декарта й Ляйбніца. Останні засвоювалися переважно з поширених тоді в Україні творів популяризатора й систематизатора вчення Ляйбніца Вольфа та через підручник представника вольфіанської школи Баумайстера. Не менш популярним був у КМА підручник професора Сорбонни Пурхоція, відомого як радикального послідовника Декарта. В КМА найбільш послідовним прихильником картезіанської системи був *Щербацький*. У дусі духовних тенденцій епохи *бароко* вчені-могилянці поряд з питаннями теології велику увагу приділяли логіко-гносеологічній і натурфілософській проблематиці. В галузі етики найбільша увага зосереджувалася на проблемах взаємозв'язку волі і розуму, самопізнання, сенсу життя та вибору шляху досягнення щастя. Сенс життя вбачався у творчій праці, спрямованій на власне й громадське добро, а досягнення щастя розглядалось як компромісне поєднання задоволень тілесних та духовних потреб людини. До останніх належав також пошук пізнання істини, себто природи і Бога. Проблему взаємозв'язку волі і розуму могилянці розв'язували, спираючись на концепцію етичного інтелектуалізму, що утверджувала пріоритет розуму над волею, його моральний вплив на волю (через надання останній різних варіантів вибору між добром і злом). КМА увійшла в історію розвитку філософії в Україні також завдяки такій яскравій постаті, як видатний укр. філософ *Сковорода*, який тут навчався у роки 1734 – 1735 та 1744 – 1745. У галузі політико-правової думки чільні представники і вихованці академії – Петро Могила, Сильвестр Косов, Йосиф Тризна, Мілетій Дзик, Варлаам Ясиневський, Пилип Орлик – зробили помітний внесок у розвиток державотворчих ідей. Це стосується розмірковувань Петра Могили про роль церкви в державі, про необхідність утвердження в Україні влади сильного православного володаря, "філософа на троні"; спроб в академічних інтелектуальних колах обґрунтувати божественне право Богдана Хмельницького з метою розв'язання проблеми легітимності гетьманської влади в Україні; статей "Конституції" Пилипа Орлика та політико-правових ідей його ж меморіалу під назвою "Вивід прав України". Група вчених-могилянців, що працювала на терені Росії (*Прокопович*, *Яворський* та ін.), узагальнювала і розвивала досвід рос. політичних традицій. Так, Прокопович створив рос. просвітницько-абсолютистську версію теорії природного права й суспільного договору, а Яворський та Лопатин обґрунтували концепцію розмежування світської і церковної влад, обстоювали автономію церкви.

Я. Стратій

КИЗИМА, Володимир Вікторович (1942, Олов'янинський р-н Читинської обл.) – укр. філософ. Закінчив фізичний ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1965). Докт. філософських наук (1991), проф., зав. кафедрою філософії науки та культурології ЦГО НАНУ. Коло наукових інтересів – проблеми філософії науки, діалектики, зокрема питання детермінації процесів оновлення культурно-історичних трансформацій. Створив лабораторію постнекласичних методологій, в якій у межах постнекласичної парадигми розробляється нова метафізика як вчення про тотальність (Тоталлогія). Започатковано видання "Totallogy. Постнекласичні дослідження" (од 1995 р.). Автор численних статей, розділів колективних монографій, індивідуальних праць.

Осн. тв.: "Культурно-історичний процес і проблема раціональності" (1995); "Універсум як тотальність: становлення

нового світогляду" (1993); "Сизигія метаморфоза" (2000).

КИРИК, Дмитро Платонович (1929, с.Турбів Вінницької обл.) – укр. логік, філолог, філософ. Закінчив відділ логіки, психології та укр. мови ЛНУ ім. І. Франка (1954), аспірантуру цього ун-ту (1957). Канд. філологічних наук, проф. (1996). Од 1964 р. викладає в Київському ін-ті театрального мистецтва. Автор багатьох наукових статей з укр. мови, логіки, історії філософії.

Осн. тв.: "Завдання логіки і методика розв'язання логічних задач" (1962); "Філософія Сковороди", у співавт. (1972); "Логіка", у співавт. (1999).

КИСЕЛЬОВ, Микола Миколайович (1942, с. Грузьке Сумської обл.) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1971), аспірантуру Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ (1976). Докт. філософських наук (1991), проф. (1996). Од 1976 р. працює в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. В даний час – провідн. наук. співр. ін-ту. Дослідницькі інтереси лежать у сфері філософії й методології сучасної науки, філософсько-світоглядних та етнокультурних проблем екології, зокрема тих, що стосуються впливу екологічних реалій на освітянський процес, державотворення й становлення громадянського суспільства в Україні. Має понад сто двадцять наукових праць.

Осн. тв.: "Об'єкт екології та його еволюція" (1979); "Наш спільний дім" (1986); "В гармонії з природою" (1989); "Соціально-філософські проблеми екології", у співавт. (1989); "Світогляд та екологія" (1990); "Методологія екологічного синтезу", у співавт. (1995); "Національне буття серед екологічних реалій", у співавт. (2000) та ін.

КИСІЛЬ, Адам (1600 – 1653) – укр. політичний мислитель, відомий державний діяч на теренах королівської Польщі XVII ст. Освіту здобув у Замойській академії, його домашнім учителем був *Касіян Сакович*. Займався дипломатичною діяльністю, обіймав посади чернігівського підкоморія (1633 – 1639), чернігівського каштеляна (1639 – 1645), київського каштеляна (1645 – 1648), брацлавського (1648) і київського (1649 – 1651) воєводи. У численних промовах у польськ. Сеймі К. сформулював політико-правову концепцію регіональної укр.-руськ. шляхетської політичної нації руських сарматів, що, уклавши угоду з польськ. сарматами, несуть відповідальність за свою спільноту, очолюють її, забезпечують її політико-культурну єдність, релігійні і мовні права, обстоюють її інтереси в плані захисту від ворожих зазіхань і вважають себе рівноправним партнером польськ. шляхетської нації. К. вплинув на розвиток політичної та історичної свідомості України-Руси, зокрема, сприяв ідеям трансформації укр. народу (gens) на укр. націю (natio).

КІЛЬКІСНІ МЕТОДИ в природознавстві – сукупність методів у природничих науках, впровадження яких робить можливим математичний опис природничонаукових об'єктів. К.м. є однією з складових математичного підходу до вивчення й опису явищ, суть якого полягає – у кількісному вираженні якісних характеристик явищ (напр., зведення якогось кольору до випромінювання з певною довжиною хвилі та частотою), трансформації якісних понять науки у кількісні, вимірювані величини; у представленні природних зв'язків і закономірностей у вигляді відношень між математичними символами. Внаслідок такого підходу стає можливим використання математичних теорій і моделей для опису, пояснення й передбачення природних і суспільних явищ. Теоретизація сучасного природознавства набуває розвитку залежно від того, наскільки воно стає математизованим, наскільки в ньому поширені К.м. Методи цього типу мають неоднакову ефективність у різних природничих науках. Зазвичай, їх питома вага визначається рівнем теоретизованості наукової дисципліни; в науках з потужною емпіричною складовою (напр., біологія, медицина) К.м. мають поширення тільки в окремих розділах. Впровадження К.м. в природничих науках виражається значною мірою у застосуванні формальних моделей, числових систем з функціональними відношеннями, логіко-математичних структур і пов'язаних з ними методів кількісного та структурного аналізу.

Ф. Канак

КІНІКИ (кінічна школа) – найвпливовіша (не рахуючи Академії) з

сократичних шкіл, що виникла на початку IV ст. до н.е. Школа отримала назву кінічної або від грецьк. слова "пес", або від назви гімнасію "Кіносарг", де навчав *Антисфен* – засновник школи та учень *Сократа*. Інші представники кінічної школи – Кратет, Метрокл, Меланіпп, Біон, Керкид, Діон Хрисостом та ін. Найвидатніша постать і уособлення кінізму – *Діоген Синопський*. Як ідейна течія кінізм проіснував до кінця античного світу, що засвідчує на поч. V ст. н.е. *Августин*. К. відкидали значення теоретичної думки, визнаючи лише практичну філософію, яка задовольняє потреби людського життя. Зайве порушувати питання про сутність речей. Усе слід сприймати таким, яким воно є у безпосередній даності досвіду. Це означає знати речі у їх власному змісті, без того, що додає абстрактне мислення і людське встановлення. Головний принцип кінічного вчення – жити у відповідності до вимог природи, нехтуючи вимогами соціальності як хибними та ілюзорними. Всі життєві зусилля спрямовуються максимою "ні в чому не мати потреби". Звідси випливає відмова від цінностей і принад, що володіють людиною у суспільстві, а також ідеал самовладання, силою якого людина підпорядковує власне прагнення до насолоди. Найперше благо людини – це свобода, яка досягається через "слідування природі", вимоги якої засвідчує неупереджений розум. Зразком для наслідування в кінізмі став Геракл, антигероєм – Александр Македонський. К. створили перше філософське обґрунтування "практики спрощення", тобто відмови від культурних надбань в ім'я позакультурних (висхідних, природних) засад життя. Унаочненням кінічної позиції стала поведінка представників школи, передусім Діогена, відомого асоціальним способом життя і багатьма вчинками, в яких безкомпромісно і відважно відкидалися всі культурні умовності. Через це ще в античності існувала суперечка, як слід розуміти кінізм: як філософську позицію чи просто як особливий спосіб життя? Кінічне вчення справило значний вплив на формування християнської етики, зокрема на Тертуліана.

С. Пролеєв

КІРЕНАЇКИ (к і р е н с ь к а ш к о л а) – одна з сократичних шкіл, що отримала свою назву від м. Кірена, звідки походив засновник школи *Аристип*, учень *Сократа*. Основу вчення К. становив *гедонізм*, який вперше в історії був сформульований і розроблений цією філософською школою. К. уподібнювали людину до зачиненої звідусіль фортеці, мешканці якої не отримують свідчень іззовні. Відтак дійсним є лише те, що кожен переживає як власні стани. Два протилежних полюси цього переживання – насолода і страждання. Люди повинні прагнути першого і уникати другого. Але це не означає перетворення людини на безтурботного раба задоволень. Досягнення справжньої насолоди неможливе без здатності самовладання, стриманості, подолання шалених пристрастей. Сліпа жага насолоди здатна принести лише страждання. Тому необхідно розуміти, яким чином і якою мірою можливо досягти задоволення, не зашкодивши власному самопочуттю. К. не обмежували задоволення тілесними відчуттями, надаючи великого значення насолодам душі – дружбі, повазі, приязні, вдячності, любові до батьківщини тощо. Кіренаїк III ст. до н.е. Гегесій (240 – 200 до н.е.) взагалі відкидав можливість досягнення насолоди через те, що, маючи тіло, котре є смертним і вразливим, людина приречена на постійні страждання. Виходом з цього становища він вважав самогубство. Гедонізм К. мав значний вплив на філософію *Епікура*, в якій уникання страждань та їх відсутність стає головною метою життя і ототожнюється з насолодою.

С. Пролеєв

КІСТЯКІВСЬКИЙ, Богдан Олександрович (1868, Київ – 1920) – укр. філософ, правознавець, публіцист. Дійсний член Української Академії наук (1919), декан юридичного ф-ту Київського ун-ту (1919). Вивчав історію під керівництвом *Антоновича*, соціологію та філософію – у *Зіммеля* та Віндельбанда. Вважав себе учнем *Драгоманова*, брав участь в укр. соціалістичному русі (т. зв. "драгоманівці"), діяч конституційно-демократичного рос. та укр. рухів. Головна філософська проблема – з'ясування загальних принципів створення системи наукових знань про суспільство. На початковому етапі своїх наукових студій виходив з розуміння суспільства як колективного

цілого, тобто єдності "індивідностей" (індивідуальних буттів), яку називав генетичним поняттям, на відміну від метафізичних понять "духа" чи "необхідності"; вважав індивідуальність витоком суспільного розвитку. Надалі це уявлення зазнало коректив ("Соціальні науки і право", 1916): розвиток пояснюється як взаємодія суспільного та індивідуального начал, історична реальність визначається певною відповідністю між рівнем розвитку культури суспільства та окремих "індивідностей" (груп, класів, націй), а характер епохи – змістом суспільної свідомості, притаманним їй способом переживання ідей. Основою свідомої діяльності людини К. вважав принцип належнісного: у суспільстві, на відміну від природи, відбувається перетворення необхідного на належне завдяки діям людей, які керуються усвідомленням свого обов'язку; сама ж необхідність здійснюється як індивідуальний збіг обставин, що визначається культурними цінностями – нормами (логічними, етичними та естетичними), що їх досліджує наукова філософія. Суб'єктом суспільної діяльності є культурна спільнота. Роль інтелектуалів полягає у тому, щоб надати "культурного вияву" тим цінностям, якими вони керуються. Протиставляв два стилі мислення – генетичний (критичний) та метафізичний. Перший ґрунтується на доповняльності методів, множинності, плюралізмі теоретичного пояснення, включає дослідження статистичних імовірностей. Обстоював ідею плюралізму і доповняльності теорій (зокрема у галузі правознавства), оцінював філософію як критику понять, що допомагає обмежити теоретичні узагальнення, подолати їх метафізичність і вияснити зміст тих логічних норм, якими керується дослідження.

Осн. тв.: "На захист науково-філософського ідеалізму" (1906); "Реальність об'єктивного права" (1910); " Раціональне та ірраціональне у праві" (1911); "Проблема і завдання соціально-наукового пізнання" (1912); "М.П. Драгоманов і питання про самостійну українську культуру" (1912); "Держава і особистість" (1916).

КЛАГЕС, Людвіг (1872, Ганновер – 1970) – нім. філософ, представник *філософії життя*. Освіту здобув у Мюнхені; там же створив центр з вивчення характерології – науки про дух на засадах класифікацій психологічних типів. У центрі світоглядної позиції К. – проблема суперечливого відношення між життям і духом. К. стверджує антагонізм двох підвалин життя – "духа", позитивна функція якого в його концепції, зрештою, залишається невизначеною, і "душі", розвиток якої завжди сполучений з руйнівною силою духа. Тому завдання полягає в тому, щоб, відсторонивши дух, дати змогу розвиватися душі. По суті, душа у К. уособлює життя, але це – позасвідоме, оргіастичне життя. Під цим кутом зору К. трактує шлях наукового прогресу як згубний для людини, тому що дух, або розум, дедалі більше усуває справжню сутність людини – душу, а отже, нищить саме життя. Завдання філософії, за К., полягає у "врятуванні душі", але домогтися цього можливо не за допомогою мислення, а безпосереднього споглядання, що знаходить вираз у міфах, сказаннях, образах. Песимістична оцінка К. цивілізації – як панування духа – та критичне відношення до духовної культури були сприйняті в націонал-соціалістичній ідеології як настанови до руйнації та знищення духовної спадщини.

Осн. тв.: "Принципи характерології" (1910); "Людина і земля" (1920); "Про космогонічний ерос" (1922); "Дух як супротивник душі" (1929); "Дух і життя" (1934).

КЛАСИФІКАЦІЯ ЛОГІЧНА (від лат. classis – розряд; facio – роблю) – багатоступінчастий, послідовний поділ обсягу поняття з метою систематизації, поглиблення і отримання нових знань щодо членів поділу. Результатом К. л. є система співпорядкованих понять: подільне поняття є родом, а нові поняття (члени поділу) є видами цього роду, видами видів і т.ін. Розрізняють штучну і природну класифікації.

КЛАСИЧНА ЛОГІКА – сукупність логічних теорій, що характеризуються класичною оцінкою істиннісних значень формул та класичним розумінням заперечення. Класична оцінка формул полягає в тому, що головна *інтерпретація* розглядається як приписування кожній формулі одного з двох значень – "істинне" чи "хибне". Інші інтерпретації допус-

каються, але вважаються штучними. Класичне розуміння заперечення ґрунтується на визнанні положення, за яким подвійне заперечення рівноцінне ствердженню. Відхід від класичних принципів здійснюється різними шляхами.

КЛЕНОВИЧ, Севастян Фабіан (бл. 1545, Калуш, Польща – 1602) – укр.-польськ. гуманіст, поет, громадський діяч. Навчався у Краківській академії, по закінченні якої був бургомістром м. Любліна, а потім викладачем і організатором навчального процесу в Замойській академії. Написав чотири поеми, найвідоміша з яких "Роксоланія" ("Україна"). В ній у дусі властивого для ренесансного гуманізму утвердження самостійної естетичної значущості природи оспівує красу і багатство укр. землі, відтворює історію її міст і сіл, зображує життя і звичаї народу, використовуючи при цьому багатий арсенал поетичних засобів античної літератури і міфології, яка переплітається з давньоукр. Гуманістичний характер філософських поглядів К. виявляється насамперед в його розумінні людини як сповненого гідності, самостійного, активного творця свого земного буття. Герой його творів не аскет, що втікає од світу, а людина дії – моряк, який відкриває нові землі, купець, учений. Власне, вся його поема "Роксоланія" – це гімн праці, заклик до активного земного самоутвердження людини. К. – прихильник етичного раціоналізму. Суть морального вдосконалення вбачав у ошляхетненні людського розуму, а однією з головних чеснот вважав уміння підкорити розумові свої бажання. Моральним ідеалом була стоїчна концепція досконалої людини, згідно з якою головними людськими чеснотами є стійкість, шляхетність, розважливість, справедливість, патріотизм; вони можуть бути прищеплені вже у дитинстві. Кінцева мета виховання, за К., – це формування гідного і доброчесного члена суспільства. К. прагнув навіть заснувати на укр. землях латиномовний Парнас.

КЛЮЧНИКОВ, Валентин Павлович (1926, с. Груздовці Брянської обл.) – укр. філософ. Закінчив юридичний ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1953). Докт. філософських наук (1970), проф. Од 1969 р. – зав. кафедрою філософії Національного аграрного ун-ту. Сфера наукових інтересів: методологія пізнання, проблеми екології. Автор понад 100 наукових та науково-методологічних праць.

Осн. тв.: "Людина. Техніка. Природа", у співавт. (1990); "Критика сучасної філософії ідеалізму", у співавт. (1955) та ін.

КНЯГИНИЦЬКИЙ, Йов (в миру Іван, Ієзекиїл) (?, Тисмениця, Галичина – 1621) – укр. релігійний діяч, філософ, містик. Вчився в Острозі; після закінчення навчання викладав в Острозькій школі; за дорученням князя Острозького перебував на Афоні (повернувся у 1603 – 1604 рр.). Згодом у Греції прийняв постриг під іменем Ієзекиїла; понад 13 років прожив на Афоні. Повернувшись додому, реорганізував низку укр. монастирів. З ініціативи *Вишенського* заснував Скит Манявський, де вдосконалювали свої знання Ісая Балабан, *Копистенський*, Рудницький, Бобрикович-Копоть та ін. Брав участь у роботі Дерманської друкарні. Відомий своєю непримиренною позицією щодо поширення унії і католицизму в Україні. В Острозькому осередку К. репрезентував містичну аскетичну течію, до якої належали також Ісакій Святогорець (ігумен Дерманського монастиря) та Вишенський. На формування світогляду К. вплинули східнопатристична філософія та вчення ісихастів. Є підстави припускати, що він не заперечував ідею спасіння особистою вірою, але в якийсь спосіб поєднував її з переконаністю у рятівній силі церкви, тобто вважав, що спасіння досягається з допомогою власних вольових зусиль особи через заповіді, молитви, подвиги, чернечу аскезу, якій він надавав особливого значення. Високо оцінював К. індивідуальне проникнення у суть біблійних текстів, що, на його думку, повинно було супроводжуватися самопізнанням, мовчазним самозаглибленням, внутрішньою перебудовою, переображенням людини зі "старої" у "нову", здатну і готову ввійти у духовний контакт з Богом з метою внутрішнього осяяння божественною істиною і набуття богоподібності. Його діяльність в Острозькому осередку становить важливий внесок у розвиток тогочасної укр. культури та містичного напряму укр. думки.

Осн.тв.: "Житіє Іова, пера Ігнатія Симоновича з Любарава, написане між

1623 – 1628 рр." (1860); "Письмо основателя Скитской обители схимонаха Іова къ іеромонаху Кириллу Транквіліону, заключащее в себѣ критический разборъ составленого послѣдним "исповѣдания вѣры" от 23 августа 1619 г." (1993).

КНЯЗЄВ, Володимир Миколайович (1946, Київ) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1975). Докт. філософських наук (1999). Проф., чл.-кор. Української академії політичних наук (1995), академік Міжнародної кадрової академії (1999). Засл. діяч науки і техніки України (1998). Од 1992 р. – проф. кафедри філософії, у 1991 – 1995 рр. заст. декана філософського ф-ту КНУ ім. Т. Шевченка. Од 1995 р. – проректор з наукової роботи Української академії державного управління при Президентові України, од 1999 р. – зав. кафедрою філософії і методології державного управління цієї Академії. Фахівець у галузі соціальної філософії, політології, проблематики державного управління. Автор понад 100 наукових праць.

Осн. тв.: "Закон і хаос", у співавт. (1985); "Людина і технологія" (1991); "Соціальна технологія та управління політичними процесами в Україні" (1995); "Філософія: Короткий курс лекцій" (1997); "Сучасні проблеми державного управління: дослідження, технології, методики", у співавт. (1999).

КОГЕН, Герман (1842, Косвіг, Анхальт – 1918) – нім. філософ. Засновник *Марбурзької школи неокантіанства*. Проф. філософії Марбурзького ун-ту; у 1912 р. вийшов у відставку і переїхав до Берліна. Історичне значення філософської школи, створеної К. та його учнями, полягає у спробі закласти основи філософської системи, яка б спиралася на ідеї гносеології *Канта*. Перший період наукової діяльності К. пов'язаний з інтерпретацією головних критичних трактатів Канта; другий – з розробкою власної філософської системи. У працях другого періоду відчувається вплив Канта, Маймона, *Фіхте*, *Гегеля*. Переосмислення філософії Канта К. пов'язує з виключенням з неї дуалізму "речей у собі" і свідомості, а також елементів матеріалізму. Основним для філософії є питання про логічні засади понять математики, природознавства й етики. Тому найважливіше у філософії – "логіка чистого пізнання", мета якої – обґрунтування системи філософії. Філософія має бути не лише науковою за методом, а й за предметом. Теза про "іманентність буття свідомості" зближує Марбурзьку школу неокантіанства з школою "іманентів" (Шуппе), *емпіріокритицизмом*, а також з феноменологією *Гуссерля*. Центральним поняттям учення К. про математику є поняття безконечно малої величини, тому й метод він розглядає як метод обчислення безконечно малих величин. Оскільки реальність предмет отримує лише у числі, то в такий спосіб у межах філософії К. і на основі кантівської гносеології відроджується своєрідний піфагореїзм. Проте якщо в античному піфагореїзмі число розглядалось як онтологічна одиниця буття, монада, то для К. число – передусім методологічне поняття. Когенова концепція числа набуває рис функціоналізму. Звідси – акцент на відносності й релятивізмі. За К., істина релятивна, вона не є скарб, а лише процес його пошуку. Якщо логіка "чистого пізнання" орієнтується на математику, то "етика чистої волі" – на вчення про право і державу. Етика К. тяжіє до обґрунтування "етичного соціалізму". Подібно до того, як логіка встановлює категорії для наук про природу через математику, так і етика визначає результативні ідеї для наук про культуру через юриспруденцію. В людині чільним є статус юридичної особи. Держава – етичне поняття культури, мета історичного розвитку. Єдність держави гарантує лише ідея. З цієї точки зору, соціалізм – це ідея, рух до здійснення якої не має завершення. Вічність – головне поняття теорії соціалізму К.: в безконечному і вічному прогресі соціалізм є безконечно далекою метою, ілюзорною ідеєю. Більше того, етичні ідеали можуть бути можливою дійсністю лише за умови існування Бога, який, за К., також лише "методичне поняття".

Осн. тв.: "Кантова теорія досвіду" (1871); "Кантове обґрунтування естетики" (1884); "Система філософії". У 3 т.: "Логіка чистого знання" (1902); "Етика чистої волі" (1904); "Естетика чистого чуття" (1911).

КОГНІТОЛОГІЯ – комплекс досліджень на перетині психології, логіки, лінгвіс-

тики та інформатики. К. була заявлена як самостійна наука (Cognitive Science) у 70-х рр. XX ст., мета якої – дослідження функціювання знання у різноманітних системах (технічних, живих істот, суспільстві) – конкретизувалась завдяки розвитку кібернетики в інформаційному напрямі, здебільшого завдяки розробці проблеми "штучного інтелекту".

КОЗАЧИНСЬКИЙ, Мануйло (в ченцях Михайло) (1699, Ямпіль, Волинь – 1755) – укр. філософ, культурно-освітній і церковний діяч, проф. КМА, ректор "словено-латинських шкіл" в Сербії та Хорватії, основоположник сербської літератури, мови, засновник першого сербського театру, вчитель Полетики, *Сковороди* та сербського просвітника Раїча. Освіту здобув у КМА, навчання в якій завершив 1733 р. На запрошення митрополита Сербського Йовановича обіймав посади професора та префекта Карлівецької школи, де прочитав два курси риторики. В Україну повернувся 1738 р.; цього ж року в Києво-Видубицькому монастирі був пострижений в ченці під іменем Михайла. Від 1739 р. – проф. філософії, а через рік – префект КМА, де в 1739 – 1745 рр. прочитав три дворічних курси філософії. У 1745 – 1746 рр. виконував обов'язки ректора КМА та архімандрита Києво-Братського монастиря. Хоча в проблемах філософії К. формально дотримувався традиційної для європейських навчальних закладів аристотелівської структури курсу цієї дисципліни, однак, посідаючи деїстичні позиції, намагався пояснювати всі природні процеси й явища, виходячи вже "з природних причин", тобто із самої природи (causa sui). Завданням науки, інтегральною частиною якої є також філософія, К. вважав виявлення й правильне пояснення "матеріальних" природних причин та законів "за допомогою природного світла", тобто розуму як основного критерію істинності чи хибності в пізнанні, моральності чи аморальності, законності чи незаконності в поведінці людини. Для обґрунтування своєї позиції спирався на досягнення багатьох європейських філософів та природодослідників епохи *Відродження* й Нового часу. Основним рушієм суспільного прогресу проголошував розум (науку й просвіту). Обґрунтуванню цієї ідеї К. присвятив як праці філософського хararактеру – курси філософії, прочитані укр. студентам, курси риторики, прочитані в Сербії та Хорватії, – так і літературні твори: драми "Образ страстей мира сего образом страждущего Христа исправися" (1739), "Трагедія, сирѣч Печальная повѣсть о смерти послѣдняго царя сербского Уроша Пятаго и о паденіи Сербскаго царства" (1734), "Благоустробіє Марка Авреліа Антонина, кесаря римскаго" (1745); численні панегірики, описи, тези філософських диспутів, "орації", вітання, декламації, "презенти" тощо. Обґрунтуванню ідей релігійної толерантності й захистові релігійних та національних прав українців та білорусів Королівства Польського К. присвятив невеликий за обсягом твір польськ. мовою "Respons na reflexie pvzeciwko nam, disunitom ..." (1753) ("Відповідь на закиди нам, неуніятам"). Для етичних й суспільно-політичних поглядів К. характерна загальна орієнтація на ренесансно-гуманістичну теорію "природного права" (в трактуванні Ліпсія й *Гроція*), яка передбачала право на життя, свободу совісті та на приватну власність. Подальший розвиток ідеї К. одержали в творчості його учнів – Полетики, Сковороди, Раїча та ін.

КОЗЕЛЬСЬКИЙ, Яків Павлович (1728, с. Келеберда, Черкащина – 1795) – укр. філософ-просвітник. Навчався в КМА (1744 – 1750), в Петербурзькій академічній гімназії та ун-ті; перебував на військовій службі, викладав у артилерійському інженерному корпусі; служив у Сенаті. В 1770 – 1780 рр. – в Малоросійській колегії в м. Глухові. Проблеми теоретичної філософії розглядаються ним на ґрунті філософії *Вольфа*, питання ж соціальної філософії та моралі аналізуються під впливом *Руссо, Монтеск'є, Гельвеція*. Філософія, за К., це "генеральне пізнання про речі і справи людські"; вона узагальнює результати пізнання, одержані конкретними науками, не збігаючись разом з тим із жодною з них. Звертаючись до природного плину речей, філософія відрізняється також від теології, спрямованої на справи Божі. Філософія розподіляється на теоретичну і практичну. Якщо практична філософія містить виклад правил доброчесності, за якими людина повинна діяти, то теоретична

філософія спрямована на вивчення істин, на яких ця доброчесність ґрунтується. Теоретична філософія складається: з логіки, що своїм предметом має три "сили" душі – здатність утворювати поняття, судження та умовивід, які слугують досягненню істини; з метафізики, до якої входять онтологія – наука "про річ та її причинності", психологія – наука про дух, чи про душу. Дух, або душа, на відміну від матеріальних речей, характеризуються притаманною їм волею і розумом. Дух буває "конечний" – це людська душа, і "нескінченний" – це Бог. В основу соціальної філософії покладено ідеї "природного права" та "суспільної угоди", які розробляються в межах практичної філософії (юриспруденція і право). Практична філософія покликана обґрунтувати шляхи досягнення форм правління, якими, на думку К., є республіка, де править виборний сенат, та конституційна монархія. Досягти справедливого стану можливо – у відповідності з духом просвітницької програми – через поширення освіти і виховання (універсального засобу для подолання різних вад і конфліктів у суспільстві). З цим, зокрема, пов'язані педагогічні ідеї К., що стосуються поєднання теорії з практикою в процесі навчання. Їх обґрунтування та виклад здійснено в підручниках "Арифметичні твердження" та "Механічні твердження" (1764).

КОЗЛОВ, Олексій Олександрович (1831, Москва – 1901) – рос. філософ-ідеаліст, прихильник філософії персоналізму. Закінчив Московський ун-т (1854). Викладав філософію в Київському ун-ті (1876 – 1886). Захистив магістерську дисертацію "Метод і напрям філософії Платона"; докт. "Генезис теорії простору і часу у Канта" (1884). Од 1886 р. – ординарний проф. К. розробляв один із різновидів персоналізму – панпсихізм. В основу концепції була покладена ідея духовної субстанції, яку людина усвідомлює у своєму внутрішньому "Я". Навколишній світ, за К., є ні чим іншим, як сукупністю станів свідомості суб'єкта пізнання. Субстанційна єдність цих станів здійснюється в самому суб'єктові. Матеріальний світ сам по собі не є реальністю (подібно до того, як нереальні простір і час), а є лише сукупністю знаків духовних субстанцій. Загальнофілософською позицією К. визначалася і його гносеологічна концепція. Згідно з нею, пізнавальний процес відбувається лише в голові, духові, свідомості індивідуальної особи. Свідомість дана людині від природи, а категорії пізнання є ні чим іншим, як продуктами мислячого "Я". Панпсихізм К. був своєрідною реакцією на банкрутство основоположних засад класичного *ідеалізму*, зокрема гегелівського панлогізму, де індивідуальне повністю підпорядковувалося загальному. Погляди К. справили вплив на *Бердяєва*, Лопатина, Лоського.

Осн. тв.: "Сутність світового процесу або філософія позасвідомого Е. фон Гартмана" (1873 – 1875); "Філософія як наука" (1877); "Філософія дійсності" (1878); "Генезис теорії простору і часу Канта" (1884).

КОЛЛІНГВУД, Робін Джордж (1889, Картвел-Фел – 1943) – англ. філософ, історик, археолог; фахівець зі стародавньої історії Британії, автор праць з релігієзнавства, політики, естетики. Загальним спрямуванням його філософії є неогегельянство. Навчався вдома, потім у чоловічій школі-пансіонаті у Регбі, пізніше – в Оксфордському ун-ті. В 1913 р. самостійно здійснив археологічні розкопки римського форту в Емблсайді; в цей же період отримує вчений ступінь і публікує переклад книги Бенедетто Кроче "Філософія Дж. Віко". Од 1935 р. обіймає посаду професора-завідувача кафедри метафізичної філософії в Оксфордському ун-ті. Зазнав протилежних впливів: спекулятивних філософів (*Платон, Віко, Гегель, Кроче*, Джентиле) – з одного боку, емпіриків та сенсуалістів (*Бекон, Локк, Г'юм*) – з другого. Справою свого життя вважав зближення філософії та історії. Використовує філософсько-історичний доробок *Гегеля*, проте відкидає його тлумачення *Духа* як *абсолютної ідеї*, своєрідного всеохопного Логосу, вічної ідеальної основи *універсуму*. Визнаючи автономність власне історичного пізнання, К. водночас фіксував його певну обмеженість, що виявляється у тенденції підходити до минулого в його чистому вигляді як такого, що існує окремо від суб'єкта історичної дії та пізнання. З'ясування цієї обставини дає змогу, гадав він, усвідомити те, що гово-

рити про суще поза духом немає жодних підстав, оскільки будь-який предмет пізнання є продуктом конструктивної діяльності людини як істоти передусім мислячої, духовної. Дух тлумачиться К. як самодостатній процес творчого мислення. Погляди К. на сутність і функції філософії зазнали певної еволюції, що найбільш виразно виявляється при порівнянні двох його основних праць, присвячених цьому питанню – "Начерку філософського методу" та "Начерку метафізики". Якщо у першій праці філософія розглядається як спосіб систематизації різноманітного змісту людського знання, то у другій головна функція філософії вбачається у з'ясуванні абсолютних передумов людського мислення та форм їх виявлення у різні періоди історії. К. намагався розробити версію "метафізики без онтології" як історичної науки про найглибинніші підвалини наукового мислення, зміна котрих приводить до серйозних, тектонічного штибу зрушень у суспільстві. Зокрема, кризу техногенної європейської культури К. трактував як результат відмови від її головної засади – віри у розум. Ідеї К. вплинули в подальшому на процес поступового відродження метафізики у західноєвропейській філософії.

Осн. тв.: "Начерк філософського методу" (1933); "Основи мистецтва" (1938); "Автобіографія" (1939); "Начерк метафізики" (1940); "Новий Левіафан" (1942); "Ідея історії" (не була завершена, опублікована посмертно, в 1946).

КОЛОДНИЙ, Анатолій Миколайович (1937, с. Софіївка Черкаської обл.) – укр. філософ, релігієзнавець. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1960). Докт. філософських наук (1988), проф. (1990). Дійсний член Міжнародної Академії свободи релігії (США). Од 1992 р. – заст. директора з наукової роботи Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ, керівник Відділення релігієзнавства Ін-ту. Президент Української асоціації релігієзнавців, головний редактор щорічника "Релігійна свобода", квартальника "Українське релігієзнавство", часопису "Релігійна панорама". Фахівець у галузі філософії та історіософії релігії, етнології релігії, проблем державно-церковних відносин. Автор близько 400 наукових праць – індивідуальних монографій, розділів у колективних монографіях, статей, брошур.

Осн. тв.: "Атеїзм як форма світоглядного знання" (1984); "Феномен релігії: природа, структура, функціональність, тенденції" (1999); "Історія релігії в Україні" (1999); "Релігія і Церква в демократичній Україні" (2000); "Академічне релігієзнавство" (2000); "Християнство і проблеми сучасності" (2000) та ін.

КОМБІНАТОРНА ЛОГІКА див. *Логіка комбінаторна.*

КОМЕНСЬКИЙ, Ян Амос (1592, Нивниця – 1670) – чеськ. педагог, мислитель, громадський діяч. Освіту здобув у братській школі, далі – латинській школі, в Херборнській академії і Гейдельберзькому ун-ті, де він розпочав роботу над створенням своєрідної енциклопедії під назвою "Театр усіх речей" і повного словника чеськ. мови. У зв'язку з переслідуваннями з боку католиків був вимушений емігрувати до Польщі (м. Лешно), де викладав у гімназії і завершив написання свого твору "Дидактика" (1632). Згодом "Дидактика" була дещо оновлена і в перекладі на латину дістала назву "Велика дидактика" (1633 – 1638). К. багато уваги приділяв розробці ідей пансофії ("навчання всіх усьому"), що викликало неабиякий інтерес європейських учених. В 1650 р. К. запросили до Угорщини для організації шкіл, і він зміг частково реалізувати свою ідею пансофічної школи (наукове обґрунтування її принципів). В Угорщині вчений завершив написання першого в історії педагогіки ілюстрованого підручника "Світ чуттєвих речей в малюнках" (1658). Роздуми К. над планом реформування суспільства були втілені в фундаментальній праці "Всезагальна порада про виправлення справ людських". Перші дві її частини були опубліковані в 1662 р.; рукописи п'яти подальших частин знайдено в 30-х рр. XX ст. Повний текст праці вперше опубліковано в 1966 р. в Празі лат. мовою. За своїми філософськими поглядами К. наближався до матеріалістичного сенсуалізму. Визнавав три джерела пізнання – почуття, розум і віру, наголошуючи на провідному значенні органів чуття. В розвитку пізнання К. розрізняв три ступеня – емпіричний, науковий і практичний. В суспільстві має бути

впроваджена загальна освіта; дітей слід виховувати в дусі гуманізму. Разом з тим, К. не виключав вагомого значення релігії для морального виховання (постійно вів мову про необхідність підготовки людини до вічного життя). Виходячи з ідеї про пізнаваність світу, К. вважав всі явища педагогічного процесу такими, що їх можна вивчати, ними можна керувати. Людина – частина природи, яка мусить скорятися законам природи, тому педагогічні засоби повинні бути відповідними до природи. Разом з тим, принцип природодоцільності виховання передбачає вивчення законів духовного життя людини і узгодженість з ними всіх педагогічних впливів. Твори К. справили великий вплив на розвиток світової педагогіки і шкільної практики. Чимало принципів його дидактики увійшли в сучасну теорію навчального процесу. К. мріяв створити "Пансофічний коледж", де б викладалася нова експериментальна філософія. В 1641 р. на запрошення парламенту К. прибув до Англії, де сподівався заснувати свій коледж. Хоча йому це і не вдалося здійснити, але його ідеї вплинули на створення Королівського товариства.

Осн. тв.: "Театр усіх речей" (1614 – 1627); "Скарбниця чеської мови" (1612 – 1656); "Велика дидактика" (1633 – 1638); "Відкриті двері до мов" (1631); "Астрономія" (1632); "Фізика" (1633); "Пансофічна школа" (1651); "Єдино необхідне" (1668).

КОМІЧНЕ (від грецьк. κομικός – смішний) – метакатегорія естетики, яка відображає конфлікт суспільно значимої форми в поведінці і діях людини з нікчемністю соціального і морального змісту цієї дії, що не загрожує суспільним цінностям і долається через сміх. Предметом К. є, як правило, несуттєві, хибні або уявні цінності, нікчемність яких усвідомлюється в процесі розв'язання комічного конфлікту. К. передбачає розвинуте почуття гумору, яке вважається інтелектуальним почуттям і свідчить про гнучкість розуму. К. є продуктом розвинутої людської культури, здатністю поглянути на себе збоку, піднятися над буденністю. К., як і трагічне, пов'язане із свободою людини, впевненістю її в безумовній можливості піднятися над собою, над власними інтересами. *Гегель* вважав, що загальне підґрунтя К. – це світ, в якому людина як суб'єкт зробила себе повним господарем того, що є значущим для неї; це світ, цілі якого руйнують самі себе своєю несуттєвістю. Суперечність між значущістю форми і нікчемністю змісту, що вгадується критично спрямованим розумом, створює комічність колізії. Почуття гумору, як і будь-яке інше естетичне почуття, не дається людині від народження, воно розвивається разом із особистістю і стає показником динамічної пружності людського розуму і фантазії. За визначенням *Канта*, гумор у позитивному значенні є здатність, талант людини без усяких на те підстав набувати доброго настрою (коли про все судять не так, як звичайно, а навіть навпаки, проте дотримуючись певних принципів розуму). *Маркс* пов'язує К., як і трагічне, з діалектикою історичного процесу, де К. характеризує певні фазиси світової історії. Якщо причиною трагічного є незнання, помилка, то головним джерелом К. є облуда, свідоме чи несвідоме наслідування дійсно героїчних зразків. Звідси виникає самопародія, театралізація, переодягання в історичні костюми. К. найчастіше пов'язується із ситуацією, коли самі по собі незначні і неважливі цілі здійснюються з надто поважним виглядом та зі значними приготуваннями. Але якщо людина і не досягає в цьому випадку своєї мети, то нічого й не втрачає, позаяк вона бажала чогось справді незначного, що не впливає на її життя. Комічною є ситуація, коли індивід бере на себе вирішення якихось надзвичайних завдань, але абсолютно не здатний до цього. Комічні ситуації створюються і через випадкові обставини, збіг протилежних інтересів і характерів. Сміх є необхідним елементом К., завдяки якому відбувається розв'язання самої колізії, а водночас і душевна розрядка глядача, слухача, читача від напруги співпереживання. Джерело К. – це не тільки підміна змісту, значення, а й порушення міри, створення ілюзії. Тому сміх супроводжує викриття нікчемності, що претендує на якусь значущість, сміх зміцнює гідність людини. К. є різноманітним, має різні ступені і форми вираження, такі, зокрема, як гумор, іронія, сатира, сарказм. Усі вони є знаряддям подолання вад у людині та в соціаль-

них процесах, руйнації хибних ілюзій людини про себе, засобом ствердження ідеалу через заперечення старого, того, що віджило.

КОМПРОМІС (від лат. compromissum – угода, згода) – згода, порозуміння супротивників, досягнуті шляхом взаємних поступок.

КОМУНІЗМ (від лат. kommunis – спільний) – соціально-політичне вчення а) про особливу *суспільно-економічну формацію* – комуністичне суспільство, котре з необхідністю має прийти на зміну *капіталізмові* як закономірний наслідок історичного процесу; б) про основні риси комуністичного суспільства, умови та способи його формування. К. став ідеологією і практикою комуністичних партій, панівною офіційною ідеологією і практикою Радянського Союзу та країн т. зв. соціалістичного табору, має прихильників практично в усіх країнах. Як ідеологія К. виник у середині XIX ст., його засновниками були нім. мислителі *Маркс* і *Енгельс* (див. *Марксизм*), продовжувачем у XX ст. – рос. політик *Ленін*. Найближчим ідейним джерелом К. виступив франц. і англ. *утопічний соціалізм* XVIII – XIX ст. К. називають також суспільство, засноване на засадах комуністичної ідеології. Згідно з цим вченням, основою комуністичної формації має стати суспільна власність на засоби виробництва, котра виникає внаслідок знищення всіх форм та проявів приватної власності і має визначати зміст та характер будь-якої сфери суспільного життя. На базі суспільної власності формується новий тип *відносин суспільних*, що унеможливить експлуатацію людини людиною, забезпечить соціальну рівність та добробут усіх членів суспільства, справедливий розподіл матеріальних благ за потребами, а також гармонійний розвиток суспільства в цілому. В процесі становлення комуністичної формації ліквідуються *соціальні класи* і прошарки, відмирають *нації*, зникає суспільний розподіл праці, яка перетвориться на першу життєву потребу, усувається відмінність між фізичною та розумовою працею тощо, внаслідок чого формується соціальна однорідність суспільства. Як стверджує комуністична ідеологія, відімре *релігія* і буржуазна *мораль*, відбудуться кардинальні зміни в інших формах суспільної *свідомості*, з'явиться новий тип людської самосвідомості, яка стане основним фактором мотивації та регулювання соціальної поведінки. На зміну інституту *держави* як інструменту придушення і панування одного класу над іншим має прийти громадське самоврядування, де управління людьми перетвориться в управління речами. Комуністичне суспільство у своєму становленні проходить дві фази: першу, нижчу – соціалізм, який є перехідним періодом від капіталізму до розвиненого К., містить в собі як пережиток залишки попереднього суспільного ладу, зародження і розгортання нових суспільних відносин, де утверджується принцип "від кожного за його здібностями – кожному за його працею"; другу, вищу – повний К., коли реалізуються всі комуністичні ідеали і панує принцип "від кожного за його здібностями – кожному за його потребами". Умовою перетворення суспільства на комуністичних засадах має стати непримиренна класова боротьба, соціалістична революція і встановлення диктатури пролетаріату. Надавши комуністичним ідеям певного філософського, історичного та економічного обґрунтування, засновники та їх послідовники оголосили своє вчення науковим К. Однак світовий розвиток подій у XX ст. та невдалі спроби запровадити першу фазу комуністичного суспільства в деяких країнах спростували ці претензії. На практиці "науковий К." виявився черговою утопією, простою декларацією, яка нездатна запропонувати ефективні природні форми втілення суспільних ідеалів і змушена вдатися до культивування насильства. Соціалізм як економічний та суспільно-політичний лад, що утворився в Радянському Союзі в результаті Жовтневої революції 1917 р. і тривалої громадянської війни в Росії, а потім – в країнах соціалістичного табору внаслідок Другої світової війни, будувався і утримувався за допомогою тотального насильства і масових репресій, жертвами яких стали десятки мільйонів людей. Досягши окремих позитивних зрушень в соціальній сфері, соціалізм радянського типу призвів до економічного занепаду, небаченого рівня експлуатації і зниження добробуту, зрівнявши більшість членів суспільства у бідності. Зневажено

свободи і знехтувано *права людини*, пригнічено особистість, набула стійкості тенденція до науково-технічної та технологічної відсталості, виникла загроза самоізоляції від світового розвитку тощо. Закономірно, що перші послаблення репресій і спроби відродження громадянських свобод і прав у період т. зв. перебудови кінця 80-х рр. XX ст. відразу ж спричинили крах комуністичних режимів. Це дозволило більшості країн колишнього соціалістичного табору та пострадянських незалежних держав розпочати своє відродження шляхом поступового переходу до випробуваних світових стандартів розвитку – соціально орієнтованої ринкової економіки, що спирається на рівноправність усіх форм власності, в тому числі приватної, громадянського суспільства, верховенства прав людини і громадянських свобод, політичного та ідеологічного *плюралізму*, *демократії*. В своєму розвиткові ідеологія К. під впливом невдач комуністичної практики, історичних, етнічних, релігійних та інших особливостей окремих країн та регіонів зазнала істотних трансформацій і зараз там, де вона зберігає свій вплив, вар'юється від екстремістських форм до форм, близьких *соціал-демократії*.

П. Йолон

КОМУНІКАЦІЯ (від лат. communico – повідомлення, зв'язок, спілкування) – у широкому сенсі це термін, що окреслює людську взаємодію у світі. У сучасній філософії використовується передусім як ознака конструктивної взаємодії особистостей, соціальних груп, націй та етносів, яка розгортається на основі толерантності й порозуміння. Поняття "К." широко використовується у філософії *Ясперса*, а також у сучасній нім. практичній філософії (*Апель*, *Больнов*, *Габермас*), яка отримала назву "комунікативної". Антропологія, біхевіоризм, лінгвістична філософія, прагматизм, психоаналіз, трансцендентальна феноменологія, екзистенціалізм виокремили філософський зміст зовнішньої і внутрішньої К. Лише зовнішня, маніпулятивна К. призводить врешті-решт до переживання внутрішньої, екзистенційної самотності. Вихід за межі такої внутрішньої самотності можливий лише у внутрішній К., під якою розуміється така К., яка стосується глибинних смисложиттєвих орієнтацій і має вільний характер. Це, передусім, К.-із-собою як акт самопізнання та самовідтворення, процес діалогу із власним "Я". Комунікативний поворот у сучасній філософії від суб'єктивності до інтерсуб'єктивності включає різні концептуальні підходи до К. Зокрема, Габермас у праці "Теорія комунікативної дії" узагальнює досвід *Міда* щодо створення дискурсивної етики як одного із теоретичних щаблів руху від класичних уявлень про цілепокладання до формування теорії комунікативної дії. К. розглядається у контексті раціональних структур ідентифікації та індивідуалізації, містить такі процедури, як кількісна нумерація, усвідомлення належності до генерації та якісна ідентифікація персони. Апель визначає комунікативну спільноту як трансцендентальну передумову соціальних наук. Апріорі комунікативної спільноти є теоретичним підґрунтям етики. Комунікативна етика виходить перш за все із наявності людини як особистості, яка і становить онтологічне підґрунтя апріорі вільної К. Те, як етичні цінності функціонують на особистісному та інтерперсональному рівнях, а також у комунікативних процесах між культурами, державами, народами, є об'єктом сучасних міждисциплінарних досліджень.

Н. Хамітов

КОМУНІКАЦІЯ МАСОВА (від англ. mass communication) – систематичне поширення інформації серед великої кількості людей за допомогою друку, радіо, телебачення, аудіо-, відеозапису та через комп'ютерні мережі. К.м. є необхідною підставою існування масової культури. За допомогою К.м. відбувається поширення важливих інформаційних повідомлень, що зумовлює єдність регіону, нації, людства. Соціальними передумовами К.м. стало суспільство масового споживання з такими притаманними йому особливостями, як індустріалізація, урбанізація, стандартизація виробництва та способу життя. Ці особливості породжують низку фундаментальних соціальних та екзистенційних проблем: 1) К.м. може бути використана для тиску на свідомість і підсвідомість та маніпуляції людьми – передусім при використанні економічної та політичної реклами; це призводить до своєрідного "зомбу-

вання" великих мас людей. 2) Орієнтація на масового споживача інформації веде до стандартизації та спрощення внутрішнього світу людини. 3) Доступність та серійність інформаційних потоків у межах К.м. породжують "інформаційну наркоманію" – внутрішній стан людини, коли продукція К.м. стає важливішою за події власного життя (перегляд телесеріалів тощо). В даному випадку К.м. стає формою руйнації екзистенційного спілкування, що означає наростання внутрішньої самотності та відчуження.

Н. Хамітов

КОМУНІТАРИЗМ (від англ. community – спільнота, громада, община; ознаками "ком'юніті" звичайно вважають спільне існування, кооперацію і взаємодію, спільні інтереси) – напрям соціальної філософії і політичної ідеології. Виникнення і поширення К. зумовлено, з одного боку, реакцією на занепад "реального соціалізму" і колапс системи "світового соціалізму", з іншого – дійсними і уявними небезпеками з боку різних течій *лібералізму, лібертаризму* та ін. Комунітаристи доводять, що лібертаристи недооцінюють (або ж прямо нехтують) притаманну людині потребу ідентифікувати себе з прихильним соціальним оточенням, встановлювати і відновлювати стосунки соціальності, спілкування, взаємності. Реалізація лібертаристських установок, вважають представники К., неминуче призводить до фрагментації суспільства, гонитви за особистим успіхом за рахунок суспільного інтересу і громадських обов'язків. Комунітаристи критикують індивідуалістичну ліберальну антропологію, яка недооцінює значення тієї обставини, що соціальна свобода може бути реалізована тільки в умовах суспільства, що ліберальна спільнота – умова і запорука такої свободи. Деякі представники ліберальної філософії активно розробляють концепцію "ліберального ком'юніті" (Кимліка). Комунітаристи дискутують також з соціалістами, зокрема стосовно віри останніх у спроможність держави захистити комунітарну соціальність від розпаду. Ідеал К. може бути окреслений як асоціативна мікроспільнота общинного типу, яку держава ані опікує, ані контролює, але яка існує як самодостатня агрегація (дещо більше, ніж просто сума) індивідів. Таким чином, комунітаристи ставлять питання про можливість і необхідність комунітарної солідарності як непримусової солідарності, добровільного колективізму. Значна кількість т. зв. "нових соціальних рухів" тією чи іншою мірою використовує засади і принципи К. Популярність багатьох протестантських общин підкреслює тяжіння сучасних громадян (зокрема в урбанізованих суспільствах) до інтимності і відкритої взаємності комунітарних форм. Комунітарні форми довели свою життєспроможність у кризових суспільствах (територіальна самоорганізація, створення сусідських громад – общин), а також у подоланні людиною екстремальних, межових станів (громади наркоманів, анонімних алкоголіків, громади-притулки для жінок, що зазнали сексуального або іншого насильства). Разом з тим, комунітаристи вочевидь переоцінюють перспективи і можливості комунітарних форм у вирішенні проблем сучасності. Критики К. вказують на сентименталізм комунітарних ідеологів, на їхню "утопічну антропологію".

В. Заблоцький

КОНВЕНЦІОНАЛІЗМ (від лат. conventio – угода, договір) – заснований *Пуанкаре* напрям у філософському тлумаченні пізнання, згідно з яким деякі з основних начал науки слід розуміти як конвенції, тобто умовно прийняті угоди, за допомогою яких вчені вибирають конкретний теоретичний опис явищ серед різних, але однаково можливих їх описів. Конвенціональність деяких елементів наукової теорії (напр., її математичної форми з певними застереженнями) дійсно має місце і є загальновизнаною. Філософський К. починається зі спроб поширити цю особливість теорії на теорію пізнання в цілому, тобто зняти будь-які (або значною мірою) обмеження на довільність вибору конвенцій, що неминуче веде до відкидання об'єктивного змісту науки. К. виник на поч. XX ст. в умовах революції у природознавстві, а саме – в зв'язку з труднощами осмислення елементів відносності, конвенціональності теорії відносності – у фізиці та неевклідових і багатомірних геометрій – у математиці. Згодом наукова практика показала, що вибір теоретичного опису (або навіть його форми) серед множини

можливих не зводиться до вимог зручності, економності, корисності. Не можна стверджувати, як вважає радикальний К., що творення теорії цілком підпорядковане нічим не обмеженим примхам вченого. Тісний зв'язок проблеми конвенцій з розвитком альтернативних теоретичних систем (в тому числі логіки), аналізом знання, його істинністю тощо час від часу веде до відродження різних аспектів К.: "принцип терпимості" *Карнапа*; "радикальний К." *Айдукевича*; "геохронометричний (абсолютний) К." Грюнбаума. Ці й більш сучасні різновиди та форми К. відштовхуються від слушної думки про те, що конвенціональний момент відіграє у науковому пізнанні світу важливу роль. Його значення особливо показове в описі просторово-часової структури світу засобами абстрактної геометрії, де вибір семантики, тобто теоретичної моделі, а також правил відповідності є до певних меж результатом конвенції (що тут означає лише вибір однієї з логічно припустимих інтерпретацій аксіом). Але К. трактує широту вибору, яка лише відображує, напр., ступінь загальності аксіом абстрактної геометрії, як відсутність і законність ігнорування меж, в яких угоди в науці мають силу. Реально ж значення конвенцій обумовлене тільки реальним багатоманіттям відношень об'єктивного світу, яке лежить в основі можливості "еквівалентних описів".

КОНВЕРСЬКИЙ, Анатолій Євгенович (1948, с. Горишківка Вінницької обл.) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1971). Докт. філософських наук (1992), проф. (1994). Од 1993 р. – зав. кафедрою логіки, од 1995 р. – декан філософського ф-ту КНУ ім. Т. Шевченка. Проводить дослідження в галузі логіки і методології науки.

Осн. тв.: "Про відношення істинності і доведеності висловлювання" (1977); "Філософські основи сучасної символічної логіки" (1980); "Проблема обґрунтування в логіці і методології науки" (1985); "Природа зв'язку процесу обґрунтування і логічного слідування" (1986); "Логіка" (1999); "Теорія та її обґрунтування" (2000).

КОНДИЛЬЯК, Етьєн Бонно (1715, Гренобль – 1780) – франц. філософ-просвітник. Освіту отримав у Сант-Салпасі та Сорбонні. Друг *Руссо*, послідовник *Локка*, енциклопедист; у 1768 р. обраний до Французької академії. Усі пізнавальні здатності людини К. виводить із відчуттів, наголошуючи, що без останніх немає ні розуму, ні волі. К. вважав, що пізнання пов'язане з діяльним задоволенням потреб людини. У цьому процесі отримуються і усвідомлюються сприйняття, а потім на цій основі формуються увага, пам'ять, уява, міркування і розум. Бажання чи небажання набути ті чи інші сприйняття породжує пристрасті – любов, ненависть, надію, страх, волю. Велику увагу К. приділяв дослідженню закономірностей оперування ідеями у знаковій формі, вважав за необхідне створити спеціальну "мову науки" для більш успішного розвитку пізнання. Досліджуючи проблему зв'язку мислення і мови, К. виявив залежність словникового запасу різних мов від способу життя народів, взаємозв'язок і взаємовплив мови і характеру, духу народів. Ще більшою мірою на характер народів, за К., впливає клімат та форма правління, яка зазнає змін відповідно до змін у суспільстві. Причини деструктивних відхилень у суспільстві К. вбачав у відмінності інтересів різних соціальних груп, яка може призводити до гострих соціальних конфліктів. Щоб уникнути руйнації, їх слід урегулювати, не завдаючи шкоди жодній. Для цього слід замінити застарілі форми правління новою політичною системою, здатною досягти соціальної гармонії і підтримувати її. Хоча К. відкрито не критикував релігію, проте сформулював загальний антитеологічний принцип: для філософа недостатньо сказати, що щось виникло надприродним шляхом, його обов'язок – пояснити, як це може статися природним чином. Ідеї К. справили вплив на розвиток франц. матеріалізму.

Осн. тв.: "Нариси про походження людського розуміння" (1746); "Трактат про системи..." (1749); "Трактат про відчуття" (1754); "Логіка, або розумова наука, що спрямовує до здобуття істини" (1781); "Мова числень" (1798).

КОНДОРСЕ, Марі Жан Антуан Нікола (1743, Рибелон – 1794) – франц. філософ, політичний діяч. Освіту отримав у колежі Наварри. Од 1785 р. секретар Академії наук. Співробітничав в "Енцикло-

педії" Дидро. В 1791 р. обраний до Законодавчих зборів. Урядом Робесп'єра був звинувачений у змові, у 1794 р. заарештований, у в'язниці покінчив життя самогубством. У філософських поглядах К. був деїстом і сенсуалістом, стверджував, що в природі і суспільстві діють вічні і незмінні закони, які людина пізнає за допомогою відчуттів та ідей. К. розглядав закони розвитку історії, її основні етапи і тенденції, приділяючи велику увагу культурі та звичаям народів. В основі історичного розвитку, за К., лежить удосконалення знань, розумових і моральних здатностей людей. При поясненні якісно різних етапів цього розвитку слід враховувати також господарські та політичні чинники. К. – один із основоположників ідеї прогресу як поступу розуму. Основною перешкодою для прогресу К. вважав невігластво, забобони, релігію та деспотизм. Основою усунення перешкод на шляху суспільного поступу К. оголосив розум і природу, на яких базуються "природні закони" та "природне право" – право на власність, майнова нерівність, але рівність усіх перед законом. Суспільне благополуччя К. пов'язував зі зведенням нерівності до мінімуму шляхом відміни будь-яких обмежень у розвитку торгівлі і промисловості та виділення надлишків капіталу для благодійних справ. Подальший прогрес людства К. вбачав у пануванні в суспільстві свободи і розуму. Ідеї К. сприяли розвитку концепції історичного прогресу просвітників та франц. істориків епохи Реставрації.

Осн. тв.: "Досліди аналізу" (1768); "Життя Тюрго" (1786); "Життя Вольтера" (1787); "Ескіз історичної картини поступу людського розуму" (1795).

КОНЕЧНЕ і БЕЗКОНЕЧНЕ – категорії для означення суперечливої подвійності буття, яке одночасно є визначеним, обмеженим, тимчасовим, осяжним у своїх конкретних формах (речах, процесах, явищах і т.ін.) і таким, що постійно долає визначеність і межі існування, тобто є невизначеним, вічним і неосяжним у безмежній перетворюваності і плинності цих форм. Виток категорій К. і Б. можна вбачати в понятті "багато" первісної людини, яке означало хоч і не безконечне, але таке, межі якого недоступні спостереженню або охопленню думкою, а також у намаганні міфологічно-казкової і буденної свідомості виразити безконечне як гіпертрофоване конечне. Філософське уявлення про К. і Б. розвивалося у ході аналізу проблеми *архе*, єдності і багатоманітності буття, простору і часу, перервності і неперервності світу, часу і вічності, Бога і матерії, Бога і природи тощо. К. і Б. розглядалися філософською думкою як зовсім різні сутності. Ця традиція продовжувалася до *Гегеля*, з якого починається повернення діалектичної інтерпретації конечно-безконечного відношення на ідеалістичній основі. Діалектичний матеріалізм *марксизму* поширив її на матерію і природу. Цим був підготовлений ґрунт для заглиблення у сам механізм розгортання єдності К. і Б. Розрив К. і Б., їх взаєморедукування приводять до парадоксів. Серед останніх, зокрема, згадувані *Аристотелем* міркування Антифонта про розв'язання проблеми квадратури кола, апорії *Зенона Елейського*, антиномії *Канта*, космологічні парадокси, концепція "теплової смерті" *Всесвіту*, численні протиріччя в математиці. Багатоманітність і єдність буття означає багатоманітність і єдність форм конечності, долання меж конечного, пізнаваність як конечного, так і безконечного. Конечна частина безконечного сама є безконечною, а безконечність, що відповідає певному способу і виду буття, є конечною його формою (необмеженим). Річ конечна, оскільки є певною якістю, відокремленістю, визначеністю, але вона безконечна як момент нескінченного світу, що невичерпний у своїй різноманітності і опосередкованості. Як конечна, вона – абсолютна, як безконечна – відносна. Істинне буття речі є багатомежовим у своїй конечно-безконечності. Людина на своєму життєвому шляху постійно перебуває на рухливій межі плинного і вічного, життя і смерті в різноманітних їх виявах (фізичному, біологічному, соціальному, духовному), і це становить сенс її існування як процесу універсалізації унікального й індивідуації тотального. Цим аспектам приділено велику увагу в XX ст. у філософії "нових онтологів". Проте людина у цих концепціях (значною мірою редукованих до традиції гносеологізму) залишається принципово конечною істотою, а поняття, які репрезентують безконечне ("екзистенціали" *Гайдеггера*, "ек-

стазис" *Сартра*, "божественна трансценденція" персоналізму, "культура-гра" *Гейзинги* і ін.) лише увиразнюють цю обставину.

В. Кизима

КОНИСЬКИЙ, Георгій (1717, Ніжин – 1795) – укр. церковний і громадський діяч, філософ і письменник. Закінчив КМА (1743), постригся у ченці, од 1745 р. викладав курс поетики. Ввів правила силаботонічного віршування, написав драму-мораліте "Воскресіння мертвих...", яка стала зразком цього жанру в укр. літературі. У 1747 р. став префектом і професором філософії, викладав спершу курс перипатетичної філософії, та невдоволений її змістом, написав новий курс, який викладав у 1749 – 1751 рр. Останній з його філософських курсів, хоча й зберігає у своїй структурі характерні риси барокової схоластики, проте в ньому вже чітко простежується ранньопросвітницька орієнтація автора, що виявляється у насиченні цього курсу філософськими ідеями *Ляйбніца, Вольфа, Декарта*, Баумайстера, *Коперника* та ін. На посаді ректора Академії у 1751 – 1755 рр. К. викладав курс богословія, складений за *Томою Аквінським*, розробив новий статут Академії, де орієнтував на вивчення укр. та класичних мов, а також поглиблене вивчення мов європейських, античної культурної спадщини. Од 1755 р. К. – єпископ Могильовський. Перебуваючи у Білорусії, написав низку історичних праць, де аргументовано спростовував вимоги католиків та уніатів на білорус. землі. Всіляко сприяв поширенню й поглибленню освіти, публікував підручники й посібники, заснував у Могильові училище.

Осн. тв.: "Воскресіння мертвих" (1861); "Слова і речі" (1892).

КОНКРЕТНІСТЬ ІСТИНИ – залежність істини від певних умов і обставин, простору і часу. Проблема К.і. виникає внаслідок того, що істина як ідеальне утворення має загальний і тому абстрактний характер, дійсність же завжди конкретна (див. *Абстрактне і конкретне*). Цим покладається невідповідність між ними, що негативно впливає на всю діяльність людини. К.і. має три основних аспекти – теоретичний, практичний і логічний. 1) Теоретичний, або пізнавальний, стосується двох способів функціонування істини – її походження і застосування для пізнання нових об'єктів чи вирішення теоретичних завдань. Знання має характер істини, якщо воно виникає на певній об'єктивній основі і в своєму подальшому розвитку не пориває з нею. Сформовані знання стають знаряддями його поширення і розвитку. Для цього треба мати уміння вибирати для даної конкретної ситуації єдино адекватні поняття, образи, правила і підводити під них об'єкти чи вирішувати задачу. Таке застосування абстрактного до конкретного *Кант* називав здатністю судження. Вона – відмітна риса природного розуму, навчити їй не можна, на відміну від власне теоретичних знань. Як вміння вона виробляється прикладами і діяльністю. Здатність судження – це мистецтво, хист до вибору адекватних ідей або їх створення для ще не пізнаних явищ. 2) К.і. в практичному плані – це адекватність ідеальних засобів для потрібної людині зміни речей, явищ та процесів. Уміння застосовувати такі засоби дається теж прикладами та практичною діяльністю. 3) В діалектичній логіці К.і. досягається методом сходження від абстрактного до конкретного. Таке сходження є одночасно рухом в середині самої думки і її наближенням до конкретної дійсності.

М. Булатов

КОНОНОВИЧ-ГОРБАЦЬКИЙ, Йосиф (? – 1653) – укр. вчений та культурно-освітній діяч, один з перших професорів та ректорів КМА, де викладав лат. мовою курс риторики (1635 – 1636) та два трирічних курси філософії (1636 – 1642). Походив з Галичини, освіту здобув, очевидно, у Віленській братській школі та в Замойській академії, про що неоднозначно свідчить його науково-педагогічна діяльність. Від 1642 до 1646 р. К.-Г. працював на посаді ректора КМА. 1645 р. разом з Оксеновичем-Старушичем та Трофимовичем-Козловським брав участь у Ясському православному соборі як репрезентант митрополії Київської, Галицької і всієї Русі. Помер в сані єпископа Білоруського. З творів К.-Г. збереглися: 1) рукопис риторики "Оратор Могилянський" ("Orator Mohileanus..."), об'єднаний з курсом "Діалектики" ("In dialecticarum institutionum disputationes"), 1635/36 н.р.; 2) рукопис логіки

"Підручник з логіки" ("Subsidium logical", 1639/42 н.р.). Курс риторики складений на зразках творів ренесансних гуманістів, зокрема *Еразма Роттердамського*, Рудольфа Агриколи та Юста Ліпсія, і призначений для виховання укр. суспільно-політичного діяча, здатного активно захищати свій народ. У загальнофілософських питаннях дотримувався принципу "здорового глузду", був поборником ідеї двоїстої істини, розмежовуючи сферу філософії й теології, розуму й віри, наголошуючи на тому, що "на Землі немає нічого більшого, ніж Людина, а в Людині немає нічого більшого, ніж Розум". В суспільно-політичних проблемах К.-Г., покликаючись на праці ренесансних поборників ідеї "природного права", а серед них і свого краянина Оріховського-Роксоляна, відстоював право укр. народу на культурну, мовну, релігійну та адміністративно-територіальну ідентичність і самобутність у межах Королівства Польського як єдиної федеративної держави. Послідовно виступав проти самої думки про можливість будь-якого союзу між Україною ("Руссю") та Московською державою. Проявляв неабияку зацікавленість історією власного народу, наполегливо боровся за свободу совісті та релігійну толерантність.

КОНСЕНСУС (лат. consensus – згода, одностайність) – поняття практичної філософії, яке на відміну від *конфлікту* передбачає досягнення балансу інтересів в суспільстві на ґрунті всезагального порозуміння щодо основних цінностей та етичних норм. К. є фундаментальним поняттям комунікативної філософії (*Апель, Габермас*, Кульман та ін.), в якій на відміну від теорій відповідності, або відображення, постає критерієм істини стверджувальних висловлювань та легітимації (обґрунтування) належнісних висловлювань. Розрізняється істинний (раціональний) та хибний К. За умов істинного К., концепт якого є подальшим розвитком Кантового принципу універсалізації, критерієм істини та загальнозначущості етичних норм постає порозуміння не емпіричних, а принципово усіх можливих розумних, тобто здатних до аргументації, суб'єктів. В останньому випадку порозуміння досягається на основі "невимушеного примусу найвагомішого аргументу" (ідеальний дискурс) (Габермас). Хибний К. базується на нерефлексованій підміні комунікативної раціональності стратегічною раціональністю (цілераціональністю). Він пов'язується з ідеологічною або догматичною системою цінностей. Поняття хибного К. є реконструкцією на ґрунті комунікативної парадигми поняття хибної свідомості *Маркса*.

А. Єрмоленко

КОНСЕРВАТИЗМ (від лат. conservo – зберігаю, охороняю) – 1) світоглядна орієнтація, умонастрій, які спрямовані на збереження певних традиційних засад суспільного розвитку та порядку; 2) сукупність ідейно-політичних течій, концепцій та програм, певна тенденція політичної діяльності, що ставить за мету відтворення усталених цінностей, зміцнення тих економічних, соціально-політичних та моральних інституцій, які утворилися в суспільстві внаслідок розвитку і втілення історичного досвіду багатьох поколінь; 3) різновид політичної ідеології. К. споконвічно існував як світоглядна орієнтація, тип соціального темпераменту, що тяжіє до стабільності, статичної усталеності, передбачуваності. В цьому вигляді він не мав доктринального вигляду і був традиціоналізмом у широкому розумінні слова. Інтелектуальні передумови К. створювалися епохою Просвітництва. Велика Французька революція дала імпульс виникненню політичних ідеологій, серед яких першою позначила себе саме ідеологія К. Ключове значення у становленні К. відіграв трактат *Берка* "Роздуми про Французьку революцію" (1790). В своєму подальшому розвитку К. репрезентований такими постатями, як Шатобріан, Медисон, Колридж, де Местр, Ламенне, Баадер, Галлер, Мюллер, Шміт, Шумпетер, фон Гаєк, Оукшот, Скратон, Люббе, Кристол та ін. К. становить невід'ємну складову єдиної емансипаторської метаідеології розвитку, яка почала формуватися напр. XVIII – на поч. XIX ст. В межах цієї метаідеології *лібералізм* уособлює ідею розвитку, всеохопний рух, швидкість, затвердження нового, а К. здійснює функції внутрішньої критики лібералізму. Отже, лібералізм та К. не є несумісними протилежностями, а взаємно зумовлюють, визначають один одно-

го. Ліберали показують, якими консерватори будуть завтра, а консерватори – якими ліберали були учора. Напр., "новий К." (подібно до "старого", класичного лібералізму) орієнтується на звільнення приватного капіталу від надмірної державної "опіки", стимулювання ринкових відносин, зокрема підприємництва, зменшення податків на соціальні витрати (рейганоміка, тетчеризм). Отже, К. не протистоїть розвитку, а забезпечує його відповідність певним цінностям, оптимальну швидкість та глибину перетворень. У такий спосіб досягається зваженість, збалансованість суспільного розвитку, певна його спадкоємність і наступність. Від початку свого існування представники К. віддавали перевагу стабільності та наступності перед швидкоплинними змінами, вважали природний порядок непересічною цінністю, а уособленням його такі інституції, як власність, ієрархія, нерівність, релігія, авторитет, сім'я та ін. К. виходить з первинної недосконалості людської природи, обмежених можливостей людського розуму адекватно сприймати світ, втручатися в його розвиток.

В. Заблоцький

КОНСТАНТА (від лат. constans – постійний, незмінний) – знак, який, на відміну від змінних, завжди є іменем чогось визначено певного (напр., індивіду, властивості, відношення, функції). У формалізованих мовах логіки використовують, зокрема, індивідні (предметні) К. "a", "b", "c"..., що є іменами визначено певних об'єктів (індивідів), напр.: людей, країн, річок та ін.; предикатні К. (одномісні та багатомісні) "P", "Q", "R"..., що є іменами визначено певних властивостей або відношень, напр.: "бути мудрим", "бути столицею", "розташуватись між" і т.д.; функціональні К. (одномісні і багатомісні) "f_1", "f_2", "f_3"..., що позначають певні функції, які можуть співставляти n-кам індивідів деякий індивід (такі функції називають предметними), напр., якщо область об'єктів складають числа, то предметною функцією на цій області може бути додавання – функція, що співставляє парі чисел деяке число (функціональною К. буде знак, який позначає саму функцію, тобто "+"). До логічних К. належать також пропозиційні сполучники (кон'юнкція "&", диз'юнкція "v" і т. д.), що є символами визначено певних функцій істинності.

І. Алексюк

КОНСТРУКТИВНА ЛОГІКА див. *Логіка конструктивна.*

КОНТ, Огюст (1798, Монпельє – 1857) – франц. філософ, один із засновників соціології і філософії позитивізму. В 1811 – 1822 рр. був секретарем *Сен-Симона.* Ввів в обіг термін "соціологія" замість раніше вживаного "соціальна фізика". Соціологія, за К., повинна стати інструментом такого управління суспільством, за допомогою якого суспільство стає впорядкованим і функціонує узгоджено. Значним науковим здобутком К. було зміцнення уваги в аналізі від держави до суспільства; він був одним із перших розробників органічної концепції суспільства. Наука про суспільство зосереджується на дослідженні індивідів, створених з них груп і спільнот та зв'язків між цими структурами. К. наполягав на об'єктивному вивченні соціальних фактів, на створенні і розвитку соціальної технології, спрямованої на вирішення соціально-політичних проблем. Позитивізм К. розглядав як водорозділ між *емпіризмом* та містицизмом: наука і філософія не повинні порушувати питання про причини явищ, а тільки про те, як вони відбуваються. Виходячи з розуміння позитивізму як вершинної стадії інтелектуальної еволюції, К. поділяв ідею Сен-Симона про три стадії розвитку людства: 1) теологічну, коли всі явища пояснюються на ґрунті релігійних уявлень; 2) метафізичну, коли надприродні фактори в поясненні природи замінюються сутностями та причинами; 3) наукову, або позитивну, коли пояснення ґрунтується на фактах, а не на релігійних та метафізичних засадах. Отримані за допомогою позитивного способу мислення твердження доступні перевірці досвідом та експериментами. Ідеї К. мали великий вплив на формування соціологічної науки та філософії неопозитивізму. Остання, запозичивши у К. негативне відношення до традиційних філософських проблем, вважає їх беззмістовною метафізикою, оскільки вони формулюються за допомогою понять, які не можуть бути піддані емпіричній перевірці. Проте, на відміну від К., неопозитивізм вбачає завдання філо-

софії не в систематизації й узагальненні спеціально-наукового знання, а в дослідженні і аналізі форм знання.

Осн. тв.: "Курс позитивної філософії". Т. 1 – 6 (1830 – 1842); "Система позитивної політики". Т. 1 – 4 (1851 – 1854); "Катехізис позитивізму" (1852); "Суб'єктивний синтез" (1856).

КОНТЕКСТ – у найширшому значенні – сукупність деяких обставин, від яких залежить значення або сенс будь-якого знака, вислову, тексту, дії. У випадку словесних знаків (будь-яких висловів та текстів) розрізняють лінгвістичний та позалінгвістичний (ситуативний) К. Лінгвістичний К. – це текст, який оточує будь-який вислів (слово, фразу, частину тексту), що впливає на значення даного вислову. Коли говорять, що в даному К. даний вислів має таке-то і таке значення, то мають на увазі ту частину тексту, яка впливає на значення вислову. Позалінгвістичний (ситуативний) К. – це сукупність деяких обставин, від яких залежить значення деякого вислову чи тексту. Сьогодні до цих обставин відносять різного роду неартикульовані передумови, традиції, конвенції, мову тощо. Жест, як деякий знак, набуває значення тільки з урахуванням сукупності обставин (ситуації), за яких хтось вказує на щось. Сенс окремих фраз, формулювань, ідей, текстів, як правило, змінюється у зв'язку зі зміною суспільно-історичної ситуації. Живучість текстів залежить від того, наскільки їм притаманний певний сенс, який не вичерпується їхньою "вписаністю" в дану суспільно-історичну ситуацію; одначе актуалізувати текст можна тільки шляхом його "деконтекстуалізації" і наступної його "реконтекстуалізації", тобто такого його перетлумачення, яке дозволяє тексту "працювати" в новій суспільно-історичній ситуації (як цей процес описав *Рикер*). Роль К. залежить від особливостей даної сфери діяльності. Розв'язання теоретичної проблеми не залежить безпосередньо від ситуативного К. (якщо це розв'язання не стає практичною проблемою для даної особи чи групи осіб): в який би час і в якій би ситуації теоретична проблема не була розв'язана, це оцінюють як досягнення. Розв'язання практичної проблеми суворо прив'язане до певної практичної ситуації (обмеженої в часі): невчасне розв'язання практичної проблеми часто означає нерозв'язання проблеми взагалі. Щоправда, різні практичні завдання мають неоднаковий "запас" часу для свого розв'язання: широкомасштабні суспільні реформи, як правило, розраховані на деяку історичну перспективу, тобто на ширший діапазон часу (одначе зволікання може мати дуже негативні наслідки, часто такі, що їх потім важко компенсувати). Увага філософів до К. зросла у зв'язку з т. зв. лінгвістичним поворотом у філософії та інтенсивним розвитком семіотичних досліджень. Сьогодні загальноприйнятим стало поняття контекстуального визначення терміна (на відміну від класичних способів визначення), впроваджене почасти завдяки операціоналізму. У філософії XX ст. з'явився особливий напрям під назвою "контекстуалізм", який визнає вирішальну роль лінгвістичного, суспільно-історичного та культурного К. у розумінні явищ, текстів, понять, ідей, цінностей.

В. Лісовий

КОНТИНУУМ (від лат. continuum – неперервне, суцільне) – поняття "К." вживається для позначення неперервних утворень у математиці, природознавстві і філософії. Виникло в математиці, де спочатку ототожнювалося з сукупністю усіх точок будь-якого відрізка прямої або з потужною множиною дійсних чисел. У сучасній математиці застосовується для позначення певного класу топологічних просторів. У теоретичній фізиці фундаментальну роль відіграє просторово-часовий К. Якщо в евклідовій геометрії і класичній механіці простір і час є незалежними К., то в римановому просторі сучасної фізики це єдиний К., що виражає безперервність фізичних об'єктів та процесів як основоположної властивості матеріального світу. Континуальну модель єдиного фізичного простору часу отримують шляхом ототожнення точок геометричного К. з точками фізичного простору-часу. В ботаніці К. означає неперервність рослинного покриву, поступовість переходу від одного рослинного угруповання до іншого. За аналогією може вживатися в інших напрямах природознавства та суспільствознавства.

М. Кисельов

КОНФЛІКТ (від. лат. confliktus – зіткнення) – в соціальній теорії – зіткнення інтересів, мотивів, тенденцій, суб'єктів суспільного життя. В межах системи як певної цілісності елементи (складові частини) знаходяться в К. з іншими елементами системи за умови, що "відкрите виявлення" інтересів, мотивів, цілей одних елементів системи з необхідністю активізує дії протилежних інтересів, мотивів системи. Зародження К. можливе лише тоді, коли в межах цілісної системи на одному рівні знаходяться неідентичні в своїх виявах елементи; відповідно К. визначається як певна об'єктивація взаємодії неідентичних елементів. Проблему К. як універсального явища суспільного життя визначив *Зиммель*. К. необхідно відрізняти від антагонізму. Ситуація суспільного та особистісного К. не набуває форм взаємовиключного протиставлення елементів системи, як це відбувається в ситуації антагонізму; антагонізм, у свою чергу, можливий як форма співіснування внутрішньосуперечливих тенденцій. Динаміка розвитку К. відбувається або в напрямі до утиску одного з його суб'єктів, або поступової саморуйнації системи. Можливе також повільне "згасання" К., що створює ситуацію взаємодоповнюваності тенденцій, інтересів, мотивів і т. п. Тема К. у практичній психології окреслена *Фройдом* через боротьбу сил та мотивів. На основі психоаналітичного витлумачення К. (як витіснення бажань, мотивів і т. п.) в психології розглядається процес виникнення неврозів. К. як проблема *комунікації* веде до пристосування як своєрідної "реакції захисту"; таким чином постає проблема раціонального усвідомлення та можливості подолання особистісних форм К.

А. Дондюк

КОНФОРМІЗМ (від лат. conformis – подібний, відповідний) – термін, що позначає соціально-психологічну та моральну орієнтацію особи, для якої характерні пасивне пристосовницьке прийняття готових стандартів у поведінці, оцінках, смаках, повне і беззастережне визнання існуючих порядків, норм і правил співжиття, відмова від особистої позиції; моральний принцип, що визначає спосіб реалізації моральнісності, регламентує сферу морального спілкування. Конформіст не переймається життєво важливими об'єктивними проблемами, а пристосовується до тих стандартів і канонів поведінки й мислення, що чинять на нього вплив. Цей вплив може бути реалізований відверто, через примус, або приховано, через навіювання, традицію, механізм моди чи іншим чином. К. як соціально-психологічна і моральна орієнтація особи є явищем історичним і виявляється як у межах усього суспільства, так і в діяльності окремих соціальних груп. У суспільному житті К. заважає успішній боротьбі зі становими, корпоративними, локальними інтересами, принижує гідність особи. Антиподом К. є *негативізм*, тобто таке ставлення до моральних цінностей, поведінки і свідомості певної соціальної спільноти, яке заперечує їхню значимість для всієї спільності чи окремої особи.

КОНФУЦІАНСТВО (кит. – школа вчених-книжників) – одна з головних давньокит. шкіл. Виникнення К. пов'язано з життям та діяльністю *Конфуція* (VI – V ст. до н.е.). Соціальною базою К. стало середовище вчених-інтелектуалів, які були усунуті від влади і мали головним заняттям вивчення та викладення книг старовини: "Ши цзин" ("Канон змін"), "Шу цзин" ("Канон історії"), "Лі цзи" ("Книга ритуалів"), "Юе цзин" ("Канон музики"). Представники раннього К. акцентували увагу на етико-соціальних проблемах; питання онтології, космології, логіки майже ігнорувались. Етико-соціальне вчення Конфуція являє собою перший етап становлення К. В центрі його уваги – антропологічні проблеми, а також спроби відродити в житті суспільства традиції давнини. Після смерті Конфуція з середовища його послідовників вийшло вісім напрямів, з яких найважливіше значення мають полярні концепції (пізніше – "ортодоксальна" та "неортодоксальна") Мен цзи і Сюнь цзи. Найзначніший внесок Мен цзи в ідейну спадщину К. – концепція природжено "доброї" природи людини (сін), з якої на соціальному рівні походила теорія "гуманного правління", що засноване на пріоритеті та праві народу скидати розбещеного правителя. Сюнь цзи виходив з тези природжено "злої" природи людини; головним завданням держави оголошувалось виховання "до-

брих" людських якостей, а головним завданням правителя – "завоювання" народу шляхом любові до нього та справедливих наказів. В часи імперії Цинь (221 – 207 до н.е.) К. було заборонено, але після її зруйнування роль К. знову зростає. За правління імператора У-ді (II ст. до н.е.) К. набуло статусу державної ідеології Китаю і в цьому стані перебувало до поч. XX ст. У кін. XIX – XX ст. спроби асиміляції К. з ідеями західної культури, що почали проникати в Китай, мали своїм наслідком формування постконфуціанства. К. справило великий вплив на ідейні та духовні традиції багатьох сусідніх держав – Японії, Кореї, В'єтнаму.

КОНФУЦІЙ, Кун Цю, Кун Чжуннї; Кун-цзи (вчитель Кун) (551 до н.е., Цоу в царстві Лу, суч. Цюйфу, пров. Шаньдун – 479 до н.е) – кит. філософ. Походив з сім'ї, вірогідно, аристократичного, але збіднілого роду. Займався самоосвітою; обіймав декілька високих адміністративних посад, але недовго. 13 років мандрував, пропагуючи своє вчення. Займався редагуванням творів давнини "Ши цзин", "Шу цзин", "Юе цзин", "Лі цзи"; вдосконалював своє вчення та передавав його своїм учням. К. приписується складання першого історичного літопису "Чунь цю" ("Весни та осені"). За своєю спрямованістю вчення К. є переважно етико-соціальним (див. *Конфуціанство*). В центрі його уваги – людина та її сьогоденне життя, засоби вдосконалення міжлюдських взаємин. Гармонійні соціальні стосунки залежать від впровадження умов пристойності; це шлях "доброго смаку" й добропорядності ("Лі"). Реформування суспільства розпочинається з індивіда. Якщо в житті індивидів та родин є лад, то він запанує й у всій державі. Правителі повинні уособлювати взірець добропорядності й, таким чином, здатності до реформ. К. вважав, що чесноти, а не спадковість чи сила армії мають бути найголовнішою підставою для обрання правителів усіх рівнів, включно з імператором.

Осн. тв.: "Лунь Юй", відомий під назвою "Anales" ("Зібрання", "Уривки").

КОНЦЕПТ (від лат. conceptus – поняття) – 1) Термін середньовічної схоластичної філософії і логіки, що позначав загальне в одиничних предметах, на основі якого виникає поняття, виражене словом. У дискусіях про *універсалії* концептуалісти заперечували існування загальних понять незалежно від окремих речей. Але на відміну від номіналістів, котрі трактували загальне лише як ім'я і ніщо більше, концептуалісти проголошували, що загальне в окремих предметах не є тільки одне ім'я, а й значення цього імені (voxet significatio). Концептуалісти твердили, що в одиничних речах існує дещо спільне, загальне, на основі чого в розумі виникає К. – особливе загальне поняття, виражене словом. Це загальне, виражене К. (роди і види), існує лише в розумі, а не в самій дійсності, воно не має самостійної онтологічної реальності. Родоначальником *концептуалізму* і творцем терміна "К." був *Абеляр*. У новій філософії проблемами К. займався *Локк*, який пояснював походження універсалій діяльністю розуму. Останній із подібності, що спостерігається між речами, робить передумову для утворення абстрактних загальних ідей і встановлює їх у розумі разом з відповідними їм назвами. У сучасній філософії під К. розуміють поняття – ідею, що містить у собі певний підхід до дійсності. Розгортання змісту К. у системі суджень утворює концепцію. 2) У логічній семантиці – смисл імені, інтенційні значення імені (знака), або інтенсіонал. У сучасній семантиці замість терміна "поняття" вживається термін "К.", який знаходиться у тому ж категоріальному ряду, що й термін "значення слова". Однак якщо значення слова розглядається в системі мовних зв'язків, то К. – у системі логічних відношень і форм, котрі досліджуються як у мовознавсті, так і в логіці.

Д. Кирик

КОНЦЕПТУАЛІЗМ – проміжна позиція у вирішенні питання про форми існування загального між *реалізмом* та *номіналізмом*. У середньовічній філософії таку позицію обстоював *Абеляр*. Всупереч принциповому реалізму Гійома з Шампо, з одного боку, та номіналізму Росцеліна – з іншого, Абеляр заснував власне вчення, співзвучне певним складникам філософії *Аристотеля*, яке отримало назву К.: *універсалії* не мають самостійного існування (реальності), реально існують лише окремі речі; однак універ-

салії набувають деякої реальності в сфері розуму як поняття. Вони є наслідком розумового абстрагування певних властивостей чи якостей речей. У філософії Нового часу позицію К. уособлював *Локк*. На відміну від середньовічного К., який вважав, що ідеї, як вираз загального, можуть існувати лише в розумі Бога, Локк розглядав усі форми узагальнень як наслідок дії розуму людини, як певні ідеї. Особливої ваги Локк надавав умовам формування відповідної структури досвіду, яка складається з двох базових та рівнозначних складників: зовнішнього *досвіду* та внутрішнього досвіду або рефлексії, заснованій на дії "внутрішнього відчуття". Реальність загальних ідей (загального) рівнозначна реальності мислення людини, яке формується досвідним шляхом, це є шлях К. в емпіризмі нової філософії. К. Локка став вагомим історико-філософським підґрунтям у визначенні ролі мови у теоретико-пізнавальних процесах. Саме цей компонент вчення має важливе значення у сучасних дослідженнях аналітичної філософії та філософської лінгвістики.

КОНЦЕПЦІЇ НАУКИ – концепції, що репрезентують феномен науки в культурі тієї чи тієї історичної доби. Історично перша версія К.н. – "наука як математика" – виникла в далекій давнині і була добре відома мислителям не тільки Середньовіччя, а й Античності. Однак вона не домінувала в культурах названих епох. Пояснюється це тим, що історично перша версія К.н. була надто зосереджена на ідеях "корисності" і "тотальної приватизації світу", які не були панівними в культурах Середньовіччя й Античності. Культури цих епох віддавали пріоритет або античній концепції "науки як episteme", або середньовічній концепції "науки як doctrina et sciencia". Творці першої концепції були переконані, що наука – це зразок ідеального життя, безкорисливо відданого служінню Божественній Істині, Знанню, тобто theoria. Прихильники другої концепції, що позначається словом contemplatio, ідентифікували науку з життям, беззастережно присвяченим служінню Богу, Вірі, красі *Ісуса Христа*, що врятує світ. У культурі Нового часу характерним є тлумачення науки не як наративного дискурсу, не як продукту мовленнєвих практик професійного співтовариства вчених, а як об'єктивного відображення світу у Розумі трансцендентального Суб'єкта. На відміну від емпіричних суб'єктів, трансцендентальний Суб'єкт позбавлений усякого приватного досвіду з його чітко визначеними правилами; він онтологічно передує мові і не залежить від будь-яких мовленнєвих практик. На цій підставі він створює не правдоподібні наративи про світ, а істинні теорії, у кожній з яких образ світу постає як цілковито незалежний від мови. Новочасні К.н. віддають перевагу інструменталістським інтерпретаціям розуму. Їхні прихильники прагнуть редукувати нескінченновимірну реальність світу до буття об'єкта утилітарних маніпуляцій, результати яких піддаються точному прогнозуванню. Таке пізнання перетворює пізнаваний фізичний світ в об'єкт надійно контрольованих маніпуляцій, тобто в корисність (придатність, цінність), а суб'єкт пізнання – якщо не в "напівбога", то у власника, хазяїна, володаря всього того, що пізнано. Саме тому математизація не тільки природи, а й практичної, інтелектуальної і навіть духовної людської діяльності поступово перетворилася в одну з домінуючих тенденцій європейської культури. Історична зміна К.н. переконливо свідчить про те, що трансформація К.н. не підвладна метафізиці преформізму. Вона являє собою процес епігенезу: кожна більш пізня К.н. виникає з попередньої К.н. на основі новотвору, тобто спонтанно, під впливом емерджентних процесів.

В. Лук'янець

КОНЦЕПЦІЯ (від лат. conceptio – сприйняття) – система понять про ті чи інші явища, процеси; спосіб розуміння, тлумачення якихось явищ, подій; основна ідея будь-якої теорії. Термін "К." вживають також для позначення головного задуму в науковій, художній політичній та інших видах діяльності людини.

КОН'ЮНКЦІЯ (від лат. conjunctio – зв'язок) – логічна операція, за допомогою якої з двох або більше висловлювань утворюється нове висловлювання. В природній мові К. відповідає зв'язок речень за допомогою сполучника "і". Складне висловлювання, до якого входить К., буде істинним лише тоді, коли всі його

складові висловлювання будуть істинними. Воно визнається хибним тоді, коли хоча б одне із складових висловлювань виявиться хибним.

КОПЕРНИК, Ніколай (1473, Торунь – 1543) – польськ. астроном, державний діяч, лікар, автор геліоцентричної системи світу. Навчався у Кракові, Болоньї, Падуї. Перший виклад нової геліоцентричної гіпотези подано в рукописі, нині відомому під назвою "Малий коментар". Головний твір К. – книга "Про обертання небесних сфер", в якій він обґрунтував ідею про обертання Землі навколо Сонця і навколо своєї осі. Тим самим була піддана сумніву істинність геоцентричної системи *Птолемея*, згідно з якою в центрі світу перебуває Земля, а навколо неї обертається Сонце та інші планети. Відкриття К. завдало значного удару монополізму церковного авторитету, який спирався на систему поглядів *Аристотеля* – Птолемея. В 1616 р. книга К. була внесена Ватиканом в "Індекс заборонених книг" і залишалась під забороною до 1828 р. Вагомим є внесок К. в розвиток тригонометрії (як сферичної, так і площинної).

Осн. тв.: "Малий коментар" (1512); "Про обертання небесних сфер" (1543).

КОПИСТЕНСЬКИЙ, Захарія (?, Перемишль, Галичина – 1627) – укр. письменник-полеміст, освітньо-культурний і церковний діяч демократичного спрямування, автор низки антикатолицьких і антиуніатських творів, противник винятково прозахідної орієнтації в питаннях освіти та культури. Освіту здобув, очевидно, у Львівській братській школі та в одній з колегій Речі Посполитої. 1619 р. під псевдонімом "ієромонаха Азаріяса" вийшла друком його перша праця "Книга в вірі єдиной....", спрямована проти ідеології протестантів. Гостро полемічний твір К. "Книга о правдивой єдности православних християн церкви восточной..." (1623) присвячений викриттю та критиці практикованих королівським урядом та католицькою верхівкою заходів для реалізації церковної унії між православними та католиками в межах України та Великого Князівства Литовського. По смерті Плетенецького 1624 р. К. – архімандрит Києво-Печерської лаври. В Лаврській друкарні 1625 р. надруковані його твори "Омілія" і "Казаньє", присвячені пам'яті Плетенецького. Основний полемічний твір К. "Палінодія, или Книга обороны католической святой апостолской всходней церкви..." був написаний протягом 1620 – 1622 рр. як відповідь на католицький трактат Льва Кревзи. Метою цього, як і всіх інших творів К., була оборона прав укр. православної церкви, захист "політичних і національних прав, звичаїв, духовної самобутності укр. народу в межах Королівства Польського. Для цього К. використовував історичні джерела про минуле укр. народу, починаючи від Княжих часів й закінчуючи сучасними йому історичними подіями – боротьбою козаків проти іноземних завойовників. Прямими спадкоємцями духовної спадщини Київської держави К. вважав укр. націю, оскільки саме українці є "нацією Володимира". Для зміцнення національної самосвідомості укр. народу свідомо використовує в своїх творах живу укр. мову.

Осн. тв.: "Палінодія" (1622); "Омілія" (1625); "Казаньє" (1625).

КОПНІН, Павло Васильович (1922, с. Гжель Московської обл. – 1971) – укр. і рос. філософ. Закінчив філософський ф-т Московського ун-ту (1944). Докт. філософських наук, проф., акад. АН УРСР, чл.-кор. АН СРСР. В 1958 – 1962 рр. зав. кафедрами філософії НТУ "КПІ" та КНУ ім. Т. Шевченка, в 1962 – 1968 рр. – директор Ін-ту філософії АН УРСР, в 1968 – 1971 рр. – директор Ін-ту філософії АН СРСР. Творчість і організаційна діяльність К. справили значний вплив на розвиток філософської думки в Україні, СРСР та за його межами. Найбільш плідним був київський період, коли К. сформулював свої найважливіші ідеї і написав найвагоміші твори. В 60-х рр. К. заснував в Україні новий науковий напрям – логіку наукового дослідження, яка розробляє методологічні засоби відтворення наукового дослідження як особливо структурованого логічного процесу. З цією метою К. розробив і обґрунтував систему спеціальних категорій, де стрижневими є поняття наукової проблеми, наукового факту та теоретичної системи, виділив і проаналізував раціональні форми використання діалектики як логіки наукового пізнання. Осмислюючи прак-

тику наукових досліджень і спираючись на здобутки формальної логіки, кібернетики, теорії інформації, досвіду моделювання людського інтелекту, К. дав адекватне тлумачення взаємодії раціонального і чуттєвого, теоретичного й емпіричного, теоретичного і практичного, розумового і розсудкового в науковому пізнанні. Розкрив сутність, концептуальну структуру та пізнавальні функції ідеї, наукової гіпотези і наукової теорії як форм систематизації наукового знання, системи теорій і науки як прикладної логіки. З'ясував новий статус об'єкта, наочного образу та абстрактних структур у науковому дослідженні, ввів нестандартні категорії в теорію пізнання – гносеологічний ідеал, краса, віра, свобода. Обґрунтувавши роль і значення прикладної соціології для соціальної філософії і соціальної практики, створивши науковий підрозділ методології, методики і техніки конкретно-соціологічних досліджень, започаткував развиток соціологічної науки в системі НАНУ. Виступив ініціатором вивчення філософської спадщини мислителів КМА. К. дав початок Київській школі філософів, був зачинателем і організатором серії Всесоюзних симпозіумів з логіки та методології науки, організатором і учасником багатьох міжнародних філософських наукових форумів. Од 1963 р. був членом виконкому Міжнародної федерації філософських товариств. К. – автор численних розділів у колективних монографіях, статей у наукових збірниках, журналах.

Осн. тв.: "Діалектика як логіка" (1961); "Гіпотеза і пізнання дійсності" (1962); "Логічні основи науки" (1968); "Діалектика як логіка і теорія пізнання" (1973); "Діалектика, логіка, наука" (1973); "Гносеологічні основи науки" (1974); "Проблеми діалектики як логіки і теорії пізнання" (1982) та ін.

КОРАН (араб. – "те, що читають") – священна книга мусульман. Вважається, що К. існує одвічно, зберігається в Аллаха, який передав його у вигляді одкровення Мухаммеду. К. ділиться на 114 розділів, які називаються сурами, кожна сура ділиться на аяти – фрази чи фрагменти фрази. Мухаммед одержав перше Боже одкровення в місяці рамадан, тому рамадан був вибраний місяцем посту. К. містить настанови, повчання, правила, заборони, накази культового, етичного, юридичного, господарського характеру. К. як джерело віровчення доповнюється іншим, не менш важливим для мусульман джерелом – суною, зафіксованою в хадисах, або переказах про пророка та його учнів. К. є цінною історичною і літературною пам'яткою ранньосередньовічної епохи історії арабів. Він навчає кожну людину відповідальності перед Богом, що повинно забезпечити виправлення існуючих у суспільстві недоліків і несправедливостей.

В. Лубський

КОРДОЦЕНТРИЗМ – біблійне за походженням уявлення про те, що істинна сутність людини зосереджена в серці. У європейській філософії розроблявся нім. пієтистами (див. *Пієтизм*) *Паскалем*, Гемстерхвойсом, нім. романтиками (Новалісом та ін.), почасти – *Фоєрбахом*. В історії укр. думки К. інтерпретували *Віталій з Дубна, Сковорода, Юркевич* та ін. К. супроводжує генезис особистісної самосвідомості. Серце – насамперед ціннісний інтегратор цілісності буття. К. приписує серцю почуття, розум, пізнання (інтуїтивне), волю, споглядання, пам'ять, що певною мірою гальмує диференціацію і системну субординацію цих здатностей.

І. Мойсеїв

КОСІВ, Сильвестр (? – 1657) – укр. культурно-освітній та церковний діяч, вчений-гуманіст, професор риторики й префект Лаврської школи (1631), згодом – Києво-Братської колегії (1633), від 1634 р. – єпископ Мстиславський, від 1647 р. – митрополит Київський, Галицький і всієї Русі. Автор відомих творів історичного характеру "Ексегезис..." (1635), "Тератургема, або чудеса", у співавторстві з Атанасієм Кальнофойським (1638), полемічного твору "Патерикон..." (1635) та кількох трактатів. Освіту здобув у Віленській братській школі, Люблінській єзуїтській колегії, Замойській академії; вдосконалював освіту в одному із західноєвропейських ун-тів. В освітній і суспільно-політичній діяльності, в етичних та філософських роздумах орієнтувався головно на ренесансно-гуманістичні ідеали голланд. та нім. мислителів-репрезентантів Північного Відродження, переважно – "нідер-

ландського руху". К. постійно наголошував на необхідності засвоєння укр. молоддю західноєвропейської культури, зокрема філософії, вхідними дверима до якої цілком резонно вважав лат. мову. Своїми історичними працями та курсами лекцій К. впливав на усвідомлення українцями своєї національної ідентичності. Загальну суспільно-політичну орієнтацію і філософську поставу К. характеризують його негативне ставлення до Брестської унії 1596 р. й одночасно категоричне заперечення доцільності не лише політичного союзу між Україною та Московською державою, а й самих переговорів з цього приводу. К. рішуче виступав проти намагань московського патріархату підпорядкувати Українську православну церкву.

Осн. тв.: "Ексегезис" (1635); "Патерикон..." (1635); "Тератургема, або чудеса" (1638).

КОСМІЗМ – філософська категорія, яка означає осмислення *Всесвіту* як структурно-організованого цілого. Од часів свого виникнення категорія К. мала різний зміст, котрий визначався конкретно-історичними умовами. В античній культурі, в якій домінувало піфагорійсько-платонічне уявлення про *Космос* як про гігантський музичний інструмент, який, до того ж, був універсальною живою істотою, К. означав осмислення Всесвіту як простору небесних сфер, кожна з яких давала свій власний тон, а всі вони разом – гармонію. У культурі Середньовіччя К. є геоцентричним: у центрі світового простору розміщується Земля, навколо якої обертається Сонце і всі інші планети. Зірки – це лише облямівка геоцентричної планетарної системи. Середньовічний К. ґрунтується на біблійній вірі: Космос був створений Богом для людини, яка не тільки є центром світу, а й єдиною метою світобудови. Книга *Коперника* "Про обертання небесних сфер" (1543) заклала основи геліоцентричного К. До розвитку цієї концепції К. великий внесок зробили *Бруно, Галілей*, Кеплер, *Декарт, Ньютон, Кант*, Лаплас. Геоцентричні і геліоцентричні концепції К. були скоріше космологічними концепціями сонячної системи, а не Космосу в цілому. Коли було з'ясовано, що сонячна система – це лише незначна частка *універсуму* розмаїтих "зоряних систем" (тобто "галактик"), з'явилися більш всеохопні концепції К. У цих нових версіях К. Всесвіт у цілому зображувався спочатку як "галактика", а потім і як "мегасвіт галактик" (тобто "метагалактика"). Досліджуючи мегасвіт, сучасна космофізика еволюціонуючого Всесвіту експлікує своє глобальне уявлення про нього у вигляді "космологічного принципу", який стверджує, що найближчий до нас Космос є типовим зразком для Космосу в цілому. Це означає, що в глобальному масштабі Космос надзвичайно однорідний відносно розподілу галактик у мегапросторі як за віддаленістю, так і за напрямком. Глобальна однорідність Космосу, його самоузгодженість і простота тут розуміються як природні наслідки фізичних законів суперсили, яка визначила еволюцію раннього Всесвіту і наступну організацію його єдиної структури.

В. Лук'янець

КОСМОГОНІЯ (грецьк. κοσμογονία – походження світу) – розділ вчення про *Космос*, який вивчає походження й еволюцію речовини, фізичних полів, планет, зірок, галактик та інших космічних об'єктів. Залежно від специфіки об'єктів, які вивчаються, К. підрозділяється на планетну, зоряну, галактичну.

КОСМОЛОГІЯ (від грецьк. κόσμος – всесвіт; λογος – слово, вчення) – наука, яка досліджує походження, еволюцію, структуру *Всесвіту* в цілому, його просторових і часових масштабів, матеріального наповнення: протозоряної речовини, зірок, зоряних асоціацій, галактичних систем. У формуванні наукової ідеї виникнення усього земного й небесного природним шляхом важливу роль відіграло багатовікове протиборство геоцентризму і *геліоцентризму*. Наукова К. завдячує своїм виникненням не тільки практиці астрономічних спостережень, а й створенню та удосконаленню фундаментальних фізичних теорій. Наукова форма К. залежить від того, яка саме фізична теорія лежить в основі опису Всесвіту. Згідно з цим, розрізняють ньютонівську К., загальнорелятивістську К., квантовопольову К. Ньютонівська К., яка базується на механіці та теорії тяжіння Ньютона, дала ключ до законів руху небесних тіл і разом з тим ввела у фізику концепцію однорідного і нескінченного простору й часу. Загально-

релятивістська К. заснована на загальній теорії відносності *Ейнштейна* та працях Фридмана, в яких показано, що Всесвіт, заповнений речовиною, яка гравітує, не може бути стаціонарним; він може або розширюватися, або стискатися. Найважливішими спостереженнями, які підтвердили фридманівські моделі Всесвіту, стали два відкриття: в 1929 р. – ефекту "розбігання" галактик (т. зв. "червоне зміщення") і в 1969 р. – реліктового випромінювання. Квантово-польова К. (або інакше – К. "Великого Вибуху"), яка виникла на базі поєднання принципів квантової теорії поля і загальної теорії відносності, приводить до фізичної схеми, яка по-новому відповідає на одвічні космологічні питання. Згідно з К. "Великого Вибуху", Всесвіт має історію, яка почалася понад 15 млрд. років тому. Відповіді на питання про те, якою є фізична природа "Великого Вибуху" і що було до нього, можливі лише в межах квантової теорії поля, для якої органічними є процеси народження й знищення різних квантових збуджень – хвиль, часток, систем часток і полів. Всесвіт тут моделюється як специфічна гравітаційно пов'язана система часток і полів, яка у процесі розвитку проходить ряд послідовних станів.

В. Лук'янець

КОСМОС – філософська категорія, яка означає "світ", "світобудову". З часів свого виникнення категорія К. мала різний зміст, котрий визначався особливостями культури та конкретно-історичними умовами (див. *Космізм, Космологія*).

КОСОЛАПОВ, Віктор Васильович (1935, с. Криворіжжя Луганської обл. – 1984) – укр. філософ. Закінчив історико-філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1957). Докт. філософських наук (1974), проф. Обіймав посаду заст. директора з наукової роботи Ін-ту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР. Коло наукових інтересів охоплює філософію науки, логіку наукового пізнання, соціологію, проблеми науково-технічної революції. Лауреат Держ. премії УРСР з науки і техніки (1982). Автор понад 200 наукових праць.

Осн. тв.: "Методологія і логіка історичного дослідження" (1977); "Методологія соціального прогнозування" (1981); "XXI століття у дзеркалі футурології", у співавт. (1987).

КОСТОМАРОВ, Микола Іванович (1817, с. Юрасівці Острогозького пов., нині Воронезької обл. – 1885) – укр. історик, письменник, етнограф, суспільно-політичний діяч. Навчався на історико-філологічному ф-ті Харківського ун-ту (1833 – 1836). Захистив магістерську дис. з історії (1844). У 1845 – 1847 рр. – один із засновників Кирило-Мефодіївського братства. У 1847 р. був арештований, рік перебував у Петропавлівській фортеці. У 1859 – 1862 рр. – екстраординарний проф. Петербузького ун-ту. У 1860 – 1885 рр. – член Археографічної комісії. У 1864 р. здобуває ступінь докт. рос. історії в Київському ун-ті. Чл.-кор. Петербурзької Академії наук (1874), почесний член Київського ун-ту (1884). В історичних дослідженнях та в історіософських міркуваннях К. спирався на праці Максимовича, *Гердера, Шеллінга*, ісп. романтиків. На відміну від Максимовича, який робив наголос на емпіричній правді історії, К. посилив романтичні акценти, відшукуючи наскрізну ідею, що поєднує минуле, сучасне й майбутнє укр. народу в єдине історичне ціле, надає подіям "розумного зв'язку і стрункого вигляду". Як історіософ, К. не стільки з'ясовував причинову залежність значущих подій, скільки прагнув до виявлення засад (включно з ірраціональними) буття та ментальності укр. людини. Цю настанову К. реалізував, поєднуючи романтичне світоосягнення з органічними для традицій укр. думки ідеями філософії, зокрема з постулюванням "найвищого вічного розуму", який керує долею усього людства. З іншого боку, романтичний пафос коригувався у К. раціоналістично-просвітницькими ідеями, спрямованими на утвердження духу толерантності та запобігання національному чванству. К. вважають засновником народницької (на відміну від державницької) історіографії. Дух народу мислився ним не як трансцендентна сутність, а як реальна першооснова історичного процесу, здійснюваного "живим народом". Саме у психології народу належить шукати пояснення історичних подій, особливостей побуту та духовного життя народу. Історіософські погляди К. еволюціонували разом із його загальносвітоглядними

настановами: від романтичного ствердження ідей свободи й рівності, відстоювання окремішного вільнолюбивого духу укр. етносу та наголошування його особливої місії в колі слов'янських народів (кирило-мефодіївський період) до обстоювання ідеї федералізму і раціоналізованих просвітницько-народницьких орієнтирів другого періоду і, зрештою, до модифікації народницьких устремлінь у звичайне просвітництво і лояльне щодо імперії культурництво в останній період життя. Однак світоглядними константами К.-мислителя залишалися: переконаність в окремішності історичного шляху укр. народу ("Полудневу Русь" К. пророчо бачив у майбутньому як "окрему державну цілісність"), в самобутності його вільнолюбивого духу, мови, культури і психології (що ставило його в опозицію до офіційної рос. державницької історіософії); засада народності та ідеї рівності людей і етносів, національного порозуміння, досягнутого на ґрунті науки і християнської освіти; принцип самоправства і федеративно-демократичної організації суспільства, опертий на досвід Києворуської і Козацької держав; ідея історичної тяглості укр. національної традиції та пафос згоди і любові – до людини і до Бога.

Осн. тв.: "Книги буття українського народу" (1846); "Дві руські народності" (1864) та ін.

КОСТЮК, Нінель Трохимівна (1926, ст. Христинівка Черкаської обл.) – укр. філософ. Закінчила Ін-т харчової промисловості (1949), аспірантуру КНУ ім. Т. Шевченка (1953). Докт. філософських наук (1967), проф. (1970). У 1969 – 1986 рр. – зав. кафедрою філософії природничих ф-тів КНУ ім. Т. Шевченка, головний редактор ж. "Філософські проблеми сучасного природознавства". Засл. прац. культури України (1982). Автор понад 100 наукових праць.

Осн. тв.: "Про сутність життя: Досвід філософських узагальнень деяких аспектів його пізнання" (1967).

КОСУХА, Петро Іванович (1935, с. Богданівка Київської обл. – 1996) – укр. філософ, релігієзнавець. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1958). Докт. філософських наук (1990), проф. (1996). У 1969 р. – наук. співр. Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Зав. від. обрядовості в Київському філіалі Московського ін-ту наукового атеїзму (1978 – 1991). Од 1991 р. – зав. від. соціології релігії Відділення релігієзнавства Ін-ту філософії НАНУ. Фахівець з проблем змісту і структури релігійності, особливостей її конфесійних виявів і тенденції змін. Автор близько 300 наукових праць.

Осн. тв.: "Модернізація соціально-етнічних концепцій християнського сектантства" (1969); "Релігійна обрядовість: зміст, еволюція, оцінки" (1988); "Сучасна релігійність: стан, тенденції, шляхи подолання" (1987) та ін.

КОТАРБІНСЬКИЙ, Тадеуш (1886, Варшава – 1981) – польськ. філософ, логік. Закінчив Львівський ун-т (1912). Проф. Варшавського ун-ту, академік, президент Польської АН (1957 – 1962). Представник львівсько-варшавської школи аналітичної філософії. Сформулював номіналістичну концепцію реїзму (від лат. res – річ), яка нагадує вчення *Гоббса* про тіла. К. стверджує, що пізнається тільки те, що дійсно існує, а існують тільки "речі". Поняття "річ" тотожне поняттю "зовнішній предмет", або фізичне тіло. Те саме стосується суб'єктів-спостерігачів, які є тілесними істотами, локалізованими у просторі й часі. К. називає свою систему також конкретизмом (визнається існування тільки безлічі конкретних тіл) і пансоматизмом (заперечується можливість існування нетілесних суб'єктів – "будь-яка душа є тілом"). Застосовує принципи реїзму до семантики: кожному імені (терміну) повинна відповідати реальна річ; загальні імена, а також назви властивостей, відносин, положень речей ("факти") і подій ("акти") повинні розглядатись як метафори або скорочення, які в мові науки мають бути елімінованi. К. – один із засновників праксеології як загальної теорії досягнення ефективності будь-якої – розумової чи фізичної – праці.

Осн. тв.: "Елементи теорії пізнання, формальної логіки і методології наук" (1929); "Ідея свободи" (1936); "Трактат про хорошу роботу" (1955); "Лекції з історії логіки" (1957) та ін.

КОШАРНИЙ, Степан Олексійович (1947, с. Анисів Чернігівської обл.) –

укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1974). Канд. філософських наук (1988). Працював науковим редактором відділу, заст. головного редактора ж. "Філософська думка". Нині – ст. наук. співр. Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Коло наукових інтересів: історико-філософські дослідження, проблеми методології історико-гуманітарного знання, аналіз провідних течій сучасної західноєвропейської філософії. Автор близько 50 наукових публікацій.

Осн. тв.: "Біля джерел філософської герменевтики (В. Дильтей і Е. Гуссерль)" (1992).

КРАВЧЕНКО, Олександр Михайлович (1941, Макіївка) – укр. філософ. Закінчив фізико-математичний ф-т Кам'янець-Подільського педагогічного ін-ту (1964). Канд. філософських наук (1968). Ст., од 1986 р. – провідн. наук. співр. Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Коло наукових нтересів: філософія та методологія сучасного природознавства, принципи побудови наукових теорій. Автор понад 70 наукових праць.

Осн. тв.: "Філософія і фізика", у співавт. (1967); "Філософське значення ідеї інваріантності у фізиці" (1971); "Філософські проблеми обґрунтування фізичної теорії" (1985); "Фізико-математичне пізнання: природа, засади, динаміка", у співавт. (1992); "Сучасний науковий дискурс: Оновлення методологічної культури", у співавт. (2000).

КРАТИЛ з А ф і н (друг. пол. V ст. до н. е. – поч. IV ст. до н.е.) – давньогрецьк. філософ. Послідовник *Геракліта*, К. довів до логічного завершення ідею неусталеності і постійної змінюваності навколишнього світу ("в ту саму річку не можна увійти навіть один раз"). Стверджував, що неможливо правильно називати речі, адже одне й те саме ім'я – через невпинну мінливість усього – обіймає зовсім різні стани і встановлює тотожність, якої насправді не існує. Відтак мислення про природу речей унеможливлюється; на них можна лише безпосередньо вказувати. Втім, ця позиція не стільки унеможливлює пізнання, скільки його релятивізує. У однойменному платонівському діалозі К. стверджує, що всі судження правильні.

КРЕАЦІОНІЗМ (від лат. creatio – створення) – характерне для теїстичних релігій вчення про створення світу *Богом* з нічого. Безпосереднім чином К. пов'язаний з уявленням про Бога як надсвітову особистість, що вільно створює навколишній світ, дає поштовх для його руху, створює людину з її історією і т.п. У світоглядно-теоретичному плані центральна ідея К. про вольовий акт, що викликає буття з небуття, є спробою універсального, антропоморфно-ірраціонального зняття проблем саморозвитку світу та його спонтанно-індетерміністичних моментів. К. є характерним для всіх релігійних систем, але найбільш чітко прослідковується у монотеїстичних релігіях. Од серед. XIX ст. ідеї К. втрачають своє панівне знання у позарелігійній сфері. Нині класичний К. модернізується; з'явилися теорії творіння, яке "безперервно продовжується", "емерджентної еволюції" тощо.

КРЕМЕНЬ, Василь Григорович (1947, с. Любимове Сумської обл.) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1971). Докт. філософських наук (1991), проф., акад. НАНУ (2000), акад. АПНІ (1995). Од 1999 р. – міністр освіти і науки України, президент АПНІ (1997). Лауреат Міжнародної премії ім. Г. Сковороди (1997). Фахівець у галузі соціально-політичного розвитку суспільства. Автор близько 100 наукових праць.

Осн. тв.: "Україна і шлях до себе: Проблеми суспільної трансформації", у співавт. (1985); "Соціально-політична ситуація в Україні: поступ п'яти років" (1996); "Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду", у співавт. (1996).

КРИМСЬКИЙ, Агатангел Юхимович (1871, Володимир-Волинський – 1942) – вчений сходознавець (арабіст, іраніст, тюрколог), відомий фахівець-україніст, поет, прозаїк, поліглот, перекладач. Походив із родини вчителя міського училища Юхима Кримського. Предок роду Кримських був муллою в Криму і в 1696 р. внаслідок політичних колізій під тиском переслідувань бахчисарайського хана виїхав у Литовське князівство. К. навчався у колегії Павла Галагана (Київ), Лазаревському ін-ті східних мов (Моск-

ва), на історико-філологічному ф-ті Московського ун-ту. Був учнем відомих славістів і сходознавців – Житецького, Корша, Мілера, Гер'є, Фортунатова та ін. Іще в студентські роки плідно співпрацював з Франком, Павликом, Грінченком та ін. У 1896 – 1898 рр. перебував у відрядженні в Сирії та Лівані з метою вдосконалення арабськ. мови. У 1898 – 1918 рр. К. – проф. Лазаревського ін-ту східних мов, де викладав арабськ., перськ., турецьк. мови та літератури, історію мусульманського Сходу. Од 1918 р. – один із засновників і незмінний науковий секретар Української Академії наук; у новоствореній академії заснував секцію суспільних наук, кабінет арабо-іранської філології, гебраїстичну історико-археологічну комісію, комісію словника живої розмовної укр. мови та ін. У 30-ті рр. К. зазнав утисків і репресій, влітку 1941 р. був насильно евакуйований і помер у шпиталі поблизу Кокчетава (Казахстан). К. – засновник школи укр. перекладу зі східних мов, а також орієнтального напряму в укр. літературі. Він є автором першого перекладу "Шах-наме" Фірдоусі на слов'янські мови (україномовна антологія з "Шах-наме" вийшла друком у Львові 1896 р. за сприяння Франка). Наукова спадщина вченого налічує близько 900 праць – монографій, статей, рецензій, досліджень.

Осн. тв.: "Нарис розвитку суфізму до кінця III ст. гіджри" (1895); "Історія персів, їх літератури та дервішської теософії" (1901 – 1914); "Мусульманство та його будучність" (1904); "Історія мусульманства: Нариси релігійного життя. Вахабіти. Бабізм. Бехаїтство" (1912); "Історія Туреччини" (1915); "Історія Персії та її письменства" (1923); "Хафіз та його пісні в його рідній Персії XIV ст. та в новій Європі" (1924); "Перський театр, звідки він узявся і як розвивався" (1925); "Джамі" (рукопис); "Хазари" (рукопис); "Нізамі та його сучасники" (1989); "Історія нової арабської літератури" та ін.

КРИМСЬКИЙ, Сергій Борисович (1930, Артемівськ) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1953). Докт. філософських наук (1976), проф. (1987). Від 1957 р. – співр. Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ, від 1989 р. – головн. наук. співр. від. логіки, методології та філософії науки. Член Нью-Йоркської академії наук (1995), заслужений діяч науки і техніки України (1996). Фахівець у галузі методології науки, культуролог. Вніс помітний внесок в розробку логіки наукового дослідження (60 – 70-ті рр.) і культурологічного підходу до з'ясування філософських проблем (від поч. 80-х рр.). К. розробляє принципи трансформації знання (динаміки теорій), прийоми інтерпретації (як операції зворотної абстракції), принципи узагальненої (некласичної) раціональності та розуміння, принципи духовності (зокрема "етичної гідності істини", "третьої правди", "інтелектуальної рішучості" та ін.), розвиває неоплатонічну концепцію вилучення архетипових (на зразок ейдосів *Платона*) структур буття, розуму та культури; виділяє архетипи укр. культури. Автор понад 200 наукових праць.

Осн. тв.: "Генезис форм та законів мислення" (1962); "Наукове знання і принципи його трансформації" (1974); "Світоглядні категорії в сучасному природознавстві", у співавт. (1983); "Григорій Сковорода", у співавт. (1984); "Епістемологія культури: Вступ до узагальненої теорії пізнання", у співавт. (1993); "Філософія як шлях людяності і надії" (2000).

КРИПКЕ, Сол Аарон (1940, шт. Омаха) – амер. логік, філософ. Навчався у Гарвардському, Оксфордському, Принстонському ун-тах. Представник аналітичної школи в філософії, прихильники якої намагаються уникати всього, що не може бути строго доведене. Цим пояснюється їх тяжіння до точних логічних методів. Серед наукових розробок К. значне місце посідає дослідження проблематики семантичних парадоксів. У 80-ті рр. в філософії розгорнулася дискусія навколо інтерпретації К. поглядів пізнього *Вітгенштайна* і т. зв. скептичного парадоксу, який ставить під сумнів сталість значення виразів, які ми застосовуємо. З точки зору К., реальним гарантом і єдиною умовою однозначного використання слів та знаків може бути тільки саме "лінгвістичне співтовариство", яке на підставі певних конвенцій встановлює правила використання мовних виразів, які наслідує у своїй практиці кому-

нікації індивід, що належить до цього співтовариства.

КРИТИЧНИЙ РАЦІОНАЛІЗМ – у широкому значенні – філософський напрям, що об'єднує різноманітні концепції нового типу раціоналізму, спільним для яких є підвищений рівень критичності. Представники К.р. відкидають принцип абсолютної підтверджуваності знань (вважають їх лише вірогідними), допускають взаємодоповнюваність та конкуренцію різних теорій та концепцій. Основоположник К.р. – *Поппер*. Серед його послідовників – Агассі, Уоткінс, *Лакатос, Альберт*, Топіч, Шпінер та ін. В історичній еволюції К.р. умовно вирізняють періоди "наївного фальсифікаціонізму", "онтологічної реформи", "зрілого фальсифікаціонізму", "ревізії ортодоксального попперіанства". Ініціатори К.р. вважають, що раціонально діє лише той дослідник, який, висуваючи сміливі наукові гіпотези, проекти, програми, сам піддає їх неупередженій фальсифікації, спростуванню з метою очищення їх від ірраціоналізму, суб'єктивізму, волюнтаризму. Більш пізні версії К.р. посилюються завдяки принципу "критики своїх власних основ". Безкомпромісний критицизм перетворюється на синонім справжньої раціональності, на етичну основу діяльності не тільки наукового, а й будь-якого іншого соціокультурного співтовариства (професійного, мовного і т.ін.). Умоглядна модель "великої науки" (тобто модель соціокультурної практики "відкритого співтовариства вчених", яка розгортається відповідно до згаданих критеріїв раціональності) постулюється як мегапарадигма демократичного устрою суспільства в цілому.

КРИТИЧНИЙ РЕАЛІЗМ – неоднорідна філософська течія, яка виникла у новоєвропейській культурі наприк. XIX ст. як наслідок альтернативних спроб "реалістського" переосмислення гносеології *Канта*. Філософія К.р. приділяє особливу увагу аналізу проблеми взаємозв'язку "об'єкт ↔ його гносеологічний образ". У трактовці цієї проблеми К.р. протиставляє себе не тільки "догматичному реалізмові", який бездоказово постулює об'єктивність зовнішнього світу, а й "наївному реалізмові", згідно з яким всі характеристики світу, які дані в нашому життєвому досвіді, адекватно і вичерпно повно передають об'єктивну реальність. Представники К.р. (Риль, Кюльпе, Бехер, Сет, Хікс, Дрейк, *Лавджой*, Пратт, Роджерс, *Сантаяна, Селларс* та ін.) переконані, що нашій свідомості не може бути дано нічого такого, що раніше не було утворено нею самою. Будь-який зміст людської свідомості вони розглядають як її результат, опосередкований складним пізнавальним процесом взаємодії суб'єкта та об'єкта. За К.р., хоч предметність і створюється самою свідомістю, проте знання має об'єктивні підстави. Онтологія К.р. неоднозначна. Вона припускає існування не тільки реалій предметного світу, а й ідеальних сутностей найрізноманітніших типів. Адекватність знання у філософії К.р. розуміється як відповідність цього знання об'єкту, котрий опосередковується ідеальними структурами і досвідними даними. Оскільки дані досвіду не можуть бути "схожими" на об'єкт, остільки репрезентації його у свідомості є не відображенням об'єкта, а його ієрогліфом. У сучасній філософії ключові ідеї К.р. відтворюються у модифікованому вигляді у деяких версіях наукового реалізму (напр., у концепції "радикального критичного реалізму" Мандельбаума).

В. Лук'янець

КРОКОВСЬКИЙ, Йоасаф (бл. 1648 – 1718) – укр. церковний діяч, філософ, богослов. Після закінчення студій у західних католицьких навчальних закладах повернувся до Києва, де 1683 р. став префектом і проф. риторики, філософії і теології КМА. Од 1690 р. – ігумен Миколо-Пустинного монастиря і ректор КМА, од 1697 р. – архімандрит Києво-Печерської лаври. 1708 р. обраний київським православним митрополитом. Підозрювався у симпатіях до Мазепи, був схоплений і змушений оголосити опальному гетьманові анафему. Пізніше К., запідозреного в справі царевича Олексія, викликали до Петербурга. По дорозі він помер у Твері за загадкових обставин. Збереглися його лекції з риторики (1683), філософії (1686 – 1687), богослов'я (1697), писані лат. мовою. У філософії К. розвивав традиції т. зв. другої схоластики, дотримуючись францисканської лінії, виробленої середньовічним філо-

софом *Дунсом Скотом*. Часто полемізував з томістською школою, але не виходив поза межі традиційної для XVII ст. західної академічної філософії. Проблему *універсалій* К. розв'язував у близькому до номіналізму дусі. Принципом індивідуації вважав форму, а у вирішенні проблеми співвідношення волі та інтелекту перевагу надавав волі. Цей своєрідний волюнтаризм К., сформувавшись під впливом філософської школи Дунса Скота, продовжував августинівську лінію у християнській філософії.

КРОНЕБЕРГ, Іван Якович (1788, Москва – 1838) – рос. і укр. філософ, літературознавець, латиніст, перекладач. Навчався в Гале (1800 – 1805) та в Ієнському ун-ті (1805 – 1806). Докт. філософії (1807). Від 1819 р. – у Харківському ун-ті: проф. класичної філософії, декан словесного ф-ту (1821, 1823 – 1826, 1831 – 1833), ректор (1833 – 1838). Перший шекспірознавець в Україні. Автор праць з естетики, історії літератури, класичної філології. Аналізував розвиток естетики у XVIII ст. (до *Шеллінга* включно). Тяжів до шеллінгіанства, був переконаним противником прагматики й утилітаризму. Намагався спростувати теорію наслідування в естетиці: митець не може і не повинен наслідувати природі, бо вона не поза ним, а в ньому.

Осн. тв.: "Афоризми" (1825); "Уривки" (1830 – 1831); "Історичний погляд на естетику" (1830); "Матеріали до історії естетики" (1831); "Про вчення словесності" (1835).

КРОЧЕ, Бенедетто (1866, Пескассеролі – 1952) – італ. філософ, історик, літературний критик. Завдяки впливові в інтелігентських колах перш. трет. XX ст. здобувся на прізвисько "світського папи". Наскрізна ідея філософської творчості К. спирається на тезу – "немає іншої реальності, окрім духа, й іншої філософії, крім філософії духа". Самоздійснення світового духа К. характеризує на засадах діалектики, з якої (дистанціюючись від *Гегеля*) вилучає тріадичність, синтез протилежностей і поступальність руху від нижчого до вищого. К. розумів рух духа як циклічний коловорот теоретичної та практичної форм (за примату останньої), у кожній з яких відбувається перехід від особливого до загального. У царині практики – це рух від економіки (сфера приватних інтересів) до етики (сфера загального інтересу); у теорії – від естетики (втілення духа в одиничному) до логіки (сфера всезагальності). Трактуючи дух як історичний за своєю суттю, К. розглядав філософію як філософію історії; історію – як шлях розуму та свободи; історичну науку – як невіддільну від філософії, позаяк історик завжди осягає минуле не безсторонньо, а крізь призму запитів і цінностей сучасності, виявляючи в окремому найзагальніше. Кожна індивідуальність (найвиразніше – акторська) є втіленням естетичного щаблю розвитку духа, а мова – це засіб естетичного самоздійснення.

Осн. тв.: "Живе і мертве в філософії Гегеля" (1907); "Філософія духа". У 4 т. (1902 – 1917); "Суть естетики" (1913); "Політика і мораль" (1922); "Моя філософія" (1949).

КСЕНОФАН і з Колофона (570 до н.е., Іонія – після 478 до н.е.) – давньогрецьк. мислитель, предтеча *елейської школи*. Після захоплення Іонії персами (540 до н.е.) емігрував до Італії, де близько 70 років жив у блуканнях. К. – перший критик еллінської культурної традиції: висміюючи узвичаєні і загальновизнані релігійні погляди, він спростовує антропоморфізм в уявленнях про богів, обстоює ідею єдиного всемогутнього Бога, позбавленого людиноподібних рис. (Він всеприсутній, усюди рівний Собі, нерухомий, незмінний, вічний.) Ознаки ксенофанівського розуміння Бога відбилися у Єдиному Парменіда. У філософії К. вперше віднаходимо принципове для елеатів розрізнення знання і гадки (опінії): "Ми нічого вірогідно не чуємо і не бачимо, а завжди лише гадаємо. Істину ж знає, мабуть, тільки Бог". К., фактично, сформулював проблему меж і вірогідності пізнання. У поваленні усталених культурних авторитетів (якот Гомер, *Гесіод*, узвичаєні погляди й уявлення) та в апелюванні до раціональної здатності мислення К. передує софістам. Античні скептики також вбачали у К. близькі їм мотиви.

КУАЙН, Віллард ван Орман (1908, Акрон, шт. Огайо – 1997) – амер. філософ. Навчався в Оксфордському й Гарвардсь-

кому ун-тах. Од 1946 р. – проф. Гарвардського ун-ту. Спеціалізувався у галузі філософії, онтології і методології логіки, філософії математики, логічного аналізу мов науки та природної розмовної мови. У працях з формальної логіки К. відстоював пріоритет екстенсіонального підходу перед інтенсіональним. У філософії математики розвивав оригінальну версію крайнього номіналізму. У філософії мови критикував лінгвістичний нативізм *Хомського*. К. широко використовував дані лінгвістики, антропології, бихевіористської психології. За К., мова – найважливіша форма людської поведінки, а наука – один із шляхів пристосування організму до навколишнього середовища. Контактуючи нетривалий час з *Віденським гуртком*, К. зазнав певного впливу прагматизму і логіцизму. Подоланню цього впливу присвячена його широковідома стаття "Дві догми емпіризму" (1951), у якій піддано критиці методологічну установку, що спонукає методолога розглядати ізольовані пропозиції, відволікаючись від їхньої ролі в контексті цілісної мовної системи чи теорії. На противагу позитивістському підходу, К. стверджував: процедурам верифікації в науці повинні піддаватися не окремі пропозиції або гіпотези наукової теорії, а вся система взаємозалежних пропозицій цієї теорії. Кваліфікуючи свою власну позицію як натуралізм (або як науковий реалізм), К. не проводив чіткої розмежувальної лінії між філософією і природознавством: філософія відрізняється від природознавства лише тим, що спирається на такі основоположення і принципи, котрі мають дещо більший ступінь загальності й універсальності. Згідно з К., будь-яка "концептуальна схема" теорії характеризується певними онтологічними характеристиками; факт переваги однієї з багатьох онтологій над іншими обумовлюється цілковито прагматичними мотивами. Онтологічна проблематика тісно пов'язана у К. з питанням про переклад у системі природних або штучних мов. Обґрунтовується принципова невизначеність "радикального перекладу". За підставу береться те, що пропозиції будь-якої мови здатні позначати найрізноманітніші об'єкти і семантичні ситуації, а способи референції таких пропозицій – завжди "непрозорі" та неоднозначні.

Осн. тв.: "Система логістики" (1934); "Математична логіка" (1940); "Елементарна логіка" (1941); "З логічної точки зору" (1953); "Слово: об'єкт" (1960); Філософія логіки" (1970).

КУЗАНСЬКИЙ, Ніколай (справжнє прізв. Кребс) (1401, Куза на Мозелі – 1464) – нім. філософ, теолог, вчений. Навчався у Гайдельберзькому, Падуанському і Кельнському ун-тах. Од 1448 р. кардинал римо-католицької церкви, відомий релігійний діяч. Займався також дослідженнями у галузі математики, астрономії, географії тощо. Філософія К. формувалася на межі Середньовіччя і доби Гуманізму, зазнала впливу античного і християнського доробку, філософії піфагореїзму, платонізму, неоплатонізму і аристотелізму як античної, так і християнської доби. Як у християнського філософа, Бог у центрі уваги К., проте не стільки сам по собі – нескінченність, недоступна для пізнання, – скільки у співвідношенні зі створеним ним світом. Якщо Бог у К. – це "абсолютний максимум", то світ – це "відносний максимум". Останній не має якогось визначеного центру та просторових меж; планета Земля також не є певним чином локалізована і помірно рухається у безмежжі простору. У розумінні Бога К. яскраво виявився один із провідних принципів його філософії – принцип збігу протилежностей (лат. coincidentia oppositorum), а саме: Бог є трансцендентним щодо світу (*універсуму*) й одночасно іманентним, присутнім у кожній його частині, нехай щонайменшій. Нескінченність у К. постає як Вічність, або максимальна присутність, тобто Безначальний початок – Бог-Отець. Вічність, як прояв нескінченності, фіксує рівність самій собі. Проте "Рівність" уже покладає "своє інше" Отця, тобто Бога-Сина. Їхню єдність символізує Святий Дух. Апофатична нескінченність перетворюється на продуктивну Божественність Трійці. Для конкретизації думки – яким чином світ залучається до буття, К. важливі два принципи: 1) обмеження "абсолютного максимуму"; 2) розгортання Бога у світ і згортання, або повернення усіх речей у Божественне лоно. Розгортання є початком розмежування максимуму і мінімуму, які в *Абсолюті* втратили свій сенс, але у скінченному світі його отримують.

Так єдність розгортається у кількість; спокій – у рух; вічність – у час; тотожність – у відмінність; рівність – у нерівність тощо. Людина, за К., – це мікрокосм, подібний до макрокосму, в якому здійснюється єдність божественного і природного. Назва основного твору "De docta ignorantia" ("Про вчене незнання") розкриває основну пізнавальну ідею творчості К., яка полягає назагал у тому, що найвища мудрість – це визнання власної пізнавальної неспроможності. Проте це не відмова від раціоналізму, а його відкриття на рівні металогіки. Зіставлення можливостей скінченного розуму веде від об'єкта до об'єкта, встановлюючи їх подібність, але воно нездатне цілковито відтворити картину світобудови, тому зупиняється перед нескінченністю (розум так наближається до істини, як вписаний багатокутник до кола). Те, що несила осягнути "розуму", здолає "інтелект", що підносить людину до божественного рівня – інтелектуального споглядання, в якому ототожнюються протилежності. Цьому має відповідати стан людської душі: віра керує розумом, а розум поширює віру; інтелектуальне пізнання є розгортанням віри.

Осн. тв.: "Про вчене незнання" (1440); "Про втаємниченого Бога" (1444); "Апологія вченого незнання" (1449); "Візія Бога" (1453); "Про злагоду віри" (1453) та ін.

КУЗНЕЦОВ, Володимир Іванович (1946, Відень) – укр. філософ. Докт. філософських наук (1988), проф. (1991). Ст. наук. співр. (1982), гол. наук. співр. Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ, проф. Київського ун-ту права. Коло наукових інтересів: проблеми філософії фізики, світоглядних аспектів сучасної науки, методології науки, теорії понять та філософії права. Стажувався, займався науковими дослідженнями та читав лекції у Великій Британії, Німеччині, Норвегії та США. Співредактор спецвипуску ж. "Synthese" (США) "Логіка і філософія науки в Україні". Член Асоціації філософії науки США (PSA). Автор понад 220 праць, частина з яких надрукована в Австрії, Великій Британії, Голландії, Іспанії, Італії, Німеччині, США, Росії, Польщі, Швеції та Франції.

Осн. тв.: "Проблема універсалій у фізичному пізнанні" (1987); "Вступ до сучасної точної методології науки", у співавт. (1994); "Поняття і його структури: Методологічний аналіз" (1997); "On the Triplet Frame for Concept Analysis (Про триплетний фрейм для аналізу понять)" (1999).

КУЛІШ, Пантелеймон Олександрович (1819, побл. містечка Вороніж, Чернігівщина – 1897) – укр. культурний та суспільний діяч, історик, літератор, етнограф. Закінчив місцеву гімназію (1839), деякий час вчився на історико-філологічному від. та юридичному ф-ті Київського ун-ту. Од 1841 р. викладав рос. словесність та історію в навчальних закладах Луцька, Києва, Рівного, Петербурга. К. – один із головних розробників ідеології Кирило-Мефодіївського братства. Хоч до організації братства К. не був причетним безпосередньо, його заарештували і вислали до Тули із забороною писати і друкуватися (заборона була скасована у 1856 р.). У 1861 – 1862 рр. К. разом з Білозерським та *Костомаровим* організував і редагував перший загальноукр. ж. "Основа"; у 1867 – 1870 рр. керував львівським народовським ж. "Правда" (разом з Вахняним). Основою історичних, літературно-естетичних та філософських поглядів К. був ідеалістичний романтичний світогляд, який згодом зазнав еволюції, головним чином у галузі історії, через перехід до оцінки історичної ролі укр. козаччини та гайдамацького руху як руйнівних історичних сил. К. протиставляв впорядковане станово-класове укр. суспільство нерегульованій козацькій вольниці. Слово Боже, за К., є внутрішньою ідеальною суттю історії; воно проявляється у народних ідеалах, що втілюються у культурних та цивілізаційних здобутках. Освіта і культурний поступ мають протистояти темним стихійним силам руйнування. Антитеза внутрішнього, духовного, Божого та зовнішнього визначає структуру і спрямування мислення К. Внутрішнє виявляє себе у гармонії природи, у поезії, яка здатна безпосередньо висловити "правду серця" (на відміну від раціональної істини), у народних ідеалах, що зберігають Слово Боже. Зрештою консервативна тенденція приводить К. до романтизації минулого ("хутора") як антипода бездуховній урбанізації і цивілізації.

Осн. тв.: "Чорна рада" (1857); "Нотатки про Південну Русь". У 2 т. (1856 –

1857); "Історія возз'єднання Руси". У 2 т. (1874 – 1877); "Мальована Гайдамаччина" (1876); "Козаки стосовно держави і суспільства" (1877); "Хутірська філософія та відсторонення від світу поезії" (1879).

КУЛТАЄВА, Марія Дмитрівна (1947, Харків) – укр. філософ. Закінчила ф-т романо-германської філології ХДУ (1970). Докт. філософських наук (1991). Проф. (1993). Зав. кафедрою філософії у Харківському педагогічному ун-ті. Працювала на посадах проф. у Магдебурзькій вищій педагогічній школі (Німеччина) та Гданському ун-ті (Польща). Коло наукових інтересів: сучасна західна філософія, філософія освіти і виховання, філософія політики. Автор понад 80 наукових праць, займається перекладацькою та літературно-філософською діяльністю.

Осн. тв.: "Філософсько-педагогічні тенденції в сучасному ідеалізмі" (1988); "Інтерпретації проблем молоді: Західні концепції і варіанти", у співавт. (1989); "Про політичну антропологію посткомуністичного світу" (2000).

КУЛЬТ РЕЛІГІЙНИЙ (від лат. cultus – поклоніння) – вид релігійної діяльності, сукупність певних дій, обрядів, предметів і символів, що виникли на підставі віри людей в існування надприродних сил і можливість впливу на останніх. К. р. спрямований на задоволення релігійних потреб віруючих, оживлювання релігійної свідомості. К.р., як правило, етноконфесійно зорієнтовується, апробовується у релігійній практиці і при потребі змінюється. У деяких конфесіях, завдяки високому розвитку церковного мистецтва, може задовольняти й естетичні потреби людей. Конкретний зміст і сенс К. р. визначаються віровченням конфесії. Розрізняють два види К. р. – магія (чаклунство) та умилостивлювальний (пропіціальний).

КУЛЬТУРА (від лат. cultura – обробіток, розвиток, виховання, освіта, шанування) – 1) Історично вихідне значення – обробіток і догляд за землею. 2) Догляд, поліпшення, ушляхетнювання тілесно-душевно-духовних сил, схильностей і здібностей людини, а отже – і ступінь їх розвитку; відповідно розрізняють К. тіла, К. душі і духовну К. (вже од Цицерона йдеться про філософію як К. духу). 3) Сукупність способів і прийомів організації, реалізації та поступу людської життєдіяльності, способів людського буття. 4) Сукупність матеріальних і духовних надбань на певному історичному рівні розвитку суспільства і людини, які втілені в результатах продуктивної діяльності. 5) Локалізоване у просторі та часі соціально-історичне утворення, що специфікується або за історичними типами, або за етнічними, континентальними чи регіональними характеристиками суспільства. В найширшому значенні, зафіксованому ще *Віко*, К. – це те, що твориться людиною, на відміну від того, що твориться природою. Од XVIII ст. започатковується як розбіжність між К. натуралістичною (коли її витоки вбачаються в незайманій природі людини) та ідеалістичною (К. – це, головним чином, досягнення довершеного морального стану), так і протиставлення К. (як осердя духовних цінностей, зусиль, пов'язаних з внутрішнім вдосконаленням особи) – цивілізації (як чомусь зовнішньому щодо людини, спрямованому на покращення соціального устрою, еволюційний континуальний розвиток суспільства на засадах "розуму" до інтегрального універсалізму). З друг. пол. XIX ст. формується некласичний підхід до К., утверджується ідея її дисконтинуальності (*Данилевський, Шпенглер, Тойнбі*, Нортроп, Шубарт), відбувається онтологічний поворот в розумінні К. (*філософія життя, феноменологія, екзистенціалізм, антропологія філософська*). В результаті планетарний культурно-історичний процес постає вже не як монолітно-єдина лінія неухильного сходження, а як поліцентричне і багатолінійне утворення, як сукупність співіснуючих і наступних одна щодо одної К. монадної природи. К. розглядається не лише як певний спосіб і взірець життя, а передусім як особлива реальність, буттєвий вимір унікальності існування різномасштабних індивідів історії – осіб, племен, спільнот, націй, цивілізацій, суспільств тощо. За такого – позбавленого просвітницьких ілюзій, сповненого переживанням історичних екстремумів, трагізмів і втрат – розуміння К. принципово інакше постає співвідношення К. і цивілізації. К. розглядається як синонім локальної

цивілізації (напр., у Тойнбі), або ж цивілізація – як пізній етап існування К. – етап її творчого і водночас виснажливого плодоношення (*Данилевський*), а чи застигання і вмирання (*Шпенглер*). Нині поряд з традиційними проблемами культурології – про співвідношення природи та К., сутність К., зв'язок К. між собою та з цивілізацією тощо дедалі актуальнішими стають проблеми онтології К., безконфліктного діалогу К., співвідношення масової та елітарної К., соціального і культурного поступу, загальнолюдського, особливого і унікального в розвитку К., К. та контркультури тощо. Розглядаючи екзистенційно-антропологічні підвалини К., можна визначити її як процес та результат об'єктивації особистісної основи людини задля досягнення внутрішньо-духовної комунікації. К. постає як символічно-комунікативне оформлення особистості у стихії часу. При цьому К. може бути прив'язана до свого часу, а може виходити за його межі, у той екзистенційно-антропологічний простір, що з'єднує різні часи. Такий вихід є виявленням геніальності у К.; у сприйнятті й творенні К. він є результатом граничного напруження людини, її граничного буття. При цьому в К. відбувається зняття граничного напруження, яке виявляється в станах туги, жаху, відчаю, катарсичного переживання.

І. Бойченко, Н. Хамітов

КУЛЬТУРА АНТИЧНОСТІ – культура стародавніх Греції та Риму, локалізована в часовому проміжку од VII ст. до н. е. по IV ст. н.е. Єдність античної культури забезпечена не лише її належністю до греко-римського світу, а й передусім єдиним світоглядним ґрунтом; сформовані ним архетипи світосприйняття, світовідчуття й світобачення задають способи й форми культурної творчості. Головними архетипами культуротворчої дії та її втілених результатів є сприйняття світу як єдиноцільного *Космосу*, наголос на обов'язковому тілесному бутті форми й оформленості тілесного буття, тяжіння до гармонійних, завершених і довершених форм, поєднане з пластичністю зображуваного. У класичний період притаманне всій К.а. ствердження онтологічної легітимності одиничного буття, чиє перебування у світі є природною даністю й відтак не забарвлене в негативні емоційні тони, не сягає, проте, рівня його індивідуалізації. Вияв останньої відбувається в елліністичній культурі раннього періоду. Римська культура часів імперії, хоч і продовжує розвиватися під значним впливом грецької і носить похідний від неї характер, зазнавши впливу також східних культур, здебільшого тяжіє до функціоналізму, декоративності й утилітарності. У пізньоеллінську добу відбувається зустріч і взаємопроникнення античної та християнської культур.

Т. Метельова

КУЛЬТУРА НАЦІОНАЛЬНА – сукупність притаманних представникам даної нації ціннісно насичених форм і виявів життя. Формується на основі культури одного або кількох етносів. Відповідно за своїм походженням вирізняється моноетнічна та поліетнічна К.н. В останньому випадку формування спільного культурного простору є обов'язковим складником процесу націотворення. Основу, що його уможливлює, становить розвиток виробничих, економічних стосунків між етносами, з яких витворюється нація. Якщо виникнення, розвиток і зміцнення економічних зв'язків становлять необхідну, але недостатню умову для існування нації, то витворення єдиного ціннісного, етико-естетичного ґрунту духовного життя спільноти є показником зрілості нації і чинником, що гарантує її життєздатність. Економічні стосунки, завдяки яким конгломерат етносів перетворюється на цілісний соціальний організм, актуалізують міжетнічні культурні зв'язки й полегшують випрацювання й усвідомлення духовно-культурної єдності нації. К.н. – явище історично молоде. Виникаючи тоді, коли народжується її суб'єкт і носій – нація, тобто на початках індустріальної епохи (XVII – XIX ст.), К.н. більшою мірою виявляє себе у формах духовного життя (художньої творчості, релігії тощо), оскільки цивілізаційні вияви існування соціуму, пов'язані з діяльністю, спрямованою на продукування матеріальних благ, з техніко-технологічними процесами, набувають уніфікованого вигляду. Через це виникнення феномена К.н. породжує проблему нетотожності культури й цивілізації взагалі (див. *Шпенглер*) та

веде до розуміння культури як прояву передусім духовно-творчого життя особи й спільноти.

КУЛЬТУРА НОВОГО ЧАСУ – європейська культура друг. пол. XV – перш. пол. XIX ст., для якої характерними є впевненість у можливості організації світу на раціональних засадах, заклик до його поліпшення й орієнтація на гіперактивність особистості. Визначальними рисами культуротворчості К.н.ч. є увага до окремих речей, явищ, що існують самі по собі, об'єктивно. К.н.ч. пройшла шлях од відтворення об'єктивності предметів і стосунків у їхній зразково-ейдетичній формі (класицизм) через естетизацію тілесності, поєднану зі спробами відтворення внутрішнього світу людини (*бароко*) та домінанту особистісного складника над реальністю (*романтизм*) до намагання відтворити світ у його природній визначеності або повноті зображення зовнішнього й внутрішнього, типового й індивідуалізованого (*реалізм*).

Т. Метельова

КУЛЬТУРА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ – сукупність генетично спорідненого розмаїття культурних форм європейського світу IV – XIII ст., засадничим для яких є християнський світогляд. У широкому сенсі до К.с., крім європейської, можна віднести й інші за витоками, генетично розпорошені східні культури, поєднані як тими самими часовими рамками, так і спільністю або подібністю світоглядних архетипів. До архетипів К.с. належать: протиставлення духовного й тілесного, форми та втілення з віднесенням перших до позитивного оцінкового полюсу; домінанта загального над індивідуальним (яка в деяких локальних культурах – у Європі в романський період, у Сасанідському Ірані, у Кушанській Індії тощо – обертається на естетизацію масивності й гігантоманію); морально-етична конструкція простору й часу за принципової відмови від реалістичних зображувальних прийомів і засобів. Істотною відмінністю між європейською та східними К. с. є не лише збереження на європейських культурних обширах успадкованого з часів Античності архетипу значущості індивідного, а й моральної легітимації його у християнстві. Натомість східні культури за всієї відмінності їх між собою спільні в проведенні принципу цілковитого панування загального й позбавленні індивідуальності права на значущість.

Т. Метельова

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ – поняття філософії культури та етики, що окреслює норми й принципи продуктивного спілкування та їх реалізацію у бутті особистості чи суспільства. Кожна національна культура має свою специфічну К.с., проте К.с. має й універсальну ознаку – толерантність, яка стає досить актуальною на межі XX – XXI ст. Зовнішнім виявом К.с. є *етикет*, що являє собою сукупність правил взаємин між людьми в стандартних, буденних та святкових ситуаціях, які дають можливість комфортного спілкування, організують та спрощують стосунки між людьми. Внутрішнім виявом К.с. є світоглядна толерантність, яка означає здатність до неупередженого сприйняття цінностей та архетипів іншої культури, спрямованість на *діалог* та взаємну актуалізацію. Важливою умовою реалізації К.с. особистості є наявність елементарних знань у галузі психології (типи темпераменту, характеру тощо).

Н. Хамітов

КУЛЬТУРНА АНТРОПОЛОГІЯ – тематичний підрозділ сучасної філософської антропології, що розглядає творчу природу людини, яка одночасно визначається як творець і творіння культури. К.а. в її європейському варіанті є насамперед антропологією об'єктивного духу, що формує людину, забезпечує функціювання механізмів соціокультурного успадкування через традицію, яка визначається як "духовна матір людства" (*Ландман*). Важливою проблемою К.а. є взаємозв'язок людини і навколишнього середовища, де безпосередньо розгортається її творча діяльність, певні духовні ландшафти (за Ротхакером). Основою і запорукою необмежених можливостей людської креативності, на думку представників К.а., виступає людська недосконалість, яку компенсують творіння культури, а також свобода – універсальна передумова всякої творчості і збереження її результатів у формі культурного плюралізму. Амер. К.а. (Малиновський, Боас, Мід, Бенедикт) концент-

рує свої зусилля на аналізі конкретних культур, а також узагальненні етнографічних даних з метою виявлення культурних феноменів і стійких формотворень, а також структур, що відповідають людській природі та пояснюються через її властивості.

М. Култаєва

КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ – загальнозначущі принципи, що становлять основу даної *культури*, відіграють конститутивну роль щодо неї і визначають спрямованість діяльності її представників, мотивацію їхніх учинків. К.ц. утворюють своєрідну систему етико-естетичних координат, архетипову для даного суспільства. На відміну від матеріальних (цивілізаційних) цінностей, що створюються в процесі виробництва, К.ц. продукуються й репродукуються у творчості й *учинку*, своєю чергою передуючи їм як певні вимоги, звернені до волі. Виникнення та існування К.ц. принципово не піддаються алгоритмізаціїї. Уперше до поняття *цінностей* звертається *Кант*, розрізнюючи сферу природного буття, підпорядкованого необхідності, й царину моральності, або свободи. У подальшому концепцію цінностей розвинуто у вченнях Лотце та неокантіанців. Власне культурного сенсу поняття цінностей набуває у філософії *Віндельбанда*; цінності тут виступають основою всіх функцій культури й умовою будь-якого здійснення певної одиничної цінності. Найвищі цінності, за Віндельбандом, – істина, благо, краса й святість – визначають загальний характер людської діяльності, чим остання й відрізняється від природних процесів. Як і Лотце, Віндельбанд наголошує на трансцендентальній природі цінностей: вони не існуть, а значать. Цінності "вмонтовано" в структуру свідомості. Інший представник баденської школи *Рикерт*, як і представники *Марбурзької школи* (*Коген*, Мюнстенберг), пов'язує існування К.ц. з волею. Трансцендентні за своєю природою К.ц. набувають іманентного характеру через їх вольове прийняття, перетворюючись на норми. Натомість *Вундт*, Йодль, Паульсен убачали джерело К.ц. у почутті, що приводило до висновку про їхній історичний характер. *Брентано* психологізує зміст цінностей і вважає основою їх формування позитивні та негативні емоційні акції – любов і ненависть, що є і не свідомими і не вольовими. Цю позицію до певної міри поділяє й *Шелер*: емоційні й апріорні за своїм походженням цінності не витворюються й не пізнаються, а розпізнаються за рангами через інтенціональну акцію уподобання. Ранг цінності тим вище, чим менше вона причетна до матеріального світу, чим більше її духовно-сакральне навантаження. У межах *екзистенціалізму* проблема цінностей окремо практично не розглядається. Зокрема, вона зникає у філософії *Гайдеггера*. У *Сартра* К.ц. виступають як породжені свідомістю і волею особистості. Неопозитивізм в особі *Вітгенштайна* цікавиться виключно лінгвістичним аспектом ціннісної свідомості. Подібне ставлення до проблеми К.ц. притаманне й постструктуралізму. *Деррида* закликає до свідомої відмови від її розгляду, оскільки сама ціннісна проблематика є породженням фонологоцентристського ладу європейської думки.

Т. Метельова

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ ТИП – запроваджене *Данилевським* поняття для позначення локалізованих в історичному часі та просторі великих соціокультурних формувань, що в своїй сукупності утворюють всесвітню історію. У своєму розвитку кожен з основних К.-і.т. звершує своє життєве коло, пройшовши три періоди: етнографічний, державотворчий, цивілізаційний. Етнографічний, найтриваліший, період – це час трансформування етносу в суб'єкт культурно-історичної творчості, формування його неповторного духовного характеру, збирання ресурсів і сил для майбутньої конструктивної історичної діяльності; державотворчий – період становлення властивої відповідному К.-і.т. державності, конституювання етносу як нації і закладання основ самосвідомості народу (народів), що є суб'єктом даного К.-і.т.; цивілізаційний період – стадія досягнення й існування К.-і.т. як цивілізації, відносно короткий і бурхливий час розкриття начал, закладених в особливостях духовного габітусу народів, що утворюють певний К.-і.т., під впливом своєрідних зовнішніх умов і разом з тим – період розтрати, хай і корисної, творчої і результативної. У сучасній історичній науці поняття К.-і.т. увійшло в

досить широкий вжиток і використовується в дослідженнях своєрідності та взаємодій локальних історичних культур і цивілізацій, хоч і без тих завищених оцінок (зокрема, щодо слов'янського К.-і.т.), з яким було пов'язане його запровадження.

КУЛЬТУРОЛОГІЯ – гуманітарна наука, що вивчає внутрішні закономірності та структури культури в її конкретно-історичних та регіонально-локальних проявах; конкретні цінності, певні результати культурної діяльності у динаміці, форми зв'язку та механізми трансляції культурного досвіду. Термін "К." був запропонований амер. дослідником Уайтом у кн. "Наука про культуру" (1949). Його впровадження було викликане потребою у систематизованому викладі багатоманітності і різноякісності культурних явищ, що були накопичені в різних галузях суспільного та гуманітарного знання, у виявленні загальнозначущого, закономірного та типологічного чинників у культурному різноманітті людського буття. Предметом К. є генеза, функціювання та розвиток культури як специфічно людського способу буття, в історичних результатах якого віддзеркалюється спосіб мислення, життя, діяльності культурно-історичних суб'єктів; дослідження ментальності, традиційних та чинних культурних парадигм, а також рушійних сил і принципів духовної регуляції (культурні взірці) у напрямі до нового розгортання творчих можливостей людини в різних культурно-історичних світах.

Л. Шинкаренко

КУЛЬЧИЦЬКИЙ, Олександр Шумило фон (1895, с. Скалат Тернопільської обл. – 1980) – укр. філософ, автор численних праць зі світоглядової, гносеологічної та психологічної проблематики, публікацій з етнології, педагогіки, літературознавства, германістики. Вивчав філософію, психологію та германістику у Львівському ун-ті та Сорбонні. У 1930 р. захистив дис. "Релігія у вченні Ренана", у 1930 – 1932 рр. спеціалізувався з педагогіки у Краківському ун-ті, 1940 р. вимушено емігрував. Згодом працював в Ін-ті психології і психотерапії Мюнхена. Од 1945 р. – проф. психології, згодом філософії Українського Вільного ун-ту. Од 1951 р. проживав у Парижі (член управи Наукового товариства ім. Шевченка). Теоретичні засади досліджень К. формувалися під впливом структурної психології, філософії *Шелера, Бергсона, Гартмана,* Муньє, особливо – *Канта* й *Сковороди*. Пошуки філософської концепції людини приводять К. до переконання, що адекватним методом осягнення людської суті є персоналізм; з огляду на це, К. є автором оригінальної концепції укр. персоналізму. Поєднуючи геопсихічні, расово-психічні, соціопсихічні, культурно-психічні чинники формування українства, особливо під кутом зору глибинної психології, К. розробляє філософсько-антропологічну характерологію укр. людини. Він акцентує на відносній перевазі емоційної, "ендотимної" підвалини та кордоцентризму над екстравертними виявами персональної надбудови. Відіграючи позитивну роль у внутрішньому збагаченні людини, ця тенденція водночас пов'язана зі слабкістю вольового начала. Однак, враховуючи відносну піддатливість колективної підсвідомості укр. людини, К. обстоює постулат щодо можливості внутрішніх психічних змін, пов'язаних з перебудовою політичних та історичних обставин у бік стимуляції та зміцнення раціонально-активних світоглядних настанов. Пізно виступивши на арену світової історії, укр. людина має, на думку К., кращі дані оминути помилки Заходу та оптимально завершити синтез різних психічних шарів і смуг. Тяжіння до світоглядової центрації предмета філософії та до персоналізму дозволяє твердити про певну подібність філософських уподобань К. та світоглядово-антропологічних тенденцій, започаткованих вітчизняними філософами-шістдесятниками.

Осн. тв.: "Вступ до філософії" (1946); "Нарис структурної психології" (1949); "Основи філософії і філософічних наук" (1949); "Введення у філософічну антропологію" (1973); "Український персоналізм. Філософська й етнопсихологічна синтеза" (1985).

КУЛЯБКА, Сильвестр (світське ім'я Симеон) (1704, Лубни, Полтавщина – 1761) – укр. церковний і освітній діяч, філософ, онук укр. гетьмана Данила Апостола. Освіту здобув у КМА (1726). Був викладачем КМА, її префектом, а в 1740 – 1745 рр. – її ректором. У 1745 р. виїхав

до Санкт-Петербурга, де згодом став єпископом Петербурзьким. Філософські курси, читані К. в КМА впродовж 1735 – 1736 та 1737 – 1739 рр., складаються з діалектики, логіки, фізики, метафізики й етики, репрезентуючи один із варіантів могилянської барокової схоластики, на якій позначився вплив ідей західноєвропейської філософії. Значний інтерес являє собою етичний курс К. Виходячи з властивого бароковій добі розуміння людини як єдності протилежних природ, що спричиняють її внутрішні конфлікти, К. вважав завданням етики допомогти людині знайти розумний компроміс між прагненням її духу і потребами тіла, між її приватними інтересами і необхідністю виконувати свої громадянські обов'язки. Щастя він також розумів як досягнення стану внутрішнього бачення, завдяки якому Бог відкриває людині істину. Важливого значення К. надає проблемі взаємодії інтелекту і волі, яку він розв'язує, виходячи з поширеної в могилянських філософських колах концепції етичного інтелектуалізму. Етичний трактат К. містить також розділ про право і закони. Право він поділяє на природне й довільне, а останнє – на божественне й людське. В людському праві виокремлює церковне й громадське право. Розуміння К. природного права ґрунтується на властивому новітній філософії понятті вроджених особистих свобод і на інтерпретації держави як людського утворення, продукту добровільної угоди правоспроможних за своєю природою індивідів.

КУМУЛЯТИВІЗМ (лат. cumulatio, від cumulo – згрібаю, нагромаджую) – течія в філософії науки, яка визначає розвиток науки як процес нагромадження позитивного знання, додавання все нових знань до тих, що були одержані досі. Погляд на розвиток знання як просте зростання й накопичення можна вважати традиційним і загальновизнаним ледь чи не до відомої революції в фізиці кін. XIX – поч. XX ст. Позицій К. дотримувалися як історики природознавства, так і самі природознавці. Тільки різкі зміни в сфері спочатку фізичного, а потім і інших галузей знання в XX ст. дали підстави для критичного відношення до К. Але й за цих обставин значна частина природознавців і на поч. XX ст. все ще утримувалася на його позиціях. Нищівного удару К. було завдано з боку історичної школи в філософії науки.

Ф. Канак

КУН, Томас Семюел (1922, Цинциннаті – 1996) – амер. історик і філософ науки. Створив історіографічну концепцію науки, спираючись на оригінальну інтерпретацію поняття "парадигма", зокрема тезу про несумірність парадигм. Історична еволюція науки, за К., – це багатовіковий процес протиборства різних наукових колективів, в якому особливу роль відіграє чергування двох різних періодів. Перший – період "нормальної науки", коли панівна у науковому співтоваристві модель постановки й рішення проблем, тобто "парадигма", не викликає ні у кого серйозних заперечень і забезпечує існування наукової традиції. Другий – період "наукової революції", коли загальна довіра до парадигми зникає, загострюється суперництво між конкуруючими парадигмами, окреслюється перехід до нового періоду "нормальної науки". Кунівська "парадигма" мінлива й функціонально залежна від особливостей панівної у дану епоху практики наукового співтовариства. Тому демаркація (тобто розмежування раціональної науки і нераціональних форм інтелектуальної діяльності), здійснювана нею, не є остаточною. Кожна нова парадигма здійснює подібну демаркацію по- своєму. Викриваючи метафізичні догми емпірицистського фундаменталізму, К. обґрунтовує тезу про те, що не існує фактів, які не залежали б від парадигм. Приймаючи ту чи іншу парадигму, творці науки тим самим прирікають себе дивитися на світ крізь її призму. Не тільки факти контролюють теорію, а й теорія вирішує, які саме фрагменти осмисленого досвіду можна вважати науковими фактами. З подібного розуміння співвідношення "факти ⟷ теорія" якраз і випливає кунівська теза про "несумірність" наукових парадигм. За всіх недоліків історіографічної концепції К. вона відіграла важливу роль у подоланні антиісторицистських версій логіко-нормативістської методології науки.

Осн. тв.: "Коперниканська революція" (1957); "Структура наукових революцій" (1962).

КУНДАЛІНІ – в інд. релігійно-філософських системах – життєва енергія, кот-

ра забезпечує фізичне існування організму, є енергетичним еквівалентом інстинкту самозбереження і зосереджена у найнижчому за ієрархією енергетичному центрі людини – чакрі муладхарі. На рівні людського мікрокосмосу К. є проявом жіночої космічної енергії Шакті, яка має найнижчу за інтенсивністю вібрацію у космічній ієрархії, підпорядкована енергетичним вібраціям вищих рівнів і є основною креативною силою у створенні фізичного космосу. Вчення про енергію К. займає значне місце в сучасних містичних, окультних, теософських вченнях (див. *Ауробіндо Гош*).

Я. Любивий

КУРБСЬКИЙ, Андрій (бл. 1528 – 1583) – письменник і мислитель, рос. князь, московський боярин. Ставши в опозицію до Івана Грозного, 1563 р. був змушений покинути Москву та емігрувати до Литовсько-Руської держави. Певний час проживав при дворі князя Острозького. Польський король Жигмонт II подарував йому маєтки на Волині (Ковель) та Литві. К. мав певний вплив на Острозького в церковних справах. Співпрацював із Замойською академією, з Острозьким культурно-освітнім осередком. Зробив низку перекладів з латини на церковносл. мову, використовуючи елементи старої укр. мови. Відомий його переклад-переробка трактату з логіки Спангенберга, що був виданий у XVI ст. Метою цієї праці було навчити учнів правильно будувати силогізми, щоб з допомогою засобів формальної логіки успішно вести полеміку з католиками і реформаторами. У трактаті аналізуються фігури й модуси силогізмів. Цей посібник з логіки мав важливе значення з огляду на розвиток культури дискурсивного мислення в Україні кін. XVI ст.

Осн. тв.: "Трактат із логіки Й. Спангенберга в перекладі А.М. Курбського" (1988).

КУЦЕНКО, Володимир Ілліч (1921, с. Благодатне Дніпропетровської обл. – 1998) – укр. філософ. Закінчив історичний ф-т Київського ун-ту ім. Т. Шевченка (1948), Академію суспільних наук при ЦК КПРС (1953). Докт. філософських наук (1972), проф. (1972); чл.-кор. НАНУ (1976), акад. НАНУ (1985). В 1970 – 1989 рр. – зав. від. Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ; в 1972 – 1978 рр. – головний редактор ж. "Філософська думка". Сфера наукових інтересів – проблеми соціального детермінізму, теорії і методології соціального пізнання, передбачення, управління. Ініціатор і керівник (1972 – 1989) науково-дослідницької програми, присвяченої розробці соціальної філософії як теорії соціального пізнання та дії, до виконання якої були залучені, крім укр. вчених, філософи з Росії, Німеччини, Болгарії.

Осн. тв.: "Передбачення і життя" (1966); "Про наукове управління творчим процесом" (1971); "Соціальне завдання як категорія історичного матеріалізму" (1972); "Суспільна проблема: генезис і рішення: Методологічний аналіз" (1984).

КУШАКОВ, Юрій В'ячеславович (1946, Бобруйськ) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1970). Докт. філософських наук (1983), проф. (1986). У 1983 – 1995 рр. – зав. кафедрою історії філософії КНУ ім. Т. Шевченка, нині – проф. цієї кафедри. Фахівець у галузі історії філософії, зокрема нім. класичної філософії. Автор понад 50 наукових праць.

Осн. тв.: "Історико-філософська концепція Фоєрбаха" (1981); "Від розсудку до розуму", у співавт. (1991); "Історія філософії і культура", у співавт. (1991); "Чи є вихід із кризи, або як нам бути з марксизмом" (1995).

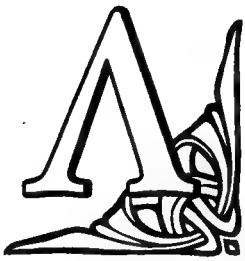

ЛАВДЖОЙ, Артур Онкен (1873, Берлін – 1962) – амер. філософ. Освіту отримав у Каліфорнійському та Гарвардському ун-тах; проф. ун-ту Джона Гопкінса в Балтиморі (1910 – 1938). Виявляв філософську зацікавленість до епістемології та історії ідей. В галузі епістемології обґрунтував *дуалізм*, частково базуючись на вченні *Локка* про первинні (властиві речам) та вторинні (наслідок дії речей на суб'єкт) якості. Іншим джерелом поглядів Л. на дуалізм був критичний реалізм, філософське кредо якого було викладене у праці "Нариси з критичного реалізму" (1920) групою амер. філософів (Дрейк, Лавджой, Пратт, Роджерс, Сантаяна, Селларс, Стронг). Розбіжності у групі сконцентрувалися навколо тлумачення проблеми чуттєвих даних. Л., зокрема, обстоював дуальність чуттєвих даних (безпосереднє сприйняття об'єкта) та самого об'єкта, водночас наполягаючи на думці, що між ними не існує нездоланної прірви. Л. – засновник ж. "The Journal of the History of Ideas" ("Журнал історії ідей"). У галузі історії ідей його увага зосереджувалася на двох тематичних напрямах – "ланцюг буття" та примітивізм. Перший напрям виходив із "принципу повноти" *Платона* й охоплював різноманітні прояви ідеї про необхідність здійснення усіх можливостей буття (ієрархічний *універсум* буття у середньовічній філософії, принцип достатньої підстави *Ляйбніца* та ін.). Осердям примітивістського напряму в історії ідей є ідея спрощеності, що у працях Л. має різноманітне тлумачення, тяжіючи до ідеалізації минулого, пошуків "золотої доби" у пізнанні, політиці тощо.

Осн. тв.: "Про деякі новації у новому реалізмі" (1911); "Бунт проти дуалізму" (1930); "Примітивізм та споріднені із ним ідеї в античності", у співавт. (1935); "Великий ланцюг буття" (1936); "Нариси з історії ідей" (1948).

ЛАКАН, Жак (1901, Париж – 1981) – представник франц. структурного психоаналізу. Денатуралізуючи позасвідоме *Фройда* і обґрунтовуючи його культурну опосередкованість, надавав особливого значення його вираженню у мові як символічній системі. На місце запропонованої Фройдом психічної структури ("Воно" – "Я" – "Над-Я") Л. ставить тричленну схему "реальне – уявлюване – символічне", головним компонентом якої є взаємодія уявлюваного і символічного. Л. відокремлює форму мовних знаків (позначення) від їхнього змісту (позначене) і абсолютизує роль символів-позначень як сили, що зумовлює не тільки поведінку, а й долю людини. Таке розуміння позасвідомого і мови зумовило твердження Л. про те, що "позасвідоме структуроване як мова". Вагомість цього твердження полягає у тому, що мова тут тлумачиться не як засіб спілкування, а як певний онтологічний вимір, середовище, яке зумовлює і взаємини, і саме існування суб'єктів. Л. протиставляє свідомість і позасвідоме, трактуючи "Я" як "центрувальну" метафору, зосередження оман та ілюзій, на противагу справжньому децентрованому суб'єктові, що виконує роль своєрідної ланки між "реальним", "уявлюваним" і "символічним". Л. відокремлює рефлексивне і дорефлексивне, суб'єкт мислення і суб'єкт існування, демонструючи, зрештою, неоднорідність психічного, його об'ємність, структурність та багатоступеневість.

Осн. тв.: "Функція і царина мовлення й мови у психоаналізі" (1953); "Тексти" (1966); "Мова особистості" (1968).

ЛАКАТОС, Імре (1922, Будапешт – 1974) – англ. філософ, історик науки, представник *постпозитивізму*. Народився в Угорщині, брав участь в антифашистському опорі. В 1956 р. переїхав до Австрії, а потім до Великої Британії (1958), де викладав у Лондонській школі економіку. Протиставив неопозитивістським варіантам філософії науки сцієнтистської орієнтації, а також методу демаркації філософії і науки (див. *Попер*) концепцію, в основі якої лежить ідея взаємодії конкуруючих науково-дослідницьких програм. Їх структура включає два засадничих елементи: "жорстке ядро" та "захисний пояс". "Жорстке ядро" – відносно стабільне поєднання вихідних наукових та "метафізичних", тобто теоретико-філософських, принципів та припущень, "захисний пояс" – мінлива, динамічна сукупність допоміж-

них гіпотез, перегляд, уточнення і заміна яких мають зберегти "жорстке ядро" в тому разі, коли емпіричні факти науки вступають у протиріччя з науково-дослідницькою програмою. Становлення "зрілої" наукової теорії розглядається як процес заміни дослідницьких програм, які являють собою послідовність теорій, зв'язаних між собою. Неперервність у розвитку кожної програми регулюється правилами "позитивної" та "негативної" евристики. Перша формулює правила-рекомендації щодо подальших ефективних дослідницьких шляхів, друга окреслює дослідницькі шляхи, яких слід уникати. В подоланні догм філософії науки неопозитивізму результати Л. суперечливі. З одного боку, він дав більш глибоке, ніж *Кун*, розкриття історизму і динамізму науки, ввів у дослідницькі програми певні філософські ("метафізичні") положення як раціональні. З другого боку, реабілітація ролі філософії у Л. є частковою, оскільки філософія мислиться лише як компонент структури науки, а не як автономний і найбільш автентичний різновид філософського знання. Методологія Л. виявилася продуктивним засобом дослідження історії науки лише стосовно певних періодів її розвитку.

Осн. тв.: "Фальсифікація і методологія наукових дослідницьких програм" (1970); "Змінна логіка наукового відкриття" (1973).

ЛАМЕТРІ, Жюльєн Офре де (1709, Сен-Мало – 1751) – франц. філософ, лікар за освітою. Викладав медицину у Рейні та Паризькому ун-ті, практикував як лікар у Берліні при дворі Фридриха Великого. Свої погляди обстоював, спираючись на дані природознавства. Відкидав картезіанський *дуалізм*, доводив, що існує лише матеріальна тілесна субстанція, головні властивості якої – протяжність і *рух*. Вважав слушною думку про походження людини від тварини, вбачаючи між ними лише кількісну відмінність. Людина, на його думку, має лише більший ступінь чутливості і розумності. Свідомість, дух – лише природна властивість тіл. На тій підставі, що душа не може існувати поза тілом, заперечував безсмертя душі. Заперечував також гілозоїзм, вважаючи, що свідомість властива лише високоорганізованим тілам. Світогляд Л. має механістичний характер; він не тільки зводив психологію до фізіології, але й останню до механіки. Звідси – погляд на людину як на машину. В теорії пізнання – прибічник матеріалістичного сенсуалізму, чуттєвий досвід розглядав як основу пізнання. Сенсуалізм поширював на сферу моралі, в якій обстоював ідеї *гедонізму* та *евдемонізму*, підкреслюючи роль чуттєвої насолоди. Етика, на думку Л., впливає на унормування людських бажань і підпорядковується законам природи. В питаннях суспільного розвитку головну роль відводив просвіті, свідомій діяльності видатних особистостей. Вважав цілком можливим існування Бога, хоча був переконаний у його непричетності до життя людини. На тій підставі, що людині живеться краще без страху, обстоював недоцільність віри у безсмертя душі та потойбічний світ.

Осн. тв.: "Природна історія душі" (1745); "Людина-машина" (1747); "Людина-рослина" (1748); "Система Епікура" (1750).

ЛАНДМАН, Міхаель (1913) – нім. філософ і публіцист; систематизатор теоретичних здобутків сучасної філософської антропології. До кола його філософських інтересів входить розробка антропології об'єктивного духу, творінням і знаряддям якого виступає людина. Першорядного антропологічного значення Л. надає традиції, яка формує людину. Але водночас він застерігає, що наслідування традиції, культурна спадкоємність можуть обмежувати і контролювати процес культурної творчості, котра потребує відкритості людини світові. Таким чином, на об'єктивний дух, об'єктивовані форми культурної творчості покладається функція саморегуляції; втім, за Л., людина є не тільки продуктом об'єктивацій, а й індивідуальністю. Суперечливість розгортання людського буття виступає запорукою нескінченності культурної творчості, оскільки "людина є суб'єктивним корелятом незавершеного, а незавершене є основою можливостей людини".

Осн. тв.: "Філософська антропологія" (1955); "Людина як творіння і творець культури" (1961); "Кінець індивіда" (1971); "Що таке філософія" (1976).

ЛАО-ЦЗИ (Старий Вчитель, Старе Немовля) (бл. VI – V ст. до н. е.) – давньокит. філософ, напівлегендарний засновник *даосизму*. Попри те, що сучасна синологія піддає певному сумніву історичність його персони, традиційно вважається, що він був родом з повіту Ку в царстві Чу, прозивався Лі Ер (Лао Дань, Ли Боян, Лао Лай-Цзи), служив головним архіваріусом держави Чжоу і, зустрічаючись із *Конфуцієм*, повчав його. За оповіддю, після нього залишився трактат "Дао Де Цзин" ("Вчення про шлях та його переваги"), що містив п'ять тисяч ієрогліфів. Вчення Л.-Ц. спирається на *дао* як центральну категорію. Дао не може бути ні названим, ні визначеним; виступає водночас і як плідне, жіноче начало, й разом з тим – як взірець природності (єства) для всього сущого, у тому числі й людини. Адже людина, на думку Л.-Ц., втрачає природність після народження, отримуючи знання та виконуючи різноманітні дії для задоволення своїх п'яти відчуттів. Єдиним шляхом повернення до природності є слідування дао, тобто недіяння (у-вей) та відмова від знань. Повернення природності призводить адепта дао до певного стану безсмертя, коли ніщо з оточення не в змозі заподіяти йому шкоди. Соціальний лад також залежить від кожної окремої людини: заспокоївши саму себе, вона втихомирює тим самим усю Піднебесну.

ЛАПЛАСІВСЬКИЙ (механічний) **ДЕТЕРМІНІЗМ** – принцип *детермінізму*, який абсолютизує форму причинності класичної механіки, стверджуючи, що значення координат та імпульсів усіх часток у *Всесвіті* як замкненій механічній системі у даний момент часу (тобто вихідні форми існування Всесвіту) однозначно визначають його стан у будь-який момент минулого або майбутнього. Походження цього принципу пов'язане із теорією ймовірностей франц. математика і астронома Лапласса (1749 – 1827), однією з провідних ідей якої є те, що усі випадковості у світі вкорінені у необхідності. Розглядаючи Всесвіт як своєрідний велетенський годинниковий механізм, Л. д. повністю виключає об'єктивне існування випадкових подій (флуктуацій); це суперечить даним науки та практики про наявність якісно інших (немеханічних, нелінійних) форм та типів детермінації у природі та суспільному житті.

О. Кравченко

ЛАУДАН, Ларрі (1940) – амер. філософ постпозитивістської орієнтації. Використовуючи деякі ідеї *Лакатоса і Тулміна*, розробив концепцію неораціоналістичної методології науки і "сітчасту модель обґрунтування" науки. Л. спробував об'єднати крайнощі континуалістського та дисконтинуалістського підходів у методології наукового знання, приділяючи увагу аналізові ціннісного (аксіологічного) виміру пізнавальної діяльності. Під "науковою раціональністю" він розуміє здатність наукової теорії вирішувати проблеми, що створює можливість порівнювати різні теорії у площині кількості та якості розв'язуваних проблем; отже, зростання наукової раціональності постає як прогрес науки. На противагу *Куну*, який оголосив процедуру вибору парадигм та теорій ірраціонально-психологічною процедурою, Л. вважає, що прийняті вченими когнітивні норми і цінності можуть бути піддані критичній оцінці, тому вибір найкращої з них є раціональним процесом. Модернізуючи інтерналістський підхід до розуміння природи науки, Л. критикує традиційну соціологію знання і намагається показати, що повноцінна реконструкція наукового знання не може бути здійснена без методологічного аналізу цілей та цінностей науки, що історично розвивається.

Осн. тв.: "Прогрес та його проблеми" (1977); "Наука і гіпотези" (1981); "Наука і цінності" (1984).

ЛАЩИК, Євген (1937, Тернопільська обл. – 1995) – укр. філософ. Від 1949 р. проживав у США. Освіту отримав у міському коледжі Нью-Йорка та Пенсильванському ун-ті. Докт. філософії (1969). Від 1969 р. – проф. філософії в ун-ті Ля Салл (Філадельфія), де викладав, крім курсу з філософії науки, логіку та *епістемологію*. Наукові і викладацькі інтереси Л. охоплювали також широке коло етичних, культурологічних та історико-філософських проблем – морального вибору, щастя, творчості, співвідношення праці і культури, історії східноєвропейської філософії. Особливу увагу Л. приділяв укр. філософії, переважно

в історико-філософській площині. Член Американської філософської асоціації, Британського тов-ва філософії науки, Української академії мистецтв і наук, НТШ.

Осн. тв.: "Природа наукової парадигми" (1968); "Аксіологія наукових змін" (1971); "Раціональна реконструкція Куном моделі раціональності в науці" (1978) та ін.

ЛЕВІ-БРЮЛЬ, Люсьєн (1857, Париж – 1939) – франц. філософ. Освіту отримав у Парижі. Проф. філософії у Сорбонні (од 1899 р.). Головний напрям досліджень – відмінності в структурах мислення первісної ("примітивної") та сучасної ("раціоналістичної") людини. Виступав з критикою еволюціоністської антропологічної школи, започаткованої Тейлором та *Фрезером*, згідно з якою специфічність уявлень первісної людини пояснювалась браком знань і особистими мисленнєвими зусиллями "дикуна", що прагнув пояснити світ. За Л.-Б., первісне мислення функціює за власними, особливими законами, у формуванні яких головну роль відіграють традиційні колективні уявлення, котрі для представника архаїчного суспільства є нерефлексивно засвоюваною культурною спадщиною. Для такого дологічного мислення природний причинно-наслідковий зв'язок є похідним і несуттєвим, а в основі будь-якої події лежить принцип "партиципації" – співпричетності людини до універсального сутнісного зв'язку всього з усім, який здійснюється через опосередкування ритуально-магічними діями. В останні роки життя Л.-Б. пом'якшив протиставлення дологічного (первісного) і логічного (сучасного) типів мислення. Концепція Л.-Б. справила значний вплив на подальше вивчення історичних форм мислення, зокрема на аналітичну психологію *Юнга*. Піддана критиці з боку структуралістської антропології в особі передусім *Леві-Стросса*, який заперечував ідею дологічної домінанти у первісному мисленні.

Осн. тв.: "Філософія Огюста Конта" (1900); "Етика і моральна наука" (1903); "Примітивна ментальність" (1922); "Примітивна міфологія" (1935).

ЛЕВІНАС, Емманюель (1905, Ковно – 1995) – франц. філософ. Вчився у гімназії в Харкові. В Україні був свідком революції 1917 р. і громадянської війни. У 1923 р. став студентом ун-ту Страсбурга, у 1930 р. – громадянином Франції. У 1940 – 1945 рр. – полон у Німеччині. У 1961 р. Л. – проф. ун-ту Пуатьє, в 1967 р. – ун-ту Париж – Нантер, в 1973 р. – проф. Сорбонни. Л. захистив першу у Франції докт. дис., присвячену нім. феноменології "Теорія інтуїції в феноменології Гуссерля" (1930). На міжнародне визнання Л. здобувся завдяки трактату з етики і метафізики "Тотальність і нескінченність" (1961). Л. піддав критиці спекулятивне підґрунтя новітніх тоталітарних ідеологій – онтологію тотальності, бачення буття з точки зору війни, фронту та "фронтального" погляду на речі й особистості. Філософія (і власне людяність) починається з тієї миті, коли "страх за іншого, за смерть ближнього є моїм страхом, але зовсім не страхом за мене". Нескінченність Л. шукає в обличчі іншої людини, в її правді. Етика Л. поєднує дві традиції тлумачення правди. Біблійна "правда" – "джерело права іншого, що передує моєму". Грецька "правда" – правосуддя, де право іншого встановлюється слідством та судом і передує праву третьої особи. Жага справедливості, жага правди – центральний мотив етики Л., де "людське – це повернення до хворої совісті, до здатності боятися несправедливості більше від смерті". Словник Л. збагачений повсякденними виразами, перетвореними на філософські категорії: обличчя, слід, втома, їжа. Семантичний зсув підкреслений активним використанням дефіса: "для-іншого", "думання-про-іншого", "після-вас", "не-однаково", "з-Богом" тощо. В цьому контексті "між-нами" – не що інше, як власне "етичний суб'єкт". Етичний наголос відрізняє аналіз *діалогу* у Л. та *Бубера*. За Бубером, поміж "Я" і "Ти" панує взаємність; для Л. така форма стосунків надто "симетрична", при цьому ризик до замкнення "Я-Ти" у тотальність "Ми" – занадто великий. Л. наполягає на асиметрії між "Я" і "Ти", для нього "Ти" – інстанція зобов'язання і відповідальності як начала індивідуації людини. Антитеза етики Л. і онтології *Гайдеггера* – одна із ключових подій філософії XX ст. Л. радикально переосмислив філософію діалогу в напрямі етики свідчення.

Осн. тв.: "Про втечу" (1936); "Час та Інший" (1946); "Від існування до існуючого " (1947); "Відкриваючи існування з Гуссерлем і Гайдеггером" (1949); "Важка свобода" (1963); "Гуманізм іншої людини" (1973); "Інакше, ніж бути, або по той бік сутності" (1974); "Від священного до святого" (1977); "Етика та нескінченність" (1982); "В годину націй" (1988); "Між нами: Дослідження думки-про- іншого" (1991), укр. переклад (1999).

ЛЕВІ-СТРОСС, Клод (1908, Брюссель) – франц. філософ, антрополог. Навчався у Парижі. Проф. філософії у Паризькому ун-ті. Дослідження філософських проблем поєднав із фундаментальними студіями у галузі антропології; проводив широкі антропологічні дослідження у Бразилії. Засновник філософського напряму *структуралізму*. За Л.-С., соціальні структури – це об'єктивні сутності, які існують незалежно від людської свідомості і неповно (й специфічно) виявляються у різних суспільствах. Ці структури не є емпіричною реальністю; полем їхнього побутування є сфера позасвідомого. Оприявнення соціальних структур можливе через дослідження *міфів*, ритуалів, релігійних уявлень, за допомогою яких людина прагне приховати або виправдати розходження між реальним суспільством та його ідеальною візією. Структурний підхід не є "чистою" методологією; він потребує поєднання антропології, філософії, лінгвістики, психології. Особливої ваги Л.-С. надавав мові (як структурному утворенню) для пояснення усіх різновидів соціальних стосунків, зокрема такого специфічного їх сполучення, як міф. У фундаментальній праці "Структурна антропологія" він розглядає міф як "лінгвістичну сутність", що її конституює набір певних елементів, або одиниць (units). Останні Л.-С. називає "міфемами" по аналогії із власне лінгвістичними одиницями – фонемами, морфемами і семантемами. Комбінативне сполучення міфем утворює "сигніфікативну функцію міфу, яка ніяк не тотожна його смисловому наповненню, а є його структурою. Структура міфу – це певне впорядкування або розташування міфем одна стосовно одної; за допомогою міфу відбувається улагодження суспільних суперечностей з метою їхнього подолання. Позаяк міф неможливо осягнути на засадах картезіанського раціоналізму (див. *Декарт*) як об'єкт пізнання, то Л.-С. характеризує свій аналіз, відповідно, як "міф міфології". Структуру мислення первісної людини ("дикуна") Л.-С. вважає високорозвиненою, тотожною тій, яка притаманна і сучасній людині; з огляду на це, він до певної міри ідеалізує стан світоглядних, моральних спромог та орієнтацій "дикуна", в якому чуттєва й раціональна складові знаходяться у гармонійній єдності, втраченій на пізніших щаблях цивілізаційного поступу.

Осн.тв.: "Первинна структура кровної спорідненості" (1949); "Структурна антропологія". У 2 т. (1958); "Мислення дикуна" (1962); "Тотемізм" (1962).

ЛЕВКІПП (з Елеї чи Мілета) (прибл. 500 – 440 рр. до н. е.) – грецьк. філософ, легендарний вчитель *Демокрита*, засновник *атомістики*. Свідчень про життя Л. не збереглося, що вже в Античності призвело до сумнівів щодо його реального існування. Погляди Л. практично неможливо відокремити від поглядів Демокрита. Його вчення про атоми та пустоту як першопочатки всього, що існує, виникає із намагання подолати апорії *Зенона Елейського* і ґрунтується на денонсації засадничого для останнього принципу нескінченної подільності *простору і часу*. "Неподільна форма" (атом) є цілісним, самодостатнім та незмінним втіленням буття, нездоланною межею існуючого, вічною *щосьністю*, з якою співіснує пустота, тобто небуття. Кількість атомів незчисленна, вони рухаються у пустоті. Зіштовхуючись і поєднуючись за принципом подоби, атоми утворюють все розмаїття речей. Цей процес, як і все, що відбувається у світі, має характер необхідності (атомістичний фаталізм).

ЛЕВЧУК, Лариса Тимофіївна (1940, Київ) – укр. філософ. Закінчила філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка. Докт. філософських наук (1982), проф. (1984). Од 1962 р. працює на кафедрі етики, естетики і культурології КНУ, од 1976 р. – завідує цією кафедрою. Наукові інтереси пов'язані з проблемами західноєвропейської естетики, зокрема психоаналізу, естетичної специфіки художньої

творчості, динаміки розвитку мистецтва XX ст.

Осн. тв.: "Інтуїтивізм і проблеми художньої творчості" (1969); "Психоаналіз і художня творчість" (1980); "Мистецтво в боротьбі ідеологій" (1985); "Психоаналіз: від позасвідомого до "втоми від свідомості" (1989); "Західноєвропейська естетика XX ст." (1987); "Естетика", у співавт. (1997); "Історія світової культури", у співавт. (1999) та ін.

ЛЕГІТИМАЦІЯ ЕТИЧНА (від лат. legitimus – законний, узаконений) – термін, що позначає процедуру обґрунтування (виправдання) моральних норм. Етичні норми приймаються не як довільні приписи, а підлягають виправданню, тобто повинні мати всезагальну значущість. Якщо за домодерних часів легітимуюча інстанція розглядалася метафізично (напр., як лад буття, світ ідей, Бог, природа), то за новочасної доби – трансцендентально (філософія свідомості); легітимація моральних належностей здійснюється на основі раціонального обґрунтування. В новітній моральній філософії легітимуючою інстанцією постає *дискурс*. Проте, якщо комунікативна філософія (*Апель, Габермас* та ін.) апелює до ідеального (трансцендентального) дискурсу як регулятивної ідеї остаточного, граничного, або процедурного обґрунтування, то ціннісний консерватизм (Люббе, Кальтенбруннер, Клюксен), постмодернізм (*Рорті, Фуко*, Козловскі, Вельш), амер. комунітаризм (Макінтайр, Бербер, Вельцер, Сендел, Тейлор), системна теорія (*Луман*) обмежуються емпіричним дискурсом як легітимуючою інстанцією правових та моральних норм.

А. Єрмоленко

ЛЕГІТИМНІСТЬ – засвідчення або доведення законності й обґрунтованості існування соціально значущих дій, статусів чи інституцій. У вузькому розумінні, Л. розглядається через звернення до певних норм, напр. до чинних законів або до звичаїв. Поняття Л. в широкому розумінні започаткував *Вебер* у своїй соціології права. Л. гарантується лише внутрішньо (1. афективно, 2. ціннісно-раціонально, 3. релігійно) і тільки через очікування певних зовнішніх наслідків. У феноменології поняття Л. розуміється найбільш широко: це сенсова об'єктивація, що створює значення "другого порядку", інтегрує соціальні значення, інституціоналізовані суспільством. Бергер та Лукман вказують на впорядкувальний характер Л., що співвідносить кожну соціальну дію, інституцію з усією сукупністю людських значень у символічному *універсумі* як спосіб буття. В сучасній філософії та соціології проблема Л. плідно досліджувалася Гьоффе (Л. справедливого правопорядку), *Луманом* (теорія Л. права), *Габермасом* (Л. правової держави).

В. Нечипоренко

ЛЕМА – положення, яке обґрунтовується особливим чином задля доведення теореми. Л. сама може бути теоремою, якщо її доводити незалежно (не у контексті доказу теореми).

ЛЕНІН, Володимир Ілліч (справжнє прізв. Ульянов) (1870, Симбірськ, нині Ульяновськ – 1924) – рос. марксист, один із теоретиків і практиків ідеології *більшовизму*. Навчався в Казанському та Петербурзькому ун-тах. У 1893 р. став співзасновником Петербурзької "Спілки боротьби за визволення робітничого класу" (1895). Від цього часу розпочинається його професійна революційна діяльність, що ідеологічно базувалася на радикальній версії *марксизму* (більшовизм) і стала, зрештою, одним із вирішальних чинників жовтневого перевороту в Росії у 1917 р. У своїх засадничих філософських підходах Л. стояв на позиції діалектичного *матеріалізму*. Він поєднував певну концепцію *метафізики* (онтології), яку позначав терміном "матеріалізм", та діалектичний метод. Л. розумів матеріалізм в його, як на той час, дуже наївній формі, ґрунтуючись на понятті "відображення" (нехтуючи критикою наївного реалізму в попередній філософії, зокрема *Кантом*). Л. вважав, що поняття матерії нічого іншого, крім "об'єктивної реальності", даної нам у відчутті, не позначає. Такого ж наївного реалізму дотримувався в розумінні діалектичного методу, логіки і теорії пізнання, оскільки виходив з передумови, що основою діалектичного методу є "об'єктивна логіка" (логіка самої реальності). Наївність, спрощеність загальних філософських підходів зумовили нерозуміння і неприйняття Л. зростаючої

ролі *концептуалізму* в новітній науці, ускладнення її понятійного апарату (про що свідчить передусім книга "Матеріалізм та емпіріокритицизм"). Це значною мірою наперед визначило драматичний конфлікт між "марксистсько-ленінською філософією" та новими напрямами в науці XX ст. Діалектичний матеріалізм задовольняв Л. можливістю поєднати догматизм з релятивізмом, що було корисним під кутом зору політичної практики. В своїй суспільно-політичній філософії Л. був прихильником історичного матеріалізму (економічного редукціонізму); дотримувався погляду, що економічний базис (субструктура) визначає політичну сферу та ідеологію (надструктура). Але при цьому він (як і Маркс) прагнув поєднати віру в історичну необхідність (закономірність) з активізмом (люди є творцями своєї історії). Загалом його суспільно-політична філософія була підпорядкована політичній практиці – установленню "диктатури пролетаріату", тобто диктатури більшовицької партії, яку Л. апріорно вважав виразником інтересів пролетаріату. Саме з цією метою Л. почасти видозмінив суспільно-політичну філософію Маркса, а почасти доповнив її тезами про перемогу соціалізму у відносно відсталій і початково одній країні (Росії), про партію як авангард робітничого класу та принципом демократичного централізму в побудові партії (витлумаченого ним в бюрократично-централістському сенсі). Зрештою Л. обґрунтував політичну ідеологію більшовизму (рос. комунізму), який став зразком та основою поширення комунізму і поза межами Росії. Це була політична доктрина, що виправдовувала ліквідацію демократії та утвердження диктатури партійної бюрократії – "нового класу" (за висловом Джиласа). Тема "Ленін і Україна" стосується передусім розуміння Л. нації та міжнаціональних взаємин і оцінки керованої ним практичної політики в міжнаціональних взаєминах. І в цій ділянці, як і в інших, Л. використовував діалектичну софістичну риторику, змінюючи при потребі гасла, але послідовно домагаючись збереження рос. імперії в оновленій формі.

Осн.тв.: "Матеріалізм і емпіріокритицизм" (1909); "Три джерела і три складові частини марксизму" (1913); "Філософські зошити" (1914 – 1916); "Імперіалізм як вища стадія капіталізму" (1916); "Держава і революція" (1917).

В. Лісовий

ЛЕОНАРДО да ВІНЧІ (1452, Вінчі, біля Флоренції – 1519) – італ. художник, вчений, інженер, філософ; одна з центральних постатей *Відродження*. Л.д.В. – автор художніх творів, у яких щонайглибше постали головні устремління та інтуїції Відродження з його намаганням віднайти автентичне місце людини у світобудові, буттєву рівновагу поміж людським і космічним началами. Художня спадщина Л.д.В. – послідовний вияв у фарбах та лініях провідної філософії Відродження. Крім того, він багато і плідно працював поза межами пластичних мистецтв, у царині інженерно-практичній, безперестанно осмислюючи свою діяльність теоретично, у напрямі, вже гранично наближеному до першооснов новоєвропейської науки, до пізнішого природознавства й наукового експерименту як провідного сюжету в інтелектуальній культурі Нового часу. Власне, сам феномен Л.д.В. – це вже ніби перший розділ у культурі цього часу. Тому особливого значення набувають не лише титанізм особистості Л.д.В., його духовна продуктивність, а й відкрита уже в новітній час песимістична рефлексія в його "записниках", літературно-теоретичних спостереженнях над негативними можливостями – і молодої цивілізації, і людини взагалі. Почасти похмура тональність, яка становить немалу частку і художньої, і літературної спадщини Л.д.В., зумовлена драматичною на той час розосередженістю науково-практичного досвіду (передовсім, у природничих студіях самого Л.д.В.). Окрім того, Л.д.В. спостерігав не лише розквіт італ. Ренесансу, а й перші політичні катастрофи в тодішніх італ. державах, які прискорили згодом і катастрофу самого Ренесансу. Певна асиметричність постаті Л.д.В. як мислителя і художника – творча повнота і водночас песимістична тональність – зумовили насамкінець у XIX ст. (і далі) свого роду ревізію цієї постаті (передовсім у рос. культур-філософії того часу, в "леонардознавстві" Мережковського, Волинського, *Флоренського*, почасти *Лосєва*), ревізію, що у ній феномен Л.д.В. емблематично постав як уособлення і могутніх "фаустівських" творчих по-

ривів європейського людства, і розмаїтих історичних крутозламів у тих поривах. Втім очевидно, що така інтерпретація далеко не вичерпує духовні масштаби явища Л.д.В.

В. Скуратівський

ЛЕСЕВИЧ, Володимир Вікторович (1837, с. Денисівка, Полтавщина – 1905) – філософ-позитивіст. Навчався в Петербурзькому інженерному училищі та в Академії генерального штабу, служив на Кавказі. Після виходу у відставку (1864) відкрив у себе на батьківщині школи для селян з укр. мовою навчання. Мав тісні зв'язки з народницьким рухом, за що відбував заслання до Сибіру. У різний час співпрацював у ж. "Отечественные записки", "Русское богатство", "Русская мысль". Деякі публікації підписував псевдонімом "Українець". У межах *позитивізму* погляди Л. еволюціонували від захоплення ідеями *Конта* до беззастережного прийняття філософії *Авенаріуса*. Л. розробив вкрай релятивістську теорію пізнання, яка з необхідністю вела до *емпіріокритицизму*. Головну заслугу емпіріокритизму Л. вбачав у розробці теорії пізнання, яка отримала своє завершення у виробленні поняття "чистий досвід", що, в свою чергу, остаточно позбавило філософію її необґрунтованих зазіхань на роль науки. Функцію філософії Л. вбачав у синтезі наукового знання.

Осн. тв.: "Нарис розвитку ідей прогресу" (1868); "Спроба критичного дослідження першоначал позитивної філософії" (1877); "Листи про наукову філософію" (1878); "Що таке наукова філософія" (1891).

ЛЕССИНГ, Готхольд Ефраїм (1729, Каменц, Саксонія – 1781) – нім. філософ, літератор. Навчався у Ляйпцизькому ун-ті; від 1748 р. заробляв на прожиття літературною працею. Його переклади, п'єси, есеїстика, літературно-критичні статті сприяли торуванню шляху нім. *Просвітництва*, в якому чільною постаттю невдовзі став *Гете*. У праці "Лаокоон" Л. розробив ідею про притаманність кожному різновиду мистецтва свого особливого чільного принципу, якого цей різновид повинен неухильно дотримуватися з метою досягнення довершених результатів (напр., поезія має орієнтуватися на темпоральність, пластичні мистецтва – на просторовість). Для літературного та філософського доробку Л. характерним є послідовне обстоювання ідеї релігійної толерантності; у п'єсі "Мудрий Натан" він проводить думку, що добро не несе на собі відбитку релігійного кредо і його моральна потуга не залежить від релігійної належності. Зусилля, спрямовані на виховання й освіту людського роду, Л. пов'язував із обґрунтуванням закону прогресивного історичного розвитку, якому не в змозі завадити деякі регресивні відхилення. Головною метою людства вважав здійснення в діях людей євангельського вчення про чинення добра заради його самого, а не бажаної винагороди. На схилі життя Л. проголосив себе послідовником *Спінози* та детерміністом, хоч ця теза не була обґрунтована у його працях.

Осн. тв.: "Лаокоон" (1766); "Мудрий Натан" (1779); "Виховання людського роду" (1780).

ЛЄДНІКОВ, Євген Євгенович (1938, Донецьк) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка. Докт. філософських наук, проф. У 1964 – 1978 рр. працював в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ, од 1978 р. – зав. кафедрою філософії Московського ін-ту тонкої хімічної технології. Наукові розробки – в галузі логіки і філософії науки, сучасного розуміння природи наукових абстракцій та абстрактних об'єктів у структурі теоретичного знання, логічних проблем існування, теорії означених дескрипцій для широкого класу модальних логік.

Осн. тв.: "Проблема конструктів в аналізі наукових теорій" (1969); "Критичний аналіз номіналістичних і платоністських тенденцій в сучасній логіці" (1973); "Пропозиціональні установки та епістемічні модальності" (1988).

ЛИПА, Юрій Іванович (1900, Одеса – 1944) – укр. історіософ, теоретик геополітики, поет, письменник, громадський діяч, лікар. Навчався на юридичному ф-ті Одеського ун-ту (1917 – 1918). Від 1919 р. – емігрант у Польщі. Закінчив медичний ф-т Познанського ун-ту (1929), студіював політику та економіку у Школі політичних наук (Варшава, 1929 – 1930). Зорганізував літературну групу "Танк" (*Маланюк*, Теліга та ін.,

Варшава, 1929 р.) з програмовою настановою на радикальну сепарацію від рос. культури, ідею великодержавності, культ героїзму і шляхетності, конструктивізм та енергію. Друкувався в "Літературно-науковому віснику" (від 1933 р. – "Віснику"), редагованому *Донцовим*. Відхилив (1943) пропозицію відомства Розенберга очолити маріонетковий уряд України. На ультимативну вимогу Армії Крайової (1943) залишив Польщу і переїхав із сім'єю на Львівщину (1943). Відмовився емігрувати. Був тортурований енкаведистами. До 1930 р. – передусім поет, потому – ще й прозаїк, від 1936 р. – історіософ, політичний мислитель. Прикметні риси Л. як поета – інтелектуалізм, унікальне відчуття Середньовіччя, графічна суворість образів. За Донцовим, Л. – найбільший укр. поет після Шевченка, Лесі Українки, Франка; за Маланюком – укр. Рильке (або Валєрі). Речник (і один з будівничих) ідеології волюнтаристського активізму. Наріжна засада світогляду Л. – "творча праця", яка героїчно-жертовно стверджує Правду власного "Я" і "Я своєї раси". Розумів світ як зіткнення будівничого і руїнницького початків, а людину – свідомим і вільним (або несвідомим і "знаряддєвим") виразником одного з них. Ідеолог "нової великості" України; фундатор бачення України в нетрадиційних для укр. суспільної думки XIX – XX ст. геополітичних координатах. Розглядати Україну як посередницю між Заходом і Сходом – це, на переконання Л., нищити характер і духовність українства, заражати його вірусом "пораженства". Л. – автор "Чорноморської доктрини", за якою "Чорноморський простір" – це "життєдайний простір України", а вона – його життєдайне сонце, цивілізаційно-культурна потуга. Імперську Росію бачив державою "гноблення, хаосу і руйнування", краєм викривлень, "де спочатку постає адміністрація, а потім життя". Монографічно узасадничив ідею неминучості "розподілу Росії".

Осн. тв.: "Бій за українську літературу" (1936); "Призначення України" (1938); "Панування, Труд і Лад" (1940); "Чорноморська доктрина" (1940); "Розподіл Росії" (1941); "Ліки під ногами" (1943).

ЛИПИНСЬКИЙ, В'ячеслав Казимирович (1882, с. Затурці, Волинь – 1931) – укр. мислитель, історіограф, політичний діяч і дипломат, представник консервативної традиції в укр. політичній філософії. Після закінчення університетських студій з історії і агрономії у Кракові та Женеві оселився у своєму маєтку на Уманщині. У 1917 р. брав участь в організації Української демократично-хліборобської партії. "Матеріали до програми", написані Л., є першою програмою укр. самостійницьких і національно-державних спрямувань. У цій програмі закладена концепція об'єднання всіх укр. земель в одній національній державі, ідеї народного суверенітету та укр. "хліборобської демократії". У суспільстві Л. виділяв три джерела влади: сила матеріальна, або "войовники", економічна – "продуценти" та інтелектуальна, або "інтелігенти", між якими можливі певні комбінації. Державотворчий інстинкт притаманний войовникам-продуцентам; інтелігенція, за Л., виконує допоміжну роль, важливу тим, що вона усвідомлює та формує стихійні, підсвідомі прямування в суспільстві. Монархічну ідею Л. уперше висунув у 1911 р. на нарадах укр. патріотів-самостійників. Теорія абсолютної монархічної спрямованості Гетьманату впливає, на його погляд, на хід всесвітньої історії. Вона ґрунтується на переконанні, що кожний народ мусить пройти період монархії. З огляду на те, що в XVII ст. у Європі й Росії панував абсолютизм, який дав багато таких державних інституцій, що мали вирішальний вплив на державну консолідацію, Л. дійшов висновку, що, власне, відсутність абсолютної монархії на теренах України була причиною неоформлення власної державної організації і відсутності її протягом сторіч. Переяславську угоду розглядав як випадковий мілітарний союз двох держав і вважав, що в Переяславі укр. держава була представлена як партнер. Він визнавав низку позитивів за Переяславським договором, не йдучи водночас у руслі рос. імперської історіографії Карамзина та його школи. У Хмельницькому Л. бачив першого укр. абсолютного монарха, який створив укр. гетьманську династію. З монархічної теорії Л. випливає також культ сили і великої людини. У пізнішій творчості Л., особливо в "Листах до братів-хліборобів", дедалі помітнішою стає його схильність до тверд-

ження, що саме великі люди творять історію. У центрі його філософії історії стоїть "велика людина", "потужний, Богом посланий" гетьман Богдан Хмельницький, з його жаданням влади та панування, нещадністю у війнах, хитрістю в переговорах і твердістю руки щодо підвладних у досягненні своєї мети. Розмірковуючи про значення сили в політиці, Л. відстоював позицію, що межує з ученням видатного мислителя епохи Відродження *Мак'явеллі*. Л. був переконаний, що держава є національним чинником і що тільки тоді може бути створена повноцінна нація, коли існує держава. Послідовно обстоював територіальний патріотизм, тобто позицію, згідно з якою постійні мешканці укр. землі, незважаючи на їхню соціальну приналежність, віросповідання, етнічне походження і навіть національно-культурну свідомість, мають бути повноправними громадянами укр. держави.

Осн. тв.: "Україна на переломі (1657 – 1659)" (1920); "Релігія і церква в історії України" (1925); "Покликання "варягів" чи організація хліборобів" (1925); "Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму" (1926).

ЛИПКІВСЬКИЙ, Василь Костянтинович (1864, с. Попудні, Київщина – 1937) – священик, канд. богослов'я, активний учасник укр. національного церковного руху пер. трет. XX ст. в православній церкві в Україні по здобуттю нею автокефалії. Закінчив КДА. Перекладач богословських текстів на укр. мову. Більшість його творів було знищено. Брав участь у відновленні діяльності укр. православних громад, у формуванні та діяльності Всеукраїнських православних церковних рад. Один із організаторів Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). 1921 р. Всеукраїнським православним церковним собором обраний архієпископом УАПЦ, митрополитом Київським і всієї України. Під тиском радянських репресивних органів на другому соборі Церкви 20.10.1927 р. "звільнений від тягаря митрополичого служіння". 1937 р. заарештований НКВД за "антирадянську" діяльність і згодом розстріляний. Вніс значний вклад у "розмосковлення" та модернізацію православ'я в Україні, ліквідацію в ньому монархічно-єпископських засад. Автор кількатомної "Історії Української Православної Церкви", збірників проповідей, ряду богословських та публіцистичних праць.

Осн. тв.: "Православна Христова церква українського народу" (1951); "Відродження Церкви в Україні (1917 – 1930)" (1959); "Відродження Української церкви" (1961).

ЛИСИЙ, Василь Прокопович (1943, с. Липовеньке Кіровоградської обл.) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1970). Докт. філософських наук (1988), проф. (1991). Од 1974 р. працює на кафедрі філософії ЛНУ ім. І. Франка. Предметом наукових інтересів є філософські проблеми діяльності людини, теорії пізнання та діалектики. Автор багатьох наукових праць.

Осн. тв.: "Єдність теорії і практики в матеріалістичній діалектиці" (1985).

ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ, Іван Павлович (1919, Відень – 1984) – укр. історик, політолог, публіцист. Осердя філософських зацікавлень Л.-Р. становило історичне пізнання та філософія історії. Розпочинав студії у Львівському ун-ті, продовжував у Берліні, завершував 1945 р. в Карловому ун-ті (Прага). Працював у різних зарубіжних науково-освітніх закладах. У центрі історіографічних інтересів Л.-Р. – історія укр. суспільно-політичної думки од серед. XIX ст. до 30-х рр. XX ст. Найвагоміші праці присвячені *Драгоманову, Липинському, Хвильовому*, Назарукові. Інтереси Л.-Р. як політолога концентруються навколо чільної теми – доля України в новітній історії. Він займався як аналізом визначальних тенденцій політичних змін у новітній Україні, що розглядались у контексті сучасного світового процесу, так і політичним прогнозом. Відчутним у його працях є вплив філософії історії *Гегеля*, зокрема ідей щодо наявності в історичному процесі власної об'єктивної логіки та можливості свободи тільки у правовій державі. Крім того, універсалізм і лінійність філософії історії Гегеля були одним із джерел поділу Л.-Р. націй на історичні та неісторичні. Хоча такий поділ не є достатньо методологічно обґрунтованим (включно із його наслідком – віднесенням українців до неісто-

ричних націй), але приймаючи його, Л.-Р. зміг чітко вирізнити два шляхи і, відповідно, два способи націотворення. Згідно з першим, процес націостановлення йде згори донизу (основним націотворчим чинником є вища суспільна верства), згідно з другим, цей процес іде знизу вгору, тобто націостановлення відбувається внаслідок національного самовизначення народу, демократичним шляхом. Відсутність історично сформованої державницької і культурної еліти утруднює побудову національної держави. Попри тлумачення укр. нації як неісторичної, Л.-Р. визнавав у її становленні наявність певного культурного успадкування й на рівні еліт. Ідея історичності є чільною в політико-філософських міркуваннях Л.-Р. Звідси – критичне ставлення до таких концепцій в етнології і націології, які методологічно споріднені з романтизмом, голізмом та есенціалізмом. Вихований на традиціях західноєвропейського лібералізму, Л.-Р. як історик близький до "державницької школи" в укр. історіографії. Звертаючись до популярної в певних історіософських побудовах антитези "Схід – Захід", він констатував амбівалентність українства, що полягає у поєднанні двох традицій: західної (суспільно-політичної) та східної (християнсько-духовної). Досить різке протиставлення *етосу* й естетичного чуття українців, з одного боку, та особливостей їхньої суспільно-політичної традиції, з другого, пом'якшується тезою Л.-Р. про "унійність" укр. свідомості, що значно посилює підстави для віднесення українців до європейської спільноти народів.

Осн.тв.: "Розмова про бароко" (1943); "Консерватизм" (1958); "Інтелектуальні початки нової України" (1958); "Роль України в новітній історії" (1963); "Україна між Сходом і Заходом" (1969); "Між історією і політикою" (1973).

ЛИТВИНОВ, Володимир Дмитрович (1936, смт.Черкаське Донецької обл.) – укр. філософ, літературознавець, перекладач. Закінчив ф-т іноземних мов ЛНУ ім. І. Франка (1963). Канд. філософських наук (1974). Од 1980 р. працює в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Член Спілки письменників України. Основний напрям наукової діяльності – історія філософії України.

Осн. тв.: "Латинська мова" (1984, 1996); "Історія філософії України", у співавт. (1993, 1994); переклади з лат. мови філософських творів Еразма Роттердамського (1981, 1993), Ціцерона (1998); "Латинсько-український словник", укладання (1997); "Ідеї раннього Просвітництва у філософській думці України" (1983); "Ренесансний гуманізм в Україні" (2000).

ЛИХО – життєвий стан, обумовлений істотною втратою для даного суб'єкта. На відміну від неприємностей і невдач, Л., як таке, відзначається глибиною і непоправністю. Внутрішнім аспектом Л. постає комплекс переживань (суму, скорботи, жаху, відчаю тощо), за допомогою яких людська особистість зрештою здобуває нову рівновагу в стосунках з реальністю. Л. – незамінне джерело життєвого досвіду людини. Воно спонукає до усвідомлення справжнього сенсу життєвих цінностей і разом з тим – до самоподолання як способу виходу з важкої ситуації, безпосередньо засвідчує трагічну повноту життя. "Серце мудрих – у домі жалоби" (Еклезіаст. 7, 4). Водночас надмірне Л. здатне зламати особистість; негативний, руйнівний ефект людських страждань – важливий компонент морально-психологічного досвіду сучасності.

В. Малахов

ЛИЧКОВАХ, Володимир Анатолійович (1946, Варшава) – укр. філософ, естетик. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1974). Докт. філософських наук (1996). Од 1990 р. – зав. кафедрою філософії та культурології Чернігівського державного педагогічного ун-ту ім. Т. Шевченка. Сфера наукових інтересів – естетика і мистецтво авангардизму і постмодернізму. Досліджує естетичні аспекти людського світовідношення, проблеми розвитку некласичної естетики в Україні.

Осн. тв.: "Людина і світ" (1994); "Переживання краси" (1997).

ЛІ (кит. – принцип, закон, істина, атрибут) – 1) Одна з основних категорій кит. філософії, визначає ідею загального, універсального упорядкувального начала, закону, властивого *Всесвітові*, а також кожному об'єктові або явищу. У філософському сенсі зустрічається, по-

чинаючи з Мен Цзи, *Мо Цзи*, Сюнь Цзи. Для Хань Фея Л. є загальною "культурою формування речей". 2) Етикет, церемонії, ритуали. Використовувалась у найстаріших пам'ятках "Ши цзин" та "Шу цзин" в значенні релігійних та придворних ритуалів, обрядів. Для *Конфуція* Л. означає комплекс ознак поведінки людини як на особистому, так і на державному рівні. Дотримання нормативного набору Л. є головним показником пристойності людини і основною характеристикою ідеального типу особи – цзюнь-цзи. В цьому значенні категорія Л. використовувалась представниками раннього *конфуціанства*, що дало привід для критики конфуціанців з боку інших філософських шкіл (моїзм, легизм, *даосизм*), які вбачали інші важелі регуляції поведінки людей в суспільстві. В таких творах кит. філософії, як "Лі Цзи", "Чжоу Лі" категорія Л. набуває значення соціального, етичного та загальнокультурного нормативу, стає в один ряд із категоріями "гуманність", "доброчесність" та ін.

А. Усик

ЛІБЕРАЛІЗМ (від лат. liberalis – вільний) – 1) Світоглядна орієнтація, спосіб мислення, умонастрій, які характеризуються зосередженістю на проблемах *емансипації*, розширенні меж та форм свободи, перш за все – свободи особистості. 2) Сукупність ідейно-політичних течій, політичних та економічних доктрин, концепцій та програм, які ставили за мету ліквідацію (пом'якшення) різноманітних форм гноблення, державного та суспільного примусу по відношенню до індивіда. 3) Різновид політичної ідеології. Становлення Л. відбувалося протягом XVII – XVIII ст., інтелектуальні передумови утвердження Л. створювали *Локк, Сміт, Вольтер, Монтеск'є*, Мандевіль, *Шефтсбері*, Беккаріа, *Кант* (вчення про суспільний договір, додержавний "природний" стан людини, про природжені права людини та ін.); подальший розвиток ліберальний світогляд отримав у творчості *Токвіля*, Констана, *Бентама, Дж. Ст. Мілля, Спенсера*, Хобхауза, Грина, *Мізеса*, Ойкена та ін. Особливу роль в оформленні Л. відіграли Американська та Французька революції. Значного поширення Л. набув у XIX ст.– "класичний" (економічний) Л. обґрунтував невтручання держави в економіку (доктрина "Laissez faire et laissez passez"). Л. – водночас і узагальнюючий вектор соціальної емансипації (в усіх вимірах, формах та визначеннях), і передумова, засіб цієї емансипації. Є підстави розглядати Л. як невід'ємну складову єдиної емансипаторської метаідеології розвитку, в межах якої він уособлює всеосяжний рух, швидкість, затвердження нового. *Консерватизм* (як ідеологія) здійснює функції внутрішньої критики Л., *соціалізм* репрезентує один з ключових принципів розвитку, а *націоналізм* – практичне використання ліберальних принципів на національному рівні тощо. Світоглядне осердя Л. складають індивідуалізм, гуманізм, *толерантність*, демократичність, космополітизм, соціальний оптимізм, наголошення на самоцінності особистості. Л. ґрунтується на певних уявленнях про людську природу, передбачає здатність розуму адекватно сприймати світ, спроможність людини змінювати світ на краще. Головна функція Л.– всебічне обґрунтування необхідності розвитку і змін, відкритості різноманітним інноваціям, в кінцевому підсумку – соціальним трансформаціям. Це зумовлює радикалізм Л., його протистояння звичаю, традиції, усталеному порядку. Особливе значення з цієї точки зору має комунікативний аспект Л., який полягає в тому, що Л. об'єктивно забезпечує суттєве прискорення соціального розвитку шляхом залучення до нього нових соціальних спільнот, груп та індивідів, зняття тих чи тих перешкод на шляху спілкування (комунікації). Оскільки уявлення про свободу, фундаментальні засади та цілі розвитку постійно змінюються, відбувається й еволюція Л.– від класичних форм (ринковий, економічний, "буржуазний" Л. продовжує зараз існувати як *лібертаризм*) до сучасних, коли нове розуміння сутності і параметрів соціального розвитку вимагає посилення соціальної складової Л., обґрунтування ним відповідних функцій держави ("соціальний Л."). Л. зараз репрезентований в діяльності державних та суспільних інституцій, у певних процедурах та принципах управління, що дає змогу практичної реалізації ліберальної політики.

В. Заблоцький

ЛІБЕРТАРИЗМ – 1) Доктрина, сучасна течія політичної ідеології, прихильники

якої вважають, що держава повинна обмежитися захистом прав індивідів; радикальні лібертаристи обстоюють думку, згідно з якою людина не повинна підкорятися жодним інституціям, авторитетам і владам, відносно яких у неї немає довіри і згоди. В цілому позицію лібертаристів визначають як намагання поширити принципи функціювання вільного ринку на увесь соціальний лад та перебіг соціального життя. Захист такої "ринкової методології" відчутно відрізняє Л. від інших ліберативних течій сучасності, зокрема *консерватизму* і *лібералізму*. На відміну від консерваторів, лібертаристи не вважають обов'язком держави піклуватися про суспільну мораль, боротися проти проституції, вживання наркотиків і сексуальних перверзій, які не завдають шкоди іншим, – тобто втручатися в сферу, де людина сама визначає себе і реалізує свої права (нехай і завдаючи собі безсумнівної шкоди). Лібертаристи закликають критично (негативно) сприймати будь-які інституції (релігія, сім'я, будь-які традиції), що закріпачують людину, роблять її погляд на світ вузько запрограмованим і мертвотним. Вони виявляють критичну налаштованість відносно мілітарної політики національних держав, зокрема упереджено відносяться до великих витрат бюджетних коштів на національну оборону. Л. поширений здебільшого не у вигляді системної доктрини, а певної позиції або ставлення. Основні соціально-філософські ідеї Л. викладені в працях Ренд, Ротбарда та ін. 2) Філософська концепція, метафізична теорія, яка виступає протилежністю і запереченням *детермінізму*, особливо стосовно природи людської діяльності (яку треба розглядати як неупереджену активність морально відповідальних агентів, спроможних вчинити будь-що під свою відповідальність або ж відмовившись від неї). Цю філософську версію прихильники Л. називають також об'єктивізмом.

В. Заблоцький

ЛІНГВІСТИЧНА ФІЛОСОФІЯ, лінгвістичного аналізу філософія, філософія звичайної мови – напрям *аналітичної філософії*, одна з форм *неопозитивізму*. Виникла в 40-х рр. XX ст. у Великій Британії ("пізній" *Вітгенштайн*, Райл, Віздом, Остин, Строссон та ін.). Відомі дві школи Л.ф.: оксфордська, яка виходить із філософських традицій *Мура*, і кембриджська, на формування якої мав найбільший вплив Вітгенштайн. Своєрідність Л.ф. як аналітичної філософії полягає в аналізі звичайної повсякденної мови. Завданням Л.ф., на думку її прибічників, є виявлення уявного характеру філософських проблем і джерел їхнього виникнення в мовній практиці, очищення мови від філософських двозначностей. Прихильники Л.ф. критикують логічний позитивізм за звернення до логіко-математичних моделей і нехтування "мовною реальністю". Відмовляючись від аналізу об'єктивної детермінації змісту мовних виразів, Л.ф. розглядає їх як засоби конструювання світу.

ЛІНГВІСТИЧНИЙ ПОВОРОТ у філософії – кардинальне зміщення центру уваги філософів з аналізу "суб'єкт-об'єктної проблематики" на дослідження "проблематики мови". Л.п. здійснила не тільки англ.-амер. аналітична філософія, а й континентальна; остання під впливом головних трьох течій філософської думки: структуралізму *Соссюра*, постфройдизму *Лакана*, фундаментальної онтології *Гайдеггера*. Л.п. датується від появи у 1947 р. "Листів про гуманізм" Гайдеггера, де він відкрито дистанціювався від екзистенційного гуманізму *Сартра* і переключився на дослідження мови як "дому буття". У 1953 р. *Мерло-Понті* в інавгураційній лекції у Колеж де Франс наголосив на тому, що теорія знака Соссюра надає європейській філософії можливість подолати одвічну категоріальну опозицію "суб'єкт – об'єкт" і завдяки цьому оновити природу філософської рефлексії. Приблизно в той же час *Леві-Стросс* запропонував проект, в якому соссюрівська концепція "мови" застосовувалася для дослідження міфу і структури спорідненості. Паралельно з ним Лакан використовує цю ж концепцію "мови" як аналітичне знаряддя для деконструкції психоаналізу *Фройда*. Л.п. оновив загальноєвропейську культуру філософської рефлексії; його ініціатори замінили класичне уявлення про рефлексію як картезіанське cogito якісно новим уявленням про неї як про "конкретну рефлексію" – конкретну у тому сенсі, що вона, на відміну від карте-

зіанської самосвідомості ("я мислю"), опосередкована всім універсумом знаків і тому може прибирати наступних форм: герменевтична практика; практика освоєння реальності за допомогою наративів; семіологічна практика; граматологічна практика; практика розмаїтих переописувань світу в термінах "фінітних словників"; практика деконструкції та ін. Тема Л.п. є однією з центральних у сучасному філософському дискурсі Заходу. В її обговоренні беруть участь представники багатьох впливових течій філософії, антропології, культурології, соціології, герменевтики, психоаналізу, лінгвістики, семіології та ін. В їх числі – *Рикер, Барт, Деррида, Апель, Габермас, Ліотар, Рорті*, Бауман, Девідсон та ін.

В. Лук'янець

ЛІНИЦЬКИЙ, Петро Іванович (1839, Лебедин – 1906) – укр. філософ, представник укр. духовно-академічної філософії. Закінчив Охтирське духовне училище та Харківську духовну семінарію, магістр XXII курсу (1861 – 1865) КДА, од 1865 р. – викладач філософських наук у КДА, од 1867 р. – бакалавр, од 1869 р. – доцент, од 1871 р. – екстраординарний, з 1890 р. – засл. проф. філософії КДА. Протягом майже 20 років очолював кафедру історії філософії (од 1869 р.), а од 1887 р. – кафедру логіки та метафізики. Читав курси з історії філософії, логіки, педагогіки, метафізики. Філософський спадок вченого охоплює близько 20 фундаментальних праць та велику кількість статей, що упродовж 40 років постійно друкувалися в "Трудах КДА" та в богословсько-філософському часописі "Віра і розум", виходили окремими виданнями. Дотримувався ідеалістичних поглядів, які характеризувалися різко антипозитивістською спрямованістю та витлумаченням багатьох гносеологічних проблем у дусі кантіанства. При цьому доробок Л. важко приєднати до якоїсь певної та окремої традиції, позаяк його філософія була в своїй основі поєднанням різних філософських течій та тенденцій. На відміну від *Юркевича*, котрий центром суб'єктивності вважав серце, Л. наголошував роль розуму, не заперечуючи при цьому і значення серця в духовному і душевному світі людини. Його позиція є поміркованo-раціоналістичною, схильною до апріоризму та дедуктивізму. Високо оцінював умогляд як основну форму пізнавальної діяльності. В поглядах на суспільство піддавав нещадній критиці теорію економічного детермінізму, великого значення надавав праву власності, при цьому не заперечував здатності соціалізму гармонізувати відносини між людьми, але наполягав на здійсненні спочатку інтелектуальної революції.

Осн. тв.: "Огляд філософських вчень" (1874); "Слов'янофільство та лібералізм" (1882); "Витончена література й філософія" (1893); "Основні питання філософії: Досвід системного викладу / Підручник для духовних академій" (1901).

ЛІОТАР, Жан-Франсуа (1924, Париж – 1998) – франц. філософ, представник постструктуралізму. Застосував поняття *постмодернізму* до розвитку філософії, визначаючи сучасну філософію як "філософію постмодерну". *Модерн*, на думку Л., є епохою панування "великих метарозповідей" ("діалектика духу", "емансипація людини", "герменевтика смислу" тощо), які намагалися обійняти статус універсально легітимних. Епоха постмодерну – це епоха недовіри до метарозповідей, їх делегітимації, вивільнення "мікронаративів", що не зазіхають на загальновизнаність і використовуються лише ситуативно. Загибель метарозповідей надає простору різноманітним *мовним іграм*, що не мають поміж собою нічого спільного й існують лише в межах власних сфер релевантності. Згодом Л. конкретизує поняття мовної *гри*, застосовуючи терміни "жанр дискурсу" (тобто історична і топологічна специфіка дискурсу) і "режим речення" (ствердження, заперечення, підозра, доведення тощо). Кожен жанр дискурсу запроваджує, за Л., свої правила прийнятності ходів мовної гри, неспіввимірні з правилами інших жанрів, оскільки правило є не денотативним, а суто прескриптивним судженням. Звідси – різні жанри дискурсу не можуть нічого "довести" один одному, а жанру жанрів, що стояв би понад ними, не існує взагалі. Тому "суперечка", що точиться між жанрами дискурсу, є єдино можливою формою їх взаємодії, запобігаючи зміцненню тоталітарних прагнень до єдності й уніфікації. Поняття *постмодерну* вказує, за Л., не стільки на хронологічний, скільки на змістовий елемент розвитку філософії. Загибель мета-

розповідей і запанування радикального *плюралізму* є природним наслідком модерну, реакцією на його вади. Постмодерн, на думку Л., завжди був вписаним у модерн і лише сьогодні досяг свого чіткого оформлення. Постійна неузгодженість між змістом, котрий потребував виразу, і хронологічними конотаціями, невід'ємними від терміна "постмодерн", примусили Л. в 1988 р. замінити цей термін іншим – "переписування модерну". Широкого розголосу набула полеміка Л. з нім. філософом *Габермасом*, який вважав постструктуралістські спроби критики культури необґрунтованими і називав їх "запровадженням принципу, що піддається хіба лише заклинанням".

Осн. тв.: "Постмодерністська умова" (1979); "Економія лібідонального" (1974); "Розбрат" (1983); "Могила інтелектуала" (1984).

ЛІСОВИЙ, Василь Семенович (1937, с. Старі Безрадичі Київської обл.) – укр. філософ. Закінчив КНУ ім. Т. Шевченка (1962). Канд. філософських наук (1971). У 1962 – 1966 рр. викладав філософію в Тернопільському медінституті. У 1970 – 1972 рр. – мол. наук. співр. Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. 1972 р. написав "Відкритий лист до членів ЦК КПРС" з протестом проти арештів серед укр. інтелігенції, був заарештований і засуджений до семи років таборів і заслання. У 1990 р. після поновлення вченого ступеня був відновлений на роботі в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Від 1997 р. – зав. від. історії філософії України. Фахівець у галузі логіки, історії філософії та політичної філософії. Спосіб філософського мислення і стиль філософського мовлення сформувався під впливом аналітичної філософії і критичної герменевтики.

Осн. тв.: "Культура, ідеологія, політика" (1997); переклад з англ. книги К. Поппера "Злиденність історицизму" (1994); антології "Консерватизм" (1998) та "Націоналізм", у співавт. (2000). Укладач творів Дм. Чижевського (у 4 т.) та антології "Лібералізм".

ЛІТЕРАТУРОЦЕНТРИЗМ – ідейна течія в культурі сучасного суспільства. Представники Л. надають винятково важливого значення вдало мовленому слову, поезії, роману, статті. Прихильники Л. – це "люди слова", мета яких – перетворити словесність із "літератури при владі" в саму владу, надати літературоцентристській мові статус нормативної мови масової свідомості, статус мови народу, держави, влади. В міру того як літературне слово втрачає в масовій свідомості ореол вищої достовірності, а звідси і свою масову аудиторію, Л. вичерпує свій пропагандистський потенціал; воно позбавляється здатності змінювати порядок речей в соціокультурній дійсності. Літературоцентристська мова при цьому поступається своїм місцем не одній якійсь мові, а сімейству різних мов, які відрізняються від неї байдужістю до влади.

В. Лук'янець

ЛОБАС, Володимир Хомич (1942, с. Пустовіти Вінницької обл.) – укр. філософ. Закінчив КНУ ім. Т. Шевченка (1964). Докт. філософських наук (1983), проф. (1984). Працює на кафедрі суспільних і гуманітарних наук Київського ін-ту залізничного транспорту (од 1997 р.). Філософські інтереси охоплюють проблеми семіотики, культурології та конфліктології.

Осн. тв.: "Семіотичний аналіз знакових засобів передачі інформації" (1980); "Формування діалектико-матеріалістичного світогляду в процесі викладання природничих наук", у співавт. (1985); "Світоглядний потенціал гуманітарних наук", у співавт. (1990); "Українська і зарубіжна культура", у співавт. (1997).

ЛОГІКА (грецьк. λογική – наука про умовивід, від λόγος – слово, поняття, судження) – дослідження міркувань (філософських, математичних та ін.) з метою створення теорії їх правильності. Необхідність цих досліджень виникає у зв'язку з потребами обґрунтування знання. В цьому аспекті Л. розглядалась багатьма філософами як частина теорії пізнання (органон). Предмет Л. уточнюється як дослідження не змісту міркування ("про що"), а його форми ("як"). У цьому аспекті Л. характеризується як формальна, на відміну від "змістовної", якою вважається діалектична Л. В сучасній Л. з появою таких розділів, як модальна Л., Л. дії, Л. запитань і відповідей та ін. її "формальність" вважається відносною і пов'язується із ступенем схе-

матизації міркування, що робить відносним розподіл Л. на теоретичну і прикладну. Головні напрями досліджень у сучасній Л.: 1) теоретична Л.: теорія доведень, теорія аналізу, формальна семантика; 2) практична Л.: Л. дій, Л. рішень, евристика, праксеологія, конфліктологія; 3) філософська Л.: часова Л., динамічна Л., епістемічна Л., когнітивна Л., Л. тропів (метафор, аналогій), деонтична Л., Л. оцінок, Л. норм, Л. імперативів; 4) логічний аналіз мови: теорія комунікації, теорія аргументації, теорія мовленнєвих актів, аналіз дискурсу, дискусій, риторика, семіотика; 5) Л. інформаційних технологій: логіко-когнітивний аналіз, комп'ютерна Л., Л. програмування, Л. "штучного інтелекту". Метапроблеми Л.: історія Л., соціологія Л., філософія Л., викладання Л.

А. Ішмуратов

"ЛОГІКА АВІАСАФА" – логічний трактат, що зберігся в рукописному збірнику "Приточник" з 1483 р. в колекції Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря. Відомий також під назвою "Київська логіка". "Л.А." близько 1462 р. була перекладена в Києві давньоукр. мовою зі староєвр. В її основу лягла перша частина логічного трактату араб. філософа XI – поч. XII ст. Аль-Газалі "Повчання філософів", що була вступною частиною до іншої відомої праці Аль-Газалі "Спростування філософів". Як встановили дослідники, "Авіасаф" – це євр. варіант імені іншого араб. філософа *Аль-Фарабі*. Аль-Газалі цитує спершу Аль-Фарабі, а відтак його спростовує. На поч. XV ст. логічний трактат Аль-Газалі був перекладений з араб. мови на євр. Відомий також лат. переклад, який на поч. XVI ст. двічі виходив друком у Венеції. Укр. переклад стоїть ближче до араб. оригіналу та до його євр. перекладу, аніж до лат. Проте "Київська логіка" охоплює текст Аль-Газалі не в такій повноті, як лат. варіант. У своїй основі "Л.А." – це виклад формальної логіки *Аристотеля*. У ній досить широко викладені вчення про *поняття* і *терміни*, *предикаменти*, *судження*, *силогізми*, про *універсалії* та логічні доведення. Поява "Л.А." в укр. перекладі в друг. пол. XV ст. була значним кроком вперед у розвитку науки логіки в Україні порівняно з попереднім періодом, коли єдиним джерелом логічних знань була "Діалектика" *Йоана Дамаскіна*, що давала лише уявлення про систему категорій.

І. Заславський

ЛОГІКА ВИСЛОВЛЮВАНЬ (пропозиційна логіка) – розділ сучасної логіки. Л.в. є основою сучасної логіки, де досліджуються міркування із складних речень, відволікаючись від структури простих речень (принцип двозначності). В пропозиційній логіці повністю абстрагуються від смислового значення висловлювання, до уваги береться лише його предметне значення. Предметним значенням висловлювання, або його денотатом, виступають два абстрактних об'єкти: "*істина*" та "хиба", тобто його логічні значення. Так, напр., висловлювання "2×2=4, або логіка – наука", "Якщо Київ розташований на Дніпрі, тоді сніг білий" можуть стати предметом дослідження в Л.в. Л.в. цікавить лише те, як з простих висловлювань утворюються складні та як залежить значення істинності складного висловлювання від значень істинності простих висловлювань, які його утворюють. Щоб задати мову Л.в., необхідно з'ясувати її алфавіт, тобто задати список знакових засобів і визначити формулу. Список знакових засобів мови Л.в. включає такі знаки: знаки змінних – p, q, r, p, q r ...; знаки логічних сполучників (заперечення), (кон'юнкція), (диз'юнкція), (імплікація), (еквіваленція), технічні знаки (,). Л.в. як логічна теорія може бути визначена синтаксично (аксіоматично), семантично (таблиці істинності для зв'язок).

ЛОГІКА ВІДНОШЕНЬ – розділ сучасної логіки, в якому вивчаються логічні властивості відношень та операції над ними. У сучасній логіці поняття відношення зближається в об'ємному аспекті з поняттям "властивості", а формально-дедуктивно Л. в. будується як ускладнена ще декількома операціями *логіка класів*. Самостійне значення Л. в. має як логічна теорія графів.

ЛОГІКА ДИНАМІЧНА – напрям логічного моделювання динамічних аспектів міркувань; у широкому розумінні Л.д. – моделювання потоку інформації, у більш вузькому розумінні Л.д. – логіка програм. Програма вважається динамічним

об'єктом, що переводить один стан світу (комп'ютера) в інший. Пропозиційна Л.д. містить вирази, які поділяються на дві категорії – формули і програми. Вихідними для побудови формул є пропозиційні букви, логічні зв'язки і оператор виконання програм. Значення формули Л.д. ототожнюється з множиною всіх станів, у яких ця формула істинна, а значення програми – з множиною пар $<a, b>$ таких, що якщо ця програма стартує в стані а, то може завершитися в стані b. Л.д. отримана шляхом модифікації "статичних" модальних логічних систем. Базовим поняттям Л.д. є поняття бінарного відношення переходу між станами обчислення (відношення досяжності в семантиці модальної логіки). Найбільш близьким до відношення переходу є інтерпретація відношення досяжності у логіці часу як відношення часового порядку.

В. Навроцький

ЛОГІКА ДІЇ – розділ сучасної формальної логіки, в якому практичні міркування досліджуються шляхом побудови формальних моделей поведінки людей. Перша система Л. д., розроблена шведським логіком Вригтом у 60-х рр. XX ст., стала базисом *деонтичної логіки*. Л. д. Вригта була заснована на *логіці часу*; інші системи Л. д. тісно пов'язані з тими розділами сучасної психології, в яких аналізуються моделі поведінки.

ЛОГІКА ЙМОВІРНОСТЕЙ – логіка, що досліджує висловлювання, які набувають не тільки значень "істинне" та "хибне", а й безліч ступенів істинності, що є проміжними між істинним та хибним (більш істинне, менш істинне, імовірно істинне тощо). Термін "Л.й." застосовується у двох значеннях: як індуктивна логіка і як логічна ймовірностей теорія. Справжній логічний підхід до вивчення властивостей понять типу "ймовірно" полягає у розгляді їх як особливих модальностей. У зв'язку з цим Л.й. розглядають як розділ модальної логіки.

ЛОГІКА КАТЕГОРНА – новий розділ математичної логіки, що базується на такій математичній дисципліні, як алгебраїчна теорія категорій, яка, поряд із теорією множин, застосовується як основа для розбудови усієї математики. Для конструювання Л.к. використовують спеціальні алгебраїчні категорії, які називаються топосами.

ЛОГІКА КЛАСІВ – розділ математичної логіки, в якому елементарні висловлювання (див. *Логіка висловлювань*) розглядаються з боку їхньої суб'єктно-предикативної структури. Кожні суб'єкт і предикат, що входять до елементарного висловлювання, ототожнюються з їхнім обсягом, тобто класом (звідси – назва об'єктів, яким вони відповідають).

ЛОГІКА КОМБІНАТОРНА (від лат. combino – з'єдную) – спосіб побудови логічної системи з термами як послідовностями комбінаторів (аналогами функцій) і формулами як твердженнями про їх рівність.

ЛОГІКА КОНСТРУКТИВНА – напрям математичної логіки, в якому досліджуються міркування про об'єкти та їхні властивості, для яких існують способи побудови чи перевірки їх існування.

ЛОГІКА МАТЕМАТИЧНА – розділ логіки і математики, в якому досліджуються проблеми *обґрунтування* у математиці, методи доведення, розробляються засади математики (передусім – теорія множин). У Л.м. виділяють розділи – теорія доведення, теорія моделей; до неї також відносять засади математики та теорію алгоритмів (або вужче – теорію рекурсії). Ідею побудови Л.м. як формального числення для математики, а також для усіх дедуктивних наук, логіки й філософії висунув ще у XVII ст. *Ляйбніц*. Початок застосуванню математичної символіки для виразу формально-логічних теорій у логічних численнях поклали англ. математик і логік *Буль*, шотландськ. математик і логік *Морган*, амер. філософ і логік *Пірс* та ін. Основні поняття Л.м. – висловлювання, предикат, квантор, логічна операція, модель, логічне числення.

ЛОГІКА МОДАЛЬНА – розділ логіки, в якому вивчають міркування з модальностями "необхідності", "дійсності", "можливості", "випадковості" тощо. За видом модальностей розрізняють логіку алетичних модальностей, *деонтичну логіку*, *індуктивну логіку*, *логіку часу* тощо. Першу спробу побудувати Л.м. зробив

Аристотель. З розвитком сучасної логіки було побудовано ряд систем Л.м. (Лукасевич, Льюїс, Вригт). Розвиток Л.м. був спричинений труднощами, з якими стикнулася класична логіка при дослідженні як власне логічних проблем, зокрема природи логічного слідування, так і проблем наукового пізнання, зокрема підтвердження гіпотез. Побудова Л.м. значно розширила можливості логіки як науки. За допомогою Л.м. можна вивчати не тільки логічні аспекти поняття необхідності, можливості, індукції, а й деякі аспекти причинно-наслідкових зв'язків (див. *Причинність*), *простору і часу*, вірогідності, структуру дії і взаємодії.

ЛОГІКА НАУКИ – комплекс філософських і формально-логічних досліджень структури наукового знання. Розвиток Л.н. пов'язаний з подоланням кризи в теоретичному природознавстві та основах математики, що виникла на рубежі XIX – XX ст. В теоріях, які вважалися класичними і надійними, виявилися суперечності; некритичне використання деяких понять поставило під сумнів засоби доказу, зокрема в математиці; з'ясувалося, що важливим теоретичним поняттям приписується смисл, несумісний із змістом даних теорій. Л.н. склалась як сукупність методів встановлення точного смислу термінів і тверджень наукових теорій, вивчення міри доказовості кожного з тверджень і аналізу надійності методів доказу. В сучасній науці з високою абстрактністю її побудов та зростаючою складністю логічної структури доказів Л.н. набуває дедалі більшого значення для з'ясування об'єктивної істинності теорій та перспектив їхнього розвитку. Для розв'язання цих важливих питань розвитку наукового знання, його теоретичних структур та емпіричного базису Л. н. використовує різні конкретно-методологічні підходи, в т.ч. метатеоретичні побудови, аналіз регулятивних принципів трансформації теорій, засоби інтерпретації, моделювання й розуміння мови науки. Оскільки важлива частина емпіричних теорій з формального боку не відрізняється по суті від математичних, на дослідження їх перенесено методи, що виправдали себе в математиці. Таким чином, істотно розширяється коло досліджуваних проблем і використовуваних методів та ідей. Фундаментальна для емпіричних теорій проблема співвідношення фактів і теоретичних узагальнень допускає формальний розгляд, але водночас порушує суто філософське питання. Аналіз змісту абстракцій, використовуваних сучасною наукою, з усією повнотою ставить питання про глибину відображення зовнішнього світу в поняттях. Нарешті, найважливіші результати метатеоретичних досліджень не можна зрозуміти без філософського осмислення. Таким чином, аналіз будови наукового знання, міри і характеру його обґрунтованості, форм зв'язку теорії з емпіричним матеріалом неминуче й органічно включає вивчення співвідношення теорії і об'єктивної дійсності. Л.н. стимулює і розвиток формальної логіки, зокрема її некласичних напрямів, і водночас потребує філософського аналізу понятійного апарату науки, узагальнення результатів метатеоретичних досліджень.

ЛОГІКА НОРМ – див. *Деонтична логіка*.

ЛОГІКА НОРМАТИВНА (прескриптивна логіка) – погляд на логіку в аспекті дослідження логічних феноменів як специфічних норм, дослідження того, як повинен розмірковувати раціональний суб'єкт; уточнення логічної проблематики у зв'язку з іншим, дескриптивним поглядом на логіку в аспекті того, яким чином людина обґрунтовує свої думки і дії. Розрізнення нормативного і дескриптивного підходів проводиться не тільки у логіці, а й у теорії прийняття рішень. Зустрічається інше розуміння терміна "Л.н." – як *логіки норм*.

ЛОГІКА ПРЕДИКАТІВ – розділ математичної логіки, що являє собою певне розширення *логіки висловлювань*. На відміну від логіки висловлювань, де висловлювання розглядають як єдине ціле, в Л. п. береться до уваги їхня суб'єктно-предикативна структура.

ЛОГІКА РІШЕНЬ – напрям, головною метою якого є аксіоматизація теорії прийняття рішень.

ЛОГІКА ФІЛОСОФСЬКА – розділ сучасної логіки, в якому досліджуються мір-

кування, найбільш притаманні філософській практиці, а також гуманітарній сфері знання в цілому. Мета досліджень Л.ф. – уточнити ту чи ту філософську проблему, а можливо, й вирішити її логічними засобами. З появою розділу логіки, орієнтованого на дослідження основ математичного знання, розпочалися й повсякчас точилися суперечки: чи логіка є частиною філософії, чи математики. Але незважаючи на перипетії її застосування у будь-якій царині (науковій, довколанауковій і навіть ненауковій), логіка, виникнувши в лоні філософії, залишається і дотепер частиною філософії. Зворот "Л.ф.", що видається тавтологічним, запропоновано у 60-х рр. XX ст. вживати з метою відстояти термінологічно цю тезу, відмежувавши себе від вузьких уявлень про сучасну логіку як прикладну математику. До Л.ф. відносять *логіку часу* і простору, епістемічну логіку, *деонтичну логіку*, *логіку норм* і оцінок та ін.

ЛОГІКА ФОРМАЛЬНА – наука, яка вивчає форми (схеми, способи) різноманітних *міркувань*. Її головна мета полягає в обґрунтуванні правильності чи неправильності способів отримання нового *знання* із уже наявного знання в процесі міркування. Будь-яке міркування складається з двох частин: засновків та *висновку*. Логіка як наука не займається встановленням їх істинності та хибності. Однак, якщо міркування побудоване правильно і при цьому воно спирається на істинні засновки, то його висновок завжди буде безумовно істинним. Якщо ж правильний спосіб міркування застосувати до хибних засновків, то в результаті можна отримати як істинний, так і хибний висновок. Логічна форма міркування, його схема не залежить від його змісту. Логіку не цікавить, про що йдеться в міркуванні, її завдання – аналіз того, як воно побудоване. Схема міркування може бути правильною чи неправильною незалежно від його змісту. Розрізнення між змістом та формою міркування в логіці проводиться на основі застосування формального методу, який полягає в тому, що змістовним компонентам міркування ставляться у відповідність їх формальні аналоги. Для цього створюються спеціальні штучні мови, які отримали назву формалізованих (формальних) мов логіки. Ці мови будуються за строгими правилами, серед яких розрізняють правила утворення виразів (формул), правила перетворень виразів (формул) і правила інтерпретації виразів (формул). Формальний метод є основним методом сучасної логіки.

ЛОГІКА ЧАСУ – розділ сучасної логіки, в якому досліджуються особливості *міркувань* про існуючі в часі сутності: об'єкти, дії, процеси. Особливих засобів логічного аналізу потребують т. зв. часові висловлювання, які залежно від часу можуть змінювати істиннісну оцінку. Л.ч. будується на основі "нечасової" логіки (класичної, багатозначної та ін.), до якої додають *аксіоми* та правила *висновку*, що описують дедуктивні якості тверджень з виразами "буде вірно, що...", "було вірно, що...", "завжди вірно, що...", "буде вірно за... одиниць часу, що..." та ін. Ці вирази вважаються модальними операторами, як і вираз "можливо, що...". Прикладом формального закону Л. ч. може бути твердження: "Якщо щось існує, то завжди буде вірно, що воно існувало". Л. ч. є основою при побудові *логіки дії*, *логіки норм*, *деонтичної логіки*, логіки практичних міркувань. Результати досліджень Л. ч. застосовуються у мовознавстві, біології, психології, кібернетиці, при розробці програм для комп'ютерів.

ЛОГІКИ НЕКЛАСИЧНІ – напрям сучасної формальної логіки, що вивчає логічні системи, адекватна семантична інтерпретація яких задовольняє хоча б одну із таких умов: 1) наявність більше двох допустимих значень істинності; 2) наявність таких логічних знаків s, що формула sA не є функцією істинності від A; 3) допустимість пустого *універсуму* (множина об'єктів інтерпретації); 4) порушення екстенційності принципу (в цьому випадку значення предиката не визначається однозначно його обсягом); 5) порушення принципу підстановки тотожного (можливості підставляти в контекст замість будь-якого імені інше, рівнозначне йому ім'я). Прикладами Л.н. є багатозначні логіки, *інтуїціоністська логіка*, *логіки модальні* (висловлювань і предикатів), *логіка дій*, *логіка норм*, оцінок.

ЛОГІКО-ІНФОРМАЦІЙНА СИСТЕМА (ЛІС) – сукупність логічних і технічних

засобів для приймання, зберігання, перетворення й видачі інформації будь-якого виду. В загальнотеоретичному аспекті ЛІС – система, середовищем функціювання якої є знання, а структуру її утворюють логічні відношення й конструкції, призначені для певного перетворення знання. В розробці ЛІС широко використовують теорію систем, логіку, теорію множин, алгебру, теорію імовірностей тощо. Залежно від вихідних понять ЛІС бувають різних рівнів – від загальносистемного до логіко-математичного. Загальносистемний аспект ЛІС має велику інформаційну значущість, оскільки систематизація є обмеженням багатоманітності. Заслуговує на увагу параметричний принцип систематизації, в якому абстрагуються від матеріального субстрату (фізичного, хімічного, біологічного, соціального) і дотримуються структурних типів, спільних для предметів, незалежно від того, до якої галузі вони належать. На основі логіко-математичних уявлень ЛІС можна перейти до технічної реалізації її – напр., до логіко-інформаційної технічної системи (ЛІТС), інформаційно-пошукової системи. ЛІТС – один із напрямів автоматизації розумової діяльності, який забезпечує успішну виробничу, наукову, педагогічну й управлінську діяльність людини. Однією з основних у розробці ЛІТС є проблема інформаційно-логічної мови (як ідеал – єдиної такої мови). Оскільки синтаксична й семантична структури природної мови складні, то розробляють спрощені логічні структури, придатні для технічного використання.

ЛОГІСТИКА (грецьк. λογιστικη – мистецтво лічби) – на поч. XX ст. назва *логіки формальної*, досліджуваної математичними методами, зокрема з використанням аксіоматизації і формалізації. Слово спочатку означало мистецтво обчислення або звичайної арифметики. *Ляйбніц* уживав його для позначення "числення умовиводів", що він намагався розробити. Термін вийшов із ужитку, поступившись місцем термінам: "математична логіка", "символічна логіка", або "логіка сучасна". У військовій діяльності та менеджменті Л. називають теорію (мистецтво) розробки стратегій та оптимізації військових або технологічних процесів.

ЛОГІСТИЧНИЙ МЕТОД – метод побудови формалізованих мов для опису наукових теорій, за допомогою якого будують формальну (логістичну) систему і дають інтерпретацію її. Формальна система будується таким чином: задають вихідні символи системи (словник мови), які вважаються неподільними і є двох видів – логічні, що стосуються логіки, на якій базується система, і нелогічні, або спеціальні, належні до конкретної теорії. Л. м. є модифікацією поняття *аксіоматичного методу*. Ефективність Л. м. полягає в тому, що він при побудові наукових теорій дає змогу однозначно визначити її вихідні абстракції і строго сформулювати поняття доведення. Л. м. є важливим знаряддям наукового дослідження. Широко використовується в математиці та в *логіці математичній*.

ЛОГІЧНА І ФАКТИЧНА ІСТИННІСТЬ – у сучасній логіці поняття, що характеризують істинність висловлювань. Л.і ф.і. не створює якогось особливого поняття істини, а є конкретизацією, пристосуванням загальнофілософського поняття істини до потреб *логіки формальної*. Логічна істинність – це істинність висловлювання, яка зумовлена тільки його логічною формою – певним розумінням логічних операцій і прийнятими для даних міркувань законами логіки. Фактична істинність – це істинність висловлювання, яка зумовлена змістом висловлювання – значеннями його складових елементарних речень, термінів і "фактичним станом справ". Поняття "Л. і ф.і." увійшли в логіку з часів *Ляйбніца*, який розрізняв необхідні істини, або "істини розуму", і випадкові істини, або "істини факту". Сучасна логіка позбавила це розрізнення абсолютного значення, оскільки відносить його до певних логічних числень.

ЛОГІЧНА СЕМАНТИКА – моделювання на логічній мові змісту висловлювань і основних семантичних понять.

ЛОГІЧНА СИМВОЛІКА – сукупність знаків, якими позначають логічні операції, структуру форм мислення тощо. За допомогою Л.с. досягають більш точного, однозначного тлумачення змісту висловлювання, характеру логічної дії.

ЛОГІЧНЕ ПРОТИРІЧЧЯ – наявність двох висловлювань, з яких одне є запереченням іншого. Те, що стверджується в одному з них, заперечується в іншому. Л.п. має місце тільки за тих умов, коли твердження і заперечення є здійсненними стосовно одного й того ж об'єкта, у той же самий час і в одному й тому ж відношенні (*Аристотель*, "Метафізика"). У формальних системах формула вважається Л.п., коли в системі породжується її заперечення. З семантичної точки зору, Л.п. є формула певної логічної системи, яка хибна у всіх моделях цієї системи. Щодо множини висловлювань кажуть, що вона є суперечливою, якщо принаймні одне з її висловлювань має значення "хибне". Суперечливість множини висловлювань є запереченням її несуперечності (див. *Несуперечність*).

ЛОГІЧНИЙ АТОМІЗМ – ідеалістичне вчення про тотожність структури мови і структури дійсності. Засноване на поч. XX ст. *Расселом* і *Вітгенштайном*. На формування Л. а. великий вплив справила логічна модель знання про світ, запропонована Вітгенштайном. За цією моделлю, будь-яке знання є сукупністю елементарних "атомарних" речень, які поєднуються логічними операціями в складні "молекулярні" речення. Ідея побудови мови з елементарних часток була плідною для розвитку логіки. Проте в своїй методологічній основі концепція Л.а. ідеалістична, оскільки вона нехтувала тим, що в мові існує зв'язок не лише між значеннями істинності речень, а й між їхнім змістом. За аналогією з структурою мови логічні атомісти уявляли світ як сукупність не пов'язаних між собою атомарних фактів, які об'єднуються в молекулярні факти. Л.а. заперечував закономірний внутрішній зв'язок між явищами дійсності. Абсолютизуючи моменти дискретності, одиничності, Л. а. визнавав наявність величезної кількості окремих основ світу (*плюралізм*). Через логічну й онтологічну неспроможність концепції Л. а. самі засновники її вже в 30-х рр. XX ст. змушені були від неї відмовитися.

ЛОГІЧНИЙ ПОЗИТИВІЗМ – див. *Неопозитивізм*.

ЛОГІЧНИЙ СИНТАКСИС – система визначень логічних систем як знакових та сукупність методів їх дослідження як специфічних об'єктів, по можливості абстрагуючись від змістовних (семантичних) відношень.

ЛОГІЧНІ ЗАКОНИ – закономірності процесу міркування, що виражають умови правильності, доказовості й адекватності мисленнєвої діяльності, її здатність одержувати істину, виходячи з існуючих істин. Порушення Л. з. призводить до виникнення логічних помилок, непослідовності в процесі міркування, прийняття хибних суджень за істинні. Л. з. визначають формальні правила переходу від одного судження до іншого в процесі міркування, забезпечують процес виведення одних суджень з інших шляхом перетворення їхньої форми при абстрагуванні від їхнього конкретного змісту. Основним Л.з. у традиційній логіці є *суперечності закон, тотожності закон, виключеного третього закон* та *достатньої підстави закон*. В математичній логіці статусу Л. з. набувають тавтології, завжди істинні вирази, кількість яких обмежується лише специфікою предметних галузей дослідження. Л. з., хоча і діють у сфері людського мислення, мають об'єктивний характер, тобто їхній зміст не залежить від волі і свідомості людей. Люди можуть відкрити Л. з., дослідити їх і свідомо користуватися ними, але не можуть створити, відкинути чи змінити їх. Підтвердженням цього є існування комп'ютерів, які функціонують згідно з відкритими логічними законами.

ЛОГІЧНІ ЧИСЛЕННЯ – формалізовані дедуктивні системи, подані разом з їх інтерпретацією. Традиція використовувати числення для представлення знань і вирішення задач певного виду має походження з геометрії Евкліда. Прикладами числень є диференціальне й інтегральне числення, що розроблені в працях *Ньютона* та *Ляйбніца* і становлять основу математичного аналізу. Уточнення цього поняття здійснене в *логіці математичній*. Загальна теорія числень побудована *Гільбертом*, який, до того ж, дав аксіоматичне представлення геометрії Евкліда. Першими власне Л.ч. є алгебра логіки *Буля*, а також числення висловлювань та поширене числення предикатів *Фреге*, які частково втілюють ідею

Ляйбніца про універсальну мову, що формалізує будь-які міркування. Базовими Л. ч. є числення висловлювань і числення предикатів.

ЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ФІЛОСОФІЯ – течія в сучасній *аналітичній філософії*, яка вбачає єдину мету і метод філософії в логічному аналізі мови науки засобами *логіки математичної*. Л. а. ф. об'єднує вчених різних філософських спрямувань. Завдання логічного аналізу представники цієї течії вбачають у побудові штучних мов-моделей як засобів реконструкції природних мов (у т. ч. "мов науки"). Л. а. ф. виникла в пер. чверті XX ст. Засновником її був *Рассел*, який висунув ідею про те, що логічний аналіз відкриває можливості розв'язувати філософські питання і методологічні проблеми науки на засадах нової, логічно досконалої мови. Оскільки універсальною мовою науки вважалася мова математики, то пошуки досконалої, логічно надійної математичної символіки стали основою досліджень представників Л. а. ф. Будь-яку філософську проблему вони прагнули розв'язати шляхом її коректного переформулювання, тобто перекладу "досконалою мовою науки". Якщо переклад не вдавалося здійснити, проблему оголошували псевдопроблемою. Ідеї Л. а. ф. розвинув *Вітгенштайн* (див. *Логічний атомізм*). Суб'єктивістський характер Л. а. ф. найповніше виявився у програмі *Віденського гуртка*. Пізніше до Л. а. ф. прилучилися *Львівсько-варшавська логіко-філософська школа*, представники логічного емпіризму, неопрагматики та інші, які в галузях логічної семантики, логіки імовірностей, *логіки модальної* досягли певних успіхів.

ЛОГОС (грецьк. λόγος) – термін давньогрецьк. філософії, що одночасно означає "слово", "речення", "висловлювання", "мовлення", "розмова" і "смисл", "поняття", "судження", "думка", "основа". Ці паралельні ряди значень можна істотно продовжити, бо в словниках давньогрецьк. мови зафіксовано понад 30 значень терміна "Л.", який не передається адекватно жодною іншою мовою, бо в ньому "слово" – це не чуттєво сприймаиий комплекс звуків, а сама "думка", а остання розуміється як щось явлене і тому "словесне". Л. включає також чітке числове відношення – рахунок. Він – і смислова упорядкованість буття та свідомості, і протилежність безсловесному, безсенсовому та безформному у світі й людині. Термін "Л." введений у філософію *Гераклітом*, у якого він означав всезагальний закон і розумну основу світу, які є вічними, постійними і необхідними. Залишаючись рівним самому собі, Л. задає ритм невпинним змінам і взаємопереходам речей. Єдність цих протилежностей забезпечує стабільність і гармонію світу. У пізніших натурфілософів, софістів, *Платона* й *Аристотеля* Л. втрачає онтологічне значення і вживається тільки у сфері мислення та пізнання, де він розуміється як "поняття", "основа", "розум", "доведення". У стоїків Л. трактується як "творчий вогонь", Божественний розум й універсальна доцільність, яким підпорядковані світ і людина. У неоплатонізмі Л. уже розглядався не як тонкі формотворчі матеріальні начала, а як еманації умосяжного світу, що творять і формують чуттєвий світ. У *Філона Александрійського* Л. зливається з уявленням про Бога у Старому Завіті. Відтепер Л. проявляється як вічна Божественна сила (розум), що є посередником між Богом і людьми. Він – Слово і думка Бога, котрий за допомогою Л. створив світ. Християнство розкрило своє розуміння Л. у початковому фрагменті Євангелія від Іоанна: "Спочатку було Слово, і Слово було у Бога, і Бог був Слово" (в оригіналі – λογος). У рос. релігійно-ідеалістичній філософії Л. розуміється як поняття, за допомогою якого передається субстанціональна пронизаність світу Божественним Словом. Пізнання світу через Л. не може бути здійсненим тільки за допомогою логічного мислення. Всі сили душі людини беруть участь у пізнанні Л. – Слова Божого. При цьому Л. часто залишається невираженим у думці-слові.

Д. Кирик

ЛОЙ, Анатолій Миколайович (1947, с.Козлів Київської обл.) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1971). Докт. філософських наук (1989), проф. Од 1991 р. працює в КНУ ім. Т. Шевченка, нині – зав. кафедрою філософії філософського ф-ту ун-ту. Од 1998 р. – голова Кантівського тов-ва в Україні. Фахівець у галузі філософської

антропології, онтології, сучасної та класичної нім. філософії. Автор багатьох наукових праць.

Осн. тв.: "Соціально-історичний зміст категорій "час" і "простір" (1978); "Свідомість як предмет теорії пізнання" (1988).

ЛОКК, Джон (1632, Рингтон – 1704) – англ. філософ. Освіту здобув в Оксфорді (ступінь бакалавра у 1656 р., магістра – у 1658 р.). Викладав в Оксфордському ун-ті риторику, давньогрецьк. мову, філософію. Од 1667 р. – секретар лорда Ешлі (*Шефтсбері*), з яким він плідно співпрацював до смерті останнього (1683). Перша наукова стаття Л. була опублікована в Голландії, коли йому виповнилося 54 роки. Свій головний твір "Дослід стосовно людського розуму" Л. писав протягом 20 років. Хоча він витримав 4 видання і був перекладений на франц. та лат. мови, новизна висловлених Л. ідей викликала постійну критику. В Оксфорді філософські ортодокси навіть піддали твір Л. формальному осудові, на що його автор відреагував як на добру "рекомендацію книги". В центрі уваги Л. – проблема походження ідей, якій він дав емпіричне обґрунтування: немає "вроджених ідей", а людський розум першопочатково – це tabula rasa (чиста дошка), на якій досвід пише свої письмена. На відміну від *Бекона*, емпіризм якого має переважно методологічну спрямованість, Л. змістив акцент на теорію пізнання, передусім – на пізнання саме людської природи, а не природи як такої. Всупереч картезіанцям (зокрема, *Мальбраншу*), кембриджським платонікам та університетській схоластичній філософії він дійшов висновку, що всі людські знання мають досвідне походження, причому вони випливають не лише з зовнішнього (відчуття), а й з внутрішнього (рефлексія) досвіду. В основі будь-якого знання знаходяться прості ідеї, які виникають в результаті дії на людський розум первинних (протяжність, фігура, щільність, рух) та вторинних (колір, запах, смак, звук) якостей тіл. Із простих ідей утворюються складні, серед яких вирізняються три різновиди – модуси, субстанції, відношення. Л. вводить поділ знання також на три типи – інтуїтивне (виникає внаслідок порівняння ідей та встановлення їхньої подібності і відмінності); демонстративне (спирається на попереднє, виявляючи узгодженість чи неузгодженість ідей через опосередковуючі щаблі); сенситивне (сприйняття існування одиничних речей). Інтуїтивне знання стосується нашого власного існування (внутрішній досвід); демонстративне – існування Бога; сенситивне охоплює існування зовнішнього світу. Теза про існування Бога є наскрізною не тільки в "Досліді...", а й у "Другому трактаті про громадянське управління". Л. стверджує, що людині притаманні певні засадничі природні права, які є даром Божим усьому людству – право на життя, свободу і власність. Виникнення суспільства Л. обґрунтовує за допомогою теорії суспільного договору, однією із чільних ідей якої є ідея суверенітету народу: народ має право замінити своїх правителів (навіть шляхом революції), якщо вони не облаштовують його добробут та втрачають його довір'я. Ідеї природних прав людини та природного закону належать до засадничих у формуванні ідеології *лібералізму*. У висвітленні проблем релігії та міжрелігійних стосунків Л. – один із найпереконливіших фундаторів ідеї толерантності (яку він поширював і на атеїстів). У царині освіти головний акцент – на вихованні характеру й інтелекту.

Осн. тв.: "Лист про толеранцію" (1689); "Два трактати про управління" (1689); "Дослід стосовно людського розуму" (1690); "Думки про освіту" (1693); "Обґрунтованість християнства" (1695).

ЛОПАТІН, Лев Михайлович (1855, Москва – 1920) – рос. філософ. Проф. філософії Московського ун-ту (1892 – 1920), голова Московського психологічного тов-ва (1899 – 1917), редактор (1906 – 1918) ж. "Вопросы философии и психологии". Представник неоляйбніціанства в рос. філософії. Розробив філософську систему персоналістської метафізики, в якій на підставі критичного аналізу кантівської філософії прагнув обґрунтувати необхідність і можливість метафізичного пізнання. В основі цієї системи "конкретного спіритуалізму" лежать принципи – субстанційності людського духу, причинності, що діє як закон у реальному бутті, й абсолютної причинності, що закладена в бутті ідеальному. Самовизначене за самою своєю природою суще

обумовлює вільний творчий розвиток усіх субстанційних сил-монад, що тяжіють у своїй множинності до абсолютного як єдиної й останньої субстанції. Стверджуючи творчу силу духу, примат вільної творчої діяльності над необхідністю, Л. наголошував на творчій природі свідомого "Я", особливо виразній у моральнісній сфері. Розмежовуючи сфери знання і віри, філософії і релігії, вважав віру тілесною "творчою силою", позасвідомим передчуттям істини. В психології Л. – прихильник методу інтроспекції (самоспостереження).

Осн. тв.:"Психологія" (1902); "Позитивні завдання філософії". У 2 ч. (1911); "Лекції з історії нової філософії" (1914).

ЛОРЕНЦ, Конрад (1903, Відень – 1989) – австр. біолог і філософ, один із засновників еволюційної епістемології та фундатор сучасної етології. Лауреат Нобелівської премії (1973). Розробляв проблеми культурної антропології. Обґрунтовуючи еволюційну теорію знання, вважав, що людина має природжений "апарат для створення відповідної картини світу", яка обумовлюється когнітивними механізмами. Над цим апаратом здіймається духовна, культурна надбудова. Духовне життя людини, як вважав Л., слід розглядати як надіндивідуальний процес. Культура є живою системою, що має свої філогенетичні передумови, плюральні форми існування; вона забезпечує – через механізм конкуренції – "інтеркультурний добір", сприяючи культурній творчості. Головним методом пізнання Л. вважав індуктивний метод, вбачаючи його евристичне значення у можливості редукції спеціальних законів певного рівня до більш загальних законів природи.

Осн. тв.: "Так зване зло: До історії природи агресії" (1963); "Опала смертного гріха в людській цивілізації" (1971); "Die Ruckseite Spieqels" (1973); "Зменшення людства" (1983).

ЛОСЄВ, Ігор Васильович (1955, Севастополь) – укр. філософ, політолог. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1979). Канд. філософських наук (1987). Доцент кафедри культурології КМА. Коло наукових інтересів – філософія культури, історія укр. культури, етнопсихологія, історія ідеологій, націологія, укр.-рос. культурні відносини.

Осн. тв.: "Історія і теорія світової культури: європейський контекст" (1995); "Україна в контексті російського неоєвразійства" (1999); "Українське питання і російська національна самоідентифікація" (1999) та ін.

ЛОСЄВ, Олексій Федорович (1893, Новочеркаськ – 1988) – рос. філософ, мовознавець, дослідник класичної філології та античної культури. Закінчив історико-філологічний ф-т Московського ун-ту (1915). В 20-ті рр. вийшли друком вагомі дослідження Л. з філософії міфу, імені, числа та символу. В цих працях автор дав оригінальний філософський синтез християнського неоплатонізму, діалектики та феноменології *Гуссерля*, що дозволило йому побудувати цілісну систему "діалектичного апофатизму", щільно пов'язану з метафізикою символу і міфу. Символізм Л. розуміє як філософсько-ейдетичне вчення про такі духовні феномени, які існують в "твердих обрисах апофатичної сутності", де ідеальна (божественна) основа світу проявляє себе, світиться в смислових феноменах духовної культури людини – в символах, міфах, слові, мистецтві. Л. поєднує філософське бачення світу з естетико-символічним, а міфологію – з практикою і культурою певної людської спільноти. Саме такий філософський підхід до осмислення світу і культури дозволив Л. побудувати філософське вчення про античний *Космос* як гармонійне поєднання ідеального і матеріального начал в структурі сущого, де найвищий прояв цієї гармонії втілюється в античному ідеалі довершеності Космосу і краси людського тіла. Ці ранні розробки утворили підмурівок цілої низки фундаментальних праць Л., написаних протягом 50 – 80-х рр. Л. досліджує історію розвитку античної культури як особливої духовно-історичної цілісності, де гармонійно поєднувались ідеали краси людського тіла з довершеністю космосу, з моральними основами людського життя. Л. досліджує цей процес від розквіту давньогрецьк. культури (V ст. до н.е.) до остаточного занепаду античного світу (V ст. н.е.); у полі його зору поява нової християнської культури, що створює новий тип моралі, нові естетичні цінності й ідеали, де головним є

не гармонія і краса людського тіла, а моральна і духовна досконалість людської особи, яка шукає свій ідеал в "Граді Божому". За свої філософські погляди Л. був репресований більшовицьким режимом і в 1930 – 1933 рр. перебував у таборах радянського ГУЛАГу. Багатотомна панорама розвитку античної культури, яку окреслив Л., розкриває його феноменальну обізнаність з давньогрецьк. і лат. пам'ятками писемності, творами античного епосу і драми, риторики, історичними дослідженнями, пам'ятками образотворчого мистецтва, скульптури та ін. В останні роки свого життя Л. видав декілька праць, присвячених творчості *В. Соловйова*, з яким його пов'язували як спільні філософські вподобання (*Платон*, неоплатонізм, *Гегель*, *Шеллінг* та ін.), так і деякі споріднені мотиви і теми філософських досліджень (всеєдність світу, софійність пізнання, онтологічне розуміння краси, мистецтва, добра, істини та ін.). Л. автор праць з проблем культури європейського Середньовіччя, *Відродження* та Романтизму; дослідник творчості Платона і неоплатонізму; перекладач творів *Кузанського*, Платона, *Прокла* та ін.

Осн. тв.: "Античний космос і сучасна наука" (1927); "Філософія імені" (1927); "Діалектика художньої форми" (1927); "Нариси античного символізму і міфології". Т. 1. (1930); "Діалектика міфу" (1930); "Історія античної естетики". У 8 т. (1963 – 1994); "Володимир Соловйов і його доба" (1990).

ЛОСЬКИЙ, Микола Онуфрійович (1870, с. Кресловка Вітебської губ. – 1965) – рос. філософ-неоляйбніціанець, представник інтуїтивізму. Закінчив Санкт-Петербурзький ун-т, де потім працював проф. філософії. Автор численних праць з проблем метафізики, гносеології, етики, естетики, історії філософії. Перекладач праць *Канта*. В 1922 р. був висланий із більшовицької Росії за кордон. Жив і працював у Чехословаччині, Франції, США, Швейцарії. Л. створив філософське вчення "ідеал-реалізму", в основу якого покладено розуміння світу як "органічної цілісності", де активно діють плюралістичні і автономні "субстанційні діячі". Їх взаємодія створює розмаїту палітру матеріального світу, царини неорганічного, органічного і духовного буття. В духовному бутті діють творчі особистості, тому саме вони перебувають на вершині світової ієрархічної піраміди. Л. називав таке бачення світу "ієрархічним персоналізмом". В метафізичній системі Л. Бог відіграє роль не лише творця, а й координатора активності, творчості і свободи "субстанційних діячів". В теорії пізнання Л. розробляє концептуальні засади інтуїтивізму, обґрунтовуючи його як психофізичними (вплив *Бергсона*), так і метафізичними чинниками. Суб'єкт пізнання діє одночасно в кількох площинах буття – в ідеальному, реальному, надреальному бутті. Відкрити і пізнати істину можливо лише за допомогою інтуїтивного осягнення об'єкта пізнання як цілого. В етиці Л. великого значення надавав дослідженню проблеми егоїзму, який породжує в світі зло і неправду. Егоїзм призводить до духовної і творчої деградації людської особистості, перепинає їй шлях розвитку, що веде до "царства Божого". В естетиці розробив вчення про абсолютні цінності, які втілюються на різних онтологічних рівнях буття. В людському бутті краса завжди обмежена матеріальними умовами існування. Ідеальна краса можлива лише в довершеному духовному житті. Абсолютна краса реалізується в "царстві Божому".

Осн. тв.: "Обґрунтування інтуїтивізму" (1907); "Світ як органічне ціле" (1915); "Свобода волі" (1927); "Умови абсолютного добра" (1945).

ЛУК, Микола Іванович (1949, с.Буди Чернігівської обл.) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1973) та аспірантуру Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ (1976). Канд. філософських наук. Провідн. наук. співр. цього ін-ту. Спеціалізується в галузі історії філософії України XIX – поч. XX ст.

Осн. тв.: "Філософські питання комуністичного виховання в дослідженнях вчених Радянської України" (1986); "Етичні ідеї в філософії України другої половини XIX – початку XX ст." (1993); "Історіософія та соціальна філософія Михайла Драгоманова", у співавт. (1999); "Історія філософії України", у співавт. (1994).

ЛУКАЧ, Дьордь (1885, Будапешт – 1971) – угорськ. філософ, інтерпретатор *марксизму*; естетик. У 1900-ті рр. зазнав

впливу неокантіанства, *Зиммеля* та *Вебера*, дещо згодом – гегелівської філософії, з якою пов'язане звернення Л. до соціальної проблематики, його протест проти буржуазного суспільства. Погляди Л. радикалізуються в міру ознайомлення з працями *Маркса* та теоретика анархізму Сореля, чия інтерпретація марксизму справила на нього сильне враження. В 1918 р. Л. вступає до Угорської комуністичної партії, бере участь у створенні Угорської Радянської республіки, після придушення якої живе у Відні. У цей час у центрі його уваги знаходиться проблематика формування класової свідомості пролетаріату та її впливу на історичний процес. На думку Л., істинне осягнення історичного процесу доступне лише пролетаріатові, через що останній є головною потугою суспільного прогресу. Вважаючи, що адекватним втіленням пролетарської свідомості є марксизм, Л. відрізняє "актуальну", "психологічну", а тому неістинну свідомість пролетаріату від справжньої, "очищеної", теоретично артикульованої класової свідомості, яка досягається марксистськими мислителями (інтелектуалами). Саме у пролетарській свідомості, згідно з Л., відбувається звільнення від капіталістичного "відчуження". У зрілий період своєї творчості Л. піддав послідовній критиці свої ранні твори, зазначивши небезпеку "месіанського" розуміння ролі пролетаріату й есхатологічного уявлення про соціальну революцію. Корінь цих принципових помилок він вбачав у неправомірному ототожненні "відчуження" і "реїфікації" (оречевлення), що призводить, зрештою, до збігу онтологічного і соціального аспектів реальності, загального і особливого. У 1956 р. Л. був активним учасником відомих подій в Угорщині, входив до складу уряду Імре Надя, за що був звинувачений у ревізії марксизму. В останні роки життя працював над загальними проблемами естетики і філософії. В естетиці був прихильником соціального реалізму. Остання, незавершена праця Л. – "До онтології суспільного буття" – присвячена систематичному історико-філософському викладу основних категорій суспільного буття і дослідженню активної ролі свідомості.

Осн. тв.: "Душа і форми" (1911); "Теорія роману" (1916); "Історія і класова свідомість" (1923); "Молодий Гегель: про відношення між діалектикою і економікою" (1948); "Руйнація розуму; Шлях ірраціоналізму від Шеллінга до Гітлера" (1954); "Проблеми естетики" (1969).

ЛУКАШ з Нового Міста (?, Нове Місто побл. Самбора – бл. 1542) – укр. філософ, педагог. Вчився у Краківському ун-ті (1513 – 1515). Згодом там же працював викладачем: від 1517 р. – бакалавром, від 1521 р. – доцентом філософії та магістром вільних мистецтв. В останні роки життя залишив викладацьку роботу і виїхав із Кракова, продовжуючи підтримувати контакти з Краківським академічним середовищем і гуманістичним гуртком, очолюваним *Русином*. 1522 р. Л. видав укладений ним для студентів ун-ту підручник з епістолографії, написав також філософський трактат, який залишився неопублікованим. Про філософські погляди Л. відомо небагато. Знаємо лише, що він, викладаючи вчення *Аристотеля* у Краківському ун-ті, критикував бездумне схиляння перед його авторитетом, що вже само по собі мало велике значення для пробудження самостійного мислення у слухачів. Головною рушійною силою історичного розвитку і суспільного прогресу Л. вважав людей діяльних, творчих, розумних і освічених.

ЛУКАШ, Микола Олексійович (1918, Кролевець – 1988) – укр. письменник-перекладач. Закінчив Харківський педагогічний ін-т (1948); викладав іноземні мови у Харкові. Феномен Л. у своїй появі зумовлений як давньою традицією укр. поетичного і прозового перекладу, так і драмою укр. підрадянської літератури, поставленої в умови граничної несвободи та штучної ізоляції від світового художнього процесу. Своєю творчістю Л. фактично створив свого роду літературно-естетичну альтернативу цій несвободі, майстерно транспонувавши в укр. слово, поетичне і прозаїчне, грандіозну світову літературну суму всіх її родів і жанрів (від "Декамерона" Бокаччо, "Дон Кіхота" Сервантеса, "Фауста" Гете до найбільших шедеврів європейської лірики XVIII – XX ст. – від Бернса до Валєрі). В умовах тоталітарної кризи національної культури він зберіг онтологічну та власне художньо-естетичну рівновагу поміж світовою літературою і укр. сло-

вом. Л.-перекладач з особливою увагою ставився до творів, котрі тяжіли до художньо-філософського узагальнення основоположних шляхів європейського людства і взагалі світової історії (вкрай якісний переклад абсолютного шедевра літератури такого типу – "Трагедії людини" угорця Імре Мазача). Все життя Л. пройшло в атмосфері безперестанного його цькування режимом.

ЛУКРЕЦІЙ КАР (99 до н.е., Рим – 55 р. до н.е.) – римськ. поет та філософ, послідовник *епікуреїзму*; закінчив життя самогубством. У поемі "Про природу речей" Л.К. створює суперечливий, амбівалентний образ природного світу: з одного боку, природа є самостійно діючою продуктивною силою, котра з найпростіших першопочатків породжує різноманітний, величний, багатобарвний світ; з іншого – природа раз по раз засвідчує свою ворожість до людини, має у собі "щось подібне до прихованої сили", котра руйнує людські прагнення та справи. Таким чином, надаючи *Епікурові* шану за звільнення світу від свавілля богів, Л.К. фактично відновлює у своїй картині світобудови постійну дію надлюдської сили, яка трагічно перевищує можливості людини та штовхає її у безвихідь.

Осн. тв.: "Про природу речей".

ЛУК'ЯНЕЦЬ, Валентин Сергійович (1942, с. Віліно, Республіка Крим) – укр. філософ. Закінчив фізико-математичний ф-т Кримського пед. ін-ту. Докт. філософських наук (1993), проф. (1999). Наукова діяльність почалася в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ в 1968 р. Нині – зав. від. філософських проблем природознавства та екології Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Коло наукових досліджень – філософські проблеми сучасного наукового світоосягнення, постмодерністський стан науки, принципові особливості сучасного оновлення методологічної культури, лінгвістичний поворот у філософії та його вплив на сучасний науковий дискурс.

Осн. тв.: "Фізико-математичні простір і реальність" (1971); "Філософські основи математичного пізнання" (1980); "Фізико-математичне пізнання: природа, основи, динаміка", у співавт. (1993); "Філософський постмодерн", у співавт. (1998); "Сучасний науковий дискурс: Оновлення методологічної культури", у співавт. (2000).

ЛУК'ЯНОВ, Олександр Тимофійович (1936, с. Полтавка Воронезької обл.) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1958). У 1967 р. захистив канд. дис. Працює на посаді доцента кафедри філософії НТУ "КПІ". Коло наукових інтересів – діалектика, теорія пізнання, логіка. Автор багатьох статей і розділів колективних, а також індивідуальних монографій.

Осн. тв.: "Від натурфілософії до свідомого діалектичного природознавства" (1962); "Філософія гуманізму", у співавт. (1976); "Суб'єкт і об'єкт як філософська проблема" (1979).

ЛУМАН, Ніклас (1927, Люнебург – 1998) – нім. соціальний філософ, соціолог, представник системної теорії суспільства. Вивчав право у Фрайбурзькому ун-ті (1946 – 1949), стажувався в Гарвардському ун-ті у Парсонса (1960 – 1961), габілітація в 1966 р. за працю "Право та автоматизація в державному управлінні" у Шельскі та Клаессенса. Од 1968 р. – проф. новоутвореного ун-ту в Білефельді. На основі теорії еволюції Л. розглядає соціальні явища крізь призму посилення системної комплексності суспільства, обумовленого диференціацією таких систем, як політика, економіка, церква, наука, мораль тощо. Дистанціюючись від традиційного розгляду системи в термінах частини й цілого, Л. застосовує такі поняття, як система та довкілля. Посилення комплексності довкілля обумовлює також посилення складності системи і навпаки. Така кореляція, за Л., не онтологічна, а функціонально-семантична: кожна система утворює власне довкілля, здійснюючи редукцію комплексності на основі смислу, або коду. Напр., наука конституюється кодами істина/хиба, політика – влада/відсутність влади, господарство – прибутки/збитки, мораль – добро/зло тощо. Спростовуючи концепт єдності розуму класичного раціоналізму, Л. вважає соціальні системи самореферентними, кожна з яких утворює незалежну від суспільства в цілому раціональність. На цій основі заперечується і морально-етична легітимація політичної системи, господарства, науки, а зворотним боком

такого підходу є заперечення застосування кодів істина/хиба до моральної системи, а відтак – граничного обґрунтування моральних належностей. Л. піддає критиці й такі класичні поняття, як "автономія", "суб'єкт", "розум", "рефлексія" тощо, стверджуючи, що людина як окрема система отримує смисли своєї діяльності від соціальних систем, не рефлексуючи щодо їхньої істинності. Системна теорія Л. багато в чому дотична до постмодернізму, англо-американського комунітаризму, неоконсерватизму та ін., постаючи також опонентом комунікативної теорії.

Осн. тв.: "Соціологічне просвітництво". У 5 т. (1970 – 1990); "Теорія суспільства чи соціальна технологія – що дає системний аналіз?", у співавт. (1971); "Соціальні системи" (1984); "Структура суспільства та семантика". У 3 т. (1980 – 1989); "Екологічна комунікація" (1986).

ЛУТАЙ, Владлен Степанович (1926, Харків) – укр. філософ. Захистив докт. дис. (1971), проф. (1975). Головний науковий співр. Ін-ту вищої освіти АПН України. Основне коло наукових інтересів – теорія діалектики; синергетична парадигма у контексті розробки сучасних філософських систем та формування світоглядів XXI ст.

Осн. тв.: "Про метод побудови системи діалектичного матеріалізму" (1970); "Теорія діалектики і загальна теорія науки" (1981); "Філософія сучасної освіти" (1996).

ЛЬВІВСЬКО-ВАРШАВСЬКА ЛОГІКО-ФІЛОСОФСЬКА ШКОЛА (ЛВШ) – започаткована польськ. філософом *Твардовським*, учнем *Брентано*, у Львові в 1895 р. На початковому етапі діяльності предметом вивчення в ЛВШ стає істиннісне значення. Переважна більшість дослідників, що входили тоді до ЛВШ, поділяли думку Твардовського про абсолютний характер "істини", дискутуючи лише з приводу її одвічного характеру. Розпочата в 1913 р. дискусія закінчилася видатною працею *Тарського* про дефініцію істинного висловлювання. Атмосферу творчих пошуків в ЛВШ передає вислів Твардовського, котрий говорив, що "служіння об'єктивній правді набирає етичного значення". Він не обмежував своїх учнів у виборі предмета дослідження, одначе вимагав сумлінного ставлення до методів, які загалом можна окреслити як критичний аналіз. Цим доброзичливим ставленням до особистості дослідника пояснюється різноманітність філософських дисциплін, що культивувалися в ЛВШ. До першого покоління учнів Твардовського належали: Лукасевич (1878 – 1956), Лесьнєвський (1886 – 1939), *Котарбінський* (1886 – 1981), Чежовський (1889 – 1981), *Айдукевич* (1890 – 1963), Вітвіцький (1878 – 1948), Балей (1885 – 1952), Завірський (1882 – 1948), *Татаркевич* (1886 – 1980). Формально у розвитку ЛВШ розрізняють два періоди: львівський (1895 – 1915) і варшавський (1915 – 1939), а також наступні чинники, що характеризують це інтелектуальне співтов-во: генетичний – педагогічна діяльність Твардовського і його учнів; географічний – розташування школи у Львові та Варшаві; часовий – ЛВШ виникла в кін. XIX ст. і діяла до поч. Другої світової війни; зрештою, змістовий – сукупність спільних ідей. У першому періоді філософські дослідження концентрувались у Львові, у другому, після отримання Польщею незалежності, вплив учнів Твардовського поширився на всі ун-ти країни, але головно сконцентрувався у Варшаві, де всі філософські кафедри посіли вихідці зі Львова. Бурхливий розвиток математичної логіки на поч. XX ст. обумовив зацікавленість цією філософською дисципліною варшавських математиків, внаслідок чого співпраця філософів і математиків принесла видатні наукові досягнення у математичній логіці, а певні математичні теорії – теорія множин і топологія – були свідомо обрані для експлікації і дослідження властивостей логічних систем, які в свою чергу контролювали розбудову математичних структур. Таким чином, постала нова галузь на перетині логіки і математики – метаматематика. Саме тому ЛВШ перед Другою світовою війною стає відомою у світі переважно як школа логічна, потім – логіко-філософська позитивістського спрямування (проти чого ще в 30-ті рр. протестували Лукасевич та Айдукевич), а під кін. XX ст. її почали зараховувати до аналітичного гурту у філософії. Спеціалізацію в логіці Лукасевич поєднував із дослідженням явища причинності і використовував його для вирішення проблеми детермінізму, висловлюючись за індетермінізм. Позиція

індетермінізму – за критичного прочитання *Аристотеля* – дозволила Лукасевичу підважити засаду "виключеного середнього", що відкрило шлях спочатку до побудови тризначної логіки, а потім низки логік з багатьма істиннісними значеннями. Використовуючи математичну логіку, Лукасевич аксіоматизував силогістику Аристотеля, винайшов бездужковий запис формул. Лесьнєвський розглядав предмет не як елемент множини в дистрибутивному смислі, а як частину цілого. Наслідком його намагань стали три теорії – прототетика (теорія перших тез), онтологія і мереологія (теорія колективних множин або агрегатів), доповнені теорією дедукції, в якій описувалися номіналістичні настанови Лесьнєвського. Котарбінський трактував предмети як матеріальні речі, потім як тіла, тобто мислячі речі. Ця доктрина спочатку отримала назву "реїзм", а потім "конкретизм" і "соматизм". Спрямованість Котарбінського на ефективне відтворення речей у практиці знайшла вираз у створенні нової дисципліни – праксеології; було також засновано перший у світі Ін-т праксеології. На підставі того, що практичні дії мають виразне етичне забарвлення, Котарбінський розвиває систему незалежної етики, очоливши цей напрям. Чежовський, Завірський і Айдукевич присвятили себе логіці і методології наук, Вітвіцький і Балей – психології, Татаркевич – історії філософії та естетиці. В 1904 р. за ініціативою Твардовського було створене у Львові Польське філософське тов-во, а в 1933 р. Лукасевичем у Варшаві закладено підвалини Польського логічного тов-ва. Під головуванням Твардовського у міжвоєнний період відбулося три філософських з'їзди – у Львові (1923), Варшаві (1927) та Кракові (1936). Друга світова війна призвела до припинення діяльності ЛВШ як наукового тов-ва. В період 1939 –1948 рр. ЛВШ втратила загалом 34 вчених. Хоча й залишалися корифеї – Чежовський, Айдукевич, Котарбінський, Татаркевич, Яськовський, Мостовський, Слупецький, але внаслідок ідеологічного тиску комуністичного режиму ЛВШ була позбавлена інтелектуального оточення і не змогла відродитися; зрештою, спеціалізація у конкретній дисципліні ставала більш суттєвою.

Б. Домбровський

ЛЬОВІТ, Карл (1897, Мюнхен – 1973) – представник сучасної нім. філософської антропології. В ун-тах Мюнхена та Фрайбурга вивчав філософію і біологію. Од 1952 р. – проф. філософії у Гайдельберзькому ун-ті, де він займався історичною і соціальною антропологією, історією філософії. Філософська концепція Л. ґрунтується на теоретичних засадах феноменології пізнього *Гуссерля* і *Шелера*, а також на антропологічних ідеях *Гете*. Людину він розглядав як природну істоту у континіумі природного світу; аналізував питання про специфічну гуманність людини, відштовхуючись від положення про її трансцендентну сутність. Для історико-філософських праць Л. характерним є зосередження на фундаментальній проблемі про співвідношення "Бог – світ – людина". Праці пізнього періоду присвячені розгляду проблеми смислу людського буття у цілісності світу. Л. прагнув розробити нову орієнтацію для сучасної людини на засадах екзистенційно-антропологічного й екологічного розуміння гуманізму.

Осн. тв.: "Індивід у ролі співлюдини" (1929); "К'єркегор та Ніцше. Або філософське та теологічне подолання нігілізму" (1933); "Смисл історії" (1949); "Гайдеггер: Мислитель смутного часу" (1953); "Знання, віра та скепсис" (1959); "Бог, людина та світ у метафізиці від Декарта до Ніцше" (1967).

ЛЮБИВИЙ, Ярослав Валерійович (1951, Київ) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1973). Докт. філософських наук (1997). Від 1973 р. працює в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Коло пріоритетних філософських зацікавлень охоплює історію зарубіжної та соціальної філософії, а також філософію історії. Автор статей, розділів у колективних монографіях, індивідуальних монографій.

Осн. тв.: "Критичний аналіз філософії культури Томаса Еліота" (1982); "Сучасна масова свідомість: динаміка і тенденції розвитку"(1993).

ЛЮБОВ – екзистенціал людського буття, який окреслює найглибше відчуття повноти особистісного буття і переживання цілісності у з'єднанні з іншою особистістю та світом. Саме в Л. найбільшою мірою проявляється принципова від-

критість буття людини, що знаменує вихід за межі буденних та граничних ситуацій у метаграничне буття. В укр. мові є декілька слів, які означають Л.: кохання, любощі, милість, власне Л. Цікавим є той факт, що при їх вживанні виникає певна ієрархія. Напр., часовий прояв Л. називають закоханістю, коханням, милістю, а Л. як вічне почуття-цілісність виражається саме словом "Л.". В багатьох культурах Л. пов'язується з *безсмертям*. Так, напр., в романських мовах у слові "Л." (франц. amur, ісп. amar, італ. amor) безпосередньо проголошується безсмертя. Виходячи з того, що еротична Л. найчастіше пов'язується у більшості мов та культур з Л. як такою, прояви Л. можна класифікувати наступним чином. Це: 1) Л. до себе; 2) еротична Л.; 3) надеротична Л. Л. до себе дає можливість кожній людині пережити та усвідомити, що, окрім тілесності, вона має ще духовне та душевне начала. Справжня Л. до себе – це велика праця, зростання та накопичення знань і почуттів, самотворення, яке дає змогу не тільки брати, а й віддавати. Зустріч двох особистостей, що вже вийшли за межі лише Л. до себе та прагнуть більшого, означає еротичну Л. Головним в еротичній Л. є те, що дві особистості з'єднуються в нову цілісність, яка не заперечує, а навпаки, підсилює неповторність та унікальність кожного з них. Еротична Л. є щось більш відкрите та універсальне, ніж Л. до себе, однак вона може виникнути лише на основі Л. до себе. Людина, що не полюбила себе, нездатна до такого особистісного напруження, як Л. до іншого. У вищих своїх проявах еротична Л. виступає як Л.-цілісність. Така цілісність стає дійсністю не просто як статеве тілесне поєднання, а як співтворчість чоловіка та жінки. Третім – і найбільш універсальним – проявом Л. є надеротична Л., яка виходить за межі егоїзму люблячої пари і відкриває цілісності двох безодню навколишнього світу. Така Л. вбирає у себе всі попередні вияви Л. і, поєднуючись із вірою та надією, може трансцендентувати людину у нову якість. У давньогрецьк. культурі даний вимір Л. отримав назву "агапе". Надеротична Л. складає екзистенційний фундамент Л. до ближнього, позбавляючи останню невротичних та інфантильних деформацій.

С. Крилова

ЛЮБОМУДРИ ("Товариство любомудрія") – гурток московської високоінтелектуальної молоді, який діяв у 1823 – 1825 рр. у напрямі філософських, літературних та почасти політичних інтересів цієї молоді (голова – Одоєвський, секретар Веневітинов). Катастрофа декабризму призвела до самоліквідації гуртка. Проте його колишні учасники, обрядово зберігаючи пам'ять про нього, упродовж декількох десятиріч продовжували його певні загальносвітоглядні інтенції, передовсім у вигляді напруженої рецепції нім. філософії – від *Канта* до пізніх романтиків. Особливе значення для Л. мало шеллінгіанство з його універсалістським пафосом. Саме Л. належить інтелектуальна ініціатива прикладання шеллінгівської та іншої нім. філософії до національного матеріалу, що пізніше і стало основою як слов'янофільства (що його провідні постаті, від Киреєвського до Погодіна, починали як Л.), так і "західництва", котре дебютувало насамперед з "гегелівської" полеміки з культом *Шеллінга*, закладеним у "Товаристві любомудрія". Відповідно весь рос. інтелектуальний пейзаж від т. зв. "сорокових років" до "російського відродження" поч. XX ст. постає як своєрідне продовження і перетворення певних державних програм, закладених у тому "Товаристві", передовсім інтуїцій довкола світової, національної і персональної "цілісності". Унікальній тривкості тих програм Л. у подальшій рос. культурі сприяв їхній артистичний темперамент, намагання передати основоположні свої ідеї не абстрактно-філософським, а літературно-мистецьким шляхом. Чи не цілком розчинившись у рос. літературному та, зрештою, і загальномистецькому процесі XIX ст., ці ідеї необхідно відрезонували у багатьох явищах того процесу, включаючи найбільш авторитетні. Свого роду літературним узагальненням тих ідей стали т. зв. "Російські ночі" Одоєвського (1844), ніби пізній белетризований заповіт Л., який унікальним чином містить чи не увесь репертуар їхніх філософських, літературних та мистецьких тем. У світоглядному становленні Л. особливе місце посідає вчений родом з України, лікар та природознавець Велланський (Кавунник), чи не перший ентузіаст і пропагатор шеллінгівської філософії в Росії. З його листування з

молодим Одоєвським, власне, і розпочинається історія гуртка Л. А вже на організаційному схилку цього гуртка у спілкування з деякими його членами ввійшов молодий *Максимович*, який саме в атмосфері тогочасного московського шеллінгіанства поступово переходить від "систем рослинного царства" (назва його ранньої роботи) з їхнім необхідним суверенітетом ботанічного характеру до методологічно схожої проблеми тієї чи тієї суверенної "народності", переконливо закладаючи тим самим основи свого майбутнього українознавства і самої укр. ідеї.

В. Скуратівський

ЛЮДИНА – природно-соціальна істота, якісно особливий ступінь живих організмів на Землі, здатних до свідомої саморегуляції, завдячуючи чому вона постає як суб'єкт суспільно-історичної діяльності й культури. Л. є предметом вивчення різних галузей знання: соціології, *етнології*, *психології*, фізіології, педагогіки, медицини тощо. Використовуючи розмаїті дані цих наук, філософія вивчає Л. передусім з погляду місця її у світі та її ставлення до світу. У давній кит., інд., грецьк. філософії Л. мислиться як частка *Космосу*, певного єдиного надчасового світопорядку, як мікрокосм ("світ у малім") – відображення й символ *Всесвіту*, макрокосму (котрий у свою чергу уявляється антропоморфно – як живий одухотворений організм). Від цих найперших уявлень і до сьогодні мікрокосм постає як такий, що в ньому збігаються й перетинаються усі сутнісні генерації буття – фізичне, хімічне, живе, духовне. Проте у міру розвитку цих уявлень дедалі більше усвідомлюється та обставина, що Л. здатна відособлюватися у структурі буття, прагнучи стати його деміургом, трансцендентувати за межі свого тут-і-тепер-так-буття, а відтак – мікрокосм, на відміну од макрокосму, є проблематизованим. Уже в трьох відомих людинознавчих запитаннях *Канта* – "Що я можу знати? Що я маю робити? На що я можу сподіватися?" – відтворено багатомірність сутнісної проблематизації Л. як універсальної істоти. Відповідно виникають фундаментальні "екзистенційні дихотомії" (*Фромм*) людського. Справді, наявність розуму – фактор, що спонукає Л. до розвитку, до створення власного світу, де вона почувалась би "у себе вдома", проте кожний досягнутий нею щабель розвитку залишає її незадоволеною, провокуючи на нові пошуки й рішення. Найфундаментальніша дихотомія Л. – поміж життям та смертю; від неї походить інша: хоча кожна Л. є носієм усіх родових потенційних здатностей, швидкоплинність її життя не дозволяє уповні реалізувати всі можливості навіть за найсприятливіших умов. Життя Л., починаючись та обриваючись у момент, випадковий для загального еволюційного процесу всього роду Л., входить у трагічну суперечність з індивідуальними зазіханнями на реалізацію усіх його можливостей. Амбівалентність способу буття Л. стала істотною перешкодою будь-яким спробам субстанціалізувати ту чи ту властивість Л. (на кшталт "zoo politikos", "homo sapiens", "homo faber" тощо). Сучасна філософія намагається уникати такої субстанціалізації. Так, при зіставленні різних виявів людського світовідношення стає зрозумілим, що фантазія й *гра*, котрі уможливлюють хоча б короткотривале вивільнення од фактичності, од невблаганної повинності "так-буття", є для Л. "рятівними" здатностями, не менш важливими й споконвічними, аніж *праця*, панування, *любов* і *смерть* (Фінк). Постає питання, чи повинна взагалі філософія претендувати на створення остаточної "картини Л.", котра б зводилась до загальних формулювань – на кшталт "духовної сутності", "діючої сутності" тощо. Натомість *Больнов*, посилаючись на *Плеснера*, пропонує "принцип відкритого питання", максимальну завбачливість для "нових неочікуваних і незавбачливих відповідей". Деякі досліджувані риси Л. виявляються пов'язані одна з одною цілком довільно, деякі – цілеспрямовано: ми не можемо знати, чи йдеться про певні сумірні риси, чи ж бо про такі, що перебувають у стані безнастанної суперечності. Усім цим підтверджується принципова світоглядно-антропологічна теза *Гегеля* та *Достоєвського*: поки людина живе, вона ще не сказала свого останнього слова, через що її не можна визначити остаточно.

В. Табачковський

ЛЮТЕР, Мартин (1483, Ейслебен, Саксонія – 1546) – нім. релігійний мислитель і реформатор, ідеолог *Реформації*,

один із творців загальнонім. літературної мови. Вивчав класичну літературу і філософію в Ерфурті. Магістр вільних мистецтв (1501), докт. теології (1512), проф. теологічного ф-ту Віттенберзького ун-ту (від 1512 р.). Монах-августиніанець (1505–1523), священик (1507), проповідник у Віттенберзькій церкві (від 1516 р.). Започаткував нім. Реформацію маніфестацією "95 тез" біля дверей Віттенберзької церкви (1517); опублікував у 1520 р. публіцистичну трилогію – "До християнського дворянства німецької нації", "Про Вавілонський полон церкви", "Про свободу християнина"; прилюдно спалив папську буллу і церковні декреталії (1520); безкомпромісно відстоював свободу совісті (і своє вчення) на Вормському рейхстазі (1521); відмежовувався від інших (не лютеранських) протестантських віросповідань (анабаптизму, кальвінізму та ін.). Переклав з оригіналів на нім. мову Новий (1522) та Старий (1534) Завіти, перетворивши тим самим Біблію на народну книгу, а її мову – на осердя літературної нім. мови. Написав численні твори (тлумачення текстів Біблії, духовні пісні, байки тощо). До гуманістів ставився неоднозначно – як до союзників, але вважав, що вони заклопотані "людським" значно більше, ніж "Божественним". Співпрацював з главою нім. гуманістів Гуттеном; полемізував з *Еразмом Роттердамським*: його "Діатрибі, або міркуванням про свободу волі" (1524) протиставив трактат "Про рабство волі" (1525). Людина, за Л., вільна (чи невільна) не тоді, коли може вибирати, а коли вибрана Богом (чи, відповідно, Сатаною). Підтримував ідею розмежування сфер (та істин) розуму і віри. Розум сприймав як орган осягнення того, "що нижче нас", віру – того, "що над нами". Вчення Л. підірвало монополізм католицизму ("папства") й започаткувало засади нової протестантсько-євангельської парадигми теології і церкви. Воно ініціювало поворот: 1) від католицького законоцентризму, орієнтованого на Старий Завіт, до новозавітного християнства (власне, до "первісного християнства"); 2) від засади "Папа вище Писання" – до ствердження пріоритету Св. Письма над церковними переказами й настановами; 3) від виокремлення духівництва у вивищений над усіма стан – посередник між Богом і людьми – до принципу "всезагальності священства" ("кожен християнин – священик") і верховенства Христа над усіма посередниками; 4) від віри в авторитет і спасенність освячених законом "добрих вчинків" – до "віри в віру" (принципу sola fide – спасіння "лише вірою"); 5) від церкви як бюрократичної (і економічної) інституції – до церкви як громади рівнодостойних вірян. Крім того, Л. виступав за реорганізацію монастирів, ліквідацію целібату священиків, звільнення світських судів від верховенства церковного права, за загальну (безкоштовну для бідних) освіту і всестанову народну школу. Реформація, однією з чільних постатей якої був Л., відкрила дорогу плюралізму тлумачень Св. Писання, дедогматизації ставлення до Біблії, теологічній реабілітації усіх форм суспільно-корисної праці, а в тенденції – зближенню профанічного і сакрального. Хоча Л. – насамперед церковний діяч, а не філософ, але його вчення торувало шлях як нім., так і всій новоєвропейській філософії.

Осн. тв.: Повне видання творів Лютера: нім мовою. У 67 т.; лат. мовою. У 38 т.; рос. мовою "Вибрані твори" (1994).

ЛЯЙБНІЦ, Готфрид Вільгельм (1646, Ляйпциг – 1716) – нім. філософ, вчений. Вивчав філософію та право в Ляйпцизькому ун-ті, математику в Ієнському. Після закінчення Ляйпцизького філософського ф-ту захистив у 1666 р. дис. "Про комбінаторне мистецтво", в кінці того ж року в Альтдорфі – дис. на ступінь докт. права. Л. створив першу обчислювальну машину, яка, крім арифметичних дій, могла добувати квадратні корені; після її успішної демонстрації у Парижі був обраний до Паризької академії, а в 1673 р. став членом Королівського тов-ва у Лондоні. Першу статтю про диференційне числення Л. опублікував у 1684 р., а про інтегральне – у 1686 р. Л. виступив ініціатором створення Академії наук у Берліні (1700), був обраний (пожиттєво) першим її президентом. Протягом життя Л. багато подорожував (певний час перебував у Франції, Англії, Італії, зокрема у Римі). Постійним місцем роботи Л. (від 1686 р. і до смерті) було опікування бібліотекою герцогів Ганноверських. Власна філософська система задумувалась і створювалась Л. як спроба синтезу досягнень античної, середньо-

вічної та "нової філософії"; в історію світової філософської думки вона увійшла як завершення європейської філософії XVII ст. і як попередниця нім. класичної філософії. Основними імперативами раціоналістичної за своїм характером методології Л. постають універсальність і чітка доказовість філософських міркувань. Вихідними методологічними засадами, що уможливлюють дотримання означених імперативів, є наступні принципи буття і мислення: 1) несуперечливість будь-якого можливого або мислимого буття (закон суперечності); 2) логічна первинність можливого над дійсним (можливість незліченної множинності несуперечливих світів); 3) достатнє обґрунтування, що існує саме даний світ, відбувається саме ця подія, а не будь-які з можливих (закон достатньої підстави); 4) довершеність чи досконалість даного світу як достатня підстава його існування. Досконалість дійсного світу Л. розумів як гармонію сутності та існування. На відміну від попередніх мислителів, які вважали анахронізмом такі поняття античної та схоластичної філософії, як "ентелехія", "*монада*", "мета" (або кінцева причина) та "субстанція" (субстанційна форма), Л. залучає їх, докорінно переосмисливши, як основоположні і продуктивні засоби філософського пізнання. Першочергове місце тут належить поняттю "монада". Л. радикально відходить від ототожнення матерії і протяжності та тлумачення простору як субстанції (*Декарт*), позаяк такий підхід, на його думку, передбачає нескінченну подільність. Натомість він вводить поняття частки, наділеної силою (на тій підставі, що цього вимагають закони руху). Прості субстанції, або монади, не мають протяжності і тому не можуть ділитися іще на щось простіше; вони є осередками сили і, отже, почуття, сприйняття (перцепції) і прагнення (апетиції). Кожна монада є мікрокосмосом, що "віддзеркалює" увесь *універсум*. Із тези, що монади – це прості субстанції, випливає, що вони не мають вікон, через які щось має "входити і виходити". Звідси – ідея Л. про *напередвизначену гармонію*, адже інакше неможливо пояснити взаємозв'язок монад поміж собою. Подібно до того як два хори можуть співати за однією партитурою, так і монади взаємодіють на підставі первинного Божественного вибору щодо їхнього співіснування. Існування Бога Л. обґрунтовує, виходячи із принципу достатньої підстави; оскільки поняття Бога можливе, то він існує. Тільки Бог спроможний, "віддзеркалюючи" свою власну природу, нівелювати відмінність між випадковим та необхідним; але це не означає, за Л., що зникає людська свобода. Людині, як монаді, також притаманні сприйняття, апетиції і спонтанність, але у формі мислення, волі і свободи. Свобода (включно зі свободою вибору) полягає у слідуванні велінням розуму згідно із принципом достатньої підстави.

Осн. тв.: "Принцип індивідуації" (1663); "Роздуми про знання, істину та ідеї" (1664); "Теорія руху" (1671); "Міркування про метафізику" (1686); "Про походження речей" (1697); "Теодицея" (1710); "Монадологія" (1714).

ЛЯХ, Віталій Васильович (1942, с. Терни Донецької обл.) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1969). Докт. філософських наук (1991), проф. (2000). Од 1972 р. працює в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Од 1990 р. – завідує від. історії зарубіжної філософії. Основна сфера діяльності – історія зарубіжної філософії, зокрема дослідження проблем суспільного розвитку в інтерпретації раціоналізму й ірраціоналізму, проблеми зміни філософсько-світоглядних орієнтацій. Автор понад 80 наукових праць.

Осн. тв.: "Критика інтуїтивізму сучасної буржуазної філософії" (1975); "Раціоналізм та ірраціоналізм в сучасній буржуазній соціальній філософії" (1986).

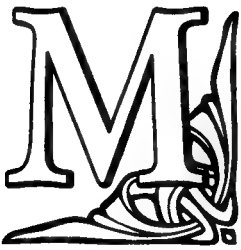

МАБЛІ, Габріель Бонно де (1709, Гренобль – 1785) – франц. філософ-мораліст, історик, політичний письменник. Світогляд М. заснований на теоріях суспільного договору та природного права; в цілому ж він виявляв скепсис щодо філософської думки доби *Просвітництва*, зокрема, був переконаний у теоретичній неспроможності *матеріалізму* й *деїзму*. За давнини, зазначав М., суспільний лад ґрунтувався на колективній власності на землю, а люди з природою становили одне ціле, джерелом усіх наступних негараздів людства став перехід до приватної власності. Позаяк відновити відносини спільного володіння майном практично неможливо, слід прагнути хоча б до зменшення майнової нерівності шляхом боротьби з розкошами і обмеження потреб. У галузі суспільно-політичній М. обстоював республіканські ідеї, вважаючи (не без впливу *Локка, Монтеск'є* та *Руссо*) носієм верховної влади народ; останній має цілковите право виступити проти можновладців, якщо вони порушують його "природні права", насамперед – на щастя і волю. У трактаті "Про вивчення історії", аналізуючи перебіг історії народів давнини й Нового часу, він доводить, що зловживання владою було однією з основних причин незчисленних страждань великої маси людей. Історичний підхід реалізує М. також при з'ясуванні низки інших – економічних, правових, моральних, пізнавальних проблем, виходячи з переконання, що без автентичного осмислення минулого, засвоєння його уроків і опертя на багатство історичного досвіду їх ефективне розв'язання неможливе. Хоч М. визнавав право народу змінювати владні структури, проте вважав, що революції не відроджують рівності, не повертають людей до природного стану, а можуть призвести до ще більших бід. Причина цього – в непримиренності класових інтересів та їхній гострій ворожнечі. Концепція М. була багато в чому аскетичною і песимістичною.

Осн. тв.: "Бесіди Фокіона про відношення моралі до політики" (1763); "Про вивчення історії" (1778).

МАГІЯ (від грецьк. μαγεία – чаклунство) – віра в можливість впливу на довколишній світ шляхом чаклунського дійства – заклинань, обрядів, табу, ритуальних піснеспівів тощо. В цьому відношенні М. – зародкова форма релігійного культу. Відповідно до змісту ранніх релігійних уявлень М. була фетишистською, тотемістичною, анімістичною та демоністичною; у комплексі "чуттєво-надчуттєвого" освоєння природи – контактною, в демоністичному комплексі – символічною; у функціональному відношенні – мисливською, лікувальною, любовною, лиходійною і т.п. Елементи первісної магії у трансформованому вигляді збереглися в усіх сучасних релігіях. У Середні віки чаклунство було поширене у вигляді чорної (за допомогою пекельних сил) та білої (за допомогою небесних сил) М.

Б. Лобовик

МАЗЕПА, Володимир Іванович (1930, Полтава) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т.Шевченка (1953). Докт. філософських наук (1977), проф. (1981). Од 1958 р. працює в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Досліджує проблеми естетики (естетична свідомість і художня творчість, мистецтво в системі культури тощо), історії філософії та естетики України. Автор понад 100 наукових праць.

Осн. тв.: "Мистецтво і духовне багатство людини" (1967), "Художня творчість як пізнання" (1974), "Культура художника" (1988), "Соціально-культурна філософія І. Франка" (2001) та ін.

МАЗОХІЗМ (термін походить від імені австр. письменника Леопольда ван Захер-Мазоха (1835 – 1895) – у найширшому розумінні поняття М. означає тенденцію, спрямовану на самоприниження, підпорядкування себе волі іншої людини. Вирізняють наступні різновиди М.: сексуальний, який включає як необхідний момент еротичного задоволення фізичне катування та моральне приниження, що їх завдає партнер; моральний М. стосується рис характеру, які полягають у тому, що людина прагне до підпорядкованого, приниженого становища або займається самотортуруванням, приписуючи собі неіснуючу провину або перебільшуючи провину реальну й

отримуючи від цього моральне задоволення; фізичний М. – як поняття – вживають для позначення будь-якого різновиду ворожих або деструктивних імпульсів, спрямованих проти своєї власної тілесності; масовий М. – стосується великої групи осіб, які мають насолоду від того, що прирікають себе на біль, страждання та поневіряння. З точки зору психоаналізу, очевидним є взаємозв'язок М. та *садизму* як двох різних аспектів однакового ставлення до світу, засадничим для якого в глибинах підсвідомості є імпульс екзистенційної та вітальної неспроможності. Садист доповнює себе шляхом володарювання, панування над іншим; мазохіст робить себе доповненням іншої істоти. Створюючи символічні зв'язки, обидва намагаються втекти від усвідомлення своєї нездатності жити у мінливому та непередбачуваному світі.

О. Кисельова

МАЙЄВТИКА (м е й є в т и к а) (від грецьк. μαιευτική) – повивальне мистецтво, з яким *Сократ* порівнював свій метод філософування. Сократ вважав, що, допомагаючи народженню істини в інших людях, він продовжував у моральній сфері справу своєї матері, повитухи Фенорети. На відміну від інших філософів, які викладали свої вчення у догматичній формі, Сократ не мав якогось усталеного вчення, але виявляв великий інтерес до пошуків істини, особливо в сфері моралі, в бесідах з будь-ким, хто мав до цього нахил, у вигляді запитань-відповідей. Основними були питання: що таке добро, справедливість і т. ін., при цьому перебиралося багато відповідей, які обмірковувались і спростовувались, доки не доходили до правильної відповіді. Результатом було певне знання про істину з того чи іншого питання, яке подавалося у вигляді визначення, в зв'язку з чим *Аристотель* зауважував, що Сократ був першим, хто намагався дослідити М. як логічну операцію. Визначеність предмета мала і полемічний зміст – Сократ боровся проти софістів, які схильні були доводити і перебільшувати відносність людського знання. У нього суперечності думки торували шлях не до релятивізму, а до істини. Тому діалектика Сократа має діалогічну форму бесіди та антропологічний зміст (адже Сократ негативно ставився до натурфілософії, вважав вартими уваги лише проблеми людини). В сучасній культурі діалогічна діалектика має особливе значення у зв'язку з діалогом культур, розвитком демократичних засад суспільства тощо.

М. Булатов

МАЙМОНІД, Мойсей (справжнє ім'я Моше бен Маймон) (1135, Кордова – 1204) – євр. середньовічний філософ. Розробив свій варіант примирення релігії і філософії, наголошуючи, що всі істини філософії *Аристотеля* містяться в Торі і Талмуді, але для їх виявлення треба тлумачити ці тексти алегорично. Філософія, за М., веде людину до інтелектуальної і моральної досконалості, яка полягає у культурі і знанні. Знаходження вищої істини за допомогою науки і пошук добра – не від страху покарання чи в надії на винагороду, а заради самого добра – вища мета людини. Згідно з М., розум веде людину до універсального, уява ж прив'язує до одиничного, партикулярного. Релігійні пророки й політичні провідники повинні поєднувати у своїх проповідях, повчаннях та життєдіяльності розум та уяву. М. не погоджується з Аристотелем щодо вічності і несотворимості світу і протиставляє Бога – як духовний творчий принцип – усій природі, обстоюючи креаціоністські уявлення. Обстоював смертність індивідуальної (рослинної і тваринної) душі людини і відповідно – неможливість доведення воскресіння тіл. Розумну душу, основний зміст якої вважав набутим і незалежним від тіла, визнавав безсмертною в духовному сенсі. Головний філософський твір М. "Дороговказ..." став широко відомим в Зх. Європі і справив значний вплив на пізню схоластику, а також на розвиток євр. філософії XVI – XVIII ст. Оригінал його написаний араб. мовою; пізніше перекладений на давньоєвр. мову, а в XIII ст. – на лат.

Осн. тв.: "Дороговказ для тих, хто вагається" (1190).

МАЙЯ (санскр. – мистецтво, мудрість, ілюзія, омана, чари) – поняття, яке має тривалу історію розвитку і різне вживання в інд. традиції, загалом позначаючи здатність *Брагмана* до дії. Трапляючись уже в гімнах "Ригведи", концепція "М". набула розвитку у *веданті*, насамперед у моністичній адвайта-веданті. М. висту-

пає творчою енергією всемогутнього і всеобізнаного божества (*Абсолюту*) задля створення ним світу залежних речей. Вона постає насамперед як жіноча енергія, без якої Брагман не здатний творити світ, що спроможний існувати. За допомогою М. Брагман вибудовує ілюзорний світ, що його непросвітлена людина сприймає за справжню реальність. Хоча М. і довічна (як властивість втіленого Брагмана), проте вона не перепинає живій істоті шлях до звільнення, а саме, через подолання незнання. Доконечною опорою тут є релігійний досвід.

Ю. Завгородній

МАКРОКОСМОС І МІКРОКОСМОС (від грецьк. μακρός – великий; μικρός – малий; κόσμος – всесвіт, універсум) – поняття, що характеризують великий світ (*універсум*) та природу людини як малого світу в їхній взаємодії. Обопільна взаємозалежність цих понять виступає як висхідна ознака, позаяк малий світ має сенс лише через співвіднесення із світом у цілому, рівноважно як і навпаки – макрокосмос набуває смислового навантаження лише у його взаємозв'язку із малим світом, оскільки знаходить у ньому свій концентрований вияв. Взаємодія М. і М. – одна із найдревніших натурфілософських проблем, витоки якої сягають міфологічних часів, зокрема давньоінд., давньокит. та скандинавської міфології. Класичного виразу аналогія М. і М. у деміфологізованому вигляді знаходить у давньогрецьк. добу, починаючи від досократиків (*Анаксимен, Геракліт*, Діоген Аполлонійський, *Демокрит*), у натурфілософії яких уже зустрічається потрактування людини як малого світу. Тема М. і М. розроблялася також *Платоном*, хоча і в іншому термінологічному оформленні (діалог "Тимей"), а у подальшому – стоїками в концепції *Космосу* як живого організму. Для філософів-стоїків світова душа відноситься до світу (універсуму) таким же чином, як індивідуальна душа до людського тіла; *Марк Аврелій* вважав, що раціональна частина душі подібна до універсального розуму. Неоплатонізм у тлумаченні М. і М. тяжіє до ідеї про підпорядкування людини тим процесам еманації трансцендентного Єдиного на шляху творення матеріальної реальності, які характерні для макрокосмосу. Зокрема, у *Плотина* людина, поєднуючи матеріальне та духовне, прагне до Єдиного, хоча вона і "ув'язнена" у власному тілі; засобом звільнення для неї є інтелектуальне й духовне споглядання, яке наближає її до світового макрокосмічного ладу, уособлюваного Єдиним. За Середньовіччя ідея людини як мікрокосму, що відображає у собі універсум, виникала лише спорадично (передусім у патристиці), а також у *Боеція*, Еріугени, Бернгарда Сильвестра. Проте значного поширення у цілому вона не набула, бо несла у собі потенційну загрозу єретичного пантеїзму. В епоху *Відродження* ідея М. і М. переживає свій розквіт і тлумачиться зазвичай у дусі гуманістичних традицій; особливо підкреслювалася велич людини як малого Космосу. Вона служить обґрунтуванням нової антропології у *Піко делла Мірандоли*, обертається гілозоїстичним панпсихізмом в натурфілософії (Кардано, *Кампанелла, Бруно*), пронизує усю традицію нім. містики від *Екхарта* і *Кузанського* до *Беме*. У XVIII й XIX ст. ідея М. і М. у різних формах присутня у *Ляйбніца* (монадологія), *Гердера, Гете*, нім. романтиків, *Шопенгауера* (вчення про світову макрокосмічну волю), Лотце. У XX ст. до ідеї М. і М. зверталися передусім при створенні концепції *ноосфери* (*Вернадський, Тейяр де Шарден*, Леруа), у деяких напрямах психологічної науки. Вагоме місце ідея М. і М. посідає в укр. філософській традиції. Її оригінальне прочитання започаткував *Сковорода* у своїй концепції трьох світів, згідно з якою засадничим принципом гармонізації взаємозв'язку М. і М. виступає Божественна благодать. Починаючи із кінця 60-х рр. XX ст. в Україні, особливо у зв'язку з активним зверненням до проблем людини і світу, культури і цивілізації, екології, філософської антропології, специфіки національного буття тощо, ідея різнорівневого взаємозв'язку та взаємодії людини і Всесвіту всебічно розробляється укр. філософами.

Є. Андрос

МАКСИМА (від лат. maxima (sententia) – основне правило, принцип) – однозначна вимога неординарного змісту, подана у вигляді чіткої, стислої формули; певне правило моралі, права, логічного мислення; стосовно вимог практики поняття М. не вживається.

МАКСИМОВИЧ, Михайло Олександрович (1804, хут.Тимківщина, нині с.Бугуславець Черкаської обл. – 1873) – укр. вчений-енциклопедист, ботанік, натурфілософ, історик, етнограф, письменник. Закінчив словесний (1819 – 1821) та природничий (1821 – 1823) від. філософського ф-ту Московського ун-ту. Магістр фізико-математичних наук, докт. слов'яно-рос. філології, чл.-кор. Петербурзької АН. У 1833 р. очолював кафедру ботаніки Московського ун-ту, в 1834 – 1835 рр. – перший ректор Київського ун-ту, проф. рос. та слов'янської філології (1834 – 1841, 1843 – 1845). Творча спадщина налічує понад 200 назв книг, статей, рецензій. У 1823 – 1834 рр. працював переважно в галузі природознавства. М. – фундатор наукового українознавства. Автор піонерських праць з історії літератури України-Русі, порівняльного аналізу "південно-російської мови" з іншими слов'янськими мовами, один із перших дослідників і перекладачів на укр. мову "Слова о полку Ігоревім", речник концепції самобутності і самостійності укр. мови, тяглості і неперервності (починаючи з Києво-княжої доби) укр. історії. Мислитель-романтик, що орієнтувався у культурознавстві на народні основи культури; свій час усвідомлював як "час народності". Один із перших у Росії (і Європі) дослідників народної поезії. Видав три збірки укр. народних пісень (1827, 1834, 1849), перша з яких стала подією не тільки в літературному, а й світоглядному вимірах культурного життя тогочасної Росії. Натурфілософ з помітною шеллінгіанською тенденцією. Філософія М. відзначається виразним ухилом в кордоцентризм. Природу М. сприймав не як засіб для задоволення утилітарно-матеріальних людських потреб, а як храм, єдність речовинного і духовного, як життя, що "бере свій початок від Бога". Бог, у розумінні М., не Годинникар, а Художник. Тому природа – це не годинниковий механізм, а вражаючий красою художній витвір, в якому немає дрібниць, бо кожна частинка відображає Ціле. За М., кожна наука має бути і філософією – єдністю розуму і серця.

Осн. тв.: "Головні засади зоології, або науки про тварин" (1824); "Про системи рослинного царства" (1827); "Основи ботаніки". У 2 кн. (1828, 1831); "Роздуми про природу" (1833); "Лист про філософію" (1833).

МАК'ЯВЕЛЛІ, Нікколо (1469, Флоренція – 1527) – італ. державний діяч, філософ, письменник (комедіограф), поет. Висока освіченість М. включала досконале знання античної класики (латиною) та італ. літератури. Замолоду проявив себе як досвідчений і талановитий політик; у віці 29 років був обраний на посаду другого канцлера уряду республіки Флоренція. Після падіння республіки і відновлення влади Медичі (1512) М. був заарештований і висланий у свій маєток, де написав більшість своїх творів. У центрі уваги М. – філософія історії та політичні процеси, пов'язані із створенням, розвитком та руйнуванням держав. У перебігу цих процесів велика роль відведена Фортуні, або Долі, яку М. вважав втіленням неминучого природного порядку речей. Але разом з тим вплив Долі не є фатальним, оскільки він багато в чому зумовлений об'єктивним середовищем та умовами, в яких діє людина. Історичні події несуть на собі відбиток діянь самої людини, її вміння як пристосуватися до обставин, так і протистояти їм. М. наголошував на тому, що егоїстично орієнтовані потреби й інтереси є головною рушійною силою всіх різновидів людської діяльності – від родинно-побутової до політичної, від суто фізіологічної до інтелектуальної. Зокрема, всім людям притаманна потреба у примноженні власного багатства й поліпшенні добробуту своєї родини та громади, тісно пов'язана із відчуттям необхідності індивідуальної та національно-державної незалежності, економічної свободи, із прагненням до їх набуття і захисту. Чим меншими є сподівання на можливість вільного вибору форм життєдіяльності та на їх позитивний результат, тим істотніше пригнічується індивідуальна й колективна активність. М. закликав наслідувати античні зразки гармонійного поєднання тілесної сили й здоров'я, крицевої міцності волі та величності духу, тобто прагнути до взаємоузгодженого і різнобічного розвитку, виявлення і задоволення всіх основних різновидів людських потреб, а насамперед вивчати і наслідувати приклад і принципи дохристиянської Римської імперії. Досліджував досвід і правила

політичної діяльності, зокрема, закликав відокремити політику від моралі та характеризувати самостійність, міць і велич держави як ідеал, для досягнення якого політики повинні використовувати будь-які засоби. Звідси термін "мак'явелізм" – для визначення брудної політики за принципом "мета виправдовує засоби". Однак сам М. швидше засуджував, аніж схвалював відомі йому історичні приклади такого розуміння політики. Надавав монархії перевагу над республікою, зокрема, зазначав меншу ефективність останньої форми правління в критичних ситуаціях та значно сильніший руйнівний вплив її на підкорені силою народи околиць держави. Водночас М. вважав основою сили і стійкості держави та державця насамперед підтримку народу, здобуту як шляхом врахування і задоволення природних прав та інтересів громадян, так і завдяки військовим, дипломатичним, економічним успіхам владаря. У "Роздумах..." М. обґрунтовував думку про необхідність розмежування та водночас врівноваження влади державця, знаті (нобілітету) та народу. У наступних сторіччях, пов'язаних із становленням і розвитком демократій, ця думка трансформувалася в одну з фундаментальних ідей політичної філософії та практичної політики – про розподіл та збалансування різних гілок влади. М. – талановитий поет та автор драматичних творів; один із фундаторів європейської комедіографії. Був послідовним і палким захисником поширення та розвитку італ. мови. П'єса М. "Мандрагора" зажила слави насамперед як твір, написаний на поч. XVI ст. літературною італ. мовою.

Осн. тв.: "Державець" (1513); "Роздуми про першу декаду Тита Лівія" (1513 – 1516); "Діалоги, або роздуми про нашу мову" (1514 – 1516); "Бельфагор", "Мандрагора" (1518); "Про військове мистецтво" (1519 – 1520); "Флорентійські хроніки" (1520 – 1525).

МАЛАНЮК, Євген (1897, Ново-Архангельськ, Херсонщина – 1968) – укр. поет, публіцист, філософ. У колишньому Єлисаветграді (нині Дніпропетровськ) закінчив реальну гімназію, де раніше навчалися брати Тобілевичі, Кропивницький, Чикаленко. Певний час навчався у Політехнічному ін-ті в Петрограді, потім закінчив Київську військову школу. З проголошенням Української держави у 1917 р. – старшина армії УНР; після її придушення – еміграційні роки до самої смерті (Польща, Чехословаччина, від 1949 р. – США). З огляду на неординарну біографію М. та назву його першої поетичної збірки "Стилет і стилос" (1925), є підстави стверджувати, що життя в еміграції М. – це використання "стилосу" (пера літератора, філософа) як "стилету" (зброя вояка) для обґрунтування й поширення виплеканих ним ідей. Змістовий спектр останніх – від вишуканої лірики до глибоких суспільно-патріотичних роздумів та історичних і історіософських нарисів ("Книга спостережень"). На творчості М. відчутно позначився вплив ідей *Шпенглера, Куліша, Донцова*. Філософські, історичні ідеї М. переважно зосереджені на філософії укр. історії (*Шлемкевич*), на руйнації пов'язаних з нею соціальних міфів та роздумах про подолання історичної безвиході. М. розглядає укр. історію як історію певного типу ментальності. При цьому він заперечує визначальний вплив на Україну зовнішніх чинників. М'якосердність, лагідність, "розспіваність", "жіночність" характеру українців, їхня схильність до компромісу, до запальної емоційності, яка швидко сходить нанівець, – ці чинники, за М., є руйнівними для українства, оскільки не врівноважуються іншими – раціональними, вольовими, опертими на норми писаного права у створеній власними зусиллями державі. Феномен малоросійства в інтерпретації М. є вітчизняним еквівалентом "втечі від свободи", відмови від самостійної організації культурного і політичного життя. Запоруку вивільнення від "синдрому малоросійства" М. вбачав у побудові системи суспільної еліти на європейських політичних і культурних засадах.

Осн. тв.: "Земля і залізо" (1930); "Перстень Полікрата" (1939); "Влада" (1951); "Нариси з історії нашої культури" (1954); "Малоросійство" (1959); "Книга спостережень". У 2 кн. (1962, 1966).

МАЛАХОВ, Віктор Аронович (1948, Київ) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1972). Докт. філософських наук (1992). Од 1972 р. – співр. Ін-ту філософії ім. Г.

Сковороди НАНУ. Сфера наукових інтересів – етика, естетика, філософія спілкування. Автор концепції мистецтва як світовідношення; розробляє постонтологічний підхід до обґрунтування етики.

Осн. тв.: "Культура і людська цілісність" (1984); "Мистецтво і людське світовідношення" (1988); "Сором" (1989); "Наука розставання..." (1992); "Етика: Курс лекцій" (1996, 2000).

МАЛЬБРАНШ, Нікола (1638, Париж – 1715) – франц. філософ; головний представник *оказіоналізму*. Вивчав філософію в College de la Marche і теологію в Сорбонні; в 1664 р. прийняв сан священика і вступив до Конгрегації ораторіан, де й залишався до смерті. В особі М. поєднались філософ-вчений і глибоко віруючий християнин, а створена ним система є спробою синтезу філософії й релігії в єдиному світорозумінні. На формування світогляду М. помітний вплив здійснила традиція августиніансько-неоплатонічного християнського мислення, що панувала на той час в Конгрегації. Ставлення М. до філософії та науки в перші роки перебування в Конгрегації було не тільки байдужим, а й упередженим. Докорінний злам у його світорозумінні відбувся тоді, коли 26-річний М. випадково натрапив на "Трактат про людину" *Декарта* і прочитав його. Од цього часу він цілковито присвятив себе філософії. Прагнення здійснити синтез картезіанства і християнського неоплатонізму визначило увесь подальший філософський розвиток М. Як і Декарт, М. теж виходить із дуалізму матерії й духу, протяжності й мислення, тіла та душі, причому розглядає ці дві субстанції як цілком незалежні, неспроможні взаємодіяти чи впливати одна на одну. В людині єдність і взаємодія цих субстанцій (душі, тіла) досягається лише завдяки Богові, волею якого між модифікаціями обох субстанцій у кожному випадку встановлюється відповідність. Згідно з філософським вченням оказіоналізму, створеним М., тільки Бог становить дієву причину руху речей, включаючи тіло людини, а також взаємодію душі і тіла. Хоча душі людини і притаманний імпульс вільного волевиявлення, воля людини – це лише підстава, привід для оприявнення всеохопної волі Бога. М. відмежовував Бога від наявного у світі зла, вважаючи, що останнє пов'язане лише з окремішним індивідуальним існуванням; в обширах *універсуму* навіть зло слід розглядати як добро.

Осн. тв.: "Пошуки істини". У 3 т. (1674 – 1675); "Трактат про мораль" (1684); "Бесіди про метафізику й релігію" (1688); "Бесіди про розуміння Бога у китайській філософії" (1708).

МАЛЬРО, Андре (1901, Париж – 1976) – франц. романіст, мистецтвознавець, кінорежисер, громадський і державний діяч. Брав активну участь в антиколоніальній боротьбі у країнах Азії, у громадянській війні в Іспанії, у русі Опору. Міністр інформації і культури у кабінеті генерала де Голля. М. – як письменник – у своїй довоєнній творчості, насиченій філософською проблематикою, попередив усі основні сюжети франц. *екзистенціалізму*. У центрі його уваги – ситуація людини у її незмінній зустрічі з найбільш грізними силами *Космосу* та історії, з їхнім "абсурдом", з безжальною і всевладною "Долею" (головна лексема у словнику М.-романіста і мистецтвознавця). Герой М. в атмосфері смертельних небезпек різного штибу – від "природної" смерті, війни і політичного терору – намагається протистояти "абсурдові", вдаючись до гранично активної "дії" у тому чи тому суспільно-колективному контексті. Смертельний ризик цієї "дії" має поменшити відчуття повсюдного "абсурду", повернути трагічно усамітненого героя М. до людського загалу. У часи комінтернівського "штурму і натиску" М.-романіст і ліворадикальний громадський діяч шукає контактів насамперед з революційними силами. Але цілковито сталіністське переродження цих сил примушує його шукати спілку вже з франц. патріотизмом, з підкреслено гуманістичним, національним пафосом. Найбільш послідовний, "антропологічний", опір "Долі" М. (автор численних мистецтвознавчих трактатів) віднаходить потому у царині художньої діяльності людини, передовсім в образотворчих мистецтвах з їхніми "пластично" висловленими пошуками *Абсолюту*. І романна творчість М., і сама його постать, у якій митець безнастанно поєднувався з діячем, перетворили письменника на одне із провідних явищ у європейській культурі XX ст., визначальним

для розуміння цілого спектра її сенсів і пошуків. Політична катастрофа голлізму дещо поменшила репутацію М. Але по його смерті знову повертається повсюдне уявлення про нього як про одного із найбільших франц. художників-мислителів.

Осн. тв.: "Спокуса Заходу" (1926); "Завойовники" (1928); "Королівський шлях" (1930); "Доля людська" (1933); "Надія" (1937); "Антимемуари" (1967); "Мотузка і миші" (1976).

МАЛЬТУС, Томас Роберт (1766, Рокері, Серрей – 1834) – англ. священик, економіст і демограф. Сформулював вічний закон природи про народонаселення, згідно з яким населення збільшується у геометричній прогресії, а засоби існування можуть рости лише в арифметичній прогресії. З "чимдалі меншою родючістю ґрунтів" рекомендував боротися шляхом регламентації шлюбів і регулювання народжуваності. Його сучасні послідовники, "неомальтузіанці", вказують на те, що природа "зводить рахунки" з людством за надмірне розмноження забрудненням, руйнацією навколишнього середовища, катастрофічним порушенням механізму зв'язку між природою і людиною, що врешті призвело до однієї з глобальних проблем сучасності.

Осн. тв.: "Дослід про закон народонаселення" (1798).

МАМАРДАШВІЛІ, Мераб Костянтинович (1930, Горі – 1990) – груз. філософ. Закінчив філософський ф-т Московського ун-ту (1954). Докт. філософських наук (1970), проф. (1972). Працював у Празі, Москві, Тбілісі; у 1968 – 1974 рр. – заст. головного редактора ж. "Вопросы философии"; від 1974 р. – головн. наук. співр. Ін-ту філософії Академії наук Грузії. Обґрунтовані М. філософські ідеї, зокрема про природу філософського мислення, у 60 – 70-х рр. торували шлях до відкритого світового філософського простору. Оскільки філософія, як вважав М., є мисленням мислення, то його власна філософія також не може бути окреслена як певне філософське вчення, адже вона є процесом філософування, становлення філософської індивідуальності (як призначення долі, що зароджується у таїні невідомого і завершується невідомим). Доля філософа – продовжувати порушувати питання, повсякчас мовчати або мислити вголос, щоб відкрити наскрізний, "великий час" і відчути у цю мить муку народження слова. Філософський акт розгортається на рівні рефлексії, раціо (від лат. ratio – мислення, розмірковування). У філософії, згідно з М., треба мислити, щоб існувати. Той стан, коли трапляється судження як єдина подія, котру неможливо помислити самому мислячому (бо він у цей час говорить), М. умовно називає "трансцендуванням" – виходом за свої власні межі. За такої "ситуації" в акті свідомості збігаються два сенси буття: "стан" та "знання". Ставлячи запитання перед видатними філософами світу минулих часів, М. постає як самобутній історик філософії, для якого зв'язок між старим та новим знанням існує начебто поза знанням, на підставі рефлексивної дії. Як майстер філософського слова М. зажив широкого визнання, читаючи курси лекцій у 70 – 80-х рр. XX ст. на психологічному ф-ті Московського ун-ту та в інших навчальних закладах.

Осн. тв.: "Форми і зміст мислення: До критики гегелівського вчення про форми пізнання" (1968); "Класичний і некласичний ідеали раціональності" (1984); "Як я розумію філософію" (1990).

МАРБУРЗЬКА ШКОЛА НЕОКАНТІАНСТВА – напрям *неокантіанства*, що виходив із "трансцендентально-логічного" тлумачення вчення *Канта*. Найвідоміші представники школи – *Коген*, *Наторп*, *Кассирер*. Марбуржців об'єднує у школу визнання трансцендентального методу як єдино правильного методу дослідження проблем логіки, гносеології, етики, релігії, соціології, філософії права, педагогіки, історії та інших сфер знання. Що стосується розуміння філософами з Марбурга *речі у собі*, то тут характерними є два моменти: по-перше, річ у собі розглядається як допоміжна побудова в системі критичної філософії, як "граничне поняття"; по-друге, істинний зміст цього поняття треба розуміти як принцип мети. Трансцендентну кантівську річ у собі марбурзькі неокантіанці розглядають вже як трансцендентальну, здійснюючи її перенесення у сферу свідомості. Вона трактується як категорія логіки, "чистого пізнання". Річ у собі виражає завершення, межу понятійного

знання, структурну оформленість предмета як результату пізнання (становлення свідомості). Критерієм об'єктивності і реальності пізнання М.ш.н. вважає відносну врівноваженість одних елементів пізнання стосовно інших. Це породжує суб'єктивізм і релятивізм у сфері гносеології, внаслідок чого з'являється реальна можливість фідеїстичної інтерпретації досвіду. М.ш.н. стверджує функціональне значення релігії для мислення: цінність релігії полягає в тому, що вона визначає межу діяльності розуму. "Чисте" пізнання досліджує не походження і сутність процесів, а природу нашого осягнення речей. "Чиста" воля – це спонтанний процес розвитку моралі, а "чисте" почуття свідчить про іманентність релігії свідомості людини.

Н. Арестова

МАРГІНАЛЬНА КУЛЬТУРА – культура, яка знаходиться на межі різних культурних світів або перебуває в опозиції до культурної спільноти, що є автохтонною на даній території. Фундаментальними рисами М.к. є її неукоріненість, нонфінітність (принципова незавершеність) та схильність до деконструкції. М.к. може бути результатом міграції – як випадкової, так і постійної; у другому випадку вона протистоїть *автохтонній культурі* за самим способом буття. М.к. може мати своєю протилежністю й офіційну культуру, виступаючи у формі контр-культури (культура хіппі, панків тощо). У царині філософії М.к. (маргіналізм) означає передусім ірраціоналістичні тенденції, які мають деконструктивний та десакральний характер і постулюють примат локального над універсальним. У цьому плані ситуація *постмодернізму* у філософії значною мірою є розвитком філософської М.к.

Н. Хамітов

МАРГІНАЛЬНА ОСОБИСТІСТЬ – поняття, що було сформульоване амер. соціологом Парком в 1928 р. для характеристики соціально-психологічних наслідків неадаптації мігрантів (іммігрантів) до вимог урбанізму як способу життя. Пов'язуючи маргінальність з міграцією, а її, в свою чергу, з розвитком торгівлі і ринку, з процесом переходу від локальних культур до цивілізації, Парк дав цьому поняттю широке історичне і соціокультурне тлумачення. М. о. притаманні специфічні риси: агресивність, вразливість, занепокоєння, егоцентричність, честолюбство тощо. Характеризуючи історичні умови, в яких виник соціально-психологічний тип М. о., Парк наголошував на тому, що послаблення внаслідок міграції локальних зв'язків та розвиток міст-метрополій призвели до виникнення нового типу особистості, "культурного гібриду" – людини, яка живе відповідно до норм культури і традицій двох різних народів; така особистість знаходиться на "межі двох культур і двох суспільств". У 30-ті рр. подальша розробка теми М. о. здійснювалася Стоунквістом з культурологічних позицій: зіткнення культур, яке відбувається в свідомості М.о. – це форма вияву конфлікту соціальних груп, що представляють різні культури; маргінал належить одночасно до двох соціальних груп, не зливаючись із жодною з них. Драматична роздвоєність породжує у маргінала тривожне відчуття самотності, відчуження від суспільства. В залежності від обставин М. о. може відігравати роль лідера екстремістських угруповань або знаходитись у стані одвічного ізгоя. Маргіналізаційні процеси пов'язані, як правило, з перехідним станом, що переживає суспільство на певних етапах історичного розвитку. На сучасному етапі технологічні, соціальні, культурні зрушення останніх десятиліть надали проблемі маргінальності якісно нових окреслень. Урбанізація, масові міграції, інтенсивна взаємодія між носіями різних етнокультурних і релігійних традицій, розмивання вікових культурних бар'єрів, вплив на населення засобів масової комунікації – все це призвело до того, що маргінальний статус став у сучасному світі не стільки винятком, скільки нормою існування великої кількості людей. Ретроспективний погляд на історію світової культури також засвідчує, що незрідка в оновлюваних тенденціях духовної історії людства лідерська роль належала саме М.о.

Є. Петров

МАРГІНАЛЬНІСТЬ (від лат. margo – межа, границя) – поняття, яке застосовується для позначення пограничності, периферійності, невизначеності становища людини щодо будь-яких соціальних

груп (національних, класових, культурних).

МАРИНОВИЧ, Мирослав Франкович (1949, с. Комаровичі Львівської обл.) – релігієзнавець, журналіст. Закінчив електрофізичний ф-т ДУ "Львівська політехніка" (1972). У 1977 – 1987 рр. – політв'язень, засуджений за звинуваченням у "проведенні антирадянської агітації та пропаганди". У 1996 – 1997 рр. стажувався у Колумбійському ун-ті (США), у центрі вивчення прав людини. Від 1997 р. – директор Ін-ту релігії та суспільства Львівської Богословської академії, член громадської ради Українсько-американського бюро захисту прав людини, засновник Укр. асоціації "Міжнародна амністія" (1993). Коло наукових інтересів: релігієзнавство, історія християнства, проблеми екуменізму, релігійної свободи. Автор понад 50 наукових та науково-популярних праць.

Осн. тв.: "Україна на полях Святого Письма" (1991); "Україна: дорога через пустелю" (1993); "Спокутування комунізму" (1993); "Правда людини" (1994).

МАРИТЕН, Жак (1882, Париж – 1973) – франц. філософ, чільний представник неотомізму XX ст. Навчався у Сорбонні, відвідував лекції *Бергсона* у Колеж де Франс. Викладав у Паризькому католицькому ін-ті (од 1914 р.); проф. філософії у Принстоні (1948 – 1956). У віці 24 років прийняв католицизм і наступні 60 років присвятив розробці всеосяжної філософської системи, спираючись на твори *Томи Аквінського* та його послідовників. В обґрунтуванні онтології і гносеології обстоював *плюралізм*. Онтологічні рівні – фізичний, біологічний, психологічний, соціальний, духовний – не зводяться один до одного; пізнання також охоплює різні способи осягнення реальності – від застосування логічного розуму до творчої інтуїції та містичного досвіду. У розумінні людини М. вирізняв два рівні – рівень індивідуального та особистісного (персонального). Людина як індивід підпорядковується суспільству, у якому вона живе, у той час як особистість, що має безсмертну душу, наділена здатністю трансцендувати суспільні стосунки. Згідно з М., суспільство повинно усвідомлювати високе призначення людини на персональному рівні й створювати для цього належні умови. Концепція людини М. становить різновид християнського персоналізму. У висвітленні соціально-філософської та політико-філософської проблематики обстоював демократичний лад, протиставляючи його як крайнощам лібералістського атомізму в облаштуванні суспільства, так і нівелюванню індивідуальності в умовах тоталітаризму. "Метафізична інтуїція буття", за М., становить підвалину метафізики, поєднуючи окремий персональний інтелект із його довічним (Божественним) джерелом.

Осн.тв.: "Філософія Бергсона" (1914); "Мистецтво і схоластика" (1920); "Релігія і культура" (1930); "Рівні знання" (1932); "Вступ до метафізики. Сім лекцій про буття" (1934); "Інтегральний гуманізм" (1936); "Християнство і демократія" (1943); "Людина і держава" (1951); "Моральна філософія" (1960).

МАРКС, Карл (1818, Трир – 1883) – нім. мислитель, суспільний діяч, засновник *марксизму*. Навчався у Трирській гімназії (1830 – 1835), на юридичному ф-ті Боннського (1835 – 1836) і Берлінського (1836 – 1841) ун-тів. У 1839 – 1841 рр. працював над дис. "Відмінність між натурфілософією Демокрита і натурфілософією Епікура", отримав ступінь докт. філософії. Вчення М. складається з трьох частин: філософії, політекономії, теорії соціалізму. Загальний зв'язок їх наступний. На противагу *Гегелю*, М. розробив власний метод – матеріалістичну діалектику і застосував її до аналізу суспільних явищ. На цьому шляху він розвинув нове їх тлумачення – матеріалістичне розуміння історії. Головний його принцип – вирішальна роль матеріального виробництва в житті суспільств, тому анатомію їх слід шукати в політичній економії, у відносинах власності і боротьбі класів як носіїв цих відносин. На відміну від попередніх епох, коли домінували сільське господарство, ремісництво, торгівля їх продуктами, за часів М. на перший план вийшла промисловість, а головними діячами історії стали капіталісти і робітничий клас. Їх взаємини М. розкрив у теорії відчуження, згідно з якою капітал складається з праці, котра не оплачується, відчужується завдяки тому, що капіталісти володіють засобами

виробництва, а пролетаріат їх позбавлений. На цій підставі між ними точиться класова боротьба, кінцева мета якої, за М., – знищення приватної власності, встановлення диктатури пролетаріату і створення нового, соціалістичного ладу. В цій боротьбі М. став на бік робітничого класу і заснував т.зв. науковий соціалізм. Попередні його варіанти мали утопічний характер, але упродовж всієї історії підлеглі – раби, кріпосні селяни, ремісники – боролися за більш справедливий лад. Тому тут існувала дійсна проблема, котру М. намагався розв'язати за допомогою "експропріації експропріаторів", а його опоненти – за допомогою реформ. В еволюції поглядів М. на різних стадіях домінуючими були різні частини його вчення. Спочатку такою стала філософія. Можна виділити три етапи розвитку його поглядів на неї: 1) власне антропологічний – сюди відносяться "Економічно-філософські рукописи 1844 року". Саме з приводу них "ранньому М." з боку ортодоксів робився закид в т.зв. антропологізмі, коли він знаходився під впливом *Фоєрбаха* і аналізував людину абстрактно. 2) Етап "філософії життя", наявний в "Німецькій ідеології" (1845 – 1846), особливо в першому її розділі, де основне поняття – "життя" та цілий спектр похідних, добре структурованих термінів: живі людські тіла як передумова історії; дійсні індивіди, їх діяльність і матеріальні умови життя; виробництво матеріального життя як перший історичний акт; виробництво життєвих засобів і самого життя людей; життєдіяльність як вираз єдності праці та існування індивідів; спосіб життя як синтез усіх зазначених моментів; критика ідеалізму за зведення живих реальних індивідів до самосвідомості. Це один з перших варіантів "філософії життя", а М. – один із засновників даної філософської течії. 3) Автентичним вченням М. стало матеріалістичне розуміння історії, перший виклад якого подано в "Німецькій ідеології", а класичне формулювання – в передмові до кн. "До критики політичної економії" (1859). Завдяки прагненням подати М. у "чистому" вигляді і максимальній незалежності від будь-яких впливів попередні форми його філософування було відсунуто в тінь і проголошено "недоліками". В загальній духовній еволюції М. антропологія і філософія життя стали нетривалими епізодами. Але їх цінність неминуща, бо людина – істота не тільки духовна, а й матеріальна, немислима без матеріального життя, і ніхто його так не відчув і не висунув на перший план, як М. Йому була притаманна особлива інтуїція, загострене бачення реального життя. Далі М. перейшов до спеціально-політекономічних досліджень, у яких живі люди перетворилися на соціальні маски чи ролі – капіталіст, робітник тощо. В "Капіталі" про особу йдеться лише остільки, оскільки вона є уособленням економічних категорій, носієм певних класових інтересів. Апогеєм економічних пошуків М. стала публікація першого тому "Капітала" (1867), а підсумком його – розкриття "історичної тенденції капіталістичного накопичення"; суть її в революційному переході від буржуазних до соціалістичних відносин. Соціалізм був висновком з економічного аналізу. Розробивши його в загальних рисах, М. доклав чимало зусиль до практичної реалізації свого соціального ідеалу: був засновником і керівником І Інтернаціоналу, підтримував Паризьку Комуну (1872) і т. ін. Особистою його метою була очікувана ним пролетарська революція, в якій він мріяв стати "Диктатором" (так називали його в колі друзів). Ця мрія не здійснилася. Натомість протягом XIX ст. в Зх. Європі позначилася інша тенденція – перехід від революцій до реформ як головних засобів суспільних перетворень. Теоретично вона була розроблена т. зв. реформістами – Бернштейном, Каутським та ін. Значною мірою до неї в 90-ті рр. наблизився *Енгельс*. Цим окреслюються історичні межі Марксового соціалізму. Філософські його погляди виходять за ці межі, мають самостійне значення.

Осн. тв.: "Святе сімейство", у співавт. (1845); "Німецька ідеологія" (1845 – 1846); "Злиденність філософії"; "Комуністичний маніфест", у співавт. (1848); "Капітал". У 3 т. (1867, 1885, 1895).

М. Булатов

МАРКСИЗМ – філософське, ідеологічне, політико-економічне вчення, назване за ім'ям його засновника *Маркса*. Виникло у серед. XIX ст. Як система поглядів на природу, суспільство та пізнання, М. базується на засадах *матеріалізму* і

діалектики; на трактуванні соціально-історичного процесу як послідовної і закономірної зміни суспільно-економічних формацій, що доконечно завершується переходом до *комунізму*, шляхом радикальної соціальної (пролетарської) революції. У М. як філософському вченні вирізняється: М. автентичний (М. авт.); М. ортодоксальний (М. орт.); М. інтерпретативний (М. інт.). Хоч поняття "марксистська філософія" суперечить настанові Маркса про зайвість філософії, як "спекулятивного мислення" для реального життя (особливо з утвердженням "світового комунізму"), тексти його творів засвідчують наявність низки філософських ідей – чітко артикульованих чи присутніх латентно й тому висловлюваних опосередковано. М. авт. – це сукупність ідей, які були чітко викладені Марксом (насамперед в "Економічно-філософських рукописах 1844 р.") та розвинуті послідовниками М. у контексті, близькому до Марксового. М. авт. фокусується на двох чільних ідеях: 1) відчуження людини й оречевлення суспільних стосунків у капіталістичному суспільстві; 2) розкриття творчого потенціалу людського індивіда в умовах реалізації гуманних суспільних відносин, ототожнюваних з комуністичним ладом. *Лукач* – філософ серед. XX ст. (рукописи Маркса були уперше опубліковані у 1930 р.), він найяскравіше репрезентує осмислення гуманістичного доробку Маркса, зосередившись на проблемах відчуження й оречевлення. М. орт. базується на концептуальних напрацюваннях *Енгельса* й *Леніна*, що спиралися не стільки на чітко окреслені Марксом положення, скільки на текстуальні імпульси, "натяки" на ці положення й відповідні висновки, які спонукали до "доповнень" (чи "розвитку"), безпосередньо не пов'язаних із обґрунтованими Марксом філософськими ідеями. У Енгельса – це розробка філософії діалектичного матеріалізму (адже у самого Маркса відсутнє поняття "матерії" як первинної субстанції, що визначає усі процеси в *універсумі*, в т. ч. й суспільстві); у Леніна – концепція епістемологічного натуралізму, згідно з якою людська свідомість віддзеркалює, копіює світ реальних речей ("теорія відображення"). Переважно завдяки цим доповненням було закладено підмурівок М. орт. В умовах панування тоталітарних режимів у XX ст. (у т. ч. в Україні) для М. орт. були характерними дві тенденції – жорстко апологетична і творча. Перша виключала будь-яку плюральність чи альтернативність філософського мислення, спрямовуючи його у річище примітивного виправдання зумовленого класовою (партійною) кон'юнктурою стану речей. Друга – орієнтувала на виявлення ланок зв'язку з відповідно потрактованими ідеями та текстами творів "класиків М.", що давало змогу долати вузький схематизм діалектичного та історичного матеріалізму й виходити (чи наближатися до цього) у простір світової філософської думки. Остання тенденція була найпомітнішою у тих ділянках М., проблематика яких певним чином перетиналась із фундаментальними напрямами західної філософії. Це стосувалося різною мірою – логіки, філософії науки, філософської антропології, етики, критики "буржуазної" філософії та ін. Творча тенденція у межах М. орт. становить ланку переходу до М. інт. – це такий ступінь вільного потрактування ідей М., що уможливлював побудову концепцій, які у розвинутій формі вже нічим не нагадували М., хоч останній і послугував для них висхідною філософською спонукою. Соціальним ґрунтом для М.інт. виступали західні демократії і т. зв. "країни народної демократії", які прагнули до вдосконалення суспільних стосунків, як капіталістичних, так і соціалістичних. Найвиразнішою тут була метафора *Сартра* стосовно М. "із людським обличчям". М. інт. являє собою сукупність філософських теорій, кожна з яких, використовуючи одну чи більше відповідно потрактованих ідей Маркса, розробила цілковито самостійний філософський зміст. Ці теорії досить умовно можна назвати М. Втім представлена в них інтерпретація марксистських ідей демонструє можливості їхнього синтезу із засадничими ідеями західної філософії та виникнення на цьому ґрунті впливових філософських теорій. До останніх, зокрема, відносяться: "критична теорія суспільства" *Адорно, Горкгаймера, Маркузе*; комунікативний раціоналізм *Габермаса*; структуралістська теорія "наддетермінації" *Альтюссера*; екзистенціалізм Сартра (у частині соціально-філософського обґрунтування проблеми людини); аналітичний

М. Елстера й Рочмера. В Україні переважною формою існування М. як філософського напряму був М. ортодоксальний в обох його розгалуженнях – апологетичному та творчому (див. *Комунізм*).

Н. Поліщук

МАРКУЗЕ, Герберт (1898, Берлін – 1979) – нім.-амер. філософ, соціолог. Захистив докт. дисертацію в галузі літератури (1922); од 1934 р. – у США. Початковий період філософської творчості М. був позначений впливом ідей *Гайдеггера*, особливо щодо "закинутості" індивіда у світ об'єктів та, відповідно, його уподібнення об'єктові (пізніше ця ідея частково оприявнилася у соціологізованому вигляді в концепції "одновимірної людини"). Проте домінантним для цього періоду був вплив *Маркса*. Аргументація стосовно вкоріненості індивіда в соціально-економічній структурі суспільства, а також характерний для філософії Франкфуртської школи (див. *Адорно, Горкгаймер*), до якої М. приєднався у 1933 р., дали підстави для тлумачення філософії М. як "не-радянського" *марксизму*. Синтезувавши частково психологічні ідеї фройдизму (у повоєнні роки), соціальна філософія М. стала підмурівком для активного продукування ідей про соціальне лідерство у суспільстві у період його вірогідних докорінних трансформацій. Згідно з М., такі прошарки, як студентство, гуманітарна інтелігенція, соціальні аутсайдери (люмпени, безробітні, гноблені національні меншини) мають замінити пролетаріат, який остаточно адаптувався до капіталістичної системи. Вивільнення інстинктів, пригнічених за капіталізму, відкриває перспективу нового життя – на основі розкутої чуттєвості, злагоди й краси. Одна із засадничих ідей естетичної теорії М. полягала у тому, що чуттєве виявлення краси у творах мистецтва сприяє запобіганню гнітові репресивних сил сьогодення, нагадуючи про можливий вільний спосіб життя.

Осн. тв.: "Одновимірна людина" (1964); "Нариси про свободу" (1969); "Контрреволюція і бунт" (1972).

МАРНОВІРСТВО – хибне, помилкове вірування, яке є наслідком впевненості в тому, що всі процеси і явища довкілля є проявом дії якихось надприродних сил. Священнослужителі кожної релігії розглядають побутові вірування як М.; кожна конфесія зазвичай ставиться до вірувань інших конфесій як до певного роду М. Проте М. – це не лише віра в знахарство, прикмети, гадання, сновидіння і т. ін., що по суті є залишком первісних релігійних вірувань. Оскільки М. неодмінно передбачає віру в надприродні зв'язки або в надприродну сутність реальних предметів, то воно є складовою частиною всіх релігій.

А. Колодний

МАРСЕЛЬ, Габріель Оноре (1889, Париж – 1973) – франц. філософ, драматург, літературний критик. Закінчив Сорбонну; зазнав впливу ідей *Бергсона*, Брюнсвіка, Ройса. М. – один із засновників філософії *екзистенціалізму*. У центрі уваги М. – життя (існування) окремішної людини, що він його розглядає у двох площинах – як "проблему" та як "таїну". У першій площині життя постає як низка перешкод, ситуацій (проблем), які вимагають від людини якихось зовнішніх дій для розв'язання; життя "як таїна" – це безпосередність людського існування, за яким приховані глибинні екзистенційні підвалини буття – надія, відданість, смерть, любов. Якщо корені буття є у "таїні", то "таїна" може оприявнитися через релігійне одкровення і Божу Благодать, що уможливлює для людини порятунок із пастки абсолютного існування. Релігійно-філософська екзистенційна онтологія М. відкриває обнадійливу для людини перспективу порозуміння із світом; отже, людина – блукач (homo viator) може відшукати у бутті свій дім (прихисток). Досліджуючи екзистенційні суперечності суто теоретично, М. водночас постійно осмислює їх у своїх драматичних творах. Драматургія М. – то передовсім театр людської душі, з одного боку, приреченої на самотність, а з другого – спраглої універсальної істини, що її франц. мислитель, на відміну від представників безрелігійного франц. екзистенціалізму, віднаходить саме у національній католицькій традиції. М. – остання із великих постатей франц. культури, які поєднували глибинний філософський пошук з його художніми інтерпретаціями.

Осн. тв.: "Благодать" (1914); "Божа людина" (1925); "Поруйнований світ" (1933); "Бути і мати" (1935); "Люди-

на-блукач (Homo viator)" (1944); "Метафізика Ройса" (1945); "Таїна Буття" (1950); "Рим більш не у Римі" (1951); "Проблематична людина" (1955).

МАСОВА КУЛЬТУРА – поняття, яке характеризує особливості змісту виробництва і способів поширення культури індустріального суспільства. Поширюючись через засоби масової комунікації (пресу, радіо, телебачення, комп'ютерні мережі тощо), М.к. охоплює широку аудиторію (масу) споживачів майже в усіх країнах світу. Теорія М.к. являє собою відгалуження філософських і соціологічних теорій масового суспільства (*Ортега-і-Гассет*, Маннгейм, *Рисмен*, *Арендт*, *Маркузе*, *Фромм* та ін.); згідно з нею пересічний індивід постає замкненим у собі, відчуженим "атомом" поруч з іншими такими ж атомарними індивідами з нівельованою особистістю і стандартизованим внутрішнім світом; він є "гвинтиком" у виробничому механізмі або бюрократичній системі розвиненого індустріального суспільства. М.к. спрямована на те, щоб інтегрувати індивіда у соціальні й політичні інститути індустріального суспільства, зробити його конформістським, "одномірним" тощо. Утилітарно-розважальна функція М.к. призводить до деградації інтелектуального рівня публіки, апелюючи до натуралізованої чуттєвості та споживацьких орієнтацій і стереотипів. Втім, деякі західні дослідники (Шилз, *Белл*, Макклюен, *Тофлер*) вважали М.к. важливим засобом розвитку комунікативних стереотипів, емоційних кліше, котрі забезпечують спілкування і взаєморозуміння у сучасному соціумі, підвищують рівень освіченості індивідів. За сучасних умов відбувається певна демасифікація суспільної культури, диференціація комунікативних каналів її поширення, спеціалізація продукції культурного виробництва за віковими, професійними та іншими інтересами і вподобаннями різних соціальних груп. Епатажні форми масової культури в цивілізованих країнах витісняються на периферію суспільного культурного життя. Але для посттоталітарних країн, котрі переживають системну кризу, М.к. у найбільш агресивних і дегуманізованих її формах може завдати відчутної шкоди моральним засадам суспільства.

Я. Любивий

МАТЕРІАЛІЗМ (від лат. materialis – речовинний) – філософське вчення, згідно з яким матерія первинна, а свідомість, дух – вторинні. Дане співвідношення має насамперед просторовий і часовий зміст: свідомість притаманна не всій матерії, а лише окремим її утворенням; спочатку існує матерія, а потім в ній виникає дана властивість. З її появою принцип М. змінюється і доповнюється новим: матерія є філософська категорія для позначення об'єктивної реальності, яка дана людині у її відчуттях, яка копіюється, фотографується, відображається нашими відчуттями, існуючи незалежно від них; матерія існує незалежно від нашої свідомості. Але коли матерія незалежна від свідомості, то і, навпаки, свідомість незалежна від матерії, і замість *монізму* виходить *дуалізм*. Тому потрібне уточнення, яке є у Дицгена: людський орган пізнання – це частка природи, що відображає інші частки природи. М. полягає у тому, що останні, які не мають у собі свідомості, виникають раніше і існують незалежно від людини – носія пізнання. Дане відношення знову змінюється, якщо йдеться про суспільство, де незалежно від свідомості одних існують свідомості інших людей. Історичне, суспільне буття – це діяльність, а вона визначається структурою: мета – засіб – результат, перша вихідна ланка якої має ідеальний чи духовний характер. Суспільне буття опосередковане свідомістю. Тому історичний матеріал вимагає заглиблення в такі шари людської істоти, які не залежать від свідомості, а передують їй і визначають її. Їх складає тілесна природа людини, її фізичні, матеріальні потреби, які не можна задовольнити без допомоги свідомості, але які від неї не залежать, їй передують, – потреби в засобах життя (їжі, одязі, житлі і т.п.). Зазначена структура діяльності стає такою: матеріальні потреби – цілі – засоби – результати. Подібні потреби існують завжди, випливають з людини як природної істоти, природа постачає також в кінцевому підсумку і матеріал для знарядь та продуктів праці. В цьому і полягає істина матеріалістичного розуміння історії. Чим менше розвинуте суспільство, тим більшою мірою залежить воно від матеріальних потреб і компонентів життя і навпаки. Коли пізнання і діяльність набувають планетарного характеру, стають

сумірними з геологічними силами землі, матеріальне і духовне стають рівноправними факторами, втрачають свою абсолютність. Це відбувається в тій реальності, яка носить назву феномена *ноосфери* (сфери розуму). М. з відношенням "первинності – вторинності" зберігає своє значення на периферії ноосфери, в тих межах, де перероблена дійсність стикається з дійсністю неосвоєною – як в оточенні людства, так і в ньому самому.

М. Булатов

МАТЕРІАЛІСТИЧНЕ РОЗУМІННЯ ІСТОРІЇ – складова частина марксистської доктрини. Вихідним пунктом М.р.і. є визнання того факту, що передумовою будь-якої людської історії виступає тілесна організація індивідів та опосередковане останньою ставлення людей до природи. Це, в свою чергу, зумовлює необхідність виробництва індивідами засобів життя. Спосіб, яким люди виробляють усі необхідні для свого життя засоби, є не тільки відтворенням їхнього фізичного існування, а й постає як певний спосіб життєдіяльності. Отже, першим моментом історичного процесу, згідно з М.р.і., є виробництво людьми засобів для задоволення своїх життєвих потреб. Другий момент – це породження нових потреб, викликаних виробництвом засобів для задоволення первинних потреб, що спонукає до нового виробництва. Третім моментом є виробництво індивідами інших індивідів, тобто розмноження, яке передбачає наявність певних суспільних стосунків, або сім'ї. Поділ праці, що супроводжує виробництво, має своїм наслідком нерівномірний розподіл суспільного продукту, відчуження індивідів від продуктів власної праці та концентрацію відчуженого продукту в руках окремих індивідів; це уможливлює становлення та формує ґрунт для появи *держави*. Протиріччя між приватним і суспільним інтересами та між розвитком продуктивних сил і виробничих відносин постають як рушійна сила історичного розвитку. Виходячи з цього, метою історичного процесу виявляється досягнення такого стану, коли внаслідок розвитку світового ринку та всебічної взаємозалежності спільної діяльності індивідів ці протиріччя (шляхом комуністичної революції) скасовуються, що призводить до подолання відчуження та свідомого контролю над силами, від яких індивіди до цього часу залежали. Принциповим положенням М.р.і. є теза про залежність свідомості від стану матеріального виробництва та від суспільних відносин, продукованих цим виробництвом; свідомість – це суспільний продукт. Попри тезу *Маркса*, що всі моменти історичного процесу не існують окремо один від одного та відведення у цьому процесі певної ролі індивідові, ортодоксальний *марксизм* зосередився головним чином на процесі матеріального виробництва, що зумовило тлумачення історичного розвитку в дусі економічного редукціонізму. Попри очевидну однобічність М.р.і., деякі його аспекти увійшли до методологічного активу соціальної філософії; зокрема, це стосується підходу до історії на основі аналізу економічних відносин як одного із чинників історичного поступу.

В. Фадєєв

МАТЕРІЯ (лат. materia – речовина) – категорія для означення об'єктивної реальності, незалежного від свідомості буття; в історії філософії ця категорія мала різний зміст. Початкові неоднозначні уявлення про М. як речовину (вода, повітря, вогонь і т.п.), що є підвалиною різноманіття плинного світу сущого, привели до питання – чи існує М. взагалі і якщо існує, то як самостійна сутність поза одиничними речами чи лише як можливість останніх. *Платон* вводить уявлення про безформне середовище, яке пізніше назвали "М." (hyle). Сам Платон використовував для його позначення різні терміни: "сприймаючий першопочаток", "годувальниця", "мати". Він розрізняв незриму, позбавлену форми, ірраціональну первинну М., як чисте становлення, і вторинну – чуттєво оформлену, рухому і плинну. Чиста ідея – первинна (чиста) М.; вторинна (чуттєво-плинна) М. – така структура платонівського світопородження, де ідея є дещо раціональне і вільне, а М. – випадкове і тому необхідне й неминуче ("Тимей"). Пізніше *Плотин* зазначав, що потреба у понятті М. з'являється лише там, де відбувається процес виникнення одного явища з іншого. Значну увагу проблемі М. приділяв *Августин*. М. у нього є суцільною невизначеністю: вона одночасно і "ніщо" і "дещо", "є" й "не є", по-

вна відсутність форми і спроможність приймати різні форми. Антиномічний характер М., за Августином, обумовлює й антиномічність уявлень про неї: треба погодитися з тим, що її впізнаєш, не розуміючи, що це таке. Зрештою, Августин вважав М. створеною Богом. У новий час М. ототожнювалася з механічним субстратом (*Гольбах, Гельвецій* та ін.), саморухомою сутністю (Толанд, *Спіноза*). *Берклі* виступав з критикою поняття М. на тій підставі, що людське сприйняття здатне дати уявлення про окремі речі, але не про загальний їх речовинний субстрат. Якісно новий аспект у розуміння М. вніс *марксизм*, який, виходячи з *матеріалістичного розуміння історії*, звернув увагу на нередукованість М. до природних, зокрема фізичних явищ і речей. *Енгельс* заперечував існування "М. як такої" поза конкретними її проявами, розглядав М. як суперечливу, рухому єдність усього сущого. *Ленін* піддав критиці спроби інтерпретувати відкриття у фізиці на межі XIX – XX ст. як доказ можливості "зникнення М." Він визначав М. як категорію для позначення об'єктивної реальності, котра "дана у відчуттях", відбивається ними, але існує незалежно від них. З'ясування сутності М. відбувалося в історії філософії та науки при розгляді окремих питань: М. і субстанція; М. і свідомість (дух); М. і рух; М., простір і час; види і форми руху М. та ін. Матеріалісти ототожнювали М. з об'єктивною і самодостатньою дійсністю, субстанцією, *універсумом*, буттям, ідеалісти розглядали її переважно як субстрат, неістинну, минущу буттєвість, яка не має самостійного значення поза певним ідеальним чинником або відіграє негативну роль пасивного опору позитивним духовним інтенціям. XX ст. пов'язане, з одного боку, з намаганням редуктивного матеріалізму звести психічні процеси до фізичних і функціонально-кібернетичних, з другого – з критикою редукціонізму, зокрема фізикалізму, і розробкою уявлень про структурно-емерджентну природу М. (критичний реалізм *Селларса* та ін.). Пробудження в останні десятиліття XX ст. інтересу до нестійких і нерівноважних процесів у природничих науках (*синергетика*, теорія катастроф та ін.), яке спостерігається і в сфері суспільного життя (проблеми геополітичних ризиків і загальноцивілізаційної динаміки, бурхливий розвиток конфліктології, стратегії перехідних процесів і кризових станів і т.д.) висуває на чільне місце питання трансформацій, межовості матеріальних процесів і, одночасно, проблему збереження їх самоідентичності. У цьому вимірі М. постає як "повнота", у якій відсутні абсолютно стійкі і незмінні утворення (речі, структури, рівні, відношення), актуальне перебуває у єдності з потенційним, а їх взаємоперетворення постає як перманентний процес оновлення дійсності; отож М. виступає як тотальність, або єдність, яка, розгортаючись у собі, залишається собі тотожною. Зазначений підхід набув розвитку в постнекласичній методології. У той же час для філософії XX ст. характерним є розчинення категорії М. в категорії буття або інших поняттях, призначення яких – зняти опозиції психологічного і фізичного, духу і М., суб'єкта й об'єкта, ідеї і речі ("нейтральні елементи досвіду" *Маха*, "ціле" Сметса, "царина сутності" *Сантаяни*, "Бог" Тилліха, "думка про-" *Гуссерля*, "дике Буття" *Мерло-Понті* тощо).

В. Кизима

МАТРІАРХАЛЬНЕ Й ПАТРІАРХАЛЬНЕ у світовідношенні в філософії Фромма – наріжна антропологічна антиномія, яка тлумачиться як вияв сутнісної суперечності, іманентної людському способові буття: за багатьма своїми параметрами (зокрема фізіологічними функціями) людина належить до світу тварин, існування котрих визначено інстинктами й гармонією з природою; водночас вона вже виокремлена з тваринного світу, здатна "трансцендувати" (вийти за межі) природу. Отже, людина – поза природою й водночас є її часткою. Відповідно "матріархальний" комплекс у світовідношенні – це прив'язаність людини до природи, "крові", "ґрунту", а "патріархальний" – націленість на активне самоствердження у світі, уможливлене розривом з першоприродою та створенням "другої" природи. Посилаючись на дослідження швейц. історика права Бахофена, *Фромм* окреслює світоглядну амбівалентність кожного зі згаданих комплексів. Позитивним аспектом матріархальної прихильності є усвідомлення рівності прав та прагнень кожної людини, святості життя; водно-

час цей чинник гальмує розвиток індивідуальності, розуму. Мати репрезентує природу й безумовну любов, батько – абстракцію, совість, обов'язок, закон, ієрархію, індивідуалізм (націленість на максимальне самоствердження). Патріархальна орієнтація Старого Заповіту утверджується в Європі з часів *Реформації* (завдячуючи протестантизму й кальвінізму), наслідком чого стає пожвавлення раціонального мислення й індивідуалізму, домінування концепції прогресизму. Антропологічною особливістю людини є потреба і в М. і в П.; вона – єдина жива істота, для котрої власне існування є проблемою. У класичній філософії близькою до усвідомлення суперечливості М. і П. є розкрита *Фойєрбахом* дихотомія "чоловічого" й "жіночого" принципів, "розуму" й "серця". Своєрідним зіставленням М. й П. інтенцій знаходимо у розвідках з укр. характерології. Зокрема, *Кульчицький*, визнаючи позитивні риси світоглядної спрямованості на "Magna mater" (добру землю, Деметру, Матір-Природу) та пов'язаних з нею інтровертизму й кордоцентризму, акцентує також властивий їй брак активної настанови у світовідчуванні, наявність мазохістського начала, комплекс меншовартості тощо; він наголошує необхідність для українства поєднати найкращі активні риси окцидентальної духовності з азійською споглядальністю й настановою на внутрішню "самість" людини.

В. Табачковський

МАХ, Ернст (1838, Турас, нині Туржани – 1916) – австр. фізик і філософ. Разом із *Авенаріусом* – фундатор емпіріокритицизму, зокрема такого його відгалуження, як *махізм*. По закінченні Віденського ун-ту од 1861 р. працює у ньому приватдоцентом. У 1864 – 1867 рр. – проф. математики у м. Грац, у 1867 – 1895 рр. – проф. фізики Празького ун-ту, у 1895 – 1902 рр. – проф. історії і теорії індуктивних наук в ун-ті Відня. Філософські праці М. були своєрідною реакцією на кризу класичного природознавства. Розкривши логічну неспроможність класичних уявлень про абсолютні простір і час, М. сформулював принцип – все, що відбувається, пояснюється взаємодією тіл – як вимогу емпіричного визначення вихідних понять науки. Через тезу – весь зміст нашого досвіду є справою наших органів чуття – М. будує свою теорію пізнання на сфері відчуттів, заперечуючи існування поза ними будь-яких матеріальних сутностей. Цю сферу відчуттів М. ще називав "нейтральними враженнями" або "нейтральними елементами досвіду". Згідно з М., кожна наука вивчає відчуття певного типу, а єдність усіх наук полягає у віднаходженні спільних моментів взаємодії цих різних типів. Зрештою, М. вийшов на підсумкове положення, за яким увесь світ є сукупністю наших відчуттів.

Осн. тв.: "Механіка як наука" (1868); "Аналіз відчуття" (1886); "Простір і геометрія" (1906); "Принципи фізичної оптики" (1921).

МАХІЗМ – один із напрямів позитивізму, який виникає на межі XIX – XX ст. на хвилі переосмислення класичної парадигми механіки *Ньютона*. Поряд із творчим доробком *Маха* до нього також відносять енергетизм Оствальда, інструменталізм Дюема, конвенціоналізм *Пуанкаре*. Критичне переосмислення механістичних уявлень класичної науки велося на засадах *редукціонізму* – зведення фізичного світу до комплексів відчуттів, тобто психічного. Фізикалістське розуміння реальності обмежувалось координованою рецепцією "Я" та "речей", репрезентованих комплексами їх відчуттів. Остаточним щаблем сприйняття реальності виступало відчуття простору, часу, ваги, кольору, тепла та ін. Спонтанна стихія думки спрямовувалась у річище мінімально можливої "економії мислення". Замість детерміністського пояснення причинно-наслідкових зв'язків пропонувався новий ідеал "чистого опису". Вибудована на принципах економії мислення та чистого опису наука зводилася, зрештою, до задоволення життєвих потреб людини. М. набув поширення у фізиці, хімії, психології, а також справив значний вплив на подальшу теоретичну еволюцію *позитивізму*, *прагматизму*, біхевіоризму; вважається теоретичним попередником нової релятивістської картини світу. В Україні під впливом ідей Оствальда знаходився Писаржевський – фундатор вітчизняної фізичної хімії. Завдяки англ. етнографу й соціологу Б. Малиновському (1884 – 1942) функціональний аналіз М. знайшов застосування в царині західної куль-

турної антропології. Прослідковуються культурологічні паралелі між енергетизмом і релятивізмом М. та уявленнями про світ, властивими інд. міфології та *буддизму*. В естетично-художньому аспекті М. тяжіє до імпресіонізму.

МЕГАРИКИ (мегарська школа) – одна з сократичних шкіл, заснована учнем Сократа Евклідом з Мегари (435 – 365 до н.е.). Інші представники – Евбулід, Стилпон, Діодор Крон, що їх в Античності називали також еристиками ("суперечальниками"). М. виходили з тези про тотожність блага і буття, відкидаючи можливість існування їх протилежності. Багатоманітність речей – це лише розмаїття імен, які позначають єдине Благо. Ця позиція спонукала до аналізу співвідношення змісту понять і речей, наслідком чого стала низка логічних парадоксів, сформульованих М. Найвідоміші серед них: "Купа" (якщо додавати по одному зерну, то від якого утвориться купа?), "Брехун" (якщо я кажу, що завжди брешу, то у цьому випадку брешу чи кажу правду?), "Рогатий" (Що не втрачав, те маєш. Роги не втрачав. Отже, роги маєш). Діяльність М. відіграла велику роль у становленні логіки і розробці логічної проблематики.

С. Пролеєв

МЕДІЄВІСТИКА – галузь міждисциплінарних досліджень середньовічної культури. Виникнення М. в XIX – XX ст. пов'язане з переосмисленням ренесансно-просвітницького зневажливого ставлення до Середніх віків. Філософська М. досліджує історію середньовічної філософії в контексті духовного життя Середніх віків (див. *Гейзинга, Гуревич, Бахтин*). Систематичні дослідження з історії укр. філософії X – XVIII ст. розпочалися з 1970-х рр. за такими основними напрямами: філософія в КМА та інших навчальних закладах в Україні XVI – XVIII ст., неакадемічна укр. філософія XVI – XVIII ст., філософські ідеї в культурі Київської Русі.

МЕЛІСС (V ст. до н.е.) – давньогрецьк. філософ, представник *елейської школи*. Родом з о-ва Самос. Єдина біографічна відомість – командувач самоського флоту під час повстання проти Афін 444 р. Мав твір "Про суще", в якому в систематизованому вигляді виклав елейське вчення. М., виходячи з ідеї буття, умоглядним шляхом дедукує його головні атрибути: вічність, необмеженість, одність, гомогенність, незмінність, нерухомість, безтілесність, нечутливість. Невідповідність цим якостям речей навколишнього світу дозволяє стверджувати їх несправжність і вважати неіснуючими.

МЕЛЬЄ, Жан (1664, Мізерні – 1729) – франц. філософ радикального напряму франц. Просвітництва. Од 1689 р. був сільським священиком, що не завадило йому розробити концепцію *атеїзму* й *матеріалізму*. Відомий своєю єдиною працею "Заповіт", яка була написана у 1720 р. і вперше у повному обсязі опублікована у 1864 р. Одразу після написання праця поширювалася таємно (як виразно протестна щодо існуючих порядків); опублікуванню фрагментів її тексту сприяли *Вольтер* і *Гольбах*. Філософські основи матеріалізму М. орієнтовані частково на античні зразки та певні складові фізики *Декарта*. В цілому ж механістичний матеріалізм М. був наслідком його атеїстичної позиції, а не навпаки. Він вважав, що атеїзм – це найбільш послідовна логічна позиція чеснот. Релігію М. розглядав як засіб гноблення панівними класами решти населення; аби ліквідувати соціальну несправедливість, закликав до революції і, відповідно, заснування суспільства на утопічно-комуністичних засадах.

МЕНТАЛЬНІСТЬ (від. лат. mens (mentis) – спосіб мислення, склад душі) – характеристика специфіки сприйняття та тлумачення світу в системі духовного життя того чи іншого народу, нації, соціальних суб'єктів, що уособлюються певними соціокультурними феноменами. Зміст М. задається усталеними, карбованими історичним досвідом формами і способами виразу інтелектуальних та емоційних реакцій стереотипами поведінки, *архетипами* культури та соціопсихологічною налаштованістю соціальних суб'єктів. М. втілює свого роду "партитуру" нормальних життєвих сценаріїв, що забезпечують відтворення етнопсихологічної та соціокультурної специфіки певних соціумів. М. виступає як поєднуюча ланка між розвитком матеріальної цивілізації та духовним життям соціумів й сус-

пільною психологією їх суб'єктів. При усій багатоманітності тлумачень М. під нею здебільше розуміють стійкі структури духовного життя, які утворюють певний "рамковий формат" сприйняття світу і визначають той чи інший спосіб дії. Поняття М. було введене у широкий науковий обіг істориками школи "Анналів" (від назви журналу, заснованого у 1929 р. Блоком та Февром) у значенні "духовних формацій" історичних спільнот, латентних, глибинних засад їх свідомого та несвідомого затвердження в унікальних формах буття. У вітчизняній літературі М. характеризується як рівень індивідуальної та суспільної свідомості, що втілює константи життєвих настанов і моделей поведінки, емоцій, налаштувань та культурних традицій певних соціумів.

С. Кримський, В. Заблоцький

МЕРЛО-ПОНТІ, Морис (1908, Рошфор-сюр-Мер – 1961) – франц. філософ; один з головних представників *феноменології*, теоретичні погляди якого склалися під впливом *Гуссерля, Гайдеггера, Сартра* та емпіричної психології. Освіту отримав у Вищій нормальній школі. Перед Другою світовою війною викладав філософію й психологію у ліцеях; під час війни служив у франц. армії; потому – проф. у Ліонському ун-ті, Сорбонні та "College de France". Був співредактором (разом із Сартром та де Бовуар) часопису "Le Temps Modernes". Його теоретичні пошуки були підпорядковані обґрунтуванню філософської ідеї про те, що сприйняття є первинними у людському досвіді і визначають спосіб "буття у світі" людського суб'єкта, отож сприйняття світу є самодостатнім процесом (sui generis), який логічно передує поділові на суб'єкт та об'єкт. Ця ідея спричинилася не тільки до поглиблення феноменологічної редукції та інтенціонального аналізу Гуссерля у напрямі подолання традиційного дуалізму дух – тіло, а й уточнення гайдеггерівського Dassein ("Буття-тут") у світлі вироблення онтології *тілесності*. В ході критичного дослідження сучасних йому психологічних теорій сприйняття, головним чином біхевіоризму та гештальтпсихології, М.-П. дійшов висновку, що людський досвід не є закритою, суто приватною сферою, а становить спосіб буття у світі, який не можна звести до чистої свідомості. Онтологічне трактування сприйняття покладено в основу його версії феноменології, котру він розробляв у "Феноменології сприйняття" (1945). Однією з найбільш прикметних характеристик цієї феноменології є теорія М.-П. про роль людського тіла у сприйнятті світу. Він стверджує, що головні характеристики сприйняття виводяться із особливостей людської тілесності; людське тіло ототожнюється з безпосередньою присутністю людини, позначаючи змістовний "центр" людської ситуації буття у світі. Метою феноменологічного підходу М.-П. стає остаточне подолання класичної дихотомії суб'єкта та об'єкта за допомогою розкриття метафізичного змісту тілесності. Він доводить необґрунтованість у попередній філософській традиції зведення людського тіла до об'єкта, розгортаючи динаміку осмислення тіла як "живого". Виявлення ознак "живого тіла" надає людському існуванню надприродного, екзистенційного та метафізичного значення. Згідно з М.-П., тіло є "нашим якорем у світі"; саме воно наділяє світ якістю бути горизонтом досвіду. У праці "Видиме і невидиме" (опубл. 1971 р.) М.-П., намагаючись надати своїм феноменологічним розвідкам онтологічного обґрунтування, використовує поняття "плоті" (la chair) (невідоме класичній філософії); для її визначення стає доцільним старий термін "стихія" (у тому сенсі, коли йдеться про стихію води, повітря, землі та вогню як про тілесний принцип, що визначає форму буття). М.-П. ототожнює плоть із першоосновою світу, що породжує як світ, так і суб'єкт; тому її не можна звести ані до матеріальної, ані до духовної субстанції; саме у ній сконцентрована метафізична напруга живого тіла та світу. Для соціально-філософських поглядів М.-П. характерним є перехід від прихильності до ортодоксального *марксизму* (на початковому етапі творчості) до відмови від тези про односпрямовану логіку історії (оперту на суспільно-економічний побут) і, зрештою, до переконаності в існуванні множинності соціальних тенденцій та активної ролі людини в їхньому спрямуванні.

Осн. тв.: "Структура поведінки" (1942); "Феноменологія сприйняття", (1945); "Гуманізм і терор" (1947); "Похвала філософії" (1953); "Первинність

сприйняття" (1964); "Видиме і невидиме" (1971).

МЕТАЕТИКА – напрям етики, що сформувався у річищі сучасної *аналітичної філософії*; різновид *дискурсу* щодо змісту етичних висловлювань та аргументації. М. залишає поза увагою мотивацію етичного вчинку, тим самим пориваючи із традицією формальної етики як складової практичної філософії. За допомогою аналітичних засобів вона прагне дослідити логіку та мову моралі, що становлять певний метарівень моралі. М. як теорія значень включає ряд положень: натуралізм у визначенні "добра" як такого, що "може приносити якомога більше задоволення"; інтуїціонізм (*Мур*), що стверджує: "добро" є неемпіричною простою властивістю, яка не підлягає логічному аналізові і визначенню; емотивізм (*Айєр, Рассел, Стивенсон*), який вбачає значення етичного висловлювання у тому, що почуття того, хто промовляє, втілене у мовному виразі, приводить (або не приводить) до появи у слухача цього-таки почуття. Теорія обґрунтування М. містить моралістичні положення, які набувають певного значення, коли стають логічним консеквентом (Гейєр). За визначенням, положення М. мають бути нормативно нейтральними, беззмістовними висловлюваннями щодо "доброго" та "поганого". Між моральними судженнями встановлюються відношення адекватного тематизування, що вказує на наявність ясних критеріїв моральної аргументації.

Т. Аболіна

МЕТА І ЗАСОБИ – поняття, які характеризують певні елементи поведінки і діяльності людини. Мета – усвідомлене передбачення бажаного результату діяльності, яке зумовлює пошук засобів і шляхів його досягнення. Засоби – предмети, способи дії, поведінки, соціальні інститути, за допомогою яких досягається певна мета; сукупність елементів діяльності, спрямованої на осмислення, покладання, реалізацію мети. Розрізняють суб'єктивну мету та об'єктивну мету. Перша стосується абстрактно-загальної мети (ідеал) і конкретної мети, що її треба реалізувати заради досягнення цього ідеалу. Під об'єктивною метою мається на увазі або "мета буття" (Божественна, провіденційна), або заданий тим чи тим законом (алгоритмом, правилом) стан у розвитку певної системи, що має властивість саморегуляції (формальна мета). Виділяють також загальну й часткову, ближню і віддалену, кінцеву та проміжну мету. Особливої гостроти проблема співвідношення М. і З. набуває у переломні, перехідні періоди в історії людства. Теза "мета виправдовує засоби" характеризує особливості співвідношення М. і З. за цих історичних обставин. Різні мислителі тлумачили цю тезу відповідно до загальної спрямованості та змісту свого філософського вчення. Так *Мак'явеллі* вважав, що для досягнення великих і благородних цілей можливо переступати через закони моралі. З історичного досвіду відомо, що нехтування моральним аспектом засобів часто-густо супроводжувало радикальні революційні підходи до суспільних змін. *Енгельс* у листі Триру від 18 грудня 1889 р. писав про те, що для революціонера придатний будь-який засіб, що веде до мети, як насильницький, так і мирний. Проблема органічної єдності, взаємодоповнюваності М. і З. та результату діяльності пов'язана із суперечливим розумінням взаємозв'язку потреб, інтересів та ціннісних орієнтацій, а також того історичного факту, що моральні принципи мають бути передумовою будь-якого рішення соціального суб'єкта у виборі мети (виходячи з наявних засобів або, навпаки, визначення засобів реалізації на основі певної мети). Ігнорування цих принципів призводить до страждань, особистих та соціально-історичних конфліктів, загрожує самому існуванню людської цивілізації.

М. Надольний

МЕТАЛОГІКА – логічні дослідження *логічних числень* як формальних об'єктів (див. *Об'єктна мова / метамова*).

МЕТАМОВА (від грецьк. μετά – за, після) – мова, засобами якої досліджуються і описуються властивості деякої іншої мови – т. зв. мови-об'єкта, або об'єктивної мови. В межах різних *метатеорій* засобами М. досліджуються властивості відповідних предметних теорій.

МЕТАТЕОРІЯ – теорія, що аналізує властивості, структуру, методи що логічні основи (доказовість, несуперечливість,

строгість тощо) моделі та межі застосування іншої теоретичної системи. М. будується стосовно формальних систем. При цьому формальна система виступає як предметна теорія, бо її розглядають суто об'єктивно, як систему абстрактних об'єктів чи знаків, а М. виявляється змістовною теорією, твердження якої інтуїтивно зрозумілі. М. формулюється в *метамові*. Застосування М. у дедуктивних науках відкриває плідні напрями дослідження. М. є важливим засобом раціоналізації предметних теорій. Потреба у М. розкриває тенденцію доповнення формалізації змістовним розглядом.

МЕТАФІЗИКА (від. грецьк. μετά; φυσικά – після фізики) – філософське вчення про надчуттєві принципи та першооснови *буття*. Термін "М." ввів систематизатор творів *Аристотеля* Андронік Родоський (I ст. до н.е.), стосовно групи трактатів про "буття саме по собі". Сам Аристотель називав науку, що викладена в цих книгах, "першою філософією", "наукою про божество" ("теологією"), або просто "мудрістю". Умоосяжний, теоретичний характер цієї науки протиставляв сфері практичного досвіду, чим утверджується вища цінність М. Аристотель тут виступав як учень *Платона*. Однак, якщо для Платона існує лише одна філософія – мудрість, що спрямована на пізнання істинно сущого, тобто ідей, то Аристотель відрізняє "першу філософію" від другої ("фізики") і в такий спосіб закріплює за М. статус вищого знання про першопричини буття, знання, що існує як мета людського життя і джерело насолоди. Середньовічна філософія вважала М. вищою формою раціонального пізнання буття, але такою, що підпорядкована одкровенню. В її річищі детально тлумачилися проблеми співвідношення свободи і необхідності, загальних понять, можливості богопізнання за аналогією з пізнанням вищих родів сущого – блага, істини тощо. М. Нового часу долає межі теології. Зазнавши значного впливу натурфілософських ідей *Відродження*, М. насичується природничонауковою тематикою і водночас актуалізує у своєму проблемному корпусі питання гносеології. М. раціоналізму (*Декарт, Спіноза, Ляйбніц*) розвивалася в тісному зв'язку із традиційною онтологією. "Емпірична М." різко виступала проти гіпостазування сутностей, характерного для схоластичної філософії. У XVI – XVII ст. формується т. зв. нім. "шкільна", або "університетська", неосхоластична М. Вона виникла внаслідок перенесення на нім. протестантський ґрунт ісп. єзуїтської М., що набула розвитку у працях *Суареса*. У нім. "шкільній" М. предмет визначається за Аристотелем: суще, стани сущого і види сущого; суб'єкт розглядається як: суб'єкт пізнання, граматичний суб'єкт, предмет дослідження. Одними із перших нім. проф. М. були Корнеліус Мартині (1568 – 1621), Якоб Мартині (1570 – 1649), Клеменс Тимплер, Абрахам Калов (1612 – 1686). Класична М., що репрезентована насамперед творами *Вольфа*, становить своєрідну трансформацію "шкільної" неосхоластичної М. Вольф вводить у М. картезіанський принцип "cogito, ergo sum." Це змінює характер викладу матеріалу та його послідовність: онтологія, загальна космологія, емпірична психологія, раціональна психологія, природна теологія. *Кант* звернув увагу на здатність М. періодично відновлюватися в культурі. М. є завершенням культури людського розуму і, за Кантом, можлива як систематичне знання, виведене із чистого розуму. Він вводить розрізнення М. природи і М. звичаєвості; остання є такою сферою, де суперечності чистого розуму знаходять практичне розв'язання. Проте Кант не побудував системи М., обмежившись дослідженням протиріч, в які доконче потрапляє розум у намаганні синтезувати завершену картину світу. *Фіхте і Шеллінг*, спираючись на кантівський принцип активності суб'єкта, прагнули створити позитивну М. З цією метою вони тлумачать діалектику розуму не як теоретичну безвихідь, а як рушій мислення, що веде до істини. *Гегель* вперше протиставив М. і діалектику як два різних методи пізнання. Разом з тим він розумів свою власну філософію як "істинну М.", "науку наук". У *марксизмі* зберігається тлумачення М. як методу, протилежністю якого є діалектика – спосіб мислення і вчення про розвиток буття і мислення. У друг. пол. XIX ст. складається негативне ставлення до М., особливо її гегелівської версії. Антиметафізичну спрямованість має антропологія *Фоєрбаха*, ірраціоналізм *К'єркегора*, волюнтаризм

Шопенгауера. Проти М. були налаштовані *позитивізм* і *неокантіанство*. З критикою позитивного ставлення до М. виступили академічні й університетські філософи України (*Юркевич, Гогоцький, Ліницький*, Козлов). У рос. філософській традиції *В. Соловйов* розробив пантеїстичну "М. Всеєдності". *Флоренський*, Булгаков, *Франк* поєднували пошуки М. із проблемою антроподицеї. На Заході *Гартман*, спираючись на критичну онтологію, прагнув по-новому осмислити проблеми М. Неотомісти (*Жильсон, Маритен*) актуалізували метафізичні принципи середньовічної схоластики. У певний спосіб відновлюються підставові принципи традиційної М. також у філософії процесу *Вайтгеда*, феноменології *Гуссерля, екзистенціалізмі. Гайдеггер*, критикуючи М. як тип західноєвропейської культури, намагався повернутися до М. в її доплатонівській формі. Неопозитивісти, спочатку відкинувши М. (напр., ранній *Вітгенштайн*), врешті-решт приходять до визнання проблематики М. Критичний раціоналізм *Поппера* також стверджує право М. на існування. У теорії "трьох світів" він обґрунтовує буття фізичного і ментального світів, а також світу об'єктивного знання. Постструктуралістський філософський дискурс перейнявся метою "деконструкції" (*Деррида*) попередньої метафізичної традиції. *Дельоз* і Гваттарі вважають, що клас філософії буття, починаючи з Платона й Аристотеля, оперує незмінними бінарними опозиціями типу "субстанція – акциденція", "об'єкт – суб'єкт", і протиставляють їм філософію становлення. Разом з тим сучасний філософський дискурс залишає за М. право на осмислення ситуації буття людини у світі.

Ю. Іщенко

МЕТОД (від грецьк. μέυοδοζ – шлях дослідження, теорія, вчення) – систематизований спосіб досягнення теоретичного чи практичного результату, розв'язання проблем чи одержання нової інформації на основі певних регулятивних принципів пізнання та дії, усвідомлення специфіки досліджуваної предметної галузі і законів функціювання її об'єктів. М. окреслює та втілює шлях до істини, напрями ефективної діяльності, що ведуть до реалізації поставлених цілей, задає регулятиви та нормативні настанови пізнавального процесу. М. включає стандартні та однозначні правила (процедури), що забезпечують достовірність знання, яке формується. Такими правилами у математиці виступають, зокрема, алгоритми розв'язання задач; в природознавстві — настанови, що пов'язані з операціями вимірювання, емпіричної інтерпретації; в мистецтві – правила типізації, символізації, ідеалізації; в філософії – умови категоріального синтезу, ціннісно-нормативних оцінок тощо. Правила дії (операції, процедури) у своїх часткових специфікаціях можуть характеризувати не М., а методику. Прикладом тут може бути методика простої, випадкової та серійної вибірки при масових соціологічних опитуваннях. М. відрізняється від методики та техніки тим, що окрім технічної, процедурної частини включає також їх теоретичне усвідомлення та особливі пізнавальні принципи (напр., принцип системності, аналітичності, єдності якісних та кількісних характеристик, історизму чи презумпції осмисленості тощо). М. знаходиться в єдності з певною *теорією* чи теоріями. З боку цієї єдності М. виступає як методологічний підхід (напр., квантово-механічний чи програмно-цільовий). Але і сама теорія може розширюватись (*Гегель*) у М. Це пов'язано з тим, що теоретичні принципи М. мають ідейно-пізнавальне значення, а усвідомлення закономірностей, що розкриваються теорією, може бути перекладене у правила дії. Так, теорія імовірностей стає М. статистичного аналізу інформації. М. поділяють на всезагальні (типу діалектики, аналітичного, символіко-алегоричного підходів), особливі (на зразок логіко-дедуктивних, синергетичних чи алгебраїчних підходів) та специфічні (типу контент-аналізу в соціології чи парамагнітного резонансу в фізиці). Манера застосування певного М., прийоми його занурення в конкретний матеріал, порядок використання фундаментальних понять, його методологічні обробки утворюють *стиль мислення*. Єдність М. та стилю мислення становить методологічну свідомість певної галузі пізнання, або т. зв. "канон і органон" мислення.

С. Кримський

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ див. *Методологія, Плюралізм*.

МЕТОДОЛОГІЯ (від грецьк. μέυοδοζ – шлях дослідження чи пізнання; λόγοζ – вчення) – 1) Сукупність підходів, способів, методів, прийомів та процедур, що застосовуються в процесі наукового пізнання та практичної діяльності для досягнення наперед визначеної мети. Такою метою в науковому пізнанні є отримання об'єктивного істинного наукового знання або побудова наукової теорії та її логічне обґрунтування, досягнення певного ефекту в експерименті чи спостереженні тощо. Так говорять про М. фізики, про М. біології, про М. пізнання космосу, про М. соціології, М. економічної науки і т.д. Практична діяльність може скеровуватися на створення бажаного матеріального чи ідеального предмета, певної реальності, на потрібну спрямованість об'єктивного процесу, функціювання матеріальної системи або її цілеспрямоване трансформування тощо. В цьому розумінні говорять про М. управління економічними процесами, М. поєднання центральних та регіональних інтересів, М. бюджетного планування, М. ціноутворення тощо. 2) Галузь теоретичних знань і уявлень про сутність і форми, закони, порядок та умови застосування підходів, способів, методів, прийомів та процедур в процесі наукового пізнання та практичної діяльності. Осмислюючи теоретичний та соціокультурний досвід, М. розробляє загальні принципи створення нових пізнавальних засобів. Основним об'єктом вивчення для М. є продуктивний творчий та дійовий *метод*, його сутність та сфера функціювання, структура та взаємодія з іншими методами й елементами пізнавального інструментарію, його відповідність характеру досліджуваного об'єкта та зв'язок з пізнавальною метою або цілями практичної діяльності. М. ставить перед собою завдання з'ясувати умови перетворення позитивних наукових знань про дійсність в метод подальшого пізнання цієї діяльності, виявити ефективність та границі продуктивного застосування методу. Особливо важливим принципом М. є обґрунтування положення про метод як систему, про складність і багатостанність змісту методу, який включає в себе знання різних якісних характеристик та багатоманітність рівнів – від принципів філософського значення до безпосередніх наукових знань про конкретний об'єкт. Це зумовлює закономірність розгортання методу в систему в процесі його теоретичного і практичного функціювання. М. розробляє типологію методів. Відповідно до цього структурується саме методологічне знання. Однією з найбільш розвинених методологічних теорій в наш час є *М. науки*. Вченням про метод взагалі та філософський метод зокрема виступає філософська М. Філософський метод, розгортаючись в систему, вбирає в себе основний зміст філософського знання. Тому філософська М. в знарядійному відношенні збігається з філософією. Оскільки сфера філософії містить в собі різноманітні філософські системи і течії, то відповідно філософська М. являє собою множинність методологій, де вирізняються якісно своєрідні методологічні системи. Жодна з існуючих філософських М. не може набувати ролі абсолютного пізнавального інструментарію. Кожна з них має сенс і стає продуктивною лише в межах предметної області, окресленої її основоположними принципами. Намагання надати тій або тій М. універсального пізнавального засобу завдає шкоди і науці, і самій методологічній теорії, як це мало місце з діалектико-матеріалістичною М. Тому дослідники в своїх методологічних орієнтаціях дотримуються принципу методологічного плюралізму. М. як систематичне вчення про метод виникла в філософії Нового часу, зокрема в філософії *Ф. Бекона* та *Декарта*, для критичного осмислення методів дослідження та пошуків надійних підстав істинності знання. Великий внесок у розвиток філософської М. зробили *Спіноза, Ляйбніц, Кант, Гегель, Маркс, Мах, Пуанкаре, Гуссерль, Поппер, Копнін* та ін.

П. Йолон

МЕТОДОЛОГІЯ НАУКИ – один з основних розділів *методології*; складна і структурована самостійна теоретична дисципліна, яка вивчає весь комплекс явищ, що відносяться до інструментальної сфери науки та наукової діяльності, їх осмислення та функціювання. М.н. досліджує сукупність пізнавальних засобів, що застосовуються в науці, об'єктивні характеристики та властивості науки і наукової праці, які відіграють істотну роль в отриманні об'єктивно істинних наукових знань, а також нагромад-

жені емпіричні уявлення про них. На цій основі М.н. виробляє принципи, норми, правила, які організують і спрямовують пізнавальну діяльність на досягнення нових наукових результатів. Важливо відрізнити М.н. від методологічної свідомості дослідників. Якщо методологічна свідомість являє собою сукупність уявлень вчених про мету, стандарти та критерії науковості, якими вони керуються і які складаються безпосередньо в науковій практиці; якщо вона є системою різного рівня і глибини уявлень про те, що і як роблять чи мають робити вчені, пізнаючи реальний світ, то М.н. являє собою концептуальну обробку методологічної свідомості, засобів та результатів конкретних наук, застосовуючи для цього інструментарій, вироблений філософією, математикою, логікою, психологією, семіотикою тощо. Вона є систематичною концептуальною реконструкцією методологічної свідомості на основі базових принципів, які відбивають наукову практику в її закономірностях і необхідних формах. М.н. вивчає закономірний і оптимальний зв'язок наукового результату і засобів його досягнення, з'ясовує сутність пізнавального інструментарію і межі його продуктивного застосування, ефективність та відповідність задачі, що має бути розв'язана, визначає його порівняльну пізнавальну цінність. Оскільки деякі способи та прийоми отримання нових знань використовуються стихійно, неусвідомлено, а тому неявно, то М.н. не обмежується розглядом лише методологічної свідомості, а піддає методологічному аналізові результативну сферу науки – наукове знання, в якому згасла наукова діяльність і в якому відбиті не тільки об'єкт, а й спосіб його пізнання. Тому сучасна М.н. вивчає широке поле наукового знання, його структуру, організацію, різноманітні моделі, форми систематизації та об'єктивної репрезентації. Методологічні дослідження охоплюють динаміку та розвиток наукового знання, його історичні, логічні та функціональні типи, форми спадкоємності, концептуальні та формальні реконструкції відповідно до критеріїв наукової раціональності, здійснюють аналіз мови науки, аналізують на всіх рівнях понятійний каркас науки та її окремих дисциплін, з'ясовують засади розгортання наукового знання в систему і виробляють загальні принципи його обґрунтування, формулюють стандарти раціональності теоретичних побудов. Особливу цікавість для М.н. становлять наукові *теорії*, їх виникнення, будова, розвиток, процеси реконструкції та формалізації, відношення до реальності та інших форм знання. Методологічному аналізові піддаються проблеми істинності тверджень теорії та їх раціонального доказу, характеру вихідних положень та правомірності базових абстракцій, прийнятності онтологічних допущень та об'єктивних інтерпретацій тощо. Тут проблеми М.н. тісно переплітаються з проблемами гносеології, філософії науки і логіки науки. На відміну від них, М.н. зосереджує свою увагу на тих аспектах науки і наукового знання, які можуть бути трансформовані в засоби посилення пізнавальних здатностей суб'єкта, піднесення оптимізації та ефективності наукової праці. М.н. має на меті розробити нормативи, схеми та парадигми, скласти приписи та своєрідні рецепти для наукового мислення та дослідження. Тому в прикладному аспекті М.н. є нормативною дисципліною. Тут відбувається зворотний вплив М.н. на методологічну свідомість. Методологічне знання та методологічні конструкції, сформовані М.н., стають тільки тоді працюючими, коли вони включаються в пізнавальний процес через їх засвоєння дослідником і перетворення їх у факти методологічної свідомості. Це є окремий випадок взаємодії теорії і практики. Спектр застосування методологічного знання досить широкий – від створення методик розв'язання окремих дослідницьких задач до розробки крупномасштабних наукових проектів і програм, що визначають стратегію розвитку науки на довгостроковий період. Необхідність у методологічному дослідженні з'являється тоді, коли в науці складається ситуація вибору, для здійснення якого наявний теоретичний та емпіричний матеріал є недостатнім. Тоді виникає потреба звернутися до нагромадженого наукового досвіду і його узагальнень. Сучасна М.н. являє собою достатньо розгалужену систему наукового знання, що містить у собі як філософські, так і спеціальнонаукові аспекти. Виділяють міждисциплінарні методологічні системи, які покликані розробляти загальнонауковий кон-

цептуальний і інструментальний апарат для розв'язання споріднених проблем в багатьох природничих та соціогуманітарних науках. У сучасній науці найбільш розвиненими серед них і в свою чергу внутрішньоструктурованими є методологія дедуктивних наук, системно-структурна методологія, методологія обґрунтування, еволюційна методологія, антропна методологія тощо; вони знайшли широке застосування в практиці наукових досліджень. М.н. виділилась в самостійну дисципліну в кінці XIX ст., коли центром методологічного дослідження стала наукова теорія. Вагомий внесок в розвиток М.н. зробили Франк, *Рассел, Вайтгед*, представники *Віденського гуртка, Карнап, Тарський, Гільберт, Брауер, Лакатос, Кун, Фоєрабенд, Поппер* та ін. Зараз обґрунтовується думка про необхідність альтернативного підходу в М.н. На відміну від попереднього, стандартного підходу, який розглядає наукове знання переважно у вигляді системи взаємопов'язаних мовних виразів, новий намагається здійснити методологічний аналіз неформальних структур та утворень, що стоять за мовними виразами.

П. Йолон

МЕТОД ПРИРОДНИЧОНАУКОВИЙ див. *Методологія науки.*

МЕТОД ХУДОЖНІЙ – естетична категорія, що позначає історично обумовлений спосіб створення творів мистецтва, побудований на певній усвідомленій і раціонально визначеній системі принципів і прийомів відбору, узагальнення та художнього перетворення життєвого матеріалу. Поняття М.х. часто ототожнюють із творчим методом. Основою такого ототожнення є їх усвідомлення художниками і раціональна обґрунтованість. У той час як творчий метод є характеристикою індивідуального творчого процесу, який може мати певні особливості і не зводитись до певного художнього методу, М.х. є характеристикою конкретно-історичних особливостей художнього процесу і лежить в одній площині з поняттями "художня епоха", "художній напрям", "художня течія", "художній стиль", які характеризують художній процес в цілому. В новоєвропейській філософії проблема методу вперше порушується *Декартом*, який у філософському трактаті "Міркування про метод" виклав принципи раціоналізму – необхідність визначення принципів або перших начал як вихідного пункту наукового пізнання. Ці принципи лягли в основу класицизму в мистецтві (Буало). Поява поняття "М. х." значною мірою обумовлена розвитком теоретичної рефлексії щодо художнього і творчого процесу, ототожненням мистецтва з наукою на підставі розуміння мистецтва як однієї з форм пізнання дійсності (*Гегель*). Певна свідома установка на дослідження людини і суспільства засобами мистецтва із сфери естетичної теорії проникає у творчу майстерню художника і змушує його свідомо ставитись до тих специфічних прийомів творчості, які раніше формувались інтуїтивно. Термін "метод" щодо мистецтва вперше застосовує *Гете*, але активно його починають вживати стосовно "реалізму" як певного художнього напряму. Саме для художників цього напряму стає характерним усвідомлений підхід до творчого процесу, значною мірою пов'язаний із впливом позитивного наукового знання про суспільство і людину. Формування історичного погляду на людину і суспільство суттєвим чином позначається на розумінні людини, сутність, поведінка, психологія якої визначаються конкретно-історичними обставинами життя. Це певним чином позначається на загальній картині мистецтва, для якого характерним стає переважний розвиток літератури, оскільки лише засобами літератури стає можливим створити образ людини як процес її становлення та змін, обумовлених загальною соціокультурною динамікою. Починаючи із Золя, який теоретично обґрунтував специфіку методу "натуралізму", поява нових течій у європейському мистецтві зазвичай супроводжувалась і появою "художніх маніфестів", в яких художники формулювали своє бачення "відношення мистецтва до дійсності" і обґрунтовували свої художні та творчі методи. Багатоманітність та принципова розбіжність художніх течій модернізму та *постмодерну* певною мірою пояснюються і зрослою теоретичною самосвідомістю сучасних художників, які самостійно визначаються в своїх естетичних теоретичних засадах. Категорія М.х була предметом

серйозних наукових дискусій між радянськими та західними естетиками (Гароді) у зв'язку з теорією "соціалістичного реалізму", яка була однією з найзаідеологізованіших у радянській естетиці. В західній естетиці категорія М.х. не має широкого застосування у зв'язку з поширенням концепцій про інтуїтивну, позасвідому природу творчості, яка не керується раціональними засадами. Визнаючи велике значення інтуїтивних та позасвідомих моментів в творчому процесі, не можна заперечувати і наявність (особливо в умовах панування наукових, раціональних засад діяльності людини в сучасній культурі) пануючих в певний історичний період усвідомлених та раціональних принципів художньої діяльності. Очевидно, саме тому категорія М.х. використовується переважною більшістю естетиків для характеристики новоєвропейського етапу розвитку мистецтва.

МЕХАНІЦИЗМ – система світоглядних орієнтацій, згідно з якою зміни в світі (або тільки в природі) мають у своїй основі механічні переміщення найдрібніших матеріальних часток чи інші суто механічні взаємодії, а сам світ організований і рухається як машина. Це світорозуміння набуло впливовості у зв'язку з великими досягненнями механіки, а також завдяки успіхам в інших галузях природознавства, здобутих на основі механістичної методології. В природничих науках, за винятком біології, М. зберігав тверді позиції аж до створення теорії електромагнітного поля, термодинаміки, релятивістської й квантової фізики.

МЕЧНІКОВ, Ілля Ілліч (1845, Харків – 1916) – рос. біолог, філософ. Закінчив Харківський ун-т. Працював у Петербурзькому та Новоросійському ун-тах, а також у Парижі разом з Пастером. Лауреат Нобелівської премії. Як філософ, звертався до проблем філософської антропології та частково до соціальної проблематики. Критикував спіритуалізм *Бергсона* і метафізику *Джемса*, стверджуючи, що тільки наукові методи можуть наблизити до пізнання буття. Особливу увагу приділяв проблемам старіння, смерті, "дисгармоній" людської природи ("Етюди про природу людини", "Етюди оптимізму"). На противагу цілковитій впокореності перед лицем смерті М. розробляє концепцію ортобіозу, розглядаючи смерть як природне завершення життєвого циклу. М. вводить поняття інстинкту (почуття) життя, який є основою ставлення людини до себе, до здоров'я, до життя в цілому. Він показав, що поступове розкриття душевних здібностей людини, розуміння нею сенсу життя не збігається із розвитком інстинкту життя, тобто існує суперечність між соціальною та біологічною зрілістю, що й є головною життєвою дисгармонією. Завдяки успіхам науки людське життя можна продовжити до 100 – 120 – 145 років. При цьому має змінитись і стан старості – замість патологічно-хворобливої вона стає фізіологічною, здоровою; задоволене почуття життя нейтралізує страх смерті. В своїй етиці М. відмежовувався від суто біологічного розуміння людського життя як такого, що не відбиває всієї його сутності та специфіки. Осягнути сутність життя можливо лише за допомогою таких понять, як щастя, справедливість, знання, творчість. Тому важливим складником концепції ортобіозу є "етика душі і тіла", що обґрунтовує їхню гармонійну взаємодію, оперту на здоровий спосіб життя.

Осн. тв.: "Сорок років пошуків раціонального світогляду" (1913) та ін.

МИР – соціальний стан буття, який характеризується відсутністю збройної боротьби у масштабних і явно виражених формах. Традиція включення проблематики М. в контекст філософських пошуків має тривалу історію. Давньоінд. парадигма М. виходила з примату індивідуального М. над соціальним. Слово "шанти" (М.) – це заспокоєність, умиротворіння особистості. Зміст позначеного ним поняття не виключає необхідних аспектів збройного встановлення М. для всього суспільства. В античній Європі (Греція і Рим) розуміння М. також охоплювало конкретний мілітарний аспект. У Греції М. розглядався як внутрішньоеллінська проблема (внутрішній М.); зовнішнім М. була перерва між необхідними (у соціальному сенсі) війнами. Від мрій про мирний "золотий" вік мислителі переходили до раціонального обґрунтування і встановлення справедливих відносин між однорідними, як правило, християнськими державами. Від

Августина Блаженного бере витоки ідея створення "Божого миру". Поняття природного права, суспільного договору та державного розуму було в основі вчень *Гоббса* та *Спінози*; останній окреслив позитивний зміст М., уґрунтовуючи його на доброчесності, яка спирається на твердість духу. У соціальній філософії *Канта* розуміння М. невіддільне від тлумачення ним поняття "соціального договору" як регулятивної ідеї стосовно встановлення у суспільстві верховенства закону. Це верховенство закону є запорукою М. як у відносинах між окремими індивідами, так і між націями. Концепція "вічного миру" включала ідею універсального єднання держав і націй. У сучасній соціальній філософії, політології, соціології М. у відносинах між державами і народами характеризується або повною відсутністю застосування збройної сили у відносинах (чи загрози силою), дотриманням прийнятих зобов'язань дружнього співіснування народів або припиненням на певний час широкомасштабних війн і збройних конфліктів, закріпленням їх результатів у мирному стані. При застосуванні теоретичного підходу Клаузевіца, який вважав сутністю війни продовження політики насильницькими засобами, М. постає як закріплення і продовження тих політичних тенденцій, які передували йому у стані війні, а також як підготовка до нових воєн. Поняття "озброєний М." використовується теоретиками західноєвропейської школи для кваліфікації стану сучасних міжнародних відносин, коли озброєні для ведення широкомасштабних збройних конфліктів сторони зважають на переваги стану М.

М. Цюрюпа

МИСЛЕННЄВИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ – спосіб теоретичного пізнання, що полягає в побудові концептуальних моделей явищ, процесів, станів, які вивчаються, та в дослідженні поведінки цих моделей в ідеалізованих умовах, що імітують реальний експеримент. На відміну від експерименту як чуттєво-предметної діяльності з реальними об'єктами, М.е. є сукупністю ідеальних дій та операцій, що можливі з точки зору наявних наукових теорій. Проте вони або зовсім практично нездійсненні, або нездійсненні в даний час через відсутність технічних засобів їхньої реалізації. Пізнавальне значення М.е. пов'язане з інтерпретацією теоретичних понять і положень, з перевіркою узгодженості припущень, законів і принципів, з прогнозом результатів реального експерименту тощо.

МИСЛЕННЯ – інформаційна діяльність, що набула якості опосередкованого, узагальненого пізнання, яке за допомогою *абстрагування*, міркувань (зіставлень пізнавальних образів та логічного виведення думок) і типізації даних про світ явищ розкриває їх необхідні зв'язки, закономірності, тенденції розвитку. М. виходить за межі емпіричного спостереження, ідеально відтворює процеси буття в їх необхідності та потенційності, що дозволяє формулювати закони. М. пов'язане з моделюванням можливих ситуацій і тому здатне до планування дій та передбачення їх наслідків. Процес М. визначається низкою логічних операцій. Такими операціями є: порівняння пізнаваних об'єктів (наочно даних чи уявлюваних, ідеалізованих); аналіз і синтез даних; абстрагування істотних ознак об'єктів від їхніх другорядних рис і від самих об'єктів; узагальнення, *класифікація* та ін. Мислительні операції здійснюються за допомогою *мови* та мовних знаків, які є засобом акумуляції, формалізації та трансляції інформації. М. відзначається специфічним апаратом форм і методів функціювання. Вихідною формою процесу М. є *судження*. Його зміст розкривається через побудову умовиводів і здійснюється шляхом зіставлення різних суджень. У ході цього зіставлення, оперуючи наявними знаннями, знаходять у них за певними правилами висновку нові сторони та відношення. Синтезом суджень про певний об'єкт є *поняття*, яке в теоретичних системах знання стає формою розвитку *ідеї*. М. полягає в постійних переходах від окремого до загального, від конкретного до абстрактного і навпаки. Усвідомлення цих переходів досягається особливими методами М., зокрема різними дедуктивними та індуктивними прийомами пізнання (див. *Дедукція, Індукція*). В методологічному ракурсі М. визначається категоріями як засобами створення понять про поняття, щаблями освоєння думкою істотного, загального і необхідного в явищах дійсності, засобами мислимої її реконструкції.

Відповідно до розкриття в історії пізнання різних категоріальних схем розуміння світу М. характеризується певними стилями (див. *Стиль мислення*). Генетично і за переважним використанням умоглядних чи практичних дій у мислительному процесі виділяють конкретно-дійове і теоретичне М. За характером побудови мислительних актів, формами їхнього здійснення та завданнями розрізняють також М. образно-спрямоване й абстрактне. М. вивчають різні науки – від формальної логіки і лінгвістики до нейрокібернетики, фізіології і психології. Оскільки М. відтворює певні процеси дійсності і має в ній відповідні аналогові явища, деякі з цих процесів можна використовувати для кібернетичного моделювання мислительних актів. Ці моделі інформаційно-технологічних моментів думки називають "машинним М.", бо вони здійснюються на технічних системах, тобто побудованих людиною "органах людського мозку". Проте М., як матеріально зумовлене суспільне явище, є не автономним, формальним процесом думки, а теоретичним компонентом практичного освоєння світу, і його не можна розглядати окремо від людської діяльності в цілому. Тому "машинне М." не є М. у повному розумінні. В процесі М. специфічно проявляється активність суб'єкта, який теоретично засвоює світ у перспективі його перетворення в предмет цілеспрямованої діяльності. Генеза цієї діяльності становить водночас історію розвитку М. Зародки мислительної діяльності у формі елементарного, наочно-дійового, "моторного" М. властиві вже вищим ссавцям. Проте якісно нове, людське М. виникає і формується з розвитком суспільної праці і мовного спілкування людей. Спочатку М. безпосередньо впліталося в практичну діяльність. Згодом на основі генералізації дій людини, об'єднання нею об'єктів у певні класи за спільністю їхнього практичного використання та символічного позначення у мові формуються ідеальні предмети діяльності і специфічні операції над ними. Практична дія трансформується у розумову дію, закріплюється внутрішнім, духовним досвідом людей. Природне за історичними передумовами М. є суспільно зумовленим процесом пізнання людиною світу.

С. Кримський

МИСТЕЦТВА ВИДИ – форми художньо-творчої діяльності, що вирізняються на основі специфічного характеру художнього змісту та відповідних засобів його матеріального втілення. Перші спроби з'ясувати видову специфіку мистецтва пов'язані з іменами *Сократа, Леонардо да Вінчі*, Буало, проте концептуалізація проблеми М.в. чітко простежується лише у XVIII – XIX ст. Під впливом трактату Батте "Витончені мистецтва, зведені до єдиного принципу" (1746) в теоретичний ужиток активно вводиться поняття "витончені мистецтва", відоме ще з доби *Відродження*, і робляться перші спроби систематизувати М.в. "Витончені мистецтва" – поезія, музика, живопис, танець, скульптура, красномовство, архітектура – об'єднувалися на підґрунті "наслідування прекрасної природи". На противагу їм визнавалися мистецтва "механічні" (декоративно-прикладні). Поняття "витончені мистецтва" закріпилося в естетичній теорії, хоча кількість і якість М.в., визначених як "витончені", у конкретні історичні періоди змінювалась. *Кант* – прихильник концепції "витончених мистецтв" – структурував їх наступним чином: 1) словесні мистецтва (красномовство, поезія); 2) зображальні мистецтва (живопис, декоративно-прикладні види творчості, оформлення інтер'єру); 3) мистецтво "гри відчуттів" (музика). Упродовж XVIII ст. сформувалася і тенденція розгляду видової специфіки в контексті обґрунтування теорії реалістичного мистецтва. *Лессинг* виокремлює "просторові мистецтва" (живопис, скульптура) та "часові" (поезія) і намагається визначити їх естетично-художні межі. При цьому "театр", який активно "вписаний" в естетичну концепцію Лессинга, не усвідомлюється ним як самодостатній М.в. Проблема М.в. має значне теоретичне навантаження в естетиці *Гегеля*. Історично, на його думку, абсолютний дух розкривається через три форми: символічну, класичну та романтичну. Рухові цих форм відповідає логіка зміни М.в.: архітектура, скульптура, живопис, музика і поезія. Символічній формі духу відповідає архітектура, класичній – скульптура, а романтична форма об'єднує живопис, музику, поезію – мистецтва, які "оформлюють внутрішні переживання суб'єкта". Друг. пол. XIX ст. – поч. XX ст. дали можли-

вість проаналізувати різні підходи до побудови видової системи мистецтв і спроби теоретиків визначити засади видоутворення. Вельфін (Швейцарія) поєднав проблему М.в. з "методами бачення" – системами формальних категорій, які були розглянуті парами: лінійне – живописне, площинне – об'ємне, закрите – відкрите (форма), просте – складне, абсолютне – відносне. Через "методи бачення" дослідник виокремив архітектуру і пластичні мистецтва як такі, що гармонізують зовнішній світ із внутрішнім світом людини. Дессуар (Німеччина) і Манро (США) розглядали проблему М.в. як вияв плідності "міжчуттєвих" станів людини і подальшої можливості наукового розкриття міждисциплінарних контактів. Визнаючи "сферу естетичного" ширшою від "сфери мистецтвознавчого", стимулом видоутворення вони вважали чуттєве багатство людини. Унгарден (Польща), приділивши значну увагу розгляду конкретних видів мистецтв (поезія, музика, живопис), підкреслив естетичний аспект проблеми, спираючись на категорію "цінність". Проблема М.в. і зараз залишається дискусійною. Найчастіше розрізняють М.в. просторові (скульптура, живопис, архітектура), часові (література, музика), систематичні (театр, кіно).

Л. Левчук

МИСТЕЦТВО – знаково-семіотична галузь людської культури, яка, на відміну від інших засобів комунікації, позначена намаганням у всіх своїх повідомленнях поєднати відтворювану у цій галузі конкретність світу з тими чи тими його узагальненими сенсами. Будь-який мистецький, у широкому значенні, текст обов'язково надає конкретності універсального характеру, що і є основною ознакою художнього образу як головного будівельного матеріалу у М. *Художній образ* – особливий знаковий сколок зі світової – природної чи людської – дійсності, який унікальним чином органічно поєднує той чи той її фрагмент з універсальними значеннями. Відповідним чином мистецький твір у всьому часовому діапазоні художньої творчості постає передовсім як особливий інформаційний процес надзвичайної смислової місткості. М. – комунікація, у якій повідомленням є *текст* у повному своєму знаково-семіотичному складі, внаслідок чого це повідомлення набуває інформаційної ваги, по суті, незрівнянної з усіма іншими семіотичними інструментами культури. Фундаментальна риса М. – орієнтація на конкретність світу у її зв'язку з утвердженими чи утверджуваними культурою стратегемами останнього – і визначає надзвичайну тривкість мистецької діяльності у всьому часі і просторі людської історії від давнини до сучасності. Проте різні епохи цієї історії необхідно дають і різні форми М., хоча й зберігають вказану його фундаментальну рису. Так, "досучасне" М., від архаїки до початку Нового часу, обов'язково переплітається з іншими галузями ідеологічної діяльності тогочасної людини – від релігії аж до правничої сфери, відтворюючи передовсім світогляд великих спільнот-колективів тих епох. Відповідним чином таке М. позначене ослабленою авторською індивідуальністю або навіть її повною відсутністю. Історія того М. постає насамперед як його поступова, але неухильна емансипація від згаданих інших галузей культурно-семіотичного Всесвіту і паралельно від обов'язково надособистого бачення світу, притаманного тій добі. Від часів європейського і цілої серії азійських "ренесансів" М. починає орієнтуватися вже на підкреслено індивідуальний, "авторський" погляд на дійсність. Відтак головною семантикою М. стає сама ця дійсність, уже позбавлена попередніх надособистих, колективно-міфологічних інтерпретацій. Отож, якщо раніше М. відтворювало "світогляд", то віднині – сам світ у всій його проблематичності і незавершеності. Уся мистецька сума Нового часу постає як безнастанне побільшення у ньому, з одного боку, індивідуальної авторської ініціативи, аж до злободенної постмодерністської ексцентрики, а з другого, тих чи тих художніх способів до відтворення віднині плинного, принципово незавершеного, "гераклітівського" світового процесу. М. відповідно віддзеркалює і цей процес, і авторську особистість у ньому. Вже на порозі Нового часу, а особливо у розпалі романтизму, до мистецької семантики і взагалі поетики невід'ємно ввійшла і та велика народно-колективна особистість, до якої належить той чи той митець. Це надає усім подальшим мистецьким формам відповідної національної забарвленості, котра

у своїй своєрідності особливим чином уточнює як авторику особистісно художника, так і характер, типологію відтворюваного ним світу. Характерно, що саме в час романтизму здіймається полеміка довкола гіпотетичної прийдешності М., яка у певних своїх крайнощах (*Гегель*) доходить до сумнівів у самій можливості такої прийдешності – у зв'язку з бурхливим загальним розвитком людського семіозису, – особливо у напрямі абстрактної інформації. Проте ці песимістичні прогнози, зважаючи на інтенсивну мистецьку продуктивність сучасності, все ж таки не справдилися. Разом з тим М. Нового часу від барокової доби і далі доволі різко диференціювалося на "авторське" і на "масове", які наразі перебувають у безсумнівному, незрідка тяжкому конфлікті. Не виключено, що цей доволі драматичний поділ сучасної мистецької праці зумовлений неуникною необхідністю, з одного боку, відтворення особистісного багатства новоєвропейської цивілізації, а з другого, фіксації загалом сталих і доволі елементарних світоглядів великих людських мас у ній, що з'явилися на історичному обрії "насамкінець" Нового часу.

В. Скуратівський

"МИСТЕЦТВО ДЛЯ МИСТЕЦТВА" – свого роду троп, що, починаючи з доби пізнього романтизму (передовсім франц.), означає граничну ізоляцію художньої діяльності від довколишньої дійсності, герметизацію художнього твору від цієї дійсності і як необхідний наслідок такого статусу мистецької діяльності – мистецьке зосередження на її суто формальних, технічних, підкреслено іманентних проблемах. Історично "М.д.м." виникає як естетичний епілог європейського романтизму з його радикальною емансипацією від жорсткого прагматизму тогочасної цивілізації. Відповідним чином назва "М.д. м." за своїм походженням спочатку означала певну суму суто літературних явищ – франц., а потім рос. красного письменства. Естетичного розголосу у той період набула суто теоретична рефлексія на саму можливість радикальної артистичної ізоляції, її конкретних художніх наслідків. Така рефлексія, поряд з полемічними надуживаннями прихильників "М.д.м.", мала важливе значення для розуміння подальших мистецьких маршрутів Європи. Суперечки довкола "М.д.м." необхідним чином повертали мистецьку зіницю всіх її орієнтацій і вподобань до проблеми самої онтології художнього твору і відповідно наближали мистецькі революції поч. XX ст. Дедалі нові й новітні художні напрями, від імпресіонізму до авангарду й постмодернізму, містять у собі той чи той відгомін пізньоромантичного пафосу "М.д.м.", своєрідно перетворений у практиці цих напрямів, у самій субстанції їхньої образності. Певне значення постулати "М.д.м." мали і для становлення мистецтвознавства і літературознавства сучасного типу з їхнім гострим аналітичним інтересом до художньої форми, до її генези, функції, еволюції, а також для художньої критики – для зростання її фахової культури, вивільнення від публіцистичної риторики. Особливу долю спадщина і гасла "М.д.м." мали в Росії та Україні наприк. XIX – на поч. XX ст. – для емансипації місцевого художнього процесу від тотального упокорення поточній суспільній проблематиці, яка віддавна претендувала на панівну роль провідної семантики у тому процесі. Повернення рос. "срібного віку" до "М.д.м.", так само як і навернення до нього генерації часопису "Українська хата", засвідчують немалий, хай і прихований вплив тієї спадщини і тих гасел у національній культурі поч. XX ст. Характерно, що затим, після утвердження тоталітарного режиму з його брутальною у своїй одвертості орієнтацією на утилітарно-пропагандивне псевдомистецтво, офіційна естетика всі свої побудови розпочинала з ритуальної "полеміки" з "М.д.м." як свого роду світоглядним алгоритмом усіх подальших різновидів артистичного "самостійництва". Ця "полеміка", серед іншого, викреслила із мистецької пам'яті доволі своєрідне явище т. зв. "комуністичного М.д.м." у радянському авангарді 1920-х рр., тобто спробу до інституалізації художницького "самостійництва" у тогочасному радянському суспільстві.

В. Скуратівський

МИХАЙЛОВСЬКИЙ, Микола Костянтинович (1842, С.-Петербург – 1904) – рос. публіцист, соціолог, філософ; теоретик рос. *народництва*. Закінчив С.-Петер-

бурзьку гірничу академію. В своїх працях обґрунтував етичний персоналізм як "боротьбу за індивідуальність". М. обстоював право людської особистості керуватись у суспільному житті своїми етичними ідеалами. М. розрізняв "правду-істину", яка віддзеркалює закономірності природи, і "правду-справедливість", яка відкриває особистості шлях до етичного самовдосконалення, до формування людини як вільної, цілісної індивідуальності. На думку М., буржуазне суспільство перетворює особистість у різновид спеціалізованого органу соціального життя. М. обстоював права "людини-профана", тобто такої людини, яка не орієнтована на вузьку спеціалізацію і ще не втратила духовної цілісності в професійних знаннях і вміннях. М. вважав, що природничі науки повинні об'єктивно досліджувати природні закономірності і продукувати позитивні знання. Але такий "позитивний" підхід не дає можливості вивчати суспільні явища належним чином, бо суспільство підлягає не лише закономірностям; у ньому діють особистості, на які впливають бажання, цілі, уявлення про ідеали. М. – один із фундаторів "суб'єктивного методу" в соціальному пізнанні, згідно з яким емотивно-ціннісні чинники входять як у процес пізнання соціальних явищ, так і в структуру соціальної істини. Останню він тлумачив як "сплав" об'єктивного знання та суб'єктивно-ціннісного ставлення до суспільних явищ. М. – автор літературно-естетичних праць про творчість *Достоєвського*, Тургенєва, *Толстого* та інших рос. письменників, які вплинули на рос. соціально-критичну думку.

Осн. тв.: "Боротьба за індивідуальність" (1885); "Нариси профана" (1894); "Теорія Дарвіна і суспільна наука" (1896).

МИХАЛЬЧЕНКО, Микола Іванович (1942, с. Косичі Брянської обл.) – укр. філософ, політолог, соціолог. Докт. філософських наук (1987), проф. (1988), акад. Української академії політичних наук і Казахстанської академії соціальних наук. У 1969 – 1990 рр. працював в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Коло наукових інтересів: філософія історії, філософія політики, духовне і політичне життя суспільства, соціальні інститути та суспільні відносини, світоглядні проблеми укр. суспільства, філософія освіти. М. – один із засновників політологічного напряму досліджень у сучасній Україні. Автор і співавтор понад 200 наукових праць, зокрема 8 монографій.

Осн. тв.: "Категорії історичного матеріалізму і їх роль у пізнанні та перетворенні соціальної дійсності" (1985); "Категорії історичного матеріалізму та їх методологічна функція" (1986); "Наукове передбачення суспільних процесів" (1990); "Марксистська політична ідеологія" (1991); "Сучасна соціальна філософія", у співавт. У 2 т. (1994, 1996).

МІД, Джордж Герберт (1863, Сауд-Хадлі, штат Массачусетс – 1931) – амер. філософ. Закінчив коледж в Оберліні (1883); потому навчався в Гарвардському ун-ті (1887 – 1888), де слухав лекції Джемса та Ройса. У 1889 – 1891 рр. вивчав філософію, лінгвістичну антропологію та психологію у Берліні та Ляйпцігу. У 1891 – 1893 рр. викладав у Мічиганському ун-ті, а од 1893 р. очолює кафедру філософії у Чиказькому ун-ті. Під час навчання у Німеччині відбувається знайомство М. із *Дьюї* і розпочинається їхня подальша співпраця. Під впливом Дьюї М. переходить з позицій гегельянства до *прагматизму*. Дискусія обох філософів на шпальтах наукової періодики заклала теоретичні підвалини Чиказької школи прагматизму. Курс лекцій, прочитаних М. на філософському ф-ті в Чикаго, було опубліковано під назвою "Соціальна психологія". Основна праця "Дух, самість і суспільство з точки зору соціального біхевіориста" (1934), як і всі інші, побачила світ уже після смерті М. Новизна концепції символічного інтеракціонізму полягає у тому, що класичне співвідношення соціальної структури та людини було переосмислене на основі концептів людської дії, її самоідентифікації, мислення та взаємодії людських груп. М. наголошував, що людина, на відміну від тварин, розумна істота, яка діє у символічному оточенні, проте символізація не зводиться до індивідуальної дії, оскільки включає переживання іншого, що присутнє у процесі саморефлексії, самоідентифікації та самоконтролю. Акт тілесного народження людини становить лише передумову генези самості, яка відбувається у процесі символізації. Са-

мість людини постійно конституюється у безпосередній практиці суспільного життя. Соціальна дія людини координується символами – ідеальними об'єктами, що сигналізують про об'єкт та його властивості. У повсякденному житті найпоширенішими символами є слова буденної мови. Взаємодія людей відбувається на безпосередньому та символічному рівнях. Завдяки символічному мисленню людина набуває інтерактивної здатності, тобто вивільняється від необхідності набуття знань у безпосередньому досвіді. Взаємодіючи, люди створюють символічне середовище, завдяки якому можуть підтримувати існуючі або конструювати нові соціальні структури та інституції. Ідеї М. про людську дію, самість, символізацію, інтеракцію, контроль і організацію утворили концептуальні засади теорії комунікативної дії, рольової теорії, інтеракціонізму, когнітивної соціології.

Осн. тв.: "Сучасна філософія" (1932); "Дух, самість і суспільство з точки зору біхевіориста" (1934); "Поступ думки у дев'ятнадцятому сторіччі" (1936); "Філософія дії" (1938); "Соціальна психологія" (1956).

МІД, Маргарет (1901, Філадельфія – 1978) – амер. антрополог. Навчалась у Барнет-Коледжі (Нью-Йорк) та Колумбійському ун-ті, де слухала курси з антропології у Боаса та Бенедикт, з соціології – в Огборна; аспірантка Боаса. У 1939 р. захистила у Колумбійському ун-ті дис. і отримала ступінь докт. філософії. Певний час працювала куратором в Американському музеї природничої історії; од 1954 р. – ад'юнкт-проф. Колумбійського ун-ту. Від 1925 р. М. проводила польові дослідження культури первісних племен на островах Океанії, матеріали яких лягли в основу 26 монографій, що принесли їй світове визнання. У порівняльно-антропологічних дослідженнях М. критично переосмислені домінуючі на той час біологізаторські, психоаналітичні та структуралістські уявлення щодо переваги внутрішніх, біологічно-спадкових чинників поведінки людини над соціокультурними, чітко виявлена культурна детермінація процесу розвитку первісних народів. Праці повоєнного періоду досліджують проблематику успадкування та наступності культури, а також конфліктів між поколіннями. Критичні міркування щодо стану шкільної освіти ініціювали дослідження з антропології та філософії освіти у Пн. Америці. У 1949 р. М. проголошено Видатною жінкою року в галузі науки, у 1956 р. – однією із видатних жінок XX ст., у 1969 р. – Матір'ю Світу. У 1950 – 1969 рр. М. обирається президентом Американської антропологічної асоціації.

Осн. тв. "Зростання у Самоа" (1928); "Зростання у Новій Гвінеї" (1930); "Секс і темперамент у трьох примітивних племенах" (1935); "Чоловік і жінка: Дослідження сексу в мінливому світі" (1949); "Школа в американській культурі" (1951); "Національний характер" (1953); "Антропологи за роботою: Нариси про Рут Бенедикт" (1959); "Наступність в еволюції культури" (1964); "Культура та її передача: Дослідження розходжень між поколіннями" (1970).

МІЗЕС, Людвіг фон (1881, Львів – 1973) – австро-амер. економіст, філософ, соціолог. Вчився і працював у Віденському ун-ті. В своїх працях поєднав і розвинув далі ідеї і принципи австр. економічної школи (Менгер, Бем-Баверк), філософії *неокантіанства* (*Риккерт*, Віндельбанд) і методологічного індивідуалізму, притаманного класичному лібералізму (Сміт, *Дж. Ст. Мілль*). М. теоретично обґрунтував переваги вільного ринкового господарства над різними формами інтервенціонізму (втручання держави в соціально-економічні процеси). М. вбачав загрозу для свободи людини в намаганні держави диктувати індивідові певні ціннісні орієнтири (класові, національні чи релігійні) та під різними гаслами побудови "держави загального добробуту" обмежувати свободу вибору ним власних цінностей та ідеалів. М. здійснив ґрунтовний аналіз теорії і практики тоталітарних ідеологій – фашизму, комунізму та націонал-соціалізму – і показав їх деструктивний вплив на вільний розвиток людини і суспільства. Праці М. заклали основи сучасної *праксеології* і методології економічного аналізу суспільних процесів. У своїх праксеологічних працях він досліджував універсальні (апріорні) умови ефективної, раціональної діяльності людини в різних сферах – в економіці, соціальному і духовному житті. Згідно з М., методологічний індивіду-

алізм є необхідною епістемологічною передумовою для адекватного аналізу соціально-політичних і моральних орієнтирів людини в світі. Він вважав, що теоретичні і практичні узагальнення мають вторинне, похідне значення стосовно індивідуального буття людини; лише індивідуальна особистість має реальний буттєвий сенс у соціальному процесі. М. був ініціатором створення в США тов-ва "Монт-Перелен" (1947), яке розвиває і пропагує ліберальні ідеї. Теоретичні погляди М. суттєво вплинули на західну соціально-філософську і економічну думку (Гаєк, Шюц та ін.).

Осн. тв.: "Соціалізм" (1922); "Лібералізм" (1927); "Людська діяльність" (1949); "Теорія та історія" (1957).

МІЛЕТСЬКА ШКОЛА – перша історично засвідчена філософська школа. Існувала протягом VI ст. до н.е. у м. Мілет, що в Іонії (Греція), звідки і її назва. Започаткував М.ш. *Фалес Мілетський*, котрий визнається у західній традиції першим філософом; у Стародавній Греції він вважався найвидатнішим із семи еллінських мудреців. Інші представники М.ш. – учень Фалеса *Анаксимандр*, якому належить перший в історії філософії твір, написаний прозою, і учень Анаксимандра *Анаксимен*. Поняття "школи" відносно вчень цих філософів означає передусім спадковість думки, єдину традицію постановки і розв'язання метафізичних питань. За своїм змістом вчення мілетських філософів належать до ранньофілософських космогоній, характерних для досократичної (дософістичної) доби античної думки. Головна філософська проблема, що її розв'язує М.ш., – походження і будова світоустрою, *Космосу*. У тезі Фалеса "все (суще) є Водою" набуває метафізичного виразу світоглядна інтуїція щодо животворності Космосу, характерна для Античності. У Анаксимандровому визначенні першопочатку і основи сущого як "безмежного Всеосяжного" (інколи неточно передається терміном "апейрон") висувається ідея трансцендентальності першопочатку сущого відносно наявного буття, їх різного онтологічного статусу. Розглядаючи Повітря як космогонічний першопочаток, Анаксимен поєднує ідею Фалеса щодо животворності сущого і Анаксимандрову ідею трансцендентальності онтологічного першопочатку. Повітря є і універсальною метафорою життя, і разом з тим охоплює і пронизує все суще, забезпечуючи цілісність форми кожного існування (принцип єдності мікро- і макрокосму). Історичне значення М.ш. полягає у заснуванні інтелектуальної традиції послідовного осмислення певної філософської проблематики на ґрунті єдиної теоретичної настанови. М.ш. стала першим в історії досвідом формування та існування такої традиції, яка становить один з головних елементів строгого філософського мислення. У вченнях мілетських філософів вперше висувається низка фундаментальних метафізичних концептів, які відігравали значну роль у подальшій історії думки. Серед них: дві концепції розвитку – генезис шляхом поєднання і роз'єднання різноякісних початків (Анаксимандр) та генезис шляхом іманентних змін висхідної субстанції (Анаксимен); ідея універсального всесвітнього закону, під дію якого підпадає будь-яке суще (Анаксимандр); принцип єдності мікро- і макрокосму (Анаксимен); виділення чотирьох стихій (вогонь, повітря, вода, земля) як головних складових Всесвіту (Анаксимандр).

С. Пролеєв

МІЛЛЬ, Джеймс (1773, Нортуотер Бридж – 1836) – шотл. філософ, психолог, економіст. Навчався в Единбурзі. Тривалий час був працівником Східноіндійської компанії. За філософськими поглядами – послідовник *Бентама*, один із лідерів руху "філософських радикалів", які боролися за впровадження реформ на політико-економічних засадах *утилітаризму*. У психології розвивав ідеї асоціативної психології *Г'юма* і Гартлі.

Осн. тв.: "Елементи політичної економії" (1821); "Аналіз феномена людської свідомості" (1829).

МІЛЛЬ, Джон Стюарт (1806, Лондон – 1873) – англ. філософ, логік, економіст; один із фундаторів філософських засад *лібералізму*. Основи різнобічної освіти М. були закладені його батьком *Міллем Джеймсом*. У віці чотирнадцяти років він уже вільно читав та інтерпретував класичні твори давньогрецьк. та лат. мовами, був ґрунтовно обізнаний з тогочасними філософським та економічним

вченнями. На освіту та розвиток творчого потенціалу М. значний вплив справили спілкування з *Бентамом*, Рикардо, Стерлінгом (послідовником Кольриджа), листування з *Контом*. У філософії М. є яскравим представником емпіризму, який однозначно заперечував *метафізику* на тій підставі, що остання у своїх узагальненнях виходила за межі досвіду. Фундаментальна праця М. "Система логіки" базувалася на емпірицистській епістемології та послідовно захищала наукове знання, вільне від впливу авторитету і традицій. У ній ґрунтовно висвітлені переваги методу індукції та здійснена відповідна класифікація, зокрема, вирізнені методи відповідності, відмінності, залишковий та супровідних змін. Надаючи пріоритетного значення індукції, М. не виключав також важливості дедуктивних узагальнень. Творчий доробок М. у галузі соціальної й політичної філософії, етики був позначений глибоким впливом ідей утилітаризму Бентама, хоча згодом він поставився до них досить критично і багато у чому модифікував у напрямі розширеного тлумачення принципу егоїзму та подолання домінанти інституцій щодо конкретної людської особистості. Він дошукувався аргументів на користь моральних цінностей самопожертви та постійного вдосконалення характеру індивіда, намагаючись узгодити їх із суто раціоналістичними розрахунками етики утилітаристів. У праці М. "Про свободу" наскрізною є ідея про свободу як найнеобхіднішу умову індивідуального самовдосконалення та розвитку суспільства в цілому. Навіть ексцентричність він уважав кориснішою для суспільства, аніж масове зодноманічення. Останнє створює передумови для придушення думки меншості шляхом тиску з боку більшості. Представницьке правління є найкращою формою демократичного урядування. Воно розвиває в індивідові громадянські інтереси, спонукає до морально орієнтованих мислення і дій. У справі розбудови представницької демократії необхідно покладатися на максимальне долучення до управління високоінтелектуальних та освічених людей.

Осн. тв.: "Система логіки". У 2 т. (1843); "Про свободу" (1859); "Роздуми про представницьке правління" (1861); "Поневолений стан жінки" (1869) та ін.

МІН ЦЗЯ (кит. – школа імен) – філософський напрям V – III ст. до н.е., одна з основних стародавньокит. філософських шкіл. Предмет вивчення – зв'язки "імен" (мін) з "реаліями" (ши), співвідношення між поняттями та речами. Представники М.ц. зажили слави вмінням сперечатися, майстерно використовуючи парадоксальні докази. М.ц. належить заслуга формування в кит. філософській думці елементів логіки (поряд з школою *моїзму* та Сюнь цзи).

МІРА – єдність кількісних і якісних визначеностей речей, явищ, подій. М. – це певна межа, в якій кількісні зміни не зачіпають якості речей, а за нею – ведуть до нової якості. Світ людей і речей лише відносно стабільний; М. є однією з основних категорій, в якій відбивається мінливість світу. Ця її особливість знайшла вираз у загальному законі переходу кількісних змін у якісні. Так, вода при збільшенні або зменшенні температури досягає точок, де вона перетворюється на пару чи лід (приклад, який наводить ще *Аристотель* у своїй "Фізиці"); державний лад залежить від величини території, чисельності населення й інших кількісних показників; частоти електромагнітних коливань у певних точках ведуть до зміни кольорів; збільшення або зменшення кількості атомів, що обертаються навколо їх ядра, – до нових і нових хімічних елементів. Точки переходу від однієї М. до іншої *Гегель* назвав "вузлами", а їх сукупність – "*вузловою лінією відношень міри*". Це – певна абстракція, бо предмети дійсності не вишиковуються в одну лінію, для багатоманітності її зв'язків більш адекватним образом є "вузлова сітка відношень М." Народи завжди надавали М. великого значення. У стародавніх греків поряд з гаслом "Пізнай самого себе!" вона була загальнокультурним принципом життя – "Нічого понад міру!". Зараз він теж діє, але доповнюється іншим – надмірним піднесенням однієї частини світу – надчуттєвої, небесної над другою – чуттєвою, земною. В Новий час безмірне поступово витісняло М. і наприкін. тисячоліття охопило все: пізнання, споживання, технологічне та інше втручання в довкілля. Оскільки земля – житло, дім людства – не безмежна, це веде до катастрофи. За таких умов значення М. надзвичайно зростає, і хоча вона всюди пору-

шується, водночас отримує новий сенс – регулятивного ідеалу в розумінні *Канта*, ідеалу, який спрямовує зусилля до певної мети, ніколи її не досягаючи цілком.

М. Булатов

МІРКУВАННЯ – процедура обґрунтування деякого висловлювання (висновку) шляхом послідовного виведення цього висловлювання з інших висловлювань (засновків). М. – ланцюг умовиводів, викладених у логічно послідовній формі. М. називають також послідовний ряд суджень щодо якогось питання, де з попередніх суджень неодмінно випливають наступні, внаслідок чого дістають відповідь на поставлене в М. питання.

МІРЧУК, Іван (1891, Стрий – 1961) – укр. філософ. Закінчив Віденський ун-т. Докт. філософії (1914). Від 1921 р. – викладач, в 1947 – 1948, 1950 – 1961 рр. – ректор Українського Віденського ун-ту (Прага – Мюнхен). Від 1954 р. – наук. співр. Ін-ту вивчення СРСР (Мюнхен), редактор ж. "Sowjetstudien". Член Української Вільної Академії, чл.-кор. Баварської АН. Один із провідних організаторів укр. науки в діаспорі. Спеціалізувався в галузі грецьк. етики, з кін. 20-х рр. у центрі його уваги – вивчення специфіки світогляду слов'ян, передовсім українців. До рис світогляду слов'ян відносив "погорду" до "абстрактних теорій", тяжіння до "філософії життя", *містицизму*, месіанізму. Укр. світогляд, або "українську душу", за М., характеризує домінування етики в філософії, тісний зв'язок із землею ("український антеїзм"), персоналізм, конкордизм, "свідомість посланництва" тощо.

Осн. тв.: "Історія грецької етики" (1922); "Основні проблеми і засади слов'янської філософії" (1930); "Українська культура у її історичному становленні" (1944).

МІСТИЦИЗМ (від грецьк. μυστήριον – таємниця, таїнство) – 1) Визнання надприродної сутності явищ природи. 2) Релігійно-філософська світоглядна концепція, яка виходить з того, що справжня реальність недосяжна для розуму і розкривається лише шляхом інтуїтивно-екстатичного (надчуттєвого) опанування у містиці – практиці безпосереднього єднання з надприродним, трансцендентним. М. бере витоки в архаїчній магії, шаманстві; у філософії формується лише тоді, коли виникає поняття трансцендентного *Абсолюту*, а в індивідуальній свідомості починають чітко розрізнятися логічний та інтуїтивний (ірраціональний) способи пізнання. М. притаманний всім релігійним системам та релігійно-філософським вченням, оскільки вони базуються на визнанні надприродного начала. Найраніший розквіт М. – в країнах з високою філософською культурою: Індії (веданта), Китаї (даосизм), Греції (піфагореїзм, платонізм). В подальшому хвилі М. супроводжують періоди суспільних криз: занепад Римської імперії (неоплатонізм, раннє християнство, гностицизм, маніхейство), кінець Середньовіччя (суфізм, каббала, ісихазм), період становлення раннього капіталізму (хасиди, квакери, янсеністи, хлисти). В Новітній час М. є складовою теософії, антропософії, неотомізму, персоналізму. У доктринах новітніх релігійних і духовних течій друг. пол. XX ст., а також деяких наукових напрямах (напр., трансперсональній психології) спостерігається поєднання М. і елементів наукової картини світу. В деяких аспектах з М. збігаються парапсихологія та біоенерготерапія (екстрасенсорне цілительство). Значне поширення М. у країнах Сх. Європи в період постсоціалізму становить реакцію на попереднє суто матеріалістичне та раціоналістичне світосприйняття.

О. Карагодіна

МІФ (грец. μύσος – переказ) – 1) Оповіді про богів, духів, героїв, про надприродні сили, предків і першолюдей, які брали участь у створенні Землі і Всесвіту, взагалі їхніх як природних, так і людських складників. 2) Ідеологічний продукт давніх уявлень про довколишній світ, особливе похідне від духовних зусиль первісних людських колективів пояснити його генезу, структуру і подальшу долю. М. – система узагальнень первісного людського досвіду в його намаганнях виявити основоположності світобудови, людського і природного начал у ній, узагальнень, які, на відміну від пізніших наукових абстракцій, мають підкреслено конкретно-чуттєвий, антропоморфний характер. Ці узагальнення на перших стадіях людської культури постають як обов'язкові для всіх членів первісного колективу; їхня нормативність здійс-

нюється через прийняту в тому колективі обрядовість, суму певних ритуалів. Первісний світ породжував і зберігав узагальнення такого типу у вигляді певних живих істот, що у них суто людські характеристики, біологічні та інтелектуальні, поєднуються з природними силами і стихіями. Міфічні образи мають тривку структуру, канонічну для колективу, що їх він витворив, чіткий набір певних ознак і рис, які впродовж тисячоліть зберігаються-поновлюються у відповідній колективній пам'яті. Надзвичайна тривкість усіх міфологічних структур – від постійних сюжетів до постійних тропів у наративному відтворенні цих сюжетів – зумовлена їхньою високою інформаційною функцією у первісних колективах, адже у них уся сума людського досвіду зосереджувалася саме в М., які відповідно і визначали поведінку та мислення архаїчної людини у повному їх обсязі. Саме міфологічні уявлення-узагальнення, накладені всією своєю нормативно-інформаційною масою на архаїчну свідомість, і визначали її орієнтацію у світі. Архаїка витворила величезну суму різноструктурних, але надзвичайно розвинутих міфологічних систем різних етносів і регіонів. З подальшим розвитком людської культури із первісної синкретичної міфологічної маси поступово виокремлюються релігія, мистецтво, література, наука і т.д. Емансипуючись від М., ці галузі культури на всіх стадіях свого становлення зберігають певні міфологічні релікти – аж до наших днів. Релігія у своєму розгортанні від давнього політеїзму до всіх версій пізнішого монотеїзму постає як особливе перетворення М., як його світоглядна та інституційна адаптація до пізніших стадій людської історії. Мистецтва словесні та пластичні так само зберігають виразний та очевидний генетичний зв'язок зі стихією міфологічного мислення. Їхній головний будівельний засіб – *художній образ* – за багатьма своїми структурно-комунікативними засобами уявляється, по суті, сучасним інобуттям М. Не випадково певні течії і напрями у мистецтві Нового часу, від романтизму до символізму й авангарду, одверто тяжіють у тій чи тій художній формі до естетичного поновлення М. Попри ту обставину, що сучасна наука, здавалося б, давно дистанціювалася від М., вона на певних своїх ділянках, як гуманітарних, так і природничих, незрідка впадає у своєрідну міфологізацію своїх проблем і предметів. Щонайчастіше фізика, скажімо, виказує інтерес до деяких архаїчних сюжетів давньої космології, а ціла шерега видатних філософів, істориків і соціологів, від *Маркса* і *Ніцше* до Тойнбі і *Гайдеггера*, свої зовні об'єктивні наукові побудови парадоксально поєднують з міфотворчістю різної інтенсивності. Новітня цивілізація, яка змобілізувала величезні людські маси в індустріальні та політичні колективи, тим самим поновила й міфологічні інтенції різних штибів. Зокрема, виникають М. політичні (див. *Сорель*), М. масової культури, ритуалізації яких вельми сприяють технічні засоби масової комунікації.

В. Скуратівський

МІФОЛОГІЯ – 1) Казка про *міфи* та міфологічну свідомість. 2) Сукупність міфів, нагромаджена різними етносами, тією чи тією архаїчною за своїм походженням культурною традицією. У давніх суспільствах та їх сучасних реліктових залишках М. має характер обов'язкового для всіх людей світоглядного нормативу, становить головний чинник їхньої соціальної поведінки. У суспільствах такого типу М. – синкретична за своїм знаковим характером (слово, музика, жест, пластичний образ) і загальним пізнавально-гносеологічним змістом (своєрідний сплав релігії, науки і мистецтва в їх найдавніших, первісних формах) сума уявлень про навколишній світ, яка поряд з фізичними трудовими зусиллями первісного колективу забезпечує його нормальну життєдіяльність. В історичному процесі ці уявлення зазнають неухильної диференціації, внаслідок якої релігія, наука, мистецтво поступово емансипуються одне від одного, створюють окремі, суверенні галузі культури, тим самим або перетворюючи міф, або навіть усуваючи його з суспільного виднокола. Саме така диференціація і сталася у Стародавній Греції класичного періоду: олімпійська М. в ній остаточно виокремилася в релігійну сферу, наука і мистецтво отримали цілком самостійне існування. Відтак і розпочалися спроби наукового та естетичного осмислення міфів. За елліністичного періоду, на поч. III ст. до н.е. у середовищі поетів і філо-

логів, які працювали в Александрійському музеї, і виникає М. – наука про міфи, яка займається їх переповіданням, систематикою та екзегезою, вдаючись до спроби поміркованого раціоналістичного осмислення міфотворчої стихії. "Золотий вік" давньої римськ. літератури майстерно поєднав раціоналістичне та естетичне ставлення до міфу, внаслідок чого Вергілій в "Енеїді" створює на його основі римськ. державно-політичний ідеал доби імперії, Горацій – ідеалізовану картину гідного приватного життя тогочасної людини, Овідій у "Метаморфозах" – суто естетичну картину міфологічної фантазії. Тим самим у світовій літературі завершується започаткована грецьк. трагедією епоха найбільш плідної взаємодії літератури з міфом. Відтак міф у своїй античній формі аж до поч. XX ст. стає предметом естетичного замилування або матеріалом для формальних алегоричних побудов. Поряд з тим новоєвропейський ідеал людини у поезії Гельдерліна, у філософській ліриці *Ніцше* та окремих представників символізму значною мірою розгортається за рахунок невичерпної внутрішньої енергії міфу. Європейське Середньовіччя, міцно тримаючи в пам'яті міф, водночас відсуває його на свою периферію на користь базових міфологем християнства і суперечливо поєднаної з ними дохристиянської, індоєвропейської за своїм походженням М., художньо перетвореної у *фольклорі* європейських народів. Доба Романтизму, зокрема укр., що зосереджена на пафосі національного становлення, відкриває для себе М. через її приховану присутність у всіх національних фольклорних системах. Відтак починається її вкрай напружене художнє переосмислення (напр., творчість *Гоголя*, *Шевченка*, Міцкевича, Пушкіна, по суті, відбиває всю глибинну структуру праслов'янського і навіть індоєвропейського міфу). Водночас виникають перші наукові школи, які порушують питання про об'єктивність, раціоналістичний опис і класифікацію усієї світової М. та її регіонально-національних відгалужень, питання про створення структурно-морфологічного аналізу міфу, тобто про наукову картину самого процесу виникнення і подальшого розгортання міфу. Виникають численні школи і методи у царині таких досліджень. Особливе місце тут посідає нім. наука. Романтики брати Ф. і А. Шлегелі, брати В. і Я. Гримм вивчали фольклор та наявність у ньому М., стимулювавши тим самим пізнішу появу згаданих шкіл, котрі діяли вже в добу позитивізму. У XX ст. їхня дослідницька техніка трансформувалася в системно-структурний метод (*Леві-Стросс* та його послідовники). Цей метод дозволив приступити до класифікації всієї світової міфологічної суми, класифікації, що її остаточні результати належать майбутньому. Особливе місце у сучасній науці про міфи посідають спроби осмислення "міфів другого покоління", витворених уже новітньою цивілізацією, але знов-таки на тлі давнього міфотворення.

В. Скуратівський

МІХНОВСЬКИЙ, Микола (1873, Прилуччина – 1924) – укр. політичний діяч, правник, журналіст, сформулював підставові тези *націоналізму укр.* як ідеології, спрямованої на утвердження культурної самобутності та здобуття державної незалежності. Основні ідеї виклав у програмі Революційної української партії (РУП) під назвою "Самостійна Україна" (1900), у програмній статті "Десять заповідей Української народної партії"; автор низки інших статей та звернень. У "Самостійній Україні" вказує на правові підстави для державної незалежності України, та оскільки право є знехтуваним Російською імперією, то чинною має бути сила – боротьба за державну незалежність. Розглядав націоналізм як ідеологію, що поєднує цінність особистості, індивідуальної свободи і нації; вважав, що загальнолюдське ("космополітизм") не суперечить національному, оскільки людство складається з націй, а культурна різноманітність людства є цінністю. Піддавав гострій критиці ліберальні та соціал-демократичні ідеології за національний нігілізм, в якому вбачав ідеологічну підтримку рос. шовінізму. Використовував гасло "Україна для українців", яке розумів як право українців на свою історичну батьківщину, а не в розумінні позбавлення права інших етнонаціональних груп на проживання в Україні. Почавши з правового обґрунтування права українців на державну незалежність, перейшов до обстоювання захисту права націй на самовизначення, включаючи право на державну незалежність.

МОВА – суспільний продукт, що виробляється колективом для забезпечення потреб у *комунікації* і зберігається в пам'яті членів колективу, а також у текстах, побудованих засобами даної М. У великій різноманітності знакових систем, що називаються М., можна умовно виділити кілька груп, які значною мірою вирізняються поміж собою за багатством знакових одиниць, за способом і складністю структурної організації, за субстанціальним матеріалом, на використання якого для побудови текстів орієнтована дана М. 1) Природні (етнічні) М., найбагатші і найскладніші вербальні знакові системи, що історично склалися і пристосувались для утворення усних звукових текстів – мовлення. Графічна фіксація мовлення у вигляді письмових текстів має передумовою застосування другої знакової системи – тієї чи іншої системи писемності. 2) М., які є невербальними знаковими системами, що лежать в основі текстів різних видів мистецтва – музичних творів, танцю, творів живопису, фотографії, кіно, архітектури тощо. 3) Штучні М. науки і техніки. Знаки цих М., які часто називають *символами*, так само умовні, як і всі інші знаки, але вони умовні не "за традицією" (як у природних М. і М. мистецтва), а "за домовленістю". 4) Знакові системи, які застосовуються для утворення простих текстів, що регулюють побутову поведінку і трудову діяльність людей (різні системи жестів, сигналів, кольорів, спорадичне використання окремих предметів як текстових знаків для передачі інформації). У граничному випадку знакова система, а отже, і створюваний за її допомогою текст, може складатися лише з одного знаку. 5) М. тварин, яка поки що мало вивчена. Дуже часто М. неправомірно плутають або навіть ототожнюють з текстом, приписуючи їй властивості і функції, які насправді належать тексту. Але на відміну від мовлення і тексту, М. не дається нам у безпосередньому спостереженні. З цього випливає, що М. не може бути формою вираження думок і почуттів і формою зберігання знань про дійсність. Ці функції належать тексту, який виражає не тільки думки, а й саму М. Щоб стати членом певного колективу, індивід мусить реконструювати М., спираючись на почуті або побачені тексти, запам'ятати її елементарні знакові одиниці і способи утворення складних знакових комплексів (тобто граматичну систему), а потім навчитися використовувати її для досягнення своїх комунікативних цілей. М. є найважливішою складовою частиною комунікативної діяльності, знаряддям впорядкування і організації тієї чи іншої матеріальної субстанції (звук, колір, предметне середовище і т.п.), перетворення її в осмислений текст. Зокрема, природна М. використовує звуки для побудови текстів, але самій М. належать не звуки, а фонеми – абстрактні сутності , які не сприймаються органами чуття і в яких фіксуються лише деякі властивості звуків, суттєві для даної М. Функція знаків природної М. (морфем та слів) полягає в тому, що вони стають еталонами, зразками для утворення матеріальних знаків тексту (озвучених морфем і слів) в процесі його побудови і для їх розпізнавання в процесі сприймання і розуміння. Будь-яка М. є скінченною знаковою системою, але вона може породжувати необмежену кількість текстів необмеженого обсягу, оскільки кожний мовний знак, втілюючись у матеріальну субстанцію, здатний до безмежного тиражування, утворюючи безліч своїх текстових варіантів.

С. Васильєв

МОВА НАУКИ – синтетичне поняття *методології науки*, що поєднує у собі всі мовні засоби, які вживаються у науці для виразу здобутих знань на конкретно-історичному етапі її розвитку. Сучасну М.н. характеризує широке використання математичних формалізмів і абстрактних структур, що їх описують логіка і математика. Тому в ній розрізнюють як складові частини природну і штучні мови, в т.ч. формалізовані мови, які надбудовуються над природною мовою з метою вдосконалення окремих її фрагментів. При аналізі М.н. вичленовують дві підмови – мову спостереження і мову теорії. До мови спостереження включають ті твердження науки, які формулюють результати спостереження й експерименту; до мови теорії відносять твердження, які є наслідком логічних міркувань. Мовою спостереження виражають властивості предметів, що виявляються органами відчуттів чи експериментальними приладами (напр., власти-

вості "холодний", "твердий", "зелений" тощо). Мовою теорії формулюють твердження про властивості предметів, які не можна безпосередньо спостерігати (кривизна простору, парність, спін елементарних частинок). Головна ідея розчленування М.н. на підмови полягає в необхідності точнішого встановлення логічних зв'язків між теорією й експериментом. Логічний емпіризм спотворено тлумачить ці поняття; він відкидає природну мову як основу М.н., намагаючись цілком замінити її штучною. Це проголошується єдиною метою філософського дослідження. Представники логічного емпіризму твердження мови спостереження вважають твердженнями про безпосередньо дане, те, що може бути пізнане без допомоги абстрактного мислення; лише ті теоретичні положення вони визнають для науки, які можна звести до тверджень про безпосередньо дане. Ці погляди на М.н. не підтвердились спеціальними розробками, що були здійснені сучасною методологією науки.

МОВНА ГРА – поняття, яке визначає інтелектуальну діяльність, що виражається в описі світу, об'єкта, предмета тощо через цілісну замкнуту систему речень, організовану сукупністю правил, недотримання яких призводить до припинення М.г. *Вітгенштайн* вирізняє М. г. навчального характеру (гра, яка навчає людину мови у широкому сенсі) та М. г., що являє собою "форму життя", "аспект бачення", пізнання світу. М. г. – це контекст, детермінований "аспектом бачення", тому її істиннісне значення зумовлене "критерієм достовірності". Різні мовні ігри не мають узагальнюючих ознак, вони можуть бути розподілені на групи "сімейних подібностей" на підставі спільної ознаки чи предмета опису. Ця концепція М. г. продемонструвала, що зміна правил різних "ігор" призводить до повного абсурду. Поняття М. г. справило вплив на концепції філософів-аналітиків і лінгвістичну філософію.

МОВЧАННЯ – утримання від вислову; в широкому антропологічному розумінні – відсутність або незадіяність настанови на словесне, знакове, екзистенційне вираження; в позитивному значенні — духовна зосередженість, яка звільняє суб'єкта від необхідності реалізації у сфері наявно існуючого, разом з тим покладаючи останнє як предмет його уваги і піклування ("мовчазна присутність", на відміну від безсуб'єктної тиші). М. – один з найглибших символів у багатьох культурах; так, у стародавньому Китаї М. асоціюється з недіянням (увей) і пустотою духу ("Дао де цзін", "Чжуан-цзи"); в християнському світі М. постає як онтологічна характеристика "безначальної" Першої іпостасі Бога, символізує жертовність, смирення, смиренномудрість людини, постає сутнісним виміром молитовно-духовної практики (зокрема в ісихазмі). Сучасна культура гостро артикулює тему М. в музиці, поезії (як "коротке слово поміж двох довгих мовчань" визначав поезію *Мальро*) – сферах, що стримують натиск галасливо-безтямного повсякдення.

В. Малахов

МОГИЛА, Петро (1596, Молдова – 1647) – діяч укр. церкви і культури XVII ст., богослов і мислитель. Освіту здобув у школі Львівського братства, а потім в закордонних ун-тах, можливо, у Франції і Голландії. 1627 р. М. обирають архімандритом Києво-Печерської лаври, 1632 р. – митрополитом Київським, Галицьким і всієї Русі, на цій посаді він стає також екзархом Константинопольського патріарха. М. був високоосвіченою людиною, значно розширив сферу вживання укр. мови в книгодрукуванні, богослужбах, перекладах, зокрема, він готував укр. видання Біблії. Толерантно ставлячись до різних віросповідань, до ідеї зближення всіх християнських церков, М. підпорядковує свою діяльність зміцненню православ'я, розбудові духовної єдності укр. народу через такі інституції, як церква, школи, колегії, друкарні, бібліотеки, мистецькі заклади. За допомогою проведених реформ, спрямованих на піднесення освіти, моральності, дисципліни, організації кліру, він вивів православну церкву з кризи та занепаду. Його твори були спрямовані на уніфікацію, систематизацію і розробку єдиних правил церковного життя, догматичного вчення, чину богослужб. У 1632 р. М. заснував колегію – перший вищий навчальний заклад на землях східних і південних слов'ян, котрий відігравав провідну роль у розвитку освіти, науки і

культури в Україні впродовж майже двох століть. У колегії вперше в Україні був здійснений перехід від духовно-практичного до теоретичного способу освоєння світу, розпочато викладання філософії і богослов'я як певних розгалужених теоретичних систем. У роздумах М. як мислителя доби *Бароко* виразно помітна тенденція до поєднання середньовічної *схоластики* й ідей *Ренесансу* та *Реформації*, античних та християнських авторів. Синтез західної і східної вченості та культури є їх найприкметнішою ознакою. Здійснюючи цей синтез на основі вітчизняної духовної спадщини, селективно, М. сприяв прилученню укр. народу до здобутків світової цивілізації, культурних надбань усього людства. Фундаментальним принципом єдності Бога, світу і людини є, за М., любов, а відтак милосердя і терплячість. Ідея серця як осердя тілесного, душевного і духовного життя людини посідає в його творах вельми поважне місце, з нею він пов'язує ідею діяльної любові або доброчинства, що, в свою чергу, стає основою суспільної злагоди і єдності, наслідком котрих є побудова "спільного блага"; досягнення останнього пов'язується ним з діяльністю держави. М. був одним із перших православних мислителів в Україні, який, виходячи із вчення про природне право, почав думати про майбутню укр. державу. Основним державотворчим чинником М. вважав не якийсь окремий стан, а злагоду, єдність усіх станів, етнічних угруповань і конфесій в Україні. Його ідеалом була сильна монархічна влада в Україні, однак обмежена законом. Закон і право М. підносив вище будь-якої земної влади, і царської, і церковної, говорячи, що вони є не лише дар Божий, а й сам Бог, котрий його дав. У його творах, так само як і в творах Ліпсія та *Гроція*, спостерігається тенденція до зближення права і моралі. Ідеї і діяльність М. сприяли духовній єдності укр. народу, творенню єдиного комунікативного простору його культури, що було необхідною передумовою подальшої політичної консолідації, здійсненої Богданом Хмельницьким.

Осн. тв.: "Номоканон" (1629); "Антологіа сиръч молитвы" (1636); "Евангеліє учительное" (1637); "Літос" (1644); "Православне сповідання віри" (1640-1645); "Требник" (1646).

МОДЕЛЬ (від лат. modus – міра) – у загальному розумінні аналог (графік, схема, знакова система, структура) певного об'єкта (оригіналу), фрагмента реальності, артефактів, витворів культури, концептуально-теоретичних утворень тощо. З логічної точки зору, дві системи S_1 і S_2 називаються М. одна одної, якщо вони ізоморфні або гомоморфні між собою. Відношення "бути М." є відношенням рефлексивним, симетричним і транзитивним, тобто відношенням типу *еквівалентності*, тому питання, яку із систем S_1 і S_2 вважати оригіналом, а яку М., вирішується залежно від конкретної ситуації. З гносеологічної точки зору, М. – це замінник, представник оригіналу у пізнанні. Завдяки їхньому ізоморфізму або гомоморфізму знання, отримані в результаті дослідження М., екстраполюються на оригінал, широко використовуються в багатьох науках у різних значеннях, але, як правило, поняття "М." пов'язують з методом *моделювання*. У такому значенні М. – предметна, знакова чи мислена (уявна) система, що відтворює, імітує або відображає якісь визначальні характеристики, тобто принципи внутрішньої організації або функціювання, певні властивості чи ознаки об'єкта пізнання (оригіналу), пряме, безпосереднє вивчення якого з якихось причин неможливе, неефективне або недоцільне, і може замінити цей об'єкт у процесі, що досліджується, з метою отримання знань про нього. Отже, відношення "оригінал – М." не природне, а епістемологічне, зумовлене процесом пізнання. Питання про відношення М. й оригіналу, ступінь їх спільності, подібності, адекватності – одне з найважливіших і найскладніших у процесі наукового моделювання. М. виступає ефективним засобом наукового дослідження тільки при максимально чіткому визначенні їх подібності та відмінності теоретичними засобами, які можуть визначати припустимі межі спрощень, абстрагувань, ідеалізацій. За фізичним характером М. можна поділити на предметні, знакові (інформаційні), мислені. Посідаючи істотне місце у потужному арсеналі наукових засобів, виконуючи описову, пояснювальну і евристичну функції, М. відіграє важливу роль у дослідженні різноманітних складних феноменів реальної дійсності.

О. Мороз

МОДЕЛЮВАННЯ – науковий метод непрямого (опосередкованого) дослідження об'єктів пізнання, безпосереднє вивчення яких з певних причин неможливе, ускладнене, неефективне чи недоцільне, через дослідження їхніх *моделей* – предметних, знакових чи мислених систем, що відповідно відтворюють, імітують чи відображають певні характеристики (властивості, ознаки, принципи внутрішньої організації або функціювання) оригіналів. Як специфічний конструктивно-пізнавальний прийом, своєрідна форма подання процесів і явищ реальності М. відоме з античних часів. У процесі пізнання М. тісно взаємодіє з іншими спеціальними і загальнонауковими методами, зокрема експериментальними. В епоху НТП М. фактично набуло статусу загальнонаукового методу пізнання, стало ефективним теоретичним і експериментальним засобом дослідження, чому насамперед сприяли інтенсивні процеси математизації та комп'ютеризації науки. Комп'ютерний (модельно-кібернетичний) експеримент, а згодом його різновид – когнітивна комп'ютерна графіка – набули унікального значення у дослідженні складних процесів і явищ дійсності, верифікації наукових гіпотез, побудові теорій. Користуючись процедурами абстрагування та ідеалізації, М. дає змогу з метою відтворення (у моделі) та дослідження виділяти саме ті характеристики, параметри чи властивості модельованих об'єктів, котрі безпосередньо підлягають вивченню. З появою когнітивних комп'ютерних графічних засобів відкриваються реальні можливості подавати у наочній формі не тільки об'єкти у класичному розумінні і експериментувати з ними, а й виражати з допомогою відповідних наочних моделей ті чи інші гіпотези, ідеї, концепції тощо, досліджувати їх, піддавати верифікації. Загалом процес М. відзначається складною структурою і включає такі основні етапи: постановка проблеми, побудова моделі, її дослідження, екстраполяція отриманих результатів на оригінал. Теоретичну основу М., яке проявляється у різноманітних формах, залежно від сфер застосування і характеру використовуваних моделей, становлять теорії фізичної подібності, фізичної аналогії та ізоморфізму систем. За фізичним характером моделей можуть бути виділені три типи М.: предметне, знакове (інформаційне) і мислене. У тісній взаємодії з іншими методами М. відіграє важливу роль у дослідженні найскладніших процесів та явищ мікро-, макро- і мегасвіту у розкритті їх глибинної суті.

О. Мороз

МОДЕРН (від франц. moderne – найновіший, сучасний) – одна з епох європейської історії (а саме – європейський Новий час), яка стала з часів молодогегельянців найважливішою темою філософського, естетичного, культурологічного, соціологічного дискурсів. Девіз цієї епохи – не відродження греко- римської Античності (тобто не Ренесанс), а започаткування нового життя, нового відчуття часу, відчуття переваги, "сучасного" (тобто "М.") над "минулим" ("премодерном"). М. – це епоха довіри до самодостатньої потуги Розуму, метафізики, прогресистського мислення. Інтегральний результат М. – суспільство, розвиток якого спирається на чотири сили, які домінують в цю епоху: природознавство, техніка, індустрія і демократія. Людина М. сама виводить себе на кін історії, сама стає цим "коном", на якому відтепер фізико-технічний світ повинен виказувати, подавати себе (ставати образом, картиною – за *Гайдеггером*). Претензія цього світу на безмежне панування є наслідком гуманізму М., який розуміється як така філософська інтерпретація людини, що пояснює і визначає цілісність буття, на основі концепту людини і для людини. Культурна свідомість М. осяяна ідеєю безмежного розвитку: самої себе; науки, техніки, науково-технічного поступу; технології оволодіння усіма ресурсами *Всесвіту*; практики тотального підпорядкування довколишнього світу волі людини. Ця свідомість не виявляла особливих занепокоєнь про збереження біосфери, антропосфери, соціосфери у Всесвіті; їй ще не відомі екзистенційні острахи. Вона занепокоєна насамперед забезпеченням євроцивілізації не стільки умовами її самозбереження, скільки її домінуючим становищем у світі. Розвиток науки, техніки, прискорення НТП мало у самосвідомості М. загальнолюдський сенс. Культура М. вселяла в людину глибоку впевненість, що її народження, життя, праця, творчість мають високе призначення. Глобальна проективно-перетворювальна діяльність М., що трансформує "бажане" у "належне", була б абсурд-

ною без упевненості в тому, що завдяки цій діяльності людина здатна гідно торувати шлях до майбутнього, здолати хаос природних стихій та тваринних інстинктів і піднятися до чогось більш значного, ніж безпосередня "життєва даність".

О. Соболь

МОДУС (лат. modus – міра, образ. спосіб) – філософський термін, що позначає якість предмета, яка притаманна йому лише в деяких станах, на відміну від атрибута як невід'ємної властивості предмета. У логіці – різновид фігур *силогізму*.

МОДУСИ СИЛОГІЗМУ – схеми *силогізмів*, в яких враховано розташування термінів у судженнях (фігури силогізму) та їх кількісна і якісна характеристики. Враховуючи будову простого категоричного силогізму (два засновки і висновок), 4 види його можливих категоричних суджень (загальностверджувальні (А), частковостверджувальні (І), загальнозаперечні (Е), частковозаперечні (О)) і кількість фігур (чотири), всього можна отримати 256 модусів. Проте не кожна можлива комбінація висловлювань складає логічно правильний М.с. (загалом їх 24). Правильним є такий модус, який завжди гарантує отримання істинного висновку за умови істинних засновків. В епоху *Середньовіччя* правильні модуси отримали власні назви (голосні літери вказували якісну і кількісну характеристики, відповідно: більшого засновку, меншого засновку і висновку): Barbara (AAA), Celarent (EAE), Darii (AII), Ferio (EIO) – в першій фігурі; Cesare (EAE), Camestres (AEE), Festino (EIO), Baroco (AOO) – в другій фігурі; Darapti (AAI), Disamis (IAI), Datisi (AII), Felapton (EAO), Bocardo (OAO), Ferison (EIO) – в третій фігурі; Bramantip (AAI), Camenes (AEE), Dimaris (IAI), Fesapo (EAO), Fresison (EIO) – в четвертій фігурі. Цей перелік можна розширити за рахунок ослаблених модусів (в яких отримують часткові висловлювання-висновки у випадках, коли існує можливість отримання загального висновку): Barbari (AAI), Celaront (EAO) – в першій фігурі; Cesaro (EAO), Camestrop (AEO) – в другій фігурі; Camenop (AEO) – в четвертій фігурі.

МОЖЛИВІСТЬ І ДІЙСНІСТЬ – категорії, які характеризують актуальну даність буття у єдності з перспективами зміни його форм існування, а також сам процес цих змін. Дійсність – це реалізована можливість, у широкому розумінні – сукупність усіх реалізованих можливостей. Вона постає як закономірне здійснення сутності, а тому виступає як необхідність, форма якої, однак, не є фатальною. Можливість – це сукупність реальних умов і тенденцій, які за певних детермінуючих дій здатні породити відповідну їм дійсність. У давньогрецьк. філософії елеати та мегарці заперечували реальність можливого, вважаючи єдино можливим лише дійсне. *Парменід* вважав буття тотожним дійсності, оскільки "лише буття є, а небуття немає". У той же час стародавні греки використовували багатозначне поняття "ще-небуття" (ме он), котрим, фактично, вводили ідею можливості. Суперечливим меонічним статусом наділяли, зокрема, матерію *Аристотель* і *Августин*. Специфічний характер можливості відбиває поняття "вже-не-буття", що його у XX ст. застосовує *Гайдеггер*. Представники механістичного матеріалізму XVII – XVIII ст. абсолютизували дійсність, ототожнюючи її із всезагальною механічною необхідністю, а можливість – з випадковістю. Міркування *Ляйбніца* про можливі світи, хоч і привели до згортання пізнавальних варіацій на користь "найкращого із світів", вплинули на розробку логіки. У XX ст. вагомі здобутки у цьому напрямі пов'язані з іменами *Рассела*, Хінтики, Крипке. Аналіз питання еволюцій можливого і дійсного виводить на низку проблем, пов'язаних із розвитком, становленням, деградацією, оновленням, самоорганізацією, актуалізацією тощо. Це дозволяє розрізняти абстрактні (формальні) можливості – такі, що можуть перетворитися у дійсність, але не мають усіх необхідних для цього умов, і конкретні (реальні) – які мають об'єктивні умови для безпосереднього втілення у дійсність. Аристотель пов'язував питання переходу можливості у дійсність з рухом від потенції до акту (див. *Акт і потенція*). У формальній логіці поняття М. і Д. застосовуються як засадничі в теорії модальності.

МОЇЗМ (М о Ц з я) (Школа Мо) – напрям давньокит. філософії, засновником якого був легендарний давньокит. мисли-

тель і політичний діяч Мо Ді (див. *Мо-Цзи*). Школа моїстів існувала в епоху Чжаньго (V – III ст. до н.е.). Найбільш продуктивні ідеї моїстів були органічно сприйняті і запозичені *даосизмом* та *конфуціанством*. З часів Мо Ді школа моїстів існувала у вигляді специфічної організації з жорсткою ієрархією, дисципліною та чітко визначеними політичними цілями. Член моїстської організації мав повністю коритися волі виборного "великого мужа" (цзюй-цзи) й вести аскетичний спосіб життя. Школа моїстів користувалася великою популярністю в тогочасному кит. суспільстві, що завдячувало основним принципам М., сформульованим іще Мо Ді. До них належали наступні принципи: всезагальної любові, всезагальної користі, уникання та заборони надмірностей і пишноти, піднесення кмітливих і мудрих, силового протистояння війнам. Як основу, уособлення, найзагальніший приклад та гарант своїх принципів моїсти розглядали Небо (Тянь). Серед людей таким прикладом був досконаломудрий Юй – міфічний прадавній правитель Китаю та засновник першої кит. династії Ся. На поч. III ст. до н.е. школа моїстів розкололася на дві (або три) гілки. Здобутки пізніх моїстів лежать здебільшого в сфері онтології та гносеології, що відрізняє їх від соціально-етичної спрямованості ранньо-го М. Зокрема, до проблем, котрими опікувались пізні моїсти, відносяться проблеми: відповідності імені й речі, критерію істинності та можливостей людського пізнання загалом.

О. Бойченко

МОЙСЕЙ КИЇВСЬКИЙ, бен Яків (Мо й - с е й г а - Г о л е) (1449 – 1520) – євр. філософ, талмудист, коментатор Священного Письма, каббаліст. Народився в литовському містечку Шадов, за іншими даними – в Тарові під Києвом. Філософсько-богословську освіту здобув у Стамбулі; вивчав також астрономію. По закінченні навчання оселився в Києві, де невдовзі здобув репутацію знавця в усіх галузях рабинської літератури. Його наукова творчість у Києві збігається в часі з діяльністю тут інтелектуального осередка, представники якого перекладали на староукр. мову книги євр. та араб. авторів з логіки, метафізики, астрономії та астрології, зокрема *Маймоніда*, Аль-Газалі та ін. До цих праць належали – "Аристотелеві врата", "*Логіка Авіасафа*", "Словесниця Мойсея Єгиптянина". Втім, зв'язок між діяльністю цього осередка та інтелектуальним оточенням М.К. досі не досліджений. Між 1482 та 1495 рр. М.К. написав трактат про євр. календар "Підґрунтя високосного року" та уклав граматику івриту "Книга граматики". У 1495 р., після вигнання євреїв із Великого князівства Литовського, вчений змушений був залишити Київ. Відтоді його почали іменувати Мойсей га-Голе (Вигнаний). Після десяти років мандрів та різноманітних пригод він оселився в Кафі, де й помер. У своїх каббалістичних працях М.К. приділив значну увагу розробці філософської проблеми, пов'язаної з тим, яким чином необмежений часом та простором Творець може виявити себе у матеріальному світі. Згідно із його вченням, пророки в своїх видіннях бачили не самого Творця, який є недосяжним навіть для янголів, а створений Ним образ. Що стосується промов Господа, що їх чули обранці, то вони є породженням Святого Духа, який перебуває у тварному світі. М.К. також стверджував, що при народженні кожної людини Бог створює особливий астральний образ, який супроводжує її протягом усього життя. Цей небесний двійник є непомітним, але якщо віруючий досягає певного духовного рівня, він починає його бачити, і це засвідчує, що він досяг рівня пророка.

Осн. тв.: "Скарбниця" (пояснення до коментаря Тори, написаного Авраамом ібн Езрою); "Лілія таємниць"; "Брама справедливості"; "Книга Творіння".

МОКЛЯК, Микола Миколайович (1937, с. Мироцьке Київської обл.) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1967). Докт. філософських наук (1989), проф. (1991). Від 1967 р. працює в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ, од 1985 р. – зав. від. соціальної філософії ін-ту. Дослідницькі інтереси лежать у сфері соціальної філософії. Має близько ста наукових праць.

Осн. тв.: "Соціально-професійні переміщення на соціалістичному промисловому підприємстві" (1979); "Соціальні відносини: структура і форми виявлення" (1986); "Феномен воєнно-політичного конфлікту в сучасній етнополітичній ситуації", у співавт. (1995).

МОКША (санскр. – звільнення від чогось, уникнення небезпеки, остаточне спасіння душі, відмова) – одне з ключових понять інд. релігійно-філософської традиції, яке позначає звільнення від циклу перероджень у колі феноменального світу страждань та мінливості. Поняття М. широко використовується в *індуїзмі* та *джайнізмі*, меншою мірою – в *буддизмі*. Серед чотирьох життєвих принципів, вироблених в індуїзмі, а саме: дгарми – закону, артхі – користі, ками – насолоди, М. посідає вище місце, виступаючи кінцевою метою релігійного досвіду та філософського пізнання.

Ю. Завгородній

МОЛЕШОТТ, Якоб (1822, Хертогенбос, Нідерланди – 1893) – нім. філософ, фізіолог. Разом із *Бюхнером* і *Фогтом* започаткував матеріалістичний напрям, що спирався на медицину та природознавство. Вивчав медицину в Гайдельберзі. Од 1847 р. – приват-доцент, викладав фізіологію в Гайдельберзькому ун-ті. У студентські роки брав участь у русі за демократичні перетворення у Німеччині. Од 1856 р. – проф. фізіології в Цюриху, в 1861 р. викладає в Турині. У 1876 р. обирається сенатором парламенту Італії. У 1879 р. переїздить до Рима і працює лікарем та проф. фізіології. Полемізує з антропологічним матеріалізмом *Фоєрбаха* з приводу наріжних питань природознавства. Матеріалізм М. знаходився у річищі філософського обстоювання потреб розвитку природничих наук у серед. XIX ст. Зміст матеріалістичного вчення М. охоплював кілька провідних тез: невіддільність матерії і сили; цілковита фізична зумовленість свідомості; принцип збереження матерії; жорсткий детермінізм. У галузі моралі й етики М. віддавав перевагу утилітаризму.

Осн. тв.: "Колообіг життя в природі" (1852); "Причини і дії у вченні про життя" (1868).

МОНАДА (грецьк. μονάζ від μονάδοζ – одиниця, неподільне) – найпростіша, неподільна єдність, першопочаток, основа явищ. Термін "М." вживається у філософських системах *Піфагора, Бруно, Кузанського*. Вчення про М. як абсолютно прості, непротяжні духовні сутності, що є універсальними першоелементами буття, є центральним у філософії *Ляйбніца*, який створив спеціальне вчення – "монадологію". У сучасній філософії поняття, близькі за змістом до М., використовуються представниками філософських напрямів, що дотримуються принципу *плюралізму*. Близькими за змістом до поняття "М." є поняття "субстанційний діяч", "особа", що позначають динамічні духовні "істоти", які становлять "живе" буття. Ці поняття вживають в ученнях *персоналізму* та *інтуїтивізму*.

МОНІЗМ (від грецьк. μόνοζ – один, єдиний) – філософський *концепт*, який визначає першість "одного", "єдиного" стосовно множинного (плюрального), різноманітного. Застосовується найчастіше у метафізиці, онтології, епістемології, соціальній філософії. Термін "М." увів в обіг *Вольф* у контексті дискусії з проблеми про співвідношення душі й тіла. Моністами він уважав тих філософів, які визнавали лише один бік цього співвідношення на противагу другому, тобто – або душу, або тіло. В історії філософії концепт М. невіддільний від *плюралізму*, але це не означає 1) що один із них завжди заперечує другий або його редукує; 2) що кожний із них не може бути самодостатнім. На рівні метафізики й онтології осмислення ситуації взаємного заперечення та несумірності М. і плюралізму притаманне філософії *Парменіда*. Виходячи із тези про тотожність буття і мислення, він стверджував, що мислення шукає в речах універсальності й тотожності, яким і є буття ("Одне", "Єдине"); чуттєвий досвід, що є мінливим, суперечливим і різноманітним, становить цілковиту видимість і, отже, небуття. У новітні часи прикладом жорсткого (редуктивного) М. є ортодоксальний *марксизм*, який усі процеси в природі, пізнанні й суспільних стосунках зводив до матеріального чинника. Найхарактернішою формою співвідношення М. і плюралізму в історії філософії є не стільки їх однозначне ("чисте") взаємовиключення (у межах однієї філософської концепції), як одночасне співіснування М. в одному аспекті та плюралізму – у другому. Так, у філософії *Спінози* М. співіснує із плюралізмом атрибутів; *Ляйбніц*, навпаки, був субстанційним плюралістом (визнавав множинність монад-субстанцій) та атрибутивним моністом (усі *монади* – це душі, тобто мають

одну природу, яка є духовною). Виявом самодостатності М. є низка філософських концепцій під об'єднавчою назвою "нейтрального М." До них, зокрема, належить концепція "чистого досвіду" *Джеймса* та опертий на неї (частково) нейтральний М. *Рассела*. Останній у своїй праці "Аналіз свідомості" виходив із тези про нейтральну "речовину" (stuff), яка конституюється у фізичні або у психічні *об'єкти*, залежно від застосування до неї, відповідно, законів фізики чи психології. Ідея нейтрального М. (але не сам термін) присутня у концепції італ. філософа Ардиго (1828 – 1920); її також обґрунтовували – нім. філософ Риль, представники "нового реалізму" (див. *Реалізм новий*).

Н. Поліщук

МОНОТЕЇЗМ (від грецьк. μόνος – єдиний, θεος – Бог) – форма вірувань і культу, що полягають у поклонінні єдиному Богу. Єдинобожжя складається зазвичай у сформованих етносів, за досить розвинутих економічних умов та активних господарських зв'язків, а також централізованої державності. Важливими чинниками становлення М. були імперська політика держав-переможниць щодо вірувань інших племен і народів, а також місіонерська діяльність жрецтва. За таких умов у стародавніх державах і склалася, приміром, віра в єдиного вавилонського Мардука, юдейського Яхве або християнську Трійцю. Тенденція до М. мала місце і в давньоукр. релігії, але була перервана запровадженням християнства. Монотеїстичні релігії утримують чимало й політеїстичних ознак, зокрема віру в ангелів, лихих демонів, пророків тощо. І все ж Бог у монотеїстичних релігіях – гносеологічно й етично вища форма надприродного. Він – вседосконала особа, в якій людина в ірраціонально-відчуженому світі шукає сенсу свого життя. З монотеїстичними релігіями пов'язані формування і розвиток богословської думки, релігійної філософії та етики.

Б. Лобовик

МОНТЕНЬ, Мішель-Ейкем де (1533, замок Монтень, в Перигорі – 1592) – франц. філософ, письменник. Навчався у Бордо і Тулузі. Служив членом місцевого парламенту та мером Бордо упродовж багатьох років. У міжконфесійних та міжцерковних стосунках виступав за улагодження суперечностей між католиками і протестантами. Найхарактернішою рисою філософських роздумів М. є *скептицизм*. Ідеї скептицизму не були викладені М. у систематизованій формі, а знайшли відбиття у численних есе, нотатках, записах у щоденнику. Зібрані воєдино, вони утворили видатний зразок філософсько-гуманістичної літератури, що пізніше здобув синтезовану назву "Досліди". Твори М. засвідчують прихильність автора до самоспостереження, споглядання мінливості психологічної натури людини; людині не личить зазіхати на роль керманича природи, позаяк, часом, навіть особистий внутрішній світ скидається на некеровану самостійну істоту. Універсалістське знання на зразок схоластичного чи аристотелізму, викладання якого панувало в ун-тах, на думку М., позбавлене особистісного сенсу, хоч і залишається для людини нормативним. Призначення людського буття – у самовдосконаленні, усвідомленні власної ролі як частки природи. М. цікавить не абстрактне знання про суще, а осягнення власного природного начала, його недоліків та переваг, безнастанної мінливості та зумовленості повсякденним досвідом. Наскрізне для філософського світобачення М. питання-девіз "Що я знаю?", застосоване до релігії, мало наслідком відповідь про неспроможність людини пізнати Бога і разом з тим – про її відкритість до сприйняття Божої милості й благодаті. Отож, через скептицизм уможливлювався шлях до віри.

Осн. тв.: "Подорожні записи" (1580 – 1581); "Нотатки". У 3 т. (1588).

МОНТЕСК'Є, Шарль Луї де (1689, замок Ла Бред, поблизу Бордо – 1755) – франц. філософ, есеїст. Був знатного походження (барон Лабреде); упродовж 20 років – голова парламенту Бордо; багато подорожував (Італія, Нідерланди, Англія). Одним із філософських підсумків його подорожніх спостережень була ідея про необхідність визнання різноманітності звичаїв, релігій, законів соціально-структурного впорядкування, географічних чинників, які зумовлюють своєрідність будь-якого народу й країни; отож і Франція не може претендувати на зверхність щодо інших країн. Гармонійне суспільство, вважав М., – це те, яке вра-

ховує усю сукупність чинників, що стосуються і власного, й усіх інших народів. Аналізуючи походження суспільства, спирався на теорію природного права; доводив, що і в первісних суспільствах існувала нерівність, а також певні регулятиви щодо норм справедливості. В оцінці різних типів суспільного правління віддавав перевагу конституційній монархії, яка, на думку М., спроможна запобігти тиранії двох типів – одноосібного деспота та маси народу; з огляду на це, високо шанував англ. конституцію як "дзеркало свободи". Вірив в існування Бога та вплив Божої благодаті на обдарування людини здатністю до вільного вибору.

Осн. тв.: "Персидські листи" (1721); "Дух законів" (1748).

МОР, Томас (1478, Лондон – 1535) – англ. державний діяч, есеїст. Освіту отримав в одній з лондонських шкіл та ун-ті Оксфорда. Член парламенту (1504), лорд-канцлер (1529). Один із близьких друзів *Еразма Роттердамського*. Поділяв його оцінку ранньохристиянської етики. Першою літературною спробою була "Історія Короля Ричарда III" (1512 – 1518), – майстерна історіографічна праця, написана лат. та англ. мовами. "Утопія" – найвідоміший твір М. Назва його походить від гри значень двох грецьк. слів: ou-topos ("неіснуюче місце") та eu-topos ("гарне місце"). В "Утопії" змальовується ідеальне місто-держава, в якому суспільні та політичні інституції керуються у своїй діяльності нормами розуму. Найвищою метою і благом життя у цьому ідеальному, з точки зору М., суспільстві є задоволення, втіха. Щоб досягнути її найвищої міри, необхідно встановити устрій комунного типу (на кшталт зображеного *Платоном*), але зі збереженням сім'ї. М. також заторкував питання державного контролю за освітою, релігійної терпимості, соціальної рівності чоловіків і жінок. Моральні орієнтації індивіда мають бути спрямовані на дотримання природних задоволень, схвальне ставлення до простоти (навіть спрощеності) у стосунках та засудження прагнення до багатства й станових переваг. До задоволень вищого ґатунку, що їх має домогтися індивід, М. також відносив шукання довічного блага, яке залежить од Божого провидіння.

Осн. тв.: "Утопія" (1516).

МОРАЛЬ (лат. moralis – моральний, від mores – звичаї) – духовно-культурний механізм регуляції поведінки особистості та соціальних груп за допомогою уявлень про належне, в яких узагальнені норми, цінності, зразки поведінки, принципи ставлення до інших індивідів та соціальних груп. Специфіка *моральної свідомості* формується за умов розкладу родоплемінного суспільства, виникнення складної системи опосередкованих зв'язків (політичних, економічних, соціальних та ін.), що прийшла на зміну безпосередньому характеру всіх стосунків людей у традиційній общині. Поява відносної свободи вибору, потреба в ситуаційній гнучкості поведінки й стосунків, відповідно до динамічних умов життя, робили чимдалі проблематичнішими збереження, культурну трансляцію і примноження досвіду безпосередньо моральнісного ставлення людини до людини, спільноти, природи, світу. В контексті критичного осмислення реальних звичаїв людей (що свідчило про руйнацію традиційних форм *моральності*) складається узагальнена система уявлень про чесноти, норми поведінки, основоположні закони колективного співіснування ("не убий", "не укради" та ін.). Ідеальна система належного водночас постає як моральнісне добро, найвища самоцінність, що протистоїть моральнісному злу в реальній людській життєдіяльності. В цьому ракурсі М. співвідноситься з духовно-ідеальними основами права, релігії, мистецтва, філософії. Часткове коригування внутрішнього світу людини, її вчинків, масової поведінкової практики відбувається в разі особистісного прийняття вимог і настанов М. та відповідних вольових зусиль щодо їх здійснення. Намагання досягти доброчесності й праведності засобами зовнішнього тиску, без достатньої внутрішньої мотивації, вступають у протиріччя з ціннісним аспектом морального самоствердження людини, породжують "легальні", а не "моральні" вчинки (*Кант*). Регулятивні можливості М. зростають у міру розширення її суб'єктного горизонту. Формування вселюдського, універсального масштабу морального світосприйняття, вихід за межі групових, етнічних, національних інтересів до обріїв людства як єдиного цілого відкриває можливості для найбільш адекватно-

го втілення суті моральності в процесі суб'єктивного творення цінностей М. Значне духовне випередження реальних можливостей життя й універсальне бачення належного ставлення до іншої людини, суспільства, природи концентрується в М. як ідеалі. Конкретно-чуттєве втілення тих чи тих сторін сукупного морального ідеалу подибуємо в *міфології*, релігійних та художніх образах. Раціонально-логічне осмислення, узагальнення і обґрунтування понять, категорій моральної свідомості відбувається в *етиці* (див. *Нормативна етика*). У цих процесах закріплюється й нагромаджується зміст моральнісного добра, тоді як у реальній життєдіяльності М. нерідко обмежується відносними, конкретно-історичними обмеженими вимогами щодо втілення можливого блага. Переважання відносного над абсолютним характерне для ідеологізованих моральних систем, хоча за певних умов подання абсолютного тут може бути досить вагомим (напр., ідеологія Просвітництва). Водночас не є гарантовано моральнісним навіть конкретно-історичний зміст узагальнених понять моральної свідомості (гідність, честь, обов'язок, справедливість), хоча в цілому такі форми оцінки і самооцінки мають непроминальне загально-культурне значення. Найбільша міра абсолютної значущості притаманна абстрактно сформульованим моральним законам і етичним принципам. Прагматичне спустошення морально-етичних ідеалів внаслідок надання переваги відносному призводить як до духовної деградації, так і до соціальної дестабілізації. Відмова ж од відносних допоміжних, компромісних рішень в світі реальних людських відносин веде до безнадійної мрійливості або змертвілого етичного ригоризму. Наявність відносно гуманних правил є кращою для соціуму як системи, ніж відсутність будь-яких. В кінці XX ст. істотне збагачення М. відбувалося шляхом осмислення й обґрунтування моральних принципів теорією справедливості, комунікативною етикою, що запроваджують в галузь моральної рефлексії дискурсивно-консенсуальні засади.

Т. Аболіна, І. Надольний

МОРАЛЬНА САМОСВІДОМІСТЬ – моральне усвідомлення людиною самої себе як особистості і свого місця в суспільстві. Людина – єдина істота, яка чітко усвідомлює власне існування. Маючи таку здатність, як самосвідомість, вона віднаходить своє "Я", котре стає центром її життєвого світу в цілому; зрештою, вона досягає розуміння, що це "Я" є іншим, ніж уся навколишня природа. Осібність переживання своєї "іншості" вимагає соціокультурного об'єднання з іншими людьми, отже, веде до спілкування, або ширше – *комунікації*. Самосвідомі людські індивіди не можуть жити поза спілкою з іншими людьми – ні практично, ані духовно. Універсальним засобом розвитку самосвідомості і спілкування виступає *мораль*. Мораль майже завжди пов'язана з елементами самообмеження в ім'я інтересів інших людей. Починаючи від доби Античності, мораль усвідомлювалася як спосіб панування людини над собою, як покажчик того, наскільки людина є відповідальною за себе, за свої вчинки. Вихід людини на рівень відповідальності завжди пов'язаний з розвитком М.с. М.с. має емоційно-чуттєвий і раціональний рівні. Емоційно-чуттєве начало пов'язане з природністю індивіда, його вітальною силою, здатністю утверджувати себе як одиничну істоту; воно завжди суб'єктивне, пристрасне, вибіркове. Раціональний рівень втілює здатність людини до вірних, об'єктивних, виважених суджень про світ, включає переконання, котрі виражаються в поняттях гідності і честі, обов'язку і совісті. Під впливом раціонального начала М.с. відбувається розвиток моральних почуттів честі, гідності, обов'язку, совісті і т.д. Отже, М.с. – специфічна форма *моральної свідомості*, котра не просто обернена на людину як її носія, а виступає саморегулятивним чинником, самооцінювальним інструментом людського існування.

О. Левицька

МОРАЛЬНА СВІДОМІСТЬ – духовна сторона *моралі*; людська свідомість в її спрямованості на осмислення і розв'язання моральних проблем. У взаємодії з моральною діяльністю і моральними стосунками утворює мораль як системну цілісність. Разом з тим у межах моралі М.с. становить підсистему зі своєю внутрішньою структурою, котра забезпечує поєднання двох притаманних їй фун-

кціональних властивостей – імперативності (здатності чинити відповідно до приписів) і оцінювальності (здатності співвідносити те чи інше явище з певними моральними цінностями). Відповідно у змісті М.с. розрізнюють, з одного боку, норми і принципи, з іншого – моральні мотиви, ціннісні орієнтації, етичні цінності. Моральні приписи і моральні оцінки різного рівня не тільки не заперечують, а доповнюють одне одне. Найповніше поєднання усіх цих сторін здійснюється в категоріях М.с., що постають основними елементами її смислової вибудови. До них належать: *добро* і *зло*, *обов'язок*, *відповідальність*, *справедливість*, сенс життя, *щастя*. Розрізнюють чуттєвий і раціональний рівні функціювання М.с. У першому випадку йдеться про моральні почуття, у другому – про моральні судження, етичні концепції і теорії. Смисловим стрижнем М.с. є ідея добра, що тяжіє до конкретизації в моральному ідеалі – образі моральної досконалості. Суб'єктом М.с. може бути як окремий індивід, так і група, спільнота, суспільство в цілому.

В. Нестеренко

МОРАЛЬНИЙ ВИБІР – акт волевизначення суб'єкта на основі надання переваги певній системі морально-значущих цінностей; самостійно прийняте моральне рішення, яке знаходить реалізацію в цілісній лінії поведінки або в окремих вчинках. М.в. може стосуватися як морального змісту конкретних засобів досягнення певної загальної мети, так і самої цієї мети; як інструментальних цінностей, так і самоцінностей, що визначають граничні перспективи людської діяльності. Будь-який практичний вибір може отримувати моральне значення тією мірою, якою він зачіпає інтереси інших людей або загальні принципи життєставлення даної особистості. Зрештою, оскільки вибір конкретних шляхів дії і способів життєдіяльності неминуче постає у певному аспекті самоформування людини як морального суб'єкта, проблематика М.в. є невід'ємною від практичного ставлення до світу загалом. Необхідними передумовами М.в. є: а) наявність альтернативних варіантів вибору; при цьому важливою є не лише їх множинність, а й реальна присутність у людському досвіді. Якщо творча інтенція орієнтує на долання меж наявної ситуації і прорив до нових обріїв буття, то М.в., навпаки, вимагає адекватного входження в ситуацію і визначення у ній своєї позиції; йому притаманний пафос причетності; б) свобода суб'єкта, що обирає, стосовно конкретних предметів вибору, а також підстав, які цей вибір безпосередньо обумовлюють. В даному розумінні сама можливість М.в. на будь-якому рівні засвідчує основоположну свободу волі людини, а отже, її здатність і покликаність до вибору самої себе, що і є граничною екзистенційною формою М.в. Проаналізований *К'єркегором*, а згодом *Сартром* та іншими філософами-екзистенціалістами "вибір себе" поєднує утвердження особистісної унікальності з визнанням цілісної відповідальності "Я" за всю повноту присутності у світі, всю сукупність стосунків і дій, які можуть бути інтерпретовані як конкретні вияви М.в. У сучасній комунікативній філософії та етиці гостро стоїть проблема поєднання М.в. з дискурсом стосовно його принципових засад. Іще *Аристотель*, вказуючи на те, що в практичній галузі все може бути "і так і інакше", виводив звідси потребу в особливій чесноті практичної розсудливості, яка й визначає правильні рішення людини. У філософсько-етичній думці XIX – XX ст. волюнтаристська складова вибору тривалий час домінувала над раціонально-комунікативним осмисленням останнього (див. *Децизіонізм*). Проте сама множинність несумісних ціннісних засад, взірців поведінки, способів аргументації, одночасно представлених у досвіді і свідомості сучасної людини, динамічна зміна нетрадиційних ситуацій, у яких належить приймати відповідальні рішення, – все це апелює не лише до вольової здатності М.в., але й, передусім, до його раціонально-дискурсивної культури, закоріненої у практиці спілкування, у сумлінні й розсудливості представників конкретних людських спільнот.

В. Малахов

МОРАЛЬНІСТЬ – буттєвий корелят *моралі*, що визначає спосіб, рівень і межі впливу її норм на реальне людське життя. Розрізняють два конкретніших значення терміна "М." 1) Якісна характеристика певної системи соціальних або міжособистісних стосунків під кутом ре-

алізації в них настанов і цінностей моралі. В цьому сенсі розрізнення моралі й М. встановив і обґрунтував *Гегель*. У "Філософії права" (1821), вибудовуючи тріаду етапів розвитку об'єктивного духу, Гегель першим (як тезу) наводить право, що постає чистою об'єктивністю, наявним буттям свободи "у зовнішньому". Мораль (антитеза) – суб'єктивна свідомість індивіда, яка базується на свободі волі й охоплює його переконання, мотиви поведінки, мету і наміри. Дійсна свобода досягається через синтез права й моралі – в М. У філософії зміст поняття М. визначається подвійним чином. По-перше, це звичай як стійка форма поведінки, що є історичним попередником моралі; по-друге, опосередковані мораллю конкретні обов'язки перед державою, соціальним станом, сім'єю. Представники сучасної етики, звертаючись до гегелівського поняття М., або "субстанційної М.", зазвичай акцентують увагу на моменті зв'язку з історично-конкретними формами людського співжиття, що обумовлюють специфічний, особливий характер моральних зобов'язань і орієнтацій індивідів. Антитезою М. в такому разі постає т. зв. макроетика, або універсалістська мораль (*Апель, Габермас* та ін.). 2) Сфера внутрішнього, душевно-духовного самовизначення і ціннісної орієнтації людської особистості за межами належного – безальтернативно визначеного нормами і приписами моралі. Коли предметом уваги виявляються пошуки і рішення окремих людей, спрямованість їх переживань, що не передбачає однозначних оцінок, то йдеться не про мораль, а саме про М. Розвиток моральної культури передбачає відкритий обопільний процес взаємозбагачення моралі й М. в обох зазначених конкретних виявах останньої. Розрив між мораллю й М. засвідчує кризовий стан суспільства; разом з тим, перетворення живої, дієвої М. на простий зліпок з наявної системи моральних норм позбавило б людину здатності засвоювати історичний і соціальний досвід, творити нові форми морального спілкування.

В. Малахов

МОРГАН, Льюїс Генрі (1818, Нью-Йорк – 1881) – амер. вчений, етнолог, історик первісного суспільства. В 1840 р. М. вступив до коледжу, де протягом чотирьох років вивчав право. У цьому ж, 1840 р., М. заснував літературне тов-во "Великий орден ірокезів", що ставило за мету вивчення історії і культури індіанців, а також надання їм матеріальної і гуманітарної допомоги. Результати досліджень М. у цій галузі були покладені в основу його першої фундаментальної праці "Ліга ірокезів" (1851). Вивчаючи побут амер. індіанців, М. зібрав великий фактичний матеріал з історії первісного суспільства, який узагальнив у своїй основній праці "Стародавнє суспільство, або дослідження ліній людського прогресу від дикості через варварство до цивілізації" (1877), в якій обґрунтовує історичні щаблі й форми розвитку сім'ї. Написання *Енгельсом* однієї із своїх чільних праць "Походження сім'ї, приватної власності і держави" багато в чому завдячує науковим здобуткам М. Ядром вчення М. є обґрунтована ним теорія про єдиний шлях розвитку людського суспільства та про роль родової організації як універсальної історичної основи первісного суспільства. М. одним із перших в науці довів, що сім'я є історичним явищем, яке змінюється разом з розвитком суспільства.

Осн. тв.: "Ліга ірокезів" (1851); "Стародавнє суспільство" (1877).

МОРОЗ, Олексій Якович (1931, с. Яруга Хмельницької обл.) – укр. філософ. Закінчив фізико-математичний ф-т Чернівецького ун-ту (1955). Канд. філософських наук (1970). Ст. наук. співр. Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ (1972). Головний напрям діяльності – філософія науки, зокрема філософські проблеми кібернетики, інформатики, штучного інтелекту, деякі аспекти інформаційної цивілізації.

Осн. тв.: "Логіко-гносеологічний аналіз принципів кібернетичного моделювання" (1972); "Кібернетика в системі сучасного наукового знання" (1988); "Епістемологічний аналіз когнітивного підходу до проблеми штучного інтелекту" (1995).

МОРРИС, Чарльз Вільям (1901, Денвер – 1979) – амер. філософ; фахівець у галузі семіотики. Закінчив Чиказький ун-т. У 1931 – 1947 рр. – проф. цього ун-ту. За своїми поглядами – послідовник класичного *прагматизму*; підтримував ідеї

логічного позитивізму, у *психології* – біхевіоризму. Упродовж усього життя особливу увагу приділяв поєднанню здобутків амер. прагматизму (теорії Пірса, *Міда*) з логічним позитивізмом. Найвідоміша праця М. "Основи теорії знаків" (1938), у якій *семіотика* розглядалась як загальна теорія знаків та знакових процесів. Структура знакового процесу (семіозису), за М., складається із чотирьох компонентів: знакового засобу, десигнату, інтерпретатора та інтерпретанти. Семіозис можна охарактеризувати як з точки зору його вимірів (синтаксичного, семантичного, прагматичного), так і рівнів. М. розрізняв дескриптивну і чисту семіотику. У рамках першої і другої він виділяв три основних підрозділи: синтактику, семантику і прагматику. У чистій семіотиці намагався створити *метамову*, за допомогою якої можливо було б розглядати будь-які знакові ситуації. Семіотика, за М., – це наука, у рамках якої цілком вірогідним є вирішення питання щодо об'єднання різних наукових дисциплін. Саме виникнення семіотики є кроком до уніфікації наук, пов'язаних повністю або частково зі знаками. На думку М., *логіку*, математику, лінгвістику, *естетику* можна цілком включити до семіотики. Під семіотичну компетенцію потрапляють також епістемологічні і методологічні проблеми (щодо інших наукових дисциплін, то це можливо зробити лише частково). Ідеї М. значно вплинули як на амер. філософію, так і на дослідження у галузі семіотики у різних країнах світу.

Осн. тв.: "Шість теорій свідомості" (1932); "Прагматизм і криза демократії" (1934); "Логічний позитивізм, прагматизм і науковий емпіризм" (1937); "Основи теорії знаків" (1938); "Знаки, мова і поведінка" (1946); "Мова цінностей" (1957); "Позначення і значення" (1964).

МО ЦЗИ (468, або 478, 480 та ін., царство Лу – 376, або 403, 395, 392 та ін. до н.е.) – стародавньокит. мислитель, політичний діяч, засновник *моїзму* (мо цзя). Вивчав конфуціанські ідеї, але відійшов від них і пізніше різко критикував. Створив власну концепцію, багато у чому протилежну конфуціанській. Погляди М.-Ц. викладені в книзі "Мо-цзи" ("Трактат учителя Мо"), яка являла собою результат колективної праці моїстів протягом декількох століть. М.-Ц. виходив із критики політичних і соціальних відносин, що склалися в сучасному йому суспільстві. Головною причиною "безладу в Піднебесній" вважав відсутність у людей поваги, любові один до одного. Наслідком цього є те, що кожний здійснює вчинки, виходячи із власних бажань та вигоди. М.-Ц. розрізняв "загальну" та "окрему" любов: "окрема", або корислива, любов є великим злом для Піднебесної; тільки в "загальній" любові знаходиться істина. Еталоном "загальної любові" М.-Ц. вважав Небо, бо воно "велике і безкорисливе", "не розділяє малих та великих", "годує всіх". Основне завдання людини – виконувати бажання Неба: "Небо бажає, щоб люди допомагали один одному". Поняттю "Небо" надається теїстичне значення: воно – критерій розмежування добра і зла, все бачить і чує, знає вчинки всіх людей та неодмінно карає тих, які "порушують його волю". У політичних поглядах М.-Ц. центральною є думка про залучення до справ правління державою "доброчесних" людей. При цьому він обстоює тезу "шанування талантів", згідно з якою "мудрі люди" повинні висуватися на високі посади, незалежно від їхнього походження. Пропонуючи дотримуватися "економії у витратах", зокрема "економії при похованнях", критикував конфуціанців за їхню ритуалізацію життя, яка потребує великих витрат за рахунок добробуту народу. Антиконфуціанський характер мають і висловлювання М.-Ц. "проти долі", сенс яких у запереченні напередвизначення в житті людини, адже людина сама є творцем своєї долі; наполегливою працею вона сама повинна досягти удачі, не роблячи при цьому зла іншому. Вчення М.-Ц. мало великий вплив у Китаї в IV – III ст. до н.е.

МУДРІСТЬ – позатеоретична форма філософського відношення до дійсності, яка не вичерпується пізнанням *істини*, а потребує "життя в істині". М. визначається як досвідченість, що характеризується етичною духовністю, причетністю до вищих життєвих цінностей. М. є результатом використання пізнавальних та інтелектуальних зусиль людини в їх органічному зв'язку із потребами реальної життєдіяльності. М. – різновид практично орієнтованої свідомості, яка

підпорядкована завданням засвоєння норм та правил "праведного" життя. Генетично М. сягає синкретичної форми досвіду особи. На рівні філософії проблема М. використовувалась у концепції "*софійності*" світу, згідно з якою творча смислонаповненість буття, його краса та довершеність визначаються причетністю до М. універсальної сили, що нібито керує світом. В раціональному розумінні М. є архаїчною формою духовно-практичного освоєння світу. Деякі функції М., що пов'язані з інтеграцією способу буття зі способом думок, використовуються в новому контексті філософською антропологією.

С. Кримський

МУНЬЄ, Еммануель (1905, Гренобль – 1950) – франц. філософ, засновник франц. *персоналізму.* Закінчив ун-т у Греноблі, після захисту дис. в Сорбонні викладав філософію в колежах Франції та Бельгії (1933 – 1939). У 1932 р. разом з Лакруа заснував персоналістський ж. "Дух". У центрі вчення М. – поняття "особистості", яке протиставляється ізольованому і самодостатньому індивіду. Згідно з М., особистість – це вища духовна сутність, що перебуває в постійному самоздійсненні, самореалізації в напрямі до трансцендентного. Особливе місце в концепції М. займає соціальна тематика, оскільки розвиток особистості залежить також від трансформації суспільства, яке має забезпечити належні умови для її самореалізації. Називаючи свою програму "революційною", М. закликав до здійснення "персоналістської і общинної революції". Він вважав *капіталізм* з його приватновласницькою орієнтацією, відчуженням людей і боротьбою між ними результатом неправильного розуміння людини філософами доби *Відродження.* Їхній концепції "індивідуалістичного гуманізму" М. протиставляє новий гуманізм, в якому мають враховуватися усі "виміри особистості", зокрема і насамперед – її зв'язок з іншими людьми. В програму "персоналістської і общинної революції" входили: "соціалізація" основних галузей виробництва, піднесення особистості працівника, примат праці над капіталом, знищення класів. Виступаючи з критикою капіталізму, М. водночас вимагав подолання *марксизму* з його вченням про класову боротьбу і соціалістичною революцією. "Персоналістська революція" є духовною і передбачає не боротьбу класів і не масовий соціальний рух, а глибоке моральне відродження людей, в результаті якого через духовне оновлення окремих особистостей відбудеться становлення нової цивілізації.

Осн. тв.: "Персоналістська і общинна революція" (1934); "Маніфест персоналізму" (1936); "Умови свободи" (1946); "Що таке персоналізм?" (1946); "Вступ до екзистенціалізмів" (1947); "Персоналізм" (1950).

МУР, Джордж Едвард (1873, Лондон – 1958) – англ. філософ. Засновник течії неореалізму – як продовження шотл. філософії здорового глузду. У 1925 – 1939 рр. – проф. філософії у Тринітському коледжі, у 1921 – 1947 рр. – редактор ж. "Mind". Самобутність його філософського підходу полягає у тому, що він вважав визнання існування зовнішнього світу на рівні повсякденного мислення і мовлення цілком виправданим. Заперечення філософами-ідеалістами цього загальноприйнятого погляду ґрунтується на ототожненні сприймання об'єкта з самим об'єктом (мислення про буття – з самим буттям). Але в даному разі – це не повернення до наївного реалізму, яке б нехтувало критикою такого реалізму з боку суб'єктивних ідеалістів чи *Канта*, а його оновлена версія. М. вважав, що причиною заперечення існування зовнішнього світу є хибний аналіз значень висловів, тобто плутанина в аналізі значень. На рівні повсякденного мислення і мовлення визнання існування зовнішнього світу не веде до непорозумінь і цілком задовольняє практичні потреби. Фактично такий підхід вів до заперечення тези про недосконалість повсякденної мови і, зрештою, до пізнішого виправдання повсякденної мови *Вітгенштайном* та до його ідеї про різні "мовні ігри" з властивими їм критеріями смислу. Але сам М. не вважав свою версію неореалізму достатньо обґрунтованою. Він запропонував об'єктивне розуміння етики на противагу суб'єктивістським концепціям. Вважав, що популярні визначення добра в психологічних, соціологічних, економічних термінах тощо є наслідком плутанини у процедурі визначення. М. тримався думки, що поняття добра є простою сутністю, яку не можна розкласти чи

звести до якоїсь іншої сутності, тобто визначити добро через щось інше.

Осн. тв.: "Основи етики" (1903); "Етика" (1912); "Деякі основні проблеми філософії" (1953); "Філософські статті" (1959).

НАГЕЛЬ, Ернест (1901, Чехословаччина – 1985) – амер. філософ. Освіту здобув у Колумбійському ун-ті, де від 1931 р. обіймав посаду проф. Зазнав впливу інструменталізму *Дьюї* та, здебільшого, *неопозитивізму*. Над своєю першою працею з логіки та проблем наукового методу працював разом з *Когеном*. Сфера наукових та філософських інтересів Н. – логіка і філософія науки. Н. стояв на позиціях *натуралізму*, під яким розумів концептуальний підхід, що базувався на наступних засадах: у світі існують лише *об'єкти* або події у просторово-часовому вимірі; будь-яка серія подій кореспондує із певною математичною функцією і детермінується закономірними зв'язками; процеси у фізиці і квантовій механіці, як і в класичній механіці, також є причинно обумовленими; не існує трансцендентальних сутностей, які могли б впливати на світоустрій; психічні процеси є виявом певним чином організованої живої речовини; немає підстав вважати, що пояснення історичних подій і процесів чимось відрізняються від тих, які допустимі у природничих науках. Втім, незважаючи на жорстку послідовність у дотриманні позицій "натуралізму", Н. не був матеріалістом у редукціоністському сенсі, що виявилося у визнанні ним реальності й соціальної дієвості поезії, усіх різновидів цінностей, насамперед естетичних.

Осн.тв.: "Вступ до логіки і наукового методу", у співавт. (1934); "Принципи теорії ймовірностей" (1939); "Логіка без метафізики" (1956); "Структура науки" (1961).

НАДІЯ – екзистенціал випереджування, сподівання бажаного й очікуваного на підставі особистісного досвіду, віри і знань людини. На відміну від мрії, Н. орієнтована на здійснення бажаного й очікуваного, хоча й припускає можливість їх нереалізації. Предмет Н. переживається цілісно, без властивих прогнозуванню аналізу і калькуляції. Н. може поділятися членами соціальних груп, спільнот, об'єднаних життєвими інтересами, потребами й сподіваннями. Зміст Н. завжди має як особистісний, так і культурно-історичний вимір. В релігійному світогляді християнства Н. є однією з трьох головних чеснот (поряд з *вірою, любов'ю*). У XX ст. оригінальну філософію Н. запропонував нім. філософ Блох у праці "Принцип надії" (т. 1 – 3, 1954 – 1959). Н. в концепції Блоха – це універсальне ставлення людини до світу, що звільняє її від усіх інституціональних форм і веде до царства свободи як здійснення утопічного ідеалу досконалого світу. В укр. філософії 60 – 80-х рр. XX ст. розуміння Н. як форми світоглядного осягнення світу розроблялося київською світоглядною школою (*Шинкарук*).

Є. Мулярчук

НАДЛЮДИНА – людина, яка в духовному і фізичному відношенні виходить за межі людського. Уявлення про Н. укорінені в міфах про "напівбогів" та "героїв". В Античності ідея Н. використовувалася не тільки для опису буття правителя, а й мудреця (стоїки). В епоху *Відродження* Н. починає розглядатися як *геній* – людина, що має надзвичайні креативні можливості (романське Відродження), і пророк – людина, що глибинно поєднана з трансцендентним своєю вірою (германське Відродження). Ці тенденції розвиваються у *Гердера, Гете, нім. класичній філософії, романтизмі*. Поняття Н. стає центральним у філософії *Ніцше*, який трактує Н. як наступну за людиною еволюційну форму. З точки зору Ніцше, сенс людського життя і людства – у переході до Н. Ніцше відмовляє людині у самодостатності: "Людина є канат, що натягнутий між звіром та Н." Для Ніцше Н. – не просто геній чи пророк, вона поєднує геніальне з героїчним, *аполлонівське* з *діонісійським*. При цьому Н. Ніцше абсолютно вільна як від будь-яких релігійних зобов'язань перед Богом, так і від соціальних та моральних зобов'язань перед людьми. В християнській культурі ідеї ніцшеанської Н. протистоїть ідея Боголюдини, яка в найбільш послідовній формі була виражена у філософських концепціях *Соловйова* та *Бердяєва*.

Н. Хамітов

НАДОЛЬНИЙ, Іван Федотович (1936, с.Ступник Вінницької обл.) – укр. філо-

соф. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1960). Докт. філософських наук (1973), проф. (1977), акад. Української академії політичних наук (1994) та Академії наук вищої школи України (1995). Од 1996 р. – проф. кафедри філософії і методології державного управління Української академії державного управління при Президентові України, декан заочного ф-ту. Опублікував 205 наукових праць. Фахівець в галузі соціальної філософії, етики, політології.

Осн. тв.: "Соціалізм і особистість" (1976); "Проблеми методології наукового пізнання і соціальної практики" (1980); "Методологічні аспекти суспільного пізнання" (1982); "Філософія: Навчальний посібник" (1997).

НАДОЛЬНИЙ, Микола Іванович (1962, Київ) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1984). Канд. філософських наук. Нині – ст. наук. співр. Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Фахівець у галузі соціальної філософії, філософії історії, політології. Коло наукових інтересів охоплює проблематику детермінант людської життєдіяльності, культури, філософсько-історичних аспектів духовності, політики, становлення громадянського суспільства. Автор понад 40 наукових праць.

Осн. тв.: "Суспільні закони та їх дія" (1995); "Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник", у співавт. (1997); "Цивілізація та історія" (1999) та ін.

НАДПРИРОДНЕ – у світському релігієзнавстві категорія, що виражає всезагальне і найбільш істотне в предметах релігійної віри – образах і уявленнях релігійної свідомості. Н. – гносеологічна ознака образів богів, духів, душ тощо, а також сакральних зв'язків і властивостей реальних предметів і явищ. У релігії Н. є тим, у що вірують і що явлене у культовій практиці, що є уособлюваним та наділеним рисами субстанційності; Н. справляє визначальний вплив на людину і природу. В категорії Н. виражені прикметні ознаки не лише релігійних образів та уявлень, а й загальні визначеності стихійних буттєвих станів людини, що характеризують її і з онтологічного боку. Уявлення про Н. виникають і складаються як фантастичне відображення і морально-психологічне виповнення невільних станів людського існування – процесу, за якого ілюзорне і реалістичне можуть бути включені в єдиний план мислительно-фантазійної і практичної діяльності. Відомо три основних історичних типи уявлень про Н.: чуттєво-надчуттєвий, демоністичний і теїстичний. Для першого, найдавнішого, типу характерні уявлення про зрощеність Н. з тілесним, його індивідуальність, зооморфність, обмеженість сфери впливу та притаманність йому орудної функції; для другого – уявлення про безплотність предмета віри – духа, розширення сфер його впливу, про можливість його переселення і перевтілення; для третього – уявлення про надприродне як довершену й абсолютну особу з іманентною їй деміургічною функцією розпорядника і творця природних і суспільних явищ.

Б. Лобовик

НАЛЕЖНЕ – категорія практичної філософії й етики, що позначає ідеальний стан буття, протиставлений безпосередньо сущому як його взірець і мета. В етиці Н. конкретизується у категорії морального *обов'язку*. На основі конститутивного для етики протиставлення Н. і сущого розгортається вся етична проблематика (прикладами крайніх позицій є теорія морального почуття *Г'юма* (дескриптивна етика) та вчення *Канта* про категоричний імператив (*деонтологічна етика*).

НАЛИВАЙКО, Дем'ян (Д а м і а н) (? – 1627) – діяч Острозького культурно-освітнього осередку, брат Северина Наливайка, активний учасник Берестейського собору 1596 р. Вчився в Острозі, згодом сам був учителем в Острозькій колегії, очолював друкарню в Дермані. Йому належать: збірка афоризмів і моральних сентенцій (вибраних насамперед з Біблії та творів патристики) під назвою "Лекціи словенскіе Златоустого от бесъд евангельскыхъ отъ нерея Наливайка выбрание", виданий 1607 р. в Дермані; твір "Лъкарство на оспалый умыслъ чоловъчий", що є перекладом на староукр. мову листа Іоанна Златоуста до ченця Феодора і містить також його передмову і вірші. Н. репрезентує в укр. культурі кін. XVI –

поч. XVII ст. течію ренесансного гуманізму, яка витворилася на ґрунті органічного поєднання елементів візантійсько-руської і західної інтелектуальних традицій і відзначалася більшою акцентуалізацією духовного оновлення людини через пізнання нею своєї внутрішньої божественної сутності та самовдосконалення, усвідомленням, з одного боку, необхідності гармонійного розвитку людини, а з другого – переважною увагою до розвитку інтуїтивного, духовного розуму з властивою останньому здатністю до інтелектуального бачення, націленістю на захист віри предків та пошуки шляхів самоутвердження укр. народу. У вірші "Прозьба чительникови о часъ", вміщеному у творі "Лъкарство на оспалый умыслъ чоловъчий" Н., осмислюючи проблему швидкоплинності людського віку в руслі ідей ренесансного гуманізму, акцентує необхідність розумного наповнення життя, потребу інтенсивної, корисної праці. Спричинився також до розвитку в Україні афористичного типу філософського знання.

НАПЕРЕДВИЗНАЧЕНА ГАРМОНІЯ – поняття, введене у філософський обіг *Ляйбніцем* з метою обґрунтування взаємозв'язку і узгодженості між *монадами* – субстанційними елементами світу. За Ляйбніцем, монади як нематеріальні, наділені свідомістю активні сили не можуть фізично взаємодіяти одна з одною. Це спричиняє певні труднощі пояснення взаємодії двох тіл, зокрема, їх зіткнення у динаміці. Ляйбніц цю проблему вирішує за допомогою Н.г., яка привнесена у світ Богом, щоб узгодити між собою зміни в одній монаді із змінами в іншій та обумовити розвиток всіх речей у світі за єдиним планом. Кожну монаду Ляйбніц уподібнив годиннику, який таким чином заведений Творцем, що відображає *Всесвіт* і змінюється одночасно зі змінами у всьому Всесвіті. Принцип Н.г. покладений в основу пояснення не тільки узгодженості між окремими монадами, а й між сутністю і явищем, душею і тілом. На думку Ляйбніца, Н.г. є одним із доказів існування Бога, який при цьому виступає в ролі універсального проектувальника Всесвіту як скоординованої поміж собою нескінченної множинності монад. В релігійно-ідеалістичній формі теорія Н.г. містить такі важливі філософські ідеї, як єдність Всесвіту, загальний зв'язок усіх речей, зокрема, одиничного з загальним, телеологічний характер природних процесів тощо.

Л. Озадовська

НАРОДНИЦТВО – суспільно-політична течія, політична філософія та ідеологія. Виникло у 60-ті рр. XIX ст. в Росії й існувало, зазнаючи періодично внутрішніх трансформацій, до часів революції 1917 р. та громадянської війни в Росії. Н. належить до широко розгалуженої сім'ї ідеологічних течій, які являли собою реакцію на капіталістичну модернізацію традиційних аграрних суспільств. У витоків рос. Н. стояли *Герцен* і Чернишевський. Н. не утворювало цілісної течії у філософському відношенні, але назагал репрезентувало ідеалістичний, суб'єктивістський (почасти навіть волюнтаристський) погляд на історичний процес. Важливими постатями в ідейному Н. були Лавров (започаткував пропагандистський напрям у Н.), *Бакунін* (бунтарський напрям), Ткачов (змовницький напрям). Вагому роль у становленні народницької соціологічної думки відіграли Берві-Флеровський (автор дослідження "Становище робітничого класу в Росії") і *Михайловський* (основоположник "суб'єктивного методу" в соціології). Політичні орієнтири Н. охоплювали широкий спектр – від радикального *революціонаризму* (обґрунтування можливості і необхідності селянської революції, створення доктрини індивідуального терору) до цілком ліберальних позицій (вимоги щодо конституційних реформ, свободи слова, друку тощо). Головним носієм і соціальним стрижнем Н. була різночинна інтелігенція, яка виробила специфічний етос служіння народові (з метою віддати йому "історичний борг" за століття поневірянь, страждань і знущань з боку "освічених станів"). Теоретики Н. вбачали у селянській общині запоруку можливого некапіталістичного шляху розвитку, соціальну перепону пролетаризації і зубожінню селянства, яке становило переважну більшість населення Росії. Доктринальну основу соціальної філософії Н. складав демократизм і народоцентризм. Саме народ був першопочатковою і кінцевою соціально-культурною категорією для теоре-

тиків Н. Творчий доробок визначних селянознавців XX ст. (дослідження Чаянова, Кондратьєва та ін.) переконливо довів, що трудове селянське господарство може виступати життєспроможною клітиною нормального суспільного розвитку (що і підтвердив розвиток багатьох країн). Згідно з "теорією диференціальних оптимумів" Чаянова, дрібне селянське господарство у багатьох відношеннях є більш оптимальним і життєспроможним у порівнянні з великим. Критики Н. (зокрема, марксисти) спрощено тлумачили пролетаризацію селянства як позитивний процес, вбачаючи в ньому тенденцію до визрівання соціальної бази соціалістичної революції. Вони не брали до уваги того, що прискорена пролетаризація за часів пореформеної Росії була тотожною маргіналізації і люмпенізації; правота Н. підтвердилася драматичним досвідом історії. Доктринальним схемам Н. був також притаманний волюнтаризм, уявлення про можливість вирішального впливу історичних осіб на хід історичного процесу. Укр. Н. мало низку специфічних особливостей; насамперед, це культ козацтва та укр. слов'янофільство, що згодом трансформувалося в укр. народолюбство (укр. різновид Н.). Укр. Н. вирізняло також поєднання народної (народоцентризм) і національної ідей, прискіплива увага до національно-культурних завдань. Ідейні провідники укр. Н. – *Драгоманов, Подолинський, Антонович* – розглядали перспективи втілення соціалістичних ідеалів з позицій еволюціонізму і поступовості. Укр. народолюбці сповідували повне неприйняття будь-якого терору. Н. не є суто рос. або укр. феноменом. У певному аспекті його можна вважати інваріантним ідеологічним явищем консервативного типу, спрямованим на збереження селянського стану як основи історично конкретної національної ідентичності, на створення перепон модернізаторським руйнаціям, що супроводжують капіталістичний поступ.

В. Заблоцький

НАСИЛЬСТВА ТЕОРІЇ – соціально-філософські, антропологічні, психологічні та інші теорії, які приписують *насильству* вирішальну роль в історії та міжлюдських стосунках. Різні Н.т. вибудовують систему теоретичної аргументації щодо проблеми насильства, спираючись на той чи інший чільний принцип, незрідка протиставляючи (або не враховуючи) його усім іншим. Так, *марксизм*, наголошуючи на соціально-класовій природі суспільних відносин (зокрема, на відчуженні й експлуатації за умов капіталізму), не тільки виправдовував насильство, а й ігнорував на теоретичному рівні глибинні витоки агресивної поведінки людини – біологічні, антропологічні, психологічні. Ця проблематика отримала висвітлення в соціал-дарвіністській та фройдистській Н.т., в основу яких було покладено принцип біологізації і психологізації соціальних явищ і процесів, що призводило до абсолютизації закономірностей тваринного світу та поширення їх на суспільне життя. Соціал-дарвіністський напрям, який посідав вагоме місце в соціально-філософській думці друг. пол. XIX ст. спирався на ідеї Дарвіна про "природний відбір" та "боротьбу за існування", переносячи їх на сферу соціальних відносин. Теоретичним наслідком такого підходу був висновок про те, що агресивна поведінка людей вкорінена у вроджених інстинктах, які споконвічно притаманні людській природі. Виходячи з тези, що суспільне життя визначається біологічною природою людини, соціал-дарвіністи створили універсальну модель еволюційного процесу, застосувавши її до суспільства. У досить послідовному і концентрованому вигляді сукупність цих ідей знайшла втілення в соціальній *етології*, представники якої різнобічно обґрунтували ідею біогенетичної детермінованості соціального насильства (Лоренц, Ардрі, Тинберген, Скотт, Моррис, Томсон, Елланд). Вихідною тезою етологічного підходу до насильства є твердження, що головна причина агресивної поведінки людей і основне джерело всіх форм насильства коріняться в генетичній недосконалості і непристосованості людства як біологічного виду. Відношення до насильства в історії соціально-філософської і політичної думки було неоднозначним – від його абсолютизації (Гумплович) та перебільшення ролі насильства в соціально-економічних стосунках (марксизм) до цілковитої відмови від нього (див. *Ненасильство*).

Є. Петров

НАСИЛЬСТВО – застосування сили або загроза її застосування. В найширшому смисловому контексті, сила – це вияв свавілля та його здійснення відповідно до намірів певного суб'єкта. З огляду на це, Н. є обмеженням, аж до зведення нанівець, можливостей вільної життєдіяльності індивідів та людських спільнот. Н. включає нав'язування у той чи інший спосіб суб'єктам неадекватних їхній природі умов життєдіяльності; зазнавати Н. означає втрачати свободу. Відповідно до характеру здійснення і форм вияву розрізняють Н. пряме, або інституційне, фізичне, психологічне, інтелектуальне (нав'язування думки), мовне (ненормативна лексика), символічне (у деяких обрядах чи творах мистецтва). За смисловим навантаженням вирізняють Н.: а) ігрове, б) реактивне, в) функціональне, г) фрустраційне, д) компенсаторне. Центральною щодо Н. є проблема його виправданості. В різних культурах побутують, відповідно, різноманітні уявлення про припустимість Н. (в сім'ї, побуті, в соціальному житті, у ставленні до природи) та міру його належного застосування. Специфічною в цьому плані є роль держави, яка "володіє монополією на легітимне Н." (*Вебер*); проте деякі дослідники заперечують сутнісний характер зв'язку державної влади з принципом Н. (*Арендт*). Практика масового Н. в XX ст. переконливо свідчить, що Н. є способом руйнації людини – і як суб'єкта насильницьких дій, і як їхньої жертви.

В. Нестеренко

НАСТУПНІСТЬ У КУЛЬТУРІ – зв'язок між різними щаблями розвитку культури, що полягає у збереженні окремих елементів або характеристик цілого у процесі переходу до нового стану. Проблема Н. у к. притаманна переважно західному культурному просторові, де ставлення до культурної спадщини коливається від традиціоналізму до *нігілізму* через увесь спектр можливих градацій. Для східних культур характерне синхронне співіснування сучасності й традицій, які постійно реактуалізуються в цих культурах. У межах західної типології культур крайнощі континуального (наскрізного) і дискретного (замкненого, циклічного) підходів долає філософія *Гегеля*, згідно з якою Н. у к. забезпечується завдяки закону "заперечення заперечень" (Античність – Середньовіччя – Ренесанс – Реформація). Наразі є поширеним чотирифазний ритм відтворення наступності в межах будь-якої культури: 1) формування традиції; 2) просвітницька критика та автономізація від спадщини; 3) романтична ідеалізація традиційних цінностей; 4) поновлення та реактуалізація початкової традиції. Останню фазу потрібно розглядати не як повернення до архаїки, а як творче перетлумачення та асиміляцію споконвічних змістів на рівні сучасності. Закономірності цього процесу ґрунтовно осмислені *герменевтикою*, зокрема *Гадамером*. Структуралістські прийоми можуть бути застосовані до проблеми Н. у к., коли мова йде про кількісні зміни у межах культурного типу (тобто зберігається і передається сама структура організації об'єкта). Коли ж ідеться про якісні зміни, безперервність зв'язку забезпечується передачею не структури, а змістів, що завдяки герменевтичним зусиллям інкорпоруються до нового культурального поля. Проте, оскільки розуміння Н. у к. як певної "естафетності" культур неявно припускає ідею прогресивного розвитку, постмодерна парадигма певним чином скасовує проблему Н. у к., позаяк у світі, де всі культури визнаються рядопокладеними, ця проблема перестає бути актуальною.

Л. Менжуліна

НАТОРП, Пауль (1854, Дюссельдорф – 1924) – нім. філософ; разом з *Когеном* очолював *Марбурзьку школу неокантіанства*. Його праці тематично й проблемно охоплюють історію філософії, логіку, психологію й соціальну педагогіку. В галузі історії філософії в центрі уваги Н. – системи античної і нової філософії, в яких він вбачав передумови кантівського критицизму. Основна риса історико-філософських праць Н. – певна стилізація корифеїв філософії "під *Канта*". Філософію Н. ототожнював з трансцендентальною логікою, а "*річ у собі*" стає у Н. "граничним" поняттям, початком наукового пізнання. Відповідно, кантівська принципова різниця між апріорними формами чуттєвості і категоріями розсудку ліквідується і перетворюється у чисто логічну проблематику, а саме – яким чином увесь зміст наукового знання визначається початковим

актом мислення ("першоджерелом"). Мислити, за Н., не означає нічого іншого, як вважати, що дещо існує. Вимога буття є вимогою виправдання думки, її змістом; першопочаткове буття – це буття логічне, буття визначення. Будь-який прояв мислення є осмисленням буття, а будь-яке буття – буттям думки. У поглядах "пізнього" Н. помітною стала тенденція виходу за межі неокантіанства, наближення до онтологічного ідеалізму гегелівського типу, яке включало переосмислення ідей *Платона, Геракліта, Кузанського.*

Осн. тв.: "Вступ до психології відповідно до критичного методу" (1884); "Платонова теорія ідей: Вступ до ідеалізму" (1903); "Логічні засади точних наук" (1910); "Кант: Марбурзька школа" (1912).

НАТУРА див. *Природа.*

НАТУРАЛІЗМ (від лат. naturalis – природний) – уявлення про світ, згідно з яким природа (natura) є єдиним універсальним принципом пояснення всього сущого. Н. властиві як матеріалістичні (механістичний, вульгарний, природничонауковий), так і ідеалістичні (пантеїзм, гілозоїзм, панпсихізм) інтерпретації. В соціальній філософії та соціології елементи Н. присутні в концепціях, що пояснюють розвиток культури та соціуму, виходячи з характеру природних умов, у яких він відбувається (географічний детермінізм, соціобіологія, *природне право* та природна мораль). У цьому аспекті Н. тлумачиться як уособлення намагань пояснити складні соціально-гуманітарні феномени засобами природознавства, зокрема, біології. Натуралістичний світогляд у сучасних інтерпретаціях – це уособлення не традиційно фрагментарного природничонаукового бачення світу, а цілісного, органічного у дусі *Гете* або *Гумбольдта.* Сучасні варіанти філософсько-наукового Н. спираються на теорію інформації, загальну теорію систем, *синергетику*, теорію самоорганізації, глобальний еволюціонізм. Своєрідною варіацією Н. є т. зв. "екоцентризм". В цьому напрямі здійснюється світоглядна корекція усталених орієнтацій: людина попри всі її досягнення й відмінності від інших представників тварного світу, є одним з багатьох видів на планеті і органічно вписана в єдину глобальну екологічну систему. Хоча Н. у XX ст. являє собою явище гетерогенне, його вирізняє ряд характерних особливостей: натуралістичне редукування розуму; прагнення до універсалізації природничонаукових принципів і методів та екстраполяція їх на розуміння сутності людини і суспільства; оголошення відносними не тільки смислових даностей свідомості, а й усіх ідеалів і норм; виключення з теоретичних пояснень світу будь-яких посилань на "надприродні" сутності; культивування біоорганіцистських та інших натуралістичних дослідницьких стратегій у соціології; розробка різних варіантів натуралістичної етики, які зв'язують моральну свідомість і моральні норми з психофізіологічною природою людини. Для Н. є характерним прагнення зберегти світоглядну й онтологічну проблематику, соціальний оптимізм, гуманістичний пафос захисту прав людини, критика мілітаризму й політичної нетерпимості (див. *Нагель*).

М. Кисельов

НАТУРАЛІЗМ ПРАВОВИЙ – напрям у філософії права, що ґрунтується на ідеї існування поряд з правовими нормами реальних юридичних систем принципів *природного права*, які регулюють колективну та індивідуальну поведінку людей безпосередньо чи опосередковано через юридичні системи і виступають позаправовими стандартами їх оцінки. Н.п. порушує низку філософських проблем щодо походження, характеру і форм маніфестації принципів природного права, способів виявлення і розв'язання суперечностей між вимогами природного права і юридичними системами, взаємовідношень права з релігією, мораллю, політикою тощо. Традиційний Н.п., що був панівним до серед. XX ст., стверджує, що принципи та категорії природного права випливають із "справжньої" іманентної природи людини і суспільства, характеризуються незмінністю, позаісторичністю та незалежністю від суб'єктивних факторів, відіграють визначальну та оцінювальну роль щодо останніх, виступають регулятивами реально існуючих юридичних систем, зокрема, у вигляді принципів справедливості, загальної обов'язковості, рівності перед

законом. Норми природного права існують як наслідок природного порядку, дії законів природи (*Цицерон, Аристотель, Гоббс, Локк*) або як запроваджені Богом, Творцем світу і людини (*Тома Аквінський, Августин, Лютер*). Відповідно до цього вирізняються два способи пізнання принципів природного права: людський розум і релігійне одкровення. Особливо багато уваги приділяється цим питанням в християнських версіях Н.п. Традиційний Н.п. історично змінювався. Зокрема, якщо в Середні віки мета природного права вбачалася в зорієнтованості колективної та індивідуальної поведінки на добро, то в Новий час вона полягає в усталенні меж для вільної реалізації індивідами своїх цілей. Для сучасного Н.п. характерним є виведення принципів і норм природного права із етичних, соціальних та політичних теорій. Необхідною умовою продуктивного функціювання будь-якої юридичної системи є врахування потреби у співробітництві та взаємних зобов'язаннях суверена і виконавця, законодавця і громадянина, а також міжособистісних взаємин, ефективності суспільних інститутів (Фуллер). Висувається вимога моральної оцінки правових систем і окремих законів. Останні повинні містити правові норми, що дозволяють найповнішу моральну інтерпретацію, зокрема, судових рішень (Дворкін).

В. Кузнєцов

НАТУРФІЛОСОФІЯ (від лат. natura – природа) – філософське умоглядне вчення про природу як цілісність. Термін "Н." введений у філософський обіг стоїками (*Сенека*). Як зміст поняття Н., так і її відношення до філософії та науки про природу, а також самі межі між природознавством і Н. історично змінювалися. Найвагомішу роль Н. відігравала в Античності, де вона була першою історичною формою філософії, а також основою теоретичного осмислення природи. В межах Н. було висунуто низку важливих для історії науки гіпотез про будову *Всесвіту* та структуру матерії – атомістична гіпотеза, ідеї заперечення пустоти та безконечної подільності речовини тощо. По суті, філософія досократиків не йшла далі Н., внаслідок чого *Аристотель* мав певні підстави називати їх "фізіологами", тобто тими, що "писали про природу". В Середні віки, коли філософія виступає здебільшого як теологія, Н. зникає з філософського обрію і відновлюється в епоху *Відродження*, розвиваючись переважно на ґрунті ідей *пантеїзму* та гілозоїзму. В працях *Кузанського, Бруно, Коперніка, Помпонацці* та інших мислителів створюється нова, пантеїстична картина світу, в якій природа, хоч ще і не отримала самостійної і самоцінної значущості, проте прирівнюється до Бога, що створило передумови для усунення, зрештою, Бога з природи і надання їй знову статусу суверенності та самодостатності. Становлення класичного природознавства у Новий час усталило нові еталони і норми обґрунтування знання, серед яких визначальну роль відіграє вимога експериментального підтвердження наукових гіпотез і теорій. Од цього часу Н. втрачає свій позитивний потенціал у розвитку наукового знання. Спроби з допомогою Н. узагальнити досягнення сучасного природознавства, подолати кризові ситуації в певних галузях природознавства та вирішити складні наукові проблеми, тобто спроби підмінити точні конкретно-наукові методи загальними філософськими положеннями, наштовхуються на принципово непереборні труднощі, оскільки сам натурфілософський підхід вичерпав свої можливості в дослідженні природи.

Ф. Канак

НАУКА – соціально-значуща сфера людської діяльності, що спрямована на виробництво та систематизацію знань про закономірності існуючого засобами теоретичного обґрунтування та емпіричного випробування і перевірки пізнавальних результатів для розкриття їх об'єктивного змісту (істинності, достовірності, інтерсуб'єктивності). Ці засоби передбачають різні варіанти використання теорій, концепцій, математичних екстраполяцій, дедуктивних структур взагалі, форм фактуальності (даних спостережень, експерименту, індуктивних заключень, досвіду як такого) або сукупного (в більшості випадків) застосування вказаних форм дослідження в залежності від дисциплінарної інститутізації наукового знання. Н. характеризується методологічним усвідомленням процесів формування та конституювання знання, що спирається на загальнонаукові та спе-

цифічні методи (якісного та кількісного аналізу, класифікації та вимірювання, формалізації та моделювання, історичного дослідження в його еволюційних та структурно-трансформаційних варіантах тощо). Н. будує моделі, що імітують поведінку об'єктів, припускає можливість їх математичного подання, причинну матрицю подій, інтерпретаційні акти усвідомлення даних дослідження. Ідеалом Н. є строгість (наявність стандартів достовірності), доказовість, об'єктивність знання, спрямованість на посилення прогностичної сили теорій, їх евристичності та практичної ефективності. Базовими принципами науки є детермінізм, ідея об'єктивних закономірностей, наявності універсальних законів, що припускають певну єдинообразність спричиненості в організації буття; припущення математичності світу; ідея елементаризму (наявності вихідних складових одиниць явищ типу атомів: чисел, хімічних елементів, біологічних видів чи архетипів) та трансформізму (вивчення об'єктів через аналіз їх змін; вимога відтворюваності досліджуваних ефектів за наявності відповідних умов; а також канони раціоналізму та визнання сталої цінності істинного знання, збереження його основного змісту в історії розвитку Н., певної спадкоємності результатів творчості. Основними структурними компонентами Н. як системи знань є 1) *теорія*, що систематизує емпіричний матеріал, дає його опис та пояснення, здійснює передбачення нових ефектів та можливих процесів, виявляє перспективи їх практичного використання; 2) *науково-дослідна програма*, що орієнтує науковий пошук, процес висування гіпотез, залучення традицій та нових підходів; 3) проект, що поєднує теорію та практику функціювання ідей з алгоритмами їх об'єктивації та технологіями застосування. Розвиток Н. характеризують: метод (як шлях дослідження, спосіб формування та усвідомлення); знання, відкриття (як форма прирощення знання); технологія (як спосіб використання знань). Н. є також соціальним інститутом, який об'єднує вчених з їх знаннями, кваліфікацією та досвідом; наукові установи, експериментально-технічну базу наукової діяльності, систему інформації, підготовки й атестації кадрів, форми функціювання та використання знання. Спадкоємність досвіду та знань, єдність традицій та новаторства – істотні особливості розвитку Н., що пов'язані, зокрема, з утворенням наукових шкіл, творчими дискусіями та боротьбою думок. Н. має дисциплінарну структуру, яка визначається поділом на галузі природознавства, суспільствознавства та технікознавства. Кожна з цих галузей має певну специфіку щодо об'єктів дослідження, співвіднесеності теоретичного та практичного знання, суб'єктивного та об'єктивного, вимог творчості. Н. впливає на формування світогляду з боку затвердження норм раціонального, критичного та адекватного бачення дійсності і в цьому відношенні протилежна містиці та марновірству. Водночас Н. є чинником соціального та технічного прогресу, бо входить до складу продуктивних сил виробництва. Н. є рушійною силою науково-технічної революції XX ст., яка визначає риси сучасної цивілізації.

С. Кримський

НАУКОВА РЕВОЛЮЦІЯ див. *Еволюція та революція.*

НАУКОВО-ДОСЛІДНА ПРОГРАМА – ключова концепція методології науки *Лакатоса*. Н.-д.п. являє собою зв'язну послідовність теорій, кожна з яких виникає з попередньої внаслідок приєднання до неї будь-якої допоміжної гіпотези. У розвитку кожної Н.-д.п. виникають дві стадії: прогресивна і регресивна. На першій стадії теоретичний ріст Н.-д.п., випереджаючи практику експериментальних досліджень, передбачає відкриття раніше не відомих емпіричних фактів. На другій – теоретичні пояснення відстають від згаданої практики. У контексті цієї методології історія науки постає як процес виникнення, розвитку й агоністики альтернативних Н.-д.п. Найважливішим структурним елементом кожної Н.-д.п. є її "тверде ядро", тобто сімейство найбільш сталих фундаментальних припущень, які збереглися без змін у всіх її теоріях. Безперервний процес зміни теорій у Н.-д.п. регулюється двома нормативними евристиками. Перша евристика відповідає на питання про те, якому шляху дослідження учений може віддати перевагу ("позитивна евристика"). Друга – яких шляхів слід уникати ("негативна евристика"). Зокрема, "не-

гативна евристика" рекомендує вченому не застосовувати до Н.-д.п. правило modus tollens у ситуаціях, коли вона зустрічається з контрприкладами та аномаліями. У таких ситуаціях "негативна евристика" пропонує використовувати допоміжні гіпотези, які створюють своєрідний "запобіжний пояс" навколо "твердого ядра" Н.-д.п. У ситуаціях зіткнення з контрприкладами та аномаліями модифікуватися або відбраковуватися повинні лише гіпотези цього "запобіжного поясу". У "позитивної евристики" функції інші. Вона пропонує досліднику: а) способи видозмінювання або узагальнення версій Н.-д.п., які спростовуються; б) стратегії модифікації або уточнення "запобіжного поясу"; в) методи конструювання моделей з більш широкою сферою застосування. Методологія Н.-д.п. Лакатоса виявилася ефективною у дослідженні лише деяких періодів історії науки.

НАЦІОНАЛІЗМ – спрямування політичної думки, політична ідеологія та політична практика, в центрі уваги яких знаходиться *нація* як ідея (або поняття) та як цінність. Різновиди Н. (типологія Н.) залежать передусім від того, як розуміють націю та її формування. Оскільки формування та утвердження нації здійснюється в конкретних суспільно-історичних обставинах, то різноманітність форм Н. є наслідком пристосування до цих обставин. В дослідженні Н. важливим є питання про співвідношення Н. з іншими напрямами політичної думки та відповідними політичними ідеологіями. Н. – як певний напрям політичної думки (певне коло ідей та проблем), як політична ідеологія та політична практика – не виступав на Заході до кін. XIX ст. в ролі окремої політичної ідеології, а був складником *лібералізму, консерватизму, соціал-демократизму* (у XX ст. став складником *комунізму*). У міру дедалі чіткішого усвідомлення цими ідеологіями своїх принципів вони почали піддавати Н. критиці, що, зрештою, теж допомогло встановити відмінність між Н. та цими (іншими) ідеологіями. Іноді ідуть шляхом спрощених формулювань, стверджуючи, що Н. – це національний егоїзм, абсолютизація інтересів своєї нації за рахунок інтересів інших націй. Але такі формулювання не враховують того, що Н. може виступати і як рух за звільнення, і як виправдання певних форм насильства та гноблення (у цьому він не відрізняється від лібералізму, консерватизму, соціалізму та комунізму). Внаслідок великої різноманітності форм Н. часто твердять, що потрібно говорити не про Н. як щось єдине, а тільки про різні Н. Все ж очевидно, що попри всю різноманітність форм Н., вони містять в собі і спільні елементи. Шляхом порівняння встановлюють деякі спільні та відмінні елементи в різних версіях Н. та пропонують різного роду типології Н. Під кутом зору міжнаціональних взаємин існує поділ на експансіоністські Н. (переважно державних націй) та захисні Н. (переважно недержавних націй). В залежності від того, держава чи культура є найважливішою цінністю в Н., розрізняють політичний та культурний Н. (культурний Н. переважно розуміє державу не як самоціль, а як засіб утвердження самобутньої культури). Під кутом зору того як Н. мислить співвідношення особи та нації, розрізняють ліберальний (демократичний) Н. та інтегральний (тоталітарний) Н. Політичний рух етнічних груп та національних меншин за розширення своїх прав (іноді аж до здобуття територіальної автономії чи незалежності) позначають як "етнічний Н." або "етнорегіоналізм". Термін "етнічний Н." іноді застосовують також до державницького Н., якщо його основою є певна національна більшість ("корінний етнос", "титульна нація") та якщо він надмірно наголошує елементи своєї етнічної культури як основи громадянської консолідації. Але щодо західних націй, у бутті яких етнічний чинник відіграє традиційно важливу роль (мова, історичні традиції, політична символіка тощо), то цей термін зазвичай не застосовують, оскільки припускають, що в бутті цих націй провідну роль відіграють політико-правові засоби – т. зв. "громадянський Н."

В. Лісовий

НАЦІОНАЛІЗМ УКРАЇНСЬКИЙ – деяка сукупність ідей та уявлень, в яких наголошується цінність *нації*. Джерела Н.у. вбачають передусім у поезії *Шевченка*, де Н.у. виступає як поєднання цінності особи та нації, самобутньої культури та державної незалежності. Принципи Н.у. політичного вперше були чітко

сформульовані *Міхновським*, потім Н.у. виступає важливим складником "популізму" (у розумінні ідеалізації простого народу як основи нації – *Грушевський*), *консерватизму* – у наголосі на еліті як носії культури і національної єдності (*Липинський*), а також складником деяких варіантів *соціалізму* та *комунізму* (націонал-комунізм). Внаслідок поразки Української Народної Республіки та утвердження авторитарних і диктаторських режимів у сусідніх державах (Польща, Росія) та поширення ідей інтегрального націоналізму в Зх. Європі, в 20-ті рр. в Зх. Україні виникає інтегральний націоналізм, одним із впливових ідеологів якого став *Донцов*. Філософськими засадами його політичної публіцистики був ірраціоналізм, волюнтаризм, елітизм. Н.у. в формулюванні Донцова не став загальноприйнятою ідеологічною доктриною націоналістичного руху 20 – 30-х рр. у Зх. Україні; крім того, він зазнавав критики (часто нищівної) і в націоналістичних колах. Більш зважені та помірковані версії Н.у. розвивали *Вассиян*, Сціборський та ін. Загалом Н.у. інтегральний (військовий) становив реакцію на домінування сили в міжнародних і міжнаціональних взаєминах, коли єдиним способом виживання нації могла бути тільки орієнтація на силу в протистоянні агресивним диктаторським режимам. Такою силою стала Українська повстанська армія, котра в боротьбі за незалежну Україну від 1941 р. до поч. 1950 р. змушена була вести боротьбу і проти нім. фашизму, і проти рос. імперіалізму, прихованого за вивіскою СРСР. У ході цієї боротьби ідеологія Н.у. зміщувалася в бік визнання важливих елементів демократії та відмови від тенденцій ксенофобії, наявних в русі в період його формування. У післявоєнний період тільки од кін. 50-х рр. (особливо в 60-х рр.) став можливим культурний, інтелектуальний та громадський рух, який наголошував цінність нації як культурної самобутності у поєднанні із цінністю особи. Цей рух містив також більш-менш приховані, рідше – відкрито висловлені політичні вимоги (від розширення автономії до незалежності). Провідними постатями руху були Василь Симоненко, Іван Світличний, Іван Дзюба, В'ячеслав Чорновіл, Євген Сверстюк, Василь Стус, Михайло Брайчевський, Валентин Мороз та ін. Виникли також окремі нелегальні політично спрямовані групи (група Лук'яненка-Кандиби та ін). У 70-х рр. рух поступово набуває виразного правозахисного характеру, проте він не мав єдиної ідеології і об'єднував широкий спектр орієнтацій – від прихильників "соціалізму з людським обличчям" та націонал-комунізму до "чистих" демократів і таких, які вважали здобуття державної незалежності основною метою. Філософське підґрунтя руху також включало різні інтелектуальні тенденції: найбільший вплив мав екзистенціалізм, ревізіонізм, почасти аналітична філософія. З кін. 80-х та в 90-ті рр. XX ст. наголос на нації як носієві культурної самобутності та державної незалежності став важливим складником ідеології укр. націонал-демократів – широкого політичного руху, що його від кін. 80-х рр. репрезентує низка громадських організацій та партій. Ідеологія націонал-демократизму зберігає наголос на цінності нації як носія культурної ідентичності та державної незалежності, з одного боку, та гаранта прав людини, з іншого. В умовах, коли зберігається загроза культурній ідентичності українців внаслідок експансії рос. мови і культури, ідеологія укр. націонал-демократів не може її ігнорувати і, відтак, мусить поєднувати в собі громадянський та культурний аспекти. Н.у. у вузькому розумінні слова (коли політичні організації використовують термін "Н.у." як самоназву) представлений низкою організацій та партій, найвідоміші з яких ОУН, КУН та ін. В їх ідеології більшою чи меншою мірою наявні опозиції щодо лібералізму та громадянського націоналізму. Попри початковий період досліджень націоналізму в Україні до певних здобутків у цій галузі слід віднести антологію "Націоналізм" (Київ, "Смолоскип", 2000), підготовлену групою вчених з дослідження світового та укр. націоналізму на базі *Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАН України*.

В. Лісовий

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ – вислів, що позначає: а) важливу для суспільства ідею будь-якого змісту, щодо якої існує згода більшості громадян, або принаймні таку, що здатна одержати підтримку більшості громадян; в обох випадках цю ідею

вважають такою, що сприяє громадянському єднанню; б) ідею *нації*; в) особливості національної свідомості, що знаходять свій вияв в уявленнях про національний ідеал, призначення нації, її місію, мету, мрію тощо. Значення вислову "Н.і." залежить від того, як розуміють націю – тобто, які із об'єднувальних чинників (економічні, правові, політичні, культурні, релігійні) вважають суттєвими стосовно саме даної нації. Учасники дискусій щодо того, що має означати Н.і., часто у принципі не можуть дійти згоди, позаяк значення цього вислову береться у відриві від поняття нації, яке є тут підставовим, оскільки спирається на довготривалу інтелектуальну традицію з'ясування його змісту. Зокрема, якщо висловом "Н.і." позначають будь-яку ідею, здатну об'єднати громадян даної держави, то таку ідею можуть розуміти і так, що її здійснення аж ніяк не означатиме утвердження даної нації. Це маємо у випадку, коли Н.і. зводять до досягнення відповідного рівня добробуту, соціальної справедливості, правової демократії тощо, оскільки ці цілі не обов'язково передбачають утвердження культурної самобутності (яка є суттєвою ознакою будь-якої нації). Вислів "Н.і." переважно використовують в публіцистичному та політичному мовленні; у наукових дослідженнях націй та етносів його іноді використовують для позначення особливостей національної свідомості в її свідомому формулюванні – як ідеї нації, національного ідеалу або міфу, призначення нації тощо.

В. Лісовий

НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР – сукупність психологічно-ментальних та поведінкових ознак, особливостей, притаманних певній етнонаціональній спільноті. Уперше вивчення психологічних особливостей окремих етнічних груп здійснювалося Школою психології народів, що виникла в Німеччині в серед. XIX ст. Для означення специфічних психологічних властивостей того чи того етносу Лазарус і Штейнгаль, наслідуючи *Гегеля* й нім. романтиків, уживали поняття "дух народу". Дослідженню цього питання присвячено й фундаментальну роботу *Вундта* "Психологія народів", де розглядаються специфічні особливості глибинних шарів психологічного життя представників різних людських спільнот. У XX ст. дослідження Н.х. здійснюється переважно в рамках *неофройдизму* та націології. *Юнг*, зокрема, виводить наявність психологічних відмінностей народів зі своєї концепції архетипів, пов'язуючи їх існування з функціюванням у підсвідомому певних психологічних структур, що зумовлюють особливі поведінкові прояви і є спільними для представників якогось великого угруповання. Питання Н.х. найбільшою мірою привертало увагу народів, що зазнавали національного гноблення і для яких актуальним було виявлення всіх чинників, що впливали на перебіг національно-визвольної боротьби. Намагаючись виявити умови, за яких уможливлюється досягнення національної незалежності і причини попередніх поразок, укр. мислителі – політики-державники, філософи, психологи, представники інших наукових галузей – звертались до особливостей укр. національної ментальності й психології. Од серед. XIX ст. в Україні бурхливими темпами розвивається етнопсихологія, основоположні ідеї якої сформульовані в роботах історіографічного та культурознавчого характеру (*Костомаров, Липинський, Щербаківський, Липа, Чижевський, Мірчук*, Крупницький, Ярема, Феденко). Філософські аспекти функціювання мови як чинника етнопсихологічних феноменів досліджувались у роботах *Потебні*. Безпосередньо проблемам національного характеру в межах етнопсихології як міждисциплінарного напряму наукових досліджень на укр. ґрунті присвячено роботи *Кульчицького*, Цимбалистого, Яніва, *Шлемкевича* та ін.

НАЦІЯ – спільнота людей, об'єднаних низкою чинників, серед яких найважливішими є етнокультурні (див. *Етнос*) та політико-правові. У відповідності з визначенням Сміта, Н. – це колектив людей, "що має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну масову громадянську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів". У цьому переліку ознак не розмежовано т. зв. "об'єктивні" ознаки (ті, що піддаються спостереженню та опису – особливості поведінки, мови, політичні та правові установи тощо) та суб'єктивні

ознаки (що стосуються того, як саме окремі люди усвідомлюють, почувають, уявляють свою належність до одного цілого, яке вони називають "Н."). Розглядаючи спільні об'єктивні ознаки, важливо зважати на те, чи деяка спільна ознака є власною (тобто є унікальною, властивою тільки даному колективу людей), чи цю спільну ознаку дана Н. поділяє з іншими Н. Більшості Н. властиві тільки деякі ознаки, а то й одна із набору спільних (об'єднувальних) ознак, які пов'язуються з поняттям Н. Якщо брати, з одного боку, об'єктивні ознаки (етнокультура, мова, релігія, територія, спільна історія, економіка, політико-правові установи), а з іншого – суб'єктивний чинник (усвідомлення належності людей до одного колективного цілого), то можна встановлювати роль кожного із цих чинників в тому чи іншому випадку. Що стосується європейських Н., то із чинників, які відіграли найважливішу роль у становленні Н. та відіграють найважливішу роль в об'єднанні індивідів в Н., до цих чинників слід віднести спільну територію (компактне проживання), етнічний та політико-правовий чинники. З ними так чи інакше пов'язаний суб'єктивний чинник – національна самосвідомість. У даному випадку йдеться не про роль тих чи тих чинників у виникненні Н., а про те, що об'єднує людей у Н. За умови, коли, за винятком хіба що компактного проживання на певній території, не існує ніяких спостережуваних особливостей (релігії, мови, політичних установ, які були б наслідком власної політичної традиції тощо), але існує сильно виражене усвідомлення своєї громадянської згуртованості та окремішності, можна твердити про існування політичної Н. Але це крайній випадок: переважно національна свідомість тримається завдяки наявності деяких спільних і бажано унікальних (для даного колективу людей) особливостей (або принаймні деякого унікального поєднання об'єктивних ознак, кожна із яких, взята окремо, може бути спільною в даної Н. з іншими Н.). Н., що має волю до ствердження своєї національної ідентичності, як правило, не покладається лише на суб'єктивний чинник, а прагне (іноді ціною великих зусиль) створити основу для суб'єктивного чинника у вигляді деякої об'єктивно наявної ознаки (яка б наголошувала її унікальність). В залежності від того, які з об'єднувальних чинників – етнічні чи політико-правові – відіграють провідну роль, термін "Н." набуває і відповідно передається двома термінами – "етнічна (культурна) Н." та "політична Н.".

В. Лісовий

НЕБУТТЯ – заперечення *буття*. Має відповідні останньому, але протилежні значення. 1) Синонім неіснування, котре у *Гегеля* отримало назву "*ніщо*", або "чисте ніщо". Взяті самі по собі, такого роду буття і "ніщо" – це абстракції, що й виражено прикметником "чисте". Якщо від речі відокремити всі властивості, за винятком того, що вона є, то нічого не залишиться. Тому чисте буття і "ніщо" однаково беззмістовні і тотожні між собою. Водночас вони абсолютно протилежні, бо становлять відмінність між існуючими чи неіснуючими речами. В цій суперечності криється таємниця, чому *Гайдеггер* і каже: "З питанням про буття як таке ми підступаємо до межі повної темряви". 2) Визначене Н. – певна річ, явище, стан, що виникають із знищення чи зникнення попередніх утворень. Так, брунька зникає, коли розпускається квітка, квітка – з появою плода тощо (Гегель, "Феноменологія духу"). Кожне наступне утворення є запереченням, Н. попереднього. Буття та Н. у поєднанні утворюють сторони чи моменти становлення, в якому щось виникає і щось зникає, отже, містить в собі подвійний перехід буття в Н. і навпаки. В цьому особливість філософії Геракліта і всієї діалектики становлення, що її *Лосєв* відносить до головних характеристик античного світогляду. Обидва сенси Н. відіграють вирішальну роль у житті людини, бо лише вона здатна відокремлювати їх від речей і робити змістом своєї діяльності. Це досягається завдяки свідомості і мисленню. 3) Звідси третій сенс Н.: воно – синонім свідомості. Таке тлумачення розроблено в праці *Сартра* "Буття і ніщо". У Гегеля дані категорії мають переважно онтологічний характер. Сартр повертає їх у сферу антропології. Перша позначає об'єктивне, матеріальне, тілесне, друга – суб'єктивне, діяльнісне начало, котре обґрунтовує фундаментальну властивість людини – свободу. Остання – це не пізнання необхідності, як уявлялося тра-

диційно, а неантизація (тобто заперечення) всього об'єктивного. В цьому полягає й інший вагомий сенс, бо з поступом історії руйнівна, неантизуюча роль людства помітно зростає і ставить під питання своє власне буття (див. *Ніщо*).

М. Булатов

НЕГАТИВНА ДІАЛЕКТИКА – різновид діалектики, в якій перебільшується заперечення, несумісність протилежностей, мінливості понять і явищ. Найстаріша її форма – *релятивізм* Кратила. До Н.д. відноситься і діалектика елеатів, особливо апорії *Зенона Елейського*. За визначенням *Аристотеля*, апорема (положення, в якому викладається зміст а) є діалектичний умовивід до протиріччя: кінцева мета – не розв'язання, а розкриття суперечності і негативний висновок щодо порушеного питання. Формою Н.д. був *скептицизм*, як античний, так і Нового часу: основний його мотив – доведення відносності будь-якого знання – чуттєвого і розумового. В Новий час помітною концепцією Н.д. було вчення *Канта* про антиномії, екзистенціальна діалектика *К'єркегора*, соціальна діалектика *Маркса*. Проте в цілому діалектика від Античності до класичної філософії була позитивною, про що засвідчують імена *Геракліта, Сократа, Платона, неоплатоніків, Бруно, Кузанського, Фіхте, Шеллінга, Гегеля* та ін. Самі напружені опозиції, протилежності вони розглядають як такі, що знаходяться в єдності, узгодженні, гармонії. Та й сама гармонія – і взагалі, і як феномен мистецтва – визначалася як єдність протилежностей. Якісний поворот відбувається в XX ст., коли діалектика істотно змінила свій зміст. Класичною і домінуючою її формою була діалектика позитивна. Всупереч цьому для XX ст. характерна діалектика критична, трагічна, екзистенціальна. Ці різновиди діалектики відбивали досвід критичної опозиції щодо класичної її моделі, який, у свою чергу, склався на підставі трагічного характеру епохи, безмежних страждань людей від світових воєн, соціалістичних експериментів і т. ін. Н.д. виникає як особливий напрям філософської думки в межах критичної теорії суспільства Франкфуртської школи (*Горкгаймер, Адорно, Маркузе*). Н.д. мислиться як тотальна критика всієї європейської культури, тоталітаризму, насильства над природою людини, як радикальна зміна діалектики з урахуванням досвіду XX ст. Адорно ("Негативна діалектика", 1960) виходить з принципового антагонізму між суспільною уніфікацією індивіда і його природною унікальністю, нетотожністю. Соціальність – це сфера оречевлення і відчуження, насильницьке прирівнювання, ототожнення людей. Основне завдання – вивільнити природу взагалі і природу людини від насильства. Маркузе ("Одномірна людина", 1964) стоїть на аналогічній позиції. Наукове знання не містить понять, які б несли в собі дух протесту і заперечення, оцінки, яка засуджує існуючий лад. На противагу цьому діалектичне мислення завжди залишається негативним тою мірою, якою воно містить судження і засудження дійсності. До Н.д. належить і концепція *Сартра* ("Буття і ніщо", 1943, "Критика діалектичного розуму", 1960). Предмет його роздумів – людина та її буття-в-світі. За Сартром, *буття* і *ніщо* – не дві логічні категорії, а дві сторони людської реальності. На відміну від гегелівської діалектики понять, у Сартра – діалектика самого існування (екзистенційна діалектика буття-в-собі (реального буття) і буття-для-себе (свідомості). У Сартра на першому плані аналізу людського існування – асиметрія, суперечність, конфлікт. Безконфліктне об'єднання людей неможливе. В окремій людині ця розколина постає у вигляді внутрішньої суперечності між фактичністю і трансценденцією. Як і Адорно, Сартр вважає ілюзорним будь-яке примирення протилежностей. В "Критиці діалектичного розуму" він розрізняє догматичну і критичну діалектику. В історичному процесі він вбачає колізію між інертною соціальністю і свободною діяльністю людини. Діалектика відноситься лише до другої, її виток – "індивідуальні практики". Сартр розкрив повною мірою роль насильства й антагоністичних суперечностей в історії.

М. Булатов

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ СИСТЕМИ АКСІОМ – властивість, що характеризує відношення між *аксіомами* в певній системі аксіом. Незалежною називають таку аксіому, яка логічно не виводиться за правилами виводу, прийнятими в даній сис-

темі, з інших аксіом. Якщо у системі жодна з аксіом не виводиться з усіх інших, то незалежною називають і саму систему аксіом. Коли якась аксіома виводиться з інших, її можна вилучати з системи аксіом без скорочення множини висловлювань, істинність яких має доводитися. Н.с.а. є їхньою важливою ознакою. В окремих випадках вона дає змогу, не породжуючи суперечностей, замінити незалежну аксіому на її заперечення і створити істотно нову наукову теорію. Напр., заміна аксіоми про паралельність прямих у геометрії Евкліда на її заперечення привела до створення Лобачевським принципово нової геометрії.

НЕМИРИЧ, Юрій (1612, Київ – 1659) – київський підкоморій, за гетьманів Хмельницького та Виговського козацький полковник, видатний дипломат, мислитель раціоналістичного спрямування, який цікавився переважно проблемами держави і права. Н. розпочав свій освітній шлях у Краківській академії, де його вчителями були відомий математик Стегман та фахівець з проблем етики Мартин Руар, який підтримував дружні зв'язки з *Гроцієм* і дав рекомендаційні листи до нього своєму учневі. Н. відвідував лекції в Лейденському й Амстердамському ун-тах, а також в ун-тах Парижа, Базеля, Падуї; здійснив освітню подорож до Англії. Найсильніше враження на нього справили державний устрій Голландії і Швейцарії. Відтоді Н. стає послідовним прихильником республіканської форми правління і федеративного устрою держави як союзу республік. Навчаючись у Сорбонні, Н. пише і видає в Парижі твір "Роздуми про війну з московитами" (1632), який, імовірно, був першим трактатом укр. автора з воєнно-політичних проблем. Н. негативно ставився до самодержавно-монархічного державного правління, котре може, як це було за Івана Грозного, перерости в тиранію. Коли воля володаря ставиться понад закон, піддані перетворюються на рабів, втрачають громадянські свободи, в тому числі й свободу сумління. Виклад цих поглядів було продовжено в написаному Н. "Маніфесті до володарів Європи" (1658), в якому він виступає як ідеолог уряду гетьмана Виговського. В цьому документі Н. пояснює європейським політикам підстави денонсації Козацькою державою Переяславських угод, які вбачає в порушенні цих угод Московією, нищенні автономії України, прав і свобод її люду. Ідеї, викладені Н., виявилися згодом близькими до поглядів, що проголошувалися в "Маніфесті до європейських народів", написаному через півсторіччя *Орликом*. Подальший виклад державницьких уявлень Н. знаходимо в складених ним умовах Гадяцького договору 1658 р. Виговського з Польщею. Готуючи його, Н. сподівався, що на його основі буде утворена нова держава – федерація або радше конфедерація, яка складатиметься з Польщі, Великого князівства Литовського і Великого князівства Руського. За проектом договору Україна поєднувалася з Польщею і Литвою на правах самобутньої держави під назвою "Велике князівство Руське", що повинно було мати свій верховний трибунал і судочинство, вищих урядовців, гетьмана і канцлера, свою державну скарбницю, власну монету, своє військо та адміністративно територіальний поділ. У цьому князівстві проектувалося заснування двох академій з університетськими правами (в Києві та іншому місці, де буде зручно), великої кількості шкіл з вільним викладанням та цілком вільного книгодрукування. Передбачалося законодавче впровадження свободи сумління, а насильно нав'язана укр. народові унія скасовувалася. Державницькі погляди Н. були закономірною ланкою в розвитку державно-правових ідей в Україні від *Оріховського, Могили* до Мазепи й Орлика.

НЕНАСИЛЬСТВО – морально-етичний принцип, одна із засадничих соціальних цінностей, що стверджує відмову від спричинення шкоди (зла, болю, страждання) іншим людям. Антиподом Н. є *насильство*. В основі філософії Н. лежить заперечення брутальної сили як засобу досягнення цілей, підґрунтя влади й управління. Глибинний сенс Н. – самообмеження будь-якої сили, обстоювання необхідності слідувати шляхом терпимості, довіри, діалогу. На рівні ідеалу Н. стверджує гуманізм і альтруїзм, облаштування суспільства, де люди долають атавістичні прояви насильства і не вдаються до екстремальних засобів сили, примусу і *терору*. Н. є дієвим чинником формування цивілізованих відносин без-

відносно до того, якою мірою ідеали Н. можуть бути втілені в реальне життя. Прихильники Н. виступають проти усіх чинників, які принижують людську гідність, а також проти усіх форм агресії. Ідея Н. має глибокі корені у культурній традиції (принцип *агімси* в буддизмі, джайнізмі та індуїзмі – незаподіяння шкоди живому; едикт царя Ашоки про необхідність Н. та ін.). Можливість і необхідність Н. на доктринальному рівні починає усвідомлюватися разом із виникненням філософського світогляду. Од часів формування і вкорінення ліберальних соціальних систем Н. стає одним з елементів новочасного соціального порядку, в якому прояви насильства мають тенденцію до мінімізації і локалізації. Держава та її інституції монополізують право на здійснення легітимного примусу і насильства, громадянське ж суспільство стає середовищем, в якому стверджується Н., а конфлікти вирішуються без посередництва сили. В цивілізованих країнах поступово скасовуються тортури, привселюдні катування і страти, а згодом поширюється відмова від смертної кари як такої. У XX ст. Н. стає засобом політичної боротьби. Ідеї неспротиву злу силою, які відстоював *Толстой*, вплинули на *Ганді*. Останній своєю проповіддю "наполегливості в істині" (сатьяграхи) робить Н. переможною стратегією у боротьбі за визволення Індії від британського володарювання. Відомим прихильником Н. був видатний борець за права афроамериканців у США проповідник Кінг. Філософською та інституціональною формою Н. є *пацифізм*, а також більшість правозахисних рухів.

В. Заблоцький

НЕОГЕГЕЛЬЯНСТВО – напрям філософії кін. XIX – XX ст., якому притаманне прагнення створити цілісний світогляд на засадах нової інтерпретації філософії *Гегеля*. Першопочатково Н. виникло серед прихильників вивчення філософії Гегеля, які намагалися поєднати гегельянство з нововиниклими філософськими течіями. Н. у Великій Британії (Е. Керд, Дж. Керд, *Бредлі, Бозанкет*, Мак-Таггарт, *Коллінгвуд*), протиставляючи свій підхід англ. позитивізму, спрямувало свої пошуки від крайнощів абсолютного ідеалізму до обґрунтування прав індивідуальності у персоналізмі; діалектичний метод Гегеля інтерпретувався крізь призму поняття ступенів людського досвіду, репрезентованих у "Феноменології духу". В США під впливом англ. Н. розвиток основних філософських ідей відбувався у напрямі до персоналізму (Боун, *Ройс*). Основні події розвитку Н. в Італії розгорталися у царині протиборства ідей лібералізму (*Кроче*) та тоталітаризму (Джентиле) навколо гегелівської концепції держави. У Німеччині Н. сформувалося під впливом Марбурзької (*Коген, Наторп, Кассирер*) та Баденської (*Віндельбанд, Риккерт*) шкіл неокантіанства, почасти під впливом філософії *Дильтея*. Проте у Німеччині Н. не набуло цілісності, а створило лише загальне філософське тло для дослідження низки проблем. Кронер реінтерпретував гегелівський дух через поняття душі, запозичене з філософії життя. Глокнер поглибив ірраціоналістичні моменти в теорії пізнання. Кон, Ліберт, Марк зосередилися на проблемах діалектичного методу. Н. у Франції (Валь, Кожев, Іпполіт) у його ірраціоналістичній та індивідуалістичній версіях було дотичним до зародження *екзистенціалізму*.

Я. Любивий

НЕОДАОСИЗМ (кит. – вчення про потаємне) – прийнята в сучасній термінології назва кит. філософської школи сюань сюе (III – IV ст.). Для Н. характерне відродження ранньодаоської традиції шляхом синтезу з конфуціанською проблематикою та термінологією. Н. виник в умовах політичної нестабільності після падіння імперії Хань (III ст. до н.е. – III ст. н.е.) і став реакцією на ідеологічну монополію ханьського конфуціанства. В Н. виділяються два напрями: філософія "відсутності" і філософія "наявності"; предметом їх розбіжностей стало співвідношення "*буття*" і "*небуття*"; "наявності" та "відсутності". Згідно з філософією "відсутності", першоосновою світу є "небуття" ("Дао – це назва небуття"). "Небуття" безформне, чуттєво не сприймається; воно є субстанцією, яка первісна стосовно "тьми речей", або "буття". Мета "досконаломудрого" – осягнення "небуття" як основи всього існуючого. На противагу цьому представники філософії "наявності" єдиною дійсністю виз-

нають "буття", або "тьму речей", які народжуються із самих себе, а не з абстрактного "небуття". Рух та зміни іманентні самим "речам", а не є результатом діяльності зовнішньої по відношенню до них субстанції. Філософія Н. становить опосередковану ланку між традиційною кит. філософією і буддизмом, який застосовував філософсько-релігійну термінологію, зрозумілу для китайців.

А. Усик

НЕОКАНТІАНСТВО – напрям у філософії, що виник у 60-х рр. XIX ст., який головні філософські проблеми пропонував вирішувати на основі повернення до філософії *Канта*. Хоч гасло "назад до Канта" було висунуте ще в 1847 р. богословом Вейссе і спрямовувалося проти гегельянців, свого змістового наповнення воно набуло у працях Лібмана, який застосував його у 1865 р. Першопочатковий зміст гасла "Назад до Канта" стосувався повернення до епістемології після досить тривалого панування ідеалістичної метафізики та романтизму у пер. пол. XIX ст. Ланге ("Історія матеріалізму") і Лібман ("Кант і епігони") сформулювали основне завдання неокантіанців. Після завершення національного об'єднання Німеччини Н. стає офіційною університетською філософією, яка розвивалась в рамках двох основних шкіл – *Марбурзької* (*Коген, Наторп, Кассирер*, Герланд, Штаммлер, Форлендер) і Фрайбурзької (Баденської), яку представляли *Віндельбанд, Риккерт*, Мюнстербер, а також у річищі інших відгалужень Н., як-то – фікціоналізм Файхінгера, Ласка; фізіологічний напрям – Ланге, Гельмгольц; психологічний – де Фриз, Нельсон; реалістичний – Риль, Кюльпе, Бехер та ін. Неокантіанські ідеї справили значний вплив на природознавство, математику, суспільні науки, політику. Н. вважало основним досягненням кантівської філософії обґрунтування положення, згідно з яким форми наочного споглядання (простір і час) і розсудку (категорії) є функціями суб'єкта пізнання. Головною помилкою Канта неокантіанці вважали визнання об'єктивності *речі у собі*. Протиріччя, яке при цьому виникало, розв'язувалось шляхом зведення "речі у собі" до "граничного поняття досвіду" – *ноумена*. Марбурзька школа тлумачила "річ у собі" як завдання – об'єкт пізнання не даний, а лише "заданий" – подібно до того, як заданий математичною функцією числовий ряд і кожний з його членів. У трактовці Баденської школи "річ у собі" втрачає будь-який сенс: позаяк буття дійсності розглядалося лише як буття у свідомості. Н. було критикою Канта з боку ідеалістів. Відмова від кантівського розуміння "речі у собі" вимагала знайти обґрунтування об'єкта в самому суб'єкті з тим, щоб сутнісні визначення останнього стали й критеріями об'єктивності знання. Гіпертрофовану активність мислення представники Н. перетворили в джерело сутнісних визначень самого буття, розуміючи цю активність як діяльність із конструювання культури в цілому. Так, Марбурзька школа розробляла трансцендентальний метод як вчення про конструювання мисленням культури (мови, науки, релігії, мистецтва, моралі). Метод побудови об'єкта стає самим об'єктом, а логіка розгортання думки – логікою дійсності. Однак "антиметафізична" тенденція, отримана в спадок від Канта і позитивізму XIX ст., не дозволила марбурзьким філософам піти по шляху Гегеля і відновити *Абсолют* як основу буття культури. У них Бог зводиться до рівня "методичного" поняття; це змусило *Н. Трубецького* зауважити, що дійсність підмінюється в марбурзькому Н. "методичним гербарієм". Баденська школа вирішує це протиріччя шляхом визнання об'єктивності цінностей, які хоча і не існують, але "означають". Н. широко використовувало кантівську ідею заперечення об'єктивної закономірності природи і виведення пізнання із суб'єкта та мислення, що підлягають апріорним законам розвитку. Саме ця ідея була покладена в основу тлумачення "логіки чистого пізнання" в Марбурзькій школі і "логіки наук про культуру" в Баденській школі. На противагу *марксизмові* Марбурзька школа обстоювала ідеї етичного соціалізму, а Баденська заперечувала закономірності суспільного розвитку. Вплив Н. простежується в філософії друг. пол. XX ст., зокрема в політекономії, соціології, правознавстві.

Н. Арестова

НЕОКОНСЕРВАТИЗМ – напрям у сучасній політичній філософії та ідеології, репрезентований численними течіями, версіями і рухами. Поява і вкорінення Н.

відображає процес опанування соціальною думкою розвинених західних країн умов і обставин розвитку протягом XX ст., особливо його друг. пол. Н. відтворює доктринальну матрицю класичної ліберальної ідеології із її індивідуалістичною антропологією, обґрунтуванням мінімальної ролі держави, заохоченням приватної ініціативи, плюралізацією економічних форм тощо. Якщо ліберальні ідеї XVIII – поч. XX ст. були інновативними, а то й революційними, то у XX ст. вони виявили тенденцію до інституціалізму та обґрунтування стабільного соціального порядку. Позаяк стосовно докорінних цінностей цього порядку досягнуто певного соціального консенсусу, то відбулося відповідне спрямування ліберальної енергетики у річище "глибокого консерватизму". Н. – яскравий прояв цієї тенденції. Крім того, Н. становив до деякої міри реакцію на політику та ідеологію соціал-реформізму і кейнсіанства, на зростаючі егалітарні і патерналістські тенденції. Н. стоїть на заваді бюрократичній експансії, надмірному втручанню держави у ринкову синергетику, а спільноти – у справи людини, обстоює простір приватності (privacy) та ін. Ідеологія і практика Н. надала змогу мобілізувати і використати багатоманітні внутрішні (передусім – особистісні, інтелектуальні) ресурси високорозвинених країн. Подібно до консерваторів минулого, неоконсерватори зосереджені на докорінних інституціональних цінностях, які становлять засади гармонійного розвитку; це порядок і стабільність, авторитет і дисципліна, право і закон, релігія і церква, шлюб, сім'я і виховання тощо. Запорукою збереження і подальшого існування цих цивілізаційних цінностей (які вже перестали бути винятково західним надбанням) представники Н. вважають чесноти індивідуалізму й особистісної автономії, елітизм (зокрема, збереження виправданої ієрархії і нерівності), принцип приватної власності і приватного інтересу. Неоконсерватори, як і консерватори, великої ваги надають проблемам *етосу* і *культури*. Н. ставить на порядок денний і намагається вирішити питання культурної (й етнічної) ідентичності за умов, коли всі існуючі культурні світи відчувають на собі зростаючий тиск глобалізаторських викликів і усіляких загроз.

В. Заблоцький

НЕОКОНФУЦІАНСТВО (кит. лі сюе – вчення про принцип; сінь сюе – "вчення про серце"; дао сюе – "вчення істинного шляху"; Сун сюе – "вчення епохи Сун") – прийнятий у західній науці термін для визначення напряму в кит. філософії, що виник за правління династії Сун (960 – 1279). Використовується у вузькому та широкому сенсі: у вузькому – це вчення філософів XI – XII ст.: Чжан Цзая, Чжоу Дуньі, братів Чен, Чжу Сі та їх послідовників, що займалися розробкою нових понять та їх впровадженням у *конфуціанство* в умовах широкої популярності *даосизму* та *буддизму*; в широкому сенсі Н. являє собою сукупність вчень, які розвивалися в загальному руслі конфуціанства в Китаї та за його межами з XI ст. до сучасності.

НЕОЛІБЕРАЛІЗМ (від грецьк. νέος – новий та лат. liberalis – вільний) – одна з форм існування сучасного *лібералізму*. Подібно до лібералізму класичного, Н. ставить на меті пошук шляхів і умов, які могли б забезпечити стійкий і динамічний розвиток суспільства, інноватив-ність і креативність соціальних форм. Для реалізації цього завдання класичний лібералізм вважав за необхідне всіляко сприяти виокремленню і певній автономізації соціальних сфер (особливо економіки, яка виступала могутньою трансформативною силою у проектах Модерну XVIII – XIX ст.), невтручанню у спонтанний розвиток, який і створює порядок, заснований на свободі. Істотні трансформації, яких зазнали розвинені ліберальні суспільства на рубежі XIX – XX ст. (монополізація економіки, фордизм, державна політика "соціальної амортизації" та ін.), зумовили світоглядні зміни у ліберальній філософії. Філософські розвідки Н. збагачувалися неоліберальною прагматикою, пошуками політики, яка б була адекватною добі світових воєн і революцій, доленосним зрушенням в історичній долі як окремих націй, так і всього людства. Н. доктринальний виразно репрезентований ідеологією "Нового курсу" Рузвельта, кейнсіанством, теорією і практикою "держави загального добробуту" та ін. Якщо класичний лібералізм автономізував і асинхронізував сфери соціального буття задля більшої ефективності суспільного розвитку, то Н. скоріше віддзеркалює

тенденцію до більшої злагодженості соціального організму, підпорядковуючи міркування ефективності вимогам соціальної безпеки та вгамовуючи дух соціального експериментування тяжінням до більшої передбачуваності і впорядкованості. Підходи Н. виходять із перфекціоністських установок (можливість і необхідність покращення, вдосконалення умов соціального буття), поміркованого етатизму (визнання ролі держави у гарантуванні і забезпеченні прав людини, створенні і підтриманні необхідних засад функціювання громадянського суспільства, захист правовими й демократичними засобами загальновизнаних цивілізаційних цінностей, активне здійснення на державному рівні науково-технічної і освітянської політики тощо), чіткішого позначення у ліберальній філософії ідей і принципів *консенсусу*, солідарності і соціального партнерства. Разом з тим Н. продовжує відстоювати докорінні ліберальні цінності розвитку і відкритості змінам, свободи і гідності особистості, соціального плюралізму і толерантності, досягнення певної гармонії між індивідом і спільнотою через посередництво "абсолютизму права" та ін.

В. Заблоцький

НЕОПЛАТОНІЗМ – один з основних напрямів античної філософії в пізньоелліністичну епоху, що став логічним поєднанням ідей платонізму, аристотелізму та неопіфагореїзму. Засновником Н. у III ст. був *Плотин*, якого разом із його учнями *Порфирієм* та Амелієм відносять до римської неоплатоністичної школи. IV ст. відзначається піднесенням малоазійського Н., пов'язаного з іменами Юліана й Салюстія у Пергамі та Ямвліха і його школи у Сирії, відомих, крім власне філософських надбань, також орієнтацією на практичну містику і теургію. У V – VI ст. центром Н. стають Афіни (школа Прокла) й Александрія, де неоплатоніки приділяли особливу увагу узгодженню вчень *Платона* та *Аристотеля* й коментуванню творів останнього. Для філософії Н. характерним є уявлення про ієрархічну структуру та послідовну сутнісно-смислову еманацію сущого – від довершеності та всеосяжності надсущого Єдиного до Чисел як першої без'якісної визначеності буття, котрі далі, через з'єднання з довколишнім інобуттям, отримують якість вже як певним чином оформлений буттєвий смисл, тобто ідея. Сукупність ідей виступає при цьому як Ум, що і є прообразом усіх речей. Коли ж світ ідей, в свою чергу, також з'єднується з інобуттям, ідеї переходять в стан смислового становлення і стають одухотворюючими усе першопринципами, котрі всі разом складають Світову Душу. Подальше становлення Душі гранично приводить до появи нерухомо посталого, що завдяки їй, однак, знаходиться у вічному русі, тобто до появи Космосу. І лише у внутрішньокосмічному становленні виявляє себе такий різновид інобуття, як чуттєва матерія, інакшість якої відносно Ума і Душі полягає в тому, що вона як "несуще" є метою їхнього розпаду й згасання. Філософське пізнання, що є можливим для людини в окресленій структурі буття, полягає в усвідомленні свого місця в ній – як духовного "ув'язнення" в чуттєвій матерії – і в зосередженні власного єства на русі до осягнення Єдиного в над-Умному екстазі. Християнська інтерпретація неоплатонічних тем простежується в творіннях східної та західної *патристики*. Осмислення неоплатонічних уявлень в дусі ісламу відмічають в араб. філософії. Ідеї Н. знайшли свій відгомін в європейських містичних вченнях, середньовічній містиці, у філософії італ. гуманістів, кембриджських платоніків, а також у творах *Берклі, Ляйбніца, нім. класичної філософії*. Особливе зростання інтересу до Н. в європейській культурі пов'язане з добою Романтизму.

О. Сирцова

НЕОПОЗИТИВІЗМ – третя історична форма *позитивізму*, один із головних напрямів західної філософії XX ст. На основі вихідних принципів "першого" (*Конт, Мілль, Спенсер*) та "другого" (*Мах*, Авенаріус та ін.) позитивізму Н. поставив за мету довести неможливість "метафізики" (філософії) як у формі раціонального, науково обґрунтованого світогляду, так і як автономної форми теоретичного пізнання та осягнення сутності світу й людини; з огляду на це, Н. прагнув довести безпідставність тих вчень класичної філософської традиції, які вимагали, щоб при розв'язанні онтологічних, теоретико-пізнавальних, методологічних та інших філософських проб-

лем обов'язково здійснювався вибір між матеріалізмом та ідеалізмом. Одним із основних філософських джерел Н. були засадничі філософські ідеї *Вітгенштайна* "Логіко-філософського трактату", де він стверджував: "філософія не теорія, а діяльність... результат філософії – не певна кількість "філософських речень", а прояснення речень. Глибинні гносеологічні корені проблематики Н. сцієнтистської орієнтації у 20 – 30-ті рр. XX ст. – в ідеях *Віденського гуртка* (Шлік, *Карнап*, Фейгл та ін.), а після Другої світової війни – у логічному емпіризмі, що здобувся на потужний розвиток у США (Гемпель, *Куайн* та ін.). Увага неопозитивістів була зосереджена на дослідженні актуальної філософської проблеми щодо ролі логіко-математичних методів та штучних математичних і логіко-математичних мов науки як процесі пізнання. Йшлося про евристичні можливості математичної логіки як нового етапу в розвитку формальної логіки, про роль наочності та наукових абстракцій у зв'язку з фізичною інтерпретацією неевклідової геометрії Римана в теорії відносності *Ейнштейна*, а також у зв'язку з фізичним та філософським осмисленням квантової механіки, теоретичний зміст якої був позбавлений наочності, характерної для класичної фізики. Результати дослідження цих проблем виявилися суперечливими, позаяк вони розглядалися в "одному пакеті" з третьою проблемою – про неможливість "метафізики", тобто філософії як змістовної і раціональної форми знання. Н. зберігав за філософією єдину функцію – бути насамперед логічним аналізом мови й понять науки, а потім уже – мови й понять повсякденного знання. Як наголошував Карнап, усе, що залишилося від філософії, – це вже не теорія і не твердження, а лише метод логічного аналізу знань. Твердження науки Н. розглядав як висловлювання вчених, раціональне пояснення яких ґрунтується на двох принципах: 1) зведення, редукція теоретичного знання до емпіричного; 2) чуттєва, емпірична перевірка, верифікація (перевірка, підтвердження) емпіричних висловлювань. Якщо останні не піддаються підтвердженню у досвіді (верифікації), то цього достатньо для з'ясування, які саме висловлювання в науці є істинними, а які "метафізичними". В логічному емпіризмі в основу тлумачення науки було покладено гіпотетико-дедуктивну модель структури наукового знання за умов відмови від принципу редукції та лібералізації вимог принципу верифікації, але при збереженні "антиметафізичних" цілей філософського аналізу знання. До безперечних досягнень сцієнтистських форм Н. належать: уточнення структури теоретичного й емпіричного знання та їх взаємодії, внесок у становлення та розвиток семіотики. Проте *нігілізм* щодо "метафізики", антиісторизм та абсолютизація можливостей формальної логіки в пізнанні призвели на поч. 70-х рр. до кризи і втрати провідних позицій Н. у західній філософії і до виникнення *постпозитивізму*. З поч. 40-х рр. в рамках лінгвістичної філософії формується лінгвістичний позитивізм ("пізній" Вітгенштайн, Райл та ін.), що зберігає певні позиції й нині.

Г. Заїченко

НЕОРЕЛІГІЇ – термін, яким позначають оформлені в друг. пол. XX ст. нові конфесії, релігійні групи, духовні течії, церкви, в появі яких відбилися модернові процеси в релігійній сфері. Зумовлені змінами світоглядних парадигм, кризою традиційних релігій, взаємовпливами різних культурних світів, Н., водночас, виступають результатом релігійної ініціативи окремих осіб, які, базуючись на певній віросповідній традиції (або синкретизмі декількох), творять нові віровчення, культи, організації. Останні вважаються самодостатніми і незалежними від будь-якого релігійного центру. Згідно із сучасною класифікацією, вирізняють неохристиянство, неоорієнталізм (необуддизм, неоіндуїзм), *неоязичництво* "нью-ейджівської" (синкретичної) орієнтації. Зазвичай, Н. – це складова молодіжних рухів, що виникають у середовищі інтелектуалізованих верств населення. В Україні представлені різні за напрямами, але відносно нечисленні неорелігійні громади – харизматів, тов-ва свідомості Кришни, РУНВіри, багаїв, Великого білого братства тощо.

Л. Филипович

НЕОСХОЛАСТИКА – див. *Томізм*.

НЕОФРОЙДИЗМ – напрям у філософії і психології, ідеї якого позначилися та-

кож на сучасній естетиці, етиці, соціології. Виникнення терміна "Н." було зумовлене необхідністю відмежуватися від *фройдизму* – філософсько-антропологічної і психологічної концепції *Фройда* (*психоаналіз*) і всієї сукупності вчень і шкіл, що склалися на її підґрунті. Якщо фройдизм – явище європейське, то Н. – переважно амер. Н. був спробою пристосувати ортодоксальний психоаналіз до традицій соціології та психології у США (у 30 – 40-х рр. XX ст.). Витоки Н. сягають, з одного боку, "психологічної школи" в соціології (Кулі, Гіддингс, Бернард), зокрема, теорії щодо спонтанної і позасвідомої координації поведінки членів первинних соціальних груп, а з другого – амер. школи культурантропології, представники якої наполягали на специфічному та оригінальному характері окремих культур. Наслідком цих різноманітних нашарувань стала еклектична теорія, яка поєднує амер. модель прагматизму, біхевіоризму, етнографізму з низкою положень і технічних прийомів психоаналізу. На відміну від властивої фройдизму абсолютизації біологічного чинника, Н. відстоює ідею соціального та культурного детермінізму, визнає суттєву роль середовища у формуванні психології людини. На думку одного з чільних представників Н. *Фромма*, людське починається там, де закінчується природне. Для багатьох прихильників Н., зокрема Хорні, Саллівана, Кардинера, властива тенденція до "соціологізації" психологічних чинників та "психологізації" соціальних. Для Н. характерний також перегляд деяких положень ортодоксального психоаналізу: вчення про творчий потенціал сексуальної енергії (лібідо), теорії сублімації, ролі *позасвідомого*. Еволюція Н. не привела до утворення цілісної системи поглядів, радше до об'єднання яскравих творчих особистостей, які, визнаючи культуротворче значення психоаналізу Фройда, водночас усвідомили його обмеженість і тенденційність; необхідність оновлення ортодоксальної теорії психоаналізу спонукала їх до вироблення нових підходів. Так, Фромм зосередив увагу на проблемі надмірної соціалізації людини, що він її розглядав як шлях до виродження й дегуманізації. Концепція Хорні про властивий людині "саморух", "тяжіння до самореалізації", вчення Кардинера про "груповий тип" особистості, в якому вирізняється ідентичне для всіх членів суспільства "ядро", також чимало додала до теоретичного доробку Н. До кола проблем, порушених неофройдистами, які наразі зберігають свою актуальність, належать психофізіологічна і соціальна природа страху, тривоги, деструктивних тенденцій, неврозу влади.

НЕОЯЗИЧНИЦТВО – штучно створювана сучасними інтелектуалами з фрагментів стародавніх вірувань і обрядів *релігія*, яка ставить на меті збереження (відродження) національної культури, первинної духовності і самобутності в умовах нівелюючого впливу модернізації і глобалізації. Н. конструюється як певна ідеологічна основа для національної консолідації і стимуляції соціальної активності через усвідомлення самобутнього коріння, глибинних витоків, неприйняття індустріальної цивілізації з її відношенням до природи, людини, релігії. Н. зазвичай є продуктом ідеологічної творчості і відповідних ритуальних практик міської інтелігенції і молоді, які сприймають релігію як важливий елемент культурної спадщини, осердя етнічної ідентичності. У змістовному плані Н. – явище гетерогенне, від багатоманітного політеїзму до новостворених монотеїстичних релігій із використанням персонажів язичницьких пантеонів (напр., Дажбога). Н. здебільшого негативно ставиться до християнства (зокрема, до властивих йому антропоцентризму, прощення), вважаючи його "чужородною" релігією, ідеалізує дохристиянські часи. Етос Н. ґрунтується на звеличенні воїнських чеснот, ідеї боротьби з будь-яким злом шляхом насильства, обстоювання доблесті, честі, мужності у середньовічно-архаїзованій інтерпретації. Деяким різновидам Н. властивий відчутний елемент містицизму, окультизму, апеляції до "сил сонця" та ін. Різновидами Н. є ведизм, венедизм (руські версії Н.), друїдизм (зокрема, в Ірландії, Великій Британії), РУНВіра ("Рідна Українська Народна Віра" – релігійна концепція, розроблена Л. Силенком; у 1992 р. РУНВіра була офіційно зареєстрована в Україні як особлива конгрегація), тенгріанство (у мусульманському середовищі) та ін.

В. Заблоцький

НЕПЕРЕРВНЕ І ПЕРЕРВНЕ – категорії для характеристики суперечливості бут-

тя, пов'язаної з його суцільністю, зв'язністю, нероздільністю, з одного боку, і розчленованістю, різноманітністю, диференційованістю (на обмежені, локальні у просторі і часі речі, явища і події) – з другого. Домінування або абсолютизація однієї чи другої з цих сторін в історії філософії, релігії і науки обумовили розвиток і боротьбу двох концептуальних напрямів – континуалізму та атомізму. Визначення континууму як неподільного цілого широко використовувалося в Античності, Середні віки і пізніше, у тому числі в математиці і фізичних уявленнях. Спроби універсалізувати ідеї континуалізму й атомізму засвідчили їх обмеженість і внутрішню суперечливість. Як наслідок подібних утруднень, розвивалося уявлення про діалектичну єдність Н. і п. Ця ідея базувалася, зокрема, на думці про ієрархізовану світобудову, що поєднує дискретне і неперервне (теорія еманації неоплатоніків), про необхідність бачити різноманітність природи в єдності (у вченнях *Кузанського, Бруно, Дидро, Гольбаха*, Толанда та ін.). Безпосередній розвиток ця ідея знайшла в "динамічній атомістиці" *Шеллінга*, який писав, що виокремлено ідея неперервності, як і дискретності, "ніколи не може повністю здійснитись", оскільки має місце тотожність різнорідних сил природи. Єдність Н. і п. доводив *Гегель* за допомогою діалектики "одного" та "многого", кількості та якості. В *марксизмі* діалектика Н. і п. зафіксована в уявленні про "нову атомістику", прикметною рисою якої *Енгельс* вважав наявність дискретних частин різних ступенів або вузлових точок, котрі обумовлюють якісні форми існування "всезагальної матерії". В історії науки ідея Н. і п. знайшла вияв в "механіці сили" *Ньютона*, "динамічній атомістиці" Босковича (де поняття атомів і монад невідривне від їх взаємодії через сили, подібні до гравітаційного тяжіння), у поєднанні хвильових та корпускулярних підходів у квантовій механіці та ін. Використання понять, що синтезують монізм і плюралізм, тотальність, синергетичні процеси, хаос і порядок, прийняття, як цілком очевидної, тези про єдність різноманітного фізичного, хімічного, біологічного та соціального світів – свідчення діалектичних підстав пізнання щодо уявлень про Н. і п.

В. Кизима

НЕСТЕРЕНКО, Владислав Григорович (1947, с. Оленівка, Автономна республіка Крим – 1998) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1972). Канд. філософських наук (1982), проф. (1995). Од 1972 р. – викладач Української державної академії водного господарства. Коло наукових інтересів – етична й естетична свідомість, її основні категорії і структура. Автор концепції страждання як смислотворчого чинника людського буття.

Осн. тв.: "Страждальність – моральність – культура" (1994); "Вступ до філософії: онтологія людини" (1995).

НЕСТОР (бл. 1050 р. – поч. XII ст.) – укр. мислитель, літописець, агіограф. Чернець Києво-Печерського монастиря. Автор "Житія Бориса і Гліба", "Житія Феодосія Печерського", один з імовірних авторів "Повісті врем'яних літ". Походження Русі відносить до біблійних часів, коли відбувався розподіл Землі між братами Симом, Хамом і Яфетом. Таким чином, Русь, як суб'єкт світової історії, започатковується не від моменту свого хрещення, а від доісторичного минулого. Детермінованість історичних подій зумовлена надприродною силою Бога, що приборкує народи за самовладдя, "язичництво", міжусобиці князів, порушення принципу династичного княжіння: "каждо да держить отчину свою" – причина вразливості Русі. Н. закликав до духовного єднання під проводом Церкви. Братерська любов та взаємоповага – головна моральна норма державного життя. "Повість" містить морально-етичні настанови, закликає до знань і книжності.

НЕСУПЕРЕЧНІСТЬ – властивість системи висловлювань, яка полягає в тому, що з неї не виводиться протиріччя. Формальною ознакою Н. системи висловлювань є те, що кожне висловлювання цієї системи можна довести її засобами. Для тих систем, які містять у собі операцію заперечення, Н. виражається твердженням відсутності в системі такого висловлювання, що доведеним є як саме це висловлювання, так і його заперечення. Вимога Н. є обов'язковою для наукових теорій. Вони не повинні одночасно містити в собі доведення чогось і його спростування. Одним із засобів доведення Н. форма-

льної системи є побудова для неї певної *моделі*: формальна система є несуперечливою, якщо існує модель, у якій є істинними всі теореми цієї системи. Особливе значення має Н. множини висловлювань, яка розглядається як засновки для виводу. Множина висловлювань є несуперечливою, якщо існує для неї принаймні одна модель (істинна інтерпретація для всіх її висловлювань). Формальні системи можуть містити в собі протиріччя. В т. зв. паранесуперечливих логіках вивчаються засоби побудови числень, в яких із протиріччя не виводиться будь-яке висловлювання.

В. Навроцький

НІБУР, Рейнголд (1892, Райт-Сіті, Міссурі – 1971) – амер. філософ, теолог. Закінчив Єльський ун-т, пастор у Детройті (1915 – 1928); проф. теології у Нью-Йорку (від 1928 р.). Релігійно-філософські інтереси Н. перебували у річищі протестантської теології, її неоортодоксального варіанта. До засадничих теолого-філософських тез концепції Н. належать: розуміння Бога як "цілковито Іншого"; визнання первородного гріха як головної причини "падіння людини" (її духовної і моральної деградації). Егоїзм та людська гординя – найвиразніші прикмети цього падіння. Трагедія людини, згідно з Н., полягає у тому, що вона у змозі відчути й усвідомити необхідність власного самовдосконалення і, разом з тим, вона неспроможна це здійснити. Людська свобода, з одного боку, містить відповідальність по відношенню до Бога, з другого – вона обтяжена елементом "демонізму" (зла, гріховності), який, зрештою, унеможливлює моральний поступ людства. Політичні і соціально-філософські погляди Н. на початку його діяльності були під впливом ідеології *марксизму* та соціалістичних ідей. Відмовившись від них остаточно вже на поч. 20-х рр. XX ст., Н. став на позиції християнського "ліберального реалізму", однією з чільних ідей якого було визнання ірраціональної природи людини та можливості її спрямування у раціональне русло. Для Н. характерне песимістичне ставлення до процесів внутрішніх (на рівні "серця") трансформацій людини, тому центр ваги у своїх сподіваннях на суспільно-духовний поступ він переносив на інституціональні зміни.

Осн.тв.: "Інтерпретація християнської етики" (1935); "Природа і доля людини". У 2 т. (1941 – 1943); "Віра й історія" (1949); "Християнський реалізм і політичні проблеми" (1953); "Моральна людина та аморальне суспільство" (1992).

НІГІЛІЗМ (від лат. nihil – ніщо) – світоспоглядання та спосіб людського світовідношення, що містить інтенції заперечення, свавілля, відчаю, розчарування, недовіри тощо. Н. виражається у запереченні існування Бога, безсмертя душі, свободи волі, могутності розуму, можливості пізнання, об'єктивності моралі, духовних підвалин буття, культурних засад, суспільного устрою, прав націй на самоідентифікацію та самовизначення, оптимістичних перспектив людської історії. Абсолютною формою Н. є самогубство й жага до тотальної руйнації, але найчастіше він виражається через відносні форми, тобто скасовування або знецінення певного боку реальності, з метою піднесення інших. Акти негації в нігілістичній свідомості пов'язані з усвідомленням людської неспроможності пояснити чи обґрунтувати всі підстави буття, а також з відчуттям непевності. Виявом Н. є світонастанова, що відповідає ситуації межування з екзистенційною "*безоднею*"; зрештою, він стає засобом переоцінки цінностей. В Н. існують дві позиції: "пасивна", що базується в інтровертній поведінці, й "активна", яка виходить з позиції сили, що здатна дієво перетворювати світ. В укр. Н. ця типологія представлена войовничістю "vita heroica" й фаталістичним песимізмом представників "vita minima", тобто агресивною позицією перебільшення потенцій національного буття і психологічними комплексами меншовартості та кривдженості. Крім заперечення, Н. притаманні: здатність до "неантизації" (спосіб звільнення місця для легітимації нових моделей); песимістична іронія (метаісторичний спосіб оцінювання цивілізаційних процесів); інтелектуальна провокація (випробування цінностей); редукція до профанного (актуалізація того, що виходить за межі осердя культури); бунт як містерійно-вакхічний прояв; ситуація абсурду (відчуття відчуженості в світі); прояви гри (неупереджений спосіб сприйняття дійсності в процесі відкрит-

тя шляхів свободи). В історії нігілістичного звершення виокремлюють "філософський" (метафізичний, епістемологічний, етичний та теологічний), "суспільно-політичний" та "естетичний" Н. В Античності ідеї Н. проявлялися у вченнях софістів, кіренаїків, кініків, епікурейців та скептиків. Середньовічний Н. постає як акт єретичного "відпадання" від Бога через створення вільного інтелектуального простору, з одного боку, та через впровадження владних структур з метою утвердження християнської догматики, з іншого. В добу *Відродження* набула загострення трагедія ілюзорно-вільної особистості, абсолютизація якої в індивідуалістичному самоствердженні сягала межевого рівня. Людина прагнула позбутися зовнішніх підвалин свого онтологічного опертя і намагалася покладатися лише на себе. Нігілістичне самоуповноваження людини Нового часу позначається матеріалізмом, ідеями *Просвітництва* XVII – XVIII ст. (перебільшені домагання на отримання абсолютного знання, нездатність пояснити свободу, зведення людини до "понятійного існування", а історії – до руху та взаємозв'язку категорійних рядів). Знецінення повноважень розуму на абсолютне панування призвело до краху оптимізму та спричинило появу песимістичних вчень (*Шопенгауер, К'єркегор*), індивідуалістичного Н. (Штирнер) та радикально-анархічного відкидання суспільного устрою (рос. тероризм XIX ст.). У *Ніцше* Н. стає усвідомленою характеристикою західної культури. Добою Н. він називає історичний процес втрати влади надчуттєвого над сущим, до якого причетні християнство, поява моралі та філософська істина. Процес знецінення цих ідеалів позначений фразою: "Бог помер". На зламі XIX – XX ст. виникають дискурси "підозри", позначені Н. Це активний Н., що втілився у викритті оман цінностей культури (Ніцше), відчуження пролетаря, котрий прагне активного звільнення *праксису* від владних фантомів капіталу (*Маркс*), а також в активізації свідомості людини, яка опановує смислами дійсності, супротив репресивній дії культури, покликаної лише збільшувати царину позасвідомого (*Фройд*). Катастрофізм XX та поч. XXI ст., світові війни, поява та крах тоталітарних систем, техногенні аварії, небезпека екологічних криз, небувалі людські жертви, тероризм уможливили ідеї "кінця історії", "смерті" культури та людини.

Т. Лютий

НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ – складова частина західноєвропейської філософії Нового часу, в яку входять, крім нім., також англ., франц., нідерланд. філософії. Засновником англ. класичної філософії є *Бекон*, франц. – *Декарт*, нідерланд. – *Спіноза*. Рівна їм велика постать у Німеччині з'являється лише після Тридцятирічної війни у друг. пол. XVII ст. в особі *Ляйбніца*. Термін "класична філософія" має подвійний зміст. По-перше, це – філософія розуму, свідомості і самосвідомості, пізнання. Вона виникає з Декарта і Бекона і завершується вченням *Гегеля*. В такому широкому розумінні Н.к.ф. поділяється на чотири періоди: 1) філософські пошуки в межах Реформації і містики. Найбільш видатною фігурою тут є *Беме*; 2) засвоєння беконівського емпіризму, картезіанства, спінозизму і матеріалізму, філософії права *Гроція* і *Гоббса*, а також початок вироблення власної думки (Юнгій, Штурм, Пуфендорф, *Вольф* та ін., XVII ст.); 3) період нім. просвітництва XVIII ст., на який припадає і поява основних творів Ляйбніца та його учнів, котрі згуртувалися навколо Вольфа і утворили школу, яка відіграла основну роль в нім. просвітництві; 4) філософська думка від *Канта* до *Фоєрбаха*. По друге, "класична філософія" означає зразкова. Таким у нім. історії є переважно четвертий період – починаючи "з Канта". Поділ історії філософії на філософію до Канта і од Канта проведено *Віндельбандом, Гартманом* і продовжено в *марксизмі*. Основну рису цього періоду становлять різноманітні варіанти діалектичного світорозуміння, заснованого на поєднанні фундаментальних протилежностей. Потяг до такого синтезу помітний і в попередній думці. Найбільш характерним у Беме є його діалектика в тлумаченні Бога, природи, людини. Головні зусилля Ляйбніца були спрямовані на примирення і узгодження конкуруючих ідей і концепцій: раціоналізму і сенсуалізму, апріорного та апостеріорного, телеології і механіцизму, аж до об'єднання церков різних конфесій та численних

нім. князівств в одну державу. Потяг до синтезу стає всеохопним у четвертий період, який і визначає всі основні особливості Н.к.ф. Саме тепер діалектика як така була усвідомлена і піддана всебічному аналізу, розробці і критиці. Головні його представники: Кант, *Фіхте*, *Шеллінг*, Гегель, Фоєрбах. Н.к.ф. має цілий спектр загальних властивостей. На першому місці – установка на розум і як об'єкт пізнання, і як пізнавальну здатність. Такими є Кантові "Критики" чистого і практичного розуму, відповідні дві основні частини "Науковчення" Фіхте та "Системи трансцендентального ідеалізму" Шеллінга, всі великі твори Гегеля ("Феноменологія духу", "Логіка", "Енциклопедія філософських наук"), в яких розум постає або у своїй власній формі, або ж як сутність духу. Головна функція розуму регулятивна: подати знання у вигляді системи. Всі філософи від Канта до Гегеля свідомо будують свої вчення як системи. Це важлива відмінність від попередників. Коли в останніх і знаходимо системи, напр., "Етику" Спінози чи "Систему природи" *Гольбаха*, спосіб береться або з іншої науки, або ж ототожнюється з повнотою висвітлення матеріалу з певних проблем. Для побудови системи потрібен певний метод. У Канта загалом це метод трансцендентальний, в який входять декілька складових. Усе вчення, викладене в трьох "Критиках", базується на "системі найвищих здібностей душі": пізнавальна, почуття задоволення і незадоволення, бажання. "Критика чистого розуму" в цілому структурується трьома питаннями: Як можлива чиста математика? Як можливе теоретичне природознавство? Як можлива метафізика як наука? На перший відповідає "трансцендентальна естетика": апріорні простір і час обумовлюють геометрію та арифметику. Можливість другого покладається таблицею апріорних понять розсудку – категорій. Цілісність метафізики утворюється системою суперечностей: *антиномій*, паралогізмів, ідеалу чистого розуму. Аналогічно відбувається структурація інших творів Канта. Фіхте назвав свій метод синтетичним, бо він полягає у поєднанні парних категорій – суб'єкта й об'єкта, причини і наслідку, субстанції й акциденції завдяки їх кількісній подільності, і в певній послідовності самих пар. Новий варіант діалектичного способу мислення знаходимо у Шеллінга: суть його в переході однієї крайності в іншу. Найбільш розвинутим є метод Гегеля, який він спеціально дослідив у "Передмові" до "Феноменології духу", в "Науці логіки", "Історії філософії". Завдяки цьому врешті-решт було відкрито перший специфічно філософський метод, відмінний від математичних та емпіричних методів знання. Наслідком великої уваги до методології дослідження і викладу стала висока теоретичність, проблемність і проблематичність даних вчень, через які вони справили надзвичайний вплив на сучасність і майбутнє. Висновком було і таке явище, як піднесення філософії над спеціальнонауковим знанням, погляд на неї як на взірець для інших його галузей, тлумачення філософії як науки наук. Таке становище виникає тоді, коли певна наука досягає помітних успіхів в збагаченні своїх змісту і форми. Так було з математикою, на яку свого часу із заздрістю дивилися філософи і вважали за благо користуватися її досягненнями; з науками досвідними, методи яких переймали у XVII – XVIII ст. Як на зворотний приклад можна послатися на Евкліда: метод побудови його "Начал" був запозичений із творів *Аристотеля* – з логіки і метафізики. З цим пов'язана і така риса розглядуваних вчень, як перевага загального над одиничним, цілісного над окремим. Системним вважалося не лише філософське знання, а й сама природа і суспільство. Особа поставала моментом чи елементом суспільно-державної тотальності. Така установка особливо притаманна концепціям Гегеля. Нарешті, з усього наведеного випливає переважно ідеалістичний зміст філософії даного періоду. У Канта маємо певне поєднання суб'єктивного ідеалізму з елементами матеріалізму. Фіхте у першому варіанті "Науковчення" – суб'єктивний ідеаліст у чистому вигляді. Поступово його система переросла у пантеїзм релігійно-моральнісного ґатунку. Шеллінг подолав суб'єктивний ідеалізм, додавши до нього натурфілософію як другу філософську першонауку, а потім – через "філософію тотожності". Він перший в історії думки усвідомив обмеженість і матеріалізму, й ідеалізму, намагався стати на більш загальну точку зору, яку він, як і згодом Гегель, називав абсолют-

ним ідеалізмом. Тільки Фоєрбах був у другий період творчості (од 1839 р.) послідовним матеріалістом. Всі зазначені загальні риси Н.к.ф. були сконцентровані в творах Гегеля, які і стали предметом дружньої і всебічної критики з боку різних опонентів. *Шопенгауер* протиставив розуму волю, пізній Шеллінг "негативній філософії" розуму – "позитивну філософію" релігійного типу, *Конт* філософській метафізиці – позитивні науки, Фоєрбах ідеалізму – матеріалізм, *Маркс* теоретичній спекуляції – практику, а *К'єркегор* захищав занедбану особу. Всі разом відкидають системність, більшість – діалектику. Такий суцільний напад свідчив про перехід до нової, післякласичної доби філософування. Останнє мало і свої переваги, але і недоліки в культурно-світоглядному відношенні. Цим пояснюється відродження й оновлення, переробка Н.к.ф. в XIX – XX ст.

М. Булатов

НІРВАНА (санскр. – заспокоєння, згасання) – одне з головних понять інд. релігійно-філософської традиції, яке позначає стан згасання усіх мирських бажань людини, її вивільнення й порятунку. Поняття Н. зустрічається вже у Ведах, проте свого найбільшого розвитку воно набуло в *буддизмі*, з яким переважно й асоціюється. У буддизмі під Н. розуміють вище благо та істину, остаточну дійсність, що є запорукою виходу людини з ланцюга народжень та страждань. Н. виступає як етичним ідеалом, так і певним психічним станом завершення внутрішнього буття, що приводить до абсолютного спокою або блаженства та незалежності від світу; цей стан досягається через дотримання детально розроблених буддистських етичних настанов і виконання певних психотехнік. Як правило, буддистські тексти не наводять визначень Н., використовуючи натомість численні описи та епітети, в яких Н. зображується як щось протилежне всьому, що є наявним у мові, а отже, як щось незбагненне та невимовне. Таке ставлення до Н. було започатковане ще Буддою, який вважав, що будь-які визначення Н. – як позитивні, так і негативні – однаково помилкові. Проте такі напрями буддизму, як тхеравада та магаяна, позначені деякою специфікою щодо наголошення на тому чи іншому аспекті Н. Якщо послідовники тхеравади наголошують на порівнянні її зі станом згасання, виводячи за межі феноменального буття, то для послідовників магаяни Н. передусім виступає станом абсолютного блаженства. Значного поширення після Нагарджуни (II ст.) набуло ототожнення Н. з сансарою – емпіричним буттям, окреме сприйняття якого відбувається у зв'язку із затьмаренням свідомості людини невіглаством.

Ю. Завгородній

НІЦШЕ, Фридрих Вільгельм (1844, Рекен, Пруссія – 1900) – нім. філософ. Закінчив Ляйпцизький ун-т; проф. класичної філології у Базельському ун-ті (1869 – 1879). Погіршення стану здоров'я спричинилося до того, що Н., залишивши посаду проф., переїхав до Італії і Швейцарії, де протягом 10 років жив самітником, займаючись творчою працею. Через різке загострення психічної хвороби у 1889 р. його було допроваджено до психіатричної лікарні, де він і помер. Ранні захоплення романтизмом приводять Н. до музики Вагнера та філософії *Шопенгауера*. В часи романтичних пошуків генія – як виразника трагічно-художнього творення культури – Н. виходить з Античності як вузла, яким пов'язана й сучасна культура. Геній уявляється йому "центром" входження у буття, здатним створювати естетично виправдані його феномени. В першій праці Н. "Народження трагедії" (1872) феномен античної культури постає у двоїстості *аполлонівського* та *діонісійського* начал. Аполлон очолює царину довершених образів: світла, розумності та краси, а Діоніс – несталих: хаосу, шаленства й руйнації. Грецька культура постає як арена боротьби цих принципів, являючи історичну зміну епох. Кардинальна зміна аполлонівсько-діонісійського взаємовідношення в культурі відбувається завдяки переорієнтації принципу індивідуації з художньої інтуїції на морально-логічний дискурс. Означені філософські інтенції Н. знаходить у *Сократа*, називаючи його першим декадентом в західній історії. Своє головне завдання Н. вбачає у з'ясуванні причин переваги раціональних чинників життя над інстинктивними, здійснюючи філософський задум "переоцінки цінностей". Для розуму основу єдності світу являє собою *Абсолют* – як умова існування цінностей. Саме Бог пе-

ретворює цінності на вічні інстанції. Ідея "смерті Бога" звільняє людину з полону цієї хибної свідомості ("Весела наука", 1882). Історичний процес втрати влади надчуттєвого над сущим (християнство, мораль, філософська істина) Н. називає *нігілізмом*, підсумовуючи це ємкою фразою: "Бог помер". Під поняттям "Бог" розуміються всі номінації надчуттєвого: ідеали, норми, принципи, цілі, цінності тощо, за допомогою яких суще набуває сенсу. Воля людини побачити "знецінений" світ дає їй змогу поєднати прагнення власної та світової волі. Якщо історична форма декадансу, за Н., починається з Сократа, то *Платон* продовжив творення ідеї "істинного світу", за якою стоять "примари" добра, справедливості, краси, що вже не причетні до життя. "Істинний світ" християнства розкривається перед людиною тільки в результаті каяття, яке виражається в аскезі й провині за прояв людських життєвих імпульсів. Шлях трансформації "істинного світу" продовжує філософія *Канта*, де постулюється поняття "ноуменального світу", підтверджуючи належність морального імперативу. Моральний дискурс породжує нові форми утопізму (соціалізм, анархія), які поширюють ентропію власного безсилля, а за проголошенням ідеалів свободи ховається воля до заперечення життя. Ключовим поняттям рушійної сили в структуруванні цінностей моралі є Ressentiment (франц. злопам'ятство). Воно характеризує атмосферу ворожості, ненависті та почуття безсилля, що виникають внаслідок невідповідності між внутрішніми домаганнями і фактичним становищем людини в суспільстві. Згідно з Н., сучасна людина – це "перехід і загибель", тому образ "надлюдини" розглядається як символ довершеності культури та породження нових людських перспектив. "Надлюдина" – це представник нової аристократії духу, що протистоїть не злій людині, а ницій та кволій. Вона формується в результаті вдосконалення, розвитку й відбору сильної породи. Цей відбір відбувається на підставі здатності до самозречення та самотворення, сприйняття трагедійності буття у коловороті "вічного повернення" й бажання сягнути недозволеного. "Надлюдина" – результат культурно-духовного вдосконалення; біологічний тип, що перевершує сучасну людину з її інтелектуально-моральними якостями, які спричиняють появу *песимізму* й *нігілізму*. Мораль сама була зброєю проти самої себе, породивши самонедовіру й песимізм як реакцію на занепад життєвих інстинктів. Утворивши два способи світосприйняття (покірливе скніння в тенетах моралі та агресивне подолання негативних оцінок), песимізм переходить у фазу нігілізму. Нігілізм – це патологічний проміжний стан, який бачить цінність там, де їй не відповідає жодна реальність. За Н., сучасність просякнута неповними формами нігілізму – це декаданс без переосмислення цінностей; подолання цього стану вбачається в інтегральному принципі сущого – "волі до влади", що втілює постійне самоуповноваження природних сил до зростання усіх форм життя. Н. як філософ створив нову парадигму культурно-філософської орієнтації й заклав основи *філософії життя*.

Осн. тв.: "Народження трагедії з духу музики" (1872); "Людське, надто людське" (1878); "Весела наука" (1882); "По той бік добра і зла" (1886); "Генеалогія моралі" (1887); "Так казав Заратустра" (1883 – 1891); "Жадання влади: досвід переоцінки всіх цінностей" (1887); "Антихристиянин" (1888).

НІЧИК, Валерія Михайлівна (1928, с. Антонівка Чернігівської обл.) – укр. філософ. Закінчила філософський ф-т КНУ ім.Т. Шевченка (1952), після чого працює в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Упродовж тривалого часу завідувала від. історії філософії України, створила осередок науковців, які розгорнули дослідження в ділянці укр. філософської медієвістики. Лауреат премії НАНУ ім. Д. Чижевського. Коло наукових інтересів охоплює галузь історії укр. філософії; розвиток духовної культури України XVI – XVIII ст., пов'язаної з діяльністю братських шкіл, ідеологією реформаційних громад, вченого гуртка Києво-Печерської лаври і передусім КМА. Н. – автор близько 150 наукових праць; здійснила низку перекладів творів укр. авторів з польськ. і церковнослов'ян. мов.

Осн. тв.: "Феофан Прокопович" (1977); "З історії вітчизняної філософії кінця XVII – початку XVIII ст." (1978); "Гуманістичні і реформаційні ідеї в Ук-

раїні", у співавт. (1991); "Петро Могила в духовній історії України" (1997).

НІЩО – категорія метафізики та онтології, що мислиться як *небуття* (несуще) і характеризується предикатами негативності, відсутності, позбавлення, заперечення тощо. Аналогія Н. з поняттям небуття чи смерті вказує на межу його логічного аналізу й безпосереднього розуміння; ознаки Н. добираються у царині відношення "*буття* – Н." Особливого (конститутивного) значення категорія Н. набуває у східній традиції. В *даосизмі* роль першооснови і завершення всього існуючого виконує поняття *дао*. Воно нескінченне і безіменне, форма без форми і образ без сутності, безтілесне, порожнє і ниці. Завдяки дао небуття проникає усюди; все народжується у бутті, а буття з'являється з небуття. В *буддизмі* подібний принцип називається *нірваною*. Це видозмінене поняття мокші (позбавлення, звільнення), що означає зникнення, кінець, припинення існування, вічний спокій. У західній філософії проблема Н. порушується ще з Античності. Вона вже наявна у вченні *Геракліта* про становлення – як вираз єдності протилежностей (буття і Н.). *Парменід* висловлює думку, що Н. неможливо ані помислити, ані висловити. Воно виступає запереченням існування. *Горгій* обстоював тезу, виражену в трьох принципах: нічого не існує; якщо дещо існує, то воно незбагненне; якщо його можна осягнути, то неможливо пояснити і виразити. Розбіжності двох попередніх позицій долає *Демокрит*, вбачаючи в атомах мислиму повноту буття, котра визначається через свою протилежність – порожнечу як континуум, позбавлений кількостей і якостей. В діалектиці *Платона* Н. подається через категорію "іншого" – породження буттям свого інобуття. "Інше" виступає можливістю пізнання не лише буття, а й Н. *Аристотель* вбачав ознаки Н. в неоформленому, позбавленому сутності матеріалі – матерії. Стоїки (див. *Стоїцизм*) пов'язували Н. з уявленням про нескінченність як безтілесну порожнечу, всередині якої міститься Космос. *Епікур* виражав поняттям Н. феномен смерті (позбавлення будь-яких форм та ознак життя). У наданні Єдиному якостей над-буття *Плотин* уподібнював його Н. Він розрізняв небуття як матерію й абсолютне Н., що виступає "іншим" стосовно існуючого. Середньовічна інтерпретація співвідношення буття і небуття визначалася доктриною творення з Н. Акт творення передбачає появу світу, властивості якого нічим не обумовлені. В апофатичній теології (Філон, Климент, Ориген, ареопагітики, Максим Сповідник, *Дамаскій*, Палама, Еріугена, *Кузанський*), каббалі та містичній традиції (Екгарт, Франк, Силезій, *Беме*) вживання варіантів терміна "Н." (*безодня*, possest Ungrund (невкоріненість) стосовно Бога, через відкидання усіх його предикатів, означає, що він не є чимось серед сущого, але, як першопричина, піднімається над сущим і перебуває всюди й ніде. Входження у домени "божественного мороку" відбувається в актах мовчання та містичного переживання. Новочасна метафізика відмовилася від тези про створення світу з Н., виходячи з положення ex nihilo nihil fit (з нічого ніщо не виникає). У *Канта* Н. подається як можливість і неможливість предмета або його поняття, що постають у людському розумі. *Гегель* називав Н. чистою безпосередністю, довершеною порожнечею з відсутністю визначень і змісту, яка дорівнює самій собі і буттю, а відмінність між ними лише абстрактна. У філософії *екзистенціалізму* термін "Н." тлумачиться як царина свободи і трансценденції. Таїну Н. як безодні та невідання *К'єркегор* називав станом, що пробуджує в людині жах і спонукає до пізнання. У *Гайдеггера* проблема Н. постає через спосіб самопроектування людини у майбутнє, що супроводжується зустріччю з образом смерті. Категорія Гайдеггера "буття-до-смерті" позначає можливість вирватись із повсякденності, що характеризується анонімністю існування. *Бердяєв* залучає поняття Н. до розгляду проблеми творчості. Остання не виходить з наявного буття, а виступає прагненням до свободи, яка у своїй можливості – бездонна і безпідставна. Вкорінення свободи лежить не в бутті, а у Н. *Сартр* визначає людину як істоту, що характеризується здатністю вирізняти себе з-посеред буття через Н. (neant). Націленість людської свідомості на суще здатна проявляти, нівелювати його. Свідомість постає вільною умовою прояву сущого. У дуальності буттєво-небуттєвих зв'язків Н. стає не простою аль-

тернативою буття, а його співучасником, джерелом розвитку та творчих здатностей (див. *Небуття*).

Т. Лютий

НОВАЛІС (справжнє ім'я Фридрих фон Харденберг) (1772, Відерштедт, побл. Мансфельда – 1801) – нім. поет-романтик. Навчався в Ієні, Ляйпцигу, Віттенберзі. Філософський світогляд Н. як одного із чільних представників ранньоромантичного руху склався під впливом *Гете*, Шиллера, *Фіхте*, *Шеллінга*. Критично і, зрештою, негативно ставився до раціоналізму доби *Просвітництва*, віддаючи перевагу версії ідеалізму у дусі Фіхте й Шеллінга. Н. був переконаний, що примирення протилежностей можливе лише через ототожнення спасіння і *ніщо*, внаслідок чого здійснюється відкриття нескінченної реальності. На порозі цього відкриття стоїть поет, його снага (завдяки вивільненню власної уяви із тенет фрагментизованого механістичного світу) осягнути власне "Я" й у такий спосіб – глибини буття. Важливим засобом поетичного мислення вважав афоризм.

Осн. тв.: "Учні в Саїсі" (1798); "Гімни Ночі" (1800); "Генрих Офтердингер" (1876).

НОВГОРОДЦЕВ, Павло Іванович (1866, Бахмут – 1924) – рос. філософ, правознавець, громадський діяч. Закінчив юридичний ф-т Московського ун-ту (1888), де потім працював на кафедрі історії філософії права. В 1921 р. емігрував із більшовицької Росії в Чехословаччину, де заснував рос. юридичний ф-т в Празькому ун-ті (у ньому працював до кінця свого життя). В центрі філософських досліджень Н. – морально-правові відносини в суспільстві; з позицій соціального лібералізму розглядав право як необхідний суспільний інститут, що гарантує особисту свободу. Право створює формальні і матеріальні умови для втілення свободи в суспільному житті. Н. розрізняв моральні і правові засади свободи людини, вбачав в особі основу і ціль суспільного розвитку; обстоював право особистості на автономне існування в структурі суспільства; доводив, що вільна особистість є основою існування морально-правових норм у суспільстві. На думку Н., досягнення абсолютної гармонії особистої свободи і соціальної рівності неможливе. Пошуки такої гармонії розглядалися ним не як практичне завдання державного будівництва, а як імператив моральної свідомості людини, суспільний ідеал та безугавна спонука розвитку особи й суспільства. У своїх працях Н. обґрунтовано критикував різні течії соціального *утопізму* – *марксизм*, анархо-синдикалізм, анархізм . Він доводив, що всі ці соціально-політичні напрями об'єднує спільне бажання побудови "земного раю", але за рахунок знищення свободи і прав особи на власність, законність і моральну автономію. Витоки такого утопізму вбачав у відмові європейської цивілізації від своїх релігійних основ і намаганні утвердити свої цінності та ідеали лише на раціоналістичних засадах. Для Н. довічним і справжнім ідеалом суспільного життя було духовне відродження особи, яке можливе лише на шляху релігійно-морального самовдосконалення людини та християнської соборної єдності.

Осн. тв.: "Моральний ідеалізм у філософії права" (1902); "Кант і Гегель у їх вченні про право і державу" (1903); "Криза сучасної правосвідомості" (1909); "Про суспільний ідеал" (1917).

НОВИЦЬКИЙ, Орест Маркович (1806, с. Пилипи, Волинь – 1884) – укр. філософ, історик філософії, представник Київської школи філософського теїзму. Закінчив Острозьке духовне училище, Волинську семінарію, КДА (1831). Магістр богослов'я та словесних наук (дисертація: "Про духоборів"). Перший проф. філософії Київського ун-ту (1834 – 1850). Теїзм Н. мав ухил до гегельянства та *слов'янофільства*. Наріжний принцип світогляду Н. – христоцентризм; прихід Христа – найголовніша подія в історії людства, а вчення Христа – центр, з якого виходить (і в який сходиться) все багатоманіття суспільно-історичного життя (християнізовані громадянство, мораль, право, філософія, мистецтво і т.ін.). Релігія та філософія – два нероздільні полюси загальнолюдського духовного життя. Релігія живиться "переконаннями серця", філософія – поняттями розуму. Вважав релігію вищою від філософії, тому що перша єднає з Безумовним, друга – тільки мислить про нього; тому даремні намагання поставити знання на

місце віри. Середньовіччя було єдністю релігії та філософії; Новий час – їх відокремленням; на часі – їх новий синтез. На думку Н., католицизм породив схоластику, протестантизм – нову філософію, на черзі – філософський синтез на основі православ'я, який повинен уникнути як сліпого підкорення розуму вірі, так і повного підпорядкування віри розумові.

Осн. тв.: "Про духоборів" (1832); "Про закиди, які роблять філософії в теоретичному і практичному відношеннях, їх чинності і важливості" (1837); "Про розум як вищу пізнавальну здатність" (1840); "Поступовий розвиток стародавніх філософських вчень у зв'язку з розвитком язичницьких релігій" (1860 – 1862).

НОВІКОВ, Борис Володимирович (1948, с. Веприк Київської обл.) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1975). Докт. філософських наук (1994), проф. Зав. кафедрою філософії, декан ф-ту соціології НТУ "КПІ". Сфера наукових інтересів – філософські проблеми творчості.

Осн. тв.: "Творчість і філософія" (1989); "Творчість як спосіб здійснення гуманізму" (1995).

НОМІНАЛІЗМ (від лат. nomina – імена, назви) – філософське вчення, згідно з яким загальні поняття (*універсалії*) хоч і пов'язуються з конкретними чуттєвими речами, але не мають реального існування ані у свідомості, ані поза нею. Н. вбачав у загальному понятті лише ім'я, назву для певної групи чи класу одиничних речей. Як філософська позиція Н. близький до *концептуалізму*, оскільки визнає існування лише ментальних сутностей, а не онтологічних. Ідеї Н. мають витоки в античній філософії, коли почала окреслюватись проблема універсалій і різні підходи до її вирішення. Номіналістичний підхід в полемічних дебатах проти Платона відстоювали спочатку *Антисфен* і *Діоген Синопський* (представники кінічної школи), потім стоїки і перипатетики. Критика Платонових "ідей" базувалася на тому, що вони не можуть існувати у надчуттєвому світі і становлять лише назви для родів і видів одиничних речей, які сприймаються на чуттєвому рівні. Засновником християнського Н. вважається *Росцелін*, хоча деякі моменти Н. зустрічалися вже у творах неоплатоніка *Порфирія*, Марціана Капелли (V ст.), що розробляв проблему поєднання ораторського мистецтва і знання, та ін. Проте саме Росцелін надав ідеям Н. чіткого і виразного оформлення. За свідченням Ансельма Кентерберійського, Росцелін стверджував, що реально існують лише одиничні речі, поняття ж реальні лише на кшталт "повітря, яке звучить". Тому ані роди, ані види не мають реального існування, бо існувати може лише "одне", "одиничне", "окреме". У вченні про тритеїзм Росцелін обстоював номіналістичний підхід через доведення трисубстанційної, або трисутнісної природи Трійці, що призвело до його конфлікту із церквою. Доводячи відносність загальних понять, Н. намагався привернути увагу до вивчення емпіричного світу. Це особливо стосується Н. XIV ст., що представлений *Оккамом* та його послідовниками. Чіткість логічної позиції номіналістів дозволила переконливо розвести віру і знання шляхом окреслення і відокремлення предмета, методу, мети теології і філософії (і науки); обґрунтувати двоїстість істини, чим теоретично уможливила активні розвідки в природничих науках, логіці, лінгвістиці, архітектурі, мистецтві. Разом з тим вимога усунення із наукового арсеналу метафізичних понять і обґрунтувань, яка отримала назву "Бритви Оккама", приводила до свідомої відмови науки від пошуків свого світоглядного підґрунтя. Ідеї Н. про двоїсту істину, про пріоритет одиничного стосовно загального створили релігійно-філософське підґрунтя т. зв. "соборного руху", у річищі якого національні церковні собори, як зібрання віруючих, виступали проти церковної монополії Папського престолу. В філософії Нового часу аргументи Н. на захист реальності одиничних речей використовувались *Ламерті, Дидро, Гольбахом, Фоєрбахом,* Кондильяком, *Берклі, Г'юмом, Контом* та ін. В XIX – XX ст. елементи Н. присутні у *неопозитивізмі* і постпозитивізмі.

НОМОТЕТИЧНИЙ МЕТОД (від грецьк. νομοθετικνή – законодавче мистецтво) – за *Кантом*, спосіб законодавчої діяльності розуму та встановлення ним приписів законів і правил пізнання. Неокантіанці Баденської школи – *Віндель-*

банд, Риккерт – переосмислюють поняття Н.м. у тому сенсі, що розглядають його як генералізуючий метод природничих наук. "Покладанню" законів природи (як результату "законодавчої" діяльності розуму) протиставляється т. зв. "ідіографічний", або індивідуалізуючий метод. Останній тлумачився як автентичний пізнавальний засіб гуманітарних наук про культуру, що спроможний забезпечити адекватне осягнення самобутності історичних явищ як унікальних культурних цінностей. Н.м., з одного боку, уможливлював спрощення та узагальнення екстенсивного й інтенсивного розмаїття явищ, з іншого, призводив до збіднення й стереотипізації уявлень про багатомірну дійсність; зрештою, він виявився малопродуктивним у вивченні культурно-історичних реалій.

І. Бойченко

НООСФЕРА – такий стан світу людини, коли науковий розум і практична діяльність стають планетарною силою, сумірною з силами природи. Теорію Н. створив *Вернадський* в 20 – 30-ті рр. XX ст. Релігійний варіант її розроблений *Тейяр де Шарденом*. Термін "Н." запровадив франц. філософ і математик Леруа у 1927 р. Н., за Вернадським, є новим геологічним явищем на нашій планеті, коли вперше людина стала найвизначнішою геологічною силою. Вона може і повинна докорінно перебудувати своєю працею і думкою сферу свого життя – порівняно із тим, що було раніше. Н. – це стан гармонії у відносинах між людьми, людей з природою і в самій природі. Ідея Н. в своєму розвитку пройшла три етапи. Перший етап пов'язаний з самим Вернадським та його послідовниками, на думку яких, людство вже увійшло в стан Н., отож остаточна його розбудова займе не багато часу. Оскільки такі сподівання не справдилися, то ряд дослідників на чолі з Моісеєвим відсунули Н. у більш далеке майбутнє, і поняття "епоха Н." замінили на поняття "епоха розвитку Н." (80-ті рр.). Нарешті, оскільки замість глобальної гармонії, що розвивається, були відкриті й усвідомлені глобальні проблеми, чи "утруднення людства", науковці Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ дійшли висновку, що теорія Н. і теорія глобальних проблем – це одна й та сама теорія, але на різних стадіях свого розвитку, і що стан Н. дійсно існує і вже склався на Землі, позаяк людська діяльність перетворилася на планетарну силу; але сутність, або ядро цього стану становить не гармонія, як її розумів Вернадський, а сукупність глобальних проблем, які разом розкривають т.зв. "проблему людини". Жоден із наведених ступенів розвитку теорії не відкидається, а визнається тими чи іншими вченими у відповідності до їх наукових та світоглядних уподобань.

М. Булатов

НОРМА (лат. norma – правило, взірець, міра, закон, що походить від давньогрецьк. і означає висок, масштаб, правило) – як термін вперше застосовується в будівельній справі – "справедливість косинця". В такий спосіб потрактоване поняття "norma" було поширене також і на сферу духовно-практичної діяльності людини, зокрема, морально-етичних стосунків. Цицерон у філософії права застосував поняття "norma" поряд з поняттям "regula", витлумачуючи "закон" за допомогою метафорики, запозиченої із будівельної справи, тобто як "масштаб права чи безправ'я". Тлумачення Н. чи закону мають як прескриптивний, так і дескриптивний характер, що віддзеркалює не тільки те, що має бути, а й те, що є, підґрунтя чого міститься у природі, бутті. Поняття "Н." – як правила, взірця, стандарту – визначає такий рівень взаємних очікувань, що постає у своєму узагальненому вигляді. Тут Н. є суспільно усталеною; за словами Парсонса, вона є "генералізованим визначенням очікування". Н. утворюють систему, яка складається із таких видів: а) категоричні Н., значущість яких є абсолютною (якщо навіть вони не завжди і не скрізь реалізуються); б) імплікативні Н., значущість яких залежить від рамок історичних умов; в) консенсуальні Н., значущість яких установлюється лише шляхом розумного (демократичного) рішення, а зміст рішення формується на підставі доброї волі учасників (*Гесле*). Завдяки Н. вимоги та установлення суспільства, соціальних груп трансформуються в еталони, моделі, стандарти модального та обов'язкового в поведінці представників цих груп, виконуючи мотиваційну, орієнтаційну та інтегративну функції.

А. Єрмоленко

НОРМАТИВНА ЕТИКА – 1) сукупність норм, настанов, вимог моралі, що об'єднані певною філософсько-світоглядною концепцією чи релігійним віровченням і орієнтовані на діяльне, поведінкове їх втілення; 2) розділ теоретичної етики, який досліджує й обґрунтовує подібну сукупність. Перші нормативні моделі моральнісної поведінки, що узагальнювали безпосередній досвід людських стосунків, виступали у вигляді заповітів пращурів, висловів мудреців, повчань пророків. Світоглядне обґрунтування нормативно-належної поведінки складається у філософській думці та світових релігіях. Н.е. завжди пов'язана зі сферою свідомого, відрефлектованого, належного, пошук якого має крайні полюси у вигляді етичного догматизму та етичного релятивізму. Відносність моральних законів в античному світі вперше була осмислена софістами. Виокремлення *Аристотелем* етики як особливої філософської науки приводить до закріплення за нею нормативної соціально-регулятивної функції. Остання здійснюється за допомогою морального ідеалу, теоретичних обґрунтованих уявлень про нормативно належне. Н.е. актуалізується за умов ціннісних криз, вичерпаності або ослабленості продуктивно-узагальнюючих можливостей повсякденної свідомості й регулятивного потенціалу звичаїв та традицій. За певних умов Н.е. тяжіє до побутового повчання, її елементи завжди присутні в моралізаторській літературі. Протягом багатьох століть нормативно-етичні приписи діставали виразне втілення у змісті художніх творів. Упродовж усього розвитку класичної філософії етична нормативність залишалася її істотною темою. Практична філософія виробила широкий діапазон форм – від рапсодичних роздумів ("Досліди" Монтеня) до цілісного систематичного життєвчення ("Етика" Спінози). Категорія "вищого блага" визначала як телеологічно, так і теологічно орієнтовані системи Н.е., проте її зміст пов'язувався з діаметрально протилежними засадами (земне і небесне, сакральне і профанне, людське і Божественне). Для релігійної етики найвищим ідеалом-зразком поставали якості, вчинки і настанови засновників відповідних релігій (Будди, Ісуса Христа, Мухаммеда). Тлумачення подібних взірцевих проявів доброчинності надає можливість виділити найбільш важливі для релігії якості (віра, упокорення, терпіння, милосердя та ін.) і норми поведінки (виконання ритуалів, роздача милостині, заборона крадіжок, убивств), світоглядні настанови та принципи (вина, гріх, розкаяння, страх, фаталізм, аскетизм та ін.). Категорія "загального блага" стає засадничою для ціннісно-раціонального обґрунтування й нової логіки нормативності, яка була втілена в різних варіантах концепції суспільного договору (*Гоббс, Локк, Руссо*). *Кант*, започаткувавши деонтологічний напрям етики, закладає основи як етики принципів, так і етичного формалізму. *Категоричний імператив* має ціннісне визначення поряд із суто формальною апеляцією до універсального самозаконодавства всіх розумних істот. Розведення аксіології та деонтології, співвідношення добра і блага стали темами гострих дискусій друг. пол. XIX – поч. XX ст. Ціннісно-нормативні аспекти є досить суттєвими в "гуманістичній етиці", етиці самореалізації, етиці космічної телеології, "феліцитології" та ін. Разом з тим впливовим стає заперечення нормативності як характеристики етичної теорії. Насамперед, це стосується соціології, зорієнтованої на виведення належного з сущого (*Дюркгейм* та ін.); широкого розвитку набуває дескриптивна етика. Прескриптивна етика виводиться за межі наукового знання в *аналітичній філософії*, метаетиці, *неопозитивізмі*. Розширення простору свободного вибору, зменшення контролю суспільної думки над поведінкою індивідів, охорона законом свободи думки, совісті, релігії, переконань призвели до зменшення соціальної значущості конвенційної Н.е. Під враженням пропагандистських зловживань етичною нормативністю, що були характерні для тоталітарних режимів, Н.е. незрідка розглядалася як архаїчний компонент філософії, як репресивна соціальна сила. Разом з цим навіть намагання створити "мораль без норм" в *екзистенціалізмі* (*Сартр*), ситуаційній етиці (*Флетчер*) ніколи не приводили до утвердження абсолютного *децизіонізму*. В цілому всі етичні напрями, що проголошували свій понаднормативний статус (метаетика, позитивізм, дескриптивізм, емпірична етика та ін.), не могли обійти питання про нормативне як мотив етич-

но відповідального вчинку. В 70 – 90-ті рр. на тлі зростаючої аномії, легалізації маргінальності, зменшення нормуючого впливу звичаїв і традицій виникають умови для реактуалізації Н.е. Започаткована *Вебером* "етика відповідальності" дістала продовження в неоконсервативній етиці *Йонаса*, Люббе, Кальтенбрунера та ін. Нові основи нормативності в межах некласичної філософії закладаються дискурсивно-комунікативною реконструкцією практичного розуму в трансцендентальній прагматиці (*Апель*, *Габермас*, Кульман, Ебелінг). Загострення глобальних планетарних проблем актуалізувало розробку нових принципів Н.е. (стримування, обмеження, перестороги). Значного поширення набула екологічна етика.

А. Єрмоленко

НОРМА у філософії науки – органічна частина *оцінки*, що співвіднесена з тим відтинком шкали, на якій розміщується стереотипне уявлення про *об'єкт* з відповідною ознакою. Проте це не означає, що Н. знаходиться посередині шкали; вона може бути орієнтована й на крайні відтинки шкали оцінок. Емпірична верифікація істинності оціночних висловлювань неможлива без знання стандартних ознак стереотипів. Оцінка завжди за кожною ознакою стереотипу передбачає її відповідність Н. Якби цього не було, оціночні висловлювання не могли б виконувати свою основну функцію – забезпечувати комунікативні зв'язки. Оціночні стереотипи включають як нормативні набори ознак предметів (об'єктивні фактори оцінки), так і певні уявлення суб'єкта оцінки про їх місце у ціннісній картині світу (суб'єктивні фактори). Характер стереотипу, а отже й Н., суттєво залежить від об'єкта оцінки і відбивається у семантиці відповідних значень. Зсув у значенні слова зі зміною денотата змінює всю структуру нормативних стандартів стереотипу. Нормативні судження та поняття можуть бути об'єктом логічного дослідження. Дослідження логічних властивостей Н., зв'язків Н. і оцінки необхідне для розв'язання питання про місце і роль Н. у науковому пізнанні, в обґрунтуванні знання. Логіка Н. (див. *Логіка нормативна*) формулює критерії раціонального судження в сфері норм та раціональну основу для дії. Згідно з принципом деонтичної повноти, нормативним кодексом повинні бути охоплені всі людські дії. До засадничих принципів у розвитку логіки Н. відноситься встановлення відмінностей між фактичним твердженням, з одного боку, та нормативними й оціночними твердженнями – з іншого, а також доведення самої можливості логічного переходу від суджень зі зв'язкою "є" до суджень зі зв'язкою "повинен" (неможливість такого переходу відстоювали *Г'юм*, *Поппер*, *Пуанкаре* та ін.). Обернення цінностей на Н. є повсякденною практикою людського буття. Через ціннісно-нормативні системи знаходять свій остаточний вияв смислові структури людської культури.

О. Кравченко

НОУМЕН (від грецьк. νοούμενον – те, що осягається розумом, збагненне) – термін, широко вживаний у філософії Середньовіччя і Нового часу, де він означає об'єкт, що осягається розумом, на противагу *феномену* як об'єкту чуттєвого сприйняття. Особливого значення поняття "Н." набуло у філософії *Канта*, де воно постає одним із синонімів *речі в собі*. За Кантом, "річ в собі", на рівні трансцендентального досвіду, є реальною непізнаванною сутністю – джерелом відчуттів. За його межами, у сфері трансцендентного, "річ в собі", як принципово непізнаванне, – це світ як ціле, душа, Бог. Межа, яка відділяє світ досвіду від світу "речей в собі", є Н. – особливе, "демаркаційне" поняття, яке обмежує процес пізнання для того, щоб розсудок не впав в оману, що стає неминучим при спробі застосувати категорії за його межами. Сукупність понять-ноуменів створює особливий, інтелігібельний світ, або світ ноуменальних сутностей, існування якого прозирає через ці поняття, та позаяк він не може бути сприйнятий, то і не може набути конкретного значення і смислу. Поняття Н. суперечливе у своїй суті, оскільки воно поєднує світ трансцендентального і світ трансцендентного, умовного і безумовного, чуттєвого досвіду і мислительних сутностей; воно для Канта слугує підґрунтям для думки про неможливість обмежити світ пізнання сферою чуттєвого досвіду. Застосовуючи поняття Н. для дослідження антиномії свободи і природної необхідності, Кант зміг поглянути на людину як, з одного

боку, підпорядковану природній необхідності (тобто як на феномен), а з іншого – як на вільну істоту, наділену розумом, що є можливістю й умовою самої свободи. Отже, людина – це ноуменальна сутність, що осягається розумом і сама себе визначає. Приналежність людини одночасно до цих двох світів досягається укоріненням законів причинності в моральних принципах, завдяки чому поняття свободи набуває об'єктивної реальності в практичному розумі.

Л. Озадовська

НЬЮТОН, Ісаак (1643, Вулсторп, Англія – 1727) – англ. фізик, математик, засновник класичної і небесної механіки. Закінчив Триніті-коледж Кембриджського ун-ту (1665), обіймав у цьому ун-ті фізико-математичну кафедру. Од 1672 р. – член Лондонського королівського тов-ва, од 1703 р. – його постійний президент. Створена Н. механіка стала класичним взірцем наукової теорії дедуктивного типу, започаткувавши парадигму і стиль наукового мислення на декілька століть вперед. Науковий підхід Н. полягав у встановленні на основі емпіричного досвіду фундаментальних принципів (понять, законів), з яких за допомогою кількісно-математичних методів виводяться висновки, що їх можна співставити з емпіричними даними. Такими фундаментальними принципами класичної механіки стали три відомих основних закони, а їх узагальненим виявом – закон всесвітнього тяжіння. В розробленій ним методології наукового пізнання Н. був послідовником індуктивного методу *Бекона*, вимагаючи чіткого розмежування достовірного наукового знання і натурфілософських уявлень та виключення довільних тверджень з науки. Відоме гасло Н. "гіпотез не видумую" було спрямоване проти введення у наукову теорію експериментально не обґрунтованих гіпотез. Однак воно не означало цілковитої заборони на їх застосування у науці (сам Н. є автором багатьох фізичних гіпотез, зокрема про корпускулярну природу світла, далекодії, причинного взаємозв'язку всіх без винятку фізичних явищ тощо), але вимагало, щоб гіпотези були упідлеглені природі явищ, а не навпаки. Вони, за Н., складають лише рівень знання "другого плану", яке наділене статусом ймовірності, а не достовірності. Важливу роль для розвитку природознавства і філософії Нового часу мали праці Н. з проблем простору і часу. Ньютонівська субстанціальна концепція простору і часу, в якій абсолютний пустий простір є "вмістилищем" матерії, завжди однаковим і непорушним, відповідала фізичній картині світу тієї епохи і була панівною в природознавстві XVII – XIX ст. Протилежна їй реляційна концепція простору *Ляйбніца* як порядку (відношення) взаємного розташування множини індивідуальних тіл, які існують одне поряд з іншим, а часу – як порядку явищ або станів, що змінюють одне одне, залишалась тривалий час не затребуваною природознавством. Хоча, як показав *Кант* у двох перших антиноміях в "Критиці чистого розуму", обидві концепції простору і часу – Н. і Ляйбніца – не можуть бути ні доведені, ні відкинуті, оскільки вони ґрунтуються на полярних категоріях (конечності і безконечності, дискретності і неперервності), які інтерпретуються як взаємовиключні, а не як взаємодоповняльні, взаємопроникні. Тільки у фізиці XX ст. ідея Ляйбніца про сутність простору як порядку існування речей набула в загальній теорії відносності конкретно-фізичної аргументації. Каузальна картина механічних зв'язків Н. обумовила появу механіцизму як однобічного методу світорозуміння, на підставі якого пояснювався не тільки фізичний, а й органічний світ, включаючи людину. Труднощі та фаталізм у поясненні природи та вчинків людини, які виникали при цьому, долались у філософії Канта (людина – одночасно і упідлеглена природним закономірностям, і вільна істота), *Гегеля* (існування людини обумовлене історією), *марксизму, екзистенціалізму, персоналізму* тощо.

Осн.тв.: "Математичні начала натуральної філософії" (1687); "Полеміка Г.Ляйбніца і С.Кларка з питань філософії і природознавства" (1715 – 1716).

НЬЯЯ (санскр. – правило, наказ, положення, принцип, метод, правильний шлях пізнання, логічний доказ, силогізм, логіка) – одна з шести інд. ортодоксальних релігійно-філософських шкіл. Виникнення Н. пов'язується з ім'ям Гаутами, чи Акшапади; твір "Н.-сутри", що йому приписується, вважається першим систематичним викладом філософського

вчення цієї школи. Починаючи з праць Удаяни або ж Ганґеши, в історії розвитку Н. (давньої Н.) виділяють новий етап, відомий як нав'я-Н. (нова Н. чи нова логіка, новий метод). Нав'я-Н. продовжує існувати в Індії до цього часу. Деякий час Н. розвивалася як самостійний напрям. Близько VI – X ст. відбулося її злиття з іншою ортодоксальною і суміжною школою *вайшешика*. Якщо остання спеціалізується більше на проблемах метафізики, то Н. приділяє увагу передусім питанням епістемології, логіки та методології; визнає авторитет Вед, хоча і будує своє вчення у багатьох випадках на незалежних засадах. Н. вбачає кінцеву мету життя людини в досягненні звільнення (*мокши*), що уможливлюється через істинне пізнання реальності, оперте на логіку. Значних успіхів у сфері логічної проблематики Н. досягла, зокрема, завдяки узагальненню засобів і методів публічних філософських диспутів, що досить широко практикувалися на той час в Індії. В епістемології Н. визнає чотири самостійних джерела істинного пізнання: 1) сприйняття, 2) висновок, 3) порівняння та 4) свідоцтво. До неістинного пізнання залічуються пам'ять, сумнів, помилка та гіпотетичний аргумент. Правильне пізнання приводить до звільнення "Я" людини (субстанції, яка володіє свідомістю як своїм атрибутом, коли має зв'язок із тілом). Перший систематичний виклад учення Н. в Україні належить проф. Київського ун-ту *Новицькому*.

Ю. Завгородній

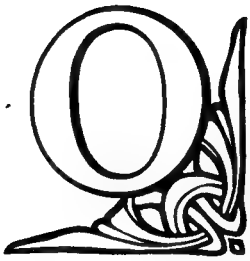

ОБҐРУНТУВАННЯ – 1) У логіці і методології науки – процес оцінки різних форм знання (висловлювань, гіпотез, теорій). У розвитку філософської думки сформувалися дві лінії розуміння О.: О. як встановлення відповідності елементів системи теоретичного знання зовнішнім по відношенню до системи умовам і О. як встановлення відповідності певного логічного елемента системи системі в цілому, визначення його місця і функцій в логічній системі. Перша лінія О. орієнтована на емпіричне підтвердження теоретичного знання і використовує суто емпіричні критерії, норми, оцінки. Друга лінія О. орієнтована на встановлення логічних відношень між висловлюваннями, які обґрунтовуються, і відношеннями, які мають статус логічного базису системи. О. в логіці набирає форми логічного доведення. Сучасна наука обирає складну, багаторівневу модель О., яка включає емпіричні, логічні, метатеоретичні та філософські методи, критерії й оцінки наукового знання. 2) О. в широкому смислі слова – регламентація та еталонізація результатів будь-якої пізнавальної діяльності. В цьому випадку О. виступає не як оцінка в системі знання, а як оцінка в системі діяльності.

ОБ'ЄКТ (від лат. objectus – предмет) – 1) Філософська категорія, що позначає будь-яку дійсну чи уявну, уречевлену чи ідеальну *реальність*, яка розглядається як щось зовнішнє у відношенні до людини та її свідомості і яка стає предметом теоретичної та практичної діяльності *суб'єкта*. О. зазнає цілеспрямованого чи мимовільного діяння з боку суб'єкта, в результаті чого освоюється – перетворюється, пізнається, конструюється і пристосовується до потреб людини та суспільства. Особливою відмінністю О. є те, що він конституюється в процесі предметної діяльності людини. Тому будь-яка реальність актуалізується як О. лише у відношенні до суб'єкта. Актуальним О. є та частина природи, суспільства, зовнішнього та внутрішнього світу людини, яка безпосередньо чи опосередковано включається в індивідуальну чи суспільно-історичну практику. Реальність, що існує сама собою, виступає лише потенційним О. Принциповим означенням О. є те, що він незалежно від своєї матеріальної чи ментальної природи стає в опозицію до суб'єкта, що, у свою чергу, є необхідною умовою самого існування суб'єкт-об'єктного відношення. Зазнаючи діяння суб'єкта, О. протистоїть суб'єкту, чинить йому своєрідний опір і для свого освоєння вимагає відповідної затрати фізичних і розумових сил, належної організації предметної діяльності, застосування методів, що відповідають природі О., законам його розвитку та функціювання. Категорії О. і суб'єкта утворюють парну, біполярну категоріальну структуру "суб'єкт – О.", яка виражає сутність будь-якої людської діяльності. 2) О. у *теорії пізнання* виступає складовою пізнавального процесу, що характеризується як взаємодія О. і суб'єкта. Виділяють окремі різновиди цієї взаємодії: взаємодія О. і суб'єкта як предметних утворень, що впливають одне на одного предметним чином; взаємодія О. й пізнавальних здатностей суб'єкта, в першу чергу *відчуттів* та *мислення*; відношення О. і засобів (*методів*) його освоєння; відношення О. і *знання*. В науковому пізнанні залежно від різновиду взаємодії і способу конституювання виокремлюють типи О.: а) За субстанційною основою та способами побудови – матеріальні О., що характеризуються уречевленістю та незалежністю від суб'єкта і його свідомості, напр., будь-яке природне тіло, що вступає в предметну взаємодію з суб'єктом; ідеалізовані О., що являють собою реально існуючі предмети і явища, реконструйовані через сукупність своїх істотних – у даному конкретному відношенні – властивостей при відволіканні від інших, напр., будь-яка модель (зокрема, планетарна модель атома), ген, геометричне тіло, ретроспективно відтворена історична подія. У цьому випадку одне й те саме природне тіло може виступати різними О., напр., вода як О. фізики і вода як О. хімії; ідеальні О., що сконструйовані через одну або декілька реальних властивостей, взятих у крайній формі свого вираження, напр., абсолютно чорне тіло, ідеальний газ, система, непроникнена для інформації. Вони в дійсності не існують,

проте мають відповідний аналог у реальності. б) За способами виокремлення та подання в системі знання – емпіричні О., конституйовані засобами чуттєвого споглядання і зафіксовані в безпосередньому досвіді, напр., будь-який предмет або явище, подані в наочно-образній формі; теоретичні О., конституйовані засобами теоретичного мислення шляхом синтезу загальних властивостей безконечної множини різноманітних реальних предметів та явищ, напр., система, структура, біологічний вид, соціальна група. в) За способом побудови та рівнем віддаленості від реальної дійсності – конкретні О., що конституюються через велику, потенційно безконечну множину ознак та властивостей і в дійсності ідентифікуються як індивідуальні утворення, локалізовані в просторі та часі, напр., Дніпро, *Всесвіт*, укр. народ, цей художній твір, той електрон; абстрактні О., що сконструйовані засобами абстрактного мислення шляхом відділення загальних властивостей та відношень від їхньої уречевленості і перетворення їх у самостійну сутність. Ці О. не мають статусу реального існування, однак за певних строго визначених умов можуть інтерпретуватися за допомогою предметів і явищ реальної дійсності, напр., числа, алгебраїчні структури, багатомірний простір, фізична маса, цінність, ментальність. Між окремими типами О. не існує різкого розмежування, отже, одному й тому самому визначеному О. можуть бути притаманні окремі риси кількох типів – ідеалізованого, теоретичного, абстрактного, завдяки чому утворюються класи проміжних або суміжних О. Залежно від ступеня *узагальнення, абстрагування* та *ідеалізації* утворюються різні рівні О., що характеризуються різним ступенем віддаленості від об'єктивної реальності аж до появи гіпотетичних О. типу гравітона, уявних О. типу тих, що фігурують у мисленому експерименті, віртуальних О., що конституюються засобами інформаційно-комп'ютерного *моделювання*, операціональних О. типу псі-функції в квантовій механіці. Онтологічна ідентифікація таких О. є складною науковою і логіко-методологічною проблемою, що отримала назву проблеми фізичної реальності, або існування. Система О., з якою співвідноситься сучасне наукове знання, утворює багатоструктуровану в горизонтальному і вертикальному відношенні ієрархію, що визначається як онтологія науки. У функціональному відношенні всі типи О. мають однаковий статус, у пізнавальному – істотно різняться між собою. Існуючі версії теорії пізнання дають різні, інколи альтернативні витлумачення природи О., його місця в пізнавальному процесі. 3) О. у логіці – одне з основних понять *логічної семантики*, позначає будь-який предмет, на який спрямована думка, мислення, судження. О. логічного мислення можуть виступати речі та їхні властивості, відношення між речами та властивостями, властивості властивостей та властивості відношень безвідносно до їхньої матеріальної чи ментальної природи. Основною рисою їх є те, що вони стають значеннями логічних висловів, де кожному О. відповідає ім'я, а кожне власне чи загальне ім'я означає О. У формалізованих мовах система логічних О. та їхній характер, визначання умов їх існування задаються мовним каркасом. О. трактуються як значення логічних формул, пропозиційних, предметних та предикатних констант і змінних. Константи означають одиничні О., змінні – їхні сукупності, на яких реалізується певний предикат. У різних варіантах логічної семантики для характеристики онтологічного статусу О. та формування логічної онтології використовується ряд відомих підходів. Так, у теорії типів використовуються засоби *логіки класів* і реалізується ієрархічний принцип будови, в основі якої лежить сукупність індивідів, що приймається за нульовий рівень. Над ним нашаровуються класи індивідів, класи класів індивідів і т.д., тобто О. 1-го, 2-го, 3-го, ..., n-го рівнів. Відповідно розробляються засоби розв'язання проблеми існування. В теорії О. Мейнонга виділення та фіксація О. досягається через вказування на переживання – відчуття, уяву, мислення, бажання. Семантика можливих світів вибудовує конфігурацію системи логічних О. на основі модальностей та поняття моделі.

П. Йолон

ОБ'ЄКТИВАЦІЯ – перетворення суб'єктивного (властивостей, притаманних суб'єктові) в об'єктивне (у властивості об'єкта), що відбувається у діяльнісному

процесі. Під О. у вузькому значенні розуміють пізнання, яке, об'єктивуючись у знанні, виступає у формі математичних формул, фізичних, хімічних, біологічних, соціальних та інших законів, категорій, понять тощо, тобто у вигляді науки. О. пізнання (думки) опосередкована як буденною мовою, так і штучними мовами (науки, живопису, архітектури тощо). Розрізняють також О. результатів пізнання у самій системі знання та О. як процес практичного застосування та втілення знання. З питанням О. пізнання тісно пов'язана кардинальна проблема сьогодення, а саме – перехід найбільш технічно та інтелектуально розвинених країн від індустріальної доби до постіндустріальної, технотронної ери. В широкому розумінні О. – процес оречевлення (опредметнення) здібностей, сутнісних сил людини, її екзистенційних потенцій, людської суб'єктивності у цілому, а не лише пізнання. О. у цьому аспекті виступають предмети, форми поведінки і знаки, що втілюються в системі матеріальної, комунікативної і духовної культур. Усі ці форми О. виражають взаємозв'язок різних сфер людської життєдіяльності і культури. О. – не лише результат суспільної поведінки і діяльності людини, а й регулятивний чинник. Система О., зрештою, збігається із системою людської культури – у плані спадкоємності, відтворення та вибору. У сукупній людській життєдіяльності, реальному існуванні людини О. співвідносна і взаємопов'язана із процесами трансцендування як прикметної риси людського єства.

Є. Андрос

ОБ'ЄКТИВАЦІЯ у культурі – закономірний етап творення продуктів культури, на якому вони стають зовнішніми по відношенню до особистості творця. О. означає самовідчуження особистості у продуктах культури, яке може зніматися у комунікативній системі "автор – той, хто сприймає", де продукт (об'єкт) культури є необхідним опосередкуванням. О. набуває сенсу лише як момент актуалізації особистості, коли постає засобом розвитку та комунікації особистостей. О., що сприймається як щось завершене та самодостатнє, може перетворитися на фетишизм. Термін "О." широко використовував *Бердяєв*, який вважав, що культура – передусім західна – впадає у "гріх О.", бо створені об'єкти вважаються у її межах чимось самодостатнім. Звідси, у творах Бердяєва виникає мотив подолання культури й культуротворчості. Це означає вихід до творення самого себе і умов свого життя.

Н. Хамітов

ОБ'ЄКТИВНА ІСТИНА див. *Істина.*

ОБ'ЄКТИВНА РЕАЛЬНІСТЬ – буття, існування і властивості якого не залежать від того, чи сприймає (мислить) його якийсь суб'єкт, чи ні. О.р. в цьому сенсі – те, що існує "поза свідомістю" і "незалежно від свідомості" суб'єкта. Необхідність введення категорії О.р. як абсолютної реальності, що протистоїть свідомості і пізнанню, була зумовлена здійсненим *Декартом* поділом світу на внутрішній (світ "Я" – суб'єктивної реальності, феноменів мислення, свідомості) і зовнішній (світ "не-Я" – чуттєвих, тілесних речей, фізичних явищ у просторі і часі). Цей поділ відіграв кардинальну роль як філософська основа класичного природознавства, де О.р. – це природа (матерія), яку суб'єкт пізнає, спираючись на відчуття і на експеримент, яку можна описати такою, якою вона є "сама по собі", протиставляючи її феноменам *мислення* і свідомості. Категорія О.р. необхідна також для збереження реалістичної, антисуб'єктивістської світоглядної орієнтації. Водночас розвиток науки виявив гносеологічні труднощі, зумовлені поняттям О.р. У процесі пізнання суб'єкт неминуче "втягує" О.р. в систему своїх матеріальних та інтелектуальних засобів пізнання й пізнавальних дій (операцій, процедур), що проблематизує межу між О.р., як вона мислиться суб'єктом, і самим суб'єктом, його засобами пізнання і його свідомістю. Звідси – доцільність розгляду О.р. як буття, що є відносним стосовно певного суб'єкта (О.р. – те, що існує незалежно від даного суб'єкта, від його відчуттів і думок, його пізнавальної активності), а також використання операційних характеристик О.р., зумовлених його психологічним і праксеологічним вимірами (О.р. – те, що не залежить від волі і бажань даного суб'єкта, з чим суб'єкт має рахуватися в своїй діяльності як з "даним", що обмежує його свободу; це те, що здатне чини-

ти опір, виявляти себе як щось автономне чи незалежне, як щось, зрештою, нездоланне чи непідвладне діям суб'єкта, його зусиллям чи бажанням). О.р. у цьому сенсі виявляє себе не лише як світ природних явищ і процесів, а й закономірностей історичного і соціального буття, інституціональної будови суспільства, а також як сукупність певних культурних явищ, ідей, думок чи уявлень інших суб'єктів (на кшталт "об'єктивного знання" або "третього світу" *Поппера*). Важливий прояв О.р. – наслідки, продукти діяльності суб'єкта, які стосовно нього набувають характеру феномена відчуження.

В. Свириденко

ОБ'ЄКТИВНІСТЬ – термін, що позначає відношення незалежності від суб'єкта, від суб'єктивного чинника. Доцільно розрізняти такі форми вияву О.: онтологічну, гносеологічну, методологічну, професійну (певні види практичної діяльності, де суб'єкт реалізує ціннісне відношення). 1) В загальному випадку онтологічна О. – те, чому суб'єкт надає статусу дійсної (істинної) реальності, розглядає як "дійсно" (справді) існуюче, як деяке "суще", достовірний елемент своєї картини світу, тієї дійсності, що є для нього предметом пізнання, рефлексії або на яку спрямовано його практичну (життєву) діяльність. Онтологічна О. протиставляється всьому, що, за переконанням суб'єкта, лише "здається існуючим", що існує лише в думці, в уяві, в гадці, є лише витвором свідомості або має характер ілюзії. Розрізнення між онтологічною О. і тим, що належить до сфери "чистої суб'єктивності", неоднозначне, відносне, залежить від рівня і характеру його знань, ціннісних уподобань, від тих проблем, що їх вирішує суб'єкт, та від критеріїв "дійсно існуючого", які він схвалює. 2) В гносеологічному аспекті О. розкривається як визначальна риса людського знання, як характеристика істини, достовірних законів і теорій. Гносеологічну О. вбачають у тому, що зміст пізнання зумовлений предметом пізнання; не залежить від волі і бажання суб'єкта. Принцип гносеологічної О. стверджує, що у формі істини має місце збіг, узгодження мислення (думки) з тією дійсністю, яка є об'єктом пізнання і яка існує незалежно від пізнання ("класичне" поняття істини). Принцип гносеологічної О. утворює антитезу інструменталізму та релятивізму. 3) В методологічному аспекті О. виступає як принцип (норма) науково-пізнавальної діяльності, що виражає вимогу інтерсуб'єктивності *опису наукового*. О. як норма наукового дослідження означає настанову дотримання суб'єктом основних принципів науковості, зокрема вимоги доказовості й аргументованості наукових ідей, гіпотез, теорій. 4) О. як норма (принцип) *професійної етики* діє в тих сферах діяльності, де суб'єкт має справу з проблемними (альтернативними) ситуаціями, що стосуються оцінки людей та їхніх дій, відповідності їхньої поведінки певним нормам та вимогам. Йдеться про функції судді, арбітра, прокурора, адвоката, критика, експерта, тренера, вчителя, керівника, представника влади, члена вченої ради, конкурсної комісії і т.ін. Професійна О. означає здатність суб'єкта реалізувати у своїй професійній діяльності інтерсуб'єктивну позицію, тобто таку, що не залежить від його (або чиїхось) уподобань, емоцій, упередженої гадки, а визначена лише суттю, логікою справи і знаходиться у повній відповідності з суспільно інституалізованими нормами та стандартами (типу правових чи моральних норм). Порушення О. як норми професійної етики може набувати кримінального характеру, але зазвичай воно є проявом професійної некомпетентності.

В. Свириденко

ОБ'ЄКТНА МОВА/МЕТАМОВА – парні категорії, що позначають: 1) мову, засобами якої описують деяку предметну (позамовну) дійсність (предметна, або об'єктна, мова (ОМ), мова-об'єкт); 2) мову, засобами якої досліджують і описують ОМ. У такому випадку метамова (ММ) буде ОМ для метаметамови (МММ). Висловлювання належить до ОМ, якщо і тільки якщо в ньому йдеться про позамовну для даної мови дійсність (напр., "*Сократ* – філософ"). Висловлювання належить до ММ, якщо і тільки якщо в ньому йдеться про вирази ОМ (напр., слово "Сократ" складається з шести літер"). Якщо деяка ОМ становить предмет аналізу, то ММ буде засобом його здійснення, тобто мовою, в якій і за допомогою якої здійснюють аналіз ОМ. Напр., у си-

туації пояснення специфіки правил граматики англ. мови – англ. мова буде ОМ, а укр. мова (мова відповідних пояснень) може бути ММ, хоча дослідження будь-якої мови можна здійснювати, не обов'язково користуючись іншою мовою (пояснення граматичних правил укр. мови можна здійснювати, користуючись укр. мовою). Мови, в яких відсутнє чітке розмежування між ОМ і ММ, називають, згідно з *Тарським*, семантично замкненими. Такі мови включають, окрім своїх власних висловлювань, ще й імена цих висловлювань (напр., "Сократ – мудрий" – розповідне речення), а також висловлювання щодо істинності/хибності сформульованих у цій мові тверджень, що може призводити до т. зв. семантичних парадоксів (напр., "Я кажу неправду"). Природні мови є семантично замкненими (і про позамовну дійсність, і про саму мову говоримо, користуючись якоюсь однією і тією самою природною мовою), на відміну від формалізованих мов сучасної логіки, що є семантично незамкненими – з огляду на їхню специфічну структурну будову: чітке і свідоме розшарування двох рівнів: ОМ і ММ. Така специфіка допомагає, зокрема, уникнути семантичних парадоксів (див. *Формалізована мова, Парадокс, Тарський*).

І. Алексюк

ОБОВ'ЯЗОК – одна з основних категорій етики і моральної свідомості; моральне зобов'язання окремого індивіда, групи осіб, класу, народу та ін., що постає для них як конкретне практичне завдання. О. – внутрішня настанова людини чинити у відповідності до певних моральних норм і цінностей, що існують у суспільстві; така позитивна ціннісна орієнтація, котра не може здійснюватися без елементу самопримусу, вольового зусилля. Тому виконання О. передбачає наявність свободи волі. Дія, здійснювана під зовнішнім примусом або в результаті насильства, не має етичного значення. Моральний О. необхідно відрізняти від різноманітних суспільних вимог – виробничих, громадських та ін. (професійний О., військовий О. тощо). О. моральний орієнтований на цінність особистості, безумовну повагу до людської гідності, утвердження гуманності. Саме ця відмінність емпіричних, морально-санкціонованих суспільних вимог і власне морального О. особистості інколи породжує внутрішній конфлікт, вирішити який може лише сама людина як відповідальний суб'єкт свого морального вибору. В історії етики і моралі тлумачення природи і походження О. – одна з найскладніших проблем. Основа і джерело О. пов'язувались з тим чи іншим розумінням моральної необхідності і вбачались: у Божих заповідях, апріорному моральному законі (категоричному імперативі), космічних законах, людській природі, прагненні людини до насолоди або щастя, суспільних настановах та ін. На розуміння морального О. суттєвий вплив справляла також відповідь на питання про те, хто або що визначає, зрештою, його зміст: Бог, "Божественний розум" (неопротестантизм, неотомізм), суспільство (соціально-апробативні теорії), совість (*Фіхте*), моральне почуття (теорія морального почуття) тощо. Питання про межі О. також тлумачиться неоднозначно. Так, представники деонтологічного інтуїтивізму вважали важливим для виконання О. лише саму дію, а не мотиви, якими керується людина. Представники теорії морального добра, навпаки, вирішальне значення надають характерові мотиву. Як духовно-моральний феномен суспільного життя О. має конкретно-історичний характер. Кожна епоха, соціальна група, релігійна чи етнічна спільнота мають своє уявлення про О., яке складається в рамках тієї чи іншої культури з притаманними їй цінностями. Загальні моральні вимоги здатне виробляти лише суспільство у цілому на основі колективного історичного досвіду людей. Вирішення проблеми морального О. стосовно тієї чи іншої конкретної ситуації – особиста справа окремої людини. Кожна людина повинна не лише усвідомлювати об'єктивний зміст О., а й нести відповідальність перед своєю совістю, в якій, у кінцевому підсумку, зосереджується онтологічний аспект її моральних зобов'язань. О. передбачає як усвідомлення мотивів поведінки, так і опертя на моральні почуття. Усвідомлення О. допомагає людині подолати розрив між тим, що є, і тим, що повинно бути; тому виконання О. може бути пов'язане із запереченням певних моральних норм і цінностей. Кардинальні зміни у світогляді сучасної людини спричинюють появу протилежних етико-філософських

висновків стосовно умов її нинішнього буття взагалі і проблеми морального О. зокрема. Такими є, з одного боку, переконання багатьох сучасних філософів щодо принципової неможливості формування універсальних основ морального О., з іншого – активний пошук його нових засад, що включають імперативи такої діяльності, яка не була б руйнівною для можливостей життя в майбутньому (*Йонас*), забезпечувала б виживання людського роду як "реальної комунікативної спільноти" (*Апель*).

О. Білецький

ОБРАЗ (лат. species – вид) – у схоластичній концепції пізнання, а також у відповідних концепціях професорів КМА species – це сполучна ланка між суб'єктом і об'єктом пізнання, завдяки якій суб'єкт і об'єкт пізнання, хоча й залишаються реально різними, але набувають єдності. Заміняючи предмет, річ, О. поєднується з суб'єктом пізнання завдяки тому, що має той чи інший ступінь подібності до предмета пізнання. Ці О. поділяються на чуттєві, в яких присутній максимум ознак індивідуальних речей, та умоосяжні. Повна дематеріалізація чуттєвих образів досягається в процесі їхнього опрацювання інтелектом. Процес абстрагування, що позбавляє чуттєві образи індивідуальних ознак і виявляє родові й видові форми речей, трансформує ці чуттєві О. в О. умоосяжні. Останні уявлялися як суто духовне існування форм, вивільнених у процесі пізнання від своїх тілесних оболонок, в яких вони, на думку тогочасних вчених, існують в реальній дійсності.

Я. Стратій

ОБРЯДИ р е л і г і й н і – складова частина релігійного культу, символічні індивідуальні чи колективні дії суб'єктів культової діяльності, спрямовані на встановлення взаємовідносин між віруючими і надприродними силами, спосіб реалізації цих відносин, один із засобів задоволення релігійних потреб чи оживлення релігійних поглядів, почуттів та настроїв віруючих. Здійснення О.р. у кожному релігійному напрямі регламентується відповідним віровченням та традицією. Кількість, спосіб і місце виконання, зміст більшості О.р. фіксуються у богослужбових книгах. Ці обряди не є історично сталими і можуть змінюватися з розвитком віровчення, конфесій, етнічних чинників та ін.

О. Саган

ОБСКУРАНТИЗМ (від лат. obscurans – такий, що затемнює) – вкрай вороже ставлення до розвитку науки й освіти, мракобісся. Як правило, обґрунтовується необхідністю захистити усталені погляди і звичаї. Термін "О." увійшов в обіг після опублікування сатиричної праці ісп. гуманістів "Листи темних людей" (1515 – 1517). О. у новочасних умовах нерідко виявляється пов'язаним із фундаменталізмом, який наполягає на буквалістському сприйнятті священних текстів і нездатності людини через її дедалі більшу гріховність сприймати світ раціонально. Часом О. постає як своєрідна реакція на вестернізацію, глобалізацію та уніфікацію світу і перетворюється на елемент боротьби за національну ідентичність поневолених народів.

В. Єленський

ОГІЄНКО, Іван (м и т р о п о л и т І л а р і о н) (1882, Брусилів, Київщина, нині Житомирська обл. – 1972) – укр. вчений-богослов, культуролог, філософ, церковний, державний діяч. Навчався у Київській військово-фельдшерській школі, 1903 р. успішно склав іспит зрілості при Острозькій класичній гімназії (Волинь), що надало йому право вступу до ун-ту св. Володимира, яке він і реалізував цього ж року. Вже під час навчання в ун-ті (1903 – 1909) О. проявив себе як талановитий вчений-філолог, громадський і культурний діяч. Від початку заснування Українського наукового тов-ва в Києві (1907) брав у ньому активну участь, співпрацював з *Грушевським*, Грінченком, Житецьким. Особливу увагу приділяв питанням розвитку укр. мови, зокрема укладанню підручників ("по яких можна вчитись і вчити українській мові"), перекладам на укр. мову українознавчих студій Перетца, Лободи, *Петрова* та ін. Результатом його зацікавлень в історії укр. культури й філософії була канд. дис. (1909) на тему "Ключ розуміння Іоаникія Галятовського". Працював на посаді міністра освіти, потім міністра ісповідань в уряді Української Народної Республіки (1918 – 1921). Як політичний і державний діяч О. активно

опікувався питаннями возз'єднання укр. земель (брав активну участь у проведенні акту злуки Західноукраїнської Народної республіки і Української Народної республіки в єдину соборну Українську державу, 1919 р.); розвитком освіти, зокрема україномовними підручниками, словникарством, термінологією. О. – засновник і перший ректор Державного українського ун-ту в Кам'янці-Подільському (1918). З падінням 1920 р. уряду Директорії О. змушений емігрувати, але й на еміграції продовжував напружену наукову працю. Од 1926 по 1932 р. О. – проф. церковнослов'янської мови і кириличної палеографії православного богословського ф-ту Варшавського ун-ту. У 1931 р. Чехословацький ун-т у Брно присудив О. ступінь докт. філософії. Для О. як церковного діяча була характерною діяльність з українізації церковно-релігійного життя, відродження укр. православ'я. Під час польської еміграції вчений опікувався Українською Церковною Радою, яка мала на меті утворення Автокефальної Православної Церкви. В 1940 р. О. завершив переклад Біблії укр. мовою. Цього ж року він був висвячений архієпископом Холмським і Підляським. Од 1947 р. О. – в Канаді, де в 1951 р. його було обрано Первоієрархом Української Греко-Православної Церкви з титулом "митрополит Вінніпегу і всієї Канади". У своїх релігієзнавчих працях О. чітко визначив ті риси, які характеризують Українське православ'я: демократизм, соборноправність, євангелістськість, побутовість. О. ґрунтовно займався питаннями мови церковно-релігійного життя, ролі Церкви в культурному житті нації, християнського екуменізму. В 1992 р. Ін-т філософії ім. Г. Сковороди НАНУ започаткував Огієнківські читання. Утворено Всеукраїнське Огієнківське товариство. Науковий здобуток О. становить більше тисячі творів.

Осн. тв.: "Дохристиянські вірування українського народу", "Кирило і Мефодій", "Українська Церква", "Ідеологія Української Церкви", "Українська патрологія", "Біблійні студії" та ін.

ОГОРОДНИК, Іван Васильович (1938, с. Княжа Криниця Черкаської обл.) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1966). Докт. філософських наук (1984); проф. (1986). Працював на кафедрі філософії АН України (1975 – 1985); від 1992 р. – проф. кафедри укр. філософії та культури філософського ф-ту КНУ ім. Т. Шевченка. Коло наукових інтересів охоплює філософські проблеми природознавства, проблеми методології наукового пізнання, історію укр. філософії.

Осн. тв.: "Становлення діалектичного стилю мислення в біології" (1982); "Нариси з історії філософії на Україні" (1991); "Історія філософії України: Підручник", у співавт. (1994); "Історія філософської думки в Україні: Курс лекцій" (1999); "Вступ до філософії. Філософська пропедевтика: Підручник", у співавт. (2000).

ОДКРОВЕННЯ (о б ' я в л е н н я) (від грецьк. ἀποκάλνψις – розкриття, одкровення) – категорія теології та поняття релігійної свідомості, що означає акт та процес Божественного самовиявлення, розкриття Божественної істини. О. сприймається не розсудком, а серцем. Понадчуттєве, безпосереднє сприйняття істини доступне лише обраним, в момент містичного єднання з Богом. Об'явлення Божественної істини є абсолютним критерієм людського пізнання та поведінки. Найглибші релігійні істини були подані людству через О., яке постає джерелом релігійного досвіду. Серед передумов виникнення ідеї О. – ідея понадчуттєвої реальності, що вимагає понадчуттєвого, позаемпіричного пізнання. Завершенням ідеї О. є особистісне осмислення понадчуттєвого буття, найпослідовніше втілене в ідеї Бога-особи монотеїстичних релігій. *Абсолют* тут є не лише об'єктом пізнання-сприйняття, а й суб'єктом: він активно "відкривається", "являється" людині в містичному акті (звідси "одкровення", "об'явлення"). Саме таким є розуміння Бога в біблійській та коранічній традиціях – як суб'єкта воління та активної дії; Бог відкриває таємницю світу та свою власну волю в акті "милості", "благодаті". В християнстві особистісний характер О. реалізується через ототожнення Христа з абсолютним буттям та *абсолютною істиною* (див. *Логос*). З точки зору гносеології категорія О. відобразила своєрідність безпосередньо-інтуїтивного пізнання на відміну від розсудково-логічного.

С. Головащенко

ОДНОЧАСНІСТЬ – відношення, яким характеризується збіг на шкалі часу віддалених одна від одної у просторі подій. Поняттю О. *Ейнштейн* у спеціальній *теорії відносності* надав статусу фундаментального. На відміну від класичної механіки, в якій поняття О. постулюється як абсолютне, незалежне від будь-яких фізичних подій, а сам часовий порядок подій визначається "перебігом" абсолютного часу, спеціальна теорія відносності визначає поняття О., виходячи з емпірично встановленого факту скінченності швидкості світла. Запропонована Ейнштейном процедура визначення О. дозволяє встановити клас "об'єктивно одночасних" подій, між якими принципово неможливі причинно-наслідкові зв'язки. Можливість застосування конкретних вимірювальних процедур для встановлення відношення О. обумовило його значущість при зіставленні теоретичних висновків із результатами експерименту. Часовий порядок подій в теорії відносності встановлюється на основі даного визначення О. за умови вибору певної системи відліку. Визначення відносного характеру О. означало розуміння часових відношень як деяких реальних взаємодій між матеріальними системами, зафіксованих у фізичних експериментах.

ОЗАДОВСЬКА, Людмила Василівна (1940, с. Глінка Київської обл.) – укр. філософ. Закінчила філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1967). Канд. філософських наук (1973). Працює ст. наук. співр. Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Коло наукових інтересів: філософія науки, проблеми інтерсуб'єктивності, творчості та діалогу в гуманітарних та природничих науках. Автор близько 90 наукових праць, розділів у колективних монографіях, статей в наукових журналах та періодичних виданнях.

Осн. тв.: "Гносеологічний статус понять в релятивістській фізиці" (1975); "Філософсько-методологічні регулятиви фізичного пізнання" (1989); "Сучасний науковий дискурс: Оновлення методологічної культури", у співавт. (2000).

ОЗНАКА – особливість предмета або явища, яка визначає подібність свого носія до інших об'єктів пізнання або відмінність від них; те саме, що і *властивість*. Сукупність О. (яка може зводитися і до єдиної О.) дозволяє відрізнити предмет (явище) від інших предметів (явищ). Виділяють багато різновидів О., найважливішими серед яких є поділи на характерні та нехарактерні О. (відповідно головні і другорядні властивості, а також постійні (необхідні) і тимчасові (випадкові) О. (див. *Атрибут, Акциденція*). Вважається, що мислительна процедура *абстрагування* полягає в тому, що суб'єкт мислення відсторонюється від нехарактерних (другорядних) і тимчасових О. предмета (явища), розглядаючи лише його характерні (суттєві) і постійні О. Виявлення характерних О. одразу у багатьох об'єктів дозволяє здійснити узагальнення, тобто визначити тип цих об'єктів (класифікувати їх) і скласти узагальнену характеристику кожного з них як представника вказаного типу. Питання відношення О. та об'єктів-носіїв О. становить частину онтологічної проблеми *універсалій*. На думку середньовічних концептуалістів (див. *Концептуалізм*), сучасних позитивістів, матеріалістів та методологічних реалістів, О. невіддільні від свого носія і не мають самостійного існування; вони можуть розглядатися окремо лише завдяки здатності людського мислення до абстрагування. Необхідно відрізняти О. як особливості об'єктів мислення або уявлення від відповідних цим О. частин змісту мислення або уявлення. Багато філософів минулого припускалися помилки, змішуючи об'єкт пізнання та його О. із змістом пізнання (мислення або уявлення) та його частинами. Найсуттєвіший внесок у виправлення цієї помилки внесли *Больцано* і *Твардовський*. Множина О. кожного об'єкта пізнання потенційно невичерпна, що свідчить про принципову неповноту всякого пізнання, зокрема про неповноту, неточність і незавершеність будь-якого поняття – адже будь-яке поняття (як і уявлення) може містити лише обмежену кількість частин, що відображають певні О. У зв'язку з цим Твардовський запропонував називати О. не будь-які властивості об'єкта пізнання, а лише ті, які відображаються у пізнанні, фіксуючись як частини змісту поняття чи уявлення. Ця термінологічна пропозиція не набула поширення. О. у логіці в нетермінологічному вжитку – те саме, що й у філо-

софії. Як термін слово "О." нині практично не вживається; звичайно говорять не про О., а про властивості, трактуючи останні як одномісні предикати, тобто як частинний випадок синтаксичної категорії предиката (див. *Предикат*). В концепції *Фреге* О. (складного) поняття – елементарна предикатна складова цього поняття (напр., О. складного поняття "круглий дубовий стіл" є три простіші поняття "круглий", "дубовий" і "стіл"). Больцано виступав проти такого слововживання, бо, на його думку, це мало призвести до змішування частин поняття і відповідних їм сторін предмета поняття. Насправді ж така помилка не має відношення до предикатної мови, оскільки поняття і предмети, що підпадають під поняття, од самого початку розрізняються як об'єкти різних типів (див. *Типів теорія*).

Я. Кохан

ОЙКУМЕНА – населена людьми частина земної поверхні, конкретний світ людства; світ, який потрапив у поле зору чи діяльності людини, безпосередній світ людини. Поняття "О." набуває сенсу лише щодо людини як міри всіх речей. Воно ставить людину у центр *Всесвіту*, розширюючи його межі відповідно до його втягування у сферу життєдіяльності людини. Ойкуменізація світу визначається, з одного боку, реальною експансією людства в різні природні регіони планети, з іншого – відірваністю людських спільнот одна від одної і формуванням певної множини центрів світу і, відповідно, множини О. В ранній історії людства спостерігалося кілька О., створюваних великими цивілізаціями (Китаю, Індії, Межиріччя, Середземномор'я тощо). Центри О. тієї чи тієї цивілізації співпадали з центрами світу. Наслідком зростання людства, його усвідомлення себе як певної цілісності стало звуження кількості О. та наближення до ідеї єдиної О. для всіх людей.

Т. Гардашук

ОКАЗІОНАЛІЗМ (від лат. ocassio – випадок, нагода, привід) – філософське вчення, згідно з яким Бог є опосередкувальною ланкою між душею і тілом. Виникло на ґрунті характерного для картезіанства (див. *Декарт*) різкого розмежування субстанції, яка мислить (розум, свідомість), та субстанції матеріальної (річ, тіло), що, на відміну від першої, існує у просторі і часі. Дуалізм душі (або розуму, свідомості) й тіла породжував потребу у з'ясуванні проблеми їхньої взаємодії, спробою вирішення якої у XVII ст. і був О. Основний філософський зміст цього вчення полягав в обґрунтуванні твердження, що у кожному випадку, коли душа виявляє схильність чи налаштованість вчинити якусь дію, Бог надає тілу можливість рухатися (тобто діяти); крім того, Бог безпосередньо спонукає душу до усвідомлення (у кожному окремому випадку) тих фізичних змін, що їх зазнає тіло. Попередником вчення О. в XI ст. був араб. філософ Аль-Газалі (1058 – 1111), який тлумачив зв'язок причини і наслідку як такий, що безпосередньо залежить від волі Бога. Бельг. філософ Гейлінкс (1625 – 1669) надав вченню О. системного та логічно послідовного характеру. Він порівнював тіло і душу із двома годинниками, хід яких є обопільно синхронним завдяки втручанню Бога. Кожне свідоме рішення – це лише оказія (нагода, випадок) для того, аби Бог спричинився до певних фізичних змін у тілі (чи тіла); і, навпаки, якесь явище фізичного характеру також становить не що інше, як оказію для створення Богом відповідного душевного (або розумового) стану. Ще один чільний представник О. у XVII ст. *Мальбранш* у своєму філософському вченні наголошував на цілковитій залежності будь-якого прояву руху від волі Бога, яку він розглядав як єдину дієву причину руху – як тіл поміж собою, так і взаємовпливу душі і тіла. До відомих оказіоналістів XVII ст. належать також нім. філософ Клауберг (автор терміна "онтологія") та франц. філософ Форж, який ідею О. про зв'язок душі і тіла тлумачив у дусі напередвизначеної гармонії *Ляйбніца*.

Н. Поліщук

ОККАМ, Вільям (бл. 1285, Оккам, графство Суррей – 1349) – англ. філософ, логік, представник пізньої схоластики. Навчався і викладав в Оксфорді. О. розвивав концепцію "двоїстої істини" аж до повного розмежування предметів теології (її сфера – тексти Святого Письма) і філософії, яка, спираючись на розум і досвід, вивчає буття світу і цілком незалежна від теології. О. займав майже

крайню номіналістичну позицію, визнавав реальне існування лише одиничних речей та їхніх властивостей. Загальні ж поняття самі по собі є термінами, що виражаються словами. Властивість загальності вони набувають лише в розумі, в результаті приписування їм того чи іншого значення. Обстоюючи позицію номіналізму в запереченні об'єктивності існування загальних понять, О. використовує знамените "лезо Оккама", за допомогою якого "відсікаються" всі загальні поняття, необхідність яких достеменно не обґрунтовувалась логічно. Поняття, які не зводяться до чуттєвого знання і не перевіряються досвідом, повинні бути вилучені з науки. Поняття Бога оголошується О. ірраціональним, воно не може обґрунтовуватися засобами наукового знання. Філософія нейтральна щодо теології, але віра є тим сильнішою, чим очевиднішою є неможливість доведення її догматів засобами розуму. О. виступав проти зазіхань Папи на світську владу, проти абсолютизму церковної і світської влади, обстоював принцип "євангельської бідності", передбачивши основні ідеї Реформації.

Осн. тв.: "Виклад восьми книг з фізики"; "Сума логіки"; "Діалог між вчителем і учнем"; "Чотири книги повчань" та ін.

ОКСИДЕНТАЛІЗМ – ОРІЄНТАЛІЗМ (від лат. occasus – захід, oriens – схід) – найзагальніші цивілізаційні напрями; позначення дихотомії, комплементарної роз'єднаності, унікальності і взаємозумовленості (існують тільки по відношенню один до одного) культурних світів. О. – О. належать до засадничих категорій *цивіліографії*. Категорійна пара О. – О. розчленовує органічну цілісність, якою є людська цивілізація, де усі просторово-територіальні часові виміри є відносними. Як "Оксидент", так і "Орієнт" є дослідницькими метафорами (зручними "матрицями" для аналізу), своєрідними моделями, що завдяки протиставленню набагато полегшують систематизацію культурного досвіду. Вісь О. – О. відображає й уособлює асиметрію і різноякісність цивілізаційних типів (на відміну від дихотомії "Північ – Південь", яка фіксує суттєву різницю рівнів розвитку). Із "Оксидентом" традиційно пов'язують європейський культурний генотип із притаманним йому індивідуалізмом і автономією особистості (*приватність*, права і гідність та ін.), дуалізмом світської і духовної влади, нормами римського права, принципом приватної власності, демократичними цінностями громадянськості, правової держави і конституціоналізму, нормами християнської моралі тощо. "Оксидент" – царина раціонального, логіко-центричного, математизованого знання, інтелектуальна Вітчизна науки, що сприймає *універсум* як інтелігібельний мега-об'єкт; ландшафт пан-економіки, де природа – майстерня індустріальної ефективності, джерело розвитку споживацького господарства; це світ екстремальних духовних пошуків, у якому сполучаються відкриття глибин людської екзистенції з такою ж глибиною безвиході і розчарувань. Зазвичай "Оксидент" уособлює динамічно-інноваційний, пошуково-експериментальний модус людської цивілізації, вектор експансії і прискорення. Метафора "Орієнт" дозволяє подивитися на Схід як на світ містики і герметизму, царину неподільної і втаємниченої синкрези, зі своєю мовою і логікою світосприйняття, де нерозчленовано співіснують естетичне і практичне, сакральне і буденне, епічне і марнотне. На відміну від перфекціоністського "Оксиденту", "Орієнт" із застереженням ставиться до спроб втручання у навколишній світ – чи то у природне довкілля, чи то в освячені традицією соціальні форми й інституції. Це – світ Традиції, плину еволюції, домінування цілого над окремим, колективного над індивідуальним. Західній експансії Схід довго намагався протиставити автаркічну замкненість. Разом з тим хвилі грандіозних міграцій і великих військових походів зі Сходу випробовували Захід на міцність, ставали для нього драматичним "моментом істини". Саме Схід врятував скарби античної філософії (яка, власне, і виникла великою мірою під впливом Сходу). Із Сходом – духовною Вітчизною великих релігій – пов'язуються надії на порятунок від духовної кризи ("антропологічної катастрофи"), яка спіткала сучасне людство. В умовах розгортання глобалізаційних процесів чіткість і визначеність крайнощів О. – О. зникає, хоч і не зводиться нанівець. "Орієнт" невпинно рухається на Захід (у прямому сенсі також – із багатомільйон-

ними масами біженців і мігрантів), втягуючи "Оксидент" у свою орбіту. З іншого боку, Схід не може штучно протистояти перманентним "оксидентним" соціокультурним впливам. Разом з тим увесь світ "вестернізується", переживаючи оксидентні соціокультурні впливи.

В. Заблоцький

ОКУЛЬТИЗМ (від лат. occultus – прихований, таємний) – загальна назва містичних вчень, що визнають існування прихованих сил у людині та *Космосі*, які недосяжні безпосередньому досвідові, але відкриваються "посвяченим" – тим, хто пройшов певні етапи підготовки та ініціацію (таїнство посвячення). О. теоретично є близьким до *пантеїзму*, який розглядає світ як духовну єдність із безперервною взаємодією її складових. Бере початок з архаїчних синкретичних вірувань, був елементом багатьох стародавніх релігій. Вперше виокремлюється в самостійну сферу за доби пізньої Античності: на початку н.е. в Александрії виникли герметичні науки (алхімія, астрологія, герметична математика), назва яких походить від імені легендарного Гермеса Трисмегіста (злиття образів грецьк. бога Гермеса та єгипетськ. Тота). Тоді ж написаний чи не найперший трактат О. – "Смарагдова скрижаль", де подано уявлення про всеохопні зв'язки між елементами *Всесвіту* (планетами, металами, рослинами та частинами тіла людини). Людина розглядається як мікрокосм, що відтворює структуру макрокосму (звідси – окультне вчення про аналогію). Найвищого розвитку теорія О. досягає у творі Агриппи Неттесхеймського (1486 – 1535) "Окультна філософія" (1533). За доби *Відродження* О. сприяє подоланню умоглядної схоластики, формує умови для розвитку експериментального природознавства (*Кардано*, *Телезіо*, *Парацельс* та ін.). Пізніше зв'язок з О. простежується у працях *Кампанелли*, *Бекона*, Фладда, Блаватської, Штайнера. В XX ст. поширюється "комерційний" О. – спіритизм, астрологія, окультна медицина, мантика. О. має неабияке значення для розвитку новітніх духовних (релігійних) течій кінця XX ст.; нині існують спроби поєднати відроджені окультні концепції з науковими гіпотезами (зокрема в парапсихології, фізиці).

О. Карагодіна

ОЛЕКСЮК, Володимир (1913 – 1993) – укр. релігієзнавець, філософ, творча діяльність якого пройшла в еміграції (США). Наукові праці О. присвячені в основному дослідженню *томізму*, який він розглядає як єдино істинну філософію. О. вважав, що укр. нація, якщо вона прагне бути діяльною силою свого незалежного буття, мусить покладатися на "християнсько-революційні ідеї". Лише в філософії томізму вона може навчитися істинному християнству. Вчений дає обґрунтовані оцінки місця Берестейської унії в національному відродженні, негативної ролі Московського патріархату щодо Українського православ'я. О. розглядав укр. християнство як єдину релігійну систему, не розмежовуючи істотним чином православ'я і греко-католицизм; національне відродження пов'язував із створенням в Україні однієї неподільної церкви.

Осн. тв.: "Томізм. Християнська філософія" (1970); "Основи реалістичної (Аристотелівсько-томістичної) філософії" (1981) та ін.

ОЛЕКСЮК, Мирослав Миронович (1925, с.Пониква Львівської обл. – 1998) – укр. філософ. Закінчив Львівський ун-т ім. І. Франка (1950). Докт. філософських наук (1965), проф. У 1964 – 1973 рр. директор Ін-ту суспільних наук АН УРСР, зав. від. філософії. Досліджував розвиток філософської думки на західноукраїнських землях, перебіг ідеологічної боротьби у краї у 20 – 30-х рр. XX ст.

Осн. тв.: "Атеїстичні погляди Лесі Українки" (1958); "Філософсько-атеїстичні погляди Степана Тудора" (1962); "Боротьба матеріалізму проти ідеалізму на західноукраїнських землях у 20 – 30 рр. XX ст." (1969) та ін.

ОМЕЛЬЯНОВСЬКИЙ, Михайло Еразмович (1904, Київ – 1979) – укр.-рос. філософ, акад. АН УРСР (1948), чл.-кор. АН СРСР (1968). Закінчив Ін-т червоної професури філософії та природознавства (Москва, 1931); водночас відвідував курс лекцій на фізичному ф-ті Московського ун-ту. В 1946 – 1952 рр. – перший директор новоствореного Ін-ту філософії АН УРСР. В 1952 – 1955 рр. – зав. від. філософських питань природознавства в цьому ж Ін-ті. Од 1955 р. – в Ін-ті філософії АН СРСР (заст. директора і зав. секто-

ром, од 1965 р. – зав. від. філософських питань природознавства). Написав понад 250 праць, в тому числі три індивідуальні монографії. Більше 50 праць перекладено на іноземні мови (англ., нім., ісп., італ. та ін.). За книгу "Діалектика в сучасній фізиці" (1973) удостоєний вищої премії з суспільних наук АН СРСР – ім. Г.В. Плеханова. Інтерпретатор релятивістської та квантової фізики з позицій діалектичного матеріалізму. Вніс вагомий внесок у налагодження в Україні діалогу філософів із природознавцями.

Осн. тв.: "В.І. Ленін і фізика XX ст." (1947); "Проти суб'єктивізму в квантовій механіці" (1953); "Філософські питання квантової механіки" (1956).

ОМЕЛЬЯНЧИК, Валентин Йосипович (1954, Київ) – укр. філософ. Закінчив ф-т кібернетики (1976) та аспірантуру по кафедрі логіки філософського ф-ту (1979) КНУ ім Т. Шевченка. Захистив докт. дис. (1993). Пров. наук. співр. сектора логіки Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Основна сфера зацікавлень: логічні, онтологічні, епістемологічні та історичні аспекти теорії модальних понять та її застосування в метафізиці, філософії свідомості, теорії дії та філософії науки. Член Міжнародного тов-ва з вивчення середньовічної філософії (S.I.E.P.M.); член франц. тов-ва (S.O.P.H.A.); чл.-кор. Європейського тов-ва з аналітичної філософії (E.S.A.P.).

Осн. тв.: "Можливість, структура, дія (вступ до модального реалізму)" (1991); "Як міркувати про акратичну дію практично?", англ. мов. (1996); "Екстенсіональна свідомість", франц. мов. (1997 – 1998); "Абеляр, послідовник Амоніуса. (Ранні середньовічні коментарі на фрагмент "Про витлумачення") 23а7-18, англ. мов. (1998); "Аристотелівська екстенсіональна модальність: інтуїції Я. Хінтикки, логіка Я. Лукасевича та вердикт М. Мінуччі", англ. мов. (1999).

ОНИЩЕНКО, Олексій Семенович (1933, с. Рудка Полтавської обл.) – укр. філософ. Закінчив КНУ ім. Т. Шевченка (1956). Докт. філософських наук (1976). Чл.-кор. НАНУ (1989), акад. НАНУ (1997). Фахівець із проблем культурології та релігієзнавства. Працював в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ зав. від. (1969 – 1978), заст. директора. Од 1992 р. – директор ЦНБ ім. В. Вернадського, президент Асоціації бібліотек України (од 1992 р.). Автор 210 наукових праць.

Осн. тв.: "Філософсько-соціологічні проблеми науково-технічної революції", у співавт. (1976); "Соціальний прогрес, релігія, атеїзм" (1977); "Релігійна обрядовість: зміст, еволюція, оцінки" (1988); "Історія християнської церкви на Україні", у співавт. (1992); "Наука у дзеркалі преси", у співавт. (1996) та ін.

ОНТОГЕНЕЗ (грец. ὄντοζ – суще; γεννάω – породжую) – онтогенія, індивідуальний розвиток особистості, вся сукупність її трансформацій від народження до смерті, на відміну від філогенезу як процесу формування деякої групи або роду. Термін "О." введений *Геккелем* (1866). В процесі О. у вищих тварин і людини спостерігається послідовна зміна чітких фаз: ембріогенез дозрівання, дорослий стан та старіння. У XVIII ст. щодо розуміння процесу О. протистояли дві концепції – преформації, що зводила індивідуальний розвиток до росту, та епігенезу, згідно з якою процес розвитку новоутворень відбувається із безструктурних зачатків. Відповідно до сучасних уявлень, в клітині, з якої починається О., закладена певна програма подальшого розвитку організму у вигляді коду спадкової інформації. Впродовж О. ця програма реалізується в процесах взаємодії між ядром та цитоплазмою в кожній клітині зародка, між різними його клітинами та між клітинними комплексами. Спадковий апарат, кодуючи синтез специфічних білкових молекул, визначає лише загальний напрям морфогенетичних процесів, конкретне здійснення яких залежить від впливів зовнішнього середовища.

М. Кисельов

ОНТОЛОГІЯ (від грецьк. ὄντοζ – суще; λόγοζ – слово, вчення) – філософське вчення про *буття* як таке. Поняття О. вперше було введене у XVII ст. Гокленіусом і остаточно закріплене у метафізиці *Вольфа*. Специфічне місце О. у системі метафізики визначилося значно пізніше, ніж виникла сама проблема буття. Остання чітко була окреслена елеатами, зокрема *Парменідом*, який розріз-

нив буття на чуттєве та істинне. *Платон* розробив вчення про понадчуттєві засади буття – *ідеї* – як умоосяжні форми, або сутності, відображенням яких є плинний, чуттєво сприйманий світ речей. У філософії Платона порушена фундаментальна проблема співвідношення буття і становлення. *Аристотель* піддав критиці платонівський поділ на два світи і прагнув відшукати сутності у самому матеріальному бутті, однак такий варіант О. становив радше опис фізичної реальності з онтологічного погляду. Разом з тим він стверджував існування "останньої" причини буття – понадчуттєвої "форми форм", Божественної *ентелехії*. Це вчення Аристотеля, як і вчення Платона про два світи та неоплатоністське тлумачення буття як "єдиного" і "ума", вплинули на формування всієї західноєвропейської онтологічної традиції. Зокрема, *Псевдо-Діонісій Ареопагіт* кладе неоплатоністську О. в основу символічного тлумачення всього сущого як ієрархії світла, що позначилося на корпусі ідей всієї середньовічної естетики. Середньовічна схоластика виходила із сполучення античної О. із теологією. Абсолютне буття тут ототожнюється із Богом. Схоластична О. характеризується вирізненням і категорійною розробкою рівнів буття – субстанційного і акцидентального, актуального і потенційного, необхідного і випадкового. У *Томи Аквінського* О. – це відсторонене міркування про "чисті" форми буття. У філософії *Відродження* оригінальне тлумачення О. подає *Кузанський*. Розрізняючи *Абсолют* і *універсум*, Кузанець вчить, що центром і межею матеріального є творець; через приналежність до універсуму кожна річ перебуває в кожній; максимальна відмінність речей збігається з їх мінімальною відмінністю (або відсутністю такої). Зорієнтована на науку філософія Нового часу звільняє вчення про буття від теологічної форми. У філософів-емпіриків онтологічна проблематика відходить на другий план (напр., у *Г'юма* О. як вчення відсутнє). Філософи ж раціоналісти роблять О. невід'ємною частиною своїх систем. *Декарт* намагався поєднати вчення про буття і гносеологію. Принцип cogito ergo sum відкривав можливість зробити О. складовою частиною теорії пізнання. *Спіноза*, продовжуючи пантеїстичну традицію, вихідною точкою О. робить тотожність Бога і Природи, котру він розумів як єдину, вічну і безконечну субстанцію, що є причиною самої себе. *Ляйбніц*, переймаючись метою створення універсальної метафізики, розробив філософські засади для об'єднання О., космології і раціональної психології, що надалі уможливило систематизацію О. Вольфом. "Критична філософія" *Канта*, протиставивши "догматизму" старої О. нове розуміння буття, радикально трансформує попередню онтологічну традицію. За Кантом, не може бути О. поза вченням про принципи розуму. *Фіхте*, *Шеллінг*, *Гегель* повертаються до раціоналістичної традиції розбудови О. на підставі гносеології: буття є результатом розвитку мислення, його моментом, коли мислення виявляє свою тотожність із буттям. Але на відміну від докантівської О., буття в їхніх системах осягається не у пасивному спогляданні, а в історичному і логічному становленні. У західноєвропейському мисленні XIX ст. складається критичне ставлення до О. як філософської дисципліни. Разом із метафізикою її відкидають *позитивізм* і *філософія життя*. *Неокантіанство* і близькі йому напрями розвивають гносеологічне розуміння О. Лише наприк. XIX і поч. XX ст. спостерігається відродження онтологічної проблематики. Неотомізм реставрує і систематизує О. середньовічної схоластики. "Критична О." *Н. Гартмана* намагається подолати розрив між онтологічними сутностями і дійсним буттям, розглядаючи речовий, людський і духовний світи як виявлення незалежних прошарків реальності, щодо якої пізнання вторинне. *Гуссерль* вважав автентичною О. феноменологію, що описує структури готового знання і способи його засвоєння. "Фундаментальна О." *Гайдеггера* розкриває сенс буття через осмислення унікальності наявної ситуації присутності людини у світі. "Феноменологічна О." *Сартра*, як і "всеохопне" *Ясперса*, спрямовані на обстоювання тлумачення буття як неподільної єдності суб'єкта й об'єкта, що фундує людську свободу і відповідальність. В ортодоксальному *марксизмі* О. – це діалектико-матеріалістичне вчення про форми руху матерії і суспільне буття, що визначає суспільну свідомість. Недогматичні течії марксизму орієнтовані на О. діяльності як спосіб

буття людини у світі (напр., "О. суспільного буття" *Лукача*). Постклясичний філософський дискурс, заперечуючи традиційну метафізику, намагається максимально проблематизувати онтологічне, власне буттєве, поле філософії, включивши в нього суб'єктивність як людську індивідуальність.

Ю. Іщенко

ОПЕРАЦІЙНІ ВИЗНАЧЕННЯ – специфічні визначення термінів і понять *мови науки* шляхом зіставлення їх з множиною операцій (процесів, явищ тощо), які можна емпірично спостерігати й вимірювати. Термін має операційне значення тоді і тільки тоді, коли вказано семантичні правила зв'язку терміна з операціями. Гносеологічна роль О. в. полягає в тому, що вони дають можливість встановити зв'язок наукової теорії з її емпіричним базисом. У філософії *операціоналізму* перебільшується теоретико-пізнавальне значення О. в. Операціоналізм вважає, що будь-яке поняття можна визначити, лише описуючи операції, які використовують при його конструюванні, вживанні і перевірці. Насправді О. в. дають лише часткову, а не повну емпіричну *інтерпретацію* термінів і стають малоефективними, коли виникає потреба в узагальненнях.

ОПЕРАЦІЙ ТЕОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ – теорія, в якій розроблено методику вивчення складних систем з метою знаходження найкращих варіантів їх організації, планування та керування їхньою діяльністю. Основним завданням теорії є пошук засобів досягнення поставленої мети шляхом здійснення певних *операцій* як цілеспрямованих дій. Для цього О. т. д. користується точним математичним описом операції із зазначенням початкових або граничних умов змін величин, які її характеризують, тобто *моделлю* операції. О. т. д. включає операційне *програмування*, теорію ігор, теорію статистичних рішень, теорію масового обслуговування тощо. Методи О. т. д. дають можливість економічно планувати виробництво та оперативно керувати ним, прогнозувати розвиток науки і техніки, об'єктивно досліджувати різноманітні прояви діяльності організованих колективів у кількісному відношенні.

ОПЕРАЦІОНАЛІЗМ (від лат. operatio – дія, діяння) – заснований *Бриджменом* напрям у методології та філософії науки, який стверджує, що ніщо не можна пізнати інакше, як через індивідуальний досвід та за допомогою різного роду інструментів. Головною метою О. є прояснення основ науки шляхом особливого методу – операціонального аналізу понять. Поняття, у тому числі логічні та математичні, вважаються синонімічними відповідним (унікальним) множинам операцій, з якими пов'язане їхнє вживання і перевірка досвідом. Їх значення визначаються вказівкою на ці операції. Ніякі посилання на властивості, що сприймаються розумом, не можуть слугувати адекватною заміною посилань на реальні операції, оскільки міркування в термінах властивостей потенційно суперечливі і тому згубні для науки. Тільки мислення в термінах реальних інструментальних або хоча б мислених операцій (до яких належать також паперово-олівцеві операції, операції з символами) здатне врятувати науку від руйнівних змін. З точки зору О., поняття перебирають на себе конструктивні функції, які перевищують функції чистого відтворення пізнавальних ситуацій. Разом з тим, за О., поняття є лише описом дій ученого і продуктом цих дій. Вони не відображають об'єктивний світ. Поміркований О. (Пратт, Бенджамін та ін.) не відкидає зручні неопераціональні поняття як такі, що позбавлені сенсу, але загалом специфіка О. зберігається лише доти, доки значення понять та висловлювань прирівнюються до операцій, необхідних для їх формулювання та перевірки, тобто доки операції вважаються єдиним фактором, що формує значення. Це породжує низку труднощів у визначенні об'єкта пізнання, у теоретичному прийнятті поняття істини, закону тощо, які спонукали операціоналістів до менш "технічного" та більш гнучкого пояснення операціонального аспекту природи широковживаних понять, відмови від побудови теорії пізнання на жорстко операціональній основі.

О. Кравченко

ОПЕРАЦІЯ – 1) Закінчена дія або послідовність дій, які виконуються за певним планом і спрямовані на розв'язання певної задачі. 2) Форма організації дій з

певною метою, напр., як частини технологічного процесу. 3) Наступна, періодично повторювана дія, яка належить до кола певних функцій. 4) Елемент операційного (символічного) числення у математиці. 5) Дія або набір дій, закодованих у вигляді окремих команд, які реалізуються устаткуванням ЕОМ. Машинні О. характеризуються функціональною повнотою щодо опису алгоритмів роботи машин. О. можуть бути предметом дослідження складних (напр., в кібернетиці) систем, які базуються на математичному моделюванні окремих О. та функцій. Для дослідження О. застосовуються математична статистика, теорії випадкових процесів та ігор, математичне програмування тощо. О. стала одним із основних понять філософії та методології *операціоналізму*, який намагається звести зміст понять до сукупності О. Операціональні визначення термінів є предметом вивчення логіки та методології науки з точки зору встановлення умов приписування властивостей предмета, емпіричної інтерпретації термінів і понять мови та ін.

ОПИС НАУКОВИЙ – спосіб характеристики сукупності ознак, властивостей, поведінки досліджуваного *об'єкта* (або об'єктів) чи подання, збереження та трансляція інформації про нього, яка ідентифікує цей об'єкт. О.н. співставляє з предметом опису певний "знаковий текст", складений засобами наукової мови (систем позначення, схем, графіків, малюнків чи фотографій, символів, формул тощо), який акумулює і репрезентує інформацію щодо вказаного предмета, надає їй достатньої, з точки зору вимог науковості, визначеності і точності. О.н. може розглядатися як процедура (система дій, операцій) суб'єкта наукового дослідження і як результат цієї процедури. Характер О.н. залежить від характеру тих процедур (сукупності дій та операцій), за допомогою яких він здійснюється. Розрізняють О.н. на емпіричному рівні дослідження (емпіричний О.н.) і О.н. на теоретичному рівні дослідження (теоретичний О.н.). Емпіричний О.н. здійснюється як операція перекладу на мову науки інформації, одержаної за допомогою емпіричних процедур (спостереження, *вимірювання*, експерименту), завдяки вивченню документів ("свідоцтв") в історичних науках. Теоретичний О.н. полягає у формулюванні логіко-гносеологічної системи уявлення даної сфери явищ, в побудові абстрактної ідеалізованої (зокрема, математичної) моделі досліджуваного фрагмента реальності і здійснюється за допомогою процедур теоретичного характеру.

В. Свириденко

ОПРЕДМЕТНЕННЯ І РОЗПРЕДМЕТНЕННЯ – взаємопротилежні і взаємодоповнювальні акти набуття (опредметнення) і втрати (розпредметнення) форми предмета (предметності) ідеями, духовними, природними, соціальними явищами внутрішнього і зовнішнього світу людини через реалізацію її специфічно людських здібностей і якостей. За допомогою цих категорій у концепціях, де діяльність стає субстанцією і принципом виявлення сутності людини, реалізується намагання розкрити механізми самої діяльності як процесу, що опосередковує виявлення людиною своєї суті як суспільної істоти. Критика діяльнісної парадигми відбувається насамперед через відмову від трактування ставлення людини до світу як тільки опосередкованого і розгляду предметності як безпосередньої даності світу у феноменах свідомості. У зв'язку з цим у феноменологічній традиції, напр., принципово змінюється тлумачення предметності, соціального, ідеального, свідомості та ін.

ОПТИМІЗМ (від лат. optimus – найкращий) – філософський принцип, згідно з яким довколишня реальність є найкращим із можливих улаштувань або що існуючий світ є найбільш довершеним і досконалим творінням. Незважаючи на наявність у світі зла, все, що в ньому здійснюється, спрямоване на благо. У повсякденному значенні О. – це особливий настрій, що спонукає людину бачити в усьому лише позитивний бік і не впадати у відчай. О. супроводжує очікування успіху, щастя та здійснення сподівань. Проте некритичний О. здатний призвести до утопічних оман. О. як філософський принцип належить до засадничих у філософії *Ляйбніца*, зокрема в його обґрунтуванні концепції теодицеї, або боговиправдання. У творі, присвяченому цій проблемі ("Досліди теодицеї – про благість Божу, свободу людини і начало

зла"), Ляйбніц доводить: оскільки усі підстави буття не можуть утримуватися на випадковості, їхньою достатньою і остаточною підставою є Бог. Досконалість Бога поєднує багатоманітність разом із порядком. Оптимальне оперування простором і часом та використання найпростіших засобів уможливили появу наймогутнішого і найвдалішого у *Всесвіті* творіння. Концепція породила своєрідний "ляйбніціанський О.", що спричинив велику кількість дискусій та суперечок. Більш поміркову позицію стосовно цієї концепції посів *Вольтер* ("Кандид, або Оптимізм"): відкидаючи невтішний *песимізм Паскаля* з його уявленнями про нездоланний трагізм людського існування, він визнає наявність у світі зла, яке руйнує беззастережний філософський О. Але все може стати благим, варто лише сподіватися. Світ є не найкращим, проте й не найгіршим із можливих творінь. Головним завданням людини є здійснення цього удосконалення. О. протистоїть – *песимізм*.

Т. Лютий

ОРГАНІЗАЦІЯ (від франц. organisation) – форма усталеного взаємозв'язку елементів системи відповідно до законів її існування; процес або стан упорядкування, будова, тип функціювання системи тощо. Елемент системи в О. розглядається переважно з боку його функціювання. Основними характеристиками О. є упорядкування і спрямованість упорядкування. Для О. системи необхідне оптимальне, з точки зору її особливостей, упорядкування співвідношень функціонального типу. Невірним є ототожнення понять "О." і "система". В сучасній науці великого значення набуло поняття "рівень О. системи", який є показником ступеня її розвитку. Пошуки об'єктивного критерія рівня О. системи є актуальним завданням науки. Біологічні науки, напр., розробляють цей критерій на основі вивчення діалектики цілісності та диференційованості, притаманних системі. Для сучасного етапу науки характерними є спроби встановити кількісний критерій ступеня О. системи за допомогою понять термодинаміки та теорії інформації, створити єдину теорію систем тощо. Дедалі більшого значення набуває завдання вивчення соціальної О., особливо у зв'язку з практичною необхідністю досліджувати закономірності управління соціальними процесами.

ОРГАНІЗМІЧНІ ТЕОРІЇ (організменні концепції) – сукупність теоретичних знань, спрямованих на пояснення організації, функціювання та розвитку складних систем (життя, суспільства, пізнання). Засадничими поняттям та принципом О.т. є "організм" і "органічний індетермінізм". Термін "організменна концепція" запропонував Риттер (1919), розуміючи під цим теорію пояснення феномена органічного цілого та появу нових якостей при переході до вищих рівнів організації. О.т. поділяються на три групи: 1) телеономічно організмічні, які вирішують проблему доцільності на підставі механістичного чи метафізичного потрактування даних генетики, мікрофізики (через введення нематеріальних факторів організації живого – біополя, психічні поля та ін. – та заперечення природної причинності в органічному світі); 2) структурно-організмічні, які пояснюють особливості появи нових якостей при підвищенні рівня організованості живого, а також особливості кожного з структурних рівнів і співвідношення між ними (синхронний аспект системності); 3) еволюційно-організмічні, які спрямовані на розкриття виникнення нового в процесі органічної еволюції (діахронний аспект системності); голізм (Сметс), теорія емерджентної еволюції (*Морган*), соціологічний еволюціонізм (Янч, *Парсонс*, Баклі). Загалом О.т. поставили і частково розв'язали низку проблем, пов'язаних із системністю живого, доцільністю та метою розвитку; якісною специфікою структурних рівнів живого та його типологічних рядів, постанням новоутворень в індивідуальному та історичному розвитку. Завдяки цьому до філософських та соціологічних доктрин було залучено важливі загальнобіологічні та екологічні узагальнення сучасної науки.

В. Крисаченко

ОРГАНІЦИЗМ – філософсько-методологічна концепція, яка базується на цілісному синтетичному підході до вивчення об'єктів органічної природи. Термін "О." запропонував фізіолог Холдейн (1918). За спрямованістю О. проти-

лежний редукціонізмові; постав як своєрідна спроба подолати опозицію "дарвінізм – неовіталізм", орієнтованих, відповідно, на природне та метафізичне пояснення феномена життя. В основі О. лежить ідея *Платона* про те, що "ціле більше суми своїх частин". Тому цілісність тлумачиться як специфічний атрибут живого, найбільшою мірою притаманний організмам, як неподільна їх властивість. Згідно з О., із втратою цілісності зникає і сам організм. О. привернув увагу до таких проблем, як усвідомлення необхідності відмови від механістичного розуміння причинності, цілісність, доцільність, рівні організації живого, виявив межі застосування редукціонізму. В сучасному пізнанні О. пов'язаний із розробкою проблем самоорганізації та саморозвитку, структурних рівнів організації живого, вивчення організму як цілого та системності живого, з динамікою внутрішніх та зовнішніх чинників розвитку.

В. Крисаченко

ОРИГЕН (185, Александрія – 254) – християнський теолог і філософ, представник ранньої *патристики*. У творі "Про першооснови" здійснив спробу систематичного викладу основних істин християнства. Біблію О. тлумачив алегорично, розробляючи вчення про три її смисли – "тілесний" (буквальний), "душевний" (моральний), "духовний" (філософсько-містичний). У дусі *неоплатонізму* О. розглядав Бога-сина – Христа-логоса і Бога-духа як еманації верховного Бога-отця. Христос-логос – Боголюдина виконує у нього космологічну функцію: він як "Боже слово" містить у собі умоглядний світ ідей, за яким твориться природно-людський світ, а сам є посередником між цим світом і Богом-отцем. (У творах О. вперше зустрічається слово "Боголюдина".) Творіння світу хоч і було творінням "з нічого", є не одноразовим актом, а вічним процесом творення все нових світів. Наш світ відрізняється від інших світів тим, що саме в ньому Божественний логос став Боголюдиною і оприявнив функцію спасіння, повернення до Бога; проте після цього повернення настає нове падіння, що веде до утворення нового світу, і так до безкінечності. В 543 р. в едикті імператора Юстиніана I О. було оголошено єретиком. Ідеї О. як теолога і філософа справили значний вплив на патристику і середньовічну філософію.

Осн. тв.: "Про першооснови"; "Про молитву"; "Проти Цельса".

ОРІХОВСЬКИЙ, Станіслав (1513, с. Оріховці Перемишлянського повіту Руського воєводства у Польщі – 1566) – укр.-польськ. гуманіст, філософ, історик, публіцист. Початкову освіту здобув у Перемишлі. Вчився у Краківському (1526), Віденському (1527), Вітенберзькому (1529), Падуанському (1532), Болонському (1540) ун-тах, удосконалював свої знання у Венеції, Римі, Ляйпцигу. Вчителями О. були такі визначні постаті того часу, як Меланхтон і *Лютер*, друзями – Дюрер, Гутен, Кранах-Старший. 1543 р. після 17-річного перебування за кордоном повернувся на батьківщину, де займався суспільно-політичною діяльністю. Серед суто філософських питань, які розглядав О., найбільшої уваги заслуговують його політико-правові та історіософські ідеї; зокрема, він обстоював суспільно-договірне походження держави, принципи шляхетського парламентаризму, ідеї природного права, свободи, незалежності світської влади від церкви тощо. О. був одним із перших у Європі ідеологів освіченої монархії, хотів бачити в особі короля "філософа на троні". Природне право О. ставив вище від людських законів, які, на його думку, при потребі можна змінювати; обґрунтовував характерні для гуманістичної етики принципи спільного блага (блага народу), патріотизму, служіння державі, підпорядкування приватних інтересів суспільному добру тощо. Історію О. вважав засобом пробудження самосвідомості народу, історичної пам'яті. Себе він мислив представником і укр. народу, і польськ. держави. В Зх. Європі його називали "українським Демостеном" та "сучасним Ціцероном". Майже усі твори О. були написані лат. мовою.

Осн. тв.: "Про турецьку загрозу" (1543); "Про целібат" (1547); "Напучення польському королеві Сигізмунду Августу" (1543, 1548); "Промова на похоронах Сигізмунда I" (1559).

ОРЛИК, Пилип (1672, с. Косута Ошмянського повіту на Віленщині – 1742) – укр. державний діяч і політичний мис-

литель, поет, публіцист. Освіту здобув у КМА. 1706 р. став генеральним писарем Війська Запорозького. Після смерті Мазепи 1710 р. обраний гетьманом (м. Бендери). 1711 р. здійснив невдалу спробу звільнити Україну від рос. панування. 30 років прожив у еміграції (Швеція, Туреччина, Німеччина, Франція). "Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького" О. увійшли в історію як перша конституція укр. держави. В їх основу, як і "Виводу прав України", покладено ідею природного права й договірного походження держави. Важливе місце відводить О. проблемі взаємин між гетьманом і народом, простежує тенденцію до обмеження гетьманської влади через постійну участь в управлінні державою генеральної старшини, а також Генеральної Ради. Затвердження гетьманом посадових осіб різного рівня передбачає попереднє обрання їх населенням. Тенденція до політичного плюралізму в державі підкріплюється утвердженням принципу незалежності укр. православної церкви від світської влади, що відповідало західноєвропейському розумінню проблеми співвідношення двох влад. Щодо наявної в "Конституції" переважної орієнтації на принципи конституціоналізму, то це розходилося з європейською політичною теорією і практикою, де домінувала тоді ідея державного абсолютизму і примусу до суспільної злагоди (*Гроцій, Гоббс, Спіноза, Пуфендорф* та ін.).

Осн. тв.: "Діаріуш подорожній"; "Вивід прав України" (1712); "Маніфест до європейських урядів" (1712); "Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького".

ОРТЕГА-І-ГАССЕТ, Хосе (1883, Мадрид – 1955) – ісп. філософ. У 15-річному віці вступив до Мадридського ун-ту; потім продовжив освіту у Ляйпцигу, Берліні, Марбурзькому ун-ті (під керівництвом *Когена*). У 1911 – 1952 рр. – проф. метафізики у Мадридському центральному ун-ті. 1923 р. заснував ж. "Revista de Occidente", який справив великий вплив на ісп. культуру. 1948 р. заснував у Мадриді Ін-т гуманітарних наук. О. прирівнював філософію до інтелектуального героїзму, позаяк тільки для неї суттєвим елементом пізнавальної діяльності є припущення про непізнаваність свого предмета. Парадоксальне філософування, проте, неможливе без первинної очевидності, якою стає для мисленика його власне життя, пов'язане із цілим світом та з персональним ставленням до нього. На засадах радикального критицизму й перспективізму О. здійснює антропологічно зорієнтоване (співзвучне "філософії життя", феноменології, екзистенціалізму) переосмислення класичної раціоналістичної спадщини; результатом було створення концепції "раціовіталізму" ("життєвого розуму"). Взаємодію людини й суспільства О. розглядав крізь призму особистісної відповідальності. Найрадикальнішим О. вважав поділ людства на два типи: тих, хто до себе суворий і вимогливий, не уникає праці й обов'язку, і тих, хто схильний до самозакоханості й самопотурання, не прагне до самовдосконалення ("пливе за течією"). У праці "Бунт мас" О. протиставляє людей, спроможних на зусилля або шляхетство (вони керуються вимогами, а не правами, здатні на життя, що безугавно себе перевершує, пориваються від старих досягнень до нових обов'язків), та юрбу – множинність людей без певних чеснот, просту кількість, що перетворилася на соціальну ознаку безособового "загального типу". За О., "людина-маса" (на противагу людині-індивідуальності) – відмітна ознака новітнього часу, що становить істотну загрозу правовому, громадянському суспільству (це підтвердила практика тоталітаризму XX ст.). На цій підставі О. розмежовував демократію та лібералізм: перша відповідає на державно-правове питання: "Хто має здійснювати політичну владу?", а друга: "Якими мають бути межі політичної влади?"; відтак – можна бути великим лібералом і зовсім не демократом та навпаки ("Есе про Іспанію"). На засадах принципу індивідуальності О. витлумачує культуру (та кризу сучасної культури, котрій бракує спонтанності й життєвості). Наріжною проблемою для філософії є, за О., те, що, заміряючись збагнути *універсум*, вона не знає, чи є справді він універсумом, а чи мультиверсумом ("Що таке філософія"). "Раціовіталізм" О. націлений на осягнення якісного розмаїття виявів буття та світоглядний *плюралізм*.

Осн. тв.: "Легкодуха Іспанія" (1922); "Дегуманізація мистецтва" (1925); "Бунт мас" (1929); "Ідеї і переконання"

(1940); "Два прологи" (1945); "Статті про Веласкеса і Гойю" (1950); "Що таке філософія" (1957).

ОРТОДОКСІЯ (від грецьк. ὀρνοδοζέω – правильно думаю) – 1) У релігії: "правовір'я", узгодженість переконань з офіційною церковною традицією. Протилежною до О., за церковним вченням, є єресь. В християнстві причетними до О. вважають себе церкви, що визнають рішення перших семи Вселенських Соборів, дотримуються догматики, проголошеної у Нікео-Константинопольському символі віри, вчення про церковні таїнства тощо. "Ортодоксальне" християнство формувалося у I тис. н. е. шляхом впорядкування догматики та послідовного вилучення кількох "єретичних" течій: *аріанства* (після I Вселенського Собору), несторіанства (після III Вселенського Собору), монофізитства (після IV Вселенського Собору). Однак і воно зазнало розколу (з XI ст.) – на східну та західну течії. Перша засвоїла назву "ортодоксальної" (у нашій інтерпретації – "православної") церкви; друга перебрала назву "католицька" ("соборна"). Поряд з традицією обопільних звинувачень у відступленні від О. в обох течіях існує усвідомлення витокової єдності "соборної", "апостольської", "ортодоксальної" церкви, прагнення до діалогу з метою відновлення цієї єдності. 2) В широкому значенні: догматизована версія будь-якої доктрини (у тому числі філософської), яка вимагає від своїх адептів послідовного та суворого дотримання.

С. Головащенко

ОРФІЗМ – давньогрецьк. релігійний рух, який виник у VI ст. до н.е. внаслідок реформи культа Діоніса. В центрі О. – власна теокосмогонія, віра у безсмертя душі і потойбічну винагороду, котрі були зафіксовані у поемах, автором яких було проголошено міфічного співака Орфея. Орфічні поеми і гімни створювались упродовж 1000 років, відбиваючи різні стадії розвитку грецьк. релігії і вплив різних філософських шкіл. Послідовники О. сповідували принципи аскетизму і каяття – "орфічний спосіб життя", який мав спокутувати успадкований людством гріх титанів. О. справив значний вплив на *піфагореїзм* та *неоплатонізм*.

В. Єленський

ОСВОЄННЯ – категорія людського світовідношення, що відображає процес універсальної соціальної взаємодії людини і світу, перехід індивідуального в соціальне і навпаки, трансформацію людськими індивідами свого життєвого досвіду у власні якості, світоглядні орієнтації, установки, здібності, уміння. Процес О. соціальної реальності активністю суб'єкта, тобто включення реальності у світ суб'єкта, сферу його життєдіяльності, веде до того, що вона стає реальністю, пристосованою до способу дій суб'єкта і несе на собі відбиток його волі. У цьому зв'язку освоїти щось – означає зробити його своїм з метою функціонального використання (напр., як засобу досягнення мети, предмета задоволення потреби тощо). О. – складний, багатогранний і суперечливий процес людської життєдіяльності, що безпосередньо визначається потенціалом соціального статусу її суб'єкта, який задає масштаб та способи О. соціальної дійсності, виокремлення з неї неосвоєної реальності у формах, що задовольняють вимоги буття, потреби та інтереси людини. О. являє собою цілеспрямований вольовий процес життєдіяльності соціальних суб'єктів, що передбачає мету, засоби її досягнення, поділ світу на даний і належний, перетворення власного світовідношення із даності в проблему та вирішення останньої. Своїм результатом О., як правило, має громадянську позицію особи. Наявність у індивідів комплексу неповноцінності, девіантної поведінки свідчить про спотворений характер соціального О. О. абсолютно суверенне і відбувається виключно на основі добровільного прагнення індивідів. Тільки реальний процес життя, необхідність соціально діяти адекватним чином примушують людських індивідів освоювати навколишній світ, перевіряти у спілкуванні свої знання, життєвий досвід, набуті уміння. Розрізняють три загальних типи О.: духовне, практичне і духовно-практичне. Однак у соціальному плані О. може бути диференційоване також стосовно міри приналежності освоєного фрагмента соціальної дійсності відповідному суб'єктові та характеру маніпулювання ним, тобто О. може виступати як присвоєння, привласнення, володіння, користування. Конкретизуючи зміст категорії "соціальна взаємодія",

поняття "О." відображає той аспект активності соціального суб'єкта, який пов'язаний із процесом вольової "суб'єктивації" соціальної реальності, перетворення її на його надбання, приналежність, засіб, цінність тощо. Однак це поняття ще не досить досліджене в соціальній філософії.

В. Коцюбинський

ОСИПОВСЬКИЙ, Тимофій Федорович (1765, с. Осипово Володимирської губ. – 1832) – рос. вчений-математик, філософ. Закінчив Петербурзьку учительську гімназію (1786). Докт. філософії (1807), проф. (1850). Викладав фізику та математику (Москва, Петербург), автор високо поцінованого на той час "Курсу математики" (Т. 1 – 2, 1801 – 1802). Від 1803 р. – в Харкові: зав. кафедрою чистої математики (1805 – 1820), ректор (1813 – 1820) Харківського ун-ту. Переклав і видав "Логіку" Кондильяка. Створив і очолив "Тов-во наук при Харківському ун-ті" (1812 – 1832), редагував ж. "Український вісник". За філософськими поглядами – переконаний емпірик, об'єктивіст, критик апріоризму, ідеалістичного спекулятивного конструювання, містики. Зокрема, О. належить ґрунтовна критика ідей *Канта* стосовно простору і часу та "метафізичних основ" природознавства, логічної концепції Шада, фізики шеллінгіанця Стойковича.

Осн. тв.: "Про простір і час" (1807); "Міркування щодо динамічної системи Канта" (1813); "Відзив про підручник "Логіки" професора І.Є. Шада" (1816).

ОСНОВНІ ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ – граничні питання про існування і світ людини. Філософська рефлексія починає із зовнішнього світу і від нього переходить до аналізу людини. Цей перехід від натурфілософії до філософії життя чи філософської антропології повторюється в історії думки декілька разів і постає, за *Дильтеєм*, як її суттєва закономірність. О.п.ф. знайшли відбиток у структурі і тематиці філософських вчень: про природу, про людину, про знання і методи його отримання, про науки теоретичні, практичні і творчі тощо. Значним підсумком осмислення О.п.ф. стала їх класифікація і розробка *Кантом* у системі. Кант виділяє чотири питання: 1) Що я можу знати? 2) Що я повинен робити? 3) На що я можу сподіватися? 4) Що таке людина? На його думку, на перше питання відповідає метафізика, на друге – мораль, на третє – релігія, на четверте – антропологія. Але по суті, вважав Кант, їх всі можна звести до антропології. О.п.ф. звичайно виражаються в суперечності полярних категорій: *річ в собі* і явище, свобода і необхідність, конечне і безконечне, матеріальне й ідеальне та ін. Різні філософські вчення відрізняються набором таких *універсалій*, розумінням їх зв'язку і місця у вченні, а отже, і О.п.ф. Слід розрізняти О.п.ф. і принцип філософської системи. Як правило, принцип один; якщо їх декілька у одного мислителя, це є еклектика. У Канта принципом є непізнаваність речей в собі, обмеження знання чуттєвим досвідом. На засадах цього принципу він вирішує проблему пізнання, моральної діяльності, власне, увесь набір сформульованих ним О.п.ф. У *Гегеля* аналогічні питання розв'язуються на основі іншого принципу – єдності мислення і буття. Саме таким терміном позначає він дану єдність. Ототожнення принципу і О.п.ф. збіднює та спрощує філософську проблематику. В багатоманітності історико-філософського процесу наявна і розмаїтість принципів. Для сучасного стану філософської думки України характерна розмаїтість принципів, бо майже кожен дослідник поєднує фрагменти різних вчень. З огляду на це, такий стан думки є не лише плюралістичним, а й еклектичним. Зрештою, це має і позитивний сенс, оскільки дозволяє засвоїти більший масив філософської культури, осмислити більше коло О.п.ф. Останні ніколи остаточно не вирішуються: адже, за словами *Фіхте*, яка людина, така і її філософія.

М. Булатов

ОСОБИСТІСТЬ – аспект внутрішнього світу людини, що характеризується унікальністю та відкритістю; реалізується в самопізнанні та самотворенні людини та об'єктивується в артефактах культури. О. відрізняється від індивіда тим, що в своїх актуалізованих проявах є трансцендентною по відношенню до умов соціального життя, тоді як індивід постає частиною роду і виду (біологічний атом) та суспільства (соціальний атом). Разом із тим у деяких психологічних

школах XX ст., передусім соціоцентричних, О. витлумачується як соціальна маска індивідуальності. Проблема О. є центральною для персоналізму, у межах якого вона визнається первинною творчою реальністю та найвищою духовною цінністю. Засновник франц. персоналізму *Муньє* вважає О. єдиною реальністю, яку ми пізнаємо та одночасно створюємо зсередини, живою активністю самотворчості, комунікації. *Бердяєв*, розгортаючи традицію слов'янського персоналізму, зазначає, що О. не народжується, а твориться Богом: О. є Божа ідея та Божий задум, цілісність та єдність, яка має безумовну та вічну цінність. *Фройд*, по суті, ототожнює поняття "О." і "психіка." В результаті він структурує О.-психіку, виділяючи три основних її компоненти: "Я", "Воно" та "Над-Я". "Я" співвідноситься зі свідомістю, "Воно" – з підсвідомістю, "Над-Я" – це та частина особистості людини, що контролює діяльність "Я" і оберігає його від панування "Воно". Говорячи про "Воно", Фройд тлумачить його як найбільш давню (первинну) структуру особистості. "Воно-підсвідоме" знаходиться в боротьбі з "Я" як пізнішою структурою, постійно продукуючи асоціальні бажання. "Над-Я" виступає тим цензором особистості, що у формі совісті придушує і приборкує стихію "Воно". На відміну від Фройда, *Юнг* ототожнює поняття "О." та "душа". Він описує О. за допомогою понять: "Я", "персона", "тінь", "аніма", "анімус". При цьому Юнг розділяє "О." і "самість", вважаючи останню більш глибинною реальністю, яка включає несвідоме. Велике значення проблемі О. надають представники "гуманістичної психології". Так, Маслоу визначає особистість як здатність людини до самоактуалізації. Він розуміє самоактуалізацію не просто як стихійне зростання, а як самопізнання, саморефлексію, що ведуть до плідної самотворчості. Самоактуалізація О. – це вміння злитися зі своєю внутрішньою природою, вибрати свою мотивацію до життя, здатність постійно розгортати свої потенції.

С. Крилова

ОСТИН, Джон Ленгшоу (1911, Ланкастер – 1960) – британський філософ-аналітик. Навчався в Оксфорді. Проф. Оксфордського ун-ту (1952 – 1960). Праці і викладацька діяльність О. ініціювали т. зв. "лінгвістичний поворот" у філософії і стимулювали поширення специфічного типу філософування: філософії лінгвістичного аналізу. Нову дисципліну, яка повинна вирішувати завдання аналізу фактів вживання повсякденної мови, О. називав "лінгвістичною феноменологією". Дослідження О. ставили під сумнів тезу про те, що важливі у філософському відношенні проблеми природної мови пов'язані лише з істинними чи хибними твердженнями (дескриптивними висловлюваннями). Поряд із твердженнями, що мають на меті опис деякого стану справ або деякого факту і які можна оцінювати як істинні або хибні (констативи), існують вирази, які хоч і схожі на твердження, але не претендують на істинність чи хибність (перформативи). Промовляння перформативів (на противагу констативам) є здійсненням деякої дії, акту, вчинку (вибачення, вітання, обіцянка, порада, парі та ін.). Саме тому О. вважав неможливим оцінювати перформативи з точки зору їх істинності/хибності. Пізніше, з огляду на слабкість вихідної дистинкції констативи/перформативи (констативи виявляються підмножиною перформативів), О. відмовляється від неї і видозмінює предмет дослідження: вивчає не окремі речення, а акти промовляння висловлювань (що є здійсненням певних дій) в цілісній мовленнєвій ситуації, де враховуються, як важливі, чинники мовця, слухача, їх інтенцій, а також супровідних обставин промовляння. О. сформував основи програми майбутніх досліджень (т. зв. теорія мовленнєвих актів), де в центрі уваги перебуває розрізнення між локутивними актами (актами промовляння деякого висловлювання з певним смислом і референцією), іллокутивними актами (актами промовляння висловлювань, яким притаманна певна сила: погроза, прохання, застереження, вибачення, наказ, питання та ін.) і перлокутивними актами (актами, за допомогою яких мовець спроможний здійснювати на слухача певний вплив, досягати певної мети: переконувати, змушувати до чогось, залякувати, вводити в оману тощо). Схематично: локутивний акт – "він сказав, що..." (мовець виражає стан справ, щось говорить); ілло-

кутивний акт – "він доводив, що..." (мовець виконує якусь дію, говорячи щось); перлокутивний акт – "він переконав мене, що..." (мовець продукує певний вплив). Аналіз тези "говорити щось означає робити (здійснювати) щось" привів до тлумачення філософії мови як розділу філософії дії. Позаяк поведінка людини є інтенційною і виражає ментальні феномени, то філософія мови і філософія дії закономірно виявляються розділами більш загальної царини досліджень – філософії свідомості. Подальші успіхи окресленої О. дослідницької програми пов'язують передусім із працями Серла, *Грайса* і Стросона. До найважливіших проблем, які досліджував О., належать проблеми пізнання "чужих свідомостей", відчуття і сприйняття, свободи волі і детермінізму.

Осн. тв.: "Філософські статті" (1961); "Чуття і сприйняття" (1962); "Як робити речі за допомогою слів" (1962).

ОСТРОЗЬКА СЛОВ'ЯНО-ГРЕКО-ЛАТИНСЬКА АКАДЕМІЯ (колегія) – перша в Україні і на східнослов'янських землях школа вищого типу і наукова установа. Заснована князем Костянтином-Василем Острозьким наприк. 1576 р., закрита Анною-Алоїзою Хоткевич (1636). Академія входила до складу культурно-освітнього осередку, в якому діяли також науково-літературний гурток та друкарня. Незважаючи на православне спрямування цього навчального закладу, у ньому працювали не лише відомі укр. вчені, а й інтелектуали з Греції, Болгарії, Білорусі, Сербії, Росії, Волощини, Польщі, вихованці ун-тів Падуї, Венеції, Кракова, а також протестантських шкіл. Тут підготували і видали в 1581 р. першу повну Біблію церковнросл. мовою, здійснили ґрунтовну редакцію творів традиційної вітчизняної книжності і створили низку талановитих праць, насамперед полемічних, що дозволяють скласти уявлення про погляди острожців на актуальні на той час богословські, суспільно-політичні, етичні проблеми тощо. В Острозі працювали такі відомі культурні діячі, як *Г. Смотрицький, Суразький* (Малюшицький), *Наливайко, Острозький Клірик, Вишенський*, Дорофейович, Броневський (Христофор Філалет), Лятош, Мотовило, Михайлович-Аннич, Римша, Раллі, Нафанаїл, Мосхопулос, Лукарис, Парасхес, Федоров. В Академії представлені напрями, що характеризують розвиток тогочасної укр. думки. Це, зокрема, традиціоналістичний, або містичний, напрям з притаманними йому пошуками "тісного євангельського" шляху до істини і життя в ній (*Княгиницький*, Вишенський), ренесансно-гуманістичний в його західноєвропейському варіанті (латинізована поезія *Пекаліда*) та, за визначенням Зілинського, поступово-утрагевістичний, в межах якого було сформовано комплекс ренесансно-гуманістичних і реформаційних ідей, що був наслідком переосмислення відповідних західних течій на вітчизняному ґрунті (Смотрицький, Острозький, Римша, Наливайко, Філалет та ін.). Серед духовних здобутків острозьких інтелектуалів було: відкриття історичного часу, вихід за межі провіденціалізму у пошуках причин історичних подій, створення новітнього ідеалу людини з властивою їй орієнтацією на активне самоутвердження і самореалізацію в земному житті, обґрунтування ідей безпосередньої богопричетності кожного християнина, рівності всіх людей перед Богом, спасіння особистою вірою, свобода сумління. Академія відіграла визначну роль у культурно-національному розвитку України.

Я. Стратій

ОСТРОЗЬКИЙ КЛІРИК (? – ?) – укр. письменник-полеміст, релігійний і освітній діяч. Про життя О.К. майже нічого невідомо. Невідомим залишається і його справжнє ім'я. Існує гіпотеза (Мицько), що О.К. – це острозький протопоп Ігнатій Наливайко. О.К. є автором двох полемічних творів. Ці твори свідчать про непересічний літературний хист автора, про глибину і гостроту його думки. *М. Смотрицький*, зокрема, оцінював його нарівні із С. *Зизанієм* та Філалетом. За філософськими поглядами О.К. був православним християнським неоплатоніком, у творах якого, однак, елементи містики співіснують з ренесансно-гуманістичними ідеями. Так, виходячи з концепції християнського неоплатонізму, він обстоює абсолютну невизначеність Бога, його трансцендентність і водночас іманентність стосовно світу, розділяє людину на "внутрішню" і "зовнішню", підносить у ній духовний

розум і вважає, що пізнання істини можливе тільки через самопізнання і містичне осяяння. Звідси заперечення "зовнішньої" – античної і схоластичної вченості, негативне ставлення до світських знань. Водночас самопізнання і містичні пошуки в собі Бога виводять О.К. не на утвердження аскетичного способу життя у монастирській келії, а на ренесансно-гуманістичну ідею необхідності самореалізації людини в земному житті завдяки розвитку закладеного в неї Богом таланту. Цю ідею згодом розвинув *Сковорода* у вченні про "сродну" працю. Свої здібності людина, на думку О.К., повинна використовувати для спільного блага, для боротьби за релігійні права та культурний розквіт свого народу.

Осн. тв.: "Історія о листрикийском, то есть, о разбойническомъ Ферарскомъ або Флоренскомъ синоде в коротцѣ правдиве списаная"; "Отписъ на листѣ в Бозѣ велебного отца Ипатія, володимерского і берестейского епископа до ясне освецоного княжати Костентина Острозского, воеводы Киевского – о залецанью и прехваленью восточнои церкви з заходным костелом унѣи або згоды в року 1598 писаный".

ОСТРОМИРОВЕ ЄВАНГЕЛІЄ – найдавніша датована пам'ятка слов'янської писемності в давньоруській редакції. Включає євангельські читання для тижня і свят. О.Є. переписане в 1056 – 1057 рр. в Києві дияконом Григорієм з давньоболгарського оригіналу для новгородського посадника Остромира. Складається з 294 аркушів пергаменту, є важливим джерелом для вивчення давньослов'янської і давньоруської мов. Зберігається в Санкт-Петербурзі в бібліотеці ім. Салтикова-Щедрина.

ОСТРЯНИН, Данило Хомич (1906, с. Більськ Полтавської обл. – 1988) – укр. філософ. Закінч. філософсько-атеїстичний ф-т Укр. ін-ту комуністичного виховання (1929). Докт. філософських наук (1956), чл.-кор. АН УРСР (1957). Директор Ін-ту філософії АН УРСР (1952 – 1962), зав. кафедрою марксистсько-ленінської філософії гуманітарних ф-тів (1963 – 1969), зав. кафедрою історії філософії (1969 – 1975) КНУ ім. Т. Шевченка. Автор дев'яти монографій, серії брошур, численних статей, передусім з історії матеріалістичної традиції в Україні і Росії.

Осн. тв.: "Світогляд Іллі Ілліча Мечнікова" (1948); "І.І.Мечніков у боротьбі за матеріалізм у природознавстві" (1954); "Світогляд М.О. Максимовича"(1981); "Матеріалізм і діалектика у вітчизняному природознавстві (кінець XVIII – початок XIX ст.)" (1984).

ОУЕН, Роберт (1771, Ньютаун, Уельс – 1858) – англ. соціаліст-утопіст. Заснував перші трудові комуни: на фабричних підприємствах у Нью-Ленарку (Шотландія, 1800), пізніше – "Нова гармонія" (США), "Гармонія холл" (Англія). Всі вони зазнали занепаду. Пов'язав свою діяльність з долею робітничого класу. Досяг успіхів у покращенні становища робітників (скоротив робочий день, відкрив перші в історії дитячі садки, ясла, недільні школи для робітників), проте не переоцінював цих досягнень і вважав, що робітники все ж залишаються в рабському стані. Існуючий суспільний лад слід замінити більш справедливим, шлях до якого пролягає через усуспільнення засобів виробництва, знищення експлуатації та рівну працю. Гаслом його соціальних перетворень були слова: "Або всі люди повинні бути щасливими, або ніхто". "Вимір цінності – праця, а не золото". Серед заходів, що готували "новий моральний світ", О. надавав особливої уваги педагогіці – вважав необхідним формування універсалізму, виховання через залучення до виробництва, орієнтацію особистості на суспільне благо. Розробляв конкретні заходи щодо подолання поділу праці, які були засновані на принципах суспільної власності, поєднання праці розумової та фізичної, промислової та землеробської, всебічного розвитку особистості, рівності усіх у правах.

Осн. тв.: "Новий погляд на суспільство" (1813); "Революція у свідомості і практичній діяльності людського роду" (1849).

ОЦЕЙНІСТЬ – термін, поширений у схоластичній філософії, що його увів *Дунс Скот*. О. він тлумачив як принцип буття, що метафізично співконституює суще як останню специфікацію універсального, яку вже далі уточнювати неможливо і яка є, безумовно, неподільною; це те, завдяки чому одиничне є саме цим і нічим іншим. Цей термін часто використовували філософи КМА.

ОЦІНКА – одне з основних (поряд з *нормою* та *цінністю*) понять *аксіології* (теорії цінностей) та логіки оцінок (формальної аксіології), яке відображає ціннісний аспект взаємодії дійсності та людини. О. може даватися за різними ознаками, проте найчастіше – добре/погано. Її слід відрізняти від кваліфікації, в яку входять, окрім власне О., параметричні розрізнення типу "великий/малий". В О. завжди присутні суб'єкт О. (особа, соціум), з точки зору якого дається О., об'єкт О. (предмет, подія, стан справ), до якого відноситься О., а також оціночний предикат (оціночне відношення), що характеризується специфічними ознаками відношення суб'єкта до об'єкта О. (емотивність, емоціональність, раціональність). Структуру О. можна зобразити як універсальну модальну рамку, яка накладається на висловлювання і не співпадає з його логіко-семантичною і синтаксичною побудовою. Висловлювання з О. містить дескриптивну і недескриптивну (модальну) частини. Перша описує стан справ, друга висловлює щось з цього приводу. В О. завжди взаємодіють суб'єктивний і об'єктивний (дескриптивний, ознаковий) фактори, внаслідок чого встановлюється ціннісне відношення між суб'єктом і об'єктом О. Опозиція *суб'єкт – об'єкт* в оціночній структурі не тотожна протиставленню суб'єктивності та об'єктивності в семантиці. Суб'єкт спирається і на своє відношення до об'єкта О., і на стереотипні уявлення про нього, і на шкалу О., на якій розташовані його ознаки; в свою чергу, в об'єкті О. поєднуються суб'єктивні і об'єктивні *ознаки*. Оціночний та дескриптивний компоненти при цьому часто неподільні. Важливою частиною структури О. є її шкала, яка відбиває, з одного боку, відношення суб'єкта до об'єкта, а з іншого – *властивості* об'єкта. Вона неперервна, неоднорідна, має зони зростання, невизначеності (навіть відсутності) ознаки і норми. Суб'єкт дає О. на основі наявних з його ціннісної картини світу шкали та стереотипів, виконуючи операції порівняння. Емотивістські концепції виходять із того, що емоційний аспект О. є первинним, раціональний – вторинним, а сама О. не може бути верифікована ані як істинна, ані як хибна. Натуралістські концепції оціночні значення прямо приписують об'єктам О. Зокрема, інтуїціоністи вважають оціночні властивості об'єктивною реальністю і намагаються логічно вивести їх із дескриптивних властивостей. Найчастіше смисл О. імплікативно пов'язаний з дескриптивним. В О. суттєва істинність встановлюється не відносно об'єктивного світу, а відносно концептуального світу учасників акту комунікації. Вона додає до пропозиціонального змісту висловлювання елемент, пов'язаний з прагматикою комунікації, відображає злиття семантики (власного значення мовних одиниць) і прагматики (умов реалізації комунікації), передбачає співіснування ціннісної і предметної картин світу.

О. Кравченко

ОЧЕВИДНІСТЬ – безпосередня даність істинності деяких видів знань на противагу іншим, істинність яких встановлюється шляхом застосування спеціальних процедур доведення. До них належить знання, що відображає доступні безпосередньому чуттєвому спогляданню предмети чи явища дійсності і приймає вигляд простих фактів, або знання, що закріплює в свідомості багатовіковий досвід людства і набуває значення аксіом, напр., аксіоми геометрії Евкліда, деякі правила логіки. Очевидне істинне знання виступає базовим при встановленні істинності знань вищих рівнів. Історично виділяють чуттєву О., що ґрунтується на свідченнях органів чуттів, і раціональну О., яка базується на здатності розуму узагальнювати людський досвід і постулювати як істинні окремі положення науки різного ступеня абстрактності. Деякі філософські системи надають перевагу то тому, то тому різновиду О., нерідко протиставляючи їх. Так, якщо філософія *Декарта* надмірно завищує пізнавальну роль раціональної О., то філософія *Бекона* те саме чинить щодо чуттєвої О. В реальному процесі пізнання чуттєва і раціональна О. доповнюють одна одну, перебуваючи в органічній єдності. Однак і в такому поєднанні роль О. як засобу встановлення істинності знання досить обмежена. Тому в науковому пізнанні при обґрунтуванні істинності положень науки на О. покладаються мало, а застосовують вивірені складні системи доведення.

П. Йолон

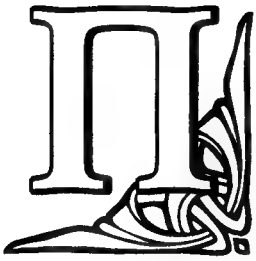

ПАВЕЛКО, Олексій Пилипович (1918, с. Прохори Чернігівської обл. – 2001) – укр. філософ. Закінчив філологічний ф-т Ніжинського педагогічного ін-ту (1938). У 1946 – 1947 рр. працював у складі укр. дипломатичного представництва при ООН (Нью-Йорк). У 1973 р. захистив докт. дис., проф. Працював на посаді проректора НПУ ім. М. Драгоманова, зав. кафедрою філософії цього ж ун-ту. Сфера наукових інтересів – історія укр. філософії. Автор близько 100 наукових праць.

Осн. тв.: "З історії суспільно-політичної думки в Україні" (1972); "Історія філософії на Україні". Т 2., у співавт. (1987).

ПАВЛЕНКО, Юрій Віталійович (1957, Київ) – укр. філософ та історик. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка. Докт. філософських наук (1996), проф. (1998). Од 1994 р. працює в Ін-ті світової економіки та міжнародних відносин НАНУ. Головний редактор міжнародного ж. "Collegium". Коло наукових інтересів: філософія історії, культурологія, теоретична археологія, етнологія, релігієзнавство, історія України.

Осн. тв.: "Передісторія давніх русів у світовому контексті" (1994); "Українська державність у 1917 – 1919 рр.", у співавт. (1995); "Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства" (1996, 2000); "Шляхи та манівці сучасної цивілізації", у співавт. (1998); "Праслов'яни та арії" (1999).

ПАВЛИК, Михайло Іванович (1853, с. Монастирське, Прикарпаття – 1915) – укр. письменник, публіцист, громадсько-політичний діяч. Закінчив дві гімназії – Коломийську і Львівську академічну. Навчався на класичному відділенні філософського ф-ту. Товариш і соратник *Франка*. Перебуваючи за кордоном (1879 – 1882), видавав разом із *Драгомановим* і *Подолинським* ж. "Громада". Один із засновників і організаторів укр. демократичної преси в Галичині; стояв біля витоків Русько-Української радикальної партії (1890), редактор її друкованих органів: двотижневиків "Народ" (1890 – 1895) і "Хлібороб" (1891 – 1895). Від серед. 90-х рр. XIX ст. відходить від активної громадсько-політичної діяльності та цілковито зосереджується на науковій і видавничій. Ретельно досліджував життя і творчість Драгоманова. За переконаннями П. – соціаліст, з ухилом у "селянолюбство". Високо цінував "Капітал" Маркса, вважав цей твір "наріжним каменем соціалізму". Та передовсім був палким прихильником Белінського, речником драгоманівсько-громадівського соціалізму і національно-визвольних змагань українців. Бачив Україну спілкою самоврядних громад. Шанував рос. культуру, але перебування України під Росією оцінював, слідом за Драгомановим, як "пропащий час".

Осн. тв.: "Карл Маркс/Некролог" (1883); "Михайло Петрович Драгоманов. 1841 – 1895. Його ювілей, смерть, автобіографія і спис творів" (1896); "Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. 1876 – 1895." У 6 т. (1901 – 1912); "Московофільство" (1906); "Михайло Драгоманов як політик" (1911); "Твори" (1959); "Проза. Публіцистика. Листування/З маловідомої спадщини" (1995).

ПАВЛОВ, Василь Терентійович (1915, Стара Герикла, Російська федерація – 1998) – укр. філософ. Закінчив історико-філологічний ф-т Карело-фінського ун-ту (1942). В 1969 р. захистив докт. дис.; проф. (1970). Працював зав. кафедрою логіки КНУ ім. Т. Шевченка. Наукові інтереси зосереджувалися на проблемах логіки і теорії пізнання. Автор понад 100 наукових праць.

Осн. тв.: "Відношення між поняттями" (1961); "Модальна логіка", у співавт. (1982); "Логічні методи і форми наукового пізнання", у співавт. (1984).

ПАЗЕНОК, Віктор Сергійович (1934, Київ) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1956). Докт. філософських наук (1979), проф. (1980), чл.-кор. НАНУ (1988). Од 1991 р. – головний наук. співр. Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Коло наукових інтересів – соціокультурні та етичні проблеми філософської антропології і філософії історії, методологічні принципи новітньої соціально-гумані-

тарної теорії (зокрема, плюралізм та релятивізм як домінуючі), досвід історико-культурного осмислення сучасної епохи. Цій тематиці присвячено понад 200 наукових праць, у тому числі 8 монографій.

Осн. тв.: "Етико-соціологічний релятивізм" (1978); "Соціальний конфлікт і соціальна злагода" (1995); "Культура "кризового суспільства" (1996); "Соціально-етичні засади державотворення" (1997); "Сковорода – етик, "перевідкриття продовжується" (1997); "Природа сучасного соціального конфлікту" (1998); "Політики і гуманізм: антиномія чи консенсус?" (1999); "Гуманізм: нові виміри" (2001).

ПАЛАМА ГРИГОРІЙ (1296, Константинополь – 1359) – візантійський богослов, містик, теоретик ісихазму. В полеміці з Варлаамом Калабрійським та Акіндином про фаворське світло розвивав вчення про відмінність Бога як сутності від енергій, через які він виявляє себе у світі і відкривається людині. Вчення П.Г. стало од 1351 р. офіційною доктриною православної церкви. Його ідеї знайшли відображення в історії укр. містичної думки, зокрема, в духовній спадщині *П. Величковського*, який був перекладачем з грецьк. мови і видавцем творів П.Г. у XVIII ст.

ПАМ'ЯТЬ – у *теорії пізнання* одна із пізнавальних здатностей, яка полягає у мимовільному закріпленні, збереженні і відтворенні у свідомості суб'єкта здобутих у процесі пізнавальної діяльності відомостей про суб'єктивний і об'єктивний світи, результати їх творчої переробки, умов і способів відображення. Завдяки П. суб'єкт спроможний примножувати свій минулий досвід, нагромаджувати знання й оперувати в уяві та *мисленні* образами – замінниками реальних об'єктів, *поняттями* та *уявленнями*. Виділяється індивідуальна П., в основі якої лежать механізми вищої нервової діяльності, головного мозку, і колективна П. (соціальна), що виражається в проявах суспільно-історичного досвіду, суспільній свідомості, *культурі* і реалізується через спілкування. Індивідуальна і соціальна П. тісно пов'язані між собою. Здобутки індивідуальної П. в процесі спілкування трансформуються у зміст соціальної П., а останній, засвоюючись індивідом, стає надбанням особистого досвіду. У своїй єдності вони забезпечують безперервність і спадкоємність процесу пізнання, передачу індивідуальних і колективних пізнавальних надбань од покоління до покоління, що робить індивідуальний досвід невмирущим, а соціальний – дієспроможним. П. як пізнавальна здатність розвивається та удосконалюється в індивідуальному та соціальному планах. Вона збагачується не тільки змістовно, а й розширює та поглиблює свої можливості. Насамперед це пов'язано з виникненням писемності, книгодрукування, застосуванням технічних носіїв П. та *моделювання*. Альтернативою П. є забування, забуття. Біологічну природу і психофізичні властивості П. вивчає фізіологія, психологія та психоаналіз.

П. Йолон

ПАМ'ЯТЬ СОЦІАЛЬНА – позагенетична *пам'ять* людини (колективна пам'ять людства), скарбниця виробничого, пізнавального і комунікативного досвіду людини, що є основою творчої діяльності (включаючи теоретичну) і базою формування духовного світу людини. Завдяки П.с. здійснюється впорядкування та об'єктивація конкретно-історичного досвіду людства, на основі чого стає можливим історичне відтворення форми діяльності і спілкування, розвиток матеріальної і духовної культур. П.с. виступає як реалізація культурної спадкоємності на рівні духовно-практичного та духовного освоєння світу. До найважливіших функцій П.с. належать: фіксація, систематизація, збереження і передача суспільно значущої інформації. У смисловому аспекті П.с. постає інтерсуб'єктивною, у нерозривному зв'язку об'єктивного і суб'єктивного, загальнозначущого і особистісного, що зумовлює здійснення загальнозначущого через життєдіяльність індивіда, смисложиттєвий пошук окремого носія П.с. як складової універсуму людського буття. У такому аспекті П.с. виступає передумовою становлення і розвитку індивідуальної і суспільної самосвідомості людини. П.с. є тим реальним механізмом, завдяки якому опосередковується розвиток матеріальної і духовної культур. Поняття "П. с." дозволяє схарактеризувати ланки взаємодії спадкоємності предметно-практичної

діяльності і спадкоємності культури, притаманні їм обом категоріальні смисли. Характерною рисою П.с. є її вибірковість, спрямованість на закріплення і відтворення суспільно найбільш значущих, інтелектуально, морально і художньо розвинених структур діяльності людини, її буття і свідомості.

Є. Андрос

ПАНЕНТЕЇЗМ (від грецьк. πᾶν – все, εν – у, θεοζ – Бог) – релігійно-філософське вчення, яке, синтезуючи *теїзм* і деякі риси *пантеїзму*, постулює ідею, що ця реальність є частиною буття Бога, але, на відміну від пантеїзму, не розчиняє Бога у світі. Термін "П." увів нім. філософ Краузе (1828), який стверджував, що світ – це конечне творіння посеред безконечного буття Бога. Панентеїстичні погляди поділяли деякі укр. філософи й богослови (*Могила, Туптало, Гізель* та ін.). У наш час ідеї П. застосовуються деякими теологами (Наср, Реммерт та ін.) як ключ для вирішення екологічних проблем.

ПАНІНІ (V – IV ст. до н.е., м. Гандгар у Пн.-Зх. Індії, нині Лахор, Пакістан) – давньоінд. мовознавець, засновник граматики санскриту, яка була ним викладена в "Аштадгьяі" ("Восьмикнижжя"), що подає класичний зразок системного підходу до мови. Розроблені П. методи описання мови тісно пов'язані із загальними проблемами логіки та методології наукового пізнання. "Аштадгьяі" є найдавнішою з відомих граматик світу і складається із 4000 стислих правил-афоризмів, кожне з яких за допомогою кількох слів передає певне граматичне правило. П. послідовно размежовує мову-об'єкт та *метамову*; остання подається у вигляді формалізованого запису алгебраїчного типу та є одним із ранніх зразків спеціалізованих мов науки.

ПАНІОТТО, Володимир Ілліч (1947, Київ) – укр. соціолог. Закінчив механіко-математичний ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1970). У 1970 – 1990 рр. працював в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Докт. філософських наук, од 1992 р. – директор Київського міжнародного ін-ту соціології, проф. НУ "КМА". У 1994, 1995, 1996 рр. – запрошувався проф. в Ун-т Дж. Гопкінса (США).

Осн. тв.: "Структура міжособистісних відносин" (1975); "Кількісні методи в соціологічних дослідженнях", у співавт. (1982); "Якість соціологічної інформації" (1986); "Поштове опитування в соціологічних дослідженнях", у співавт. (1988); "Досвід моделювання соціальних процесів" (1989) та ін.

ПАНЛОГІЗМ (від грецьк. πᾶν – все; λόγοζ – думка, слово) – абсолютизація розуму, раціонального мислення в пізнанні, духовній сфері, світі людини, яка поширює його на світ у цілому. П. – характерна риса багатьох філософських вчень від давньогрецьк. до *класичної нім. філософії*. Найповніше П. виражений у філософії *Гегеля*, який створив цілу систему П. В пізнанні П. виявився у надмірному піднесенні логічного мислення за рахунок чуттєвого пізнання, інтуїції тощо. В духовній сфері П. проявився у намаганні звести зміст всієї духовної культури до пізнання. В онтологічному сенсі П. – перенесення розуму зі "світу людини" на увесь об'єктивний світ, що спричинилося до ідеалістичних тлумачень останнього. Загалом П. діє в чотирьох сферах: пізнанні, духовній культурі, світі людини та світі як цілому. Його подолання відбувається у зворотній послідовності. Виникнення "філософії позасвідомого" (*Шопенгауер, Гартман*) знаменувало відмову від П. в широкому розумінні слова. Критика П. у світі людини яскраво виявилася у відкритті й осмисленні глобальних проблем, низки проблем, пов'язаних із "кризою раціональності", що призвело до переоцінки різних видів духовної культури, посилення уваги до позалогічних компонентів знання, "неявного знання" та ін.

М. Булатов

ПАНТЕЇЗМ (від грецьк. πᾶν – все; θεοξ – Бог) – філософська позиція, згідно з якою Бог і світ (*Космос, універсум*) є тотожними, такими, що збігаються. П. слід відрізняти від *панентеїзму*, що розглядав світ як складник, який хоч і підпорядкований, але не тотожний Богові. Впровадження терміну "П." завдячує полеміці ірландськ. філософа *Толанда* та нідерландськ. теолога Фея. Перший вжив означення "пантеїстичний" у 1705 р. стосовно *соцініанства*. Фей, критикуючи Толанда (1709), назвав його

"пантеїстом". Принципова для П. ідея тотожності Бога і світу в різних формах розроблялась упродовж усієї історії розвитку філософського мислення. У давньокит. філософії до П. тяжів *даосизм*; у давньоінд. філософії, зокрема у *ведизмі*, однією з чільних була ідея тотожності Бога і внутрішньої суті індивіда. Витоки західноєвропейської філософської традиції П. сягають ідеї гілозоїзму про невіддільність життя і матеріального світу в усіх його виявах. Досить виразно ця ідея представлена у філософії *Фалеса*, який стверджував, що "усі речі наповнені Богами". Для філософії *Парменіда* характерною є форма П., що згодом була означена як "акосмічний П." Її первинну основу становить твердження Парменіда, що плинна, мінлива частина світу є ілюзією стосовно Єдиного, або Абсолюту, тобто буття Космосу як чуттєво сприйманого індивідом світу по суті заперечувалося (звідси – заперечна частка "а" у слові "акосмічний"). Пізніше, у XVI – XVII ст., ідеї акосмічного П. виразно оприявнилися на ґрунті філософії *Беме* (світ – це лише відображення Бога) та *Спінози*. Якраз стосовно філософії останнього і був ужитий *Гегелем* термінологічний вислів "акосмічний П.". У тлумаченні Гегеля цей різновид П. означає всеохопну тотожність Бога і Природи і не враховує того моменту, що, за Спінозою, світ (природа) не заперечується Божественним началом і не протистоїть йому, а утворює з ним нероздільну єдність. *Кузанський* і *Бруно* збагатили філософське розуміння П. ідеєю тотожності протилежностей, що властива і Богові, і поцейбічному світові. На рівні філософської метафізики ця ідея утворила внутрішній стрижень проблеми співвідношення іманентного і трансцендентного. У XVIII ст. погляди *Гете* на природу виявили виразну спорідненість як із П. Спінози, так і з деякими аспектами монадології *Ляйбніца*, потвердивши характерну для П. тенденцію до синтезу із різними філософськими концепціями. У XIX – XX ст. здатність П. до варіативності на ґрунті сполучення різних філософських принципів продовжувала розвиватися. У *Шляєрмахера* ідеї П. моністичного ґатунку (див. *Монізм*) співіснували із принципом *релятивізму* (з одного боку, безконечна сукупність речей – плинних і релятивних – це світ; з другого – як з'єдинене ціле, ця ж сукупність є Богом). *Бредлі* та Ройс обстоювали абсолютистську форму моністичного П. (Бог є надіндивідуальним і надприродним Абсолютом, водночас цей Абсолют тотожний цьому світові, отже, світ хоч і реальний, але незмінний). В укр. філософській традиції виразні елементи П. зазвичай були тісно поєднані із неоплатонізмом та частково – скептицизмом – у *Фікари*, Ісайї Копинського, *Віталія з Дубна*, *Сковороди*.

Н. Поліщук

ПАРАДИГМА (від грецьк. παράδειγμα – приклад, взірець) – поняття, яке використовувалося в античному і середньовічному філософських дискурсах для характеристики відношення між фізичним та надфізичним світами, а саме: другий світ, зазвичай, слугував за П. для першого. Так, *Платон* застосовував термін "П." стосовно Ідей або Форм як доконечних взірців для реального існування. У сучасному *дискурсі* П. означає прийняту певним науковим співтовариством *модель* постановки та вирішення проблем, яка забезпечує існування наукової традиції. Застосування терміна "П." у цьому сенсі було започатковане у праці *Куна* "Структура наукових революцій", де була здійснена спроба елімінувати із сучасного філософського дискурсу нормативістські (властиві, зокрема, неопозитивізму та критичному раціоналізму *Поппера*) образи науки. Останні, на думку Куна, призводили до хибного переконання в існуванні єдиного та загальнообов'язкового критерію науковості й раціональності. Концепція П. Куна, для якої засадничим є поняття "наукове співтовариство", спрямована проти надісторичної нормативності епістемологічних образів науки; наголошує на їхній функціональній залежності від панівного в дану історичну епоху способу діяльності наукового співтовариства; викриває умовність демаркаційної лінії, що відокремлює раціональну науку від нераціональних форм інтелектуальної діяльності. За Куном, наукова революція – це зміна П. (точніше, повна або часткова зміна "дисциплінарної матриці").

В. Лук'янець

ПАРАДОКС (від грецьк. παραδοξος – несподіваний) – суперечне міркування, що

зумовлене не порушенням внутрішньо-теоретичних правил, а позапредметним застосуванням їх (на відміну від *паралогізмів* та *софізмів*, котрі зумовлюються, відповідно, випадковим чи усвідомленим ігноруванням цих правил). Оскільки будь-яка теоретична система має обмежену сферу дієвості своїх базових принципів, застосування останніх не може бути абсолютно універсальним. Отже, для будь-якої системи знання є предметні межі, поза якими її вихідні положення перестають бути мірилом розрізнення істини та хибності. Тому зазначене "функціональне винесення" вивідних засобів теорії у позапредметну область дозволяє вивести як стверджувальні, так і заперечні висновки відносно однієї й тієї самої думки. П. звичайно поділяють на семантичні та логічні, в залежності від того, чи пов'язані вони з відносністю інтерпретації основних понять теорії, чи вони є наслідком невідповідного застосування її вивідних засобів. П. у логіці – міркування, яке приводить до двох протилежних висновків. Існує такий варіант П., коли міркування, що здається правильним, приводить до висновку, який суперечить життєвому досвіду і загальновизнаним істинам.

ПАРАЛОГІЗМ (від грецьк. παραλοσομοζ – неправильне міркування) – логічна помилка, допущена в міркуванні, яка є (на відміну від *софізму*) результатом ненавмисного, несвідомого порушення законів і правил логіки (див. *Софізм*).

ПАРАПСИХОЛОГІЯ (від грецьк. παρα – префікс, що означає біля, ззовні; ψυχή – душа) – 1) Коло незвичайних явищ (псі-явищ), що не розглядаються як доведені факти сучасними природничими науками (яснобачення, позасенсорна передача інформації на відстані, безконтактне пересування предметів тощо); 2) Система поглядів, яка претендує на статус науки і вважає своїм головним завданням вирішення фундаментальних питань психології засобами фізики. На підставі багатьох теоретичних припущень П. намагається довести можливість існування псі-явищ та, відповідно, вивчення їхніх особливостей. П. набула подоби наукової дисципліни наприк. XIX ст., коли поширилися спроби застосовувати наукові підходи до пояснення медіумізму (спіритизму) та телепатії. Прихильниками П. у XIX ст. були відомі вчені: Крукс (1832 – 1919), Баррет (1844 – 1925), Бутлеров (1828 – 1886) та ін. У 80-х рр. XIX ст. у Великій Британії та Америці виникли тов-ва психічних досліджень, що займалися П. Подібні організації нині діють у багатьох країнах світу (напр., в Росії це Фонд парапсихології ім. Васильєва; в Україні дослідження псі-явищ проводить наукове тов-во ім. Попова). В П. існує декілька теоретичних позицій, які наближають її або до природничих наук, або до окультизму й містики. Концепції П. мають певне значення для формування доктринальних основ окремих новітніх релігійних течій.

О. Карагодіна

ПАРАХОНСЬКИЙ, Борис Олександрович (1950, Чернівці) – укр. філософ, політолог. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1976). Докт. філософських наук (1990). У 1979 – 1992 рр. працював в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Од 1998 р. – зав. від. Національного ін-ту проблем міжнародної безпеки. Наукові інтереси – в галузі філософії пізнання, семіотики культури, політології, міжнародних відносин, глобальної та регіональної безпеки.

Осн. тв.: "Мова культури та генеза знання" (1988); "Епістемологія культури", у співавт. (1993); "Україна 2000 і далі: Геополітичні пріоритети та сценарії розвитку", у співавт. (1999); "Україна та Росія у системі міжнародних відносин: Стратегічна перспектива", у співавт. (2001).

ПАРАЦЕЛЬС (спр. ім'я Філіп Теофраст Бомбаст фон Гогенгейм) (1493, Айнзидельн, Швейцарія – 1541) – вчений-лікар, теолог, філософ. Ще за життя П. – "Лютера в медицині" – його ім'я стало легендарним і було оточене таємницями і чутками. П. сам докладав зусиль до творення власного міфу, підписуючи, напр., свої книжки як "найславетніший із філософів", "князь хіміків" і "монарх медицини". Університетську освіту і ступінь докт. медицини П. здобув у м. Ферара (Італія). З метою збагачення досвіду і знань багато подорожував, відвідував інтелектуальні центри Європи і Сходу, брав участь у військових кампаніях (певний час перебував навіть у татарському полоні). Спілкувався із сучасниками-гу-

маністами, зокрема, з *Еразмом Роттердамським*. Викладав курс медицини у Базельському ун-ті (читав лекції нім. мовою, а не латиною, що передбачала академічна традиція того часу). П. – яскравий представник натурфілософії доби *Відродження*. У медицині (яку він визначав як "натуральну магію") П. виявив себе справжнім реформатором і сумлінним дослідником. Лікувальна справа завдячує П., зокрема, детальним описом багатьох внутрішніх, нервових, психічних і професійних захворювань. П. широко використовував у практиці лікування новаторські прийоми хірургії, кольорової та музичної терапії, бальнеології і хіміотерапії. Одне з головних завдань алхімії П. вбачав не у пошуках філософського каменя, а у виготовленні цілющих ліків. Філософській позиції П. притаманне обстоювання взаємодоповнювальності емпіричного і теоретичного знання, їхньої принципової неповноти одне без одного. У своїх дослідах П. виходив з ідеї єдності світоустрою (який тлумачив у гілозоїстському дусі), тісного зв'язку і родинної близькості людини і світу, людини і Бога. Завдяки своїй богоподібності людина, згідно з П., спроможна зрозуміти свою відповідність і подібність іншим видам реальності, опанувати їх та взаємодіяти з ними. Людина – не тільки "мікрокосм", або малий світ, який вміщує в собі незліченні властивості і природу усіх інших речей; людина є "квінтесенцією", або п'ятою (по відношенню до чотирьох першостихій – землі, води, повітря та вогню), істинною сутністю світу, яку Бог наділяє рисами творця. Через це людина перевершує усі інші істоти, що покликані їй служити; через пізнання усіх цих істот людина приходить до пізнання самої себе. Знання, згідно вчення П., не містить заборонених для людини сфер; воно є здатністю і обов'язком людини, проявом її всемогутності. Створена П. концепція світу і людини виявилася плідною для розвитку природничих наук у XVI – XVII ст. П. – автор численних праць, написаних переважно метафоричною, втаємничено-герметичною мовою: фундаментальної багаторічної праці про походження і перебіг хвороб – великого трактату "Парамирум"; "Хроніки Каринтії"; "Лабіринту ошуканих лікарів"; "Філософії"; "Потаємної філософії"; "Великої астрономії" та ін.

ПАРМЕНІД із Елея (бл. 540/515, Пд. Італія – після 480 до н.е.) – давньогрецьк. філософ, засновник *елейської школи*. Написав для рідного міста закони, що виявилися дуже вдалими. До занять філософією навернутий піфагорійцем Амінієм, але розвиває мотиви *Ксенофана* (у котрого також навчався). Своє філософське вчення виклав у поемі "Про суще (природу)" (назва пізніша), від якої збереглося близько 160 віршів і, зокрема, вступ. Сюжет поеми: юнак, який жадає знання, зустрічає богиню Справедливості (Правди) – Дике. Вона розповідає йому про два шляхи: шлях знання, на якому отримуєш достеменну істину про суще, і шлях гадки (опінії), на якому можливі лише вірогідні уявлення, що ніколи не є достовірними. Як і інші *досократики*, П. вирішує проблему достеменно існуючого, справжнього буття. Але, на відміну від них, рішення знаходить не у конкретних субстанціях (Воді, Повітрі, Вогні тощо). П. порушує питання про достеменне буття, яким воно є за власними визначеностями. Його вчення містить те, що засвідчує сама думка (логос), котра мислить буття. П. є зачинателем строгого мислення, цілковито умоглядної метафізики, яка виводить свої положення із самої думки. Отримане таким чином вчення П. про істинно суще можна звести до п'яти головних положень: 1) Лише буття існує, небуття немає. Це висновок з аналізу двох можливостей мислення, що відкриваються на першому шляху, визначеному Дике. Одна можливість, яку обирає П., – з необхідністю є буття. Друга – з необхідністю є небуття, її П. відкидає: адже те, чого немає, не можна ані пізнати, ані висловити. У свою чергу, заперечити реальність буття не можна, не знаючи його, а це передбачає його як існуюче. 2) Буття у своїй достеменності є Єдине, одне, тобто таке, що всюди дорівнює собі і охоплює все існуюче. Відтак Все є одне, Єдине. 3) Властивості Єдиного протилежні якостям, що їх мають чуттєві речі у світі Множинного. Єдине не виникло, не зникне, перебуває вічно (нескінченне), цілокупне, нерухоме, незмінне, гомогенне, не має порожнин (тобто не містить у собі небуття). П. уподібнює його довершено круглій Кулі, кожна точка якої рівновіддалена від центра. Цією метафорою виражається собірівність, безперервність, суцільність та

рівноякісність буття (Єдиного). 4) Думка і буття є одне й те саме: мислення підтверджує суще у його буттєвості, а що виявило свою немислимість, не може існувати. На цій підставі спростовується як достовірність свідчень, так і припущення реальності небуття. Умоглядне мислення (логос) отримує значення критерію, яким засвідчується саме буття – суще у його достеменності. 5) Існують два шляхи пізнання: шлях знання, на якому буття постає як Єдине; шлях гадки (грецьк. "докса"), що представляє світ як Множинний і відповідає чуттєвому досвіду. Дане фундаментальне розмежування – умоглядно достовірного знання, з одного боку, і оманливого чуттєвого досвіду, що акумулюється у гадці (опінії), з іншого, – в різноманітних формах відтворюється у західній філософській традиції аж до сьогодення і становить засадничий принцип мислення у її межах. Однак П., у повній відповідності до ксенофанівської настанови, не відкидає шлях опінії. Після викладу вчення про Єдине (достеменне буття) він подає розлоге вчення про генезис світу чуттєвих речей (Множинного). Всі речі виникають з двох елементів – вогню (активного) і землі (пасивного). Космогонія – це лише вірогідне знання, але воно теж необхідне, відповідаючи природі видимих речей. Учень П. *Зенон Елейський* сформулював низку аргументів, якими доводить істинність вчення П. про Єдине на противагу свідченням почуттів (див. *Зенон Елейський, Елейська школа, Досократики*). Осн. тв.: "Про суще".

ПАРНЮК, Михайло Олексійович (1919, с. Мусіївка Полтавської обл. – 1992) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1951). Докт. філософських наук (1971), проф. У 1973 р. – зав. кафедрою філософії АНУ, у 1991 – 1992 рр. – головн. наук. співр. Центру гуманітарної освіти АНУ. Коло наукових інтересів – проблеми детермінізму та індетермінізму, філософські, соціальні та методологічні проблеми сучасної науки (зокрема біологічної).

Осн. тв.: "Детермінізм діалектичного матеріалізму" (1967); "Принцип детермінізму в системі матеріалістичної діалектики" (1972).

ПАРСОНС, Талкотт (1902, Колорадо-Спрингс – 1979) – амер. соціолог, один із засновників сучасних теорій соціальної дії та соціальних систем, фундатор школи структурного функціоналізму. Закінчив Амхертський коледж (баклавр з відзнакою), Лондонську школу економіки (магістратура) та Гейдельберзький ун-т (докторантура). Од 1927 р. викладав в Гарвардському ун-ті, од 1946 р. – керівник відділення соціальних відносин у цьому ж ун-ті. У 1949 р. обраний президентом Амер. соціологічної асоціації. Соціально-теоретичні погляди П. сформувалися під впливом концепцій соціальної реальності *Вебера* (переклад П. праці якого "Протестантська етика і дух капіталізму" англ. мовою є першим і вважається класичним), *Дюркгейма*, Парето, англ. економіста Маршала. В подальшому вплив на його погляди мали також біологічні теорії систем, що саморозвиваються, психоаналітична теорія тощо. Ключовим поняттям соціальної теорії П. є поняття соціальної дії, яку він розуміє як стан напруження між двома порядками: нормативним (що переважно залежить від процедури визнання індивідами) і порядком соціальних обставин (що є заданим для індивідів). Теоретичні погляди П. еволюціонували протягом майже всієї його наукової кар'єри. Соціальна реальність, за П., завжди являє собою складну багаторівневу систему, елементами якої виступають різні соціальні системи; останні знаходяться поміж собою у відношенні взаємної збалансованості і динамічної рівноваги. Ці погляди утворили основу аналітичної логіко-дедуктивної системи, що охоплювала людську реальність в усій її багатоманітності. Соціальна теорія П. спирається на вчення про трирівневу реальність: аналітично розмежовуються система дії, фізична реальність та вища реальність (трансцендентна реальність смислів – науковий аналог поняття Бога). Структура системи дії визначається чотирма функціями з її відтворення: це адаптація, відтворення зразка, ціледосягнення й інтеграція. Крім соціальних систем як інструментів аналізу процесів диференціації у суспільстві, П. виокремлює також низку типових змінних дії – спеціальну сукупність парних, дихотомічних понять для аналізу того, що є спільним у різних структурах соціальної дії (універсалізм/партикуляризм; досягнуте/задане; афективність/афективна нейтральність;

специфічність/дифузність; орієнтація на себе/орієнтація на колектив). Соціальна система характеризується також "медіа-засобами", які проникають в усі структурні елементи соціальної системи і до яких належать: гроші (адаптація), влада (ціледосягнення), вплив (інтеграція) і зобов'язання (відтворення зразка). Еволюція суспільства визначається зростанням його здатності до адаптації і відбувається у формі поглиблення його диференціації. Суспільство проходить наступні етапи еволюції: примітивне, розвинене примітивне, проміжне і сучасне. Примітивне суспільство гомогенне, у ньому відсутня мережа підсистем. В результаті ускладнення підсистем дії та їх поділу на дедалі більш спеціалізовані суспільство поетапно перетворюється на сучасне. Основними характеристиками сучасного суспільства є: повна диференціація усіх систем відповідно до чотирьохфункціональної матриці; масово-універсальне виробництво, бюрократична організація, ринок і гроші, право як конкретний засіб їхнього втілення; наявність соціальної стратифікації, в основі якої лежить критерій успіху; складна, диференційована система соціальних взаємозв'язків. До критиків теорії П. належали представники конфліктології, феноменології, гуманістичного напряму в соціології.

Осн. тв.: "Соціальна система" (1951); "До загальної теорії дії", у співавт. (1951); "Суспільства: еволюційні та порівняльні перспективи" (1966); "Система сучасних суспільств" (1971); "Соціальна дія та умови людського існування" (1978).

ПАСКАЛЬ, Блез (1623, Клермон-Ферран – 1662) – франц. філософ, математик, фізик. Отримав домашню освіту. В житті та творчості П. чітко вирізняється два періоди: 1) до т.зв. "другого навернення" (ніч 23/24.XI.1654) і 2) після нього. П. першого періоду – геній науки, другого – ще й "геній християнства" (Шатобріан), релігійний мислитель. Стояв на порозі відкриття інтеграційного та диференційного числення ("Нариси про конічні перетини", 1639; "Трактат про арифметичний трикутник", 1654; 6 трактатів з проблем циклоїди, 1658 – 1659 та ін.). Уґрунтував основи класичної гідростатики ("Нові досліди щодо пустоти", 1647 та ін.). Сконструював лічильну ("арифметичну") машину. Зазнав впливу творів *Янсенія* та янсеністів ("перше навернення", 1648); а в 1654 р. відбулося друге навернення – "вогняне хрещення" (перебування більше двох годин у стані екстатичного осяяння). За П., Бог – це не бог філософів і вчених, а персональний (особистісний) Бог Біблії, Євангелій; позарелігійне, світське ("мирське") життя є боговідступництвом. У 1655 р. приєднався до подвижників-самітників Пор-Рояля – групи філософів, логіків і теологів, осередком діяльності яких стало розташоване поблизу Парижа абатство Пор-Рояль; інтелектуальні підвалини осередку становило вчення Янсенія (див. *Пор-Рояля логіка*). Наприкінці 1655 р. П. був звинувачений у єресі та осуджений. Арно – чільна постать осередку Пор-Рояля. Відповіддю П. на цю подію були 18 листів ("Провінціалії, або Листи провінціала"), у яких він виступав із роз'ясненнями та став на захист поглядів, що їх сповідували прихильники Арно. Від цього часу П. зосередив свої творчі зусилля на обстоюванні християнської віри. Його розмисли з цього питання були посмертно опубліковані у "Думках про релігію". У центрі уваги П. – Бог, Христос, людина. Становище людини у світі П. оцінював як "нестерпне", адже вона не в змозі ані раціонально обґрунтувати свої переконання, ані цілковито капітулювати перед скептицизмом. Славнозвісний вислів П. щодо людини – "очерет, який мислить" містив, з одного боку, думку про велич людини, перевагу людського індивіда над універсумом через наявність свідомості, а з другого – цей же індивід є "ніщота" і безугавна суперечність. Раціонального виходу з цієї суперечності немає; він – на шляху віри. Людина, за П., "впала зі свого місця", але може і мусить піднятися. Розрізняв у людині "дві природи": залишок першопочаткової, "величної" та такої, що нас уярмлює, "ушкодженої гріхом". Перша єднає з Богом, друга відокремлює. П. вчив дослухатися до серця; саме воно "чує Бога"; в ідеалі – розумом ми доводимо лише те, що відчуваємо у серці. Навіть для глибоко гріховної людини, неспроможної повірити у Бога, його присутність доводить існування у світі Божої милості і благодаті. У соціальних стосунках, за П., домінує сила, а не спра-

ведливість. Людський загал легковірний і нерозсудливий, тому довіряє владі, яка цим користується задля власних інтересів. Але на народ не потрібно тиснути, аби в чомусь переконати, інакше постає загроза громадянських воєн ("найгіршої із бід"). В управлінні вважав за вірогідне поєднання "імперії розуму" та "імперії влади", підтвердженням чого вбачав владарювання Христини Шведської.

Осн. тв.: "Трактат про конічні перетини" (1640); "Бесіди із м. Де Сасі про Епікура та Монтеня" (1645); "Нові дослідження стосовно пустоти" (1647); "Листи провінціала" (1656 – 1657); "Про геометричний розум" (1658); "Думки про релігію"(1669).

ПАСЛАВСЬКИЙ, Іван Васильович (1945, с.Волосянка Львівської обл.) – укр. філософ. Закінчив ЛНУ ім. І. Франка (1969). Канд. філософських наук (1979). Працює в Ін-ті українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. Коло наукових інтересів: історія української філософської думки Середньовіччя та ранньомодерного часу.

Осн. тв.: "З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – першій третині XVII ст." (1984); "Філософія Відродження на Україні", у співавт. (1990); "Між Сходом і Заходом. Нариси з культурно-політичної історії Української Церкви" (1994).

ПАТРИСТИКА (від лат. pater – батько, отець) – теологічний та історико-філософський термін, що позначає континуум вчень "отців церкви" – теологів, філософів, письменників-полемістів у добу від I ст. (започаткування Апостольської церкви) по VIII ст. (виникнення *схоластики*). П. складається в умовах кризи античної цивілізації. Як теологічна і філософська течія, вона була спрямована на обстоювання ідентичності християнства; філософія *Платона* й *Аристотеля* (меншою мірою), стоїцизму та неоплатонізму (головним чином) утворили філософське підґрунтя П. Переважна більшість теологічних проблем розглядається в П. крізь призму філософських понять; крім ідеї одкровення, що становить той фактор, який виразно відмежовує П. від вільного філософування Античності. Назагал різке протиставлення віри й розуму не характерне для П. (за винятком *Тертулліана*), яка, з одного боку, використовує філософське умоспоглядання для тлумачення біблійних текстів, а з другого – авторитетом останніх підкріплює логічно-дискурсивну форму розмислів над теологічними проблемами. Найважливішими серед них були: 1) тринітарна проблема – про співвідношення іпостасей Отця, Сина і Духа Святого; 2) проблема боговтілення, або христологічна (про співвідношення божественного і людського в Синові Божому), і пов'язана з нею низка питань патристичної антропології (напр., гріховності плоті, безсмертя душі та ін.); 3) співвідношення свободи і Божої благодаті; віри і розуму, або "істин одкровення" й "істин знання"; 4) космологічна, котра, з одного боку, впліталась у християнську теоонтологію (ідея творіння), а з другого – легітимувалася християнською антропологією або аксіологією (ідеєю спасіння), що органічно пов'язані з христологією. Ці проблеми надалі успадковуються католицькою і візантійською схоластикою, напр., на сході христологічна полеміка продовжується в іконоборчих (VI – IX ст.) і паламістських (XIV ст.) суперечках, а на заході августино-пелагіанська полеміка щодо співвідношення свободи волі і благодаті суттєво позначилася на суперечці *Лютера* й *Еразма Роттердамського*, по тому продовжилася в антилютеранстві, янсенізмі, пильнуваннях єзуїтів. Початковий період П. (I – III ст.) пов'язаний із діяльністю "апостольських отців" (Климента Римського, Ігнація з Антіохії, Полікарпа зі Смирни) та "отців-апологетів" (Аристид, Юстин, Таціан – в ареалі грецьк. мови, Мінуцій Фелікс, Тертулліан, Кіпріан, Арнобій, Лактанцій – в ареалі поширення латини). Апологетична література вирізняється суперечливим ставленням до античної культури: з одного боку – неприйняття та різке відмежування на підставі визнання найвищого авторитету Одкровення, з іншого – шанобливість до грецьк. освіченості, філософії й риторики. Перші спроби систематизації християнства в П. відбуваються у філософів Александрійської школи. Климент Александрійський (150 – 215) не лише прагнув до синтезу еллінської культури і християнської віри, а й інтерпретував християнство як просвітницьке вчення, що долає язичництво, звільняє від страху й дарує внут-

рішню незалежність. Твір Оригена "Про начала" є першим досвідом систематизації християнської догматики. Розвиваючи алегоричний метод Філона, він закладає основи християнської екзегетики. В IV – V ст. побудоване на полеміці фрагментарне філософування апологетів і перші спроби систематизації християнства александрійців змінюються на послідовне обґрунтування церковної доктрини. До чільних постатей у реалізації цієї справи належали представники Каппадокійської школи – *Василій Великий*, *Григорій Богослов*, *Григорій Ниський*, а також *Псевдо-Діонісій Ареопагіт* та *Августин Блаженний*. Каппадакійці боролися з *аріанством* і виступали за об'єднання церкви, а в обґрунтуванні теологічних положень використовували методи платонівської діалектики. Зокрема, саме у такий спосіб Василій Великий доводив перевагу християнської віри над античною філософією, пропонуючи шлях узгодження "натуральної правди" зі Св. Письмом, а у своєму "Шестидневі" розробив засади християнської космології. Найбільш послідовну й обґрунтовану систематизацію християнського віровчення у боротьбі з аріанством, маніхейством і пелагіанством здійснив *Августин*. Заключна стадія П. характеризується стабілізацією догми і теологічною кодифікацією "наук", передусім на лат. заході – це *Боецій* (на сході – Леонтій), і появою праць *Дамаскіна*, котрі разом із працями Боеція віщували зорю схоластики.

Ю. Іщенко

ПАТРИСТИКА в українській культурі – поширення патристики на Русі-Україні з давніх часів засвідчується як відомими списками слов'янських перекладів окремих творів, так і різного походження збірками (ізборниками) фрагментів тлумачень, питань-відповідей, присвячених християнським світоглядним темам. Значна кількість таких перекладів з грецьк. мови, здійснених у Болгарії чи на Афоні, збереглася лише в списках і редакціях, що походять із книжних центрів Русі-України. Вже з XI – XII ст. твори *Василія Великого*, *Григорія Богослова*, *Григорія Ниського*, Йоана Златоуста, Єфрема Сиріна, Максима Сповідника, Афанасія Синаїта, *Дамаскіна* та ін. стали не лише доктринальними, а й стилістичними взірцями для таких провідних християнських авторів Русі-України, як *Іларіон Київський* та Кирило Туровський. В XIV – XV ст. знайомству книжників Русі-України з повними перекладами патристики значною мірою сприяла діяльність Київських митрополитів Кіпріана та Григорія Цамблака, які після перебування на Афоні привезли до Русі-України нові сербські переклади творів отців церкви і, зокрема, зроблений монахом Ісаєю переклад книг, надписаних іменем *Псевдо-Діонісія Ареопагіта*. Велику обізнаність у писаннях патристичних авторів і глибину їх тлумачення виявили в полеміці, що розгорнулася довколо питання про Унію, такі представники укр. духовності, як Костянтин Острозький, *Герасим Смотрицький*, Іпатій Потій, Петро Скарга та ін. Твори отців церкви широко використовувались у курсах викладачів КМА, де розглядалися проблеми Бога і світу, християнської історіософії, етики, поетики та ін. Оригінальну інтерпретацію тексти східної та західної патристики отримали у філософії *Сковороди*. Його сучаснику архімандриту Нямецького монастиря *Паїсію Величковському* належить видатна заслуга у здійсненні низки нових перекладів творінь отців церкви, у відродженні давньої духовної традиції слов'янських перекладів патристики загалом.

О. Сирцова

ПАТРІОТИЗМ (від грецьк. πατρια – вітчизна) – любов до батьківщини, відповідальність за її долю і готовність служити її інтересам, а в разі потреби самовіддано боронити здобутки свого народу; соціально-політичний і моральний принцип, що в загальній формі виражає вищеназвані почуття та емоційні стани. П. як соціально-психологічне почуття має широку гаму проявів: від гордості за досягнення Вітчизни (в науці, економічній діяльності, спорті і т.д.), поваги до історичного минулого, дбайливого ставлення до народної пам'яті, збереження та опанування національними і культурними традиціями до гіркоти переживань за невдачі і втрати рідної країни, страждань через її біди. Як почуття П. зароджується в стародавні часи у формі прихильності до певної місцевості, своєї спільноти, звичного складу життя. Це

відчуття тісного зв'язку із "своїми" інституалізується через ритуали та обряди ініціації (напр., обряд братання), шлюбні та сімейні відносини. З виникненням і розвитком феномена держави П., втрачаючи інституціональний характер, наповнюється духовним змістом, набуває політичного сенсу. Останній пов'язаний із вимогою самовіддано й мужньо захищати Вітчизну, відстоювати її інтереси. Більше того, як зазначає Горацій, "радісно й почесно вмерти за вітчизну". В умовах життя суспільних систем з жорстким домінуванням інтересів панівних груп, за авторитарних форм управління державою принцип П. зазнає впливу офіційної ідеології, внаслідок чого часто набуває спотворених форм потрактування: любов до Вітчизни зводиться до відданості існуючій державно-політичній системі. Відповідно бажаним "для Батьківщини" врешті-решт виявляється те, що відповідає вузькокорпоративним інтересам правлячої еліти. Історія залишила не один приклад того, як кланові, станові чи класові інтереси сприймалися важливішими за інтереси Вітчизни. Тим більшої народної шани та пам'яті заслуговують ті історичні діячі, котрі змогли подолати бар'єри вузькостанових інтересів і піднятися до осягнення загальнолюдського змісту. "Любов до батьківщини, – зазначив Наполеон I, – найперше достоїнство цивілізованої людини". В умовах розвитку капіталізму, формування націй, утворення національних держав П. стає невід'ємною рисою суспільної свідомості, яскравим проявом зв'язку індивіда та суспільства, одним із критеріїв оцінки громадянина. Морального сенсу П. надає те, що він є однією з форм супідрядності особистих і суспільних інтересів, ефективним засобом переведення загальнолюдських цінностей на рівень індивідуальної свідомості. До цих цінностей належить і повага до історії та сьогодення народів інших країн, представників інших націй та національних меншин у межах однієї держави. П., виростаючи з єдиного кореня, протистоїть у цьому психології національної виключності, упередженості та недовір'я до людей "іншої крові". Добре охарактеризував людину-патріота Сантаяна: "Ногами людина повинна врости в землю своєї Вітчизни, але очі її нехай оглядають увесь світ". Особливої важливості цей аспект патріотичної свідомості набуває в час, коли людство переступило поріг III тис. і несе з собою низку глобальних проблем (загроза екологічної катастрофи, реальність епідемії СНІДу та ін.), що потребують для свого вирішення спільних зусиль, сприяння кожної людини внескові своєї країни у справу збереження життя на планеті Земля.

В. Скуратівський

ПАЦИФІЗМ (від лат. pacificus – миротворчий) – суспільно-політична течія, етичний принцип. Основна мета і спрямованість П. – зменшення масштабів мілітаризації суспільства, а в ідеалі – скасування воєн як таких. П. виходить із невиправданості, нелюдськості і шкідливості будь-якої війни, вбачаючи у громадянській єдності (зокрема, узгодженій непокорі) шлях до обмеження мілітарних зазіхань держави. Пацифістські ідеї, настрої та поведінкові прояви можна простежити з стародавніх часів, зокрема у морально-релігійних настановах, які звеличували *ненасильство* і ригористичну покору обставинам без активного спротиву, але в той же час із послідовним моральним засудженням активного злочинства. Послідовного П. дотримуються окремі течії християнства (квакери, духоборці, свідки Єгови тощо). З часів *Відродження* гуманістична думка починає розвінчувати лицарський етос мілітарності і "життя у подвигах та звитязі" (за *Еразмом Роттердамським*). Утопічна думка також принципово заперечувала стан війни як такий, що суперечить розумній, суголосній людській природі та організації суспільного життя (П. загалом тяжіє до утопізму, але це не заважає філософії та ідеалу П. позитивно впливати на суспільство). Організовані рухи за мир виникають в Європі і Пн. Америці після завершення наполеонівських війн. П. цих рухів живився здебільшого ліберальним переконанням у тому, що економічний прогрес і процвітання є неможливими в умовах війни. Згодом, на рубежі XIX – XX ст., П. стає органічно притаманним анархістському та деяким відгалуженням соціалістичного руху. З поширенням практики загального військового призову (особливо за часів Першої світової війни) П. починає пов'язуватися з особистісною життєвою позицією людини, велiннями її совісті,

відмовою брати до рук зброю і служити у війську (т. зв. "безумовний П."). Такого роду поведінковий П. поставив на порядок денний і зробив реальністю альтернативну військову службу, толерантне ставлення до людей, які з релігійних міркувань відмовляються від військової служби. Актуальність П. в сучасних умовах підсилюється тим, що руйнівна сила мілітарності стає за наявності засобів масового знищення смертельно небезпечною для самого існування людства.

В. Заблоцький

ПАШКОВА, Анастасія Олександрівна (1920 – 1984) – укр. філософ. Закінчила історичний ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1945). Захистила канд. дис. (1955). Тривалий час працювала в КНУ ім. Т. Шевченка. Коло наукових інтересів – розробка питань теоретичної спадщини *Гоббса, Дидро, Монтеня, Канта* та ін., проблеми ідейного зв'язку вітчизняних і зарубіжних мислителів, розкриття своєрідності української філософської думки.

Осн. тв.: "Філософські погляди П.А. Грабовського" (1954); "Соціальний ідеал Лесі Українки та його філософське обґрунтування" (1956); "Боротьба Г.В. Плеханова проти філософського ревізіонізму" (1957); "Історія філософії на Україні: Підручник", у співавт. (1958) та ін.

ПАШУК, Андрій-Ярослав Іванович (1927, с. Скорики Тернопільської обл.) – укр. філософ. Навчався на історичному ф-ті ЛНУ ім. І. Франка (1945 – 1950). Докт. філософських наук (1969), проф. (1971). Президент Клубу Григорія Сковороди, голова філософської секції НТШ. Од 1951 р. працює у ЛНУ ім. І. Франка, од 1995 р. – зав. кафедрою історії філософії. Фахівець у галузі історії філософії, зокрема у ділянці філософської думки в Україні.

Осн. тв.: "Соціологічні та суспільно-політичні погляди С.А. Подолинського" (1965); "Іван Вишенський – мислитель, борець" (1990).

ПЕЙН, Томас (1737, Тетфорд – 1809) – амер. філософ, політичний діяч, публіцист. Один із представників Амер. просвітництва. Народився в Англії у родині квакерів. Прибув до Пн. Америки у 1774 р., брав участь у війні за незалежність США. У трактаті "Здоровий глузд" обстоював необхідність незалежності британських колоній у Пн. Америці. Не погоджуючись з ідеями відомого трактату *Берка* "Роздуми про Французьку революцію", П. у праці "Права людини" обґрунтував видатне значення революції як для Європи, так і для людства в цілому. Ця праця містила не тільки критику консерватизму, а й заклики до боротьби із англ. монархією і встановлення республіканського ладу. П. змушений був емігрувати до Франції, де обирався до Конвенту (від жирондистів). Після перемоги якобінців потрапив до в'язниці (П. виступив проти якобінських закликів стратити короля), де розпочав написання свого головного твору "Сторіччя розуму" (був завершений і надрукований у США). У філософії П. дотримувався деїстичних та радикально-просвітницьких поглядів. Віра у всемогутність розуму, науки, непереборність свободи – основа філософії П., спрямованої на руйнацію передсудів минулого (до яких П. відносив, зокрема, і релігію, хоч і не був атеїстом). Політичним уподобанням П. були близькі ідеї представницької демократії, конституціонізму, амер. федералізму, франц. Декларації прав людини. П. обґрунтовував можливість громадянської непокори у випадку, коли уряд перестає виражати інтереси громадян. Існування суспільства П. вважав природним для людства станом внаслідок притаманної людям солідарності інтересів, існування ж держави виправдовував майже виключно міркуваннями збереження порядку (держава, на відміну від суспільства, є "неприродною" і "непотрібною" інституцією). Ідеї П. щодо соціальних функцій держави можна вважати однією з перших спроб обґрунтування держави загального добробуту.

Осн. тв.: "Здоровий глузд" (1776); "Права людини" (1791 – 1792); "Сторіччя розуму" (1794 – 1795); "Аграрна справедливість" (1796).

ПЕКАЛІД (Пенкальський, Пенкаля), Симон (бл. 1567, Олькуш побл. Кракова – після 1601) – укр.-польськ. гуманіст, поет. Закінчив Краківський ун-т (1585 – 1589), де отримав ступінь бакалавра. Пізніше став придворним поетом князя *К. Острозького*. Відомі його твори латиною "Острозька війна" (1600) та "Епітафія на честь І.Ф. Гербурта і Є. За-

славської із Острозьких" (1601). "Острозька війна" П. – поетичний твір, у якому розкрито історичні події, пов'язані з придушенням К. Острозьким та його сином Янушем селянсько-козацького повстання під проводом Криштофа Косинського. Поема має яскраво виражений ренесансно-гуманістичний характер. Це знайшло вияв у авторській інтерпретації історії як послідовного викладу у часі діянь визначних особистостей, а не як наперед визначеного Богом процесу, де роль людини зводиться до мінімуму; в утвердженні думки про спроможність людини своїми силами за допомогою доброчесності або доблесті піднятися до рівня богоподібності, досягти земного безсмертя; у поцінуванні людини не лише за шляхетність походження, соціальний статус чи багатство, а й за довершеність фізичних і моральних сил, благородство, талант; у заклику дбати не лише про свій гаразд, а й про суспільне благо; в обстоюванні ідеї справедливості, релігійної толерантності, свободи. Будучи прихильником монархічної форми правління, П. розглядав державу як очолювану королем природну організацію людей, що складається з різних станів, кожний з яких посідає відповідне місце в соціально-політичній ієрархії.

ПЕРВИННІ І ВТОРИННІ ЯКОСТІ – якості об'єктивні і суб'єктивні. Вперше їх розрізнення здійснене в європейській філософії *Демокритом*, який стверджував, що лише для людини існують колір, солодке чи гірке, в дійсності ж є лише атоми і порожнеча. Він вважав, що оскільки цих властивостей немає в атомах, то вони не можуть виникнути і при з'єднанні атомів, внаслідок якого виникають речі. Адже з небуття нічого не виникає. У Новий час ця думка була концептуально розвинута *Локком*. Первинними він називав якості, що невіддільні від матеріальних тіл; їх не можна відокремити практичною зміною тіл; вони завжди сприймаються відчуттями. До первинних якостей Локк відносив щільність, протяжність, форму, рух, спокій і число. Вторинними якостями Локк називав якості, такі як колір, звук, запах, смак, що насправді не знаходяться в самих речах, але виникають у людини завдяки дії П. я. Подібну ж ідею про В. я. знаходимо у *Фоєрбаха*: мій смаковий нерв такий же витвір природи, як і сіль, але з цього не випливає, що смак солі безпосередньо був об'єктивною її властивістю, що тим, чим є сіль лише як предмет відчуття, вона була також сама по собі. В XIX – XX ст. значного поширення набула теорія Гельмгольца, згідно з якою відчуття – це не копії чи дзеркальні відображення речей, а умовні знаки, символи або ієрогліфи; теорія Гельмгольца була спрямована проти споглядального матеріалізму. Її дотримувався також *Плеханов*, який вважав, що, окрім як через дію на нас, речі самі по собі ніякого вигляду не мають. Проблема П. і В. я. проходить через усю історію філософської думки, вона відбиває реальні факти – взаємодію суб'єкта й об'єкта як джерела вторинних якостей і значно більшу незалежність від нас первинних якостей.

ПЕРЕВТІЛЕНІ ФОРМИ світовідношення – утворення, які "приховують" власне походження через заміщення справжніх його виявів несправжніми та надання останнім об'єктивності, квазісубстанційності. П.ф. справжніх зв'язків, виявляючи здатність до різних символічних метаморфоз, постають перед суб'єктом життєдіяльності як "самі собою зрозумілі" явища. Немістифіковану їх суть можна збагнути лише внаслідок "дешифрування". Перевтіленість є виявом особливого різновиду каузальності, притаманної досить складним системним утворенням, – заміщенням їхнього дійсного змісту тим, котрий знаходимо на поверхні системи (за *Мамардашвілі*). Історичний досвід, втім, засвідчує, що потенціал життєздатності кожної П.ф. забезпечується завдяки наявності у ній специфічних утворень, котрі є підстави кваліфікувати як неперевтілений зміст даної форми. Такий зміст вноситься до неї конкретним суб'єктом життєдіяльності, який пристосовує її до своїх фундаментальних антропологічних потреб. Перевтіленість та пов'язана з нею самомістифікація є інваріантною властивістю людського світовідношення (пов'язана, зокрема, з тією антропологічною обставиною, що людина має найбільшу серед живих істот здатність до мімікрії). Цим відчуттям перейняте ще міфологічне уявлення про світ, де перевтілення постає як універсальний дар усіх істот і відбувається безупинно.

В. Табачковський

ПЕРЕДБАЧЕННЯ – припущення про напрям розвитку (явищ, відносин тощо), про можливість певних подій, соціальних, технічних рішень та ін. На відміну від П., що виходить із зовнішніх ознак (напр., прикмет), наукове П. враховує суттєві зв'язки між явищами. Здатність передбачати ще не встановлені досвідом явища, спонукати до їхнього виявлення й дослідження, прогнозувати події, які можуть або повинні відбутися в майбутньому, окреслює евристичні можливості наукової теорії. Вірогідність, точність і повнота результатів П. істотно залежать від істинності і глибини пояснення наукових фактів. Тому підтвердження результатів П. на практиці є одним із непрямих доказів істинності системи знань, на підставі якої було виведене це П. Розрізняють якісні П., що ґрунтуються на аналізі основних суперечностей якогось явища та вказують на чільну тенденцію його розвитку, і кількісні, побудовані на застосуванні порівняльно-обчислювальних методів. Кількісні та якісні методи П. використовуються як такі, що обопільно доповнюють одні одних.

ПЕРЕДВИЗНАЧЕННЯ – термін, що виражає релігійне уявлення про Божу передвстановленість життя і поведінки людини. За уявленням християнського теолога *Августина*, людська воля має настільки сили, наскільки того побажав і наскільки те знав наперед Господь. Католицькі і православні богослови дотримуються компромісної концепції: визнаючи і свободу волі людини, і П., вони зводять останнє до провидіння Богом того, як людина скористається наданою їй свободою. В ісламі, попри чітку установку на фаталізм, уявлення про П. також поєднується з допущенням у певних межах свободи волі. Для сучасного богослов'я характерні модерністські тлумачення ідеї П.

Б. Лобовик

ПЕРЕОБРАЖЕННЯ – в релігійній та містичній філософії найвище покликання людини, яке полягає в подоланні її двонатурності, перетворенні зовнішньої людини у внутрішню. Набуваючи божественного атрибута єдності, переображена людина досягає вищої форми існування і стає богоподібною. П. може здійснюватися двома шляхами – гностичним та етичним. Ідея П. – одна з центральних в укр. неакадемічній філософії XVI – XVIII ст. – у *Вишенського*, Данила Туптала, *Паїсія Величковського*, *Сковороди* та ін.

С. Йосипенко

ПЕРЕХІД КІЛЬКІСНИХ ЗМІН У ЯКІСНІ – один із багатьох переходів, що відбуваються у світі матеріальному і духовному. Поряд і в зв'язку з ним відбуваються взаємопереходи буття і небуття, суттєвого і несуттєвого, зовнішнього і внутрішнього, форми і змісту, випадковості і необхідності та ін. Всі полярні або корелятивні категорії відбивають такі зміни. П.к.з. у я. набув особливого значення внаслідок того, що в Новий час природознавство і підкорення природи суттєво вплинули на світогляд взагалі і філософію зокрема. П.к.з. у я. був відкритий *Гегелем* на матеріалі природничих наук, особливо фізики, хімії, математики у "Вченні про буття". Основними категоріями тут є якість, кількість, міра, а їх специфічні зв'язки утворюють переходи, на відміну від *рефлексії* (співвідносності) і розвитку – форм зв'язку, що характеризують відповідно другу і третю частини логіки. Значущість цього переходу ще більше зросла в *марксизмі*, бо він був перенесений на розуміння суспільного розвитку і пов'язаний із концепцією еволюційних і революційних змін у суспільстві. Кількісні зміни розглядались як еволюційні, якісні – як революційні. Тому *Енгельс* позначив даний перехід як закон діалектики. Особливість кількості полягає у тому, що певна річ, явище, процес можуть збільшуватися чи зменшуватися екстенсивно та інтенсивно, не змінюючи своїх якісних характеристик. У цьому розумінні кількість – це визначеність, байдужа до їх буття, бо воно зберігається, незважаючи на зазначені зміни. Але ця байдужість відносна, зберігається до певної межі, в якій відбувається зміна якості; річ, явище, процес стають якісно іншими. Так відкривається небайдужість кількості для якості, їх єдність. Така єдність називається мірою. Повторення цього процесу веде до другої, третьої та подальших мір і закономірностей. Виникає *вузлова лінія відношень міри*. Нові якості, що формуються в цьому процесі, створюють

можливості для нових кількісних змін, що можна оцінювати як зворотний перехід якості у кількість. Подвійний перехід має для діалектики принципове значення: якби перехід кількості в якість не доповнювався зворотним переходом, то це було б свідченням того, що кількість не залежить від якості, отже, зв'язок їх однобічний і органічної єдності між ними немає. Аналогічним чином постає справа і з іншими категоріями. Слід розрізняти зазначені переходи: яким чином вони відбуваються в речах чи явищах дійсності і як здійснюються, коли розглядаються зв'язки якості і кількості як філософських категорій у діалектичній логіці. П.к.з. у я. Гегель викладає в розділі "Міра", тобто після того, як він дослідив перехід від категорії якості до кількості, а потім зворотний. Тут послідовність даних категорій та їхніх зв'язків зворотна. Рух від якості до кількості в цьому (логічному) плані здійснюється через проміжні поняття: буття, становлення, наявне буття, конечність і безконечність, для-себе-буття. А рух від кількості до якості опосередковується поняттями: кількість як така (величини неперервні і дискретні), визначена кількість (число, екстенсивні та інтенсивні величини, кількісна безконечність), кількісне відношення. В логічному плані перехід якості в кількість і навпаки утворює загальну структуру або принцип субординації і зв'язку категорій буття як сфери дійсності, відмінної від сфери сутності. Для адекватного розуміння діалектики якості і кількості потрібне поєднання онтологічного і логічного їхніх аспектів.

М. Булатов

ПЕРСОНАЛІЗМ (від лат. persona – особа, личина, маска) – напрям філософії друг. пол. XX ст., що визнає особистість первинною творчою реальністю і вищою цінністю буття. Вперше термін "П." був ужитий у 1799 р. *Шляєрмахером*. П. близький до релігійного екзистенціалізму; відрізняється від нього потрактуванням відношення екзистенції та трансценденції, які, на думку персоналістів, поєднуються не лише у переживанні, а й у бутті. Єдність екзистенції та трансценденції є у П. однією з фундаментальних ознак особистості. В результаті особа, особистість у вченнях персоналістів є первинною стосовно суспільства. Відомими представниками П. є *Муньє*, Лакруа, *Бердяєв, Шестов*, Боун, Ройс. Ідеї П. органічно розвивалися в річищі укр. філософської думки (частково вони наявні у *Сковороди* та *Юркевича*). Досить чітка концепція П. притаманна філософії *Кульчицького*, який, досліджуючи сутність людської природи у національному контексті, розробив оригінальну концепцію "українського П." Останній, за Кульчицьким, виступає не замкненим, "хутірським" вченням, а розгортається у тісному зв'язку зі світовою філософською думкою та є складовою частиною європейської культури. Кульчицький висловлює низку думок, що споріднюють його вчення з фундаментальною онтологією *Гайдеггера* (зокрема, щодо розуміння основ Буття людиною через осягнення свого власного буття як екзистенції). У Київській світоглядно-антропологічній школі (сформувалась у 60-х рр. XX ст.) принципи П. розвиваються в екзистенційній антропології.

Н. Хамітов

ПЕРЦЕПЦІЯ (від лат. perceptio – сприймання) – у сучасній психології і філософії те саме, що й сприйняття. *Ляйбніц* уживав термін "П." для позначення невиразного і неусвідомленого сприйняття ("враження") на противагу чіткій його усвідомленості – *апперцепції*.

ПЕСИМІЗМ (від. лат. pessimus – найгірший) – настрій занепадництва духу; концентрація уваги на несприятливих аспектах певної ситуації; негативне оцінювання людського існування та всесвітньої перспективи; розглядання культурного чи історичного процесу як шляху до повного розпаду, деградації та смерті; визнання необхідності присутності в культурі критичних та скептичних тенденцій противаги як чинників сприяння збереженню її життєздатності. Радикальна форма П. має безумовний характер, розглядаючи буття як страждання, а небуття як позбавлення від мук. Іноді сприйняття минулого як недосяжного зразка призводить до визнання необхідності знищити все, що створено після досягнутої вершини. Відносний П. визнає реальність зла чи недосконалості у світі, але як чинника, що його можливо

подолати. Песимістичні ідеї можна зустріти ще в Античності: міф *Гесіода* про п'ять "віків", упродовж яких людство приречене на виродження; елевсинські містерії; релігійно-моральні союзи (на кшталт піфагорійського); трагедії Есхіла, Софокла та Еврипіда; ідеї софістів, які актуалізували протиріччя між природою та культурою; традиція скептиків тощо. Критичне ставлення до культури було характерне для багатьох середньовічних теологів, гностичних рухів. Особливого значення тут набували есхатологічні уявлення християнства. Критицизм щодо оптимістичних поглядів ренесансного антропоцентризму наявний у поглядах Петрарки, *Помпонацці*, *Лютера*, *Монтеня*, *Мак'явеллі*. Своєрідну позицію, відмінну від просвітницької (віра у безмежні можливості знання), посідали *Віко*, пізніше *Руссо*. Поняття П. почали активно використовувати у друг. пол. XIX ст. разом із його антонімом – *оптимізмом*. Новітньої філософської обробки П. набув у системах *Шопенгауера* та *Гартмана*. Погляди представників багатьох художніх рухів та мислителів XX ст. (теоретики екзистенціалізму, Франкфуртської школи, структуралізму, постмодернізму) хоч і позначені П. відносно подальшої долі культури, історії й людства, проте несуть у собі глибокий критичний аналіз процесів, що виникають у цій царині.

Т. Лютий

ПЕТРОВ, Віктор Платонович (псевд.: В. Бер, В. Домонтович) (1894, м. Катеринослав – 1969) – укр. письменник, літературознавець, історик філософії, археолог. Закінчив слов'яно-рос. відділення історико-філологічного ф-ту Київського ун-ту (1918). Докт. літературознавства (1930), докт. філологічних наук (1966). Керівник (від 1927 р.) Етнографічної комісії УАН, зав. сектором Ін-ту історії матеріальної культури, директор (від 1941 р.) Ін-ту укр. фольклористики АН УРСР. Проф. філософського ф-ту Укр. Вільного ун-ту (Мюнхен) і проф. богословсько-педагогічної академії УАПЦ. Від 1956 р. – в Києві: співр. Ін-ту археології АН УРСР. Автор повістей, оповідань, наукових праць. Започаткував в Україні жанр "романтизованої біографії" (повісті "Романи Куліша", "Аліна і Костомаров"), автор насиченої філософськими ідеями інтелектуальної прози (повісті "Доктор Серафікус", "Без грунту", філософської притчі "Апостоли" та ін.). Для історіософських студій П. характерне прагнення осмислити ідею часу в історії, пізнати в ній "не лише рух, але й сталість, не лише часове, але й надчасове". Історія – це не каузально-поступальне творення "золотого віку", а "чергування перервності". Людство, за П., змінило у XX ст. вектор руху, повернуло від засад Ренесансу до засад Середньовіччя (нехтування раціональністю, осягнення природного як відбитку надприродного у символізмі та ін.). Праці П. про особистості і творчість *Куліша* і *Сковороди* – це перлини в дослідженні творчості Куліша і Сковороди. П. осягає Сковороду як "філософа-старця", для якого бути – це мислити, а "філософувати – це втікати з цього земного світу, визволятись од тіла". По-новому поглянув П. і на естетику Шевченка, Лесі Українки, *Гоголя* та ін.

Осн. тв.: "Пантелеймон Куліш у 50-ті роки. Життя, ідеологія, творчість" (1929); "Аліна й Костомаров. До історії їх життєвих взаємин" (1929); "Історіософічні етюди" (1946); "Екзистенціалізм і ми" (1946); "Провідні етапи розвитку сучасного шевченкознавства" (1947); "Українські культурні діячі УРСР – жертви більшовицького терору" (1992); "Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика" (1972); "Домонтович В.: Проза". У 3 т. (1988); "Походження українського народу" (1992); "Особа Сковороди" (1995).

ПЕЧЕРСЬКИЙ ФЕОДОСІЙ (бл. 1036, м. Василів, побл. Києва – 1074) – києворуський релігійний мислитель, ігумен, активний опорядник Києво-Печерського монастиря; автор багатьох послань і повчань, що мали значне поширення: "Слово про терпіння і про любов", "Повчання про терпіння і про смиріння", "Слово про віру християнську і про латинську" та ін. Утверджував у монастирському житті і в київському християнстві загалом аскетичні традиції, напрацьовані візантійським, насамперед афонським, чернецтвом (саме за його ігуменства в Печерському монастирі було запроваджено суворий Студійський статут); разом з тим, продовжив зусилля свого вчителя Антонія, спрямовані на створення в Печерському

монастирі духовно-моральної атмосфери терпіння й жертовної любові, що поєднувала братію у її подвижництві. Як літературні твори П.Ф., так і відомості про його життя і діяльність засвідчують його вдачу активного полеміста – критика "латинян" і юдеїв; з останніми він, за свідченням його житія, мав звичку потай зустрічатися і сперечатися про Христа. Водночас послання П.Ф. містять заклики до милосердя і співчуття стосовно усіх, хто страждає, перебуває у скруті, незалежно від того, чи це юдей, сарацин, болгарин, єретик, латинянин або будь-який поганин, за що, на думку П.Ф., милосердному віддячить Господь. "Житіє Феодосія Печерського", написане Нестором, ймовірно, у 80-ті рр. XI ст. (за іншою версією, на поч. XII ст.) – один із найвизначніших творів давньокиївської *агіографії*, що виразно засвідчує її моральну орієнтацію і жанрову специфіку.

ПИЛИПЕНКО, Валерій Євгенович (1957, с. Дібровне Чернігівської обл.) – укр. філософ і соціолог. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1982). Канд. філософських наук (1988), докт. соціологічних наук (1994). Акад. Української академії політичних наук (1997). Од 1990 р. – пров. наук. співр. Ін-ту соціології НАНУ. Спеціаліст у галузі методології та методики соціологічних досліджень, економічної соціології, соціології молоді, соціальної психології. Автор понад 100 наукових публікацій.

Осн. тв.: "Організація. Праця. Ефективність" (1991); "Верифікація соціальних прогнозів" (1992); "Соціальна регуляція трудової поведінки" (1993); "Соціальний морфогенез: еволюція і катастрофи" (1993); "Соціологія підприємництва" (1997); "Соціально-політична ефективність управлінської діяльності" (1999); "Суб'єктивний компонент в соціологічному пізнанні" (2000).

ПИТАННЯ – висловлювання, яке фіксує невідомі елементи якоїсь ситуації, задачі, що підлягають з'ясуванню. В природній мові П. виражається питальним реченням або словосполученням. У кожному П. є два елементи – те, що відомо (асерторична сторона), і те, що вимагає з'ясування (проблематична сторона). Асерторична сторона характеризує предмет П., акцентує на тому, існування чого припускається П. і ознаки чого поки що невідомі, а також окреслює клас можливих значень невідомого. Ця сторона П. іноді виступає на перший план і набуває самостійного значення (риторичні, підказувальні, провокаційні П.). П. є ні істинним, ні хибним, а тому не є судженням. Характеризуючи П., можна стверджувати, що вони або осмислені (якщо задовольняють синтаксичні, семантичні і прагматичні критерії осмисленості), або безглузді. Осмисленість, точність П. – важлива сторона правильного, чіткого мислення. В науці осмислені П. або їхня сукупність виражають наукову проблему.

ПІДДУБНИЙ, Володимир Андрійович (1940, Харків) – укр. соціолог. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1969). Канд. філософських наук (1977). Од 1969 р. працював в Ін-ті філософії НАНУ, од 1991 р. – в Ін-ті соціології НАНУ. Чл.-кор. Української Академії наук національного прогресу. Сфера наукових інтересів – суспільство в кризових ситуаціях, соціальні нововведення, соціологія управління, соціологія етносу.

Осн. тв.: "Ціннісні орієнтації робітничої молоді", у співавт. (1978); "Керівник – організатор і вихователь", у співавт. (1985); "Соціальний морфогенез: еволюція і катастрофи", у співавт. (1993); "Життя етносу: соціокультурні нариси", у співавт. (1997) та ін.

ПІДНЕСЕНЕ – естетична метакатегорія, яка характеризує естетичну цінність речей та явищ, опанованих людиною не практично, а духовно. Зазвичай ідеться про речі та явища як природного, так і суспільного походження, які переважають могутність і сили людини і вимагають від неї надзвичайних, граничних зусиль. Почуття П. виникає за умов духовно уявного, морального подолання якихось значних, грізних сил природи або суспільних явищ, неспівмірних із силою, енергією та фізичними можливостями людини. Якщо у відношенні до прекрасного людина практично вільна, то у відношенні до П. свобода має лише духовний, моральний характер. Духовне подолання непідвладних людині явищ створює особливий стан естетичного переживання, яке породжує почуття захоплення та радості, усвідомлення безмежних можливостей людини.

ПІЄТИЗМ (від лат. pietas – благочестя) – 1) Течія в лютеранстві XVII ст. Актуалізувала ідеї "Нового благочестя" і протестантської містики, пошуки Живого Бога і безпосереднього зв'язку з ним, повернення до апостольського братерства і суспільних перетворень у дусі Євангелія. Пов'язана з діяльністю Шпенера, котрий заснував домашні біблійні гуртки, і Франке, який на засадах П. організував ун-т у Галле. 2) Рух оновлення в протестантизмі XVII – XVIII ст. Стимулював піднесення культури, освіти, науки. Вплинув на *Гете, Гердера, Лессинга, Шляєрмахера, Канта*, сприяв розвитку нім. романтизму, *персоналізму, екзистенціалізму*. Рецепції П. відчутні у квієтизмі, вченні Сведенборга. Активізував радикальний протестантизм, утворення нових течій (штундизм).

В. Любашенко

ПІЗНАВАЛЬНІ ЗДАТНОСТІ – в *теорії пізнання* поняття, що позначає специфічні якості *суб'єкта*, які роблять його спроможним пізнавати навколишній світ, відображати властивості, відношення, сутність, закономірності фукціювання та розвитку *об'єкта* і створювати у своїй *свідомості* образ останнього. До них належать чуттєві П.з. – *відчуття, сприймання, уявлення;* раціональні – *мислення, розум* і проміжні – *уява, пам'ять*, що мають чуттєві й раціональні ознаки. За допомогою П. з. суб'єкт отримує необхідні відомості про об'єкт, переробляє і закріплює їх у своїй свідомості. Будучи притаманними людині від народження, П.з. удосконалюються і розвиваються в процесі індивідуального розвитку людини, її виховання і соціалізації. Вони розширюються і поглиблюються завдяки досягненням суспільно-історичного та науково-технічного прогресу, посилюються і "подовжуються" через застосування різного роду технічного оснащення: мікроскопів, телескопів, радарів, синхрофазотронів, телевізорів, комп'ютерів, технічних систем, що моделюють людський інтелект, книгодрукування тощо. Маючи біологічну основу, П. з. обумовлені соціально і в сукупності з інтелектуальними та технічними надбаннями утворюють пізнавальний потенціал суспільства. Межі збагачення і розвитку П.з. людини не існує.

П. Йолон

ПІЗНАННЯ – суспільно-історичний процес здобування, нагромадження і систематизації *знання* про природу, суспільство, людину та її внутрішній світ. В узагальненій формі П. подається як процес взаємодії суб'єкта і об'єкта. В суб'єкт-об'єктному відношенні суб'єкт виступає активною стороною процесу – він вибирає об'єкт, визначає щодо нього свою мету, спрямовує на об'єкт свої пізнавальні здатності і відображає, трансформує та відтворює його в своїй свідомості у вигляді чуттєвих або раціональних образів, понять і суджень. У свою чергу об'єкт вимагає адекватних його природі засобів відображення, спричиняє зміст своїх ідеальних образів, що є визначальною умовою істинності знання. Тому внутрішніми складовими процесу П. виступають: суб'єкт з його пізнавальними здатностями; пізнавальна діяльність, що урухомлює засоби П. та реалізує пізнавальні цілі суб'єкта; об'єкт, що є першоджерелом знання; саме знання, що є результатом та безпосередньою метою пізнавального процесу. Оскільки суб'єкт намагається отримати не просто знання, а обґрунтовано істинне знання, то кінцевою метою процесу П. є досягнення об'єктивної істини. Основою П. виступає, по-перше, спостереження, коли має місце безпосередній контакт суб'єкта та об'єкта, а останній дається через органи відчуття і сприймання, які є джерелом первинної інформації про об'єкт; по-друге, мислення та розум, які опосередковують об'єкт і надають осмислення відчуттям та сприйманням. Взаємодія чуттєвого та раціонального складає механізм генерування знання про навколишній світ. Залежно від характеру цієї взаємодії виділяють два рівні П.: емпіричний, де домінує чуттєвий компонент творення знання, а саме знання набирає форми різноманітних фактів та їхніх систем (*емпіричне знання*); теоретичний, де домінує раціональний компонент, а утворене знання формується у вигляді абстракцій та їхніх систем різної сили узагальнення (*теоретичне знання*). Мотиви та спонукальні чинники П. визначаються частково людською допитливістю, яка є невід'ємною якістю кожної особистості, та внутрішніми потребами розвитку П. Однак головною рушійною силою П. є суспільно-історична практика, в сфері якої формуються запи-

ти на знання, інституційні та організаційні передумови, матеріальні та духовні ресурси П. Практика є адресатом і споживачем здобутого знання. Отже, в абстрактному вигляді процес П. становить собою поєднання чуттєвого і раціонального, емпіричного і теоретичного, практичного і теоретичного. П. виникло разом з виникненням людства і виступає необхідною складовою частиною будь-якої діяльності людини – перетворювальної, виробничої і споживчої, духовної тощо. Однак в подальшому розвитку суспільства внаслідок суспільного розподілу праці П. виокремлюється в особливий вид життєдіяльності і починає розвиватися на своїй власній основі. З цією обставиною пов'язують виникнення *науки*. Тому виділяють донаукове П., яке забезпечує отримання знання про об'єкт у процесі щоденної життєдіяльності і закріплює його в буденному *досвіді*, та наукове П., що здійснюється завдяки діяльності окремої спеціально підготовленої соціальної групи – наукового співтовариства, вчених – і стає їхньою професійною справою. Конкретний акт такого П. з конкретно визначеними об'єктом, метою, методикою, який націлений на отримання конкретного результату, називають науковим дослідженням. Здобуте в процесі наукового дослідження знання знаходить свій вираз в емпіричних і теоретичних побудовах, наукових абстракціях, гіпотезах, теоріях, системах теорій, що об'єднуються в окремі наукові дисципліни, які в свою чергу синтезуються в цілі галузі наукового знання і в своїй сукупності утворюють науку. Виокремлюють також позанаукове П., яке здійснюється в інших професійних сферах діяльності, зокрема художній, політичній, правовій тощо. Його результати закріплюються в формах суспільної свідомості. Вирізняють також особливий різновид П., пов'язаний із засвоєнням кожною особистістю та суспільством в цілому всієї суми раніше здобутого і нагромадженого знання. Його називають навчанням, у суспільно значущому розумінні – освітою. Процес П. вивчають теорія пізнання, *логіка, методологія* і філософія науки, епістемічна психологія, наукознавство, соціологія, дидактика тощо.

П. Йолон

ПІЗНАННЯ ТЕОРІЯ див. *Теорія пізнання.*

ПІКО ДЕЛЛА МІРАНДОЛА, Джованні (1463, Мірандола – 1494) – італ. філософ епохи *Відродження*. Навчався в Болонському, Феррарському, Падуанському ун-тах; цікавився європейською та східною філософією. Прагнучи до створення універсальної філософської системи, намагався примирити *Платона* й *Аристотеля*, християнство й античну мудрість. Філософські пошуки П. д. М. відображені у відомій праці "Філософські, кабалістичні й теологічні висновки" (1486), що складалася із 900 тез, які автор мав намір виставити на диспут, заборонений, одначе, папською комісією. У своїх творах П. д. М. послідовно обстоював ідею незалежності людської особистості, її право на самовизначення та вільний вибір. Людина розглядалася ним як ланка, що єднає всі світи, начала усіх речей; вона єдина з усіх істот наділена свободою і сама визначає своє місце у світі. Світогляд П. д. М. має антропоцентричний характер, йому також властиві пантеїстичні тенденції, характерні для ренесансного неоплатонізму. Разом із тим, П. д. М. вважав, що релігія є вищою за філософію, хоч вони поміж собою й сумісні; релігія є завершенням і здійсненням того, до чого філософія лише створює підготовчий ґрунт.

Осн. тв.: "200 тез" (1486); "Апологія" (1487); "Про буття і єдність" (1491); "Промова про гідність людини" (1496).

ПІРС, Чарлз Сандерс (1839, Кембридж – 1914) – амер. філософ, логік, природознавець; засновник *прагматизму*. Визначальне місце у філософському вченні П. посідає проблематика наукового методу, який дозволяє отримати знання про "справжній" стан речей, про "реальність", з якою мають узгоджуватися людські поняття і судження. На думку П., запропонований ним прагматичний метод не є ані метафізичною доктриною, ані спробою визначити будь-яку істину про предмет. Його ефективність вбачається у поєднанні філософських і власне наукових (математика, логіка) засобів дослідження. Центральний пункт епістемологічної системи П. становить концепція пізнавального процесу – перетворення "сумнівного уявлення" про речі і пов'язаної з ним проблематичної ситуації на "вірування", тобто на визнанні знання. Істина, за П., є узгодженням аб-

страктного твердження з ідеальною межею, до якої можуть привести судження вчених унаслідок нескінченних досліджень. Епістемологія П. – органічна частина його прагматичного методу: поняття про об'єкт забезпечується розглядом всіх практичних наслідків, що випливають із дій з цим об'єктом. Крім того, прагматичний аспект епістемології П. охоплював специфічне розуміння впливу персональної людської ситуації на перебіг та результати наукового дослідження (див. *Фаллібілізм*). Т. зв. "принцип Пірса", який наголошує на "включенні розуму" у практичну діяльність – кредо прагматизму, що зумовлює синтетичність прагматистської установки, її гнучку праксеологічність. Першоосновою буття як такого, згідно з П., виступає "Космічна Свідомість", яка еволюційним способом реалізує свої інтенції ("персоніфікується") у певній "досконалій, раціональній і симетричній системі", у надрах якої у нескінченно віддаленому майбутньому має відбутися "кристалізація свідомості". Сформульовані П. концепти у галузі методології науки, логіки, семіотики, соціогуманітарного знання зумовили подальшу розробку проблематики прагматизму у XX ст. (неопрагматизм), стимулювали теоретичні ініціативи філософів (Патнем, Девідсон, Реслер, *Рорті*), які багато у чому повертаються до первісної трактовки прагматизму як широкої доктрини, яка має не лише методологічне, а й світоглядне, соціальне значення.

Осн. тв.: "Зібрання статей". Т. 1 – 6 (1931 – 1935), Т. 7 – 8 (1958); "Листи до леді Велбі" (1953).

ПІФАГОР (584/570, о. Самос, Іонія – поч. V ст. до н.е.) – давньогрецьк. філософ, релігійний і соціальний реформатор, вчений. Традиція приписує йому введення самого терміна "філософія". Мав за вчителя Ферекіда із Сироса та *Анаксимандра*. Тривалий час подорожував Сходом (зокрема, до Єгипту і Вавилону), що зумовило вплив на вчення П. східних світоглядно-релігійних традицій. У 532 р. до н.е. переселяється у м. Кротон (Пд. Італія), де засновує власну філософсько-релігійну школу (т. зв. "Піфагорійський союз"). П. і його послідовники здобулися значного політичного впливу на деякі поліси Великої Греції, але на межі VI – V ст. до н.е. їх влада була повалена внаслідок антипіфагорійських повстань. Після цього піфагорійська школа позбавляється свого езотеричного характеру і наближається за способом існування до інших філософських шкіл (див. *Піфагореїзм*). Реконструкція вчення П. є вельми складною через: 1) відсутність власних творів мислителя (їх П. не писав); 2) езотеричність раннього піфагореїзму; 3) синкретичний характер вчення П., в якому неподільно поєднані філософські, релігійні, моральні, наукові мотиви; 4) належність основного масиву свідчень про П. до пізньоантичної (елліністичної) літератури, де історична постать П. набуває цілком легендарного і навіть міфологічного характеру. Головна мета вчення і практики піфагореїзму – осягнення пануючої у світі Гармонії, розкриття її природи і слідування їй як у розумінні сущого, так і в людському житті. Виразом універсальної, всесвітньої гармонії є числа і пропорції (піфагорійська максима "все є число"). Особливу роль у гармонійно-числовій структурі *космосу* відіграє т. зв. "четвериця" – сума 1+2+3+4=10, яка містить у собі також основні музичні інтервали: октаву (2:1), квінту (3:2), кварту (4:3). Осягнення пропорційно-числової природи світоустрою є способом очищення людської душі від влади суто чуттєвих імпульсів. Людська душа проходить через низку втілень (інкарнацій) у різні живі істоти, завдяки чому вона очищається і вдосконалюється. Очищення (катарсис) душі задля її вдосконалення є центральним завданням вчення П., що поєднує його філософські принципи, релігійні настанови, політико-моральні доктрини, наукові (математика, теорія музики) пошуки. Закладена П. філософсько-світоглядна традиція проіснувала, видозмінюючись, протягом майже тисячі років – до останніх століть античного світу. Найбільш значний вплив справила на вчення *Платона* та Академії, а також на підсумковий пізньоантичний синтез філософської думки у неоплатонізмі.

ПІФАГОРЕЇЗМ – напрям античної філософської думки, започаткований діяльністю *Піфагора*; проіснував у різних модифікаціях майже тисячу років. Зазвичай розрізняють: 1) ранній П. (VI – серед. IV ст. до н.е.); 2) П. Старої Академії (IV

ст. до н.е.); 3) елліністичний П. (поч. III – II ст. до н.е.); 4) неопіфагореїзм (I ст. до н.е. – III ст. н.е.), який синтезує й інші філософські вчення. П. у вузькому сенсі слова охоплює лише перший із цих періодів, протягом якого діяла філософсько-теологічна школа (Піфагорійський союз), заснована Піфагором. П. пізніших часів існував на основі впливу синтезу та асиміляції піфагорійських ідей іншими філософськими вченнями (передусім *платонізмом*). Синкретичність вчення Піфагора, поєднання у ньому теологічних, філософських, соціально-перетворювальних, моральних, наукових мотивів зумовили розмаїття форм його культурної рецепції. Так, уже в межах Піфагорійського союзу існував поділ на акусматиків і математиків (інакше – екзотериків і езотериків). Перші засвоювали П. як сукупність космологічних і моральних максим, тоді як другі займалися математичними і філософськими дослідженнями. У центрі П. стоїть проблема спасіння, розв'язання якої тісно пов'язане з осмисленням гармонійно-числової природи *космосу*. Вчення Піфагора, яке склалося під відчутним впливом *орфізму*, містило програму всебічного перетворення людського буття – як у царині особистісній і моральній, так і соціальній. Діяльність Піфагорійського союзу стала історично першим досвідом свідомих, цілеспрямованих соціальних перетворень на основі певної ідеології. Наприк. VI ст. до н.е. піфагорійці приходять до влади у частині південноітал. і сицилійських полісів. Період їх панування не був тривалим і завершився антипіфагорійським повстанням і розгромом Союзу (межа VI – V ст. до н.е.). Вчення П. вперше оприлюднив Філолай (нар. бл. 470 до н.е.) – найвидатніший поряд із Піфагором представник раннього П. Фрагменти його трактату є на сьогодні єдиним прямим джерелом вивчення філософської традиції, яка походить безпосередньо від Піфагора. Після Філолая піфагорійську школу очолював його учень Архіт. Через спілкування з Архітом та іншими піфагорійцями П. справив значний вплив на *Платона*. У період Старої академії (від Спевсиппа до Кратета) піфагорійський елемент платонівського вчення є домінуючим, що зумовлено, зокрема, зосередженістю досліджень на космологічній проблематиці. Числа у платонівській онтології відіграють роль проміжної ланки між світом *ейдосів* та чуттєвою реальністю. Період академічного П. закінчується бл. 265 р. до н.е., коли Академію очолив Аркесилай (315 – 240 до н.е.), під проводом якого платонівська школа переходить на позиції *скептицизму*. П. наступних майже 200 років представлений низкою філософських трактатів, що належали елліністичним авторам, але приписувалися раннім піфагорійцям – Філолаю, Архіту, Тимею, Теано та ін. У I ст. до н.е. починається традиція неопіфагореїзму, творцями якої стали передусім представники т. зв. "середнього платонізму" – Евдор Александрійський, Модерат, Нуменій та ін. Їхні праці присвячені переважно онтологічній проблематиці, яка розробляється у вигляді космогенезу. Головні категорії неопіфагорійської онтології – *монада* і діада, а домінуюча тема – походження множинного з єдиного. Неопіфагореїзм зіграв значну роль у підготовці і формуванні неоплатонізму, з яким він зливається у III ст. н.е. Зокрема, з неопіфагореїзмом ідентифікував своє вчення один із найвидатніших неоплатоників *Ямвліх*.

С. Пролеєв

ПЛАТОН (справжнє ім'я Аристокл) (427, Афіни чи о-в Егіна – 347 до н.е.) – давньогрецьк. філософ, постать якого стала уособленням філософії як такої. Походив зі старовинного аристократичного роду (серед предків – останній афінський цар Кодр і уславлений реформатор Солон, один із "семи мудреців"). П. починав як поет і драматург, але вже в 20 років, завдяки *Сократу* і *Кратилу*, захопився філософією, відмовившись від поетичної творчості. Як мислитель сформувався під вирішальним впливом Сократа, після страти якого (399 р. до н.е.) переїжджає до м. Мегари, де зібрався осередок сократівських учнів. У 388 р. здійснює подорож до Пд. Італії та Сицилії, маючи на меті познайомитися з вченнями піфагорійців. У Сиракузах здобуває прихильність тирана Дионісія Старшого (той зацікавився ідеями П. щодо перетворення держави). Але невдовзі П. арештовують, передають спартанцям і виставляють для продажу на ринку рабів (о-в Егіна). Його викупив киренець Аннікерид і дарував свободу. На гроші,

зібрані друзями П. для викупу (Аннікерид відмовився їх узяти), була куплена ділянка у передмісті Афін (гай героя Академа), де бл. 387 р. П. заснував власну філософську школу – Академію (див. *Платонізм*). П. є першим в історії філософом, більша частина творчої спадщини котрого дійшла до наших днів. Але це ж створює проблему авторизації і хронологізації творів, що існують в історичній традиції під ім'ям П. (т. зв. "платонівське питання"). Корпус платонівських творів, що збереглися, обіймає 34 діалоги (з них 23 вважаються автентичними, а 11 – сумнівними), "Апологію Сократа" і 13 листів; до нього входять також "Визначення" та 7 неавтентичних діалогів. Різні критичні дослідження піддавали сумніву платонівське авторство щодо більшості діалогів, достеменність яких відстоювали інші. Окрему частину творчості становлять т. зв. "езотеричні", або "неписані" вчення ("Навколо Блага"), які П. вважав за можливе викладати лише усно. В останні десятиліття робилися неодноразові спроби їх реконструкції і визначення їх ролі у філософії П. Одна з найавторитетніших сучасних періодизацій (Теслеф) створення діалогів П. така: 1) ранній період (до першої поїздки на Сицилію у 388 р.) – "Апологія", початок роботи над "Державою"; 2) "академічний" період (387 – 367) – дев'ять книг "Держави", "Горгій", "Менексен", "Протагор", "Менон", "Федон", "Симпозіон", "Федр", "Евтидем", "Лісид", "Хармід", "Теетет", "Кратил". У той же час в Академії створені "Клітофонт", "Критон", "Лахет", "Алківіад I", "Феаг", "Гіппій Менший", "Йона", "Коханці", "Ериксій", "Евтифрон"; 3) "сицилійський" період, між другою і третьою поїздками на Сицилію (366 – 361) – десята книга і повна редакція "Держави", "Парменід", початок "Законів"; 4) завершальний період (360 – 347) – "Тимей", "Критій", "Софіст", "Політик", "Філеб", "Закони" і "Післязаконня", VII (автобіографічний) лист. У цей же час в академічному колі створені "Гіппій Більший", "Гіппарх", "Сизиф", "Мінос", "Демодок", "Про чесноту", "Про справедливість", "Листи". Всі ці твори вважаються Теслефом написаними за життя П., – ним особисто або під його вирішальним впливом. Виняток – "Алківіад II", "Аксиох", "Алкіона", "Визначення".

Діалогова форма творів П. не випадкова і відповідає специфіці платонівського методу. П. розвиває і доводить до досконалості сократівське "шукаюче мислення" на противагу закінченому софістичному "вченню". Основа методу П. – це діалектика в її античному розумінні: вміння ставити питання і відшукувати на них відповіді; через аналіз свідчень досвіду і окремих опіній, що відображають речі в їх чуттєвій даності, досягати знання надчуттєвого буття. Разом з тим форма діалогу відбиває досягнуту в античному Просвітництві (софісти і Сократ) впевненість, що істина не може належати окремій свідомості і має інтерсуб'єктивний характер. Її оприявнення є справою не окремої особи, а спілкування мислеників. Філософія П. охоплює безліч найважливіших тем і сюжетів, але не становить єдиної теоретичної системи. Стрижнем платонівської творчості – як життєвої, так і інтелектуальної – є намагання подолати глибоку кризу і руйнацію основ суспільного устрою, що стали ознакою епохи. П. створює грандіозну полісну утопію – зразок досконалого суспільства, завдяки чому стає засновником соціального конструктивізму у західній метафізиці. Разом з тим, вирішити проблему досконалого суспільства – того, що не є мінливим встановленням людей, а відображає природу речей, – неможливо без з'ясування сутності самого буття. Вирішення питання "що насправді є, існує?" стало визначальним для творчості П. П. створює теорію *ейдосів* (ідей) як незмінних, вічних, неподільних, надчуттєвих зразків всього сущого ("ейдос" по-грецьки означає "вид", "вигляд"). Ейдоси уособлюють достеменне буття, яке є незмінним, вічно перебуває і як таке протистоїть чуттєвому світу, що весь занурений у процес нескінченного становлення. Світ ейдосів – не проста сукупність першозразків, а має свою впорядкованість. Найвищим ейдосом є ідея Блага. Всі речі цього світу – лише чуттєві відбитки ейдосів, їх недосконалі відображення. Напр., всій сукупності фізично існуючих столів відповідає ейдос стольності. Така диспозиція буття можлива тому, що існує матерія (просторовість). Вона сама не є буттям, що стоїть поряд зі світом ейдосів. П. називає її "приймальницею всього" – тим, у чому виникає чуттєва подоба безтілесного

зразка (ейдоса): тобто визначає її як можливість усім речам існувати. У "Філебі" цей зв'язок набуває закінченого вигляду: божественний розум-деміург створює всі речі чуттєвого світу (*Космосу*), керуючись ейдосами як їх зразками, а матерію використовуючи як субстрат. Відтак поруч з власне буттям П. концептуалізує мислення про небуття, яке виступає не як просте відкидання сущого, а як іншість буття, його "інаковість" – інобуття. Онтологія становить наріжний камінь філософії П., хоча її систематична концептуальна розробка відноситься, вірогідно, до пізнього періоду платонівської творчості. Вона є теоретично необхідною основою вчення П. про державу (в обширі якого осмислюються всі інші соціальні та гуманітарні сюжети) і так само зумовлює вчення про пізнання світу. Космологічне вчення (його П. розгортає у "Тимеї") має на меті показати вкоріненість досконалої держави у структурі *універсуму*. Космогонія тут завершується антропогонією, а вчення про державу є одночасно вченням про гідний людини спосіб буття. Основою досконалої держави є нерозривний зв'язок і взаємообумовленість індивідуальної доброчесності і суспільної справедливості. Це робить етику і політику принципово неподільними. У "Державі" П. виділяє сім типів державного устрою. Перший – "царство Кроноса" – додержавне буття людей, коли ними безпосередньо керували божественні посланці. Власне держава і законодавство виникають як засоби компенсувати відсутність прямого Божого керування, що його люди втратили. Серед існуючих типів держави П. вважає два правильними (монархія, аристократія) і чотири спотвореними (тимократія, олігархія, демократія, тиранія). ("Політик" містить інший розподіл типів, близький до *Аристотеля*). Відповідно до кожного устрою П. виокремлює створюваний ним тип людини. Структуру досконалої держави утворюють три класи: виробники (селяни і ремісники – ті, хто забезпечує суспільство необхідним статком), воїни-стражі (ті, хто боронить місто і забезпечує внутрішній порядок), політики-філософи (ті, хто володіє мистецтвом виховувати громадян і керувати ними). Кожному класу відповідає своя чеснота: стриманість – виробникам, мужність – воїнам, мудрість – філософам. Засадниче значення має четверта чеснота – справедливість. Вона притаманна усім і покликана підтримувати існуючий порядок, залишаючи кожного у межах його соціальної ролі. Держава та її устрій уподібнюються людській душі, яка також має три головні частини (засновки): жага (бажання), запал (воля), розмисл. Вони є основними силами, котрі визначають життя душі. Їм відповідають три суспільних класи, а також три головні чесноти. Залежно від переваги того чи того засновку, утворюються різні типи душі. Онтологія і вчення про душу визначають теорію пізнання П. Суб'єктом пізнання є душа, а сам процес пізнання спрямований на достеменне буття – вічне і непроминальне (світ ейдосів). Можливість його пізнати принципово відкрита тому, що сама душа як безтілесна, ідеальна сутність походить зі світу ейдосів і контактувала з ними; пізнання – це процес пригадування (анамнезис) душею своїх вражень від ейдосів. Анамнезис ускладнюється тим, що в людині душа поєднана з тілом, для якого реальністю є чуттєві сприйняття; вони заступають людині справжнє буття і навіюють хибні уявлення, від яких душі потрібно звільнитися. Ситуацію пізнання П. передає образом печери, в якій знаходяться прикуті до стіни невільники, котрі бачать лише тіні речей, що проносяться повз них. Ці тіні – чуттєві враження, подоба дійсних речей, від яких слід дістатися світла безтілесного світу, щоб побачити достеменну реальність. Оскільки предметом пізнання є безтілесні сутності, то головна пізнавальна здатність – це умоглядність. В умоглядному світі є сфера "нічим не зумовлених начал усього", яка осягається таким самим безпосереднім умоспогляданням (ноезис), і сфера обумовленого, яку можливо пізнавати шляхом розсуду, розмірковування (діанойя). Досягнення знання – це сходження від меншої достовірності до більшої. Його чотири щаблі: ім'я, визначення, зображення, знання як таке ("VII лист"). Кожен ступінь є певним етапом пізнання, послідовне сходження по яких дозволяє досягти знання достеменного буття. П. відіграв ключову роль у розвитку західної метафізики: вчення про буття надало вищого онтологічного статусу конкретностям навколишнього світу, подавши все розмаїття його форм у виг-

ляді незмінних першообразів; полісна утопія створила ідеал досконалого суспільства і обґрунтувала практику соціальних перетворень. П. мав вирішальний вплив не лише на подальшу античну думку (див. *Аристотель, Платонізм*), а й на всю європейську філософську традицію.

Осн. тв.: "Держава"; "Теетет"; "Парменід"; "Тимей"; "Критій"; "Закони".

ПЛАТОНІЗМ – традиція філософування, яка виходить із вчення *Платона*, в різних формах бере його за основу або слідує його головним теоретичним настановам. У П. вирізняють два головних значення. 1) П. у власному сенсі слова охоплює античний філософський *дискурс*, що продовжує платонівське вчення або використовує його теоретичний потенціал як основу власних концепцій. Схематично еволюція П. вкладається у три головні періоди: академічний, середній, новий. Академічний П. охоплює час безперервного існування платонівської Академії від смерті Платона (347 р. до н.е.) і до її зруйнування (у 86 р. до н.е. під час штурму Афін) та занепаду. Вже Ціцерон поділив історію Академії на два головних періоди: Стару і Нову академії (межею між ними є 265 р. до н.е., коли схолархом став Аркесилай). Пізніше виділяли Стару, Середню (від Аркесилая) та Нову (від *Карнеада*, бл. 160 р. до н.е.) академії; існували й інші поділи. П. до Аркесилая (Стара академія) перебував під значним впливом піфагорійської складової платонівського вчення (див. *Піфагореїзм*) та розвивав передусім космологічні сюжети діалогу "Тимей". Схоларх Ксенократ (339 – 314 рр. до н.е.) увів поділ філософії на діалектику, фізику та етику, який став загальновживаним за доби еллінізму. Його наступники Полемон і Крантор зосередилися переважно на етичній проблематиці (трактат останнього "Про скорботу" започаткував жанр "утішань"). Завдяки Аркесилаю Академія і П. набували нового спрямування – через перехід на позиції скептицизму. Це було пов'язано з потребами теоретичної критики стоїцизму, засобом якої виступала діалектика. Новий етап цієї інтелектуальної боротьби припав на Карнеада (серед. II ст. до н.е.), котрому протистояв найвидатніший після Зенона лідер стоїцизму Хрисип (карнеадівська самооцінка – "без Хрисипа не було б і Карнеада"). Карнеад відмовився від категоричності Аркесилая у цілковитому запереченні "схоплюючих уявлень". Він вчить про три щаблі вірогідності (розважливості) суджень; останні слід не відкидати, а лише використовувати у статусі вірогідного знання. Академічний скепсис залишався панівним до поч. I ст. до н.е.; перегляд скептичної позиції намітився у схоларха Філона з Лариси (110/109 – 88? до н.е.) і повний відхід від неї мав місце у наступника Філона – Антиоха з Аскалона (висунув девіз "слідувати старожитному" – тобто відновити вчення Старої академії). На цій підставі період від Філона інколи називають Четвертою академією. Вона керувалась антиохівським проектом подолання розбіжностей головних філософських шкіл і поєднання їх у спільній теоретичній позиції; це призвело до торжества еклектизму. Відродження Академії після понад двохсотлітньої перерви припало на 176 р., було здійснене імператором Марком Аврелієм. Від цього часу вона проіснувала ще майже чотири століття і була заборонена у 529 р. візантійським імператором Юстиніаном. Середній П. припадає на період від серед. I ст. до н.е. до поч. III ст. Після зруйнування Академії в Афінах П. був відроджений Евдором у Александрії. Для середнього П. характерна увага до трансцендентального, надчуттєвого світу ідей, що трактувалися в основному як думки Бога та іманентні форми речей. Переважає етична проблематика, але її розробка пов'язується з засадничим принципом "слідування Богу". Серед представників середнього П.: у I ст. – Трасилл, який розподілив платонівські діалоги по тетралогіях, і Філон Александрійський – засновник методу екзегетики; у II ст. – моралісти Плутарх Херонейський і Апулей, ритор Максим, автор "шкільного" викладу платонівського вчення Альбін, критик християнства Цельс та ін. Для більшості з прихильників цієї філософської школи П. є не систематично розроблюваним вченням, а загальнофілософською основою світогляду, яка стимулює оригінальну творчість. Середній П. існував, переплітаючись із неопіфагореїзмом. Становлення нового П. (неоплатонізму) пов'язане з Александрійською школою платоніка Аммонія

Саккаса (межа II – III ст.), учнями якого були Лонгін, *Ориген*, а також *Плотин*, котрий вважається його засновником. Однак, за свідченням *Порфирія*, основні плотинівські ідеї були сформульовані вже Аммонієм. Новий П. синтезував увесь тисячолітній розвиток античної філософії, інтегрувавши численні ідеї з інших пізньоантичних учень. Окрім Плотина, головними представниками нового П. є Порфирій, *Ямвліх*, *Прокл*. Від 432 р. неоплатонізм стає вченням, прийнятим у афінській Академії. Переважно через неоплатонізм антична філософська традиція була засвоєна християнською думкою. Розроблений неоплатоніками теоретичний інструментарій став основою теологічних праць християнської патристики (*Августин*, *Григорій Ниський* та ін.). 2) П. у широкому сенсі слова охоплює всі ті вчення і напрями думки, що виникали під впливом філософії Платона та його античних послідовників (передусім неоплатоніків); інколи використовується також для позначення наближеності теоретичної чи світоглядної позиції до метафізичних настанов платонівського вчення. У цьому сенсі говорять про П. класичної патристики (особливо августинівської спадщини) чи середньовічного реалізму. Прикладом свідомого відродження вчення Платона є діяльність Флорентійської академії за доби Ренесансу (XV ст.), коли П. стає знаряддям теоретичної боротьби зі схоластизованим аристотелізмом.

С. Пролеєв

ПЛЕСНЕР, Гельмут (1892, Вісбаден – 1985) – нім. філософ, один із засновників філософської *антропології*, яка започаткувала антропологічний поворот західноєвропейської філософської думки у 20-х рр. XX ст. Вивчав зоологію і філософію в ун-тах Фрайбурга, Берліна, Гейдельберга, Геттингена та Ерлангена. Од 1933 по 1945 р. перебував в еміграції. Од 1951 р. – проф. філософії і соціології Геттингенського ун-ту. Од 1963 р. жив і працював у Цюриху. Головне завдання філософської антропології вбачав у дослідженні внутрішніх відносин між тілом і духом як системи, у межах якої існують і взаємодіють "зовнішній полюс людського існування, а також тілесно-психічний і духовний". Антропологічній концепції П. притаманне розуміння людини як істоти, що займає центральне, унікальне місце у світі. Однією із суттєвих і універсальних рис людини вважав її ексцентричність, що виявляється у поведінкових актах інтелектуального, морального й безпосередньо-емоційного характеру. Ставлення людини до буття визначається, за П., трьома антропологічними законами: природної штучності, опосередкованої безпосередності та утопічного місцерозташування, що спонукає людину до постійного самооновлення, виявлення своєї трансцендентної сутності.

Осн. тв.: "Щаблі органічного і людина" (1928); "Сміх і плач" (1941); "Запізніла нація" (1961); "По цей бік утопії" (1974).

ПЛЕХАНОВ, Георгій Валентинович (1855 р., с. Гудаловка Тамбовської губ. – 1918) – рос. філософ-марксист, політичний діяч, публіцист, один із засновників рос. соціал-демократії. Навчався у Воронежі (закінчив військову гімназію) та в Санкт-Петербурзі (Гірничий ін-т). Од 1875 р. – активний учасник революційного руху в Росії. Був членом народницької організації "Земля і воля", після розколу якої (1879) відійшов від народництва і звернувся до *марксизму*, як теорії, що її вважав найбільш прийнятною для суспільно-економічних умов Росії. Од 1880 р. перебував в еміграції. Був впливовим діячем РСДРП (основний автор програми РСДРП, прийнятої на II з'їзді партії (1903); полемізував із ідеологією і практикою очолюваної *Леніним* більшовицької фракції. П. – прихильник соціалізму як кінцевої мети робітничого руху. Соціалізм розглядав як суспільство, яке виникає на основі закономірних процесів, що відбуваються на стадії зрілого "класичного" капіталізму. Відповідно, П. відкидав саму можливість волюнтаристського втручання у поступ історичного процесу, зокрема впровадження соціалізму шляхом перевороту в умовах Росії, яка тільки розпочинала свою капіталістичну еволюцію. Під час революції 1905 – 1907 рр. виступав проти збройної боротьби із царизмом. Засуджуючи Жовтневу революцію 1917 р., П. дотримувався поміркованo-легітимних позицій. В рамках марксистської філософської традиції П. здійснив масштабну спробу систематизації та викладу основних засад марксиз-

му, розглядаючи останній в контексті світового розвитку філософського матеріалізму і діалектики. Для філософської спадщини П. характерне послідовне відстоювання пріоритету теорії над практикою, визнання методу визначальним стосовно результату, а також розуміння філософії (перш за все марксистської) як універсальної світоглядної системи, яка визначає розвиток усіх наук і є основою практичної діяльності (зокрема політичного курсу). Філософія, за П., підсумовує і синтезує пізнання буття певної епохи. У соціальній філософії спирався в основному на детерміністські постулати "економічного матеріалізму", згідно з яким визначальним в історичному процесі є ступінь розвитку виробничих сил суспільства. Разом з тим П. приділяв значну увагу ролі соціальної психології та ідеології у соціальних процесах. У галузі естетики обстоював думку про залежність естетичної цінності твору мистецтва не тільки від його ідейного змісту, а й від форми (як самостійного чинника).

Осн. тв.: "Анархізм і соціалізм" (1894); "До питання про розвиток моністичного погляду на історію" (1895); "Нарис з історії матеріалізму" (1896); "Фундаментальні проблеми марксизму" (1908).

ПЛОТИН (204/205, Лікополь, Єгипет – 270) – грецьк. філософ III ст., засновник *неоплатонізму*. Був учнем Аммонія в Александрії, викладав у Римі філософію, яка знайшла відображення у 54 трактатах "Еннеад", зредагованих й упорядкованих його учнем *Порфирієм*. Розвинув уявлення про надсуще Єдине, що є витоком і метою всього сущого. Згідно з вченням П. про три іпостасі, *Космос* постає як ієрархійне втілення Першоєдиного, Ума і Світової душі і є виявом довершеної краси в Чуттєвому внаслідок підкорення матерії *ейдосу* та Уму. За П., Ум і Світова душа – здійснення єдиного у вічності, Космос – у часі. Універсум П. є статичним, оскільки нижчі ступені вічно народжуються від вищих, і це залишається незмінним. Космосу притаманний кругообіг, в якому чергуються виникнення і загибель. Зло у світі є вічним і неминучим, як вічними і неминучими є війни і вбивства серед людей. Але це не означає, що Бог не турбується про світ і людей, оскільки зло тільки підкреслює силу добра і турботу Бога про світ.

ПЛЮРАЛІЗМ (від лат. pluralis – множинний) – термін, що позначає: 1) Філософські ідеї, вчення, теорії, в яких на різних концептуальних засадах осмислюється поняття "множинності" як кількісного виміру реальності, особливістю якого є момент суттєвої відмінності (включно із протиставленням) "множинності" ("плюральності") від одності (єдиного як одного). У "Метафізиці" *Аристотель* відзначав, що про "множинне" говориться протилежне тому, що говориться про "єдине"; єдине ж (одне) – це неділиме або за кількістю або за видом; відповідно, "множинність" – це те, що потенційно подільне на частини. Теза: існує багато речей (об'єктів), а не одна, або – існує багато видів речей (об'єктів), а не один – вихідна для тих філософів, у центрі уваги яких знаходиться "множинність" як специфічний кількісний вимір реальності. Поняття "П." досить часто вживається як тотожне "плюральності" і в цьому сенсі широко застосовується у сучасній філософії *постмодернізму*; у різних галузях філософії, коли йдеться про П. концепцій, теорій, методологій, культур, релігій та ін. Введення у філософський обіг терміну "П." пов'язане із вченням про субстанції *Вольфа*, який у своїй онтології доводив існування понад однієї-двох і більше субстанцій. В історії філософії ідея П. субстанцій розроблялась багатьма філософами (*Анаксагор, Емпедокл, Демокрит, Епікур*, Аристотель, *Ляйбніц, Джеймс, Рассел* та ін.). 2) Філософський принцип та спосіб світовідношення, що полягає у динамічному узгодженні тенденцій диференціації (урізноманітнення) та інтегративності ("глобалізації") на засадах збереження їх обох. У цьому сенсі П. ніколи не може бути остаточним станом; це скоріше постійно відновлювана пізнавальна, філософська, соціальна, політична, моральна проблема та практичне завдання щодо узгодження тенденцій єдності (інтегративності) та осібності (окремості, партикулярності) у співіснуванні різноманітних суб'єктів будь-якої спільності, у тому числі загальнолюдської. У праці "Прагматична антропологія" (1798) *Кант* визначає П. як такий "спосіб мислення", за яким – на противагу егоїзму – "себе вважають не всеохопним і довершеним особливим світом", а лише одним із членів суспільства. У цьо-

му формулюванні Кант зафіксував найсуттєвішу рису П., що відрізняє його від кількісної множинності (плюральності), а саме: інтенцію (налаштованість, прагнення) одиниць (елементів) множинності як до єдності (інтеграції), так і до збереження власної осібності (окремості). Для розуміння останньої ключовим є розуміння Кантом "способу мислення", що є виявом здатності людини мислити і діяти як наділена свободою розумна істота. У суспільному житті людей обидва чинники – осібного вияву свободи та його збалансування належністю до певної спільності – головні координати застосування П. як філософського принципу. Суб'єктами партикулярного вияву свободи можуть бути: індивід, нація, соціальна група, регіон, культурна або цивілізаційна спільнота та ін. Особливістю спільності, або інтегративності – з позицій філософського П. – є те, що вона формується у процесі і як наслідок добровільного і відповідального самообмеження осібного агента вияву свободи, а також реалізації його спроможності до діалогічно-дискурсивного розв'язання спірних проблем (ширше – проблем неспівмірності). На відміну від комунікативної філософії (див. *Філософія комунікативна*), де суб'єктом дискурсу виступає індивід як носій здатності до граничного раціонального (розумного) обґрунтування універсальних цінностей і норм, філософія, побудована на принципі П., наголошує на чиннику осібності кожного суб'єкта дискурсу не тільки як індивіда, а й будь-якої спільності (у тому числі нації, культурної спільноти, цивілізації). Відповідно, проблема інтеграції – за умови акцентування на осібності суб'єкта дискурсу – перестає бути проблемою "глобалізації" або досягнення якогось остаточного консенсуального рівня і перетворюється на проблему відносного, поступового та опосередкованого (через гнучке сполучення ціннісно-нормативного, традиційно-мовленнєвого порозуміння та раціонального консенсусу на підставі інтересів) інтеграційного процесу. П. як філософський принцип несумісний як з догматизмом – жорстким монізмом, що поглинає різноманітність, – так і з релятивізмом, який ґрунтується на самодостатності кожного елемента множинності.

Н. Поліщук

ПЛЮРАЛІЗМ СИСТЕМНИЙ – форма філософського *плюралізму*, особливістю якого є осмислення взаємозв'язку множинності і системності (потрактованої у загальному сенсі – як цілісності взаємопов'язаних елементів). Стрижневим завданням для П.с. є з'ясування питання про взаємовідношення чинників множинності і системності (цілісності) за умови базового припущення про можливість існування їхнього взаємозв'язку; тобто релятивізм (абсолютизація множинності) та догматизований монізм (абсолютизація цілісності) виходять поза межі тлумачень, що належать до П.с. Уперше термінологічний вислів "П.с." був ужитий амер. філософом Майєрсом (1906 – 1955) у статті (1935), а потім концептуально розроблений у наступних дослідженнях, підсумованих у праці "Системний плюралізм: нариси з метафізики" (1961). П.с. розглядався Майєрсом як епістемологічна теорія, згідно з якою плюралізм теоретичних підходів ("перспектив") забезпечує пізнання "спільної для усіх реальності" (т. зв. "метафізичного об'єкта") з певної точки зору; у тлумаченні "точки зору" Майєрс прагнув уникнути суб'єктивізму, ввівши поняття "позаперсональної перспективи" (impersonal perspective). Ідея П.с. у 80 – 90-х рр. XX ст. стала предметом уваги багатьох філософів у США, які зініціювали утворення "Товариства системного плюралізму", невдовзі перейменованого у "Товариство інтерпретативного плюралізму". У висвітленні П.с. окреслились два напрями, які досить приблизно підпадають під означення "консервативного" та "ліберального" (за Фордом) – в залежності від акценту на системності або плюральності. Між обома напрямами не існує чіткого розмежування. У різних сполученнях концептуальні напрацювання представників обох напрямів підведені під наступну типологію (Вотсоном): 1) перспективістський, що виходить із індивідуальних ціннісних орієнтацій (Речер); 2) плюралізм гіпотез, який базується на ідеї існування "однієї реальності" та можливості її істинного пізнання за допомогою різних гіпотез (Пеппер); 3) методологічний плюралізм, згідно з яким можливі лише різні (методологічно зумовлені) формулювання однієї, трансцендентної істини (Бут); 4) архічний (від грецьк. ἀρχή – початок), або фундамен-

тальний плюралізм, в якому першочергової ваги надається початковим принципам. На думку багатьох прихильників П.с., для з'ясування питання про можливість сполучення та співіснування (замість релятивістського взаємовиключення) різних філософських теорій і концепцій важливе значення має сформульований Вотсоном принцип "взаємного пріоритету". Згідно з цим принципом, кожна окрема філософська система, як і кожний із її засадничих елементів, знаходиться у відношенні "взаємного пріоритету" щодо інших систем та їхніх елементів. Це означає, що займаючи позицію "логічного пріоритету щодо інших" систем та елементів, ця система та її кожний елемент може ці інші системи та елементи інкорпорувати (у зміненому вигляді) у власний зміст і їх підтвердити.

Н. Поліщук

ПЛЮРАЛІЗМ СОЦІАЛЬНИЙ – в економіці, політиці і культурі – стан, протилежний уніфікації і монополізації. В умовах реального плюралізму співіснують множинні суб'єкти соціально-економічних і політичних відносин, жоден з яких не може домінувати над іншими. П.с. сприяє багатоманітності життєвих форм, у яких суспільство може знаходити нові адаптаційні можливості. Наявність П.с. – необхідна умова збереження плідної конкуренції, яка сприяє розвитку суспільства, взаємовпливу і вдосконаленню агентів конкуренції (які водночас є основою плюралізму). Зростання, поглиблення та інституціоналізація різних форм П.с. є закономірністю соціального розвитку. Розвинений П.с. – уособлення високого рівня цивілізаційної складності, втілення гетерогенної природи соціуму. Послідовне відстоювання принципу П.с. дозволяє зберегти живе культурне розмаїття, багатоголосся мов, релігійних організацій, створити і розширити можливість вибору для особистості; осмислений на філософському рівні, П.с. стає важливою цінністю, критеріальним виміром оцінки розвиненості соціальних форм. Плюралізм соціальних агентів, плюралізм ідейних течій і політичних позицій зазвичай може розглядатись як цілісність комплементарного характеру, де жоден з об'єктів не є самодостатнім, але кожен є необхідним в загальному контексті.

В. Заблоцький

ПЛЮРАЛІСТИЧНА ДЕМОКРАТІЯ – форма демократичного устрою (див. *Демократія*), за якого домінуюча тенденція облаштування суспільного життя (соціального, політичного, морального) ґрунтується на *плюралізмі*. Особливістю суспільно-політичної практики П.д. є те, що вона зумовлена процесами взаємодії та протиборства чинників плюралістичної структури суспільства – різних гілок влади (законодавчої, виконавчої, судової), партій, суб'єктів підприємництва (від малих підприємств до великих корпорацій) та господарювання, засобів масової інформації, громадських об'єднань, асоціацій, окремих особистостей та ін. В умовах зрілої П.д. ці процеси, зрештою, спрямовані на узгодження або збалансування різноманітних ціннісних орієнтацій та практичних інтересів з метою забезпечення інтеграції суспільства на засадах збереження (що не виключає оновлення і змінюваності) самої соціальної інституції плюралізму. Для розуміння суті П.д. важливим є усвідомлення двох застережень. По-перше, П.д. – це не "дикий плюралізм" (вислів Бернстейна), тобто не хаотичне нагромадження конкуруючих поміж собою самодостатніх одиниць (чинників, агентів) плюралістичного простору суспільства і, по-друге, П.д. принципово не може бути безпосереднім результатом впровадження "згори" певних монопольних (нехай найретельніше розроблених) державних планів чи дій, хоча на рівні допоміжного й регулятивного чинника державне втручання може відіграти позитивну роль. Міра збалансування плюралістичної фрагментації та економічної й політичної інтеграції – одна з найскладніших та фундаментальних проблем політичної й соціальної філософії, а також економіки. Ще у XVIII ст. *Берк* вказував на "делікатність" проблеми узгодження "громадського розуму", уособлюваного управлінськими функціями держави, та можливістю щонайменшого його втручання у простір вільного самоздійснення індивіда. Цю ж проблему порушив у XX ст. видатний англ. економіст Кейнс (1883 – 1946), аналізуючи ймовірні "форми управління всередині демократії". Висновки Кейнса про важливе регулятивне значення в умовах демократії процесів соціалізації (див. *Соціалізм*) великих капіталістичних корпорацій (що по-

винні нейтралізувати й замінити втручання централізованого державного управління в суспільно-економічне життя) суттєві для теоретичного й практичного з'ясування проблем сучасної П.д. на зламі XX та XXI століть. Вони підтверджують тенденцію, характерну для П.д., стосовно необхідності постійного збалансування процесів соціально-політичної інтеграції та фрагментації, а також зосередження цих процесів у просторі вказаних вище чинників плюралістичної структури суспільства. У здійсненні П.д. одна з провідних ролей відводиться соціальними філософами XX ст. ідеальним спонукам – моральним орієнтаціям не тільки індивідів, а й партій, соціальних груп, управлінських структур та ін. (Берлін, Бернстейн, Вільямс, Дагостино, Крик, Ліндсей, Речер та ін.). В осмисленні цих орієнтацій, зокрема в обґрунтуванні морального виправдання опозиції, важливе значення відведено принципу етичного плюралізму. На думку Дагостино, основні риси цього принципу – неповнота (не існує єдиної послідовної політики, що може вважатися цілком довершеною); комплементарність (взаємодоповняльність різних політичних уявлень про справедливість, напр., як наслідку економічного зростання та розподільної справедливості); несумісність (відсутність єдино правильного способу оцінки моральної вагомості різних взаємодоповняльних факторів); доступність (налаштованість на визнання моральної переконливості позиції іншого). Принцип етичного плюралізму відкриває простір для визнання моральними і дій опозиції, і дій влади (але не як остаточного присуду).

Н. Поліщук

ПЛЮЩ, Леонід Іванович (1939, Нарин, Киргизія) – укр. філософ, культуролог, літературознавець, математик; правозахисник. Заарештований 1972 р. за правозахисну діяльність, чотири роки провів в ув'язненні у Дніпропетровській спецпсихлікарні. Звільнений зусиллями міжнародної громадськості, 1976 р. виїхав до Франції, де мешкає донині. Як філософ та історик культури (зокрема літератури, фольклору й міфології), П. значною мірою сформувався під впливом структуралізму Тартусько-Московської школи, еволюціонуючи від марксистської духовно-діяльнісної до філософсько-теологічної концепції культури як антиентропійного процесу. В своїх дослідженнях над світоглядом Т. Шевченка ("Екзод Тараса Шевченка. Навколо "Москалевої криниці", 1986) та Миколи Хвильового ("Його таємниця. "Прекрасна ложа" Хвильового", 2002) синтезував структурно-антропологічний і семіотичний підходи з релігійним психоаналізом юнгівсько-франклівського зразка. Той самий підхід П. застосовує щодо історичної практики комунізму, зокрема, розглядаючи голодомор 1932 – 1933 рр. (фр. мовою "Україна: Дайош Європу!", "Тридцять чорний").

Осн. тв.: "Вибране". У 4 т. (2001 – 2002).

ПОВЕДІНКА – процес зміни станів певної речі або істоти, що відповідає їхній внутрішній природі як цілому. Важливою для загального осмислення поняття П. є його етимологічна основа, що вказує на "поведення", "ведення" себе, "володіння" собою (behaviour); вужче значення П. також стосується здатності біологічних індивідів певним членом "тримати" себе, надавати своїй взаємодії із середовищем деяких сталих рис. У такому розумінні П. – типовий предмет біологічних (зокрема в *етології*), фізіологічних, психологічних досліджень (ключові терміни: "інстинкт", "навичка", "умовний рефлекс", "стимул", "потреба", "мотив" тощо). В осмисленні П. як власне людської характеристики здатність до самоорганізації позначає спосіб існування, активним чинником якого є усвідомлений волевияв самого суб'єкта П. Людська П. корелює зі складною системою цілей, мотивів, настанов, внутрішніх смислів, свідомих та неусвідомлених прагнень і потягів, завжди так чи інакше поєднаних і актуалізованих певним рішенням суб'єкта стосовно способу своєї присутності у світі. Водночас поняття людської П. ґрунтується на припущенні, що свідома вольова самодетермінація не є єдино визначальним чинником у житті людини; саме її взаємодія або зіткнення з іншими внутрішніми або зовнішніми чинниками (що їх вона незрідка сама й пробуджує) формує неповторну цілісність П. особистості або групи. Моральний аспект П. пов'язаний із розкриттям характеру і меж впливу на поведінковий процес моральних норм, цінностей та інтенцій людського суб'єкта, що реалізуються, визначальним чи-

ном, у його свідомому й відповідальному волевиявленні. Звідси неминучими при будь-якому морально-етичному аналізі людської П. виявляються припущення про її суб'єктний і відповідальний характер, наявність у ній певних елементів власне етичної раціональності тощо. Починаючи з кінця XIX ст. в західній психології й філософії мали місце спроби витлумачити й описати П. в її об'єктивованій формі, незалежно від внутрішніх регулятивних механізмів людської психіки, за моделлю "стимул – реакція" (Торндайк, Уотсон та інші представники біхевіоризму). Концептуально вразливі, такі спроби усе ж сприяли зосередженню уваги на специфіці самого феномена людської П. й запровадженню поведінкових моделей у різноманітні галузі сучасного гуманітарного пізнання.

В. Малахов

ПОВНОТА СИСТЕМИ АКСІОМ див. *Повнота у логіці.*

ПОВНОТА у логіці – властивість певної аксіоматичної системи. Систему аксіом з певними правилами виводу вважають повною, якщо всі істинні теореми, які можна сформулювати мовою системи, доводяться у ній тільки на підставі цих аксіом, із застосуванням тільки цих правил виводу, повної системи як неповнювальної. Повною вважається дедуктивна система, яка після приєднання до її аксіом невивідних у ній формул стає суперечливою. Сучасний розвиток логіки і математики показав, що повними бувають лише системи, бідні в мовному відношенні, напр. *числення висловлювань.* Щодо багатих мовних систем (що включають, зокрема, елементарну арифметику) вимогу повноти не можна реалізувати, згідно з теоремою неповноти Геделя.

ПОГАНСТВО див. *Язичництво.*

ПОДВИГ – морально значуща дія людини, що спирається на її вільне самовизначення й спрямована на досягнення результатів, які значно перевершують рівень очікуваного від даного людського суб'єкта. За своєю суттю, П. – діяння важке, пов'язане з подоланням великих труднощів, що потребує від людини самовіддачі й максимального напруження сил. Залежно від конкретної мети й загального характеру цінностей, що підлягають реалізації, вирізняють подвиги трудові, воїнські, П. любові, культурне або духовне подвижництво (поступування душі шляхом вдосконалення й спасіння) тощо. Ціль П. може мати соціальний або переважно індивідуальний характер, проте і в останньому разі передбачається її загальнозначущий духовно-моральнісний вплив. Подвижницькою дією може поставати й недіяння (тобто відмова від негідної, неналежної дії), і налаштованість життя загалом, а суб'єктом П. – як конкретна особистість, так і спільнота ("П. народу"). П. можна розглядати як особливий різновид *вчинку*. Проте, якщо вчинок у вузькому значенні сутнісно пов'язаний із моральним ризиком вибору й полемічного утвердження певної системи цінностей, важкість П. має переважно виконавчий характер: подвигнути, посунути справу, яка a priori визнається конче потрібною. Відтак брак "культури вчинку" (*Бахтін*) за умов тоталітаризму закономірно поєднується з надмірним культом П. як вольового, екстраординарного засобу незрідка оманливого вирішення нагальних суспільних проблем, розрахованого на ентузіазм мас.

В. Малахов

ПОДВІЙНОГО ЗАПЕРЕЧЕННЯ ЗАКОН – закон формальної логіки, за яким операція заперечення, двічі послідовно застосована до якогось судження, дає вихідне судження. Отже, подвійне заперечення рівнозначне ствердженню. Цей закон застосовують у двозначній логіці. В багатозначній логіці П. з. з. має дещо інший зміст, а в інтуїціоністській логіці не є логічним законом.

ПОДІЛ ОБСЯГУ ПОНЯТТЯ – логічна операція, в результаті якої обсяг родового поняття, яке відображає клас предметів, поділяється на видові поняття, що відображають різновиди даного класу предметів. Особливим прийомом П.о.п. є *дихотомія.* Класифікація є складним П.о.п.

ПОДОЛИНСЬКИЙ, Сергій Андрійович (1850, с. Ярославці Київської губ. – 1891) – укр. вчений, громадський діяч. Закінчив природничий ф-т Київського ун-ту (1871), за фахом медик. У 1876 р. (Бреслау, Німеччина) захистив докт. дис. П. поділяв марксистську ідею со-

ціального визволення трудящих від капіталістичної експлуатації, проте вбачав головний спосіб її звільнення у громаді – особливій формі самоорганізації народу. Був співавтором (разом із *Драгомановим* та *Павликом*) програми укр. "громадівського" (або "драгоманівського") соціалізму. Ідейною домінантою соціалістичних переконань П. була національна ідея – організація економічного та суспільного життя народу є найоптимальнішою, коли вона складається у межах етнічної єдності, що визначається, головним чином, мовою. У колі наукових інтересів П. – зв'язок між фізичними і соціальними науками, конкретні форми взаємовпливів суспільних і природних процесів, питання енергетики виробництва. Засновник укр. соціальної етногігієни.

Осн. тв.: "Життя й здоров'я людей на Україні" (1878); "Ремесла й фабрики на Україні" (1879); "Нігілізм в Росії" (1879); "Соціалісти України в Австрії" (1880); "Перегляд громадянського руху в Західній Європі" (1881); "Громадівство й теорія Дарвіна" (1881); "Людська праця і єдність сили" (1882).

ПОЗАСВІДОМІСТЬ – психічна реальність, що протистоїть свідомості, існує за її межами і може бути представлена у свідомості (повністю або частково) і не представлена в ній. П. – центральна категорія в усіх напрямах та школах *психоаналізу*. У європейській філософії концепція П. вперше чітко була сформульована *Ляйбніцем* у "Монадології". Ляйбніц трактував П. як найнижчу форму душевного життя, середовище, яке оточує усвідомлені уявлення, *Кант* пов'язує П. з *інтуїцією* та апріорним синтезом як вищою формою чуттєвого пізнання. Романтизм вбачає у П. універсальне джерело творчості і створює своєрідний культ П. Для *Шопенгауера* П. виявляється передусім як воля до життя. *Фройд* розробляє фундаментальну теорію П. і визначає її як метапсихологію. Основу її складає вчення про динамічну взаємодію П. ("Воно"), свідомості ("Я" або "Его") та "Супер-Его" ("Над-Я"). Якщо свідомість формується під впливом соціального середовища, то П. дана людині від народження. Для Фройда П. та свідомость знаходяться у постійному конфлікті, адже імпульси П. постійно "атакують" свідомість, а "принцип реальності" не дає можливості втілити їх у життя. Цей конфлікт розв'язується або через витіснення – повернення позасвідомих імпульсів у своє джерело, або через сублімацію – символічне вираження імпульсів П. у формі артефактів культури. У вченні Фройда "Супер-Его" ("Над-Я") – це своєрідна сфера П., яка контролює дії свідомості і генетично пов'язана з образом одного з батьків. *Юнг* створює теорію колективної П., вузловими центрами якої є архетипи колективної П. У психосинтезі, актуалізуючому психоаналізі та андрогін-аналізі розрізняються поняття "П.", "підсвідоме" ("підсвідомість") та "надсвідоме" ("надсвідомість"). Підсвідоме трактується як "нижче П." – та її частина, в якій знаходяться психічні травми та комплекси, надсвідоме осмислюється як "вище П." – сфера зрілої особистості, яка творчо розкриває свої глибинні можливості. Слід розрізняти поняття "П." та "несвідоме". Останнє означає стан деактуалізованої, інфантильної свідомості і має морально-оціночне забарвлення ("несвідомий вчинок"), тоді як поняття П. – морально амбівалентне ("позасвідомий вчинок"). На відміну від "несвідомого", поняття "неусвідомлене" виражає прихований стан П. по відношенню до свідомості.

Н. Хамітов

ПОЗБАВЛЕННЯ – термін, започаткований *Аристотелем*; використовувався у схоластиці для опису фізичних явищ, руху, спрямованого на зміну ознак, що містяться у субстраті, тобто на зміну матеріальних речей. Перехід від одного явища до іншого, від однієї ознаки до іншої розумівся як перехід від її відсутності до її наявності. Протиставлення наявності і відсутності, тобто форми та її позбавлення, було визначальним при описі руху в античній і схоластичній версіях перипатетичної фізики.

ПОЗИТИВІЗМ (від лат. positivus – позитивний) – філософська течія, яка стала домінантою європейської культури у друг. пол. XIX ст. В історичній еволюції П. вирізняють три етапи: класичний (*Конт*, Літтре, Тен, Ренан, *Дж. Мілль*, Спенсер та ін.), емпіріокритицистський (*Мах, Авенаріус*, Пірсон, Дюем та ін.), неопозитивістський (Шлік, *Карнап*, Рейхенбах та ін.). Основоположник П.

Конт, якому належить також термін "П.", кинув радикальний виклик метафізичній традиції європейської культури і проголосив настання нової епохи – справді наукового (тобто позитивного) знання. Наука (як сфера позитивного знання) не потребує спекулятивного обґрунтування. Вона сама спроможна здійснити будь-які грандіозні теоретичні синтези знання, що здобувається засобами різноманітних спеціальних наукових дисциплін. Слово "філософія" на цьому етапі позитивісти зберігають лише за тією галуззю науки, яка культивує методи синтетичного об'єднання позитивного знання. На рубежі XIX – XX ст. П. переживає кризу, зумовлену науковою революцією, що охопила майже всі галузі природознавства. Наслідком цієї кризи було започаткування другого етапу П., на якому стратегічне завдання вбачається не у створенні всеосяжних "синтетичних" систем, що систематизують універсально-загальні висновки наук про природу, суспільство й мислення, а в розробці по-справжньому наукової теорії пізнання, з якою тепер ототожнюється емпіріокритицистська епістемологія. Третій етап еволюції П. (неопозитивізм) пов'язаний із діяльністю представників *логічного П., Віденського гуртка* та *аналітичної філософії*. Однією з провідних тез цього періоду є проголошення філософії не наукою про реальність, а практикою аналізу штучних і природних мов. Головна мета такого аналізу вбачається в елімінації з науки усіх тих понять, міркувань, псевдопроблем, які не мають пізнавального сенсу. Відмовляючись від догм махістського біологізму та психологізму, неопозитивісти намагаються досягти цієї мети у процесі удосконалення апарату математичної логіки і побудови дедалі потужніших логічних моделей. Філософія виправдовується лише тією мірою, якою вона прояснює деякі з розрізнень, що не були ясними до її втручання. Для неї нема й не може бути ні єдино істинного філософського методу, ні будь-яких нездоланних меж. Такого роду підходи і до філософії, і до науки створили підґрунтя для трансформації П. у постпозитивізм.

В. Лук'янець

ПОКАЯННЯ – феномен моральної свідомості, який полягає у визнанні особистістю власної моральної провини з метою її виправлення і самовдосконалення. За змістом П. залежить від суб'єкта моральної вимоги (Бог, людство, держава, соціальна група, інша особа). Для релігійної свідомості П. полягає у спокутуванні особою її провини (гріха) перед Богом, яке відбувається в різних релігіях через жертвопринесення, сповідання й прощення. У XX ст. відомі приклади П. від імені нації, держави, соціальних інститутів (П. за провини німців проти людства в роки фашизму, П. за злочини тоталітаризму сталінської доби, П. верховного ієрарха за помилки церкви).

Є. Мулярчук

ПОКОРА – життєва позиція, форма поведінки соціального суб'єкта, яка визначається залежністю від волі іншого суб'єкта. П. – умова існування усіх соціальних інституцій (кожний соціальний порядок спирається на визнання певних цінностей та вияв П. щодо головних загальноприйнятих норм), особливо системи владних відносин. У філософській традиції проблема П. осмислювалася вже за часів Античності. Героїзм передбачав покірливе ставлення до власної долі, готовність гідно і жертовно зустріти її веління. Разом із тим П. не передбачала пасивного очікування – за людиною (особливо за філософом) визнавалося право жити, демонструючи незалежність від обставин, свободу від страху, зневагу до всього, що хвилює і жахає пересічну людину (така незалежність від обставин визначалася античними філософами як *атараксія*).

В. Заблоцький

ПОЛІСИЛОГІЗМ – поєднання декількох силогізмів, коли висновок одного силогізму (просилогізму) стає засновком іншого силогізму (епісилогізму) і т.д.

ПОЛІТЕЇЗМ (від грецьк. πολυς – численний, θεος – Бог) – форма вірувань і культу, що полягають у поклонінні багатьом богам. Багатобожжя складається в умовах сформованих етносів за відсутності стійких економічно-господарських зв'язків та централізованої державності. Серед характерних рис П. – уявлення про ієрархію богів та особливе шанування верховного божества: у давніх греків – Зевса, у римлян – Юпітера тощо. У східних слов'ян П.

представлений образами Роду, Господаря, Лади, Панни-Сонця, Громовика та інших богів; розвинутий П. відомий персонажами Сварога, Дажбога, Стрибога, Перуна, Мокоші, Велеса тощо. Боги П. постають покровителями землеробства, ремесел, торгівлі, побуту, військової справи. В часи політеїстичних вірувань був поширений енотеїзм – поклоніння своєму богові і повага до богів інших етносів. Елементи П. збереглися і в монотеїстичних релігіях.

Б. Лобовик

ПОЛІТИКА (від грецьк. πολιτικα – державна діяльність) – у найзагальнішому значенні – це діяльність, що має своєю метою регулювання взаємин між людьми для забезпечення певного стану деякої суспільної одиниці (суспільного утворення). П. займається той, хто намагається спрямовувати поведінку та взаємини між людьми в межах різноманітних суспільних (колективних) утворень з метою забезпечити деякий стан цих утворень. Переважно терміном "П." позначають діяльність, спрямовану на великі суспільні утворення, кордони яких збігаються з державними кордонами. Тому іноді визначають П., ґрунтуючись на понятті держави чи участі в державному управлінні, домагання такої участі та здійснення впливу на державу. Але держава є тільки одним із типів політичних установ і, отже, поняття П. має бути підставовим (базовим) щодо поняття держави, а не навпаки. Найглибші джерела П. закорінені в природі людини, тобто ці джерела антропологічні. Основною передумовою появи П. є усвідомлення того, що стан того колективного утворення, яке складають люди, можна і потрібно регулювати. Не має значення, що саме в тому чи іншому випадку стало безпосереднім стимулом для появи політичних установ: це могли бути завоювання і потреба тримати завойованих у покорі, егоїстичні інтереси окремих груп (як припускається в *марксизмі*), але це могло бути і намагання людей відвернути хаос і збільшити міру своєї безпеки, тобто деякі спільні інтереси. Всі ці чинники могли накладатися та взаємодіяти. Підтримання певного ладу чи порядку (заради загальної безпеки) належить до найперших і найважливіших цілей П. і чинне навіть тоді, коли фундаментальну потребу у підтриманні ладу якісь групи використовують, щоб впровадити та підтримувати порядок, вигідний для них. Якщо слово "культура" застосувати в антропологічному значенні, то П. в цьому аспекті є частиною штучних світів чи культур, створених людськими суспільствами. Таке визначення П. є ціннісно-нейтральним: у ньому не говориться, що П. ми повинні називати тільки діяльність, спрямовану на забезпечення загального "добробуту" суспільних цінностей. Ціннісно-нейтральне ("владне") розуміння П. лежить у руслі т. зв. політичного реалізму, засновником концепції якого вважають *Мак'явеллі*. Сучасне розуміння П., хоча й містить елемент політичного реалізму, полягає у визнанні певних обмежень у застосуванні тих технологій, що мають метою утвердження влади. Такі обмеження є різними у різних суспільствах, у різні історичні періоди та в різних історичних ситуаціях. Це можуть бути певні традиції, різного роду соціальні та правові норми, особливо способи легітимізації суспільної влади, звичаї, певні міфи і стереотипи суспільної свідомості тощо. Загалом наведене щойно визначення є радше нормативним (про що свідчать коментарі до нього, в яких заперечується, що П. можна розуміти як застосування "голої сили"). У нормативному розумінні П. – вид діяльності, яка має метою забезпечення найважливіших передумов добробуту суспільного утворення шляхом узгодження інтересів та ціннісних орієнтацій осіб та суспільних груп. Словом "добробут" у даному разі позначають не лише матеріальний, а й духовний стан суспільства; термін "передумови" позначає тут деякі необхідні передумови, за наявності яких люди найбільшою мірою здатні реалізувати свою творчу енергію; вислів "узгодження інтересів і ціннісних орієнтацій" передбачає, по-перше, що люди повинні мати можливість висловлювати думки щодо своїх інтересів та ідеалів і що політик не може унезалежнювати себе від цих розумінь та нав'язувати людям силою той спосіб життя, який він вважає кращим для людей (насильне "ощасливлення"). Звідси випливає, що П. має полягати передусім у врахуванні різних інтересів, різних понять про добро і щастя, різних ідеалів, аби узгоджувати їх, тобто вона полягає у відверненні насильницьких конфліктів. Звідси вислів: "П. –

це мистецтво можливого". Коли говорять: "Де починається війна, там закінчується П.", то в даному випадку маємо справу з нормативним розумінням П., з якого випливає, що не кожен "політичний" режим є політичним. Не є такими тиранія, олігархія, диктатура, тоталітаризм, демократія в її популістських варіантах. Внутрішня П. перестає бути П., якщо ігноруються інтереси осіб, соціальних та етнічних груп чи всього суспільства (нації), тобто коли нав'язується воля однієї особи, групи осіб чи більшості. Міжнародна П. також перестає бути П., коли одна держава або група держав нав'язують силою свою волю іншим народам або державам. У цьому сенсі справедливим є вислів: "Де починається насильство, там кінчається П.". Варто зауважити, що з ціннісно-нейтрального розуміння П. (коли таке розуміння утверджують не як метод дослідження, а як принцип) випливає політичний нігілізм, що є поширеним явищем у посткомуністичних країнах (де П. часто розуміють як засіб утвердження групових інтересів). Але навіть у межах загалом демократичних течій політичної філософії (та відповідних ідеологій) різні теорії наголошують деякі відмінні аспекти в розумінні того, якою має бути мета П. та якими мають бути політичні технології. Як правило, різні концепції П. відповідають різним концепціям держави: те, як розуміють мету та засоби П., залежить передусім від того, в чому вбачають призначення держави (див. *Держава*).

В. Лісовий

ПОЛІТОЛОГІЯ, політична наука – у сучасному розумінні терміном "П." (політична наука) позначають цілу сукупність різних галузей дослідження та різних теорій, спрямованих на пізнання *політики*. Розгалуженість на розділи та науки є причиною того, що часто говорять не про одну політичну науку, а про політичні науки. До найважливіших політичних наук належать: політична історія, політична соціологія, політична психологія, політична економія (економіка), політична географія, політична демографія, політична антропологія та компаративні політичні дослідження. Окрім того, до основних розділів П. сьогодні відносять особливі ділянки дослідження: політичні установи, політичну поведінку, державне адміністрування, міжнародні відносини. Назвою "П." сьогодні об'єднують різноманітні політичні дослідження, які відрізняються не тільки предметно, а й теоретично та методологічно. Термін "політична наука" був уведений у слововажиток, аби протиставити позитивну науку про політику політичній філософії. До політичної науки у період її становлення ставили такі самі вимоги, як і до природничих наук: її узагальнення повинні ґрунтуватися на фактах (бути індуктивними); П. повинна бути здатною здійснювати передбачення, які можна підтверджувати (спростовувати) з допомогою фактів; П. повинна бути ціннісно-нейтральною ("об'єктивною", "позаідеологічною"). У 50 – 60-ті рр. XX ст. методологічною основою політичної науки став біхевіоризм. Хоча біхевіоризм виник у 20-ті рр. XX ст. у США як напрям емпіричної психології (Вотсон, Скінер), але у 50 – 60-ті рр. методи біхевіоризму були застосовані у П.; у такий спосіб прагнули подолати переважання психологічних, моральних та формально-правових підходів. Біхевіоризм відіграв корисну роль у підвищенні уваги до поведінки, зокрема до поведінки груп, у різних ситуаціях, підвищив роль емпіричних методів у П. – в тім числі застосування кількісних, математичних методів. Але позитивістська обмеженість біхевіоризму призвела у П. до втрати її методологічної цілісності та до появи цілої серії різних методологій та теорій – теорії груп, системного та структурно-функціонального аналізу, теорії прийняття рішень, теорії раціонального вибору, теорії ігор, економетрики тощо. Безсумнівно, сьогодні існують безперечні підстави вважати, що П. існує, принаймні, як певна дисципліна. Мається на увазі певний інтелектуальний рух, кооперація людей, які називають себе політичними науковцями; ця кооперація ґрунтується на визнанні певних критеріїв професійності та етичних норм, прийнятих у науковій діяльності. Ці норми знаходять своє реальне втілення у наявності певного простору спілкування, в існуванні комунікативної спільноти: існує велика кількість періодичних видань, проводяться круглі столи, конференції, конгреси, в тім числі на міжнародному рівні. Важливу роль у координації цього руху та в його самоусвідомленні відіграє Міжнародна

асоціація політичних науковців (IPSA – International Political Science Association). П. є предметом викладання, і в цьому розумінні вона теж є дисципліною. Потреби викладання підштовхують науковців до визначення хоча б у загальних рисах її структури та змісту. Одначе існування П. як дисципліни ще не означає, що вона є чимось цілісним у методологічному та теоретичному відношенні. Заперечення ідеї єдності методу (методологічної єдності суспільних наук) стало важливою додатковою обставиною, яка привела до змін у розумінні того, що слід вважати теорією в суспільних науках. Зокрема, визнання того, що у суспільних науках не можна нехтувати інтенціональністю (тобто інтересами, уявленнями, ціннісними орієнтаціями, які мотивують будь-який вчинок), спричинилося до підвищення ролі герменевтичних методів у суспільних науках. Серед тих позицій, які визнають можливість політичної науки як такої, можна виокремити принаймні три найважливіші. Першу обстоюють ті науковці, які намагаються забезпечити методологічну єдність політичної науки, пропонуючи певний варіант теорії, що, з їхнього погляду, здатна виконувати роль об'єднувальної парадигми для П. Одначе домінування тих чи тих парадигм переважно означене часовими та географічними межами. Визнання цього безперечного факту привело до утвердження позиції плюралізму, коли вислів "політичні науки" вважають висловом-парасолькою, який позначає тільки деяку сукупність різних методів та теорій. Таку позицію, зокрема, можуть розвивати в руслі філософії деконструктивізму. Крайній формі плюралізму методологій та теорій протистоїть поміркованіша та більш виправдана позиція. Її суть полягає в погляді на різні методології та теорії як на взаємодоповнювальні (її також визначають як "синергетичну" різних методологій та теорій).

В. Лісовий

ПОЛІЩУК, Ніна Павлівна (1937, с. Переволочне Чернігівської обл.) – укр. філософ. Закінчила філософський ф-т КНУ ім.Т. Шевченка (1959). Докт. філософських наук (1990). Від 1962 р. – аспірантура, потім – науково-дослідницька робота в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Коло філософських зацікавлень – історія філософії, релігійний екзистенціалізм, переклад класичних та сучасних філософських текстів з англ. на укр. мову. У центрі дослідницької уваги – плюралізм як фундаментальна філософська проблема.

Осн. тв.: "Плюралізм і сучасна буржуазна філософія: Світоглядний аспект" (1985); "Проблема плюралізму: сучасні підходи"//"Нові ідеї в філософії" (1991); "Філософське осмислення духовно-творчого виміру плюралізму"//"Світогляд і духовна творчість" (1993); "Англо-український філософський словник", у співавт. (1996); "Екзистенційний засновок філософії Г. Сковороди"//"Сковорода Григорій: образ мислителя" (1997); низка перекладів, які увійшли, зокрема, до антологій: "Консерватизм" (1998); "Націоналізм" (2000) та ін.

ПОЛОЦЬКИЙ, Симеон (Самуїл Гаврилович Петровський-Ситніанович) (1629, Полоцьк – 1680) – білор.-укр.-рос. богослов, філософ, поет, драматург, оратор і педагог. Освіту здобув у КМА, яку закінчив бл. 1651 р. Вчився також у Віленській єзуїтській академії і, можливо, в якихось навчальних закладах європейських країн. 1656 р. постригся у ченці. 1664 р. переїхав до Москви. Засновник схоластичного бароко в Росії, яке він відповідно до тамтешньої суспільно-культурної ситуації модифікував шляхом послаблення традицій індивідуалізму, духовної депресії і акцентуації духу державного оптимізму і "службової" одностайності як форми нового колективізму, характерної для становлення Російської імперії. Автор збірок проповідей "Обед душевний" (1681) і "Вечеря душевная", що містять 109 слів моралістичного змісту, 78 панегіриків і 29 повчань; поеми на царський герб "Орел Російський"; букварів 1664, 1667, 1669 і 1679 рр.; "Жезла правления". Основне завдання своєї творчості П. вбачав у слугуванні народному добру, яке розумів як звеличування державної влади, необмеженої влади монарха, чим створював теоретичне підґрунтя для формування абсолютизму. Його праці насичені роздумами про життя і смерть, багатство і бідність, самовдосконалення, цінність людського розуму, виховання дітей, про війну і мир, про війни праведні й неправедні тощо. Заснувавши т. зв. "Верхню"

друкарню (1679), він окрім згаданих творів видав "Тестамент, або Заповіт Василія, царя грецького, його синові Льву Філософу" (1680), що репрезентував поширений у середньовічній Європі тип повчальних кодексів політичної, суспільної і приватної моралі. Ораторська проза П. і закладені в ній ідеї укр. філософії барокової доби сприяли поступовій переорієнтації рос. думки в ранньомодерному дусі, стимулювали виникнення нових класицистичних тенденцій у рос. літературі.

ПОЛЯРНІСТЬ – термін філософії *Шеллінга*. Позначає наявність у природі протилежностей та їх єдності. За Шеллінгом, перший принцип філософського вчення про природу полягає у тому, щоб зводити всю природу до полярності й дуалізму. Даний принцип він називав "способом дії природи". Згідно з ним, Шеллінг здійснив систематизацію всіх основних протилежностей: притягання й відштовхування – в механіці; полюси магніта; позитивна і від'ємна електрика – у фізиці; асоціація і дисоціація – в хімії; збудження і втомлюваність, чуттєвість і подразливість, поглинання й виділення кисню – в живих організмах. Як синонім до принципу П. Шеллінг вживав термін "принцип магнетизму". В сучасній філософії П. за змістом те саме, що й протилежність. Термінологія Шеллінга свідчить про те, що історично одним із основних джерел діалектики було природознавство.

М. Булатов

ПОМПОНАЦЦІ, П'єтро (1462, Мантуя – 1525) – італ. філософ. Навчався у Мантуї і Падуї, викладав в ун-тах Падуї, Ферради, Болоньї. Під впливом вчення *Аверроеса* (*Інб Рушд*) заглибився у дослідження питання про безсмертя душі. На підставі теорії *двоїстої істини* схилявся до протиставлення релігійної істини, спрямованої на моральне повчання (а не пояснення світу), істині філософській, заснованій на розумі. У розумінні душі П. дотримувався думки, що душа є "абсолютно смертною" та заразом "частково безсмертною". Розум П. наближав до сфери чуттєвості і вирізняв три його різновиди: споглядально-теоретичний, спрямований на пізнання світу; практичний, що розмежовує добро і зло; діяльний, який забезпечує перетворення світу людиною за допомогою різних "механічних мистецтв". Кожна людина наділена всіма трьома різновидами розуму, але різною мірою. П. розробляв загальнокосмічну концепцію *детермінізму*, пов'язуючи її з "натуралістичною астрологією". За цією концепцією, Бога позбавлено функції творіння, а світ оголошено таким, що існує вічно. В поглядах П. виразно представлена позиція натуралістичного *пантеїзму*. У тлумаченні долі людини поєднував елементи філософії стоїцизму та християнське вчення, результатом був висновок про співставність, а то й збіг актів людської волі і Божественного провидіння.

Осн. тв.: "Про безсмертя душі" (1516); "Апологія" (1517); "Про фатум, свободу волі та провидіння" (1520).

ПОНЯТТЯ – 1) Спосіб розуміння та абстрактного уявлення результатів пізнання певної предметної галузі через усвідомлення істотних характеристик її об'єктів. 2) Форма мислення, що характеризується відображенням закономірних відношень та властивостей об'єктів у вигляді думки про їхні загальні та специфічні ознаки. Утворення П. – складний процес, у якому застосовують такі засоби пізнання, як порівняння, аналіз і синтез, абстрагування, ідеалізація, узагальнення, умовиводи. В мові П. виражається словом (звичайно іменником у називному відмінку) або словосполученням. Ознаки, які включаються в П., становлять його зміст. Предмети, що їм притаманні ознаки, відображені в змісті П., утворюють його обсяг. До обсягу П. входять не тільки реальні, в даний момент існуючі предмети, а й усі ті, які будь-коли мали ознаки, що входять до змісту П. Така "сталість" П., незалежність його від окремих змін у матеріальному світі є одним із гносеологічних коренів об'єктивного ідеалізму. П. суперечливі за своєю природою. Оскільки П. абстрактні, створюється видимість відходу мислення в П. від дійсності. Насправді П., відображаючи сутність, поглиблюють знання людини про навколишню дійсність. П. є засобом пізнання істини. Зміст П. змінюється в процесі розвитку наук (напр., зміна змісту поняття "атом" від Античності до нашого часу). Математична логіка розглядає П. як функцію, що вста-

новлює відповідність між предметами певної галузі та істиною або хибою. З погляду діалектичної логіки, П. є формою абстрактного поєднання одиничного, особливого, загального в пізнанні, яке конкретизується через суб'єкт, предикат та зв'язок їх у судженні та умовиводі. Фігури такої конкретизації акумулюють досвід багаторазового повторення найзагальніших відношень дійсності у свідомості людини.

ПОПОВ, Борис Васильович (1934, Харків) – укр. філософ, соціолог. Закінчив КНУ ім. Т. Шевченка (1957). Канд. філософських наук (1969). Од 1963 р. – в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ на посадах зав. сектором філософії та соціології етносу і нації, пров. наук. співр. Сфера наукових інтересів: соціокультурні механізми олюднення – генетично первинні та перманентні; теорія етносу та нації, теоретико-методологічні проблеми світоглядних парадигм.

Осн. тв.: "Дві підсистеми соціального організму – спільність та суспільство" (1993); "Соціокультурна рефлексія над смислом людського життя" (1997); "Суб'єкти соціального життя і діяльності: етноси, нації, класи" (1998).

ПОПОВИЧ, Мирослав Володимирович (1930, Житомир) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1953). У 1967 р. захистив докт. дис., проф. (1974); чл.-кор. НАНУ (1992). Від 1956 р. – в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ на різних посадах: від аспіранта та мол. наук. співр. до зав. відділом логіки та методології науки (від 1967 р.). Од 2002 р. директор Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Основні сфери філософських інтересів – логіка, філософія науки, теорія та історія культури. Має почесне звання "Заслужений діяч науки і техніки України" (2000). У 2001 р. присуджена Національна премія України ім. Т. Шевченка. Президент Філософського тов-ва України, президент тов-ва "Україна – Франція". Автор понад 300 наукових праць, у т. ч. 10 індивідуальних монографій, багатьох посібників та підручників для студентів і аспірантів вузів.

Осн. тв.: "Про філософський аналіз мови науки" (1966); "Філософські питання семантики" (1975); "Світогляд стародавніх слов'ян" (1985); "Микола Гоголь" (1989); "Нарис історії культури України" (1998).

ПОППЕР, Карл (1902, Відень – 1994) – австро-британський філософ. Навчався у Віденському ун-ті (вивчав математику, фізику, філософію). Викладацьку діяльність розпочав в університетському коледжі у Новій Зеландії. Од 1949 р. працював на посаді проф. Лондонської школи економіки Лондонського ун-ту. Філософські зацікавлення охоплюють галузь епістемології та філософії науки. Напрям, до якого відносять П. (разом із Піаже), відомий під назвою "еволюційної епістемології". Крім того, П. є одним із чільних представників "критичного раціоналізму". П. вважав, що наукове пізнання не відрізняється принципово від ненаукового, оскільки в основі першого і другого лежить пристосування до життєвого середовища шляхом проб і помилок. Іще в ранній період своєї діяльності П. почав здійснювати критику логічного позитивізму, зокрема принципу емпіричної верифікації. Він заперечував емпіричний фундаменталізм на тій підставі, що *факти* не можуть бути основою для перевірки істинності теорій, оскільки стають значущими тільки в світлі певної ідеї чи гіпотези. Замість принципу емпіричної верифікації він запропонував принцип емпіричної фальсифікації. Будь-яке наукове твердження відрізняється від метафізичного не тим, що друге не може мати емпіричних тверджень, а тим, що ненаукові твердження сформульовані таким чином, що не можуть бути спростовані за допомогою певних фактів. Звідси слідує, що будь-яке твердження, що претендує бути науковим, повинно передбачати можливість емпіричного спростування (фальсифікації). П. розглядав будь-яку теорію як гіпотетико-дедуктивну систему, з якої (ймовірно за допомогою деяких додаткових гіпотез) можуть бути виведені твердження, хибність яких піддається емпіричній перевірці. Сукупність усіх тих фактів, які в принципі можуть спростувати дану теорію, П. називав "потенційними фальсифікаторами". Жодна теорія не гарантована від того, щоб бути спростованою. У філософії науки такий підхід дістав назву "*фаллібілізму*". П. допускав можливість конкуренції різних те-

орій та їхню боротьбу за виживання. Чим більше потенційних фальсифікаторів має дана теорія і чим суворіші перевірки вона витримує, тим вона є життєздатнішою. У своїй соціальній філософії П. піддав критиці есенціалізм та голізм, джерелом яких вважав філософію *Платона*, а також "історицизм" – як віру в необхідні закони історичного розвитку (фаталізм). У такий спосіб П. прагнув виявити способи мислення, які лежать в основі тоталітарних ідеологій. Суспільства, що в них панують такі ідеології, він назвав "закритими"; їм він протиставив суспільства, де немає владних структур, що встановлюють критерії "правильного" мислення, а створені умови для діалогу різних ідей та взаємної критики. Деякі моменти епістемології та соціальної філософії П. зазнали пізнішої критики або модифікації, але це не підважило його вагомого внеску у філософію.

Осн. тв.: "Логіка наукового відкриття" (1935); "Відкрите суспільство та його вороги" (1945); "Злиденність історицизму" (1957); "Припущення та спростування" (1963); "Об'єктивне знання" (1972).

ПОПУЛІЗМ (від лат. populus – народ) – доктрина політичної дії, стиль політичної поведінки, що орієнтуються на безпосереднє спілкування з населенням, його інспірацію і мобілізацію. Етимологія слова "П." сягає часів Стародавнього Риму, коли у II – I ст. до н.е. на політичній арені виник рух т. зв. "популярів", що представляли інтереси численного плебсу. Лідери цього руху і репрезентували первинні форми П. Згодом назву П. почали пов'язувати з рухом широких верств амер. фермерів за аграрні реформи у Сполучених Штатах (90-ті рр. XIX ст.). На теренах Російської імперії подібний рух, що розпочався у друг. пол. XIX ст., називався *народництвом*. Обидва рухи певною мірою надихалися ідеалізованими уявленнями про минуле (аграрний романтизм); крім того, їх поєднувало прагнення політичних лідерів безпосередньо вплинути на народ (в Росії т. зв. "ходіння в народ") з метою збільшити свій вплив та здійснити відповідний тиск на державні структури. У більш загальному вигляді П. – відкрита політична апеляція до народу (зокрема "електорату"), до вподобань і мрій останнього, із кон'юнктурними закидами, спрямованими проти існуючих інституцій влади, улещуванням "пересічного громадянина" тощо. Поява і вкорінення П. у політичній практиці є уособленням і проявом масовізації політики, прикладом створення і використання ефективних стратегій політичного навіювання і маніпуляції. Найбільш сприятливі умови для виникнення і поширення П. створюються у кризових суспільствах, коли внаслідок руйнації традиційних структур значна кількість народу опиняється в стані зубожіння і намагається знайти прості і зрозумілі дороговкази у нових умовах життя. Арсенал П. (у негативному розумінні останнього) складається з демагогічних прийомів "демократії вулиці", мітингової риторики "простих гасел", спекулювання на примітивізмі і чутливості масової аудиторії, зловживання побутовою ксенофобією (як і всіма іншими фобіями "маленької людини") та ін. Разом із тим, П. відображає стихійний протест проти нехтування владною верхівкою потреб і проблем простих людей, протест проти бідності, злиднів і безробіття. Як певна ідеологічна форма колективізму П. не тільки протистоїть "атомізаторському індивідуалізму", а й обстоює визнання народу як головного чинника політики, а становище простого люду вважає головним критерієм позитивного змісту впроваджуваних реформ. У сучасному споживацькому суспільстві П. перестає існувати тільки в царині політики, здійснюючи експансію в усі інші сфери суспільного буття (П. релігійних проповідників, П. реклами, П. освітянський тощо), що призводить до спотворення останніх та спричиняє явища культурної деградації. Антитезами по відношенню до П. виступають відвертість (вміння говорити народу правду незалежно від існуючої кон'юнктури), реалізм (на противагу проголошуваних П. утопічних цілей) і елітарність (плекання недосяжних для "пересічної людини" цінностей).

В. Заблоцький

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД – сукупність пізнавальних засобів, процедур, які дозволяють установити схожість і відмінність між явищами, що вивчаються, виявити їхню генетичну спорідненість (зв'язок за походженням); різновид історичного методу (див. *Історизм*). Як систематично розроблений ме-

тод сформувався в XIX ст. у порівняльному мовознавстві (*Гумбольдт*, Гримм, Востоков), етнографії (*Морган*, Тайлор). Пізніше його почали широко застосовувати в різних сферах природничого і суспільного знання: анатомії, антропології, геології, історії, соціології тощо. В соціології застосування П.-і.м. пов'язане з ідеями *Конта*, Спенсера, *Дюркгейма*. Логічною основою П.-і.м. є зіставлення і порівняння об'єктів дослідження і встановлення ознак схожості та відмінності між ними. За характером схожості порівняння поділяють на історико-генетичні, історико-типологічні, де схожість є результатом закономірностей, притаманних самим об'єктам, і порівняння, де схожість є наслідком взаємовпливу явищ. На цій основі виділяють два види П.-і.м.: порівняльно-типологічний, що розкриває схожість генетично не пов'язаних об'єктів, і власне П.-і.м., що фіксує схожість між явищами як свідчення спільності їхнього походження, а розходження між ними – як показник їхнього різного походження. Успіхів було досягнуто переважно в аналізі генетичних зв'язків та явищ взаємовпливу на основі історико-генетичних порівнянь. Для застосування історико-типологічних порівнянь необхідно було виділити теоретичні принципи типізації суспільних явищ. В сучасній філософії нема єдиного погляду на цю проблему, бо спроби циклічного розгляду історичного процесу чи пошуки його синхронних зрізів (*Шпенглер, Тойнбі*) не позбавлені схематизму. В сучасній соціології наявна тенденція поєднання П.-і.м. із структурно-функціональним аналізом. Зберігає своє значення і Марксове вчення про суспільно-економічні формації, яке стало основою типізації стадій суспільних процесів. Нині П.-і.м. застосовують у порівняльних дослідженнях культур і цивілізацій, при порівнюванні різних соціальних інститутів (сім'я, виховання тощо). Разом із тим робляться спроби переосмислити методологію порівняльно-історичного дослідження, збагатити її новими засобами.

ПОР-РОЯЛЯ ЛОГІКА ("Логіка або вміння мислити") – підручник з логіки, написаний послідовниками *Декарта* – Арно і Ніколем у монастирі Пор-Рояль, що був центром *янсенізму*. Книга видана 1662 р. у Парижі. В основу П.-Р. л. покладено принципи логіки *Аристотеля* та вчення Декарта про істину. Відповідно до чотирьох ступенів пізнання, які визнавали автори П.-Р. л., вона поділяється на чотири частини: поняття, судження, умовивід і метод. У книзі дано детальну класифікацію суджень, розглянуто питання про відмінність між синтетичним і аналітичним методами пізнання.

ПОРФИРІЙ (234, Тир – після 301) – античний філософ, неоплатонік, учень і систематизатор вчення *Плотина*. Автор коментарів багатьох творів *Платона* й *Аристотеля*, праць із риторики, граматики, природничих питань. Виступав як критик християнства ("Проти християн"). Зібрав, відредагував і видав твори Плотина, розташувавши їх за "дев'ятками" (енеадами). У філософському вченні розвиває ідеї Плотина, зосереджується на проблемі повернення людини до першовитоку буття (Бога, Нуса). Цей процес є своєрідною інверсією Плотинової еманації Єдиного у Нус (Розум), світову Душу і *Космос*. Його основою є відсторонення від усього тілесного, очищення душі від чуттєвих потягів та її зростання у "гнозисі" (знанні достеменно сущого). Через сходження до Бога людина рятує свою душу, звільняючи її з полону чуттєвого буття. Це сходження унаочнюється у розвитку доброчесності, в якому П. виділяє чотири щаблі. Перший – громадянські чесноти, що передбачають приборкання пристрастей і прагнень, які призводять до конфліктів між людьми, підриваючи їх спільність і солідарність. Другий – чесноти, метою яких є звільнення душі від зовнішніх впливів і забезпечення її спокою. Третій – душевні чесноти, завдяки яким очищена душа звертається до вищого змісту буття і його першопочатку. Четвертий – духовні, або розумові, чесноти, що спрямовують життя душі в інтелігібельному світі. На цій стадії людина стає духовною і уподібнюється Богові. Оскільки весь процес наближення до Бога здійснюється у людській душі і шляхом її метаморфоз, то богопізнання невід'ємне від самопізнання людини, запорукою якого є любов. Ідея духовного зростання у подальшому стала одним із визначальних компонентів християнського світогляду (особливо у середньовічній містиці – Бонавентура), од-

наче місце "знання" у наближенні до Бога посідає віра. Окрім етичних найбільший вплив мали логічні праці П. Його "Вступ до "Категорій" Аристотеля", де він виокремлює п'ять головних логічних ознак поняття (рід, вид, вирізняльна, суттєва і випадкова ознаки), за часів Середньовіччя був однією з основ логіки і викладів логічного вчення Аристотеля. У цій праці П. також сформулював питання про природу універсалій (залишивши його поза розглядом), розв'язання якого стало головним завданням середньовічної схоластики і породило її основні напрями – реалізм та номіналізм. Не менше значення мала розроблена П. логічна процедура класифікації і субординації понять ("древо П."), яка стала одним із головних принципів середньовічного мислення.

ПОСТМОДЕРН – неологізм, який позначає: а) період європейської історії, що починається після завершення *Модерну;* б) особливий умонастрій, котрий нині поширений у всіх сферах людської життєдіяльності: культурі, філософії, політиці, економіці, технонауці, сфері планетарного комунікативного праксису тощо. Саме тому він став одним із ключових термінів у словнику міждисциплінарного спілкування і вживається з найрізноманітнішими епітетами ("філософський", "естетичний", "культурологічний", "політичний", "історіософський", "релігійний" та ін.). Ключову роль у формуванні цього умонастрою відіграв філософський дискурс про Модерн, що був ініційований *Ніцше, Гайдеггером, Вітгенштайном, Вебером*, Фуко, *Ортегою-і-Гассетом*. Домінантною для цього дискурсу була ідея, що доба Модерну не тільки збагатила європейську цивілізацію неминущими гуманістичними цінностями, демократичними ідеалами й геніальними прозріннями, а й посилила такі недуги цієї цивілізації, як європоцентризм, андроцентризм, технолатрія, тоталітаризм, гіпертрофований розвиток індустріального ставлення європоцивілізації до природи на шкоду всім іншим. У наш час філософський П. розвивають *Деррида, Ліотар, Бодріяр, Рорті*, Джеймсон, Еко, *Дельоз, Левінас*, Гваттарі, Гаше, Серр, Батай, Бланшо, Лаку-Лабарт. Усі вони намагаються досягти адекватного розуміння теперішньої екзистенційної ситуації, в якій опинилася європейська цивілізація. Їхні філософські пошуки втілюють прагнення: ініціювати новий, тобто не-європоцентристський, погляд на становище цивілізації у породженому нею самою світі; деконструювати європоцентристські новочасові тоталітарні соціальні, економічні, політичні, науково-технічні, духовні структури; активізувати пошуки нових не-оксиденталістських моделей планетарного співтовариства націй, його прийдешніх трансформацій. Ініціатори П. шукають вирішення філософських проблем, що стосуються перспектив самозбереження посттоталітарної соціальності, – проблем, заповіданих нашій цивілізації добою Модерну. Головні ознаки П.: 1) Занепокоєність сучасних інтелектуалів глобальними негативними наслідками трьохсотрічного здійснення проекту Просвітництва (такими, як дві криваві світові війни, Голокост, нуклеаризм, планетарне отруєння ґрунту, глобальне забруднення атмосфери, світового океану, озонні дірки, потепління планетарного клімату, зростання енергоспоживання, вичерпання непоновлюваних енергоджерел, перенаселення планети, расизм, войовничий націоналізм, СНІД, загроза екоциду тощо). 2) Світоглядне розчарування у найпрекрасніших колективних сподіваннях, мріях, прагненнях, які були пробуджені величним проектом Просвітництва. 3) Іронічне ставлення інтелектуалів до будь-яких проявів європоцентризму. 4) Ентропія довіри до гранднаративів Модерну (про поступальне розширення горизонтів свободи, розвиток Розуму, емансипацію праці, прискорення НТП, діалектику Духу, герменевтику смислу). 5) Девальвація ідеології фундаменталізму; зростання інтересу до розмаїтих форм виявлення плюральності, нелінійності, індетермінізму, дисенсусу і т. ін.

В. Лук'янець

ПОСТМОДЕРНІЗМ – термін для позначення ідеології мистецтва, що почало формуватися в 60 – 70-ті рр. XX ст. під впливом кризових явищ, притаманних авангардизмові того періоду. П. у мистецтві знаменував насамперед відмову від меж стилістичної жанрової визначеності, поєднання матеріалу гетерогенних культурних традицій, синтез "високого" і "вульгарного", визнання рівноправ-

ності усіх напрямів. З часом П. набував рис загальнокультурного явища, оскільки його ідеї знаходили прибічників у найрізноманітніших сферах культури. Перша спроба застосувати поняття П. до характеристики філософії належить *Ліотару* ("Постмодерний стан", 1979). Але вона не стала успішною, оскільки супроводжувалася низкою неузгодженостей, насамперед історико-філософських. Якщо в мистецтві П., як правило, означає відштовхування від традицій художнього авангарду, котрий має досить чіткі хронологічні межі, то в філософії так і не вдалося дійти згоди стосовно того, що розуміти під "модерном", "епохою модерну". Напр., Вельш налічує принаймні шість варіантів розуміння цього поняття сучасними філософами. Така невизначеність призводить до неефективності поняття П., оскільки префікс "пост-" містить неоднозначні хронологічні імплікації. Зрештою, певна некоректність поняття "філософський П." (постмодерн) була визнана самим Ліотаром у працях кінця 80-х рр. XX ст. Для позначення плюралістичних орієнтацій сучасної філософії більш придатним є термін "постструктуралізм", котрий часто вживається як синонім філософського П.

О. Соболь

ПОСТПОЗИТИВІЗМ – багатоголосий філософський дискурс про місце, роль та значення *позитивізму* в історії філософії, про шляхи розвитку філософії науки після нього. Ініціатори П. (*Поппер*, *Кун*, *Лакатос*, Полані, Тулмін, Агассі, Селларс, *Феєрабенд* та ін.) з різних філософських позицій висловлюють своє ставлення до спадщини позитивізму, який домінував у європейській культурі понад століття. Всі вони скептично ставляться до "самообразу" позитивізму як "єдино законної філософії науки". Позитивізм в їхніх оцінках – це один з етапів розвитку філософії науки, який завершився у друг. третині XX ст. і залишив після себе не тільки важливі результати, а й безліч невирішених проблем. "Логіка наукового дослідження" Поппера і "Структура наукових революцій" Куна започатковують постпозитивістський етап в історії становлення філософії науки. Найхарактерніша особливість П. – філософський плюралізм. На відміну від позитивізму, він не намагається стати філософським монізмом. П. – багатоголосий дискурс, в якому консенсус з обговорюваних проблем не обов'язковий. Він можливий лише як один із багатьох станів дискурсу. Ось чому, порівнюючи різні стратегії П. (такі, напр., як фальсифікаціонізм Поппера, методологія дослідницьких програм Лакатоса, філософія наукових революцій Куна, філософія особистісного знання Полані, епістемологічний анархізм Феєрабенда та ін.), легко переконатися, що П. – це агоністика опонентів позитивізму, які піддають гострій і безкомпромісній критиці не тільки позитивістську філософську спадщину, а й позиції один одного. І все ж, незважаючи на гостре протиборство альтернативних стратегій П., їм усім притаманний ряд загальних рис: а) відмова від методології нормативізму, від пошуку "єдино правильної" і загальнообов'язкової філософії (епістемології, методології, логіки) науки; б) відмова від позитивістської ідеології демаркаціонізму; в) визнання пріоритету "історії науки" перед "філософією науки"; г) перевага проблематики, яка стосується аналізу виникнення, історичної еволюції фундаментальних наукових теорій і відхід від проблематики, пов'язаної з аналізом структури науки і шляхів її обґрунтування; д) особлива увага до "лінгвістичного повороту" у філософії та ініційованого ним оновлення методологічної культури; є) гострий інтерес до методології таких "наук про складність", як синергетика, нерівноважна термодинаміка, хаосологія, нелінійна динаміка, теорія дисипативних систем, теорія катастроф, теорія фракталів, якісна теорія нерівноважних фазових переходів та ін.

В. Лук'янець

ПОСТСТРУКТУРАЛІЗМ – течія філософії науки, лінгвістики, літератури, мистецтва, культури. Ініціатори П. заперечують можливість висловити їх умонастрій за допомогою будь-якої єдиної для всіх універсальної "грандтеорії". Кожну таку теорію вони оцінюють не інакше як претензійну пояснювальну схему, що веде до уніфікації. Своє натхнення постструктуралісти черпають не у царині розуму, а в позасвідомому. Принцип раціональності у них – це лише прояв "імперіалізму розуму". Такою

ж суворою є їхня методологічна оцінка епістемологічної ролі ідей "росту", "прогресу", "розвитку" у науці, історії, культурі. П. – своєрідна реакція на тривале панування в культурі Заходу позитивістсько-структуралістських уявлень про природу людського знання. Теоретики П. іронізують над благоговінням структуралістів перед ідеалом точної науковості, їх тяжінням до чітко вивіреного і формалізованого понятійного апарату, їх пристрастю до логіки та математичних формул, універсальних пояснювальних схем і таблиць. Для П. не прийнятне прагнення структуралістів надати гуманітарним наукам статусу точних наук. Стверджуючи принципи "методологічного сумніву" і "делегітимації" універсалістських позитивів, настанов, переконань, характерних для сучасної культури Заходу, П. культивує уважне ставлення до всього локального, нестабільного, випадкового, суперечного, фрагментарного. Програмні праці П. припадають на 60-ті рр. XX ст. Ініціатори П. (Фуко, Барт, Деррида, Дельоз, Бодріяр, Ліотар, Касторіадис, Кристєва, Міллер, Блум, Пол де Мен та ін.) мають за мету: а) піддати радикальному оновленню структуралізм; б) розробити ефективну стратегію подолання структуралістського аісторизму, лінгвістичного редукціонізму, традиційних герменевтичних моделей тлумачення текстів; в) дослідити усе неструктурне у структурі; г) виявити джерела апорій і парадоксів, які виникають у процесі лінгвістично опосередкованого освоєння світу, людини, соціуму; д) активізувати пошуки нових моделей смислоутворення. Долаючи західну метафізику з її логоцентризмом (тобто одвічним прагненням мислителів Європи в усьому знайти смисл і порядок, в усьому виявити першопричину), П. намагається знайти за усіма метафізичними універсаліями, цінностями, розумовими схемами мову влади і владу мови. Цим пояснюється доволі епатажний і гротесковий характер П., який висміює стереотипи структуралістського мислення.

В. Лук'янець

ПОСТУЛАТ (від лат. postulatum – вимога) – аксіоматичне твердження, що змістовно виділене серед інших аксіом теоретичної системи і передує доведенню їх тверджень. Прикладом П. є твердження Евкліда про паралельні прямі. В сучасній логіці й методології науки П. ототожнюється з аксіомою. Іноді П. називають аксіоми, які мають не загально логічне, а специфічне для конкретного змісту теорії значення.

ПОТВОРНЕ – естетична метакатегорія, яка виступає як антипод прекрасного і відображає негативну естетичну цінність. П. має в естетичній практиці людини особливе значення: воно виступає як усвідомлення загрози її існуванню, як те, що підриває підвалини людяності, потребує духовного та практичного опанування. В античну епоху поняття П. виступало здебільшого як просте заперечення краси, щось протилежне і супротивне їй. Тому історія ідей про П. по суті збігається з історією вчень про прекрасне. Певне розведення негарного, виродливого та П. як естетичного, художньо опрацьованого знаходимо у *Сократа* й *Аристотеля*. За Аристотелем, мистецтво завдяки мімезису (грецьк. термін, що позначає імітацію) робить можливим відтворення виродливого. У Середньовіччі поняття П. тлумачилось як естетична категорія, протилежна прекрасному (за аналогією дотеологічного тлумачення протилежності добра і зла). Протиставлення прекрасного, як доброго і Божого, та П., як гріховного і людського, притаманне художньому відтворенню біблійних легенд (особливо Страшного суду). Значного поширення категорія П. набула у візантійській естетиці, для якої характерним був інтерес до антиномій і протиставлень. *Василій Великий* вважав, що прекрасне привертає до себе кожного, а П. викликає відразу. *Псевдо-Діонісій Ареопагіт* трактував П. як прояв зла і намагався визначити його об'єктивні ознаки, до яких відносив відсутність краси і порядку, змішування різнорідних предметів. Мистецтво Відродження використовувало П. як форму, що забезпечує найвиразніший контраст красі. В естетиці класицизму проблема П. практично відкидалась, оскільки у "високих" мистецтвах заборонялося зображення характерного або виродливого. Просвітителі виступили з різкою критикою естетичних теорій класицизму, що будувалися на концепції "ідеальної краси", і наголошували, що предметом мистецтва повинна бути вся природа, в якій прекрасне становить лише незначну час-

тину. *Лессинг* вважав, що мистецтво завдяки істині і виразності робить найпотворніше в природі естетичним у мистецтві. *Кант* визнавав, що П. може бути предметом зображення в мистецтві, але встановлював жорсткі межі, недотримання яких виводило мистецтво за рамки естетичної сфери. Особливого значення П. набуло в естетиці і мистецтві романтиків, які наголошували на естетичному значенні П. як поетичної антитези краси. *Гегель* у своїй естетичній теорії не приділяв П. особливої уваги, але його учні і критики зробили П. однією з головних проблем естетики у друг. пол. XIX ст. Розенкранц ("Естетика П.") розвинув концепцію, згідно з якою П. є органічним моментом прекрасного. Звернення до П. обумовлювалось історичним характером мистецтва XIX ст., яке на тлі суспільних протиріч прагнуло осягнути П. як необхідний момент життя. У мистецтві XX ст. виразно виявилась тенденція естетизації. Апологія огидливого, жахливого, П., перебільшення їх ваги, неспроможність осягнути і духовно опанувати складні підсвідомі, інстинктивні засади людського існування стали характерними рисами сучасного мистецтва.

ПОТЕБНЯ, Олександр Опанасович (1835, с. Гаврилівка, Полтавщина – 1891) – укр. мовознавець, етнолог, філософ. Закінчив історико-філологічний ф-т Харківського ун-ту, після чого студіював у Німеччині. Згодом – проф. Харківського ун-ту, чл.-кор. Петербурзької АН. Докторський ступінь здобув у 1874 р. за лінгвістичну працю "Із нотаток з російської граматики", що стала етапною у розвитку вітчизняної філології. Загальносвітоглядні засади сформувалися під впливом *Костомарова* і громадівців, а філософсько-методологічні орієнтири – у річищі філософії мови *Гумбольдта*. Відправною для П. була ідея Гумбольдта про мову як діяльність (energeia) духу, про творення думки мовою. У слові-мовленні він виділяє зовнішню форму (артикульований звук), зміст (значення, думку) і внутрішню форму (зображення). Внутрішня форма слова, за П., визначається своєрідністю народної (національної) мови з властивим саме їй способом бачення та самобутнім світосприйняттям. Значну увагу П. приділяв проблемі еволюції значень. Співвідношення в слові образу і значення має історичний характер. У міфологічній свідомості образний і понятійний плани мови невіддеференційовані (у міфі образ і річ, об'єктивне й суб'єктивне, внутрішнє і зовнішнє ототожнюються); у художньо-поетичному мисленні значення подається через образ. Полісемантичність значень становить специфіку поетичної мови. Науковому мисленню, що звертається до мови прози, притаманний пріоритет значення щодо образу. Слово стає прозорим у процесі втрати внутрішньої форми (тим самим воно прагне прирівняти себе до поняття). Мова для П. є історичною формою народного духу, вона окреслює національну осібність спільноти, кодуючи у структурах створеного нею "проміжного" світу особливий національний світогляд. Крім "мови і мислення" першорядне значення у філософській концепції П. посідають також поняття "народ", "народність", "національний", "націоналізм". Зокрема, поняття "народ" П. пов'язував не з державною приналежністю, а з вищим щаблем самостійного національного і культурного життя. Вбачаючи у мові єдино властиві кожній людині та кожній спільноті спосіб і можливість сприймати світ і мислити його, П. рішуче виступав проти денаціоналізації загалом і деукраїнізації зокрема. Зникнення хоча б однієї мови спричиняє втрату на рівні загальнолюдської культури, яка становить інтегративний продукт різних національних культур. Осмислюючи мовно-культурні аспекти філософії національної ідеї, П. вважав останню "родом месіанізму" і захищав право національних культур на самостійне і рівноправне співіснування і розвиток. Поняття "націоналізм" розглядав як світогляд, що обстоює національну розмаїтість людства, стверджував, що "послідовний націоналізм є інтернаціоналізмом".

Осн. тв.: "Про деякі символи у слов'янській народній поезії" (1860); "Думка і мова" (1862); "Про зв'язок деяких уявлень у мові" (1864); "Про долю і споріднені з нею істоти" (1867);"Пояснення малоросійських та споріднених народних пісень". У 2 т. (1883, 1889); "Із нотаток з російської граматики". Т. 1, 2 (1888), т. 3 (1894); "Психологія поетичного і прозового мислення" (1910) та ін.

ПОТІЙ, Іпатій (1541, с. Рожанка, Холмщина – 1613) – укр. церковний діяч, богослов, письменник-полеміст. Належав до найактивніших творців Берестейської унії. П. вважають перекладачем на укр. мову праці єзуїта Петра Скарги "Оборона синоду Берестейського" (1597). Відомі також 74 проповіді П. У 1605 р. П. віднайшов і опублікував послання Київського Митрополита Мисаїла до Папи Сикста IV з 1476 р. Окрім історичної цінності самого послання, цей друк мав принципове наукове значення, позаяк це була перша публікація джерела з укр. історії, яка започаткувала історичні дослідження як в уніатському, так і в православному середовищах. Літературні твори і проповіді П. наближаються до нового в той час барокового стилю. Основна проблема, яку він порушує, – це злободенні питання його епохи: церковна унія з Римом і її правові та культурно-ідеологічні аспекти.

Осн. тв.:"Унія альбо Выклад преднейших артыкулов, ку з'єдноченью Греков з костелом Рымским належаших" (1595), "Антирризис альбо Апологія проти Христофора Філалета" (1599), "Оборона Синоду Флорентійського" (1604), "Гармонія альбо согласіє віри" (1608).

ПОТРЕБИ – властивість усього живого, яка спонукає його до активності або викликає інші реакції завдяки відображенню надлишку, недостатності або відсутності чинників (речовини, енергії, інформації), що позитивно чи негативно впливають на життєдіяльність організму, людської особистості, соціальної групи, історичної спільноти, суспільства загалом. Задоволення існуючих та виникнення нових П. пов'язане з процесом споживання, а також з появою нових предметів П. На відміну від тварин, людина задовольняє П. не тільки завдяки пристосуванню, яке домінує на початкових стадіях її індивідуального та суспільно-історичного розвитку, а передусім завдяки створенню предметів П. на основі певного способу виробництва. Людські П. мають предметну спрямованість, якій передує т.зв. пошукова поведінка у межах ситуації, коли актуалізація та конкретизація П. стимулює пошук предметів і способів їх задоволення (таким чином утворюється конкретно-історичний механізм виникнення, функціювання і задоволення П.). Реалізація П. неможлива без адекватного усвідомлення їх, що залежить в цілому від умов та рівня культурно-історичного розвитку соціального суб'єкта. Усвідомлення предмета П. набуває форми мети; відповідно усвідомлення шляхів, способів, засобів її досягнення – форми інтересів, які спонукають людину до різноманітних видів діяльності. Умовно систему П. особи можна зобразити у вигляді ієрархії трьох найбільш загальних рівнів: існування (вітальні П.), функціювання (соціальні П.), розвитку (П. самореалізації, самоствердження, творчості). В залежності від дослідницьких завдань застосовуються різні критерії класифікації та типології П.: за походженням – природні і штучні; за суб'єктом (носієм) – П. особисті (індивідуальні), групові, колективні, класові, національні, суспільні; за об'єктом – матеріальні, духовні; за сферами діяльності – П. праці, пізнання, відпочинку, спілкування; за функціональною роллю – П. самозбереження, функціювання, розвитку, домінуючі та другорядні, сталі й ситуативні; за циклами життєдіяльності суб'єкта – добові, тижневі, місячні, річні, вікові та ін. Вивчення структури, шляхів формування та задоволення П. є необхідною передумовою політики держави в будь-якій сфері суспільного життя.

М. Надольний

ПОЧАПСЬКИЙ, Андрій Минович (1939, с. Романівка Черкаської обл.) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1961). Докт. філософських наук (1986), проф. (1987). Зав. кафедрою філософії Київського ун-ту технологій і дизайну. Науково-дослідницькі інтереси – в царині історії укр. філософської думки.

Осн. тв.: "Боротьба філософських ідей в науці на Україні (перша половина XIX ст.)" (1980); "Розвиток філософської думки на Україні (перша половина XIX ст.)" (1984); "Теорія та історія світової і вітчизняної культури", у співавт. (1993).

ПОЯСНЕННЯ НАУКОВЕ – 1) Розкриття сутності предметів і явищ об'єктивного світу шляхом з'ясування причин виникнення та існування явищ, знаходження законів їхнього розвитку чи функціювання, виявлення механізму дії тощо. П. н. у цьому розумінні слід відрізняти

від опису наукового, який виявляє і фіксує зовнішні властивості предметів і явищ. 2) Одне з основних і безпосередніх завдань наукового пізнання. Залежно від переважного використання тих або інших компонентів наукові теорії розрізняють П. н. на основі законів (номологічне пояснення) і на основі моделей (модельне пояснення). Відповідно до характеру відображуваних закономірностей номологічні пояснення можуть бути динамічними, статистичними, телеологічними та ін. Залежно від залучених методів розрізняють також змістові (наочні, якісні) й формальні (логічні, математичні та ін.) різновиди П.н. Розрізнення об'єктів предметних галузей зумовлює специфіку філософських, соціологічних, фізичних, біологічних та інших видів П.н. Використання певних засобів і методів дозволяє дати пояснення досліджуваного об'єкта в контексті його сутнісних структурних, функціональних, причинних, генетичних та інших зв'язків, що є також підставою для виділення структурних, причинних та інших форм П.н.

ПРАВА ЛЮДИНИ – ряд основоположних морально-правових норм, що формулюють принципи відносин між індивідом та суспільством в особі інституцій влади. П.л. окреслюють сферу негативних та позитивних зобов'язань, що бере на себе правова держава. Зафіксовані у міжнародних угодах та у національному законодавстві країн світу П.л. репрезентують найбільш універсальну гуманітарно-антропологічну концепцію, в рамках якої людина розглядається як така, безвідносно до її етнічних, расових, релігійних та будь-яких інших відмінностей або належності до локальної культурної традиції. П.л. є кардинально важливою категорією *природного права* та філософії права загалом. Основним предметом дискусій довкола проблеми П.л. традиційно було питання щодо того, чи суб'єктивні права вкорінені у природі людині та невід'ємно належать їй від народження (юснатуралізм), чи, навпаки, вони набуваються лише внаслідок законодавчої діяльності держави (т.зв. юридичного позитивізму). Відповідно до найпоширенішої класифікації Єллінека, П.л. поділяються на громадянські (визначають сферу вільного волевиявлення індивіда, недоторканну для зазіхань з боку держави; напр., свобода слова, особиста недоторканність), політичні (уможливлюють участь громадян у формуванні органів державної влади) та соціальні (містять державні гарантії щодо забезпечення кожного екзистенційним мінімумом матеріально-культурних благ). У формуванні П.л. велику роль відіграли традиції середньовічних хартій вольностей (починаючи від Megnacharta Libertarum, 1215 р.); настанови протестантської етики (зокрема, праці Томазія), що віддзеркалились у Біллях про права Північноамериканських штатів кін. XVIII ст.; доктрини природного права та суспільного договору; філософія раціоналізму; ідеологія *Просвітництва*, що її уособленням стала франц. Декларація прав людини та громадянина 1789 р.; антипатерналістські ідеї автономної етики *Канта*; утилітаризм у його ревізованому *Дж.Ст. Міллем* варіанті; погляди прибічників реформ соціалізму поч. XX ст. у катедер-соціалістичній та неокантіанській версіях (Менгер, *Кістяківський, Новгородцев* та ін.). Однак погляд на дотримання П.л. як на наріжний принцип світової політики утверджується лише після Другої світової війни (Загальна декларація П.л. 1948 р., Міжнародний пакт про економічно-соціальні та культурні права 1966 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., Європейська конвенція П.л. 1950 р.). До цього спричинилося прагнення світової спільноти унеможливити через зміцнення поваги до П.л. нові спалахи загальної деструкції та геноциду. З етико-філософських нині багато важать такі П.л., як право на свободу та недоторканність (проблема гідності людини), заборона дискримінації (проблема універсальної етики), право на життя (проблеми смертної кари, безперервності життя), право на свободу думки (проблеми необмеженої комунікації, діалогу), право на власність, соціальні права (проблема співвідношення негативної та позитивної свободи).

ПРАВДА (від праслов'янського prav – правило, присяга, закон, договір) – особлива форма поєднання істини з життєвими нормами людини. П. – це істина, що стала принципом життя. Тому не може бути універсальної П., оскільки не існує універсальної людини. Завдяки тому, що

П. потребує певних форм поєднання істини з життям, вона є багатоіпостасною, може набувати різних витворів, у той час як істина єдина щодо певної предметної області. П. будується, істина відкривається. Істина доводиться, а П. засвідчується життям чи особистим прикладом. Категорія П. особливо важлива в художньому пізнанні, зокрема в літературі, в творах якої кожен герой може мати свою правду. Ця множинність П. лише потверджує художність твору, бо висвітлення життя передбачає багатоманітність станів його адекватного здійснення чи відтворення. Але при усій багатоіпостасності П. включає нормативний аспект, ідеал. В цьому розумінні вона сполучається з ідеєю справедливості, що має інтерсуб'єктивне значення.

С. Кримський

ПРАВИЛА ВИВОДУ – правила, за допомогою яких в процесі доведення дозволяється від одних правильно побудованих формул (ППФ) переходити до інших ППФ формальної системи (див. *Логістичний метод*), що дають можливість із кількох ППФ, які називають засновками, вивести нову ППФ – висновок. П. в. називають ефективним (або конструктивним), якщо існує алгоритм, який дає можливість для кожної сукупності ППФ визначити, чи можуть ці ППФ бути засновками даного виводу, і, якщо можуть, то знайти ППФ, що є висновком. Modus ponens – ефективне П. в. Зазвичай П.в. відносять до логіки, що лежить в основі системи (див. *Вивід*).

ПРАВИЛА ДОВЕДЕННЯ у теорії аргументації – у традиційній формальній логіці система правил, які забезпечують виведення істинності тези з істинності аргументів. Всі П. д., визначаючись усіма логічними законами, характеризуються *достатньої підстави законом*. Розрізняють три види П. д.: щодо тези, щодо аргументів та щодо способу доведення. Напр., щодо тези формулюють такі П. д.: теза має бути визначеною і точно сформульованою; теза не повинна містити логічної суперечності; теза має бути тотожною сама собі протягом усього процесу доведення. Такі правила широко застосовують у змістових процесах міркування, але вони неефективні при побудові формального доведення. Тому сучасна формальна (математична) логіка надає П. д. більш спеціалізованого виразу.

ПРАВИЛЬНІСТЬ ТА ІСТИННІСТЬ – гносеологічні оцінки виразів та висловлювань щодо їх адекватності зовнішньому світові чи нормам доказовості логічного мислення. Істинність характеризує відношення висловлювань до предметної дійсності. Якщо висловлювання відображає те, що має місце в дійсності, то його розглядають як істинне. Якщо висловлювання не відповідає дійсності, його вважають хибним. Просте елементарне висловлювання буває істинним або хибним залежно від наявності чи відсутності певного факту в дійсності. Складні висловлювання можуть бути істинними або хибними залежно від того, істинні чи хибні елементарні висловлювання, які входять до їхнього складу. Метою логічної теорії є визначення класу тих складних висловлювань, які істинні незалежно від того, істинні чи хибні їхні компоненти, тобто визначення класу логічних істин. Правильність характеризує вирази, що їх використовують як *правила виводу*. На відміну від висловлювань, правила виводу не оцінюють як істинні чи хибні; вони можуть бути правильними, якщо в результаті застосування їх до істинних висловлювань отримують тільки істинні висловлювання, або неправильними, якщо застосування їх до істинних висловлювань може привести до хибних висловлювань (це стосується дедукції). Відмінність між правилами виводу й предметними висловлюваннями відносна й має сенс лише щодо даної логічної теорії. Кожне логічно істинне предметне висловлювання можна переформулювати в метамові й використати в тій або тій теорії як правило виводу. *Аристотель* формулював силогізм як висловлювання у формі імплікації ("Якщо А притаманне кожному В, і В притаманне кожному С, то А притаманне кожному С") і тому оцінював його з погляду істинності; в післяаристотелівській логіці силогізм формулювали як правило виводу ("Кожне В є А , кожне С є В; отже кожне С є А") й оцінювали з погляду правильності. В певному розумінні істинні висловлювання логіки є формулюваннями норм доказового мислення. Висловлювання змістових теорій, що формулюють

закони природи, – т.зв. номологічні висловлювання, оцінюють як істинні або хибні; можлива, однак, побудова такої логічної системи, в якій номологічні висловлювання розглядалися б відносно фактичних як правила виводу. Точний аналіз того, які твердження і в яких функціях слід оцінювати як висловлювання теорії або як правила виводу, має велике значення для встановлення об'єктивно-істинного змісту наукових теорій.

ПРАВО – система загальнообов'язкових норм і відносин, яка охороняється засобами державного впливу, включаючи примусові заходи. П. забезпечує юридичну регламентацію суспільних відносин у межах усього суспільства. Реальний зміст і соціальне призначення правових функцій зумовлені формою і характером державного устрою, економічними відносинами та відношеннями власності, які склались у суспільстві. Водночас П. є відносно самостійним, впливаючи в свою чергу на державні інституції шляхом встановлення юридичних правил і законів, загальнообов'язкових для всіх державних структур. Формування П. – складний історичний процес. Першими регуляторами поведінки людей були звичаї, застосування яких не вимагало державного примусу. Створення держави відбувалось одночасно зі становленням особливих органів, на які покладалося завдання виконання примусових рішень, що вело до відокремлення П. від інших соціальних норм. Починаючи від Античності утверджуються дві основні теорії природи П.: теорія природного ("природженого") П., яка утверджує зумовленість правових принципів, законів, норм природою людини і, як наслідок, їх незалежність від конкретних соціальних умов і держави; позитивістська теорія П., яка утверджує відносність правових норм, їх обумовленість різними особистісними і суспільними факторами. Сучасне П. синтезує ці підходи, надаючи важливого значення невідчужуваним правам людини, одночасно вказуючи на їхню соціальну обумовленість. Перші форми з'явились у прадавні часи писаного П. (закони Хаммурапі у Вавилоні, Хеттські закони). Найбільш розвинутою формою стародавнього П. було римське П., яке стало основою для формування феодального П. шляхом трансформацій та пристосування його до нових економічних реалій і потреб. Із розвитком товарно-грошових відносин у Європі значного поширення набуло т. зв. Магдебурзьке П., яке фіксувало особливий статус і права середньовічних міст. Подальший розвиток економічних та суспільних відносин зумовлює появу нових галузей законодавства, диференціацію П. на правові системи та сфери застосування. Важливого значення набуває формування загальносвітових принципів П. (Статут ООН, Загальна декларація прав людини).

ПРАВОВИЙ ЕКОНОМІЗМ – напрям у філософії права, який для аналізу правових принципів і норм, оцінки ефективності правових систем звертається до економічних факторів і утилітаристських міркувань, теоретичних і емпіричних методів економічної науки. Найвпливовішим представником П.е. є Познер. П. е. вважає існування тих чи тих правових систем і відповідних їм правових інститутів, судових рішень із загальноправових питань виправданим, якщо їх функціювання забезпечує максимізацію матеріальних вигод і упередження або мінімізацію матеріальних втрат індивідів чи суспільства в цілому. При цьому припускається, що механізм вільного ринку створює необхідні передумови для добровільної і справедливої реалізації кожним індивідом своїх уподобань і устремлінь, зростання суспільного багатства і щастя. Для оцінки економічних ситуацій, що складаються після прийняття відповідних законодавчих актів, дій уряду та судових інстанцій і порівняння їх з попереднім економічним станом, вводяться певні критерії. Існування ефективної економіки П. е. пов'язує з правовим регулюванням підприємницької діяльності та відшкодування ними втрат, заподіяних людині, суспільству чи природі (Пігу), розподілом прав власності в умовах вільного ринку (Коуз). Досягненнями П. е. вважається також експлікація загальноправових понять "розумна обережність", "ділова недбалість" тощо, дослідження антимонопольного права. П. е. критикується іншими напрямами філософії права за абсолютизацію вартісно-грошових відносин, зведення правового підходу до економічного.

В. Кузнєцов

ПРАВОВИЙ КРИТИЦИЗМ – напрям у філософії права. Виник у 70-х рр. в США і Великій Британії як ліворадикальне відгалуження *реалізму правового*. З позицій філософських ідей марксизму, аналітичної філософії, критичної соціальної теорії *Габермаса* П.к. аналізує проблеми співвідношення політики і права, ідеології і права, соціальної сфери і права. Намагається довести суттєву невизначеність сучасних правових систем, випадковий характер багатьох правових норм і принципів, їх політичну заангажованість, легітимацію правом соціальної несправедливості (Даксбері, Фіцпатрик, Хант, Келман, Унгер). До П.к. прилягає *правовий фемінізм* і *правовий критицизм расової зорієнтованості*.

В. Кузнєцов

ПРАВОВИЙ КРИТИЦИЗМ РАСОВОЇ ЗОРІЄНТОВАНОСТІ – напрям у філософії права, що виріс з *правового критицизму* і є ідейним відображенням руху за рівні громадянські права в США. Трактує діючу правову систему як таку, що неадекватно відбиває світобачення, інтереси та цінності білої раси і є несправедливою щодо інших рас та національних меншин, світобачення і стереотипи поведінки яких не враховуються. Обстоює необхідність створення правової системи, що усуває расову і етнічну дискримінацію в американському суспільстві, враховує відмінності політичного бачення світу, сприйняття права і правових інститутів расово-етнічними більшістю і меншістю, забезпечує взаємне порозуміння між ними (*Белл*, Кренщоу, Уїльямс).

В. Кузнєцов

ПРАВОВИЙ ПОЗИТИВІЗМ – напрям у філософії права, що здійснює осмислення та обґрунтування такого права, яким воно є насправді, а не яким має бути, на підставі аналізу емпіричних фактів формування і фунціювання юридичних систем та відповідних їм інститутів. На відміну від правового натуралізму, П.п. розмежовує право і мораль, визнає існування права лише як права позитивного, тобто як конкретних діючих юридичних систем, що виражаються засобами специфічних мов і оцінюються за формальними ознаками, а не моральними вимогами чи критеріями. Джерелом позитивного права виступає воля суверена або суспільства, зафіксована в суспільному договорі. Сама юридична система являє собою ієрархічну систему правових норм, що мають приписувальну силу. Розквіт П.п. припав на XIX ст. і був пов'язаний із потребою подолати методологічні труднощі, що виникли через неможливість "дедуктивного виводу" юридичних наслідків із природничо-правових гіпотез. Існують певні модифікації П.п.: аналітичний (*Бентам*, *Остин*) – застосовує логічний підхід до аналізу усталених юридичних систем, правових понять і методів; історичний (Савіньї) – акцентує на самобутності юридичних систем окремих народів, обумовлених їхнім власним соціокультурним досвідом; "нормативний" (Кельзен) – прагне обґрунтувати систему правових норм шляхом послідовного зведення їх до деяких "базових норм". Сучасний П. п. (Харт) дещо пом'якшує вимоги класичних постулатів, залучивши до аналізу позитивного права, зокрема, герменевтичні методи.

В. Кузнєцов

ПРАВОВИЙ ПОСТМОДЕРНІЗМ – напрям у філософії права, який розглядає природу правового знання та передумови його істинності, раціональну та емпіричну обґрунтованість, процес правової аргументації з позицій, що виходять за межі постулатів модерністської західної філософії і спираються на засади філософського модернізму. В П.п. процес правової аргументації в широкому розумінні постає у вигляді пошуку беззастережних підстав для обґрунтування правових суджень і переходу від одних тверджень до інших (Патерсон). Ці підстави мають вписуватись у соціально-історичний контекст минулої, теперішньої та майбутньої правової практики і випливають із неї. Так, при обґрунтуванні норм конституційного права США виділяється шість форм аргументації, які повинні узгоджуватися між собою: історична, що звертається до намірів законодавців; текстуальна, що спирається на характер мовного виразу; доктринальна, що використовує правові теорії і правові прецеденти; етична, що випливає з моральних переконань; структурна, що фіксує відношення між конституційними інститутами; прагма-

тична, що виходить із балансу витрат та вигод від введення правових норм (Боввіт, Рознер). Окреслена система форм правової аргументації не вважається самодостатньою, оскільки допускає ряд неперевірених припущень.

В. Кузнєцов

ПРАВОВИЙ ПРАГМАТИЗМ – напрям у філософії права, який виходить із трактування істини не як відношення правового знання до реальності, а як оцінки обґрунтованості його структури та практичної ефективності панівних правових норм. П.п. заперечує існування абсолютних правових норм, однозначно прийнятних для всіх суб'єктів права, і доводить необхідність будувати розуміння права та вичленування його норм на основі аналізу правозастосування і судової практики, особливо за умов існування альтернативних правових теорій. Традиційний П. п. (*Пірс*) звертається до ідеального поняття правової істини як результату нескінченного самокорегування і правильного використання раціонального методу правового аналізу. Сучасний правовий прагматизм (*Рорті*) ототожнює істинне з адекватно обґрунтованим в контексті практичного використання правових норм.

В. Кузнєцов

ПРАВОВИЙ РЕАЛІЗМ – напрям у філософії, що намагається побудувати свої уявлення про природу і функціювання будь-якої правої системи на основі вивчення емпірично фіксованих дій правових інститутів і індивідів, не зводячи його до логічного аналізу фактичних правових ситуацій. Виник як альтернатива правовому формалізмові. П.р. шукає не обґрунтування діючих правових систем в моральних імперативах, а акцентує увагу на соціальній обумовленості права, на розробці концептуальних засобів опису і пояснення запроваджених юридичних систем, що випливають з правової практики. Виділяють два різновиди П.р. Американський (Холмс, Ллевелін, Франк) зосереджується на фактичних обставинах запровадження законів, застосування правових норм і їх залежності від особистісних моральних і політичних факторів. Крайня форма амер. П.р. відома як *правовий критицизм*. Скандинавський (Олівекрона, Росс) дає філософське обґрунтування юридичних систем на основі практичної дії правових норм, а самі правові норми розглядає як породження синтаксичних імперативних форм сучасного законодавства. П.р. наголошує на інтерпретативному характері правових норм і правових фактів, що дозволяє використовувати право як засіб політичних маніпуляцій. Підриваючи довір'я до об'єктивності правових норм і принципів, П.р. підготував ґрунт для виникнення *правового економізму, правового фемінізму*, юрименрики, судового біхевіоризму.

В. Кузнєцов

ПРАВОВИЙ ФЕМІНІЗМ – напрям у філософії права, що вийшов із *правового критицизму* і розглядає право з позицій феміністської ідеології. Трактує існуюче право як відображення світобачення, інтересів і цінностей чоловіків і тому несправедливе щодо жінок. Виходячи з відмінностей між чоловіками і жінками, П. ф. розглядає шляхи і способи реформування права, подолання жіночої дискримінації та створення справедливих щодо жінок правових систем. Акцентує увагу на специфічних "жіночих" проблемах (аборти, суррогатне материнство, сексуальне насильство тощо) і піддає критиці існуючі правові погляди і норми, що регулюють ці проблеми (Сміт, Крамер, Мак-Кіннон).

В. Кузнєцов

ПРАГМАТИЗМ (від грецьк. πραγμα – річ, факт, діло, користь) – філософський напрям кін. XIX – XX ст.; найбільш характерний для амер. філософії. Витоки ідей П. – у філософському вченні *Пірса*, який у 1878 р. увів і сам термін "П." як назву для своєї теорії значення. Подальшого розвитку П. здобувся в емпіричному прагматизмі *Джеймса*, інструменталізмі *Дьюї*, операціоналізмі *Бриджмена*, концептуалізмі Льюїса, гуманізмі Шиллера та ін. Як один із напрямів філософії *Модерну* П. претендує на проект "реконструкції філософії", який ґрунтується на критиці традиції європейської метафізики, зокрема дуалістичної філософії *Декарта*. Картезіанському пропедевтичному скептицизмові П. протиставляє концепцію віри; вченню про інтелектуальну інтуїцію – її прагматистське тлумачення; раціоналістичному

критерію ясності ідей – виявлення їхніх значень через зведення змісту до практичних наслідків. У *праксеології* П. вивищує адаптивний аспект практичної діяльності, тоді як *марксизм* – радикально-перетворювальний. "Принцип Пірса" ставить знання у відношення до практичних наслідків дії, які спричиняються у процесі пізнання. Когнітивний процес переміщується від метафізичного осягнення істини до пошуку логічних значень, тобто у площину епістемології. Людина у ситуаційно-психологічному контексті пізнання рухається від сумніву до віри. Ідеї П. систематизував, виклав та популяризував Джеймс, який, крім того, створив і власну оригінальну теорію П. П. Джеймса спирався на його філософію радикального емпіризму, психологію функціоналізму та тлумачення релігійного досвіду як необхідного елемента життя людини та її практичних дій. Дотримуючись емпіристської концепції П., його англ. представник Шиллер критикував інтелектуалізм за нехтування людиномірними засадами досвіду й істини. Ним здійснюється дистинкція психологічних, емпіричних, математичних та логічних аспектів істини. Її прагматистське розуміння знайшло концентрований вираз у максимі – "Істина має працювати". Інструменталістська концепція П. Дьюї переносить увагу із внутрішніх на зовнішні, об'єктивні чинники емпіричного досвіду. Пізнання розглядається лише у реальному контексті дослідження як певний конфліктний екзистенційний акт. Інструменталізм Дьюї залишає поза увагою метафізичні пошуки адекватності між ідеями та речами і зосереджується на питанні про придатність ідей бути інструментами оптимального вирішення проблемних ситуацій. До загальноконтекстуалістських відгалужень інструменталізму відносяться концепції *Мура*, Мерфі, Пеппера. Соціальний аспект П. виокремлюють Браун, Бода, Кален, *Дж. Мід*, *Морріс*, Хук та ін. Операціоналістська концепція Бриджмена адаптує досвід інструменталізму до методологічних проблем сучасної фізики. Ретроспективний аналіз теоретичної еволюції П. здійснив Льюїс. Подальша еволюція прагматистської логіки наукового дослідження привела до синтезу П. з ідеями аналітичної філософії Гудмена, *Куайна*. Традиції П. знайшли ґрунт також у постмодерній концепції деконструкції у філософії *Рорті*.

Б. Головко

ПРАГМАТИКА – розділ семіотики, в якому тематизується застосуванння мови або інтерпретація знаків водночас із суб'єктом цієї інтерпретації. Поняття "мовленнєва П." було введено *Моррисом* і *Карнапом* як доповнення синтаксису та семантики мови. Моррис прагнув при цьому до універсально-семіотичної інтеграції усіх трьох дисциплін в прагматичній семіотиці. Згодом філософи та методологи науки, а також семіотики й представники соціальних наук почали розвивати концепції доповнення і навіть інтеграції синтаксису і семіотики стосовно мовленнєвої П. Останнім часом лінгвісти з метою доповнення або розширення програми об'єднання синтаксису та семантики, а також у багатьох соціально зорієнтованих концепціях соціо-психотекстової чи прагмалінгвістики почали включати до кола своїх інтересів предметну сферу мовленнєвої П. Існує також соціальна П., яка досліджує правила чи норми, що регулюють діяльність і забезпечують інтегративні процеси в групі, спільноті, суспільстві. В комунікативній теорії П. розвивається як трансцендентальна (*Апель*) або ідеальна (*Габермас*). У річищі герменевтично-лінгвістично-прагматичного повороту П. бере за вихідний пункт філософування, а отже, і методологічний принцип – повсякденне мовне спілкування, реконструюючи у такий спосіб парадигму інтерсуб'єктивності на засадах трансцендентальної постановки питань. Це означає, що поряд з емпіричною П., мета якої полягає в осягненні актуально-типових за певних умов мовленнєвих актів (котрі у зв'язку з цим можуть бути досліджені з соціологічного, етнологічного та психологічного кутів зору), "універсальна П.", як вказує Габермас, покладає собі за мету встановити й реконструювати універсальні умови можливого взаєморозуміння або, за Апелем, систему правил, на які спирається здатність суб'єкта висловлювати речення в тій або тій ситуації. В етичному відношенні трансцендентальна П. досліджує способи застосування загальнозначущих принципів моралі щодо діяльності в певному соціокультурному контексті. Етичний вимір трансценден-

тальної П. полягає також у розробці методів та процедур обґрунтування етичних норм на основі дискурсу, де трансцендентальна (Апель) або ідеальна (Габермас) комунікація постає як регулятивна ідея такого обґрунтування.

А. Єрмоленко

ПРАКРИТІ (санскр. – "та, що творить") – одне з основних понять інд. філософської школи санкх'я, що означає першоматерію – позасвідому, вічно активну, всепроникну, єдину, неохоплювану сприйняттям первинну реальність. П. під впливом чистої свідомості (пуруші) породжує об'єкти пізнання: психічні властивості (включно із розумом, інтелектом і ego), живі істоти і неживі предмети. Контакт пуруші і П. – таїна; пуруша – вічно пасивний першопринцип, котрий якимось чином спонукає П. до дії, розвитку та втілення у багатоманітний *Всесвіт*.

О. Луцишина

ПРАКСЕОЛОГІЯ (від грецьк. πραξιζ – справа, діяння; λογοζ – вчення) – програма комплексних наукових досліджень умов, засобів і принципів ефективної та якісної людської діяльності, яку в 20-х рр. XX ст. обґрунтував польськ. вчений *Котарбінський*. До сучасних напрямів праксеологічних досліджень належать: загальна теорія раціональної діяльності, структура організації трудових колективів, принципи функціювання і правила управління трудовими колективами, продуктивність праці, типологія помилок і порушень у процесі праці, критерії оцінки результатів діяльності, способи раціонального використання ресурсів і, зрештою, розробка практичних рекомендацій щодо організації ефективної праці та створення оптимальних моделей певних галузей розумової і фізичної праці.

ПРАКТИКА (від грецьк. πρακτικα – справа, діяльність, учинок) – поняття, що характеризує особливий різновияв активності людського світовідношення, філософське витлумачення котрого тяжіє або до універсалізму (коли П. поєднує учинково-моральнісні, пізнавальні та етичні характеристики), або до локалізації чуттєво-матеріального (що спричиняє занижену оцінку П.). Спробу поєднати окреслені характеристики П. здійснив *марксизм*, де чуттєво-предметна, цілепокладальна діяльність суспільної людини з освоєння й перетворення природних та соціальних сил постає як предметна основа формування людини, онтологічний стимул розвитку її творчо-духовних здатностей, у т. ч. й *пізнання*. Самовідособлення людини серед сущого у процесі *антропосоціогенезу* обертається згодом тяжінням до експансії у довколишню дійсність, котра сприймається переважно як об'єкт людських зазіхань. Даному типові світовідношення притаманний *антропоцентризм*, який супроводжується гіперактивізмом і титанізмом, прагненням до щобільшого панування над Землею (зокрема, завдячуючи прогресуючій технізації). Через надмірне протиставлення суб'єкта об'єктові П. є найбільш концентрованим втіленням здатності суспільної людини до виокремлення з природи, граничним виявом якого стали "сутнісна безпритульність новоєвропейської людини" (*Гайдеггер*) та глобально-екологічні проблеми сучасності. Спробами осягнути цю суперечливість П. просякнуто багато різновидів постклясичної західної філософії (уявлення про практичну зумовленість інтелекту *Бергсона* та прагматистів; про "інерціальні" властивості П. – *Сартра* та представників *Франкфуртської школи*; про кризу новоєвропейського гуманізму – *Ніцше*, Гайдеггера, *Фуко* та ін.; про самовичерпаність антропоцентризму – Гьосле, *Йонаса* тощо). Ще *німецькою класичною філософією* зафіксовано таку фундаментальну рису П., як здатність поєднувати всезагальність та безпосередність світовідношення. Вона визначає форму, притаманну практичній життєдіяльності людини. Але людинокреативний потенціал її залежить од змістовного наповнення – від взаємодії різних складових предметного змісту П. Цей зміст не є тотожним ні матеріально-речовинним компонентам трудової діяльності, ні уречевленим виявам суспільних відносин. Незвідний він також і до матеріально-перетворювальних властивостей світовідношення. У найзагальнішому виявленні він концентрує смислову націленість останнього. Під "знаряддєвістю", у руслі котрої світ постає перед суб'єктом життєдіяльності лише як засіб, розуміється одвічна комунікативність предметного

змісту П. – здатність універсалізувати будь-який знаряддєвий вплив на довколишню дійсність, доводячи його до рівня всезагального способу предметно-матеріального освоєння людиною світу. Отже, комунікативність є тим шаром предметного змісту П., котрий уможливлює тип раціональності людського ставлення до світу, коли останній стає не тільки об'єктом маніпуляцій з боку діючого суб'єкта, а й самоцінністю, що має бути не лише перетворена відповідно до устремлінь суб'єкта світовідношення, а й освоєна людиною. Таким ідеалом новоєвропейського гуманізму наснажені найбільш масштабні філософські уявлення про П., предметний зміст якої сягає сфери свідомості, самосвідомості, а отже, духовного забезпечення практичної життєдіяльності людини. Розузгодженість між перетворенням та освоєнням світу – чи не найфундаментальніша колізія П. Концентрований вияв її – гіперактивістська зорієнтованість світовідношення, деградація останнього до "знаряддювання", коли нехтують самоцінністю різновидів буття, що потрапили в орбіту людських зазіхань. Із поступом техногенізації світовідношення "знаряддювання" підминає під себе і матеріально-предметну діяльність, і міжлюдські взаємини, і пізнавальну активність, спрямовуючи її на убезпечення всевладдя людини. Остання, зрештою, і сама стає знаряддям власного панування, "засобом для втілення власних проектів" (Гайдеггер). Відчуттям того, що не інструментальність (маніпулятивність), а комунікативність є осердям предметного змісту справді людського ставлення до світу, наснажений інтенсивний розвиток західноєвропейської філософської думки 60 – 70-х рр. Погляд на комунікативність як на останнє підґрунтя і свідомості, і пізнання, і суспільного буття, і екзистенції пов'язаний із протиставленням двох визначальних типів раціональності: "інструментальної" та "комунікативної" – діалогічної, націленої на тотальне взаєморозуміння, убезпечуване досвідом особистої причетності суб'єкта світовідношення до унікальних форм життя (*Вебер, Апель, Габермас, Бубер, Больнов*).

В. Табачковський

ПРАКТИЧНЕ МІРКУВАННЯ – доведення про необхідність (бажаність) виконання дії. Елементарним П. м. є практичний силогізм, в якому один засновок є висловлюванням про мету, другий – про засоби виконання дії, висновком є твердження про необхідність (бажаність) виконання дії. ("Якщо я бажаю А і якщо коли не буде В, то не буде і А, то мені треба зробити В"). На противагу теоретичним міркуванням, у П. м. описується не тільки дійсна реальність, а й особлива "реальність" бажаного, потрібного, необхідного. У зв'язку з цим для аналізу П. м. потрібна особлива логіка з семантикою, доповненою нетрадиційною теорією істини. Практичне значення аналізу П. м. зростає у зв'язку з математизацією наук про поведінку, дії і взаємодії людей (моделювання у психології, соціології) та конструюванням самостійно діючих, "мислячих" комп'ютерів, роботів.

ПРАКТИЧНО-ДУХОВНЕ ОСВОЄННЯ СВІТУ – особлива форма освоєння (від нім. Aneignung – перетворення у своє), тобто діяльність переведення результатів взаємодії суб'єкта з об'єктом у людські якості. В такому розумінні поняття "освоєння світу" було введено *Фоєрбахом* та систематично розвинене *Марксом*, який поряд з духовно-теоретичною та матеріально-практичною формами вводив особливе П.-Д.о.с. Якщо пізнання має своїм результатом знання, котре пов'язане з усвідомленням істин, то П.-Д.о.с. спрямоване на осягнення смислів та цінностей, тобто вимірів людської залученості до результатів діяльності. П.-Д.о.с. – це особливий різновид духовного осягнення дійсності, яке здійснюється за схемами (чи процедурами) практичних дій; так, мораль чи релігія орієнтують духовність на правила людської поведінки чи обрядові дії (культ). З філософським, політичним, правовим та моральними регулятивами діяльності пов'язаний історичний зміст світогляду. Типовою формою П.-Д.о.с. є міф, що виникає в архаїчні часи як особливий стан культурної співучасті людини у всіх проявах буття і, навіть, як інструментальний засіб становлення порушеної етичної рівноваги у світі. Адже П.-Д.о.с. має своїм предметним полем сферу об'єктивованої фізичної реальності, а саме – олюднений світ. Тому з боку П.-Д. о.с. світ виступає як події, що запліднені потенційним словом, демонструють

зустріч речі та знаку, окреслюють культурну реальність, що долає логічну відстань між суб'єктом та об'єктом (бо останні починають мотивувати один одного). У цій культурній реальності речі маніфестують духовне відлуння людської присутності у світі та можуть виступати емблематикою спілкування людини з буттям. У межах П.-Д.о.с. виникає феномен *мудрості*, як здатність не тільки пізнання істини, а й життя в істині. Врахування, поряд з теоретичним та практичним різновидами освоєння світу, духовно-практичної форми асоціює розгляд пізнання в ширшому (ніж у традиційній гносеології) смислі. Йдеться про пізнання в тому обсязі, в якому *Гегель* розробляв феноменологію духа. В сучасній філософії аналіз П.-Д.о.с. був здійснений науковцями Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ під керівництвом та за безпосередньою участю *В.І. Шинкарука* у контексті розробки світоглядної проблематики.

С. Кримський

ПРАНА (санскр. – повітря, дихання, життєва сила, порив вітру) – важливе поняття інд. релігійно-філософської традиції, яке може позначати: 1) *абсолют* – як трансцендентальне джерело життя; 2) життя взагалі; 3) життєва сила; 4) дихання; 5) повітря (у секулярному контексті); 6) життєвий орган. Поняття П. детальної розробки набуває в *упанішадах*. Полісемія, притаманна ведичному санскриту, відбилася на доволі широкому спектрі вживання терміну П. Філософський аспект поняття П. стосується його розуміння як життєво витонченої енергії в тілі (що не тотожна суто фізичній силі), джерела усіх сил, руху і навіть мислення. В тілі людини П. виявляється у вигляді дихання як життєвий принцип життя і загальносвітового процесу. П. – це не лише психофізіологічне поняття, пов'язане із життям та людиною, а й певний космічний принцип, що поєднує мікрокосм із макрокосмом. Уявлення про П. набуло значного практичного застосування (зокрема в йозі) у формі різноманітних дихальних психофізичних систем, підпорядкованих, зрештою, кінцевій меті – звільненню.

Ю. Завгородній

ПРАЦЯ – синтетична категорія, яка характеризує специфічну, властиву людині форму діяльності, спрямовану на освоєння і перетворення (згідно з власними цілями, інтересами і потребами) природного середовища, поліпшення соціальних відносин (соціальна П.) або створення нових цінностей (творча П.). П. може тлумачитися генералізуючим чином (тоді П. – узагальнююче поняття щодо усіх інших різновидів людської активності), але може порівнюватись із творчістю і вважатися відмінною від останньої (в цьому випадку П. – відтворення усталеного, рутинного, а творчість – породження нового, такого, що може в принципі не мати аналогів). Структурно процес П. складається з таких елементів, як цілепокладання, цілеспрямована діяльність суб'єкта, предмет П., знаряддя (засоби) П. та продукт П. Предмет П. – усе, на що може бути спрямована перетворювальна дія П. (природні матеріали, соціальні відносини, сама людина, її духовний світ тощо). Внаслідок цілеспрямованої діяльності предмет П. зазнає трансформацій і перетворюється на продукт П. (з предмета стає річчю, відбувається оречевлення предмета П.), що відповідає тим чи тим потребам суб'єкта. Взаємодія людини зі світом предметів П. спричиняє трансформуючий вплив на саму людину, зумовлюючи характер і зміст П. Упродовж розвитку суспільства відбувався як розподіл суспільної П. (через що процес П. набуває дедалі більшої ефективності) і її технізація, так і дедалі зростаюче "дистанціювання" людини від предмета П. За сучасних умов у технологічно розвинених країнах багато виробництв мають цілковито роботизований і автоматизований характер. У широкому соціальному контексті П. виступає органічною основою людської кооперації і партнерства, втіленням багатьох соціальних чеснот (ідеал сумлінної чесної П.), об'єктом естетизації.

В. Заблоцький

ПРЕАНІМІЗМ (від лат. prae – до, попереду; anima – душа) – одна з теорій походження релігії, що була розроблена в кін. XIX – на поч. XX ст. Мареттом та іншими дослідниками. Виникла як реакція на анімістичну концепцію Тейлора, згідно з якою віра в душу є найдавнішою формою релігії. Преанімісти вважали, що вірі в душу передують уявлення про безлику духовну силу – "ману", яка керує світом.

ПРЕДИКАБІЛІЇ (від лат. praedico– висловлюю, сповіщаю) – поняття давньогрецьк., а згодом і схоластичної логіки, що виражають типи присудків (предикатів) у судженнях. Введені *Аристотелем* у IV – VI розділах "Топіки", де йдеться про чотири типи присудків, названих згодом Боецієм П.: рід (genus), вид (species), істотна (власна: proprium) ознака, неістотна (випадкова) ознака, або акциденція (від лат. accidens – випадковий). *Порфирій* у "Вступі до "Категорій" Аристотеля" доповнив П. п'ятим типом – видовою відмінністю (differentia specifica). У трансцендентальній логіці *Канта* П. (на відміну від предикаментів, тобто категорій) називаються вивідні поняття розсудку. Так, з категорії причини у Канта виводяться П. сили, дії, підупадання дії (пасивність); із категорії модальності – виникнення, зникнення, зміна.

Д. Кирик

ПРЕДИКАМЕНТИ (від лат. praedicamentum – категорія, предикат) – термін, вперше вжитий Боецієм у праці "Коментарі до Порфирія", яка становить переклад латиною грекомовного трактату *Порфирія* "Вступ" до "Категорій" Аристотеля". Термін *Аристотеля* "kathegoria" Боецій передавав лексемами "praedicamentum", "praedicatum" (предикат, присудок) і "categoria". Згодом термін "П." як відповідник до грецьк. "категорії" був закріплений у працях *Абеляра* та інших авторів.

Д. Кирик

ПРЕДИКАТ (від лат. praedicatum – сказане) – в традиційній логіці один з двох термінів *судження*, а саме той, в якому йдеться про предмет мови *(суб'єкт)*. В математичній логіці П. часто розуміють як логічну (предикатну) функцію, тобто як функцію, що визначена на якійсь предметній області і значеннями якої є істиннісні значення. Предикатні функції подаються висловлювальними формами, тобто виразами, які містять одну або кілька вільних змінних і стають висловлюваннями при підстановці замість змінних об'єктів певних фіксованих сукупностей. Предикатні функції від однієї змінної (позначають $P(x)$) часто називають властивостями або одномісними П. (П. в традиційному розумінні), а предикатні функції від n-змінних (записують $P(x_1, \ldots, x_n)$ – відношеннями або n-місними П. Поняття "П." є одне з основних у сучасній логіці. Логіка бінарних П. має особливе значення і оформлюється в особливу теорію – логіку відношень, яка є базовою для теорії графів.

ПРЕДИКАЦІЯ – співвіднесення змісту висловлювання з дійсністю; віднесення змісту предиката до змісту суб'єкта. Поняття П. зустрічається вже в античних логіках, де воно розглядалося не стільки в плані акту, скільки у вигляді десяти аристотелівських категорій (*предикаментів*), а згодом – у вигляді п'яти типів предикатів (*предикабілій*) у *Порфирія*. У середньовічній схоластичній логіці сформувалося поняття П. як акту пізнання (apprehensio complex, або complexio – з'єднання, складання), на відміну від поняття П. як акту простого вбачання речі (apprehensio simplex). "З'єднання" відображує те, що у зовнішньому світі виступає сполученим і не може бути репрезентоване простим поняттям. У цій логіці були детально розроблені такі види П., як деномінативна, пряма, сутнісна, формальна, природна та інтелектуальна. Їх пізніше використає *Пірс* у своїй праці "Дослідження з логіки" (1883). Учення схоластів знайшли продовження й розвиток і в логічній системі Рассела. За Расселом, "речі" іменуються окремими словами, а "події" не можуть бути взагалі поіменовані, вони виражаються особливою мовною формою – пропозицією, тобто П. Якщо схоластами в цілому П. розумілася тільки як ствердження або заперечення ознаки (предиката) відносно субстанції (суб'єкта) за формулами "S є P" і "S не є P", то сучасна логіка виділяє три основних види предикації: 1) множина включається в множину ($\supset$); 2) елемент включається в множину ($\in$); 3) встановлюється еквівалентність ($\equiv$), тобто П. зводиться до значення зв'язки "бути". У вузькому розумінні тільки ці операції називаються в логіці П. У ширшому сенсі в поняття "П." включаються багатомісні предикатні відношення типу "бути родичем", "бути знайомим з...", "знаходитися південніше від...", "бути ближче до.., ніж до..." і т.п., які повніше розкривають функції П. у природних мовах.

Д. Кирик

ПРЕДМЕТНІСТЬ – одна з основних характеристик ставлення людини до світу і його окремих фрагментів як таких, що можуть бути визначені або конституйовані як особливі предмети (відчуття, мислення, досліду, теорії, практики, науки, мистецтва і т.д.). Категорія П. позначає соціально і особистісно обумовлену форму здійснення, а також спрямованість споглядання або ж діяльності людини і, таким чином, вказує на один з основних способів орієнтації людини в світі як предметному (предметно цілісному і попредметно розчленованому). Як окремий предмет цього світу може розглядатись і сама людина. В різних традиціях П. витлумачується по-різному: 1) як загальна форма відчуження, інобуття духа, ідеї в природі і суспільстві (*Гегель*); як специфічна характеристика соціально-діяльнісної визначеності людини у світі, коли тільки певні соціальні форми пов'язані з приватною власністю на засоби виробництва, обумовлюють співпадання відчуження і опредметнення, породжуючи перетворену форму опредметнення – уречевлення; 2) як конструкт, існування якого обумовлено, з одного боку, *річчю в собі*, з другого – продуктивною властивістю свідомості (*Кант*); 3) як іманентна будь-якому акту усвідомлення людиною світу ознака цього світу або його фрагментів, що дані (представлені, конституйовані) в свідомості як її власні феномени (*Брентано*, Амейзедер, Мейнонг, *Гуссерль*).

ПРЕДМЕТ ПРАЦІ див. *Праця*.

ПРЕКРАСНЕ – метакатегорія естетики, яка характеризує явища дійсності з точки зору їх довершеності і, відповідно, такими, що володіють найвищою цінністю для людини. Як естетична цінність, П. відрізняється від моральних та теоретичних цінностей (*добра, істини*) тим, що воно пов'язане з певною чуттєвою формою і звернене до споглядання і уяви. Сприйняття П. породжує стан задоволення, гармонії з навколишнім світом, почуття свободи. В історії естетичної думки категорія П. відіграла роль основного поняття, через яке відбулося самовизначення естетики як філософської науки. *Гегель* надавав перевагу визначенню естетики як "філософії прекрасного". Для давньогрецьк. філософії характерне усвідомлення П. як природної властивості світу (*космосу*). За *Гераклітом*, "найпрекрасніша будова світу" та "найпрекрасніша гармонія" є результатом єдності та боротьби протилежностей. Піфагорійці тлумачили П. як гармонію, що внутрішньо притаманна речам, і джерелом якої є кількісні співвідношення, що розумілись у містичному дусі. *Сократ* вказує на доцільність П., адже "все є добрим і прекрасним відповідно до того, для чого воно добре пристосоване". *Платон* вперше звернув увагу на те, що існує різниця між тим, "що таке прекрасне", і тим, "що є прекрасним", тобто між тим, що є сутністю П. та його проявами. Середньовічна естетика (*Августин, Тома Аквінський*) вбачали джерело П. у Богові. Головним принципом естетичної орієнтації була піднесеність над реальністю, духовне подолання протиріч та недовершеності дійсності. *Відродження* відновило самоцінність живої, чуттєвої людини. В ренесансній естетиці П. визначалось як гармонія матерії і духа, тіла і душі, людини і навколишнього світу. У культурі Нового часу панівною стала тенденція осягнення П. не почуттями, а розумом. Визнавалося, що правильна оцінка естетичних властивостей предмета залежить і від художнього смаку, але у формуванні останнього вирішальну роль відігравав розум. За *Кантом*, П. – це не тільки якість чи властивість об'єкта, а й ставлення суб'єкта до об'єкта, опосередковане апріорними формами мислення. Кант вперше наголосив на необхідності діалектичного підходу до вивчення естетичних явищ. Для Гегеля предметом естетики є художньо П., ступінь досконалості твору мистецтва визначається рівнем відповідності між ідеєю (змістом) та його формою (суттєвим образним втіленням). Для марксистської естетики найхарактернішою тенденцією у розумінні П. був реалізм (див. *Реалізм у мистецтві*). Подальший розвиток естетики показав, що П. як естетична якість предмета, явища є в той же час мірою утвердження людини в світі, мірою вияву її свободи, розвитку її творчих можливостей.

ПРЕСУППОЗИЦІЯ (від лат. prae – попереду; suppono – підставляю) – поняття логіки і лінгвістики, яке характеризує висловлювання як необхідну умову осмисленості деякого іншого висловлювання.

ПРИВАТНІСТЬ (від лат. privatus – той, що знаходиться у приватній власності, особистий, а також приватна особа – тобто така, що не займає державної посади) – один із доконечних принципів і критеріїв *свободи*; прояв індивідуалізації як вектора і закономірності соціально-культурного і цивілізаційного розвитку. П. в усіх сферах життя є підставою, формою і наслідком здобуття окремою людиною реальних можливостей існувати автономно, мати та оберігати свій суверенітет у царині прийняття рішень, формування і реалізації "Я-концепції" і власного життєвого проекту. Визнання П. ґрунтується на припущенні, що можуть (повинні) існувати інтереси, властиві окремому індивідові, які збігаються з інтересами інших індивідів (або спільнот). Наявність такого приватного інтересу спонукає людину до виокремлення із загалу, самореалізації і самоствердження. П. передбачає свідоме протистояння будь-яким намаганням втрутитися ззовні і звузити (або звести нанівець) сферу індивідуальної свободи, позбавити особистість самої можливості вибору. Передумовою та осердям П. як важливої чесноти громадянського суспільства є особистісна гідність, визнання і повага особистістю гідності в собі та в інших. Значущість П. полягає в тому, що її наявність створює можливість для максимального розширення індивідуального простору свободи, вибору тих чи інших параметрів особистісної ідентичності поза будь-яким тиском. Потяг до П. (так само, як і потяг до спілкування, визнання іншими) вкорінений у самій "природі" людини, у її намаганні виокремитися з юрби, усамітнитися, залишитися осторонь зі своїми турботами і пристрастями. П. утворює потенційну можливість, що її завжди можна без перешкод використати (на відміну від самотності й покинутості). П. може тлумачитись як елемент і докорінна вимога індивідуалізму (в цьому розумінні П. протистоїть загальності і колективізму), але може набувати і самодостатності, виступаючи характеристикою будь-якого типу соціальності (той чи той рівень П. властивий абсолютній більшості відомих культур, через що його не можна тлумачити як надбання винятково західної культури). Первинні кроки до П. було зроблено вже за доби виникнення перших цивілізацій, коли з'явилася можливість відокремленого від інших існування у просторі (простір власної домівки), втаємничення тілесного (зокрема сексуального) життя, кристалізації феномена сорому тощо. П. поступово стверджує себе у тенденціях секуляризації свідомості і правового затвердження віротерпимості, прав і свобод людини. Серед важливих чинників, які сприяли становленню П. та її доктринальному оформленню, було виникнення ін-ту приватної власності та її правове закріплення, формування приватного права, поява і поширення статусу правосуб'єктності, обґрунтування демократичних концепцій громадянськості і ліберальних ідеологем свободи та ін. Відповідно, намагання поставити суспільство під тотальний контроль (напр., задля реалізації якихось всеохоплюючих соціальних експериментів) завжди передбачали наступ на П., її обмеження, а то й зведення нанівець як джерела непередбачуваності і прояву свободи. Наявність П. дозволяє зберігати плідну множинність способів і стилів існування, протистоїть намаганням уніфікувати соціальне життя, позбавити його необхідної невичерпності і варіабельності (в т. ч. у формі мутацій і девіацій, маргінальних субкультур і ексцентричного "непотребу"). Негативний вимір П. проявляється у самоусуненні людини від участі у громадянських справах, втраті інтересу до громадянського життя (абсентизм), байдужому та споживацькому існуванні осторонь суспільства. Абсолютизована П. призводить до корупції, ерозії чеснот громадянськості і демократії, до егоїстичного аутизму (коли людина зосереджується на власній домівці, "здоровому способі життя", уникаючи будь-яких перевантажень і ризиків, що супроводжують активне громадянське життя). Експансія бюрократії в усі сфери життя, практика використання сучасних засобів стеження за поведінкою людини (у супермаркетах, готелях, офісах тощо) несуть загрозу виникнення нових форм тоталітаризму, що спонукає до свідомого й послідовного обстоювання цінності П.

В. Заблоцький

ПРИВЛАСНЕННЯ – процес соціального формування, вдосконалення та відтворення суб'єктами життєдіяльності відносин власності (належності, володіння,

розпорядження, користування). Здійснюється шляхом оволодіння і володіння соціальними суб'єктами об'єктом власності, набуття ними відповідних статусів власника і невласника та закріплення останніх у системі цінностей соціального престижу, у нормах права, моралі, звичаях, традиціях, стосунках влади. Детермінується – потребами самоствердження людських індивидів, їх груп у соціумі, спільноті, спільності, суспільстві з метою здобутися на визнання, престиж, славу, гідність, авторитет, соціальну індивідуальність; також способами його здійснення (влада, гроші, праця, підприємництво, гра, утриманство, спадщина та ін.). П. – антипод відчуження. Як атрибут людської життєдіяльності, П. виражає прагнення суб'єктів життєдіяльності до контролю над результатами своєї творчості, опредметнення власних сутнісних сил. Призначення П. полягає в стимулюванні цілісного освоєння людиною навколишнього світу, у наданні самій життєдіяльності людини осмисленого, а не лише доцільного характеру. У структурі форм людської життєдіяльності П. утворює реальні підстави для виникнення, утвердження та вдосконалення підприємництва. Завдяки П. здійснюються людські сподівання, а їхня чинність набуває статусу об'єктивності, унаочнюється. П. – це вміння людини надавати предметам соціальної реальності відповідної власної, персональної, індивідуалізованої форми. Разом з тим у процесі П. суб'єкти життєдіяльності здобувають можливість піднестися над рівнем власного егоїзму з метою визначення "мого", "власного", "свого", "нашого", а також "чужого", "їхнього", "нічийного". У привласненні виражається спроможність людей (як окремих індивідів, так і соціальних груп, а також націй, народів, держави) до формотворчої діяльності, уміння дати раду результатам власної перетворювальної життєдіяльності, тобто не тільки володіти ними, а й нести за них відповідальність. Як процес соціального формування, П. сприяє наданню соціальним зв'язкам і відносинам власної адекватної форми.

В. Коцюбинський

ПРИГОЖИН, Ілля Романович (1917, Москва) – бельг. фізикохімік, засновник брюссельської школи дослідників у галузі фізичної хімії і статистичної механіки, основоположник загальної теорії дисипативних систем. Лауреат Нобелівської премії з хімії (1977); член Бельгійської Королівської академії. Наукова творчість П. тісно пов'язана з філософією, з продукуванням інноваційних ідей на межі науки й філософії. До них, зокрема, належить нове осмислення ідеї часу, перегляд ролі і місця науки в культурі, а також самої парадигмальної природи науки. Зокрема, однією з центральних тем досліджень П. та його школи є обґрунтування переходу від парадигми науки, що спиралася на замкнуті системи й лінійні співвідношення, до принципово іншої парадигми, орієнтованої на відкриті системи. Відповідно, відбувається зміщення акценту від таких властивостей фізичних систем, як сталість, порядок, однорідність, рівновага, нестабільність, нерівноважність, темпоральність, розузгодженість, гетерогенність, до протилежних, адже саме вони, за П., відіграють головну роль як у фізичному *Всесвіті*, так і світі людської культури. Збагачуючи методологію науки новою парадигмою, проектуючи її на сучасний плинний світ із властивою йому темпоральністю, нестабільністю, нерівноважністю, П. тим самим зробив важливий внесок у філософське осмислення радикальних змін, що відбуваються у сучасній науці та культурі. Діалог людини з природою, людини з людиною – головне опертя людства у розвитку стратегії його самозбереження.

Осн. тв.: "Від того, що існує, до того, що виникає: Час і складність у фізичних науках" (1985); "Порядок із хаосу: Новий діалог людини із природою", у співавт. (1986); "Час, хаос, квант", у співавт. (1994).

ПРИЛЮК, Юрій Дмитрович (1946, Лубни – 1995) – укр. філософ. Закінчив ф-т журналістики КНУ ім. Т. Шевченка (1969). Докт. філософських наук (1989). У 1975 – 1995 рр. працював в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Головний редактор ж. "Філософська і соціологічна думка". Займався розробкою загальносоціологічної та соціально-філософської концепції спілкування, зокрема аналізом категорії "спілкування".

Осн. тв.: "Регулятивна функція соціальної комунікації" (1976); "Проблема спілкування в історичному матеріа-

лізмі" (1985); "Наукове передбачення суспільних процесів" (1990); "Суспільні відношення (соціально-філософський аналіз)" (1991); "Суспільні закони та їх дія" (1995).

ПРИНЦИП (від лат. principium – начало, основа) – 1) Першопочаток, те, що лежить в основі певної сукупності фактів, теорії, науки. Античні філософи прагнули віднайти П. існування усіх речей і, зазвичай, пов'язували його із субстанцією. Од XVI – XVII ст. в європейській філософії П. почали тлумачити здебільшого як категорію теоретико-пізнавальну на основі розрізнення того, що лежить в основі дійсності, – П. буття і того, що лежить в основі пізнання цієї дійсності, – П. пізнання. В подальшому розуміння П. переміщується у сферу логічного виразу пізнання; П. стає центральним поняттям, основоположною ідеєю, що пронизує певну систему знання і субординує його. У межах теоретичного знання П. означає вимогу розгортання самого знання у систему, де всі теоретичні положення логічно пов'язані між собою і випливають певним чином одне з одного. Будь-яка теоретична система знання ґрунтується на принципах, пов'язаних між собою. 2) Внутрішні переконання людини, ті практичні, моральні й теоретичні засади, якими вона керується в житті, в різноманітних сферах діяльності.

ПРИНЦИП ЄДНОСТІ МИСЛЕННЯ І БУТТЯ – один з основних принципів філософії, оскільки мислення і буття – найбільш загальні протилежності, які існують у світі. Має декілька аспектів. 1) Генетична єдність мислення і буття є проблемою, на яку існують різні відповіді. Матеріалізм вважає буття первинним, мислення – вторинним за походженням, ідеалізм – навпаки, буття виводить з мислення, ідеї тощо. Третя точка зору полягає в тому, що обидва існують завжди і розвиваються одночасно як одне ціле. Такою є точка зору *Шеллінга, Шардена* та ін. 2) Гносеологічний аспект принципу полягає у пізнаваності буття за допомогою мислення. Їй протистоїть *агностицизм* і *скептицизм*. Мислення і буття знаходяться нібито в різних місцях: перше в нас, друге поза нами (нашим мисленням і свідомістю взагалі). Але при такій їх розбіжності різні мислителі по-різному оцінюють можливості людського мислення. Підставою для агностицизму і скептицизму є положення, висунуте *Декартом* і розвинуте *Кантом*: за допомогою одного мислення, без почуттів, неможливо довести буття будь-якої речі чи істоти. 3) Протистояння мислення і буття – це прояв протистояння людини навколишньому світові: вона підноситься над ним, відноситься до нього іззовні, бо не визнає безпосередньо існуючого, а змінює його і створює нову дійсність. Людина внаслідок цього не помічає, що її мислення є серцевиною світу, бо воно є внутрішнім у людині, а сама вона є внутрішнім у природі, її концентрація і ядро – мікрокосм. Мислення таким чином і зовнішнє щодо природи і внутрішнє в ній. Із зовнішнім буттям мислення пов'язане опосередковано, через органи почуття; з внутрішнім буттям, властивістю якого воно є, – безпосередньо: воно "розлите" по ньому. Тому зміст дійсності може входити в нього і ззовні і з середини. Проявом останнього є апріорне в нашому мисленні, вроджені зародки категоріальних та інших форм, які виявила генетична психологія і які розвиваються під впливом діяльності і спілкування. 4) Близькою до цієї точки зору була позиція *Гегеля*. Тотожність мислення і буття – принцип його логіки – означає, що мислення знаходиться в середині, в серцевині буття і тому існує у подвійному вигляді: як усвідомлене в людині і несвідоме в навколишньому світі. Сама єдність при цьому теж має два значення: оскільки людське мислення вбирає властивості зовнішнього світу, ідеалізує і узагальнює їх, виникає єдність мислення і буття на боці мислення, в самому мисленні. Оскільки ж визнається його існування поза людиною, воно тотожне буттю на боці останнього. В процесі пізнання така тотожність є не статичним фактом, а поступовим збігом суб'єктивного мислення і змісту буття: послідовність категорій спрямована від абстрактних і поверхових до більш конкретних і глибоких, в своїй сукупності вичерпує категоріальні визначеності світу і переводить їх у систему форм мислення (див. *Діалектична логіка*).

М. Булатов

ПРИНЦИПОВА КООРДИНАЦІЯ – одне з основних положень вчення *Авенаріуса*

про співвідносний зв'язок, нерозривну єдність "Я" і "не-Я", "Я" і середовища, тобто суб'єкта і об'єкта; адже їх ми завжди знаходимо разом. "Я" називається центральним членом координації, середовище – протичленом. Дане положення – варіація "закону свідомості" *Фіхте*: "Без суб'єкта немає об'єкта; без об'єкта немає суб'єкта". В свою чергу, це частковий випадок загального принципу діалектики: протилежності невіддільні одна від одної; без позитивного не існує негативного, без єдності – множини, без явища – сутності, без суб'єкта – об'єкта і т.д. Наведений закон має два тлумачення: матеріалістичне та ідеалістичне. З точки зору матеріалізму, об'єкт – це фрагмент дійсності, або річ, на яку спрямована пізнавальна або практична діяльність, а носієм її є суб'єкт. Якщо діяльність зникає, річ перестає бути об'єктом, але не зникає взагалі, а стає *річчю в собі*. Остання й відмежовує матеріалізм від ідеалізму. Ідеалізм вважає, що суб'єкт породжує не лише визначення об'єкта-речі як такої, що сприймає діяльність, а й увесь його зміст та склад, його субстанцію. Тому тут і саме протистояння об'єкта і суб'єкта породжується останнім. "Закон свідомості" Фіхте чи Авенаріуса без визнання речі-в-собі (яка може існувати поза свідомістю) є основним принципом суб'єктивно-ідеалістичної діалектики.

М. Булатов

ПРИНЦИП УНІВЕРСАЛІЗАЦІЇ – уперше введений *Кантом* як принцип, що визначає виправданість моральної норми у відповідності до того, наскільки вона може претендувати на всезагальність. Відповідно до цього Кант формулює категоричний імператив: "Чини так, щоб максима (правило), якою керується твоя воля, могла б стати принципом загального законодавства" (тобто була визнана моральною усіма). В сучасній філософії моралі (Геєр, Зінгер) П.у. поширюється не лише на правила дії, а й на самі дії, визначаючи їх легітимність: не слід чинити дії, всезагальне здійснення яких має негативні наслідки. Відтак цей принцип застосовується не тільки до максим чи норм, а й безпосередньо узагальнює саму діяльність. П.у. відіграє важливу роль і в комунікативній філософії. Поєднуючи телеологічний та деонтологічний виміри етики, *Габермас* наступним чином формулює загальнозначущість норми: "Кожна значуща норма повинна відповідати умові, що наслідки та побічні наслідки, котрі здогадно виникатимуть із її всезагального застосування при задоволенні інтересів кожного індивіда, можуть бути без примусу прийняті усіма учасниками". Бьолер конкретизує цей принцип: лише ті норми, практика, проекти можуть визнаватися легітимними, які (за умови знання їхніх наслідків та побічних наслідків) могли б бути без примусу визнані в процесі аргументації усіма можливими учасниками дискурсу. П.у. поширюється і на інші інтенції людини – легітимацію проектів, програм, наукових досліджень тощо, які можуть мати негативний вплив на життєвий світ людини.

А. Єрмоленко

ПРИРОДА – гранично абстрактне поняття, що позначає все суще, об'єктивну матеріальну реальність у всій багатоманітності форм її виявів; характеризується універсальністю й самодостатністю. Поняття П. є багатозначним. Обсяг його значень можна класифікувати наступним чином. 1) Зовнішня об'єктивна реальність, синонім понять "*матерія*", "*Всесвіт*", "*універсум*". У цьому варіанті поняття П. сформулювалося в Стародавній Греції. На його позначення в античній філософії вживався термін "фюсис". Античні натурфілософи (*досократики*) розглядали П. як *Космос* з його безконечним переплетінням зв'язків та взаємодій, віковічним взаємопереходом якостей, станів та стихій. 2) Континуум умов існування людини та суспільства – природне середовище, географічне середовище; унікальне вмістилище людської культури; загалом усе те, що протистоїть людині і з чим вона стикається у процесі своєї життєдіяльності. В цьому аспекті П. тлумачиться в широкому діапазоні, межовими значеннями якого є: а) інертне утворення, яке вимагає приборкання, установлення над ним влади людини (що "вийшла з природи") і протистоїть їй як ворожа стихія; б) недосяжний для соціальних утворень ідеал гармонії й мудрості. 3) Об'єкт людського пізнання (природознавства). Історично склалося так, що в процесі виокремлення наук про П. з синкретичного комплексу знань, що

сформувався в Античності, відбувалось і подрібнення цілісної картини світу на окремі її фрагменти (фізичний, біологічний щаблі, П. неорганічна, органічна та ін.). Створився чіткий стиль наукового мислення, якому були властиві точність та однозначність формулювань, об'єктивістська інтенція на осмислення П. "такою, якою вона є" незалежно від емоцій, потреб і сподівань дослідника. Більшість напрямів сучасного природознавства зберегли багато у чому класичну методу "допитувати природу", препарувати її (як під час експериментів, так і концептуально), а не дослухатися до неї. Проте об'єктивізм, аналітичність, чітка позиція в системі класифікації наук – усі ці безсумнівні досягнення класичного природознавства – помітно втрачають свою вагу. Дослідження нерівноважних комплексних систем (у тому числі й екологічних) висувають на перший план такі засоби та риси наукового аналізу, як статистичність, нелінійність, варіабельність, полісемантичність, режим співіснування альтернативних наукових теорій. П. в сучасній системі природознавства отримує тлумачення цілісного оточення із залученням соціально-культурних компонентів. 4) Внутрішня закономірність (незрідка природжена властивість) природних речей та явищ, а також феноменів соціальної дійсності – П. світла, П. капіталу, П. людини та ін.

М. Кисельов

ПРИРОДА ЛЮДИНИ – сталі, незмінні риси, спільні задатки й властивості, котрі репрезентують особливості людини як живої істоти і притаманні їй в усі часи незалежно від біологічної еволюції та історичного процесу. Людинознавчі уявлення здебільшого тяжіють до двох альтернативних поглядів на П. л.: як на повноту доброчесності й істини, втраченої на шляхах історичної еволюції, або як на піддатливий "сирий матеріал", що йому надає форми лише культура й історія. Консерватизм використовував ідею людської природи для протидії соціальним змінам, прогресизм схилявся до висновку, що будь-які зміни в людині можливі лише через відсутність П. л. (Морен). Заперечують П.л. також представники антропологічного релятивізму, соціоцентризму, нерідко – релігійні філософи.

В. Табачковський

ПРИРОДНЕ Й ШТУЧНЕ – опозиції, що характерні для змісту і наслідків свідомої цілеспрямованої діяльності людини в природі. Природним називають усе, що виникло, існує, змінюється без втручання людини, що не детерміноване людською діяльністю. Природне у цьому сенсі визначало довкілля людини, допоки суспільне природокористування не набувало універсального й глобального характеру, тобто утримувалося в межах т.зв. традиційного способу господарювання. За сучасних умов природне в досить широких, хоча і не абсолютних межах, виявляється неминуче втягнутим у сферу людської діяльності, а то й детермінується нею. Друга опозиція – штучне – стосується усього того, що є результатом пізнавально-творчої діяльності людини та матеріалізації її здобутків (напр., техніка), того, що становить людський витвір, предмет належності і продукування культури. З одного боку, зростання маси штучного в довкіллі є показником рівня розвитку цивілізації (у розумінні зростання людської могутності в природі). З другого боку, зміна в процесі вселюдського поступу пропорцій між П. і Ш. (масив другого швидко зростає, тоді як царина незайманої природи неухильно скорочується) набирає загрозливого характеру через підпорядкування природного штучному, що виявляється, зокрема, у зростанні темпів та обсягу забруднення екологічного середовища існування людства. Показником серйозності окресленої ситуації є подальше поглиблення екологічної кризи та деградації природного довкілля, виникнення непередбачуваних катастроф тощо.

Ф. Канак

ПРИРОДНЕ (природжене) ПРАВО – сукупність загальнообов'язкових правил (норм) поведінки, дотримання яких забезпечує рівність можливостей існування та розвитку кожної людини у суспільстві. Своїми витоками концепція П.п. сягає давньогрецьк. філософії, коли при розгляді проблем існування суспільного устрою та суспільної моралі мислителі зіткнулися з дилемою: чи політичні ідеали та мораль універсальні, загальнозначимі чи вони мають відносний характер? Були запропоновані дві протилежні, взаємовиключні концепції: 1) право та мораль мають абсолютний, універсальний характер через природне

("природжене"), або божественне, походження – концепція П.п.; 2) мораль та право обумовлені специфічними реаліями суспільства – політичними, економічними, історичними, а тому мають відносний характер – концепція т. зв. позитивного, або світського права. Концепція П.п. започаткована у вченні *Платона* про ідеальну державу, в якій право та мораль мають універсальну, або абсолютну, природу, оскільки ґрунтуються на ідеї добра, або блага, яка знаходить втілення в невизначено-множинних варіантах земного буття. На відміну від *Платона*, софісти (Фрасимах, *Горгій*, *Протагор*) вважали мораль та право породженими суспільством, а тому відносними і настільки ж багатоманітними, як судження про смаки. *Аристотель* займав помірковану позицію у питанні про природу права, вважаючи етичні та правові концепції практичними дисциплінами, мета яких полягає у формуванні раціональних соціальних взаємодій, які дозволяють людині брати участь у суспільному житті згідно з власними здібностями, нахилами та уподобаннями. Концепція П.п. відігравала велику роль в культурі Нового часу та епохи Просвітництва (*Монтеск'є, Вольтер, Гольбах*) для захисту ідеї рівності всіх громадян у суспільстві та їхніх прав на економічні, політичні, релігійні свободи. Вершиною концепції П.п. та її трансформацією є категоричний імператив *Канта*, під яким розуміється деяке безумовне моральне веління, яке вимагає від людини неухильно слідувати моральному приписові: "поводься так, щоб максими (правила), якими керується твоя воля, могли стати принципами загального законодавства". *Гегель* категорично виступив проти теорії П.п. в поясненні природи держави та відносин людей у суспільстві, критикуючи етичну та правову концепцію Канта за формалізм та позаісторичність. За Гегелем, правові та етичні категорії вкорінені у суспільному житті. Сучасні правові теорії долають різке розмежування концепцій П.п. та позитивного, світського права. Звернення до концепції П.п. дозволяє уникнути релятивізму та скептицизму, які виникають в разі відмови від неї. Ідея позитивного, або світського, права дозволяє позбавитися догматизму, коли постулюється універсальний правовий закон без урахування його зв'язку з конкретними умовами (за висловом Монтеск'є, "дух законів" завжди спирається на взаємозв'язок П.п. та соціального середовища, що спричиняє відповідні формулювання універсального закону). У сучасному праві розрізняють П.п. людини, П.п. сім'ї, П.п. нації, які мають бути загальними та рівними для всіх суб'єктів. П.п. людини — це певні можливості (фізичні, економічні, політичні, культурні, особистісні), які забезпечують гідне існування людини як фізичної, культурної, політичної істоти та її збереження і розвиток як особистості, індивідуальності з власним психо-емоційним сприйняттям світу.

Л. Озадовська

ПРИСВОЄННЯ – соціальна форма, яка фіксує стан освоєння людьми реальності та оволодіння нею шляхом перетворення її елементів у предмет належності відповідному суб'єктові життєдіяльності як об'єктові його волі. У П. відбувається поєднання індивідуальної діяльності людей з предметами їх суспільності, перетворення нічийного у "своє", "моє", "твоє", "наше", "ваше" і т.д., внаслідок чого соціальна реальність фрагментується на світ "свого" і світ "чужого". Фрагментування соціальної реальності відбувається через виокремлення та розмежування її частин, позначених іменем або символом даного суб'єкта, якому ці частини належать. У П. обов'язково фіксуються ознаки "свого" і не обов'язково "власного", оскільки світ "свого" значно ширший світу "власного" (див. *Привласнення*). П. має універсальний характер та специфічні особливості – в залежності від тієї чи тієї форми життєдіяльності людей. У соціальному аспекті присвоїти річ означає оволодіти нею, підпорядкувати її суб'єктові з метою використання як певного засобу досягнення його цілей. У процесі П. суб'єкт включає річ у контекст власної соціальності та життєвого досвіду, де вона стає елементом буденності та плинності життя, звичок, традицій та виконує функціональні навантаження відповідно до прийнятих суб'єктом соціальних доктрин. Завдяки П. потреби, інтереси, цілі й цінності людських індивідів, суспільних груп, спільнот сповнюються соціальним змістом. Зрештою, П. виступає чинником узагальнення й універсалізації, котрий

інтегрує світ "свого" у цілісну відкриту систему.

В. Коцюбинський

ПРИЧЕПІЙ, Євген Миколайович (1939, с. Шарапанівка Вінницької обл.) – укр. філософ. Закінчив КНУ ім. Т. Шевченка (1963). У 1985 р. захистив докт. дис., проф. (1987). У 1968 – 1973 рр. – співр. Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ, од 1990 р. – зав. кафедрою КТІЛП (нині – Київський державний університет технологій та дизайну). Голова Феноменологічного тов-ва України (1998).

Осн. тв.: "Феноменологічна теорія свідомості Е. Гуссерля" (1971); "Філософія як форма суспільної свідомості" (1981); "Буржуазна соціологія знання: Критика методологічних принципів" (1983); "Філософія: Посібник", у співавт. (2001).

ПРИЧИННІСТЬ, к а у з а л ь н і с т ь (від лат. causa – причина) – один із моментів універсального зв'язку предметів і явищ світу, який полягає в утворенні або породженні одними предметами і явищами – причинами – інших – наслідків. В античній філософії вчення про П. мало філософсько-світоглядний характер, бо стародавні мислителі шукали начала буття. *Аристотель* вважав, що П. і начало – одне й те саме; узагальнивши те, що до нього спочатку виділили матеріальну причину (Фалес, *Анаксимен* та ін.), потім рушійну (нус – *Анаксагор*, ворожнеча і дружба – *Емпедокл*), формальні причини розглядали прибічники вчення про ідеї, а цільова належним чином ніким не була сформульована. Аристотель узагальнив попередні дослідження і чітко виділив чотири види причин: матерія, форма, джерело руху, мета. Структуру П. Аристотель відкрив, аналізуючи процеси праці – скульптуру, будівельне мистецтво. Оскільки людина бачить світ крізь призму діяльності, Аристотель переносить її структуру на весь світ. Рушійною силою у нього був першодвигун, цільовою – ентелехія і т.д. Аристотелівське вчення панувало до Нового часу. *Бекон* розчленовує дану класифікацію на дві групи: фізика вивчає діючу причину і матерію, метафізика – кінцеву і формальну. Мету як причину він бачив лише в діяльності людини. Ще більш радикальним був *Декарт*, який відкинув і матеріальну П., залишивши тільки рух як предмет фізики. Відтоді дослідження П. пішло двома шляхами: природознавства і людинознавства. На першому шляху були відкриті динамічні та статистичні закони і причинні зв'язки, генетичні – в живих організмах. Але найбільш важливим виявився той вид спричинення, який являє собою діяльність, бо людство живе нею. Цілі та їх реалізацію вивчали переважно в філософії історії. *Віко*, *Фіхте*, *Шеллінг* відкрили суттєву закономірність – неспівпадання цілей і результатів діяльності. Ці мислителі, а потім *Гегель* дану закономірність пояснювали тим, що окрема дія підпорядкована розумній силі, яка визначає внутрішній план історії (Бог, світовий розум) і модифікується нею. В подальшому неспівпадання виявилося наслідком всебічного переплетіння і, отже, трансформації одиничних цілей і дій. Зазначені філософи наголошували, що наслідки дій звичайно небажані, а то й протилежні задумам. Таке їх співвідношення разюче підтвердилося уже в реальній історії, насамперед в революціях Нового часу, особливо в соціалістичних революціях XX ст. А в друг. пол. XX ст. воно було усвідомлене у найбільш загальному вигляді – як сукупність глобальних проблем, породжених діяльністю людства, але ніким не бажаних і не передбачуваних. Це найбільш фундаментальна відома людині структура причинення, вона залучає до себе або спирається на ті, що вивчає природознавство, і надає їм філософсько-антропологічного змісту.

М. Булатов

ПРІЦАК, Омелян Йосипович (1919, Самбірщина, Галичина) – амер. (укр. походження) вчений-історіософ, сходознавець. Один із фундаторів Гарвардського Ін-ту українознавчих студій і його директор у 1973 – 1991 рр. Організатор і перший директор Ін-ту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАНУ; головний редактор відновленого ним у 1993 р. часопису "Східний світ". Від 1990 р. – іноземний член НАНУ. Лауреат Премії Національної Академії наук ім. А.Ю. Кримського (1990) за видатні наукові здобутки в орієнталістиці та Державної премії України (1993). Автор понад 900 різнопланових за своїм характером і змістом наукових праць. Одна з центральних, у сфері творчих зацікавлень дослідника, – проблема походження Русі.

У фундаментальній монографії, присвяченій цій проблемі, походження Русі пов'язується з діяльністю міжнародної торговельної корпорації, що первісно складалася з кельтських рутенів (русів), франків і фризійців. Увійшовши в співпрацю зі скандинавами і хозарами, вони й поклали початок державному утворенню Русі, яке локалізується дослідником у верхів'ях Волги. Чимало наукових праць П. присвячено формуванню степових імперій середньовічного світу, зокрема першої ісламсько-тюркської держави Караханідів у Середній Азії, історії кочових народів – гунів, аварів, печенігів, половців тощо. У колі зору П. – також взаємини козацької України зі Сходом. Зокрема, він детально розглянув угоди Пилипа Орлика з Туреччиною, що дало йому змогу глибше осягнути правові засади першої укр. Конституції 1710 р. П. є також великим знавцем історіософії *Грушевського* та творчої спадщини А. Кримського.
Осн. тв.: "Рід Скоропадських/Історично-генеалогічна студія" (1938); "Українська культура: Загальна характеристика і основні складники". У 3 ч., у співавт. (1949); "Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг)" (1981); "Історіософія та історіографія Мих. Грушевського" (1991); "Шевченко-пророк: Світи Тараса Шевченка" (1991); "Агатангел Кримський і його історія Туреччини" (1996).

ПРОБЛЕМА (від грецьк. προβλημα – задача, утруднення) – клас завдань, що потребують практичного розв'язання в нестандартних умовах, чи евристична ситуація, яка пов'язана з неоднозначністю, можливістю альтернативних рішень. Зокрема, при розв'язанні П. може не бути попередньо заданого методу, його знаходять у процесі роботи. Для наукової П. характерне усвідомлення суперечності між знанням і дійсністю або суперечності в самому знанні. Коли знання виявляється несумісним саме із собою, П. набуває форми антиномій і парадоксів. Вирішення наукової П. не просто розширює сферу знання, а й поглиблює його розуміння. Звідси випливає значущість проблемного навчання для формування світоглядної культури.

ПРОВІДЕНЦІАЛІЗМ (від лат. providentia – передбачення, провидіння) – релігійно-філософська концепція історії як промислу Божого. Згідно з П., особистісні події й історія в цілому мають своїм творильним началом надприродне й свідчать про присутність Бога в світі. Вперше ідеї П. у систематизованому вигляді були викладені *Августином Блаженним* у праці "Про Град Божий". Релігійно-філософській думці України не притаманні ідеї жорсткого й послідовного П. Такі її представники, як *Копистенський, Петро Могила* та інші, розвивали думку, згідно з якою Бог покладає вибір вчинків на власну волю особи, але цей вибір, вважалося, буде тим дієвішим, чим глибше людина зречеться власної волі й чим сильніше в ній говоритиме воля Божа. У творах Сковороди тісно переплелися ідеї вищості Божої волі та важливості індивідуальної вольової напруги, що спрямована на знищення у самій людині "злої", "мучительної" волі та сприяння волі "добрій", "чистій", "праведній".

Б. Лобовик

ПРОГНОЗУВАННЯ – аналіз та наукове передбачення майбутніх станів і тенденцій розвитку соціальних чи природних явищ, обґрунтована інформація про якісні і кількісні характеристики процесів, що передбачаються. Результатом П. є прогноз — знання про майбутнє і можливі варіанти розгортання сьогочасних тенденцій. Процедури та закономірності П. досліджує прогностика. Засобами розробки П. є екстраполяція, моделювання, експертні оцінки, мислений експеримент та обчислювальні випробування варіантів на комп'ютерній основі. До пріоритетних предметних галузей П. належать глобальні проблеми, тенденції соціально-економічного поступу, розвиток світових політичних подій, міжнаціональних стосунків тощо. Найефективнішим за наслідками є застосування прогнозів у науково-технічній сфері. Точність П. сягає приблизно п'яти років; потому пролягає зона імовірнісних, наближених передбачень і висновків.

ПРОГРЕС/РЕГРЕС суспільний (від лат. progressus – рух уперед, розвиток; regressus – зворотний рух, повернення, відступ) – якісні характеристики соціального процесу, які виходять з того, що внаслідок розвитку (змін, інновацій, мутацій тощо) соціальний суб'єкт може

переходити від нижчих форм свого існування до вищих, більш досконалих (прогрес, поліпшення, поступ), або ж, навпаки, втрачати набуті якості і переходити до більш примітивних форм суспільної організації (регрес, занепад, деградація). Циклічна концепція соціального часу (колообіг, круговорот) поєднувала ідею П./Р. у первинному синкрезисі та обстоювала думку про неодмінну деградацію і занепад усього, що колись народжується, сягає розквіту і повертається до свого першопочатку. Ідея прогресу (включно із розумінням прогресу як мети розвитку) стає принципово можливою в межах лінійної концепції історичного часу, коли різні виміри часу набувають нових ціннісних тлумачень (якщо для традиційного суспільства минуле є безперечним взірцем і "матрицею" для репродукції усталеного досвіду, то для суспільств Модерну "моментом істини" стає сучасність і осучаснення, прогресування усіх вимірів існування соціуму, а метою, проективним взірцем – майбутнє). Визнання самої можливості прогресу залежить від запропонованих критеріїв. Якщо застосувати критерії технологічного (напр., кількість енергії, що виробляється), комунікаційного (швидкість отримання і передачі одиниць інформації, кількість учасників полілогу та ін.) чи суто гуманітарного (очікувана тривалість життя, показники народжуваності та ін.) штибу, то існування прогресу не викликає сумнівів. З іншого боку, є підстави припустити, що жодна з прогресивних тенденцій у людському суспільстві не є усталеною і довічно вкоріненою. Можна констатувати прогресивні зміни, притаманні окремим елементам або підсистемам суспільства й водночас ставити під сумнів можливість прогресу на рівні соціуму як системи в цілому. До вироблених соціальною філософією та соціологією усталених критеріїв прогресу, які наразі можуть використовуватись у стратегіях забезпечення прогресу і блокування тенденцій регресу, належать подальші ускладнення морфології соціуму, вдосконалення соціальних відносин, вироблення і впровадження гнучких і гуманних форм соціального устрою, які дозволяють забезпечити більшу соціальну захищеність і *приватність* існування людини, гарантувати її безпеку і соціальний захист. Будь-які прояви і ознаки прогресу можуть бути потрактовані і як симптоми регресу. На противагу просвітницьким концепціям П./Р., які одномірно тлумачили сутність прогресу (Тюрго, Кондорсе та ін.) й однозначно протиставляли його регресу, сучасне розуміння П./Р. виходить із набагато складнішого та багатомірного взаємозв'язку, що характеризує П./Р. Сучасне філософське і наукове світорозуміння починає включати у прогрес ціну втрат, а іноді й жертв, які змушене зазнавати суспільство задля досягнення прогресу в тих чи тих сферах. Суспільство як глобальна цілісність демонструє поки що нездатність гармонізувати свій розвиток таким чином, аби досягнення прогресу одними країнами могло б спричинити позитивні впливи на інші. Зазвичай соціальний прогрес досягається через використання асиметрії і різкої нерівномірності розвитку – в обмеженій локально соціокультурній зоні, де складаються для цього сприятливі умови, в авангардних зонах прогресу, в яких досягаються гранично можливі показники креативності, продуктивності й ефективності. Ці показники стають своєрідним "еталоном прогресу" для периферії. Відбувається дифузія прогресу, запозичення й адаптація його досягнень іншими народами. Але подібна модель поширення прогресу не може вважатися прийнятною для розуміння явищ морального прогресу, гуманізації цивілізаційного поступу. В межах прогресистської філософії можна розрізняти органічний еволюціонізм (згідно з яким прогрес відбувається поступово й закономірно і не потребує зовнішнього втручання задля свого забезпечення) та перфекціонізм різних ступенів і ґатунків (намагання вдосконалити суспільство шляхом реформ чи революцій, привести його у стан відповідності до тих чи інших умоглядних ідеалів).

В. Заблоцький

ПРОКЛ, Діадох (412, Константинополь – 485) – давньогрецьк. філософ, неоплатонік. Навчався в Александрії, потім в Афінах у Плутарха і Сиріана. Після Сиріана очолив Академію в Афінах. Його філософські пошуки були підпорядковані прагненню створити таку систему мислення, яка б узгодила і поєднала вчення *Плотина, Ямвліха, Платона* й *Аристотеля*. Коментарі П. до Платона,

Плотина, *Порфирія*, тлумачення до Гомера, *Гесіода* та орфіків вважаються взірцями неоплатонічної академічної екзегези. Зв'язок П. з аристотелізмом засвідчує написаний ним вступ до філософії Аристотеля й трактат "Першооснови фізики". Систематичний виклад понять неоплатонізму подається у "Першоосновах теології". Ієрархічна структура буття виводиться, за П., від надсущого Єдиного, що є Благо і Бог, через надсущих одиниць-богів до богів (умів) сущих і мислимих, яким він протиставляє богів (умів) мислячих. З останніми пов'язані мислячі душі, нижче розміщуються ангели, демони й герої, а ще нижче – "часткові душі", до яких належить душа людини. У стані екстазу душа спроможна повернутися до Єдиного ("повернення" – одна з трьох засадничих категорій поряд з "єдиним" та "різноманітним"). Для філософської системи П. характерне обґрунтування рівноваги в процесі взаємодії еманації та повернення.

Осн. тв.: "Першооснови теології"; "Теологія Платона"; "Першооснови фізики: десять сумнівів щодо Провидіння"; "Про Провидіння і Фатум".

ПРОКОПОВИЧ, Теофан (1681, Київ – 1736) – укр. мислитель, богослов, церковний діяч. При хрещенні був названий Єлисеєм, справжнє прізвище, ймовірно, Церейський. Згодом узяв прізвище свого дядька – Теофана Прокоповича, професора і ректора КМА. Навчався в КМА, потім упродовж трьох років студіював у колегії св. Атанасія у Римі. Навчався також в ун-тах Швейцарії і Німеччини, зокрема в Йєні, Галле, Альтдорфі. Повернувшись на батьківщину, понад десять років був проф. і ректором КМА, викладав поетику, риторику, філософію, математику, теологію. На вимогу царя Петра І П. проти власної волі змушений був переїхати до Петербурга. Він підтримує освітні реформи Петра, створює перший проект Академії наук, очолює літературно-громадський гурток, який одержав назву "вченої дружини", пише низку публіцистичних і філософсько-богословських творів. Іноземні вчені вважали його найосвіченішою людиною тогочасної Росії, доробок якої позначився на багатьох напрямах розвитку її культури і науки. Мислитель вважав, що Бог як предвічна мудрість і вседосконалий розум існував до буття світу і є його першопричина і творець. Разом із тим, на думку П., повне визначення природи збігається з Богом щодо природних речей, у яких він з необхідністю існує і які він рухає. Ядром учення П. про світобудову є поняття природного (фізичного) тіла, яке він розглядає як субстанцію, що складається з матерії і форми. Матерія при цьому розглядалась як спільний і єдиний субстрат природних тіл, джерело їхньої кількісної визначеності, а форма – як основа їхньої якісної різноманітності. П. наполягав на активності матерії як компонента субстанції, котра знаходиться в постійному русі, що є універсальним і являє собою "мовби якесь загальне життя всього світу". На роздумах мислителя про матерію позначився розвиток природознавства, який схилив його до двох висновків: по-перше, на відміну від *Аристотеля*, він твердив, що матерія єдина й однорідна в усіх природних тілах: це стосується неба і землі, живого і неживого, вона змінює лише форму, переходячи від одного тіла до іншого; по-друге, створена на початку світу Богом матерія не може далі ні народжуватися, ні знищуватися, ні збільшуватися, ні зменшуватися. Заперечуючи атомістичне вчення, П. вважав, що матеріальний всесвіт складається з найдрібніших корпускул, які є подільними до безмежності, але й найменша частинка тіла не втрачає своєї матеріальності і не може бути зведена до матеріальної точки. Він не погоджувався з думкою, що матерія не має власного існування, а отримує його від форми, і наполягав на нероздільності сутності й існування в природних тілах. Простір і час, як вважав мислитель, невіддільні від рухомого тіла. Високо оцінюючи розум людини, П. приділяв значну увагу вивченню логічних операцій, методів доведення й аргументації. Істина перестає бути для нього чимось заздалегідь даним у Біблії, а розуміється як процес набуття і нарощування людством нового знання. П. визначає істинне знання, прагнучи розширити межі самобутності наукової істини, як корисне і практично значуще. Суттєве місце в творах П. відведено проблемі людини та моралі. Ідеї, що він розвивав, були спрямовані проти середньовічних концепцій у цій галузі, сприяли формуванню нових етичних норм і уявлень. У

своїх творах П. виходив із ідеї про те, що основою історичного поступу, сили держави, добробуту громадян є освіта, поширення наук, мистецтв і ремесел. Тому верховним носієм державної влади, на його думку, може бути лише просвічений володар, "філософ на троні". Центральне місце в філософському вченні П. належить теорії держави і права. Створений ним перший в Росії варіант теорії просвіченого абсолютизму був наслідком застосування теорій природного права і суспільної угоди до осмислення реалій історії рос. державності і її нагальних потреб у петровську добу. Він сприяв утвердженню пріоритету світського начала, науки, розуму, що спиралися на авторитет сильної і просвіченої державної влади; протидіяв намаганням боярської і церковної опозиції виступити проти петровських реформ; захищав демократичну за своєю сутністю ідею спільного блага – "всенародної користі". Створена П. теорія просвіченого абсолютизму мала чимало спільного з ученнями ранньобуржуазних теоретиків держави і права: Ліпсія, *Гроція, Гоббса, Пуфендорфа*. При її опрацюванні мислитель використовував не лише доробок західних вчень, а й осмислення державотворчих ідей, особливо пов'язаних з теорією природного права, наявній в укр. філософській і суспільно-політичній думці вже від друг. пол. XVI ст. Але запропонована П. теорія була непридатною для умов України, де не було власної монархічної традиції, а, сприяючи централізації Росії, слугувала придушенню тут автономістичних і самостійницьких прагнень у сфері державотворення. В поглядах П. відобразився перехід від філософських ідей, що ґрунтувалися на ідеях східної патристики і західної схоластики, до формування філософських концепцій Нового часу.

Осн. тв.: "Мистецтво риторики" (рукопис, 1706); "Правда волі монаршої у призначенні спадкоємця своєї держави" (1726); "Духовний регламент" (1823).

ПРОЛЕЄВ, Сергій Вікторович (1959, Київ) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1984). Канд. філософських наук (1990). Ст. наук. співр. Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Директор Міжнародних літніх філософських шкіл (1998 – 2001). Од 1998 р. – президент Українського філософського фонду, найбільшого в країні громадського об'єднання філософів. Працює в галузі соціальної та екзистенційної філософії, історії західної філософії. Автор близько 70 наукових праць.

Осн. тв.: "Духовність і буття людини" (1992); "Середньовічна філософія у конспективному викладі" (1994); "Енциклопедія пороків" (1996); "Енциклопедія нравів" (2001); "Історія античної філософії" (2001).

ПРОПОЗИЦІЙНА ЛОГІКА див. *Логіка висловлювань*.

ПРОСВІТА/ОСВІТА – поширення і засвоєння наукових знань, навичок, культури взагалі. Ці терміни походять від поняття "світло" і тим самим споріднені з "метафізикою світла". Знання чи, ширше, дух як світло не є метафорою, дух – це світло в матеріальному світі. Подібну точку зору зустрічаємо і в філософії *Шеллінга* ("Система трансцендентального ідеалізму"). Саме цим пояснюється, що головним джерелом пізнання є зорові відчуття. Є певна відмінність між П. і О., а тому існують і два напрями їх втілення. Освіта – це функція діяльності школи. Кожна людина і кожне нове покоління в певному віці проходять курс освіти, яка, отже, визначається антропологічними особливостями розвитку людини. В повному обсязі освіта поділяється на три види і періоди: початкова, середня і вища. Перша дає елементи знань, читання і письмо; друга – сукупність наукових знань про природу, суспільство і людину для орієнтації у світі; третя – зосереджує увагу на спеціалізації. На відміну від математики і музики, філософія вивчається переважно у вищій школі, хоча елементи її можуть подаватися і в середній, в курсах суспільствознавства. Відомі спроби читати філософію і в середній школі. Так, *Гегель* в нюрнберзький період свого життя і діяльності (1808 – 1816) читав у гімназії "Філософську пропедевтику", в яку входили головні поняття його вчення. Освіта і є засвоєння культури, в тому числі і філософської, в школах, гімназіях, вузах. П. має дещо інший характер. Це – освіта не поколінь, а цілих народів у певні періоди розвитку. Такі періоди називають Просвітництвом і звичайно згадують при цьому вік Просвітництва у Франції (XVIII ст.) як антифеодальну

ідеологію та філософію. Але *Просвітництво*, як і *Відродження*, може бути у кожного народу. Так, в Стародавній Греції його функцію виконували софістика і софісти (філософи, ритори); в Стародавньому Римі домінуючою формою була популярна філософія (*Сенека*, *Ціцерон*, Епіктет та ін.); у Новий час – філософія просвітників XVII – XVIII ст. у Франції, Англії, Німеччині. Оскільки мета просвіти – сформувати певний світогляд в широких колах народу чи інтелігенції, така філософія набуває популярного і утилітарного характеру. *Шпет* ("Нарис розвитку російської філософії") розробив концепцію, згідно з якою в Росії і Україні вона завжди була не науковим знанням, а мораллю, проповіддю, світоглядом, мала мету просвітницьку, а не творчу, ставила завдання не формувати людину, а виховувати її. Цей недолік, за Шпетом, може вважатися і її достоїнством, бо вона зверталася не стільки до абстрактних побудов, скільки до людей. Академічна філософія може виконувати освітню і просвітницьку функцію через опосередковуючі ланки – навчальні заклади, товариства знання та ін. Прикладом може бути Київська філософська школа, яку очолював *Шинкарук*.

М. Булатов

ПРОСВІТНИЦТВО – а) хронологічний період кін. XVII – XVIII ст., який позначається поняттям "доба П."; б) філософська та ідейна течія, поширена в Зх. Європі у XVII – XVIII ст., що охопила фактично всі сфери культури. Отже, П. – це загальнокультурне явище процесу історичного розвитку Європи. Термін "П." зустрічається у працях *Вольтера, Гердера*, але остаточно входить у вжиток після опублікування праці *Канта* "Відповідь на запитання: що таке Просвітництво?" (1784). Історичним ґрунтом становлення просвітницької ідеології став інтенсивний розвиток наукових знань у XVII ст. Ідеал наукового знання, що невіддільний від раціональності та оптимізму, сприяв реалізації можливостей пізнання. Важливою складовою просвітницької ідеології стала розробка суспільно-політичних теорій, зорієнтованих на розбудову раціонально організованого суспільства. В основу просвітницьких суспільно-політичних теорій було покладено поняття незмінної людської природи, зміст якого включав ідею про рівність людей від природи, а також про існування низки невідчужуваних прав і свобод людини й громадянина. Одним із засобів утвердження ідеалів П. їхні прихильники вважали розвиток історичної науки ("школи моралі й політики"). При цьому просвітницький погляд на історію характеризувався наступними властивостями: відмова від теологічного способу пояснення історичного процесу, різко негативне ставлення до Середньовіччя, ідеалізація Античності, історичний оптимізм та віра в прогрес, визнання існування єдиних історичних закономірностей розвитку всього суспільства. В органічному зв'язку зі всією системою знань мислителів П. були проблеми виховання. Значний внесок у розвиток педагогічної науки внесли *Локк, Дидро, Гельвецій, Руссо*. Розвиток П. мав і свою незаперечну національну специфіку, в контексті чого, як правило, виділяють англ., франц., нім., італ. П. тощо. Серед основних течій англ. П. вирізняють: а) ідеалістичну: *Шефтсбері, Берклі, Г'юм*, шотланд. школу здорового глузду (Рід, *Бетті, Оствальд*); б) матеріалістичну: Коллінз, Гартлі, Пристлі, *Толанд, Ньютон*. Розвиток франц. П. охоплює ранній етап (XVII ст. – Лабрюєр, Ларошфуко, *Декарт, Гассенді*) та високе П. (XVIII ст. – *Монтеск'є*, Маблі, *Вольтер*, Кондильяк, *Руссо, Ламетрі*, Дидро, *Гельвецій, Гольбах*, Марешаль, Мельє та ін.). Однією з центральних подій розвитку франц. П. стало видання "Енциклопедії" (1751 – 1780), а соціально-політичним завершенням – події Французької революції 1789 р. П. у Німеччині розпочалося доволі пізно – у XVIII ст., що було зумовлено економічною відсталістю та відсутністю національної єдності; соціально-політичні та філософські пошуки цієї єдності стали однією з найпотужніших сполук нім. П. До чільних представників нім. П. належать Крузій, Чирнгауз, Томазій, Баумгартен, *Гаман*, Якобі, *Гердер, Гете, Лессинг*. П. в Італії було щільно поєднано з боротьбою за національне об'єднання. Важливе місце у працях італ. просвітників займало питання про єдину літературну італ. мову. Ідеї італ. П. рельєфно відбились у працях Чезаротті, Веррі, Беккаріа, Філанджері, драматургії Гольдоні.

В. Горський

ПРОСВІТНИЦТВО В УКРАЇНІ – ідеї П. в У. набувають поширення з кін. XVIII ст. Спираючись на ідеологію раннього *Просвітництва*, відображену в творчості професорів КМА, укр. філософи звертаються до вирішення проблем сутності людини, її пізнавальних здатностей, розуміння людського щастя й обґрунтування шляхів, що ведуть до його досягнення. У гносеологів-просвітників визначальну роль відіграє *сенсуалізм*. У соціальній проблематиці переважає інтерес до питань походження людського суспільства, нерівності між людьми, до держави, власності, релігії з позицій теорії "природного права" і "суспільної угоди". З цих позицій аналізується також місце і роль науки та філософії в житті суспільства. Зусиллями окремих гуртків (гурток Паліцина в с. Попівка на Харківщині, гурток Пассека в Кременчуці та ін.) та філософів (Козельський, Лодій та ін.) проводиться значна робота з перекладів та популяризації творів видатних представників франц. та нім. Просвітництва. Певна специфіка поширення просвітницьких ідей в Україні полягає у виразній орієнтації на здобутки нім. Просвітництва. Суть онтологічних та гносеологічних ідей укр. речників просвітницької філософії не можна зрозуміти, не враховуючи значного впливу на них філософії *Вольфа*. Вольфіанська філософія, як типовий виплід нім. Просвітництва, особливо у викладі учня Вольфа Баумейстера, з друг. пол. XVIII ст. стає ледь не офіційним посібником з філософії в Україні. В 1790 р. Лодій здійснює переклад "Моральної філософії" Баумейстера, започаткувавши розробку укр. філософської термінології. В кін. XVIII ст. це була єдина філософська книга, видана мовою, близькою до місцевої укр. Лодій – один із перших, хто познайомив укр. громадськість із філософією *Канта*, яка була своєрідним підсумком європейської просвітницької традиції. Ідеї засновника нім. класичної філософії поширюють в Харкові *Якоб*, Шад, в Закарпатті – *Довгович*. Перший у Російській імперії переклад Канта було здійснено Рубаном, що видав у 1803 р. в м. Миколаєві "Кантово основание для метафизики нравов". Навіть у творчості філософів, що спиралися на ідеї франц. просвітників, яскраво виявлена тенденція до синтезу цих ідей з філософією нім. Просвітництва (Козельський). Переважання ідей Просвітництва в філософській думці України кін. XVIII – поч. XIX ст. не було абсолютним. Поле їхнього впливу обмежувала в цей час філософія, що тяжіла до традиції Романтизму.

В. Горський

ПРОСТІР І ЧАС – філософські категорії, які позначають основні форми буття матерії. Простір передає спосіб співіснування розмаїтих матеріальних утворень, час – спосіб зміни матеріальних явищ. У звичайній мові П. і Ч. найчастіше позначають первинні загальнолюдські інтуїції, за допомогою яких сприймається та емпірично осмислюється навколишній життєвий світ людини. У науці (математиці, фізиці, біології, соціології та ін.) концепції П. і Ч. можуть використовуватися для досягнення найрізноманітніших епістемологічних цілей: аналітичних, евристичних, експлікативних, репрезентаційних та ін. У природознавстві вони використовуються насамперед як засоби, за допомогою яких передаються вихідні онтологічні припущення про світ, на базі яких потому розробляються всеохопні наукові картини світу – евклідівська, ньютонівська, релятивістська, квантово-релятивістська та ін. Сучасні зміни припущень про П. і Ч. зробили більш радикальний переворот у поглядах на *Всесвіт*. Класичне розуміння про Всесвіт як такий, що існував, існує та існуватиме завжди, у XX ст. змінилося на уявлення про Всесвіт, який еволюціонує (виник 15 – 20 млрд. років тому і, вірогідно, закінчить своє існування у майбутньому). Концепції П. і Ч. можуть використовуватись у науці і як своєрідний просторово-часовий словник, у термінах якого здійснюється попередня реєстрація результатів наукових спостережень, вимірів, експериментів. Теоретики найрізноманітніших наукових галузей (від космології до культурології) використовують П. і Ч. як концептуальні елементи, за допомогою яких конструюються універсальні теоретичні моделі, що призначені для понятійної репрезентації не тільки фізико-космологічних реалій, а й лінгвістичних, психічних, культурологічних феноменів.

В. Лук'янець

ПРОСТІР І ЧАС СОЦІАЛЬНИЙ – категорії, що характеризують соціальне буття як процес поєднуючих і змінюючих один одного способів діяльностей людей. П. і Ч.с. діють на рівні буття соціальних індивідів як умови зв'язаності, безперервності, організованості соціального процесу, тобто виявляються соціальними зв'язками, що координують послідовність і поєднання людських сил, дій та їхніх втілень. У традиційних формах суспільства просторові характеристики соціального буття в основному підпорядковували собі часовий вимір. У Новий час ця залежність перевертається: час стає основним виміром соціальних якостей людей і предметів. Будь-які людські сили і здібності зводяться до середніх або необхідних затрат часу, можуть в соціальному процесі транслюватися і підсумовуватися. Прихильники філософії життя вважають, що науці вдалося перетворити в об'єкт усе, що має форму простору, бо це єдиний спосіб для неї оволодіти об'єктом. Тільки та реальність, яка не має просторової форми, може чинити опір сучасній цивілізації; такою реальністю є час, який і становить стрижень структури життя. Оволодіти часом можна, лише увійшовши в його течію (примусово це зробити не можна). Для різноманітних інтерпретацій часу філософією історії спільним є протиставлення "живого" часу часові "опростореному" (як послідовності моментів "тепер", що є індиферентними до тих явищ, які в ньому протікають). Проблема соціального та історичного часу – одна з центральних у філософії *Бергсона, Дильтея, Літта, Ортеги-і-Гассета, Гайдеггера.*

ПРОТАГОР (бл. 480 – 410 до н.е.) – давньогрецьк. філософ, засновник античної софістики. Родом з Абдер, навернений до занять філософією *Демокритом.*, П. зажив слави як вчитель красномовства (за своє навчання першим серед філософів почав брати платню). Тривалий час жив в Афінах, де зазнав звинувачень у "несвятотливості" (нечесті) через сумнів у існуванні богів, висловлений в одному з його творів. Потому змушений був залишити Афіни і, подорожуючи до Сицилії, потонув. П. належить засадничa для софістики теза: "людина є мірою всіх речей: існуючих у тому, що вони існують, неіснуючих – у тому, що вони не існують". Цей онтологічний принцип став основою софістичного твердження про опінію як єдино можливу і універсальну форму існування знання. З цього онтологічного принципу постають дві важливі тези: по-перше, відкидається прихована "сутність речей" як їх "справжня дійсність": існує лише те і таке, що і як нам дано, явилося. Явлення тотожне буттю, ніякого іншого світу поза явленим немає. По-друге, єдино можливою та універсальною формою існування знання може бути лише опінія, яка відбиває якраз досвід сприйняття даного. Відтак критерій істини стає відносним, релятивізується: "якою мені здається кожна річ, така вона і є для мене, а якою тобі, така ж вона, в свою чергу, для тебе". Завдяки цьому будь-яка істина позбавляється безумовності і стає відкритою для обговорення, випробування та перегляду. Принцип існування знання у формі опінії доповнюється принципом софістичного дискурсу (спілкування, обговорення, інтелектуального змагання) як засобу пошуку і надбання істини. Звідси – виняткове значення риторики для мислення, оскільки вона є мистецтвом викладу та обстоювання власної думки, полемічної вправності тощо. Риторика відіграє засадничу роль у житті суспільства, оскільки забезпечує можливість спільного існування людей з різноманітними, часто конфліктними інтересами та прагненнями. Завдяки риториці досягається узгодження різноманітних людських інтересів та суспільна злагода; вона є формою підпорядкування людського буття таким чинникам, як сором і справедливість, без яких не може існувати спільність людей. На відміну від поширеного стереотипу, котрий виставляє софістику як синонім свавільного і штучного оперування змістом понять, відірваного від значень дійсності, давньогрецьк. софісти, і П. зокрема, вбачають головне завдання своєї діяльності у навчанні людей доброчесності. У цьому їхня думка збігається з етичною настановою *Сократа.* Заслугою П. та загалом античної софістики став перегляд з точки зору неупередженого і вільного у своїх судженнях розуму всіх узвичаєних поглядів, авторитетів, звичаїв. Софісти в умовах Давньої Греції здійснили культурну справу *Просвітництва.*

Осн. тв.: "Про істину"; "Про Богів"; "Антилогіка".

ПРОТИЛЕЖНОСТІ – визначеності, які виключають, проте й обумовлюють, і доповнюють одна одну. Їхніми різновидами є сукупність полярних категорій, таких як буття і небуття, сутність і явище, форма і зміст тощо. П. – спеціальний предмет дослідження філософії взагалі й діалектики зокрема – як її складової частини. П. – відмінності, що доведені до крайньої межі, найбільш узагальнені (загальне якраз і вивчає філософія). Відмінностей завжди багато, бо кожну властивість можна порівнювати і співвідносити з багатьма іншими, а П. – завжди лише дві. Так, кольорів з відтінками безліч, а до П. належать лише світло і темрява. До того ж, філософія вивчає не будь-які П., а П. як "суттєві відмінності" (*Гегель*), що відбивають фундаментальні властивості світу і буття людини, їхні сутнісні риси. Дійсність суперечлива, складна і містить в собі як позитивне, так і негативне. В той же час існує певна асиметричність П., принаймні тих, що визначають основні цінності людського життя і відповідні атрибути світу. Так, до загальнолюдських цінностей відносяться істина, добро, краса, свобода і т. ін., а не їхні антиподи. П. відрізняються у формальній логіці і діалектиці.

М. Булатов

ПРОФЕСІЙНА ЕТИКА – сукупність моральних норм, що характеризує поведінку людини у професійній сфері, а також галузь *етики*, предметом якої є визначення і обґрунтування таких нормативних систем. П.е. розвивається на основі узагальнення практичної діяльності представників різних професійних груп, що підсумовується у писаних і неписаних кодексах поведінки, а також у формі певних теоретичних висновків. Виникнення і формування П.е. обумовлене підвищеними або специфічними моральними вимогами до деяких видів професійної діяльності. Йдеться, зокрема, про існування таких професійних сфер, у яких сам процес праці заснований на ретельному узгодженні дій його учасників, що загострює потребу в солідарній поведінці. Особлива увага приділяється моральним якостям працівників тих професій, які безпосередньо стосуються людини та її життя або пов'язані з правом розпоряджатися значними матеріальними цінностями. Своєрідні моральні ризики і проблеми властиві сфері послуг, транспорту, управління, охорони здоров'я, виховання та ін. Окремим різновидам професійної діяльності відповідають специфічні форми П.е., кодекси поведінки, які диктують певний тип моральних відносин. Характерною особливістю змісту таких кодексів є те, що він не являє собою просту конкретизацію загальноетичних настанов, а формується на засадах творчого етичного осмислення певної фахової галузі. Через це, зокрема, такі різновиди П.е., як лікарська етика, етика науки, бізнесова етика тощо стають нині важливим і незамінним чинником нарощування етичного знання в цілому. Відіграючи позитивну роль у житті суспільства загалом, кодекси професійної моралі здатні завдяки рівневі їх визнання з боку фахівців підтримувати сталий порядок морального життя, що особливо важливо в періоди соціальної напруги і послаблення впливовості простих моральних заповідей.

О. Левицька

ПРОФЕСІЯ – соціальний феномен, що існує у вигляді специфічних, як правило, інституціалізованих форм – свідомості, діяльності, відносин, а також норм, цінностей та організацій, що пов'язані із систематичним виконанням індивідами суспільно корисних дій. Смислове поле поняття П. вперше окреслюється у філософії *Платона*, який поділяє усю суспільно корисну діяльність на три основні групи – виробників, захисників та наставників (правителів) відповідно до вроджених схильностей кожного члена суспільства. Правильне обрання П. залежить від правильного суспільного виховання і сприяє не лише досягненню суспільного блага і справедливості ("кожному своє"), але й щастя, або індивідуального блага. В сучасній філософській думці ґрунтовна тематизація проблеми професійної діяльності здійснена у праці *Вебера* "Протестантська етика і дух капіталізму", в якій розкрито значення релігійної мотивації професійної поведінки в становленні сучасного суспільства. П. відповідно до християнської традиції (особливо – у ранніх протестантських вченнях) розглядаєть-

ся як покликання, Богом вказане призначення для індивіда на все його життя. П. – це завдання Бога людині, тому його необхідно виконувати із максимальною мобілізацією усіх зусиль, не відволікаючись на інші справи (у тому числі й інші професії). Таке сприйняття професійної діяльності слугувало могутнім стимулом розвитку капіталістичних відносин. Своєрідну інтерпретацію вчення про професійну діяльність запропонував *Сковорода* у вченні про "сродний труд"; осердям цього вчення було самопізнання людини та здобуття нею щастя завдяки духовним пошукам та моральній міцності у виборі і здійсненні обраної діяльності. Відмітною рисою вчення Сковороди є розробка ним концепції божественної справедливості, за якою благодать розподіляється (з надлишком) тією мірою, якою людина пізнала саму себе та знайшла свій "сродний труд". *Маркс* вбачав небезпеку в однобічній фаховій спеціалізації (яку він називав "професійним кретинізмом"), адже така спеціалізація призводить до гіпертрофованого розвитку одних здібностей людини на шкоду іншим і обертається, зрештою, формою відчуження. *Дюркгейм* розглядає розподіл праці на основі професійної діяльності як основу соціальної солідарності сучасного суспільства, а професійні об'єднання (корпорації) – найсильнішою формою соціального зв'язку, основою суспільної моралі. *Сорокін* розглядає професії як один з основних критеріїв соціальної стратифікації (поряд з економічними та політичними критеріями), а отже – як одну із чільних змінних суспільного життя; аналізує значення П. для проявів соціальної мобільності індивідів та соціальних груп. Бенедикт та деякі інші соціологи розглядають поділ на професії з переважанням інтелектуальної праці та професії з переважанням фізичної праці як засади основного класового поділу сучасного суспільства; на їхню думку, питома вага носіїв професій першого типу має в сучасному суспільстві тенденцію до перетворення на стійку більшість.

М. Бойченко

ПРУДОН, П'єр-Жозеф (1809, Безансон – 1865) – франц. філософ, публіцист, суспільно-політичний діяч, один із засновників *анархізму*. Народився у сім'ї робітника-бондаря, зазнав поневірянь і злиднів. Учасник і свідок революційних подій 1848 р., П. після поразки революції та розчарування в політиці написав низку праць, у яких виклав концептуальне обґрунтування анархічної теорії. П. не був революціонером і досить послідовно захищав дрібних власників, активно полемізуючи з прихильниками комуністичної ідеї. Чільна проблематика творчості П. стосувалася шляхів забезпечення народного добробуту через винайдення і втілення в життя оптимальної економічної організації суспільства. П. виступав проти держави з її "правовим абсолютизмом", віддаючи перевагу т. зв. "мютюелістичному суспільству", що ґрунтується на безупинному переговорному процесі зацікавлених суб'єктів, їхній обопільній толерантності і суспільній праці без застосування примусу з боку держави. П., з одного боку, виступав критиком приватної власності, ринку, з іншого – вкрай критично ставився до комуністичних проектів, у яких вбачав небезпеку ще більшу, ніж приватновласницький капіталізм. П. застерігав, що комунізм – це суспільство, в якому слабкі пригноблюватимуть сильних, ліниві – працьовитих та ін. На його думку, такий потворний лад є принципово несумісним із свободою. Етичне осердя і критеріальна цінність анархізму П. – вільна особистість, її неутиснений і повний розвиток. Необхідною умовою анархістського устрою П. вважав наявність незалежних і неупереджених суджень, вміння і готовність людей їх висловити. На більш зрілому етапі життя і творчості П. переглянув свої ранні анархістські погляди (зокрема ідею "соціальної ліквідації" держави і заміни її договірними відносинами громадян), визнавши їх нездійсненність, та почав схилятися до ідей федералізації і децентралізації держави, зокрема шляхом створення на підмурку держави дрібних і відносно самодостатніх автономних областей.

Осн. тв.: "Що таке власність?" (1840); "Система економічних суперечностей, або філософія злиденності" (1846); "Загальна ідея революції у XIX столітті" (1851); "Філософія прогресу" (1853); "Про справедливість у революції та церкві" (1858).

ПСЕВДО-ДІОНІСІЙ АРЕОПАГІТ – ім'я невідомого автора, що увійшов в історію

філософії як Діонісій, член Ареопагу – судової колегії в стародавніх Афінах. Представник пізньої *патристики*, християнський мислитель V – поч. VI ст. Вірогідних біографічних даних украй мало. Письмові твори, що збереглися: "Про містичне богослов'я", "Про божественні імена", "Про церковну ієрархію", "Про небесну ієрархію" та 10 послань, написаних від імені згаданого в "Діяннях апостолів" П.-Д. А. – освіченого афінянина I ст., наверненого в християнство проповіддю апостола Павла в афінському Ареопазі. Вчення, викладене в "Ареопагітиках" (працях П.-Д. А.), є однією з обґрунтованих спроб синтезу ідей християнства й неоплатонізму. Релігійно-філософські роздуми П.-Д. А. побудовані на широкому використанні текстів неоплатоніка *Прокла*. Засновані на *неоплатонізмі* апофатичні твердження про неможливість визначення і, тим більше, опису Бога ("Про містичне богослов'я") дещо пом'якшуються (й деінде переосмислюються) через з'ясування можливостей і меж богопізнання шляхом сходження ієрархічними щаблями відповідних аналогій ("Про божественні імена"). Символічно потрактована неоплатонічна онтологія набуває соціального змісту в тезі про підпорядкування церковної ієрархії небесній. Церква постає у П.-Д. А. як досконала, позбавлена суперечностей, а отже, і динаміки спільнота людей, що існує у відповідності з найзагальнішими законами всього сущого; як ієрархія людей, що є безпосереднім продовженням ієрархії ангелів, відображенням Божественного, небесного світла в душах гідних людей. Метафори світла й любові належать до найуживаніших в "Ареопагітиках". Їх філософський сенс полягає у встановленні моментів символічного взаємозв'язку Божественного та людського рівнів буття. За П.-Д. А., освітлення людської істоти Божественним світлом знаменує момент осягнення нею любові до ближнього як найголовнішої підвалини людського буття та неможливість пізнати розумом джерело цього буття (Бога). Ідеї П.-Д. А. наклали значний відбиток на середньовічну духовну культуру в цілому та філософію зокрема. Вчення П.-Д. А. про зло як позбавленість блага, щось несамостійне привернуло увагу *Томи Аквінського*. У візантійському православ'ї спадщина П.-Д. А. отримала офіційне визнання (завдяки інтерпретації Йоанна Скіфопольського та Максима Сповідника). Впливу П.-Д. А. зазнали *Дамаскін*, Еріугена, Альберт Великий, *Кузанський, Фічіно, Сковорода*.

ПСИХІКА (від грецьк. ψυχη – душа) – особлива форма відображення суб'єктом об'єктивної реальності і, одночасно, особлива суб'єктивна реальність із власними іманентними закономірностями. П. – основний предмет *психології* як науки. Поняття П. укорінене у давньогрецьк. "псюхе" (душа). У Гомера слову "псюхе" надається два сенси: 1) життєва сила, що полишає людину в момент смерті; 2) примара, що блукає у підземному царстві Аїда по смерті. У *піфагореїзмі* та *орфізмі* "псюхе" усвідомлюється як "даймон" – безсмертна істота, що мандрує в тілах людей та тварин, доки не очиститься і не покине тілесний світ. У *неоплатонізмі* "псюхе" протиставляється розуму ("нусу"); вона є опосередкуванням між світом розуму та тілесним світом. П. людини – складна система взаємодії свідомого та *позасвідомого*, в якій свідоме, завдяки *рефлексії* та волі, може впливати на позасвідоме. Свідомість людини здатна не тільки витісняти, а й сублімувати імпульси позасвідомого. Ці ідеї утворюють основу вчення про П. у *психоаналізі* і стають архетиповими для багатьох традицій психології у XX ст. На цілісному характері П. наголошує *гештальтпсихологія*. В екзистенційній психології П. протиставляється екзистенції. На підставі поєднання ідей, психоаналізу та відповідним чином протрактованих концептуальних надбань екзистенціалізму П. людини подає як специфічне буття, яке є опосередкуванням між світом особистості та соціальним і тілесним світами.

Н. Хамітов

ПСИХОАНАЛІЗ – вчення про *позасвідоме*, його роль у житті людини, про конфлікти та гармонію позасвідомого і свідомості. На цій теоретичній основі ґрунтується практика П. – стратегія спілкування аналітика і пацієнта, яка приводить до розв'язання внутрішніх конфліктів і звільнення від глибинних психічних травм і комплексів через їх усві-

домлення. Основи теорії П. були розроблені *Фройдом*, який визначив цю теорію як матапсихологію. Основу її становить вчення про "Воно" (позасвідоме або підсвідоме), "Я" (свідомість або "Его") та "Над-Я" ("Супер-Его" або "Цензор"). Позасвідоме, за Фройдом, – джерело сексуальної енергії – лібідо, що є основою всіх психічних процесів. Свідомість формується під впливом зовнішньої реальності – передусім під впливом спілкування з батьками. Позасвідоме та свідомість перебувають у постійному конфлікті, який розв'язується через витіснення – повернення позасвідомих імпульсів у своє джерело та сублімацію – вихід їх у реальність у формі артефактів культури. "Над-Я" ("Цензор") – це сфера позасвідомого, яка контролює дії свідомості і пов'язана з образом одного з батьків. Од 30-х рр. XX ст. поняття "П." виходить за межі вчення Фройда, яке отримує назву ортодоксального П. Це відбувається передусім завдяки діяльності *Юнга*, Адлера, *Фромма*, які продовжують і трансформують ідеї Фройда. Юнг, який називає своє вчення аналітичною психологією, розробляє поняття колективного позасвідомого та його архетипів – глобальних структур психіки, що визначають поведінку будь-якого представника людського роду. Адлер досліджує потяг до влади як компенсацію та надкомпенсацію відчуття неповноцінності. Фромм вводить у теорію П. поняття відчуження людини, виходячи на проблему некрофільної та біофільної орієнтації індивіда. На ґрунті П. сформувався особливий різновид етики – психоаналітична етика. Її головне призначення – регламентація відносин психоаналітика та пацієнта. Відправним принципом цієї етики є те, що психоаналітик не має права розголошувати будь-які дані про свого пацієнта без його дозволу, адже до психоаналітика звертаються психічно здорові люди, які цілком відповідають за свої дії і прагнуть набути особистісної аутентичності. У широкому сенсі вислів "психоаналітична етика" стосується етичних концепцій представників психоаналізу.

Н. Хамітов

ПСИХОЛОГІЯ (від грецьк. ψυχη – душа; λογοζ – вчення) – наука про становлення, розвиток, закономірності психіки людини та тварин. До серед. XIX ст. П. була структурною частиною філософії і розвивалась у її межах. Упродовж століть явища, що їх вивчала П., підводилися під загальне поняття "душа". Перший систематичний виклад П. належить *Аристотелю*, який розглядав "душу" не як тонку матерію (на відміну від *Анаксимена, Геракліта, Демокрита, Епікура*), а як форму організації живого тіла. У філософії Нового часу П. – передовсім вчення про властивості суб'єкта пізнання, які допомагають або заважають осягненню об'єктивного світу. *Декарт* протиставляв акти рефлексії над власними думками актам реакції на зовнішні реалії і визначав свідомість як особливу непросторову субстанцію, що її суб'єкт може споглядати завдяки інтроспекції ("внутрішньому зору"). *Гоббс, Локк, Г'юм* створили концепцію асоціацій; Спіноза – вчення про афекти. *Ляйбніц* та *Гербарт* ввели поняття позасвідомого. Виділення П. в окрему наукову дисципліну відбувається у XIX ст., що було пов'язано із досягненнями природничих наук, передусім біології. В кін. XIX ст. активно розвиваються дослідження процесів пам'яті (Еббінгауз), уваги (Кеттел), емоцій (*Джеймс*) та навиків (Торндайк). На поч. XX ст. виникли три методологічних підходи, які зумовили розвиток П. у пер. пол. XX ст.: *психоаналіз, гештальтпсихологія*, біхевіоризм. Психоаналіз звертається до динаміки взаємодії свідомого та позасвідомого, зосереджується на дослідженні останнього, знаходячи в ньому фундаментальні комплекси, що зумовлюють внутрішнє життя людини. Гештальтпсихологія вивчає цілісні психічні структури ("гештальти"), які не можна розкласти на елементи. Біхевіоризм розглядає поведінку людини як сукупність реакцій на стимули зовнішнього середовища. В серед. XX ст. на основі філософської антропології та персоналізму виникає традиція "гуманістичної психології", смисловим центром якої є людська особистість та умови її самоактуалізації (Роджерс, Маслоу). Включення в "гуманістичну П." екзистенційної проблематики приводить до появи екзистенційної П. (Мей, Франкл, Ялом) та онтопсихології (Менегетті), в яких досліджуються феномени часу, смерті, сенсу життя, свободи. В цей же період формується діяльнісний підхід у П.

(Рубінштейн, Леонтьєв). Виготський досліджує соціокультурну обумовленість індивідуальної свідомості. В укр. П. розвивається ідея про те, що психіка не тільки детермінується об'єктивною реальністю, а й сама детермінує поведінку та діяльність особистості, а тому є особливим буттям. Наприкін. XX ст. в Україні розвивається "П. вчинку" як різновид екзистенційної П., в якій вчинок є способом онтологізації психічного.

Н. Хамітов

ПУАНКАРЕ, Жюль Анрі (1854, Нансі – 1912) – франц. математик, філософ, фізик, астроном. Як філософ, відомий своїми працями з загальнометодологічних проблем розвитку науки. В галузі основ математики був безпосереднім попередником інтуїціонізму, непримиренним критиком програми логіцизму; П. вважав, що лише інтуїція, осягнення істини не шляхом доведення, а безпосереднім інтелектуальним баченням її змісту дозволяє здійснити стрибок до принципово нового знання. Проте П. не абсолютизував інтуїтивний метод і не виключав вагомої ролі логіки у забезпеченні достовірності знання. В процесі творчості П. вирізняв кілька ступенів, які розгортаються наступним чином: після обов'язкової свідомої роботи й невдалих спроб досягти результату починається безугавна підсвідома праця, що приводить до вирішальної ідеї результату, який обов'язково повинен перевірятися (підготовка, інкубація, натхнення й перевірка). Тим самим П. акцентував увагу на ролі підсвідомого у пізнанні світу. П. зробив вагомий внесок у методологічний аналіз парадоксів теорії множин, був ініціатором сучасної постановки проблеми непредикативності. Філософські погляди П. пов'язуються з доктриною *конвенціоналізму*. П. відкидав спрощений підхід до питання розмежування наукових істин і умоглядних побудов і в зв'язку з цим – до визначення статусу математичних, насамперед геометричних, теорій у пізнанні реальності. Він вважав, що принципи та закони наукових теорій не є ані синтетичними істинами a priori (у розумінні *Канта*), ані істинами a posteriori (у розумінні матеріалістів XIX ст.), вони – умовні положення, єдиною абсолютною вимогою до яких є лише несуперечливість їх поєднання в теорії. Практика змушує вибирати ті з них, які роблять теорію максимально простою і ефективною у застосуванні. В цих межах вчений вільний у виборі принципів (законів) з множини можливих, що обумовлено відносним характером самих зазначених вимог. І незрідка П., порушуючи надзвичайно тонку грань між визнанням конвенцій в науці і філософським релятивізмом, не дотримувався якоїсь послідовної системи. Втім, безперечна цінність його концептуального аналізу й філософських поглядів полягає у науково-методологічних висновках і узагальненнях природничо-наукового матеріалу, що базувалися на його глибоких спеціальних знаннях та особливій індивідуальній здатності вченого до широкого охоплення й розуміння наукових теорій.

Осн. тв.: "Наука і гіпотеза" (1902); "Цінність науки" (1905); "Наука і метод" (1908).

ПУБЛІЧНІСТЬ – поняття, що позначає сферу людського буття, яка стосується взаємодії з іншими людьми з метою досягнення блага для всіх. П. охоплює справи і речі, які однаковим чином стосуються всіх (res publica). Спільна діяльність задля досягнення загального блага має на меті вільний характер участі в ній кожного індивіда. *Свобода* людини є передумовою участі у вирішенні публічних справ, адже їхнє вирішення передбачає добровільне покладання на себе певних зобов'язань щодо дотримання цих рішень та можливої участі у виконанні їх. У цьому сенсі П. збігається з поняттям "політичне" як таким; це взаємодія осіб, що мають певні права та обов'язки (громадяни) стосовно спільних справ, зорієнтованих на загальнозначущі цілі. З часом сфера П. виокремлюється у галузь правових відносин. Як правило, сфера П. інституалізується у формі державної влади, однак не вичерпується нею; П. функціонує як процедурна вимога до організації та функціювання владних інститутів. Позадержавна форма П. – громадянське суспільство – передбачає вільні *асоціації* громадян, що спільно обстоюють як загальносуспільні, так і певні корпоративні інтереси і здійснюють ефективний контроль за змістом та характером перебігу політичного процесу.

Р. Кобець

ПУФЕНДОРФ, Симюель (1632, Хемніц, Саксонія – 1694) – нім. юрист, філософ. Освіту отримав у Ляйпцигу та Ієні; викладав філософію права та історію у Гайдельберзі й ун-ті м. Лунд (Швеція). Заслуги П. як історика були високо поціновані у Швеції, де йому було присвоєно звання Королівського історика Швеції. У 1688 р. він також здобув статус Історика та члена таємної ради Бранденбурга. Творчість П. дає підстави вважати його "батьком німецького Просвітництва" (за визначенням Едуарда Вінтера). Спираючись на твори *Гроція* і *Гоббса*, П. розробив власну теорію соціальної угоди. На відміну від Гоббса, який характеризував первісні природні стосунки між людьми як стан війни усіх проти всіх, П. вважав, що ці стосунки спираються хоч і на хисткий, але мир, який необхідно зміцнити й оперти на раціонально обґрунтовану угоду. Важливою ідеєю у творах П. було тлумачення держави як морального індивіда, чия воля складається із суми індивідуальних воль громадян. Ця ідея П. була до деякої міри передбаченням концепції "загальної волі", розробленої пізніше *Руссо*. Донедавна маловідомим аспектом творчості П. (дослідженим *Нічик*) була його зацікавленість історією України XVII ст. ("Вступ до європейської історії", "Історія Карла X Густава" та ін.). Увагу П. привернули історичні події, пов'язані з формуванням запорізького козацтва, його участю у повстанні укр. народу проти польськ. панування та у приєднанні України до Росії (останнє, на його думку, змінило співвідношення сил у Сх. Європі). П. також ретельно вивчив і проаналізував державно-політичну та військову діяльність Хмельницького в останні роки життя, його союзницькі стосунки з Карлом X у війні Швеції і Трансильванії проти Польщі у 1656 – 1657 рр. Твори П. зажили в Україні значної популярності. Вихованці КМА їх перекладали, активно до них зверталися (зокрема *Прокопович* у своїх державно-політичних трактатах), так само як і укр. історики та літописці (Величко, Граб'янка, Бужинський).

Осн. тв.: "Основи загального права" (1660); "Про природне право та нації" (1672); "Про обов'язки людини і громадянина за природним правом" (1673); "Про стосунки між церквою і державою" (1687).

РАБСТВО – стан цілковитої несвободи, повної залежності, тотальної підкореності і дискримінації; відсутність автономії і свободної волі. Суспільство – з моменту виникнення перших цивілізацій – породжує Р. самим фактом свого існування (як зауважив *Берк*, Р. є "бур'яном, що росте на будь-якому ґрунті") – як у найбільш брутальних і відвертих формах (Р. як право власності на людину, її життя і тіло, здоров'я тощо), так і у прихованих, витончених різновидах (Р. економічне, Р. культурне, техно-Р., запроданство з корисливою метою та ін.). Разом з тим, здавна є цілком очевидним неприродний і нелюдський характер Р., яке завжди заперечувалося гуманістично налаштованою думкою. Життя в Р. справедливо вважається чимось набагато гіршим, ніж навіть смерть. Моральна вразливість Р. є очевидною навіть тоді, коли відповідний стан настає внаслідок напозір "вільної" згоди особи, яка запродається до Р. Будь-які форми Р. створюють смертельну загрозу свободі і є образою для вільного світу. Р. і *свобода*, Р. і *емансипація* – довічні антитетичні стани людського існування.

В. Заблоцький

РАДИЩЕВ, Олександр Миколайович (1749, Москва – 1802) – рос. письменник, філософ. Навчався у Ляйпцизькому ун-ті, зокрема у ляйбніціанця Платнера. Цікавився філософією *Гельвеція, Дидро, Маблі, Локка*, Пристлі. У філософсько-публіцистичному творі "Подорож із Петербурга до Москви" переконливо розкрив "нелюдське гноблення" та моральне приниження селян. За цю книгу засуджений до страти, яку було замінено засланням до Сибіру. У засланні написав філософський трактат "Про людину, її смертність та безсмертя", в якому наводить аргументи як за, так і проти безсмертя душі. Людина, її сутність, місце та роль у світі є центральною проблемою світорозуміння Р. Потужна тенденція до матеріалістичного (реалістичного) монізму поєднується у нього із значними елементами *деїзму* та *дуалізму*, з філософськими міркуваннями у дусі *пантеїзму*. Одним із основних законів природи є закон вдосконалення та самовдосконалення її форм; виходячи з цього, Р. стверджував спорідненість людини з усією живою та неживою природою. На засадах ідей трансформізму в поєднанні з еволюційними уявленнями Р. намагався протиставити метафізиці в її механіцистському та органіцистському варіантах принципи динамічної антропології та еволюціонізму. Суголосно тогочасному європейському Просвітництву обґрунтовував принципи народовладдя (демократії), республіканізму (антимонархізму), свободи слова та віросповідання. Пережив гостре розчарування наслідками Французької революції. Після смерті Катерини II був амністований, брав участь у роботі імператорської комісії з нового цивільного законодавства, пропонував проекти демократизації суспільства, створення правової держави, перебудови судочинства та правоохоронних органів. Покінчив життя самогубством.

Осн. тв.: "Житіє Ф.В. Ушакова" (1789); "Подорож із Петербурга до Москви" (1790);"Про людину, її смертність та безсмертя" (1792, опубл. 1809).

РАЙДА, Костянтин Юрійович (1954, Київ) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1979). Докт. філософських наук (1999). Філософські зацікавлення зосереджені насамперед на дослідженні постекзистенціалістського мислення як сукупності культурологічних синтезів класичного екзистенціалізму з різними галузями філософії та гуманітарними дисциплінами.

Осн. тв.: "Історико-філософське дослідження постекзистенціалістського мислення" (1998); "Феноменологія людського буття" (2000) та ін.

РАЙ І ПЕКЛО – особливий післясмертний стан душ, місце їх перебування відповідно до їхньої поведінки у земному житті. Вчення про Р. і П. характерне для більшості релігій, оскільки виникло як розвиток віри у позаземне життя у первісних людей і нині є одним із найважливіших у теології. Рай – це закінчення шляху душ праведників, для яких смерть є лише переходом до життя вічного. Пекло – вічні муки і загибель, на яку

засуджені грішники. Більшість сучасних теологів відмовляються від буквального розуміння Р. і П. і витлумачують ці поняття не як реальні насолоди чи муки, а як алегорії.

О. Саган

РАССЕЛ, Бертран (1872, Треллек, Уельс – 1970) –англ. філософ, логік, суспільний діяч, засновник сучасної філософії логічного аналізу. Автор (разом із *Вайтгедом*) класичної праці *Principia Mathematica*, в якій вперше був систематично реалізований аксіоматичний метод побудови логіки та математики. Лауреат Нобелівської премії з літератури (1950). Філософська еволюція Р. являє собою перехід від платонівського реалізму і логоцентризму до г'юмівського позитивізму і аристотелівського типу реалізму. На поч. XX ст. разом із *Муром* Р. виступив із критикою неогегельянства з позицій реалізму. В подальшому неодноразово змінював свої філософські погляди, залишаючись, однак, послідовним прибічником аналітичного методу. За Р., сутність філософського пізнання полягає не в прояснення філософської термінології, а в систематичному розумінні навколишнього світу. Логічний аналіз може сприяти філософському пізнанню тільки тоді, коли він спирається на науково обґрунтовану онтологію, з якою мусять бути узгоджені мовні засоби аналізу. Звідси виникає проблема побудови "логічно досконалої мови". Згідно з теорією дескрипцій Р., для цього треба переформулювати твердження природної мови таким чином, щоб усунути посилання на сумнівні сутності, уникаючи як суперечливих дескрипцій типу "круглий квадрат", так і фіктивних дескрипцій ("Гамлет", "крилатий кінь" та ін.). Тоді вимога істинності судження буде еквівалентною вимозі відповідності судження дійсності. Таке бачення взаємовідносин між логікою та онтологією базується на припущенні про дискретну "атомарну" структуру світу (доктрина логічного атомізму). Згідно з концепцією цього періоду, атомарні онтологічні факти утворюються з властивостей та відношень індивідів, а пропозиції та пропозиційні функції лише виконують роль мовних виразів. У 1940 р. Р. знову переосмислює свою онтологію. Єдиними базовими елементами світу він вважає прості якості, що мають водночас характер індивідів і універсалій, доступних для прямого сприйняття ("знання через безпосереднє знайомство"). Як фізичні об'єкти, так і події аналізуються в термінах цих простих якостей. Доктрина "знання через безпосереднє знайомство" посідає центральне місце в епістемології Р. Згідно з цією доктриною, є два типи знань: знання речей і знання істин. Знання речей, у свою чергу, поділяється на два різновиди: безпосереднє і таке, що базується на знанні істин. Суспільно-політичні погляди Р. поєднували лібералізм, антифашизм і антикомунізм. У питанні про стосунки між людиною і державними інституціями Р. виходив із принципу поєднання максимуму свободи із мінімумом сили. Виступав за створення на демократичних засадах всесвітнього уряду, до повноважень якого входило б з'ясування міждержавних конфліктів.

Осн. тв.: "Критичний розгляд філософії Ляйбніца" (1900); "Principia mathematica", у співавт. У 3 т. (1910 – 1913); "Наше пізнання зовнішнього світу" (1914); "Аналіз свідомості" (1921); "Аналіз матерії" (1927); "Освіта і соціальний лад" (1932); "Історія західної філософії" (1947); "Людське пізнання: його обсяг і межі" (1948); "Автобіографія Бертрана Рассела. 1872 – 1914". У 3 т. (1967).

РАЦІОНАЛІЗМ (від. лат. rationalis – розумний) – напрям у філософії, що визнає розум єдиною достовірною основою пізнання і поведінки людей. Р. проголошує розум єдиним джерелом і основою наших знань. У цьому розумінні Р. протистоїть як сенсуалізму (*емпіризму*), який шукає джерело пізнання у свідченнях органів чуття, а в знанні фактів – головну форму пізнання, так і ірраціоналізму. В історичному плані елементи Р. вже містяться у філософії *Парменіда* і *Платона*. Як цілісна гносеологічна система Р. виникає в XVII – XVIII ст. внаслідок розвитку математики і природознавства. Найвідоміші представники Р. цієї доби – *Декарт, Спіноза, Вольф*. Раціоналісти вважали, що "істини розуму" принципово відрізняються від сумнівних емпіричних узагальнень, які не можуть дати істинного знання, оскільки ознаками останнього є ясність, чіткість і безсумнівна самоочевидність. Проголошення Р. розуму як єдиного джерела

знання спричинилося до хибних висновків про існування вроджених ідей (Декарт), задатків мислення, незалежних від чуттєвості (*Ляйбніц*), апріорних форм знання (*Кант*). Кант зробив спробу примирити Р. і сенсуалізм, висунувши положення про те, що всяке знання починається з чуттів, згодом переходить до розсудку і закінчується в розумі. Однак Р. Канта стосувався тільки світу феноменів (явищ), а не *ноуменів* (сутностей), що привело його до *агностицизму*. У *Гегеля* процес пізнання розкривався як самопізнання розуму, тому в нього розвиток світу постає як чисто раціональний, логічний процес, що надало йому форми *панлогізму*. У XX ст. за ігнорування Р. чуттєвості і практики розпочалася його різка критика і заперечення з боку фрейдизму, *інтуїтивізму, прагматизму* і *екзистенціалізму*.

РАЦІОНАЛЬНОСТІ КОНЦЕПЦІЯ – філософське вчення про всезагальність мірок розуму в життєдіяльності та пізнанні. Р.к. в пізнанні набуває вигляду ідеї *раціоналізму*, що використовує тезу про всезагальність мірок розуму для затвердження пріоритетності мислення по відношенню до почуттів та емпіричної сфери взагалі. У пізнавальному процесі Р.к. виникла в Античності як альтернатива міфології, містицизму, релігійному екстазу, стихійно-емоційній (діонісійській) поведінці, фантастичним вигадкам. В цьому ракурсі Р. к. виступає у вигляді апеляції до розуму як засобу чіткого, логічно визначеного законовідповідного пізнання, здатного (на відміну від почуттів) до самокритичності, самообґрунтування, аналітико-синтетичної діяльності. В сучасному розумінні Р.к. не зводиться лише до ознак логічності, а включає, окрім методологічних настанов, гносеологічні та світоглядні принципи. До останніх належать: принцип природності (недовіри до всього того, що принципово суперечить науковій картині світу); переконання в конструктивній силі істини як однієї з найвищих цінностей; принципи рішучості (мужності підкорятися настановам розуму, керуватись істиною) та оптимізму (віри у здійсненність цілей, подолання хаосу, непорожнечу майбутнього й осмисленість наших зусиль). Серед гносеологічних та методологічних настанов Р.к. знаходяться: принцип підконтрольності пізнавальних результатів практичній та теоретичній перевірці на істинність, у т. ч. вимога сократичної іронії, самокритичного використання власних тез в діалозі з опонентом; принцип інтелектуальної співрозмірності буття (ізоморфізму пізнавального та пізнаваного), аналітичне уявлення про складні явища як композицію більш простих компонентів; переконання у можливості чіткого розрізнення істини та брехні; у тяжінні явищ, що пізнаються, до норми тощо. Серцевину Р.к. становлять принципи міровизначеності (розгляд будь-якого феномена у визначених лімітах, обмеженнях, інтервалах, фазах, нормах, числових характеристиках, що виключає будь-яке свавілля) та принцип впорядкованих послідовностей, який стверджує необхідність уявлення досліджуваних явищ у певній системі очікувань, причинній матриці, історичній чи логічній послідовності дій, що визначають пізнавальний результат. Р.к. дозволяє описувати як теоретичні, так і практичні ситуації, аж до проблеми ефективності, збалансованості, технологічності та доцільності людської діяльності. Р.к. не є самодостатньою і потребує обґрунтування в системі загальнофілософських доктрин та корекції з боку спеціальних дисциплін типу теорії операцій, теорії рішень, логіки практичних дій та теорії гри.

С. Кримський

РЕАЛІЗМ (лат. realis – суттєвий, дійсний) – філософське вчення, згідно з яким загальне має статус об'єктивного існування, передує одиничним предметам і незалежне від них. В середньовічній думці Р. поряд з *концептуалізмом* і *номіналізмом* входить до трьох основних теоретичних течій, що виникли в процесі дискусії стосовно центральної проблеми схоластичної філософії – проблеми універсалій. Вихідною точкою дебатів стали питання, що були сформульовані неоплатоніком *Порфирієм* у праці "Вступ до "Категорій" Аристотеля": 1) Чи існують роди і види самостійно, або ж тільки у мисленні? 2) Якщо вони існують самостійно, то чи тіла вони, чи безтілесні речі? 3) Чи мають вони в останньому випадку самостійне буття, або ж існують у тілесних речах? За *Томою Аквінським*, універсалії можуть мати троїсте існуван-

ня: ante rem (до речі, тобто в Божественному розумі), in re (в самій речі) і post rem (після речі, в людському розумі). Залежно від визнання того чи іншого існування загальних понять у філософській думці склалися напрями: Р., *концептуалізм* та *номіналізм*. Р. визнає самостійне існування універсалій. Філософські принципи Р. започатковані у вченні *Платона* про ідеї як первісну реальність. Ця точка зору була поширена в *патристиці*, де вплив ідей *платонізму* був досить значним; згодом вона стає панівною у схоластичній філософії. Виходячи з платонізму (і неоплатонізму), Р. стверджував, що чим загальнішим є поняття, тим реальнішим є його існування як самостійної сутності. Обґрунтовуючи догмат про Божественне творіння, Августин виходить з того, що одвічні ідеї-образи знаходяться у розумі надприродного Бога-творця, а конкретні одиничні речі – лише недосконалі копії першообразів. Послідовниками християнського Р. в період ранньої схоластики були Йоан Скот Еріугена, Ансельм Кентерберійський, філософи Шартрської школи. Всі вони вважали, що "роди" і "види" є ідеальними прообразами, згідно з якими Бог створив усі одиничні предмети й істоти. Істинність останніх залежить від ступеня відповідності ідеальним прообразам Божественного інтелекту. За доби середньої схоластики платонівська орієнтація, що панувала у християнській свідомості у попередні часи, поступово змінюється на аристотелівську. Її філософським речником став *Тома Аквінський*. На відміну від крайнього Р., який обстоював трансцендентність ідей, поміркований Р. наголошував на їх іманентності речам. Тобто універсалії існують як до речей – у Божественному розумі, так і в речах (бо останні створені Богом), так і після речей, тобто в поняттях людського розуму, що відкриває їх у створеному Богом світі. Ці зміни і коливання у теоретичній течії Р. були обумовлені змінами в світогляді, впливом номіналізму, релігійними потребами, пошуками переконливих засобів вирішення суто філософської проблеми співвідношення загального і одиничного. В сучасній філософії однією з провідних тенденцій є застосування терміну "Р." до концепцій, у яких стверджується, що об'єкти знання існують поза нашою свідомістю. До важливих напрямів Р. XX ст. відносяться: історичний матеріалізм, неореалізм, неотомізм, нова онтологія (змістом якої є метафізичний Р.). Значний внесок до осмислення проблематики сучасним Р. зробили *феноменологія* і *екзистенціалізм*.

О. Александрова

РЕАЛІЗМ НАЇВНИЙ – первинний, безпосередньо-наївний погляд людини на світ, згідно з яким світ є такий, яким ми його сприймаємо – повний кольорів, звуків, запахів, смаків тощо, тобто відчуття речей ототожнюються з реальними речами. Р.н. має корені у нервово-психічній організації людини, зокрема в здатності психіки об'єктивувати відчуття. Для Р. н. ще не існує проблеми відчуттів у тій формі, в якій вона обговорюється в філософії. Її постановка пов'язана з виникненням і розвитком філософії, особливо теорії пізнання. Різні напрями філософії намагалися подолати притаманні Р.н. крайнощі ідеалізму та матеріалізму у цій проблемі. Елеати (початкова форма об'єктивного ідеалізму) приймали за реальність лише умосяжні сутності, а кольори, смаки та інші відчуття вважали видимістю (тим, що не існує). Софісти визнавали кольори, смаки тощо відчуттями, але заперечували здатність розуму пізнавати існування чого-небудь за межами відчуттів. Атомісти проголошували, що реально існують лише атоми і пустота, а речі та їхні властивості існують лише в чуттєвому сприйманні. Цей погляд певною мірою долав однобічність попередніх двох позицій та зберігав їхній позитивний зміст. Подолання суперечностей Р.н. здійснювалося в рамках цих трьох філософських напрямів, а згодом – з позицій природознавства. Фізика встановила, що світло й кольори об'єктивно існують як електромагнітні коливання з довжиною хвилі від 380 до 800 ммк, звук – як пружні коливання матеріального середовища з частотою від 16 до 20 тис. за сек. Психофізіологія органів чуття, як класична (Мюллер, Гельмгольц, Сєченов), так і сучасна, розкрила функціювання органів чуття і механізми формування чуттєвого сприймання.

Д. Микитенко

РЕАЛІЗМ НОВИЙ – філософський напрям, який виник на підставі протиста-

лення т.зв. нового реалістичного підходу експансії ідеалізму в *епістемології*, що досягла свого піку на межі XIX та XX ст. (особливо у філософії Англії та США). Критичне вістря Р.н. щодо ідеалізму було спрямоване на редукцію ідеалістами об'єктів пізнання до самого пізнання. На противагу ідеалізму була висунута ідея нейтрального *монізму*, згідно з якою стверджувалось існування певних "нейтральних елементів", які обумовлюють як матеріальні, так і ідеальні об'єкти. Хронологічно виникнення Р.н. пов'язується з опублікуванням статей амер. філософів Монтегю (1902) та *Мура* (1903), в яких кожен із них, на засадах власної філософської концепції, доводив відсутність жорсткої та однозначної залежності об'єкта пізнання від пізнавального відношення. У 1910 р. шестеро амер. філософів – Голт, Марвін, Монтегю, Перрі, Піткін, Сполдінг – оприлюднили в журналі "Journal of Philosophy" програму нового напряму, а двома роками пізніше (1912) вийшов том (за участю цього ж гурту філософів) під назвою "Новий реалізм". Приблизно у цей же період споріднені з Р.н. ідеї були обґрунтовані *Джемсом* у теорії "чистого досвіду", згідно з якою "чистий досвід" – це той нейтральний "матеріал", який може функціювати і як процес пізнання речей і як самі речі (див. *Річ*). Під впливом Джемса позиції нейтрального монізму протягом певного періоду дотримувалися *Рассел* та Перрі (1876–1957). Суттєвим внеском Перрі до системи аргументації Р.н. був здійснений ним аналіз т.зв. "егоцентричної недоладності" (Egocentric predicament). Остання полягає у неможливості вилучити із нашого усвідомлення об'єкта усього того, що дія (процес) цього усвідомлення спричинила на об'єкт. Ігнорування "егоцентричної недоладності" призводить до підміни епістемологічного твердження (усе, що пізнається, водночас і мислиться) онтологічним (усе, що існує і пізнається, не лише мислиме).

Н. Поліщук

РЕАЛІЗМ у МИСТЕЦТВІ – зображення мовою мистецтва навколишнього світу, реальних сторін життя людини та суспільства. Досить широке коло визначень характеризує прояви реалізму у мистецтві – достовірність, правдоподібність, художня правда, художній метод та ін. Розрізняють реалізм як тенденцію, що є невід'ємною частиною багатьох напрямів і течій мистецтва, за винятком деяких, які з'явилися на поч. XX ст., а також реалізм як художній метод. Згідно з останнім, реальна соціальна дійсність відтворюється, по-перше, в усіх її суперечностях і, по-друге – у відповідності з естетичним ідеалом митця; як наслідок, реалістично відображена дійсність набуває рис належного, необхідного для суспільного прогресу. Історія становлення реалістичних тенденцій у мистецтві співпадає з історією розвитку самого мистецтва. Кожний її етап позначений певною специфікою у відображенні дійсності – від примітивних зображень стародавнього світу, грубої предметності періоду варварства до творів античної Греції, що стали класичними зразками довершених реалістичних форм. Подальший злет реалістичних тенденцій у мистецтві пов'язаний з добою *Відродження*. Від цієї ж доби починається становлення Р. у м. як художнього методу. Пройшовши ряд історичних етапів розвитку, найвищого розквіту він набуває в XIX ст. У творчості представників різних видів мистецтва розгорталося життя людини в суспільстві в усьому розмаїтті його проявів та суперечностей. Цей етап становлення Р. як художнього методу отримав назву критичного реалізму. Найвиразніше він проявився в літературі. На відміну від попередніх етапів розвитку реалізму як художнього методу, він характеризується загостреною увагою до соціальної несправедливості та суперечностей суспільного життя. Подальший розвиток реалізму як художнього методу позначений значними суперечностями, які пов'язані зі складнощами соціально-історичного розвитку, що визначали шлях людства у XX ст. Як художній метод реалізм зберіг і розвинув свої позиції у СРСР, отримавши назву соціалістичного реалізму. В той же час на Заході стан мистецтва був позначений становленням і розвитком цілої низки течій і напрямів, яких об'єднує заперечення реалізму як художнього методу пізнання дійсності.

Р. Шульга

РЕВОЛЮЦІОНАРИЗМ – форма радикально-екстремістської маргінальної суб-

культури; принцип діяльності; соціальна та особистісна налаштованість на радикально-перетворювальний активізм. Для Р. характерне намагання будь-яким чином порушити статус-кво і здобутися на результат принципово (незрідка абсолютно) новий, відмінний від реально існуючого. Сама можливість появи Р. криється у здатності людського розуму й уяви абсолютизації "бажаної реальності" на противагу наявній. Р. ґрунтується на волюнтаристському за своїм змістом самопроголошенні особою самої себе "творцем історії" (рос. народоволець Желябов: "Історія рухається занадто повільно, треба її підштовхнути"), що спроможний рішучим особистим втручанням докорінно змінити напрями і наслідки історичного процесу. Р. спрощено тлумачить соціальну дійсність у дуалістичному дусі – як рішучу боротьбу сил "добра" (з яким носії Р. себе ототожнюють) і "зла", де не може бути місця жодним компромісам. Конфронтаційна позиція Р. ґрунтується на аксіоматичному протиставленні ("або – або") без будь-яких відтінків або поступок (звідси – сприйняття суспільних суперечностей як "смертельної боротьби"). Важливою складовою Р. є катастрофізм у сприйнятті соціальної дійсності – будь-які кризові прояви сприймаються гіпертрофовано загострено, як початок агонії і неминучої загибелі; отже, робиться висновок – суспільство нагально потребує радикальних, жорстких, "хірургічних" заходів для того, щоб врятуватися (таким "рятівником", власне, і вважає себе носій Р.). Звідси – витоки месіанських зазіхань Р., переконаність його представників у тому, що їм визначено Провидінням виконувати особливу місію. Відповідно, інваріантною рисою різновидів Р. є "знак жертовності" – бажання і готовність віддати своє життя задля майбутнього (перемоги "справи революції"). Причому, задля розпалення революційної пожежі носії революціонаристської свідомості ладні будь-що підсилити і загострити кризові прояви, керуючись відомим принципом Р. "чим гірше – тим краще", тобто чим гіршими є безвихідь і поневіряння народу, тим кращим це є для "справи революції" (типовий приклад – діяльність Нєчаєва – рос. революціонера поч. 70-х рр. XIX ст.). Інструментальна апокаліптика Р. є однією з підвалин абсолютизації *терору*, покладання на радикально авторитарні методи соціальної трансформації.

В. Заблоцький

РЕГІОНАЛІЗМ – соціальна тенденція; сучасна суспільно-політична, ідеологічна течія. Поширення Р. пов'язане, з одного боку, із тиском глобалізаторських впливів (коли регіон стає одним із найважливіших чинників опору уніфікації транснаціонального економізму і масової культури), а з іншого – із природним зростанням статусу і значення регіонів в умовах децентралізації, лібералізації і загального послаблення ролі (принаймні, втрати монопольного і виняткового становища) держави у політичному, економічному і духовному житті. Р. – віддзеркалення постійно триваючих і закономірних універсальних процесів *емансипації*, автономізації і суверенізації соціальних суб'єктів – від окремої людини до спільнот (термін "Р." стосується спільноти регіонально-територіального характеру). Р. має як свої доктринальні витоки і аксіологічні вподобання, так і прагматичні причини (прагматична лінія регіональних угруповань). Локальність реальної дії засвідчує її значні переваги перед всеохопною марністю утопій (серед західних прихильників Р. побутує вислів – "маленьке є чудовим"). Р. ґрунтується також на усвідомленні і поцінуванні регіональних соціокультурних особливостей. Реалістичний Р. є необхідним доповненням, противагою і розвитком політики, яка здійснюється на національному, загальнодержавному рівні. Виважене здійснення регіональної політики є додатковим джерелом стійкості і стабільності загальнонаціональної внутрішньої політики. В той же час надання надмірного значення, абсолютизація постулатів Р. може створювати передумови для сепаратизму, протиставлення партикулярних інтересів регіонів інтересам держави в цілому, що створює обопільну загрозу і для держави і для регіонів.

В. Заблоцький

РЕГІОНАЛІЗМ БІОЛОГІЧНИЙ – напрям радикальної екологічної філософії (або радикального екологізму), в основі якої лежать ідеї повернення до землі, перехід до екологічно прийнятних технологій, соціального анархізму та *феміні*з-

му. Теоретики біорегіоналізму прагнуть об'єднати розрізнені радикальні течії, виносячи цей напрям за межі власне екологізму і покладаючи на нього вагомішу місію, ніж саме лише збереження дикої природи. Визначальні засади біорегіоналізму описані Сейлом у книзі "Мешканці Землі: біорегіональне бачення", Доджем у книзі "Жити життям: деякі біорегіональні теорії та практика". Біорегіоналізм надає особливої ваги біологічним системам, які є джерелом фізичного існування та ґрунтом, з якого виростає і на якому тримається людська духовність. Біорегіоналісти виступають за перезаселення окремих територій в різних регіонах планети невеликими злагодженими громадами, які дотримуватимуться збалансованого, стабільного і самодостатнього способу життя й господарювання в цілковитій гармонії з природою даної місцевості, вірять, що коли бодай одна людина чи група людей або громада будуватимуть своє життя згідно з принципами їхньої теорії, то це стане підставою говорити про успіх.

Т. Гардашук

РЕДУКЦІОНІЗМ (від лат. reductio – повернення, відновлення) – науково-дослідницька методологія, тип наукового (теоретичного) мислення, в більш широкому сенсі – філософсько-світоглядна позиція, які при вирішенні науково-пізнавальних, логіко-методологічних або світоглядно-філософських проблем орієнтовані на принцип *редукції*, тобто на зведення тверджень (понять, теорій), що стосуються об'єктів або сутностей даного типу, до тверджень (понять, теорій), що стосуються об'єктів якісно іншого типу. Р. спирається на ідею гомогенності буття, єдності знання (науки, наукового методу), універсуму в цілому, припускає можливість елімінації якісної відмінності між формами (рівнями) буття і водночас постулює існування деяких базисних (фундаментальних, засадничих) сутностей (рівнів буття, типів знання), стосовно яких інші сутності (типи знання) є вторинними, похідними, мають феноменальний характер. В конкретно-науковому дослідженні Р. представлений передусім методологією елементаризму (властивості і структуру цілого розглядають як зумовлені властивостями елементарних сутностей, з яких складається ціле; напр., в хімії – хімічні елементи, хімічна атомістика, в фізиці – атоми, елементарні частки, чотири типи фундаментальних фізичних взаємодій; в біології – ген, клітина, організм, в соціології – індивід, соціальна дія). Інша форма Р. – концептуальний (теоретичний) *монізм* (*фундаменталізм, універсалізм*) – заснована на припущенні, що процеси і явища досліджуваної області М можуть бути описані і пояснені за допомогою понять (уявлень), законів і теорій, що стосуються "базисної" області L (напр., у фізиці – ідеологія механіцизму, в біології – фізикалізм, в соціології – психологізм і концепції соціобіології). На ідеологію Р. спиралися дослідження з обґрунтування математики (Кантор: ідея редукції математики до теорії множин; "логіцизм" Фреге і *Рассела*), а також філософія науки логічного позитивізму (програма створення єдиної науки шляхом запровадження єдиної для всіх наукових дисциплін "уніфікованої" мови, на яку можна було б перекласти будь-яке наукове твердження). Плідність стратегії Р. в певних випадках підтверджує історія науки, але вона також виявляє відносність, обмеженість радикального (догматичного) Р. як єдино наукової і єдино ефективної методології. "Помірний", або "евристичний", Р. орієнтує на оптимальне використання методів Р., але не заперечує якісної (онтологічної) специфіки досліджуваної сфери реальності і можливості використання конкуруючих з Р. антиредукціоністських програм, заснованих на ідеях голізму, органіцизму, системного підходу, цілісності, тотальності, емерджентності, що пов'язані з концептуальним (теоретичним) *плюралізмом*, запереченням універсалізації якоїсь теорії, принципом нередукованості теорій "вищого рівня" до теорій "нижчого рівня", втілюють концепцію якісної ієрархічності, суттєвої гетерогенності буття і знання.

В. Свириденко

РЕДУКЦІЯ – в предметному розумінні Р. – це дії або процеси а) зменшення об'єктів (аж до їх зникнення), зменшення певної кількості (величини); б) відновлення об'єкта, його властивостей, стану; в) спрощення структури об'єкта. Термін "Р." набув особливого значення у феноменології *Гуссерля*: Р. означає спо-

сіб аналізу структури і змісту свідомості, який полягає у виключенні зі сфери предметного розгляду всього емпіричного, зовнішнього по відношенню до "чистої свідомості". В методологічному відношенні Р. розуміють як окрему пізнавальну дію (операцію, процедуру), яка може набувати різних форм: а) Р. як "зведення складного до простого"; б) Р. як зведення цілого до його частин, тобто методологія елементаризму; в) Р. як зведення проблеми вивчення певного типу явищ до використання знань, що стосуються більш "фундаментальної" сфери явищ (Р. хімічних явищ до законів і принципів фізики, Р. явищ спадковості до сфери біохімічних, біомолекулярних процесів та ін.). Р. тісно пов'язана із процедурами інтерпретації, співвідношенням наукових мов різних наукових дисциплін, "перекладом" з однієї мови на іншу; за цим стоїть співвідношення відповідних понятійних систем. У багатьох випадках Р. може розглядатись як процедура, "обернена" до процедури пояснення. Так, Р. теорії T_1 до T_2 означає, що поняття і закони (принципи) теорії T_1 одержують своє обґрунтування (пояснення) або інтерпретацію через поняття і закони теорії T_2, яка відіграє роль більш "фундаментальної" (напр., співвідношення акустики і механіки). Р. широко використовується в природничих і соціогуманітарних науках, в математиці і логіці. Напр., до Р. вдаються як до методу, що дозволяє спростити процедуру доказу, зокрема шляхом приведення певної тези до нісенітниці (лат.: reductio ad absurdum): для спростування деякого твердження роблять припущення, що дане твердження істинне, і шляхом дедукції одержують висновок, який є абсурдним (суперечить безсумнівно істинному твердженню). Проте Р. як метод дослідження чи мислення має свої границі, потребує достатньо високої методологічної культури, оскільки вона налаштована на нівелювання відмінностей між різними сферами явищ (типами сутностей, об'єктів). Р. зберігає свою методологічну цінність лише за умови врахування того, що гомогенність (однорідність) дійсності є такою ж її важливою рисою, як і її гетерогенність (неоднорідність). Абсолютизація Р. призводить до недооцінки специфіки досліджуваних об'єктів (сфер дійсності) і породжує радикальний ("догматичний") редукціонізм (напр., панмеханіцизм, панфізикалізм, пансоціологізм та ін.).

В. Свириденко

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО – галузь гуманітарної науки, об'єктом вивчення якої є такий особливий стан людини, що стосується її самовизначення у світі через віднайдення в собі того, що єднає її з трансцендентним. Предметом Р. в широкому його аспекті є, окрім природи релігії, її функціональність. Якщо об'єкт Р. відносно сталий, то предмет його збільшується в обсязі і дещо змінюється в часі. Різні світоглядні позиції, слідування відмінним культурним традиціям, навіть громадські оцінки характеру наукової діяльності спричинюють різноманіття дослідницьких установок релігієзнавців, їх теоретичних цілепокладань. Працюючи в одній і тій самій предметній сфері, вони можуть застосувати різні норми пізнання – світські чи богословські. Звідси поділ Р. на академічне і богословське. На відміну від першого останнє входить до богословського комплексу, розвивається певною мірою на основі закономірностей цього виду духовності. Світськість академічного Р. не означає його ворожості щодо релігії. Особливістю світового Р. є дотримання принципу нейтральності щодо релігії, чого немає в богословському Р., яке, до того ж, ще має конфесійну зорієнтованість. Р. є єдиною і водночас багатодисциплінарною сферою гуманітарного знання. Його структурними системами є філософія й феноменологія релігії, історіософія і історія релігії, психологія і етнологія релігії, географія і соціологія релігії. Однією з актуальних для кожної релігійної системи є проблема свободи волі людини. Останнім часом розвивається герменевтичне і компаративне Р., культурологія і політологія релігії. Як і будь-яка інша наука, Р. має свої закони, принципи, систему категорій. Сучасне академічне Р. характеризують такі риси, як світоглядний плюралізм, позаконфесійність, відкритість, історизм, системність, поліметодичність, творчий характер.

А. Колодний

РЕЛІГІЙНА СВІДОМІСТЬ – спосіб ставлення віруючого до світу, зв'язків з ним через систему поглядів і почуттів, смисл

і значення яких становить віра в надприродне. Важливими ознаками Р.с. є її образність, символічність, діалогічність, глибока інтимність, складне й суперечливе поєднання ілюзорного і реалістичного, емоційна насиченість, активний вплив на вольові стани особи і колективу віруючих. Як світорозуміння, Р.с. в історичну добу існує на буденному і теоретичному рівнях. Релігійні почуття, відрізняючись від звичайних предметом переживань, можуть бути психологічно як негативними (релігійний страх, розгубленість, розпач тощо), так і позитивними (релігійна любов, благоговіння, радість та ін.). Р. с. – компонент єдиного плану специфічного практично-духовного способу входження людини в світ. Зароджується в первісних своїх формах у ранньородовому суспільстві та розвивається тривалий час як складник синкретичного світорозуміння і світоставлення; еволюціонує як осібний елемент свідомості і релігійного комплексу з виділенням індивіда з родового колективу й формуванням особистісних якостей людини в соціально диференційованому суспільстві. Головною проблемою Р.с. є проблема людини – її існування, смислу буття, життя і смерті, добра і зла.

Б. Лобовик

РЕЛІГІЙНІСТЬ – поняття, що характеризує якісну і кількісну визначеність (ступінь, рівень, характер) суб'єктивного засвоєння релігійних ідей, цінностей, норм та їхній вплив на поведінку, життєдіяльність віруючих, релігійної спільноти. Р. можна розглядати як ціннісно-життєву орієнтацію, суб'єктивну якість свідомості індивіда, його внутрішню здатність до реалізації релігійних установок. Сутність Р. розкривається через визначення її ступеня, рівня й характеру. Ступінь Р. – це рівень засвоєння індивідом, групою релігійних ідей, норм, цінностей, тобто рівень інтенсивності релігійних ознак. Рівень Р. – поняття, яке відображає певну величину екстенсивності поширення релігії (релігійних ознак) серед населення (села, міста, регіону, країни), соціально-демографічних груп (робітників, селян, інтелігенції, жінок, молоді та ін.). Характер Р. – показник, що дає можливість визначити якісні особливості, певні відмінності та специфіку Р. серед віруючих – прихильників різних конфесій, а також окремих регіонів. Соціологічне визначення ступеня, рівня, характеру Р. уможливлює класифікацію віруючих, їх типологізацію за ознаками, а також стану, динаміки Р. в тому чи іншому населеному пункті, соціально-демографічній групі. Р. поділяють на два види: церковну й позацерковну. Церковна Р. постає як результат інституційно орієнтованих приписів релігійної соціалізації. Позацерковна Р. – це підсумок власних шукань індивіда, його релігійного самовизначення, засвоєння релігійних цінностей. Р. як сакрально-світоглядна характеристика особистості чи груп відображається через систему кількісних і якісних показників, одержаних в результаті соціологічних досліджень.

М. Бабій

РЕЛІГІЯ (від лат. religio – побожність) – духовний феномен, який виражає віру людини в існування надприродного Начала і є для неї засобом спілкування з ним та входження в його світ. Витоки Р. тлумачаться по-різному, відповідно до певних світоглядних орієнтацій. Для матеріалістів Р. є продуктом фантазії і розвивається від фетишистських та анімістичних уявлень до демонологічних вірувань, політеїзму і монотеїзму. За такого підходу надприродне виступає не більш як ідея, заперечується реальна наявність у бутті як людей, так і всього *Всесвіту* Вищого Начала, Абсолютної Реальності, що лежить поза світом явищ й відкривається кожному через внутрішнє відчуття його присутності, особливе переживання Священного. Саме з останнім пов'язане історичне різноманіття Р., етапи її розвитку й форми вияву. Особливістю релігії є те, що в ній відображаються не якісь зовнішні щодо людини сили, а такий її особистісний стан, що його можна назвати станом самовизначення у світі, здобуття людиною самої себе. Будь-яку релігійну систему характеризує віра в трансцендентне і система зв'язків з ним. Тому Р. виступає не у формі когнітивного, а в ролі засобу позалогічного освоєння людиною своєї причетності до процесів, що відбуваються у Всесвіті, знаходяться під впливом якихось Вищих Сил і не піддаються логічному аналізу. Головна суть Р. полягає в тому, що вона слугує засобом самовизна-

чення людини у світі на основі відчуття наявності в собі якогось надприродного начала і віри в можливість свого прилучення до Вищої Сутності не за допомогою раціо чи якоїсь обрядової дії, а через містичну інтуїцію (т.зв. ейдетичне бачення). В Р. людина усвідомлює своє ставлення до світу насамперед через відношення до певних граничних основ особистого буття. Природні й історичні об'єкти одержують в Р. роль знакових означень людських символів і ціннісних орієнтирів, а людина здобуває можливість відчути свою причетність до всесвітніх процесів, що є продуктом дії незбагненних, реально існуючих Вищих Сил. Релігійні символи, хоч вони й мають людське походження, завжди виходять за межі цього буття і виконують в житті людини свої функції саме завдяки тій "вісті", яку вони несуть. Ці символи дають можливість людині через інтуїтивне прозріння відчути реальну присутність у своєму особистому житті, бутті всіх людей і всьому Всесвіті Вищого Начала, Вищої Премудрості, Вселенського Розуму, що спрямовує і робить осмисленим як існування Всесвіту, так і власне існування людини. Понятійна фіксація змісту символічної системи Р., вироблення релігієзнавчої мови – актуальна проблема сьогодення.

А. Колодний

РЕЛЯТИВІЗМ (від лат. relativus – відносний) – методологічний принцип наукового, культурологічного, філософського мислення, світоглядно-філософська позиція, що виявляється в абсолютизації відносності змісту і значення феноменів духовної культури та соціального життя (знань, норм, цінностей, традицій, соціальних ін-тів), в абсолютизації їхньої залежності від суб'єкта, від різних умов та ситуацій. Р. заперечує будь-які абсолюти в сфері соціальних явищ та цінностей культури, наголошує на мінливості, плинності, історичності, плюральності духовного світу людини, її знань та уявлень, форм її соціального буття. Р. представлений у двох основних формах: когнітивний (гносеологічний) Р., який стосується сфери знання, проблеми істини, та власне культурологічний Р. (стосується сфери цінностей та соціально-культурних явищ). Когнітивний Р. був вперше обґрунтований софістами (V ст. до н.е.). Спираючись на тезу: "Міра всіх речей – людина" (*Протагор*), софісти стверджували відсутність загальноприйнятої (єдиної або об'єктивної) істини: є лише відносні істини за міркою даного суб'єкта. Софісти заклали основи також культурного Р., посилаючись на факт існування різних (несумісних) релігійних уявлень, звичаїв, норм (зокрема в сфері моралі – т.зв. етичний, або моральний, Р.). Когнітивний Р. спирався на культурологічний та етичний Р., але водночас слугував теоретичним обґрунтуванням останнього. В філософії Нового часу домінувала антирелятивістська, раціоналістична духовна орієнтація (ідея об'єктивної, абсолютної істини, пошук абсолютного обґрунтування етики та релігії). Р. відроджується в XIX ст. у зв'язку з критикою засад класичної філософії та формуванням некласичної філософії, розвитком історичної науки та пов'язаних з нею соціогуманітарних наук, революцією в природознавстві (кін. XIX – пер. чверть XX ст.). Посилення позицій радикального Р. в духовній ситуації кін. XX ст. знайшло свій вияв у постпозитивістській філософії науки ("історична школа": *Кун, Лакатос, Феєрабенд, Тулмін* та ін.) як прояв "філософії постмодерну", де Р. перетворений у фундаментальний принцип філософського дискурсу та світобачення (*Фуко, Ліотар, Бодріяр, Деррида, Рорті* та ін.). Прибічники сучасного Р. розглядають науку, філософію, культуру з позицій *конвенціоналізму* та *прагматизму* – як сукупність окремих "парадигм", "концептуальних каркасів", "дискурсивних практик", "контекстів", які автономні, несумірні один з одним (у кожному з них своя істина). Подібне розчленування на окремі самозамкнені, самодостатні, "закриті" соціально-культурні утворення стосується також історії, розвитку цивілізації. Критики Р. (*Ортега-і-Гассет, Поппер, Башляр, Коллінгвуд, Габермас, Ясперс*, представники марксистської традиції) вказують на внутрішню суперечливість Р. (заперечуючи існування об'єктивної істини, Р. має заперечувати і власну претензію на істину). Радикальний Р. вступає у суперечність з імперативами розвитку сучасної цивілізації (необхідність подолання відчуженості між етносами, культурами, цивілізаціями, досягнення взаєморозуміння, консенсу-

су, об'єднання зусиль на основі об'єктивних знань, загальновизнаних ідеалів, принципів).

В. Свириденко

РЕНАН, Ернест Жозеф (1823, Трег'є, Кот-дю-Нор – 1892) – франц. філософ, семітолог, історик релігії, письменник. Навчався в колежі Трег'є. У 1926 р. був призначений на посаду проф. філології в Колеж де Франс, але невдовзі був звільнений за ідеї, які найповніше були втілені у його книзі "Життя Ісуса": Ісуса Христа Р. зобразив не як Бога, а як видатну людину, морального героя, що володів даром впливати на долю людей та вести їх за собою. Наступні історичні праці Р. містили раціоналістичну критику Біблії, підготували засади міфологічної школи трактування особи Ісуса Христа; піддали історичному аналізу Новий Заповіт, встановлювали хронологію його написання.

Осн. тв.: "Життя Ісуса" (1863); "Історія походження християнства". Т. 1 – 8 (1863 – 1883); "Філософські діалоги і фрагменти" (1876); "Історія ізраїльського народу" (1887 – 1893).

РЕФЛЕКСІЯ (від лат. reflexio – обернення назад) – самосвідомість і самопізнання, співвідносність елементів мислення і дійсності. Першою Р. пробудженої свідомості, зафіксованою в Біблії, було те, що люди помітили – вони голі. Це дуже важлива риса, бо саме нею людина відрізняється від тварини – остання не знає сорому. Поглибленням даного спрямування думки є обернення її на весь духовний світ людини. Класичною є антична установка: "Пізнай самого себе", котра мала також зміст відходу від натурфілософії до антропології і робила індивіда головним предметом філософії. Подальший крок зробив *Аристотель*: дійшов найвищого поняття "мислення мислення". У своїй логіці він вперше дослідив його як систему понять і категорій, суджень, силогізмів, піддав критиці порушення логічних законів і вимог софістами і т.зв. діалектиками. В Новий час *Локк* переніс поняття Р. на пізнавальний процес як такий, розкрив її як джерело пізнання. Все воно походить від досвіду, а останній поділяється на два види: відчуття і Р. – внутрішнє сприйняття діяльності нашого розуму, з якої він отримує ідеї мислення, сумніву, віри, міркування тощо. Це джерело ідей людина має повністю всередині себе, і воно може бути назване внутрішнім почуттям. Вагому теорію Р. розробив *Гегель*. Він виділив і дослідив три загальних види Р.: Р. покладання, Р. зовнішня, Р. визначення. Покладання – це надання чому-небудь буття. Воно важливе тому, що в мисленні не можна рухатися, не визнаючи істинності того чи того положення. Зовнішня Р. називається ще обумовлювальною. Прикладами її є полярні категорії: позитивне передбачає негативне, і навпаки; так само форма і зміст, явище і сутність, конечне і безконечне тощо обумовлюють одне одного, не можна їх мислити окремо, ізольовано. Р. визначення виражається у визначеннях, розкритті властивостей предмета через відношення до інших предметів. Загальні види Р. – це форми співвідносності понять, думок, свідчення того, що вони не існують без взаємного зв'язку. Від них Гегель відрізняв більш конкретні – рефлексивні визначення. В формальній логіці і математиці звичайно наводиться одне з них і під рефлексивністю тут розуміють тотожність: А = А, або А є А. У Гегеля вона одна з багатьох: тотожність, відмінність, протилежність, суперечність, основа; до останньої належать: форма і сутність, форма і матерія, форма і зміст, також формальна, реальна і повна основа; завершуються рефлексивні визначення категорією умови: при наявності однієї або всіх умов чи обставин прихована суть, можливість переходять в існування, стають явищем. Інші групи рефлексивних визначень дають "Явище" і "Дійсність" (назви другого і третього розділів "Вчення про сутність" "Науки логіки" Гегеля, адже, на думку філософа, т.зв. сутності і є т.зв. Р.). В реальній дійсності не існує цілком ізольованих речей та істот, елементів, начал, причин тощо. Мислення розриває універсальні зв'язки, в яких вони знаходяться. Оскільки ж мислення прагне до об'єктивності, то повинно ці зв'язки відтворити в самому собі. Р. та її різновиди і є інтелектуальними засобами такого відтворення.

М. Булатов

РЕФОРМА СОЦІАЛЬНА (від лат. reformo – перетворюю) – перетворення, нововведення, перевлаштування певної сторони суспільного життя (порядків,

інститутів, організацій, закладів), без докорінної зміни засад існуючої соціально-політичної структури і наявного соціального ладу. Досліджувана в історичному плані Р.с. протистоїть соціально-політичній революції, яка неминуче пов'язана зі зламом самих основ функціювання економічних, соціальних, політичних та ідеологічних інститутів даного суспільства. В умовах розвинутого, соціально диференційованого суспільства Р.с. можуть бути дуже різноманітними; суперечливими і за змістом, і за формами здійснення, і за впливом на перебіг соціальних процесів. Будучи спрямованими на прогресивні зміни у суспільному процесі, Р.с. постають водночас і як міра, покликана зберегти існування певного суспільства, суспільного ладу, тих чи тих соціально-політичних, економічних чи ідеологічних структур, інститутів, установ тощо. У процесі побудови, функціювання і подальшої поступальної зміни суспільства чи його відповідних утворень відносна протилежність Р.с. та соціальної революції не усувається. Як доводить новітня історія, в індустріальному та постіндустріальному суспільстві перебудова усталених економічних, соціальних, політичних та організаційно-ідеологічних структур вимагає не тільки Р.с., а й призводить за певних умов до корінних, революційних змін. Але і за подібних обставин докорінні перетворення у суспільстві здійснюються з опертям на комплекс Р.с. в усіх основних сферах суспільного життя. Співвідношення Р.с. та соціальної революції – одна з наріжних теоретичних і практичних проблем сучасного суспільствознавства і політичного життя, без теоретичного з'ясування якої не можна правильно зорієнтуватися в перспективах радикальних суспільних змін у сучасному світі. Це, зокрема, такі питання, як співвідношення прогресу, регресу та циклічності, теоретичних та моральних засад, суспільного поступу, місця та ролі компромісів у революції й реформуванні їхнього впливу на долю і щастя людей, інтереси яких зачіпають як Р.с., так і соціальна революція. Спрощений, прямолінійний підхід до цієї проблематики, притаманний догматичному суспільствознавству, нині дедалі більше витісняється принципово новими уявленнями, в яких значення соціальної революції вже не гіпертрофується і не ідеалізується, а об'єктивно з'ясовується її суперечливий характер, нерозривність її зв'язків з комплексом Р.с. в контексті одного й того ж соціально-історичного процесу.

І. Бойченко

РЕФОРМАЦІЯ (від лат. reformatio – перетворення, поліпшення) – широкий антикатолицький і соціально-політичний рух, який охопив у XVI ст. майже всі країни Європи. За своєю антифеодальною, передбуржуазною сутністю Р. тотожна Відродженню, але їхній розвиток проходив у різних формах. Зміст поняття Р. включає такі елементи: 1) Р. – масовий антифеодальний рух; 2) разом з тим рух передбуржуазний; 3) Р. спрямована проти панівної церковної ієрархії та кліру; 4) здійснює свої секуляризаційні завдання під гаслом боротьби за істинну віру; 5) ідеалізує й намагається відродити первісне християнство; 6) підносить індивідуально-духовне начало в людині; 7) пов'язана з формуванням націй, національної самосвідомості і культури; 8) веде до розколу народу за віросповідним принципом. Ідеологи Р. заперечували верховенство Римського Папи, чернецтво, культ святих, ікони; вимагали створення національних церков, проведення церковних відправ рідною мовою. Національний характер нової релігії відповідав становленню націй. Джерелом віровчення реформатори вважали лише "Священне Письмо" (Біблію) і, на відміну від католицизму, заперечували "священні перекази" (рішення церковних соборів, міркування Пап, церковну традицію). Р. демократизувала церкву, надала нормам моралі божественної санкції. Реформаційний рух згодом розколовся на різні течії: лютеранство, *кальвінізм*, анабаптизм, *социніанство* та ін. Представники останнього виступали, зокрема, за соціальну рівність, спільність майна. Найвидатнішими представниками західноєвропейського реформаційного руху були Ян Гус, *Лютер*, Меланхтон, *Кальвін*, Цвінглі Социн. Р. спочатку у формі гусизму, а згодом і лютеранства, кальвінізму та антитринітаризму поширилася на укр. землях. Ці ідеї були засвоєні, переосмислені й асимільовані на укр. ґрунті та надали значного поштовху розвитку вітчизняних рефор-

маційних рухів. На формуванні укр. версії реформаційної ідеології позначився цілий ряд соціокультурних чинників. Серед них вирішальними були: початок розкладу економічної системи феодалізму, становлення самосвідомості укр. народу, особливості еволюції християнства в його православній формі. Створений в Україні комплекс реформаційних ідей достатньою мірою адекватно відобразив їхню конкретно-історичну сутність і виявив себе в оновленні релігійного вчення на основі заперечення авторитету церковної ієрархії, демократизації церкви, формуванні ідеї порятунку особистою вірою, свободи совісті, включно з вимогою гарантій останньої, що означало появу висловленої у теологічній формі ранньобуржуазної правової ідеї. Прихильність до реформаційних ідей в Україні виявляли *Оріховський, Суразький, Острозький, Г. Смотрицький*, Христофор Філалет, *Вишенський, Княгиницький, С.* і *Л. Зизанії, Немирич, Петро Могила*.

В. Литвинов

РИГОРИЗМ (від лат. rigor – суворість) – етичний принцип, за яким людська дія або намір мають бути безкомпромісними щодо власних підстав, які, в свою чергу, визначаються певними моральними нормами. Р. – це суворе дотримання єдиного принципу поведінки, що виключає будь-які інші міркування, незважаючи на конкретні умови та обставини. Р. як етичний принцип був сформульований *Кантом* на основі визнання *обов'язку* критерієм моральності. Людський вчинок, за Кантом, лише тоді є моральним, коли він виходить із почуття обов'язку. Витоки кантівського Р. полягають в ідеї вкоріненості моральності у розумі. Згідно з цією раціоналістичною засадою, принцип моралі накидається людській волі розумом у наказовій формі категоричного імперативу. Таким чином, мораль постає цілковито імперативною, тобто такою, що базується на певному загальнозначущому наказі. З критикою кантівського Р. та абсолютизації імперативних засад моральної поведінки виступали *Шіллер, Н. Гартман* та ін.

О. Левицька

РИЖКО, Володимир Антонович (1936, с. Облани Волинської обл.) – укр. філософ. Закінчив історико-філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1963). Докт. філософських наук (1991). Заслужений діяч науки і техніки України. Працював на кафедрі філософії АНУ (1972). Од 1992 р. – директор Центру гуманітарної освіти НАНУ, що був створений на базі кафедри філософії АНУ. Автор близько 100 наукових та науково-методичних праць. Коло наукових інтересів – проблеми гносеології, методології науки, зокрема філософські питання математики, логіки, освіти.

Осн. тв.: "Засоби побудови наукових теорій" (1975); "Наукові концепції: соціальні, гносеологічні і практичні проблеми" (1985).

РИЗЬКИЙ, Іван Степанович (1759, Рига – 1811) – рос. філософ, проф. і перший ректор (від 1805 р., за винятком 1807 р., до смерті) Харківського ун-ту. Навчався у Псковській та Троїце-Сергієвій семінаріях. Викладав філософські та інші дисципліни у семінарії, пізніше (1786 – 1799) – у Петербурзькому кадетському корпусі. Секретар святійшого Синоду (1801), акад. рос. АН (1802), докт. філософії (1807). Автор одного з перших в Росії підручників з логіки (1790), посібника з риторики (1796), ґрунтовного (в 3 кн.) викладу "теорії словесності" (1806 – 1811). Логіка Р. – це критичне осмислення та потрактування творів *Х. Вольфа*, Баумейстера, Гольмана. За Р., метою логіки є вивчення правил, які забезпечують досягнення та поширення істини. Аналізуючи докладно роль мови і слова в процесі пізнання, Р. наголошував, що мова необхідна людині для повідомлення іншим своїх думок, тобто акцентував увагу на комунікативній функції мови. Р. – сучасник *Канта*, але в естетиці – речник докантівського періоду; в естетичних міркуваннях спирався насамперед на концепцію Буало, творчість Ф. Вольфа, *Дидро*, Жерара, на естетику рос. просвітницького класицизму.

Осн. тв.: "Умослів'я, або мислинева філософія" (1790); "Досвід риторики..." (1796); "Вступ до словесності" (1806); "Наука віршотворення" (1811).

РИКЕР, Поль (1913, Валанс) – франц. філософ, представник релігійної феноменологічної герменевтики. Проф. ун-тів Страсбурга, Парижа, Чикаго, од 1995 р. –

почесний проф. КМА. У центрі філософських досліджень Р. – проблема людини в контексті трагічного досвіду XX ст. Особистість, за Р., є найбільш фундаментальним поняттям філософії, завдання якої він вбачає у виробленні методу аналізу людської суб'єктивності як творця світу культури. Осмислення імпульсів людського "Я" можливе через осмислення їхніх норм сублімації в культурі. В зв'язку з цим Р. надає великого значення розгляду мови, яка, на його думку, наділена символічною функцією. Витлумачення цілісних текстів культури є способом включення індивіда в культурний контекст і становлення його суб'єктом культурно-історичної творчості. Особливого звучання в філософії Р. набирає проблема "Себе як Іншого". Р. акцентує увагу на необхідності розрізнення понять "Сам" і "Я", оскільки тільки поняття "Сам" пов'язане з турботою про ближнього і справедливістю для кожного. Позаяк "Інший" завжди перебуває в опозиції стосовно власної культури, то погляд на "Себе" як "на Іншого" розкриває конфліктність, розірваність існування людини у світі. Разом із тим, такий ракурс дозволяє людині співвіднести себе з існуванням інших (а отже, й інакших) людей і з повагою поставитися до цієї інакшості. Голос "Іншого", за Р., є голосом совісті, яка велить людині справедливо жити для інших і разом з іншими. У розгляді проблеми людини Р. спирається на ідеї *етики*, *герменевтики*, *феноменології*, *антропології*, філософії історії, *релігії* та *права*.

Осн. тв.: "Філософія волі". Т. 1 – 2 (1950 – 1960); "Конфлікт інтерпретацій" (1969); "Сам як Інший" (1990).

РИККЕРТ, Генріх (1863, Данциг – 1936) – нім. філософ; навчався у Фрайбурзі та Гайдельберзі. Його філософські погляди зазнали впливу Фіхте, *Гегеля*, *Канта* та найбільше – *Віндельбанда*, який був одним із засновників Баденської (або Гайдельберзької) школи неокантіанства. Головна ідея цієї школи – про засадничу роль цінностей в епістемології, що була трансформована у філософії Віндельбанда у тезу про принципову відмінність наук про природу та наук про культуру, – знайшла подальший розвиток у розрізненні Р. чотирьох сфер буття. Перша сфера охоплювала чуттєві об'єкти і становила предмет науки. Друга – це сфера об'єктів культури – історії, мистецтва, моралі та ін. Осягнути ці останні об'єкти можливо тільки шляхом розуміння, а не раціональних узагальнень. Розрізнення перших двох сфер ішло у річищі поділу Віндельбандом наук на номотетичні (вивчають закони природи) та ідеографічні (або індивідуалізуючі). Р. вважав, що обидві сфери ціннісно залежні, але друга – більшою мірою, ніж перша. Третя сфера, що її вирізнив Р., утворювала певне підґрунтя (т. зв. "профізичну" реальність) для чуттєвих та культурних об'єктів. Четверта – охоплювала сферу метафізичного буття.

Осн.тв.: "Об'єкт знання" (1892); "Науки про культуру і науки про природу" (1899); "Проблема філософії історії" (1905); "Гайдельберзька традиція у німецькій філософії" (1931); "Фундаментальні проблеми філософії, методології, онтології, антропології" (1934).

РИМСЬКИЙ КЛУБ – міжнародне неурядове науково-дослідницьке об'єднання інтелектуальної еліти Заходу, відомих вчених-глобалістів, громадських діячів та політиків (значна частина яких були лауреатами Нобелівської премії), засноване у Римі (1968) за ініціативою італ. економіста і менеджера Печчеї (засновник і перший президент клубу). Науково-дослідницькі напрями роботи Р. к. охоплювали наступне коло проблем:
– критичний аналіз стратегій розвитку західної і загалом світової цивілізації в цілому;
– обґрунтування неефективності й небезпечності неоколоніальної системи;
– пошук можливих альтернатив розвитку людства та ефективних засобів гуманізації соціуму в сучасних умовах;
– аргументація безперспективності й абсурдності гонки озброєнь;
– об'єднання зусиль світової громадськості задля збереження довкілля й досягнення соціальної справедливості в глобальному масштабі. Значний резонанс світової громадськості викликали роботи, виконані в жанрі "Доповіді Римського клубу": "Межі росту" – 1972 (Деніс Л. Медоуз, Донела Медоуз та ін.); "Людство на роздоріжжі" – 1974 (Месарович, Пестель); "Перегляд міжнародного порядку" – 1976 (Тинберген); "За межами віку марнотратства" – 1976 (Коломбі, Габор);

"Цілі для людства" – 1977 (Ласло); "Енергія: зворотний рахунок" – 1978 (Монбріаль); "Нема меж освіті: подолання розриву в рівні освіти людей" – 1979 (Маліца, Боткін, Ельманджрі); "Третій світ: три четверті світу" – 1980 (Гарньє); "Діалоги про багатство і добробут" – 1980 (Джоріні); "Дороговкази в майбутнє" – 1981 (Гаврилишин); "За межами росту" – 1987 (Пестель) та ін. Крім того, відомими й авторитетними у всьому світі стали роботи членів клубу Форрестера "Світова динаміка" (1971), Кінга "Новий поріг" (1973), Зиблера та Кайя "Доповідь із Токіо" (1974) та ін. Оприлюднення як першої, так і наступної "Доповідей" викликало бурхливу дискусію в усьому світі, яка продовжується й зараз, та суттєво активізувало обговорення порушених проблем. У "Доповідях" була створена глобальна математична модель дослідження "світового порядку", значно розширений діапазон досліджень, зокрема задіяні головні чинники соціогуманітарного характеру. Останнім часом особлива увага приділяється етнічним, економічним та культурним аспектам розвитку. Гаврилишин, зокрема, пропонує враховувати специфіку релігійних вірувань та "наснагу до праці". Для визначення перспектив формування "нового світового порядку" залучається якісний аналіз стану освіти в тому чи іншому регіоні, всебічно досліджується науково-технічний потенціал планети і можливість його ефективного використання для розв'язання енергетичних, сировинних, продовольчих, демографічних та екологічних проблем. Головною стратегемою досліджень членів Р. к. стає пошук шляхів та засобів задоволення елементарних потреб населення Землі, забезпечення "гідного життя і помірного добробуту для усіх громадян світу" (Тінберген).

М. Кисельов

РИТОРИКА (гр. ρητορικη τεχνη – ораторське мистецтво, наука красномовства; лат. ars rhetorica – мистецтво говоріння). Сьогодні термін "риторика" вживають у різних значеннях: 1) наука красномовства, ораторське мистецтво; 2) навчальний предмет, в якому викладена теорія красномовства, ораторського мистецтва; 3) підручник з цього предмета; 4) позірне, зовнішньо красиве, але позбавлене змісту красномовство; 5) назва молодшого класу у навчальних закладах України XVI – XVIII ст. Р. займала важливе місце в системі освіти Античності, в середньовічній Європі, а особливо в епоху *Відродження*. У цей час вона разом з теологією, філологією, граматикою становила основу комплексу знань, які здобувала молодь у навчальних закладах. У добу Відродження Р. відігравала роль методології замість філософії, що в епоху Середньовіччя обслуговувала насамперед потреби теології. Найранішою пам'яткою риторичного мистецтва в Україні можна вважати перекладений і творчо перероблений трактат візантійського автора Георгія Хуровска "О образъхь", уміщений в "Ізборнику Святослава 1073 р.". Там розглядаються 27 "творьчестиихь образовь", тобто риторико-поетичних фігур і тропів, вживаних античними і візантійськими письменниками для прикрашання мови. Це найраніша пам'ятка не тільки поетики, риторики, семантики, а й естетичної думки України Княжої доби, яка протягом багатьох віків була єдиним риторико-естетичним посібником України-Руси. По ньому вчилися прикрашати мову і робити її переконливішою та емоційнішою багато ораторів аж до XVII ст., коли почали з'являтися підручники Р. західноєвропейського походження, а незабаром – і риторичні трактати, написані вихованцями КМА латинською мовою. Майже всі вони мають ренесансно-гуманістичну спрямованість і виконують обов'язки методолога серед академічних дисциплін, а тому в кінці риторичних трактатів часто подаються додатки у вигляді скорочених курсів філософії, переважно логічного змісту. В цілому, в них домінує тип Р., який орієнтується на класичні зразки і вирізняється "пристойністю" (decorum) як провідним принципом, – це особливо характерне для Прокоповича. Вітчизняні ритори, як і їхні попередники (передусім *Аристотель, Ціцерон, Квінтиліан*), великого значення надавали тропам і фігурам, вважаючи їх не тільки засобом прикрашання мови, а й збудження певних афектів у слухачів. Серед тропів перевага надавалася алегорії, що засвідчують майже всі заголовки тодішніх риторичних курсів. Ритори прагнули здивувати слухача незвичайними словами і дивовижними словосполученнями і в такий

спосіб показати свою ерудицію, уміння варіювати і розвивати знайомі теми й мотиви. Це є додатковим свідченням поширення в Україні барокового стилю, який спричинився до появи в риторичних курсах елементів "дотепності". Ораторською майстерністю добре володіли не тільки професори КМА, а й усі укр. полемісти, починаючи від *Оріховського*, якого у свій час називали "українським Демостеном". Не останнє місце серед інших дисциплін займала Р. й пізніше в нових духовних і світських навчальних закладах України XIX ст. За комуністичного режиму Р. була упосліджена і не фігурувала серед обов'язкових дисциплін в освітніх інституціях України. Нині викладання Р. поступово відновлюється.

В. Литвинов

РІВНОЗНАЧНІСТЬ, рівносильність – відношення типу рівності, що виникає між поняттями (предикатами), висловлюваннями, теоріями та іншими виразами в межах конкретної мовної системи. Два вирази вважають рівнозначними, якщо вони взаємно замінні відповідно до правил вживання їх у даній мовній системі. Залежно від способу утворення розрізняють кілька видів Р. Якщо Р. виразів встановлюють за збігом їхніх обсягів, то її називають логічною Р. або еквівалентністю. Встановлення відношення Р. має важливе теоретико-пізнавальне значення. Воно дозволяє спрощувати різні формули, зводити їх до зручнішого для використання вигляду, замінювати одні вирази іншими, ефективнішими в пізнавальному відношенні.

РІД у логіці – див. *Вид і рід у логіці.*

РІЧ – поняття, контекст значень якого вказує, що існує дещо визначене, відносно стале і незалежне. Р. мовно пов'язана із реченням (давньослов'янське – говорити, діяти, робити "діло"; нім. Ding від давньонімецького – thing: збори, публічне обговорення, справа). Для *Аристотеля* "Р." у сенсі "практика" – це те, з чим можна або потрібно мати справу: Р. підштовхує до дії, сама веде "діло-справу". У класичній метафізичній традиції категорія Р. характеризувала *буття* в його тілесному (протяжному) вимірі, що зумовило становлення онтології тотожності Р. і предмета. Операційний зміст Р. як відносно незалежного і сталого носія *властивостей і відношень* формується в орієнтованій на науку філософії Нового часу. У науковій картині світу закріплюється розуміння, що власними характеристиками Р. є її властивості – як у їхніх обопільних відношеннях, так і відношеннях з властивостями інших Р. Складається прецедент тлумачення Р. лише як виявлення субстрату сущого – речовини, або ж матерії. Цьому тлумаченню протистоїть її символістське розуміння як деякого репрезентанта образу світу. У феноменології *Гуссерля* (своєрідній реакції на класичне Ratio) Р. постає як самоочевидність і разом із тим смислова перспектива життєвого світу. *Гайдеггер* намагається подолати як "символізм", так і "перспективізм" тлумачення Р.: світ присутній в Р. як її власна істотність. У логіці зберігається розуміння Р. як цілісної і відносно сталої частини об'єктивної дійсності. В сучасній соціальній філософії термін "Р." має самостійне значення, вказуючи на процеси оречевлення, в яких відношення між людьми набувають оберненої форми відношення між речами.

Ю. Іщенко

РІЧ В СОБІ, речі в собі – термін філософії *Канта*, котрий має і ширше, загальнофілософське значення. Структура його досить складна. Насамперед він позначає предмети, які не мають до нас жодного відношення, існують самі по собі. Діючи на суб'єкта, вони породжують відчуття, але останні зовсім не схожі на Р. в с. Оскільки відчуття становлять матеріал пізнання, Р. в с. непізнавані, трансцендентні. Проте, за Кантом, їх можна принаймні мислити як реальні: інакше ми прийшли б до абсурдного твердження, що нібито явища (впорядковані відчуття) існують без того, що з'являється. Кант вважав Р. в с. причиною явищ. Але причина, як і інші категорії, апріорна і може прикладатися лише до досвіду. Тому Р. в с. наскрізь суперечлива, і Якобі зробив рішучий висновок: без Р. в с. не можна увійти в систему Канта, а з нею не можна в ній залишитися. Поряд з пізнавальним, теоретичним відношенням до Р. в с. Кант дослідив також ставлення до них практичного розуму. Тут виявилися головними такі Р. в

с., як Бог, свобода волі, безсмертя душі. В цій площині їх буття стверджується вірою, а виразом його є постулати практичного розуму. В матеріалістичний філософії такої прірви між Р. в с. і явищами не визнається: останні постають як прояв перших, відмінність між ними не якісна, а кількісна; об'єктивні властивості Р. в с. поступово входять у пізнання, розкриваються в ньому, стають речами для нас. За такого підходу не надається належної ваги якісній відмінності двох компонентів реальності.

М. Булатов

РОБІНЕ, Жан Батист Рене (1735, Ренн – 1820) – франц. філософ. Навчався у єзуїтському колежі. Визначальною характеристикою філософських поглядів Р. є матеріалізм органіцистського гатунку. Природу Р. розглядав як ієрархічну драбину живих істот з людиною на найвищому щаблі. Всю матерію Р. вважав органічною, живою. Основні її атрибути: рух, протяжність, час. За Р., матерія і рух – незнищенні. Р. визнавав творіння світу Богом, протиставляючи вічність і безкінечність Бога кінечності і мінливості природи. Основна закономірність природи Р. визначається рівністю добра і зла, життя і смерті, буття й небуття. Гармонія природи складається із контрастів, що проявляються у статиці й динаміці, єдності та багатоманітності природних явищ. Вона обумовлена трьома основними природними закономірностями: причинним зв'язком речей, єдністю природи та неперервністю зміни її станів. Теорію пізнання Р. будує на принципах сенсуалізму. Він переконаний, що у пізнанні природи людині не поставлено меж, хоч висловлює і скептичні міркування щодо можливості осягнути сутність речей за допомогою відчуттів. Р. належить чотири томи коментарів до словника *Бейля* та п'ять томів доповнень та коментарів до "Енциклопедії" *Дидро*.

Осн. тв.: "Про природу" (1761 – 1766).

РОВЛЗ, Джон (1921, Балтимор) – амер. філософ, проф. Гарвардського ун-ту. Навчався у Принстоні. У центрі його досліджень – проблеми нормативної практичної філософії та філософії політики. У праці "Теорія справедливості", поєднуючи аргументацію етичного раціоналізму з теорією суспільної угоди, обґрунтовував принципи, які, на його думку, можуть стати загальноприйнятними критеріями моральної оцінки соціальних систем. Суспільство, згідно з Р., має конституювати принципи, що максимально справедливо регулюють розподіл соціальних благ і обов'язків. Перший принцип справедливості – рівної свободи – передбачає рівні права та максимум основних свобод. Другий принцип справедливості – диференціації – передбачає, що всі соціальні та економічні блага мають слугувати інтересам кожного члена суспільства, тобто бути дистрибутивно вигідними. Суттєво, що другий принцип прийнятний лише при визнанні першого, бо ніякі соціально-економічні гаразди не можуть компенсувати відсутність індивідуальних прав і свобод громадян. Р. також застосовує свою теорію до проблеми справедливих стосунків між поколіннями. Він засуджує егоїстичні прояви, що погіршують довкілля, природні ресурси і суспільний порядок в цілому та можуть, зрештою, зашкодити наступним поколінням. Р. продовжив традицію нормативної філософії і соціальної етики, прагнучи повернути філософії її суспільно-орієнтативну компетенцію.

Осн. тв.: "Теорія справедливості" (1971); "Політичний лібералізм" (1993).

РОГОВИЧ, Мирослав Дмитрович (1933, с. Дятковці Івано-Франківської обл.) – укр. філософ. Закінчив ф-т іноземних мов ЛНУ ім. І. Франка (1962). Канд. філософських наук (1978). Від 1967 р. – в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Від 1992р. – доцент Львівської академії мистецтв. Фахівець у галузі історії укр. філософії, історії України, компаративістики, тюркології.

Осн. тв.: "Філософія Відродження на Україні", у співавт. (1990); "Спадщина Григорія Сковороди і сучасність", у співавт. (1996); "Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму та Реформації", у співавт. (1991), вступні статті до видання філософських творів Ціцерона (1998) і Теофана Прокоповича (1979 – 1981).

РОЖЕНКО, Микола Маркович (1936, с. Западинка Хмельницької обл.) – укр. філософ. Закінчив фізико-математичний ф-т Кам'янець-Подільського педа-

гогічного ін-ту (1959). Докт. філософських наук (1984), проф. (1990). Лауреат премії ім. В. Стуса (1990). Філософські інтереси охоплюють проблематику єдності логіко-методологічних та історико-наукових досліджень, соціальну історію науки й філософії, історію України радянської доби. Автор 100 наукових статей та розділів у колективних монографіях.

Осн. тв.: "Гносеологічна природа опису і пояснення у фізиці" (1970); "Квантова логіка. Нарис теорії та історії" (1993, рос. мова); "Трагедія академіка Юринця" (1996).

РОЗАНОВ, Василь Васильович (1856, Ветлуга Костромської губ. – 1919) – рос. філософ, публіцист. Найважливішим філософським здобутком Р. є його перша праця "Про розуміння: Досвід дослідження природи, меж і внутрішньої побудови науки як цілісного знання" (1886), що містить спробу з'ясування істинності всього, що існує, через онтологічну категорію розуміння, яка поєднує, за Р., розумові форми з формами самої реальності. Цілковита байдужість до книги з боку сучасників викликала у Р. глибоку духовну кризу, обірвавши його філософську творчість. У подальші роки світогляд Р. трансформується у релігійний; він зосереджується на проблемах культури, історії, релігії, літератури, працює в жанрі філософської публіцистики і лірико-філософської прози. Попри суперечливість і "пунктирність" розанівських ідей, у їх розмаїтті увиразнюється як стрижнева ідея обожнення статі. Стать, за Р., є всезагальним принципом буття, не лише ознакою тіла, а й осердям людської душі і, так само як душа, безпосередньо пов'язана з Богом. Актуалізацією статі, за Р., є сім'я, в якій знаходить свій найповніший вираз її містичне поєднання з Богом. Стать і сім'я складають, за Р., підґрунтя будь-якої релігії. Викриваючи християнську мораль, що благословляє тільки наслідок статевих взаємин – продовження роду і цькує саму стать як гріховну, Р. розрізняє в християнстві дві релігії, що існують паралельно, – новозавітну, релігію смерті, і вітхозавітну, релігію народження і життя, що зберігає поганське обожнення статі (саме її сповідував Р.). Наскрізь інтуїтивна, просякнута суб'єктивним духом, творчість Р. відзначається в рос. філософії "срібного віку" особливою екзистенційністю. Незважаючи на певну осібність і навіть одіозність, постать Р. належить до найпомітніших в рос. духовному ренесансі поч. XX ст. Творчість Р. суттєво вплинула на філософів-символістів (Мережковський, Білий та ін.).

Осн. тв.: "Сутінки просвітництва" (1889); "Релігія і культура" (1899); "Люди місячного сяйва: Метафізика християнства" (1912); "Опале листя" (1913 – 1915).

РОЗВИТКУ СТІЙКОГО КОНЦЕПЦІЯ – система уявлень та соціально-філософських ідей про умови і спрямованість суспільного розвитку, за якого уможливлюється досягнення гармонізації й узгодженості основоположних чинників соціоприродної еволюції людини, суспільства і природи. Поняття "стійкості" тлумачиться як спроможність подолати дисбаланс соціальної динаміки, запобігти кричущим диспропорціям і дисфункціям, що за сучасних умов загрожують підвалинам існування людства. Ознаки такої стійкості – життєспроможність суспільства, здатність підтримувати розвиток, запобігаючи виснаженню і стресовій напрузі. Виникнення Р.с.к. (серед. 80-х рр. XX ст.) було спричинене усвідомленням "меж зростання", кризою самовпевненого ліберального прогресизму, який вважав зростання й ефективність самодостатніми і безсумнівними критеріями успішності політики і економіки. Системні дослідження факторів розвитку засвідчили, що оптимальні параметри глобального соціуму мають певні обмеження (зокрема, це стосується чисельності населення, невідновлюваних природних ресурсів, продуктивності економіки та ін.). Відповідно, в рамках Р.с.к. обґрунтовуються ідеї приборкання панекономізму, принцип коеволюції суспільства і природи. Основоположні засади Р.с.к. – як певного ідеологічного і соціально-філософського напряму – були сформульовані в програмній доповіді Брунтланд "Наше спільне майбутнє" (1987). Критики Р.с.к. сприймають її як прояв переходу розвинених країн до "глобального консерватизму", за допомогою якого авангард постіндустріалізму (цивілізація т. зв. "золотого мільяр-

да") робить спробу законсервувати своє панівне становище.

В. Заблоцький

РОЗВИТОК – незворотна, спрямована, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів; один із загальних видів *зв'язку*. В історії філософської думки вирізняють три основних тлумачення Р.: Р. – як збільшення і зменшення, що знайшло відображення в теоріях преформізму; Р. – як перехід можливості в дійсність, *речі в собі* в річ для себе, що було характерно для *Гегеля*, а в більш загальному вигляді – як розуміння руху взагалі – для *Аристотеля* і аристотелівської традиції філософування; Р. – як виникнення нового, втіленням чого можуть бути численні концепції прогресу в Новий час (*Вольтер*, Тюрго, *Кондорсе* та ін.). Як виникнення нового, Р. часто ототожнювали з прогресом, але Р. буває і прогресивний і регресивний, це дві його стадії, бо все, що виникає, приречене на загибель. Поєднання прогресу і регресу уподібнюється "спіралі" Р. З точки зору глибини і швидкості змін розрізняють стадії еволюції і революції: для першої характерні *реформи*, для другої – докорінні зміни. Якщо реформи відкидаються і абсолютизується революція, то виникає руїна, що є наслідком надмірного розриву з традиціями, заперечення спадкоємності в процесі Р. У світогляді й науці ідея Р. формувалася поступово. В античній думці великої ваги надавалося принципу становлення. Його найбільш виразним втіленням було гераклітівське "все тече, все змінюється" та розгляд виникнення *Космосу* з хаосу (що було притаманне міфології і натурфілософії). Останній вид становлення є Р., і його стародавній образ став архетипом, взірцем для більшості подальших *космогоній*. В Античності існувала ідея суспільного Р. – у вигляді ідеї регресу соціуму від золотого до залізного віку (*Гесіод*). У Новий час концепції Р. з'являються в космогонії (*Кант*, Лаплас), в історії (згадані концепції прогресу), в біології (Ламарк) та ін. В XIX ст. вони поглиблювались, а в XX ст. поширюються і на фізику та хімію (*Вернадський* та його послідовники). В еволюції ідеї Р. простежуються дві протилежні тенденції: з одного боку, рух від найзагальніших до часткових, спеціально-наукових розробок; з другого – синтезування, об'єднання останніх в глобальне ціле. Найбільш загальною теорією Р. в сучасному світогляді є теорія *ноосфери*. Сама ідея Р. по-новому актуалізується і модифікується феноменом глобальних проблем.

В. Кизима

РОЗСУДОК і РОЗУМ – поняття, вироблені в історії філософії для позначення якісних особливостей мислення на певних ступенях буття або логічного розвитку. В античній філософії вони розглядались як властивості, неоднаково притаманні різним істотам. Типовою є думка *Піфагора*: душа людини поділяється на три частини: ум (розум), розсудок і пристрасть. Розум і пристрасть є і в живих істотах, а розсудок – лише в людині. Під останнім мали на увазі мислення як здатність судження, умовиводів, розмірковування. На відміну від розсудка, розум в античній філософії має велике онтологічне навантаження. Під виглядом логоса (*Геракліт*), нуса (*Анаксагор*), мислення мислення, або форми форм (*Аристотель*) він постає як рушійна сила всієї дійсності. В неоплатонізмі розум займає певне місце в ієрархії, яка покладається Єдиним: єдине, розум, душа, *Космос*, матерія. Стоїки розрізняють два начала дійсності: активне – розум, або Бог, і пасивне – речовину. Розрізнення активного (надлюдського) і пасивного (людського) розуму дає Аристотель, і це стає однією з основних ідей арабської філософії. Загалом в античній філософії розум притаманний світу в цілому, живим істотам, людині, розсудок же – лише останній. Тому античний погляд на це питання є переважно онтологічний. В пізнанні їх розрізнення концептуального значення не має. Воно стає основним у Новий час. У вченні *Канта* Р. і Р. вперше чітко розрізняються як рівні мислення: на розсудкові ґрунтується наукове знання, на розумі – філософія (метафізика). Форми споглядання (*простір і час*) і категорії мислення є відповідно теоретичною основою математики і природознавства, а ідеї чистого, відокремленого від почуттів розуму – принципами метафізики. Згідно з Кантом, на відміну від функції розсудку, розум виконує не конститутивну (таку, що примножує знання), а регулятивну функцію – упорядкування, систематизації набутого розсудком за єдиним

принципом. Розум дає не істини, а ілюзії, суперечності – антиномії. *Гегель* робить ще один крок і вносить розрізнення цих понять у сферу самої філософії. Як і Кант, Гегель вважає математику і природознавство переважно розсудковим знанням. Але, на його думку, таким же було і знання, представлене в традиційній метафізиці, найбільш характерною особливістю якої було розмежування, відокремлення протилежностей як основних властивостей, атрибутів дійсності. Тому метафізика набуває у нього іншого змісту, методологічного: вона протистоїть діалектиці, яка поєднує протилежності, синтезує їх, примирює, щоб досягти цілісної теорії буття. Така теорія викладена Гегелем у його логіці. Внаслідок цього Р. і Р. мають у нього переважно логічний і методологічний зміст. Набуті історико-філософським досвідом уявлення про Р. і Р. зберігають своє значення і в наш час. Найбільш загальною підставою цього є наявність двох основних стадій пізнання і в науці, і в філософії – аналітичної і синтетичної; на першій об'єкти розкладаються на складові частини, сторони, моменти для їх детального освоєння; на другій вони об'єднуються, систематизуються на основі певного принципу. Те ж саме відбувається і в пізнанні світу як цілого, як предмета філософії.

М. Булатов

РОЗУМІННЯ – 1) У широкому світоглядному плані – результат духовно-практичного засвоєння дійсності, коли зовнішні об'єкти, використовуючись у практиці, залучаються до смислів людської діяльності, виступають її предметним змістом. Інформаційна реконструкція цього змісту і характеризує Р. 2) З гносеологічного боку, Р. – це соціокультурний процес, що передбачає наявність за межами індивідуальної впевненості (в тих чи тих загальнозначущих підставах суспільного спілкування) свого роду базису безперечності. Це насамперед – категоріальні структури, аксіоматичні твердження та парадигми науки, незаперечні емпіричні дані тощо. Усвідомлення зв'язку певних уявлень із таким, історично зумовленим базисом безперечності чи зведення їх до цього базису через модельні образи становить механізм Р. 3) У більш спеціальному плані Р. виявляється у психологічному аспекті (коли воно, зокрема, описується через емпатію – мислиме входження в ту чи іншу ситуацію) та у мовно-комунікаційному ракурсі. В останньому випадку Р. виступає у вигляді діалогу як відображення тексту на тексті та його переоцінка в новому контексті і визначається через процес переведення лінійної послідовності символів в уявлення його смислу (його розпізнання та реконструкцію). Аналіз Р. був історично започаткований у *герменевтиці*, яка розкрила можливості зведення об'єктів до мовних структур їх Р., проаналізувала специфіку гуманітарного пізнання та комутативний аспект пізнавальних процесів. Подальші дослідження Р. орієнтуються на його розгляд як загальної для всіх дисциплін форми прийняття результатів освоєння світу, в процесі якого явища природи трансформуються у факти культури.

С. Кримський

РОЗУМНОГО ЕГОЇЗМУ ТЕОРІЯ – етична концепція, згідно з якою людина за своєю природою істота не лише себелюбна, що керується у поведінці розрахунками вигоди й користі та з огляду на це прагне отримати від життя якомога більше задоволень, але й розумна, здатна обмежувати свої егоїстичні інтереси та безпосередні індивідуалістичні устремління. Р.е.т. була розроблена франц. просвітителями XVIII ст., переконаними у всемогутності людського розуму, спроможного спрямувати зусилля усього загалу на створення "розумного суспільства", в якому інтереси кожної людини будуть узгоджені з інтересами інших. З найбільшою повнотою ідеї Р.е.т. були сформульовані у працях *Гельвеція, Фоєрбаха*, хоч і з різних концептуальних позицій. Якщо у Гельвеція і Гольбаха увага була зосереджена на ідеї підпорядкування почуттів розуму, то у Фоєрбаха акцент був зроблений на досягненні досконалості окремим людським індивідом через засвоєння ним "Релігії Людяності".

РОЗУМ ПРАКТИЧНИЙ – на відміну від підпорядкованих зовнішній доцільності теоретичного та технічного розуму, покладає мету в самому собі і традиційно пов'язується в моральній філософії зі свободним самовизначенням людини. В практичній філософії *Канта* корелюється з автономією суб'єкта, що про-

тиставляється гетерономії (емпіричним схильностям) і сваволі, мотивованій індивідуальним егоїстичним інтересом. На відміну від егоїстичного інструментально-стратегічного розуму, який на основі "правил розсуду" та "гіпотетичних імперативів" спрямований на маніпуляцію речами та людьми, Р.п. є самовизначенням доброї волі і, спираючись на апріорну передумову принципу універсалізації справедливості, надає сам собі значущий для усіх закон моральності, трансцендуючи, отже, за межі емпіричного егоїстичного інтересу індивіда. В сучасній філософії відповідно до герменевтично-лінгвістично-прагматичного повороту Р.п. тематизується за допомогою таких понять, як *комунікація, дискурс, аргументація, консенсус* тощо.

А. Єрмоленко

РОМЕНЕЦЬ, Володимир Андрійович (1926, Київ – 1998) – укр. філософ, психолог. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1954), аспірантуру Ін-ту психології (1954). Докт. філософських наук (1990), проф. (1991). У 1958 – 1967 рр. – наук. співр. Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. У 1991 – 1996 рр. очолював відділ теорії та історії психології в Ін-ті психології АПН України. Коло наукових інтересів – психологія творчості, історія психології, загальна психологія.

Осн. тв.: "Психологія творчості" (1971); "Історія психології епохи Відродження" (1988); "Історія психології XIX – початку XX ст." (1995); "Історія психології XX століття" (1998).

РОРТІ, Річард (1931) – амер. філософ. Запропонував оригінальний проект негайдеггерівської деструкції західноєвропейської філософії, яка, згідно з Р., стала втіленням картезіанського репрезентативізму, трансценденталізму, *фундаменталізму*. Розробив варіант прагматистської герменевтики. Як і *Фуко, Деррида, Ліотар*, Р. уникає створення всеосяжної світоглядної системи. Разом з представниками аналітичної філософії він пояснює виникнення дуалістичних картин світу як процес, обумовлений специфікою словників, мов, конкретно-історичних звичаїв слововикористання. Філософію прагматизму Р. протиставляє всій сучасній філософії як незавершене, але найбільш реалістичне і творче світорозуміння, а всю історію філософії інтерпретує як багатовікову суперечку прагматизму з репрезентативізмом, або епістемологією, яку він кваліфікує як квінтесенцію дуалістичного мислення.

Осн. тв.: "Філософія і дзеркало природи" (1979), "Наслідки прагматизму"(1982) та "Випадковість, іронія і солідарність" (1989).

РОТХАКЕР, Еріх (1888 – 1965) – представник нім. філософської антропології (див. *Антропологія філософська*). Од 1929 р. – проф. Боннського ун-ту. Займав осібну позицію щодо загалу послідовників *Шелера*. Феноменологічному відгалуженню нім. антропологічної думки він протиставив дослідження людини на тлі історизму "наук про дух" Шелера. Вивищений духовний вимір особистісного буття вирізняє його від інструменталістського зведення Геленом персонального до біологічного. З урахуванням досвіду філософії XX ст. Р. продовжує традиції культурної антропології Гумбольдта та *Гердера*. Спроби Р. поновити традиції нім. культурантропології були підхоплені у друг. пол. XX ст. напрямом філософської антропології, що виходив із засад герменевтики *Гадамера*.

Осн. тв.: "Логіка і систематика наук про дух" (1926); "Філософія історії" (1934); "Проблеми культурної антропології" (1948); "Людина і історія" (1950); "До генеалогії людської свідомості" (1966); "Філософська антропологія" (1966).

РУБАН, Яків Андрійович (бл. 1760 – 1806) – укр. історик, математик, перекладач; започаткував переклад *Канта* на рос. мову, видрукуваний в Україні. Навчався в КМА. Як один із найбільш здібних, був відряджений у Московський ун-т (1782); брав участь в організованих *Новіковим* просвітницьки зорієнтованих перекладах праць іноземних авторів. По закінченні навчання – "магістр філософії та вільних наук", проф. Чорноморського штурманського училища у м. Миколаєві. Автор праці з історії (1798) та підручника з "математичної географії" (1802). 1803 р. видав "Кантово основание для метафизики нравов". У присвяті атестував працю Канта як важливу й цінну тим, що в ній "глибокодум-

ний Кант пропонує засади моралі розумного існування загалом, які досі ховалися в пітьмі незнання".

РУСИН, Павло (Павло Русин із Кросна) (бл. 1470, Кросно – 1517) – укр.-польськ. гуманіст, поет. Вчився у Краківському (від 1491 р., Польща) та Грейфсвальдському (Німеччина) ун-тах, де одержав (1499) ступінь бакалавра вільних мистецтв. Від 1506 р. викладав у Краківському, а згодом – Віденському ун-тах античну літературу. Деякий час займався педагогічною діяльністю в Угорщині. Писав вірші латинською мовою, збірку яких видав 1509 р. у Відні. Його вихованцями були відомі поети свого часу Ян Вислоцький, Ян Дантишек, Ян Паноній. Р. – один із зачинателів гуманістичної культури в Україні. У його творах проводиться ренесансно-гуманістична в своїй основі думка про спроможність людини власними силами за допомогою доброчесності, або доблесті, піднятися до рівня богоподібності, досягти земного безсмертя. Р. стояв на позиціях природного права, захищав вроджені для кожного індивіда особисті свободи. Розвивав у своїй поетичній творчості неоплатонівську ідею спорідненості поета й пророка. В царині державотворення ідеальною формою правління вважав обмежену законом освічену монархію.

Осн. тв.: "Pauli Crosnensis Rutheni Carmina" (1962); "Українська поезія XVI ст." (1967).

РУССО, Жан-Жак (1712, Женева – 1778) – франц. філософ, представник Просвітництва, письменник. Р. піддавав гострій критиці тогочасну цивілізацію, що тримається на нерівності і жорстокій експлуатації народу і протиставляв їй "природний стан", за якого люди були "рівними і вільними" і не зазнавали тиску влади та "примусових законів". Р. також наголошував на згубній дії наук і мистецтва, які "глушать " природний голос свободи і стають причиною падіння моралі. Р. вважав, що нерівність між людьми не споконвічна, головною причиною її виникнення є приватна власність. Майнова нерівність була закріплена утворенням держави. Розвиток цивілізації, за Р., поглиблює нерівність, найвищим ступенем якої є деспотизм. Філософ обґрунтував право народу на повстання: державу, яка тримається силою, можна зруйнувати лише силою. В трактаті "Про суспільний договір" описана ідеальна держава, що утворилася на засадах добровільної згоди й договору, в якій люди користуються свободою як її повноправні члени. Умовою свободи є рівність, як політична, так і майнова. Дрібну власність, створену своєю працею, філософ вважає непохитною основою суспільства і такою ж священною, як і свобода. Р. критикував систему англ. парламентаризму, відстоював ідею народного суверенітету, народовладдя та прямої демократії, за якої закони приймаються зборами всіх громадян (як в античному полісі чи у швейцарських кантонах). Основні тези договірної теорії Р. знайшли подальший розвиток у багатьох соціологічних і політичних теоріях. Книга Р. "Еміль, або Про виховання" займає проміжну ланку між педагогічним трактатом і художнім твором. Р. стверджував, що для розвитку природних задатків та індивідуальних нахилів дитини важлива не стільки освіта, скільки моральне виховання. Заперечуючи культові форми, церковність і релігійну догматику, спирався на позиції *деїзму*. Особливого значення надавав трудовому вихованню. Педагогічні погляди Р., засновані на гуманізмі і демократизмі, відіграли важливу роль у розвитку поглядів на завдання і методи виховання в кін. XVIII – на поч. XIX ст.

Осн. тв.: "Про вплив науки на звичаї" (1750); "Міркування про походження та причини нерівності між людьми" (1750); "Про суспільний договір" (1762); "Нова Елоїза" (1761); "Еміль, або Про виховання" (1762); "Сповідь" (1766 – 1769).

РУХ – спосіб реалізації суперечності буття, форма його існування. Будь-яке явище одночасно виступає як "щось", тобто є визначеним (конечним, абсолютним, одиничним і т. д.), і як "інше", невизначене (як прояв безконечного, відносного, загального і т. д.). Існуюче таким чином протиріччя у поєднанні "щось" та "іншого" виступає як Р. Складність теоретичного проникнення в сутність Р. обумовлюється неочевидністю його зв'язку з протиріччям. Тому історичне пізнання Р. здійснювалося поступово й опосередковано: через з'ясування всезагального

його характеру, співвідношення з речами, спокоєм тощо. Всезагальність Р. – одна з вихідних і провідних ідей, яка висловлювалася стародавніми філософами Китаю, Індії, Греції. Сутність цієї ідеї яскраво виразив *Геракліт* у відомому "все тече". Він же висловив здогад про зв'язок Р. з боротьбою протилежностей. Думка про всезагальність Р. обстоювалася пізніше *Толандом, Гольбахом, Дидро, Ламетрі* та ін., які тяжіли до механістичного розуміння Р. *Гегель* вважав, що "протиріччя ... рухає світом", отже, безпосередньо пов'язав Р. із суперечністю *буття*. У марксизмі Р. розглядався як атрибут, форма і спосіб буття матерії, як породження "єдності і боротьби протилежностей" і визначався як "зміна взагалі". Відрив Р. від його суперечливої сутності призводив до того, що цю сутність шукали поза його межами (форму у *Аристотеля* і *Томи Аквінського*, "божественний першопоштовх" у *Ньютона* та ін.), або тлумачили його як самодостатню сутність безвідносно до носіїв суперечностей ("енергетизм" Оствальда). Абстрагування Р. від його носіїв породжує ще один наслідок – релятивізм, тобто ігнорування моменту спокою, який завжди присутній у Р. Ігнорування моменту спокою приводило в історії філософії до уявлення про буття як про певну ілюзію (релятивізм *Кратила*, актуалізм Джентиле та ін.), а відкидання моменту змінюваності викликає картину буття як єдиного і нерухомого (*Парменід* та інші елеати). В сучасній філософії суперечливий характер Р. розкривається за допомогою понять "межа", "поверхня". Так, *Дельоз*, спираючись на філософію стоїків і феноменологію *Гуссерля*, розглядає Р. у формі "подій", які є відношеннями тіл у світі, але самі не є тілами. За Дельозом, треба шукати головний сенс – те "нейтральне", у якому немає різниці між специфічним і загальним, одиничним і універсальним, особовим і безособовим, тобто те, у якому знімаються і відроджуються протиріччя. У відповідності до конкретних ситуацій Р. існує в нескінченній кількості проявів, форм. Типами Р. є становлення і деградація, розвиток (прогрес і регрес), оновлення. Важливе значення проблема Р. і суперечностей завжди мала в суспільній теорії і практиці. Найпослідовніше вона виявилася в марксизмі, який розглядав класову боротьбу як рушійну силу історії. Через суперечливі відносини суб'єктів і об'єктів, людини і суспільства розглядають суспільні процеси *Адорно* і *Габермас*, *Маркузе* та ін. Суперечливий характер Р. пізнання досліджується в позитивізмі (*Кун*, Тулмін, *Феєрабенд* та ін.), критичному раціоналізмі *Поппера*, "новому раціоналізмі" *Башляра*, генетичній епістемології Піаже та ін.

В. Кизима

РУЧКА, Анатолій Олександрович (1940, Темрюк, Краснодарський край) – укр. соціолог, соціальний філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1967). Канд. філософських наук (1971), проф. (2000). Од 1970 р. працював в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Од 1990 р. – зав. від. Ін-ту соціології НАНУ. Од 1998 р. – заступник директора Ін-ту соціології НАНУ. Акад. Української академії політичних наук. Коло наукових інтересів: теорія та історія соціології, соціологія культури і масових комунікацій, соціологія цінностей, соціологія трансформаційних процесів.

Осн. тв.: "Соціальні цінності і норми (Деякі теоретичні і прикладні питання соціологічного аналізу)" (1976); "Ціннісні орієнтації робітничої молоді", у співавт. (1978); "Ціннісний підхід у системі соціологічного знання" (1987); "Стимулювання і мотивація праці на промисловому підприємстві", у співавт. (1988); "Нариси з історії соціологічної думки", у співавт. (1992); "Курс історії теоретичної соціології", у співавт. (1995).

РУШІЙНІ СИЛИ ІСТОРІЇ – чинники, що здатні істотно вплинути на перебіг історичних подій (хід історичного процесу). Починаючи з *Аристотеля*, уявлення про "силу" поширюється поза межі пояснення фізичних явищ. Виникають поняття життєвої сили, душевної сили, сили духу, сили історії, які в сукупності утворюють динамічну картину світу. Розуміння Р. с. і. змінюється в залежності від тієї чи іншої світоглядної філософсько-історичної системи. Так, у теологічній філософії історії Р. с. і. вважаються провидіння, рішення, замисел Бога; в метафізичній – трансцендентальна закономірність, або доля; в ідеалістичній – ідеї, духовне життя людини; в натуралістичній – природа людини, її прагнення, пристрасті, а та-

кож її середовище; в матеріалістично-економічній – виробничі, господарські, економічні відносини та ін. Яскрава панорама Р. с. і. належить *Гегелю*, який показав хитросплетіння потреб, інтересів, *цінностей*, цілей людей в загальноісторичному процесі. В соціальній філософії марксизму як Р. с. і., поряд з абсолютизацією ролі класів і класової боротьби, розглядаються суспільні суперечності, виробничі відносини, розподіл праці, дії народних мас, класів, народів, особистостей, соціальні революції, потреби, інтереси, наука, ідеальні прагнення. Дія Р. с. і. має як позитивну, так і негативну спрямованість, залежно від т. зв. "системи координат" – певної, ціннісної орієнтації щодо мети, законів і сенсу історичного буття, яка сама, в свою чергу, може з різною мірою адекватності відтворювати реальний стан речей, історичних подій, процесів і домінуючих у них сил.

М. Надольний

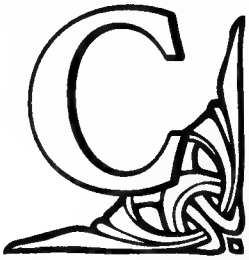

САДИЗМ (від імені франц. письменника XVII ст. Донатена Альфонса Френсиса маркіза де Сада) – сексуальне задоволення, необхідним моментом якого є завдання болю (не тільки фізичного) партнерові. У ширшому розумінні С. – схильність до жорстоких вчинків, знущання над іншими людьми. Сутність С. можна зрозуміти тільки крізь призму ставлення людини до світу. Засадовим стосовно садистського характеру є страх перед непередбачуваністю життя, яке вимагає неординарних рішень, безпосередніх людських реакцій та стосунків, які не можуть бути заплановані. Через страх постає бажання взяти все живе під контроль, вивищитися над життям, стати його господарем. Для садистського (на відміну від некрофільського) характеру важливо, щоб жертва залишалася живою. Живі істоти перетворюються на об'єкти володіння, підпорядковані волі садиста. Панування над іншими не знищує страху перед життям. Садист завжди відчуває потребу підкоритися ще могутнішій владі, здатній убезпечити його від несподіванок, які приховує в собі життя. Потреба у підкоренні корінням сягає *мазохізму*, тому точніше говорити про садо-мазохістський характер.

О. Кисельова

САКАДА, Микола Онисимович (1936, с. Жукин Київської обл.) – укр. філософ і соціолог. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1967). Канд. філософських наук (1974). В 1967 – 1979 рр. працював в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ наук. співр. Від 1991 р. – пров. наук. співр. Ін-ту соціології НАНУ. Фахівець у галузі соціології управління, соціології праці, мотивації людської діяльності. Має близько 120 друкованих праць.

Осн. тв.: "Колектив, керівник, управління", у співавт. (1974); "Соціальне управління і АСУ", у співавт. (1983); "Керівник – організатор і вихователь", у співавт. (1984); "Стимулювання праці на промисловому підприємстві", у співавт. (1986); "Керівник виробничого колективу і професійний зріст", у співавт. (1987).

САКОВИЧ, Касіян (1578, Потеличі, Галичина – 1647) – мислитель, поет, педагог, перекладач, богослов гуманістичного спрямування. Навчався в Краківському ун-ті та Замойській академії. Від 1620 до 1624 р. був викладачем і ректором Київської братської школи, а згодом проповідником у Любліні при православному братстві. 1625 р. прийняв унію, 1641 р. – католицизм і вступив до чину августинців. У цей час С. видав низку полемічних творів, спрямованих проти православної церкви, її ієрархії, чинів та обрядів. У роки свого ректорства в братській школі написав "Вірш на жалосный погреб козацкого рыцера Петра Конашевича Сагайдачного", де утверджується ідея неперервності укр. історії від Києворуської доби до XVII ст., створюється образ ідеального православного володаря, прославляються запорозьке військо та його полководці як захисники свободи вітчизни, які уподібнюються античним героям. Розглядаючи людину як самоцінність, С., перегукуючись із гуманістами *Відродження*, говорить про неї як про мікрокосм, що є скороченим відтворенням макрокосму. Він високо підносить людський розум, пізнання людиною зовнішнього світу, наполягає на необхідності будівництва шкіл, вище цінуючи освіченість, ніж побожність. На відміну від авторів попереднього періоду братського руху, мислитель схвально ставиться до світських наук і мудрості, широко використовує твори античних філософів, письменників, істориків. Але найглибшою мудрістю та найглибшою філософією і теологією він вважає пізнання людиною самої себе, необхідне для того, щоб на його основі вона могла керувати "домом свого тіла", думками і вчинками. Вважаючи, що душа є формою органічного тіла, С. хитався у її розумінні між аристотелізмом і платонізмом, стверджуючи, що вона є самосутньою сутністю, простою і безсмертною, яка може жити і без тіла. Він розрізняв три види душі – вегетативну, чуттєву й раціональну, або інтелект, докладно проаналізував здатності душі: відчуття (смисли), уявлення, фантазію, пам'ять, мислення. При розгляді питання про походження душі (передається батьками, вдихається Богом) С. захищав від звинувачення в єресі *Транквіліона-Ставровецького*, який схилявся до думки, що ду-

ша людині передається від батьків. У творах С. є чимало гуманістичних тенденцій і перегуків з ідеями діячів західноєвропейського Відродження.

Осн. тв.: "Аристотелівські проблеми, або питання про природу людини" (1620); "Трактат про душу" (1625).

САКРАЛІЗАЦІЯ (від лат. sacrum – священна річ, дія) – поняття, що відображає процес активного розширення функціонального впливу релігії, церкви на суспільство, залучення в сферу релігійного санкціювання свідомості, суспільних відносин та інститутів. В історичному контексті розвитку суспільства С. супроводжувала становлення соціуму, формування його культури. Цей процес безпосередньо залежав від об'єктивної і суб'єктивної потреби в релігійному санкціюванні, особливостей розвитку держави, від історичної ролі і місця церкви, релігії в житті конкретної країни. Нині помітною є загальна тенденція до десакралізації різних сфер життя соціуму, звуження функціонального простору дії релігії та її організації. Однак спостерігається і зворотний процес – ресакралізація, особливо в країнах постсоціалістичного простору.

М. Бабій

САКРАЛЬНЕ (від лат. sacrum – священна річ, дія) – термін, що характеризує церковні таїнства, предмети релігійного поклоніння, речі, які відносяться до релігійного культу, все, що, згідно з вченням церкви, наділене Божою благодаттю. С. – завжди релігійно санкціоноване. В історичному контексті – в процесі переходу від "релігії закону" до "релігії спасіння" – С. інтерпретується як "святе", набуваючи чітких етичних характеристик.

М. Бабій

САМАДГІ (санскр. – єднання, ціле, тотальна самозосередженість, складання разом, стан надсвідомості) – в індивідуальній духовній традиції позначає стан просвітлення, який досягається шляхом споглядання (медитації) і характеризується заспокоєнням свідомості, остаточним зняттям опозиції відчуження між внутрішнім та зовнішнім світом, злиттям мислення зі своїм об'єктом, індивідуальної свідомості з космічним *Абсолютом*. У йогічній практиці С. належить найвищий із восьми засобів очищення і просвітлення розуму на шляху до *мокши*. У *буддизмі* С. позначає останній ступінь восьмиступеневого шляху звільнення, який веде до *нірвани*.

Ю. Завгородній

САМОІДЕНТИЧНІСТЬ (від лат. identicus – той самий, тотожний) – збереження самості явища у процесі змін форм його існування, самототожність процесу, що розвивається. Якщо виходити з розуміння тотожності як абстрактної, то тотожність і зміни (*розвиток*) є несумісними, а проблема С. набуває рис суб'єктивної псевдопроблеми. Коли ж розуміти тотожність як конкретну, то феномен С. постає як реальна проблема, що існує з часів *міфології, буддизму, неоплатонізму* і *гностицизму* – як проблема перевтілення, що в такій формі дожила й до нашого часу. *Лоський*, розглядаючи тему С. людини, зокрема у її можливих радикальних метаморфозах, аж до перевтілення, ввів поняття "субстанційного діяча", розуміючи під цим надчасову і надпросторову активну істоту, що "непорушно стоїть" над часом і простором як "одне і те ж тотожне "Я". У сучасній філософії С. постає як проблема механізмів соціокультурної ідентифікації. Виявлено декілька таких механізмів. Індивідуальна ідентифікація може реалізовуватися як "примус загального" (*Адорно*) під впливом "орієнтованих на ідентичність" соціальних рухів (ідентичність нації, класу, соціальних ролей та ін.), тобто зводитися до уніфікації, стереотипізації, омасовлення. Цей механізм функціонує як "стадний конформізм" (*Фромм*), у якому людина намагається задовольнити потребу відчувати свою С. специфічним чином – в уподібненні себе до "всіх" шляхом розчинення своєї індивідуальності у ширшому загалі й ототожнення себе з ним ("Я людина", "Я протестант", "Я бізнесмен" та ін.). В іншому аспекті ідентичність "Я" виступає як незалежність індивідів від ідентифікуючого тиску рольових алгоритмів і репресивних впливів, які виснажують цю ідентичність. Це ідентичність емансипованої суб'єктивності, що означає постійну можливість вільного вибору (*Сартр*) і функціонує як індивідуальне самовизначення себе як унікальної істоти, що про-

тистоїть іншому світові. В умовах інтеграції і водночас атомізації сучасної технічної цивілізації актуалізується проблема співвідношення індивідуальної і колективної ідентифікації, зростає намагання подолати як "статичне", так і "емансипативне" розуміння ідентичності. Ця проблема є чи не головною темою праць *Габермаса*, *Гесле*, *Рикера*, Козловського та ін., а до них – *Ортеги-і-Гассета*. Зокрема, Козловський зазначає, що індивідуальна ідентичність зберігається лише завдяки метаморфозам "Я", одночасно культурна ідентичність має бути здатною до змін і не бути примусовою для її членів, котрі можуть розгортати в її межах свою власну суб'єктивність. Щодо механізмів забезпечення С. у цьому випадку, то мають місце посилання на особливу роль комунікацій, взаємоузгодження, консенсус та інші чинники. Проблема С. може розглядатися як важливий компонент проблеми оновлення. Її вивчення має важливе методологічне значення для суспільної теорії і практики, особливо у ситуаціях перехідних і межових станів, а також для сучасного наукового пізнання взагалі (при вивченні еволюційних і катастрофічних процесів, у синергетиці, в системно-організаційних методологіях, геронтології і танатології та ін.).

В. Кизима

САМООРГАНІЗАЦІЯ – активний процес формування, відтворення, збереження або удосконалення організації складної динамічної системи, що забезпечує її нормальне існування і функціювання як цілісного утворення. С. – це іманентна здатність динамічної системи самостійно підтримувати, відтворювати чи удосконалювати рівень своєї організації при зміні зовнішніх чи внутрішніх умов її існування та функціювання, спрямована на підвищення її стійкості, збереження цілісності, забезпечення ефективних дій чи розвитку. Терміни "С", "самоорганізуюча система", які з часом вийшли за межі кібернетики і набули поширення в інших науках, зокрема біологічних та соціальних, запропонував Ешбі (1947). Актуальність досліджень процесів С. пояснюється насамперед необхідністю вирішення проблеми створення на абсолютно нових принципах кібернетичних систем, здатних виконувати функції, що традиційно вважалися винятково прерогативою мозку людини. Перші дослідження феномена С. з метою побудови теорії самоорганізуючих систем як основи моделювання складних процесів (інтелектуальних, біологічних, соціальних) засвідчили, що перед науковим пізнанням постав принципово новий клас проблем, вирішення яких вимагає розробки нетрадиційних, оригінальних засобів дослідження. Проблема передовсім полягала в необхідності визначення й окреслення класу систем (реальних і принципово можливих), які б адекватно характеризувалися поняттям С. Клас самоорганізуючих систем, окреслений рамками кібернетичного трактування С., досить широкий. Вони можуть бути різними за своєю природою, рівнем складності, організації, стійкості, цілеспрямованості, автономності та ін. (жива клітина, організм, популяція, людський колектив, комп'ютер тощо). Процеси С. тісно пов'язані з низкою інших процесів – адаптації, самонастроювання, самокерування, самовідтворення, саморозвитку, самонавчання та ін.

САМООЦІНКА – момент самосвідомості, що репрезентує останню не стільки з боку пізнання людиною самої себе, скільки з боку певного ставлення до своїх якостей, можливостей, фізичних, духовних сил тощо. З огляду на практичну життєдіяльність С. також можна розглядати як момент реального самовизначення людини через постійне зіставлення своєї особи з усіма її можливостями, силами та наявними станами, з життєвими ситуаціями, вимогами, суспільними нормами життя тощо, що надає С. важливу роль в управлінні поведінкою. В цьому плані С. має бути віднесена до т. зв. практичної свідомості, де відбувається не просто усвідомлення місця людини у світі, а започатковується творчо-динамічна самореалізація "Я", засновується алгоритм саморозвитку системи "людина – світ", оскільки тут усвідомлюється не те, що предмети суть виключно у собі, а те, чим вони можуть або повинні стати для мене. С., відтак, є самовизначенням світу людини з огляду на його можливості.

Г. Шалашенко

САМОРЕАЛІЗАЦІЯ – процес покладання-здійснення людиною свого "Я" у світі.

С. передбачає найоптимальнішу для конкретної людини взаємодію сутнісних сил, розгортання яких є мірилом людинотворчого потенціалу конкретно-історичних типів соціуму й культури. С. невіддільна від усвідомлення людиною самої себе, хоча й не вичерпується останнім, містить неусвідомлюване. Цим украй загострюється питання про ціннісні регулятиви людської С. Розширення меж діяльної С. людини, переплітаючись з її десакралізацією, втілилось у новоєвропейському ідеалові "Фавстової людини", який на сьогодні виявив як свої переваги (небувале піднесення креативного начала), так і свої межі (перспектива екологічної катастрофи). Тому в сучасній філософії дедалі більшої ваги набуває ідея "гомеостазису" людини й світу, яка зумовлює небачену досі проблематизацію процесу С. Людська життєдіяльність, С. чиниться на скрижалях суперечності між експансіонізмом та здатністю до самообмеження.

В. Табачковський, Г. Шалашенко

САМОСВІДОМІСТЬ ОСОБИСТОСТІ – усвідомлення індивідом своєї природної, інтелектуально-духовної, особистісної специфіки, національної і професійної приналежності, місця в системі суспільного виробництва, розподілу і відносин. С. о. може розглядатися в етичному, класовому, професійному, національному аспектах. Термін "С. о." вперше вжитий в давньоінд. епосі (IX ст. до н.е.), зустрічається в давньокит. та давньогрецьк. філософії і на пізніших фазах історичного поступу – як феномен ідеалістичного та матеріалістичного пояснення світу та його вибудови відповідно до рівня пізнавальної духовно-практичної діяльності людини. С. о. виступає необхідним компонентом як структури особистості в цілому, так і її свідомості зокрема. Специфіка самосвідомості полягає в тому, що вона виражає сутність внутрішнього світу особистості, опосередковане відношення суб'єкта до об'єктивного світу через безпосереднє відношення його до самого себе. В свідомості фіксується усвідомлення особистістю свого зв'язку із зовнішнім світом, що, в свою чергу, є загальною ознакою буття особистості. Основними ознаками С. о., на думку дослідників, виступають: усвідомлення особистістю зовнішнього світу і своєї єдності з ним; усвідомлення "самості" і неповторності свого духовного світу; усвідомлення й оцінка особистістю свого місця в системі природних і соціальних закономірностей, соціального статусу, а також потреб, інтересів, мети, соціально-етичного обліку і мотивів поведінки в повсякденній життєдіяльності; оцінка і самооцінка особистістю себе як суб'єкта діяльності, свідомості та спілкування. Особистість у самосвідомості сприймає себе як суспільно значущу цілісність, неповторну індивідуальність, як носія і творця суспільних відносин. С.о. зароджується і знаходить свій вияв лише в процесі суспільних взаємовідносин як між окремими людьми, так і групами, прошарками, класами, націями у процесі творення матеріальних і духовних цінностей (відповідно до задоволення діапазону своїх потреб, психологічних і фізичних можливостей, соціального статусу). С. о. включає в себе самопізнання (самооцінку), емоційно-ціннісне ставлення до себе і саморегулювання, які виокремлено мають свою структуру і перебувають у тісному взаємозв'язку та формуються відповідно до індивідуально-суспільних ідеалів. С. о. розкривається при здійсненні функціональних характеристик, серед яких насамперед виділяється інтегративно-пізнавальна, ціннісно-орієнтовна, самореалізуюча та ін. функції. С. о. постійно розвивається як відображення сфер життєдіяльності групи, класу, нації в соціально-політичних та економічних структурах на шляхах цивілізаційного інтегрування у відповідну єдність та цілісність.

І. Надольний

САМОТНІСТЬ – екзистенційна ситуація людського буття, у межах якої відбувається зовнішнє чи внутрішнє відокремлення людей. С. є результатом колізій *комунікації*, що породжуються виявленням людини у світі як неповторної особистості. Проблема С. стає надзвичайно актуальною саме в наш час – час деконструкції світоглядних орієнтирів і спроб знайти нові умови для комунікації. У розгорнутому вигляді проблема С. в європейській філософії вперше була поставлена *Паскалем*, який розглядав С. передусім як факт страждання. На відміну від нього, у творчості *Сковороди* по-

няття С. має позитивний сенс, який реалізується у свідомому усамітненні і може привести до нової комунікації та взаємодії зі світом – "сродної праці". *Шопенгауер* вбачав у С. фатальний результат "волі до життя". Глибокі роздуми про С. людини пронизують творчість *Гете*, який називає її причиною відокремленість людської особистості від трансцендентного світу. На відміну від нього, *Ніцше* вважає причиною С. людини її відчуження від власних надлюдських перспектив; з іншого боку, С., на думку мислителя, стає відчуженням людини, що освоює ці перспективи, від інших людей. У XX ст. тема С. порушується в *екзистенціалізмі*, персоналізмі та комунікативній філософії. Слід розрізняти зовнішню С. і С. внутрішню, або екзистенційну. Перший різновид С. є результатом обставин, що приходять у життя людини іззовні; він є предметом соціально-психологічного дослідження. Внутрішня С., яка є наслідком особистісного розвитку людини, може бути осягнута як психологічними, так і філософськими дослідженнями. Вона породжується відкритим, трансцендуючим характером людського *буття* і є результатом постійного виходу екзистенції за свої межі. Другою фундаментальною причиною внутрішньої С. є принципова біполярність (бівалентність) людського роду – його розділеність на дві статі – чоловічу та жіночу. Вихід за межі внутрішньої С. можливий лише у внутрішній комунікації, під якою розуміється така комунікація, що торкається глибинних смисложиттєвих орієнтацій і має вільний характер. Внутрішня С. людини виявляється й долається у трьох фундаментальних екзистенційно-особистісних вимірах: буденному, граничному та метаграничному бутті. У буденному бутті людини, фундаментальною ознакою якого є безособовість, що породжує буттєву монотонність-як-перебування, внутрішня С. переживається як нудьга, яка частково знімається й відроджується знову у феноменах турботи та святковості. У граничному бутті людини, яке є запереченням буденності через наростання вольового начала на шляху його заглиблення у творчість та владу, буденна С. стає граничною С. і виявляється у таких екзистенційних ситуаціях, як *туга*, закоханість, жах, *відчай*. У метаграничному бутті, що є виходом за межі маніпуляції та об'єктивації буденного і граничного буття у простір актуалізації особистості, С. втрачає свій фатальний характер і стає новою реальністю – усамітненням як вільно обраною С. Вихід за межі С. у метаграничному бутті людини можливий через феномени толерантності й любові, що знаменують собою вищі прояви внутрішньої комунікації.

Н. Хамітов

САНСАРА (санскр. – підлягати випробуванню, напрям, проходження, переродження) – поняття, що позначає одну з головних концепцій в інд. духовній традиції, в тому числі індуїзмі, *буддизмі*, джайнізмі. Згідно з концепцією С., усі живі істоти, які населяють різні світи (боги, люди, тварини), пов'язані ланцюгом народжень та переходом з одного існування в інше, а також належністю до цього мінливого світу страждань, підвладного як виникненню, так і знищенню. С. містить у собі ідею спорідненості усього живого на рівні перевтілення, спонукає його до свого власного подолання у напрямі виходу з кола існувань до остаточного звільнення, закладаючи тим самим передумови для створення відповідного релігійно-етичного ідеалу. Якщо в індуїзмі здатним до перевтілення виступає вічна субстанція, душа-атман, у джайнізмі – джива, то у буддизмі напівпостійна особистісна сутність. Витоки С. містяться вже у "Ригведі" та "Атхарваведі".

Ю. Завгородній

САРТР, Жан-Поль (1905, Париж – 1980) – франц. філософ, письменник, засновник атеїстичного *екзистенціалізму* феноменологічного спрямування. В ранніх творах "Трансцендентність Его", "Уява", "Уявне", "Екзистенціальні теорії емоцій" С. акцентує увагу на здатності свідомості відриватися від реальності, конституювати нереальне. "Очищаючи" свідомість від психологічних нашарувань та вмісту, що зумовлений сприйняттям реального, С. будує концепцію "чистої" свідомості, що є прозорою для самої себе. С. розрізняє види *буття*: "буття-в-собі", або предметне *буття*, та "буття-для-себе", або буття людської свідомості. "Буття-в-собі" характеризується абсолютною нерухомістю, пасивністю, непроникністю для свідомості тощо. Зустріч свідо-

мості з байдужим буттям викликає почуття "нудоти". Предметне буття позбавлене будь-яких "людських" визначень, тому в ньому відсутній рух, становлення, активність тощо. Його єдине, але самодостатнє визначення таке: "Буття є те, що воно є". На відміну від "буття-в-собі", "буття-для-себе" відзначається абсолютною рухомістю, плинністю, активністю та порожнечею. Свідомість не має нічого субстанційного, вона існує лише в міру того, як з'являється. Свідомість – це "*Ніщо*" (негація, заперечення, запитання). У зовнішньому світі речей "Ніщо" виступає як "недостатність", "рідкісність" або як "щілина" чи "отвір". С. обґрунтовує "онтологізм", об'єктивність і самодостатність виявленої ним сфери "*Ніщо*", яка стає визначальною характеристикою людського буття. Хоча в основі людських актів знаходиться порожня інтенційність, дорефлективне cogito, інтенційні акти заповнюються речовинними, матеріальними компонентами, і, зрештою, зв'язок із дорефлективними актами свідомості втрачається. Свідомість сприймається як така, що сповнена образами, символами, "речами" світу, відповідно уявлення про внутрішній світ людини теж побудовано таким чином, ніби він змонтований із "речей", речоподібних "сутностей". Таке уявлення людини про себе та про мотиви вчинків С. називає "самообманом", який дозволяє людині уникати тривоги, що виникає тоді, коли їй раптом відкривається "істина", що вона сама є єдиною основою цінностей і значень світу, що центр світу проходить через неї. Саме через відчуття цієї "істини" відбувається становлення автентичного існування, справжнього буття, яке водночас несе в собі справжню гуманістичну спрямованість. Здатність людини привносити у світ "Ніщо" С. назвав "свободою", котра відповідно набуває того ж таки "онтологічного" статусу. *Свобода* тлумачиться С. як свобода вибору, але це вибір, що пов'язаний зі зміною орієнтації, поверненням до "справжнього" буття, автентичного, яке містить у собі первісну свободу, визначальну відповідальність за сенсотворчість, осмислення і означення світу. Тому свобода вибору не прив'язана до реальних речей. Більш того, завдяки реальним речам відбувається спроба уникнути "справжнього" буття, або автентичної свободі поведінки. З цим пов'язана концепція гуманізму С., де останній ототожнюється не з позитивними людськими якостями, а з автентичним ("справжнім") людським буттям, що містить у собі інтенційну свободу, сенсовибір, проективність, вихід за межі тощо. Гуманізм у такому означенні не містить набору "доброчесних", "доброчинних" якостей, а має певну спрямованість, проект, орієнтацію, зумовлені первісною, дорефлективною інтенціональністю людського буття. Пізніше С. прагнув врахувати вплив на людину як сімейних обставин, дитячих вражень (який вивчає екзистенціальний психоаналіз), так і суспільно-історичної практики (на чому акцентує увагу філософія *марксизму*).

Осн. тв.: "Нудота" (1938); "Мухи" (1946); "Екзистенціалізм є гуманізм" (1946); "Критика діалектичного розуму" (1960); "Ситуації" (1947 – 1975).

СВЕРСТЮК, Євген Олександрович (1928, с. Сільце Волинської обл.) – укр. філософ, літературний критик. Закінчив філологічний ф-т ЛНУ ім. І. Франка (1952). Докт. філософії Українського вільного ун-ту (Мюнхен, 1993). Президент українського ПЕН-клубу, президент Української асоціації незалежної творчої інтелігенції. У 1972 р. заарештований і засуджений "за виготовлення і розповсюдження документів самвидаву" до семи років таборів і п'яти років заслання (відбував покарання у Пермській обл.). 1983 р. повернувся до Києва. Від 1988 р. – редактор газ. "Наша віра". Сфера наукових інтересів – релігійно-етична, суспільно-політична тематика, літературно-філософська критика. Автор численних статей і есеїв, поезій, перекладів із нім., англ., рос. мов.

Осн. тв.: "Собор у риштуванні" (1970); "Підпільні есеї" (1976); "Уроки вічного Бога" (1990); "Шевченко і час" (1996); "Блудні сини України" (1999); "На святій надії. Вибране" (1999).

СВИРИДЕНКО, Вадим Михайлович (1930, Київ) – укр. філософ. Закінчив Житомирський державний педагогічний ін-т (1952). Від 1963 р. – канд. філософських наук, від 1991 р. – проф. Од 1992 р. – проф. ЦГО НАНУ. Коло наукових інтересів – філософські проблеми природознавства, логіка і методоло-

гія науки, теорія пізнання і філософія науки.

Осн. тв.: "Роль математичної гіпотези в пізнанні мікроявищ" (1962); "Принцип пізнаваності світу в науковому мисленні" (1988).

СВІДОМІСТЬ – специфічний прояв духовної життєдіяльності людини, пов'язаної із *пізнанням*, яке робить відомим (свідомим), знаним зміст реальності, що набуває предметно-мовної форми *знання*. С. відрізняється від "несвідомих" проявів духовного життя тим, що не опредметнюється безпосередньо у знанні. С. як діяльнісний, а не субстанційний феномен має здійснюватися в актах трансцендентального спрямування – інтенції на зовнішній світ, що результуються в якісно розмаїту мовно-опредметнену систему значень. Останні набувають онтологічного статусу об'єктів – матеріальних чи ідеальних, дійсних чи можливих (або належних), теперішніх чи минулих (майбутніх), конкретно-емпіричних чи абстрактно-загальних, дійсних чи уявних (фіктивних, ілюзорних, фантастичних). Пізнавально спрямовуючи себе на реальний світ, С. редукує його натуралістичний і психологічний параметри, трансформує їх в ідеальний світ. Скеровуючи пізнавальну активність на саму себе, С. стає самосвідомістю, внаслідок чого С. виступає засобом вирізнення людини зі світового загалу, способом поглянути на себе "ззовні" і, отже, набути характеристик "внутрішньої людини", своєрідної трансцендентально-унікальної істоти – *екзистенції*. Будучи феноменом людської життєдіяльності, С. має суспільний характер, що виявляється у розмаїтті таких її форм, як філософія, релігія, наука, мистецтво, мораль, правосвідомість, соціальна психологія та ін. В історії філософії близькими до змісту С. були поняття "нус" (противага античному Хаосу, що упорядковує його у гармонійний реально-ідеальний *Космос*), "інтелект" (позитивна здатність душі, що протистоїть волі і почуттям) та ін. Специфічними виявами С. є *мислення* як опосередкована, теоретична С., що не може спрямовуватися на саму себе; розум як теоретична С., що тотожна законам і формам об'єктивного світу; *розсудок* як форма логічного міркування; *здоровий глузд* як життєво-практичне міркування та інші вияви людської С.

І. Бичко

СВІДОМІСТЬ ІСТОРИЧНА – особливий різновид суспільної свідомості, що охоплює: соціальну пам'ять; історичні факти; історичні закони; суспільно-історичне передбачення й суспільні ідеали, які взаємодіють поміж собою і зумовлюються відповідними матеріальними й духовними чинниками життєдіяльності суспільства. З розвитком історії зростає теоретичний рівень С. і.; за сучасних умов особливої ваги набуває теоретичне осмислення проблем громадянського суспільства, національних стосунків, глобалізації та ін. Аналіз С. і. – це складний і тривалий процес усвідомлення людиною специфіки свого положення у світі історичного простору і часу; як індивідуальний, так і суспільний процес відтворення об'єктивної дійсності, що відповідно до світоглядно-ціннісних орієнтацій людини виступає як її історична самосвідомість минувшини, дійсного і прогнозованого майбутнього. С. і. в усій багатогранності аспектів і соціальних функцій становить сутність історичної культури особи, соціальної групи, нації, суспільства і виступає важливим чинником конструктивно-перетворювальної діяльності в умовах суперечливого зіткнення тенденцій плюралізму і глобалізації.

СВІНЦІЦЬКИЙ, Володимир Миколайович (1937, м. Сатанів) – укр. філософ. Закінчив ЛНУ ім. І. Франка (1959). Захистив докт. дис. (1971); проф. (1972). Директор Міжнародного ін-ту демократії (від 2000 р.), зав. кафедрою філософії Київського національного економічного ун-ту Міністерства освіти і науки України. Коло філософських інтересів: філософія науки, соціальна філософія (проблеми формування відкритого суспільства і розвитку демократії у пострадянських країнах).

Осн. тв.: "Кібернетика, мислення, життя", у співавт. (1964); "Місто сьогодні і завтра", у співавт. (1987); "Інституції виконавчої влади в Україні: сучасний стан та перспективи демократизації", у співавт. (1995); "Українська демократія у контексті глобалізації" (2001) та ін.

СВІТ – все те, що оточує людину, і те, що знаходиться всередині неї; універсальна

предметність, у межах якої людина вирізняє себе з-поміж інших предметів. Завдяки практичній і пізнавальній діяльності людина усвідомлює себе як суб'єкт, що створює свій власний С. (С. людини), який протистоїть зовнішньому С., що оточує її. Водночас С. людини розпадається на С. інтерсуб'єктивного спілкування з іншими людьми та внутрішній С. людини (її душа). Виходячи з різних проекцій людини на довкілля і на саму себе, можлива детальніша типологізація С. Розрізняють матеріальний та духовний, об'єктивний та суб'єктивний С. Субстратно-регіональні С. (*Космос, універсум*, Земля, *Природа*), які існують незалежно від людини, доповнюють соціогенними С. (олюднена природа, техніка), С. психічних структур та знаково-семантичних форм. У свою чергу, фізичний С. розпадається на мега-, макро- і мікро-С. Водночас духовно-практичне освоєння С. вирізняє такі форми його існування, як життєвий С., С. повсякденного життя, С. культури тощо. Відношення людини до С. й усвідомлення цього відношення є серцевиною *світогляду*; теоретичною формою С. є *філософія*. У філософському розумінні категорія С. визначає межі абсолютності явищ від цілісної безконечності універсуму до внутрішнього С. людини. В той же час С. не може бути зведений до його конкретних проявів і ототожнений із ними. Специфіка філософського вивчення С. полягає перш за все у теоретичній відповіді на центральне питання – відношення людини до С., людини до іншої людини і людини до С. людини. Ці відношення можуть вивчатися у різних аспектах: онтологічному, гносеологічному, логічному, аксіологічному тощо. Ті чи інші філософські напрями акцентують увагу на певних моментах *світовідношення*. Напр., комунікативна філософія, персоналізм, роблять акцент на відношенні "Я – Інший", *неофройдизм, екзистенціалізм* – на людському "Я" тощо. Визначальними категоріальними характеристиками С. є цілісність, універсальність, саморозвиток, конкретна всезагальність. Наявність цих характеристик уможливлює той чи інший феномен як певний самостійний С. Разом із тим вивчення будь-яких фрагментів С. за допомогою зазначених категоріальних характеристик надає цим категоріям світоглядного статусу.

В. Загороднюк

СВІТОВІДНОШЕННЯ – наріжний концепт філософської гуманістики, зміст якого характеризує єдність людини зі *світом*, розмаїття їхніх об'єктивних зв'язків, особливості людського способу буття, смислову єдність і взаємоопосередкованість різних форм освоєння світу людиною, сфокусованих у її персональному *універсумі*, котрий обіймає розмаїття особистісних світів та способів самовизначення людини. С. репрезентує людську здатність упродовж усього життєвого шляху залишатись у стані спроможності щодо обставин власного життя. Серед трьох різновидів цінностей, котрі репрезентують смисложиттєву насиченість людського існування, – ціннісні витворення, переживання, ставлення, саме останні є домінантними (особливо у кризових ситуаціях). Вони випромінюють особистісну смислоспроможність суб'єкта С., яку і позначає укр. слово "ставлення". У філософському розумінні С. набуває людських ознак, завдячуючи взаємопов'язаності його діяльно-творчої та смислоціннісної визначеностей. Акцентуючи на здатності філософії осягати таку амбівалентність визначеностей С., *Кант* підкреслював, що філософія обіймає дві сфери, взаємодією котрих опікується, – *природу* й *свободу*, підпорядковуючи усе розмаїття людського самовиявлення "суттєвим цілям", але розглядаючи останні лише як засоби стосовно "найвищої цілі" – "все призначення людини". Спроби з'ясувати діяльно-творчу природу людського С. сягають ще давньофілософського розуміння терміна *"відношення"*: воно є антропоморфним, позаяк фіксує активність того, що відноситься, стосовно реального предмета відношення, а також стосовно змісту самого відношення. *Аристотель* виокремлює: 1) відношення того, що діє, до того, що зазнає дії (переважаючого – щодо переваженого); 2) відношення того, що діє, до змісту дії (вимірюючого – щодо міри, пізнаючого – щодо пізнання, сприймаючого – щодо сприймання). С. пов'язане із здатністю людини подвоювати світ на існуючий та належний (роблячи останній нормотворчим началом повсякденної життєдіяльності), а також із здатністю відділяти себе від своєї життєдіяльності. Тим самим людина виходить за межі наявного буття, проблематизує світ і спосіб свого існування в ньо-

му, робить себе ініціюючим центром С. Завдяки цілепокладальній предметній і символотворчій діяльності вона формує світ олюдненої природи. Утвердження спроможності людини як суб'єкта С. – засаднича ідея новоєвропейської культури. Масштабність самовизначення такого суб'єкта втілює тріада "я знаю – я існую – я можу". Проте згодом ідеал "Фавстової людини" обертається переважанням раціонально-активних світоглядних настанов, екстравертної активності й відповідно – світоглядної зарозумілості істоти, котра прагне панувати над світом. Екологічна й відповідно антропологічна криза сьогодення надзвичайно загострюють питання про С., засноване не на стратегії панування, підкорення, підпорядкування, а на стратегії взаємності ("партнерства").

В. Табачковський

СВІТОВІ РЕЛІГІЇ – релігії, які в ході історичного розвитку подолали етнонаціональні межі, умови та політичні зв'язки й набули відкритості для всіх. Такими релігіями, поширеними серед кількох або багатьох народів, є християнство, *іслам, буддизм*. Для християнства, зокрема, "нема вже ні іудея, ні язичника; нема раба, ані вільного; нема чоловічої статі, ані жіночої". Спільні риси С. р.: космополітичний характер, ідея рівності всіх перед Богом, відмова від вузьконаціональної обрядовості, спрощення процедури прилучення до нової віри; їм властиві також місіонерська активність, намагання навернути у свою віру послідовників інших віровчень (прозелітизм). Однією з найважливіших рис таких С. р., як християнство та іслам, є віра в єдиного Бога з його культом абстрактної людини, зумовленим відношеннями товарного виробництва. С. р. сформувалися в умовах великих, світових імперій. Різні напрями у С. р. за конкретно-історичних умов набули етнонаціональних особливостей, а ідеї космополітизму не заважають їхнім церквам бути знаряддям утисків національних меншин.

Б. Лобовик

СВІТОГЛЯД – самовизначення людини щодо її місця у *світі* та взаємовідносин з ним. С. – духовно-практичне утворення, засноване на співвіднесенні наявного, сущого та уявного, бажаного, належного, синтез досвіду, оцінки знання та переконань, зорієнтованих на ідеали. С. – форма самосвідомості людини і суспільства; національний космопсихологос. С. – форма і спосіб сприйняття суб'єктом світу через потреби розвитку особистості. С. – система принципів, знань, ідеалів, цінностей, надій, вірувань, поглядів на сенс і мету життя, які визначають діяльність індивіда або соціальної групи та органічно включаються у людські вчинки й норми поведінки. Структурно С. поділяється на такі рівні: світобачення – на основі принципів (*антропоцентризм, гуманізм, монізм, плюралізм, скептицизм, догматизм* тощо); світовідчуття – на основі *досвіду* (індивідуального, сімейного, групового, етнічного, класового, суспільного і загальнолюдського); світорозуміння – формується на основі *знання*; світоспглядання – на основі мети, цілі, яка усвідомлюється через універсальні форми діяльності (нужда – потреба – інтерес – мета – засоби – результати – наслідки); світосприйняття – на основі *цінностей* (щастя, любові, істини, краси, добра, свободи, справедливості тощо). У різні історичні епохи формувалися головні структурні системи: космоцентрична, спрямована на пошуки єдиної сутності світобудови; теоцентрична, в якій панує віра в надприродні сили; антропоцентрична, зв'язана з усвідомленням людини центром *Всесвіту*, розкриттям можливостей розвитку особистості. Історичні типи С. також вказують на його соціально-історичну структуру. Міфологічний С. ґрунтується на вірі в надприродні сили, абсолютизуючи досвід окремого роду, племені з притаманними йому рисами – тотемізму, антропоморфізму, *анімізму, символізму, фетишизму*. Філософський С. узагальнює досвід, знання, цінності, волевиявлення особи і людства в їхньому ставленні до світу як цілого з метою проникнення в сутність буття Всесвіту та буття людини; він є раціонально-теоретичною рефлексією підґрунтя всіх видів людської життєдіяльності, постійно поновлюваними відповідями на вічні смисложиттєві запитання: що, як, куди, чому, для чого тощо. Релігійний С. ґрунтується на обожненні надприродних сил, жорсткому поділі на духовний і тілесний, земний і небесний, горішній і долішній, природний і надприродний світи, де долається антропоморфізмом, а

час набуває стріловидного вигляду, постулюється ноуменальний світ, недоступний органам чуттів і розуму. Науковий С. ґрунтується на експериментальних та теоретичних знаннях про світ у цілому, які характеризуються об'єктивністю, істинністю, загальною значущістю, цілеспрямованістю, відтворюваністю, детермінованістю, необхідністю, ефективністю у змінах природно-історичної дійсності. Мистецький С. ґрунтується на художніх образах та витворах мистецтва, матеріальних та духовних цінностей, задовольняючих естетичні потреби людини і суспільства відповідно до смаків, переконань, ідеалів. Світоглядні переконання, які пройшли крізь серце людини, пережиті й вистраждані нею, опосередковані власним досвідом, тобто такі, що беруть участь у формуванні життєвої позиції. С. націлює на *ідеал – ідею*, що стала предметом почуття.

В. Діденко, В. Табачковський

СВОБОДА – особливий спосіб детермінації духовної реальності. Оскільки духовність є специфічною властивістю людського існування (*екзистенції*), С. безпосередньо виявляє себе у людській життєдіяльності, що становить взаємодію духовних (свідомих і несвідомих) і природних (тілесно-біологічних) чинників. Тому С. насамперед є усвідомленням можливісних меж людської поведінки, які залежать від конкретної *ситуації* людського існування (індивідуального і суспільного) і в цьому плані є усвідомленням необхідності (*Спіноза, Гегель*). Необхідність як специфічна детермінація природної реальності тут вказує на історично змінну міру практичного "одуховлення" ("олюднення") природи і "оприродненння" людського духу. Атрибутивними ознаками С. як духовного феномена є вибір (адже духовний "простір" є плюралістичним "полем можливостей") і відповідальність (корелят необхідності у сфері духу). У цьому відношенні С. як "пізнана необхідність" ("фаталістична С.") є лише формальною ("виродженою", позбавленою своїх істотних ознак) С. Інший (теж формальний, через блокуючий вплив на С. необхідності) різновид С. – "контингентна" С. ("сваволя" або "випадковість") – має здатність "вибирати" лише формально, адже тут ідеться про множину рівноцінних (однакових) "виборів", визначуваних не волею суб'єкта С., а киданням "жеребу" (т. зв. принцип "Буриданового віслюка"). Зрозуміло, що поряд із "фаталістичною" С. і цей її різновид (запропонований *Епікуром*) позбавлений не тільки реального вибору, а й відповідальності; обидва є своєрідними "відображеннями" необхідності у С., варіантами "квазісвободи". І лише "емпірична" С., що базується на вольовому виборі котроїсь із кількох (мінімум двох) нерівноцінних (а нерівноцінність визначається життєвим досвідом) можливостей, є реальною (і тому відповідальною) С., яку *Кант* визначає як "здатність самочинно починати ряд подій". Всі названі різновиди С. (як реальні, так і "квазіваріанти") є результатами раціональної (з позицій логічної необхідності) оцінки можливостей (неможливостей) діяти у ситуації. І, нарешті, ще один різновид С., який базується на виборі ще не існуючих наявно можливостей і тому вимагає їх попереднього (дораціонального) творення. Це "екзистенційна" (уґрунтована у найглибшій суті людського – екзистенційного – існування), або "тотальна" (*Сартр*) С. За Сартром, ми не обираємо бути свободними – ми засуджені до С.; засуджена до С. людина несе на своїх плечах тягар відповідальності за увесь *Всесвіт*. Прообразом екзистенційної С. можна вважати те, що *Паскаль* називав "логікою серця", на противагу "логіці голови". Вперше була запропонована (як найбільш адекватне своїй духовно-людській суті розуміння) *К'єркегором*. Останній характеризував екзистенційну С. як "парадоксальну", навіть "абсурдну", на тій підставі, що така С. є безпосередньою демонстрацією духовної реальності, не обтяженої перетвореною формою раціональності. У XX ст. екзистенційна С. фактично продемонструвала себе у різних виявах творчого доробку людства, зокрема у виборі аксіоматики (неевклідові геометрії Лобачевського і Римана), у низці "божевільних ідей" нової фізики (*Ейнштейн, Бор*, Гайзенберг, Дирак та ін.), філософсько-літературній творчості Сартра ("Нудота"), *Гайдеггера* ("Лист про гуманізм"), *Камю* ("Міф про Сизифа"). Але чи не найголовнішим виявом екзистенційної С. є історичний вибір людини. Історичне майбуття, наголошував Сартр, не є чимось подібним до прикордонного стов-

па, що стоїть у кінці шляху, воно є те, що з нього зроблять люди; хоч ми не можемо змінити минуле, але ми можемо щомиті надати йому іншого продовження. За *Ясперсом*, справді історичним змістом історії є унікальність і неповторність історичного процесу, а не загальне і повторюване у ньому.

І. Бичко

СВОБОДА в етиці – здатність людини вільно визначати підстави своїх дій і відповідно реалізувати себе. Етичний аспект С. відбиває можливість суб'єктивно значущого вибору самих намірів людини; він безпосередньо стосується самого людського суб'єкта, його волевиявлення й лише опосередковано – соціальних обставин його життєдіяльності. Поза припущенням подібного внутрішнього аспекту С. – ідея морально відповідальної поведінки людини – втрачає свій ґрунт. Проте, як зазначав іще *Кант*, в етичному плані особа не тому має виконувати належне, що усвідомлює себе вільною, а тому, що осягнення власного обов'язку наближає її до усвідомлення С., необхідної для того, щоб цей обов'язок виконати. Подібним чином свідомість моральної С. актуалізується почуттям любові, іншими морально-ціннісними переживаннями. Подібна деонтологічно-ціннісна презумпованість етичної С. надає їй самій статусу обов'язковості: в етичному відношенні людина мусить бути свободною, щоб мати змогу робити належний вибір, приймати рішення, нести відповідальність за свої дії. Якщо С. дії, С. творчості принципово налаштовують людину на вихід за межі будь-якої наявної *ситуації*, на здолання пов'язаних з останньою обмежень, то С. в етичному сенсі передбачає протилежну орієнтацію суб'єкта: її "вектор" спрямований всередину безпосередньої людської ситуації, на утвердження відповідальної причетності до неї і вибір певної позиції в ній. Зазначена причетність не є рівнозначною самовіддачі сліпому плинові буття: етична С. протистоїть як титанічному пафосові безмежного самоутвердження суб'єкта, так і розчиненню останнього в буттєвій стихії, що унеможливлює совісний самоконтроль і відповідальність людини. Особистість засвідчує тут свою непідлеглість буттю загалом свободою щодо себе самої, щодо власного буттєвого "Я". І навпаки, вільно обираючи адресата своєї онтологічної причетності, вона в такий спосіб конституює саму себе як суб'єкта моральної відповідальності, обов'язку і любові. Завбачувана етична С. імплікує зверненість до фундаментальних засад людського воління, можливостей самодистанціювання і самоідентифікації людини. Таким чином, етичний аспект С. розкриває свій сутнісний зв'язок із проблемою *свободи волі*. Формуючи підвалини моральної самореалізації особистості, етична С. стає дедалі актуальнішою на рівні людських спільнот – соціальних груп, націй, суспільств, перед якими на тлі сучасних глобальних проблем виразно вимальовується необхідність вибору основоположних ціннісних орієнтирів їхнього розвитку і діяльності. За умов екологічної кризи, зростаючих перетворювальних і руйнівних можливостей людської практики ці керівні цінності вже не можуть зберігати традиційний статус чогось "природно встановленого", а потребують відповідального, критично вивіреного ставлення до себе і, отже, зростаючою мірою апелюють до етичної С. людей, що їх обирають.

В. Малахов

СВОБОДА ВОЛІ – здатність суб'єкта вільно визначати сутнісні підстави власного воління; своєрідна похідна від волі загалом, що уможливлює морально-етичну значущість останньої. Філософська проблема С. в. висуває питання не про те, як людині "дати волю" власній волі (що можна вважати лише однією з граничних її інтерпретацій), а про завбачувану в людині здатність бути вільною від примусовості власної волі і, отже, свободно й відповідально обирати власні мотиви і цінності і, зрештою, власне діюче "Я". Аналітичний інтерес до проблеми С. в. проходить крізь усю історію філософії, від софістів і *Сократа* до таких напрямів філософської думки XX ст., як персоналізм, *екзистенціалізм*, сучасна філософія релігії та ін. Проблема С. в. не заторкує можливості реалізації самої дії суб'єкта на підставі наявного волевияву; йдеться лише про самий цей волевияв і його внутрішні підстави. Цілком очевидно, що людина, яка не є свободною відносно власного воління, нездатна й відповідати за свої дії, не є їхнім "автором",

що підриває основи людської духовності й моралі. Тим часом визнання С. в. пов'язане з цілою низкою філософських проблем, серед яких: загроза "дурної" безконечності при розгляді граничних підстав "воління самої волі"; обмеженість антитези індетермінізму і *фаталізму* для осмислення ситуації, в якій ідеться саме про подолання "фатальної" приреченості волі на самореалізацію; необхідність суміщення концепції самототожності суб'єкта (без чого годі говорити про його самовизначення) і концепції дистанціювання "Я" обираючого від "Я" як предмета вибору (поза якою в даному контексті поняття "свобода" втрачає свій сенс). У царині теології до цього додається ще специфічна проблематика поєднання людської С. в. й божественної предестинації (див. *Августин*), теодицеї та ін. Справжня С. в. як здатність людини обирати власне воління передбачає не байдужість до конкретного змісту останнього (т. зв. liberum arbitrium indifferentiae), а глибину й багатомірність самої людської суб'єктивності.

В. Малахов

СВОБОДА і НЕОБХІДНІСТЬ – філософські категорії, що відбивають одну з основних властивостей людини – суперечливе відношення об'єктивних законів природи та суспільства і піднесення над ними завдяки свідомій діяльності. Ця проблема виникла ще в античній філософії, міфології і літературі. Класичним виразом відношення С. і Н. був цикл легенд про Едипа та їх відтворення в Софоклових трагедіях, де свобода індивіда цілком поглиналася сліпою необхідністю долі, фатуму, року. *Епікур* першим зробив спробу теоретично подолати таку необхідність, припустивши у своїй атомістиці самочинне, довільне відхилення атомів від прямої лінії, що було підставою для пояснення реальної свободи людей. У Новий час ця проблема отримала нові імпульси для свого осмислення завдяки розвитку знань про закономірні зв'язки дійсності і активності людей в їх теоретичному і практичному освоєнні. *Спіноза* визначив *свободу* як пізнання необхідності. Така свобода мала етичний зміст: пізнаючи речі як необхідні, душа набуває більшої влади над своїми пристрастями, афектами і менше страждає від них. Аналогічне визначення свободи дав *Гегель*, який поклав його в основу розуміння історії: на його думку, *всесвітня історія* є прогрес в усвідомленні свободи, прогрес, який потрібно пізнати в його необхідності. В історичному плані свобода постає як властивість свободної діяльності людини і не зводиться до її пізнання. Це знайшло відображення у трактуванні її *Енгельсом*: свобода полягає в заснованому на пізнанні необхідностей пануванні людини над собою й над зовнішньою природою. Наведені визначення мають певний сенс, бо без свідомості, пізнання і реальної діяльності свободи не існує. Але вони й обмежені, бо сукупність зв'язків дійсності не вичерпується необхідністю. Розширення і поглиблення поняття свободи відбулося після того, як було доведено, що необхідність пов'язана з випадковістю, можливостями, умовами як атрибутами дійсності і діяльності. Наявність можливостей дозволяє робити вибір серед них. Залежно від умов існування людини свобода завжди має ситуативно й історично обумовлений характер і зміст. Абсолютна свобода, тобто свобода без будь-якої детермінації (див. *Детермінізм*), приписується лише Богові або людині в деяких варіантах *негативної діалектики*.

М. Булатов

СВОБОДА СОВІСТІ – одна з фундаментальних, загальнолюдських цінностей, важлива філософська, правова категорія. С. с. постає як суспільний феномен і перебуває в нерозривному зв'язку із сенсом, світоглядними координатами *буття* людини. Як поняття С. с. відбиває умови, за яких можливе вільне світоглядне самовизначення особистості, її духовне становлення, розвиток, самоактуалізація. В філософському аспекті С. с. – особлива якісна визначеність людського буття, яка відображає внутрішню здатність суверенного суб'єкта до вільного, не детермінованого зовнішніми силовими чинниками, а лише за велінням власної совісті самовизначення в духовній сфері. У філософській інтерпретації С. с. характеризується як специфічно вибіркова й узгоджена активність свідомості, совісті, волі індивіда, спрямована на його самовизначення в світоглядній сфері щодо граничних життєвосмислових засад свого буття. С. с. – атрибут особистості. Історично поняття С. с. конститу-

ювалося як категорія права і тісно пов'язане із становленням, розвитком суспільства, держави та їхнім ставленням до світоглядних орієнтацій людей і передусім релігії. В релігієзнавстві С. с. розглядається як право, що гарантує недоторканість совісті людини в питаннях її ставлення до релігії, тобто право особистості на свободу мати, приймати, змінювати релігійні вірування за власним вибором або ж дотримуватися нерелігійних переконань; свободу індивідуально або спільно з іншими, публічно або ж приватно сповідувати свою релігію чи вірування, брати участь у богослужіннях, обрядах, ритуалах, вільно поширювати свої релігійні чи арелігійні погляди та переконання. Право на С. с. проголошується в конституціях, інших законодавчих актах більшості держав світу. В Україні право на С. с. гарантується Конституцією України, законом "Про свободу совісті та релігійні організації", рядом інших нормативних актів.

М. Бабій

СВЯТА РЕЛІГІЙНІ – урочисте вшанування певних надприродних сил, богів, окремих святих чи визначних осіб, а також певних подій церковної чи світської історії, що супроводжується відповідними релігійними обрядами, церемоніями і може тривати від кількох годин до кількох днів, упродовж яких у більшості релігій заборонено виконувати певні фізичні роботи. За своїм значенням і рівнем вшанування С. р. можуть мати ієрархічну структуру, напр., поділятися на малі, середні та великі. У світових та багатьох інших релігіях формування більшості С. р. здійснювалося на основі релігійного та етноконфесійного синкретизму. С. р. можуть проводитися в один і той самий день року або ж зміщуватися в календарі залежно від певних, визначених конфесією ознак.

О. Саган

СВЯТІСТЬ – 1) вищий ступінь онтологічної досконалості, що започатковує надприродну єдність могутності, праведності і краси; 2) здатність божественного начала чинити очисний перетворювальний вплив на навколишнє буття; 3) властивість конечної істоти (людини) внаслідок самозречення набувати якостей провідника зазначеного надприродного впливу. Слов'янські лексеми, що позначають С., пов'язані з індоєвропейським **k'uen-to* – "зростання", "набухання", "підсилення" (Топоров); євр. "kodesh" імплікує значення "відокремленості", "очищеності", "недоторканності"; лат. "sanctus" – "непорушності", "встановлення", "узаконення". За основоположним релігійним уявленням, С. постає передусім як атрибут Бога; її необхідними корелятами виявляються: С. як переображення тварного світу (пор. поняття "святого місця", напр., єрусалимського Храму або Печерського монастиря в Києві тощо) і С. як цілісна характеристика людини, що досягла "обоження". У світській літературі терміни "С.", "святий" характеризують вищий ступінь моральної досконалості людини; значення онтологічної могутності зникає, натомість акцентуються жертовність, несхибність і непорушність моральних засад, духовна краса. За *Левінасом*, "заклик С." у цьому розумінні передує турботі існування й асоціюється з "пріоритетом іншого переді мною". Аксіологічним втіленням ідеї С. постають святині. На відміну від цінностей, святині мають значно вищий рівень онтологічної вкоріненості, а отже, здатні ангажувати людей незалежно від їхнього власного вибору. Через це проблема *толерантності* у сфері співіснування святинь постає незрівнянно гостріше, ніж у сфері цінностей.

Т. Чайка

СЕКСТ ЕМПІРИК (друг. пол. II – поч. III ст.) – пізньоантичний систематизатор *скептицизму*, римський лікар. Головні твори – "Проти вчених", "Три книги Піронових положень" – збереглися до наших часів. Головним чином на них ґрунтується уявлення про античний скептицизм взагалі, оскільки твори інших скептичних мислителів повністю втрачені. С.Е. виступає послідовником класичного скептицизму Піронового ґатунку. Він критикує *Карнеада* і загалом академічний скептицизм за догматичну впевненість у недосяжності істини. Справжній сенс скептичної позиції полягає в утриманості від судження про істину чи хибність нашого знання, завдяки чому досягається відкритість мислення і життєвої позиції, тобто не знищується, а підтримується і відтворюється здатність

до пошуку істини. Цим унаочнюється хибність поширеного уявлення про скептицизм як нездоланний і постійний *сумнів* щодо можливості пізнати істину. Основу скепсису становить не сумнів, а незворушність духу. Скептицизм не подібний до звичних філософських шкіл, зорієнтованих на певне вчення. Він втілюється в орієнтації мислення на відмову від будь-якого вчення. Тому С.Е. включає до числа предтеч скептицизму багатьох філософів і поетів минулого. Він також упорядковує систему скептичних тропів, сформульованих Енесидемом та Агрипою, що виявляють невірогідність людського знання.

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ (франц. sécularisation, від лат. secularis – мирський, світський) – суспільна тенденція, яка відображає зменшення впливу церкви, її інституцій та релігійної ідеології на життя суспільства в усіх його проявах. Зростання масштабів і глибини С. є одним із визначальних векторів загальносвітового розвитку, формою соціальної *емансипації*, чинником всеохопної модернізації, що трансформує (і почасти руйнує) усталену цілісність традиційних суспільств. Проявами С., зокрема, вважаються: відокремлення церкви від держави (а також освіти від церкви), законодавче обмеження впливу церковних інституцій на духовне, ідеологічне і політичне життя. Передумови С. формувалися за доби *Відродження*, *Реформації*, всією багатовіковою історією вільнодумства і *скептицизму*. Філософські засади С. особливо активно розроблялися за часів європейського й амер. *Просвітництва*, у річищі якого зусиллями *Вольтера*, *Дидро*, *Монтеск'є*, *Д'Аламбера*, *Гельвеція*, Кондорсе, *Руссо*, Кондильяка, *Пейна* та ін. були створені умови для виникнення і подальшого розвитку нерелігійних ідеологій. С. є однією із важливих складових сучасного загальноцивілізаційного еталона, позаяк передбачає індивідуальну моральну автономію, свободу совісті, віротерпимість і толерантність, невтручання держави у релігійні справи громадян, повагу до релігійних переконань і почуттів тощо. Розвиток С. сприяє звільненню суспільства від крайніх форм клерикалізму і релігійної дискримінації, свободі самовизначення людини у сфері віри і сумління. Характерний прояв С. в умовах сучасності – зростання релігійного та атеїстичного індиферентизму, послаблення впливу релігійної свідомості на поведінку людей, переплетення (а то й підміна) зацікавлень нетрадиційними (зокрема східними) релігіями із пошуками екзотики й езотерики.

В. Заблоцький

СЕМАНТИКА у логіці (від грецьк. σημαντικός – означальний) – розділ теоретичної логіки, що вивчає відношення виразів логічної мови до позначуваних ними *об'єктів* і змісту, який вони виражають. В С. формулюються правила, за допомогою яких можна було б визначити властивості правильно побудованих формул логічних теорій, які збігаються за обсягом з властивостями "бути істинним реченням", "означати", "набувати значення". Засобами С. уточнюються відповідно до потреб логічних теорій поняття: "смисл", "значення", "позначення", "ім'я", "судження", "виконуваність", "визначення", "істинність", "хибність", "логічна істинність", "аналітична істинність" тощо. С. можна побудувати суто формальним способом. Семантичні правила можна поділити на три групи: правила утворення, правила істинності і правила позначення. Ці групи відповідно визначають, які вирази даної логічної мови мають смисл, зокрема, які вирази слід вважати реченнями; які вирази слід вважати істинними реченнями; які об'єкти, властивості й відношення позначаються виразами даної логічної мови. Правила бажано формулювати так, щоб до будь-якого виразу формалізованої мови можна було підшукати значення в обраній області. Для розв'язання ряду порівняно простих задач С. використовують поняття "опису стану", тобто множини речень даної мови, яка для кожного елементарного речення містить або це речення, або його заперечення, але не одне й друге разом. Через поняття С. можна побудувати теорію індуктивних міркувань і теорію семантичної інформації для найпростіших випадків. Ширший клас семантичних задач розв'язується на основі теорії моделей (див. *Істина в формалізованих мовах*). С. в логіці може розглядатись як частина *семіотики*. Перед С. виникає широке коло теоретико-пізнавальних питань, що з семантичного погляду є проблемами

зв'язків між мовами та їхніми областями (тим, що ці мови описують). Оскільки С. має засоби формальної реконструкції понять "мова" та "область", ряд загальнофілософських проблем набуває логіко-семантичних формулювань.

СЕМАНТИЧНІ АНТИНОМІЇ – різновид парадоксів, що виникають у деяких, зокрема формалізованих, мовах при характеристиці їхніх виразів за допомогою понять типу "ім'я", "визначення", "істинність", "хибність" тощо, тобто семантичних понять. С. а. мають місце тоді, коли вирази мови містять якусь характеристику, що стосується цього виразу, тобто тоді, коли вирази характеризуються з погляду істинності семантичних понять. С. а. можна виключити з мови внаслідок розрізнення мови-об'єкта і метамови (див. *Метамова*), строго визначивши всі семантичні поняття у метамові (див. *Антиномія*).

СЕМЕНЮК, Едуард Павлович (1935, Жмеринка) – укр. філософ. Докт. філософських наук (1979), акад. Української академії інформатики (1992), член Нью-Йоркської академії наук (1994). Закінчив радіотехнічний ф-т НУ "Львівська політехніка" (1957), аспірантуру кафедри філософії ЛНУ ім. І. Франка (1970). Од 1993 р. – зав. кафедрою філософії Українського лісотехнічного ун-ту (Львів). Сфера наукових інтересів – філософія та методологія сучасної науки, інформаційна культура суспільства, філософія сталого розвитку.

Осн. тв.: "Технічні науки та інтегративні процеси: філософські аспекти", у співавт. (1987); "Інформаційний підхід до пізнання дійсності" (1988) та ін.

СЕМІОТИКА (грец. σημειωτικός – пов'язаний зі знаком, від σημειον – знак) – наука про різні системи знаків, які використовуються у процесах комунікації для передачі повідомлення, інформації. Основним поняттям С. є *знак*. С. вивчає загальні властивості знаків, види знаків, закономірності будови знакових систем, незалежно від їхнього конкретного змісту, способи інтерпретації знаків тощо. Виділяють три розділи С.: синтаксис, що вивчає правила поєднання одного знака з іншим і створення знакових систем; *семантику*, що вивчає правила приписування значень знакам і знаковим системам; *прагматику*, що вивчає синтактико-семантичні особливості знаків у процесах їх використання суб'єктами. Прикладами знакових систем є природна людська мова, різні штучні мови, системи музичних знаків тощо. Основоположник С. – амер. математик і логік *Пірс*. Розробка проблем С. тісно пов'язана з розвитком структурної лінгвістики, кібернетики, логіки та теорії інформації. Спеціальну систему знаків або сигналів, призначену для передачі повідомлення, називають кодом.

СЕМКОВСЬКИЙ, Семен Юлійович (справжнє прізвище Бронштейн) (1882, Могильов – 1937) – укр. філософ. Двоюрідний брат Л. Троцького (Бронштейна). Закінчив юридичний ф-т Петербурзького ун-ту. Проф. кафедри теоретичних основ марксизму в Академії теоретичних знань (Харків), голова Наукового комітету Укрголовпрофосвіти Наркомосу УСРР; заснував (1921) при комітеті науково-дослідну кафедру марксизму і марксознавства, а при ній філософсько-соціологічну секцію – першу філософську установу в Україні. Від 1922 р. – голова філософсько-соціологічного відділення і зав. кафедрою філософії Українського ін-ту марксизму (від 1927 р. – Ін-ту марксизму-ленінізму). В 1934 – 1936 рр. – голова Комісії з філософії при АН (Київ) і керівник Харківської науково-дослідної кафедри історії європейської культури. У 1936 р. заарештований, в 1937 р. розстріляний. Реабілітований посмертно. У фокусі досліджень С. – національні питання та філософські питання нової фізики (зокрема теорії відносності). На думку С., у націй немає майбутнього, оскільки світовий ринок ламає всі національні "перегородки" і специфікації. Був проти беззастережного визнання права націй на відокремлення. Наголошував на значенні науки для розвитку діалектики. Тяжів до надання філософії наукоподібності, налагоджував зв'язок філософів з ученими. Автор однієї з перших об'єктивно-матеріалістичних інтерпретацій нової фізики.

Осн. тв.: "Національне питання в Росії" (1917); "Що таке марксизм (Маркс і Дарвін)" (1922); "Людвіг Фоєрбах" (1804 – 1872); "Нарис матеріалістичної філософії" (1922); "Діалектичний матеріалізм і принцип відносності" (1926).

СЕНЕКА, Луцій Анней (бл. I ст. до н.е./ I ст. н.е., Кордуба (Кордова) – 65 н. е.) – римський філософ, письменник і державний діяч, представник пізнього *стоїцизму*. Спочатку навчався риторському фахові, пізніше – філософії, де виявився послідовником римського стоїка Посидонія. Був вихователем римського імператора Нерона, за владарювання якого обіймав високі державні посади. Проповідуючи аскезу і бідність, домагався водночас, використовуючи своє положення при дворі, подарунків грошима, палацами, маєтками тощо. Звинувачений в участі у змові й державній зраді, був змушений покінчити життя самогубством. Світогляд С. досить суперечливий, заснований на ідеях раннього стоїцизму, він увібрав у себе вплив інших традицій: кінічної, платонівської, епікурейської. Крім того, положення, які С. обстоював у царині філософської теорії моралі, далеко не завжди були практичними регулятивами його власних дій і поведінки. Центральним смисловим вузлом філософського вчення С. є моралістика; саме *етика*, а не логіка чи фізика, посідає у нього чільне місце серед трьох означених основних складових стоїчної філософії. Мудреця, що у своїй практичній життєдіяльності послідовно керується моральними імперативами, він розглядає не стільки як рідкісний випадок, скільки як своєрідний етичний ідеал, який може бути досягнено лише асимптотично. Звідси твердження про невичерпність і нескінченність морального вдосконалення. Завдяки С. вплив ідей стоїцизму на подальше не тільки духовне, а й політичне та загалом культурне життя пізнього Риму, а потому й на християнство був досить тривалим і відчутним.

Осн. тв.: "Моральні листи до Луцилія"; "Про добродіяння"; "Про милосердя"; "Дослідження про природу"; "Про щасливе життя"; "Про провидіння"; "Про душевний спокій"; "Про дозвілля"; "Про подяку"; "Трагедії".

СЕН-СИМОН, Клод Анрі (1760, Париж – 1825) – франц. мислитель, соціолог, соціаліст-утопіст. Поділяв погляди франц. матеріалістів. С.-С. стверджував погляд на людське суспільство як на цілісний організм, що закономірно розвивається, об'єднує своїх членів не тільки певними філософськими, релігійними та моральними принципами, а й загальнокорисною трудовою діяльністю, що є природною необхідністю і обов'язком людини, створює найважливіший зв'язок між людьми. Історія, на його думку, проходить три фази розвитку: теологічну (період панування релігійної системи, який охоплює рабовласницьке і феодальне суспільство), метафізичну (період занепаду феодальної і теологічної системи) і позитивну (майбутній суспільний лад, заснований на науці). Головна думка С.-С. полягає в тому, що шлях звільнення трудящих від злиднів та убогості лежить через розквіт виробництва, через усілякий розвиток продуктивних сил суспільства на основі введення обов'язкової для всіх продуктивної праці, забезпечення всім можливості застосовувати свої здібності, розподіл "за здібностями", створення планової організації виробництва, перетворення політики на "позитивну науку про виробництво". С.-С. формулює певні принципи суспільства майбутнього: "всі люди повинні працювати; від кожного за здібністю, кожній здібності за її справи; перетворення держави із засобу влади над людьми на засіб керування господарством", "політичне управління людьми повинне перетворитися на розпорядження речами та керівництво процесами виробництва".

Осн. тв.: "Реорганізація європейського суспільства" (1814); "Промисловість" (1817); "Про індустріальну систему" (1821); "Нове християнство" (1825).

СЕРЕДНІЙ КЛАС – поняття менеджеріальної та стратифікаційної теорій, що використовується на означення груп населення, що посідає проміжне положення між власниками і вищим керівництвом, з одного боку, та промисловими робітниками – з іншого. Поняття "С. к." слугує для обґрунтування тези про поступове зникнення класових відмінностей внаслідок розвитку індустріального суспільства, запровадження якісно нових, постіндустріальних технологій, зниження внутрішньокласової згуртованості, поширення соціальної рівноваги і послідовного здійснення трьох основних форм громадянських прав: юридичних, політичних і соціальних. Термін увійшов у науковий обіг, хоча уявлення про нього поступово видозмінюються, ста-

ють реалістичнішими. По-перше, виявилося, що С. к. зростає за рахунок розмивання меж не тільки "нижчих", а й "вищих" класів і прошарків різноманітних власників і менеджерів тощо. По-друге, що він не лише розширюється, а й розпадається, утворюючи групи, які поповнюють полярні класи. Напр., Дарендорф фіксує розмежування найманих службовців, які посідають позиції в бюрократичній ієрархії, від найманих службовців поза нею, причому бюрократи приєднуються до буржуазії, а працівники "білокомірцевих" фахів – до робітників. Внаслідок цього вихідні класи зберігаються, але стають дедалі складнішими й неоднорідніщими. Саме тому, напр., робітники постіндустріального, автоматизованого виробництва тлумачаться подекуди як "новий середній клас" (Блонер, Белл). У критичному варіанті йдеться про інтеграцію представників різних класів і формування індивіда-функції, "одномірної людини" (*Маркузе*). Інші теоретики, визнаючи традиційний класовий поділ застарілим або ж занадто абстрактним, оцінюють формування, утворені внаслідок розмивання класів ("сервісний клас" Дарендорфа, "соціальна диференціація за статтю, віком і расою"; "належність", "когнітаріат" Тоффлера, "незалежний клас" Турена тощо), не лише як закономірні, а й як такі, що відіграють позитивну роль у суспільстві, що йде на зміну індустріальному.

І. Бойченко

СЕРЛ, Джон Р. (1932) – представник сучасної англ.-амер. аналітичної філософії мови і філософії свідомості. Проф. філософського ф-ту Каліфорнійського ун-ту в Берклі (США). Праці С. зумовили формування і поглиблене дослідження проекту під загальною рубрикою "теорія мовленнєвих актів" (ТМА) з подальшим зануренням у теорію інтенційності. С. здійснює багатовимірний аналіз поняття мовленнєвого акту, що деталізує і розвиває продуктивну установку (характерну для напряму філософії мови, започаткованого у працях "пізнього" *Вітгенштайна* та *Остина*) на опосередкованість досліджень відношення між мовою і дійсністю відношенням між мовою і діяльністю людини. З точки зору С., мінімальною одиницею людської комунікації є мовленнєвий акт: акт промовляння деякого висловлювання у певній мовленнєвій ситуації з певною ілокутивною силою і пропозиційним змістом. Згодом С. запропонував більш загальний теоретичний проект досліджень з метою включення мови до контексту теорії раціональності: переорієнтація на вивчення ментальних контекстів промовлянь і необхідність розгляду мовленнєвих актів як інтенційних дій. Занурення ТМА у проблематику філософії свідомості (теорія інтенційності) С. пояснював можливістю аналізу фундаментальних лінгвістичних понять (референція, значення, твердження та ін.) у термінах більш фундаментальних психологічних понять (переконання, намір, бажання та ін.). Запропонована С. ТМА, разом з її розширенням до теорії інтенційності, стимулювала формування нових тенденцій у здійсненні логіко-методологічного аналізу природної мови, коли змінюється розуміння самого об'єкта дослідження: перехід від переважно лінгвістичного аналізу до ширшого бачення проблематики мови як специфічної здатності людини до спілкування, відображення дійсності та пізнання довкілля. Така перспектива дослідження природної мови ґрунтувалася на широкому тлумаченні поняття контексту (коли мають на увазі не стільки лінгвістичний, скільки багатовимірний невербальний контекст: фізичний, соціальний, історико-культурний, ментальний тощо) і, як наслідок, на зануренні проблематики смислу висловлювань у проблематику їх розуміння, а також пізнання світу. С. (разом із Вандервекеном) є творцем ілокутивної логіки (логічної теорії ілокутивних актів), де здійснює спробу формалізації прагматичних властивостей природної мови, поєднуючи результати, досягнуті в ТМА, із досягненнями сучасної філософської логіки. С., звернувшись до відношення "свідомість – навколишній світ", критично аналізує панівні парадигми філософії свідомості та когнітивної науки. Останні праці С. присвячені дослідженню соціальної реальності.

Осн. тв.: "Мовленнєві акти" (1969); "Інтенційність" (1983); "Перевідкриття свідомості" (1992).

СИГЕР БРАБАНТСЬКИЙ (бл. 1235, Орвієто – 1282) – франц. філософ доби Середньовіччя. Один із засновників філософсь-

кого вчення про *двоїсту істину*, згідно з яким істини раціонального знання можуть суперечити істинам релігійного віровчення, бо існують питання, що вирішуються філософією і теологією з протилежних точок зору. Такі суперечності слід визнати за норму для пізнання, не відмовляючись від однієї істини на користь іншої. С.Б. стояв на позиціях натуралізму, заперечуючи створення світу Богом "із нічого". Бог є не творцем світу, а "першодвигуном". Його діяльність підпорядкована ним же встановленим законам, втіленим, зокрема, в русі небесних тіл; крім того, Бог не знає майбутнього, оскільки воно залежить від випадковостей. Значне місце в концепції С.Б. посідала проблема розуму (інтелекту) і душі людини. Діяльний інтелект як родова характеристика людини – вічний, індивідуальна душа – смертна. Погляди С.Б. були засуджені церквою за єресь. Таємниця його смерті (вбивство чи самогубство під час слідства) залишається нерозкритою.

Осн. тв.: "Про наділену інтелектом душу"; "Логічні питання"; "Природні питання"; "Про вічність світу".

СИЛОГІЗМ (від грецьк. συλλογισμαι – міркую, роблю умовивід) – дедуктивний умовивід, в якому з двох суджень (засновків) отримують зумовлене ними третє судження – *висновок*. Розрізняють три великі групи С.: категоричний С., у якого засновками є категоричні судження; умовний С., одним із засновків якого є умовне судження; розподільний С., серед засновків якого є розподільне судження. Істотною властивістю будь-якого С. є те, що його висновок випливає із засновків з логічною необхідністю. При цьому, якщо засновки істинні, то за умови, що не порушені логічні закони, висновок є завжди істинним. На цій підставі С. широко використовують у повсякденному і науковому мисленні як форму *доведення*. Особливе значення має такий різновид умовного С., як Modus ponens, відомий під назвою "правило відокремлення". Основи теорії С. були закладені *Аристотелем* (див. *Модуси силогізму. Силогістика, Термін, Фігури силогізму, Правила виводу*).

І. Алексюк

СИЛОГІСТИКА (від грецьк. συλλογιστικός – той, що робить умовивід) – розділ традиційної формальної логіки, в якому вивчають особливі види дедуктивних умовиводів *(силогізми)*; перша, сформульована *Аристотелем*, логічна теорія дедуктивного *виводу*, який ґрунтується на врахуванні суб'єктно-предикативної структури *висловлювань (суджень)*. У С. вивчають структуру силогістичного умовиводу, виділяють його види, з'ясовують, за яких умов з одного, двох або більше висловлювань – засновків з необхідністю випливає нове висловлювання – *висновок*, визначають, які модуси силогізму є правильними умовиводами, а які хибними і чому. Формалізація С. виявила, що вона може бути узагальнено виражена через числення предикатів. С. недостатня для опису всіх видів дедуктивних міркувань. У сучасній математичній логіці С. як окремий розділ не виділяють.

СИМА ЦЯНЬ (Сима Чжан) (серед. II – I ст. до н.е.) – давньокит. історик, літератор, мислитель, автор найвідомішої праці з історії Китаю – "Історичних записок" ("Ши цзі"). З 20-ти років С.Ц. блукав по країні, збираючи історичні відомості та вивчаючи народні звичаї. У 92 р. до н. е. завершує працю над "Ши цзі". Ця праця прикметна тим, що в неї включена класифікація філософських напрямів у Китаї (*конфуціанство*, моїзм, легізм та ін.); досі використовується при вивченні давньокит. філософії. С.Ц., розглядаючи рух історії як циклічний, стверджував, що в основі коловороту лежить зміна принципів політичної влади (щирість, шанобливість, культурність); ця зміна відбувається внаслідок виродження кожного з цих позитивних принципів у свій антипод (дикість, лицемірність, лестощі). Остання трансформація зумовлює повернення до вихідного пункту, тобто до щирості.

СИМВОЛ (від грецьк. σύμβολου – знак, прикмета, ознака) – форма виразу і передачі духовного змісту культури через певні матеріальні предмети чи спеціально створювані образи та дії, що виступають як знаки цього змісту. В семіотиці С. іноді розглядають як різновид багатозначного (іноді безконечнозначного) *знака*. Образний С. втілює також алегорію свого змісту. На ранньому ступені розвитку людського мислення С. виникав

стихійно як вияв прагнення людини до пізнання дійсності (напр., колесо – С. сонця, молот – С. блискавки). С. як засіб узагальнення використовують у мистецтві, літературі, науці. На відміну від ірраціонально-спекулятивних та містичних поглядів на С. як сакральний феномен чи результат свавільної гри свідомості, що нібито прагне до умовностей, раціоналістичний досвід науки та мистецтва свідчить на користь розглядання С. як специфічного засобу освоєння дійсності в її нетривіальних формах. Взірцем логічно точного С. може слугувати будь-яка математична функція, що може бути розкладена в безконечний ряд значень, для яких вона виступає принципом, законом чи методом конструювання. Розрізняють С. у культурі та науці: С. у культурі – знакова форма предметно-чуттєвого буття художнього образу, яка містить у згорнутому вигляді багатоманітність ціннісних значень та естетичних смислів. Особливо великого значення С. набули у культурі Середньовіччя, де вони відігравали роль інтелектуальної канви, на основі якої була створена впорядкована система світобудови, здатна охопити безконечні зв'язки і відношення дійсності. *Символізм* тут виконує роль методу поєднання земного світу людини з горнім світом – світом найдосконалішої реальності і єдності Бога. С. у науці за смислом близький до поняття "*знак*", але, на відміну від останнього, наділений невичерпною багатозначністю образу, що дозволяє через кожне часткове явище дати цілісне уявлення світу. За своєю природою С. тяжіє до діалогічної форми пізнання, оскільки зміст його може бути розкритий тільки у людському спілкуванні, за межами якого С. вироджується у пусту форму.

СИМВОЛІЗМ – 1) у широкому значенні тип культури чи індивідуальної поведінки, виразно орієнтованої на ті чи ті *символи*; 2) літературно-мистецький напрям, який виник в останній трет. XIX ст. у Франції, а потім поширився по всій Європі і у деяких літературах Нового світу. С., при всій розмаїтості своїх головних шкіл і персон, постає передовсім як художньо оформлена світоглядна реакція європейської культури на тогочасну позитивістську, буржуазно-прагматичну цивілізацію, зосереджену виключно на матеріальних та політико-юридичних цінностях. С. не випадково вибудовує щонайширшу і щонайбільшу ретроспективу світової (передовсім античної та юдео-християнської) культури (напр., культурологія рос. символістів Мережковського і Брюсова, яка прагнула охопити чи не весь час людської присутності на Землі). По суті, С. суто естетичними засобами намагався поновити напружений С. міфопоетичної доби та спадкоємних їй культур, аж до європейських Середньовіччя і романтизму включно. В умовах жорсткого відчуження художньої творчості від "ділової" дійсності індустріальної цивілізації вся літературна і мистецько-пластична сума європейського С. та його світоглядна реставрація зазвичай не виходили за літературно-мистецькі межі, але символістам було притаманне вкрай унікальне у всій художній культурі Нового часу прагнення не лише вийти за ті межі, а й надати своїм художнім побудовам чи не загальноколективного статусу. Повертаючись до певних світоглядних засад "колективного" давноминулого, в умовах унікальності своїх естетичних позицій у мистецьких та загальнокультурних умовах кін. XIX – поч. XX ст. С. парадоксальним чином повищував індивідуальний статус художника, міру його суто "особистісного" погляду на світ, аж до вкрай агресивно-індивідуалістичного. С. у своїй семантиці постає як парадоксальне поєднання міфологізованих, доконечно колективних візій історії і природи, з одного боку, і безнастанних фіксацій суто "особистісного", відстороненого од довколишньої дійсності психологічного стану – з другого. С. рішуче змінив саму речовину європейської поезії, стрімко розширивши її метафоричність, віднайшовши зовсім нову мовну фактуру, доти небачені засоби поетичної виразності. Так само він поглибив і романну та новелістичну прозу, створив новий тип драми і театру взагалі. С. став першопоштовхом до процесу, внаслідок якого з'явилися авангард і модернізм, інтелектуально допоміг становленню деяких філософських напрямів – від *екзистенціалізму* до *феноменології*, а також супроводжував перші структуралістські спроби і взагалі морфологічний аналіз у гуманітарній царині. С. увійшов також в укр. літературу і культуру (передовсім

пізній театр *Лесі Українки*, поезія молодого Тичини), позначивши становлення режисерського стилю Леся Курбаса та монументального – "бойчукізму".

В. Скуратівський

СИМВОЛІЗМ релігійний – об'єктивування релігійних уявлень в образних структурах, які містять у собі вказівку на зміст цих уявлень у вигляді нерозгорнутих *знаків, символів*. Такими знаками є предмети культу, ритуальні дії, релігійна лексика (Бог, дух, благодать тощо), священні тексти. С. р. є таємничим і міфологізованим позначенням надприродного. У релігійному контексті знаходять також символізований вираз усвідомлення й переживання людиною вищих соціокультурних цінностей. Христос йде по воді до своїх учнів, він миттєво зцілює тяжкохвору жінку, п'ятьма хлібами вгамовує голод цілого народу – ці євангельські оповідання алегорично-повчального змісту символізують надію, що негоди можуть бути подолані навіть тоді, коли хиткий ґрунт утікає з-під ніг, що любов і людяність долають будь-яке зло. Образність і загальнолюдська адресованість надають С. р. психологічної привабливості і виповнювальної значущості.

Б. Лобовик

СИМВОЛІЧНА ЛОГІКА – назва сучасної логіки, що наголошує її головну особливість – застосування *символів*, розробку знакових систем для аналізу міркувань.

СИМЕТРІЯ (від грецьк. συμμετρία – співрозмірність, гармонія) – властивість незмінюваності (інваріантності) деяких сторін, форм, конфігурацій, процесів, явищ, відношень матеріальних об'єктів, законів природи відносно певних операцій, напр., С. математичних груп перетворення. Протягом усієї історії людства С., як теорія, метод і методологія, відігравала важливу роль у науці, техніці, образотворчому мистецтві, архітектурі, музиці, танцях, літературі та інших видах інтелектуальної діяльності всіх цивілізацій. За висловом *Вейля*, за допомогою цієї ідеї людина намагається осягнути й створити порядок, красу і досконалість. Класична (геометрична) теорія С. XIX ст. уточнила інтуїтивне уявлення про С. як гармонію пропорцій. Її поняття та ідеальні форми, абстраговані від декоративних орнаментів та геометричних форм кристалів, набули строгої математичної форми. Од тих часів в характеристиці С. залишилися такі наріжні поняття, як "візерунок" та "мотив". Широке застосування С. як теорії й методу коріниться в тому, що С. будь-якого об'єкта можна описати як у термінах його елементів С., так і в термінах операцій С. Важлива роль С. обумовлена взаємозв'язком причини й наслідку. С. ефекту свідчить про закономірний характер (принаймні регулярність) першопричини явища або структури системи. Операції С. мають особливе значення саме як причини, оскільки викликані ними ефекти можна передбачити, і сама С. при цьому стає цінним об'єктом дослідження. Принцип С. П'єра Кюрі проголошує, що елементи С. (як і дисиметрії) причин повинні виявлятись у породжених ними ефектах, хоча обернене є несправедливим (ефекти можуть бути більш симетричними, аніж причини). Така дуальність причини і наслідку веде до двох різних вихідних точок дослідження С. Рішучим кроком у напрямі до сучасної теорії С. було відкриття багатоманітних візерунків та операцій т. зв. "кольорової" С. (під "кольором" можуть розумітися будь-які негеометричні атрибути об'єктів). Поєднання класичної теорії С. з нетрадиційною мовою "кольорової" С. виявилося надзвичайно плідним у науці. Узагальнені С. дали ключ до розуміння та уніфікації багатьох законів фізики, хімії, біології та інших наук. Методологічний статус С. визначається перш за все тим, що вона стала багатовимірною системою відображення глибинних сторін світу, математично точною мовою, яка узгоджується з найбільш фундаментальними науковими теоріями і через це часом абстрактна й складна, але разом із тим і достатньо наочна, щоб при розгляді навіть далеких від буденного сприйняття сторін світу можна було вдатися до звичайної людської уяви.

О. Кравченко

СИНЕРГЕТИКА (від грецьк. συνεργός – який діє обопільно, узгоджено) – напрям і загальнонаукова програма міждисциплінарних досліджень, котрі вивчають процес *самоорганізації* та становлення

нових упорядкованих структур у відкритих фізичних, біологічних, соціальних, когнітивних, інформаційних, екологічних та інших системах. Ідеї С. запропоновані та розроблені *Пригожиним* (Бельгія) та Хакеном (ФРН) на рубежі 60 – 70-х рр. XX ст. Згідно з синергетичним підходом, самоорганізація складних систем спрямовується від хаосу до дедалі більшої впорядкованості на основі певних параметрів порядку й узагальненої синергетичної інформації відповідно до певних патернів (моделей). У процесі самоорганізації системи відбувається виникнення і самопородження смислу її розвитку, своєрідне прагнення системи до майбутньої віддаленої її впорядкованості за допомогою т. зв. атрактора. Речовинно-енергетичні процеси системи спрямовуються її інформаційним полем; система поводить себе так, що напрошується висновок: кожний елемент системи несе інформацію про результат майбутньої взаємодії з іншими елементами. У певних критичних точках розвитку системи, точках біфуркації, вона може обирати шлях розвитку в одному з кількох енергетично рівнозначних напрямів. У зв'язку з синергетичними дослідженнями, зокрема розробкою параметрів порядку, в сучасній науці сформувався т. зв. антропний принцип: якби певні фізичні, хімічні тощо константи або параметри відрізнялися хоча б на декілька відсотків від тих, котрі існують насправді, то існування атомів взагалі, а також зоряних систем було б неможливим. Звідси випливає, що виникнення людини і високоорганізованого суспільства закладено в найфундаментальніших константах природи і розвиток *Всесвіту* має такий характер, що спрямовується світовим розумом. Продуктивним є застосування синергетичного підходу до аналізу самоорганізації суспільних систем, узгодження їх рушійних сил – мотиваційних інтенціональностей соціальних суб'єктів на основі певних духовних та культурних цінностей задля досягнення екологічної рівноваги між соціоантропосферою та біосферою планети, котрі разом утворюють цілісну систему. Оскільки негативні екологічні показники, що загрожують існуванню життя на планеті, можуть набути певного асимптотичного прискорення у режимі "із загостренням", то їм має бути протиставлене цілеспрямоване культивування духовних параметрів (цінностей, ідеалів та норм) у суспільній свідомості окремих соціумів і глобального співтовариства в цілому. Цьому має передувати культивування синергетичної взаємодії і досягнення у малих спеціалізованих соціальних групах ефекту синергетичного резонансу: при досягненні певних "ідеальних" патернів взаємодії та цілеспрямованій дії на певні "акупунктурні" зони соціальних систем відбувається вивільнення надзвичайно великої кількості творчої енергії.

В. Лук'янець

СИНКРЕТИЗМ (від грецьк. συγκρητισμός – об'єднання) – нерозчленованість явища, якою характеризуються початкові стадії його розвитку, а також неприродна з'єднаність різнорідних елементів у певній цілісній сукупності, напр., поєднання різнорідних принципів у еклектичних філософських системах, релігійних догматів різноманітного походження в одному віровченні, різних стилів у мистецькій традиції тощо. В історії становлення філософії мали місце як С. першого, так і другого роду. До синкретичних утворень відносять т. зв. першу або досократичну давньогрецьку філософію, оскільки в ній тісно перепліталися практичне знання й світоглядна орієнтація міфу, конкретні знання й міркування загальнофілософського характеру, часто з великою домішкою припущень, ніяк не узгоджених із досвідом. Розщеплення цього синкретичного утворення призвело вже в часи *Аристотеля* до протиставлення філософії міфові й релігії, а також до виділення конкретно-наукового й філософського підходів до осягнення дійсності. Появою синкретичних утворень нерідко закінчується в філософії протистояння альтернативних філософських доктрин: зменшення опозиційності раціоналізму й ірраціоналізму, емпіризму й раціоналізму, екстерналізму й інтерналізму, холізму й редукціонізму тощо, що дає поштовх до перегляду вихідних принципів і підходів до вирішення давно обговорюваної філософської проблеми й до виникнення нових оригінальних та перспективних філософських напрямів, вільних від внутрішніх протиріч.

Ф. Канак

СИНТАКСИС ЛОГІЧНИЙ – розділ теоретичної логіки, що вивчає об'єктні логічні теорії: логіку висловлювань і логіку предикатів, різні формалізовані мови тощо як знакові формальні системи. С. л. формулює правила оперування *символами* та побудованими з них виразами; правила добору символів та створення алфавіту формальної системи; правила поєднання символів між собою і створення формул, виділення множини правильно побудованих формул; правила упорядкування формул і побудови формальних систем шляхом виведення одних формул з інших, що подається у вигляді знакових перетворень над записами. Такі формальні системи часто називають логістичними системами. С. л. займається лише комбінаторними властивостями символів безвідносно до їхнього смислу. Смислова інтерпретація логістичних систем вивчається в логічній *семантиці*. Логістичні системи виступають знаряддям перебудови змістових наукових теорій у математиці, мовознавстві, кібернетиці тощо при розв'язанні проблеми їх обґрунтування.

СИНТЕТИЧНА ТЕОРІЯ ЕВОЛЮЦІЇ (СТЕ) – цілісна система поглядів на субстрат, причини, рушійні сили, закономірності та наслідки еволюційного процесу, сучасний дарвінізм. Сформувалась переважно в 30 – 40-х рр. XX ст. завдяки дослідженням Вавілова, Гаузе, Тимофеєва-Ресовського (Росія), Добржанського, Гершензона, Шмальгаузена (Україна), Елтона, Симпсона, Майра (США), Хакслі (Англія), Ренша (Німеччина) та ін. У становленні СТЕ поважну роль зіграло експериментальне вивчення екологічної диференціації виду, створення математичної теорії боротьби за існування, вчення про організм як ціле в індивідуальному та історичному розвитку. Визначальними методологічними чинниками синтезу виступили популяціоцентризм, імовірнісний аналіз та *моделювання*, проведення вимог точних наук у біології. Основні положення СТЕ: еволюція є процесом створення нових та підтримання існуючих пристосувань (адаптацій); найменша еволюціонуюча одиниця – популяція, головна рушійна сила – природний добір, основний матеріал для добору – мутаційна мінливість; контроль еволюції здійснюється у процесі боротьби за існування. Структурно СТЕ складається з теорій мікро- та макромегаеволюції. Теорія мікроеволюції вивчає незворотні перетворення генетико-екологічної структури популяцій, які можуть привести до формування нового виду; теорія макроеволюції – походження надвидових таксонів (родів, родин, рядів, класів), основні напрями та закономірності розвитку життя на Землі; теорія мегаеволюції – походження таксонів найвищого рангу (типів, царств), виникнення самого життя та людини. СТЕ стимулювала розробку низки конкретних теорій еволюції, котрі пояснюють особливості історичного розвитку основних рівнів та форм організації живого, а також законів зміни самих законів розвитку (еволюції еволюції). Це дозволило осягнути еволюцію як єдиний і разом з тим множинний потік *самоорганізації* сущого. Для сучасного етапу розвитку СТЕ характерні відкриття, котрі істотно поглиблюють бачення феномена еволюції: з'ясування біохімічної єдності та спільності генетичного коду для всього живого, розуміння екологічної ніші виду як сукупності його адаптивних можливостей щодо освоєння довкілля, унікальності біосистем дозволяють обґрунтувати хід еволюції як складної системи авторегулюючих циклів, простежити взаємодію стабілізуючої та дестабілізуючої форм природного добору, співвідношення стазису та зміни (періодів відносної стабілізації та бурхливих змін у розвитку виду). Нарешті, в межах теорії антропогенезу та вчення про біосфери сформульовано бачення людини як видової істоти, котра є домінантною в біосфері, перетворює її в свою монопольну екологічну нішу, що робить людину відповідальною і за організацію біосфери, і за темпи та напрями подальшої еволюції біоти. Водночас СТЕ не дає задовільного пояснення деяким ключовим проблемам еволюції: постання екосистем, еволюційне значення макромутацій, феномен життєвих форм (екобіоформ) тощо.

В. Крисаченко

СИНТОЇЗМ (від япон. – шлях богів) – національна релігія японців, що сформувалася в VI – VII ст. на базі родоплемінних анімістичних культів і шаманства. Синтоїсти поклоняються сонму бо-

жеств і духів (камі), які оживлюють всю природу, здатні втілитися в будь-який предмет і стають об'єктом релігійного шанування. Центральне божество – сонячна богиня Аматерасу Омікамі. Головне в С. – поклоніння камі, зв'язок між ними і людьми здійснюється через представника богині Сонця на Землі – імператора (мікадо), який вважається родоначальником усіх японців. Тому імператор (тенно) разом з усією родиною сакралізується, а їхній культ – тенноїзм стає складовою С. В результаті багатовікової взаємодії С. з *буддизмом* в Японії утворився своєрідний релігійний *синкретизм*. У наш час виникли численні неосинтоїстські секти, які утверджували ідеали предків, гарантували не потойбічне, а земне благополуччя. Священна книга С. – збірник легенд "Кодзикі". Центром релігійного життя С. є храм Ясукуні в Токіо.

Л. Филипович

СИРЦОВА, Олена Миколаївна (1957, Київ) – укр. філософ. Закінчила філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1979). Канд. філософських наук (1983). У 1992 р. захистила в Сорбонні (Паризький ун-т) диплом поглиблених студій з античної та середньовічної філософії. Автор праць із філософії досократиків, ранньої патристики, християнської гімнографії, апокрифології, історичної філософської думки Руси-України.

Осн. тв.: "Апокрифічна апокаліптика: філософська екзегеза і текстологія з виданням Апокаліпсису Богородиці за грецьким рукописом XI ст. Ottobonianus "gr. 1" (2000) та ін.

СИСТЕМА (від грецьк. σύστημα – поєднання, утворення) – сукупність визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія. Якісні характеристики цих елементів становлять зміст С., сукупність закономірних зв'язків між елементами – внутрішню форму, або структуру С. Природа складових елементів і характер структури С. найрізноманітніші. С. можуть утворювати окремі тіла, явища, процеси, що вступають між собою у взаємодію, обмінюються енергією або речовиною, виконують спільну функцію тощо; окремі думки, наукові положення, абстрактні об'єкти, між якими встановлені співвідношення взаємозалежності, підпорядкування, послідовності, вивідності тощо. Для об'єктів, які характеризуються як С., найважливішими рисами є внутрішня розчленованість та функціональна цілісність. За природою елементів та характером структури виділяють різні види С. Найпоширенішим є поділ С. на матеріальні, що існують в об'єктивній реальності, та ідеальні, що є виразом людської свідомості, мислення та психіки. Матеріальні включають у себе С. неорганічної (фізичні, геологічні, хімічні) та органічної природи (клітини, організми, популяції, екосистеми). Ідеальними С. є поняття, гіпотези, теорії, лінгвістичні та логічні побудови, психічні утворення тощо. Особливим класом С., де органічно поєднані матеріальні та ідеальні елементи, є С. соціальні, соціокультурні, інформаційні. За кількістю елементів розрізняють прості та складні С., за характером зв'язку – динамічні та стохастичні. Співвідношення між елементом і С. встановлюються як співвідношення простого і складного. Однак елемент якоїсь С. сам по собі може бути складним утворенням і характеризуватися як С. Водночас предмет, що є сам С., може бути елементом С. вищого рівня. Тому окремі предмети і явища можуть становити цілі ієрархії С. Так, тваринний організм, будучи складною С., є в той же час елементом С. вищого рівня – популяції. За сучасних умов поняття "С." набуло важливого пізнавального значення. Воно застосовується в усіх науках, складаючи концептуальну основу вивчення складних явищ чи процесів природи і суспільства. В сучасній науці дослідження С. різних видів і класів здійснюється в межах системного аналізу, спеціальних теорій С. у математиці, логіці, космофізиці, біології, кібернетиці, системотехніці, *синергетиці*, лінгвістиці, інформатиці тощо. Існує тенденція до створення загальної теорії С. Широко відомі загальна теорія С. Берталанфі, яка виникла першою, загальні теорії С. Ешбі, Месаровича, Ляпунова. Загальні теорії С. досліджують логіко-методологічні принципи аналізу С., розробляють різні стратегії системних досліджень і на цій основі формують системну методологію. Спеціальні – вивчають конкретні різновиди С., їх виникнення та еволюцію, функціювання та трансформацію, способи їх проектування та

управління ними. У наш час не існує єдиної і загальновизнаної класифікації С.

П. Йолон

СИСТЕМА ДИСИПАТИВНА (від лат. dissipo – розсіюю) – ключове поняття наукової парадигми *Пригожина*. С. д. – динамічна *система* (природа якої може бути фізичною, хімічною, біологічною, соціокультурною та ін.), яка обмінюється з навколишнім середовищем енергією, речовиною, інформацією (процес такого обміну зветься дисипацією). У довкіллі практично всі системи – це С. д. Розглядати їх як консервативні системи, тобто такі, в яких має місце збереження енергії, речовини, інформації, можна лише приблизно. Існування С. д. є проявом другого закону термодинаміки. Для всіх С. д. характерна наявність виділеного напряму часу.

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ – в науці специфічна форма дослідження, пізнавальний процес упорядкування деякої множини розрізнених *об'єктів* і знання про них. Упорядкування здійснюється шляхом встановлення єдності і відмінності елементів, що підлягають С., визначення місця кожного елемента відносно один одного. При цьому використовуються логічні операції порівняння, абстрагування, класифікації, аналізу і синтезу, опису та пояснення. Результатом С. є відповідна наукова *система* об'єктів і знань про них. Вирізняють окремі різновиди С. та її результатів, зокрема класифікаційні системи і таблиці, що розподіляють і описують предмети і знання про них за типами, класами, розрядами, родами, сімействами, видами тощо (напр., систематика в біології, періодична система елементів у хімії, таблиця елементарних часток у фізиці); інтегральні системи, що синтезують розрізнені об'єкти і поняття в цілісну систему вищого порядку за допомогою інтегруючої ідеї, при цьому відбувається приріст пізнавального смислу системи, не характерного для кожного елемента зокрема (напр., абстракції, асоціації абстракцій, наукові гіпотези і теорії, які інтегрують у собі великий масив пізнавального матеріалу). Як форма дослідження С. має велике значення і використовується в усіх науках.

П. Йолон

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД – загальнонаукова методологічна концепція, особлива стратегія наукового пізнання і практичної діяльності, яка зорієнтовує останніх на розгляд складних *об'єктів* як деяких *систем*. С. п. формулює певні методологічні принципи, які забезпечують системну спрямованість наукового дослідження і практичного освоєння об'єкта: а) принцип цілісності, згідно з яким досліджуваний об'єкт виступає як щось розчленоване на окремі частини, органічно інтегровані в єдине ціле; б) принцип примату цілого над його складовими частинами, який означає, що ціле визначає функції як окремих компонентів, так і системи взагалі; в) принцип ієрархічності, який постулює субстанційну відносність розрізнення системи та її елементів, оскільки кожен елемент може виступати складним об'єктом і бути системою нижчого рівня в той час, як кожна система – виступати елементом системи більш високого рівня, внаслідок чого предметна область теорії набуває вигляду деякої ієрархії систем; г) принцип полісистемності, за яким кожен складний об'єкт може розглядатися як деяка сукупність систем, вписаних одна в одну. Реалізуючись через множину системних понять і категорій, С. п. розгортається в системну методологію. Теоретичною базою С. п. виступають загальна теорія систем і спеціальні системні теорії.

П. Йолон

СИТНИЧЕНКО, Людмила Анатоліївна (1954, с. Тарган Київської обл.) – укр. філософ. Закінчила філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1976). Канд. філософських наук (1986). Ст. наук. співр. Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Коло наукових інтересів: сучасна нім. філософія, політична антропологія, етика та практична філософія. Відомий в Україні перекладач творів таких провідних філософів сучасності, як *Ясперс, Габермас, Апель,* Козловський, Гьоффе.

Осн. тв.: "Людське спілкування в інтерпретаціях сучасної західної філософії" (1990); "Першоджерела філософії комунікації", у співавт. (1996) та ін.

СИТУАЦІЯ – безпосередній результат взаємодії духовної і природної реальностей, що виявляє себе своєрідною "інерцією" природного буття стосовно актив-

ності духовної енергії людського існування (*екзистенції*) у його прагненні подолати "опір" природи щодо освоєння її людиною. С. слугує своєрідним "лакмусовим папірцем" оприявнення протистояння *свободи* і необхідності, як специфічних детермінант духовної і природної реальностей. Це означає, що свобода існує тільки в С. Не зустрічаючи "опору" своїй діяльності, людина (а отже, і її свобода) "розчиняються у *небутті*", оскільки зникає "дистанція" між метою та її здійсненням. У свою чергу, сама С. має сенс лише у відношенні до *свободи*. Так, С. виявляє себе вже самим фактом народження людини у певний час у певному місці (людина не вибирає факт свого народження). До С. належить і все минуле (людина не здатна змінити своє минуле), просторово-часові обставини людського існування, здобутки духовної і матеріальної культури попередніх поколінь та ін. Але людина може надавати названим виявам С. іншого значення або іншого продовження – у цьому реалізується її свобода. Свобода (і подолання С.) не залежить від успішності самої дії. Навіть "закутий у кайдани в'язень" (*Сартр*) залишається свободним, адже він не позбавлений здатності вибору (а тому і свободи). Він може або погодитись із фактом свого ув'язнення (примиритись із С.), або не погодитись і бути щомиті готовим до втечі. С., отже, є мінливим феноменом, постійно порушуваною (через задання їй людиною все нових і нових значень) і водночас так само постійно відновлюваною "рівновагою" духовної і природної складових буттєвої гармонії. Принципове порушення цієї рівноваги (екологічна криза, ядерна війна тощо) загрожує знищенням самого людського світу.

І. Бичко

СКАНДГА (санскр. – множина, сукупність) – поняття інд. релігійно-філософської традиції, яке набуло найбільшого поширення в *буддизмі*, позначаючи п'ять складових елементів (груп) існування: 1) фізичну форму, що володіє відчуттями; 2) відчуття-емоції; 3) сприйняття-уявлення; 4) ментальні утворення, кармічні вольові імпульси; 5) свідомість, здатність до мислення. Сукупність функціювання цих п'яти С. виступає у *буддизмі* еквівалентом "Я" людини, замінюючи поняття душі.

Ю. Завгородній

СКВОРЦОВ, Іван Михайлович (1795, с. Ститково Нижньогородської губ. – 1863) – укр. богослов і філософ. Закінчив Нижньогородську семінарію і Санкт-Петербурзьку духовну академію. Од 1817 р. – в КДА. Викладав фізику, математику, увесь цикл філософських наук. Перший проф. філософії поновленої академії, зав. кафедрою історії церкви та канонічного права, викладач богослов'я, а од 1850 р. – ще й логіки та психології в Київському ун-ті (1835 – 1859). З класу С. вийшли майже всі філософи Київської школи. Священик (1820), протоієрей (1849) Києво-Софійського собору. Од 1859 р. повністю віддається священству. Редактор "Киевских епархиальных ведомостей" (1861). Автор богословських книг, релігійних публікацій, статей з історії філософії, посмертно оприлюднених (1869) лекційних "Нотаток з моральної філософії". С. – останній проф. академії, який ще викладав якийсь час вольфіанство і один з перших серед тих, хто закладав у Києві підвалини нового філософського мислення. Поповнив бібліотеку академії творами *Канта*, *Фіхте* та ін., захищав філософію й водночас опонував їй. Взагалі не прихилявся до жодного з філософів. Його зразками для наслідування були отці церкви – богослови, але й, за переконаннями С., філософи, речники одкровення (Євангелія), друзі розуму. Вітав "християнське вживання філософії" і не приймав філософського витлумачення, зокрема Кантом, релігії "в межах одного розуму". Вважав, що філософія була і залишається любов'ю (прагненням) до істини, але в жодному разі не самою істиною, яку треба шукати в Новому Заповіті, у Христа. С. знав і викладав різні філософії, але вчив однієї – "філософії Ісуса".

СКЕПТИЦИЗМ (від грецьк. σκεπτικός – недовірливий) – гносеологічна позиція, яка полягає в *сумніві* щодо існування істини і надійних критеріїв її встановлення, в недовірі до певних поглядів і уявлень. Започаткований у Древній Греції Піроном з Еліди, С. проходить три періоди: 1) ранній С. (Пірон і його прихильники); 2) С. платонівської Академії (Аркесилай, *Карнеад*); 3) пізній С. (Агрипа, *Секст Емпірик* та ін.). Пірон сформулював основні аргументи проти можливості достовірного знання, суть яких

полягала в наступних тезах: одні й ті самі речі у різних людей викликають різні відчуття; одні і ті самі люди у різних станах і різними органами почуттів сприймають речі по-різному. Тому отримати достовірне знання і раціонально обґрунтувати норми поведінки неможливо. С. епохи Середньовіччя і особливо *Відродження* відігравав роль критики церковного догматизму (*Абеляр, Еразм Роттердамський, Монтень*). С. цього періоду був непослідовним і суперечливим: користуючись аргументами прихильників Пірона проти розуму, він водночас стверджував безмежні можливості знання. Відштовхуючись від тези скептиків про неможливість отримати достовірне знання, *Декарт* робить методичний сумнів вихідним пунктом пізнання, тим самим обертаючи його на користь розуму. Крайньої форми С. набирає у філософії *Г'юма*, який, на відміну від античних скептиків, що ставили під сумнів істинність знань, стверджував сумнівність самого існування об'єктивного світу. В подальшому розвитку філософії ця тенденція постала у вигляді *агностицизму* (*Кант*, Марбурзька та Баденська школи неокантіанства, *позитивізм* та *неопозитивізм*), який стверджує принципову непізнаванність світу і внаслідок цього суто символічний характер пізнання.

Л. Озадовська

СКОВОРОДА, Григорій Савич (1722, с. Чорнухи Полтавської обл. – 1794) – укр. філософ, письменник. Народився в козацькій родині. Закінчив сільську школу, після чого у роках 1734 – 1741, 1744 – 1745 та 1751 – 1753 навчався у КМА, де здобув ґрунтовну, в т. ч. й філософську освіту. У 1745 – 1750 рр. С. разом з посольською місією генерал-майора Вишневського відвідав Токай (Угорщина), Офен (Буду), Пресбург (Братислава), Відень, імовірно Італію та Німеччину. Повернувшись в Україну, од 1753 р. викладав поетику у Переяславському колегіумі. Застосований С. новий метод навчання й виховання, що полягав в індивідуальному підході до своїх учнів з метою виявлення і плекання їхніх вроджених здібностей, спричинився до ускладнення його стосунків з єпископом Никодимом Стрибницьким та до звільнення з колегіуму. У 1757 – 1759 рр. С. працює домашнім учителем у дідича Степана Томари, у 1765 – 1766 рр. викладає у Харківському колегіумі. Впродовж цього часу подорожує до Москви, пішки обходить усю Слобідську Україну, 1764 р. відвідує Київ, де відмовляється від пропозиції ченців Києво-Печерської лаври вступити до монастиря. Зрештою залишає викладацьку працю в Харківському колегіумі і обирає життя мандрівного філософа-проповідника. Філософія С. належить до загальноєвропейської філософської традиції і водночас є закономірним наслідком розвитку укр. думки XVI – XVIII ст. У його спадщині присутні ідеї Античності, *патристики*, нім. *містицизму*. Частково відчувається вплив *Вольфа*, *Спінози*, *Мальбранша*. Очевидним є тяжіння С. до укр. містичної традиції у філософії, що виявилося, зокрема, у вченні про духовне преображення людини; про життя в істині. Характерними рисами філософії С. є її діалогізм і бароковий символічно-образний стиль мислення. Засадничою є концепція про дві натури і три світи, найважливішою проблемою – проблема людського щастя. Згідно з концепцією С. про дві натури і три світи, світ складається з двох натур – видимої і невидимої, зовнішньої і внутрішньої, тварі й Бога. Вчення про дві натури пов'язане з концепцією про три світи, яка все існуюче поділяє на три види *буття*, або світи – великий (макрокосмос), малий (мікрокосмос) і символічний – Біблія. Шлях пізнання невидимої натури – Бога через пізнання людиною самої себе, своєї "внутрішньої людини", на думку С., можливий і єдино правильний. Це переконання ґрунтується на засадничій тезі його філософії про паралелізм у структурі трьох світів: макро-, мікрокосмосу і Біблії. Виходячи з неї, С. вважав "внутрішню людину" водночас індивідуальною й надіндивідуальною (космічною). Людське самопізнання дає змогу пізнавати внутрішні закони буття зовнішньої природи, а розшифровування біблійної символіки водночас із відчайдушною боротьбою людини із власною "злою волею" скеровує її на правильний шлях пошуку Бога – невидимої натури, тобто істини і добра. Розв'язання проблеми щастя С. бачить через нове народження людини, що має ознаки містичного *переображення*, розкриття її божественної суті, виявлення закладеного у неї Богом таланту, що забезпечує їй, зрештою, пра-

цю за покликанням. С. був переконаний, що духовне відродження людей, здійснення ними спорідненої праці автоматично призведуть до злагодженого функціювання суспільства. Філософії С. властиве зосередження на людинознавчій, етико-гуманістичній проблематиці, акцентування і піднесення в людині її духовної першооснови.

Осн. тв.: "Наркіс. Розмови про те: пізнай себе" (1798); "Вступні двері до християнської добронравності" (1806); "Байки харківські" (1837); "Убогий жайворонок" (1837); "Боротьба архистратига Михаїла з сатаною, про це: легко бути добрим" (1839); "Сад божественних пісень" (1861); "Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті (товариська розмова про душевний мир)" (1894); "Розмова, названа алфавіт, або буквар миру"; "Книжечка, що називається Silenus Alcibiadis, тобто ікона Алківіадська" (1894); "Вдячний Єродій" (1894); "Суперечка біса з Варсавою" (1912); "Діалог. Назва його – потоп зміїний" (1912) та ін.

СКОТ, Іоан Дунс (бл. 1266, Макстон, Шотландія – 1308) – шотл. філософ, критик *томізму*, теолог. Навчався в Оксфорді; викладав у Оксфордському і Паризькому ун-тах. С. – автор багатьох творів, знаний не тільки як коментатор *Аристотеля*, *Порфирія* і Петра Ломбардського, а й оригінальних ідей. С. виступав проти спроб примирення теології і філософії. Він проводив чітке розмежування між ними за предметом (Бог чи *буття*), методом (переконання чи дискурс), логікою (одкровення або абстракція) і метою (спасіння або пізнання). Філософію має цікавити Бог як першобуття, першосуще. Першосуще існує актуально, що робить можливим "бування" усього іншого. Докази буття Бога, за С., – це докази існування нескінченного буття. Доказ не може бути апріорним і виходити з визначення поняття Бога; він може бути тільки апостеріорним, тобто вести розум від наслідків до їх причин. З існування Першого Буття виводиться можливе буття як акт свободної Божественної волі. Стосовно процесу пізнання та взаємодії суб'єкта й об'єкта визнає чуттєве пізнання та узагальнюючу роль інтелекту. В людині над усіма видами діяльності панує не розум, а воля. Тому знання – не причина бажання, а тільки його умова. Розум вказує на можливість вибору, проте вибір робить воля. Чим ближче людина до Бога, тим імовірнішим стає співпадання воль, тим більшим для людини є шанс на спасіння. С. – концептуаліст; визнавав реальним існування одиничних речей. Проте реальність їх усвідомлюється завдяки родам і видам буття. Бо рід і вид – це перш за все реальність зв'язків, тобто суто загальне (*універсалія*). Реальність одиничного дана через роди і види (які споконвічно існують), бо якби одиничне було дано нумерично, то у природі панував би хаос.

Осн. тв.: "Оксфордський твір"; "Трактат про першопочаток" та ін.

СКРИПНИК, Микола Олексійович (1872, слобода Ясинувата Катеринославської губ. – 1933) – укр. державний і партійний діяч, академік Всесоюзної Комуністичної Академії. Закінчив реальну школу, навчався в Петербурзькому технологічному ун-ті. Очолював ряд наркоматів, зокрема внутрішніх справ (1920), юстиції (1922 – 1927), освіти (1927 – 1933), заступник голови РНК України і голови Держплану (1933). Член ЦК КП(б)У і Політбюро ЦК КП(б)У. Організатор і фактичний керівник Українського ін-ту марксизму, від 1932 р. – ВУАМЛІНу, головний редактор УРЕ. Був переконаним пролетарським інтернаціоналістом, але водночас і українцем, що вперто боронив права укр. народу від рос. централізму: 1918 р. відстоював створення самостійної КП(б)У, 1922 р. замінив у проекті Союзу поняття "союзна держава" на "союз держав" тощо. Теоретик національного питання і вождь політики українізації. Заснував (1926) при Українському ін-ті марксизму кафедру національного питання, очолив її і перетворив на дослідницький центр всесоюзного значення. Вважав українізацію "найважливішою проблемою радянського уряду". Пропагував видання творів *Винниченка*, протестував проти конфіскації його гонорарів (1932), був частіше союзником, ніж опонентом діячів українського відродження.

Осн. тв.: "Статті й промови". Т. 2, ч. 1 (1929), Т. 1, 4, 5 (1930), Т. 2, ч. 2 (1931); "За ленінську філософію" (1931); "Вибрані твори" (1991).

СКУРАТІВСЬКИЙ, Вадим Леонтійович (1941, с. Бакланова Чернігівської обл.) –

укр. філософ, культуролог, мистецтвознавець, літературний критик. Закінчив ф-т романо-германської філології КНУ ім. Т. Шевченка. Канд. філологічних наук (1971), докт. мистецтвознавства (1997), проф. (2001). Чл.-кор. Академії мистецтв України (2001). Проф. кафедри телережисури Київського ін-ту театрального мистецтва, доцент кафедри історії НаУКМА. Основні наукові зацікавлення лежать у галузях загальної історії, історії культури та мистецтва, філософії культури та історії, літературознавства та мистецтвознавства.

Осн. тв.: "Мистецькі проблеми в німецькому романі XX ст." (1972); "Поет-патріот Шандор Петефі" (1972); "Етюди з світової літератури" (1995); "Історія культури" (1996); "Екранні мистецтва у соціокультурних процесах XX ст.: Генеза. Структура. Функція". Ч. 1 – 2 (1997); "Проблема авторства "Протоколів сіонських мудреців" (2001).

СЛАВИНЕЦЬКИЙ, Єпифаній (? – 1675) – укр. культурно-освітній і церковний діяч, філософ-гуманіст, проф. КМА, письменник, перекладач і проповідник. Народився, очевидно, на Поділлі або на Волині, освіту здобув у Київській братській школі та в кількох європейських академіях. По завершенні освіти (найвірогідніше, 1639/40 р.) став викладачем Київської братської школи, де читав курс лат. мови. Перейшовши 1642 р. до Києво-Братського монастиря, протягом семи років викладав студентам КМА лат., грецьк. та старослов. мови. На прохання рос. царя Олексія Михайловича С. 1649 р. виїхав до Москви, де організував і очолив Греко-латинську школу неподалік від Чудівського монастиря, в якому й перебував від 1651 р. Написав понад 150 праць різного характеру, оригінальних і перекладних, присвячених головно поширенню освіти й науки, моральності й культури. 1663 р. перевидав у Москві "Острозьку біблію" з власною передмовою. За дорученням Собору 1674 р. здійснив новий переклад Біблії рос. мовою, крім того, виправив і надрукував "Служебник", "Часослов", "Псалтир" та ін. С. був у Москві одним із перших церковних проповідників, викладачем патріаршої школи. Автор твору "Громадянство звичаїв дитячих" ("Громадянство звичаїв добрих") за зразком амстердамського видання твору *Коменського* "Praecepta movum". Основна праця С. – "Лексикон латинський" та "Лексикон словено-латинський" (у співавторстві з Корецьким-Сатановським), зразком для яких послужив найпопулярніший тоді словник відомого італ. лексикографа епохи *Відродження* Калепіна. Був прихильником орієнтації на західноєвропейську освіту, науку та культуру з опорою на свої місцеві, національні традиції та звичаї. Найбільшою цінністю людини вважав її розум, а основним рушієм суспільного розвитку – відповідно науку, освіту та особисту працю кожного члена суспільства.

СЛОВО – структурно-семантична одиниця мовної свідомості, що характеризує фрагменти людського досвіду, результати засвоєння навколишньої дійсності й має провідну опорну функцію в утворенні речення. Як одиниця мови, С. виступає єдністю значущого *знака* (фонетичний склад) та позначуваного (значення, денотат, смисл), але в кожному окремому випадку ця єдність не є жорстко закріпленою. У процесі розвитку мови С. здатне змінювати своє основне значення, надавати інших відтінків смислу, а те, що означувалось цим С., може позначатись іншим. Тому поряд із фонетичним складом С. (зовнішня форма) виділяють його внутрішню форму, що, на відміну від позначуваного, виступає як схема функціювання С. у системі мовної свідомості і "дає напрям думки" (*Потебня*). С., що має точне, фіксоване значення, визначається як термін. Як феномен культури С. виконує репрезентативну, онтологічну, ейдетико-логічну (художню) та інші функції у моделюванні смислових відношень.

СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВО – напрям філософії і суспільної думки в країнах слов'янського регіону у XIX – XX ст. Ідейними предтечами його були: хорватський письменник Крижанич, чеський вчений Ганка, словацькі – Шафарик і Коллар та ін. Особливо активно теоретичне С. розвивалося в Росії. Оскільки Росія була єдиною реально незалежною у XIX ст. слов'янською державою, ідеологи С. намагалися впливати і на політику цієї держави. В Росії представники С. активно полемізували з т. зв. західниками, які обстоювали

західну орієнтацію культурно-політичного розвитку країни. Рос. С. пройшло три етапи розвитку: 1) раннє С. (Хомяков, І.В. і П.В. Киреєвські, І.С. і К.С. Аксакови) розглядало слов'янський світ як такий, що переймає духовне і культурне лідерство у романо-германського світу у всесвітньо-історичному процесі; 2) зріле С. (*Данилевський*, Леонтьєв), де заперечується поняття єдиного всесвітньо-історичного процесу, оформлюється теорія культурно-історичних типів, акцент переноситься на обстоювання максимальної окремішності один від одного цих типів взагалі і слов'янського типу зокрема; 3) неослов'янофільство (*В. Соловйов*, *Розанов*, *Бердяєв*, Андреєв), де на перший план виходять проблеми не стільки етнокультурного, скільки релігійно-культурного розвитку слов'янського регіону, він розглядається вже не як православний, як на попередніх етапах, а як такий, що виконує у світі місію релігійного синтезу, спочатку всіх християнських церков, а потім християнства і релігій Сходу. Слов'янський світ розглядається як Сходо-захід. Оригінальною формою С. в Україні була діяльність українофілів (див. *Українофільство*). Головні положення укр. теорії С. полягали в наступному: людство складається із культурно-етнічних єдностей, які Данилевський назвав культурно-історичними типами, вони виникають неодночасно і змінюють одне одного у процесі історичного розвитку. Культурно-історичний тип слов'янських народів є наймолодшим, порівняно з усіма культурно-історичними типами Сходу і Заходу; кожний культурно-історичний тип проходить стадії становлення, розквіту і занепаду. Романо-германський (західноєвропейський) культурний тип – найближчий попередник слов'янства – вже пройшов найвищий етап духовного і культурного розвитку; слов'янський культурний тип ще формується, він повинен у майбутньому замінити романо-германський культурний тип у якості всесвітньо-історичного лідера і створити більш поліфонічну універсальну культуру; слов'янству необхідно подолати духовну, культурну і політичну залежність від мусульманського і західного світів.

О. Кіхно

СМЕРТЬ – природний кінець існування живої істоти. Людині притаманна здатність ставати у певне відношення до своєї смертності, осмислювати її. Історично першим є епічне ставлення до С. в культурах родових суспільств, коли власна С. людини ототожнювалася із С. предка (культ предків), а саме життя сприймалося як приготування до посмертного існування (культ померлих у Єгипті). З посиленням відчуття особистісного *буття* постає трагічне ставлення до С. (*буддизм* в Індії, даосизм у Китаї, зороастризм в Ірані, давньоєвр. релігія, деякі релігії й філософські течії в стародавній Греції). Філософський зміст проблеми С. сконцентровано в питаннях про смисл С. як завершального моменту людського життя і значення страху С. Важливість проблеми С. у філософії визначається парадигмою осмислення особистісного буття. Тому дана проблема не є центральною у філософських концепціях надособистісного чи безособового ґатунку (*натурфілософія*, *пантеїзм*, просвітницький раціоналізм, ідеалістична філософія *Фіхте* й *Гегеля*, *позитивізм*, *матеріалізм*, включаючи марксистський, концепції "волі" і "вічного повернення" у *Шопенгауера*, *Ніцше*, *Гартмана*, *Шпенглера* та ін.). Античній філософії притаманне загалом раціоналістичне осмислення С.: С. або не стосується людського існування (стоїки, *Епікур*), або осмислюється як звільнення безсмертної душі від обмеженого тілесного існування (*Піфагор*, *Сократ*, *Платон*, *неоплатонізм*). Особистісний принцип лежить в основі християнського одкровення, за яким жертвою *Ісуса Христа* людині дано можливість подолання С. й успадкування вічного життя. Страх С. (і посмертної долі людини) уособлює образ Страшного Суду. Власне в контексті юдейсько-християнської традиції постає й розуміння С. як *таїни* возз'єднання іманентного і трансцендентного, людського і божественного у творчості *Лютера*, *Канта*, *К'єркегора*, а в XX ст. у філософії релігійного *екзистенціалізму* (*Бердяєв*, *Бубер*, *Марсель*, Шестов, *Ясперс*), "діалектичній теології" *Барта*, Бультмана, *Тилліха*. Значення страху С. й усвідомлення С. як умови автентичності людського буття є принциповою проблемою і для атеїстичного екзистенціалізму (абсурдність буття, за *Камю*; С. як фактичність людського буття через вибір, за *Сартром*; буття до С. як екзистенціал у

фундаментальній онтології *Гайдеггера*). Проблема С. посідає одне з чільних місць у сучасній філософії людини; прикладний аспект є предметом міждисциплінарних досліджень етики, правознавства, медицини та ін.

Є. Мулярчук

СМИСЛ – 1) Особливий зміст, яким людина наділяє прояви своєї життєдіяльності, предмети та явища об'єктивного світу в процесі його духовно-практичного освоєння, і внаслідок цього надає їм певного значення в системі людської культури, в ієрархії суспільних цінностей. Характеризуючи суспільні властивості речей, С. наголошує їх місце у житті людини, вказує на їхнє суспільно-історичне призначення. В цьому розумінні говорять про С. *буття*, С. праці, С. життя тощо. В ідеалістичній філософії, зокрема *екзистенціалізмі*, С. часто набирає містичного значення. 2) Характеристика виразів природних, спеціальних наукових і штучних мов, яка визначає правомірність вживання цих виразів у межах даної конкретної мови. Напр., у межах мови квантової механіки правомірний вираз: "Електрон має імпульс", але неправомірний: "Електрон має руки". Тому перше висловлювання має С. (є смисловим), а друге не має С. (є неосмисленим, безглуздим). Критерієм осмисленості виразів служать закони функціювання мов, зокрема для природної мови – правила граматики. Слід відрізняти неосмислений вислів від хибного. Ця осмисленість виявляється в тому, що хибне висловлювання є осмисленим і його заперечення дає істинне висловлювання, а заперечення безглуздого – завжди дає безглуздий вислів; 3) одна з ознак імені, що характеризує його зміст. У цьому розумінні С. називають усе, що можна зрозуміти, коли поняття засвоєне. В математичній логіці більш спеціалізованим поняттям С. є *концепт*.

СМОТРИЦЬКИЙ, Герасим (? – 1594) – укр. релігійний, культурний і освітній діяч XVI – поч. XVII ст., поет, письменник-полеміст, перший ректор Острозької академії. С. відомий своїми поетичними і полемічними творами. Останні відзначалися антикатолицькою та антиуніатською спрямованістю. Очолював редакторську працю по виданню "Острозької Біблії" 1581 р., написав до неї віршований текст і обидві передмови. Є автором полемічних творів "Ключ царства небесного" і "Календаръ римски новы", написаних 1587 р. С. належав до т. зв. утраквістичного напряму в історії тогочасної укр. думки, представники якого поєднували у своїх поглядах традиціоналізм з рецепцією західних ренесансно-гуманістичних і реформаційних ідей. Так, утверджуючи у своїй поетичній творчості активну особистість, він водночас пріоритетного значення надає не "зовнішньому знанню" (світським наукам), а "внутрішній, богонатхненній мудрості", акцентує увагу на самопізнанні і духовному самовдосконаленню людини. Для С. характерне негативне ставлення до схоластичної філософії, схильність до традиційної православної містики. Реформаційна за своєю суттю ідея необхідності індивідуального осмислення текстів Святого Письма поєднується у С. з пошаною до авторитету церкви у справі його інтерпретації.

СМОТРИЦЬКИЙ, Мелетій (до чернецтва Максим) (бл. 1578, Смотрич – 1634) – ієрарх, церковний діяч, письменник-полеміст, проповідник, філолог, мислитель. Навчався в Острозькій школі та Віленській єзуїтській колегії, слухав лекції в ун-тах Ляйпцига, Нюрнберга та Віттенберга. Викладав у Віленській братській школі (бл. 1608). 1618 – 1620 рр. – проф. і ректор Київської братської школи, 1620 р. – архієпископ Полоцький. Як православний ієрарх і полеміст виступав у своїх творах проти унії та католицизму, однак, розчарувавшись у тодішньому православ'ї, 1627 р. перейшов на греко-католицький обряд. С. – автор праць полемічного характеру, серед яких "Тренос, тобто плач..." (1610), а також підручника старослов. мови "Грамматіки словенския правилное синтагма" (1619). С. обстоював ідею сильної церкви і обмеження ставропігії братств. У поглядах на проблему співвідношення віри і знання, богослов'я і філософії, божественної і людської мудрості тяжів до укр. середньовічної традиції. Водночас у його поетичних творах виразно звучить ренесансно-гуманістична ідея потреби змістовного наповнення короткочасного людського життя. Використовував С. професійно-філософську мову викладу,

логіко-дедуктивне виведення, сприяв повороту укр. думки від містики до формування раціоналістичних тенденцій.

СОБОЛЬ, Ольга Миколаївна (1946, Харків) – укр. філософ, культуролог, соціальний антрополог. Закінчила радіо-фізичний ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1969). Канд. філософських наук (1975). Ст. наук. співр. Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. У центрі проблемного поля наукових досліджень – доля європейської культури, антропології та філософії в постіндустріальну добу, постмодерністський стан культури, лінгвістичний поворот у філософії та його вплив на сучасний філософський дискурс.

Осн. тв.: "Критика філософських концепцій американської "культурної антропології" (1978); "Неоконсервативна революція": гасла і реальність", у співавт. (1990); "Постмодерн і майбутнє філософії" (1997); "Філософський постмодерн", у співавт. (1998).

СОБОРНІСТЬ – ключове поняття рос. релігійно-філософської думки XIX – XX ст. С. визначалася Хомяковим і пізніше *Бердяєвим* як подолання кофлікту між індивідуальністю і колективом у спільному діянні любові, як духовне єднання людей безпосередньо один з одним, вільне від диктату державних і політичних структур. Хомяков протиставляв православний тип духовного єднання в любові більш формально і зовнішньо організованим католицькій і протестантській спільнотам. *Федоров* наголошував, що справжнє духовне єднання людей по типу Божественної Трійці відбудеться в ім'я "спільної справи" – спільної праці задля перемоги над смертю і загального воскресіння. В філософській системі *В. Соловйова* ідея С. була пов'язана з ідеєю всеєдності: людство розглядалось як соборний або суспільний організм, а С. визначалася як пошук людьми у житті такої форми всеєдності, яку вони мають у Бозі. Рос. релігійно-філософська думка розглядала ідею соборної свідомості як факт слов'янської ментальності. Персоналістичним уособленням С. Соловйов, *Булгаков*, *Флоренський* вважали Святу Софію – як соборний, зібраний воєдино *Всесвіт*, як всесвітнє соборне буття людей, культури і природи. Булгаков визначав С. як віднайдення себе у єднанні з іншими, шукав місце ідеї Святої Софії серед основних ідеалів християнства, формулював ідеї християнського соціалізму як суспільної конкретизації ідеї С. Він писав, що натуральні С. (народ, клас, людство, держава) входять до вищої в порядку ієрархії – С. церковної. Флоренський визначав Софію як всеобіймаючу любов і як художницю при Бозі. Якщо Соловйов робив акцент на глобальній єдності світобудови, всеєдності людства, то Флоренський шукав конкретизації цієї цілісності у множинності проявлених аспектів життя Всесвіту і людства. Бердяєв підкреслював зв'язок ідеї С. з центральною в християнстві ідеєю загального спасіння. Соборна солідарність людства, де кожний відповідає за всіх, де спасіння можливе лише разом з усіма іншими людьми, мала перевагу перед фактом розділення людей на праведних і грішних. Бердяєв писав, що як в Ісусі Христі відбулося індивідуальне втілення Бога в людині, так у християнському людстві відбудеться колективне, соборне втілення Бога. Ідея С. корелювала з історіософічною ідеєю (яку розділяли практично всі представники рос. релігійної філософії від ранніх слов'янофілів до *О. Лосєва*) про те, що дух індивідуалізації і відчуження, який домінує в сучасній Європі, має бути замінений духом нової органічної епохи людства.

О. Кіхно

СОВІСТЬ – категорія етики, що характеризує моральну діяльність особистості через її здатність здійснювати моральний самоконтроль, самостійно визначати зміст морального обов'язку, вимагати від себе його дотримання і давати самооцінку власних *вчинків*; одна з форм моральної самосвідомості, через котру здійснюється осмислення, контроль, санкціонування та критичний перегляд моральних настанов людської суб'єктивності. Етимологічно поняття "С." у багатьох європейських мовах пов'язане зі значенням "спільне знання", "свідомість", що характерно і для мов слов'янських, зокрема укр. Це слово походить від архаїчного префікса "со", що має широкий спектр значень, включаючи спільність дії, і "відати" – "знати". Розвиток моральної свідомості закріпив за поняттям "С.", крім усвідомлення власного ставлення до моральних вимог сус-

пільства, значення переживання й засвідчення особливої, змістовної позиції суб'єкта моральної діяльності. Першими серед античних філософів поставили проблему С., очевидно, *Демокрит* та *Сократ*. *Аристотель* положенням "Нікомахової етики" про С. – "правдивий суд доброї людини" надав європейській традиції етичних пошуків певного забарвлення. Так, *Кант* розмірковує про "внутрішнє судилище" С. у випадку, коли людина порушує моральний закон – відступає від вимог *категоричного імперативу*. Разом з цим стає очевидним тісний зв'язок С. з обов'язком, а через нього – з добром і благом. С. як переживання *самооцінки* є можливою тільки на основі знання норм суспільної моралі, що стали внутрішнім переконанням. Вона дає про себе знати і негативними проявами (напр., відчуття провини), і позитивними – впевненістю в правильності і справедливості вчинку. Різні "іпостасі" С. зумовлені змістом людських уявлень про добро і зло, благо, справедливість, обов'язок. Цю залежність в абстрактній формі засвідчив *Гегель*, розглядаючи основні причини низки морально-психічних станів, позначених ним як "нечиста С.", "спляча С.", "муки С." тощо. *Ніцше* назвав нечисту С. "глибоким захворюванням", однак наголошував, що "це хвороба в тому сенсі, в якому хворобою є вагітність". Таким чином, "неспокій" С. починає розглядатись як стан, необхідний для становлення морального суб'єкта. *Фройд* виходив з того, що С. породжується конфліктом між підсвідомими потягами і суспільними заборонами. Послідовники Фройда вже розглядали С. як особливий різновид неврозу (Віттельс), а з точки зору функцій – як негативний феномен: С. – ярмо, що перетворює людське життя в муки і страждання. Наукові дискусії навколо проблеми С. мали гучне відлуння в сфері політики: Гітлером С. була публічно оголошена химерою. В філософії *марксизму* феномен С. пов'язується з особливостями реального становища (буття) людини у світі. "С. привілейованих, – зазначав *Маркс*, – це і є привілейована С.". Отже, акцент робиться на соціальних детермінантах, що чинять вплив на С. і перешкоджають прояву її загальнолюдського змісту. *Гайдеггер* у свій спосіб пов'язує С. із буттєвою покликаністю людини, що звільняє останню від необхідності коритися зовнішнім авторитетам. "Совісна" людина бере на себе тягар вибору між добром і злом, у своїй діяльності орієнтується на власні критерії моральної оцінки. Через це моральну особистість завжди переслідує почуття невдоволеності собою, що є стимулом до самовдосконалення. Вона особливо чутлива до моральної недовершеності світу в будь-яких проявах і, звичайно, С. її ніколи не може бути спокійною, "чистою". Можливо, надто емоційно, але точно це висловив у праці "Культура і етика" *Швейцер* : "Чиста С. є винахід диявола".

В. Єфименко

СОКРАТ (бл. 470, Афіни – 399 до н. е.) – давньогрецьк. філософ, творчість якого стала межею між періодом ранньофілософських космогоній (*досократики*) і класичною грецьк. філософією. Син каменяра і повитухи, наслідував ремесло батька. Зажив популярності завдяки бесідам на етичні теми, які вів у публічних місцях і зібраннях з усіма, хто цього бажав. Виховання доброчесності вважав головною справою кожної людини. У 399 до н.е. був звинувачений у розбещенні молоді і релігійному нечесті. Вироком народного суду засуджений на смерть і страчений. Жодних творів не писав, висловлював свої міркування лише в усних промовах. Ця форма творчості випливає з теоретичних настанов С. Він слідував висновку "я знаю тільки те, що нічого не знаю", який унеможливлював завершене вчення. Завданням мислення вважав пошук істини і спрямовування людей до блага. Головні складові методу С. – іронія і *майєвтика* (дослівно – "повивальне мистецтво"). Перша означає неприйняття розхожих уявлень, які піддаються сумніву і спростовуються. Сенс другої – через добирання та аналіз окремих міркувань "наводити" думку співрозмовника на *істину*. Завдання інтелектуального спілкування – "приймати пологи істини". Відкидав космогонічну проблематику як абстрактну і неспівмірну з можливостями людського розуміння; гідні уваги лише проблеми людського життя. Висловив свою філософську настанову девізом: "Пізнай себе самого". Ця зміна головної теми філософування дістала назву "сократичного повороту" в античній думці. С. є засновником раціоналістич-

ної етики, головний принцип якої: "Якщо я знаю, у чому полягає добро, то не буду коїти лиха". Відтак основа доброчесності – пізнання того, у чому полягає благо. Це робить розум і здатність розуміння визначальними чинниками моралі і виховання. С. справив вирішальний вплив на класичну грецьк. філософію. Його учні започаткували кілька відомих т. зв. сократичних шкіл (*кініки, кіренаїки, мегарики*). С. є провідним персонажем майже усіх творів свого найвидатнішого учня – *Платона*. Твори Платона і Ксенофонта є головним джерелом реконструкції філософських поглядів С. Ще в Античності С., завдяки обстоюваній ним відкритості мислення, став уособленням філософії.

СОЛІДАРНІСТЬ – один із принципів соціальної етики, який полягає у переконанні, що між людьми не існує непримиренно протилежних інтересів. Деякі форми соціального утопізму абсолютизують С. (мрії про побудову своєрідного "суспільства-організму", де С. має відігравати роль головного конститутивного принципу). Природна основа й онтологічна передумова С. полягає у соціабельності – глибинно притаманній властивості взаємодопомоги і кооперації, яка характеризує переважну більшість соціальних організмів. Принцип С. передбачає узгоджену спільну дію людей задля вирішення соціальних проблем, зростання відносин довіри між людьми, формування і свідоме підтримування партнерства і консенсусу. Найвищі прояви С. – альтруїзм, життя заради інших, самопожертва (коли центром етичного космосу для людини є благо інших, існування і добробут спільноти). Реалістичний погляд на С. вбачає в ній необхідну умову існування спільноти. Навіть природна і соціальна нерівність людей та розходження їхніх інтересів не заважає солідарному пошуку прийнятних засобів співіснування. Зараз С. є необхідною умовою формування прийнятних стратегій розвитку (див. *Розвитку стійкого концепція*).

В. Заблоцький

СОЛОВЙОВ, Володимир Сергійович (1853, Москва – 1900) – рос. філософ, поет, публіцист. Син історика С. Соловйова. Учень *Юркевича*. Докт. філософії (1880), С. не зробив академічної кар'єри. Викладацька діяльність, до якої він не мав внутрішньої схильності, мала епізодичний характер. У 1881 р. С. заборонили читання публічних лекцій. Видатний мислитель і непересічна особистість, С. в історії рос. філософії посідає особливе місце. В його особі остаточно склався той тип вільного релігійного філософування, що визначив самобутність і специфіку подальшого розвитку рос. філософії. Головною метою філософських пошуків С. є практичне перетворення світу на основі принципу всеєдності, органічного синтезу цільного знання, цільного життя і цільної творчості. Запорукою здійсненності такого перетворення є, за С., наявність усеєдності у підвалині всього, що існує, – Абсолютного Всеєдиного Сущого, триіпостасна побудова якого виявляється у трьох модусах *буття* (воля, уявлення, почуття), діяльності (життя, знання, творчість) і самої позитивної всеєдності (Благо, Істина, Краса). Стверджуючись теоретично у цілісному знанні як синтез емпіричного, раціонального і містичного пізнання, як універсальний синтез філософії, науки і релігії, всеєдність реалізується як втілення Абсолютного у *Всесвіті*. Релігійний естетизм є характерною ознакою не тільки метафізики всеєдності С., розгорнутої як софійне вчення, а й як притаманний рос. релігійній філософії срібного віку в цілому. Філософія С. постає як результат глибокого переосмислення світового досвіду філософування на ґрунті святоотецької традиції, а ідея всеєдності становить життєдайний центр його релігійно-філософських пошуків у різні періоди творчості. Перший – підготовчий, суто умоглядний (70 – поч. 80-х рр. XIX ст.) – відзначений побудовою С. метафізичної системи, теоретичним обґрунтуванням вихідних засад його релігійно-філософського світогляду. Другий – церковно-публіцистичний (поч. 80-х – серед. 90-х рр. XIX ст.) – надиханий утопічним ідеалом всесвітньої теократії, підпорядкований пошукам засобів справжнього здійснення християнського ідеалу цілісного життя. Третій період – позитивний, синтетичний (серед. 90-х – 1900 рр.) – позначений занепадом утопічних ілюзій, заглибленням і розвитком релігійно-філософського світогляду, історико-філософськими студіями, переглядом ранньої

метафізичної системи, що був обірваний передчасною смертю С. Ідеї С. справили великий вплив не тільки на прямих його послідовників – братів *С.* і *Є. Трубецьких*, раннього *Флоренського, Булгакова* та ін., а й значною мірою стали стимулом і орієнтиром подальшого розвитку рос. релігійної філософії.

Осн. тв.: "Читання про Боголюдство" (1877 – 1881); "Історія і майбутнє теократії" (1887); "Сенс любові" (1892 – 1894); "Виправдання добра: моральна філософія" (1897); "Життєва драма Платона" (1898).

СОРОМ – моральний стан людини, що характеризується переживанням самоосудження на підставі інтеріоризації реальних або завбачуваних міжсуб'єктивних стосунків. Разом із *совістю* С. формує ядро моральної самосвідомості людини, проте, на відміну від совісті, С. феноменологічно невіддільний від свідомості присутності Іншого, хоча при цьому й результується в активній самооцінці особистості. Внутрішнє нюансування змісту категорії С. забезпечують поняття "сором'язність", "ніяковість", "цнота" тощо. В історії філософсько-етичної думки моральне значення С. особливо акцентується *В. Соловйовим* (відомий його парафраз *Декарта*: "Я соромлюся, отже, існую"). В свою чергу, "розвінчання" С. як морального стимулу являє філософія *Ніцше*. Свідомість доби *модерну* тяжіє до "зняття" С. як прояву конвенційного етосу; за умов кризи модерністського світосприйняття тема С. здобуває нової актуальності у зв'язку з усвідомленням сутнісних обмежень людської активності (див. *Йонас*).

СОСЮР, Фердинан (1857 – 1913) – швейц. мовознавець, філософ, основоположник структурної лінгвістики та семіології. "Курс загальної лінгвістики" С. містить ідеї, що спричинили справжній переворот у мовознавстві. Прагнучи позбавити лінгвістику психологізму та загрузлості в екстралінгвістичному матеріалі, С. висунув ідею системності мови, розглядаючи її як автономну, замкнуту систему знаків, що функціює за принципом диференціації. Це передбачало впровадження цілої низки бінарних опозицій – мова/мовлення, означник/означене, синхронія/діахронія, синтагма/асоціація. Всю теорію С. логічно виводить з першої дихотомії, де мова розглядається як система відношень між вербальними знаками, що не залежить від різноманітних способів її використання. Вплив теорії С. виходить далеко поза межі мовознавства – основну настанову структурної лінгвістики разом з її логічним апаратом успадкував франц. гуманітарний структуралізм.

Осн. тв.: "Курс загальної лінгвістики" (1916).

СОФІЗМ (від грецьк. σόφισμα – судження, придумане розумно, хитро) – логічний феномен у вигляді послідовності пов'язаних суджень, що має на меті створити видимість (ілюзію) логічного обґрунтування (доказу) напередхибного твердження. С. сприймається як певний умовивід, тобто як логічний доказ хибного твердження, хоча насправді має місце імітація умовиводу. Для викриття імітації необхідний логічний і семантичний аналіз С. Поняття "С." виникло в античній філософії завдяки діяльності школи софістів. Софіст в одіозному розумінні – людина, що будує С., щоб переконати опонента в істинності деяких тверджень заради власної вигоди. Розгляд і аналіз С. в античній філософії (*Платон, Аристотель*) спонукали до більш глибокого дослідження правил і законів логічного мислення.

СОФІЙНІСТЬ (від грецьк. σοφία – майстерність, знання, мудрість) – термін, що в християнській філософії вживається для характеристики світу як наслідку взаємопроникнення трансцендентного й іманентного, Божого й тварного. Ґрунтується на образі Софії, яка в юдаїстських та християнських релігійних уявленнях є уособленням мудрості Бога. Софія – це світ у Бозі, світова душа, світ як зібрання Божих ідей, смислів, задумів. Образ Софії є одним із виявів загальнолюдського *архетипу* пластичної гармонізуючої *мудрості*, що панує над людьми й опікується ними. Термін "С." виник у Давній Греції. Гомер в "Іліаді" пов'язує його з образом богині мудрості Афіни Паллади. Як абстрактне, умоглядне поняття "Божа мудрість" осмислюється *Платоном*. Категорійний її аналіз здійснює *Аристотель*. Поняття С. розглядають *Демокрит*, Філолай, *Прокл*

та інші еллінські мислителі. В старозаповітній традиції розробка образу Софії пов'язана з ім'ям царя Соломона – автора філософських книг Старого Завіту (Книги Премудрості та Книги Приповістей), де Софія уособлюється як дівствене породження Бога, тотожне йому. Коли щодо Творця вона є "дзеркало слави Божої", то стосовно світу вона – будівниця світу, стіни якого захищають від безмежного хаосу. В новозавітній традиції подальший розвиток тенденції до уособлення Софії зближує її з ликом Ісуса Христа – Логоса, як олюдненого втілення другої іпостасі Трійці, що є, за апостолом Павлом, "Божою силою і Божою премудрістю". На латинському Заході концепція мудрості розробляється від Бонавентури до *Томи Аквінського*, згідно з яким, вища мудрість, дарована Святим Духом, являє вершину ієрархії пізнавальних здатностей, що перевищує інтелектуальні здібності будь-якої людини. В подальшому ідеї С. розробляються нім. містиками (Сузо, *Беме*), романтиками (*Новаліс*). Інтенсивної розробки С. набуває у візантійській традиції, що спиралась на ідеї, обґрунтовані в працях *Оригена, Афанасія Александрійського, Григорія Ниського*, Максима Сповідника. Суттєвий внесок у східнохристиянське розуміння Софії зроблено *Псевдо-Діонісієм Ареопагітом*. Він обґрунтовував необхідність додати до визначення Божої Премудрості трансцендуючий префікс "пре" (у старослов. перекладі). Тим самим мудрість людська й горня Премудрість були чітко усвідомлені у своїй співвіднесеності. Ця традиція відіграла визначальну роль в давньоруській культурі. Християнізацію Русі у "Слові про Закон і Благодать" *Іларіон* описує як прихід Премудрості Божої. Через популярне на Русі "Житіє Костянтина – Кирила Філософа" в давньоруській традиції утверджується ідея союзу людини з мудрістю, духовного одруження на Премудрості Божій. На цьому ґрунтується розуміння філософії як "любові до мудрості", що передбачає не лише пізнання істини, а буття в істині, розбудову, упорядкування, "мудрісне" життя. Бачення світу ґрунтується на ідеї єдності Творця, творіння й тварі, осмисленого буття як книги Премудрості. Особистісне втілення Софії поступово зближується з образом Богоматері як лона Христа, як першого храму Премудрості. Це знайшло відображення в ідейно-художній програмі Ярослава Мудрого, втіленій у символіці центрального храму Києва – Софійському соборі й подальшій іконографічній традиції, що поєднує теми С. з богородичними сюжетами, вшануванням Оранти, подвигу вічного тримання рук перед Богом на захист грішного людства (таким є зображення Богоматері в алтарі Софії Київської). Тема С. розробляється в "Ізборнику Святослава 1073 р.", у творіннях Іларіона, Кирила Туровського та ін. Передусім Софія сприймається як знак етичного порядку *Космосу*, ціннісно-розумної впорядкованості *буття*, що являє духовну альтернативу невпорядкованому Хаосу як втіленню зла. Ідея С. світу зумовлює не лише етичне, а й естетичне спрямування вітчизняної філософської думки. Образ Софії неодмінно виступає сповненим високої духовної краси. Творення світу Богом сприймається як художній акт. І робить його таким Софія, що є "художницею", втіленням принципу краси в Бозі. В подальшій історії укр. філософської думки ідея С. розробляється полемістами (*Вишенський, Баранович* та ін.). До неї звертаються *Петро Могила, Туптало, Кониський*. Відображена вона у творах *Сковороди, Юркевича*. В XIX ст. проблема С. спеціально розроблялася представниками рос. філософії (*В. Соловйов, Флоренський, Булгаков, Є.Трубецькой* та ін.).

В. Горський

СОФІСТИКА – 1) форма ведення дискусії, полеміки в такий спосіб, щоб переконати опонента, примусити його визнати певні твердження, в цьому ("позитивному") смислі практично збігається з поняттям еристики; 2) філософська течія (школа) в Стародавній Греції, створена софістами – першими платними вчителями філософії, риторики та еристики, що досягли значних успіхів у полеміці та розробили різні прийоми еристики; 3) у традиційно-негативному смислі, що також встановився вже в античній філософії – спосіб міркування, доказу, який спирається на навмисне порушення законів і правил формальної логіки, використовує хибні доводи та аргументи, застосовує, зокрема, *софізми*. В сучасному розумінні С. – особливий тип мислення, спосіб міркування та аргументації, на-

лаштований на те, щоб переконати певного суб'єкта в істинності деяких тверджень (концепцій, теорій), примусити його прийняти ці твердження, не обмежуючи себе дотриманням вимог коректності раціонального обґрунтування та дискурсу, застосовуючи будь-які логічні, семантичні та риторичні прийоми (напр., умовиводи типу софізмів). *Ясперс*, аналізуючи "духовну ситуацію" XX ст., розглядав "сучасну С." як вираз неадекватного стану суспільної свідомості (духу) в кризових умовах т. зв. "масового порядку" (індустріального суспільства). Філософським і методологічним підґрунтям сучасної С. є прагматизм, *релятивізм*, конвенціоналізм, псевдодіалектика, інтелектуальний та моральний волюнтаризм. Суперечності, *антиномії*, кризові явища сучасного суспільства породжують особливі форми суспільного лицемірства, коли "дух перетворюється на С." (Ясперс), стає засобом приховування істини, породжує і використовує "мову маскування", що покликана шляхом створення ідеологічних, соціальних та політичних міфів слугувати могутнім структурам "масового порядку".

В. Свириденко

СОХАНЬ, Лідія Василівна (1924, с. Мальчиха Новосибірської обл., Росія) – укр. соціолог, філософ, соціальний психолог. Закінчила історичний ф-т Новосибірського педагогічного ін-ту (1946), в 1950 р. – аспірантуру Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Докт. філософських наук (1969). Од 1961 р. працювала в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ, у 1965 – 1990 рр. – зав. відділом цього ін-ту. Од 1990 р. – в Ін-ті соціології НАНУ. С. – засновник Київської школи соціальних психологів; у центрі її уваги як дослідника – проблема становлення психології індивідуального життя особистості як самостійної галузі психології. Зацікавлення С. охоплюють також філософське осмислення проблем сучасної цивілізації, причетності до їх з'ясування окремої людини. Автор понад 100 наукових праць.

Осн. тв.: "Спосіб життя" (1980); "Стиль життя особистості" (1982); "Життя як творчість" (1985); "Психологія життєвого успіху" (1995); "Талісман душі. Роздуми про таїну душі та перипетії людського життя" (1996); "Мистецтво життєтворчості особистості" (1997); "Життєві кризи особистості" (1998); "Час нового світу і людина. Глобальні ризики цивілізації та пошуки шляху", у співавт. (2001).

СОЦИНІАНСТВО (антитринітаризм, аріанство, "брати польські") – один із найрадикальніших напрямів загальноєвропейського реформаційного руху друг. пол. XVI – пер. пол. XVII ст. Назву одержав від імені його засновників та ідеологів – Фауста і Лелія Социнів. Мав антифеодальний та антицерковний характер. Социніани боролися проти інституцій та вчень пануючої католицької церкви під гаслом захисту істинної віри та відродження засад релігійного життя ранньохристиянських громад. Визнаючи єдиним джерелом віри Одкровення, викладене у Священному Писанні, яке вважали доступним для розуму кожного віруючого, С. відкидало значення церковних переказів, таїнств, обрядів і церемоній, священних реліквій, ікон, кліру і духівництва у справах спасіння і заперечувало необхідність посередництва священнослужителів у спілкуванні людини з Богом. Социніани були антитринітаріями, тобто заперечували догмат про Трійцю, вважали Христа не Богом, а людиною, який був взірцем моральності і терпимості, вказав шлях для спасіння та набув божественних властивостей після Воскресіння. Социніани не визнавали існування первородного гріха, а тому й потребу викуплення, заперечували кальвіністське вчення про напередвизначення. Социніанський рух та його ідеологія здобули найбільшого поширення в Польщі. Видатними представниками С. були Симон Будний, Чезовиць, Вишоватий. Але після вигнання їх у 40-х рр. XVII ст. з Польщі вони розсіялися по всій Європі, значна частина їх перебазувалась в Україну. Це трапилося і з їх знаменитою Раківською академією, що знайшла притулок на Волині у Киселині, який належав до маєтностей родини укр. магнатів Чапличів-Шпановських. Викладання в цій академії здійснювалося на високому рівні, особливо в галузі математики, астрономії, філософії, етики, права. Видатними її професорами були Штегман, Крель, Руар та ін., які справили суттєвий вплив на розвиток освітньої справи в Україні. У Раківській академії навчали-

ся *Немирич*, його брати та численні представники роду Чапличів. Майже всі вони продовжували освіту в західноєвропейських ун-тах – Падуї, Болоньї, Парижа, Оксфорда, Амстердама, Альтдорфа, Гамбурга та ін. Ідеї социніан були відомі багатьом видатним тогочасним вченим, зокрема Толанду, *Локку*, в бібліотеках яких були книги польськ. антитринітаріїв. Викладені в них вчення знаходилися на порубіжжі ідей *Реформації* та *Просвітництва* і сприяли переходу до нового типу світогляду. Секуляризуючи духовне життя суспільства, звільняючи людський розум від тиску і диктату церкви, С. розширювало простір для вільної інтелектуальної діяльності і наукової творчості кожної людської особистості.

В. Нічик

СОЦІАЛІЗМ (від лат. socialis – суспільний) – 1) Тенденція суспільного розвитку (соціалізації) як невпинного процесу поширення на загал суспільства прав, можливостей і привілеїв, які раніше були у монопольному володінні певних верств, груп, класів; у загальному сенсі виражає усуспільнення, егалітаризацію, прагнення до рівності, що виявлялося на різних етапах історії та за різних форм політичного устрою і режиму. Втім, намагання абсолютизувати тенденції соціалізації, створити на їх основі соціальний проект докорінної перебудови суспільства та його реалізувати виявилися хибними; соціалізація є комплементарною по відношенню до інших, не менш вагомих тенденцій (індивідуалізація, лібералізація, корпоратизація, монополізація та ін.), які стимулюють розвиток, винаходять і поширюють нові цивілізаційні здобутки, активізують (мотивують) найбільш здібних та енергійних членів суспільства, хоча в той же час підсилюють прояви нерівності та несправедливості тощо. 2) Впливова ідейно-політична течія сучасності, що репрезентована низкою версій – від респектабельної соціал-демократії до жорстко-тоталітарних різновидів ідеології. С. як ідея тривалий час існував у вигляді певної соціально-філософської традиції утопічного ґатунку, характерної для творів *Мора, Кампанелли, Фур'є, Сен-Симона, Оуена* та ін. Од поч. XIX ст. С. почав кристалізуватись як невід'ємна складова частина емансипаторської метаідеології розвитку, в рамках якої базисна тріада "великих ідеологій" виконувала низку специфічно розбіжних, але необхідних функцій, а саме: *лібералізм* забезпечував динаміку, інноваційний пошук, рух до змін; *консерватизм* надавав інституціональної усталеності ліберальному пошуку, зберігав ціннісну спадкоємність і культурну самобутність суспільства; С. забезпечував репрезентацію інтересів більшості населення країн, які переживали стрімкі зміни і багатомірну перебудову всього суспільного організму. У цьому сенсі С. уособлює ідеологічну "чутливість" до становища й інтересів трудящого населення, звичайних пересічних громадян, які піклуються про належні умови існування. Функціонально С. виступає формою критики умов і якості соціального розвитку з точки зору інтересів більшості. У XIX ст. С. як ідейно-політична течія набув виразного модернізаційного спрямування, породженого індустріалізмом. У 30 – 40-х рр. виникає *марксизм* як теоретично оформлена версія С. на індустріальній стадії суспільства. Од серед. XIX ст. починає розвиватися народницький С. (однією з наріжних ідей народницької доктрини було запобігти розвиткові капіталізму із притаманними йому ризиками і негараздами), різні течії анархістського С. тощо. В ідейному русі з того часу співіснували й боролися поміж собою різні форми революційного С. та С. реформістського (або реформаторського). Поступово (особливо з колапсом соціалістичної системи) роль і вплив *революціонаризму* у соціалістичному русі зводиться нанівець. До впливових течій соціалістичної орієнтації у сучасному світі належать: деякі форми соціал-демократії, різновиди демократичного С., ліберального С., християнського С., неомарксизму та ін. 3) Форма соціального порядку (устрою) в державі, коли принципи С. (суспільна власність, відсутність експлуатації, загальність праці, соціальні гарантії тощо) декларуються як основоположні принципи існування і функціювання соціуму. Досвід "реального" С. у XX ст. неоднозначний і суперечливий. З одного боку, С. продемонстрував певні мобілізаційні можливості за умов, коли існувала потреба здійснити "стрибок" індустріалізації, ліквідації неписьменності та ін. У рамках цих процесів С. відігравав роль своєрідної інструментальної іде-

ології, маніпулятивного гасла, що маскувало реальну сутність – тотальне одержавлення суспільства задля здійснення як модернізаційних, так і стабілізаційних заходів. Історичний досвід свідчить про те, що спроби створити суспільство на "засадах справедливості", згідно із заздалегідь розробленим проектом, не життєздатні. Зорієнтоване на розподіл і перерозподіл, споживацтво та утриманство, суспільство С. не в змозі запобігти занепаду виробництва, застою і дефіциту. Намагання централізовано ("зверху") подолати нерівність і несправедливість призводять до того, що нерівність відроджується у ще більш кричущих формах, а несправедливість набуває потворних форм. 4) Термін "С." стосується також соціально-політичних рухів діяльності політичних партій та організацій, які взяли на озброєння різні версії соціалістичної ідеології і намагаються здобути владу (або впливати на неї) з метою реалізації своїх принципів та інтересів.

В. Заблоцький

СОЦІАЛЬНА ПРАГМАТИКА – дослідження особливостей семіотичних значень (у комунікативній ситуації) з урахуванням соціальних детермінант (ролей, норм, статусів комунікантів, їх інтерпретаційної діяльності як представників певного суспільства). Дисциплінами, пов'язаними з С. п., є лінгвістична прагматика, соціосеміотика, соціолінгвістика, психолінгвістика (див. *Семіотика, Прагматика, Соціально-прагматичний аналіз, Соціальний дискурс, Прагматика соціального дискурсу*).

СОЦІАЛЬНА ПРАГМАТИКА ДИСКУРСУ – дослідження дискурсу засобами *соціальної прагматики*. Завданням С.п.д. є дослідження впливу соціальних моментів ситуації на зміст дискурсивного висловлювання при вживанні тих чи інших мовних засобів. Соціопрагматичний аспект аналізу дискурсу містить наступні компоненти: соціопрагматичну настанову (цілі комунікантів, їхні бажання, інтереси); соціопрагматичну схему комунікативної ситуації (соціальні риси, статуси, позиції), специфіку комунікативної ситуації (нормальність, девіантність).

СОЦІАЛЬНЕ ОСВОЄННЯ – категорія людського світовідношення, що відображає аспект універсальної соціальної взаємодії людини і світу, перехід індивідуального в соціальне (і навпаки), трансформацію людськими індивідами свого життєвого досвіду в особисті якості, світоглядні орієнтації, здібності, вміння. Взаємодіючи із суспільством, суб'єкт життєдіяльності постійно освоює певні фрагменти соціальної реальності і в такий спосіб, по-перше, "входить" у цю реальність, пристосовується до неї, стає її компонентом і, по-друге, робить її своєю, тобто включає у сферу власної життєдіяльності. С.о. – складний, багатогранний і суперечливий процес людської життєдіяльності, який, з одного боку, залежить від потенціалу соціального статусу її суб'єкта, а з другого – являє собою цілеспрямований вольовий процес діяльності соціальних суб'єктів, які перетворюють власне світовідношення із даності в проблему та вирішення останньої. Процес та результат С.о. впливає на соціальне становище, громадянську позицію та психологічний стан особи. Зокрема, наявність у індивідів комплексу неповноцінності, девіантної поведінки свідчить про спотворений характер С.о. На соціально-філософському рівні розрізняють три загальних типи С.о.: духовне, практичне і духовно-практичне. С.о. підлягає також диференціації на підставі приналежності освоєного фрагмента соціальної дійсності відповідному суб'єктові та характеру маніпулювання ним, тобто С.о. може виступати як *присвоєння, привласнення*.

В. Коцюбинський

СОЦІАЛЬНИЙ ДИСКУРС – процес творення тексту учасниками соціальної дійсності з метою обґрунтування соціального порядку, тобто обґрунтування соціальних норм, цінностей, дій (напр., обговорення закону і затвердження його парламентом). С. д. – це процес формування консенсусу, соціальної злагоди, легітимізації соціальних явищ; він є невід'ємною частиною соціуму, затверджуючи соціум як соціум. У комунікативній філософії дискурс розглядається як демократичний засіб конструювання соціуму і пов'язується з ідеалом вільної комунікації рівних учасників, для яких *категоричний імператив Канта* модифікується таким чином: "Поводь себе так, як би ти жив в ідеальному комунікативному суспільст-

ві". Лінгвістичний аналіз дискурсу орієнтований на вивчення зв'язків ситуаційного мікроконтексту усної взаємодії з макроконтекстом соціальних, політичних і культурних структур, що доповнює дослідження таких суспільних явищ, як формування консенсусу і конфронтації у соціальних групах, формування відношень влади, панування, нерівності, стратегії політичного прийняття рішення суб'єктами та установами. З точки зору логіки, С. д. є найбільш складним варіантом процесу аргументації (*діалог*, диспут, дискусія, дебати, полеміка, спір), а логічний аналіз С. д. – це здебільшого розробка стратегій досягнення консенсусу в умовах "дисенсусу" при різних уявленнях про соціум і засоби його поліпшення. Логік досліджує раціональні процедури легітимізації на шляху до консенсусу, відхилень від цього шляху, структуру дисенсусу, конфліктогенність та конфліктність дискурсної ситуації. С. д. має два аспекти: асерторичний (обґрунтування істинності тверджень – дедуктивний перехід з оцінкою "істинно") та імперативний (обґрунтування правильності дій, норм – перехід з оцінкою "легітимно", або "справедливо", "законно" та ін.). Напр., у такому С. д., як судовий процес, обґрунтовується істинність обвинувачення, тези про скоєння злочину певною особою (асерторично), а також необхідність, справедливість певної кари у зв'язку з цим злочином (імперативно); результат цього С. д. (судове рішення) є обґрунтованим імперативно положенням про те, що треба робити зі злочинцем. С. д. досліджується логічними засобами з використанням принципів епістемічної логіки, логіки відношень, норм, дій, логіки питань і відповідей для моделювання раціональних схем обґрунтування, конституювання, легітимізації найважливіших аспектів соціального порядку. У соціально-дискурсному ракурсі аналізуються як модальності соціальні оцінки "легітимно", "справедливо" з побудовою логічних моделей процедур дискурсної легітимізації як семантичних схем симетризації та компенсації. Моделюються особливості конфліктного дискурсу, коли значно ускладнюється легітимізація соціореальності.

А. Ішмуратов

СОЦІАЛЬНИЙ ІНТЕЛЕКТ – громадянська чеснота та надбання, цивілізаційна цінність, індивідуальна і корпоративна риса. С.і. характеризує рівень розуміння людиною суспільства, шанобливе ставлення до нього (соціальний етос, етос обов'язку), обізнаність у його справах, готовність зі знанням справи долучитися до громадянського життя (громадянськість, громадянська компетентність), довіру до людей і готовність співробітничати з ними (доброчинність, солідарність, соціальний капітал). С.і. – не тільки субстрат певних уявлень та установок, світоглядних орієнтацій та ідеологічних вподобань, а й певний щабель особистісної розвиненості, наявність особистісних взірців, що орієнтують на вияв інтересу до соціального життя, поцінування людської спільноти та приязне до неї ставлення. Протилежністю С.і. є різноманітні форми соціопатії і соціального паразитизму.

В. Заблоцький

СОЦІАЛЬНІ ВЕРСТВИ – різновид одиниць поділу суспільства на основі однієї чи кількох природних або суспільних відмінностей (етнічних, демографічних, економічних, соціальних, політичних, правових, психологічних, релігійних тощо). В період конституювання теорії С. в. (страт) соціальне розшарування пояснювалося відмінностями біологічних ознак, психології, свідомості, ідей, мотивів, стимулів, цілей, духовної культури, освіти та способу життя (*Конт*, Спенсер, Л. Уорд та ін.). Етапними є розробки *М. Вебера*, який, високо оцінюючи підхід *Маркса* до соціальної структури, водночас наголошував, що класовий підхід недостатньо враховує її складність, і виділяв, крім класів, статуси й статусні групи, відмінні за престижем, та партії, пов'язані з розподілом влади. В досить поширеній функціоналістській концепції (*Дюркгейм*, *Парсонс*, Шилз, Девіс, *Мур*) існування ієрархії С. в. пояснюється поділом праці, соціальною та функціональною диференціацією, а також погрупуванням, заснованим на панівній для суспільства системі цінностей та культурних стандартів і спрямованим на ранжування розмаїття різновидів діяльності, потребуючих різних здібностей та зусиль і по-різному винагороджуваних. Більшість сучасних фахівців згодні в тому, що формування та існування системи С. в. – багатомірний процес,

зумовлений дією сукупності чинників: зайнятості, прибутку, професії, кваліфікації, району мешкання, типу одягу та житла тощо. Одним із своєрідних узагальнень цього процесу є його відома геометрична модель, за якою соціальний простір постає як такий, що складається з ряду осей, утворених різноманітними вимірюваними ознаками (професія, прибуток, житло, освіта тощо), вздовж яких пересувається індивід чи група. Подальше дослідження системи С. в. в сучасних суспільствах і перспектив її зміни за тих чи тих конкретних умов вимагає розробки не тільки чіткіших критеріїв виміру соціальної належності індивіда до того чи того класу, С. в. чи групи, піднесення точності відповідної техніки і методики, а й забезпечення надійної теоретико-методологічної основи. Адже за умов поступового переходу до постіндустріального суспільства, коли відбувається розмивання чинників і ознак поділу на класи, а в перспективі – самих класів, зростає відповідно своєрідність і значущість системи С. в., її подальшого вивчення і виваженого регулювання.

І. Бойченко

СОЦІАЛЬНО-ПРАГМАТИЧНИЙ АНАЛІЗ – метод реконструювання змісту висловлювання, виходячи з принципів *соціальної прагматики*. Передбачається, що цей зміст синтезується із загального змісту висловлювання і змісту семіотичної ситуації, детермінованої соціальними характеристиками. Особливу роль С.-п. а. відіграє при аналізі процесів метафороутворення. Соціальна метафора формується шляхом інтеграції соціокомунікативного змісту. Принципи С.-п. а. необхідно враховувати при розробці методик соціологічних досліджень, при створенні політичної реклами.

О. Боровицька

СОЦІОБІОЛОГІЯ – напрям наукового дослідження, який, спираючись на інтеграцію даних генетики, еволюційної теорії, екології та етології з гуманітарним знанням, відстоює повну детермінованість соціальної поведінки біологічними законами. Її представники (Уілсон, Ламзден, Фридмен, Р'юз та ін.) роблять спробу дослідити біологічні засади усіх форм соціальної поведінки, осмислити в руслі єдиної концепції проблеми природи людини та шляхи подальшого розвитку культури, етики, свободи волі, створити синтетичну науку, "новий синтез", яка була б здатна охопити усі виявлення людської життєдіяльності. Попри всю дискусійність розробок, здійснених у цій галузі, несприйняття крайнощів "генетичного детермінізму", інтерес до її ідей з боку широких верств громадськості постійно зростає. Передусім це знаходить пояснення в тому, що в цій галузі наукових досліджень робиться цікава спроба синтетичного осмислення феномена людини, дослідження генези та розвитку соціальних форм поведінки (аргументація положення, що поведінкові структури є в такій само мірі продуктами еволюційного процесу, як і морфологічні), переконливе обґрунтування необхідності збереження життя на Землі у всьому багатоманітті його форм та виявів, пошук ефективних шляхів збереження людського роду за умов сучасної екологічної кризи. С. є одним із актуальних напрямів сучасного наукового дослідження, де так чи інакше відбувається реалізація нагальної загальнонаукової потреби в інтеграції біології з системою гуманітарного знання.

М. Кисельов

СОЦІОЛОГІЯ ЗНАННЯ – соціально-філософська концепція (дисципліна), що досліджує співвідношення *знання* і *суспільства*, соціальну зумовленість знання. З різних інтерпретацій понять "знання", "суспільство" і "відношення" філософськими течіями виникають різні варіанти С. з. Так, суспільство тлумачать як історичні епохи, класи, покоління, соціальні фактори, соціальне буття, соціальні структури, а знання – як знання взагалі, наукове знання, ідеологію, світогляд, категорії, цінності, *ідеї*. Порізному інтерпретується і відношення знання та суспільства – як жорстка чи послаблена детермінація, функціональний зв'язок, гармонія стилів, зв'язок частини і цілого та ін. Основні проблеми С. з.: дослідження характеру відношень між знанням і соціальним буттям, соціальними структурами і категоріями мислення; ролі *цінностей* у пізнанні, співвідношення знання і його соціальних носіїв, істинності і соціальної зумовленості знання та ін. С. з. виникла в 30-х рр. XX ст. Її засновники – Маннгейм

("Проблема соціології знання" 1925; "Ідеологія та утопія", 1929) і *Шелер* ("Форми знання і суспільство", 1926). Її джерела – марксистське вчення про базис і надбудову, клас та ідеологію, дослідження *Дюркгейма* соціальної зумовленості категорій первісного мислення. Маннгейм і Шелер дещо конкретизували проблематику соціальної зумовленості знання, перевели її з ідеологічної в більш наукову площину. В 50-х рр. XX ст. виникає кантіанський варіант С. з. (Шелтинг, Штарк), що розвинув ідеї *Вебера* про зумовленість наукового знання цінностями. В цей же час формується "критична теорія" Франкфуртської школи, яка на запереченні концепції Маннгейма розбудовує свій варіант соціальної зумовленості знання, в якому поєднує *неогегельянство* і *марксизм* (*Лукач*). У 70-х рр. XX ст. формується феноменологічний підхід до С. з. (Шюц, Бергер, Лукман), що зосереджується на дослідженні конституювання соціальної реальності (сфери соціальних смислів) різними соціальними групами. До проблематики С. з. близька також історична школа *філософії науки* (*Кун, Феєрабенд*), яка розглядає розвиток науки в соціальному контексті. Інтенція С. з. – розвінчання автономності знання (істини, розуму), утвердження залежності його від позагносеологічних чинників. У цьому плані вона – одне з джерел філософії *постмодерну*. С. з. не є суто соціологічною дисципліною. Спроби надати їй емпіричної інтерпретації не мали значних успіхів. Останнім часом спостерігається спад інтересу до її проблем.

Є. Причепій

СОЦІОЛОГІЯ ПІЗНАННЯ – напрям теоретичних та емпіричних досліджень, що розглядає проблеми, пов'язані з соціально-історичною зумовленістю знання, пізнання і свідомості, а також соціальні аспекти виробництва, поширення й використання різних типів знання як у суспільстві в цілому, так і на рівні суспільних класів, соціальних груп, організацій. Основні проблеми С. п. – соціальна та історична природа пізнання, обумовленість свідомості та методологія їхнього дослідження.

СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ – складова частина релігієзнавства, специфічна галузь соціологічного знання. Предметне поле С.р. охоплює сукупність проблем, базовими серед яких є релігія, суспільство, людина в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості. Має два рівні осмислення проблем: загальносоціологічний та емпіричний. Загальносоціологічний рівень С.р. – теоретичне осмислення проблем природи релігії, її соціальної сутності, детермінованості, генезису, структури релігійного комплексу, взаємодії її елементів; експлікації релігії як суспільно-функціонуючого феномена через рефлексію її функцій, ролі, місця в суспільній системі, зокрема взаємозв'язку релігії і структурних компонентів соціуму; дослідження форм інституалізації, типів релігійних організацій, їхньої функціональності й ролі, релігійної діяльності й відносин, у т.ч. міжконфесійних, внутрішньоцерковних. Емпіричний рівень С.р. – осмислення проблем релігії методом конкретно-соціологічних досліджень через систему операційно інтерпретованих понять та емпіричних узагальнень як на мікрорівні (віруючі, релігійні групи), так і на макрорівні (суспільство, певні географічні регіони, конфесії та ін.). С.р. має свою систему категорій і понять, спеціальну методику теоретичних і конкретно-соціологічних досліджень. Вона тісно пов'язана з іншими галузями релігієзнавства: філософією, історією, психологією, феноменологією релігії, з іншими галузями соціології, права. Перші спроби соціологічної рефлексії релігії в контексті її взаємозв'язку з соціумом мали місце ще в епоху *Відродження*. С.р. генетично пов'язана з розвитком соціальної філософії, загальної соціології, з різними філософськими течіями, зокрема з традицією *Гегеля, Шляєрмахера*, франц. енциклопедистів. Як галузь релігієзнавства С.р. конституювалась наприкін. XIX – на поч. XX ст. Її засновниками вважають *Вебера* і *Дюркгейма*. Як і раніше, в С.р. існують різні напрями (академічний, конфесійно-орієнтований), школи, розмаїття методологічних підходів щодо експлікації релігії як суспільного феномена.

М. Бабій

СПЕКУЛЯТИВНЕ (від лат. speculor – спостерігаю, споглядаю) – умоглядне поєднання мислення і споглядання. Об'єкти свідомості людини даються у

спогляданні. Оскільки існують об'єкти чуттєві і надчуттєві, то і споглядання має дві відповідні форми. З одного боку, це – чуттєве споглядання, яке доводить до свідомості чуттєвий світ. З другого – сприйняття свідомістю об'єктів абстрактних, загальних, що становлять зміст понять, категорій, ідей, потребує іншої форми споглядання, яка розроблялася в історії думки у вигляді інтелектуального споглядання, інтуїції. Багато філософів Античності, Середньовіччя і Нового часу таким чином намагалися визначити специфіку філософського знання, відрізняти його від буденного чи спеціально наукового знання. Для *Канта* С. – це пізнання чистим розумом або мисленням без допомоги відчуттів. Вся діалектика Канта, його вчення про паралогізми, *антиномії* та ідеал чистого розуму є критикою такого знання. Пізнання одним розумом він вважає неможливим, але й не заперечує синтетичної функції розуму, якщо вона обмежується досвідом. Теоретичною підставою погляду Канта була думка, що мислення і споглядання абсолютно несумісні, що не може бути інтелектуального споглядання, а може бути лише чуттєве. Для Канта поняття, категорії мислення – це пусті форми, зміст, який і є предметом споглядання, – поставляють чуття. На відміну од Канта, у *Фіхте* і *Шеллінга* інтелектуальне споглядання є основним способом осягнення філософських об'єктів. *Гегель* по-іншому тлумачив С., ніж Кант: воно – один із видів мислення: на відміну від розсудкового (розмежовує визначеності і протилежності) і негативно-діалектичного (здійснює іманентний перехід визначеностей у свою протилежність), С., або позитивно-розумне, осягає єдність визначень у їх протилежності. На відміну від релятивізму – *негативної діалектики*, Гегель вважав, що діалектика приводить до певного результату, оскільки поняття мають позитивний зміст, а отже, і заперечення їх – не просте відкидання, а інше позитивне поняття. В цьому докорінна відмінність від Канта: поняття у Гегеля не пусті форми мислення, а змістовні. Отже, мислення повинно бути поєднане з абстрактним спогляданням, щоб суб'єкт сприйняв зміст поняття. Але таке інтелектуальне споглядання Гегель категорично заперечує. С. є атрибутом чистого мислення, тоді як воно – поєднання мислення з загальним спогляданням. Без споглядання об'єкт мислення не може бути даний свідомості суб'єкта і пізнаний. Саме поняття умоглядного С. двоїсте, як видно із структури слова. Іноді Гегель ототожнював чисте споглядання і чисте мислення, але при цьому перше зникало, втрачало специфіку. В післягегелевській філософії існування С. заперечувалося – у *Фоєрбаха*, *Конта*, в *марксизмі*. Підстав для такого заперечення кілька. По-перше, С. доволі часто абсолютизувалося, що згодом надало терміну "С." негативного значення, як і однойменній операції в торговій діяльності. Другою підставою була слабка емпірична і методологічна база філософського і спеціально-наукового знання. Внаслідок цього багато понять формувалися з перевагою мислення над чуттєвими даними, поставали згодом як штучні конструкції, далекі від реальної дійсності. Відкидається С. і тому, що в традиційній філософії воно було способом осягнення таких реальностей, як Бог, світовий розум, платонівські ідеї тощо.

М. Булатов

СПІВЧУТТЯ – поняття, яке застосовується для аналізу інтерсуб'єктивних відносин і позначає переживання безпосередньої причетності до внутрішнього світу, сутності іншого. С. є злиттям із душевним життям іншого, а не інтелектуальним його відтворенням за допомогою аналізу та синтезу притаманних йому якостей. Бути у стані С. – означає сприймати внутрішній світ іншого у всій повноті його емоційних та смислових відтінків, немовби перетворюючись на іншого, але без утрати відчуття цього "немовби". Процес входження в особистісний світ іншого передбачає відсутність оцінювання, осуду та упередженості. Але сприйняття іншого не витісняє власного актуального "Я", а опосередковане ним, постійно ним перекрите. *Шопенгауер* вважав, що С. має споконвічний безпосередній характер, закладений у самій природі людини, що становить першофеномен етики. На початкову дорефлексивну вкоріненість "вчування" як інтерсуб'єктивної структури вказував *Гуссерль*. *Фромм* вважав відсутність здатності до С. однією з рис деструктивних особистостей.

О. Кисельова

СПІЛКУВАННЯ – тип відносин, що характеризується ставленням партнерів один до одного як до істот, наділених ознаками суб'єктивності. Оскільки презумпція такого ставлення не обмежена рамками людського світу, учасниками С. здатні поставати як люди, так і інші живі істоти; ми також спілкуємося зі світом загалом, текстами і цінностями культури тощо. Водночас не всі міжлюдські стосунки можна визначити як С., а тільки такі, що ґрунтуються на взаємному визнанні суб'єктивності і, отже, певною мірою набувають характеру самоцілі, формують внутрішню духовну спільність учасників. У перспективі такої спільності здобувають конкретний ціннісний смисл ті процеси обміну діяльністю, її продуктами, інформацією, досвідом, вміннями тощо, котрі складають реальний зміст С. за тих або тих умов. В історії філософії осягнення суті С. йшло поряд із висвітленням природи людської особистості. Так, відоме визначення *Аристотелем* людини як істоти політичної супроводжується акцентуванням політичного аспекту С. і визнанням політики найдовершенішою формою С. як такого. Загалом концепція С. в античному світі налаштовує особу на відкрите громадське співіснування, принциповими моментами якого постають як дружба, так і розбрат, війна. Тема вимушеного С., що долає, але й приховує в собі стан граничного розбрату, знаходить розвиток у соціальній філософії Нового часу. Зокрема, *Гоббс* доводить, що неминучим наслідком реалізації природних схильностей людини виявляється "війна всіх проти всіх", котра спонукає до утворення держави як гаранта регульованих і безпечних стосунків між людьми на правовій основі. Типологічно близькі підходи до висвітлення С. в основному розвивають й інші мислителі XVII — XVIII ст., від *Гроція* до *Канта*, що, зрештою, відбиває процес становлення новочасного індивідуалізму й соціального *атомізму*. Натомість релігійний світогляд, вимагаючи від людини внутрішньої звернености до Бога, постійно інспірує й підтримує в європейській культурі орієнтацію на душевно-духовні смислотворчі чинники С. і позитивний досвід *буття* з Іншими і заради Інших. Світське філософське осмислення С. з Іншими як внутрішньої інтенції людського буття репрезентують в думці XVII – XIX ст. Гемстергойс, *Шляєрмахер*, *Фоєрбах*. С. в його позитивному значенні – одна з основних категорій філософсько-антропологічного вчення молодого *Маркса*; згодом людинотворчу роль "форм спілкування" Маркс передоручає більш об'єктивованим "суспільним відносинам". Погляд на С. в усьому різноманітті його аспектів як на вирішальну сферу формування людської особистості знайшов відображення в філософії XX ст. Передусім тут слід назвати *філософію діалогу* Ебнера, Розенцвайга і, особливо, *Бубера*; згідно з Бубером, діалогічне відношення "Я – Ти" (що протистоїть відношенню "Я – Воно") цілісно визначає як саме людське "Я", так і весь спектр його стосунків зі світом. Визначальна роль С. наголошується й низкою філософів екзистенційного й персоналістичного напряму, зокрема *Марселем*, *Ясперсом*, *Муньє*, *Больновим*. Вагомий внесок у висвітлення цієї ролі С. роблять представники рос. гуманістики XX ст. – *Бахтин*, Ухтомський, *Батищев*, Каган та ін. Серед новітніх філософських течій найбільш істотними в цьому відношенні є комунікативна етика *Апеля*, *Габермаса* та ін., "філософія свідоцтва" *Левінаса* тощо. За конкретним змістом С. поділяють на матеріальне й духовне, хоча певний елемент духовності властивий йому неодмінно. Так само будь-якому С. притаманний символічний аспект, виражений у різний спосіб і різною мірою. Розрізняють знакове і предметне, вербальне і невербальне С. С. здійснюється як за допомогою зовнішніх образів або внутрішнього впливу (сугестія), так і шляхом безпосереднього дотику у спектрі від насильства до ласки. Відсутність або послаблення настанови на вербальне, знакове, екзистенційне вираження розкриває обрій *мовчання* як істотної форми С. (Бубер) або як життєвого символу його духовно-смислових основ (розуміння "без слів", "мовчазне єднання" тощо). Реалізуючи сутнісні виміри *діалогу* і *комунікації*, С. загалом не тотожне жодному з цих своїх моментів. Можливе як С., що не є діалогом або комунікацією, так і діалогічні або комунікативні процеси, які не являють собою справжнього С. Вільне діяльне людське С., зорієнтоване на реалізацію певних смисложиттєвих цінностей, – осердя *культури* як особли-

вого типу реальності; відповідно кризи культури значною мірою є кризами С. Зокрема, сучасна людина стикається з відчуженням у галузі С., втратою його ціннісно-смислового потенціалу, який є необхідною умовою взаєморозуміння. Здатність до автентичного С. розхитується сучасними маніпуляційними технологіями, а також поширенням субститутів С., зокрема внаслідок комп'ютеризації. Тим часом поза повноцінним С. неможливими є людська творчість, самореалізація особистості, інноваційний розвиток суспільства. Своєрідним "акумулятором" творчих потенцій С. постає, зокрема, мистецтво. Екзистенційні й моральнісні обриси С. визначаються проблематикою відкритості й замкненості, діалогічності, налаштованості на сприйняття іншого, толерантності, поваги, співчуття, любові та ін.

В. Малахов

СПІНОЗА, Бенедикт (Барух) (1632, Амстердам – 1677) – нідерл. філософ-пантеїст. Походив із родини купця, продовжив справу батька після його смерті. Внаслідок розходження з релігією С. було вигнано з євр. общини Амстердама по звинуваченню в атеїзмі, після чого він жив у с. Регенсбург (поблизу Гааги), в яку переселився біля 1670 р., а на життя заробляв шліфуванням лінз. Його вчення – критична переробка філософії *Декарта* і розбудова нової системи поглядів. У Декарта фізика і метафізика відокремлені – перша має матеріалістичний характер, друга – ідеалістичний. С. об'єднує їх через об'єднання природи і Бога, внаслідок чого останній – носій не лише мислення, а й тілесності, а всі предмети природи, хоча і різною мірою, живі, одушевлені. Головне поняття, що поєднує Бога і природу, – *субстанція*. Бог, або субстанція, що складається з безлічі атрибутів (невід'ємних властивостей), з яких кожний виражає вічну і безконечну сутність, існує необхідно – це вихідна теза С. З цих атрибутів ми знаємо два – протяжність і мислення. Висунення саме їх пояснюється розвитком механіки і математики, зростанням ролі наукового пізнання на той час. Бог і природа єдині, але не тотожні: Бог – це іманентна, внутрішня, а не трансцендентна причина всіх речей. Все знаходиться в Богові і в ньому рухається. Природа – це "всі речі", або "все", а субстанція – єдність і необхідність існування в ній. Атрибути Бога – одночасно і атрибути природи. Вони були виділені ще Декартом як властивості двох незалежних субстанцій – тілесної і мислячої. Згідно зі С., існує тільки одна субстанція, бо він, на відміну від Декарта, дуаліста, – моніст. У дійсності не існує нічого випадкового, а лише єдине і необхідне, які складають дві головні риси субстанції. Вони ж є підставами для систематичного впорядкування знання, бо дозволяють дедуктивним шляхом вивести всю систему світу. Такий шлях наявний в математиці, і С. переносить "геометричний метод" в філософію, яким викладає головні свої твори. Цим пояснюється та обставина, що С. свідомо розробив величну систему задовго до "героїчної епохи філософії в Німеччині" (*Маркс*), коли мислителі почали будувати подібні системи. Метою С. було – осягнути загальний природний порядок, частину котрого становить людина. Стисло його закони викладені в "Короткому трактаті про Бога, людину та її щастя" (1658 – 1660), розгорнуто – в п'яти розділах головного твору "Етика" (1677), самі назви яких являють її зміст: про Бога; про природу і походження душі; про походження і природу афектів (пристрастей); про людське рабство, або про силу афектів; про могутність розуму, або про людську свободу. В цілому це – метафізика, антропологія і теорія пізнання, остання як засіб для досягнення щастя людини. Звільнення від афектів передбачає свободу думки і слова, а також сприятливий для цього суспільний лад. Їм суперечили офіційна релігія і соціально-політичні відносини, які вона обслуговувала. Вони обидві виключали або обмежували свободу мислення. Звідси критика Біблії і тяжіння С. до республіканського суспільного ладу. Релігію, засновану на канонічному тлумаченні "Святого Письма", він називав марновірством і наголошував: між релігією і марновірством існує та головна відмінність, що перша своєю підставою має мудрість, а друге – неосвіченість (невігластво). Тому вчення С. філософсько-релігійне. *Бейль* визначав його як систему атеїзму; вона і є такою, порівняно з ортодоксальною релігією, але не сама по собі. С. доводив, що з найвищого роду пізнання – інтелектуальної інтуїції – необхідно

виникає пізнавальна любов до Бога, яка є найвище благо. Багатогранністю системи С. пояснюється її вплив на подальшу історію думки, особливо на нім. мислителів від *Лессинга* до *Фоєрбаха*. Перший навіть вважав, що немає ніякої філософії поза філософією С., а останній називав його Моїсеєм новітніх свободних мислителів. Вплив ішов саме через ідеї про єдність усього існуючого. С. так і сприймали: "все – єдине" (Лессинг); "Бог і матерія єдині", "Бог це – все у всьому" (Едельман); "все, що є, єдине, і більше нічого немає" (Ліхтенберг); єдині мислення, відчуття і матерія (*Гердер*); *Гете* знайшов у С. самого себе і водночас найкращу опору для себе. Показовою стала "суперечка про пантеїзм" С. наприкін. XVIII ст. в Німеччині, в якій взяли участь і виявили себе прибічниками або супротивниками культурні діячі різних напрямів. Од того часу і до сьогодення ця суперечка не згасає вже не тільки в Німеччині. Складна структура вчення С. робить її привабливою для багатьох течій думки – релігійних і атеїстичних, матеріалістичних та ідеалістичних. Всі вони прагнуть використати його у своїх інтересах.

Осн. тв.: "Короткий трактат про Бога, людину та її щастя" (1660); "Богословсько-політичний трактат" (1670); "Етика" (1677).

М. Булатов

СПІРИТИЗМ (від лат. spiritus – душа, дух) – містична течія, послідовники якої вірять в існування потойбічного "світу духів" і можливість спілкування з ними за допомогою спеціальних ритуалів та через медіумів – посередників між людьми і духами. Бере початок із давніх демоністичних вірувань. Як масове явище С. сформувався в XIX ст. в США, перенесений з Америки в Зх. Європу у 1852 р. професійним медіумом Гайденом. У Росії С. поширився од поч. 70-х рр. XIX ст. У 80-х рр. комісія Санкт-Петербурзького ун-ту на чолі з Менделеєвим дослідила діяльність кількох медіумів і дійшла висновку, що С. не має реального підґрунтя, тобто є забобоном. Прибічники вважають за практичний доказ С. явище т.зв. "фізичного медіумізму" – зрушення та падіння предметів, виникнення незвичного світла, звуків тощо. Сучасна парапсихологія відносить окремі випадки С. до псіфеноменів. Існують міжнародний центр С. – Асамблея С. (заснована в 1936 р.), спеціальні видання (газети, журнали, книги).

О. Карагодіна

СПІРИТУАЛІЗМ (від лат. spiritus – душа, дух) – 1) світоглядні уявлення, за якими дух (душа) є першоосновою світу; 2) філософський напрям, протилежний *матеріалізму*. Як і останній, виходить з апорії матеріальне – духовне, але розглядає матеріальне як похідну духовного, вторинне й підпорядковане духовному. Іноді С. ототожнюється з *ідеалізмом*. У сучасній англо-амер. філософії антитеза "С. – матеріалізм" вживається для онтологічної характеристики певного філософського вчення, а поняття "ідеалізм" і "реалізм" – для його гносеологічної характеристики. Як філософський термін уперше був уведений Кузеном (1792 – 1867). В подальшому С. стали називати школи і напрями у франц. та італ. філософії XIX – XX ст. Як спіритуалістичні можуть бути схарактеризовані різноманітні давні і нові філософські вчення. Спіритуалістичними за своєю суттю є й усі релігійні вірування в існування Бога і безсмертя душі; 3) те саме, що і *спіритизм*.

О. Карагодіна

СПОКУТА – один із фундаментальних етичних принципів, вироблених людством. Ідея С. ґрунтується на припущенні, що людина внаслідок своєї недосконалості і невиправно гріховної природи може свідомо чи несвідомо чинити зло, відступати від блага, впадати у гріховність і розбещеність. Але в той же час людина повинна мати надію спокутувати гріх, зменшити наслідки свого злочинства. Саме на ідеї С. ґрунтується більшість з етичних релігійних норм і вимог. С. є знаком і проявом розкаяння, свідченням того, що грішник (чи злочинець) визнає свою провину і бажає змінити становище (тобто відновити стан рівноваги, порушеної якоюсь дією або ж бездіяльністю). Необхідність С. пов'язується не тільки з етичним вибором окремої особистості, а й із С. (розкаянням) однієї держави стосовно іншої, уряду держави перед скривдженими і невинно постраждалими від репресій та ін. У сучасній дипломатії акція вибачення з боку представників держави є формою С.

В. Заблоцький

СПОЛУЧНИКИ ЛОГІЧНІ – результат формально-логічного уточнення змісту сполучників природної мови у вигляді спеціальних знаків функцій, за допомогою яких з простих або складних виразів формалізованої мови створюються інші, складніші вирази. С. л. класичного числення висловлювань (пропозиційними сполучниками) є кон'юнкція "&", диз'юнкція "v", імплікація "⊃", еквіваленція "↔", штрих Шеффера "/" і символ *Лукасевича* "↓", які є експлікатами відповідно "і", "або", "якщо, то", "якщо і тільки якщо, то", "невірно, що ... або невірно, що ...", "невірно, що ... і невірно, що ...". На синтаксичному рівні ці С. л. виступають логічними функціями, що визначають види складних висловлювань (кон'юнктивних, диз'юнктивних і т.д.). На семантичному рівні С. л. визначають функціональну залежність значення істинності складних висловлювань від значень істинності простих висловлювань-складників. С. л. традиційно презентують за допомогою таблиць (матриць) істинності, які схожі на таблиці складення і множення і в яких фіксують значення істинності результату їх застосування до вихідних висловлювань стосовно кожного конкретного варіанта наборів значень істинності цих вихідних висловлювань (див. *Кон'юнкція, Диз'юнкція, Імплікація*).

СПОСІБ ЖИТТЯ – 1) Загальносоціологічна категорія, що позначає сукупність усіх форм життєдіяльності, властивих різним суспільствам. С. ж. стосується насамперед соціокультурного розмаїття життєвих форм, які є специфічними (і водночас типовими) для суспільного існування. Відповідно до основних підсистем соціального буття вирізняють економічний бік С. ж., соціально-політичну складову, культурно-цивілізаційну та ін.; зрештою, С. ж. генералізує цілісність цих підсистем та їхню взаємозалежність. С. ж. розгортається на рівні повсякденності, відтворюючи відповідним чином притаманні соціуму як світоглядні цінності, так і підвалини його матеріального буття. С.ж. завжди містить розмаїття існуючих у суспільстві субкультур, відбиває специфічні для них риси *етосу*, поведінки, мови та ін. Модернізація традиційних суспільств руйнує властивий їм С. ж., спричиняє уніфікацію, орієнтує пересічну людину на стандарти та еталони масового (зодноманіченого) споживацького суспільства. 2) Соціокультурне явище, яке репрезентує унікальну форму самоствердження особистості, своєрідний наслідок взаємодії або зіткнення мудрості із життєвою реальністю. В цьому розумінні С. ж. виступає уособленням неповторного життєвого стилю, взірцем життєвої позиції, маніфестацією смисложиттєвих цінностей. Саме це мав на увазі *Сенека*, коли писав, що він залишає нащадкам свій С. ж. як найцінніший доробок.

В. Заблоцький

СПОСТЕРЕЖЕННЯ – початковий етап емпіричного дослідження світу, характеризується цілеспрямованим активним сприйняттям дійсності з метою отримання чуттєвих даних про об'єкт пізнання. Як правило, С. включено в процедуру *експерименту* як його необхідна складова частина. В структурі С. можна виділити такі складові основні елементи: а) мета С. – виділення об'єкта та емпірична фіксація його сутнісних властивостей; б) засоби С. – арсенал інструментів та приладів, які, не розриваючи природних зв'язків спостережуваного явища, створюють сприятливі умови для його вивчення; в) результати С. – оброблені у відповідності з пізнавальною метою факти – як деякі мовні конструкції опису об'єкта. Мова С. – обробка досвідної інформації, здійснювана у контексті певної теорії, для підтвердження висновків якої С. здійснюється і в термінах якої отримує інтерпретацію.

Л. Озадовська

СПОСТЕРЕЖУВАНОСТІ ПРИНЦИП – методологічна засада некласичної фізики, вживана як вимога емпіричної підтверджуваності теоретичного фізичного знання, висунута представниками т. зв. Копенгагенської школи в фізиці, очолюваної *Бором*, і до якої належало ціле сузір'я видатних фізиків XX ст. (*Борн*, *Гейзенберг*, Паулі та ін.). В інтерпретації С. п. є два варіанти. Один із них продовжує методологію класичного природознавства, згідно з якою усяке теоретичне положення має спиратися на сукупність спостережуваних даних, зводитися до них. Мова в даному випадку йде, зрештою, про емпіричну підтверджу-

ваність усякого теоретичного положення науки, що в повному обсязі є річчю недосяжною. Другий варіант інтерпретації С. п. полягає в тому, що фізика не може виходити за межі спостережуваного й увесь теоретичний арсенал науки має підпорядковуватися тому, щоб повно й точно описувати спостережуване. Слід зауважувати, що, незважаючи на деякий дуалізм, що притаманний даному принципові (емпірична підтверджуваність знання як доведення обґрунтованості й об'єктивності теоретичних побудов і обмеження завдань пізнання описуванням того, що спостерігається, а не того, що існує саме по собі), С. п. носить суто методологічний характер, слугуючи зв'язуванню теоретичного знання з емпіричним. С. п. зіграв позитивну роль у розвитку фізики XX ст. й філософському осмисленні здобутків некласичного природознавства.

Ф. Канак

СПРИЙМАННЯ – чуттєве осягнення предметів та явищ дійсності в сукупності притаманних їм властивостей та особливостей при безпосередній їх дії на органи чуття. Чуттєве джерело С. – відчуття, опертя на яке характеризує С. як процес формування образу предмета і як результат цього процесу – сам образ. У С., окрім безпосередньо-буттєвого цілісного схоплення предмета пізнання, включається і процес його усвідомлення як перехід до мислительних форм осягнення дійсності. Дані процеси базуються на повсякчасній взаємодії діяльності, спілкування і С. людини як у онтогенетичному, так і філогенетичному плані. Найбільш вагомими властивостями С. є предметність, цілісність, константність, категоріальність. У С. завжди знаходять свій різноплановий вияв інтереси, пристрасті і уподобання, установки конкретного індивіда, його особистий життєвий досвід і буттєві проекти.

Є. Андрос

СПРОСТУВАННЯ – процес встановлення хибності або недоведеності деякого твердження за допомогою логічних засобів та уже доведених раніше тверджень.

СТАН – категорія, якою фіксується єдність якісної визначеності й плинності конкретних форм і різновидів буття: зміна С. є одночасно й зміною властивостей речей та відношень між ними. В філософію категорію С. ввів *Аристотель*, який розглядав її в тісному зв'язку з категоріями *"сутність"* і *"відношення"*. В ньютонівському природознавстві саме зміна кількісно виражених параметрів С. фізичних об'єктів стала метою наукового опису й пояснення. Нових конкретизацій і виконуваних у науковому осягненні світу функцій категорія С. набула з розвитком наукових дисциплін, що вивчають різного роду системи та їх динаміку (термодинаміка, теорія інформації, кібернетика тощо). Зовсім несподівані можливості щодо поглиблення знань про світ, його структуру та закономірності змін його С. відкрила *синергетика*, нові підходи до вивчення т. зв. незрівноважених С. У соціальній філософії виявилася досить перспективною концепція історії, згідно з якою окремі особливості суспільного процесу можна подавати як хвилеподібне коливання суспільних систем між С. стабільності та плинності, між порядком та хаосом. У сучасних антропологічних концепціях (напр., *екзистенціалізмі*) С. називають налаштованість людини, на яку вона сама не в змозі впливати і яка в той же час визначає всі її почуття і бажання. С. тут подано як вихідний пункт існування.

Ф. Канак

СТАНИ СУСПІЛЬНІ – традиційні, відносно замкнуті соціальні групи доіндустріального суспільства, що різнилися такими спадковими ознаками: юридично фіксованим статусом, правами, обов'язками та моральними нормами. В соціальній структурі доіндустріального суспільства С.с. пов'язані з класовим поділом, але їх чисельність переважає, як правило, чисельність класів внаслідок розмаїття форм і засобів позаекономічного примусу. Формування С.с. – тривалий процес, перебіг якого варіювався в різних суспільствах і пов'язаний з формуванням та закріпленням у праві майнової нерівності й соціальних функцій. Порівняно з кастами – як своєрідною вихідною становою формою, де принцип спадковості абсолютний, у С.с. цей принцип не є єдиним: належність до певного С.с. може купуватися, даруватися верховною владою тощо. В Європі класичним зразком

станової організації є Франція – од XIV ст. до Великої французької революції з поділом на ієрархізовані С.с.: духовенство, дворянство і третій стан. Кожен С.с. надсилав своїх представників в органи станового представництва – генеральні штати; мав свої чітко окреслені права, привілеї та обов'язки. У слов'ян становий поділ досить чіткий вияв отримав у Росії, де формування С.с. тривало од серед. XVII ст. – початку об'єднання руських земель в єдину державу, від розмаїтого й дрібного станового поділу до поступового зміцнення стану дворянства і одночасного збільшення неповноцінності інших С.с. Од часів Маніфесту про вільність дворянства (1762) й Жалуваної грамоти дворянству (1785) в Росії встановився становий поділ на дворянство, духовенство, селянство, купецтво і міщанство, що проіснував до Лютневої революції 1917 р. В Азії поділ на С.с. отримав розмаїті форми – від жорсткої кастової системи в Індії до майже повної відсутності станових ознак у Бірмі. З переходом до індустріального суспільства в міру того, як ієрархія спадкових, з особистісними моментами залежностей поступається місцем юридичній рівності всіх перед законом, поділ на С.с. руйнується, зберігаючись лише в залишковій формі.

І. Бойченко

СТАНОВЛЕННЯ і ДЕГРАДАЦІЯ – категорії, що характеризують процеси набуття (становлення) чи втрати (деградація) завершеної форми. С. і Д. поєднують моменти виникнення і зникнення речей, зародження можливостей і їх перетворення в дійсність або втрачання. Ідея *буття* як вічного С. і Д. плинного цілісного світу вперше чітко висловлена *Гераклітом*. *Платон* розрізняв буття як те, що існує само по собі і для себе, і становлення як те, що існує лише для іншого. Узагальнення давньогрецьк. уявлень з цього питання дано *Аристотелем*, який вважав характеристикою спрямованості становлення *ентелехію*. Підсилення інтересу до питань становлення, розгортання світових процесів має місце у вченнях *Ляйбніца, Гердера*, в *нім. класичній філософії*. С. і Д., за *Гегелем*, має в собі буття і *ніщо* таким чином, що вони сповна переходять одне в одне і взаємно знімають одне одного. У XX ст. осмислення С. і Д. сприяло формуванню концепцій органіцизму, побудові шарової структури буття *Гартмана*, теологічним еволюційним уявленням *Шардена* та уявленням про емерджентну еволюцію *Александера*. Процеси С. і Д., багатоструктуровані і різнодетерміновані у просторі і часі, супроводжуються переоформленнями структурної і елементної бази, змінами домінувань і часових ритмів. Хід процесів С. і Д. залежить од багатьох факторів і позначається на проміжних формах їх реалізації, набуваючи характеру прогресу чи регресу, еволюції чи інволюції, стійкого стану або коливальних рухів, розпаду і зникнення. Суперечлива єдність С. і Д. добре відбивається в понятті кенозису, яке використовувалося в елліністичній філософії і східній патристиці для позначення сходження Бога в світ, творення світу і одночасно "спустошення", тобто вичерпання. В сучасній філософії подібна суперечність відбивається, зокрема, в понятті феноменологічної редукції, яке означає "очищення", тобто збіднення "Я" від будь-яких психічних феноменів і натуралістичних уявлень, але в той же час – рух до "чистого (трансцендентального) "Я". В історії філософії поняття С. і Д. інколи заперечувалися, зокрема при недооцінці якісних перетворень у світі. *Шопенгауер* піддавав сумніву актуальність проблеми становлення, розглядав її як нісенітницю на тій підставі, що за нескінченний попередній час вже все реалізоване і досліджувати можна лише "завжди рівну собі сутність світу". Проте не викликає сумніву важливість категорій С. і Д. для аналізу перехідних і пограничних станів, процесів *самоорганізації*, розвитку пізнання і збереження цивілізації за умов її подальшого прогресу.

В. Кизима

СТАРЧЕНКО, Тамара Яремівна (1926, ст. Нирково Луганської обл.) – укр. філософ. Закінчила філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1950). Докт. філософських наук (1985), проф. (1986). Од 1950 р. працює на кафедрі філософії ЛНУ ім. І. Франка. Напрями наукових досліджень: проблема філософії науки, проблеми виховання студентської молоді.

Осн. тв.: "Сучасне наукове пізнання і методологічні проблеми біології" (1977); "Духовний світ нової людини: Методо-

логічний аспект" (1983); "Національна самосвідомість студентської молоді: Соціологічний аналіз", у співавт. (1993).

СТИЛЬ МИСЛЕННЯ – концептуальний лад використання методу, характеристика стандартних уявлень його занурення в конкретний матеріал, що визначається розкриттям у науці та культурі евристичних можливостей певних фундаментальних понять чи категорій. Якщо *метод* є способом дій, орієнтованих на здобуття істини, то стиль є тим чи іншим шляхом, яким реалізується ця орієнтованість. Таких шляхів може бути декілька – залежно від того, які стандартні уявлення приймаються за вихідні із множини категорій методу. Тому метод в єдності зі С. м. утворює методологічну свідомість певних програм творчості, діяльності взагалі. Так, методологічна свідомість античного атомізму розкривалась у двох варіантах, коли на перший план висувалася категорія необхідності (*Демокрит*) чи випадковості (*Епікур*); методологічна свідомість гегельянства виявлялася через спекулятивний стиль використання діалектики, в той час як її подальша розробка здійснювалася в напрямі соціально-діяльнісного тлумачення категорій. Рівною мірою в сучасній науці існують стандартні уявлення функціювання її методів, що пов'язані зі строго детерміністським С. м. (зокрема, при використанні методів релятивістської механіки), стохастичними рішеннями (характерними для квантово-механічної методології) чи поєднанням цих напрямів у рамках синергетичних підходів. При характеристиці С.м. у природознавстві мається на увазі процес посилення математизації науки, зростання евристичності принципів симетрії, інваріантності, простоти, застосування конструктивно-технологічних та системно-структурних напрямів діяльності, перехід від вивчення наявної форми речей до аналізу їх можливих станів тощо. Зростання евристичної ролі певних категорій чи уявлень у сучасному науковому мисленні здійснюється за механізмом доповняльності протилежностей. Так, математизація пов'язана зі зворотним процесом опредмечення (фізикалізації) математичних структур, імовірнісний опис доповнюється алгоритмічними процедурами, симетрія – асиметрією, інваріантність – варіативністю, дискретність – безперервністю і т. ін. Взагалі С.м. є формою врахування швидкоплинності зміни змісту пізнавальних проблем у стабільній системі того чи іншого методу, що характеризується певною довготривалістю функціювання.

С. Кримський

СТОГНІЙ, Іван Петрович (1934, с. Стогнії Харківської обл.) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т Московського ун-ту (1960). Докт. філософських наук (1984), проф. (1985). У 1994 – 1998 рр. обіймав посаду ректора Переяслав-Хмельницького педагогічного ін-ту, нині – зав. кафедрою філософії у цьому ж ін-ті. Акад. Академії педагогічних і соціальних наук (1996). Коло дослідницьких інтересів: історія філософії, етики, естетики, педагогіки. Автор понад 130 наукових праць.

Осн. тв.: "Сучасне наукове пізнання і методологічні проблеми біології" (1977); "Нова людина: чинники становлення", у співавт. (1981); "Праця і моральний розвиток особистості" (1982); "Соціально-філософські проблеми екології", у співавт. (1989).

СТОЇЦИЗМ (від грецьк. στοά – портик в Афінах, де збиралися стоїки) – одна з основних філософських течій доби Еллінізму; основні етичні ідеї С. відновлюються у новоєвропейській філософії, у трансформованому вигляді живлять сучасне духовне життя. С. виникає в Стародавній Греції, починаючи з кін. IV ст. до н.е. (*Зенон*), особливої популярності набуває в Римі у два перших ст. н.е. (*Сенека, Епіктет, Марк Аврелій*). У межах С. встановлюється розрізнення трьох основних галузей філософського знання: вчення про природу (фізика), вчення про пізнання та мислення (логіка) і вчення про належне життя (етика). Світ розглядався в С. як організоване ціле, пройняте животворним Логосом, який виступає іманентною породжуючою силою і законом, що скеровує світовий розвиток. Останній мислиться як циклічний процес із періодичними спалахами світового вогню, виявленнями творчого Бога-Логоса. Душа людини розглядалась як частина світової душі; по смерті вона відділяється від тіла і втрачає особистісні ознаки. Через прилученість усіх людей

до Логоса вони є громадянами єдиної світової держави – "космополісу". Але вони мають брати участь і в громадянському житті реальних держав – якщо це тільки не змушує їх до аморальних вчинків. За неможливості жити і діяти розумно і морально вважається виправданим самогубство. Головною метою людини проголошується доброчесне життя у згоді з природою, Логосом. Ідеал С. – мудрець, що досяг душевної незворушності (атараксії) і завжди діє у згоді із природним законом, відповідно до накреслень долі. Надалі поняттям "С." стали позначати моральну позицію, котра передбачає витриманість, стійкість, суворе дотримання моральних вимог, незалежно від сподівань на винагороду (щастя), гідну поведінку за будь-яких обставин.

В. Нестеренко

СТРАЖДАННЯ – протилежність діяльності; зазнавання будь-якої дії. В цьому значенні поняття С. зустрічається в *Аристотеля*, Шиллера, *Маркса, Герцена* та ін. У межах раціональної традиції залишається допоміжним поняттям (*Спіноза* та ін.), а позначуваний ним феномен перебуває на периферії теоретичного інтересу. Предметом уваги і послідовного осмислення стає в екзистенційно орієнтованій філософії (*Шопенгауер, К'єркегор, Гайдеггер, Сартр, Камю, Бердяєв* та ін.). У контексті сучасних філософських пошуків С. постає виявленням (у тій чи тій формі) стражденності як атрибутивної характеристики людського буття. С. безпосередньо виявляє реальну обмеженість людини і тим засвідчує як її вкоріненість в бутті, так і примусовість її присутності у світі. З огляду на притаманну йому стражденність людське буття виявляється антиномічним: з одного боку, С. вказує на вразливість людини як особливої форми буття, загрожує їй руйнацією; з другого – онтологічна засадничість С., його неминучість для людини спонукають до вироблення форм освоєння й "олюднення" С. Своєрідними щаблями зростання смислотворності С., збільшення його конструктивної ролі постають: а) потерпання, б) терпіння, в) *спокута*, г) моральне самовизначення, ґ) творчість, д) культура.

В. Нестеренко

СТРАТІЙ, Ярослава Михайлівна (1947, Мукачеве) – укр. філософ. Закінчила ЛНУ ім. І. Франка (1971). Канд. філософських наук (1978). Ст. наук. співр. Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Фахівець у галузі історії укр. філософії. Автор багатьох наукових праць.

Осн. тв.: "Проблеми натурфілософії у філософській думці України XVII ст." (1981); "Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні", у співавт. (1991); "Київ в історії філософії України", у співавт. (2000).

СТРАХ – емоція, що виникає внаслідок реальної або уявної небезпеки, яка загрожує життю істоти, особистості або цінностям (ідеалам, цілям та ін.), що їх захищає особистість. С. – одне з основних понять філософії *екзистенціалізму*. *К'єркегор* розрізняв острах істоти перед певною зовнішньою небезпекою і притаманний лише людині безпредметний С. як дійсність її свободи. За *Сартром*, екзистенційний С. – це стан людини, що збагнула непевність власного *буття* і необхідність особистого вибору. В екзистенційній аналітиці *Гайдеггера* С. розуміється як фундаментальна настроєність життя, що розуміє *смерть* як свою найдостеменнішу можливість. У ранньому психоаналізі розрізняється раціональний С. перед зовнішньою небезпекою та ірраціональний С. як вислід пригнічених бажань особистості, спосіб існування її "над-Я". У *неофройдизмі* С. – це стан особистості у суспільстві, що ірраціонально функціонує. Як соціальне явище С. розглядається у сучасних філософських і соціологічних дослідженнях тоталітаризму, стану суспільної свідомості на зламі політичних та соціально-економічних систем.

Є. Мулярчук

СТРАХУ т е о р і я – комплекс поглядів, уявлень, ідей, що витлумачує і пояснює викликане реальною чи уявною небезпекою для людини почуття *страху* як основну причину і передумову виникнення і відтворення релігійних уявлень, вірувань і дій, які й були спрямовані на самозаспокоєння і самозбереження індивіда чи спільноти. Витоки С.т. сягають Античності (*Критій, Демокрит, Епікур, Лукрецій Кар*). С.т. дотримувались деякі філософи Нового часу (*Г'юм, Гольбах,*

Фоєрбах та ін.). У марксистському релігієзнавстві страх розглядався як психологічний корінь релігії.

О. Бучма

СТРІЛА ЧАСУ – введена Еддингтоном метафора для виразу таких характеристик часу, як напрямок та необоротність. Зміст С.ч. визначається другим законом термодинаміки, згідно з яким ентропія *Всесвіту* прагне до максимуму. Саме *ентропія* є показником самодовільної еволюції системи: з двох етапів системи більш пізньому відповідає більш висока ентропія, більш ранньому – більш низький рівень ентропії, завдяки чому можна визначити напрямок С.ч.

СТРУКТУРА (лат. structura – будова, розміщення, порядок) – спосіб закономірного зв'язку між складовими предметів і явищ природи та суспільства, мислення та пізнання, сукупність істотних зв'язків між виділеними частинами цілого, що забезпечує його єдність; внутрішня будова чого-небудь. С. властива *об'єктам*, що являють собою *системи*, і виділяється шляхом встановлення сутнісних, відносно стійких зв'язків між їх елементами при частковому або повному абстрагуванні від якісних характеристик цих елементів. С. виступає законом існування і функціювання системи, забезпечує збереження основних властивостей та функцій при різноманітних її змінюваннях. У силу відносної незалежності зв'язків від якісних характеристик елементів та сама С. може виступати способом організації найрізноманітніших систем, а тому вона є виявом спільності, подібності часто якісно дуже різнорідних систем. За своїми властивостями С. поділяють: щодо сфери існування – на матеріальні (фізичні, біологічні, хімічні) та ідеальні (психічні, пізнавальні, логічні); за характером зв'язку – на порядкові, композиційні, топологічні; за роллю – на субстанціональні та функціональні; за багатоманітністю зв'язків – на прості і складні тощо. Прикладом особливо складної С. є С. соціальна, яка виражає властивий даному суспільству спосіб виробництва, розподіл праці, взаємне відношення соціальних груп, форми політичної організації суспільства, явища духовної культури тощо. В якісному прояві С. вивчаються природничими і суспільствознавчими науками, абстрактні С., що охоплюють найзагальніші риси об'єктів, – математикою, логікою, кібернетикою. У зв'язку з широким застосуванням поняття "С." набуло важливого методологічного значення. Воно, зокрема, є основою методу моделювання, умовою екстраполяції способів розв'язання пізнавальних задач, одним із центральних у системному аналізі, структурно-функціональному аналізі та *структуралізмі*.

П. Йолон

СТРУКТУРАЛІЗМ – напрям наукового пізнання, що ґрунтується на системно-структурному методі аналізу. Ідеї системного підходу з'являються у фізиці, математиці, гештальтпсихології, рос. формалізмі на поч. XX ст. і кристалізуються в структурній лінгвістиці *Сосюра*. Останній увів фундаментальну для С. опозицію мови/мовлення, тобто мовної системи як інваріанта мовної діяльності та індивідуальних способів її реалізації. Ця опозиція передбачає застосування ряду понять: означника/означеного, синтагми/асоціації, синхронії/діахронії. Якщо лінгвістичний С. є цілком визначеним явищем, то опис гуманітарного С. становить проблему, оскільки не має ідейної, організаційної або хронологічної єдності. В загальних рисах гуманітарний С. можна схарактеризувати як течію в науках про людину та суспільство в 50 – 60-ті рр. XX ст., що застосовує до різноманітних феноменів культури методи системно-семіотичного аналізу, запозичені з арсеналу структурної лінгвістики, та має чітко визначену антипсихологічну та антисуб'єктну спрямованість. Будучи за походженням суто франц. явищем (С. зазвичай асоціюється з іменами *Фуко, Барта, Лакана, Леві-Строса, Альтюссера* та ін.), він, однак, справив великий вплив як на континенті, так і в США. Модель мови Сосюра (як формальної можливості мовної діяльності, що, не детермінуючи конкретного мовного акту, задає умови його можливості та працює на несвідомому рівні) стала моделлю, аналогії якої відшукувались у різних сферах культури: міфах, літературних текстах, психічній діяльності, історії наук, – але лінгвістична складова зазнає в гуманітарному С. суттєвої трансформації: площина

застосування мови з репрезентативної, психічної зміщується в логічну. Мова стає кодом, принципом впорядкування емпіричних фактів, в т.ч. і фактів вербальної мови. В загальних рисах структурний аналіз в С. є сходженням від поверхових лінгвістичних структур до глибинних, причому перші є кодом останніх, а метакодом виступає універсальна структура розуму. Попри всю плідність гуманітарного С., представники якого змінили звичний образ етнології, психоаналізу, епістемології та літературознавства, проблематику та підходи цих наук, спроби прояснити його методологічні засади в кін. 60-х рр. стали першим кроком на шляху його трансформації в *постструктуралізм*, яка часто здійснювалась самими структуралістами (Барт, Фуко, Лакан). Будучи формально-раціональною обробкою певного порядку фактів, структуралісти у лінгвістиці та літературознавстві усвідомлюють операціональний статус поняття структури, але в антропології та психоаналізі воно починає розглядатись як структура самої реальності, і саме цю тенденцію С. піддає критиці Еко ("Відсутня структура"). Вразливість гуманітарного С. пов'язана з тим, що в багатьох соціокультурних системах семіологічний рівень є не вихідним, а похідним, тому постструктуралізм звертається до аналізу досеміотичного рівня культури. З моменту свого виникнення С. постійно перебуває в русі трансформації, і найпотужнішою сьогодні трансформацією С. є постструктуралізм.

О. Йосипенко

СТРУКТУРАЛІЗМ у ФІЛОСОФІЇ КУЛЬТУРИ – науковий напрям, представлений постатями *Леві-Строса, Лакана, Фуко, Дерриди, Барта*. Стверджує рівноцінність будь-яких культур та їхню генетичну спорідненість, зростання зі спільного, загальнолюдського фундамента. *Структуралізм* виникає як реакція на *екзистенціалізм*, що проголошував онтологічну самодостатність особистості і, на противагу раціоналістичній філософії, виходив з принципу вищості *екзистенції* (існування) над есенцією (сутністю), одиничного над загальним. Структуралістська філософія повертається в цьому відношенні до раціоналістичних засад, вдаючись до пошуку закономірностей, з яких зростає проголошена екзистенціалізмом абсолютна свобода особистості. У своїх пошуках структуралізм спирається на тезу про єдність людської природи, наявність єдиної, структурно організованої основи позасвідомого, закладеної у найфундаментальніших і найдавніших шарах почуттєво-ірраціональної сфери людського. Для дослідження цієї сфери структуралізм звертається до аналізу впорядкованих систем правил у побудовах будь-яких форм життєдіяльності, виявлення їхніх інваріантних структур. При цьому розглядає ці форми як своєрідну мову, якою промовляє і завдяки якій об'єктивується наше підсвідоме. Людське *буття* постає як особлива артикуляція буття, ритміка якого структурована специфічним (культурним) чином і суголосна природній, докультурній архітектоніці світобудови. Звідси посилена увага структуралістської філософії як до мовних побудов, так і до архаїчних культур, в яких культурне буття людини ще максимально інтегроване в природне. Саме в архаїчних, "примітивних" культурах структуралізм намагається віднайти об'єктивні закономірності існування людського, позаяк первісні його прояви видають ту глибинну раціональність ("надраціональність"), в якій ще відсутній поділ на власне раціональне (розумове) та почуттєве.

СУАРЕС, Франсиско (1548, Гранада – 1617) – ісп. філософ і теолог, представник другої (пізньої) *схоластики*. Істотно трансформує вчення *Томи Аквінського*, на противагу якому заперечує реальну відмінність між сутністю та існуванням, вважаючи, що одиничне має примат щодо загального. Проблему співвідношення свободи волі і Божественного напередвизначення вирішує на користь останнього, але дає своє розуміння: Бог не визначає вільний вибір людини, а лише передбачає його і, у відповідності з цим накресленням шляху до Бога, надає благодаті. Вчення С. вплинуло на метафізичні побудови *Декарта, Ляйбніца*, католицьких теологів. Трактати С., в яких викладаються принципи природного права, сприяли формуванню поглядів *Гроція*.

Осн. тв.: "Метафізичні роздуми". Ч. 1, 2 (1597).

СУБ'ЄКТ (від лат. subjectum – те, що лежить внизу, знаходиться в основі) –

1) В широкому розумінні особа, організована група осіб, соціальна, етнічна та політична спільнота, суспільство в цілому, що здійснюють властиву їм діяльність, спрямовану на практичне перетворення предметної дійсності, теоретичне і духовно-практичне освоєння об'єктивної реальності; носій означених якостей, що уможливлюють виконання ним суспільно значущих функцій. Необхідними рисами С. є: предметність, що означає бути предметним утворенням і діяти тільки предметним способом; свідомість, яка відображає реальність, зорієнтовує С. у навколишньому середовищі та визначає мету діяльності (заперечення предметності С. і зведення його до свідомості характерне для *ідеалізму*); активність, яка забезпечує провідну роль С. у взаємодії з навколишнім світом (ігнорування активності С. характерне для споглядального *матеріалізму*); воля, наявність якої робить предметну діяльність здійсненною і забезпечує досягнення поставленої мети. 2) В теорії пізнання одна з основних категорій, що є специфікацією С. взагалі в умовах пізнавальної діяльності. Позначає активний компонент пізнавального відношення, протилежний до пізнаванної дійсності – *об'єкта*. В процесі пізнання С. взаємодіє з об'єктом, спрямовує на нього свої пізнавальні здатності, перетворює і відображає його, формуючи систему знання про об'єкт. Основним питанням у розумінні природи С., від якого залежить філософська спрямованість теорії пізнання, є правильне визначення його статусу щодо об'єкта і навпаки. Історичний досвід розвитку науки беззастережно доводить вірність вихідного постулату про принципову незалежність об'єкта пізнання від С. в межах їх пізнавального відношення, хоча С., включаючи об'єкт у свою діяльність і застосовуючи до нього пізнавальні здатності, істотно суб'єктивізує об'єкт. Невизнання цього постулату веде до суб'єктивізму або наївного реалізму. С. формується в процесі індивідуального розвитку під впливом соціального, культурного та інтелектуального середовища, яке склалося на конкретному історичному етапі, засвоюючи нагромаджений соціальний і пізнавальний досвід. Тому, будучи предметним утворенням, С. пізнання має виразну суспільно-історичну природу. На протилежних позиціях стоїть гносеологічний антропологізм. 3) У формальній логіці один із трьох складників простого судження – С., предикат, зв'язка. В змістовному висловлюванні С. виражається словом або словосполученням, що позначає предмет, на який спрямована думка. В твердженні "Українська культура є самобутньою" С. виступає "українська культура". В формах суджень С. здебільшого позначається лат. літерою S, в судженнях, що мають вигляд пропозиційних функцій (логічна функція), – предметною змінною. Судження може мати кілька С.

П. Йолон

СУБСИСТЕНЦІЯ (від лат. subsistere – бути сталим) – абстраговане від одиничних речей буття, відображене в родових і видових поняттях; *суб'єкт* сутності та її носій; самостійне існування, що не потребує акциденцій. Термін уведений до вжитку *Боецієм* у його творі "Проти Євтихія і Несторія". На думку Боеція, С. і *субстанція* – не одне й те саме. С. не потребує акциденцій, щоб бути, а субстанція – це те, що служить суб'єктом для акциденцій, без чого вони існувати не можуть. Тому роди і види – тільки С., бо в них є тільки сутність, а акциденції відсутні. С. є універсаліями, а субстанції – індивіди. Індивіди служать для акциденцій суб'єктами (супозитами), даючи тим самим можливість їм бути. Отже, у розумінні базисних термінів метафізики Боецій істотно відійшов від *Аристотеля*. Аристотелівське "усія" (субстанція, сутність) він передав трьома різними термінами: "есенція" (сутність), "субстанція" (із sub stare – "стояти під"; основа, підмет, suppositum – "під-кладка") і "С." (із subsistere – "стояти під собою", із sub se stare). У томістській і неотомістській метафізиці С. є одним із основних понять і трактується як субстанціональний модус, що характеризує конкретну єдність сутності та існування у створених Богом матеріальних сущих. С. – це наділена сутністю основа, котра переводить існування із стану просто даного у стан здійснюваного і діючого. С. в неореалізмі – ідеальне існування логічних об'єктів поза часом і простором.

Д. Кирик

СУБСТАНЦІЙНА ФОРМА – термін схоластичної філософії, що означає визначеність, специфічне "одне", до якого причетне явище або річ, що пояснюється; С. ф. – це форма речі, що мислиться як єдність її суттєвих ознак, на відміну від т. зв. акцидентальної форми, яка виражає несамостійну, випадкову ознаку речі, що може бути або не бути. У *схоластиці* дискутувалося питання про єдність і множинність С. ф. у внутрішній структурі речі, зокрема змішаного тіла або живого організму. Концепцію єдності С.ф. у різних її інтерпретаціях обстоювали *Аверроес* і *Тома Аквінський*. Вчення про множинність С.ф. дотримувалися *Альберт Великий*, *Дунс Скот* та ін. Ця проблема обговорювалася також у філософських курсах КМА.

СУБСТАНЦІЯ (лат. substantia – сутність, дещо засадниче, підстава) – гранична засада, що дозволяє зводити багатоманітність і змінність властивостей до чогось постійного, відносно сталого і самостійно існуючого; деяка реальність, розглянута в аспекті її внутрішньої єдності. В історії філософії С. тлумачилась по-різному: як *субстрат*, як сутнісна властивість, як те, що здатне до самостійного існування, як підстава і центр змінності предмета, як логічний *суб'єкт*. В онтологічному аспекті залежно від загальної спрямованості філософських учень вирізнялися одна (*монізм*), дві (*дуалізм*), множина (*плюралізм*) С. Як специфічно філософський (матафізичний і логічний водночас) термін "С." вводить *Аристотель*, який ототожнював С. із першою сутністю ("усією"), тобто чимось засадничим, котре невід'ємне від речі в її індивідуальності, і разом з тим характеризував С. як логічну категорію, якій у висловлюванні (реченні) відповідає підмет. У давньогрецьк. філософії релевантно до її загальної онтотеологічної інтенції можна говорити і про тлумачення С. як субстрату і першопринципу змінності речей (напр., стихії мілетців, "вогонь-логос" *Геракліта*, "атоми" *Демокрита*). Тлумачення Аристотелем форми як першопричини, що зумовлює визначеність речей, започаткувало розрізнення тілесної і духовної С., котре у середньовічній філософії вилилось у спір між *номіналізмом* і *реалізмом* про "субстанційні форми" сущого. У Новий час онтологічне розуміння С. як граничної засади *буття* започатковане в емпіризмі *Бекона*, який ототожнив С. із формою конкретних речей. *Декарт* цій якісній інтерпретації протиставив раціоналістичне вчення про дві С.: матеріальну (для якої характерна протяжність і кількісне вимірювання) і духовну (мислительну). *Спіноза* долає цей дуалізм на ґрунті пантеїстичного монізму: мислення і протяжність – не дві С., а два атрибути єдиної С. *Ляйбніц* у вченні про *монади* вирізняє множинність простих і неподільних С., які характеризуються самодіяльністю, відповідно – активністю і змінністю. Гносеологічне осмислення С. як поняття було запропоноване *Локком*, для якого С. є однією із складних ідей. *Берклі* заперечував поняття матеріальної С., а *Г'юм*, відкидаючи існування як матеріальної, так і духовної С., вбачав в ідеї С. деяку цілісну гіпотетичну асоціацію. *Кант* долає як "онтологізм", так і "гносеологізм" тлумачення С. Остання необхідна для теоретичного пояснення явищ, оскільки є умовою можливості досвіду. Відтак С. – це не незмінний речовий субстрат, а внутрішньозмінне діалектичне поняття. Цю думку підхоплює *Гегель*, який, ототожнюючи мислення і буття, вказує на внутрішню суперечність як джерело саморозвитку С., поєднуючи її у такий спосіб із самодіяльністю суб'єкта. С. – ступінь розвитку *абсолютної ідеї* і свідомості суб'єкта. У діалектико-матеріалістичній течії марксизму С. витлумачується як матерія в розвитку форм її руху, а світ, що розкривається, – як *універсум* діяльності людини. Критикуючи метафізику, *позитивізм* і *неопозитивізм*, відкидають і поняття С. як рудимент буденної свідомості і хибного натуралістичного подвоєння дійсності в процедурах та мові науки. Як і у позитивізмі, традиційна логіка і гносеологія, що базувались на понятті С., заперечуються прагматистами у фікціоналізмі Файхінгера. *Кассирер* дає функціональне витлумачення С., а *Гуссерль*, вбачаючи у фізичному предметі лише мислительну єдність, вказує, що субстантивація свідомості є наслідком кризи європейської науки і європейської культури. Розкриваючи засади останніх як власне метафізичні, *Гайдеггер* у субстанційному тлумаченні світу як реально сущого і підвладного людині

вбачає наслідок його метафізичного суб'єкт-об'єктного роздвоєння. Виникнення категорій суб'єкта і об'єкта Гайдеггер пов'язує із структурою європейських мов. Із розвитком лінгвокультурологічних досліджень С. прочитується як текст, але у постструктуралізмі *Дерриди* текст – як наслідок тотальної "деконструкції" логоцентризму і метафізики – перестає бути субстанційною константою. Європейська метафізика і логіка заперечуються "плюралістичною онтологією" і "логікою місця" Нісиди Кітаро, відтак відкидається й аристотелівська традиція тлумачення С., ототожнення її із формою, самодостатнім існуванням. Класичне тлумачення С. зберігається в *бергсоніанстві, реалізмі* і *неореалізмі, неотомізмі.*

СУБСТРАТ (від лат. substratum – те, що підстеляють) – загальна матеріальна засада явищ або сукупність відносно простих, якісно елементарних утворень, взаємодія яких зумовлює властивість речей і процесів. Поняття С. близьке до поняття *субстанції*, що у класичній метафізиці розумілась як абсолютна вихідна всіх змін, тобто припускалось існування абсолютно неподільного і елементарного С. як найглибшого, фундаментального шару реальності. У матеріалістичній традиції за С., напр., визнавались атоми; в ідеалістичній, напр. *Гегеля*, – абсолютна ідея, дух; в енергетизмі – енергія.

В. Кизима

СУДЖЕННЯ – форма мислення, в якій стверджується або заперечується що-небудь стосовно предметів і явищ, їхніх зв'язків і відношень. С. має властивість виражати або істину, або хибність. Мовним еквівалентом С. є розповідне речення. Якщо в С. стверджується чи заперечується те, що є в дійсності, то воно істинне, у противному разі – хибне. Здатність С. бути істинним або хибним називається істиннісним значенням С. До С. не належать речення, які не можна схарактеризувати як істинні або хибні (питальні, наказові тощо). Складовими частинами С. виступають *суб'єкт* (S), *предикат* (P) і *зв'язка* ("є", "не є"). Суб'єкт і предикат називаються термінами С. Якщо до складу С. входять тільки два терміни, воно називається простим, якщо більше – складним. Властивість С. бути ствердним або заперечним називається якістю С., а обсяг, в якому береться суб'єкт С., – кількістю. За кількістю і якістю, взятих разом, прості С. поділяються на загальностверднi (A), загальнозаперечні (E), частковостверднi (I) і частковозаперечні (O). Складні С. утворюються з простих за допомогою логічних зв'язок "і" (кон'юнкція), "або" (диз'юнкція), "якщо.., то..." (імплікація), "якщо і тільки якщо.., то..." (еквіваленція, або подвійна імплікація). Істинність або хибність складних С. залежить від значень істинності простих С., що входять до їхнього складу. У сучасних логічних теоріях замість терміна "С." вживають термін "висловлювання", але багато авторів небезпідставно вважають їх синонімами.

Д. Кирик

СУЇМЕНКО, Євгеній Іванович (1932) – укр. філософ. Закінчив історико-філологічний ф-т Дніпропетровського ун-ту (1957). Докт. філософських наук (1989), проф. У 1981 – 1990 рр. – ст. наук. співр., потім зав. від. соціальних проблем виховання молоді Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Од 1990 р. – головний наук. співр. Ін-ту соціології НАНУ. Сфера наукових інтересів: соціально-філософські та соціологічні проблеми виробництва і праці, управління виробничими колективами, виховання учнівської молоді. Останнім часом працює в галузі економічної соціології. Автор понад 100 наукових праць.

Осн. тв.: "Актуальні проблеми соціології праці" (1974); "Психологія єдиноначальності і колегіальності", у співавт. (1975); "Діалектика развитку і становлення відносин колективізму" (1988).

СУМЛІННЯ (добросовісність) – поняття етики, що відображає ставлення індивіда до праці, до виконання своїх обов'язків перед суспільством (середовищем, релігією, професією, сім'єю); моральна настанова індивіда на виконання своїх емпіричних зобов'язань у відповідності до шкали стандартів певної сфери діяльності.

СУМНІВ – особливий стан свідомості і самосвідомості, коли суб'єкт відчуває або виявляє недовіру до певного тверд-

ження, вагаючись щодо прийняття (визнання) його, оскільки оцінює це твердження як недостатньо обґрунтоване, правомірне, виправдане, необхідне, переконливе. С. – вияв, продукт діяльності ціннісної свідомості. Твердження, що стають предметом С., можуть стосуватися будь-яких феноменів (аспектів) *буття* (реалій природного і соціального світу, вчинків, поведінки, діяльності людини, знань, норм, традицій, переконань тощо). С. органічно пов'язаний з усіма вимірами людського життя, є важливим феноменом людської *екзистенції*. В історії філософії С. як особлива форма теоретичної свідомості вперше набуває концептуального виразу в філософському скепсисі і *скептицизмі*. В Новий час у *Декарта* С. перетворюється в категорію, що фіксує особливий стан мислення, критичну рефлексію стосовно всіх знань і уявлень. Абсолютна достовірність феномена С. стає для Декарта підставою для його відомої тези "Cogito ergo sum". С. як імператив теоретичного мислення сприймали і проголошували *Г'юм*, *Маркс*, *Фройд*, *Фромм* та ін. мислителі. Стан С. є необхідним моментом розвитку теоретичного, наукового мислення, який дає можливість подолати синдром "загальновизнаності", здійснити критичний аналіз стосовно ідей, що вважались неспростовними. В філософії науки *Поппера* С. набуває статусу фундаментального принципу наукової методології.

В. Свириденко

СУНА (від араб. – звичай, зразок) – переказ *ісламу*, викладений у формі висловів Мухаммеда та оповідей (хадисів) його діянь. Хадиси передавались усно, у VIII – XI ст. були записані. Від терміна "С." походить назва одного з напрямів ісламу – *сунізму*. Для сунітів хадиси є основою всієї релігійної та громадської діяльності мусульманина.

В. Лубський

СУНДИРЕВА, Марія Іванівна (1919, м. Уржум) – укр. філософ. Закінчила Чуваський педагогічний ін-т (1942), аспірантуру при КНУ ім. Т. Шевченка (кафедра історії філософії). Захистила канд. дис. (1953). В 1949 – 1964 рр. – викладач історії філософії КНУ ім. Т. Шевченка. У 1964 – 1975 рр. – ст. наук. співр. Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Сфера наукових досліджень: питання історії філософії і природознавства, деякі світоглядні аспекти вчених України і Росії.

Осн. тв.: "З історії боротьби матеріалізму з ідеалізмом у вітчизняному природознавстві XIX ст." (1964); "Діалектико-матеріалістичні ідеї у біології. Розвиток філософії в Українській РСР" (1968).

СУНІЗМ – один із напрямів *ісламу* (поряд із шиїзмом). Його послідовники визнають не лише Коран, а й святість *Суни*. Переважна більшість мусульман є сунітами. В галузі теології головна відміна С. від шиїзму полягає в тому, що С. не визнає можливості посередництва між Аллахом і людьми після смерті Мухаммеда, заперечує особливу природу Алі і право його нащадків на імамат, управління громадою. С. відрізняється від шиїзму також у принципах юридичних рішень, характері свят, ставленні до іновірців, у деталях молитви тощо. Священними містами сунітів є Мекка і Медина. Послідовники проживають в Афганістані, Індії, Пакистані, Китаї, Туреччині, Єгипті, Росії, Україні тощо.

В. Лубський

СУПЕРЕЧНІСТЬ – у загальному вигляді взаємовиключення протилежностей, у світі людини – боротьба їх носіїв: класів, станів, груп, осіб. Залежно від специфіки протилежностей розрізняють С. формально-логічні і діалектичні. Перші являють собою покладання деякого змісту (А) і його заперечення (не-А) в один і той самий час, і в одному й тому самому відношенні. В діалектичних С. заперечення є не просте відкидання чи заперечення даного, а протиставлення іншого, протилежного змісту (форми – матерії, сутності – явищу, свободи – необхідності...). По відношенню до світу в цілому С. – це логічні форми відтворення руху і розвитку, а стосовно людини – об'єктивні форми її *буття* і розвитку. В пізнавальному і антропологічному аспектах С. проходить ряд етапів розвитку: тотожність (цілісність *об'єкта*); відмінність (виділення і оформлення відмінних сторін, інтересів тощо); протилежність (дозрівання відмінності до загального рівня), які спочатку відповідають одна одній; С. (вияв їх несумісності); пошуки в пізнанні основи С., а в реальному процесі – зміна основи для її розв'язання.

Поява С. в пізнанні і суспільному житті є свідченням того, що виникла проблема, яка потребує розв'язання. Терміни "С." та "боротьба" у загальному вигляді можна застосовувати лише метафорично. В пізнанні і житті людей С. відіграють роль джерела розвитку – тою мірою, якою вони розв'язуються. Нерозв'язані С. стають гальмом розвитку. Розв'язання С. відбувається різними способами залежно від сфери їх функціювання. В пізнанні такий спосіб полягає у відкритті їх основи, поєднанні чи синтезуванні протилежностей у межах цілісного об'єкта чи явища, в яких вони доповнюють одна одну. В соціальних процесах розв'язання С. здійснюється шляхом вдосконалення, реформування тієї основи, яка їх породжує. При цьому С. втрачають свій конфліктний характер, переходять у стан примирення, а їх носії – у стан партнерства, співробітництва, що й стає визначальним фактором прогресу суспільства. В теоретичному вигляді тут діє та форма синтезу протилежностей, яку відкрив *Фіхте*: протилежності частково зберігаються, частково знищуються – в результаті й зникає їх напруження, гострота, вони кількісно зменшуються. Коли ж основа суперечливих суспільних стосунків замінюється насильно, революційним шляхом, то старі протилежності теж замінюються новими, – і весь процес починається спочатку. С. у логіці відображає взаємовиключення, взаємозаперечення. Воно означає, що в міркуванні вважаються істинними дві взаємовиключні думки щодо того самого предмета, взятого в один і той самий час і в тому самому відношенні. С. є одним із центральних понять логіки. У більш широкому розумінні С. означає: 1) положення, за якого одне висловлювання виключає інше, несумісне з ним; 2) твердження про тотожність вочевидь різних об'єктів; 3) наявність (у міркуванні, теорії) двох висловлювань, з яких одне є запереченням другого. Теорії, для яких справедливий закон С., називаються несуперечливими. Проникнення С. у міркування чи наукову теорію робить їх логічно неспроможними.

Д. Кирик

СУПЕРЕЧНОСТІ ЗАКОН – логічний закон, сутність якого полягає в тому, що ніяке висловлювання не може бути істинним одночасно із своїм запереченням. Схема цього закону записується так: ~(A&~A).

СУПЕРЕЧНОСТІ СУСПІЛЬНІ – діалектичні взаємодії протилежних, співвідносних, взаємовиключних і водночас взаємообумовлених протилежностей, що існують у вигляді поєднаних одна з одною визначеностей суспільного буття. С.с. – центральна категорія діалектичного пояснення суспільного життя, оскільки нею відображаються джерела його саморозвитку. При першому погляді на суспільне життя С.с. найчастіше залишаються нез'ясованими, оскільки різні визначеності суспільного буття на цьому рівні пізнання можуть виступати вже як поєднані одна з одною протилежності. Але їх відношення не виявляє себе і не усвідомлюється як відношення С.с. Для такого усвідомлення дані визначеності повинні бути співвіднесені одна з одною. Це здійснюється, як правило, при з'ясуванні сутності протилежностей даної С.с., тобто на рівні глибокого наукового вивчення суспільних явищ. Таким чином, і в реальності, і в теорії реальна С.с. виникає та усвідомлюється як жива єдність протилежностей, що напружено і невпинно взаємодіють одна з одною, розкриваючи свою сутність. Кожна пара протилежностей існує в контексті численних конкретних зв'язків і суспільних взаємодій з іншими діалектичними парами. Багатоманітні опосередкування протилежностей у реальних суспільних відносинах мають вирішальне значення для визначення специфіки С.с. За слабкого розвитку або у випадку згортання структур, що опосередковують відношення "полярних" сил, сторін суспільного життя, стає реальною загроза прямих руйнівних зіткнень протилежностей. Найбільша небезпека і вірогідність таких зіткнень криється в деспотичних, диктаторських суспільних структурах. Створення і налагодження цивілізованої системи суспільних зв'язків, установ та ін. заходи забезпечують опосередкування протилежностей в С.с., є об'єктивною діалектичною закономірністю, яка забезпечує існування і вдосконалення таких складних утворень, як суспільство, перехід на нові ступені історичного розвитку.

СУПЕРПОЗИЦІЇ (накладання) ПРИНЦИП – 1) Припущення, згідно з

яким результуючий ефект складного процесу дії є сумою ефектів, які викликані кожною простою дією зокрема, за умови, що останні не впливають одна на одну. С.п. точно виконується лише стосовно лінійних систем, поведінка яких описується лінійними співвідношеннями. 2) У теорії класичних полів і у квантовій теорії – положення, відповідно до якого результат накладання допустимих станів фізичної системи (або можливих процесів у ній) є також допустимим станом (або відповідно можливим процесом). У релятивістській квантовій теорії, де розглядають взаємні перетворення частинок, С.п. доповнюється правилами супердобору (відокремлення суперпозиційних станів, які фізично не реалізуються в природі). Зміна методологічного змісту С.п. відбиває перехід фізики від концепції нескінченної подільності процесів, станів тощо до більш повного врахування їхньої якісної індивідуальності та цілісності. Разом з тим суть С.п. не виходить за межі ідеології редукціонізму.

О. Кравченко

СУППЕС, Патрик (1922, Талса, штат Оклахома) – амер. філософ, логік, психолог. Навчався у Чиказькому та Колумбійському ун-тах. Од 1950 р. – проф. Стенфордського ун-ту, одночасно з 1959 р. – директор Ін-ту математичних досліджень соціальних наук при цьому ж ун-ті. Його праці охоплюють загальні питання філософії та спеціальні проблеми філософії фізики, психології, комп'ютерного навчання. На думку С., не існує якихось особливих філософських методів, принципово відмінних від методів спеціальних наук. Проблема стає філософською тільки в силу її фундаментального значення для даної дисципліни або через її парадоксальність. С. належать важливі результати у дослідженні проблем філософії мови, психолінгвістики, логічних та концептуальних основ теорії вимірювання, використання комп'ютерних засобів у навчанні.

Осн. тв.: "Дослідження з методології та основ науки..." (1969); "Прабабілістична метафізика" (1974).

СУРАЗЬКИЙ, Василь (Василь Малюшицький) (серед. 50-х рр. XVI ст. – між 1604 р. та 1608 р.) – укр. письменник-полеміст, член Острозького наукового гуртка. У 1575 – 1581 рр. С. перебував на службі у князя *К. Острозького*. Впродовж 40 років працював в Острозькому культурно-освітньому осередку. С. відзначався високим освітнім рівнем, що виявлявся у глибоких знаннях *Біблії*, *патристики*, теологічної літератури загалом. Ісаєвич припускає, що він брав участь у підготовці Острозької біблії 1581 р., а також не виключає можливість того, що в 1583 р. він був міським писарем в Острозі. С. є автором двох виданих в Острозі значних праць: "О единой истинной православной вере" (1588) і "Псалтиръ съ Возслѣдованіемъ" (1598). Філософські погляди С. сформувалися під впливом християнського неоплатонізму східної патристики, а також під певним впливом поширеної на той час в Україні реформаційної ідеології. Їх реконструкція, здійснювана шляхом аналізу згаданих творів, дає підстави стверджувати, що для С. є характерними: нерозмежованість сфер філософії і теології, протиставлення Бога і світу, розуміння Бога як чогось вічного, надчуттєвого, невидимого й неосяжного. Поняття Бога, за С., включало також філософське уявлення про *субстанцію*, адже Бог наділявся атрибутами вічності й безконечності. Людську природу С. поділяє на зовнішню і внутрішню, або тілесну і духовну, з подальшою диференціацією останньої відповідно до ступеня залежності змісту і характеру інтелектуальних процесів від їх тілесного *субстрату* – ума, як вищої умоглядної і творчої сили, що спрямовується Богом і покликана відкривати в людині закладену в неї Богом істину, і розмислу, або розсудку. Це забезпечує пізнання зовнішнього світу і душі як опосередковуючої ланки між двома природами. Сутність "внутрішньої людини" виражена в умі, а розмисел переважно пов'язаний із "зовнішньою людиною". Пізнання викладених у Святому Писанні теологічних істин, а також пізнання своєї "внутрішньої людини", що здійснюється у подвигу самопізнання, можливе, на думку С., лише як миттєве містичне осяяння, розумне бачення ума і тому не потребує "зовнішнього розуму", західної раціоналістичної теології. Тому *схоластика* не тільки зайва, а й шкідлива. Водночас за "зовнішнім знанням" С. визнає прикладну цінність. Отже, у С. вже проглядається тенденція до усвідомлення необхідності опанування світських наук,

європейської духовної спадщини, набуття інтелектуального вишколу, хоча б з метою вироблення навичок, вправності в обстоюванні власної позиції, вміння переконливо захищати і розвивати духовні традиції свого народу.

Я. Стратій

СУСПІЛЬНЕ БУТТЯ і СУСПІЛЬНА СВІДОМІСТЬ – поняття, що набули широкого вжитку в методології історичного пізнання, до *марксизму* практично не вживалися. Суспільне буття є матеріальним природно-історичним процесом, де природні умови перетворюються в суспільні, історичні умови виробництва, що існують незалежно від суспільної свідомості і визначають все людське життя. Суспільна свідомість є духовною стороною історичного процесу, не просто сукупністю індивідуальних свідомостей, а цілісним духовним явищем, що має певну внутрішню структуру і включає різноманітні рівні (теоретичну і повсякденну свідомість, ідеологію і суспільну психологію) і форми свідомості (політичну і правову свідомість, мораль, релігію, мистецтво, філософію, науку). Специфічність С. Б. і С. С. полягає в їх соціально-історичній взаємозалежності і взаємовизначеності, яка включає суспільну практику, предметну діяльність, різноманітні історичні зв'язки і особливі форми духовної діяльності, цілепокладання, освоєння і розвиток культури минулого, проектування майбутнього та ін. Різноманітні типи детермінації людської життєдіяльності (природні, соціальні, історичні, психічні) утворюють особливу ієрархію, в якій складніші надбудовуються над простішими і, в свою чергу, впливають на них. Протиставлення *буття* і свідомості взагалі має сенс тільки в межах теорії пізнання. За межами пізнавальної діяльності С. Б. і С. С. як окремі феномени втрачають сенс і розглядаються через людське буття. Онтологічне осмислення виявляє людське буття не тільки як зовнішню реальність, а й як предметно-перетворюючу людську діяльність, завдяки якій ця реальність переходить, з одного боку, в предметні форми олюдненої дійсності, а з другого – в практично-духовні і теоретичні способи її освоєння. Власне онтологічне потрактування суспільної свідомості передбачає постановку питання про необхідність і можливість усвідомленості в процесі буття, дистанціювання *суб'єкта* й *об'єкта* пізнання. Так, буття, за *Гайдеггером*, було і залишається головним предметом думки, оскільки саме питання про буття найбільш важливе для людської істоти. Це буття окреслюється ним як "ось-буття", чиста присутність для предметних визначень. Осмислюється воно завдяки конкретно-феноменологічному (майже за *Гуссерлем*, але без посилання на терміни "свідомість", "ідея", "особистість") аналізу людської присутності в модусах її *екзистенції* (виявлення її вчинку, здійснення можливостей). Для *екзистенціалізму* людське буття (даний у людському досвіді світ) виступає як феномен буття дорефлексивного, як "буття-для-себе". Феномен приходить до буття завдяки свідомості, вільного (недетермінованого) проектування себе до своїх можливостей. Свідомість тут означає несубстанціональний абсолют, що продукує вільні акти та організовує світ у ситуацію. У працях *Маркса* був означений новий ступінь розвитку С. Б. і С. С. – суспільство, яке розглядалося не тільки як суб'єкт, протиставлений природі, а й як матеріальний об'єкт, що визначає життя людини. Розвиток суспільства прослідковувався через зміну суспільно-економічних формацій.

СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ – реальний, органічно цілісний процес існування, розвитку і взаємодії соціальних суб'єктів (осіб, соціальних спільнот, суспільств), що відбувається у конкретно-історичних умовах і характеризується певною системою форм діяльності, відносин, спілкування і духовного освоєння та перетворення дійсності людиною. Специфічною рисою С.ж. є єдність матеріального і духовного, стихійного і свідомого начал. Постаючи як триєдиний процес самозбереження, самооновлення і взаємодії соціальних організмів, С.ж. не редукується до причинно-наслідкової залежності чи межі таких залежностей духовного від матеріального або навпаки. Суспільна свідомість і суспільне буття є лише абстракціями, моментами життєдіяльності соціального цілого як їх реальної основи, що зумовлює їх сутність і характер взаємовпливу. Атрибутивною ознакою С.ж. є його дисперсність, оскільки воно в певному розумінні постає як

ієрархія життєвих виявів соціальних індивідів (людство, цивілізації, етноси, особи) монадної природи. Кожен із цих індивідів довільного рівня постає як *монада*, тобто як уособлення і відтворення цілого, основних його закономірностей, ритмів і формоутворень. Повною мірою таке уособлення і відтворення відбуваються лише на рівні такої специфічної єдності, як людство. Однак ця єдність виступає не у вигляді моністичної суперсистеми чи монолінійної послідовності, а як розмаїття різномасштабних живих культурно-історичних індивідів, у кожному з яких – від цивілізації до особи – відтворюється та уособлюється, але вже крізь призму унікальних специфікацій, всесвітньо-історичний процес загалом. За такого підходу С.ж. постає як сукупна життєдіяльність усіх соціально-історичних індивідів, їх самоідентифікації, самоствердження і самореалізації, в ході яких кожен з цих індивідів відкриває себе заново і збагачує своїм, тільки йому притаманним екзистенційним досвідом інваріантні структури і неминущі цінності загальнолюдського характеру.

І. Бойченко

СУСПІЛЬНОГО ДОГОВОРУ ТЕОРІЯ – філософська доктрина, що обґрунтовує засадниче значення договору між людьми для суспільного устрою. Початкові підходи до осмислення ідеї суспільного договору були реалізовані у давньогрецьк. філософії *софістами* і *стоїками*, зокрема у твердженні софістів про походження суспільства – як наслідку конвенції, а не природного перебігу речей, та у розрізненні стоїками позитивного і природного закону. Еволюція ідеї суспільного договору щільно пов'язана також із філософією Середньовіччя, зокрема такими її чільними постатями, як *Тома Аквінський* та *Оккам*. Перший обстоював думку про природний закон як такий, що хоч і має Божественне походження, але вкорінений у природі людини та оприявлюється через застосування нею свого розуму. Потрактований у такий спосіб природний закон слугує за основу формування ще двох різновидів закону: громадянських (або позитивних, цивільних), що регулюють стосунки у кожному конкретному суспільстві, та універсального "закону націй", зміст якого узгоджується між усіма суспільствами. Оккам наголошував на думці, що джерело міці суспільства й держави – в народові, його праві вільно обирати своїх правителів. Подальше формування засад С.д.т. припадає на XVII – XVIII ст., коли в осмисленні соціально-філософських проблем чільне місце починає відводитися розуму. *Гроцію* належить першість у потрактуванні ідеї соціального договору як історичної події у житті суспільства, яке обирає на основі угоди певну форму правління; одного разу встановлена, ця угода не підлягає змінам. Прикметно, що твори Гроція мали значний вплив на інтелектуальне середовище в Україні, зокрема у КМА. *Прокопович* докладно вивчав і коментував головний твір Гроція "Про право війни і миру", а в добу його ректорства в КМА цей твір був перекладений з латини. Інший європейський філософ VII ст. *Пуфендорф*, який також був добре знаний в Україні, обґрунтував ідею зміцнення нетривкого миру між людьми шляхом укладання суспільного договору. Значним внеском *Гоббса* у формування С.д.т. було обґрунтування природного права людини на життя, порушення якого може слугувати тією єдиною підставою, яка виправдовує заміну складеного суспільного договору. Назагал, згідно з Гоббсом, цей договір має бути незмінним і спиратися на добровільне передання людьми своїх індивідуальних прав абсолютному монархові, який повинен їх гарантувати. *Локк* досить докладно обґрунтував умови зміни суспільного договору, коли з обох сторін (влади і народу) порушуються обопільні зобов'язання. *Руссо*, франц. філософи-просвітники також приділяли значну увагу розробці С.д.т. *Кант* розглядав суспільний договір як регулятивну ідею, яка сприяє утвердженню правління закону в суспільному житті. У XX ст. *Ровлз* розвинув С.д.т. шляхом обґрунтування принципу соціальної справедливості на підставі т.зв. "початкової позиції", яка уможливлює чесні договірні стосунки у суспільстві. Відродження ідеї суспільного договору особливо актуальне для суспільств, де базові ліберальні свободи тільки починають встановлюватися.

Н. Поліщук

СУСПІЛЬСТВО – одна з основоположних категорій соціальної філософії, історії та соціології. 1) В широкому ро-

зумінні, С. – якісно відмінне від природи, багатомірне, внутрішньо розгалужене і водночас органічно цілісне утворення, що постає як сукупність історично сформованих способів і форм взаємодії та об'єднання (діяльності, відносин, поведінки, спілкування, регуляції, пізнання), в яких знаходить свій вияв всебічна і багаторівнева взаємозалежність людей. 2) У вузькому розумінні, С.: а) діахронічно чи синхронічно фіксований соціальний організм; б) відносно самостійний і цілісний момент такого організму; в) спільна основа, поле перетину і накладання індивідуальних дій людей (*Тойнбі*); г) корелят держави (громадянське С.). Як цілісність С. є предметом не лише історії, а й соціальної філософії та соціології. Проте на відміну від історії, що розглядає його переважно в діахронічному зрізі, та соціології, яка акцентує увагу на зрізі синхронічному, філософія визначає поєднання цих зрізів при вивченні С. як цілого. Філософія зорієнтована на з'ясування єдності, своєрідності всіх наріжних форм, рівнів і аспектів взаємовпливу та взаємоперетворення індивідного й соціального, розв'язання суспільних та особистісних (в їх взаємозалежності) смисложиттєвих проблем, вироблення орієнтирів екзистенційного характеру і виявлення таких умов вільної самоідентифікації та *самореалізації* людини, за яких зберігається і вдосконалюється С. як продукт взаємодії людей, система соціальних зв'язків, що утворює основу і середовище власне людської життєдіяльності. Саме під таким кутом зору філософія розглядає єдність С. з природою (історія при цьому постає як частина історії природи, олюднення природи та своєрідність С. щодо неї); особливості С. як сукупності індивідів, що об'єднуються для задоволення "соціальних інстинктів" (*Аристотель*); відмінності "природного стану" співіснування людей та стану громадянського, "суспільно-договірного" (*Гоббс*, *Локк*, Шефтсбері, Мандевіль, *Г'юм*, Мейн, *Тьонніс*, *Дюркгейм*, *Барт*, *Вебер*); дистинкцію доіндустріального, індустріального та постіндустріального суспільства (Арон, Ростоу, *Белл*, Гелбрейт, Кан, Тоффлер); С. як сукупність цивілізацій (*Данилевський*, Тойнбі, *Шпенглер*); співвідношення С. взагалі та суспільно-економічних формацій як його якісно визначених історичних ступенів розвитку (*Маркс*, *марксизм*). Сучасному етапові властиве некласичне розуміння С., для якого характерне співіснування найрізноманітніших підходів до вивчення С. При цьому намагання знайти прийнятне для всіх цих підходів визначення С. призводить до вельми абстрактного тлумачення С. як всеохопної системи, яка окреслюється граничними умовами соціальності як смислової комунікації, а в просторовому вимірі постає як "світове", "планетарне". За таких умов необхідним, врівноважуючим цей уніфікаційний аспект розгляду С. доповненням є здавна притаманна історичній науці "мультиплікативна" характеристика С., яка формується не відкиданням розбіжностей різних підходів, а навпаки – їх врахуванням, що уможливлює осягнення С. в усій його складності і багатстві виявів.

І. Бойченко

СУСПІЛЬСТВО ВІДКРИТЕ і СУСПІЛЬСТВО ЗАКРИТЕ — терміни, вперше запропоновані *Бергсоном* і запроваджені *Поппером* для характеристики соціально-політичних систем, властивих різним суспільствам на тих чи тих етапах історичного розвитку. Відкрите суспільство тлумачиться як суспільство творче й динамічне, засноване на ідеях ліберального *плюралізму*, пластичне щодо найрізноманітніших змін і впливів, просякнуте духом індивідуальної ініціативи, раціонального осягнення світу, критики і самокритики; воно протиставляється закритому суспільству, як ураженому стагнацією, авторитаризмом, доведеним до магічних форм догматизмом, а також явним переважанням соціально-масового начала над індивідуальним. Цей контрапункт є лейтмотивним для філософсько-історичних побудов Поппера, за якими розвиток сучасної цивілізації, започаткований, на його думку, "грецьк. революцією" V – IV ст. до н.е., доводить переваги і перспективність суспільств відкритих (на зразок стародавніх Афін чи сучасних західних демократій) щодо закритих (на кшталт Спарти, царської Росії, фашистської Німеччини чи СРСР часів сталінізму). За сучасних умов, коли "марксистський штурм", як зазначає Поппер в післямові до рос. видання книги "Відкрите суспільство і його вороги"

(1992), зазнав краху, виникли умови для глобального історичного руху в напрямі відкритого суспільства. До основних положень попередньої універсалістської програми цього руху він зараховує такі: 1. Зміцнення свободи і усвідомлення відповідальності, що випливає з неї; 2. Мир у всьому світі; 3.Боротьба з бідністю; 4. Боротьба з демографічним вибухом; 5. Навчання ненасильству. Концепція відкритого і закритого суспільства, виражена, зокрема, і в наведених положеннях програми переходу до відкритого суспільства в планетарному масштабі загалом, відіграє конструктивну роль у тих позитивних культурно-історичних та соціально-політичних зрушеннях, що окреслюються в сучасному суспільстві. Однак потенціал цієї концепції залишається значною мірою не тільки нереалізованим, а навіть незапитаним внаслідок як труднощів операціоналізації її вузлових, досить абстрактних і есеїстично викладених понять, так і певної заідеологізованості позицій автора.

І. Бойченко

СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВО – 1) Один із трьох основних (поряд із природознавством і технікознавством) "стовбурів" людського пізнання, предметом якого є *суспільство* в цілому та його найрізноманітніші виміри, сфери, явища, процеси, рівні, етапи, форми, різновиди тощо. 2) Сукупність усіх – як наукових, так і позанаукових — знань про суспільство. Виокремлення знань про суспільство як відносно самостійної сфери розпочинається досить рано, очевидно, з *Аристотеля*. Однак у вигляді автономного цілісного утворення, ядро якого утворює сукупність наук про суспільство, С. формується лише десь з серед. XIX ст.

СУСПІЛЬСТВО ТЕЛЕМАТИЧНЕ (від франц. telematique – "телематика") – термін, яким позначають *суспільство*, у якому поширені нові комунікаційні технології, що надають можливість телекомпаніям активно запроваджувати інтерактивні форми взаємодії із споживачем інформації, отримувати майже вичерпні дані про вподобання і смаки глядача, його сім'ї (фіксуючи, напр., його улюблені програми, рекламні сюжети та ін.). Телематичні системи, поєднуючи телебачення із комп'ютером, створюють основи для "інфототалітаризму", який вдається до ефективних технологій маніпуляції поведінкою, користуючись постійно оновлюваними масивами даних про телеглядачів і споживачів. Складовою С.т. виступає дедалі зростаюче спостереження за повсякденною поведінкою людей – на вулицях, у місцях загального користування, на роботі та ін. Сучасна соціальна думка осмислює тенденції експансії С.т. як органічний прояв трансформації соціуму під впливом інформатизації, але також як реальну небезпеку свободі людини, її гідності і недоторканності сфери приватності. Найбільш радикальні критики і супротивники С.т. вбачають у ньому наступ "кіберіократії" – нової тиранії, коли людина змушена підкорятися винайденому нею самою комп'ютерному Левіафану.

В. Заблоцький

СУТНІСТЬ ЛЮДИНИ – провідна її риса, властивість, котра вважається "специфічно людською". Від уявлень про позаісторичну С.л. філософія поступово переходить до визнання її культурно-історичної визначеності, намагаючись подолати субстанціалізацію тих властивостей, котрі, як здається, втілюють С.л. (показова щодо цього еволюція філософських уявлень про розум та мислення). Чимало важило визнання того факту, що С.л. функціонує лише у "дійсному людському існуванні" (*Маркс*). Проте навіть звертання до існування не усуває уповні загрозу редукціоністського витлумачення людини. Це засвідчує вразливість т.зв. есенційних уявлень про людину. Кардинальні уточнення в уявленні про С.л. пов'язані з відкриттям сфери підсвідомого. Доводиться рахуватися з тим, що у глибинному підсвідомому шарові людини "є все – є і первісна людина, є й світ звіра, є також уся історія" (*Бердяєв*). Відтак людину неможливо звести ні до її технічної подоби homo faber, ні до раціоналістичної подоби homo sapiens; слід враховувати увесь спектр виявів її життєдіяльності (міф, святкування, танок, спів, екстаз, любов, смерть, надмірність, війну); неприпустимо нехтувати виявами афективності, неврозів, безладдя, випадковості. Дійсна людина виявляє себе, отже, "у діалектиці sapiens – demens ("розумності – нерозумності")

(Морен). Гуманістичний психоаналіз обстоює думку, що поняття й С.л. означають не якість і не субстанцію, а одвічну й довічну суперечність, іманентну людському способові буття ("матріархальна" вкоріненість у природу та "патріархальна" виокремленість з неї через соціум і культуру). У сучасному людинознавстві есенційному (сутнісному) підходові до витлумачення людини протистоїть екзистенційний. Екзистенціалістичне уявлення про передування існуванню доповнюється тезою про те, що той, хто визнає людську свободу, має взагалі відмовитися від ідеї сутності на користь існування, воно не "перше", а абсолютне (Нансі). *Больнов*, посилаючись на *Плеснера*, обстоює погляд на людську сутність як питання "відкрите" для нових і незавбачуваних відповідей.

В. Табачковський

СУТНІСТЬ та ІСНУВАННЯ – дві взаємопов'язані категорії онтології, що характеризують внутрішній і зовнішній аспекти *буття*. Сутність – категорія онтології на позначення внутрішнього, сукупність істотних властивостей предмета, без яких він існувати не може. Сутність не дана людині у відчуттях, а осягається мисленням. Існування, або *екзистенція*, – категорія *онтології* для позначення наявного буття предмета, котре, на відміну від його сутності, осягається чуттями; фактична даність чого-небудь. Існування певною мірою зіставне з категорією "буття" (тому їх нерідко ототожнюють), однак вживається здебільшого для характеристики зовнішніх проявів буття – предметів і явищ у їхній конкретності і нескінченній багатоманітності. Ще з часів Античності щодо змісту понять "С. та І." висловлювалися різні погляди, часом протилежні. Так, *Платон* уживав поняття "усія" без розрізнення смислів існування речей (*субстанція*) і недоступного для чуттів рівня цього буття (сутність). У філософії *Аристотеля* С. та І. взаємопов'язані. Однак своїм неоднозначним тлумаченням сутності (у "Категоріях" першою сутністю він називав одиничні речі, а в "Метафізиці" – навпаки), Аристотель заклав основи для відриву існування від сутності в епоху Середньовіччя. У цю добу проблема С. та І. найґрунтовніше розроблялася *Томою Аквінським*, який учив, що тільки в Бозі С. та І. збігаються, а в усіх сущих створеного світу С. та І. незбіжні. *Дунс Скот* на перше місце ставив не сутність, а неповторне індивідуальне існування. Проблема розбіжностей між С. та І. породила середньовічний реалізм з його орієнтацією на загальне (сутність) і *номіналізм* з його установкою на одиничне (емпіричне) існування. З томістських позицій трактували С. та І. *Декарт* і *Спіноза*. *Кант* доводив, що існування не входить у визначення предмета, а знаходиться поза межами сутності і тому не може бути предикатом поняття. *Гегель* розглядав обидві категорії в їх діалектичному взаємозв'язку. З позицій матеріалістичної діалектики аналізує С. та І. *марксизм*. В *екзистенціалізмі* на перший план вийшла проблема існування (*екзистенції*). *Сартр* твердив, що існування передує сутності.

Д. Кирик

СУТРА (санскр. – нитка, висловлювання) – термін давньоінд. релігійно-філософської традиції, яким в *індуїзмі* позначався стислий, афористичний твір на певну тему, а у *буддизмі* – більш розгорнутий опис-пояснення чогось. С., як писані тексти, принципово оформились у постведичний період між VI та III ст. до н. е. Всі інд. релігійно-філософські системи, за винятком санкх'я, репрезентовані власними С., більшість з яких була укладена засновниками цих систем. Надалі С. вважалися базовими текстами, до яких складали різні типи коментарів. Існує різниця між значенням С. для традицій індуїзму та буддизму. В буддизмі С. виступають догматичними творами, бо містять слова *Будди*, складаючи сакральний канон як Великої колісниці, так і шляху старійшин.

Ю. Завгородній

СУФІЗМ – містична течія в *ісламі*, що виникла у VIII ст. в Іраку та Сирії, згодом охопила весь мусульманський світ, а також проникла в Іспанію, Сицилію, на Балкани. Суть С. – любов до Бога і містичне возз'єднання людської душі з Всевишнім, яке досягається шляхом дотримання шаріату (загальномусульманського релігійного закону), аскетизму, духовного очищення. Класичне перське джерело з С. (аль-Худжвірі) зазначає: "Той суфій, хто для себе "помер", і живе лише

істиною, уникаючи всіх людських дарунків і їхніх пут". Духовний шлях суфія – "таарік" – шлях до Бога, кінцевою метою якого є безпосереднє пізнання *істини*. Якщо шаріат – перший етап містичного шляху, тарікат – другий, то хакікат (істина) – третій, кінцевий, головне, мета суфіїв. Для вступу на духовний шлях суфію потрібна посвята і наставник (араб. – шейх, мюрид, перс. – пір), який, у свою чергу, на початку свого духовного життя був також висвячений наставником. Зв'язок окремих суфійських шейхів, починаючи від пророка Мухаммеда, позначається як ланцюжок – "сілсіле". Ці ланцюжки утворюються окремими суфійськими братствами (орденами). Вчення і методи різних суфійських братств відрізняються один від одного, але об'єднані кінцевою метою. Тому, коли йдеться про С., мається на увазі не якась конкретна, ідеологічно єдина система поглядів і положень, доктрин і постулатів, а велика кількість течій, шкіл, гілок і відгалужень, поданих цілим спектром концепцій та ідей містичного шляху, котрі об'єднані єдиною метою. Існують розбіжності щодо самого терміна "С.". На думку одних вчених, слово походить від араб. "тасаввуф", що означає "очищення себе" (Керр). *А. Кримський* вважав, що слово походить від араб. "суф" – вовна, груба вовняна тканина, з якої виготовлявся одяг суфіїв – хирка. Суфійська хирка переходила у спадок від наставника до найгіднішого духовного сина. Така передача хирки, яка часто налічувала до сотень літ і складалася з одних латок, – символ, що виражає передачу духовної влади. С. як філософсько-релігійний світогляд, що був різко опозиційним до ортодоксального ісламу, зазнавав переслідувань, хоча в результаті реформаторської діяльності аль-Газалі (1058 – 1111) отримав певне визнання. Газалі – викладач мусульманського права, автор відомого трактату "Відродження наук про віру", прийшов до висновку про неможливість раціонального пізнання Бога, про принципову невідповідність віри як поняття ірраціонального і філософії як продукту раціоналістичних побудов. Пізнання Бога, за аль-Газалі, можливе лише шляхом екстатичних переживань. Він висунув вчення про богоподібність людської душі, яка, як і Бог, є позапросторовою. Попри боротьбу офіційного ісламу з С., ідеї С. стрімко поширювались. Це пояснюється близькими народові етичними ідеалами С., такими як чистота рук і серця, соціальна справедливість, рівність усіх людей перед Богом, утвердження добра, совісті і братства. У XI – XII ст. складається школа суфійської літератури – сукупність творів поетичних, філософських, житійних, що виражають і проповідують ідеї С. Розквітає суфійська поезія на фарсі (XII – XV ст.) – Саної, Аттар, Дж. Румі, Джамі. С. стає філософською основою, літературною нормою класичних мусульманських літератур – араб., перськ., турецьк., урду. С. вже не одне століття знаходиться в полі зору дослідників (Риттер, Корбін, А. Кримський, Е. Бертельс, Ніколсон, Тримінгем, Шиммель та ін.). А. Кримський присвятив ряд праць проблемам С. та взаємозв'язку С. і перськ. класичної поезії – "Нарис розвитку суфізму до кінця III ст. Гіджри" (1896), "Мусульманство та його будучність" (1904), "Історія Персії, її літератури та дервіської теософії" (1903 – 1917). С. сьогодні набуває популярності як на Сході, так і на Заході. Суфійська поетична традиція досягла XX ст. – у творчості М. Ікбаля (Пакистан), С. Сепехрі (Іран). Головна настанова С. – аскетизм і духовне очищення – спонукає до виникнення та утворення нових суфійських братств.

Т. Маленька

СУЧАСНА ЛОГІКА — етап досліджень у логіці (починаючи од серед. XIX ст.), який, на відміну від традиційної логіки, характеризується принциповим застосуванням до аналізу міркувань математичних методів та значним поширенням області аналізу міркувань (математичні, практичні, темпоральні, епістемічні, деонтичні та ін.). З появою відповідних напрямів (математична логіка, логіка дій, норм та оцінок, темпоральна, епістемічна, деонтична логіки та ін.) виникають прикладні напрями досліджень (логічний аналіз, логічне моделювання) майже в усіх природничих та гуманітарних науках (математика, квантова механіка, біологія, лінгвістика, психологія, соціологія, правознавство, економіка, інформатика, когнітологія тощо). З удосконаленням методів аналізу філософсь-

ких міркувань з'являється як напрям С.л. *логіка філософська*. Деякі напрями С.л. (епістемічна логіка, теорія доведень та ін.) становлять (разом із лінгвістичними, психологічними та кібернетичними дослідженнями) основу когнітивної науки. Поряд із теоретичними міркуваннями досліджуються також міркування, логічний аналіз яких раніше вважався взагалі неможливим (імперативні, запитальні, контекстуальні, абсурдні, суперечливі).

А. Ішмуратов

СУЩЕ – у класичній метафізичній традиції синонім *буття*, те, що причетне до буття (*Вольф*), або ж сукупність багатоманітних проявів буття (*Гегель*), онтологічний абсолют (*В. Соловйов, Бердяєв*). Із розвитком критики метафізичних традицій С. протиставляється буттю, як тому, що лежить у підґрунті і поза межами сущого (*Гайдеггер*). Тлумачення буття через ототожнення його із С., за Гайдеггером, є неавтентичним способом філософування, який втілює метафізика.

СХОЛАСТИКА (від грецьк. σχολαστικός – вчений) – шкільна наука, шкільний рух у період західнохристиянського Середньовіччя; релігійно-філософські вчення, що, на противагу містиці, вбачали шлях осягнення Бога в логіці та *дискурсі*. Для С. (IX – XIV ст.) характерним є те, що наука і філософія ґрунтувалися на християнських істинах, які мали свій вираз у догмах. Водночас було висловлено багато думок, що не узгоджувались із догмами християнства, особливо під виглядом вчення про *двоїсту істину*. В розвитку С. виділяють три етапи: ранній, середній і пізній. Рання С. (IX – XII ст.) стоїть на ґрунті нерозчленовування, взаємопроникнення науки, філософії, теології. Будується на *платонізмі* і *неоплатонізмі*, вивчає і систематизує філософські здобутки патристичної доби. Характеризується оформленням схоластичного методу ("sic et non" – "так чи ні") у зв'язку з осмисленням специфічної цінності та специфічних результатів діяльності розсудку і з дискусією про *універсалії*. Визначними представниками першого періоду С. були Мавр, Гуго з Сен-Віктора, Алкуїн, Еріугена, Росцелін, *Абеляр*, Б. і Т. Шартрські, Поретанський, Конш, Клервоський, Кентерберійський та ін. Середня С. (XIII ст.) характеризується остаточним розмежуванням науки і філософії (особливо натурфілософії) та теології, а також поширенням впливу вчення *Аристотеля*. Формується філософія великих орденів, особливо францисканського і домініканського, набувають свого завершення релігійно-філософські системи *Альберта Великого*, Гельського, Бонавентури, *Томи Аквінського*, *Дунса Скота*, *Бекона* та ін. Дискусії між послідовниками Августина, Аристотеля і *Авероеса*; між томістами і скотистами стосуються доказів буття Бога, божественного творіння, шляхів вирішення проблем універсалій, співвідношення віри і розуму. Це час великих філософсько-теологічних енциклопедій. Для пізньої С. (XIV – XV ст.) характерні раціоналістична систематизація (внаслідок якої С. набула негативного змісту), подальше формування природознавчого та натурфілософського мислення, розробка логіки та метафізики ірраціоналістичного спрямування, остаточне відмежування містики від церковної теології. У зв'язку з тим, що з поч. XIV ст. церква вже остаточно віддала перевагу *томізму*, С. стала складовою історії томізму. Найвпливовіші представники пізньої С.: Альберт Саксонський, *Кузанський*, *Буридан*, Орезмський, *Оккам*, *Данте* та ін. У періоди Гуманізму, *Відродження*, *Реформації* схоластика перестала бути єдино можливою формою західної науки і філософії.

О. Александрова

СХОЛАСТИКА в УКРАЇНІ – схоластична філософія в Україні розвивалася в КМА, в єзуїтських колегіумах та протестантських навчальних закладах. В єзуїтських колегіумах вона набула вигляду оновленої християнської філософії у формі "протестантської схоластики", зразком якої могла бути та її версія, яку в межах лютеранства утворив Меланхтон. У КМА була сформована православна версія постренесансної, барокової схоластики. Вона була необхідним етапом історико-філософської еволюції в Україні, де впродовж тривалого часу домінувала спіритуалістично-містична традиція. Виникнення С. в У. було спричинене внутрішньою логікою розвитку вітчизняної філософської думки, а стимулюва-

лося зовнішніми чинниками – необхідністю навчитися утверджувати в релігійній полеміці свою віру і спростовувати докази на користь іншої конфесії. В межах барокової С. в У. сформувалася традиція суворого, ретельного та екзантного ставлення до думок, звичка мислити в поняттях і повага до теоретичної думки загалом. Барокова С. в У. здійснила духовний синтез величезної ваги – не тільки поєднала Середньовіччя з Античністю в її ренесансній інтерпретації, а й синтезувала здобутки вітчизняної думки домогилянської доби, що тяжіли до греко-візантійських і балканських православних духовних традицій із надбаннями західної філософії різних історико-філософських рівнів – від античного до новітнього. Вона дала поштовх до розвитку в Україні власних версій раціоналістичного й ірраціоналістичного ґатунку, які на той час розвивалися західною філософією.

Я. Стратій

СЦІЄНТИЗМ і АНТИСЦІЄНТИЗМ – дві протилежні світоглядні позиції, які утвердились одночасно в *філософії науки* в кін. XIX ст. Сцієнтизм ґрунтується на тезі про наукове знання й наукову істину як найвищу культурну цінність. Наука оголошується представниками сцієнтизму найважливішим засобом адекватної орієнтації людини у світі, чинником безмежного економічного зростання і соціокультурного прогресу. Ідеалом для сцієнтизму є не будь-яке наукове знання, а перш за все те, що здобувається за допомогою конкретно-наукових методів. Форми соціального і гуманітарного знання опиняються поза орієнтацією людини. Антисцієнтизм виник як реакція на перебільшення ролі науки у житті суспільства. Наголошуючи обмеженість можливостей науки, він у своїх крайніх проявах розглядає науку як ворожу дійсній сутності людини силу. Така позиція обумовлена глобальними екологічними катастрофами, породженими сучасним науково-технічним прогресом. Постчорнобильська екзистенційна ситуація зумовила розчарування людства у позитивних наслідках наукових досягнень, страх щодо існування сучасної цивілізації. Позицію антисцієнтистів захищають і поділяють *філософія життя, екзистенціалізм, герменевтика* та ін. С. і А. абсолютизують різні сторони соціальної ролі науки: сцієнтизм – значення науки як еталона і взірця для культури і суспільства; антисцієнтизм – відповідальність науки за різні соціальні антагонізми і катаклізми. Наука, як і будь-яка інша форма людської діяльності, несе в собі і позитивний, і негативний потенціали, використання яких чи, навпаки, усунення залежить від цілісної, гармонійної діяльності суспільства.

СЮНЬ ЦЗИ (Сюнь Куан, Сюнь Цин) (бл. 313 до н.е., держава Чжао, сучасна провінція Шаньсі – бл. 238 до н.е.) – давньокит. філософ, представник *конфуціанства*. Зазнав впливу легизму, *даосизму* та *моїзму*. Автор 23 із 32 розділів трактату "Сюнь-цзи". Вчення С.Ц. є філософською обробкою етико-соціальної доктрини *Конфуція*. Воно асимілювало ряд елементів інших філософських систем і становить ідейний синтез найбільш відповідних кит. суспільству III ст. до н.е. філософських ідей. Основа вчення С.Ц. полягає в тезі про споконвічно недосконалу природу людини. Але вона підлягає виправленню через спрямовані зусилля, виховання та освіту, дотримання доброго та відкидання злого. Керівництво "темпераментом" людини (творінням *ці* – як орієнтованого духу людини) необхідно здійснювати за допомогою ритуалу (*лі*), основний принцип якого зводиться до соціальних та етичних відмінностей, що засновані на непорушній ієрархії. Вчення С.Ц. значно вплинуло на подальше формування філософської думки Китаю, зокрема на розвиток матеріалістичних тенденцій.

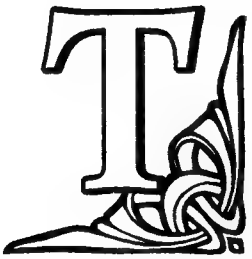

ТАБАЧКОВСЬКИЙ, Віталій Георгійович (1944, Христинівка, Черкаська обл.) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1968). У 1981 р. захистив докт. дис. Од 1968 р. працює в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. У 1972 – 1983 рр., од 2001 р. – заступник головного редактора ж. "Філософська думка". Од 1997 р. – голова Антропологічного відділення Укр. філософського фонду. Ініціатор і організатор щорічника "Філософсько-антропологічні читання", присвяченого видатним постатям вітчизняної та світової теоретико-антропологічної думки. Лауреат Держ. премії України в галузі науки і техніки (1982). Коло наукових інтересів – екзистенційно-персоналістична антропологія; історична антропологія; людинотворчий і культуротворчий потенціал практики; співвідношення предметного змісту та форми людського світовідношення.

Осн. тв.: "Криза буржуазного раціоналізму і проблема людської особистості" (1973); "Критика ідеалістичних інтерпретацій практики" (1976); "Людина. – Екзистенція. – Історія" (1976); "Людське світовідношення: даність чи проблема" (1993); "У пошуках невтраченого часу: Роздуми щодо інтелектуальної спадщини українських філософів-шістдесятників" (2002).

ТАБУ (полінез. – прибл. недоторканий, заборонений) – комплекс уявлень, пов'язаний з певною системою приписів і заборон, накладених на людей, тварин, рослини, предмети, дії чи слова, за порушення яких має настати надприродне покарання. Т. є універсальною формою регламентації і регуляції життя первісного суспільства. Система Т., формуючись як релігійно-правове відношення, зазнає певних історичних трансформацій, секуляризується й стає смислоутворювальним чинником також світських правових відношень.

О. Бучма

ТАВТОЛОГІЯ (від грец. ταύτό – те саме; λόγοζ – слово) – 1) У традиційній логіці – визначення, що повторює в іншій формі раніше сказане. 2) В логіці математичній – правильно побудована формула числення висловлювань, яка має значення "істина" для всякої системи істиннісних значень її змінних. Прикладом є $(A \cup \sim A)$ — виключеного третього закон, де A – пропозиційна змінна, $\cup$ — знак *диз'юнкції*) ~ – знак заперечення. Т., і тільки вони, є вивідними (з аксіом) формулами класичного числення висловлювань.

ТАЙЛОР (Тейлор), Едуард Бернетт (1832, Лондон – 1917) – англ. етнограф, релігієзнавець, культуролог. Дослідник первісної культури і релігії, разом із Спенсером заклав основи еволюціоністської теорії розвитку культури. За Т., в основі розвитку знаходиться поступальний еволюційний процес змін ("реформ"), що охоплює вірування, культ, види мистецтва та інші матеріальні й духовні явища в суспільному житті. Т. розвинув концепцію т. зв. анімістичної релігії. Згідно з цією концепцією, віра в духів (що можуть існувати поза тілом), у душу та в різні надприродні істоти – це первісне джерело й основа, або засадничий мінімум, виникнення релігії, що сформувався в уяві дикуна-філософа. Елементи цього "мінімуму" у різних формах оприявнювалися також і в подальшому розвитку релігії та культури в цілому. Т. був прихильником ідеї існування генетичного зв'язку між первісними та розвинутими релігіями.

Осн. тв.: "Первісна культура". Т. 1 – 2 (1871).

ТАЇНА – феномен граничних меж людських зусиль в розкритті, з'ясуванні природи певних явищ чи "інформаційної безмовності" щодо їх сутності та місця в загальній картині пізнання чи відповідних форм життєвої сфери. Як феномен лімітності певних уявлень, Т. фіксує кордони (що історично нерідко поставали у релігійному, сакральному забарвленні) між світами різної природи. В такому розумінні Т. – це пункт зустрічі олюдненого буття із зонами позалюдської стихійності, знання про які закодоване через непідготовленість суб'єкта для їхнього осягнення та відсутності у нього певних засобів їх розкриття. Цим Т. відрізняється від *речей у собі*, які підлягають освоєнню практичним розумом. У

раціональному розумінні Т. породжується самим зростанням пізнання, яке дає не тільки позитивні результати, а й розширює сферу знання про незнане, бо, з одного боку, спростовує частину старого знання, а з іншого – збільшує проблемне поле людського освоєння світу. Ця обставина була підкреслена ще *Сократом* та теоретично усвідомлена *Кузанським* у його концепції про "вчене незнання". У наш час, коли в значних масштабах розширюються обсяги т. зв. проблемного, позакритеріального знання, що не піддається емпіричній перевірці чи навіть дедуктивному доведенню, ідея "вченого незнання" стає актуальною. З евристичного боку, Т. може виступати символом небезпечного знання на кшталт усвідомлення терміну "кінця світу" чи людського життя, високої імовірності поразки чи хаосу, ходіння по краю безодні, тобто інформації, що паралізує волю до дії. У філософській антропології визнання Т., тобто того, чого особа не знає про себе, або того, що не знають про неї інші, робить людину більш зрозумілою, ніж самовдоволена віра у точну модель, яка і є її сутністю.

С. Кримський

ТАЇНСТВА релігійні (лат. sarramentum) – 1) Таємне, утаємничене, "незбагненне навіть ангелам" (за Біблією), видима дія, за допомогою якої незрима благодать Божа може передаватися віруючим. 2) Певні обумовлені Церквою культові дії, за допомогою яких засвоюється невидима сила Божа і закликається благословіння Боже на зовнішнє життя і діяльність людини. До IV ст. до Т.р. відносили будь-яку культову дію, що породжувала відчуття святості. У православ'ї і католицизмі визнається сім Т.: хрещення; причастя (євхаристія); покаяння (сповідь); священство; миропомазання; малосвяття (соборування); шлюб. У католицизмі вони не є рівнозначними. Кожне з Т.р. має певний догматичний зміст, який, однак, не визнається більшістю протестантських церков, де Т. р. розглядають як звичайні обряди.

О. Саган

ТАЛАНТ (від грецьк. τάλαντον – терези) – яскраво виявлені здібності людини у певній сфері діяльності, міра актуалізації її особистості. Показниками таланту є продукти творчості – цивілізаційно-технічної чи духовно-культурної, які вирізняються оригінальністю та новизною. Особливості Т. виявляються при зіставленні його з феноменом геніальності. Т., як правило, обмежений однією сферою діяльності, геній тяжіє до універсальності. За *Гегелем*, "талант є специфічною, а геній – загальною здатністю". Вейнінгер зазначає, що талановитість є спадкоємною, іноді родовою особливістю (музично обдарована сім'я Бахів), геній – це суто індивідуальний феномен (Йоганн Себастьян Бах). В залежності від своєї соціальної та моральної спрямованості Т. може мати як конструктивні, так і деструктивні вияви.

С. Крилова

ТАНЧЕР, Віктор Володимирович (1943, Сизрань, Росія) – укр. соціолог, соціальний філософ. Закінчив ф-т журналістики КНУ ім. Т. Шевченка, аспірантуру Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ (1970). Докт. філософських наук (1986), проф. (1998), академік-засновник Української академії політичних наук. Зав. від. історії, теорії та методології соціології Ін-ту соціології НАНУ. Коло наукових інтересів: історія класичної та укр. соціології, дослідження процесів соціальної трансформації, модернізації, постмодернізму, неоелітизму, соціології політичних рухів. Має понад 120 наукових праць.

Осн. тв.: "Масова культура" проти мас" (1972); "Соціологічна теорія сьогодні", у співавт. (1992); "Сучасна американська соціологія", у співавт. (1994); "Курс історії теоретичної соціології", у співавт. (1995); "Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору", у співавт. (1997); "Соціологія", у співавт. (1999) та ін.

ТАРАСЕНКО, Микола Федосійович (1939, с. Горностаївка Херсонської обл. – 1995) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1967). Після закінчення аспірантури і захисту канд. дис. працював в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ (1976 – 1986). У 1987 р. захистив докт. дис. У 1987 – 1995 рр. – декан філософського ф-ту КНУ ім. Т. Шевченка. Чл.-кор. Академії педагогічних наук України. Коло

наукових інтересів – філософсько-світоглядні та соціально-культурні регулятиви відношення "людина – природа", проблеми екології.

Осн. тв.: "Філософські аспекти відношення "людина – природа" (1975); "Природа, культура, технологія: Філософсько-світоглядний аналіз" (1985).

ТАРСЬКИЙ (Тайтельбаум), Альфред (1901, Варшава – 1983) – польськ.-амер. логік і математик, один із найвидатніших представників *Львівсько-варшавської логіко-філософської школи*. Навчався у Варшавському ун-ті під керівництвом Лукасевича і Лесневського. В 1924 р. отримав ступінь докт. філософії за дисертацію "Примітивні терміни логістики". До 1939 р. – доцент і ад'юнкт-проф. Варшавського ун-ту. Од 1939 р. – у США. У 1942 – 1968 рр. викладав на математичному ф-ті Каліфорнійського ун-ту у Берклі (од 1946 р. – проф. математики). Був членом Національної академії наук США, Королівської нідерландської національної академії наук, Британської академії. З ім'ям Т. пов'язані значні результати у розвитку метаматематики (разом із *Гільбертом* вважається її засновником): запропонував аксіоматичну теорію довільних формальних систем; аксіоматизував теорії, що ґрунтуються на класичній пропозиційній логіці. Започаткував формальну семантику, обґрунтував перехід від синтаксичної до семантичної парадигми в логіці. У роботі "Поняття істини в формалізованих мовах" (1935) сформулював семантичний метод побудови адекватної реальності і формально коректного визначення терміна "істинне висловлювання" для різних типів формалізованих мов. У галузі семантики запропонував також теоретико-множинну інтерпретацію пропозиційних числень, зробив значний внесок у розробку теорії моделей. Т. здійснив систематизацію семантичних і синтаксичних теорій визначеності. Важливих результатів досягнув у дослідженні проблеми розв'язання та в аналізі нерозв'язуваних теорій. Низка праць Т. присвячена розробці інтуїціоністської та модальної пропозиційної логіки.

Осн. тв.: "Поняття істини в мовах дедуктивних наук" (1933); "Поняття істини в формалізованих мовах" (1935); "Вступ до логіки і методології дедуктивних наук" (1941); "Нерозв'язувані теорії", у співавт. (1953); "Логіка. Семантика. Метаматематика" (1956); "Зібрання творів". Т. 1 – 4 (1981); "Формалізація теорії класів без змінних", у співавт. (1983).

ТАТАРКЕВИЧ, Владислав (1886, Варшава – 1981) – польськ. історик філософії, історик естетики і мистецтва, аксіолог. У кожній із цих царин залишив оригінальні праці (новаторські з історії естетики); багато з них опубліковані іноземними мовами. У 1903 р. студіював на ф-ті права Варшавського ун-ту, з якого після третього семестру (1905) був виключений за участь у студентському мітингу протесту. Нетривалий час студіював у Цюриху і Берліні. У 1907 – 1910 рр. вивчав філософію в Марбурзі під керівництвом *Когена* і *Наторпа*, де захистив докт. дис. У 1911 – 1912 рр. перебував на додаткових студіях в Парижі. Габілітувався у Львівському ун-ті в 1919 р. ("Про абсолютність добра", Варшава, 1919). Був проф. чотирьох польськ. ун-тів – у Вільно, Познані, Кракові і найтриваліше – у Варшаві (1915 – 1919 рр., 1923 – 1960 рр., з перервами у 1939 – 1945 рр. – війна та у 1950 – 1956 рр. – з політичних міркувань). Докт. Honoris Causa Ягеллонського ун-ту (1968) і Люблінського католицького ун-ту (1976). Найбільше задоволення отримував від дослідження минувшини у філософії і естетиці. В обох царинах спирався насамперед на факти, аби шляхом опису, співставлення та виявлення відповідних впливів дійти до їхнього пояснення і встановлення спільних проблем та напрямів у філософському, естетичному і етичному мисленні. Займаючись великими відтинками часу, намагався збагнути та виявити в окремих епохах дві творчі тенденції: максималістичну (синтез, система) та мінімалістичну (думка аналітична, критична). В історико-філософських дослідженнях був прихильником методу, опертого на пояснення і розмисли.

Осн. тв.: "Історія філософії". Т. 1 – 2 (1931), Т. 1 – 3 (1948 – 1950); "Зосередженість і марення: Студії в галузі естетики" (1951); "Історія естетики". Т. 1 – 3 (1960 – 1967); "Про щастя" (1947); "Шлях до філософії та інші філософські трактати" (1971); "Шлях через естетику" (1972).

Ч. Гломбік

ТВАРДОВСЬКИЙ, Казимір Єжі Адольф (1866, Відень – 1938) – польськ. філософ, засновник *Львівсько-варшавської логіко-філософської школи*, вчитель кількох поколінь польськ. філософів. У 1886 – 1889 рр. студіював філософію у Віденському ун-ті у *Брентано*. Подальшого підвищення професійного рівня набув у Відні під керівництвом Зіммермана. У 1891 р. захистив докт. дис., у 1894 р. габілітувався. Ця праця вважається однією з найважливіших у його науковому доробку. Невдовзі, у листопаді 1895 р., Т. отримав звання проф. на філософському відділенні Львівського ун-ту, з яким від того часу був незмінно зв'язаний аж до виходу на пенсію у 1930 р., але й після того залишався у статусі почесного проф. Був також докт. Honoris Causa Варшавського (1929) і Познанського (1930) ун-тів. Спрямовував дослідження філософії як науки, що визначає цілі, доступні науковому аналізу. Т. зосередив увагу насамперед на аналізі психічного розуміння пізнавальних актів, вбачаючи в психології засади філософії. У львівський період відійшов від психологізму, а висунуті ним у той час нові ідеї близькі до філософії науки й відносяться (чи дотичні) до абсолютизму в теорії істини й аксіології, розробки основ теорії мови й теорії понять. Т. справив вирішальний вплив на відновлення стилю і методу занять філософією у Польщі шляхом заснування міжнародно визнаної філософської школи; на виховання визначних філософів, які просунули далі працю в галузі філософії і логіки на кафедрах польськ. ун-тів; утворення у Львові Польськ. філософського тов-ва (1904) і ж. "Ruch Filozoficzny"; на ініціювання з'їздів польськ. філософів, з яких перший відбувся у Львові у 1923 р.

Осн. тв.: "Уявлення і поняття" (1898); "Шість лекцій про середньовічну філософію" (1910); "Філософські статті і трактати" (1927); "Вибрані філософські твори" (1956).

Ч. Гломбік

ТВОРЧІСТЬ – продуктивна діяльність за мірками свободи та оновлення, коли зовнішня детермінація людської активності змінюється внутрішньою самовизначеністю. Елементи Т. притаманні людській діяльності взагалі, але як окремий різновид діяльності Т. характеризується продукуванням нових результатів. Розуміння Т. як інноваційного процесу було закладене *Платоном*, який визначав її як перетворення небуття в буття. Ця ідея була розвинена у християнському богослов'ї як "творіння з ніщо", яке виправдовувало ідею божественного творіння світу у сфері чистого духу. Але вже *Аристотелем* були розкриті відносність критерію нового та ефект передування будь-якій Т. умов її здійснення. Буттєва визначеність Т. виявляється насамперед у факті життєдіяльності, яка при усіх індивідуальних, неповторних варіаціях має загальнолюдські риси, характеризується універсальністю та необерненістю часового, темпорального процесу. Ця пов'язаність Т. з життєдіяльністю та темпоральним процесом була акцентована *Бергсоном*. Трактування Т. на ґрунті раціоналізму було розвинуто *Кантом* і *Гегелем*, які пов'язували Т. з діалектикою необхідності та свободи. *Марксизм* надавав пріоритетного значення суспільно-практичним аспектам Т., зокрема перетворенню праці на творчу активність. У філософії *Бердяєва* Т. розглядалася не з боку її конечного продукту, а з погляду трансценденції, сходження у вищі виміри буття, розкриття безконечності. З психологічного боку Т. пов'язана з самореалізацією індивідуальності, чинниками уяви, інтуїції, ейдетичності (ідейно-образного відчуття прихованих закономірностей), з евристичним мисленням.

ТЕЗА (від грецьк. υέσιζ – положення, твердження) – будь-яке положення в спорі, викладення якоїсь *концепції, теорії;* у вузькому розумінні – основоположне твердження, *принцип*. У логіці – складова частина *доведення*, положення, істинність якого треба довести. У вченні *Канта* про *антиномію* Т. є одним із двох суперечливих положень, які визнаються однаково істинними. *Гегель* називав Т. перший ступінь *тріади* (теза, антитеза, синтез).

ТЕЙЯР де ШАРДЕН (1881 – 1955) – франц. філософ, палеонтолог, антрополог, католицький теолог. Т. здійснив спробу формування нового світогляду, який був покликаний врятувати людство від духовної кризи. Для цього Т. поєднував наукову теорію еволюції з елементами модернізованої християнської місти-

ки, створивши моністичну концепцію, в основі якої знаходиться поняття енергії. Енергія розглядається як якість, притаманна самій матерії, і одночасно як духовна сила, що спонукає *Космос* до еволюції і спрямовує її. Фізичну ("тангенціальну") енергію, що зменшується за законом ентропії, доповнює духовна ("радіальна") енергія, яка зростає в процесі еволюції. Якщо "тангенціальна" енергія, за Т., пов'язує докупи однопорядкові елементи, то "радіальна" веде до зростання складності матеріальних явищ. Пояснення зростання досконалості матеріальних утворень дає, за Т., "закон складності свідомості", згідно з яким у процесі космогенезу збільшується концентрація "радіальної" енергії. Найдосконалішим результатом природної еволюції є виникнення людини. Але на цьому еволюція не припиняється. Необхідною умовою еволюції самої людини є не лише технічний і науковий прогрес, а й значно більше – прогрес духовний. Справжньою метою космічної еволюції та її регулятивним осердям є "пункт Омега" – символічне визначення Христа, який співпричетний світові і одночасно трансцендентний щодо нього. Космічна еволюція поділяється Т. на стадії – "переджиття", "життя", "думки" і "наджиття". Відповідно до цього формуються літосфера (неорганічна природа), біосфера (органічна природа), ноосфера (феномен людини). Поява людини на стадії "думки" – не завершення еволюції, а ключ до подальшого зростання досконалості світу. Людські страждання (що їх символізує розп'яття Христа) – стимулюють до активної співдії людини у космічній справі удосконалення буття. Самосвідомість – джерело "персоналізації" й одночасно умова переходу до стадії "наджиття", на якій здійснюється стан єднання душ людей після завершення історії у космічному Христі.

Осн. тв.: "Феномен людини" (1955); "Листи від мандрівника" (1956); "Майбутнє людини" (1959); "Плин Універсуму" (1964).

ТЕКСТ (від лат. textum – сплетіння, побудова, зв'язок) – знаково-мовна реалізація певної системи інформації. З погляду *семіотики*, Т. – лінійна послідовність *знаків*, задана певними культурними кодами. Залежно від характеру кодів, Т. можуть бути письмові (алфавітні, піктографічні, формульно-математичні тощо), усні, технотронні (задаються за допомогою засобів радіо, звукозапису, машинної пам'яті). Т. передбачає певну *мову* та виступає її практичним втіленням. Мова задає репертуар знаків Т., способи утворення з них виразів, правила оцінки, вибору, читання, а також правила перетворення. Останні визначають зв'язки мовних одиниць. За ступенем зв'язку мовних одиниць та наближеністю породжуваних ними конструкцій Т. діляться на *контексти*. Перетворення контекстів виявляє, як їхній інваріант, інформаційно-смисловий аспект Т. Відповідно Т. характеризується планом змісту та планом вираження. З філософського погляду, Т. виступає як матеріальна оболонка ідеальних результатів людської діяльності.

С. Кримський

ТЕЛЕЗІО, Бернардино (1509, Козенца, побл. Неаполя – 1588) – італ. філософ. Закінчив ун-т у Падуї (1535). У заснованій ним Академії в Неаполі основна увага приділялась емпіричним методам дослідження. В основі натурфілософії Т. – вчення про матерію як тілесну, незнищенну, пасивну, кількісно незмінну і якісно однорідну сутність, що заповнює увесь простір. Активність матерії породжується двома безтілесними началами – теплом і холодом, які створені Богом разом з матерією. Тепло є джерелом розширення, внаслідок чого виникають світло, прозорість, рух. Холод, навпаки, породжує щільність, пітьму, спокій. Людину зі світовим теплом поєднує "життєвий дух" – надзвичайно тонка, рухлива, здатна до відчуття матерія, яка поширюється по всьому тілу та стає його рушійною силою. "Життєвий дух" помирає разом з людиною. Людина, як і все у світі, підпорядкована принципові самозбереження. Проте її суттєвою відмінністю є моральність – здатність відмовитися від власних інтересів аж до самопожертви заради самовдосконалення душі і поведінки. Для її пояснення Т. вводить поняття "вищої душі", джерелом якої є Бог.

Осн. тв.: "Про природу речей відповідно до їхніх принципів" (1586).

ТЕЛЕОЛОГІЯ (від грецьк. τέλος – мета, кінець, ціль; λόγος – слово, вчення) –

вчення про ціль, доцільність; вчення, згідно з яким не лише людська діяльність, а й природні явища та історичні події спрямовані до певної мети і підпорядковуються їй; розгляд речей, явищ з точки зору доцільності на противагу причинній необхідності або як доповнення до неї. Телеологічний підхід акцентує увагу на питанні – для чого, задля якої цілі здійснюється той чи інший процес. Цей принцип "кінцевих причин" (causa finalis), згідно з яким ідеальна ціль, кінцевий результат впливає на об'єктивний перебіг процесу, може набувати різних форм. Їх розмаїття маніфестується у різних типах Т. Розрізняють Т. як вчення про "зовнішню доцільність" й іманентну Т. У рамках першого її тлумачення вирізняють антропоцентричну Т., яка виходить з того, що все існує для людини (*Вольф*); метафізичну Т. – яка ґрунтується на визнанні кінцевої цілі, що панує над світовим процесом (*Тейяр де Шарден*); трансцендентну Т. – що постулює існування потойбічної цілепокладаючої істоти; відповідно світ тлумачиться як продукт або результат її діяльності (*Шопенгауер*, неотомісти). Основи іманентної Т. (тобто такої, яка приписує розвиткові природи внутрішню ціль) були закладені *Аристотелем*. Внутрішня ціль становить причину розвитку природи. Ентелехія є завершення, результат і ціль цього розвитку. Ідеї іманентної Т. розвивалися *Ляйбніцем* у монадології, зокрема у вченні про *наперед визначену гармонію*, *Шеллінгом* (ідея "світової душі"), у філософії *Гегеля*. *Кант* здійснив спробу поєднання принципів детермінізму і телеологізму. З одного боку, для розуму важливо не випускати з уваги причинний механізм природи, з другого – необхідно враховувати у речах природи принцип цілей. На думку Канта, питання про доцільність чи недоцільність природи має проблематичний характер, тобто рівною мірою можливо довести *тезу* і *антитезу*. Принципом Т. послуговуються деякі наукові напрями (віталізм, неовіталізм), згідно з якими розвиток організмів є доцільним.

В. Загороднюк

ТЕОРЕМА (грецьк. θεώρημα, від θεωρίω – розглядаю, досліджую) – положення чи твердження, істинність якого встановлюють за допомогою *доведення*, заснованого на *аксіомах* чи на доведених раніше положеннях; у математичній логіці – речення аксіоматичної теорії, виведене на основі правил даної теорії; Т. – це формула, для якої існує доведення.

ТЕОРЕТИЧНА ЛОГІКА – характеристика певних логічних досліджень як суто наукових (за аналогією "теоретична фізика"), дистанціюються від прикладної логіки, в якій розробляються засоби застосування результатів Т. л. (теорій, обчислень). Т. л., мета якої – розробка теоретичних принципів доказів, співвідноситься також з практичною логікою, яка досліджує міркування, пов'язані з мотивацією, плануванням, нормативністю діяльності.

ТЕОРЕТИЧНЕ ЗНАННЯ – окремий, відносно самостійний тип наукового *знання*, первинний рівень якого формується на основі якісної переробки *емпіричного знання* засобами і в формах раціонального *мислення*. Він є результатом *узагальнення* і концептуалізації емпіричного матеріалу, даних *спостереження* та *експерименту*, *абстрагування* від несуттєвих і випадкових характеристик *об'єкта*, його ідеальної реконструкції (див. *Ідеалізація*). Утворене таким чином знання виражається у формі загальних уявлень, *понять*, узагальнюючих положень, *ідей*, *принципів* і організується у відносно замкнені системи абстракцій – *концепції*, *гіпотези*, наукові теорії, їх асоціації. На основі якісної переробки засобами і в формах раціонального мислення не тільки емпіричного, а й первинного чи нижчого рівнів теоретичного знання виростають наступні, вищі рівні теоретичного знання, нашаровуючись один на одного і утворюючи складну ієрархічну його будову. Цей процес називають теоретизацією науки. На відміну від емпіричного, теоретичне знання створює абстрактний образ реальності, відображає і пояснює сутність об'єктів, закони їх функціювання та розвитку, передбачає невідомі явища і процеси, виводить нові закономірності. Завдяки цій властивості теоретичне знання ніби віддаляється від безпосередньо даної реальності і поширюється на ширші предметні області, які не були, а інколи принципово не можуть бути дані в сфері безпосереднього чуттєвого досвіду. В ре-

зультаті утворюються теоретичні системи, що містять абстракції великої узагальнюючої сили. Теоретичне знання глибше і точніше відтворює реальність, ніж знання емпіричне, але поступається йому в онтологічній прозорості і обґрунтованості своїх абстракцій. Тому істинність теоретичного знання вже не може бути встановлена засобами чуттєвої достовірності і вимагає застосування спеціальних, добре розроблених процедур логічного доведення, теоретичного обґрунтування та практичної перевірки. При цьому пошуки об'єктивного аналога в дійсності для витлумачення змісту абстрактних конструкцій часто становлять складну методологічну проблему, що в *логіці, методології* та *філософії науки* отримала назву "проблеми реальності" або "проблеми існування". В окремих випадках знаходження такого аналога досягається шляхом редукції абстракцій високого рівня до абстракцій нижчого рівня, що дозволяють емпіричну інтерпретацію; експериментального, досвідного чи логічного обґрунтування теоретичної системи в цілому; практичної чи технічної реалізації абстрактних побудов. Універсального методу розв'язання проблеми реальності не створено.

П. Йолон

ТЕОРІЯ (від грецьк. θεωρία – розгляд, міркування, вчення) – 1) В широкому розумінні – особлива сфера людської діяльності та її результатів, яка включає в себе сукупність *ідей*, поглядів, *концепцій*, вчень, уявлень про об'єктивну діяльність, протистоїть *практиці* як предметно-чуттєвій діяльності і водночас перебуває з нею в органічній єдності. Т. виростає з практики, узагальнює її та обґрунтовується нею, а практика осмислюється, організується і спрямовується Т. В цьому розумінні Т. набуває дещо метафоричного значення. Філософський зміст взаємодії Т. і практики розкривається через взаємозв'язок категорій теоретичного і практичного. 2) У власному розумінні – форма вірогідних наукових *знань*, що дає цілісне і систематичне уявлення про закономірності та сутнісні характеристики об'єктів. Т. є найрозвинутішою і найдосконалішою формою організації наукового знання. Серед інших форм (абстракції, асоціації абстракцій, *гіпотези* тощо) Т. вирізняється багатьма ознаками і насамперед будовою і пізнавальними функціями. В процесі пізнання Т. виступає як система понять, висловлювань, умовиводів, зведених до єдиного об'єднавчого начала, роль якого відіграє певна узагальнююча ідея. Характерним для будови теорій є те, що всі її твердження і поняття поділяються на дві групи. Перша, кількісно невелика, охоплює сукупність вихідних понять і тверджень, що лежать в основі Т. і формулюють фундаментальні закони чи властивості об'єктів, які вивчає теорія. Вихідні твердження називаються принципами, постулатами або аксіомами. Другу групу становить сукупність похідних понять і тверджень Т., що з тією чи іншою силою логічної необхідності випливають з вихідних тверджень. Похідні твердження називаються логічними наслідками, висновками або теоремами. Прийнятий спосіб логічного встановлення істинності теорій (спосіб доведення) тісно пов'язує між собою всі поняття та твердження і створює логічну структуру Т., надаючи їй характеру цілісної, відносно замкненої системи знання. В пізнавальному відношенні Т. є істинним знанням. Вона є узагальненням об'єктивних фактів, досвіду, суспільно-історичної практики людей, формулює закони, що визначають відношення між об'єктами. Т. є формою систематизації наукових знань, способом опису об'єктивної дійсності та засобом пояснення її закономірностей. Т. здатна передбачати нові явища, закономірності, тенденції розвитку тощо. Кожна розвинена наука будується з багатьох відносно самостійних і пов'язаних між собою Т. Розрізняють різні типи Т. За предметом їх поділяють на математичні, фізичні, біологічні, соціогуманітарні тощо; за будовою – на дедуктивні, істинність тверджень яких встановлюється шляхом виводу із тверджень вихідних, і недедуктивні, істинність тверджень яких доводять за допомогою аргументації фактами. Дедуктивні Т., побудовані як логічне мислення, називаються формалізованими. За характером відношення до дійсності розрізняють Т. змістовні, коли Т. є відображенням конкретної частини реальності, і формальні, коли Т. виступає тільки як форма, безпосередньо не пов'язана з тією чи іншою предметною областю. Формальні Т., що їх розглядають як сукупність упорядкованих зна-

ків, називають знаковими або логістичними системами; коли ж упорядковану сукупність знаків розглядають у зв'язку з певними їх значеннями, то такі формальні Т. називають мовами (Т. як мова). Серед сукупності Т., споріднених за своїм предметом, виділяють фундаментальні Т., які займають провідне місце в тій чи іншій науці. Вони є основою її розвитку, формують спосіб мислення, який панує в цій науці. Напр., у сучасній фізиці такими Т. є квантова механіка, теорія відносності, в біології – еволюційна теорія, генетика. В сучасних умовах Т. виступає основною формою розвитку науки. Т. виникає, як правило, у вигляді гіпотези на базі узагальнення наукових фактів. Гіпотеза переростає в Т. внаслідок перевірки її за допомогою досліду, спостереження, практичного застосування.

П. Йолон

ТЕОРІЯ ДОВЕДЕНЬ – розділ сучасної логіки, предметом дослідження якого є доведення – як синтаксичного об'єкта і як динамічної процедури, визначених у різноманітних логічних системах.

ТЕОРІЯ ПІЗНАННЯ – галузь філософського знання, одна з центральних філософських дисциплін, наука, що вивчає закони, форми і засоби виробництва об'єктивно істинного *знання* про реальний світ. Безпосереднім предметом вивчення Т. п. виступає реальна *практика* наукового й донаукового пізнання світу, досвід проведення наукових досліджень, історичний процес розвитку науки, відношення людського знання до об'єктивної дійсності та його зв'язок з практичною діяльністю людини і суспільства. Основним методом Т. п. є ідеальне розумове відтворення предмета вивчення у відповідних категоріальних структурах. На цій основі Т. п. здійснює раціональну реконструкцію процесу пізнання, накреслює оптимальні шляхи досягнення об'єктивної істини, розробляє продуктивні способи *систематизації* знання і його обґрунтування, формулює критерії *істини*, визначає найефективніші способи його практичного використання. Основними категоріями Т. п. є: *суб'єкт* у сукупності з його пізнавальними здатностями (*відчуття, сприймання, уявлення, уява, пам'ять, мислення*, розум) та *об'єкт* як данність суб'єктивної і об'єктивної реальності; пізнавальна діяльність як взаємодія суб'єкта і об'єкта, застосування пізнавальних здатностей для осягнення об'єкта; *метод* як сукупність пізнавального інструментарію; знання в його теоретичних і практичних формах; *істина* як безпосередня мета будь-якої пізнавальної дії; *досвід* як нагромаджена індивідуальна та суспільно-історична практика. Довкола центральних гносеологічних категорій зосереджуються основні філософські проблеми, які є наскрізними для майже всієї історії розвитку Т. п. Відповідно до характеру і змісту вихідних базових постулатів у висуненні та розв'язанні гносеологічних проблем Т. п. в історико-філософському процесі набуває своєрідних модифікацій, форм і відтінків, що визначають основні напрями її розвитку. Залежно від особливостей трактування природи суб'єкта, об'єкта та їхньої взаємодії Т. п. набуває матеріалістичного чи ідеалістичного, споглядального чи діяльнісного характеру. Якщо Т. п. надає перевагу чуттєвим пізнавальним здатностям і вважає відчуття єдиним джерелом знань, то вона відповідає рисам сенсуалізму. Т. п., для якої чуттєвий досвід відіграє визначальну роль у творенні знання, а форми мислення є лише засобами впорядкування даних цього досвіду, прибирає форми *емпіризму*. Відводячи провідну роль мисленню і трактуючи розум як джерело і критерій істинності знань, Т. п. розгортається за ознаками *раціоналізму*. Вилучаючи частково або повністю досвід з процесу творення знань, Т. п. набирає форми апріоризму (апріорі). Як розділ філософії, Т. п. започаткована ще в Античні часи, зокрема в філософії *Сократа, Платона, Аристотеля*. Подальшого розвитку вона набула в філософських працях *Бекона, Декарта, Локка, Ляйбніца, Канта, Гегеля, Маркса, Маха* та ін. Сучасна Т. п. являє собою достатньо розгалужену систему філософських знань, складається з багатьох гносеологічних концепцій, що спираються на відмінні, інколи альтернативні ідеї, використовують багатий концептуальний апарат багатьох галузей науки. Умовно можна виділити основні групи споріднених Т. п.: реалістичні, що виходять з ідеї незалежності об'єкта пізнання і можливості його відображення в мисленні (ді-

алектико-матеріалістична Т. п., причинний реалізм *Рассела*, критичний реалізм Сантаяни та Селлара, неореалізм *Мура* і *Вайтгеда* та ін.); аналітичні, які широко використовують логічні, фізикалістські та мовно-лінгвістичні ідеї (Шлик, *Карнап*, Гемпель, *Поппер*, *Куайн*, Брейтсуейт, *Тулмін*); феноменологічні, що вважають явища єдиною реальністю, а її пізнання – концептуальним упорядкуванням даних безпосереднього досвіду (*Гуссерль*, *Кассирер*, Шелер, Гудмен); психологічні, що використовують категорії психічного для розуміння пізнавального процесу і пізнавальних здатностей суб'єкта (Піаже, Інельдер, Брунер); прагматичні, що акцентують увагу на виправдованості та обґрунтованості тверджень, які формулюють знання і використовують ідеї утилітаризму, інструменталізму, операціоналізму (*Джеймс*, *Дьюї*, *Бриджмен*, Льюїс) тощо. Гносеологічні концепції, які повністю або частково заперечують можливість пізнання світу, називають *агностицизмом* (*Г'юм*). Проте між окремими версіями Т. п. не вдається провести чітких розмежувальних ліній, оскільки кожна конкретна модифікація виявляє риси різних філософських напрямів і може бути віднесена до двох і більше класифікаційних груп. Це зумовлено складністю та якісною багатостанністю процесу пізнання і неможливістю адекватно відтворити його на обмеженій множині вихідних принципів. Спорідненими до Т. п. за предметом вивчення є *логіка, методологія науки, філософія науки, феноменологія, аналітична філософія.*

П. Йолон

ТЕОРІЯ ТИПІВ – спосіб побудови логічного числення з кількома видами термів (констант і змінних), яким відповідають типи сутностей ієрархізованого логічного *універсуму* (напр., індивіди, властивості, властивості властивостей і т. ін.). Т.т. була запропонована *Расселом* і *Вайтгедом* у книзі "Principia mathematica" (1910 – 1913) як засіб усунення можливості доведення парадоксів у теорії множин. Так, у Т. т. неможливо навіть сформулювати твердження про суперечливу множину, яка містить саму себе у якості елемента, тому що елемент і множина належать до різних типів.

А. Ішмуратов

ТЕОСОФІЯ (від грецьк. υεός – Бог; σοφια – мудрість) – містичне богопізнання. Бере початок від Аммонія Саккаса (III ст. до н.е.), який увів термін "Т." та створив відповідну філософську систему. Пізніше, на відміну від теології, котра ґрунтувалася на дискурсі церковної догматики, Т. зверталася переважно до містичного досвіду, використовуючи елементи гностичних, кабалістичних та неоплатонічних систем. Теософами вважають також філософів, які тяжіли до містики та виходили за межі догматів офіційного богослов'я (*Беме*, *Парацельс*, Сведенберг, Етингер та ін.). Нового імпульсу розвитку Т. надала Блаватська, яка поставила за мету синтезувати містичні вчення Заходу і Сходу, виділивши в них єдиний інваріантний зміст та виявивши спорідненість різноманітних релігійних символів. Однією з ключових була теза Блаватської про існування первісної езотеричної "Таємної доктрини", з якої виникли релігійні системи брахманізму, буддизму, юдаїзму, ісламу, християнства, зороастризму тощо. Проте, за Блаватською, послідовники цих релігій у своїх догматичних пориваннях та намаганнях жорстко усталити вчення, а то й надати йому певної ідеологічної спрямованості, неминуче спотворювали духовний смисл "Таємної доктрини", що не піддається вербалізації; тому, не дотримуючись жодної релігії та філософії і спираючись на віру у власну духовну інтуїцію, Т. має виходити з того, що "немає релігії вищої за істину". Соціальної програмою теософських вчень є кардинальне духовне самовдосконалення людства, спрямування його еволюції в напрямі створення світового духовного співтовариства. З цією метою Блаватська разом з Олькоттом та Джеджем заснувала Теософське тов-во у Нью-Йорку (1875).

Я. Любивий

ТЕОФРАСТ (бл. 370 – бл. 288 до н.е.) – давньогрецьк. філософ, логік, один із найвизначніших представників перипатетичної школи. Син ремісника, учень *Платона*, друг і послідовник *Аристотеля*. Написав чималу кількість творів з найрізноманітніших галузей знань, однак збереглася лише незначна частка його творчої спадщини: відносно невеликі трактати "Метафізика", "Характе-

ри" та ін. В логіці Т. істотно доповнив з низки питань вчення Аристотеля. Визнавав об'єктивність якості, внутрішню структуру якої розглядав, ґрунтуючись на вченні Аристотеля про причинність та *Демокрита* – про принципи атомізму. З'ясування онтологічних характеристик якості спонукало Т. до виокремлення проблематики, яка стала згодом наріжною для стоїцизму та епікуреїзму – про співвідношення випадковості й необхідності. В етиці Т. вважав основоположним принципом – життя згідно з природою. Характеризував кращу (евдемонія) та гіршу (какодемонія) форми життя як діаметрально протилежні. У трактатах "Характери", що вивчені найкраще і принесли Т. найбільшу славу в Новий час, виокремлено і проаналізовано 30 моральних типів з девіантною (але не злочинною) поведінкою.

ТЕРЛЕЦЬКИЙ, Остап Степанович (літ. псевдоніми – В. Кістка, Ів. Заневич, В. Мак) (1850, с. Назірна Івано-Франківської обл. – 1902) – укр. публіцист, літературознавець, громадсько-політичний діяч. Закінчив філософський ф-т Львівського (1872) і правознавчий ф-т Віденського (1883) ун-тів. Докт. права (1899). Член Русько-Української радикальної партії. Перший з трьох (двоє інших – *Франко, Павлик*) головніших зачинателів і провідників "революційно-демократичної ідеології" в Галичині. Був позитивістом за вишколом, але, за словами Франка, "вроджений ідеаліст", людина етичних імперативів. На думку *Драгоманова*, був "цілком європеєць по своїй науці і ідеям", прагнув ним бути в житті і в політиці. За переконаннями тяжів до соціалізму, зазнав впливу *Маркса*, *Лассаля*, Драгоманова.

Осн. тв.: "Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці: Замість справоздання з Київської археологічної подорожі" // Правда. – 1874. – Ч. 17, Ч. 18. (окреме вид.: "Москвофіли і народовці" (1902); "Літературні стремління галицьких русинів від 1772 до 1872 р." (1894 – 1895); "Знесення панщини в Галичині: Причини до історії суспільного життя і суспільних поглядів, 1830 – 1848 рр." (1895); "Галицько-руське письменство 1848 – 1865 рр.: На тлі тогочленних суспільно-політичних змагань галицько-руської інтелігенції" (1903).

ТЕРМІН (від лат. terminus – межа, кордон, кінець) – слово або словосполучення, яке позначає поняття, що використовується в певній галузі знання з максимально точним смисловим визначенням. В античній філософії Т. – поняття, основа раціонального пізнання, що фіксує стійкий (довічний) аспект реальності, єдине, або ідею, на противагу мінливому буттю. У традиційній логіці Т. – елемент судження, що входить до складу силогізму (суб'єкт, предикат, або середній Т.). У сучасній логіці замість "Т." частіше вживають "терм", тобто англ. *term*, визначаючи символ як ім'я об'єкта логічного *універсуму* певної логічної категорії: індивіда, дескрипції, функції, пропозиції, оператора, предиката та ін.

А. Ішмуратов

ТЕРОРИЗМ (від лат. terror – страх, жах) – різновид політичної діяльності, яка ставить за мету досягнення політичних цілей шляхом залякування супротивників, створення атмосфери непевності, жаху, невідворотності нових екстремальних випробувань. Зведений у доктринальний принцип, Т. становить основу певної екстремістської практики, відповідної філософії і навіть міфо-поетики (ще з античних часів людство звеличує і виправдовує тирановбивць і визнає значну частку моральної правоти за тими, хто із зброєю в руках протистоїть брутальній силі ворога). Деякі усталені ідеології (напр., анархізм, комунізм, фашизм) містять джерело Т. як певної системи ідей та зрощеної з нею практики (державної, політичної, воєнної та ін.). Т. може також тлумачитись як інструмент волюнтаристського втручання у перебіг історичного процесу (див. *Революціонаризм*), як романтизований спосіб життя одинаків, які "кидають виклик" цілому світові, що мусить бути "докорінно змінений" шляхом низки терактів. Здійснення акту Т. може набувати символічного змісту, невиправдано героїзувати особу терориста, навіювати бажання наслідувати його геростратову славу – саме тому докорінна вимога антитерористичної філософії – послідовний спротив Т., непримиренна боротьба з ним, його міфологією та ідеологією. Т. – не тільки засіб досягнення цілей маргіналами, нелегалами і політичними злочинцями. До соціального терору може вдаватися прав-

лячий режим, влада – у разі, коли вона ставить за мету приборкати суспільство, змусити його до покори. Розвиток людства ставить на порядок денний нові проблеми, пов'язані з новими, винятково небезпечними версіями і різновидами Т. ("ядерний Т.", "технотероризм", "біотероризм"). В умовах глобальної комунікаційної та Інтернет-революції великих масштабів набуває "кібертероризм". Запобігання проявам Т., його подолання й викорінення становить один із найважливіших напрямів сучасної політики.

В. Заблоцький

ТЕРТУЛЛІАН, Квінт Септимій Флоренс (бл. 160, Карфаген – 222) – християнський теолог, філософ. Певний час проживав у Римі, вивчав право, виступав як оратор у судах. Після навернення у християнство (195) повернувся до Карфагена, служив пресвітером. Найвідоміший вислів Т. "Вірю, бо це абсурдно" засвідчує і його теологічну позицію і життєве кредо. Як один із найбільш безкомпромісних християнських апологетів, Т. дотримувався погляду про верховенство віри над розумом, про неспроможність раціонального мислення ані на дещицю наблизитися до віри чи їй прислужитися. У цьому Т. суттєво відрізнявся від загальноприйнятої на той час християнсько-теологічної позиції стосовно пошуків пунктів зближення, навіть гармонійного поєднання філософії і релігії, розуму і віри. Можливості людського пізнання, за Т., надзвичайно обмежені, тому його претензії на істину (включно з філософією) не тільки безглузді, а й шкідливі. На підставі висунутого ним звинувачення церкви в ухилі до секуляризації та пошуку шляхів зміцнення віри Т. прийняв постулати релігійного руху монтаністів, який у II ст. н.е. поширився на теренах Римської імперії. Одним із цих постулатів було культивування мучеництва та очікування завдяки цьому пришвидшеного настання Божого царства. На межі III та IV ст. існувала навіть секта "тертулліаністів". Вченню Т. притаманний досить несподіваний, з огляду на його послідовну теологічну позицію, вихід на філософське тлумачення (в дусі стоїцизму) тіла і душі, Бога і світу як тонкої "духовної матерії".

Осн. тв.: "Апологія мучеників"; "Проти гностиків"; "Про тіло Христа"; "Про Воскресіння Христа"; "Про душу" та ін.

ТЕХНІКА (від грец. τεχνικός – мистецтво, майстерність, уміння) – форма перетворювальної людської діяльності, що історично розвивається і здійснюється відповідно до тієї чи іншої раціональної схеми з метою задоволення потреб людини, посилення її здібностей, визволення від влади чужих їй сил природи та суспільства. Сучасна Т. не обмежується тотальністю технічних засобів (машин, механізмів, інструментів). Вона охоплює також Т. наукових досліджень, Т. процесу навчання, Т. культури й побуту, Т. віршування, живопису, хореографії, Т. медитації, духовного життя, містичного культу та ін. У широкому сенсі Т. – не тільки засіб, яким людство може користуватися чи ні; це дійсність, яка виникає в процесі коеволюції фізико-космічної, біологічної сфер та сфери творчої активності людини. Залежно від характеру взаємозв'язку "людина – Т." історія становлення Т. поділяється на три періоди: 1) період людино-центрованого взаємозв'язку; 2) період техно-центрованого взаємозв'язку; 3) період децентрованого взаємозв'язку. В структурі взаємозв'язку першого періоду людина – головний агент технологічного процесу, а технічні знаряддя – це лише підсилювачі та модифікатори фізичних органів людини. В другому періоді головна роль переходить до машинної Т.; органи праці людини використовуються як технологічні елементи, які доповнюють машину. Основу взаємозв'язку людини й Т. третього періоду становлять два рівноправних агенти взаємодії "людина – Т.". Людина перестає бути фізичним придатком технологічного процесу і здобуває умови для вільного творчого застосування своїх здібностей. Розвиток самої Т. тепер не лімітується фізіологічними межами людського організму. Т. набуває не тільки антропокультурного, а й космологічного значення, оскільки перетворює людину на космогонічну силу, здатну змінити не тільки нашу планету, а й найближчий *Космос*. Взаємовплив суспільства та Т. відбувається не тільки через сферу матеріального виробництва, а й через будь-яку іншу соціокультурну сферу. Революції в Т. планетарного електронно-комп'ютерного зв'язку суттєво змінюють не тільки уявлення про світ, становище людини в ньому, її світовідчуття, а й екзистенційний сенс існування люди-

ни у *Всесвіті*. Наприкінці епохи *Модерну* (головні ознаки якого – радикальна трансформація в галузі комунікації, науки, енергетики і безперервне зростання ефективності технології виробництва) виникає скептичне ставлення до проекту *Просвітництва*, зокрема до такої його цінності, як Т. Нині цивілізація опиняється перед дилемою: подальше зростання загрози величним цінностям Просвітництва або ж відродження їх нормативного пріоритету. Яка саме з цих альтернатив здійсниться залежить від того, чи стане техногенне суспільство слугою, а чи паном породженої ним Т.

В. Лук'янець

ТИЛЛІХ, Пауль (1886, Старцедель – 1965) – нім.-амер. філософ, теолог, один із провідних представників екзистенційної протестантської теології. Навчався в Берліні, Тюбінгені, Бреслау, Галле. У 1931 р. емігрував до Америки, де викладав в ун-тах Гарварда та Чикаго. Головне в філософії релігії Т. – це його сподівання на подолання прірви між вірою та буденним життям, екзистенційним досвідом людини. Він вважав, що екзистенційна турбота про сенс буття є свідченням внутрішнього зв'язку людини з Богом, а релігійність людини – один із найглибинніших екзистенціалів. Тому філософія культури Т. дуже близька до теології культури. Разом із тим, у філософії Т. зберігається характерний для протестантської теології принцип "незлиття" Божественного і людського; жодне людське творіння (нехай навіть це буде Святе Письмо чи установи церкви) не може претендувати на ідентичне оприявнення Бога. Філософія і теологія, за Т., щільно співіснують, доповнюють одна одну, хоч і не можуть (і не повинні) досягти цілковитого синтезу. Відмінність між філософією і теологією Т. вбачав у тому, що перша порушує певні проблеми та відповідає на них у межах універсальних понять і термінів, а теологія – у межах екзистенційно потрактованого буття людини перед лицем Одкровення. Перевагою теологічного "методу кореляції" перед філософією, згідно з Т., є його спроможність відкрити перспективу зближення (але не злиття) людського, або конечного, та Божественного.

Осн. тв.: "Релігійна ситуація" (1932); "Інтерпретація історії" (1936); "Протестантська ера" (1948); "Систематична теологія". У 3 т. (1951 – 1963); "Мужність бути" (1952); "Динаміка віри" (1957); "Теологія культури" (1959).

ТИПОЛОГІЯ (від грец. τοπος – місце; λογος – слово, вчення) – засіб наукової класифікації за допомогою абстрактних теоретичних моделей (типів), в яких фіксуються найважливіші структурні або функціональні особливості досліджуваних об'єктів. Прикладом використання Т. в конкретній науці може бути класифікація тваринного та рослинного світу в біології. Важлива особливість Т. полягає в тому, що вона дозволяє охопити класифікацією не тільки пізнані *об'єкти*, а й вказати на можливість існування об'єктів, ще не відомих на той час науці (напр., періодична система елементів Менделеєва). Т. використовується в усіх науках, але найістотнішу роль вона відіграє там, де об'єкти особливо різнорідні за своїми властивостями, – в біології, хімії, мовознавстві, психології, географії.

ТИХОЛАЗ, Анатолій Георгійович (1958, Київ) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1980). Канд. філософських наук (1984). Доцент кафедри філософії НУ "КМА". Коло наукових інтересів: історія філософії, антична і рос. релігійна філософія. Автор понад 100 наукових праць.

Осн. тв.: "Геракліт" (1995); "Київ в історії філософії України", у співавт. (2000); "Дванадцять тез про естетичний платонізм"//Філософська думка. 2000. – № 6.

ТІЛЕСНІСТЬ див. *Тіло*.

ТІЛО (тілесність) – філософський концепт, що визначає чуттєвий характер людського буття як його невід'ємну онтологічну ознаку. Звернення до проблематики Т. є одним із головних проявів онтологічного повороту філософської думки XX ст., завдяки якому відбувається подолання редукції феномена людини до самосвідомого суб'єкта та редукції буття до сущого, властиві класичній модерній думці. Т. фіксує присутність людини у світі через сприйняття, просторовість, моторність, темпоральність. Проблема тілесності щільно пов'язана з сутністю та генезисом захід-

ної метафізики взагалі. Виникнення метафізики пов'язане з відмовою ранньофілософською свідомістю чуттєво даній тілесній реальності у статусі справжньої дійсності. Формулювання досократиками засадничого для західної метафізики питання "Що є все?" містить чітку апеляцію до Т. *Платон* у вченні про *ейдоси* надає Т. насамперед онтологічного значення. У християнстві суттєво змінюється метафізичний сенс Т. через підняття на новий онтологічний щабель Т. Христа. Головною інтелектуальною подією, котра визначила долю проблеми Т. впродовж більш як трьох століть, є метафізична відмова від Т., здійснена у філософії Нового часу. Визнання *Декартом* двох субстанцій, що не перетинаються – res cogitans ("річ мисляча, але не протяжна") та res extensa ("річ протяжна, але не мисляча") десоматизує людське ego, вилучаючи Т. з кола визначальних, сутнісних ознак людини у метафізичній версії буття. Т. зводиться до об'єкта та організму, що обумовлює винесення його поза *ego* і перетворення в предмет діяльності. Цим метафізичним актом Т. передається до прерогативи природничих наук. Проте саме в надрах модерної філософії (*Спіноза, Паскаль*) відбувається розбудова концепту Т. як метафізичної альтернативи принципу самосвідомого суб'єкта. Перегляд засад метафізичної відмови від Т. пов'язаний з такими мислителями XIX ст., як *Гегель, Маркс, К'єркегор, Ніцше*, котрі використовують поняття Т. в цілях подолання дуалізму Декарта. Однак введення Т. до складу сутнісних визначень людини, обґрунтування її значення як невід'ємного виміру людського буття, відбувається лише у феноменологічній філософії XX ст. (*Гуссерль, Гайдеггер, Сартр, Мерло-Понті*, Паточка). Гуссерль включає тему Т. до складу феноменологічного аналізу буття, вперше вводячи поняття Leib (живе Т.) в протилежність Körper (Т. як фізичний об'єкт). Виявлення відмінності фізичного та живого Т. визначає подальший розвиток проблеми Т. в феноменології. Гайдеггер, перетворюючи феноменологію в онтологію, переходить від питання про Т. до питання про втілення: "Ми не "маємо" тіло, скоріше ми "є" тілесно". Мерло-Понті стверджує онтологічну значущість Т. Метою його феноменологічного підходу стає остаточне подолання класичної дихотомії суб'єкта та об'єкта за допомогою розкриття метафізичного змісту тілесності. Для *Фуко* концепт Т. є одним із центральних. За його допомогою Фуко розробляє тему влади. Оскільки Т. є субстанцією, що виробляє біль та насолоду, то саме через нього можна маніпулювати людиною. Він вважає, що вплив влади на Т. не лише формує його зовнішній вигляд, але й трансформує його матеріальність. Експлуатація дисциплінарними техніками "візуального Т." складає суть цього маніпулювання. Проблема Т. є важливою для постмодерної (*Лакан, Дельоз*, Гваттарі, Кристєва) та феміністичної (Баталер, Іригарей, Бордо, Харвей, Гросц) філософії. Характерною рисою цих підходів є зведення Т. або до природного (біологічного) субстрату, або до соціального конструкта.

О. Гомілко

ТКАЧУК, Марина Леонідівна (1964, Чернівці) – укр. філософ, історик філософії. Закінчила філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1986). Докт. філософських наук (2000). Проф. кафедри філософії та релігієзнавства НУ "КМА". Сфера наукових інтересів: проблеми теорії та методології історії філософії, історія академічної філософії в Україні, рос. релігійна філософія.

Осн. тв.: "Філософія світла і радості: Олексій Гіляров" (1997); "Юркевич Памфил. З рукописної спадщини", упорядкування, переклад, коментар (1999); "Київ в історії філософії України", у співавт. (2000); "Київська академічна філософія XIX – поч. XX ст.: Методологічні проблеми дослідження" (2000).

ТЛУМАЧЕННЯ – одне з понять, яким позначається смислотворча діяльність у культурі. Т. охоплює процес *розуміння* та його результат (трактування), а також відповідне подання та обґрунтування. Етимологічно пов'язане зі словом "тлум" – натовп, гурт, загал, що зумовило його первинне значення: пояснення чогось "іншого" (відмінного від повсякденності та звичаєвості), що здійснюється публічно й призначається для цілої спільноти. З огляду на це, Т. вимагає посередництва обізнаного інтерпретатора та особливої ритуальності. Значимість і ступінь "закритості" того, що треба зрозуміти, виз-

начають міру публічності Т. та ієрархічний статус посередника, який має не лише зрозуміти приховані смисли, а й зробити їх осяжними для всієї профанної спільноти. Як загальне цілісне поняття Т. було засвоєне від доби Античності подальшою герменевтичною традицією, спрямованою насамперед на осмислення сакральних текстів (екзегеза Святого Письма, кабалістика, протестантська теологія); останні пов'язували Т. з божественним натхненням, або просвітленням, що спиралося, одначе, на певні принципи й техніки *інтерпретації*. З розвитком *герменевтики* сфера її застосування десакралізується – виникають юридична та історична герменевтики, філологія, філософська герменевтика, завдяки чому поняття, що описують складний процес смислотворення уточнюються й розмежовуються. У філософії термін "Т." може виступати синонімом до екзегези, інтерпретації, розуміння, пояснення. Це пов'язано зі становленням філософської герменевтики (див. *Герменевтика філософська*). Т. досить часто вживається у філософсько-герменевтичних текстах *Дильтея, Гайдеггера, Гадамера, Рикера* на позначення нерозрізненої цілості всього смислотворчого процесу, при цьому Т. не надається визначальної методологічної чи екзистенційної значущості. Т. розглядається як проміжний процес, що супроводжує розуміння і відрізняється від інтерпретації довільністю (аж до залучення інших форм знаковості). Завдяки варіативності Т. сприяє розширенню горизонту бачення "Іншого" та подальшому поглибленню розуміння.

Л. Архипова

ТОДОРСЬКИЙ, Симон (Теодоровський Симеон) (1700, побл. Києва – 1754) – укр. мислитель, вчений-філолог. Народився в сім'ї козака Переяславського полку, початкову освіту здобув удома. 1717 р. поступив до КМА, де навчався до 1727 р. Маючи нахил до вивчення орієнталістики, вирішив продовжувати освіту за кордоном. Прямуючи в Європу через Петербург і Ревель, ймовірно, познайомився з *Прокоповичем*, який неодноразово допомогав йому в подальшому житті. Потрапивши до Німеччини, в ун-т м. Галле, вивчав гебрейську, сирійську, арабську та халдейську мови і культури під керівництвом Міхаеліса. Одночасно Т. зблизився з пієтистами і почав відігравати в їхньому середовищі помітну роль. На прохання їхнього чільного діяча Франке переклав з нім. мови на укр. програмовий твір *пієтизму* Арндта "Чотири книги про правдиве християнство", яка вийшла друком 1735 р. Переклав він і інші твори Арндта, Франке. Ці переклади Т. розшукав *Чижевський* і результати їх дослідження опублікував у праці "Українські друки в Галле" (Краків – Львів, 1943). Т. імпонували ідеї пієтистів про необхідність передумови всього людського життя на засадах християнства. Розв'язання цієї проблеми, на думку Т., повинно здійснюватися через внутрішні зусилля кожної людини. Тому центральними в його роздумах є такі поняття, як "внутрішня людина", самопізнання, духовне і моральне вдосконалення, теозис. Після Галле Т. ще рік провчився в ун-ті міста Ієни, де викладав друг Прокоповича, відомий теолог, філософ і правознавець Буддей. В останні роки навчання в Німеччині Т. отримував стипендію від тогочасного Київського митрополита Заборовського. Повернувшись на батьківщину, Т. став ординарним проф. в КМА, викладачем нім., грецьк. та гебрейськ. мов. Одночасно продовжував розпочату ще в Галле підготовку до друку укр. корпусу Біблії (видана 1751 р. т. зв. "Єлисаветинська Біблія"). Т. був учителем *Сковороди* і справив значний вплив на формування його філософських поглядів. 1740 р. Т. постригся в ченці і розпочав проповідницьку діяльність у Братській та Лаврській церквах, згодом став єпископом Псковським і Нарвським та наставником у православній вірі майбутніх рос. царів Петра III та Катерини II. В цей час він спілкується з О. та К. Розумовськими і має певний вплив на укр. справи. Перекладацька, професорська та проповідницька діяльність Т. сприяла розвиткові укр. культури, особливо етико-антропософського напряму в тогочасній філософії.

ТОЙНБІ, Арнольд Джозеф (1889, Лондон – 1975) – англ. історик, філософ. Освіту отримав в Оксфордському ун-ті. Викладав у Лондонській школі економіки, понад 40 років (від 1925 р.) очолював Королівський ін-т міжнародних відносин. Філософські інтереси Т. були зосереджені у сфері дослідження проблем

філософії історії. Базовою ідеєю філософсько-історичної теорії Т. була ідея існування локальних, відносно замкнених цивілізаційних спільностей (спочатку Т. виділив 21 таку спільність, а потім зупинився на 13), кожна з яких має свою власну історію. Сукупність історій цих цивілізаційних спільностей (стисло-цивілізацій) утворює всесвітньо-історичний процес. У перебігу історії усіх цивілізацій Т. виділяє наступні етапи: виникнення, ріст, надлом, деградація та дезінтеграція, які характеризуються ним з позицій варіанта філософії життя Бергсона: виникнення й ріст цивілізацій пов'язуються з енергією життєвого пориву, а надлом, деградація й дезінтеграція – з виснаженням їх життєвих сил. Означені етапи є спільними для всіх цивілізацій, проте кожна проходить їх по-своєму, накладаючи на них відбиток власної унікальності. Згідно з Т., попри всю неповторність кожної з цивілізацій, їм притаманні і деякі спільні характеристики, насамперед закон "виклику та відповіді". За цим законом, доки цивілізація спроможна на адекватне сприйняття й належну відповідь на кожен наступний з низки викликів історичного довкілля, вона рухається поступально. Можливість такої відповіді створюється завдяки продуктивним ідеям обдарованої здібностями й чеснотами т. зв. "творчої меншості". Ці ідеї через механізм соціального наслідування поширюються серед пасивної більшості і втілюються нею в життя. Однак з плином часу "творча меншість" може втратити здатність генерувати ідеї, що є адекватними викликові історичної ситуації, разом з цим – моральний авторитет. Суспільнозначуща діяльність творчої еліти набуває суто формального характеру й починає спиратися на апарат примусу. Відповідно, більшість перероджується у "внутрішній пролетаріат", визначальними рисами якого є паразитарний спосіб життя (з вимогами "хліба і видовищ"), неспроможність до плідної діяльності чи захисту свого суспільства і, водночас, перманентна готовність до соціальних збурень. За таких умов (до яких долучається загроза від варварської периферії, або "зовнішнього пролетаріату") відбувається надлом відповідної цивілізації з наступною її деградацією та розпадом. Втім, за Т., пізні етапи існування цивілізації зовсім не обов'язково мають поставати як непередвизначені й неминучі щаблі її загибелі. Під впливом нових "творчих меншостей" може відбутися духовне, а пізніше й цілісне відродження цивілізації. Крім того, уникнути розпаду можна також шляхом "єднання в духові", через залучення до вселенської релігії на основі об'єднання вже наявних світових віровчень і переходу на рівень світової цивілізації.

Осн. тв.: "Дослідження історії". У 12 т. (1934 – 1954); "Випробування цивілізації" (1948); "Світ і Захід" (1953); "Історичний підхід до релігії" (1956).

ТОКВІЛЬ, Алексис (1805, Верней – 1859) – франц. історик, соціальний філософ, політичний діяч. Закінчив ф-т права у Парижі (1830). У 1831 р. разом із Бомоном розпочав свою славенту подорож до США з метою вивчення реформ в управлінні в'язницями. Невдовзі зацікавленість Т. як правника у пенітенціарній справі переросла у глибокий інтерес до суспільно-політичних процесів, становлення амер. демократії. Результатом реалізації цього інтересу стало фундаментальне дослідження "Демократія в Америці", що зажило слави у наступні десятиліття і століття класичного здобутку у галузі вивчення проблеми демократії. Філософські погляди Т. концентруються навколо ідеї свободи, адже справжня і єдина чеснота, за Т., – це та, що заснована на свободі. Але любов до свободи, наголошував він, не вичерпується ненавистю до рабства чи тягою до матеріального добробуту. Крім того, вона не пов'язана з прагненням до привілейованого соціального статусу. Свобода – самодостатня, є сама по собі благом, за яке слід боротися неухильно, незважаючи на будь-які перешкоди й небезпеки. За Т., створений для рабства той, хто шукає в свободі щось, окрім неї самої. Із сім'ї переконаних роялістів, аристократ за походженням і вихованням, Т., з одного боку, відкидав елітаризм і був переконаний в історичній приреченості класичних форм монархічного та аристократичного ладу, традиційних форм індивідуалізму. З іншого боку, дійшовши висновку, що час привілеїв аристократії пройшов і настає епоха суспільств, атрибутивною рисою яких є соціальна рівність, Т. свідомо виступив іде-

ологом демократії. Водночас він бачив небезпеку встановлення демократії й соціальної рівності ціною знеособлення людини, перетворення її на елемент "більшості". Крім того, Т. застерігав проти створення за демократичного ладу умов, коли встановлюється всевладдя "більшості" та поширюється свавілля державних службовців. Противагою цим тенденціям слугують характерні для демократії свобода слова й преси, формування різноманітних *асоціацій* та політичних об'єднань. Пошук шляхів і засобів оптимізації співвідношення свободи і рівності (чи нерівності), держави і суспільства загалом, політичної системи та окремої людини становить лейтмотив всіх політичних роздумів Т.

Осн. тв.: "Демократія в Америці" (1835).

ТОЛАНД, Джон (1670, Лондондеррі – 1722) – ірландськ. філософ. Навчався у Глазго, Единбурзі, Оксфорді. Виступаючи з позицій захисту християнства, Т. прагнув обґрунтувати тезу про те, що віра потребує підтвердження розумом, оскільки йому не суперечить. Ірландськ. парламент сприйняв цю тезу як наступ на релігію і засудив кн. Т. "Християнство без таємниць" як антирелігійну. Т. змушений був виїхати до Англії. Т. першим у філософії Нового часу обґрунтував вчення про рух як суттєву властивість матерії, розрізняючи в ньому два прояви: рух як внутрішню активність матерії, що є джерелом багатоманітності в природі, і рух як переміщення у просторі, яке є лише модифікацією цієї активності. Т. підкреслював абсолютний характер руху матерії і відносний характер спокою, вважав, що спокій теж можна розглядати як рух. Що стосується природи та *Всесвіту* в цілому, то вони є вічні і незмінні. У праці "Пантеїстикон" Т. схиляється до *пантеїзму* та гілозоїзму, визнаючи одухотвореність усієї природи. Безкінечний і вічний Всесвіт, за Т., управляється "духом Всесвіту", "душею Всесвіту", які називають також Богом. У дискусії із прихильниками *соціанства* Т. увів у філософський обіг термін "пантеїзм".

Осн. тв.: "Християнство без таємниць" (1696); "Життя Мільтона" (1698); "Пантеїстикон" (1720).

ТОЛЕРАНТНІСТЬ (від лат. tolerantia – терпимість) – термін, що ним позначають доброзичливе або принаймні стримане ставлення до індивідуальних та групових відмінностей (релігійних, етнічних, культурних, цивілізаційних). Світоглядною основою Т. є поцінування різноманітності – природної, індивідуальної, суспільної, культурної. Межі допустимої Т. залежать від соціальних норм, що діють в даному суспільстві (і, отже, в своїй основі мають культурне походження); однак в межах діючих соціальних норм можливі більш толерантні і менш толерантні варіанти особистої та групової поведінки. Зокрема, окремі особи чи групи осіб можуть виступати ініціаторами перегляду таких звичаїв та норм, які вони оцінюють як жорстокі (нетолерантні). Тема толерантності у європейській філософській традиції започаткована найбільшою мірою стоїками; далі вона знайшла своє продовження у Ціцерона як civilitas (доброзичливість, люб'язність, цивілізованість) – цим словом він позначав важливу ознаку громадянина. У період Середньовіччя абсолютизація віри за рахунок розуму стала джерелом релігійної нетерпимості. Наслідком цього стали релігійні війни та нетерпиме ставлення до таких поглядів та наукових відкрить, які суперечили християнському віровченню. У період *Просвітництва* тема толерантності стає центральною темою політичної філософії (*Локк*): модерне громадянське суспільство формувалося на основі долання нетерпимості до поглядів, ідей та вірувань. Але абсолютизація розуму та наукового пізнання як основи толерантності містила приховану тенденцію перетворення цього розуму (у його певній інтерпретації) на вкрай нетерпимий та агресивний. Досить тут вказати на фанатичний атеїзм, представлений у своїх крайніх формах рос. комунізмом (більшовизмом). В сучасній Україні тема толерантності, зокрема межі толерантності, є важливою в контексті ідеологічного плюралізму та міжетнічних і міжнаціональних стосунків. У філософії однією із перспективних концепцій, яка пропонує основу для толерантного розв'язання різного роду конфліктів (в тім числі щодо цінностей), є комунікативна філософія.

В. Лісовий

ТОЛСТОЙ, Лев Миколайович (1828, Ясная Поляна – 1910) – рос. письменник,

релігійний мислитель, філософ-моралiст. Світогляд зрілого Т. формувався і розвивався під впливом Євангелія, деяких східних релігій, філософських ідей *Аврелія, Епіктета, Сенеки*, Ціцерона, Йоанна Златоуста, *Паскаля, Руссо*, Ларошфуко, *Канта, Сковороди, Шопенгауера*, Емерсона, Торо та ін. Засновник релігійно-філософського вчення ("толстовства"), спрямованого на розв'язання смисложиттєвих проблем людського існування засобами нової, "істинної" релігії ненасильництва, добра, всезагальної любові. До систематичної розробки цього вчення Т. береться досить пізно – в кін. 70 – на поч. 80-х рр. після пережитої ним глибокої духовної кризи. Т. дійшов висновку, що реалізуючи себе як вільна істота у своєму особистому внутрішньому, духовному житті, "неминуче виконує приписані їй закони", у житті зовнішньому, стихійному, "ройовому", "слугує знаряддям досягнення "історичних загальнолюдських цілей". В царині зовнішнього життя, куди Т. включав економіку й політику, державу, культуру й церкву, свобода і мораль неможливі, бо тут кожне явище і дія зумовлені попередніми і є ланкою низки нейтральних в ціннісному плані каузальних взаємодій. Лише віддавши перевагу внутрішньому життю, людина може досягти свободи й жити згідно з ідеалами істини, добра і краси. Втілення цих ідеалів він пов'язував із встановленням спільного володіння землею, простим селянським способом життя, самовідданим служінням Богові й людям. Бога Т. сприймав і розумів не ортодоксально, а ґрунтуючись на власному розумінні внутрішнього, духовного життя людини. До Бога він прирівнював світове надіндивідуальне життя й вічну цілісність і гармонійну єдність духа й матерії. Релігійне ж спасіння, залучення до вічного життя, царства небесного тлумачив не як прийдешній Страшний Суд, а як подолання власної індивідуальної суб'єктивності й злиття зі світовим, спільним загальнолюдським життям, яке має здійснюватися персонально кожним віруючим "тепер і тут", в час його життя. Філософію, науку й мистецтво Т. вважав неспроможними відповісти на найглибше й найважливіше питання – про сенс людського життя. Можливість його розв'язання він пов'язував не зі спеціальними студіями, а з ясним розумом, чистим сумлінням й іншими моральними чеснотами, наголошував, що тільки в царині етичній можливий справжній поступ знань – істинних і життєзначущих. Перед смертю скептицизм Т. набуває всеосяжного характеру, мислитель відмовляється в цей період від ідеалізації не лише культури, а й природи, землеробського способу життя й навіть праці та сім'ї, пов'язуючи християнський ідеал з поняттям нірвани як небуття.

Осн. тв. філософського змісту: "Чим людина живе" (1881); "Сповідь" (1882); "То що ж нам робити" (1883); "Що таке мистецтво" (1899); "Вірте собі" (1906); "Війна і мир" (1865); "Воскресіння" (1899).

ТОМА АКВІНСЬКИЙ (Аквінат) (бл. 1225 (27), побл. Неаполя – 1274) – середньовічний філософ, теолог, систематизатор схоластики на основі християнського аристотелізму, монах-домініканець (од 1244 р.), у 1567 р. визнаний "п'ятим учителем церкви". Сформулював п'ять доказів існування Бога. По-перше, Бог – це непорушний рушій, бо, згідно з аргументом *Аристотеля*, рух передбачає непорушного першорушія; по-друге, ланцюг причин та наслідків не може йти у нескінченність, отже, необхідно припустити існування першої причини – Бога; по-третє, мусить існувати остаточне джерело будь-якої необхідності, бо випадкове припускає існування необхідного; по-четверте, всі предмети розрізнюються якісно і за мірою досконалості, тому повинно існувати щось, що б було найвищою мірою реальності та досконалості; по-п'яте, ми бачимо, що навіть неживі речі служать певній меті, і ту мету має визначати якась істота, що існує поза тими речами, бо тільки живе може мати внутрішню мету. Все кінечне створене з нічого, причому Бог вибрав кращий з можливих світів. Душа людини як інтелектуальна субстанція нематеріальна і незнищенна; ангели не мають тіл, а в людині душа поєднана з тілом. Душа – форма тіла, згідно з Аристотелем. Т. А. повторює не тільки визначення Аристотеля (душа є ентелехією), а й поділ функцій душі, одначе при цьому розумові приписуються всі душевні функції – пізнавальна, рослинна та відчуваюча. Вся душа цілком присутня в кожній частині тіла.

Душі тварин, на відміну від людських, не безсмертні. В тлумаченні процесу пізнання Т.А. прямує за Аристотелем, відмовившись від уявлення про природжене знання; в етиці він також прямує за Аристотелем, зокрема, у визначенні та розподілі доброчесностей. До чотирьох кардинальних доброчесностей древніх додає три теологічні: віру, надію та любов. Зло ненавмисне не є сутністю, його породжує причина випадкова й сама по собі добра. Божественне Провидіння не виключає зла, випадковості, свободи волі, таланту або удачі. Свободу волі Т. А. розуміє у сенсі психологічного детермінізму. Вибір залежить від нас, проте в добрі ми не вільні, бо потребуємо благодаті. Оригінальність Т. А. полягає в пристосуванні Аристотеля, майже не змінюючи його, до християнської догми. В той час Т. А. вважали сміливим новатором; навіть після смерті чимало його тверджень було засуджено Паризьким та Оксфордським ун-тами. В історію філософії Т. А. увійшов як видатний систематизатор.

Осн. тв.: "Про буття і сутність" (1242 – 1243); "Про істину" (1256 – 1259); "Сума проти поган" (1260); "Про Божественні імена" (1261); "Сума теології" (1265 – 1272); "Про вічність світу" (1270).

ТОМІЗМ (від лат. Thomas – Тома) – релігійно-філософський напрям, що виник і розвивався на засадах тлумачення вчення *Томи Аквінського*. У 1277 р. Т. був засуджений ортодоксальними церковно-університетськими установами Парижа й Оксфорда, але на межі XIII й XIV ст. почав енергійно відроджуватися й невдовзі повсюдно набув значного поширення і впливу. Подальший розвиток Т. пов'язаний із цілою шерегою філософів і теологів, серед яких у XV – XVII ст. увиразнюються імена італ. філософа, а згодом кардинала, Каетана (Томи де Віа) (1468 – 1534) та ісп. філософа й теолога Йогана Томи (1589 – 1647). Перший зажив слави завдяки своїм коментарям до "Суми теології" Томи Аквінського; другий увійшов в історію філософії й теології і як інтерпретатор схоластичної літератури, і як видатний логік. Початок найвпливовішого етапу розвитку Т. (неотомізму, неосхоластики) припадає на серед. XIX ст., що було пов'язано з енциклікою Папи Лева XIII (1879), у якій офіційно проголошувалося визнання Т. як традиційної філософської доктрини католицької церкви. До видатних філософів-неотомістів XX ст. належить *Жильсон* та *Маритен*.

Н. Поліщук

ТОТАЛЬНІСТЬ (від лат. totus – увесь, цілий) – категорія для характеристики буття як повноти, єдності багатоманітності його проявів. *Кант*, включивши в свою таблицю категорій "Т.", визначив її як "множину, що розглядається як єдність". Рос. релігійна філософія для тих самих цілей використовувала поняття "соборність" (Хомяков), "Багатоєдність" (Карсавін), "моноплюралізм" (*Бердяєв*) та ін. Центральною категорією філософії *В. Соловйова* була "всеєдність", що спиралася на давню філософську традицію. Ще *Ксенофан* казав, що "усе єдине", а *Анаксагор* – що "у всьому є частина всього". Християнські містики використовували поняття "плероми" для означення сутності у повному обсязі і множинну єдність, завершену цілокупність. Ці ідеї розвивав *Кузанський*, пізніше – *Гегель*. Останній визначав Т. як єдність, що, розгортаючись у собі, зберігає себе. У синхронічному плані Т. виступає як *ціле*, що може існувати у формі *системи, структури*, конструкції тощо, як єдність частин у вигляді функціональних компонентів, структурних і конструктивних елементів та ін. В діахронічному вимірі Т. постає як збереження *самоідентичності* явищ у перебігу їх змін і розвитку. Проблема Т. включає проблему цілісності, але у ній на першому місці стоїть не статика, а динаміка, не сталі структури, системи і функціювання стійких компонентів, а єдність процесів. Необхідність розрізнення цілісності і єдності (повноти) певною мірою була усвідомлена в нім. класичній філософії (*Шеллінг*, Гегель), де ціле розділялося на неорганічне і органічне (таке, що саморозгортається). Така диференціація в подальшому стала нормою, причому інтерес до органічного цілого зростає: у психології у зв'язку з вивченням ментальних процесів через призму поняття гештальту, в культурології і етнографії – як результат дослідження реальних етнічних, мовних, духовних, побутових та інших еволюцій, в соціології як намагання зрозуміти соціальну динаміку через гру випадковостей, у методо-

логії науки – в контексті сприйняття комплексу наукових знань як цілісного живого організму, де нові факти, отримані в одному місці, впливають на всю наукову систему і змінюють її. Т. – не нерухома маса, вона не зводиться до єдності одноманітного буття-ніщо, позбавленого різноманітності та суперечностей. Т. – завжди індивідуалізована; це не статика і безвиразне функціювання, а трансформації і оновлення.

В. Кизима

ТОФЛЕР, Елвін (1928, Нью-Йорк) – амер. філософ-футуролог, соціолог, публіцист. Проф. Корнельського ун-ту, радник фонду Рокфеллера, корпорації Ай Бі Ем, Ін-ту майбутнього. Головна тема творів Т. – стратегія виживання людської цивілізації в умовах прискореного наростання змін, кризових явищ, що породжені зіткненням "хвиль" цивілізаційного розвитку, зміщення влади під тиском нових надіндустріальних реалій. У кн. "Футурошок" Т. пропонує "теорію адаптації" – систематичне управління змінами, що має включати довгострокове планування, застосування соціальних критеріїв оцінки планування, послідовну зміну демократичних інституцій з огляду на нові соціальні цілі. Стара індустріальна система з її економоцентризмом, короткостроковим плануванням і антидемократизмом не здатна справитися з лавиною змін (футурошоками), що накочуються на людство у прискореному ритмі. Тому, згідно з Т., потрібна стратегія "соціального футуризму". У наступній кн. "Третя хвиля" Т. характеризує кінець XX ст. як зіткнення двох "хвиль": індустріальної, яка діяла в напрямі централізації та уніфікації, і суперіндустріальної, що має протилежне спрямування. Це зіткнення має своїм наслідком низку кризових явищ, які треба осмислити не як ознаки загального занепаду людської цивілізації, а як перехід до нової матриці, навколо якої формується цивілізація "третьої хвилі". На відміну від індустріального суспільства, функціювання якого пов'язане з промисловим виробництвом і ринковою економікою, цивілізація "третьої хвилі" є "трансринковою". Виникає своєрідний симбіоз – виробництво-для-споживання, а "електронний котедж" стає поліфункціональним осередком суспільства. Пафос книги полягає у необхідності зрозуміти напрям змін, не піддатися впливові безладу, що супроводжує ці зміни. У завершальній кн. трилогії "Переміна влади" та в наступних працях Т. конкретизує ідеї, започатковані раніше. Він зосереджується на тому, якими мають бути нові форми влади, яка роль знання та інформації у їх розбудові, яким чином має бути змінена уся сфера владних структур в інформаційному суспільстві.

Осн. тв.: "Футурошок" (1970); "Третя хвиля" (1980); "Передбачення і передумови" (1983); "Переміна влади" (1990); "Війна та антивійна" (1993).

ТРАГІЧНЕ – категорія філософії і естетики, яка характеризує нерозв'язний конфлікт, що виникає в процесі людської діяльності та супроводжується стражданням і непоправною втратою життєвих цінностей. На відміну від печального і страхітливого, Т. обумовлене не випадковими зовнішніми силами, а внутрішньою природою явища. Т. передбачає вільний акт діяльності людини, її свідомий вибір, в результаті якого реалізується згубна для особистості неминуча необхідність. Трагічний діючий герой кидає виклик долі, усвідомлюючи, що він може призвести до поразки. Т. завжди розглядається в суспільно-історичному контексті, який зумовлює його структуру і художню форму. В Античну епоху внаслідок нерозвиненості особистісного начала Т. постає у вигляді року, або долі, як безособової сили, панівної в природі і суспільстві. Взірцем розуміння Т. в давньогрецьк. філософії слугує філософія *Аристотеля*, яка розглядає Т. як невіддільний момент вчення про буття. Вихід вічного розуму – *нусу* – за сферу вічного, де панує щастя або стан блаженності та безневинності, у сферу минущого і плинного, де починається життя з його нещастями, виною, злочинами і розплатою, супроводжується трагічним потрясінням людини від скоєного злочину, яке здійснюється через "жах" і "співчуття" і веде до катарсису (очищення). Виділення категорії "Т." і її філософське осмислення здійснюється в нім. класичній естетиці. *Кант* і *Шіллер* вбачали джерело Т. в конфлікті між чуттєвою та моральною природою людини. *Шеллінг* сутністю Т. вважав боротьбу в суб'єкті свободи і необхідності, які одно-

часно постають як переможці і переможені. *Гегель*, який створив цілісну теорію Т., вбачає його сутність в самороздвоєнні субстанції як сфери волі та звершення. Стверджуючи розумність волі та осмисленість трагічного конфлікту, Гегель, як і нім. класична філософія загалом, дотримується раціоналістичної концепції Т., згідно з якою джерелом Т. є суб'єкт та його внутрішній світ. На відміну від Гегеля, ірраціоналістична філософія *Шопенгауера* і *Ніцше* вбачають сутність Т. у відсутності будь-якого смислу в бутті, яке споконвічно є безформним, хаотичним, ірраціональним. В XX ст. ірраціональне тлумачення Т. як "трагічного почуття існування" стає домінуючим у філософії екзистенціалізму (*Ясперс*, Бубер, *Гайдеггер*).

ТРАДИЦІЯ – поняття, що визначає різноманітні форми впливу минулого на сучасне й майбутнє. Вирізняють, зокрема, соціокультурні форми традиції – звичай, стереотип, ритуал, обряд, які притаманні суспільним стосункам від часів виникнення суспільства. Як філософсько-методологічна проблема Т. постала у добу Нового часу (*Декарт, Бекон, Гоббс*). Проте лише *Монтеск'є* та пізніше *Гегель* чітко окреслили два важливих для філософського розуміння питання: про ставлення до минулого та про буттєву залежність людини від минулого. У сучасній філософії Т. розглядається як проблема доцільності використання досвіду минулого в інноваційних процесах сучасного та як проблема впливу соціокультурних та індивідуальних форм минулого на формування людського досвіду. Онтологічний підхід до Т. найбільш фундаментально розроблений у філософії *Гуссерля, Гайдеггера*. Зокрема, Гуссерль визначає традицію як буттєву єдність часу та здійснення майбутнього на основі постійного осучаснення минулого. В межах соціальної та екзистенційної антропології розглядаються питання щодо ролі традиції в конституюванні соціокультурних та етнічних груп, впливу міфологізованих виявів минулого на розвиток сучасної культури, значення традиції у формуванні світоглядних цінностей та переконань.

ТРАНКВІЛІОН, Кирило (Транквіліон-Ставровецький) (? – 1646) – укр. церковний діяч, богослов, письменник, проповідник, друкар, перекладач з грецьк. Працював та викладав у Львівській і Віленській братських школах, Острозькому науково-освітньому центрі. Заснував свою друкарню, де друкував усі свої книги. Його "Зерцало богословії" (1618) та "Євангеліє учительне" (1619) були засуджені київським митрополитом та московським урядом як неправославні. В 1626 р. прийняв унію і став архімандритом Чернігівського Єлецького монастиря, де надрукував свій останній твір – "Перло многоцінне" (1646). В поглядах Т. поєднуються ренесансна настанова пізнання Бога, природи і людини та традиційна православна настанова морального самовдосконалення людини. В трактаті "Зерцало богословії" Т. виділяє чотири світи: світ духовних сутностей, видимий світ, або природу, малий світ, або людину, та світ зла. В кожному зі світів він виділяє дві натури: видиму та невидиму. Уявлення про двонатурність світу разом із уявленням про природу як самодостатній світ з власними законами наближає Т. до пантеїзму *Відродження*. Людину Т. розглядає як мікрокосм, малий світ, де є все, що і у великому світі. Людина, яка складається з божественного та природного начал – тіла та розуму, керуючись своїм розумом, може і повинна, згідно з Т., через самопізнання і праведне життя піднятися до Бога. Акцентуючи увагу на тлінності земних цінностей та вічності небесних, Т. не заперечує важливості земного життя людини, він схильний до визнання ренесансної гармонії душі та тіла. Подвижництво, вважає він, не в аскетизмі, а в сумлінному виконанні своїх обов'язків. Проповіді, духовна проза та поезія Т. є взірцем укр. барокової літератури.

Осн. тв.: "Зерцало богословії" (1618); "Євангеліє учительне" (1619); "Перло многоцінне" (1646).

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛІЇ – в метафізиці – властивості сущого (ens), необхідно притаманні йому як такому, трансцендентальні визначення буття сущого. В ієрархії понять Т. є більш загальними по відношенню до категорій, тобто вищих родових понять (suprema genera); отже, Т. є такими, що виходять поза межі (transcendentalia). Традиційно Т. називають єдине (unum), істину (verum), благо

(bonum). Деталізувати вчення про суще і збільшити число Т. намагалися *Тома Аквінський, Дунс Скот*, Лотце.

С. Йосипенко

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНА ЛОГІКА (від лат. transcendere – переступати) – неформальна логіка, створена *Кантом* для з'ясування структури пізнання та його меж. Згідно з Кантом, *речі в собі* діють на чуттєвість людини і породжують відчуття. Останні поєднуються з формами споглядання, простором і часом, які наявні в суб'єкті і впорядковуються ними. Такий синтез форм споглядання з чуттєвими даними Кант називає явищем і вважає його матеріалом пізнання. Пізнання є другий синтез – явищ з апріорними формами мислення, тобто категоріями. Цей синтез породжує об'єкти або предмети, сукупність яких називається природою, а знання про неї – досвідом. Досвід Кант вважає єдино можливим видом дійсно наукового знання; він і окреслює межу теоретичного пізнання взагалі. Але людина бажає знати й про те, що лежить за його межами, а отже, і за межою чуттєвості. До такого знання вона може доходити лише за допомогою мислення або "чистого розуму". Критикою чистого розуму Кант називав доведення неможливості й ілюзорності такого знання. Їх проявом є суперечності, в які впадає при цьому розум. Найбільш значущі суперечності, розкриті Кантом, це – антиномії. Усього він нараховував три об'єкти, з приводу яких суперечності виникають: світ в цілому, Бог, душа людини. Вчення про суперечності чистого розуму Кант назвав "трансцендентальною діалектикою". Його діалектика становила складову частину "трансцендентальної логіки" і справила найбільший вплив на подальший розвиток діалектичного мислення у *Фіхте, Гегеля* та інших мислителів. На відміну від них, діалектика Канта має негативний характер, виражає межі людського пізнання, які можуть бути подолані, згідно з Кантом, лише за допомогою "практичного розуму", який втілюється в моралі і релігії. В цілому проблематика Т. л. Канта не втратила свого значення і до нашого часу.

М. Булатов

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНИЙ ІДЕАЛІЗМ – термін філософії *Канта*, який позначає ідеалістичне тлумачення форм пізнання – споглядання (*простору і часу*) і мислення (розсудкових понять або категорій). Тому Кант називав його також "формальним ідеалізмом з метою відрізнити від "матеріального", тобто звичайного ідеалізму (котрий сумнівається в існуванні самих зовнішніх речей або заперечує його)". Матеріальний ідеалізм Кант поділяв на два різновиди: 1) проблематичний ідеалізм *Декарта*, який сумнівається в існуванні зовнішніх речей, тобто ставить проблему буття поза свідомістю, але не допускає ніякого остаточного її розв'язання до того, як буде винайдений достатній для цього доказ; 2) догматичний ідеалізм *Берклі*, згідно з яким речі в просторі – лише плід уяви. Саме з приводу даної форми ідеалізму Кант вважав "скандалом для філософії і загальнолюдського розуму необхідність приймати лише на віру існування речей поза нами (від яких ми отримуємо весь матеріал знання навіть і для нашого внутрішнього почуття) і неможливість протиставити будь-який задовільний доказ цього існування". Кант був упевнений, що винайшов такий доказ у своєму Т. і., і в другому виданні "Критики чистого розуму" намагався його підсилити, написавши спеціальний параграф "Спростування ідеалізму".

М. Булатов

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНИЙ і ТРАНСЦЕНДЕНТНИЙ – поняття філософії *Канта*: трансцендентальний означає: той, що зумовлює можливість пізнання, відповідає на питання: "Як можливе пізнання?", трансцендентний – той, що лежить поза межами свідомості й пізнання. Ці поняття пов'язані з двома межами у пізнанні, що їх визнає Кант. Першою є межа між формами споглядання (простором і часом) та мислення (категоріями) і явищем як об'єктом пізнання. Форми споглядання і мислення разом із необхідною єдністю свідомості ("Я") знаходяться по цей бік досвіду, передують йому та його обумовлюють, що і робить їх трансцендентальними. Другою межею у пізнанні, за Кантом, є межа між явищами і *речами в собі*, що непізнавані. Ці речі Кант називає трансцендентними, тобто потойбічними. В обох поняттях Кант виявив певні риси реального пізнання: активний дієвий характер суб'єк-

та, носія пізнавальної діяльності, і відмінність явищ від речей в собі. Перебільшення Кантом різкості зазначених меж мало певні підстави: він досліджував не формування пізнання, починаючи з дитячого віку, а пізнавальну діяльність зрілої людини, власне вченого, у якого і форми споглядання, і категорії, і єдність самосвідомості давно сформувалися і передують досвіду, і який вирішує наукові проблеми: "Як можлива математика, природознавство, метафізика?" Кант повністю усвідомив також той факт, що людина – найбільш важлива істота серед речей світу, що для пізнання вона має не менше значення, ніж об'єкти, і, отже, образи чи поняття є синтезом цих двох факторів пізнання. Поняття трансцендентного вийшло на одне із перших місць у західній філософській думці XX ст. і пов'язане у ній передусім із сферою людського буття. При усій різнобарвності в інтерпретації даного поняття різними філософськими напрямами їх об'єднує думка про специфіку людської природи, екзистенційних вимірів людського світу, про незвідність людини до системи об'єктивної предметності і законів, за якими дана предметність розвивається. Зокрема, йдеться про особливості гуманітарного пізнання у порівнянні із природничо-науковим, протиставлення ідіографічного та номотетичного методів (неокантіанство, філософія життя). У філософській антропології (*Шелер* та його послідовники) людина розглядається в ракурсі біологічної недостатності, що виводить людину за межі її просторово-часової організації, її чисто тваринних потреб. Людина характеризується як істота, яка "трансцендує" саму себе, свою життєдіяльність, а її стрижнем виступає духовність як понаджиттєва здатність, яка виражає можливість безмежного трансцендування. Значну увагу проблемі трансцендентного приділили представники екзистенціалізму. *Гайдеггер* визначає трансцендентне як фундаментальну характеристику людини, що дозволяє їй долати уречевлений світ повсякденності і реалізовувати через проходження низки граничних, межових ситуацій (страх, турбота, вибір і рішення, совість тощо) істину буття. *Ясперс* особливо наполягав на необхідності концентрації зусиль особистості на піднесенні сьогодення до масштабів трансценденції, бо лише це уможливлює реалізацію ідеї свободи. Шлях трансценденції – це шлях від того, що можна охопити розумом, до того, що виходить за його межі. В західному релігійному екзистенціалізмі (а також неотомізмі) терміном "трансценденція" позначають надприродне, потойбічне, що виходить за межі того, що можна осягнути за допомогою природних пізнавальних здатностей і яке розкривається через віру. В атеїстичному екзистенціалізмі (*Сартр, Камю*) трансцендентне тлумачиться як ніщо, через яке здійснюється людська свобода і яке є необхідною умовою спонтанного творення людиною самої себе. Згідно з неофройдизмом (*Фромм* та ін.), людина зазнає постійної потреби трансцендування, перевищення свого становища пасивної істоти.

М. Булатов

ТРІАДА (т р і а д и ч н і с т ь) – зовнішня форма діалектичного методу, полягає у покладанні тези, висуненні антитези і подальшому їх синтезі. Вперше Т. помітив і подав у своїй таблиці категорій *Кант. Фіхте* розробив її у структурі свого науковчення. Аналіз антитези привів його до ідеї антитетичного методу. Свій власний метод він називав синтетичним, бо головним завданням вважав синтез протилежностей, в кінцевому підсумку – доведення тотожності найбільш загальних із них – суб'єктивного і об'єктивного. Велику роль відігравала Т. в філософії *Гегеля*, особливо в пізніх творах, насамперед в "Енциклопедії філософських наук", коли його діалектика втратила пошуковий сенс і набула формального характеру. Живий зміст її перетворився на штамп. Таку ж тенденцію спостерігаємо у вченні *Шеллінга*. Вона є невід'ємною рисою будь-якого вчення, яке стає зрілим і старіє. Раціональним змістом Т. є те, що більшість філософських понять полярні чи протилежні, але в той же час потребують доповнення одне одним і синтезування в певному цілому.

М. Булатов

ТРОПИ (від грец. τροπος – зворот) – 1) Слова і звороти, вжиті в переносному значенні. 2) В історії філософії – назва аргументів, на основі яких представники античного скептицизму критикували тогочасні філософські системи, обґрунтовуючи неможливість об'єктивного пізнання

світу людиною. Найбільше (10) Т. подав Кноський у "Восьми книгах про пірронізм" (бл. 200 р.). За допомогою Т. скептики намагалися довести необ'єктивність пізнання, оскільки воно, на їхню думку, залежить від життєвих обставин людини, яка пізнає світ, від стану її органів чуття, від впливу на людину традицій і звичок, а також від стану самих об'єктів пізнання й від ставлення того, хто сприймає, до сприйманого. Тому, спираючись на Т., скептики закликали утримуватися від категоричних суджень про світ. Незважаючи на хибність Т. скептиків, вони відіграли на певному етапі позитивну роль у боротьбі проти різних форм догматизму, особливо релігійного, проти сліпого схиляння перед авторитетами, обстоюючи свободу думки й закликаючи не сприймати нічого на віру.

ТРУБЕЦЬКОЙ, Євген Миколайович (1863, Москва – 1920) – рос. філософ, правник, культуролог, громадський діяч, публіцист. Навчався на юридичному ф-ті Московського ун-ту. Магістр (1892), докт. філософії (1897). Обіймав посаду проф. Київського, а потім Московського ун-тів (1905 – 1917). Після Жовтневого перевороту в Росії виїхав із Москви, був противником більшовизму. Філософська еволюція Т. пройшла кілька щаблів: нетривале захоплення *позитивізмом*, вивчення філософії Фішера, *Шопенгауера* і, нарешті, перехід на позиції філософії всеєдності *В. Соловйова*. Згодом, певною мірою звільнившись від впливу Соловйова, Т. виявив значну філософську самобутність. Головною проблемою філософської творчості Т. була проблема сенсу життя, яку він аналізував у моральному, онтологічному та гносеологічному аспектах. Погоджуючись із підходом Соловйова до проблеми Софії, критично ставився до софіології через наявність у ній елементів пантеїзму.

Осн. тв.: "Релігійно-суспільний ідеал християнства у V ст." (1892); "Свобода і безсмертя" (1906); "Соціальна утопія Платона" (1908); "Світогляд Вол. Соловйова". Т. 1, 2 (1913); "Анархія і контрреволюція" (1917); "Смисл життя" (1918).

ТРУБЕЦЬКОЙ, Сергій Миколайович (1862, Калуга – 1905) – рос. релігійний філософ, публіцист, громадський діяч. Закінчив історико-філологічний ф-т Московського у-ту. Докт. філософії, проф. Московського ун-ту (1900), у 1905 обраний ректором. Зазнав впливу слов'янофільства, ідей Хомякова, *Достоєвського, В. Соловйова*. Глибоко вивчав західноєвропейську філософію – *Платона, Аристотеля*, Екхарта, *Фіхте, Шеллінга, Канта, Гегеля*. Розробив власну філософську концепцію "конкретного ідеалізму", що базувалася на "законі універсальної співвідносності". Згідно з останнім, усе суще підлягає необхідному зв'язку "співвідносності", а саме – просторово-часова багатоманітність залежить від логічної або ідеальної єдності, але обидві, з одного боку, вкорінені в абсолютному духові, а з другого – утворюють джерело його потенційних можливостей.

Осн. тв.: "Метафізика у стародавній Греції" (1890); "Позірне язичництво та хибне християнство" (1891); "Вчення про Логос в його історії: філософсько-історичне дослідження" (1900).

ТУГА – екзистенційна ситуація граничного буття, в якій людина переживає неадекватність власної життєвої стратегії виклику *буття* і втрату автентичності. Т. є симптомом самотрансцендування (див. *Трансцендентальний і Трансцендентний*) – передусім у формі культуротворчості. За висловом *Гайдеггера*, "тугою відкривається суще в цілому". Однак у просторі Т. межі уявляються безвихідю, і тоді людину охоплює байдужість і відчуття абсурдності власного буття. У стані Т. людина вже не може перебувати в лещатах буденності й прагне перейти в іншу площину буття. Це – прорив до власного автентичного існування, екзистенції – того, що протистоїть безособовому перебуванню та виступає буттям людини на межі, граничним буттям. Т. є переживанням оголеності своїх онтологічних коренів, які втрачають ґрунт буденності; осягнення приреченості на доконечний вихід у простір духовно-культурного буття.

Н. Хамітов

ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ, Михайло Іванович (1865, с. Сопониківка, Харківська губ. – 1919) – укр. економіст, соціолог. Закінчив фізико-математичний,

юридичний ф-ти Харківського ун-ту. Магістр (1894), докт. (1898) політекономії. Тривалий час працював у Петербурзькому ун-ті (1895 – 1899, 1905 – 1917). Від серед. 1917 р. до поч. 1918 р. обіймав посаду міністра фінансів, торгівлі та промисловості Укр. Центральної Ради. Активний учасник створення Укр. АН; був фундатором її соціально-економічного від. У 1919 р. очолив Укр. наукове тов-во економістів. В останній період життя – проф., декан юридичного ф-ту заснованого в Києві Укр. державного ун-ту. Значний вплив на формування економічної концепції та соціально-філософських поглядів Т.-Б. справили економічні вчення *Маркса* і *Рикардо*, а також ідеї Баденської школи неокантіанства (*Віндельбанда, Рикерта*), соціально-філософського лібералізму *Дж. Ст. Мілля*. Для Т.-Б. характерні пошуки шляхів поєднання політекономії з етикою, віднаходження у сфері економіки вагомої ролі для людської особистості. Відштовхнувшись від ідей *марксизму*, згодом перейшов до його критики. Схилявся до релігійно-морального обґрунтування перспектив суспільного розвитку. Визначав свій підхід до розробки політекономії як можливість третього напряму в економічній теорії, "який не збігається ні з марксизмом, ні з теорією граничної корисності, але є певною мірою синтезом їх обох". Наріжним принципом життя і вчення Т.-Б. був категоричний імператив *Канта* – ствердження самоцінності людини і неприпустимості використання її як засобу. Соціалістичні погляди Т.-Б. поєднують ідеї утопічного, науково-критичного та етичного *соціалізму*. Класові засади соціалізму намагався замінити загальнолюдськими. Вбачав опертя соціалістичної перспективи у суперечності між спроможністю капіталізму до неперервного й ефективного економічного розвитку та його невідповідністю моральному й соціальному ідеалові людини.

Осн. тв.: "Промислова криза в сучасній Англії..." (1894); "Російська фабрика в минулому і сучасному" (1898); "Теоретичні основи марксизму" (1905); "Сучасний соціалізм в його історичному розвитку" (1906); "Соціальні основи кооперації" (1916).

ТУЛМІН, Стівен Еделстон (1922 – 1997) – англ. філософ. Спрямованість його дослідницьких інтересів визначала епістемологічна проблематика, насамперед теорія поступу науки, концепція наукової раціональності. Опонуючи неопозитивістському (*Поппер, Кун*) розумінню сутності наукового мислення як адекватності логічним нормам (наука – логічна система, що підлягає верифікації), Т. пропонує концепцію науки, що заснована на принципі її "розуміння". За Т., "розуміння" є відповідністю наукових узагальнень стандартам ("матрицям"), які прийняті у певному науковому співтоваристві ("колективне розуміння"). Наука у його інтерпретації являє собою сукупність "історичних популяцій" логічно незалежних понять і теорій з притаманним лише їм сенсом, структурою, особливостями поступу. За своєю природою наука – дуальне утворення, її складові – сукупність інтелектуальних дисциплін ("раціональні ініціативи" вчених) та професійні інститути – пов'язані принципом доповняльності (зовнішні та внутрішні аспекти науки). Розвиток науки, згідно з Т., – аналог процесу біологічної еволюції, адже у наукових популяціях, як і в природі, спостерігається консервативне збереження накопиченого знання ("виживання") та інноваційні зміни ("мутації"). Поступ наукових теорій спричиняється і стимулюється їхньою невідповідністю "матрицям", що сприймається як "аномалія", яка потребує виправлення. "Еволюційна епістемологія" Т. рішуче заперечує раціоналістичний догматизм ("система", "норма", "об'єктивність"). Еволюційно-біологічний спосіб інтерпретації науки, або "неораціоналізм", Т. визначив і його ставлення до проблеми істини, яку він прагнув розв'язати на засадах прагматизму та інструменталізму.

Осн. тв.: "Дослідження місця розуму в етиці" (1950); "Філософія науки" (1953); "Людське розуміння" (1972); "Пізнання та діяння" (1976).

ТУПТАЛО, Данило Савович (св. Димитрій, митрополит Ростовський) (1651, Макарів, Київщина – 1709) – укр. церковний діяч та мислитель, канонізований у 1757 р. Як мислитель розвивав традиційне для укр. філософської культури вчення про двонатурність людини, намагався в межах теології розв'язати проблему структури діяльності людини в єд-

ності її пізнавальних та вчинкових функцій. Переображення має у Т. не гностичний, а етичний характер і здійснюється як наслідування Христу в земному житті, в т. ч. через активну діяльність людини в суспільстві. Головною чеснотою християнина вважав любов, яка, на відміну від інших традиційних чеснот християнства – віри та надії, є не пізнавальною орієнтацією чи станом душі людини, а її діяльним виразом. Любов як принцип діяльності є, за Т., головним способом відношення людини до Бога та інших людей; спасіння є результатом любові, що свідомо здійснюється людиною у земному житті. Пропонував зробити християнську етику основою суспільної моральності, переосмислити значення Церкви у житті людини та суспільства, переорієнтувати діяльність священнослужителя з переважно літургічної на служіння людині, опікування її станом та проблемами. Церкву розумів не тільки як форму містичного єднання людей, а як суспільну інституцію, однією з функцій якої є соціальне служіння та відповідальність за моральний стан суспільства. Створив оригінальну просвітницьку модель державного управління, де державою править просвічений монарх на основі християнської етики, а духовенство виконує роль просвітителів суспільства та морального судді.

Осн. тв.: "Димитрій, митрополит Ростовський/Книга житій святих". У 4 ч. (1695 – 1716); "Димитрій, митрополит Ростовський/Зібрання різних повчальних слів та інших творів". У 6 т. (1786).

ТУРБОТА – специфічно людський вид активності, що полягає у забезпеченні виконання запланових дій, досягнення визначеної мети, створенні й підтримці умов, що сприяють бажаному розвиткові подій. Т. є атрибутивною ознакою цілеспрямованої діяльності людини і виявом її свободи. В Т. встановлюється внутрішня, усвідомлена причетність людини до світу, поєднуються часові модуси її існування: минуле, теперішнє і майбутнє. В стоїцизмі (напр., у моралістиці *Сенеки*) розвивалося уявлення, що Т. веде людину шляхом добра і морального самовдосконалення, шляхом реалізації її можливостей і свободи. У сучасній філософії розвинуту концепцію Т. створив *Гайдеггер*, розуміючи Т. як структуру цілісного людського буття, яка складається з трьох моментів: "буття-у-світі", "буття-при-внутрішньосвітовому-сущому", "забігання наперед". В єдності цих трьох моментів розкривається "часовість" людського буття ("закинутість" у світ – минуле, "розпад" самості – теперішнє, "екзистенційність" – майбутнє).

Н. Хамітов

ТЬОННІС, Фердинанд (1855, Ріп, побл. Олденсворта – 1936) – нім. соціолог, історик філософії, один із фундаторів соціології в Німеччині, один із засновників Нім. соціологічного тов-ва та його президент (1909 – 1933). Од 1909 р. – екстраординарний проф., а з 1913 р. до своєї вимушеної відставки нацистами в 1933 р. – ординарний проф. Кільського ун-ту. Т., зазнавши значного впливу філософії *Гоббса*, *Шопенгауера*, *Гартмана* та *Маркса*, здійснює одну з перших спроб побудувати систему "чистих" категорій соціології, які б уможливлювали дослідження суспільства та його змін. У найвідомішій своїй праці "Gemeinschaft und Gesellschaft" він вперше виокремлює відповідну понятійну пару форм соціальності – спільноту (Gemeinschaft) та суспільство (Gesellschaft), які до нього вживалися здебільшого як синоніми, і перетворює їх на фундаментальні поняття нім. соціології, принаймні на етапі становлення її як теоретичної дисципліни. Спільнотою позначаються соціальні відносини, які формуються органічно й ґрунтуються на довірі, пов'язаній з інтеграцією "самості" в безпосередні стосунки (родина, громада) на основі спільних цінностей, а суспільство визначається раціональними відносинами, пов'язаними з міркуваннями корисності (інтересами), які регулюються формально-правовими категоріями (гроші, договір тощо). Т. вважає, що в підґрунті відповідних форм соціального зв'язку міститься воля, яка своєю чергою поділяється на два типи. Перший тип волі, що конституює спільноту, пов'язаний з емоційними, афективними потягами і називається сутнісною, інстинктивною волею; другий тип, завдяки якому конституюється суспільство, визначається раціональною, або "вибірковою", волею, яка характеризує свободне самовизначення індивіда. В історичному поступі

відносини спільноти поступаються відносинам суспільства, чим позначається процес переходу від традиційного до модерного суспільства. Такий підхід дістав подальшого розвитку в відповідній дихотомії понять: "оспільнотнення" (Vergemeinschaftung) та "осуспільнення" (Vergesellschaftung) *Вебера,* "механічної" та "органічної" солідарності *Дюркгейма,* "системної" та "соціальної" інтеграції *Габермаса,* якими описується процес модернізації західного суспільства.

Осн. тв.: "Спільнота та суспільство" (1887); "Критика громадської думки" (1922); "Поступ та соціальний розвиток: Концепції філософії історії" (1926).

ТЬЮРІНГ, Алан Матісон (1912, Лондон – 1954) – англ. математик і логік. Закінчив Кембриджський ун-т (1935). Захистив докт. дис. (1938) "Система логіки, заснована на порядкових чисельниках", в якій зробив спробу спроектувати універсальну обчислювальну машину з великими логічними можливостями. У роки Другої світової війни Т. намагався втілити в життя деякі свої ідеї щодо універсальної машини. У післявоєнні роки Т. брав участь у створенні перших комп'ютерів. У 1951 р. були проведені експериментальні випробування комп'ютера, ряд властивостей якого відповідали його гіпотетичній універсальній машині. У ці ж роки Т. зацікавився проблематикою штучного інтелекту і навіть створив тест, за яким, на його думку, можна було встановити – чи вміє машина мислити. Найбільш вагомим результатом Т. як вченого стала теорія універсальної обчислювальної машини. Ідея Т. отримала свій подальший розвиток у створенні сучасної комп'ютерної техніки. Окрім того, ця теорія мала велике значення для з'ясування проблеми вирішеності логічної теорії, тобто можливості існування алгоритму розв'язання відповідного класу задач за конечну кількість кроків.

Осн. тв.: "Чи може машина мислити?" (1950).

УЗАГАЛЬНЕННЯ – 1) Розширення обсягу поняття шляхом зменшення конкретизуючих ознак його змісту (абстрагування від специфічних ознак предметів даного виду і збереження загальних ознак, властивих однаковою мірою всім видам даного роду). Напр., від вихідного поняття *"класична логіка"* здійснюється перехід до більш загального поняття *"логіка"*. 2) Перехід від одиничних або часткових суджень до загальних (т. зв. індуктивне узагальнення): виявляючи деяку спільну ознаку в окремих елементів певного класу, робиться висновок (категоричний при дослідженні всіх елементів цього класу та проблематичний при розгляді класу в неповному обсязі) про притаманність цієї ознаки даному класу в цілому. 3) Виявлення закономірних принципів зв'язку певних явищ чи їх характеристик, на підставі чого можна було б здійснювати експлікацію та прогнозування динаміки всіх окремих феноменів, що знаходяться в області дії даних принципів. Таким чином, У. завжди пов'язане з переходом *знання* (як окремих думок, так і цілих теорій) на вищий рівень абстракції. Хоча при цьому послаблюється т. зв. "емпірична наочність" знань, проте завдяки У. розширюється сфера їх застосовності. Граничні загальним поняттям, що відображають універсальні закономірні зв'язки і відношення, які існують в об'єктивній дійсності, є *категорії*. Узагальнене знання дає змогу глибше відобразити дійсність, проникнути в її сутність. Протилежними У. є конкретизація і специфікація, які виражають перехід від загального до особливого і одиничного (див. *Загальне*).

О. Гвоздік

УЙОМОВ, Авенір Іванович (1928, с. Поречʼє Івановської обл.) – укр. філософ. Закінчив Московський ун-т. Докт. філософських наук, проф. Од 1964 р. працює в Україні – зав. кафедрою філософії, проф. Одеського ун-ту, зав. відділом теорії управління і системного аналізу Одеського відділення Ін-ту проблем ринку і економіко-екологічних досліджень НАНУ. Наукові розробки – в галузі логіки, методології і філософії науки; логічна концепція категоріальної структури "річ – властивість – відношення", специфічна версія загальної теорії систем, теорія достовірного логічного виводу за аналогією тощо.

Осн. тв.: "Річ, властивість і відношення" (1963); "Системний підхід і загальна теорія систем" (1978); "Основи практичної логіки з задачами і вправами" (1997); "Системні аспекти філософського знання" (2000).

УКЛАД СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ – цілісна система певного типу відносин між людьми в процесі суспільного матеріального виробництва, яка утворює його суспільну форму. Соціально-економічний лад того чи того суспільства може включати в себе як один, так і кілька У.с.-е. В багатоукладному суспільстві один У.с.-е., як правило, є панівним, основним. Об'єднуючи і підпорядковуючи всі інші, він визначає характер соціально-економічного ладу суспільства загалом, а отже, його історичний тип. Панівний У.с.-е. в процесі суспільних змін може стати другорядним і навпаки другорядний – панівним. Крім того, ті чи інші стосунки, що в них вступають люди в системі суспільного матеріального виробництва, можуть взагалі не утворювати в даному суспільстві цілісного формування, а існувати лише у вигляді більш чи менш істотного додатка до У.с.-е., утвореного відносинами виробництва іншого типу (напр., наймана праця в Стародавній Вавилонії чи античному Римі; рабство (холопи) в Росії тощо). В класичному *марксизмі* основні У.с.-е. тлумачились як формаційні (первісно-общинний, рабовласницький, феодальний, буржуазний, комуністичний), а неформаційні – як неосновні, що призводило до початково апріорної оцінки багатоукладності суспільства як явища негативного, що підлягає усуненню, та до орієнтації на утвердження єдиного У.с.-е., "відповідного" даній суспільно-економічній формації. Свідченням теоретичної і практичної вразливості такого підходу є досвід радянського суспільства, де понадсемидесятирічна спроба ліквідації існуючих в 20-ті рр. поряд із соціалістичним інших У.с.-е. (патріархального, дрібнотоварного, приватно- та державно-капіта-

лістичного) і створення послідовно унітарної економічної системи зазнала краху.

І. Бойченко

УКРАЇНКА ЛЕСЯ (Косач (Квітка), Лариса Петрівна) (1871, Звягель, Волинь – 1913) – укр. поетеса, драматург, прозаїк, публіцист. Чільна постать укр. модернізму. Онука укр. декабриста Я. Дрогоманова, небога *М. Драгоманова*, дочка однієї з перших укр. феміністок Олени Пчілки. У своїх соціально-політичних поглядах У.Л. виступала як послідовна спадкоємиця родинних ліберально-демократичних традицій. Основний внесок У.Л. в історію філософської думки здійснено в жанрі філософської драми, уперше розробленому нею в укр. літературі. Представлена в її драматургії філософія культури ідейно споріднена з філософією життя *Ніцше* й *Шопенгауера* та з європейським інтуїтивізмом кін. XIX – поч. XX ст. Історію європейської цивілізації У.Л. розглядає крізь призму символічної опозиції Античності й християнства – як трагічну поразку органічного, стихійно-творчого вітального першопочатку (найповніше репрезентованого грецьк. Античністю) перед лицем дедалі більшої агресії глибоко прагматичного за своєю етикою моністичного світогляду (остаточно інституціалізованого християнством: "Християни убивали дух так, як ні один цезар не вмів убивати"), принципово ворожого творчості й самій безпосередності життя ("Одержима", "У пущі", "В катакомбах", "Адвокат Мартіан", "Руфін і Присцілла"). В такому культурфілософському песимізмі У.Л. випередила Шпенглерову антитезу культури й цивілізації, оскільки в соціально-філософському плані вказана дихотомія проявляється у неї як боротьба прагматичних імперій, покликаних нівелювати відмінності, проти вільного "духа оргії" підкорених провінцій ("Оргія"), тобто імперіалізм за своєю суттю означає смерть культури як безпосередньо-етичного переживання життя. Останнім притулком культури, відтак, залишається міф ("Лісова пісня"). Фактично стверджуючи в своїй художній практиці пріоритет (попри обережніше постульовану в теорії "доповнюваність") інтуїтивного, "жіночого" пізнання над раціональним, "чоловічим" ("Кассандра"), У.Л. виступила предтечею феміністичної філософії культури, піддавши послідовній реверсії традиційні гендерні ролі активного ("сильного") чоловіка і пасивної ("слабкої") жінки ("Камінний господар"). Така реверсія, на думку більшості сучасних дослідників, складає одну з сутнісних характеристик модерністичного світогляду. В Україні цей інтелектуальний переворот, здійснений У.Л., був оцінений критикою (Веретельником, Агєєвою, Павличко) тільки наприк. XX ст.

Осн. тв.: "Повне зібр. творів". У 12 т. (1927 – 1930); "Зібр. творів". У 12 т. (1975 – 1979).

О. Забужко

УКРАЇНОФІЛЬСТВО – літературний рух і напрям суспільної думки в Україні у XIX ст. Засновниками У. були письменники Котляревський, Гулак-Артемовський, Квітка-Основ'яненко, які обстоювали самобутність укр. мови, літератури, культури та історії. Їхні ідейно-духовні спадкоємці – Головацький, Вагилевич, *Максимович* – усвідомлювали необхідність захисту укр. культури від асиміляційної політики рос., австр., польськ. правлячих верств. Розвиваючи ідейні побудови європейського романтизму про самобутність народної культури і цінність народної творчості, вони наголошували особливі достоїнства укр. культури і народного характеру: красу і поетичність, виняткове багатство фольклору, стародавніх обрядів і традицій, магічно-містичний характер укр. народної культури і укр. вдачі. *Костомаров* у праці "Дві руські народності" підкреслював особливості укр. характеру – романтизм, поетичність світогляду, глибоку релігійність, ліризм, панестетизм, потяг до краси. Творчість діячів Кирило-Мефодіївського тов-ва у Києві (1845 – 1847) – Костомарова, *Шевченка, Куліша* (зокрема "Книга буття українського народу") була присвячена осмисленню особливої ролі України в світі взагалі і слов'янському регіоні. Україна і Київ розглядались як центр майбутньої слов'янської федерації. У "Книзі буття" стверджувалося, що Україна, народ якої завжди зберігав особливе стремління до свободи, до християнської правди, була розіп'ята агресивними сусідами, але вона воскресне і стане наріжним каменем слов'янського світу. У програму Кирило-Мефодіївського тов-ва входило: звіль-

нення слов'янських народностей з-під влади іноземних держав; їх організація в самобутню федеративну політичну систему, рівноправність усіх слов'янських народів, відміна кріпацтва і станових привілеїв, релігійна свобода і віротерпимість, свобода думки, слова і друку, викладання всіх слов'янських мов і літератур у навчальних закладах всіх слов'янських народів. Наступне покоління українофілів – *Драгоманов, Потебня, Антонович* – прагнуло до більш глибокого вивчення історичного і сучасного буття укр. народу, соціалістичних ідей (Драгоманов). Покоління *Франка* і *Лесі Українки* закликало відмовитися від імені українофілів і називатися просто українцями, що символізувало більш послідовне і глибоке зближення інтелігенції з народом.

О. Кіхно

УМОВИВІД – у традиційній *логіці* різновид міркування, коли здійснюється перехід, згідно з логічними правилами, від одного або двох висловлювань-засновків до нового висловлювання-висновку. Сучасна логіка має справу із логічними *моделями* (схемами) У., які в узагальненому вигляді можна представити, зокрема, як $x_1, x_2, ..., x_n \rightarrow y$, де $x_1, x_2, ..., x_n$ – засновки, а y – висновок. З семантичної точки зору (тобто з точки зору обґрунтування використовуваних синтаксичних засобів) логічна форма У. є *доведенням*. У. поділяють на правильні (логічна форма таких У. завжди гарантує отримання істинного висновку, за умови наявності істинних засновків) і неправильні. Якщо умова правильності дотримана, це означає, що між засновками і висновком У. наявне відношення логічного слідування. Зазначимо: для індуктивних У. критерій правильності потребує уточнень з огляду на те, що за їх допомогою здійснюють перехід від достовірного *знання* до імовірного і, отже, між засновками і висновком таких У. наявне не відношення логічного слідування, а відношення підтвердження. Найпростіші У. представлені у формі простих категоричних *силогізмів*, дослідження яких здебільшого становило предмет традиційної логіки. Сучасна *символічна логіка* значно розширює коло досліджень, аналізуючи складніші теоретичні побудови: наукові теорії, які можна розглядати як низку певним чином пов'язаних між собою У. У. є формою отримання нового знання у значенні, що виведене і зафіксоване у висновках знання, безпосередньо у засновках не наявного; У. мають важливе значення для формування переконань, бо процедури доведення/аргументації та спростування/критики здійснюють здебільшого саме у формі У. (див. *Міркування, Силогізм, Дедукція, Індукція, Вивід, Доведення*).

І. Олексюк

УНАМУНО, Мігель де (1864, Більбао – 1936) – ісп. філософ, письменник. Закінчив ф-т філософії та гуманітарних наук Мадридського ун-ту (1884). Від 1890 р. обіймав посаду зав. кафедрою в Саламанкському ун-ті; у 1901, 1931, 1934 – 1936 рр. – ректор цього ун-ту. У 1924 – 1930 рр. перебував в еміграції; в 1931 – 1933 рр. – депутат кортес (ісп. парламенту). На ранньому етапі творчості У. нетривалий час був прихильний до ідей *соціалізму* і *позитивізму*. У філософському становленні зазнав переважного впливу *К'єркегора, Паскаля, Ніцше*, тяжів до *екзистенціалізму*. У центрі уваги У. – проблема не абстрактної людини чи людства, а конкретної людської особистості "із плоті і крові", що відчайдушно прагне до *безсмертя*. Не розум, а *віра* створюють підґрунтя для безсмертя. Згідно з У., людина перебуває у стані постійної напруги між розумом і вірою, що є джерелом пристрастей, агонії і боротьби "без надії на перемогу"; ця напруга породжує "трагічне відчуття життя". Екзистенційна гострота сприйняття реальності позначилася на тлумаченні У. поняття *"слова"* не як абстрактного *логосу*, а як внутрішнього самовиявлення людини "із плоті і крові", акту неповторної індивідуальної самореалізації. Виявляв велике занепокоєння долею ісп. національної мови і культури, прагнув не стільки "європеїзувати Іспанію", як "іспанізувати Європу" у сенсі надання ісп. культурі світового значення.

Осн. тв.: "Про пуризм" (1895); "Життя Дон Кіхота і Санчо" (1905); "Про трагічне відчуття життя у людей і народів" (1913); "Дзеркало смерті" (1913); "Туман" (1914); "Нариси". У 7 т. (1916 – 1918); "Істинні арбітри: Іспанія проти Європи" (1925); "Агонія християнства" (1931).

УНІВЕРСАЛІЇ (від лат. universalis – загальний) – загальні поняття, що позна-

чають роди і види *буття*. Питання про У. постало разом із платонівською теорією ідей. *Платон* вважав, що У. відповідають ідеї, які існують до і незалежно від *речей*. На противагу Платону, *Аристотель* підкреслював, що загальне є вторинною сутністю, яка реально виявляється тільки в одиничних речах (первинній сутності). Ці два протилежних погляди на природу У. *Порфирій* у своєму "Вступі" до аристотелівських "Категорій" сформулював у вигляді такої проблеми: чи У. (роди і види) існують у дійсності, чи тільки в мисленні; У. тілесні чи безтілесні; У. існують окремо від чуттєвих речей чи в них, нероздільно з ними. У Середні віки намагання дати відповідь на ці питання породило три основних вчення про У.: крайній *реалізм*, крайній *номіналізм* і *концептуалізм*. З позиції крайнього реалізму, У. наділялися онтологічним статусом і розглядалися в дусі платонівської традиції як ідеї, що існують "до речей". В XIV ст. реалізм набуває своєї поміркованої форми в доктрині *Томи Аквінського*, де У. існують "в речах" (на зразок аристотелівської "форми"). На противагу реалістичній онтологізації У., останні було проголошено суто раціональними конструктами в контексті таких філософських напрямів, як *номіналізм*, де У. подавалися лише як імена одиничних предметів (Росцелін, XI – XII ст.) та *концептуалізм*, що розглядає У. лише як продукт абстрагуючої діяльності розуму, відокремлення загальних властивостей від реальних речей, в результаті чого формується певний концепт (*Абеляр*, XI – XII ст.). У філософії XVII – XVIII ст. вчення про У. знайшло продовження у *Мальбранша* (реалізм), *Гоббса, Берклі, Г'юма, Кондильяка* (номіналізм), *Локка* (концептуалізм). У сучасній філософії науки проблема У. набуває нової гостроти при теоретико-множинному обґрунтуванні математики та логіки (вже в силу амбівалентності самого поняття "множина": з одного боку, воно відображає очевидно реальну множинність речей, а з іншого – "абстрактну річ", котра не є емпіричним фактом). Найбільш відомі сучасні концепції У. *Вітгенштайна* та *Куайна*.

Д. Кирик, О. Гвоздік

УНІВЕРСУМ (від лат. universum – єдина цільність) – світоглядна категорія, що виражає всеохопне *буття* в його єдності, повноті, самодостатності. Ознака всеохопності полягає в тому, що У. не зводиться тільки до наявно-матеріального буття, а вміщує усі можливі явища, тобто існуюче і актуально, і потенційно. У. – це повнота всього сущого, що розкривається в аспектах дійсного, можливого та вірогідного буття. В такому розумінні категорія У. почала розроблятися од часів *Ренесансу* (*Бруно, Кузанський*), коли була введена ідея безмежного розмаїття існуючого, множинності світів. Оскільки реалізація безконечних потенцій існуючого потребує вічності, то вона була ідентифікована Кузанським з "можливістю-буттям", що не має ні початку, ні кінця. Як потенційна максимальність У. постає через множину світів. Але актуально він репрезентується для людини в нашому світі, тобто у *Всесвіті*, що породив соціальну форму руху матерії. Отже, У. охоплює як стихійно-матеріальне, так і можливість продовження історії *природи* у формах олюдненої реальності. У. не є метасвітом (хоча й інтегрує риси багатьох систем буття), не виступає і як ансамбль світів. Це проекція усіх можливих світів на наш світ відповідно до його здатності репрезентувати універсальні закони буття. Тим самим У. поєднує максимальну потенційність (множину можливих світів) з максимумом існування (реальністю споглядального Всесвіту). Відповідно його єдність виявляється цілісністю та єдністю нашого світу, через який і розкриваються інші, можливі системи буття.

С. Кримський

УОСОБЛЕННЯ – в релігійній свідомості – наділення сил і явищ *природи*, *уявлень* про надприродне рисами людини. Кожен з образів релігійної фантазії уособлений. Такими є фетиші, тотеми, душі, упирі, відьми, берегині, рожаниці, домовики тощо, а також боги – Зевс, Юпітер, Сварог, Яхве та ін. У. може бути зооморфним і антропоморфним. Воно є наслідком і проявом людиномірності в підході до зовнішнього світу та неелімінованості із створюваних образів суб'єктивних моментів, що вносяться туди в процесі пізнання. У. релігійне відрізняється від художнього передусім вірою в субстанційність уособлюваного образу.

Б. Лобовик

УПАНІШАДИ – написані санскритом давньоінд. релігійно-філософські твори, прозові і віршовані, що завершують Веди. Назва У. походить від санскр. кореня sad ("сидіти") і префіксів upa- і ni- ("біля") – пов'язано з перебуванням учня біля вчителя, щоб отримати священне знання. Головні, або Ведичні, У. (шруті) складалися у VIII – IV ст. до н.е. (Брігадараньяка, Чхандог'я, Тайтті-рія, Айтарейя, Каушитакі, Кена, Катха, Іша, Шветашватара, Мундака, Прашна, Майтрі, Мандук'я); пізні – до XVI ст. н.е. (їх бл. 200). У. формулюють філософські проблеми, міркування над якими від давніх часів до сьогодення визначає розвиток інд. думки. Порівняно з попередньою ведичною традицією, хоча У. розвивають її ідеї, особливістю їх є перенесення уваги на внутрішній світ людини. Головною метою є не виконання ритуалу, а осягнення тотожності *брагмана* – єдиної першооснови, що лежить в основі різноманітних явищ *Всесвіту*, й *атмана* – істинної вічної індивідуальної сутності. Лише це осягнення уможливлює звільнення від подальших переродженъ, злиття атмана людини з брагманом.

О. Луцишина

УПРАВЛІННЯ (к е р у в а н н я) – функція високоорганізованих систем (соціологічних, біологічних, технічних), що забезпечує їхню структурну цілісність, підтримання заданого режиму діяльності, реалізацію програми досягнення мети. Процеси У. стали предметом систематичного й інтенсивного аналізу з появою кібернетики, яка, абстрагуючись від конкретних особливостей якісно різних видів У., фіксуючи основну увагу на тому загальному, що притаманне їм усім, за зовнішньою відмінністю процесів У. розкрила їхню внутрішню сутнісну єдність та встановила ізоморфізм їхніх проявів. Сутність процесу У. становить його інформаційний зміст. У. – це процес трансформації інформації у дію, тобто процес перетворення її у сигнали, що спрямовують функціювання систем У. Інформаційний підхід до У., що відзначається таким абстрактним рівнем дослідження, започаткував вивчення загальних законів У. Неодмінний атрибут оптимального У. – це процес безперервної циркуляції інформації каналами прямого і зворотного зв'язку між керуючою і керованою системами системи У. Рівень розвинутості цих каналів не обов'язково має бути однаковим. Загалом процес У. можливий лише у системах з досить розвинутим каналом прямого зв'язку, тоді як зворотного (у відносно простих системах У.) може бути менш розвинутим. З підвищенням ступеня складності системи У. роль цього каналу зростає, а його ємність, як правило, стає більшою за ємність каналу прямого зв'язку. Принцип зворотного зв'язку – універсальний принцип, що діє в усіх системах У., незалежно від рівня їх організації. Об'єктивна передумова єдиного підходу до різних систем У. – інваріантність структури феномена У. Системи У. поділяються на ригідно (жорстко) детерміновані (дія керуючої системи однозначно визначає реакцію керованої) і статистично детерміновані (задається широкий діапазон можливих реакцій керованої системи на дію керуючої). Критерієм ефективності У. є міра адаптації керуючої системи до змін зовнішнього середовища, яка забезпечує самоорганізацію, самозбереження системи У. та досягнення мети, або рівень оптимізації заданого параметра керуючої системи. Для забезпечення оптимального режиму У. керуюча система має мати не меншу різноманітність станів, ніж керована (принцип необхідної різноманітності Ешбі). Головне завдання У. – забезпечення цілеспрямованої дії на керовану систему, тому будь-яке У. – цілеспрямоване. Цілеспрямована дія – це і мета, і результат У. Мета – передбачення результату, на досягнення якого спрямовується дія. Зворотний зв'язок – той механізм, що враховує і зводить до мінімуму різницю між метою дій та її результатом. Здійснюючи абстрактний підхід до якісно різних систем і процесів У., кібернетика зіграла вирішальну роль у створенні понятійного апарату для їх опису, розробки ефективних логіко-математичних методів їх дослідження, побудови абстрактної математичної теорії АСУ (сукупності теорій з різним рівнем абстракції). Найпростіші системи У. – інформаційно-кібернетичні, що функціонують відповідно із закладеними в них програмами: жорстко детермінованими, стохастичними, з елементами самоорганізації тощо. Складніші процеси У. властиві біологічним системам, у яких виділяють два рівні У. – організмовий (відтворюється спадково орієнтований на

збереження видів, популяцій, біоценозів тощо) і поведінковий (орієнтований на збереження біологічних систем у взаємодії з довкіллям). Найскладнішою, ієрархічно організованою структурою У. відзначаються соціальні системи У. – визначальний атрибут будь-якого суспільства, який притаманний суспільному організмові на усіх рівнях його структурної організації. Соціальне У. – фактор, спрямований на забезпечення життєдіяльності суспільства, його розвитку. Історично у суспільстві склались і взаємодіють два типи механізмів У.: стихійний та свідомий. Увагу філософії феномен У. привертає насамперед у плані аналізу самого поняття "У." у системі інших понять, вироблених комплексом кібернетичних дисциплін і пов'язаних з ним, та дослідження природи і функцій механізмів У. у різних системах. Особливої актуальності набувають питання, пов'язані з аналізом перспектив комп'ютеризації процесів У. складними системами, передусім питання про її можливі соціальні наслідки в умовах наділення комп'ютерів цільовими функціями.

О. Мороз

УПРАВЛІННЯ ПРИРОДОЮ (екологічний менеджмент) – поняття, яке обіймає такі сфери людської діяльності, як раціональне природокористування, або раціональне використання природних ресурсів, а також управління діяльністю в галузі довкілля. Система екологічного менеджменту має бути невід'ємним складником стратегії будь-якого підприємства чи компанії, що має справу із впливами на довкілля. Концепція екологічного менеджменту компанії вперше була застосована в Європі в Нідерландах 1985 р. і згодом набула широкого поширення в компаніях багатьох країн Зх. Європи і США. В деяких країнах розроблені національні стандарти екологічного менеджменту. На сучасному етапі екологічний менеджмент визначається також як сфера діяльності, спрямована на охорону природних екосистем. Це визначення екологічного менеджменту прийшло на зміну попередньому розумінню менеджменту як діяльності, пов'язаної здебільшого із використанням природних ресурсів. Сучасне розуміння У. п. вимагає нового осмислення екосистем і біорозмаїття. Збереження біологічного та ландшафтного розмаїття – це лише частина екологічного менеджменту. Спеціалісти в цій галузі повинні не лише володіти багатоаспектними знаннями в галузі природничих наук, а й бачити специфічні проблеми, зумовлені політичним, соціальним та економічним контекстом. Таким чином, У. п. вимагає контекстуального мислення. Воно має розглядатись як еволюційний процес, оскільки екосистемний контекст є розмаїтим, комплексним і динамічним. З огляду на це, виділяють наступні аспекти У. п.: ієрархічний контекст, екологічні межі, екологічна інтегрованість, збір даних, моніторинг, адаптивний менеджмент, міжгалузева (міжвідомча) взаємодія, організаційні зміни, інтегрованість людини в природу та її цінності.

Т. Гардашук

УРБОЕКОЛОГІЯ – галузь екології, що вивчає місто як відносно автономну екологічну систему, а також екологічні закономірності та наслідки, пов'язані з процесами урбанізації. Основним екологічним компонентом урбанізованої екосистеми виступає людина, або міське населення. Відповідно універсальне екологічне відношення "організм – середовище" постає у вигляді відношення "суспільство – природа", а останнє – у вигляді відношення "міське населення (людина) – міське середовище". Аналіз міського середовища уявляється як аналіз міста у людському вимірі. Процеси У. є історично закономірними і набули глобального характеру. Проблема урбанізації включає в себе соціально-економічний, екологічний, медико-біологічний та психологічний аспекти. Дослідження динаміки У. в історичній ретроспективі дозволяє краще зрозуміти взаємозв'язок цих аспектів на сучасному етапі. Місто впродовж усієї історії свого існування протиставлялося дикій, незайманій природі, з одного боку, та сільському ландшафтному, як більш адекватному людині, середовищу – з другого. Проте це не означає, що місто лишалося поза *природою*. Навпаки, образ міста визначався природним контекстом – чи то в порівнянні з природою, чи у противазі до неї. В історії культури природа є стабільним орієнтиром для всіх видів людської діяльності, у т. ч. й для містобудування. В естетиці виділяють особливий тип міської гармонії, характерною рисою

якої є перевищення людської міри в міському ландшафті. Наскрізною рисою урбанізації є значна зміна засад спілкування людей як із природою, так і один з одним. Виникає розбалансованість між природними й соціальними ритмами при домінуванні останніх, змінюється якість отримуваної інформації, способи її засвоєння та характер реагування на неї. Посилюється небезпека безпосереднього руйнування генофонду людини під впливом чинників, що забруднюють міське середовище, а також зниження показників фізичного та психоемоційного здоров'я. Отже, за багатьма параметрами умови існування сучасної урбанізованої людини можуть бути визначені як екстремальні. Постійно зростаючий рівень стресування стає одним із визначальних показників життя урбанізованої людини і водночас – інтегральним показником її взаємодії з міським середовищем. Емоційні стреси мають наслідком розлад адаптивної поведінки людини. Саме тому сучасна У. посідає одне з провідних місць у низці екологічних дисциплін. Завдяки їй відбувається стрімке накопичення даних і знань з різних аспектів урбанізації. Якісним наслідком цього кумулятивного процесу мають бути нові концепції міста, що ґрунтуватимуться на необхідності оптимізації співвідношення природних, соціальних і власне людських компонентів урбанізованих екосистем.

Т. Гардашук

УТИЛІТАРИЗМ (від лат. utilitas – корисність, вигода) – 1) Принцип оцінки явищ з точки зору їх корисності, можливості бути засобом для досягнення будь-якої мети; принцип поведінки, який виявляється у підпорядкуванні всіх вчинків отриманню матеріальної корисності, вигоди. В такому розумінні У. співпадає з вузьким практицизмом і базується на применшенні ролі духовних інтересів людини. 2) Напрям в етиці, згідно з яким корисність є основою моральності і критерієм людських вчинків, незалежно від того, йде мова про окремого індивіда чи про суспільство. Ввібравши настрої ліберальної буржуазії епохи розвитку капіталізму в Англії XIX ст., У. продовжив традицію *гедонізму* і *евдемонізму* в *етиці*. Основні представники У. – *Бентам, Джеймс Мілль, Дж. Ст. Мілль*. У. наполягає на ототожненні добра і корисності, причому сама корисність більшістю утилітаристів визначається в контексті "природних" потягів людини до задоволень, насолод, які стають доступними перш за все внаслідок володіння матеріальними благами. Відтак єдина ціль моральної діяльності вбачається в "максимальному щасті для якомога більшого числа людей" (Бентам). З позицій У., ніщо поза суб'єктом не є цінністю самою по собі (самоцінністю), все розглядається лише як засіб для досягнення певної зовнішньої цілі. Тим самим навіть людина зводиться до рівня "корисної речі". Моральний вибір, за Бентамом, – простий підрахунок вигід і втрат, насолод і страждань, що їх породжують різні вчинки. Намагаючись притлумити егоїстичні моменти етики У., Дж. Ст. Мілль доповнив принцип особистого щастя вимогою узгодження інтересів усіх людей, що, однак, не могло зняти суперечностей У. Незважаючи на гостру критику У. в сучасних етичних теоріях, досі не припиняються спроби відновлення його в пом'якшеному вигляді. Проте істотною вадою У. за будь-яких обставин залишається ігнорування багатства людських відносин, духовних начал моральності.

В. Єфименко

УТОПІЯ (від грецьк. ουμε; οὗ – не, τοπος – місце, тобто місце, якого немає) – модель вигаданого суспільства як втілення суспільного ідеалу, світоглядна форма освоєння майбутнього. Поряд з існуючими в різні історичні епохи формами освоєння майбутнього – міфом, апокаліптикою, хіліазмом, міленаризмом – У. пов'язана зі зміною світоглядної парадигми в епоху Модерну. У. отримує свою назву з одноіменного твору *Мора*, який вийшов в 1516 р. в Лувені. У. стали називати і більш ранні твори, найвідоміший з яких – це "Держава" *Платона*. Вже в самому словотворенні "У." Мора міститься можливість діаметрально протилежних його тлумачень, що вказує на складність і багатоплановість його вживання в мові. Часто опис соціальних процесів, до яких неможливо вжити термін "реальність", "дійсність", характеризують поняттям "У.". У такому контексті У. вживають як антипод реальності. Різні соціальні, політичні, правові теорії знаходили в ній форму для викладення програм майбутнього. У. розглядалась у співвідношенні з нау-

кою (*Енгельс*), ідеологією (Маннгейм), міфом (Сорель), релігією (*Бердяєв, Булгаков, Франк*). У. може проявити себе у вигляді мрії, фантазії, екстраполяції, попередження, альтернативи дійсності, зразка для досягнення в майбутньому, експерименту. Вона виступає як у позитивному вигляді ("еутопія"), так і у вигляді негативної У. ("антиутопія", "дистопія"). Негативні У. – це насамперед утопії-застереження. Кордон між позитивною і негативною У. полягає в системі цінностей. Історичні реалії XX ст., що призвели до кризи оптимістичної віри в людину і її можливості, прояснюють той факт, що відродження утопічної традиції в XX ст. пов'язане з літературним жанром антиутопії та дистопії. Картини, намальовані антиутопістами, покликані виявляти не захоплення, а жах. Утопічне мислення XX ст. представлене серією видатних негативних утопій: "Ми" Зам'ятіна (1920), "О дивний новий світ" Гекслі (1932), "1984" Оруела (1949), "Механічна піанола" Воннегута (1952), "451 по Фаренгейту" Бредбері (1953) та ін. Але як негативна, так і позитивна У. мають загальні витоки, які лежать у світоглядній свідомості людини.

Т. Розова

УЯВА – в *теорії пізнання* – одна з *пізнавальних здатностей,* полягає у вільній переробці в свідомості пізнавального образу *об'єкта* або утворенні нових наочних чи абстрактних побудов на довільних засадах. Для У. є характерними: видумка, яка вносить у конструкцію образу нові компоненти, що суттєво змінюють існуючі уявлення про звичний перебіг подій і розривають усталений ланцюг логічних міркувань, надаючи їм неочікуваного повороту; гранична *ідеалізація об'єктів* та гіперболізація окремих їх *властивостей,* що надає предметам і явищам особливого онтологічного статусу й іноді приписує дійсності нереальне забарвлення; позірна випадковість асоціацій, коли в єдине ціле пов'язуються елементи, наявність зв'язків між якими в реальності не знаходить на даному рівні розвитку пізнання ні належних підтверджень, ні спростувань і є проблематичною. У. має місце вже на рівні *сприймання* і *уявлення,* але з повною силою проявляє себе в сфері *мислення.* Вона є основою т. зв. методу *мисленнєвого експерименту* в науковій і технічній творчості, побудови гносеологічного *ідеалу.* Завдяки У. процес пізнання набуває активного творчого характеру, що є необхідною передумовою висунення нових, інколи т. зв. "безглуздих" ідей, гіпотез, наукових теорій, відкриття нових закономірностей, передбачення існування невідомих або створення штучних областей реальності. У., яка розгортається на науковій основі, є дієвим засобом досягнення *об'єктивної істини.* В той же час вона може бути шляхом, що заводить в оману, формою відриву від реальності, зокрема в релігії. Біологічні та психофізичні аспекти У. вивчає фізіологія, психологія, психоаналіз.

П. Йолон

УЯВЛЕННЯ – в *теорії пізнання* – одна із *пізнавальних здатностей,* полягає у відтворенні *об'єкта* в формах наочного образу на основі попередньої даності його в чуттєвому *досвіді.* У., подібно до *відчуття* та *сприймання,* має чуттєвий характер, але, на відміну від них, формується й існує за відсутності безпосередньої дії об'єкта на органи чуттів. В У. об'єкт даний опосередковано. У. може бути результатом як одноразового, так і багаторазового акту відчуття та сприймання одного і того ж об'єкта або багатьох однорідних об'єктів. Воно може бути індивідуальним і колективним. Тому необхідною умовою утворення та функціювання У. виступає *пам'ять* і спілкування. У. є синтезом багатьох актів сприймання, де другорядні ознаки залишаються поза увагою і виділяються найхарактерніші риси об'єктів. У. є типовим чуттєвим образом об'єкта і містить значні елементи *узагальнення.* Його відповідником в реальній дійсності можуть виступати не окремі предмети, а класи предметів. Ця властивість У. наближає його до *поняття* і нерідко робить його, особливо загальні У., замінником понять у розумовому процесі. Тому в структурі пізнання У. є перехідною ланкою від чуттєвого споглядання до абстрактного мислення. В різних версіях теорії пізнання У. надається неоднакове трактування. Так, у філософії *Шопенгауера* У. приписується онтологічний статус, внаслідок чого навколишній світ виступає проявом У. Психобіологічні механізми У. вивчає фізіологія і психологія.

П. Йолон

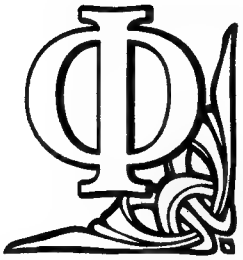

ФАКТ (від лат. factum – зроблене, те, що відбулося) – філософське і загальнонаукове поняття, широко вживане в усіх галузях пізнання; має певний ряд смислових значень. Як істотний складник пізнавального процесу і процесу мислення вивчається гносеологією, логікою, методологією та філософією науки. 1) Явище або подія, що насправді мали місце в реальній дійсності і встановлені як даність у безпосередньому спостереженні чи експерименті засобами чуттєвого споглядання та показаннями приладів. Ф. у цьому розумінні має вигляд одиничного, окремого, випадкового. Фіксується за допомогою протоколів, графіків, таблиць, статистичних зведень, результатів моніторингу тощо. Характеризується об'єктивністю і відносною незалежністю від способів виявлення, а тому в процесах пізнання і мислення відіграє роль свідчень про істинний стан речей в об'єктивній дійсності. Корелює із законом як виразом загального, обумовленого і необхідного. Ф. являє собою конкретний прояв дії закону, а закон є генералізацією Ф. Ф. виступають предметом наукового аналізу і осмислення, концептуалізації та пошуку причинно-наслідкових зв'язків. Вони є вихідним пунктом проникнення в сутність природного і соціального світу. 2) Знання, достовірність якого не викликає сумніву і забезпечується прямим зіставленням з реальною ситуацією в дійсності за допомогою відчуттів, сприймання, уявлення. Таке знання є безпосереднім, наочно-образним і досвідним. У цьому відношенні Ф. корелює з теорією як знанням опосередкованим, раціональним і вивідним. Ф. складають емпіричну базу теорії, підтверджують її або спростовують. Теорія систематизує факти, описує і пояснює їх, передбачає нові факти (див. *Емпіричне знання*). 3) Судження або висловлення, що мають значення істини і в процесах пізнання та мислення виступають підставами для визначення істинності інших суджень або висловлювань, входячи до складу процедур доведення та логічного доказу. В дедуктивних побудовах фактуальні судження або висловлення відіграють роль засновків, з яких випливають логічні наслідки або висновки. В індуктивних побудовах, сутність яких полягає в аргументації Ф., вони набувають характеру аргументів, які з тим чи іншим ступенем вірогідності підтверджують або спростовують тезу – положення або систему положень, істинність яких встановлюється. Спільним для різних трактувань поняття Ф. є те, що всі вони пов'язують Ф. з об'єктивністю, істинністю та самодостатністю. Однак ці характеристики Ф. є відносними, неабсолютними, оскільки конституювання Ф. і часто навіть саме його існування істотно залежать від суб'єктивних чинників і концептуальних засобів виразу. Так, для теорії відносності викривлення простору є Ф., в той час як для класичної механіки воно ним не є. Тому при встановленні Ф. дуже важливо максимально усунути суб'єктивні нашарування. У зв'язку з цим до обов'язкових рис Ф. часто відносять усталеність, самототожність, інваріантність стосовно зміни образів чуттєвого споглядання та концептуальних перетворень.

П. Йолон

ФАЛЕС (640, Мілет – після 560 до н.е.) – давньогрецьк. філософ, засновник першої в історії філософської школи (див. *Мілетська школа*). За традицією вважається засновником філософського мислення (так само, як і досліджень природи, астрономії та математики). Визнавався першим серед семи грецьких мудреців. Подорожував до країн Близького Сходу (Єгипет, можливо, Фінікія). Зажив слави як астроном (передбачення сонячного затемнення 585 до н.е., вирахування днів сонцестояння та рівнодення), математик (теорема рівності вертикальних кутів), автор винахідливих технічних рішень (вимір висоти пірамід, переправа через Галіс). За його планом іонійські поліси утворили політичний союз, який допоміг їм у відстоюванні своєї незалежності. Філософських творів не писав. Започаткував космогонічну традицію ранньогрецьк. філософії, смисловий стрижень якої становило розв'язання питання "що є все (суще)?" (див. *Досократики*). Створює історично перше вчення про "*фюсис*". Визначальну якість будь-якого буття, за Ф., становить життя (життєдайність). Його філософською ме-

тафорою виступає Вода ("Все є вода"). Остання є універсальним чинником всього існуючого у чотирьох головних значеннях: 1) все виникло з води, тобто вона є генетичним початком всього, висхідним станом буття (першобуттям); 2) все складається з води, тобто вода є субстратом всіх речей; 3) вода є життєдайною силою, якою дається життя, а відтак – утворюється і підтримується існування всього; 4) вода є фізичною основою світу, адже Земля плаває на поверхні безмежного Океану. Значення Ф. як фундатора філософської думки полягає передусім не в конкретних космогонічних тезах, а у відкритті нового типу мислення, основу якого складає універсальне питання цілковито умоглядної природи, що розв'язується власними, особистими (вільними від авторитету культурної традиції) міркуваннями того, хто мислить. Істина у філософському дискурсі десакралізується, виводиться за межі релігійних настанов та узвичаєних, освячених культурною традицією, уявлень.

ФАЛЛІБІЛІЗМ (від. англ. fallible – схильний до помилок; помилковий, ненадійний) – філософська позиція, за якою, з одного боку, визнається неможливість досягнення абсолютної певності, точності або всеосяжності у будь-якій сфері людських зацікавлень і дослідів, а з другого, стверджується наявність неухильного прагнення саме до цих характеристик людської діяльності у кожному конкретному випадку. Вперше концепція Ф. була розроблена одним із фундаторів прагматизму *Пірсом*. Ідея Ф. була підтримана й переосмислена *Поппером*, який розглядав її у контексті обґрунтування принципу фальсифікації. Своєрідним філософським варіантом Ф. є концепція "фаллібілістичного плюралізму" сучасного амер. філософа Бернстейна, який протиставляє т.зв. "екстремальній плюралізації" (радикальній фрагментації реальності) суттєво інший підхід, а саме: зацікавлене, відповідальне, недекларативне визнання кожним представником певної філософської позиції можливості власної помильності (попри найбільшу щодо неї відданість) та готовності дослухатися до аргументів іншого, брати їх серйозно до уваги й не заперечувати, зрештою, "інакшості" цього "іншого".

Н. Поліщук

ФАЛЬСИФІКАЦІЯ в логіці (від лат. falsificatio – підробка; facio – роблю) – спосіб перевірки наукових результатів (гіпотез, теорій, ідей) шляхом спростування положень, які їм суперечать. Внаслідок складності верифікації певної системи тверджень її перевірка на істинність іноді замінюється альтернативним варіантом, тобто доведенням хибності заперечення цієї теоретичної системи. Для цього необхідно висловлювати наукові положення таким чином, щоб вони припускали можливість чіткого формулювання їхнього заперечення. Ф. слід відрізняти від запропонованого *Поппером* принципу Ф., який переоцінює евристичність логічного заперечення теоретичних тверджень та перетворює його на показник науковості.

ФАРАБІ, Абу Наср Мухаммед Ібн Тархан, ал- (870, Фараб на Сирдар'ї – 950) – середньоазійський і арабомовний вчений-енциклопедист, математик, астроном, лікар, філософ. Ф. – глибокий знавець спадщини *Аристотеля*, автор численних коментарів до його філософських та природничонаукових творів, сучасники називали його "Другим великим учителем" або "Аристотелем Сходу". Навчався в Бухарі і Самарканді, жив у Багдаді (тодішньому центрі Арабського Халіфату), останні роки життя провів у Каїрі, Алеппо, Дамаску. Багато подорожував. Знав 70 мов. Спадщина Ф. налічує близько 130 різноманітних трактатів з логіки, математики, медицини, астрономії, теорії музики, юриспруденції, філософії. Він вивчав і порівнював політику, психологію, етику, естетику, природознавство. Вчення Ф. охоплює майже всі філософські проблеми епохи раннього Середньовіччя: матерія і її форми, буття і його категорії, властивості органічного і неорганічного світу, форми і ступені пізнання. Подібно до більшості мислителів Середньовіччя Ф. сприймав Бога як першопричину буття, проте визнавав зовнішній світ таким, що існує самостійно і незалежно від надприродних сил. Матеріальний світ, на думку Ф., складається з шести природних тіл (прості елементи, мінерали, рослини, тварини, люди та небесні тіла). Світ пізнаваний, джерела пізнання – органи чуття, інтелект та умовивід. Перші два дають знання безпосереднє, а за допомогою

останнього пізнається суть речей. У трактаті "Про класифікацію наук" Ф. усі відомі йому науки розподілив на п'ять розділів: науки про мову, логіка, математика, фізика і метафізика, суспільні науки. Основу логіки Ф. становлять закони та форми аристотелівського "Органону". Одним із дискусійних моментів в історико-філософській науці є питання про те, чи володів Ф. самостійним і оригінальним мисленням, чи виступав як компілятор, роль якого зводилася до перекладу, уточнень і пояснень спадщини *Платона* і Аристотеля. На сьогодні його коментування визнане формою особливого вираження творчої думки. З іншого боку, позиція коментування обумовлена розумінням Ф. процесу становлення і розвитку філософської думки. Ф. – перший філософ середньовічного Близького Сходу, який включив у свою систему розгляд питань суспільного життя. "Трактат про погляди жителів доброчесного міста" (948) – один із останніх зрілих творів Ф. "Доброчесне місто" очолює філософ. Суспільство, держава – це той же людський організм. За Ф., "Доброчесне місто" подібне до здорового тіла, всі органи якого допомагають один одному з метою збереження життя живої істоти. Вплив ідей Ф. на європейську науку можна порівняти із впливом *Ібн Сіни* (Авіценни) та *Ібн Рушда*.

Осн. тв.: "Геми мудрості"; "Про класифікацію наук"; "Велика книга про музику"; "Трактат про погляди жителів доброчесного міста"; "Філософія Платона та її частини"; "Сутність законів Платона"; "Філософія Аристотеля"; "Про мету Аристотеля в "Метафізиці"; "Діалектика"; "Софістика"; "Риторика"; "Про трактат великого Зенона з вищої науки" та ін.

ФАТАЛІЗМ (від лат. fatalis – наперед визначений долею) – світоглядна позиція, що абсолютизує незбагненність підстави причинно-наслідкових зв'язків природного світу та людської поведінки і уявляє її потаємною надлюдською силою (фатумом), що виключає свободу волі. Розпізнають раціоналістичний та теологічний Ф. Перший постулює жорстке коло причин і наслідків у замкнутій системі на механістичний кшталт (детермінізм у філософії *Демокрита, Гоббса, Спінози*). Другий був обґрунтований в *ісламі* (вчення джабаритів) та християнських течіях (*кальвінізм, янсенізм*). У XX ст. ідея Ф. відлунює у творах *Шпенглера*, Енгера, Бенна. Виокремлюють також побутовий Ф., який описується такими словами і словосполученнями, як "талан", "життєвий шлях", "щастя", "доля", "збіг обставин" та ін.

ФАТУМ (від лат. fatum – віщування, пророче оповіщення). Терміном "Ф." позначається невідворотність, неминучість певного перебігу подій та людських вчинків. Походження терміна "Ф." – у міфології. Як у давньогрецьк., так і давньоримськ. міфології Ф. ототожнювався із богинями неминучої долі – мойрами (грецьк.) або парками (лат.), з яких одна пряла нитку життя, друга сотала, а третя втинала. Поняття Ф. відігравало центральну роль у давньогрецьк. трагедії, в якій події розгорталися за волею богів; боги й самі часом підлягали дії необхідності, що спрямовувала їхню волю. В укр. мові термін "Ф." передається низкою синонімів: доля, недоля, талан, жереб, приділ. Досліджуючи різні назви укр. слова "доля", *Потебня* у праці "Про долю та споріднені з нею істоти" розкрив близькість значення цього слова зі словом "Бог". За Потебнею, "Бог може власне означати частину, долю, щастя"; за пізнішим уточненням, Бог – це той, хто подає долю. У чеськ., польськ., укр. мові на позначення Ф. вживається також слово "вирок", що має схоже звучання в усіх трьох мовах. Етимологія цього слова виходить на позначення рішення, присуду (у т. ч. верховної істоти, Бога). Арабськ. слово "кісмет" означає "фатум", "долю", "волю Аллаха".

Н. Поліщук

ФЕДОРОВ, Микола Федорович (1829, с. Ключі Тамбовської губ. – 1903) – рос. реліг. мислитель. Утопічний проект Ф., викладений у праці "Філософія спільної справи", ґрунтується на ідеї воскрешення померлих, безсмертя живих і перетворення земного світу в Царство Боже. Ця ідея повинна бути усвідомлена людством як спільна, всесвітня справа, необхідною умовою здійснення якої є, за Ф., "регуляція" природи за допомогою волі та розуму. Моральнісне підґрунтя воскрешення становить "супраморалізм", обов'язок щодо батьків-предків, у

якому Ф. вбачав не тільки вищу християнську мораль, а й сенс християнства взагалі. Шляхом до здійснення моральнісного ідеалу Ф. вважав позитивну цноту як рішучу протидію жадібній плоті. Політичною передумовою воскрешення є, за Ф., самодержавство як батьківська форма правління. Ідея перемоги над смертю приваблювала багатьох сучасників (*В. Соловйов, Достоєвський, Толстой*), але накреслений Ф. проект відштовхував їх своїм натуралізмом. Сучасні дослідники вважають Ф. предтечею рос. космізму. В 20-ті рр. вчення Ф. пропагували "ліві" євразійці, намагаючись пов'язати його з *марксизмом*.

Осн. тв.: "Філософія спільної справи" (т. 1, 1906; т. 2, 1913); "Твори" (1982); "Твори: В 4-х т." (т. 1, 2, 1995).

ФЕДОТОВ, Георгій Петрович (1886, Саратов – 1951) – рос. релігійний мислитель, філософ, історик, публіцист. Закінчив Петербурзький ун-т. Приват-доцент Петербурзького ун-ту (1914 – 1918), проф. Саратовського ун-ту (1920 – 1922). Од 1925 р. – за кордоном. Проф. Православного Богословського ін-ту в Парижі (1926 – 1940) і Свято-Володимирської духовної академії в Нью-Йорку (1943 – 1951). Людина у світі культури становить наскрізну тему праць Ф., в основі яких – аналіз культури крізь призму самосвідомості особи, пошук змісту історії у внутрішньому житті окремих осіб і цілих поколінь. Історія – це трагічна містерія, головним персонажем якої є людина як істота вільна, але така, що не полишена Богом і разом з тим спокушається злом. Звідси основна проблематика праць Ф. – боротьба святості і гріховності, свободи й необхідності, моральнісна відповідальність особи і нації за вибір історичного шляху. Заперечуючи розуміння культурно-історичного процесу як однолінійного, спрямованого до визначеної мети, Ф. стверджував самоцінність і унікальність кожного його етапу, наголошував на поліморфності й поліфонічності культури, розглядав минуле, теперішнє і майбутнє як живу єдність. В есхатологічних образах він вбачав не неминучість кінця і заперечення культури, а виправдання культуротворчої діяльності як спільної справи людства. Особливе місце у творчості Ф. посідають роздуми про культурне минуле й сьогодення Росії, її долю й історичний шлях. Простежуючи генезу рос. національної катастрофи 1917 р., Ф. висловлював щиру надію на майбутнє відродження Росії, живильним джерелом якого стане Церква.

Осн. тв.: "Абеляр" (1924); "Святі древньої Русі: X – XII ст." (1931); "І є, і буде: Роздуми про Росію і революцію" (1932); "Соціальне значення християнства" (1933); "Новий Град" (1952); "Християнин в революції" (1957); "Росія, Європа і ми" (1973).

ФЕЄРАБЕНД, Пол Карл (1924, Відень – 1996) – амер. філософ, представник *постпозитивізму*. Од 1958 р. працював у США (співр. Міннесотського центру філософії науки, м. Міннеаполіс; проф. Каліфорнійського ун-ту, м. Берклі). Зазнав впливу пізнього *Вітгенштайна*, *марксизму*, *критичного реалізму*, хоча згодом піддав критиці методологічні, соціокультурні, світоглядні погляди як представників логічного позитивізму й критичного раціоналізму, так і "наукового матеріалізму". Ф. розробив методологічний принцип, за яким вчений має створювати, розмножувати, "проліферувати" теорії, несумісні із загальновизнаними в науці. Синтез цього "принципу проліферації" з тезою про несумірність теорій мала наслідком концепцію "епістемологічного анархізму", згідно з якою творчість ученого не повинна підпорядковуватися будь-яким жорстким раціональним методологічним стандартам. Наука, за Ф., – це одна з багатьох соціокультурних практик, яка є ірраціональною в тому ж сенсі, що й такі ідеологічні практики, як магія, міфологія, релігія. Обстоював вимогу, щоб демократичне суспільство визволило громадян від "диктату науки" та надало усім соціокультурним практикам рівні права.

Осн. тв.: "Проти методологічного примусу: Нарис анархістської теорії пізнання" (1975); "Наука у вільному соціумі" (1978); "Діалоги про метод" (1979).

ФЕМІНІЗМ – соціально-політичний, культурний та інтелектуальний рух, спрямований як на досягнення рівних прав жінок, так і на встановлення нового порядку, в якому стандарти і система цінностей не визначалися б чоловічими мірками. Ф. виростає на ґрунті фунда-

ментальної констатації маскулінного характеру наявної культури та цивілізації. Явним та неявним чином особливості чоловіка підносяться до рівня загальнокультурного нормативу, зразка, ототожнюються із людським як таким; жінка ж та "жіночість" зводиться лише до конкретного сущого серед інших сущих, набуває статусу "Іншого". Метафізичне значення Ф. полягає у введенні фемінності до складу передумов людського буття, його загальнозначущих і невід'ємних ознак. В сучасній, особливо західній, культурі Ф. зажив значної популярності та впливу на суспільство. Хоч Ф. став глобальним феноменом, він не становить єдиної ідеології. Вирізняють три хвилі Ф. Перша виникла в кін. XVIII ст. і пов'язана з творами Мері Волстоункрафт. Вимоги економічної та професійної рівності з чоловіками складають основний зміст цього періоду. Особливе значення для розвитку Ф. має праця Симони де Бовуар "Друга стать" (1949), в якій обґрунтована думка про стать як біологічну передумову та *гендер* як соціально нав'язану роль; жінка ідентифікується з "Іншим", тобто відмінним та неповноцінним. Від серед. XX ст. спостерігається розгортання "другої хвилі" Ф., пов'язаної з політичними зрушеннями 60-х рр. та виходом у світ низки теоретичних праць, що змінили світогляд та стратегії феміністичного руху (Беті Фрідан "Жіночі таємниці" (1963), Дж. Грієр "Жіночий євнух" (1970) та ін.). Головна мета цього періоду – створення нової політичної ідентичності жінок на ґрунті права та публічної емансипації. Третя хвиля (70-ті рр.) зосереджується на виявленні расових, класових, гендерних, сексуальних та інших відмінностей. Сучасний феміністичний рух становить собою доволі неоднозначне явище. В ньому існують різноманітні підходи та напрями, котрі відображають широкий спектр потреб та інтересів: ліберальний (пошук шляхів інтеграції жінок в існуючу соціополітичну систему); марксистсько-соціалістичний (заклик до класової боротьби як засобу знищення економічної експлуатації, що є основною причиною пригнічення жінок); радикальний (доведення політичного характеру гетеросексуальних відносин); лесбійський (визнання репресивної сутності гетеросексуальних гендерних ролей); сепаратистський (виключення чоловіків із кола вирішення проблем); екологічний (ототожнення екологічної кризи із процесами патріархального домінування, на основі виявлення спорідненості фемінності з природою); чорний (заперечення універсальності білого середньокласового Ф., пропозиція замінити слово "Ф." на більш загальне поняття "вуманізм" (*"womanism"*)); культурний (визнання за жінками особливих здатностей до творчості, що обумовлюють "особливий жіночий шлях пізнання"); християнський (виправлення спотвореного культурою місця жінки в християнстві); метафізичний (пошук порятунку в духовному вдосконаленні жінки) та ін. Загальні проблеми феміністичної думки охоплюють виникнення та формування гендеру, статі, сексуальності, жіночої тілесності; репресивність патріархальної влади; жіночу підпорядкованість та визначення шляхів емансипації жінок у всіх сферах життя. Але якщо для "старого" Ф. характерним було обстоювання ідеї рівності, то "новий" Ф. зосереджує свої зусилля на пошуках відмінностей та обґрунтуванні їх легітимності. Теоретично Ф. перетинається з такими інтелектуальними напрямами, як: біологічний детермінізм (заперечення вроджених "жіночих" якостей); деконструктивізм (запозичення у *Дерриди* поняття "фалоцентризм культури"); есенціалізм (визнання існування природно/біологічно заданих суттєвих характеристик фемінності); конструктивізм (гендерні ознаки є соціальними конструктами); постколоніальна теорія (ідентифікація жінки з "Іншим" як відмінної, неповноцінної та залежної від пануючої групи особистості); постмодернізм (критика підвалин наявної культури) та ін.

О. Гомілко

ФЕНОМЕН (від грецьк. φαινομενον – те, що з'являється) – будь-які підлеглі спостереженню предмет, факт, подія чи процес, що виступають об'єктами чуттєвого споглядання (напр., кольори, звуки, запахи), на противагу усьому тому, що схоплюється завдяки розмислу, розуму, інтелекту, тобто є умосяжним. Давньогрецьк. дієслово "phainesthai" ("світитися", "видаватися", "виглядати" тощо) ще не вказує на те, чи сприймана річ є іншою, аніж те, чим вона виявляється

насправді. Тому в етичному вченні *Аристотеля* поняття "видиме (явне) благо" є тим, що видається людині таким незалежно від того, чи є воно реально сущим благом, чи ні. Пізніші античні філософи провели розрізнення між спостережуваними фактами (або Ф.) та винайденими для їхнього пояснення теоріями. У філософії *Канта* термін "Ф." використовувався для позначення безпосереднього об'єкта чуттєвого досвіду, даного у формах споглядання (*простір і час*), знання про який виникає лише тоді, коли він витлумачується через категорії розмислу, такі як субстанція чи причина. Кант протиставив Ф. ноумени, або *речі в собі*, до яких категорії споглядання та розмислу не мають застосування. У сучасній філософії термін "Ф." інколи використовується на позначення факту, події, процесу тощо, що безпосередньо схоплюється органами чуття до того, як буде висловлене будь-яке судження про нього.

С. Кошарний

ФЕНОМЕНАЛІЗМ – філософська теорія сприйняття та способу буття зовнішнього світу, розбудована на емпіричному ґрунті, основоположним припущенням якої є принцип – "існувати – значить бути сприйнятим". Коріння цієї теорії сягає британської філософської традиції, особливо її номіналістичного відгалуження, представники якого (*Гоббс, Локк, Берклі, Г'юм, Дж.Ст.Міль* та ін.) використовували критику успадкованої від Середньовіччя реалістичної онтологізації універсалій для заперечення об'єктивності всезагального (категорій причинності, субстанції та ін.). Сутнісною ознакою такої філософської позиції є переконання, згідно з яким у пізнанні, включаючи наукове осягнення світобудови, ми завжди маємо справу лише з явищами або феноменами власної свідомості як єдино приступною для нас реальною дійсністю, а всі твердження про матеріальні об'єкти зводяться до висловлювань про справжні або ж можливі відчуття, чуттєві дані та враження, здобуті в емпіричному досвіді (див. *Феномен, Феноменологія*).

С. Кошарний

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА СОЦІОЛОГІЯ – теоретико-методологічний напрям у сучасній соціології, який розглядає суспільство як феномен, постійно створюваний і відтворюваний у взаємодії індивідів. Філософською основою Ф. с. були ідеї *Гуссерля*, основоположником Ф. с. вважають Шюца, який застосував принципи феноменологічного аналізу до соціальних явищ і розробив програму конструктивного аналізу природної настанови, тобто досліджень умов прийняття соціального світу як реального її членами. З позицій Ф. с. сама очевидність існування соціального постає як проблема (Гарфінкель). Процес соціалізації досліджується як інтеріоризація інтерсуб'єктивних значень (Бергер, Лукман). У центрі уваги знаходяться причини порушення соціальної взаємодії (Гратгоф) і експерименти по їх виявленню (Гарфінкель). Дослідження Ф. с. вплинули на розробку проблем мовної соціалізації, соціальної лінгвістики, соціальної прагматики, екстралінгвістичної комунікації, теорії конфліктів. Результати досліджень Ф. с. стимулюють інші напрями соціології робити ретельнішим аналіз взаємодій на мікрорівні, адекватніше оцінювати значення суб'єктивного фактора соціальних процесів.

А. Ішмуратов

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ – термін, здебільшого використовуваний нині для позначення започаткованого *Гуссерлем* філософського руху, головною метою якого було проведення безпосереднього споглядально-рефлексивного дослідження феноменів свідомості на рівні точної науки та розробка відповідного йому методу аналізу предметно-смислових структур людського світоусвідомлення. Сам термін "Ф." з'являється у XVIII ст., коли швейц.-нім. математик і філософ Ламберт (1728 – 1777) у кн. "Новий органон" (1764) використав його як "теорію ілюзій" для іменування тієї частини своєї гносеології, котра відмежовувала істину від хиби. *Кант* використав слово "Ф." лише двічі, але надав поняттю "*феномен*" ширшого значення, що мало своїм наслідком інакше розуміння Ф. У XIX ст. цей термін в основному пов'язується з працею *Гегеля* "Феноменологія духа" (1807), у якій простежується розвиток свідомості від "чуттєвої вірогідності" до "абсолютного знання". Надалі значення поняття "феномен" розширюється, воно стає синонімом "факту" чи

будь-чого спостережуваного суб'єктом явища, а термін "Ф." завдяки працям *Гамільтона*, *Гартмана*, Мейнонга, Штумпфа та інших набуває смислового навантаження, близького до сучасного. Поняття "Ф." виникає у Гуссерля як противага "психологізмові" в логіці й теорії пізнання, як альтернатива "натуралізмові" (позитивізмові усіляких ґатунків) та як протилежність "історизмові" *Дильтея*. Ф. розглядається Гуссерлем як метод з'ясування смислових структур та зв'язків свідомості, як споглядання тих інваріантних її характеристик, які уможливлюють сприйняття об'єкта та інші різновиди пізнання. З цього погляду основні її характеристики наступні: 1) феноменологічна редукція (або "епохе"), під якою мається на увазі опис актів свідомості у спосіб, котрий є вільним від прийняття теорій та засновків про самі ці акти чи про існування корелятивних їм предметів у світі; 2) ейдетична редукція, через яку завдяки рефлексії про окремішний акт свідомості і з допомогою уявного варіювання певних його рис може бути піддана спогляданню сутність, або *ейдос*, не просто цього окремішного акту, а будь-якого порівнюваного з ним (напр., бачення як такого); 3) нарешті, феноменологічний підхід бере до уваги процес, завдяки якому предмети конституюються або розбудовуються свідомістю у їхньому пізнанні. Чільними проблемами роздумів Гуссерля у річищі Ф. від початку 30-х рр. стають проблеми подолання соліпсизму та інтерсуб'єктивності основоположень феноменологічної концепції філософії. Мірою розгортання цих досліджень він доходить висновку, що світ існує не для одиничного "Ego", а конституюється у своєму смислобутті спільнотою монад, внаслідок чого завданням Ф. стають роздуми про цей інтерсуб'єктивно значущий світ та спільний у своїх сутнісних структурах для багатьох людей досвід такого світу. На підставі цих роздумів народжується поняття "життєвого світу", світу безпосереднього життєвого досвіду, похідним якого є світ науки. Позаяк феномен життєвого світу виявився наскрізно історичним утворенням, звернення Гуссерля до його осмислення історизує трансцендентально-філософську рефлексію пізньої Ф., методологічні імперативи якої перетворюються на історичну редукцію. Вплив Ф. на сучасну західну філософію був широким і різнобічним. Її екзистенціалістські послідовники, особливо *Гайдеггер*, *Сартр* і *Мерло-Понті*, називали себе феноменологами, водночас відкидаючи такі гуссерліанські риси Ф., як бачення філософії як "точної науки", орієнтація на розробку теорії пізнання, методологічна вимога "епохе" та визнання трансцендентального "Ego". На основі філософської спадщини Гайдеггера розробляються також концепції герменевтичної Ф. Її основними постатями стають *Гадамер*, який в онтологічній площині розробляє герменевтичні проблеми в царинах естетичної, історичної та мовної свідомості, та *Рикер*, котрий досліджує питання "прищеплення" герменевтичної проблеми до феноменологічного методу на трьох стратегічних рівнях: семантики багатозначних (символічних) виразів (теорія пізнання), рефлексії (методологія) та на рівні людського існування (онтологія).

С. Кошарний

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ КОНФЛІКТУ – концептуалізація конфлікту, виходячи з принципів феноменологічного аналізу та результатів досліджень із соціальної феноменології (конститутивний аналіз природної настанови Шюца, етнометодології Гарфінкеля, соціології знання Лукмана, теорії соціального протиріччя Гратгофа та ін.). Конфлікт розглядається як інтерсуб'єктивно сконструйована реальність з порушеннями консенсусу відносно головних інтенціональностей (бажань, переконань, обов'язків). Засоби вирішення конфлікту вбачаються у створенні умов для зміни агресивної настанови на настанову до злагоди. Формування (або відновлення) консенсусу в постагресивному стані пов'язуються з інтерсуб'єктивними характеристиками порозуміння розбіжностей, легітимізацією взаємних очікувань, толерантністю до ціннісних орієнтацій опонента (див. *Феноменологічна соціологія*).

А. Ішмуратов

ФЕТИШИЗМ (франц. fetichisme, від fetiche – ідол, талісман) – форма найдавніших вірувань, що полягали у мисленно-фантазійному наданні деяким предметам неживої природи "чуттєво-надчуттєвих" якостей. Вперше описав

франц. дослідник Брос у кн. "Культ богів-фетишів" (1760). Ф. виник у ранньородовому суспільстві; вважалося, що фетишизовані предмети є живими істотами, які можуть мати для людини охоронне значення (амулети, талісмани), завдавати шкоди ворогові, викликати чи припиняти природні явища (дощ, землетрус тощо). Ф. спирався на уявлення первісної людини про те, що зміни в природі (за аналогією з її власними вчинками) пов'язані з розумово-вольовою діяльністю і можуть бути спрямовані на людину та її довкілля. Фетишистські уявлення, зазнавши видозмін, збереглися і в розвинутих релігіях та побутовому марновірстві. У суспільно-економічній теорії *Маркса* поняття "Ф." застосовується для характеристики товарно-капіталістичних відносин, за яких продукти праці набувають подоби самостійних істот, які наділені власним життям та знаходяться у певних стосунках з людьми та поміж собою.

ФІГУРИ СИЛОГІЗМУ – форми *силогізму*, які виділяють в залежності від місця розташування у його засновках середнього терміна. В першій фігурі середній термін (М) є суб'єктом більшого засновку і предикатом меншого засновку; в другій – предикатом обох засновків; в третій – суб'єктом обох засновків; в четвертій – предикатом більшого засновку і суб'єктом меншого засновку. Схематично:

I фігура	II фігура	III фігура	IV фігура
M — P	P — M	M — P	P — M
S — M	S — M	M — S	M — S
S — P	S — P	S — P	S — P

Першу фігуру *Аристотель* вважав досконалою з огляду на її більшу очевидність і відповідність природному порядку руху пізнання, а також – на можливість зведення до неї інших фігур. У традиційній логіці наявна "проблема існування четвертої фігури". Аристотель припускав лише перші три фігури і тлумачив як приховані (неявні) ті силогізми першої фігури, що пізніше стали вважатися силогізмами четвертої фігури (вперше четверта фігура "з'являється самостійно" у підручнику "Логіка" Пор-Рояля, 1662). Інколи цю фігуру називають галенівською, за іменем її ймовірного відкривача – римського лікаря і філософа Галена (бл. 130 – бл. 300 рр.). Дослідження "додаткових, модифікованих" силогізмів першої фігури також пов'язують із працями учня Аристотеля, грецьк. філософа *Теофраста* (бл. 372 – бл. 287 рр. до н.е.).

ФІДЕЇЗМ (від лат. fides – віра) – загальна назва вчень, що проголошують пріоритет віри над розумом і внаслідок цього необхідність підпорядкування науки релігії. Згідно з Ф., наука дає лише загальні знання про явища і факти, але не може розкрити першопричину, пояснити первісні джерела буття, наповнити змістом й осяяти метою життя людини; на це спроможна лише релігія. Ф. заперечує світоглядне значення наукових знань і вирішальну роль у розумінні світу відводить релігійній вірі, яка становить єдине джерело високої духовності. В історичній ретроспективі Ф. набував різноманітних форм: концепція "чистої віри" (*Тертуліан, Лютер, К'єркегор* та ін.); "гармонії віри і розуму" (*Ориген, Тома Аквінський* та ін.) тощо. Окрім теології, ідеї Ф. використовують багато напрямів сучасної філософії – *персоналізм*, неотомізм, *екзистенціалізм* тощо.

О. Саган

"ФІЗІОЛОГ" – назва збірника статей, де вміщено відомості про тварин і камені, пам'ятка культури. Створений у II або III ст., можливо, в Александрії. Відомості, що у ньому подано, взято із творів і спостережень античних авторів; помітний вплив східних вірувань, а також зусиль християнських апологетів, які у доборі даних керувалися метою наблизити їх до Святого Письма і християнської традиції. Складається із невеликих розділів (близько 50), в яких описано різноманітні тварини, птахи, комахи й мінерали, перелічені їхні особливості й властивості з відповідним символічним тлумаченням. Властивості тварин часто-густо порівнюються із християнськими чеснотами. Зміст "Ф." переносить читача у казковий світ, населений феніксами, сиренами, кентаврами, горгонами, єдинорогами тощо. В Україну прийшов із Болгарії, збереглися в списках слов'янські

переклади. Був популярним ще у XVII ст.; подані у ньому легенди поширювались у різних збірниках, народно-поетичній творчості, іконографії. Згодом символічна сторона "Ф." послаблюється, і він набуває форми природничонаукової праці ("Бестіарій").

М. Кашуба

ФІКЦІОНАЛІЗМ (від лат. fictio – вигадка) – ідеалістична філософська концепція, за якою наше уявлення про світ є сукупністю ілюзій, фікцій. Її автором є нім. філософ Файхінгер (1852 – 1933). Фікціоналісти вважають, що мислення не відтворює дійсності, а лише "переробляє" подразнення від людського довкілля. Продуктами мислення, згідно з Ф., є своєрідні "корисні фікції", які не мають нічого спільного з об'єктивною дійсністю і слугують лише інструментами орієнтації у світі. Оскільки фікції свідомості виправдовують своє призначення засобів орієнтації, люди звикають думати, ніби фікції справді є відображеннями. Ф. близький до *прагматизму* та *філософії життя*. Ф. однобічно тлумачить той факт, що пізнавальні образи стосуються не тільки зовнішнього, а й внутрішнього світу суб'єкта, детермінуються не тільки матеріальними об'єктами, а й потребами, інтересами, уявою людини.

ФІЛАЛЕТ ХРИСТОФОР (Мартин Броневський) (? – бл. 1650) – діяч Острозького культурно-освітнього осередку, прихильник об'єднання православних і протестантів у боротьбі з католицькою експансією; довірена особа князя К.-В. Острозького у його стосунках з головою литовськ. реформаторів К. Радзивілом; близько контактував із Лукерисом. Ф. Х. – автор "Апокрисису" – твору, що був написаний у відповідь на книгу польськ. єзуїта Скарги "Братський собор" (1597). В "Апокрисисі" Ф. Х. обґрунтовує реформаційні за своєю суттю ідеї безпосередньої богопричетності кожного віруючого християнина, рівності усіх людей перед Богом, правомірності індивідуальних шукань істини віри та спасіння особистою вірою, свободи сумління як вищої духовної цінності віруючого, ідею всесвященства, контролю мирян за діяльністю пастирів, світської влади тощо, чим закладає основи формування (в релігійній формі) принципу загального громадянського права.

ФІЛОГЕНЕЗ і ОНТОГЕНЕЗ – терміни для позначення двох форм розвитку організмів: історичного розвитку певного виду організмів (філогенез) та індивідуального розвитку конкретного організму (онтогенез); були запроваджені *Геккелем* для характеристики біогенетичного закону. Детальніше уявлення про єдність і взаємозв'язок Ф. і О. розробив Дарвін у теорії еволюції. В подальшому розвиток науки підтвердив обопільний зв'язок Ф. і О. Цей зв'язок проявляється назагал у тому, що онтогенез є результатом історичного розвитку; водночас онтогенез справляє зворотний вплив на філогенез. На метафоричному рівні поняття Ф. і О. досить широко використовуються у філософії, психології, лінгвістиці тощо. Напр., коли говорять про розвиток свідомості в Ф. і О., то мають на увазі взаємозв'язок розвитку суспільної та індивідуальної свідомості, соціальне продукування категоріальної структури мислення та її засвоєння конкретним індивідом.

В. Загороднюк

ФІЛОН АЛЕКСАНДРІЙСЬКИЙ (бл. 25 до н.е., Александрія – 50 н.е.) – юдейсько-елліністичний філософ. Філософські твори Ф. А. писав як коментарі до "П'ятикнижжя" Біблії, широко вдаючись до алегоричного тлумачення. Головним предметом філософії Ф. А. вважав роздуми про Бога; стверджував, що про Бога відомо лише те, що він є, але невідомо, яким він є. Світ Ф. А. розглядав лише як "тінь Бога". Творення світу Богом трактував через поняття *Логоса*, запозичене в *стоїцизмі* і переосмислене теологічно. Логос – це найвище і найдосконаліше творіння Бога: він є і особистістю, і водночас силою, завдяки якій Бог творить світ. За Ф. А., Логос – це "син Божий", "слово Боже", посередник між Богом і світом, Богом і людьми. Найадекватніше Логос виявляється в розумній частині душі людини, що вивищується над природою і протиставляється їй. Етичне вчення Ф. А. засноване на протиставленні душі і тіла. Тіло є джерелом гріха, звідси – проповідь каяття, духовного очищення, аскетичного долання тілесних спонук як спокус. Ф. А. був безпосе-

реднім попередником християнства. Популяризація його ідей підготувала базу для виникнення юдейських християнських громад, сприяла швидкому поширенню християнства в Античному світі, забезпечила Ф. А. популярність у *патристиці*. Твори Ф. А. високо цінував *Сковорода*.

Осн. тв.: "Про Майстра світу"; "Про споглядальне життя"; "Про споконвічність світу"; "Про те, що Бог є незмінним Буттям".

ФІЛОСОФІЯ (від грецьк. φιλοσοφια – любов до мудрості) – особливий різновид духовної *культури*, призначення якого полягає в осмисленні основ природного і соціального світу, формоутворень культури і пізнання, людини та її сутності. Наслідком цього осмислення є формування в сфері суспільної *свідомості* системи засадничих поглядів і світоглядних переконань, узагальнених уявлень і концептуальних побудов про сутність і граничні проблеми буття, людську присутність у ньому, можливості його осягнення людським розумом. Необхідність філософського осмислення світу закорінена в самій природі людської життєдіяльності, в постійній потребі трансляції людського досвіду та самоутвердження особистості, пошуку цілеспрямовуючих ідей. У духовному житті суспільства філософська культура, виконуючи притаманні їй функції, набирає ряду іпостасей. За своїм основним змістом Ф. відіграє роль *світогляду* і, як така, дає концептуальний вираз людського світовідношення – світовідчуття, світосприймання та світорозуміння, відношення *мислення* і *буття*, духовного і матеріального. Ф. націлена на вироблення системи ідей, які виражають певне ставлення людини до соціальної та олюдненої природної дійсності, духовного життя і тим самим визначають сукупність вихідних орієнтирів, що зумовлюють програму суспільної поведінки людини. В цьому відношенні Ф. покликана створити концептуальну основу для становлення і розвитку системи життєвих *цінностей* та *ідеалів*. Світоглядні ідеї та гуманістичні ідеали формуються в усіх сферах духовно-практичного освоєння дійсності – *міфології*, *релігії*, *мистецтва*, літератури, публіцистики, *моралі*, *політики*, буденної свідомості тощо. Проте від інших форм світогляду, зокрема міфології та релігії, які спираються на вірування та фантастичні уявлення про світ і людське буття, від буденного світогляду, що визначається традиціями і безпосереднім життєвим досвідом, від художніх форм світогляду, що ґрунтуються на чуттєво-образному зображенні дійсності, філософія відрізняється тим, що будує свою картину світу і місце людини в ньому на основі теоретичного осмислення суспільно-історичного *досвіду*, надбань культури та здобутків наукового пізнання, використовуючи раціонально-понятійні форми побудови світоглядних систем і логічні способи їх обґрунтування. Тим самим Ф. виробляє духовні передумови та логічні критерії свідомого пошуку і вибору розумної, найбільш придатної для практичних потреб системи світоглядних ідей і переконань. Для Ф. як світоглядної системи та системи суспільних цінностей характерні риси духовно-практичного освоєння дійсності, що робить її однією із форм суспільної свідомості і зближує з мистецтвом. Ф. як раціонально-понятійна і логічно обґрунтована побудова наділена рисами теоретичного освоєння дійсності, що надає їй статусу *науки*. Однак Ф. є особливою наукою. Вона виконує специфічні пізнавальні функції, що їх не бере на себе жодна з природничих чи соціогуманітарних наук або сукупність конкретно-наукового знання в цілому. Як кожна наука Ф. має свій власний предмет і *метод* дослідження, властиве їй специфічне *знання*. Предмет філософського дослідження окреслює коло загальнозначущих проблем, що хвилюють людство в конкретно-історичних умовах суспільного буття і потребують свого з'ясування та обґрунтованого розв'язання. Стрижневими серед них є проблеми *істини*, краси, *добра* і *свободи* та шляхів їх досягнення. В їх контексті Ф. розмірковує над питаннями про минуле, теперішнє і прийдешнє, про людську долю, *життя* і *смерть*, про вічність і швидкоплинність, про людський розум, його можливості і границі, про людську діяльність і цілепокладання, правду і справедливість, моральність і доброчинність, людяність (гуманність) і толерантність, волю і стражденність, приниженість і самоствердження, про мету і сенс людського життя, про щастя і шляхи йо-

го досягнення. Ці проблеми є наскрізними для всього людства, проходять через усю його історію і отримали назву "вічних проблем". Проте кожна історична епоха і досягнутий рівень людського пізнання ставлять, трактують і розв'язують "вічні проблеми" по-своєму, завдяки чому Ф. виступає своєрідним індикатором того, чим живе, чим стурбоване і про що мріє людство, які тенденції, сили і механізми його рухають. Це дало підстави нім. філософові *Гегелю* образно визначити Ф. як епоху, схоплену думкою. Істотними рисами філософського методу є умоглядність і раціональність, застосування засобів чистого розуму для усвідомлення і концептуального відтворення об'єктивної реальності. До основних з них належить *аналіз* і *синтез*, *дедукція* і *індукція*, порівняння і аналогія, *абстрагування* і *узагальнення*, сходження від абстрактного до конкретного. Особливість філософського методу полягає ще й у тім, що він застосовується до пізнання природної і соціальної реальності не безпосередньо, а опосередковано. Вихідним матеріалом для філософського осмислення виступають багатоманітне формоутворення матеріальної і духовної культури, історія їх розвитку і актуальне функціювання, найважливіші досягнення природничих і соціогуманітарних наук. З цього боку філософія набирає іпостасі умоглядної *рефлексії*, роздумів, розмірковувань над усім багатством сукупного суспільно-історичного досвіду людства, виступає самосвідомістю культури, критичним переосмисленням ідеалів і цінностей, що склалися. Філософське знання, що продукується в процесі філософської рефлексії, виражається через систему філософських категорій і понять, що означають фундаментальні властивості буття, способи його людського членування і пізнання. Особливістю філософських категорій і понять є їхня гранична всезагальність, що надає їм характеру *універсалій*. Цим зумовлена та обставина, що їх зміст найчастіше визначається через альтернативні протиставлення і утворення парних концептуальних структур: *матерія* і *дух*, *рух* і спокій, причина і наслідок, *суб'єкт* і *об'єкт*, істина і омана, краса і потворність, добро і *зло*, свобода і неволя тощо. Нерідко філософське знання формується у вигляді філософських систем і вчень, які з певних світоглядних, пізнавальних і методологічних позицій дають витлумачення і розв'язання висунутих проблем. На відміну від природничих і соціогуманітарних наук, які намагаються із своїх положень максимально усунути суб'єктивний момент і відобразити об'єкт таким, яким він є самим по собі, безвідносно до суб'єкта, Ф. в основу своїх теорій покладає відношення суб'єкта до об'єкта, свідомо включає в свої побудови людський, оцінювальний момент, розглядає дійсність і людину в ній не лише з погляду сущого, а й належного, враховуючи людські цілі і проекції буття в майбутнє. При цьому Ф. не просто сприймає готові результати пізнання та факти формоутворень культури, а й досліджує шляхи виникнення їх, виявляє приховані смисли та тенденції розвитку людського буття, усвідомлює суперечності і потреби пізнання та практики, насамперед у галузі методу мислення і практичної діяльності, вдосконалення категоріального апарату. Тим самим Ф. набирає функції загальної *методології*. Це не означає, що Ф. претендує на роль наднауки чи науки наук або що вона володіє універсальною методою, яка безпосередньо відкриває істину. Свою загальнометодологічну функцію Ф. виконує тим, що, будучи умоглядним витвором і раціональною реконструкцією теоретичного та духовно-практичного освоєння світу, створює загальне культурно-смислове, інтелектуальне поле і формує адекватний йому концептуальний лад мислення. Цим спонукає і скеровує пошук, постановку і розв'язання пізнавальних і практичних проблем. Особливо важливу методологічну роль відіграє Ф. на переломних етапах суспільного розвитку і наукового пізнання, коли філософські узагальнення залишаються чи не єдиними орієнтирами, які дозволяють організувати і спрямувати пошук. Оскільки філософське знання і його теоретичні побудови не мають свого прямого експериментального забезпечення, вимога істинності щодо них не має повсюдного застосування. Вони далеко не завжди можуть бути перевірені на предмет істинності чи хибності. Пізнавальна значимість філософського знання нерідко оцінюється за його здатністю пробуджувати свідомість та будити думку, за його аналітико-синтетичними можливостями чи методологічною

продуктивністю. Відомо, наприклад, що філософія *Маха* була методологічною опорою *Ейнштейнові* при створенні спеціальної і загальної теорії відносності в період кризи в фізиці в кін. XIX – поч. XX ст., хоч істинність цієї філософської системи в цілому викликає обґрунтовані сумніви. Ф. зародилася на ранніх фазах цивілізації в умовах поглиблення поділу праці, відокремлення розумової праці від фізичної, поступового накопичення позитивного знання про процеси і явища навколишнього світу, яке вже не вкладалося в парадигми міфологічної свідомості. Перші філософські системи виникли в I тис. до н.е. в Китаї (*Лао-Цзи, Мо-Цзи, Конфуцій*), в Індії (локаята, *веданта, йога*); в VI – V ст. до н.е. в Стародавній Греції (*Елейська школа, Мілетська школа, Геракліт, Демокрит, Епікур, Сократ, Піфагор, Платон, Аристотель*), в I ст. до н.е. – II ст. в Стародавньому Римі (*Лукрецій, Сенека, Аврелій*). Термін "Ф." вперше з'явився у Піфагора. В античних філософських системах з різних світоглядних позицій змальовувалася загальна картина світобудови і формувалися первісні уявлення про природу людини частково на основі систематизації позитивних результатів пізнання, а частково за рахунок припущень і вигадок. Антична Ф. мала синкретичний характер. В ній містилося власне філософське знання, яке в зародковій формі утримувало в собі майже всі філософські напрями, що розвинулися пізніше, хоч уже в стародавні часи в загальних рисах окреслились як окремі філософські дисципліни – *метафізика, логіка, етика*; філософські напрями – *скептицизм, стоїцизм, містицизм, платонізм*. Антична Ф. виступала формою систематизації конкретно-наукового знання, завдяки чому її характеризують ще як *натурфілософію*. Особливістю античної Ф. було також те, що вона в своїх системах і типах філософування відбивала цивілізаційні особливості стародавніх суспільств, типів культур і форм світосприйняття. Якщо західна антична Ф., орієнтуючись переважно на науку, заклала логіко-раціоналістичні традиції освоєння світу, то східна Ф., істотно спираючись на житейську мудрість, висунула на передній план духовно-емоційні форми, моральне удосконалення та духовно-вольовий самоконтроль. У наступні історичні епохи розвиток філософської думки супроводжувався істотними перетвореннями її предмета та суспільних функцій. Занепад античного суспільства і його культури, перехід до Середньовіччя викликали до життя свої типи філософської рефлексії, які відбивали основні суперечності епохи: з одного боку, безроздільне панування релігійної свідомості, авторитаризму церкви та релігійного укладу життя, з другого – поступове економічне зростання, розвиток мистецтва, природничих наук і викликаний ним певний технічний прогрес. На зміну античній Ф. в II ст. до н.е. – II ст. прийшов *гностицизм*, який синтезував античну Ф., християнське віровчення і східні релігії та наукові здобутки; в I – VIII ст. – *патристика*, що являла собою варіант релігійної Ф., який поєднував еллінські філософські традиції з християнським віровченням. Значне поширення патристика мала в Україні. Вона продовжила етичні традиції філософської думки Київської Русі. Перекази "Шестидення" *Василія Великого*, яке вважалося своєрідною енциклопедією того часу, містили значний природознавчий матеріал і сприяли утвердженню світського світогляду, зокрема ідеї про працю як умову тілесного і морального здоров'я. Як продовження патристики, в IX – XV ст. розвивається *схоластика* (*Дунс Скот, Тома Аквінський, Бекон, Оккам*), що характеризується теоцентризмом, синтезом християнського віровчення і раціоналізму. Найважливішими досягненнями схоластики були розробка способів і процедур логічного доведення, ідеї логічної машини, постановка проблеми про природу універсалій, подальше накопичення конкретно-наукових знань. У цей час розвиваються і елементи реалістичного світорозуміння (*Ван Чун, Ібн Сіна, Ібн Рушд*). В XIV – XVI ст. в Європі розвивається Ф. *Відродження*. Вона охоплює соціально-філософський напрям (Петрарка, *Еразм Роттердамський, Мор, Кампанелла, Монтень*) та натурфілософію (*Парацельс, Бруно, Кардано, Коперник, Галілей*). Ф. Відродження характеризує перехід від теоцентризму до *антропоцентризму*, вона формує гуманістичний світогляд, висуває ідеї нового соціального і державного устрою. Вона має антирелігійне і антисхоластичне спрямування, виробляє наукові по-

гляди на світобудову, обстоює суверенність наукового мислення та істин науки, започатковує методологію *механіцизму*. Становлення Ф. Нового часу тісно пов'язане з епохою формування буржуазних суспільств у Європі, великими географічними відкриттями і важливими досягненнями природознавства. В XVII ст. видатними мислителями – Беконом, *Декартом, Гоббсом, Спінозою* – створюються філософські системи, які відстоюють матеріалістичний погляд на світ, виробляють раціоналістичні та емпіричні засади наукового методу, осмислюють взаємозв'язок розуму і досвіду, чим закладають методологічні передумови теоретичного та експериментального природознавства. Чітко заявляють про себе *раціоналізм* і *емпіризм* як альтернативні методологічні системи. Ф. європейського Просвітництва XVIII ст. (*Локк, Вольтер, Руссо, Монтеск'є, Гольбах*, Гельвецій, *Дідро, Лессінг*, Шіллер, *Гете*) розкрила багатоманітність підходів до осмислення природної і соціальної дійсності, взаємозв'язку людини і суспільства, суспільства і держави на основі ідеї природного права та свободи, показувала силу знання і просвіти в суспільному житті. В ній на передній план вийшов філософський матеріалізм, досягла завершеності методологія механіцизму. Утворилися широкоохватні системи об'єктивного (*Ляйбніц*) та суб'єктивного (*Берклі, Г'юм*) ідеалізму. З відокремленням від філософії математики, фізики, астрономії, біології тощо натурфілософія поступово втратила своє значення. Поширення ідей європейського Відродження та *Просвітництва в Україні* припало на XV – XVIII ст. і відбувалося в умовах наростання соціального, національного та релігійного гніту, посилення інтересу до рідної культури, історії, мови, пробудження національної свідомості, що обумовило його особливості. *Дрогобич, Русин, Оріховський, Смотрицький, Потій, Могила, Галятовський, Баранович, Вишенський* у формі релігійної полеміки відображали боротьбу укр. народу за своє соціальне і національне визволення, проголошували ідеї політичних свобод, патріотизму, служіння спільному благу, соціальної справедливості. Розвиток ідей гуманізму і просвітництва тісно пов'язаний з діяльністю в Україні братств і братських шкіл, особливо з Острозькою, Львівською та Київською. Вчені КМА (*Гізель, Козачинський, Кониський, Прокопович, Тодорський, Яворський*) розвивали науково-просвітні ідеї, розробляли гуманістичне вчення про людину, природне право та суспільний договір, відстоювали раціонально-логічними засобами православне віровчення. Великий філософ, просвітитель, гуманіст і свободолюбець *Сковорода* розробляв етичне вчення, серцевиною якого була проблема людини, її внутрішнього світу і морального вдосконалення. Від нього веде філософський напрям, який був розвинутий *Юркевичем* і отримав назву *Ф. серця*, що справила помітний вплив на філософську думку інших країн. Визначним явищем у розвитку світової філософської думки стала класична нім. Ф. друг. пол. XVIII – перш. пол. XX ст. (*Кант, Фіхте, Шеллінг*, Гегель, *Фоєрбах*), яка витворила розгорнуті філософські системи на основі принципу тотожності мислення і буття, дала осмислення колізій тогочасного суспільства і пізнання, проблем розуму та його границь, досвіду і практики, діяльності як опредмечення і розпредмечення, моральності і свободи; висвітлила *діалектику* як особливий тип світогляду і мислення. На рос. ґрунті ідеї класичної нім. Ф. у поєднанні з матеріалізмом активно розвивали Герцен, Огарьов, Чернишевський, Добролюбов, Писарєв, створивши ідеологію революційного демократизму. Рос. релігійна Ф., яка поєднувала християнський платонізм, шеллінгіанство і містику, розглядала православне віровчення як розуміння всезагального буття і рос. ментальності (*В. Соловйов, Флоренський*); розвивала в річищі релігійного екзистенціалізму філософію особи і свободи (*Бердяєв*). Концепція соціальних і демократичних перетворень була провідною у творчості укр. гуманістів і демократів серед. XIX – поч. XX ст. *Шевченка, Лесі Українки, Франка*, вчених-суспільствознавців *Костомарова, Потебні, Драгоманова, Грушевського*, які пропагували ідеї соціальної і політичної свободи, національного визволення, соціальної справедливості і рівності, провідної ролі трудового народу в суспільно-історичному поступі, піднесення національної самосвідомості і розвитку національної культури та освіти укр. народу. В XIX та XX ст. виникає цілий ряд

філософських течій, шкіл, систем і вчень, які набули глобального поширення і сформували сучасні типи світогляду та філософського мислення. В серед. XIX ст. в Європі виникає, а в кін. XIX та у XX ст. набуває поширення *марксизм* (*Маркс, Енгельс*), який створює діалектичний та історичний матеріалізм, *матеріалістичне розуміння історії*, формує діалектико-матеріалістичну методологію, застосовує їх до обґрунтування комунізму; соціал-демократизм, ідейні основи якого заклали Каутський і Бернштейн. Потужною філософською течією став *позитивізм*, що виник у XIX ст. і пройшов певні етапи розвитку: класичний (*Конт, Дж.Ст.Мілль*, Спенсер); *емпіріокритицизм* (Мах, *Авенаріус*); *неопозитивізм*, одним із виявів якого стала діяльність в кін. XIX – пер. пол. XX ст. *Львівсько-Варшавської школи* (Твардовський, Лукасевич, Каторбинський, *Айдукевич*, Лесьневський, *Тарський, Татаркевич*, Балей, Мостовський), яка зробила вагомий внесок в аналітичну Ф., логіку і методологію науки, зокрема в філософський аналіз мови науки, розробку проблем логічних підстав науки і наукових *теорій*, теорії дедукції та індукції, систем некласичних логік та логічної семантики. Значна увага приділена проблемам психології, етики, естетики. Розширення логіко-філософської проблематики пов'язане з діяльністю в 20 – 30-х рр. XX ст. *Віденського гуртка* (Шлік, *Карнап*, Гемпель, Фейгль, Нейрат, *Гедель*) та широкого кола співпрацюючих з ним мислителів (*Франк*, Найгель, *Айєр*, Кайл та ін.), який сформував напрям *логічного позитивізму* в *Ф. науки*. Центральна ідея – відмова від традиційних філософських методів і застосування концептуальних та технічних засобів формально-логічного аналізу наукового знання. Зробив значний внесок у розвиток сучасної формальної логіки і *логіки науки*. Окремі варіанти *неопозитивізму* містять праці *Рассела, Бриджмена* (*операціоналізм*), *Поппера*, а також *лінгвістична філософія* (*Вітгенштайн, Мур*, Райл, Остин, *Тулмін*), *постпозитивізм* (*Кун, Лакатос, Феєрабенд*). Значного поширення і впливу набули *екзистенціалізм*, започаткований в серед. XIX ст. *К'єркегором* і презентований творчістю *Ясперса*, Камю, *Марселя, Гайдеггера, Сартра*, близькими йому є *Ф. життя* (*Ніцше, Дильтей, Бергсон, Шпенглер*) та *неофрейдизм* (*Фромм*, Хорні, Салліван); *прагматизм*, започаткований в кін. XIX – на поч. XX ст. *Пірсом* і розвинутий *Джемсом, Дж. Мідом*, Шіллером, *Дьюї*; системний підхід (Берталанфі, Ешбі, Месарович), що сформувався в серед. XX ст., близько до нього прилягає *структуралізм* (*Леві-Строс, Фуко*, Малиновський, *Парсонс*); *постмодернізм* (Ліотар, *Рорті, Деррида, Р. Барт* та ін.), який вийшов на філософську арену в кін. XX ст. Дедалі більшого значення набуває Ф. космізму (Ціолковський, *Вернадський*). Сучасна Ф. являє собою складну і розгалужену систему знань, диференційовану не тільки за напрямами, а й за своїм предметом, утворюючи сукупність самостійних філософських дисциплін, що тісно взаємодіють між собою. Найрозвиненішими є філософська *онтологія, пізнання теорія*, логіка, методологія, соціальна Ф., філософська антропологія, моральна Ф., *етика, естетика, Ф. історії, Ф. культури, Ф. науки*, Ф. мистецтва, Ф. політики, Ф. права, *Ф. релігії, феноменологія, праксеологія, герменевтика, аксіологія, історія Ф*. Кожна дисципліна в межах окремих філософських напрямів і течій може істотно вар'юватися – відповідно до їхніх світоглядних і методологічних засад. У своєму розвитку Ф. умовно пройшла класичний (до серед. XIX ст.) і некласичний (XIX – XX ст.) періоди. Нині вона вступає в постнекласичний період, зумовлений кардинальними цивілізаційними зрушеннями на межі двох останніх тисячоліть – становленням інформаційного і високотехнологічного суспільств, екологічною, моральною, демографічною, антропологічною кризами, техногенними катастрофами тощо.

В. Шинкарук, П. Йолон

ФІЛОСОФІЯ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ – сучасна галузь філософської рефлексії, яка породжена тенденцією глобалізації життєдіяльності цивілізації доби постмодерна. Проблемне поле Ф.г.п. породжене суперечливим розвитком планетарної цивілізації. До нього належать проблеми: глобальної безпеки фізичних та екзистенційних першооснов існування людства; забезпечення збалансованого росту народонаселення й економічного росту країн; задоволення потреб світово-

го господарства енергією та природними ресурсами; охорони природного середовища від руйнівного антропогенного тиску; захисту здоров'я людей від особливо небезпечних масових захворювань та негативних наслідків інтенсифікації науково-технічного активізму. Головне призначення Ф.г.п. полягає у виробленні нового планетарного мислення, здатного вчасно виявляти та осмислювати закономірності взаємодії різних соціальних складників цілісного світу, для якого найнагальнішою нині є проблема виживання. В рамках цієї філософії як предмет аналізу постають передумови розв'язання глобальних проблем постмодерністського стану цивілізації, філософські аспекти соціального, демографічного, екологічного прогнозування, здійснюється пошук шляхів перебудови світового економічного порядку. Наразі Ф.г.п. існує у вигляді відкритого новаціям та оновленню сімейства методологічних принципів і установок, спрямованих: на подолання розмежованості сучасного світу; на поглиблення й інтенсифікацію зв'язків і взаємодій різних країн та регіонів. Об'єктивна єдність, що виникає завдяки цим процесам, визначає спільність майбутнього для всього людського роду. Головна проблема Ф.г.п. – пошук стратегічних шляхів для гармонійного об'єднання людства. До можливих стратегій у цьому напрямі слід віднести: стратегію створення транснаціональних структур світового уряду та екологічно збалансованої планетарної економічної системи, стратегію досягнення глобальної демографічної стабілізації, формування глобальної культури нового типу. Ф.г.п. асоціює себе зі становленням і поширенням почуття причетності людини до тотальної єдності природи й *Космосу*, її відповідальності за майбутнє *Всесвіту*, за культуру й духовне життя людства. У дослідженні проблеми людини на ґрунті Ф.г.п. чітко окреслилися дві площини – прагматична (головне завдання вбачається в удосконаленні й розвитку нових "людських якостей", орієнтованих на майбутній світовий порядок і планетарну свідомість) та морально-етична (формування відповідальності за долю природи, цивілізації й культури). Заперечуючи революційні методи перетворення дійсності, Ф.г.п. протистоїть будь-яким формам фанатизму й екстремізму; визнає пріоритет еволюційних змін спочатку у свідомості людей, а потім в соціально-економічній і політичній практиці. Прагнучи виявити в різноманітних політичних, філософських, психологічних та релігійних концепціях те, що є загальноприйнятним, Ф.г.п. прагне зробити його джерелом культурного оновлення та підставою планетарної моралі прийдешньої цивілізації.

В. Лук'янець

ФІЛОСОФІЯ ЕКОЛОГІЇ – галузь філософських досліджень, яка акцентує увагу на аналізі впливу екологічних проблем та їхнього розв'язання на методологію сучасного наукового пізнання та формування основних світоглядних орієнтацій сучасної людини. Під впливом нинішніх екологічних реалій набувають особливої гостроти та актуальності питання узгодження раціонального та реального, розуму і сумління, сцієнтизму і антисцієнтизму, духовного та чуттєвого, зовнішнього і внутрішнього світу людини. Ці проблеми, що традиційно вважалися автономними і самостійними, у межах Ф.е. утворюють єдиний комплекс і переконливо демонструють свою взаємозалежність. Досягнення науково-технічного прогресу спровокували хибні сподівання на безмежну владу людини над природою. Втративши інтуїтивне відчуття єдності з природою, людина почала розглядати природу передусім як передумову для розвитку складної інфраструктури соціуму або необмежену сукупність ресурсів, котрі в кращому випадку слід використовувати раціонально. Розчленована дисциплінарним поділом та спеціалізацією наука виявилася безпорадною перед складністю глобальних біосферних проблем. Прогресуюче погіршення екологічної ситуації у світі та розвиток екологічних досліджень висувають настійну вимогу взаємної корекції науковості та мудрості ("*софійності*"), без чого людство стає приреченим на нарощування "природоперетворювальної" могутності, підважуючи тим самим підвалини своєї власної життєдіяльності. Нагальним стає перехід людини із статусу "царя природи" до статусу "громадянина природи". Ф.е. акцентує увагу на фундаментальній значимості природних передумов та чинників у житті людини й суспільства, в зв'язку з

чим радикальна корекція змісту та співвідношення понять "природа" та "людина" сприяє інтеграції в єдине концептуальне ціле різноманітних, суперечливих складових "феномена людини", природничонаукового та соціогуманітарного типів мислення, компонентів природної та соціальної сфер життя та уявлень про них. Це робить екологію галуззю, де відбувається активний процес формування принципово нових світоглядних орієнтирів сучасної науки, здійснюється апробація новітніх методологічних підходів. Досить відчутно за сучасних умов проявляє себе тенденція до включення в дослідницьку діяльність таких не властивих класичній науці компонентів, як інтуїція, віра, духовність. Прикметним у цьому відношенні є зростання ваги філософських міркувань про сполучення логічного та інтуїтивного, раціональності та інстинктивності (*Вайтгед*, Лоренц та ін.) з метою поновлення втраченого відчуття єдності людини та природи, набуття емоційної "неусвідомленої тотожності" (*Юнг*) з природним оточенням.

М. Кисельов

ФІЛОСОФІЯ ЖИТТЯ – 1) Поняття вперше з'являється у філософському обігу в кін. XVIII – на поч. XIX ст. як противага поняттю "теоретична філософія" і асоціюється із філософією практичного життя. Пізніше до нього звертається антираціоналістичний напрям, представники якого – *Гаман*, Якобі – вивищують безпосереднє почуття, переживання та віру. 2) Ф. ж. як напрям сучасної філософії формується наприкін. XIX – на поч. XX ст.; життя було проголошено основним принципом філософування. Світ, соціум, культура постають як цілісні організми. Для Ф. ж. характерне прагнення до всеохопного осягнення життя людини у природі, суспільстві та практичному буденному існуванні на противагу редукціонізму – механістичному усередненню унікальних проявів життя у процесі наукового аналізу. Критично оцінюючи методологічні засади класичної філософії, Ф. ж. наголошувала на пізнавальних можливостях індивіда, передовсім на його здатності до *розуміння*. Один із фундаторів Ф. ж. – *Бергсон* вважав мозок механічним знаряддям, завдяки якому розум здатен пізнавати лише закостенілі, мертві форми, саме ж життя не осягається за допомогою понять. Індивід у його тілесному, психічно-чуттєвому, інтелектуальному проявах є ірраціональним, рухливо-плинним цілісним багатоманіттям. Автентичне розуміння життя досягається лише в акті інтуїції, зокрема, завдяки індивідуальному переживанню цього акту. Ф. ж. Бергсона прагнула повернути втрачену довіру до чуттєвого світосприйняття, в якому реальність постає у простих, інтуїтивно-ясних, самоочевидних формах світоспоглядання. Нім. течію Ф. ж. (*Дильтей*, *Зиммель*, Клагес, Юнгер, *Шпенглер*) започатковує *Ніцше*. Світ розглядається у становленні, але, на відміну від апофеозу творчості Бергсона, Ніцше зображує його як вічний колообіг. Проблематика життя зміщується із космічно-споглядального до волюнтаристського, праксеологічно-ціннісного виміру філософії культури. Витоки духовної кризи європейської культури вбачаються у надмірному захопленні раціональним аполлонівським світосприйняттям та забуттям діонісійського прагнення до переживання повноти життя. Щоб повернути духовне здоров'я європейській культурі, проголошується нігілістичне гасло радикальної "переоцінки усіх цінностей". У світлі міфу про вічне повернення буття втрачає абсолютний вимір. На відміну від елітарного антропологізму ніцшеанства, академічна версія Ф. ж. Дильтея виходить із принципу толерантної терпимості до інших світоглядних цінностей. Ф. ж. спирається на науку про дух і герменевтичний метод, зміщуючись у царину історизму, зокрема історичних типів світогляду. Тільки звертаючись до історії, людина здатна усвідомити, чим вона насправді є. Ф. ж. обґрунтовує в контексті історизму власний предмет і метод як самостійні по відношенню до природничих наук. Шпенглер розглядає всесвітню історію як результат життєдіяльності восьми окремих культур. Кожна культура уявляється цілісним організмом, який існує близько тисячі років. Прафеноменальна душа культури проходить ряд циклів – становлення культури, цивілізації та загибелі. В царині *всесвітньої історії* панує доля, тоді як у природі – детермінізм. Ф. ж. справила вплив на герменевтику, екзистенціалізм, філософську антропологію, персо-

налізм, а також на формування стилю мислення філософії постмодерну.

Б. Головко

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ – галузь філософського знання, що вивчає історичний процес та його складові як своєрідні, внутрішньо розгалужені і водночас цілісні утворення в їхньому взаємозв'язку і змінах; природу, способи і форми історичного пізнання, основні особливості, ланки і способи використання історичних знань. Філософські погляди на історію в стародавньому суспільстві були органічною складовою міфологічного світогляду та історичних вчень (таких мислителів, як *Платон, Аристотель*, Полібій у Греції; в Китаї – *Конфуцій*, Шан Ян, *Сима Цянь* та ін.). Формування Ф.і. як самостійної філософської дисципліни пов'язане з іменами *Вольтера* (який запровадив термін "Ф.і."); Тюрго, Кондорсе, *Гердера, Гегеля* (прогресистський напрям); *Монтеня, Руссо* (регресистський); Ібн-Хальдуна, *Мак'явеллі, Віко* (циклічний). Попередній абрис принципово іншого, некласичного підходу до філософського осмислення історичного процесу накреслив *Маркс* у своєму вченні про формації (див. *Формація суспільно-економічна*). Втім, чіткий перехід філософсько-історичної думки від класичної, лінійної парадигми до некласичного, нелінійного розуміння історії відбувається з кін. XIX ст.; він пов'язується зі зміщенням від моністичного тлумачення історичного процесу до плюралістичного розгляду останнього; від генералізуючого вивчення – до індивідуалізуючого; від розсудково-абстрактного, есенційного пояснення – до цілісного, заснованого на органічній єдності всього розмаїття здатностей осягнення людиною світу. Некласична Ф.і. постає як багатовекторний, плюралістичний стан осмислення поступу людства в дедалі нових, заснованих на різноманітних методологічних засадах філософських вченнях, концепціях і теоріях історичного процесу. У розмаїтті притаманних сучасній Ф.і. поглядів, концепцій і вчень із часткою умовності можна виділити декілька основних напрямів. Перший акцентує увагу на питаннях про: співвідношення природи й історії; своєрідності історичного процесу, його витоки, сенс і спрямованість; основні діахронічності (на зразок доіндустріального, індустріального та постіндустріального суспільств, формаційного ряду чи традиційної схеми – Античність, Середньовіччя, Нова та Новітня історія) та інваріантності, архетипічності (на кшталт культурно-історичних типів *Данилевського*, культур *Шпенглера*, цивілізацій *Тойнбі* чи культурних суперсистем Сорокіна) одиниць виміру історії; взаємозумовленості свободи, випадковості і необхідності у русі суспільства. Розробки другого напряму в галузі Ф.і. поділяються на два великих субнапрями: наукоцентричний (*марксизм*, школа "Анналів" – Блок, Февр, Бродель, аналітична філософія історії – Нагель, Гемпель, Дрей, Уайт тощо) та наукобіжний (віталістська – *Ніцше, Дильтей, Шпенглер, Ортега-і-Гассет*, екзистенційна – *Гайдеггер, Гадамер, Габермас, Рикер*). Специфікою кожного з цих двох напрямів зумовлюється коло і характер розгляду гносеологічних питань Ф.і., наукоцентричний напрям фокусується на проблемах суб'єкта і об'єкта історичного пізнання; особливостей та структур історичного наукового дослідження; співвідношення в історичному пізнанні опису, обґрунтування і пояснення, творчості й відображення, фактуального, емпіричного й теоретичного історичного знання; специфіки з'ясування історичних законів, своєрідності історичної реальності, побудови наукової історичної картини світу тощо. Наукобіжний напрям зосереджує увагу на особливостях осягнення світу як історії. До кола наріжних тут входять такі питання, як: світ як історія, життєвий світ, людське буття, людський досвід, доля, час, екзистенція, екзистенціали, людська ситуація, історичне апріорі, свобода, вибір, переживання, духовна реальність тощо. Останнім часом окреслюється тенденція до інтеграції означених напрямів. В просторі третього виміру Ф.і. ті самі характеристики, які в рамках перших двох вимірів поставали в проблемному зрізі, оскільки їх з'ясування було метою діяльності історика, постають як нормативи і регулятиви його подальшої творчості. При цьому в наукобіжному та наукоцентричному напрямах методологічне використання цих характеристик в осягненні історичного процесу має свою специфіку. Якщо в межах першого це досліджується безпосе-

редньо, за допомогою співпереживання, інтелектуальної інтуїції і т.ін., то в рамках другого напрацьовані в Ф.і. узагальнення, закони, підходи і методи сприймаються опосередковано – через проміжні рівні теоретичного узагальнення – загальнонауковий та власне історичний. Останній також поділяється на рівні: всезагальної (фундаментальної, базової) теорії; галузевих історичних теорій, концепцій, гіпотез і окремих узагальнень теоретичного характеру; емпіричний рівень. Кожен із рівнів узагальнення відіграє при цьому роль методології щодо більш локальних рівнів.

І. Бойченко

ФІЛОСОФІЯ КОМУНІКАТИВНА – напрям у сучасній західній філософії, представлений *Апелем, Габермасом,* Кульманом, Бьолером, Ульрихом та ін., в якому основним предметом і методом дослідження постає повсякденне мовленнєве спілкування між людьми. Комунікація перетворюється на парадигму філософування, яка заступає філософію буття та філософію свідомості. Продовжуючи тенденції герменевтично-прагматично-лінгвістичного повороту в післягегелівській філософії, спрямованого на подолання "методичного соліпсизму" і монологізму філософії суб'єктивності, Ф.к. звертається водночас до традицій класичного трансцендентального ідеалізму, трансформуючи останній на засадах інтерсуб'єктивності. Зміна парадигми, яка позначається переходом від філософії свідомості до філософії комунікації і від соціології, що ґрунтується на цілераціональній дії, до соціальної теорії комунікативної дії, спрямована на виявлення більш фундаментальних засад філософування, аніж ті, які могли б бути виведені із людської суб'єктивності. Це стосується і визначення аподиктичної достеменності, універсальності знання і обґрунтування правильності та загальнозначущості етичних норм та цінностей, де критерієм істини, а також останньою інстанцією, яка легітимує етичні та правові норми, постає *консенсус* (консенсуальна теорія істини), що досягається в дискурсі. При цьому фактичне взаєморозуміння в емпіричній комунікації має бути перевірене на істинність та правильність на основі апріорі трансцендентальної, або ідеальної, комунікації. Апріорі ідеального дискурсу, або трансцендентальної комунікації, передбачає необмеженість комунікації, тобто дискурс має бути відкритим для участі будь-якого розумного суб'єкта та вільним від відносин панування. З апеляцією до комунікації пов'язується надія на те, що в філософську та соціальну теорію буде введено етичний вимір (комунікація передбачає суб'єкт-суб'єктні стосунки, визнання в іншій людині суверенної особистості, а це вже початок етичного ставлення людини до іншої людини). Комунікативна філософія безпосередньо пов'язана з комунікативною, або дискурсивною, етикою, яка розробляє процедуру практичного дискурсу; останній тлумачиться як метаінстанція легітимації моральних та правових норм. Вводячи інтерсуб'єктивність до засад соціальної теорії комунікативної дії, комунікативна філософія досліджує можливості пом'якшення суперечності між "життєвим світом" і "системою", що в політиці позначається прагненням до подальшої демократизації, консенсуально-дискурсивного розв'язання конфліктних ситуацій шляхом досягнення порозуміння, а також консенсуально-дискурсивної легітимації держави; в економіці представники комунікативної теорії обґрунтовують можливість підпорядкування цілераціональності (зокрема підприємницької діяльності, ринкових відносин тощо) комунікативній раціональності, тобто дискурсивно обґрунтованим етичним нормам; в педагогіці обстоюють ідею потенційної симетричності агентів процесу виховання. На основі дискурсу комунікативна філософія створює процедуру вирізнення справді універсально-значущих норм та цінностей від їх догматичних та ідеологічних замінників, а тому постає також критикою ідеології, критичною теорією суспільства загалом.

А. Єрмоленко

ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ – філософська дисципліна, що вивчає культуру у всій багатоманітності її історичних форм та багатогранності структурних специфікацій. Ф.к. необхідно відрізняти від *філософії історії*, оскільки цикли розвитку культури не збігаються з етапами історичної еволюції, а також від соціології культури, яка вивчає культуру в процесі

її емпіричного функціювання в соціумі. З самого початку поняття культури (або аналогічне йому) в стародавній європейській та східній філософській думці означало цілеспрямований вплив людини на природу, виховання людини, слідування певним морально-духовним принципам. Античні софісти та *кініки* виступили з ідеями критики культури, повернення людини до природи. Китайський *даосизм* також пропонував відійти від однобічного людського "*дао*" і повернутися до всеосяжного вищого "дао" *Всесвіту*. В християнстві, починаючи з раннього, критерієм ставлення до культури стає не природа, а Бог. З друг. пол. XVIII ст. починається новий етап у розвитку філософії культури. Під культурою починають розуміти всю сукупність досягнень у науках та мистецтвах, а в Ф.к. розгортається широке коло досліджень, які потім розгалужуються на філософію мови, філософію міфу, філософію релігії, філософію права тощо. *Руссо* критикував культуру й цивілізацію за штучне посилення нерівності порівняно з природним станом нерівності у первісному суспільстві. *Гердер* розглядає культуру в контексті історичного розвитку людства як прояв здібностей людського розуму. *Ніцше* виходить із твердження про природну антикультурність людини, а культуру розглядає як засіб поневолення й боротьби за владу. *Шпенглер* звертається до порівняльного аналізу головних історичних культур, вважаючи кожну з них замкненим організмом із властивим їй життєвим циклом. *Тойнбі*, продовжуючи розвивати ідею локальних цивілізацій, намагається об'єднати їх єдиним знаменником на кшталт "Граду Божого" *Августина*. В останній трет. XIX – перш. пол. XX ст. антропологи та етнографи (*Тайлор*, Боас, Крьобер, Малиновський) досліджували примітивні суспільства з точки зору функціювання їх культурних інститутів, а культура починає розглядатись як цілісність, що ієрархічно впорядковує елементи та системи. Представники культурної антропології почали розглядати культуру як інваріантну стабільну структуру, що є способом збереження, акумуляції й передачі соціального спадку. *Фройд* розглядає культуру як засіб соціального пригнічення і разом з тим як форму можливої сублімації. *Неофройдизм* вбачає в культурі знакову систему закріплення психічних переживань. *Кассирер* та *Юнг* вивчали символічні властивості культури, зокрема, останній вважав, що певні символи можуть активізувати архетипи колективного позасвідомого. В філософських концепціях постіндустріального суспільства (*Белл* та ін.) культура виступає важливим засобом гармонізації стосунків як всередині соціуму, так і між людиною і природою.

Б. Головко

ФІЛОСОФІЯ НАУКИ – галузь філософії, яка досліджує феномен науки в історичному розгортанні всіх його соціокультурних вимірів. Своїми ідейними витоками Ф.н. сягає глибин багатовікової рефлексії над одвічним питанням про те, що є, чим може і повинна стати наука для людства. Але як автономна галузь філософії, що характеризується своїм власним предметом дослідження, проблемним полем, тезаурусом моделей, концептуальним інструментарієм, Ф.н. конституювалася лише в кін. перш. пол. XX ст. Еволюція Ф.н. постає як послідовність трьох етапів: допозитивістського, позитивістського, постпозитивістського. Проблемне поле Ф.н. суттєво змінювалося в процесі історичної еволюції цих етапів. На допозитивістському етапі Ф.н. існувала у вигляді множини різних інтерпретацій феномена науки в категоріях тих чи тих напрямів європейської метафізики. На цьому етапі в епіцентрі проблемного поля Ф.н. знаходилися гносеологічні проблеми аналізу феномена науки. Наука осягалася насамперед як знаряддя когнітивного освоєння світу, як фактор удосконалення науково-технічного перетворення дійсності, як інструмент влади суб'єкта над об'єктом. Позитивістський етап еволюції Ф.н. (Уевелл, *Дж.Ст.Мілль*, *Конт*, Спенсер, *Мах*, *Пуанкаре*, Дюгем, Шлік, Карнап, Рейхенбах, Гемпель та ін.) пов'язаний з актуалізацією завдань інституціальної професіоналізації наукової діяльності, становленням її дисциплінарної структури, потребами усвідомлення її головної мети, найважливіших імперативів, які прийняті в науковому співтоваристві і визначають поведінку вченого. Актуалізація цієї проблематики стимулювала в серед. XIX ст. різке зростання методологічного самоусвідомлення науки.

Особливу значущість на цьому етапі еволюції Ф.н. набуває проблематика, пов'язана з демаркацією науки й метафізики, аналізом емпіричного обґрунтування науки, епістемологічного статусу теоретичних термінів, їх інструментального й онтологічного сенсу, методологічних функцій процедур верифікації і фальсифікації, теоретико-лінгвістичної навантаженості досвіду тощо. Незважаючи на всебічність підходів *неопозитивізму*, не вдалося подолати метафізику універсалізму, яка легітимувала владу "універсально-загального" над "особливим", "приватним", "контекстуальним". Власне, тому неопозитивістська Ф.н. самоідентифікувала себе як всеохопний, єдино правильний і раціональний різновид філософії, незалежний не тільки від метафізики *Платона, Декарта, Канта, Гегеля*, а й від соціально-культурного, історично мінливого контексту. На постпозитивістському етапі еволюції Ф.н. в епіцентрі дискурсу про феномен науки опиняються наступні проблеми: наука як соціально-культурний інститут; наука як особлива дискурсивна практика, що амбівалентно впливає на сімейство всіх інших дискурсивних практик постіндустріальної цивілізації; наука як фактор дестабілізації матеріальних і духовних умов можливості людського буття в світі; наука як інструмент удосконалення загальнопланетарного комунікативного праксису, каталізатор багатовікового процесу усуспільнення людства; наука як одна з причин зростання антропогенного пресу на природу; наука як виток екзистенціальних страхів і загроз, породжених каскадом глобальних екоцидних катастроф тощо. Оскільки такого роду виміри феномена науки зумовлені постіндустріальним соціально-культурним контекстом, остільки адекватною основою їх осягнення стає не метафізика універсалізму, а філософія контекстуалізму, для якої "ніщо не існує поза текстом" (*Деррида*). Найвиразніше ця тенденція виявила себе в дескриптивістському й наративістському підходах до Ф.н. (Блур, *Ліотар, Феєрабенд*, Полані, *Тулмін*). Піддаючи критиці нормативістські програми моністичної регламентації науково-пізнавальної діяльності, контекстуалісти ідентифікують Ф.н. як арену протиборства найрізноманітніших дискурсивних практик, що самозароджуються в співтоваристві філософів науки. Історичний розвиток такої Ф.н. здійснюється не як монолінійно-нормативний, детерміністичний процес, орієнтований на досягнення консенсусу у співтоваристві філософів науки, а як стохастичний, ситуативно-непрогнозований процес розгортання розмаїття думок, "дисенсусу" аномальності. До характерних особливостей цього етапу еволюції Ф.н. належать: подолання ідеологій демаркаціонізму, універсалізму, кумулятивізму; поворот від метафізики детермінізму, стабільності, фундаменталізму до філософії нестабільності (*Пригожин*); іронічне ставлення до метафізики універсалізму; визнання важливої ролі історизму, контекстуалізму, *герменевтики, плюралізму*. Усвідомлення всіх цих трансформацій на теренах Ф.н. спонукає до висновку, що Ф.н. вступає в якісно новий етап своєї еволюції, що іменується неологізмом "постмодерн".

В. Лук'янець

ФІЛОСОФІЯ ПРАКТИЧНА – згідно з започаткованою *Аристотелем* типологією, досліджує діяльність, пов'язану зі свободним вибором, з практичним (етичним та політичним) життям, універсальними правилами людської поведінки (praxis), відрізняючись як від теоретичної філософії, предметом якої є споглядальна, умосяжна діяльність (theoria), так і від поетичної філософії, що досліджує діяльність, спрямовану на створення творів мистецтва та предметів технічного виробництва (poiesis). У *Канта* Ф.п. поділяється на дві частини: перша присвячена проблемам обґрунтування (метафізика моральності), друга – емпірична (практична антропологія), присвячена прикладним аспектам етики. Кант, а також *Фіхте* стверджували примат практичної філософії над теоретичною. В філософії *Гегеля* проблематика практичної, або реальної, філософії охоплює об'єктивні (інституціональні) формоутворення духа. Предметне поле сучасної Ф.п. пов'язане і з розв'язанням проблем обґрунтування моральних принципів, і з їх застосуванням до конкретних форм соціального буття людини – економіки, політики, техніки, медицини, довкілля тощо. Тому проблематика Ф.п., увага до якої особливо зросла останнім часом ("реабілітації практичної філософії" –

Ридель), міститься на межі багатьох дисциплін – теорії дії і теорії рішень, лінгвістики і філософії мовлення, економічної теорії і філософії права, політології і соціології, культурології та екології. Проте Ф.п. не підміняє собою предметне поле цих дисциплін, а розглядає відповідні проблеми під кутом зору етики, тобто виходить із praxis як свободного самовизначення людини, діяльність якої спонукається не зовнішнім примусом, а "здійснюється свідомо та з власної волі, отож може бути поставлена їй в обов'язок" (Геффе). Відтак практична філософія постає як прикладна етика, як ціннісно-нормативний фундамент конкретних форм соціального буття людини.

А. Єрмоленко

ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ – філософська дисципліна, в якій осмислюється сутність та особливості феномена релігії. Термін "Ф.р." вперше з'являється у 90-х рр. XVIII ст. Зародки філософського осягнення релігії присутні в творах ще античних філософів. Проте концептуальне оформлення Ф.р. розпочинається лише в Новий час, що пов'язано з виокремленням релігії як окремої сфери духовного життя людини та з диференціацією філософського знання. Вперше релігія постає як окремий предмет філософського дослідження в працях *Спінози*. В подальшому Ф.р. розвивається *Г'юмом, Кантом, Гегелем, Фоєрбахом*. Як особлива філософська дисципліна Ф.р. виокремлюється в працях Гегеля; призначення релігії – вивчати розвиток уявлень про Бога та той історичний контекст, який, на думку Гегеля, впливає на особливості цих уявлень. Значний внесок у розвиток Ф.р. внесли праці неокантіанців (*Коген, Наторп, Кассирер*). Після т. зв. "лінгвістичного повороту" у філософії XX ст. виникає аналітична Ф.р., яка займається дослідженням релігійної мови (*Вітгенштайн*, Гарай, Флю). Вітгенштайн підходив до релігії як до особливої мовної гри, що має власну значимість. Ця позиція у Ф.р. була в 60-х рр. XX ст. позначена Нільсеном висловом "вітгенштайніанський фідеїзм". Ф.р. слід відрізняти від релігійної філософії, котра використовує філософські методи для дослідження теологічних питань. Релігійна філософія, так само як теорії про природу Бога, питання когнітивності релігійної істини, є однією з частин предмета вивчення Ф.р. По відношенню до академічного релігієзнавства, зокрема таких його дисциплін, як історія та історіософія релігії, етнологія релігії, соціологія релігії та ін., Ф.р. виконує методологічну функцію; процес концептуального оформлення Ф.р. не завершився й досі. Тлумачення структури Ф.р. неоднозначне і варіативне. Зокрема, її поділяють на історичну, чи морфологічну, та онтологічну; на гносеологічну, психологічну, етичну та ін. Найбільш обґрунтованим видається поділ Ф.р. на метафізику релігії, епістемологію релігії та праксеологію релігії.

Д. Кірюхін

ФІЛОСОФІЯ СЕРЦЯ – філософське вчення, що спирається на біблійну традицію ототожнювати духовну реальність із серцем. Така виняткова оцінка серця (властива переважно східній гілці християнства) з'являється внаслідок уявлень про серце як нібито безпосереднє місцеперебування душі у людському тілі – звідси серце й стає своєрідним богословським символом душі. Ф.с. протиставляє дух (серце) не тілесності як такій, а лише неодухотвореній тілесності (нелюдській природі) і так само оприродненому духу – розуму (ratio) з його дискурсивною логікою, оскільки останні через свою уподібненість природі (і необхідності) є по суті "знедуховленим духом". Таке розуміння знаходить, вірогідно, перше своє послідовне проведення у т.зв. "Корпусі ареопагітики" – авторитетному богословському тексті V ст. Споріднену філософську позицію зустрічаємо у витоках давньоукр. філософії ще Княжої доби (київський митрополит Іларіон, шануючи князя Володимира за хрещення Русі, відзначає, що "в серці князя засяяв розум"). То ж не дивно, що перекладений у 1371 р. на староукр. мову "Корпус ареопагітики" дав могутній поштовх поширенню Ф.с. в Україні, зокрема у творчості українських філософів-полемістів XVI – XVII ст. (*Вишенський, Ставровецький* та ін.), наснажених бароково-реформаційними (антикатолицькими) інтенціями, так само як і богословсько-філософською спадщиною східних "отців церкви", що виходила з ідеї "внутрішньої" (духовної) людини всупереч ідеям "зовнішньої" (формальної) людини

західних "отців церкви", творців схоластичного раціоналізму. Ця традиція продовжується *Сковородою* ("Глибоке серце людина є, – наголошує Сковорода, – а що ж є серце, коли не душа?"), *Кулішем, Гоголем, Шевченком*. Але класичної зрілості набуває названа традиція у *Юркевича*, стосовно позиції якого Мірчук і *Чижевський* чи не вперше вживають сам термін "Ф.с.". В Зх. Європі Ф.с. поширюється (так само від лат. перекладу "Корпусу ареопагітики", IX ст.) під назвою "кордоцентризм" через Екгарта, Сузо, Таулера, *Беме*; зрілої форми набуває у протистоянні схоластичному раціоналізму Суареса і "казуїстиці" Ескобара-і-Мендози – в рамках протистояння Реформаційного руху (нім. пієтизм і франц. янсенізм) і ренесансного раціоналістичного натуралізму. На противагу нав'язаному Ренесансом культу розуму янсеніст *Паскаль*, визнаючи важливу роль розуму в пізнанні, наголошує на незаперечному пріоритеті серця, – "логіки серця" перед "логікою голови" (розуму). Ми пізнаємо істину не одним розумом, але й серцем; "саме серцем ми осягаємо перші начала, на які потім спирається розум". Кордоцентричну лінію у XVIII – XIX ст. продовжують у Німеччині гердерівська група "Sturm und Drang" і нім. романтизм, які спираються на ідеї голландськ. філософа Гемстергейса; останній наголошував, що світ є не тільки фізичним феноменом, а рівною мірою й моральним. Моральний аспект світу, одначе, закритий для розуму, та людина долає цю "закритість" за допомогою притаманного їй особливого "морального органу". Один із провідних представників нім. романтизму *Новаліс* однозначно тлумачить цей орган як серце. У своєму подальшому розвитку Ф.с. і її західноєвропейський варіант (кордоцентризм) стають потужним джерелом сучасної екзистенційної філософії – на Заході через *Шеллінга* і *К'єркегора*, на Сході через Київську екзистенційну школу *Бердяєва* і *Шестова*.

І. Бичко

ФІЛОСОФІЯ ТЕХНІКИ – галузь філософії, яка досліджує феномен *техніки* в його виникненні, історичному становленні та повноті всіх його соціокультурних вимірів. Ф.т. набуває в 60 – 70-ті рр. XX ст. статусу самостійної галузі філософії, яка має свою власну стратегію і проблематику. Головні особливості її стратегії: свідома відмова від практики спекулятивно-метафізичних інтерпретацій феномена техніки; відхід від вузькоспеціальних досліджень методологічної проблематики технічних наук; перехід до комплексного, трансдисциплінарного осмислення техніки як відкритого багатомірного антропогенного середовища, яке динамічно змінюється, характеризується складною нелінійною динамікою і дедалі активніше, глобально і амбівалентно впливає на хід людської історії. Проблемне поле Ф.т. охоплює коло проблем, які стосуються: долі людини, культури, науки в епоху інформаційно-технологічної революції; самозбереження цивілізації в технотронну добу; моральних засад техногенної цивілізації; духовної свободи особистості в інформаційно-технологічному суспільстві; коеволюції фізичного *Космосу*, біосфери і антропосфери; становлення космо-біо-етики; гуманізації технологічного росту; пошуку ефективних стратегій усунення технологічного детермінізму, технократизму, технофобії та подолання глобальних наслідків НТП та ін. Ф.т. акцентує увагу на логіці експансіонізму, яка притаманна техніці і пронизує собою соціальний і людський вимір історії. Головну небезпеку технократизму Ф.т. вбачає не в самій техніці, не в технологофікації розмаїтих сфер людської життєдіяльності, не в демонії інформаційно-комп'ютерної техніки, а в неадекватній інтерпретації суті техніки. Звідси її невтомні пошуки стратегій: позатехніцистського розуміння та обґрунтування феномена техніки; визначення її статусу та істинних перспектив в історії людської культури; спростування концепцій технологічного детермінізму епохи Модерну; подолання розмаїтих версій фетишистського ставлення до техніки та супровідної йому тенденції нестримної експлуатації природи тощо.

В. Лук'янець

ФІНАЛІЗАЦІЯ НАУКИ – методологічна концепція пояснення процесу соціокультурної детермінації наукових досліджень. Ф.н. протистоїть неопозитивістській концепції ціннісно "нейтральної" науки і "фаллібілістській" моделі наукового прогресу *Поппера*. Її ініціато-

ри – *Беме*, В. ван ден Деле, Крон, Шефер, Холфельд, *Шпенглер* – вважають головними детермінантами розвитку сучасної наукової думки не іманентні їй цілі, а соціокультурні, зовнішні щодо науки. Найвиразніше Ф. н. втілилась у XX ст. в нових формах взаємодії науки і соціокультурної практики, які культивуються сучасними міждисциплінарними науково-технічними співтовариствами (останні створюють і здійснюють комплексні науково-технічні проекти). Концепція Ф.н. ініціювала появу проекту "альтернативної науки", тобто не тільки соціально детермінованого природознавства, а й науки про природу людини. В межах цього проекту модерністська концепція науки (як знаряддя "панування над природою") постає як вкрай застаріла, а метафізична дихотомія "природознавство – суспільствознавство" стає умовною. Ф.н. сполучена з тотальним процесом "сайєнтифікації" соціокультурних практик ненаукових співтовариств, що, в свою чергу, породжує найскладніший комплекс екзистенційних, гносеологічних, світоглядних проблем. Методологічна цінність концепції Ф.н. полягає в тому, що вона розкрила об'єктивну суперечність соціокультурного статусу науки XX ст., суть якої полягає в тому, що, з одного боку, наука перетворюється на технологічний ресурс цивілізації, а з другого – НТП перетворює науку на могутній фактор, котрий дедалі більше впливає не тільки на розвиток індустрії, що виробляє засоби досягнення стратегічних соціокультурних цілей, а й на вибір самих цих цілей.

В. Лук'янець

ФІХТЕ, Йоган Готліб (1762, Раменау – 1814) – нім. філософ, суспільний діяч. Навчався в ун-тах Ієни і Ляйпцига (1780 – 1790). Творчість Ф. поділяється на два періоди – до 1800 р. і після цього року. В перший період він створив систему суб'єктивного ідеалізму, викладену в "Основах загального науковчення" (1794). Вихідним поняттям філософії Ф. є суб'єкт, "Я". Кантівську *річ у собі* він відкидає, тому об'єкт, "не-Я", намагається вивести з "Я". Останнє стає суперечливим поєднанням багатьох протилежностей – як причина і наслідок, субстанція і акциденція, взаємодія і незалежна діяльність, а в цілому і саме "Я" також містить у собі свою протилежність – "не-Я". Відносно "Я" і "не-Я" Ф. формулює основний закон свого вчення: без суб'єкта немає об'єкта; без об'єкта немає суб'єкта. Головна проблема у Ф. така: чому об'єкт, породжуваний суб'єктом, протистоїть останньому як щось незалежне? Це відбувається завдяки продуктивній уяві. Саме вона – основна пізнавальна здатність – творить об'єкт, але діє несвідомо, тому останній і здається суб'єкту незалежним від нього. Виникає завдання подолати цю видимість, довести тотожність "Я" і "не-Я". Ф. підходить до цього через поєднання перелічених протилежностей, котре стає у нього постійним способом, або прийомом, мислення, що він його назвав синтетичним прийомом або методом; завдяки цьому Ф. зробив значний внесок в теорію діалектики. Розроблене таким чином поняття суб'єкта як носія активного, творчого начала робить науковчення Ф. і загальною теорією діяльності, головним принципом якої є "діло – дія" (Tathandlung). Положення цієї теорії він застосував до більш конкретних розділів свого вчення: антропології, філософії історії та ін. В них він розкриває свою вимогу: "Діяти! Діяти! – ось наше призначення". Людина від природи лінива й інертна на взірець матерії, з якої вона походить. Лінощі – виток усіх пороків. Якомога більше насолоджуватися і якомога менше давати – це і є завдання зіпсованої натури. Немає для людини спасіння доти, доки ця природна схильність не буде подолана і людина не знайде в діяльності радощів і насолод. Тому призначення людини Ф. вбачав у творенні культури – навичок для підкорення природи і для вдосконалення суспільних стосунків, підвищення гуманності. Ідеал усього історичного розвитку – свобода, побудова суспільного життя як морально-художнього цілого. Вирішальним фактором, здатним на це, він вважав розум. Звідси випливала і роль вчених: вони повинні бути носіями найвищої моральності і гуманності, сприяти їх поглибленню і поширенню серед людей. Консолідацію зусиль громадян для досягнення такого ідеалу здійснює держава, котра історично минуща: кінцева мета її – зробити себе зайвою. Ф. не займався спеціальним дослідженням природи, але приділяв багато уваги аналізу суспільної

історії, вага якої зростала з часом. Одним із чинників усього була боротьба з наполеонівською навалою, в якій він брав участь своїми науковими творами, лекціями тощо. Наслідком стало поступове послаблення його суб'єктивно-ідеалістичної позиції. В теоретичній сфері тут позначилися нерозв'язні суперечності його науковчення – неможливість логікою думки усунути речі в собі і взагалі об'єктивний світ. Тому пізній Ф. переосмислив свій світогляд, і його система переросла у пантеїзм релігійно-моральнісного типу.

Осн. тв.: "Про поняття науковчення або так званої філософії" (1794); "Основи загального науковчення" (1794); "Про призначення вченого" (1794); "Призначення людини" (1800); "Основні риси сучасної епохи" (1805); "Промови до німецької нації" (1808).

ФІЧИНО, Марсиліо (1433, Фільїне-Вальдаріо – 1499) – італ. філософ, голова Академії у Флоренції, що наслідувала традиції Академії *Платона*. Відіграв видатну роль у відродженні й поширенні філософської спадщини Платона та неоплатоніків, провідна постать у ренесансному неоплатонізмі. Освіту отримав у Флорентійському ун-ті. В 1484 р. створив перший стандартний переклад діалогів Платона. Вчення Ф. – синтез платонізму і християнства, поєднання яких він здійснював на засадах концепції "всезагальної" релігії. Ця концепція вела до релігійної віротерпимості, виправдовувала співіснування нехристиянських форм релігії, язичництва й античної мудрості. Платонівську філософію Ф. розглядав як "вчену релігію", що дає раціональне обґрунтування і систематичне пояснення істини, відкритої Христом. Співвідношення Бога і світу, Бога і людини – головна філософська проблема Ф. Основою її розв'язання виступає поняття Єдиного. Характерні для філософії Ренесансу пантеїстичні тенденції набувають у Ф. особливо чіткого вираження. Ф. відходить від християнського креаціонізму, розглядаючи божественне творення світу в дусі неоплатонівської еманації. Еманація і зворотний рух речей до Бога утворюють один безперервний потік, "духовний коловорот", в якому реалізується просякнута божественною сутністю єдність світу. Найважливіші категорії, що характеризують цей коловорот, – любов, краса і насолода. Як універсальні характеристики буття вони набувають у Ф. онтологічного значення. За визначенням Ф., краса має божественне походження, вона – зримий образ Бога. Обожнювання краси, як духовної, так і тілесної, у Ф. стало теоретичною основою для художньої творчості Ренесансу. Краса нерозривно пов'язана з любов'ю, адже завдяки їй реалізується єдність світу, а сам світ єднається з Богом. Ф. розглядає людину як істоту, що органічно поєднана з *Космосом* і його найвищим першопочатком — Богом, як мікрокосм, що відтворює гармонійну будову світу. Філософія Ф. життєствердна, а створена ним картина світу не тільки поетична, а й сповнена радості життя, насичена творчою енергією, що випромінюється Богом і реалізується у творчій діяльності людини.

Осн. тв.: "Коментар на "Бенкет" Платона" (1469); "Платонівська теологія та безсмертя душі" (1469 – 1474); "Про християнську релігію" (1474); "Про життя" (1489); "Про сонце і світло" (1492).

ФЛОРЕНСЬКИЙ, Павло Олександрович (1882, Євлах, Азербайджан — 1937) – рос. філософ, священик, вчений. Закінчив фізико-математичний ф-т Московського ун-ту (1904). Духовні шукання спонукали його до навчання у Московській Духовній академії, після закінчення якої він розпочав тут викладацьку діяльність (на кафедрі історії філософії), що тривала від 1908 по 1919 р. Магістр богослов'я, редагував ж. "Богословський вісник" (1912 – 1917). Од 1919 р. наукові інтереси Ф. зосереджуються на фізиці, техніці, мистецтвознавстві. Працював у Головенерго, Комітеті електрифікації СРСР; у 1921 р. обраний на посаду проф. Вищих Художньо-технічних майстерень. У 1933 р. арештований, висланий до східносибірського табору, розстріляний на Соловках. Назва головного твору Ф. "Стовп і підвалина Істини" відтворює означення Церкви, що дано у Посланні апостола Павла. Шукання Істини на теренах богослов'я і філософії – головний напрям творчості Ф.; цим шуканням було підпорядковане також духовне осердя його особистості та подвижницького життя. Початковим щаблем на шляху осягнення Істини є сприйняття світу як гріховного буття, "болота" відносності й

позірності. Від цього сприйняття відштовхується "логістика", яка спирається на міркування на підставі понять раціоналістичної філософії та правил формальної силогістики. Потому відбувається перехід до щабля "пробабілізму", або сфери міркувань, заснованих на припущеннях (напр., "якщо Істина існує, то вона достеменно є такою..."). Наслідком осмислення цього щабля є низка вагомих філософських здобутків Ф.: тлумачення істини як "інтуїції – дискурсії", "руху непорушного і непорушного руху", "актуальної безконечності" тощо. Останній, третій щабель осягнення Істини – перехід у сферу "живого досвіду", подвижницької віри, осердям якої є любов. Любов, за Ф., це об'єднавча сила буття, довершеною і дієвою формою якого є Церква – Стовп і підвалина Істини. Хоча Ф. зазнав впливу теорії всеєдності *В. Соловйова*, його власне "софійне", або "софіологічне", вчення вирізняється самобутністю. Суттєва риса цього вчення – вкоріненість в античній філософській традиції платонізму та християнське потрактування Софії як "іпостасної системи" Божого задуму в світі. Особливістю філософського аспекту софіології Ф. є погляд на Софію як досконалу єдність множинності, опертям якої є любов; одиниці цієї множинності становлять "ідеали особистості", цілокупність яких уособлюється в Софії. "Конкретна матафізика" Ф. – це онтологічне вчення, засноване на поєднанні метафізичного, духовного та чуттєвої сфери буття; втілення духовного в конкретних чуттєвих речах надає особливого – символічного – виміру реальному буттю людини у світі та результатам її творчості. Філософський символізм Ф., що спирався на вирізнення та поєднання духовної і чуттєвої структури буття, наклав свій відбиток на розуміння ним мистецтва та природничих наук.

Осн. тв.: "Загальнолюдські корені ідеалізму" (1908); "Стовп і підвалина Істини" (1914); "Нариси філософії культу" (1918); "Іконостас" (1922); "Імена" (1923 – 1926); "Аналіз просторовості у художньо-зображальних творах" (1924).

ФЛОРОВСЬКИЙ, Георгій Васильович (1893, Єлисаветград – 1979) – рос. богослов, філософ, історик культури, релігійний діяч. У 1916 – 1920 рр. – викладач Новоросійського ун-ту (Одеса). Од 1920 р.– в еміграції. Проф. Православного Богословського ун-ту в Парижі (1926 – 1939), проф. і декан Свято-Володимирської духовної академії в Нью-Йорку (1948 – 1955), проф. Колумбійського (1951– 1955), Гарвардського (1956 – 1964), Принстонського (1964 – 1979) ун-тів. Активний учасник екуменічного руху. Початковий період творчості Ф. пов'язаний з участю в Євразійському русі (1920 – 1928), одним із теоретиків якого він виступав на поч. 20-х рр. Коло наукових інтересів Ф. у цей період становлять філософія, історія рос. культури і літератури. В 1923 р. у Празі захистив магістерську дис. "Історична філософія Герцена". Поступово відмежовуючись від євразійців (остаточно – у 1928 р.), Ф. цілковито зосереджується на проблемах православного богослов'я. Чільною з-посеред них є ідея неопатристичного синтезу, згідно з якою єдиною запорукою плідного розвитку християнської культури є постійне відновлення духовного зв'язку з грекопатристичною спадщиною як її життєдайним джерелом. Ідея неопатристичного синтезу лише окреслена, але не розгорнута Ф. усебічно. Певною спробою її реалізації є праця "Шляхи російського богослов'я" (1937), що містить аналіз складного і драматичного становлення рос. духовної культури. Попри певну упередженість оцінок (для Ф. основний критерій – це відповідність патристичному канону), ця праця зберігає наукову значущість донині, слугуючи своєрідним довідником (у т.ч. і бібліографічним) з історії рос. богослов'я, філософії й культури.

Осн. тв.: "Східні Отці IV ст." (1931); "Візантійські Отці V – VIII ст." (1933); "Шляхи російського богослов'я" (1937).

ФОГТ, Карл (1817 – 1895) – нім. природознавець, філософ. Разом із *Бюхнером* та Молешоттом – один із фундаторів руху природознавців Німеччини до матеріалізму. Піддав критиці вчення Біблії про походження людини; сформулював тезу про зв'язок думки із мозком по аналогії із виділенням жовчі печінкою. Ця теза надала стихійно-матеріалістичній орієнтації природознавців дещо епатажної форми "вульгарного матеріалізму", який не враховував специфіки людської свідомості та духовного життя.

Осн. тв.: "Забобони і наука" (1856); "З мого життя" (1898).

ФОЄРБАХ, Людвіг (1804, Ландсхут, Баварія – 1872) – нім. філософ, представник *класичної нім. філософії*. Закінчив Берлінський ун-т (1828), приват-доцент Ерлангенського ун-ту (1829 – 1830). Після опублікування праці "Думки про смерть і безсмертя" був позбавлений права викладання. Головним завданням своєї філософії Ф. вважав відповідь на питання – якою є справжня природа людини, як визначити її шлях до щастя? Для розкриття природи людини Ф. застосовує поняття любові. Любов, за Ф., – прояв активності самої природи, особливе чуттєво-емоційне піднесення, чинник самоутвердження людини у світі. Завдання філософії – допомогти людям стати щасливими шляхом об'єднання зі світом і між собою на засадах любові. Ф. розрізняє людську природу і людську сутність. Перша притаманна кожній людині і є сукупністю її сутнісних сил (почуття, розум, воля), потреб (головна – спілкування), пристрастей та прагнень (найсуттєвіше – прагнення до щастя). Людська сутність виявляється лише через спілкування "Я" – "Ти". Соціальність як взаємодію і спілкування "Я" – "Ти" Ф. трактує на антропологічних засадах, не враховуючи суспільно-історичних закономірностей і відносин. Релігія, за Ф., закорінена в людській природі, в почутті залежності від зовнішніх (відчужених) щодо неї сил природи і суспільства, у прагненні до щастя, в уяві і фантазії. Людина обожнює сили, від яких чекає заспокоєння своїх тривог та здійснення бажань. Ф. доходить висновку, що релігія, компенсуючи те, чого людям не вистачає, їм необхідна, тому її належить замінити суттєво новою формою – Релігією людяності. Філософія історії Ф. має ідеалістичний характер. Різні періоди в історії людства пояснюються різними етапами в розвитку релігійних уявлень як ілюзорних форм свідомості, орієнтованих на компенсацію дефіциту щастя. Соціальні конфлікти, за Ф., породжуються суперечностями між релігіями і розв'язуються завдяки поступові людського розуму. Подальший прогрес людства Ф. вбачав в утвердженні нової філософії-релігії, що культивуватиме любов людини до людини як до Бога. Безсмертя принципово заперечував, вважав його марнотною мрією. Впровадження нової філософії-релігії має спиратися на просвітництво.

Осн. тв.: "Думки про смерть і безсмертя" (1830); "Про філософію і християнство" (1839); "Сутність християнства" (1841); "Основи філософії майбутнього" (1843); "Сутність релігії" (1845).

ФОРМАЛІЗАЦІЯ (від лат. formalis – складений за формою) у математичній логіці – метод подання змістової теорії як числення. Ф. полягає в заміні всіх змістових тверджень відповідними їм послідовностями символів або формулами; у виявленні і перебудові структури теорії, внаслідок чого теорія набуває вигляду ланцюга формул, де кожна наступна логічно випливає з однієї або кількох попередніх (див. *Аксіоматичний метод, Логістичний метод*). Ф. використовують у математиці, логіці і в тих науках, рівень розвитку яких дає змогу застосовувати математичний апарат. Ф. як засіб пізнання має велике значення, зокрема, прокладає шлях "кібернетизації" знання та мислення – передачі машинам певної сторони інтелектуальної діяльності людини (див. *Штучний інтелект*). Успіхи формалізації привели до перебільшення її пізнавальної ролі, особливо *логічним позитивізмом*. Проте, як виявилося, повністю можна формалізувати лише певні фрагменти змістових теорій, а не теорію в цілому.

П. Йолон

ФОРМАЛІЗМ у математиці – один із напрямів у математиці й логіці, представники якого намагаються обґрунтувати ці науки шляхом доведення несуперечливості як окремих теорій, так і математики й логіки загалом. Сучасного вигляду Ф. набув у *Гільберта*. Кардинальною й плідною є ідея Ф. вивчати властивості числень самих по собі, незалежно від їхньої інтерпретації. Проте цю ідею прибічники Ф. абсолютизували. Сам Гільберт пов'язував з нею надію на можливість повної й несуперечливої формалізації всієї класичної математики. Теорема *Геделя* про неповноту аксіоматичної арифметики виявила неспроможність цієї надії. Представники іншого напряму Ф. тлумачили числення лише як "гру зі знаками". Згідно з таким

тлумаченням, твердження наукових теорій позбавляються будь-якого змісту, показником їхньої придатності слугує наявність формального доведення несуперечливості. Таке розуміння суті наукової теорії спростовує вся практика людства.

ФОРМАЛІЗОВАНА МОВА – спеціальна штучна мова, що будується як певне логічне числення. Від звичайної природної мови відрізняється як способом оперування виразами, так і своїм призначенням. Усі вирази Ф. м. є формулами, операції над якими здійснюються за правилами, що визначаються лише структурою цих формул і абстрагуються від їхнього змісту. Це дає змогу досягти точності і однозначності вживання виразів, чого не забезпечує природна мова. Завдяки цьому Ф. м. є зручним засобом аналізу наукових теорій в математиці, логіці, фізиці та ін. Кожна Ф. м. має свій синтаксис, який визначає її структуру, правила побудови формул і правила перетворення одних формул на інші, і свою семантику, яка визначає систему правил приписування значень формулам мови. До Ф. м. звичайно ставлять вимоги несуперечливості, повноти тощо, характерні для числень. Ф. м. є основою для створення інформаційних машинних мов.

ФОРМА ЛОГІЧНА – структура, яка утворюється в результаті заміни всіх складових частин мовного виразу змінними, що належать до різних семантичних категорій. Напр., якщо у реченні "Дерево є зеленим" замінити слово "дерево" предметною змінною x, "зеленим" – предикативною змінною P (див. *Предикат*), а "є" – певним способом зв'язку або запису, то одержимо Ф. л., що має вигляд $P(x)$. Формальна логіка розглядає як Ф. л. форми мислення, формалізовані мови, формальні теорії тощо (див. *Формалізація*).

П. Йолон

ФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА – одна з наріжних категорій марксистської соціальної філософії та суспільно-економічної теорії. Запроваджена *Марксом* у праці "Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта" (1851). Теоретичним підходам Маркса притаманний розгляд Ф.с.-е. як дієвого інструмента розв'язання різноманітних пізнавальних і практичних завдань. Уникаючи однозначного тлумачення Ф.с.-е., Маркс розглядав її як поняття полісемантичне. Основними він вважав наступні значення Ф.с.-е.: економічна структура суспільства впродовж усього його історичного існування; одна з трьох великих стадій історії розвитку людства – первісна Ф.с.-е. (докласове суспільство), класове суспільство та майбутнє безкласове суспільство; історичний ступінь (тип) розвитку суспільства; історично визначена сукупність суспільних відносин (див. *Відносини суспільні*); історично визначена сукупність виробничих відносин (див. *Відносини виробничі*). Іноді термін "Ф.с.-е." у значенні "соціальний організм" використовував *Ленін*. Однак загалом у *марксизмі*, особливо в його радянському варіанті, Ф.с.-е. поступово починає тлумачитися дедалі одностайніше, цілком однозначно – як історичний ступінь суспільства, внаслідок чого формаційний підхід помітно збіднюється, обертаючись формаційним редукціонізмом. Потрактування всесвітньо-історичного процесу як монолінійного висхідного п'ятичленного формаційного ряду (первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, комуністичний) довело, зрештою, неспроможність претензій формаційного підходу на всезагальність і монополію на істину як в діахронічному, так і в синхронічному вимірах. Втім, за належної корекції Ф. с.-е. підхід має значний потенціал і надалі залишатися одним з основних напрямів сучасного осягнення історичного процесу (див. також *Уклад соціально-економічний*).

І. Бойченко

ФОРМИ МИСЛЕННЯ – структури мислимого змісту, що визначаються способом зв'язку думок чи їх елементів та мають всезагальний, абстрагований від конкретної позначеності думки характер. Ф.м. можуть застосовуватися відносно всіх можливих варіацій конкретного змісту мислення, оскільки виступають як вияв масовидного, сталого, інваріантного у предметно-ситуативних перетвореннях мислительного процесу. Такими сталими, інваріантними засобами поєднання елементів мислимого змісту є поняття, судження, умовивід і пов'язані з ними мислительні схеми визначення, доведення, виведення та інших теоре-

тичних конструкцій. Як структури, що задаються через символи та уточнюються в логічних численнях, Ф.м. вивчаються формальною логікою. При цьому конкретні елементи мислимого змісту символізуються логічними змінними, а зв'язки між ними – логічними константами (відношення, операції, квантори). Якщо форма думки, що виділена таким чином, може бути зведена до формульного виразу логічного закону, то сама думка вважається істинною за структурою. Це значно скорочує процес доведення, дозволяє переносити функцію істинності з одних положень на інші, спрямовує пошук нових результатів. Пізнавальна роль Ф.м. визначається тим, що вони виражають внутрішній досвід пізнання, освоєння універсальних відношень дійсності. Тому незалежність Ф.м. від конкретного змісту думки є зворотним боком їх обумовленості узагальненим змістом мислення в його культурно-історичному опосередкуванні. Генетично різниця між Ф.м. та змістом мислення – функціональна. Це дозволяє виділяти Ф.м. не тільки у структурному, а й у функціональному плані. Такими Ф.м. за своїми функціями є *категорія, ідея, проблема* тощо. При філософському обґрунтуванні логіки висувається ідея об'єднання структури та функцій Ф.м., розкриття досвіду пізнання, що визначає їх генезис. В діалектичному варіанті такого обґрунтування пропонується розгляд Ф.м. як певних фігур взаємодії категорій одиничного, особливого та всезагального (*Гегель*), що дозволяє порівнювати їх з певними структурами дійсності та людської діяльності.

С. Кримський

ФОРТОВА, Олександра Іванівна (1928, с. Западинки Київської обл. – 1998) – укр. філософ, етик. Закінчила Московський педагогічний ін-т (1955). Докт. філософських наук (од 1988 р.), проф. (1988). У 1962 – 1994 рр. працювала на кафедрі етики, естетики і культурології КНУ ім. Т. Шевченка. Дослідження в галузі теоретичних проблем етики, співвідношення морального та естетичного.

Осн. тв.: "Моральні проблеми художньої творчості" (1977); "Про діалектичну єдність морального та естетичного" (1985).

ФРАНК, Семен Людвигович (1877, Москва – 1950) – рос. філософ. Викладав в ун-тах Санкт-Петербурга (1912 – 1917), Саратова (1917 – 1920), Москви (1921 – 1922), Рос. науковому ін-ті в Берліні (1923 – 1932), Релігійно-філософській академії (Берлін, 1922 – 1924), Берлінському ун-ті (1931 – 1933). Висланий з Росії у 1922 р. Світогляд Ф. зазнав складної еволюції від легального *марксизму* до християнської філософії. Релігійно-філософська система Ф. належить до традиції всеєдності й схарактеризована ним як досвід "панентеїстичного онтологізму". Підґрунтям системи Ф. є ідея вкоріненості суб'єкта пізнання в бутті. Осягнення буття, за Ф., відбувається не в зовнішньому акті знання, а через безпосередню взаємодію суб'єкта з всеохопним буттям, через інтуїтивний акт "живого знання", містичне єднання з всеєдиним *Абсолютом*. Послідовне розгортання вихідного принципу онтології приводить Ф. до розуміння останньої як феноменології людського буття. Філософські ідеї Ф., що спираються на давню традицію (зокрема філософію *Плотіна, Кузанського*), увібрали також основні інтенції сучасної йому західноєвропейської (*Гартман, Гуссерль, Бергсон*) і рос. (*В. Соловйов, Лоський*) філософської думки і були одним із перших кроків онтологічного повороту філософії XX ст., що передували розробці "фундаментальної онтології" *Гайдеггера*.

Осн. тв.: "Філософія життя" (1910); "Предмет знання" (1915); "Душа людини" (1917); "Духовні підвалини суспільства" (1930); "Незбагненне" (1939); "Світло у пітьмі" (1949).

ФРАНКЛІН, Бенджамін (1706, Бостон – 1790) – амер. мислитель, представник *Просвітництва*, вчений, публіцист, політичний діяч. Засуджував рабовласництво; поширення знань, віротерпіння, свобода совісті, на думку Ф., становлять важливі чинники суспільного поступу. Філософські погляди склалися під впливом *Локка*, Шефтсбері, Коллінза, Пристлі, а також франц. просвітників. Не заперечуючи цілковито морального змісту християнства, Ф. вважав, що норми моралі, правила поведінки людей не потребують релігійної санкції, адже вони закладені в природі людини та людському розумі. Проблему походження соціальних інститутів (приватної власності, держави та ін.) розглядав з точки зору при-

родного права та теорії суспільного договору (див. *Суспільного договору теорія*). Схвалював і практично сповідував наступні моральні вимоги до поведінки людини: помірність, мовчазність, порядок, доброзичливість, простота, старанність, щирість, справедливість, стриманість, охайність, врівноваженість, цнотливість, скромність. Ф. – один із авторів Декларації Незалежності (1776) та укладачів Конституції США (1787).

Осн. тв.: "Міркування про свободу і необхідність, насолодолюбство і страждання" (1725); "Шлях до добробуту..." (1758).

ФРАНКО, Іван Якович (1856, с. Нагуєвичі Львівської обл. – 1916) – укр. письменник, філософ, громадський діяч. Серед філософських інтересів Ф. вирізняються історіософія, філософія культури і філософська антропологія, естетика, етика, соціальна філософія. Політичну діяльність починав як радикал-соціаліст, поділяв і пропагував соціально-економічне вчення *марксизму*, водночас заперечуючи революційне насильство ("диктатуру пролетаріату") і віддаючи перевагу еволюційним шляхам утвердження соціалістичного ладу. Філософські погляди Ф. зазнали політичного впливу парадигми європейського *позитивізму*. Проте завдяки універсальній ерудиції і на підставі великої кількості власних економічних, історичних, етнологічних, культурологічних, фольклористичних та літературознавчих досліджень Ф. виробляє нові підходи до розуміння історичного процесу як суперечливої єдності прогресу і регресу, наголошує на релятивності історичного знання, відкидає утопічну віру у можливість однозначного передбачення перебігу історичного руху. Визначальною рушійною силою історії Ф. вважав культуру, котра являє собою "людське обличчя" історії. Культороцентризм історіософії Ф. тісно пов'язаний з його філософсько-антропологічними ідеями: вирішальним критерієм у визначенні рівня цивілізації є, за Ф., емансипація "людської одиниці", її тіла і духу, потреб, бажань і вірувань; саме вона є "ядром всіх інших емансипацій". Вільний розвиток людської особистості як втілення загальнолюдських цінностей та ідеалів Ф. розглядав у нерозривному зв'язку з повноцінним життям і розвитком нації. Конечною умовою здобуття Україною державної незалежності і політичної самостійності в колі інших цивілізованих націй Ф. вважав розв'язання завдання – "витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм", здатний плідно засвоювати загальнолюдські культурні здобутки і, в свою чергу, збагачувати їх своїми досягненнями. На противагу популярній в укр. суспільній думці тезі про самодостатність народних низів, передусім селянства як суб'єкта історичного процесу в Україні (*Драгоманов, Грушевський*), Ф. всебічно обґрунтував ідею цілісності укр. нації як громадянського суспільства, де мають право на повноцінне існування всі стани і верстви, що відповідають певним функціям народного життя. Історично зумовлена відсутність вищих, імущих і впливових верств в Україні відштовхнула, на думку Ф., укр. народ від цивілізації і на сотні років зрекла його на національне приниження та неволю. Соціально-філософська доктрина Ф. у зрілий період його діяльності дедалі більше набувала ліберально-демократичного спрямування, хоч і не була позбавлена певних парадоксів. Адже високо цінуючи ліберально-демократичні завоювання розвинених європейських держав, навіть віддаючи перевагу половинчатій демократії Австро-Угорської конституційної монархії перед самодержавним деспотизмом Росії, Ф. розумів нездійсненність будь-яких ліберально-демократичних соціальних програм на теренах роз'єднаної України, де панувала лише "демократія для багатих", а народні маси, цебто весь укр. народ, був приречений на культурну відсталість і моральну деградацію. Тому численні наукові праці і публіцистичні виступи Ф. гостро таврують соціальну несправедливість існуючого ладу, трагічними нотами відлунюють у його художніх творах. Оригінального екзистенційного сенсу філософські ідеї Ф. набули в його художніх творах (передусім у філософських поемах "Похорон" і "Мойсей"), де соціально-філософські проблеми осмислюються в морально-етичному і глибоко особистісному плані, невіддільному від естетичного переживання тих чи тих життєвих колізій. Саме у цій площині розв'язуються проблеми взаємин народ-

ного поводиря і маси, вирішальної ролі духовності у перетворенні розпорошеної юрби на "люд героїв" – народ самодіяльних особистостей, об'єднаних спільними ідеалами, спроможний мужньо долати трагічні перипетії своєї історичної долі. Естетичні погляди Ф. еволюціонували від спрощеного розуміння соціальної заангажованості мистецтва та позитивістської редукції художнього процесу ("науковий реалізм" як художній метод) до обґрунтування ідейності художнього твору як естетичного виразу творчої індивідуальності автора. Спираючись на праці естетиків і психологів позитивістської орієнтації – Вундта, Фехнера, Дессуара, Тена та ін., Ф. вперше впровадив в укр. естетику детально розроблену ним концепцію двох взаємопов'язаних рівнів психічної діяльності людини – свідомого й позасвідомого ("верхня" і "нижня" свідомості). Розглядаючи значення "нижньої" свідомості (де накопичуються здобутки тисячолітньої культурної праці людського роду та індивідуального досвіду людини, які з часом тонуть "в глибокій криниці нашої душі", але, виринаючи до "верхньої" свідомості, кермують поведінкою людей) як загальнокультурний феномен, Ф. тим самим накреслив перспективні підходи до філософсько-культурологічних та філософсько-антропологічних досліджень. Проте головну увагу Ф. привернула роль позасвідомого шару психічної діяльності у мистецькій, переважно поетичній, творчості, адже поети є копачами "захованих скарбів" "нижньої" свідомості, що за допомогою раціонально виваженої майстерності митця стають надбанням широкого загалу. Характерною рисою естетики Ф. є розгляд художнього процесу в культурному контексті. Естетичні погляди Ф. мали міцне опертя в багатогранних дослідженнях в галузі історії світової і укр. літератури (давньої і новочасної), фольклористики, історії і теорії культури, а естетичні принципи були дороговказом інтенсивної літературно-критичної діяльності письменника, слугували теоретичною основою у головній для Ф. сфері творчості – красному письменстві.

Осн. тв.: "Мислі о еволюції в історії людськості" (1881 – 1882); "Леся Українка" (1898); "Із секретів поетичної творчості" (1898 – 1899); "Похорон" (1899); "На склоні віку" (1900); "Поза межами можливого" (1900); "Принципи і безпринципність" (1903); "Що таке поступ?" (1903); "Мойсей" (1905); "Одвертий лист до галицької української молодежі" (1905); "Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова" (1906).

ФРАНЦИСК АССИЗЬКИЙ (1182, Ассиз – 1226) – релігійний діяч, мандрівний мораліст, засновник ордену францисканців. Природу розумів як світлий, втаємничений світ, як певну систему символів, за допомогою яких Бог звертається до людей. У 1220 р. Ф.А. був усунутий від керівництва орденом францисканців через суперечки його членів стосовно міри ретельності у дотриманні принципів цнотливості, вбогості та смирення. У наш час вважається покровителем екологів.

ФРЕГЕ, Готлоб (1848, Веймар – 1925) – нім. логік, філософ, математик. Закінчив Ієнський ун-т (1869); у 1879 – 1918 рр. – проф. математики цього ун-ту. Наукові дослідження Ф. тісно пов'язані з його логістичною доктриною ("логіцизмом"). Ф. дійшов висновку, що подолати кризу в математиці, яка виникла наприкін. XIX ст., можливо шляхом зведення математичного знання до логічного. На його думку, існує невелика кількість законів чистого мислення, з яких можна вивести всі істини арифметики. Для обґрунтування своєї точки зору він запропонував метод формалізації дедуктивних систем. Ф. заклав підвалини теорії математичного доведення, вперше здійснив дедуктивно-аксіоматичну побудову першопорядкової логіки предикатів за допомогою формалізованої мови, провів чітке розрізнення між її синтаксисом та семантикою, формалізував значну частину арифметики натуральних чисел. Ф. запровадив науковий обіг поняття "істиннісне значення" та "логічна функція", провів розрізнення властивостей та відношень як відповідно одномісних, так і багатомісних функцій, дав визначення відношення належності елемента класу і включення класу до класу, вперше став використовувати квантори. Ф. є засновником тієї частини логічної семантики, де розглядаються відношення між предметами та смисловими значеннями мовних виразів та відношення

іменування. Надбанням Ф. є також широке використання принципу абстракції і детальний аналіз взаємозв'язків між предметами, властивостями та відношеннями. Намагаючись реалізувати логістичну доктрину, Ф. повністю подолав психологізм у логіці. Піддав критиці перший том "Філософії арифметики" (1894) *Гуссерля*, після чого той змінив свою точку зору і став послідовним антипсихологістом. Результати, досягнуті Ф. в царині логіки, мали значний вплив на розвиток філософської думки в цілому. Вони сприяли формуванню нового концептуального підходу до аналізу різноманітної проблематики, який у подальшому став основою сучасної аналітичної філософії.

Осн. тв.: "Шрифт понять" (1879); "Основи арифметики. Логіко-математичне поняття числа" (1884); "Основні закони арифметики, виведені відповідно до шрифту понять". У 2 т. (1893, 1903).

ФРЕЗЕР, Джеймс Джордж (1854 – 1941) – англ. етнограф, історик, релігієзнавець. Застосував еволюціонізм та порівняльно-історичний метод до комплексного дослідження первісних вірувань на численному етнографічному матеріалі. Розвиток духовності розглядав як три стадії еволюції людського світосприйняття: магії, релігії, науки. Спочатку первісна людина, відчуваючи свій зв'язок зі світом, намагається пізнати його і вплинути на нього за допомоги магії, походження якої Ф. виводив із принципів асоціативної психології. Переконавшись у неспроможності магічно вплинути на світ, людина перейшла до уявлень про існування надприродних сил і до поклоніння їм. Це – стадія, на якій уможливлюється втручання вищих сил у закономірний хід подій. Коли виявляється неспроможність вплинути на світ за допомогою релігії, настає "стадія науки", на якій людина повертається до пізнання законів природи. Досліджуючи еволюцію магії, Ф. ввів у науковий обіг класифікацію магічних обрядів і дій. На підставі теорії магії Ф. пояснював численні релігійні обряди і церемонії християнства, розкривав суть ряду фольклорних і міфологічних сюжетів та образів.

Осн. тв.: "Золота гілка" (1890); "Фольклор у Старому Завіті" (1918).

ФРОЙД (Фрейд), Зигмунд (1986, Фрайберг – 1939) – австр. психіатр, психолог та філософ, засновник *психоаналізу*. Закінчив Віденський ун-т (1879), проф. Віденського ун-ту (од 1902 р.), в 1938 р. емігрував до Великої Британії. Творчість Ф. підлягає умовному поділові на три етапи – ранній, зрілий та пізній. На ранньому етапі Ф. як мислитель та практик-психіатр розвивається під значним впливом Шарко, Бернхейма й особливо Бреєра, разом з яким створює т. зв. "психокатарсичний метод" – метод лікування неврозів шляхом переживання психічної травми минулого у гіпнотичному стані. Центральним поняттям зрілого Ф. є "позасвідоме", яке владно маніфестує себе у сновидіннях та обмовках. Для прояснення динаміки взаємодії свідомості та позасвідомого Ф. використовує поняття "витіснення" та "сублімація". "Витіснення" – це повернення табуйованих бажань, мрій, переживань у глибини позасвідомого; "сублімація" – їх символічне "здійснення" у царині культури. Методологічним осердям творчості Ф. цього періоду є теорія дитячої сексуальності, згідно з якою існуючі у суспільстві репресивні щодо неї заборони й вимоги породжують психічні травми і комплекси; головними серед цих комплексів є "комплекс Едипа" (потяг сина до матері) та "комплекс Електри" (потяг доньки до батька). У процесі дорослішання та набуття зрілості ці комплекси дедалі більше витісняються у позасвідоме, хоча продовжують діяти, провокуючи невротичну поведінку індивіда. Пізній етап творчості Ф. знаменує теорія "Ероса і Танатоса", яка завершує становлення фрейдівської метапсихології і надає їй трагічно-екзистенційного звучання. В основі цієї теорії лежить твердження про те, що у внутрішньому світі людини потяг до життя (Ерос) постійно вступає у суперечність із потягом до смерті (Танатосом). Ця суперечність пронизує внутрішній світ особистості і виходить у світ цивілізації та культури. Ф. створює класичну для психоаналізу модель психіки: "Воно" (позасвідоме), "Я" (свідомість, або "Его") та "Над-Я" ("Супер-Его", або "Цензор"). Характерною ознакою пізнього Ф. є звернення до культурологічних та філософських проблем. Вчення Ф. справило значний вплив на розвиток філософії і культури XX ст. З'являється фройдизм – течія, у

межах якої принципи психоаналізу застосовуються для розуміння людського буття у його різноманітних вимірах. При цьому поняття "фройдизм" слід відрізняти від поняття "психоаналіз". З одного боку, поняття "фройдизм" ширше, адже воно об'єднує всіх тих, хто приймає теоретичні засади Ф., а з іншого – вужче, адже вже за життя Ф. психоаналіз вийшов за межі його світогляду та методології. Напр., аналітична психологія *Юнга* базується на вченні про архетипи колективного позасвідомого, гуманістичний психоаналіз *Фромма* – значною мірою на концепції відчуження, розробленою молодим Марксом, а актуалізуючий психоаналіз бере за філософське підґрунтя *метаантропологію*.

Осн. тв.: "Дослідження істерії" (1895); "Тлумачення сновидінь" (1900); "Нарис історії психоаналізу" (1914); "Масова психологія й аналіз людського "Я" (1921); "Майбутнє однієї ілюзії" (1927); "Невдоволеність культурою" (1930).

ФРОММ, Еріх (1900, Франкфурт – 1980) – нім.-амер. психолог та філософ. Вивчав соціологію і психологію в ун-тах Гейдельберга, Франкфурта й Мюнхена, емігрував у США в 1933 р. Ф. – один із головних представників Франкфуртської школи (критична теорія, або неомарксизм) та засновників неофройдизму. Позиція Ф. формується на основі синтезу психоаналізу, марксизму, філософської антропології та екзистенціалізму. Їй властива гостра критична спрямованість щодо сучасного суспільства (критика відчужених форм соціальності, як-от: споживацтво, деперсоналізація, дегуманізація тощо). Ф. не створює єдиної соціально-філософської теорії, але його праці об'єднує близькість теоретичних мотивів та настанов, а також послідовно обстоюваний гуманістичний соціальний ідеал. Піддає критиці натуралістичні засади фройдівської концепції особистості. На противагу біологізму Фройда, висуває принцип соціального детермінізму. У центрі уваги Ф. – ситуація людини у суспільстві – той екзистенційний конфлікт та роздвоєність особи, які виникають внаслідок необхідності самовизначитись у чужому для особистості світі. Різні стратегії їх розв'язання фіксує поняття соціального характеру (опосередкувальна ланка між психікою особи та структурою соціальності). Ф. виділяє п'ять форм соціалізації людини: *мазохізм*, *садизм*, деструктивізм, *конформізм* та *любов*, яким відповідають п'ять способів адаптації до соціуму: рецептивний, експлуатуючий, нагромаджувальний, ринковий та продуктивний. Перспективу людського розвитку вбачає у перетворенні сучасного "хворого суспільства" на засадах створення умов для самовдосконалення і реалізації творчого потенціалу людини ("гуманістичний радикалізм" на основі домінування любові до життя).

Осн. тв.: "Втеча від свободи" (1941); "Людина для себе" (1947); "Анатомія людської деструктивності" (1973); "Мати чи бути" (1976).

ФУКО, Мішель-Поль (1926, Пуатьє – 1984) – франц. філософ, історик, теоретик культури, один із представників філософії *структуралізму*. Викладав в ун-тах Франції, Німеччини, Швеції, од 1970 р. – працює в Колеж де Франс. У творчості Ф. вирізняють два періоди. Перший (60-ті рр.) пов'язаний зі структуралістськими дослідженнями і створенням особливої наукової дисципліни "археології культури". Аналізуючи історично мінливі форми організації людського буття, Ф. намагається розглянути їх як синтез "фундаментальних кодів культури", що керують усіма формами її сприйняття і вартостями, і "чистих практик" застосування цих кодів, що створюють "історичне a priori" науки, раціональності, досвіду. Типи історичного a priori у сфері знання Ф. називає епістемами. "Археологія культури", за Ф., відрізняється від історії культури своєю спрямованістю не на історію розвитку певного феномена, а на історію "умов його можливості". Від 1970 р. Ф. звертається до аналізу феномена влади як безособової стихії, що пронизує собою все поле культурних взаємодій. Дослідницький інтерес спрямовується на розкриття механізму культурної репресії, що втілюється в певному панівному типові дискурсу, котрий легітимує себе як стандарт і зразок. У цей період творчість Ф. набуває дедалі більшого постструктуралістського характеру; він із захопленням сприйняв появу "Анти-Едипа" *Дельоза* і Гваттарі. В свою чергу, видатні представники постструктуралізму визнавали праці Ф. одним із евристичних джерел

їхньої власної творчості. Зазначена трансформація стала логічним підсумком філософського розвитку Ф.

Осн. тв.: "Історія безумства в класичну епоху" (1961); "Народження клініки..." (1963); "Слова і речі" (1966); "Археологія знання" (1969); "Ніцше, генеалогія, історія" (1971); "Нагляд і покарання" (1975); "Гра влади" (1976); "Історія сексуальності". У 3 т. (1976 – 1984).

ФУНДАМЕНТАЛІЗМ – у найзагальнішому значенні – це переконання, що існує деяка тверда основа, на якій має ґрунтуватися розуміння реальності, істини, добра, Бога. Відповідно можна говорити про різновиди Ф. – метафізичний, епістемологічний (пізнавальний), етичний, культурний (цивілізаційний, національний), релігійний. У філософії переконаність в існуванні деякої незмінної основи реальності, істини та моралі виявляється у визнанні того, що розум здатний сформулювати єдиноправильні критерії, на основі яких ми можемо відрізнити реальність від видимості (ілюзії), істину від хиби, добро від зла. Оскільки в даному разі визнають, що існують деякі абсолютні критерії реальності, істини, моралі (абсолютні цінності), то замість терміна "Ф." іноді застосовують слово "абсолютизм". У середземно-європейській філософській традиції філософський Ф. з'явився як протидія *релятивізму* – погляду, за яким різниця між реальним і видимим (тим, що тільки здається реальним), істиною і хибою, добром і злом відносна. Відносність критеріїв реальності, істини, добра позначають терміном "релятивізм". У Давній Греції речниками релятивізму були *софісти*. *Платон* вбачав своє завдання у тому, щоб протидіяти релятивізму, тому його філософія і послугувала одним із найважливіших джерел філософського Ф. у середземно-європейській філософській традиції (яка в XX ст. стала об'єктом критики *Гайдеггера*). Продовженням цієї платонівської традиції була епоха *Просвітництва* з її вірою у здатність розуму знайти надійні критерії для розрізнення реального і нереального, істини та хиби, добра та зла. Якщо *Платон* і *Декарт* подають версію раціоналістичного Ф., то британські емпірики стали засновниками емпіричного Ф., продовження якого маємо у позитивізмі та логічному позитивізмі. Абсолютизм в етиці знайшов підтримку з боку феноменології (*Шелер*). У друг. пол. XX ст. філософський Ф. зазнав серйозної критики з боку філософського постмодернізму (*Деррида, Дельоз, Фуко, Рорті* та ін.), але крайні версії постмодернізму поновили стару загрозу – загрозу релятивізму. Тому значна група сучасних філософів прагне вибрати середню позицію між Ф. і релятивізмом (Бернстейн та ін.). Іноді термін "Ф." застосовують для позначення культурного релятивізму; говорять, напр., не тільки про релігійний Ф., а про культурний, національний і т.п. У такому разі суть культурного (цивілізаційного, етнічного, національного) Ф. полягає в тому, що із правильного твердження про те, що різні світорозуміння і цінності (моральні, політичні, правові) закорінені в культурній самобутності етносів, націй, цивілізацій та епох, роблять висновок про виняткову унікальність різних культур та їхню неспівмірність. Таким чином, з культурного Ф. випливає релятивізм: якщо наше розуміння реальності, істини, добра є наслідком певних культурних традицій, то воно радикально різне у різних культурах, і кожна з цих культур може претендувати на єдино вірне світорозуміння. Ф., отже, знаходиться в опозиції до універсалізму, а не до релятивізму. Одним із різновидів цього культурного релятивізму є т.зв. лінгвістичний релятивізм, суть якого полягає в тому, що семантика різних мов фактично є неспівмірною (звідси теза про принципову неможливість адекватного перекладу текстів). Негативні суспільні наслідки культурного Ф. (релятивізму) полягають у тому, що з нього слідує неможливість взаєморозуміння між етносами, націями, цивілізаціями, а отже, визнається, що способом їхнього співіснування є конкуренція, напруга і конфлікт. Складність взаємин між культурним Ф. і універсалізмом полягає в тому, що універсалізм (утвердження загальнолюдських цінностей) здатний сам приховувати культурний Ф. – намагання мислити цінності саме своєї цивілізації чи нації як універсальні. Такий універсалізм, отже, не схильний поважати культурну різноманітність світу, культурну самобутність інших цивілізацій та націй; навпаки, він прагне нав'язувати свої цінності та способи життя іншим культу-

рам. Саме з цим пов'язана критика європоцентризму та культурних аспектів ідеології глобалізму. Так само за критикою національного Ф. (який часто змішують з націоналізмом або національним егоїзмом) може приховуватися стратегія ослаблення поцінування національної самобутності якоїсь нації, аби (в умовах конкуренції культур) в такий спосіб сприяти культурній експансії іншої нації. У такому разі т.зв. "інтернаціоналізм" (або "справжній універсалізм", чи космополітизм) насправді сам є прихованою формою національного Ф. Саме таке спрямування мала критика укр. націоналізму ("буржуазного націоналізму") в СРСР; в оновлених формах її здійснюють також в сучасній Україні. Більшість сучасних філософів не приймають ані радикальних форм універсалізму (з їхньою зневагою до самобутніх культур), ані крайніх форм культурного Ф. – з їхнім твердженням про неможливість існування загальнолюдських цінностей, про неспівмірність культур та неможливість взаєморозуміння між ними. Виправданою є поміркована позиція, яка поєднує необхідні елементи універсалізму з поміркованими формами культурного релятивізму Що стосується релігійного Ф., то суть його полягає не стільки в твердженні про те, що дана релігія є єдино правильною (це характерне для більшості релігійних вірувань), скільки у погляді, що дана конкретна релігія повинна бути основною (фундаментом) всіх цінностей – моральних, політичних, правових. Звідси слідує заперечення будь-якої автономії індивідів (зокрема їхнього права триматися будь-яких релігійних вірувань або не триматися жодних), різних сфер діяльності (моралі, науки, освіти, мистецтва, права, політики тощо) та установ. У такому разі релігію мислять як основу політики, права тощо, заперечуючи (в радикальних формах релігійного Ф.) навіть їхню відносну автономію. Можуть існувати поміркованіші та радикальніші форми релігійного Ф.

В. Лісовий

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ І ПРИКЛАДНІ НАУКИ – підрозділи наукових дисциплін, що є наслідком традиційного поділу наук за принципом їх цілеспрямованості, відношення до практики, розв'язання соціально-практичних проблем. Функція фундаментальних наук полягає у пізнанні основних законів реальної дійсності, що розкривають сутність складних процесів і явищ, організацію базисних структур неживої, живої та мислячої природи; функція прикладних наук – у дослідженні на основі законів, отриманих фундаментальними науками, більш конкретних форм їхнього прояву і вирішенні проблем соціально-практичного характеру. Фундаментальні науки покликані пояснювати предметний світ, а прикладні, спираючись на їхні досягнення, результати, – відповідно перетворювати, змінювати і водночас оберігати його. Провідне місце у системі наук належить фундаментальним наукам, які у своєму розвитку випереджають, як правило, прикладні науки, охоплюючи передній край досліджень. Їхні закони і методи відзначаються більш загальним характером, ніж прикладних – більш спеціальних, конкретних. Власне, уже сама назва фундаментальних наук свідчить про те, що їхні базові досягнення становлять надійну основу для проведення різноманітних прикладних досліджень. Із зазначеного видно, що ці науки органічно пов'язані між собою, перебувають у тісній взаємодії, яка має тенденцію до невпинного посилення. Фундаментальні науки, відіграючи разом із соціальною практикою вирішальну роль у визначенні основних напрямів розвитку прикладних досліджень, значною мірою сприяють їх прогресу. Прикладні науки, у свою чергу, справляють зворотний вплив на фундаментальні науки, оскільки їхні результати можуть бути реалізовані на практиці тільки через прикладні науки. Об'єктивним критерієм ефективності фундаментальних наук виступав не тільки значний успіх у досягненні базових знань про об'єктивний світ, а й реальна чи потенціальна можливість практичного застосування цих знань. У свою чергу, ефективність прикладних наук визначається як міра задоволення практичних потреб, соціального замовлення та здатність пояснити процеси та явища довколишнього світу. Здійснюваний поділ наук на фундаментальні і прикладні є загальноприйнятим і має принципово важливе значення, особливо у плані регулювання оптимального співвідношення їхнього розвитку. Нерідко він здійснюється за принципом "теоретичне – ем-

піричне". Існує також внутрішній поділ наук на фундаментальні й прикладні галузі. Особливо складна ієрархічна структура співвідношення фундаментальних і прикладних галузей має місце у сучасній фізиці, де квантовій теорії та термодинаміці відводиться фундаментальна роль, тоді як їх застосування у дослідженні конкретних предметних галузей утворює ряд наукових дисциплін, що належать до т. зв. теоретичних прикладних наук – фізики металів, фізики напівпровідників та ін. У свою чергу, використання їх у вирішенні проблем практичного характеру породжує відповідно ряд галузей – металознавство, напівпровідникову технологію тощо, що складають уже суто практичні прикладні науки, безпосередній зв'язок яких із соціальною практикою реалізується через відповідні конкретні практичні розробки.

О. Мороз

ФУР'Є, Франсуа Шарль Марі (1772, Безансон – 1837) – франц. утопічний соціаліст. Суспільство, згідно з Ф., послідовно проходить чотири щаблі розвитку: дикунство, патріархат, варварство, цивілізацію. Ф. вважав, що лад цивілізації повинен заступити досконаліший суспільний лад – універсальної єдності, або гармонії. Провідним осередком цього ладу є фаланга; у фаланзі відсутній вузький професіоналізм, що досягається шляхом зміни видів діяльності; подолана протилежність між міським і сільським способом життя, розумовою і фізичною працею. Праця перетворюється на першочергову життєву необхідність, дає насолоду, сприяє всебічному розвитку особистості. Ф. підтримував боротьбу за емансипацію жінки: в кожному суспільстві ступінь свободи жінки є природним мірилом будь-якого соціального визволення. Згідно з Ф., природні пристрасті, що пригнічуються та спотворюються за умов ладу цивілізації, мають бути спрямовані на творчу працю, сповнену різноманітності та радісного почуття змагальності і творчої наснаги. В правильно організованому суспільному житті людина природно прагне узгодити своє щастя із щастям усього людства. Упродовж свого життя Ф. докладав значних зусиль, щоб втілити свій соціальний проект у життя. В результаті кілька фаланг було організовано в Європі; а в період 1840 – 1850 рр. 41 фаланга була заснована у США.

Осн. тв.: "Теорія чотирьох рухів і загальних доль" (1808); "Теорія універсальної єдності". У 2 т. (1822); "Новий індустріальний світ" (1829).

ФЮСИС (від грецьк. φυσιηα – єство, природа) – ключове поняття античних ранньофілософських космогоній (Еллада VI – V ст. до н.е.), яке і в подальшій історії античної думки відігравало роль одного з провідних онтологічних концептів. Від нього походить термін "фізика" (спочатку як назва філософського вчення про світоустрій, пізніше – комплексу природознавчих наук). Поняття "Ф." позначало все як існуюче, буття. Під впливом модерної філософії природи Ф. потрактовувався як "природа" в дусі натурфілософій Нового часу. Натомість розподіл єдиного *Космосу* на природний і людський світи відбувається за Античної доби лише наприкін. V ст. до н.е. (у давньогрецьк. *софістиці*) і закріплюється у вченнях *Платона* та *Аристотеля*. Хоча й після цього антична філософія зберігає світоглядну інтуїцію єдиного впорядкованого світоустрою – Космосу. Від початку (у *досократиків*) Ф. позначає не окремий від людини природний світ, а буття (суще) у його власній сутності. Ф. речі – це її зміст як певної онтологічної достовірності. Ф. як такий – буття взагалі, у своїй достеменності і автентичності. Поняття "Ф." виникає в контексті розв'язання центрального питання ранньофілософських космогоній "що є все?" Ф. фіксує "все" як виникле, породжене – те, що колись почало/починає бути. Існувати – означає виникнути, мати генезис. Тобто бути породженим. Питання "що є все?" набуває вигляду питання "з чого все виникло?" Ф. позначає цей загальний онтологічний виток (початок, "архе") всіх речей. Разом з тим, Ф. є не тільки першобуттям, а й тією незмінною основою, що перебуває постійно в усіх речах і слугує їхнім своєрідним субстратом. Ф. як достеменне буття містить в собі визначення не лише "того, з чого все виникло", а й "яким чином виникло". У понятті "Ф." нерозривно поєднані: а) першобуття, з якого все виникло; б) субстанція, що перебуває у всіх речах та становить їхню основу; в) сила, якою все породжується і підтримується у своє-

му бутті. Нарешті, четверте головне значення: Ф. є те неминуще буття, в яке повертаються всі речі, завершивши своє окремішне існування. Відтак Ф. перебуває вічно і породжує із себе все розмаїття речей як окремих мінливих форм. Вирізнення Ф. як достеменного буття від довколишнього розмаїття плинних речей набуло у еллінських ранньофілософських космогоніях вигляду протиставлення Одного (справжнього буття) і Множинного (чуттєвого світу, даного у безпосередньому досвіді людського існування). Досократики стверджують безумовну достовірність першого на противагу непевності і оманливості другого. Від софістів починається протиставлення Ф. номосу (закону) – світу людських встановлень (тобто дійсності, похідної від людської волі). У Платона Ф. стає переважним визначенням чуттєвого світу.

С. Пролеєв

ХАМІТОВ, Назип Віленович (1963, Київ) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1985). Докт. філософських наук (1998). Од 1992 р. працює в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ, од 1999 р. – ст. наук. співр. Президент Асоціації філософського мистецтва (од 1988 р.), почесний Президент Міжнародної асоціації актуалізуючого психоаналізу (1999). Основний напрям наукової діяльності – філософська антропологія, філософія статі, філософія психоаналізу.

Осн. тв.: "Звільнення від буденності: Мистецтво як вирішення суперечностей життя" (1995); "Філософія самотності: Самотність жіноча і чоловіча" (1995); "Межі чоловічого і жіночого: Вступ до метаантропології" (1997); "Самотність у людському бутті: Досвід метаантропології" (2000); "Філософія і психологія статі" (2000).

ХАРИЗМА (від грецьк. χάρισμα – божественний дар) – 1) Термін, застосування якого пов'язане із релігійними проповідями періоду раннього християнства. У першому посланні апостола Павла до коринтян йдеться про "духовні дари", пильнування яких збагачує людину і сприяє "збудуванню Церкви"; особливо ж наголошується на дарі "говорити мовами" і пророкувати; найвища Х., за Біблією, це Любов. 2) Термін на позначення особливої, виняткової обдарованості людини, що вирізняє її з-посеред інших впливом на загал завдяки надзвичайним здібностям (*геній*), силі духа, дарові слова, моральним якостям, відданості ідеї чи ідеалові, що передається іншим не на підставі щонайдосконаліших, раціонально-аналітичних аргументів, а через безпосереднє (емоційне, цілісно духовне, часом пророче, магічне) проникнення до душ, сердець, умів інших людей. На соціально-філософському та соціологічному рівнях термін Х. уперше був застосований нім. протестантським теологом і філософом Трьольчем (1865 – 1923) та *М. Вебером*. Попри певну спільність підходів до Х. обох теоретиків (на неї вказував сам Вебер), між ними існує значна відмінність, пов'язана із загальною концептуальною позицією та залученим до аналізу матеріалом. Для Трьольча Х. – важливий складник функціювання етичних вчень західного християнства. Вебер застосовує цей термін насамперед у загальносоціологічному сенсі, вирізняючи особливий харизматичний тип панування – поряд із традиційним та формально-раціональним. Як соціолог влади, що наголошував на відмежуванні соціології від цінностей, Вебер розглядав Х. безвідносно до змісту, яким наповнював її сам носій Х. Безумовний авторитет носія Х. – харизматика – базується на силі його індивідуального дару. З огляду на це, Перикл, Солон, Цезар, Наполеон, Будда, Ісус, Магомет постають, на думку Вебера, як уособлення надзвичайної Х., незалежно від змістового наповнення та характеру їхніх дій, вчень, думок.

Н. Поліщук

ХАСИДИЗМ – єврейська релігійно-містична течія, що виникла в Сх. Європі на поч. XVIII ст., охопивши значну частину Зх. України та терени Білорусі і Литви. Серед суспільно-історичних та духовно-інтелектуальних причин, що спричинили появу Х., традиційно визначають: розподіли Польщі (1772, 1793, 1795), кризу єврейського самоуправління та розвиток містичного вчення юдаїзму. Вважається, що засадничі принципи Х. були розроблені засновником цього руху рабі Ісраелем Баал Шем Товом (1700 – 1760). Найсуттєвіші ознаки Х. – послідовний релігійний пантеїзм та віра у взаємозв'язок духовності окремішної людини із транцендентними вимірами буття. Сутність віри для Х. – в почуттях та внутрішній свідомості; другорядними стають вивчення Закону та логічне пізнання, яким відводиться інструментальна функція. Згідно з Х., емоційне ставлення до віри відкриває людині шлях до вдосконалення себе та світу, наближає її до Бога. Систему філософських поглядів Х. сформулював Залман. Питання про засади буття та проблема теодицеї вирішується у традиційному для юдаїзму напрямі. Насамперед головна увага у філософії Х. зосереджується на долі конкретної людини. Антропологічна проблематика домінує в усій системі поглядів Х. Особа розглядається як джерело активності; здатність визначати для себе жит-

тєву мету та досягати її перетворює людину на дієвий чинник світу. Духовний вимір людини співвідноситься із трансцендентним. Етичне вчення Х. спирається на теологічні засади. Система суспільно-моральних настанов ґрунтується на сакральних текстах. Серед цих настанов особливо наголошується на значенні любові як однієї з найвищих цінностей, що є дороговказом до Бога. Упокорення є способом вдосконалення здатності любити навіть ворога. Цадик (праведник) – це людина, яка завдяки своїм високим морально-духовним якостям спроможна виконувати функції посередника між Богом та людьми. Філософія Х. спрямована на піднесення значущості духовних цінностей та утвердження індивідуальних чеснот людини. Серед проповідників Х., що жили на землях Галичини та Зх. і Сх. України, найвідоміший Рабі Нахман з Брацлава (похований в Умані).

З. Швед

ХВИЛЬОВИЙ (Фітільов), Микола Григорович (1893, с. Тростянці Харківської губ. – 1933) – укр. поет, прозаїк, культуролог, ідеолог укр. *Відродження* 1920-х рр., організатор низки мистецьких угруповань (ВАПЛІТЕ, ПРОЛІТФРОНТ, ж. "Літературний Ярмарок" та ін). Філософські погляди розвивав у художніх творах та публіцистиці під маскою державної комуністичної ідеології, за допомогою прийомів, названих ним "свідоме парикмахерство", "запах слова" та інших езопівських кодів, спираючись на близькі йому висловлювання офіційних ідеологів. Основною ідеєю публіцистики Х. була візія азіатського ренесансу й пов'язана з нею концепція культурної революції в Україні. Україна завдяки своїй специфіці європейської колонії євразійської імперії може і повинна стати промотором ренесансу Азії. Для цього вона мусить сама вийти зі стану провінційного "Сонгороду". Іронічно перефразуючи революційні гасла типу "Дайош Європу", Х. сформулював гасла "Дайош інтелігенцію, робітничий клас, Європу", "Геть від Москви" тощо. Це означало плекання інтелігенції й притягнення її до державобудівництва, українізацію робітництва і спілку його з селянством, підйом рівня мас до рівня культурної еліти, підйом рівня самої еліти до кращих взірців європейської культури, вироблення за допомогою цієї еліти психологічного типу укр. "фаустівської"людини. Ця концепція протиставлялася сталінсько-зміновєхівській концепції відродження великої імперії, творення автарксичного господарства, що базується на централізованій експлуатації мас, керованих новою ведучою верствою. Відповідна концепція культурної революції була протиставлена пролеткультівській та сталінській концепціям, спрямованим на нівеляцію культури до рівня маскультури та на звуження культури до технічних навичок. В основі історіософії і культорології Х. лежить циклічна модель еволюції, подібна моделям "євразійців". Якщо євразійці спиралися на циклічні моделі *Данилевського, Шпенглера*, Леонтьєва, на солідаризм Муссоліні та соціал-дарвінізм *Ніцше*, то Х. в основу своєї моделі поклав ідеосимвол Христа. Як і Курбас, Тичина, Х. належав до того ідейного напряму, що йде від *Сковороди, Юркевича, В. Соловйова*, Бєлого, зближається з антропософією філософа-містика Штайнера. Символікою штайнерівської циклічної моделі еволюції людини до переображення її в духа Свободи просякнута вся апокаліптика Х. Але в штайнерівську візію майбутньої культури "народу Христа" (Євразію) Х. вніс ідею специфічної місії укр. народу в духовно-матеріальній еволюції людства. Практика й теорія вітаїзму, "акромантики" Х. нерозривна з історіософією. Завданням епохи "горожанських воєн" є революція для духу, гармонізація – спираючись на силу одухотворення мистецтва, живого слова, евритмію Штайнера – розуму почуття і волі в приспаній імперією людині. Підпорядковані актуальним вимогам доби, політичні погляди Х. видозмінювалися, але в основі своїй близькі соціалізмові *Франка, Дрогоманова*, боротьбістам, деяким течіям анархізму та робітничої опозиції. Переслідуваний режимом, Х. покінчив із собою.

М. Плющ

ХИБА НАТУРАЛІСТИЧНА – поняття, започатковане *Муром* для спростування натуралізму в *етиці*; заперечення визначення морального емпіричними або метафізичними поняттями (коли благо саме по собі визначається тим, що сприяє *життю*). Поняття Х. н. є семантичною конкретизацією логічного основополо-

ження *Г'юма* (а також *Канта)* про хибність виведення належності, в т.ч. моральної, з буття або неприпустимість переходу від дескриптивних положень існування до нормативних положень належності (неправомірно з положення "*x* є корисним" виводити "ти повинен зробити *x*"), що набуло подальшого розвитку в деонтичній логіці Маллі, Менгера і було узагальнене як "дилема Йоргенсона". Відповідно, такою ж хибою буде зводити об'єктивну значущість етичних норм до предметів і фактів соціальних та герменевтичних наук, які в змозі тільки описати моральні системи, норми та цінності окремих суспільств, а не обґрунтувати їх раціонально. Враховуючи Х. н., представники комунікативної теорії (*Апель, Габермас*) звертаються до онтології інтерсуб'єктивності (*дискурсу*) як метаінстанції обґрунтування моральних належностей. З огляду на екологічну кризу поширюється тенденція метакритичної критики Х. н., зокрема *Йонасом*, який заперечує ціннісно нейтральний статус *природи*, *онтології* фактичності загалом. Підсумовуючи ці дискусії, *Гесле* зазначає, що відмінність положень існування й належнісних аж ніяк не означає, що усе те, що є, доконечно суперечить тому, що повинно бути, а тільки свідчить, що те, що повинно бути, аж ніяк не випливає з того, що є. Гесле прагне поєднати суще й належне на засадах осучасненого теорією інтерсуб'єктивності об'єктивного ідеалізму.

А. Єрмоленко

ХІЛІАЗМ, мілленаризм (від лат. mille – тисяча) – тисячолітнє *Царство Боже* на Землі та вчення про нього. Ідея Х. базується на провіщеній біблейськими пророками ідеї земного царювання Месії. У християнстві Х. – тисячолітнє царювання Ісуса Христа, яке встановиться з його другим пришестям, обітниця про що міститься у текстах Нового Завіту. На Заході більше поширене поняття "мілленаризм". Існують два погляди на друге пришестя Христа на Землю: або перед його тисячолітнім царюванням (премілленаризм), або після (постмілленаризм). Х., або мілленаризм, є органічною складовою християнської есхатології. Хіліастичні мотиви вплинули на формування есхатологічного типу історичної свідомості, в т.ч. в його поза- або квазірелігійних формах. Різноманітні суспільно-утопічні побудови, навіть апелюючи до секуляризаційної соціально-політичної практики, історично виявлялися перетвореними формами Х.

С. Головащенко

ХІНТІККА, Яакко (1929, Вантамаа, Фінляндія) – фінськ. логік і філософ. Філософську освіту отримав у Гельсінському ун-ті. В 1953 р. захистив докт. дис. В 1954 – 1964 рр. працював у Гарвардському та Гельсінському ун-тах, од 1964 р. – у Стенфордському ун-ті та Академії наук Фінляндії. Од 1968 р. – проф. ун-ту Флориди у м. Таллахассі. Наукова діяльність Х. розпочалася з розробки концепції модельних множин, яка виявилася дуже ефективною для побудови доведень повноти логічних систем. У наш час модельні множини Х. застосовуються з цією метою не тільки в царині класичної, а й некласичної логік. На базі цього поняття Х. побудував спочатку семантику для *логіки висловлювань* і *логіки предикатів*, а потім семантику для модальної логіки. Окрім цього, вчений запропонував цікаве застосування модельних множин для дослідження вітгенштайнівської "образної теорії мови" і кантівської філософії. Другою значною роботою Х. стала його теорія дистрибутивних нормальних форм, які він розглядав як узагальнення поняття довершеної нормальної форми. Ця теорія отримала важливе логічне та філософське застосування. На її основі Х. розробив концепцію глибинної та поверхневої інформації, на базі якої запропонував оригінальне вирішення проблеми співвідношення аналітичного та синтетичного у людському пізнанні. Результати своїх досліджень з цієї проблематики Х. застосував як для аргументованої критики *логічного позитивізму*, так і для аналізу філософських поглядів багатьох мислителів минулого. Важливим внеском Х. у розвиток сучасної логіки стала побудована ним теоретико-ігрова семантика, в основу якої покладена ідея активного характеру людського пізнання. За Х., процес пізнання ґрунтується на взаємодії суб'єкта і реальності і являє собою своєрідну гру суб'єкта з *природою*; на базі теоретико-ігрової семантики було запропоноване нове трактування логічних кванторів. Х., поряд з Кангером і *Крипке*, був одним із перших,

хто заклав основи семантики можливих світів. Втім, концепція можливих світів Х. в ряді пунктів відрізняється від стандартної, запропонованої Крипке. Якщо останній виходить з ляйбніцівського трактування співвідношення можливого і реального, то Х. бере за основу точку зору *Канта*. На його думку, поняття реального є більш фундаментальним, ніж поняття можливого, що являє собою лише перекомбінацію існуючого у мисленні. В роботах Х. можливі світи незрідка розглядаються як "можливі напрями розвитку подій". Це насамперед пов'язано з його інтересом до епістемічної інтерпретації модальностей, з особливим трактуванням кванторів в модальних та інтенсіональних контекстах, з подоланням труднощів, пов'язаних з побудовою алетичної логіки. Х. був одним із перших, хто систематично почав розробляти епістемічну логіку. Класичним доробком у цій галузі є його праця "Знання і віра".

Осн. тв.: "Дистрибутивні нормальні форми у численні предикатів" (1953); "Дві статті із символічної логіки" (1955); "Знання і віра" (1962); "Моделі для модальностей" (1969); "Логіка, мовні ігри та інформація" (1973); "Час і необхідність" (1973); "Метод аналізу" (1974).

ХОЛІЗМ (г о л і з м) (від грецьк. ὅλος – цілий, увесь) – методологічний принцип та світоглядна концепція, що стверджують цілісність і неподільність матеріального і духовного світу. Термін "Х." вперше запроваджений південноафриканськ. філософом Сметсом у 1926 р., який висунув формулу Х.: "Ціле більше за суму його частин". Сметс вважає цілісність найвищою філософською категорією, яка синтезує суб'єктивне і об'єктивне та є останньою реальністю буття. Виразом Х. є процес еволюцій, що породжує нові об'єкти як цілісності; вищою формою цілісності є людська особистість. Попри певну суб'єктивність та містичність тлумачення Сметсом і його послідовниками змісту Х., останній, як реакція на механістичну і антропоморфічну інтерпретацію *природи*, набув вагомого значення в сучасній філософській думці. Витоки Х. сягають давньогрецьк. філософії, зокрема апорій *Зенона* відносно перервності – неперервності просторового і часового континууму, вчення *Парменіда* про єдність і нерухомість буття, ідеї *Платона* про цілісність як немножинність. Елементи Х. пронизують вчення *Ляйбніца* про *монади* як прості і незнищенні цілісності, що не мають частин. У XX ст. ідеї Х. отримали розвиток в концепціях "творчої еволюції" *Бергсона*, "процесуального холізму" *Вайтгеда, віталізму, гештальтпсихології*, працях Лемана, Мейер-Абіха, Холдейна тощо. Принципи Х. використовуються у тезах Дюгема-Куайна та Куна – *Фейєрабенда* про системний характер фізичних теорій. Фундаментального обґрунтування надала холістичним ідеям квантова механіка, яка довела нерозкладність фізичних станів на елементи і множини, узаконила статус ймовірностей в описі фізичного світу і поглянула на *Всесвіт*, включаючи і дослідника-спостерігача, як на неподільну, цілісну монаду (ідеї *Бора*, Бома, *Белла*, Фока та ін.).

ХОЛТОН (Г о л т о н), Джон (1922, Берлін) – амер. фізик, історик науки; засновник концепції тематичного аналізу, представник історичної школи *постпозитивізму*. Навчався в Оксфорді, закінчив Гарвардський ун-т, де в 1948 р. отримав ступінь доктора. Проф. фізики й історії науки Гарвардського ун-ту. Утверджуючи тісний зв'язок науки, філософії та соціології науки, який дозволяє виявити та пояснити джерела наукової раціональності, еволюцію та динаміку концептуальних зрушень, Х. вводить в методологію науки поняття "тема", під яким розуміє такі глибинні детермінанти мислення і відносно усталені структури, що відтворюються за будь-яких революційних змін у науці, дозволяють об'єднати зовнішньо несумірні та суперечливі теорії, забезпечують спадкоємність знання та визначають конкретний спосіб наукової діяльності. На думку Х., введення "тем" дозволяє описати процес виникнення нового знання як подію, зумовлену перетином трьох траєкторій: індивідуальності вченого, стану науки та особливостей соціокультурного контексту епохи.

Осн. тв.: "Тематична уява в науці" (1967); "Тематичні витоки наукової думки: Від Кеплера до Ейнштейна" (1973); "Наукова уява/Курс лекцій" (1978).

ХОМЕНКО, Ірина Вікторівна (1961, Небіт-Даг) – укр. філософ. Закінчила

філософський ф-т КНУ ім Т. Шевченка (1982). Докт. філософських наук (1996), проф. (1997). Од 1982 р. працює в КНУ ім. Т. Шевченка, од 1987 р. – на кафедрі логіки філософського ф-ту. Сфера наукових інтересів – логічний аналіз дискурсу, логічний аналіз дії, теорія аргументації.

Осн. тв.: "Логіка – юристам" (1998); "Логіка в задачах" (1998); "Логіка" (2000); "Еристика" (2000); "Основи логіки", у співавт. (1996); "Дискурс еристичної комунікації"//"Філософська думка". – 2000. – № 2; "Логіка/Практикум" (2002).

ХОРНІ (Горні), Карен (1885, Гамбург – 1952) – нім.-амер. психолог, одна із засновників неофройдизму та феміністичної критики теорії *Фройда*. Становлення теоретичних поглядів Х. охоплює кілька етапів. Перший (ранній) етап пов'язаний з науковими дослідженнями Х. в руслі класичного психоаналізу та розробкою основ жіночої психології. Сюди відноситься її наукова діяльність в Берлінському психоаналітичному об'єднанні та Берлінському психоаналітичному ін-ті (од 1920 р.). Еміграція до США в 1932 р. на посаду другого директора Чиказького психоаналітичного ін-ту визначає поворотний пункт її життя і започатковує другий етап. Сприйнявши антропологічну концепцію культурного детермінізму, Х. розробляє власну теорію і стає провідною представницею соціально-культурного напряму в психоаналізі. Їй належить одна з найґрунтовніших концепцій невротичного конфлікту та психологічних захистів. Відхід Х. від ортодоксального психоаналізу був причиною її виключення в 1941 р. із Американської психоаналітичної асоціації (у тому ж році вона створює і очолює альтернативну Асоціацію розвитку психоаналізу). Основні положення Фройда, піддані критиці Х.: біологічний детермінізм; принциповий песимізм; терапевтичний скептицизм та маскулінний характер психоаналізу. Власну теорію розробляє у напрямах: обґрунтування визначальної ролі соціокультурних факторів у розвитку психічного; виявлення потенціалу розвитку особистості у сфері самореалізації, де, за Х., можливі два сценарії – нормальний (коли реалізація задатків людини не вступає в конфлікт з соціальним оточенням) та невротичний (коли накопичення патологічних змін в характері індивіда призводить до самовідчуження та деперсоналізації); виявлення особливої ролі виховання у розвитку індивідуальної психіки; дослідження структури неврозів (формулювання нею онтологічної позиції "тут і тепер", котра означає, що в основі психологічної ситуації індивіда лежать не вроджені біологічні причини, а інтерперсональні події); розробки концепції ідеалізованого "Я" (визначення феномена власного образу як соціального конструкта, що суперечить самореалізації людини); обґрунтування провідної ролі концепту тривоги (дитяче почуття ізольованості та безпорадності у потенційно ворожому світі) у процесі формування захисних стратегій (три різних рухи – до, від та проти інших людей – спрямовані на подолання цієї тривоги), розкриття соціально-культурної обумовленості маскулінних психоаналітичних упереджень щодо жіночої психології. Х. вважає, що принижене положення жінок випливає не із психологічного конфлікту, а з боротьби за владу між статями.

Осн. тв.: "Невротична особистість нашого часу" (1937); "Нові шляхи в психоаналізі" (1939); "Самоаналіз" (1942); "Наші внутрішні конфлікти" (1945); "Невроз та розвиток особистості" (1950); "Психологія жінки" (1967).

ХРАМОВА, Вікторія Львівна (1933, с. Перещепино Полтавської обл.) – укр. філософ. Закінчила філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1955). Докт. філософських наук (1989). У 1958 – 1967 рр. працювала в Головній редакції УРЕ. У 1967 – 1996 рр. – в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Основні зацікавлення пролягають у галузі філософських проблем природознавства та філософії культури. Автор статей, розділів у колективних монографіях, а також індивідуальних монографій.

Осн. тв.: "Філософський аналіз проблеми співвідношення теорії і експерименту в релятивістській фізиці" (1974); "Категоріальний синтез теоретичного знання" (1984); "Цілісність духовної культури" (1995).

ХРИСИПП (280, Кілікія – 206 до н.е.) – давньогрецьк. філософ, третій (після *Зе-*

нона та Клеанфа) архонт школи стоїків (232 – 208). Зробив помітний внесок у логіку *стоїцизму*; відомий, головно, як систематизатор стоїцизму, передусім – системи Зенона. За словами *Діогена Лаертського*, без Х. не було б Стої. Значна частина праць Х. (за свідченнями античних авторів, їх він написав понад 705) містить роздуми з питань логіки. Збереглися фрагменти його твору "Логічні дослідження". Розробляв логіку висловлювань, здійснював спроби синтезу ідей *Геракліта й Аристотеля*, розробив значну частину термінології стоїків. Х. першим чітко встановив тезу двозначності, що лягла пізніше в основу класичної логіки й математики, де йдеться лише про два значення істинності висловлювань – "істинне" й "хибне". Йому також належать перші кроки в царині аксіоматизації логіки; володів технікою визначення одних логічних констант через інші.

ХРОНОТОП (від грецьк. χρόνος – час; τόπος – місце) – універсальне поняття, яке означає нерозривний взаємозв'язок просторових та часових відношень. В науці Х. характеризує властиву події (однорідній низці подій або стану суб'єкта) просторово-часову визначеність, оформленість, завершеність. В літературі Х. – це словесне зображення не тільки місця, на фоні якого розгортається етичний сюжет або лірична ситуація, а й самого духу цього місця, притаманної йому особливої атмосфери.

В. Лук'янець

ХУДОЖНІЙ ОБРАЗ – синтезуюча форма художньої свідомості та творчості в цілому, яка втілює, творить та об'єднує зміст твору; характеризується повнотою і цілісністю. В залежності від масштабу охоплення матеріалу Х. о. виступає як окрема складова твору або як його подоба в цілому. Наявність Х. о. є визначальною ознакою, атрибутом мистецтва, що перетворює чуттєвий аспект естетичних явищ у феномен художньої культури, надає мистецтву рис однієї з вищих форм духовного освоєння *буття*. За словами *Леонардо да Вінчі*, "де дух не водить рукою художника, там немає мистецтва". Поняття Х. о. введено в естетику *Гегелем*, хоч осмислення образів-ейдосів було притаманне ще античній філософії (*Платон*) і потому розроблялося у напрямі їх тлумачення як ідеальних утворень (субстанційного буття сутності, інобуття *абсолютної ідеї* в індивідуальній свідомості, зокрема, як "мислення в образах" тощо). У XX ст. трактування категорії Х. о. опинилося на перетині гостро контраверсійних гносеологічних, естетичних концепцій та художніх рухів. Увиразнюється естетико-філософський підхід, що долає межі "реалістичного" віддзеркалення, прямого дублювання онтологічних значень. Духовне освоєння дійсності перестає орієнтуватися лише на її відображення і дедалі більше зосереджується на оцінках, думках та почуттях митця. Домінантною стає ситуація, коли Х. о. розглядаються як такі, що не копіюють, а творчо моделюють буття. Утверджується переконання, що переосмислення образів є евристичнішим, ніж констатація їхньої тотожності реальності. В результаті оцінка Х. о. за критеріями верифікації, адекватності відображення дійсності засвідчує свою малопродуктивність. Цінність Х. о. (реалістичних, романтичних, символічних, імпресійних або експресійних) залежить від їхнього внеску до скарбниці естетико-художньої культури, міри сприяння її вдосконаленню. Розуміння Х. о. як змісту, що існує у знакових системах різних видів мистецтв, дозволяє долати труднощі, що їх створювало звужене трактування Х. о. як форми міметичного відображення (останнє, зокрема, призводило до імперативних вимог предметності в образотворчості, сюжетності у хореографії, програмності у музиці). На противагу такому підходу, була висунута пропозиція розмежування мистецтв на "образні" та "безобразні". У сучасній естетиці таке розмежування спричинилося до обґрунтування суцільної "безобразності" художньої культури. Теорія *постмодерну* пояснює беззмістовність творів відсутністю в них референтів, тяжінням сучасної культури до "деконструкції". Експлікація поняття Х. о. дозволяє уточнити критерії оцінок сучасного мистецтва. Адже доступність для сприйняття і розуміння, "прозорість" художніх творів спрямовані, зрештою, на потвердження Х. о. як ідеального утворення, способу бачення і розуміння світу митцем. Отже, змістовність або беззмістовність Х. о. зумовлюється не формою подолання "об'єктивних" прооб-

разів, а їх трактуванням, отже, ступенем духовної, естетичної спроможності автора. Х. о. є універсальною категорією художньої діяльності та художньої культури, мультимоделлю, котра у специфічних формах мистецтва забезпечує творче освоєння та духовне осмислення розмаїтої палітри світу.

Т. Орлова

ХУДОЖНІ МОВИ – системи мистецьких засобів, за допомогою яких художник осмислює, переживає і зображує дійсність у творах мистецтва. Х. м. є природними мовами, що склалися, як і словесні, впродовж тисячоліть історії культури. Як знакові системи Х. м. відповідають функціональним вимогам, що висуваються до лінгвістичних систем. Вони формують передумови художнього сприйняття світу, є носіями різноманітних проявів творчої активності в духовній сфері (художнього мислення, образного синтезу, інтуїції, пам'яті, сублімації емоцій тощо), забезпечують художнє втілення і комунікацію. При цьому Х. м. становлять окремий клас мов, що значно відрізняються від вербальних. Здебільшого знаки Х. м. не є умовними, вони тяжіють до реальних прообразів і зумовлені властивостями перцептивної сфери застосування. Кожному виду мистецтва притаманна своя система художніх засобів, що мають різну чуттєву основу, від якої залежать сенсоутворюючі складові Х. м. (колір, простір, перспектива, світлотінь, гармонія, ритміка, контраст, темборація, тональність, лад тощо). Для більшості Х. м. не властива лексика з фіксованими змістами. Складові Х. м., як-то колір, окремий звук чи рух, не мають чітко окреслених значень. Художнього змісту вони набувають в умовах користування і смислового навантаження, у зв'язках, у висловах, у композиції твору. Це відкриває для Х. м. додаткові можливості одночасно охоплювати різні семантики. Для Х. м. властивим є однозначний зв'язок художніх сенсів зі способом вислову. Це ускладнює їх переклад, співвіднесення з іншими лінгвістичними системами. Завдяки перцептивності та онтологічній зумовленості Х. м. набувають якості неконвенційності, загальнозрозумілості. Чуттєва достовірність знакових систем мистецтва, психологічна виправданість їх семантики надають висловам Х. м., творам мистецтва переконливості й впливовості. Вони впливають на почуття, оцінки, думки та дії людей.

Т. Орлова

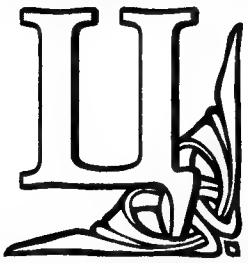

ЦАРСТВО БОЖЕ – релігійний образ та богословське поняття, зокрема у біблійній традиції, що охоплює ряд визначень сакральної реальності – світу, безпосередньо керованого Богом, наділеного максимальною досконалістю, який є взірцем для духовного зростання віруючих та вдосконалення суспільного життя, а також метою та кінцевим пунктом історичного розвитку людства. У Старому Завіті образ Ц.Б. мислиться за аналогією до традиційної земної монархії, подовженої на "всі віки" та "всі роди". У новозавітному трактуванні поняття "Ц.Б." збагачується насамперед морально есхатологічними та сотеріологічними визначеннями. Ц.Б. зображено як очікуваний ідеальний стан світу, час якого наближається і настане після останнього суду над неправедними. Водночас Ц.Б. є ідеальним духовним станом, внутрішнім виміром моральності: правди, духовної чистоти, розуму, "праведності, миру і радості у Дусі святім". Досягти цього стану зможуть лише праведні, ті, хто любить Бога. Прихід до Ц.Б. означає і перетворення світу, і перетворення людини, освячення її Святим Духом, "народження згори", що і є справжнім спасінням. Образ Ц.Б. трансформується у зв'язку із змінами у християнській топології. Поряд із традиційним образом "входження" до Ц.Б. як переходу зі світу "історичного" до "вічності" народжується образ "Царства Небесного", як продукту граничної моралізації просторової опозиції "верх – низ". Цей образ розкриває віруючим "таємниці" сакрального світу. Зокрема, образ "гірчичного зерна", яке виростає "більше над усі зілля", яскраво ілюструє есхатологічні сподівання християн. З вірою у Божественність Христа та його місії пов'язані також визначення Ц.Б. як Царства Христового.

С. Головащенко

ЦЕХМІСТРО, Іван Захарович (1937) – укр. філософ. У 1977 р. захистив докт. дис., проф. (1980). Чл.-кор. Української академії інформатики (1992), академік Української Академії політичних наук (од 1997 р.). Од 1990 р. – зав. кафедрою теорії культури і філософії науки в Харківському ун-ті. Коло наукових інтересів – філософія науки, філософія культури, проблеми холізму, квантових властивостей світу. Ц. опубліковано понад 140 наукових праць.

Осн. тв.: "Діалектика множинного і єдиного: Квантові властивості світу як неподільного цілого" (1972); "Пошуки квантової концепції фізичних основ свідомості" (1981); "Україна: Шлях у майбутнє через повернення до себе"//"Сучасність". – 2000. – № 10.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ (від лат. civilis – громадянський, державний) – 1) форма існування живих істот, наділених розумом; 2) синонім культури, сукупність духовних і матеріальних досягнень суспільства; 3) ступінь розвитку матеріальної та духовної культури, суспільного розвитку загалом; 4) процес становлення громадянського суспільства; 5) відносно самостійне цілісне соціально-історичне утворення, локалізоване в *просторі і часі*, що може мати ієрархічні рівні (напр., антична Ц., елліністична Ц., афінська Ц.). Термін "Ц." запроваджений Мірабо (1757). На різних історичних етапах зміст терміну "Ц." зазнавав чималих змін та відповідних тлумачень. У мислителів, що запровадили цей термін, та протягом наступного, досить тривалого відтинку часу, поняття "Ц." вживалося для характеристики не стану суспільства, а певного соціального процесу (Мірабо, Ленге, Фергюсон, Сміт). Пізніше, – з перш. пол. XIX ст. і до XX ст. воно переважно застосовується для позначення певного стану суспільства. Як перше, "процесуальне", так і друге, "системне" тлумачення поняття "Ц." здійснювалося з позицій класичного, лінійно-прогресистського, моністичного підходу, який до серед. XIX ст. був у царині філософії історії визначальним. З друг. пол. XIX ст. Ц. стає наріжним поняттям ряду концепцій некласичної філософії історії (*Данилевський, Шпенглер, Тойнбі*), в яких історичний процес розглядається вже як поліцентричний, нелінійний рух набагато складнішої конфігурації. У Данилевського і Шпенглера Ц. тлумачиться як завершальний етап існування великих живих історичних індивідів (за Данилевським, це – культурно-історичні

типи, за Шпенглером – культури); у Тойнбі це – основна складова одиниця історичного процесу. Цивілізаційний підхід в дослідженні історичного буття посідає одне з чільних місць у сучасній філософії історії. З його позицій історичний процес постає передусім не як лінійна послідовність, а як розмаїття Ц. При цьому кожна Ц. також розглядається як нелінійне утворення монадного характеру, тобто таке, що в ньому відтворюється і уособлюється всесвітньо-історичний процес в цілому. За цивілізаційного підходу докорінним чином переосмислюється й поняття історичного прогресу. Останній вбачається не як висхідний рух, поступальний характер якого визначається опозиціями "вище – нижче", "гірше – краще", а насамперед – як поступ, в якому кожна Ц. в ході самовизначення і самореалізації збагачує своїм, тільки їй притаманним екзистенційним досвідом, інваріантні структури і неминущі загальнолюдські цінності.

І. Бойченко

ЦИВІЛІОГРАФІЯ – соціально-філософська дисципліна, що ставить на меті осмислити феномен виникнення і становлення цивілізації як цілісності. Ц. намагається створити загальну теорію цивілізацій шляхом пошуку певних інваріантів, що є спільними для усіх цивілізаційних версій, породжених людством. У межах цивіліографічної парадигми людство – це "цивіліобудівний" організм, плідне креативне середовище, яке на певному щаблі розвитку органічно породжує цивілізаційні форми; останні утворюють обмежену множину (адже природа людського соціуму не дає підстав для висновку про безмежну кількість можливих соціальних форм). Ц. разом з тим має виразний історіософський зміст і може тлумачитися як цивіліософія (пошуки сенсу цивілізації).

В. Заблоцький

ЦІ (кит. – пар, повітря, ефір, подих, енергія, матерія) – одна з основних категорій кит. філософії, яка визначає ідею духовно-матеріальної субстанції з енергетичними та вітальними властивостями. Ц. – первісна матерія, що перебуває в хаотичній суміші елементів на першому етапі розвитку *Всесвіту*. Надалі, через дотримання світового "принципу" (*лі*) або "шляху" (*дао*), під впливом космічних сил (*інь та ян*) і "п'яти елементів" (у сін), Ц. заповнює собою "тьму речей". Про Ц. вперше згадується у текстах "Промови царств" (VIII ст. до н.е). Систематичне вчення про Ц. викладено в "Гуань-цзи" (IV – III ст. до н.е.), де Ц. тлумачиться як першочастки, що заповнюють світовий простір, а також як найдосконаліші витончені частки – цзін Ц., які створюють нематеріальну субстанцію людини. В "Чжуан-цзи" процес творення світоустрою подано як згущення та розрідження Ц. (синоніми життя та смерті). В XIX – XX ст. Янь Фу, Фен Юлань здійснили спробу співвіднести поняття Ц. з категоріальним апаратом західної філософії.

А. Усик

ЦІЛЕПОКЛАДАННЯ – процес формування цілі як ідеального образу бажаного (цілеформування); її досягнення і втілення у результаті діяльності (цілереалізація). В окремому цільовому акті присутні і явні і не явні компоненти. На підставі того факту, що Ц. не зводиться до одного простого цільового акту, а є процесом, де ціль, засіб і результат постійно міняються місцями, можна твердити про принципову можливість експлікації неявних компонентів Ц. У процесі Ц. неявні передумови і засоби Ц. стають явними. Це стосується не лише однієї із сторін Ц. – цілереалізації (ціль – засіб – результат), а й іншої сторони – цілеформування (потреба – мотив – інтерес). Неявне Ц. генетично передує явному. Воно виникає у категоріальних структурах практики і культури, формуючись спочатку не як форма мислення, а як певна схема, первісно не відокремлена від тієї чи іншої конкретної дії. У соціальних стосунках неявне Ц. відіграє не меншу роль, ніж явне, навіть у такій спеціалізованій діяльності людини, як наукове пізнання, оскільки у будь-якій царині людської діяльності неможлива абсолютно повна рефлексія над її засадами і передумовами. На стадії цілеформування і цілереалізації завжди присутні неявні моменти, що призводить до відхилення від первісного задуму, труднощів у досягненні мети тощо. Врахування цього аспекту Ц. необхідне як при теоретичному осмисленні феномену Ц., так і при його практичному здійсненні.

В. Загороднюк

ЦІЛЕПОКЛАДАННЯ В ІСТОРІЇ – суттєва риса людської діяльності, що полягає в здатності осягнути взаємозв'язок між покладанням цілей, вибором засобів їх досягнення і можливими наслідками діяльності. Хід історії не правомірно зводити тільки до цілей людини, які вона прагне досягнути, адже це призводить до ототожнення історії з історією ідей. Реальна історія людства становить результат здійснення цілей, що можуть і не збігатися з початково поставленими цілями, прагненнями, ідеалами, мотивами людини. Узагальнений механізм цілепокладання пов'язується з наявністю у людини в тій чи іншій формі певного замислу, плану життя, загального девізу свого буття й, отже, можливістю цілісного перенесення себе в майбутнє та включенням цього майбутнього у своє реальне буття. Назагал, Ц. в і. – це соціо-культурно детермінований процес, що регулюється соціальними прагненнями, цінностями, нормами, стереотипами, традиціями в їх єдності з різноманітними формами наукового та позанаукового знання. Цілепокладання як духовний елемент творчо-продуктивної діяльності взаємодоповнюється цілеутворенням, цілеспрямованістю та цілереалізацією, що включають не тільки раціональні, а й інтуїтивні, емоційно-чуттєві, вольові складові вибору можливих шляхів та засобів досягнення мети (див. *Цілераціональна дія*).

М. Надольний

ЦІЛЕРАЦІОНАЛЬНА ДІЯ – поняття сучасної соціології, соціальної та практичної філософії, введене *Вебером* для визначення ідеального типу поведінки, який, на противагу афективному, ціннісно-раціональному та традиційному типам, визначається свідомою орієнтацією на схему "мета – засіб – результат", що відтворює каузальні взаємозв'язки в природі. Соціальна форма Ц. д. пов'язана з очікуваннями інших індивідів і характеризується досягненням компромісу в сфері інтересів. Досліджуючи становлення модерного суспільства, Вебер наголошує на інституціоналізації Ц. д. в усіх сферах суспільства – політиці, господарстві, науці, техніці, – що набувають незалежної від цінностей динаміки розвитку. В економічній сфері поняття цілераціональності конкретизується поняттями "формальної раціональності" та "ринкової раціональності" (орієнтація на прибуток), яка вступає в суперечність з "матеріальною раціональністю" (ціннісними постулатами). В сфері політики Ц. д. визначає раціональний тип панування (раціональна бюрократія), який відрізняється від традиційного та харазматичного типів панування. В науці вона визначається орієнтацією на пояснення каузальних зв'язків і "свободою від оцінок". Поняття цілераціональної дії дістало подальшого розвитку в соціології *Дюркгейма*, Маннгайма, *Парсонса, Лумана, Апеля, Габермаса, Гесле* та ін. Зокрема, Апель, висуваючи типологію чотирьох форм раціональності (наукової, технологічної, герменевтичної та етичної), технологічну (або цілераціональність) поділяє на інструментальну та стратегічну – в першому випадку йдеться про S – O-відношення (технічна дія у вузькому розумінні, пов'язана з експансією в природу), а в другому – про S – S-відношення, тобто комунікацію, яка утворюється на кшталт S – O-відношення. Стратегічна дія є соціальним виміром Ц. д., тобто комунікацією, яка конституюється схемою "мета – засіб – результат". Відтак Ц. д. є підґрунтям сучасних, зокрема й соціальних, технологій.

А. Єрмоленко

ЦІЛЬ – ідеальний образ майбутнього, бажаного результату людської діяльності. Ц. є безпосереднім спонукальним мотивом діяльності людини, що визначає і мобілізує її волю. Процес формування і реалізації Ц. називається *цілепокладанням*. Кінцевою найвищою метою діяльності людини є ідеал. У кібернетичному сенсі Ц. витлумачується як прагнення самокерованої системи до збереження, підвищення рівня своєї організації.

Ю. Загороднюк

ЦІННІСНОРАЦІОНАЛЬНА ДІЯ – поняття сучасної соціології, соціальної та практичної філософії, започатковане *Вебером* для визначення ідеального типу поведінки, який, на противагу афективному, цілераціональному та традиційному типам, визначається орієнтацією на усталені (здебільшого релігійні) і такі, що не потребують раціонального обґрунтування, суспільно значущі *цінності*, незалежно від результату. Цей тип поведін-

ки переважає в традиційних, домодерних суспільствах, утворюючи підґрунтя для соціальної інтеграції на основі спільних цінностей. Досліджуючи поступальний процес "раціоналізації" як чинник модернізації західного суспільства, Вебер "діагнозує" його в термінах підпорядкування ціннісної раціональності субсистемам цілераціональності, коли орієнтація на цінність поступається місцем орієнтації на мету, а інтеграція на основі спільних цінностей – інтеграції на основі компромісу інтересів. У сучасній філософії ціннісного консерватизму (Люббе, Марквард, Кальтенбруннер), комунітаризму (Макінтайр, Бербер, Бела, Тейлор), контекстуалізму (*Рорті*) здійснюється пошук шляхів "реабілітації" ціннісної раціональності і можливості відновлення рівноваги між ціннісно-раціональною та цілераціональною діями. Інший варіант підпорядкування *цілераціональної дії* ціннісній раціональності представлений комунікативною теорією (*Апель, Габермас* та ін.), яка звертається не до усталених традиційних (релігійних або метафізичних) цінностей, а розробляє процедуру обґрунтування (легітимації) етичних норм, які визначають також і цінності. Відтак ціннісна раціональність трансформується в комунікативну, або дискурсивну раціональність.

А. Єрмоленко

ЦІННІСТЬ – термін, що позначає належне та бажане, на відміну від реального, дійсного. Першим кроком до розуміння природи Ц. було усвідомлення того, що з'ясування поняття реальності та *істини* не дає відповіді на питання – що таке Ц. Істина відповідає на питання – якою є реальність, Ц. відповідає на питання – що є, бажаним або яким щось повинно бути. Відкриття неможливості вивести Ц. з опису того, що існує (і навпаки), належить англ. філософу *Г'юму* і стало відомим під назвою "закон Г'юма". Ця різниця між істиною і Ц. набула статусу як проблеми "фактичного – ціннісного". У філософії XX ст. робилися і робляться спроби подолати прірву, яка роз'єднує світ емпіричної реальності і світ Ц. Деякі із сучасних філософів не схильні вважати, що ця прірва є абсолютною. До кінця XIX ст. Ц. розглядали в контексті метафізики, теології або епістемології – тобто природа Ц. не вважалась особливою, а тому філософи не потребували особливого терміна для позначення Ц. XX ст. успадкувало дві основні групи концепцій стосовно пояснення природи Ц. – об'єктивістську та суб'єктивістську. Лінію об'єктивістського розуміння Ц. започаткував *Платон:* він розумів ідею добра як таку, що в принципі не відрізняється від інших ідей, а, отже, не відрізняється і від істини; винятковість цієї ідеї полягала в тому, що, з погляду Платона, вона увінчує ієрархію всіх інших ідей. У середньовічній томістській теології Ц. вважалися ідеями, які Бог привніс у світ внаслідок акту творення світу та через явлення Христа – зокрема через Божий Заповіт. На противагу античній та середньовічній філософії, в новочасній філософії утвердилося переважно суб'єктивістське розуміння Ц.: у відповідності з цим поглядом Ц. належать до психічних об'єктів – їх джерелом є наші бажання, інтереси, почуття, ставлення. Ця лінія розуміння природи Ц. включає цілу низку видатних філософів Нового часу та поч. XX ст.: *Гоббс, Спіноза, Ляйбніц,* філософи-утилітаристи, Майнонг, Перрі, логічні позитивісти *(Рассел, Айєр),* Стівенсон. Усі ці філософи запропонували дещо відмінні варіанти суб'єктивістського розуміння Ц.: джерелом Ц. є бажання і задоволення (утилітаристи), інтереси (Перрі); Ц. є прихованими веліннями або командами (Рассел), джерелом Ц. є почуття (т. зв. емотивізм – Айєр, Стівенсон). До суб'єктивістського розуміння Ц. схилялися також прихильники *прагматизму*: серед них особливо важливий внесок у теорію Ц. зробив *Дьюї.* Суб'єктивістська концепція Ц. містить в собі загрозу релятивізму та нігілізму. Початки об'єктивістського розуміння Ц. знаходять у нім. філософа Лотце, а у XX ст. найвідомішими його речниками є *Шелер* та *Гартман.* Але передусім критика емпіричного реалізму, позитивізму та психологізму з боку *Гуссерля* значною мірою підважила переконливість суб'єктивістської концепції цінностей. Це стало підставою для розвитку об'єктивістської концепції Ц., найвідомішим речником якої на засадах феноменологічного підходу став Шелер. Він виходив з того, що послідовна теорія Ц. може бути тільки апріорною: бо на основі того, що́ люди цінують, не можна об-

ґрунтувати, що́ ж варте поцінування (люди часто цінують те, що не варте поцінування). Але крайня форма інтуїтивізму та апріоризму, і яку маємо в Шелера, на сьогодні зазнала серйозної критики. У філософії кін. XX ст. суперечка двох названих підходів до проблеми Ц. існує у вигляді певних тенденцій. Більшість сучасних філософів у поясненні природи Ц. прагнуть поєднати позитивні елементи обох підходів – як суб'єктивістського, так і об'єктивістського. Ц., за висловом Фрондізі, є результатом напруги між об'єктивним та суб'єктивним. Ця складність цінностей, поєднання в них різнорідних елементів спонукала Фрондізі пояснювати природу Ц. на основі поняття гештальту. Пояснюючи природу Ц., наголошують на різниці між Ц. та її носієм. Носій Ц. – це деяка основа, яка "тримає" на собі Ц., або субстрат, в якому вона втілена. Носієм Ц. може бути не тільки щось матеріальне (скажімо, тканина і фарби у живопису), а також психіка чи інтелект (напр., почуття краси, любові, ідеї, поняття, розуміння). Поняття добра, справедливості, законності і т. д. є ціннісно навантаженими ідеями або поняттями, носієм Ц. у даному разі є розум, інтелект. Переважно Ц. поділяють на дві великі групи: "нижчі", або "матеріальні" Ц. (те, що задовольняє біологічні потреби) і вищі, або духовні Ц. Цьому поділу відповідає поділ на інструментальні або зовнішні Ц. (ті, що є засобом для утвердження інших Ц.) і самодостатні або, інакше, внутрішні Ц. Духовні Ц. є переважно внутрішніми, самодостатніми. Інструментальні (зовнішні) Ц. є засобами для утвердження інших Ц. Самодостатні Ц. володіють більшою мірою ознаками об'єктивних Ц.: їхнє буття як Ц. не залежить від того, цінуємо ми їх чи ні – від яких іде "заклик" шанувати та захищати їх; якщо не чують цього заклику, то наслідком цього є духовна деградація людей. За змістом духовні Ц. поділяють на релігійні, моральні, естетичні, політичні, правові та ін. Відповідно говорять про моральний, політичний та правовий нігілізм. Існує також поділ Ц. на індивідуальні, колективні (партикулярні) та універсальні. Універсальні або, інакше, вселюдські Ц. – це ті, що прийняті (чи мають перспективу бути прийнятими) різними народами, культурами, націями, цивілізаціями (напр., права людини). Ц. партикулярні – це Ц. даного суспільства, самобутньої культури, нації, цивілізації. Зрозуміло, що універсальні Ц. існують як включені в контекст кожної із культур, націй чи цивілізацій. Однією із проблем є дослідження співвідношення та взаємопов'язаності між різними Ц. Ц. містять у собі спонукальний складник. Отож саме тому вони відіграють важливу роль у перетворенні реальності, що виконують роль підстави для дії: спрямовуючи індивідуальну і колективну дії, вони забезпечують граничні (останні) підстави для дії та діяльності. Ц. відіграють провідну роль в об'єднанні індивідів для спільних, колективних дій; є важливими у забезпеченні основи для єднання людей у нації, цивілізації чи навіть людства, оскільки це передбачає наявність деяких базових спільних Ц.

В. Лісовий

ЦІННОСТІ МОРАЛЬНІ – 1) осмислені моральною свідомістю, етично обґрунтовані належні доброчесності й відповідні їм норми поведінки (мудрість, мужність, толерантність, вірність, правдивість, щирість та ін.); 2) узагальнений зміст основних етичних понять (добро і зло, справедливість, щастя, гідність, честь, обов'язок тощо) і принципів (альтруїзм, гуманізм, благоговіння перед життям та ін.); 3) безпосередньо значимі для людини універсальні зразки, вимоги, ідеали моралі, які мають самостійний статус, схвалюються суспільною думкою, знаходять втілення в праві, релігії, мистецтві, філософії. В межах класичної філософської традиції буття і цінність мислилися як нероздільні, і, отже, моральна аксіологія поставала як невід'ємна від онтології. Тривалий час Ц. м. розглядалися як ієрархічно підпорядковані в межах більш глобальних ціннісних систем і не набували значення універсальних і самодостатніх. Теоретико-концептуальне обґрунтування автономії моралі вперше здійснене *Кантом*. Зростаюча автономія Ц. м. пов'язана із збільшенням їх авторитетності й впливовості як особливого способу нормативної регуляції, поширенням моральної оцінки і самооцінки на різноманітні сфери життєдіяльності людей. Продуктивність моральної оцінки на основі загальнокультурних ціннісних орієнтацій обумовлює

виникнення локальних культурно обумовлених систем Ц. м., що адаптовані до наявного стану суспільної, масової, групової психології. Внаслідок соціокультурної динаміки певні Ц. м. можуть ставати визначальними, або ж втрачати свою вагомість, регулятивну цілевідповідність. В натуралістично орієнтованій аксіології і етиці Ц. м. займають, як правило, вищий щабель в ієрархії цінностей культури. Теологічний підхід до визначення природи Ц. м. переважав у минулі культурно-історичні епохи і залишається досить авторитетним у XX ст. В питанні про співвідношення релігійних цінностей і Ц. м. багато хто з мислителів XX ст. (*Тейяр де Шарден, Шелер, Бердяєв* та ін.) віддавали перевагу релігійним. У філософії *Гартмана* намагання звільнити аксіологію від релігійних передумов породжує проблему незалежного існування сфери цінностей. У сучасній етиці намагання втілити інтерсуб'єктивні загальнозначущі смисли обумовлює пошук абсолютних, непроминальних етичних максим. Пристосування їх до конкретно-історичних умов, згідно з потребами функціонування соціуму, призводить до поділу їх на обов'язкові для всіх у практичному поведінковому сенсі, обов'язкові для всіх у сенсі ідеальної належності, найвищі, що уособлюють героїчний етос ("моральну розкіш", за висловом П. Сорокіна) і як такі не можуть бути загальнообов'язковими (самопожертва, подвижництво тощо). Ефективність сучасних стратегій суспільного розвитку залежить як від особистісного чинника (засвоєння Ц. м. як особистих поведінкових регулятивів), так і універсального, що враховує глобально-планетарний вимір сучасних цивілізаційних процесів. Серед основоположних цінностей набувають пріоритету – "благоговіння перед життям" (*Швейцер*), індивідуальне конечне існування людини як "Іншого" (*Левінас*) тощо.

Т. Аболіна

ЦІЦЕРОН, Марк Туллій (106, Арпінум – 43 до н.е.) – римський філософ-еклектик, оратор, теоретик риторики. Його життя і діяльність припадають на період активного проникання давньогрецьк. філософії в римську культуру. Особлива роль тут належить представникам Середньої Стої (серед. II ст. до н.е. – поч. н.е.), Панецію (185 – 110 до н.е.) та Посидонію (135 – 51 до н.е.), які відіграли вирішальну роль у поширенні *стоїцизму* серед освічених римлян за тих часів. Школу Посидонія відвідували також Ц. і Помпей. Від Ц. розпочинається відлік історії римської філософії. В історії культури Ц. належить також місце найвидатнішого оратора Рима, вишуканого інтерпретатора текстів давньогрецьк. філософів. Завдяки глибині й точності осягнення ним філософських творів *Платона, Аристотеля*, представників *скептицизму*, стоїцизму, *епікуреїзму* та простоті й витонченості стилістики їхнього викладу ці твори зажили популярності як у добу Римської імперії, так і в подальші часи. Позитивна роль Ц. як філософа-еклектика виявилася у кількох напрямах. По-перше, він здійснив не механічне "змішування" змісту різних філософських шкіл, а його переосмислення шляхом віднаходження елементів спільного у підходах різних філософів. По-друге, Ц. прагнув урівноважити крайнощі у цих підходах, якщо спільних елементів не існувало. Зокрема, схвально ставився до поміркованих форм скептицизму, заперечував екстремальні прояви аскетизму в етиці стоїків; наполягав на збереженні традицій, але при цьому вважав за необхідне здійснювати їхню поступальну трансформацію; засуджував застосування насильства. По-третє, еклектика стала певним підґрунтям для розширення діапазону творчих здобутків Ц., сприяла створенню ним оригінальних філософських творів, особливо етико-моралістичного змісту. Поєднання у творах Ц. філософської проникливості та мовної досконалості високо цінував *Сковорода*. У передмові до здійсненого ним перекладу із книги Ц. "Про старість" Сковорода зауважував, що у цьому творі мова "дихає високими думками"; головний герой промовляє не щелепами і не губами, а "серцем і грудьми говорить римлянин". У своїх теоретичних дослідженнях з риторики Ц. наголошував на тісному зв'язку риторики з філософією, мистецтва мовлення із мистецтвом мислення.

Осн. тв.: "Про природу богів"; "Про обов'язки"; "Про передбачення"; "Про найбільше добро і зло"; "Про дружбу"; "Про республіку"; "Про закони".

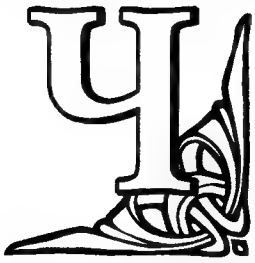

ЧААДАЄВ, Петро Якович (1794, Москва – 1856) – рос. філософ, публіцист. Навчався в Московському ун-ті (1808 – 1811). Брав участь у війні 1812 – 1814 рр. Роки 1820 – 1821 позначені у Ч. глибокою внутрішньою кризою. У 1823 – 1826 рр. подорожує по країнах Європи; познайомився із *Шеллінгом* і Ламенне, погляди яких на релігію справили на нього глибоке враження. У 1829 – 1831 рр. написав свій головний твір "Листи про філософію історії" (загальновідома назва "Філософічні листи"). Як філософ був, головно, зосереджений на історіософських розмислах – про роль християнства у релігійному єднанні людства, про специфіку рос. національної свідомості та співвідношення народу і державної влади. У розумінні явищ свідомості схилявся до психофізичного паралелізму, в тлумаченні історичного процесу – до *провіденціалізму* і теїзму.

Осн. тв.: "Твори і листи" (т. 1 – 2, 1913 – 1914).

ЧАЙКА, Тетяна Олексіївна (1947, Біла Церква) – укр. філософ. Закінчила філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1971). Канд. філософських наук (1997). Од 1976 р. – викладач філософії у вузах Києва (Київський торговельно-економічний інститут, НаУКМА). Од 1992 р. – співр. Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Сфера наукових інтересів – києворуська і давньоукр. моральна і релігійна культура; етико-психологічні аспекти Голокосту в Україні (дослідження на базі матеріалів "усної історії").

Осн. тв.: "Голокост в Україні: історія, психологія, етика: Матеріали до навчального курсу" (2000).

ЧАС СОЦІАЛЬНИЙ – одна з фундаментальних категорій соціальної філософії, за допомогою якої здійснюється тлумачення соціальної динаміки її хронологічних вимірів. Для Ч. с. характерні: різнорідність і різноякісність (напр., насиченість подіями обертається виразним прискоренням соціальної динаміки); незворотність і односпрямованість (невпинність руху – від минулого у майбутнє), альтернативність і вірогідність (рухаючись тільки у майбутнє, Ч. с. не має фатально накресленого заздалегідь сценарію, він насичений багатоманітними версіями і альтернативами). Для суспільства як соціального організму характерна принципова гетеротемпоральність – різні соціальні верстви живуть у різних вимірах Ч. с. (так само як живуть у різних вимірах часу різні культури, народи і цивілізації). Залежно від точки зору та ідеологічних уподобань у Ч. с. набувають особливої значущості Минуле, Майбутнє або Сучасне. Ч. с. становить цінність сам по собі, адже можливість визначати змістовну наповненість часу, його ритм і виміри – необхідна умова свободи. Осмислення Ч. с. – важливе завдання філософії історії та хронософії (намагання опанувати прихований сенс часу або ж його абсурдність).

В. Заблоцький

ЧАСУ ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ – концепції, які виводять зміст часу із природи людини, процесу її самореалізації у культурі та історії, її життєвотворчості. Біологічна антропологія (*Гелен*, Портман) акцентує увагу на життєвих ритмах людини (насамперед біоритмах). У межах філософської антропології і *екзистенціалізму* розробляється екзистенціально-антропологічна герменевтика часу. *Гайдеггер* ("Буття і час") розкриває смислове навантаження часу у справжньому і несправжньому бутті за наступною схемою:

Справжнє буття		Несправжнє буття
майбутнє	забігання уперед	очікування
теп. час	мить	перебування
мин. час	повторення	забутість

З точки зору *Больнова* три різних ставлення до часу – довіра, надія і вдячність співвідносяться як "сьогодення, майбутнє і минуле". Як і представники біологічної антропології, Больнов вважає, що природний циклічний час утворює підґрунтя для культурно-історичного часу. Так, свята, дні тижня утворюють єдність календарного та культурно-істо-

ричного часу, коли у своєму колообігу співвідносяться, відповідно, з хаосом і порядком: хаос – у буднях, порядок – у неділю. Антропологічну інтерпретацію історичного часу дає сучасний нім. філософ Козеллек. Згідно з нею, час має тричленну структуру: життєвий простір – ініціатива – горизонт очікування. У життєвому просторі наявні усі можливості попереднього розвитку (це сила традиції). Параметри цього простору залежать від життєздатності культурної спадщини, від того, чи є вона живою, чи мертвою. Ініціатива – це сила теперішнього часу. Як наголошує *Рикер*, поділяючи погляди Козеллека, горизонти очікування (тобто майбутнього) можуть бути наближені через уявлення про духовне відродження, згоду і возз'єднання.

М. Култаєва

ЧЕЛПАНОВ, Георгій Іванович (1862, Маріуполь – 1936) – рос. філософ, психолог, логік. Протягом 15 років (1892 – 1906) викладав філософію, логіку та психологію в Київському ун-ті. Од 1907 до 1923 р. – проф. Московського ун-ту. Засновник і директор (1912 – 1923) Московського психологічного ін-ту. Особливе місце у творчій спадщині Ч. займає критика матеріалізму з позицій психофізичного паралелізму. Ч. виходив із визнання принципової різниці між природою фізичних та психічних явищ, а також способів їхнього пізнання. Світ психічного пізнається за допомогою методу самоспостереження внутрішнього досвіду, світ фізичного – за допомогою методу зовнішнього спостереження (або зовнішнього досвіду). Гносеологічна концепція Ч. підпорядкована тезі про те, що пізнання здійснюється за допомогою апріорних форм мислення, які не виводяться із чуттєвого досвіду, а є продуктами самостійної діяльності людського духу. Ч. був переконаний, що *апріоризм Канта* є основою *теорії пізнання*. Апріорні поняття – передумова досвіду. Ч. розрізняв психологічну і гносеологічну апріорність. Перша полягає в тому, що *поняття* – це функції самої *свідомості*, друга – що вони є логічною передумовою сприйняття, або *досвіду*. Апріорний характер, за Ч., мають також закони логіки, позаяк вони виводяться не із зовнішнього, а з внутрішнього досвіду (із спостереження за діяльністю самого духу). Водночас Ч. наголошував на тому, що сутність пізнання неможливо з'ясувати, якщо існування об'єктивного світу ставити в цілковиту залежність від чинника свідомості. Відчуття є вказівкою на існування чогось іншого, що виступає його причиною, воно – результат взаємодії між нашим психофізичним єством і незалежною від нього реальністю.

Осн. тв.: "Проблема сприйняття простору у зв'язку з вченням про апріорність і природженість" (ч. 1 – 2, 1896 – 1904); "Вступ у філософію" (1905); "Психологія" (1909); "Демократизація школи" (1918); "Психологія і марксизм" (1925).

ЧЕСТЬ – категорія етики, що разом з категорією гідності розкриває історичні форми відношення людини до себе самої і відношення до неї з боку суспільства. Однак, на відміну від категорії "гідність", яка представляє площину універсального в індивідуальній моральній свідомості, категорія "Ч." висвітлює в ній площину особливого, а саме диференційовану оцінку індивіда з боку суспільства, визнання його гідності. Ч. – це нагорода, що присуджується за чесноти (*Аристотель*). Ч. як форма моральної самосвідомості санкціонує певний моральний статус людини, усталену шкалу її оцінки, враховуючи належність до тієї чи іншої конкретної групи – соціальної, національної, професійної, статево-вікової, "за уподобаннями". Етимологічно слово "Ч." пов'язане з "часть", "частина", що вказує на історичні підвалини розвитку цієї форми моральної самосвідомості: наші предки уявляли себе перш за все частинкою конкретного родового колективу, а тому власне індивідуальне буття розглядали через призму надбань спільноти. Конкретний набір рис особистості, що складають основу індивідуальної Ч., в кінцевому рахунку є відповіддю на потребу в очікуваному для виконання певних соціальних ролей типів особистості. Мандевіль підкреслив тісний зв'язок поняття Ч. з поняттям репутації, тобто загальної думки, що складається в суспільстві щодо морального обличчя певної особи або колективу. Ми називаємо людиною Ч. того, хто піклується як про репутацію своєї групи, так і про власну репутацію, що залежить від відповідності поведінки людини вимогам Ч. – умови

належності до даної групи. Зародження поняття Ч. можна віднести до зрілого родового ладу. Серед племені виділялись особи, що мали найбільш ціновані за даного способу життя якості (мужність, сміливість, кмітливість). В умовах формування давньогрецьк. держав цінність людини визначалась виключно її належністю до конкретного полісу. Поза Афінами, Спартою, Римом особистість втрачала своє значення. Поняття Ч. стосувалося тільки вільних громадян. У Середні віки поняття Ч. складалося під впливом корпоративної спаяності усередині соціальних станів і груп та ієрархічної їх підпорядкованості. В умовах гуманізації суспільної світобудови стає очевидним зв'язок Ч. – як форми моральної самосвідомості – з совістю: "Ч. – це зовнішня совість, а совість – це внутрішня Ч." (*Шопенгауер*). Звичайно, громадська думка поважає конкретну людину за сукупність притаманних їй здібностей, фізичних і духовних якостей, але соціальна цінність, значущість людини так чи інакше співвідносяться з домінуючими в конкретно-історичному середовищі ідеалами чи зразками поведінки. Разом з тим відношення людини до своїх вчинків з точки зору Ч. не є вищою формою прояву моральної самосвідомості. З розвитком моральної культури на передній план висувається поняття гідності, що орієнтує індивідуальне "Я" на загальнолюдські потенції, цінності й ідеали.

В. Єфименко

ЧЖУАН ЦЗИ (Чжуан Чжоу, Янь Чжоу, Мен Чжоу) (бл. 369, обл. Мен царства Сун – 286 до н. е.) – давньокит. філософ, один із засновників *даосизму*. Проживав у царстві Чу. Традиційно Ч. Ц. приписується авторство "внутрішньої" частини трактату "Чжуан Цзи" – одного з основоположних текстів даосизму. Виходячи з ідей про просякнутість світу й усіх його речей *дао* та про відносність розрізнення всього сущого, Ч. Ц. розробив своє вчення про рівність усіх речей. Рівність, на його думку, зумовлює нерозмежованість реальності людського життя і смерті. Життя уподібнюється сновидінню (такому ж реальному, як саме життя), а смерть – "великому пробудженню" – возз'єднанню з дао. За свого життя людина втрачає відчуття дао, свою природність (цзи жань), що призводить до нищення нею як самої себе, так і навколишнього світу.

ЧЖУ СІ (Чжу Юаньхуей, Чжу Чжунхуей, Чжу Хуейань) (1130, Юсі, пров. Фуцзянь – 1200) – кит. філософ, літератор, текстолог і коментатор конфуціанських канонічних творів, вчений-енциклопедист. Основний представник *неоконфуціанства*, що завершив його формування та надав цьому вченню систематизованої форми, в якій воно набуло статусу ортодоксальної ідеології Китаю, а також справило вплив на філософію Японії та Кореї. Ч. С. дав онтологічне обґрунтування етико-політичної доктрини *конфуціанства*, синтезував ідеї конфуціанських мислителів від *Конфуція* до Чжан Цзая та братів Чен. В своїй онтології Ч. С. об'єднує також ідеї інших філософських концепцій, зокрема натурфілософів і даосів. Важливою категорією філософії Ч. С. є "Вищий принцип" (лі) як єдина екзистенція, творець усіх предметів. "Вищий принцип" або "Велика межа", за Ч. С., – це тотальна єдність структур, упорядкувальних начал, закономірностей всієї "тьми речей"; вона ніде не локалізується у вигляді самостійної форми. Це – активна причина, що призводить до радикальних змін у співвідношенні між космічними силами *інь та ян* та п'ятьма стихіями – водою, вогнем, деревом, металом і землею. Кожний предмет є поєднанням двох начал: раціонально-морального "принципу" "лі" та вітально-чуттєвої пневми "ци". Фізично вони нероздільні, проте логічно "лі" має пріоритет над "ци". Природу людини Ч.С. розглядав як первинно досконалу й "добру", якій притаманні вторинні якості з різною мірою "добра" і "зла".

ЧИЖЕВСЬКИЙ, Дмитро Іванович (1894, Олександрія – 1977) – укр. вчений, історик філософії, славіст, культуролог. Освіту здобув у Петербузькому (1911 – 1913), Київському (1913 – 1919), Гейдельберзькому (1921 – 1922) та Фрейбурзькому (1922 – 1924) ун-тах. Його вчителями у галузі філософії були *Гіляров*, *Зеньківський* (Київський ун-т), *Ясперс*, *Риккерт* (Гейдельберзький ун-т), *Гуссерль*, *Гайдеггер* (Фрейбурзький ун-т). У 1935 р. в Галльському ун-ті захистив докт. дис. "Гегель у слов'ян". Викладав філософію та славістичні курси в Педа-

гогічному ін-ті ім.М. Драгоманова в Празі, Українському Вільному ун-ті, Галльському, Марбурзькому, Гарвардському, Гейдельберзькому, Кельнському ун-тах та інших навчальних закладах. Ч. був дійсним членом Гейдельберзької та Хорватської Академії наук, почесним членом багатьох наукових установ – Наукового тов-ва ім. Шевченка, Нім. тов-ва славістичних досліджень, Рос. філософського тов-ва в Празі, Міжнародної Гегелівської спілки, Кантівського тов-ва та ін. Філософські погляди Ч. формувалися під впливом ідей класичної *онтології, феноменології, неокантіанства* та етнопсихології. Однією з чільних проблем його історико-філософських досліджень було питання про співвідношення між універсальним і конкретно-індивідуальним (унікальним) у культурі. Намагаючись уникнути крайнощів, Ч. вдало поєднує універсалістський підхід, властивий гегелівський філософії, з "індивідуалізуючою" методологією неокантіанства та ідеями етнопсихології про самобутність національних культур і світоглядів. Праці Ч. в галузі історії філософії охоплюють широке коло проблем – від античної філософії до філософії XIX ст.; важливу складову в цьому становлять ґрунтовні дослідження впливу *Гегеля* і, загалом, нім. філософської традиції на слов'янський культурний світ. Особливу увагу Ч. приділяв нім. містикам та ретраслянції їхніх вчень у слов'ян. Вагомим є внесок Ч. у вивчення філософської думки укр., рос., словацьк., чеськ. народів. Принциповою методологічною засадою цих досліджень виступає теза про приналежність слов'янських культур до античо-європейської духовної традиції й неможливість розуміння європейської культури без урахування внеску слов'янських народів. Цю тезу Ч. конкретизує у понятті "національної філософії" як специфічної, зумовленої національно-культурним контекстом форми осмислення важливих світоглядних питань, виокремлюючи три чинники, що характеризують її особливості: форма вияву національних думок, метод філософського дослідження і будова ("архітектоніка") системи філософії. Ч. – фундатор наукового історико-філософського українознавства; історію філософської думки в Україні він аналізує як окремий, самобутній напрям розвитку світового історико-філософського процесу та обґрунтовує її періодизацію. Методологічне підґрунтя цього аналізу становить потрактування історико-філософського процесу в Україні у співвіднесенні з визначальними характеристиками виокремлених ним історичних епох (Князівська доба, епоха бароко, романтичні часи), з творчістю видатних мислителів (*Сковорода, Юркевич, Шевченко, Куліш, Гоголь*) та народним світорозумінням. Методологія історико-філософських досліджень Ч. поєднувала також компаративістський підхід із тезою про глибинні архетипи укр. духовності. Йому належать також фундаментальні дослідження філософських поглядів Сковороди та ідейно-світоглядних засад творчості Гоголя. Як славіст та історик культури Ч. був прихильником ідеї багатоваріантності шляхів культурно-історичного розвитку та неідентичності критеріїв науковості гуманітарного знання в межах різних культурних традицій. Відповідно до цього, досліджуючи впливи західної культурно-філософської традиції у слов'янському світі, він водночас застерігав проти абсолютизації цієї традиції як єдино можливого універсального еталона і наголошував на взаємовпливах та ретрансляціях. У своїх дослідженнях проблеми традиції Ч. вдало поєднував діахронічний підхід із генетичним. На методологічному рівні застосовував поняття "культурно-історичної" епохи як певного ідеального типу, зміст якого віддзеркалює характерні ознаки духовного стилю певної епохи як унікальної цілісності. Саме в цьому контексті вчений вперше всебічно дослідив унікальне явище укр. бароко і наголосив на його значенні для подальшого розвитку укр. духовної історії.

Осн. тв.: "Логіка" (1924); "Філософія на Україні: Спроба історіографії питання" (1929); "Нариси з історії філософії на Україні" (1931); "Філософія Г.С. Сковороди" (1934); "Гегель в Росії" (1939); "Коменський і західна філософія" (1939); "Український літературний барок: Нариси". У 3 т. (1941 – 1944); "Філософія життя Штура: Глава з історії словацької філософії" (1941); "Історія української літератури від початків до доби реалізму" (1956); "Росія між Сходом і Заходом: Історія російської думки II: 18 –20 ст." (1961).

ЧИСЛЕННЯ – спосіб розв'язування задач у багатьох наукових теоріях, за яким кінцевий результат одержують шляхом оперування *символами*, прийнятими в цих теоріях для виразу їхніх об'єктів, за строго визначеними правилами. Розв'язування задач у вигляді Ч. проходить два етапи. Перший етап передбачає визначення необхідних символів і встановлення правил побудови з них формул і *правил виводу* одних формул з інших. При цьому повністю абстрагуються від конкретного змісту задачі, тому в результаті одержують певну систему символів, яку часто називають формалізмом. Другий етап – це *інтерпретація* одержаних формалізмів. До кожного Ч. висувають ряд вимог, зокрема: воно повинно бути ефективним, тобто приводити до розв'язання задачі через скінченне число дій. Характерною особливістю Ч. є автоматизм його виконання, що дає змогу застосовувати для розв'язування найскладніших задач обчислювальні машини. Важливу роль Ч. відіграють у математиці й логіці, особливо сучасній, де Ч. використовують не тільки для розв'язування окремих задач, а й для побудови цілих теорій (див. *Формалізація*). Про окремі приклади Ч. див. *Числення висловлювань* і *Числення предикатів*.

ЧИСЛЕННЯ ВИСЛОВЛЮВАНЬ – пропозиційне числення – розділ математичної логіки, який за обсягом збігається з *логікою висловлювань* і є її формальною побудовою. Існує багато шляхів формальної побудови логіки висловлювань, тобто можливі різні Ч. в. Проте при побудові кожного Ч. в. треба насамперед визначити його мову, тобто вказати вихідні *символи* (знаки логічних операцій $\sim \wedge \vee \supset$ для заперечення, *кон'юнкції, диз'юнкції, імплікації;* пропозиційні змінні *p, q, r ...'*, дужки) і правила утворення формул із символів. В Ч. в. синтаксично визначаються правильно побудовані формули. Серед них вибираються *аксіоми*, що розглядаються як *тавтології*, тобто такі формули, які при всіх наборах значень для змінних, що їх складають, виявляються істинними. З аксіом за допомогою фіксованих правил виводу одержують теореми або доведені формули. Розрізняють класичне Ч. в. (яке містить у собі *виключеного третього закон* і класичне розуміння заперечення), а також різні некласичні Ч. в. Термін "Ч. в." вживають як синонім терміна "класичне числення висловлювань". Ч. в. становить основу формальної побудови всіх інших логічних теорій (див. *Числення предикатів*), а завжди істинні формули Ч. в. використовуються як правила доведення наукових положень.

ЧИСЛЕННЯ КЛАСІВ – розділ сучасної логіки, що за своїм змістом збігається з *логікою класів*, але відрізняється від неї за формою побудови. В системі логічних теорій Ч. к. утворюється як формальна алгебра тотожних перетворень за аналогією з булевою алгеброю (висловлювань), але як фрагмент теорії множин. Ч. к. охоплює аристотелеву силогістику, чого не можна досягти в численні висловлювань. Оскільки кожний клас можна подати через відповідний *предикат*, то числення класів перетворюється на фрагмент *числення предикатів*.

ЧИСЛЕННЯ ПРЕДИКАТІВ – розділ *логіки формальної*, в якому *логіку предикатів* подано як *логічне числення*. За систему *аксіом* у Ч. п. приймають усю систему аксіом *числення висловлювань*, до якої додають аксіоми, що відображають специфіку логіки предикатів. За основні *правила виводу*, як і в численні висловлювань, в Ч. п. беруть правило відокремлення і правило підстановки з певними уточненнями. Ч. п., таким чином, можна розглядати як розширене числення висловлювань. Розрізняють вузьке Ч. п. (функціональне числення першого порядку), коли кванторами пов'язуються лише предметні змінні, і розширене Ч. п. (функціональне числення вищих порядків), коли кванторами пов'язуються змінні предикатів і змінні висловлювань.

ЧУРИЛОВ, Микола Миколайович (1947, Чернівці) – укр. соціолог. Закінчив Чернівецький ун-т (1970). Докт. соціологічних наук (1992). Після закінчення аспірантури Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ працював у від. соціології цього Ін-ту (1979 – 1988). У 1988 – 1991 рр. – керівник Центрально-Українського відділення Всесоюзного центру вивчення громадської думки; у 1991 – 1994 рр. – заст. директора Ін-ту соціології НАНУ. Керував низкою досліджень на атомних електростанціях. Фахівець з

теорії вибіркового методу й організації емпіричних досліджень, брав участь у низці міжнародних порівняльних досліджень, зокрема "Соціальна стратифікація" (1993 – 1998), "Консолідація демократії в країнах Центральної та Східної Європи (1998 – 2000)" та ін. Автор понад 100 наукових праць.

Осн. тв.: "Вплив світогляду на формування ціннісних орієнтацій молоді" (1987); "Науково-технічний прогрес і людина" (1988); "Проектування вибіркового соціологічного дослідження" (1988); "Людина в екстремальній виробничій ситуації" (1990); "Масова інформація і громадська думка молоді" (1990).

24. 0212080

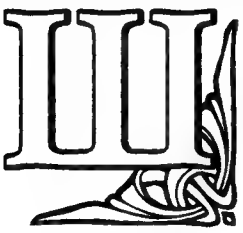

ШАД, Йоган Баптист (1758, Мюрсбах – 1834) – нім. філософ. Навчався в єзуїтській колегії, прийняв чернечий постриг (бенедиктинський монастир, м. Банц). Пережив духовну кризу й полишив монастир. Докт. філософії, проф. Зав. кафедрою історії Ієнського ун-ту. Співбесідник і учень *Фіхте, Шеллінга, Гегеля*. За рекомендацією *Гете* і *Шелера* був запрошений до Харківського ун-ту: від 1804 р. – перший проф. філософії, зав. кафедрою умоглядної та практичної філософії цього ун-ту. У 1817 р., за звинуваченням у політичній та релігійній неблагонадійності, висланий за межі Рос. імперії. Ш. – талановитий інтерпретатор і викладач видатних представників класичної нім. філософії. Діяльність Ш. у Харківському ун-ті дає підстави для висновку про "школу Ш." в Харкові (Дубрович, Білоусов, Хлопінін та ін.). В гносеології Ш. акцентував увагу на відображенні суб'єкта в об'єкті (а не тільки об'єкта в суб'єкті), в логіці спростовував універсалістські претензії формальної (аристотелівсько-вольфіанської) логіки й розробляв нову, "трансцендентальну" – кантівсько-фіхтеанську. Боронив права розуму, а відтак – і людини як розумної істоти. Вирішальну умову стати (і залишатися) людиною вбачав у вільнодумстві.

Осн. тв.: "Дух філософії нашого часу" (1800); "Нарис наукового знання" (1800); "Новий обрис трансцендентальної логіки і метафізики за принципами наукового знання" (1801); "Логіка" (1812).

ШАЯН, Володимир (1908, Львів – 1974) – укр. релігійний філософ, санскритолог, поет, публіцист. Закінчив гімназію у Львові (1927), Львівський ун-т, де вивчав філософію, санскрит, європейські мови та літератури. Захоплювався *Гегелем* і *Гуссерлем*, ідеями шанувальника екзотеричних традицій проф. Стасюка. Заснував релігійний Орден лицарів Бога-Сонця (1943). Від 1944 р. – емігрант. Один із засновників Укр. Вільної академії наук (Авсбург, 1946 – 1947). Працював у Лондоні в бібліотеці ім. Т. Шевченка при Союзі Українців в Британії, президент Європейської президії УВАН (1969), голова орієнталістів і Спілки вільних журналістів, головний редактор ж. "Світання" (Торонто, 1968), на базі якого виник "Інститут ім. проф. Шаяна" (1972). Сприйняв "Велесову книгу" як підтвердження "первородності" українців. Обстоював ідею нової віри на засадах старої ("староарійської, старослов'янської і староукр."). Раціоналістичній метафізиці протиставив міфо- і ритоонтологію (пояснення буття через міф, ритуал і "психологію Божества"). "Всю повноту і глибінь" праукраїнськ. віри вбачав в "Ригведі" (праслов'яни, на думку Ш., принесли Ріг Веди, себто Ріг Знання, до Індії). Оновлення дохристиянських вірувань поєднується у Ш. з цілковитою солідарністю із потрактуванням християнства *Сковородою*. Уґрунтовував ідеологію укр. націоналізму на засадах праукр. дохристиянських уявлень. Українці-рідновіри (язичники) вважають Ш. основоположником відродження їхньої конфесії, а його твори – одним із викладів свого віровчення.

Осн. тв.: "Студії над Ведійською думкою" (1947); "Найвище Світло: Студія про Сварога і Хороса" (1969); "Найвища Святість: Студія про Свантевита"(1971); "Джерело сили української культури"(1972); "Григорій Сковорода: Лицар Святої Борні" (1984).

ШВЕЙЦЕР, Альберт (1875, Кайзерсберг, Ельзас – 1965) – нім. філософ, теолог, теоретик філософії культури. Обдарований музикант (виступав з органними концертами), авторитетний знавець творчості Баха. Навчався в ун-ті Страсбурга. У 1905 р. прийняв рішення радикально змінити спосіб життя людини, що здобулася на успішну кар'єру, і цілковито присвятити своє життя служінню знедоленим і стражденним. Наслідком цього рішення стала тяжка й самовіддана праця лікаря й місіонера у Французькій Екваторіальній Африці. Соціально-філософські погляди Ш. характеризуються поєднанням теїстичного світогляду з натуралістичним розумінням сутності і призначення людського життя. За Ш., людина освоює світ не на основі його пізнання, а завдяки переживанню світу, трагічного за своєю суттю. Головна мета філософії – позбавити людину цього

страждання, вказати шлях та засоби, які це забезпечують. У дусі ідей *Шопенгауера* Ш. вважав, що подолання страждань забезпечується вільним і усвідомленим волевиявленням особистості. *Благоговіння перед життям* – визначальний принцип *філософії життя* Ш. Таке ставлення людини не є суб'єктивістським проявом, воно природно притаманне мисленню і відповідно постулює безмежну відповідальність за все живе на Землі. Ш. наголошував на неподільному зв'язку розвитку духовного світу особистості і еволюції культури. Культура, за Ш., – втілення гуманістичної сутності людини. Критерієм розвитку культури є етика, якій Ш. надає універсального, космічного характеру. Носієм етичних цінностей вважав індивіда, а не суспільство, тому заперечував соціальну етику, мораль, а виправдовував пріоритет суспільства над окремим індивідом. Криза культури зумовлюється поглибленням невідповідності соціальної та індивідуальної етики. Констатуючи "духовний занепад людства", Ш. вважав його причиною відірваність культури від її природних джерел, підпорядкування технічним чинникам, владу соціальних інститутів, домінування інтересу "загального" над особистісним началом. Якщо суспільство впливає на індивіда сильніше, ніж індивід на суспільство, починається деградація культури. Подолання духовної кризи, культурне відродження залежать від творчої активності особистості, яка здатна усвідомити універсальний космічний характер морального панування живого і водночас вбачає сенс свого існування у безперервному самовдосконаленні у відповідності з цим розумінням. Ісуса Христа вважав історичною постаттю; природу Бога також осмислював в етико-моральних термінах.

Осн. тв.: "Філософія культури". У 2 т. (1923); "Християнство і світові релігії" (1923); "Цивілізація й етика" (1923); "Шукання історичного Ісуса" (1926); "Індійська філософія" (1936).

ШЕВЕЛЬОВ, Юрій Володимирович (псевдонім і криптонім – Григорій Шевчук, Юрій Шерех, Sherekh, Sher, Гр. Ш., Ю. Ш.) (1908, Ломжа, Польща) – укр. мовознавець, літературознавець, славіст. Закінчив Педагогічний ін-т професійної освіти у Харкові (1931). Захистив канд. дис. (1939). У 1946 – 1949 рр. – доцент Укр. Вільного ун-ту в Мюнхені, у 1950 – 1952 рр. – лектор укр. і рос. мов у Лундському (Швеція), у 1952 – 1954 рр. – у Гарвардському (США) ун-тах, у 1954 – 1958 рр. – доцент, у 1958 – 1977 рр. – проф. кафедри слов'янської філології Колумбійського ун-ту (Нью-Йорк). Співзасновник і заступник голови "Мистецького українського руху" (1945 – 1949 рр., Мюнхен). У 1959 – 1961 рр., 1981 – 1986 рр. – президент Укр. Вільної академії наук (УВАН), од 1989 р. – почесний президент цієї установи. Засновник об'єднання укр. письменників на еміграції "Слово". Мовознавчі дослідження Ш. "Передісторія слов'янської мови. Історична фонологія загальнослов'янської мови" (1964) та "Історична фонологія загальнослов'янської мови" (1979, обидві англ. мовою) протистояли ідеологічній залежності радянського мовознавства. Ш. обґрунтував виникнення укр. мови близько VII ст. і завершення її формування приблизно в XVI ст., заперечивши концепції слов'янської прамови та виникнення з неї трьох східнослов'янських мов. Інші праці – з проблем укр. літературної мови, діалектології, соціолінгвістики, історичної морфології, лексикології, лінгвостилістики, антропонімії, історіографії укр. мовознавства (наукової спадщини Павловського, *Потебні*, Ганцова, Курило, Михальчука). Ш. – автор збірок статей на літературні теми "Не для дітей" (1964), "Друга черга" (1978), "Третя сторожа" (1991), а також великої кількості рецензій, оглядів та полемічних виступів, розпорошених по різних виданнях. Сумарно вони охоплюють всю укр. літературу від давніх часів до сучасності, від Барановича і *Шевченка* до *Хвильового* і Стуса; в колі його зацікавлень також театр, малярство, архітектура.

Осн. тв.: "Пороги і запоріжжя". У 3 т. (1998).

ШЕВЧЕНКО, Володимир Ісакович (1940, Макарів) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1969). У 1993 р. захистив докт. дис. Працює зав. кафедрою філософії Чернігівського державного педагогічного ун-ту ім. Т. Шевченка. Сфера наукових інтересів – історія укр. філософії та розробка проблем методології історичного пізнання.

Осн. тв.: "Концепція пізнання в українській філософії" (1993); "Філософія: Історія і сучасність" (1996); "Нарис філософської думки Чернігово-Сіверщини (XI – початок XVIII ст.)" (1999).

ШЕВЧЕНКО, Тарас Григорович (1814, с. Моринці, Черкащина – 1861) – укр. поет, художник та мислитель. Акад. Петербурзької Академії мистецтв (з 1860 р.), один із засновників Кирило-Мефодіївського братства, політичну програму якого (міжнародна слов'янська федерація республіканськo-демократичного типу) поділяв і в пізній період творчості. На формування філософського світогляду Ш. визначальний вплив мали християнська провіденціалістська сотеріологія, а також історіософія укр. ("Історія Русів") та польськ. (Міцкевич) романтизму з притаманною цій останній концепцією духовного месіанства поневоленого народу, що своєю історичною покутою покликаний вивести людство в есхатологічний план буття. В укр. інтелектуальній історії переломове значення мала вперше сформульована Ш. ідея нації як духовного континууму "мертвих, і живих, і ненарожденних" ("Посланіє"). Порівняно з виробленою нім. класичним ідеалізмом, вона відзначається, по-перше, цілковитим ігноруванням державного і недержавного ("історичного" й "неісторичного") способів існування нації (що було особливо актуальним для пробудження укр. національної свідомості), а по-друге, нелінійним (циклічним) розумінням національної духовної тяглості як такої, в якій не лише предки відповідають за долю нащадків, а й нащадки – за долю предків (посмертну). Загалом же ставлення Ш. до нім. ідеалізму (як і до всяких чистих форм раціонального пізнання) було незмінно критичним: у центрі його світогляду стоїть моральне переживання конкретної людини, тож єдино адекватним способом пізнання для Ш. виступає не теоретична філософія, а міф. Протоекзистенціалістські ідеї Ш., споріднені з етичним ученням його сучасника *К'єркегора*, становлять найоригінальнішу частину його філософського спадку. Відповідно і в своїй філософії історії Ш. переносить наголос із головної для кирило-мефодіївців проблеми – покути – на проблему вини, причому зарівно ката, що зазіхає на цілість чужого існування, як і жертви, що, втрачаючи волю до життя, впадає в "нежитіє" – "сон", рівний відмові від себе (співвідношення між цими двома моделюється Ш. у "Кобзарі" через взаємини "неситої" Рос. імперії та колонізованої нею України зі "сплячою" волею). Відтак поневолювачі ("царі" зі своїми функціонерами) й поневолені ("раби") різняться між собою як вільні й мимовільні злочинці-боговідступники, а земна історія людства постає звихненням первісного божого задуму, до якого має повернутися через очищення Словом (Сином). Саме Син і Мати є для Ш. центральними постатями майбутнього "оновленого" християнства, звільненого від синодально-православного "ідолопоклонства". *Чижевський* вважав христоцентризм Ш. прямим вислідом його антропоцентризму, проте пізніші дослідження (Грабовича, *Плюща*) показали, що такий христоцентризм слід пов'язувати насамперед із дисидентською як щодо візантійського цезарепапізму, так і щодо католицького папоцезаризму, близькою до реформаційно-протестантської (за Грабовичем, міленарною) екуменічно-християнською позицією Ш. В цілому ж проблема релігійного світогляду Ш., його джерел, характеру та еволюції залишається в філософському шевченкознавстві найменш дослідженою.

Осн. тв.: "Повне зібрання творів". У 6 т. (1963 – 1964).

ШЕВЧУК, Валерій Олександрович (1939, Житомир) – укр. філософ, історик, письменник. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка. Од 1967 р. – член Спілки письменників. Філософські зацікавлення охоплюють дослідження творчості *Сковороди*, а також переклад його творів на сучасну мову; дослідження і переклад пам'яток суспільно-політичної думки в XVI – XVIII ст. (монографія "Суспільно-політична думка в Україні в XVI – XVIII ст."). Виступає як дослідник утопічних суспільних систем, творених в Україні; ідей універсалізму як художнього методу в давній літературі і в творчості *Шевченка*. В прозі та драматичних творах стоїть на позиції *екзистенціалізму* в його укр. варіанті. Лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка, недержавної премії "Визнання", премії фонду Анто-

новичів (США), літературних премій ім. Є. Маланюка, І. Огієнка, О. Пчілки, О. Копиленка. Кавалер ордена "Ярослава Мудрого".

Осн. тв.: "Екзистенціальна проза В. Підмогильного" (1993); "Козацька держава" (1995); "Г. Сковорода. Твори в двох томах" (переклади) (1994); "Г. Сковорода. Твори" (переклади, коментарі) (1996); "Утопічне державотворче мислення в давній українській літературі" (1996); "Тисяча років української суспільно-політичної думки" (2001); "Personae Verbum (Слово іпостасне)" (2001).

ШЕЛЕР, Макс (1874, Мюнхен – 1928) – нім. філософ. Освіту отримав в Ієні. Викладав філософію в Ієні, Мюнхені, Кельні, Франкфурті-на-Майні. Зазнав впливу *Брентано* і *Гуссерля*, з одного боку, та Августина Блаженного й *Паскаля*, з другого. Філософське становлення Ш. охоплює три періоди. Перший, феноменологічний, період тривав до 1920 р.; другий (1920 – 1924) був позначений наверненням до католицизму та релігійної філософії. Третій період (1924 – 1928) – це осмислення засад *метафізики* із виразним ухилом до *віталізму* й *пантеїзму*. Феноменологічний період творчості Ш. розпочався із заснування ним феноменологічного осередку в Мюнхені, де проводилися активні дискусії з приводу порушених Гуссерлем проблем. Філософські погляди Ш. еволюціонували у бік розробки феноменологічної теорії *цінностей* та феноменологічної етики. Прагнучи подолати суб'єктивно-релятивістський та формалістський підходи до цінностей, Ш. наголошував на їхній об'єктивній природі; подібно до математичних істин і реальних *речей* цінності є цілковито незалежними від *суб'єкта*. У вибудованій ним ієрархії цінностей (природа якої також об'єктивна) вирізняються чотири головних підрозділи цінностей: гедоністичні, вітальні, духовні (естетичні, етичні, епістемологічні) та релігійні. Осягнення їх відбувається не раціональним шляхом, а на підставі інтуїції. "Матеріальний апріоризм" Ш. базувався на безпосередньо-інтуїтивному пізнанні цінностей; за *Татаркевичем*, позицію Ш. можна окреслити також як "емоціональний апріоризм". Застосовуючи поняття феноменологічної редукції, Ш. тлумачить його суттєво інакше, ніж Гуссерль, тобто не як засіб перетворення філософії в науку, а могутнє життєве поривання, що завершується "проривом" до ціннісно насичених щаблів реальності (у цьому Ш. є попередником фундаментальної онтології *Гайдеггера*). Філософія релігії Ш. становила значною мірою екстраполяцію своєрідно потрактованого ним феноменологічного методу на царину розмислів про суть божества, святості, релігійного долучення людини до Бога. З позицій розробленої Ш. концепції філософської антропології людина (особистість, персона) становить собою єдність конкретного та есенційного (сутнісного) буття; саме ця єдність (незрідка суперечлива) зумовлює усе різноманіття життєдіяльності людини. На засадах метаантропології Ш. припускав вірогідність долучення людини як особистості до Бога. В останні роки життя Ш. у розумінні Бога схилявся до його ототожнення з тотальним *універсумом* буття.

Осн.тв.: "Про феноменологію і теорію симпатії" (1913); "Формалізм в етиці та етика матеріальних цінностей". У 2 т. (1913 – 1916); "Про вічне в людині" (1921); "Форми знання і суспільство" (1926); "Місце людини в універсумі" (1928).

ШЕЛЛІНГ, Фридрих Вільгельм Йозеф (1775, Леонберг – 1854) – нім. філософ, представник *класичної нім. філософії*. В 1790 р. вчився в Тюбінгенському теологічному ін-ті разом з Гельдерліном і *Гегелем*. У 1798 – 1803 рр. – проф. в Ієні, з 1806 р. – в Мюнхені; у 1820 – 1826 рр. – проф. Ерлагенського, з 1827 р. – Мюнхенського, з 1841 р. – Берлінського ун-тів. В філософії Ш. виокремлюють кілька періодів: натурфілософський (од серед. 1790-х рр.), трансцендентальний, або естетичний, ідеалізм (1800 – 1801 рр.), "філософія тотожності" (до 1804 р.), філософія свободи (до 1813 р.), "позитивна філософія", або "філософія міфології та одкровення" (до 1854 р.). Значний вплив на Ш. справив *Фіхте*. Ш. розглядав *природу* як цілеспрямоване ціле, форму або вияв позасвідомого життя розуму. Розвиток абсолютного розуму відбувається спочатку у вигляді еволюції природного світу від неорганічної природи до органічної, а потім розкривається в історії людського духу. Проблема співвідношення свідомих і позасвідомих форм життя

абсолютного розуму – одна з чільних на всіх етапах його творчості. Для аналізу природних процесів Ш. використовує діалектичний метод Фіхте, намагаючись виявити паралелізм, що існує між різними рівнями розвитку природи і ступенями розвитку людської свідомості. Природне тіло Ш. розглядав як продукт взаємозв'язку протилежно спрямованих сил (напр., позитивних і негативних зарядів тощо). Виступав з критикою механіцизму, доводячи, що всі природні форми можуть бути пояснені за допомогою принципу цілеспрямованості. В натурфілософії Ш. прослідковується традиція *неоплатонізму*, особливо у праці "Про світову душу" (1798). "Я" людини, що, за Ш., є проявом абсолютного розуму, проходить у своєму розвиткові наступні форми діяльності: *відчуття*, споглядання, уявлення, *судження* і, нарешті, досягає рівня, де усвідомлює себе самостійним і самодіяльним, тобто стає практичним "Я", або волею. У філософії Ш. естетичне постає як гармонійна рівновага свідомої та позасвідомої діяльності, як тотожність природи та свободи, чуттєвих та моральних основ. Отож, філософія мистецтва для Ш. – це своєрідний органон філософії та її завершення. В філософії тотожності Ш. великої ваги надавав інтелектуальній інтуїції, яка є формою самоспоглядання *абсолюту*. Як тотожність суб'єктивного і об'єктивного абсолют є точкою "байдужості", *ніщо*, в якій закладена можливість будь-якого визначення. Реалізація потенцій абсолюту – це і є *Всесвіт*. Ш. порушив питання – як і чому відбувається народження світу із абсолюту, яке виходить за межі філософії тотожності. Він стверджував, що походження світу не можна пояснити раціонально: це – ірраціональний первинний факт, закорінений не в розумі, а у волі із властивою їй свободою. Історія людства – важливий етап цілеспрямованого розвитку абсолюту, метою якого є не тільки поєднання людства із абсолютом, але і єдність самого абсолюту. Цієї мети неможливо досягнути остаточно, її потрібно сприймати як регулятивну ідею.

Осн. тв.: "Про світову душу" (1798); "Система трансцендентального ідеалізму" (1800); "Філософія мистецтва" (1802 – 1803); "Філософія і релігія" (1804); "Філософські дослідження про сутність людської свободи" (1809).

ШЕСТОВ, Лев (Шварцман Лев Ісакович) (1866, Київ – 1938) – рос. філософ, літератор. Навчався у Московському ун-ті (математичне відділення), потім у Києві (закінчив юридичний ф-т Київського ун-ту, 1889). У період 1895–1914 рр. жив в Австрії, Німеччині, Франції, Швейцарії, з 1914 р. – у Москві, з 1918 р. – в Києві. Читав курс з історії давньогрецьк. філософії в Народному ун-ті (Київ). В 1920 р. переїхав до Парижа, викладав у Сорбонні; з 1922 по 1936 р. – проф. літератури в Паризькому ун-ті. Головне спрямування філософських розмислів і досліджень Ш. – критика раціоналізму в філософії на засадах, головно, *екзистенціалізму*. Зусилля Ш. як філософа були зосереджені на осмисленні трагічного становища людини у світі, а також початків людського існування взагалі, що є трансісторичними і втілюють довічні проблеми життя. Серед останніх одна з найгостріших – між марнотою буденності та пошуками справжніх життєвих цінностей, між примусом необхідності та особистісною свободою. Початково у своїх смисложиттєвих роздумах Ш. звертався, окрім Святого Письма, до творчості *Паскаля, К'єркегора, Ніцше, Достоєвського*. У пізній період його погляди щобільше зосереджуються на релігії. Традиційному філософуванню на засадах умоглядних істин він протиставляє істини Старого Завіту.

Осн. тв.: "Добро у вченні гр.Толстого і Ф.Ніцше: Філософія і проповідь" (1900); "Достоєвський і Ніцше: Філософія трагедії" (1903); "Апофеоз безпідставності: Спроба адогматичного мислення" (1905); "Самоочевидні істини" (1917); "Афіни і Єрусалим" (1936); "К'єркегор і екзистенційна філософія" (1939).

ШЕФТСБЕРІ (Ентоні Ешлі Купер) (1671, Лондон – 1713) – англ. філософ. Був обраний до англ. Парламенту, згодом – член Палати лордів. Філософські погляди сформувалися під значним впливом *Локка*; з останнім його пов'язували тісні службові стосунки (від 1667 р. упродовж багатьох років Локк був секретарем графа Ш.). В історію філософії Ш. увійшов як засновник теорії морального почуття. Згідно з нею, людина спроможна розрізнити *добро* і *зло*, правильне і хибне лише завдяки притаманному їй особливому моральному почуттю, що ви-

являється на кшталт своєрідної почуттєвої реакції-відповіді на те, що відбувається у світі. Відчування чесноти уподібнюється почуттю прекрасного в мистецтві. Краса – це різновид гармонії. Почуття гармонії найвиразніше виявляється у музиці та відчутті пропорційності в архітектурі. Ш. – філософський опонент *Гоббса*, особливо його тези про "війну усіх проти всіх", заснованій на докорінному егоїзмі людської природи. На противагу Гоббсу, Ш. наголошував на природній схильності людини до милосердя та прагненні обстоювати загальне добро та суспільні інтереси. Звідси випливало, що мораль не потребує якихось надприродних санкцій; згідно з Ш., ні мораль не залежить від релігії, ані релігія від моралі. Втім, Ш. не був схильний до атеїстичних висновків і вважав Бога втіленням універсального милосердя, доконечним джерелом морального почуття, притаманного людині.

Осн. тв.: "Про особливості людей, звичаїв, думок, плинність часу". У 3 т. (1711).

ШИМОНОВИЧ, Шимон (Симон Симонід) (1558, Львів – 1629) – представник укр. і польськ. *Відродження*, визначний філолог, поет. Вчився у Краківському ун-ті (від 1575 р.). У польськ. літературі започаткував новий жанр – укр. пісні ("селянки"). Ш. проводив велику організаційно-педагогічну діяльність, зокрема, брав активну участь у заснуванні Замойської академії, доборі викладачів, фундуванні друкарні тощо. Цей навчальний заклад закінчували більшість перших професорів КМА. Високої думки про Ш. був відомий польськ. поет Папроцький, такі філософи і вчені, як Ліпсій, Дуза, проф. Лейденського ун-ту Скалігер. Його учнями були видатні польськ. культурні діячі: Урсин, Дрезнер, Собєський, Замойський. Як чільний представник ренесансного гуманізму Ш. обстоював принципи духовної свободи, утверджував необхідність розвитку світських наук. Ідеалом людини вважав самостійну, творчу, високоморальну особистість; на відміну від середньовічного уявлення про природу як про наслідок божественного творіння, надавав їй самостійної естетичної значущості. У політико-правовій сфері Ш. виступав за зрівняння у правах зі шляхтою торгово-промислових верств населення (міщан, ремісників, купців), а також селян, яких вважав фундаментом держави. В умовах тогочасної Польщі, що була конституційною монархією з характерним для неї привілейованим становищем шляхти, це був крок у напрямі формування буржуазно-демократичного принципу рівності громадян перед законом.

ШИНКАРУК, Володимир Іларіонович (1928, с. Гайворон Київської обл. – 2001) – укр. філософ, засновник Київської світоглядно-антропологічної школи. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1950). Докт. філософських наук (1964), чл.-кор. НАНУ (1969), академік НАНУ (1978), чл.-кор. АН СРСР (1981), згодом – іноземний член РАН. Од 1951 р. – асистент кафедри історії філософії, ст. викл., доцент, згодом – заступник декана історико-філософського ф-ту, з 1965 р. – декан філософського ф-ту, в 1967 – 1968 рр. – зав. кафедрою ун-ту. Од 1968 р. – директор Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ, член редакційної колегії ж. "Питання філософії", у 1969 – 1971, 1979 – 1989 рр. та од 1995 р. – головний редактор ж. "Філософська думка". Од 1984 р. – голова правління тов-ва "Знання" (Україна), головний редактор двох видань "Філософського словника" (Київ, 1973, 1986) та "Філософсько-енциклопедичного словника" (2002). Засл. діяч науки і техніки України, лауреат Держ. премії України в галузі науки і техніки (1982). Перегляд традиційного філософування в руслі гуманізму пов'язаний у Ш. із прагненням занурити його в світову та вітчизняну філософську й культурну традицію і тим самим повернутися до втрачених можливостей, відродити духовний багаж, забутий у роки панування схоластичної державної ідеології. У шерезі фундаментальних досліджень, присвячених *Канту*, *Гегелю*, лівому гегельянству й подальшим інтерпретаціям діалектики, він розвивав оригінальну філософію людини, що дала поштовх сучасній укр. філософській антропології. Ш. – визнаний в Україні та поза її межами дослідник співвідношення онтологічного, логіко-гносеологічного та світоглядно-антропологічного змісту філософії. Розглядаючи її як форму духовно-теоретичного самовизначення людини у світі, він

сприяв подоланню спрощеності та лінійності тогочасного способу мислення, відродженню мисленевої культури, передусім – через надання філософському змістові марксизму статусу новоєвропейської "філософської автентичності". Активно включившись у 50-х рр. у дискусію щодо предмета діалектики, Ш. обґрунтовує взаємозалежність онтологічного, гносеологічного та логічного її змісту, заперечує відособлення вчення про буття та про пізнання (полеміка між "онтологістами" й "гносеологами"), а також про природу та суспільство. Завдячуючи виведенню філософських уявлень про буття на рівень осмислення особливостей способу буття людини, а відношення мислення до буття – з більш широкого спектра відношенням людини до світу, філософія постає як передусім феноменологія людського буття. У 1967 – 1968 рр. Ш. розробляє масштабну науково-дослідну програму, яка започаткувала антропологічний поворот у вітчизняній філософії (перший абрис її викладено у доповідях з філософії права та про філософський гуманізм і проблему смислу людського буття на Міжнародному гегелівському конгресі (1966) і філософських конгресах у Відні 1967 р. й Парижі 1968 р.). Така світоглядно-антропологічна переорієнтація знаменувала поновлення філософсько-гуманістичних тенденцій вітчизняної філософської думки (*Сковорода, Юркевич* та ін.), перегукувалася з антропологічними вболіваннями відомих мислеників укр. діаспори (*Кульчицький* та ін.). Націленість на вивчення розмаїття способів людського самовизначення у структурі буття, особливостей світоглядної передумовності змісту і функцій філософського знання, етапів історичної генези світоглядної свідомості, її категорійної структури та співвідношення з іншими формами категоризації задавала новий ракурс осмислення категорій – не тільки як засобів відображення та пізнання, а й форм самосвідомості і цілепокладання. Філософське вивчення феномена практичної життєдіяльності у структурі людського світовідношення сполучається із з'ясуванням її пов'язаності з формуванням світоглядних *універсалій*. Смисловим осердям такої переорієнтації філософії стає близький до сучасної феноменології концепт практично-духовного освоєння світу людиною. Досліджуючи єдність сутнісних сил людини – розуму, почуттів і волі, Ш. реабілітує принципово важливе для розуміння творчої природи свідомості поняття символічних форм світосприймання. Він вислідковує: ідеально-реальний характер предмета духовних почуттів, якісну своєрідність світоглядної ідеї як ідеалу, пов'язаного з уявленнями про майбуття та способами прилучення до нього, світоглядні форми його сприймання (мрія, віра, надія, любов, святість). Ш. ініціював спрямування антропологічно зорієнтованої філософії на осмислення суспільно-культурних явищ, пов'язаних із науково-технічною революцією. Ще у 70-ті рр. він обстоював персоналістичну тезу про те, що критерієм ефективності певного типу суспільства є його людиностимулюючі потенції. З'ясування суперечливості людської діяльності виводить філософа на вивчення людинотворчих функцій культури та особливостей останньої як світу національного буття у його взаємодії з вселюдськістю. У загальнометодологічному плані філософський розмисл Ш. еволюціонував від "есенційної" діалектики Гегеля – до екзистенційної діалектики *К'єркегора*, від ідеї "родової всезагальності" до "індивідуальної тотальності".

Осн. тв: "Логіка, діалектика і теорія пізнання Гегеля" (1964); "Теорія пізнання, логіка і діалектика І. Канта" (1974); "Єдність діалектики, логіки і теорії пізнання" (1977); "Методологічні засади філософських учень про людину"//Філософська антропологія: екзистенціальні проблеми (2000); "Діалектика і традиційні та нові підходи"//Філософсько-антропологічні студії (2001); "Розум, свобода та долі діалектики" (2001).

В. Табачковський

ШКЛЯР, Леонід Євдокимович (1953, с. Хотянівка Київської обл.) – укр. філософ, політолог. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка. Канд. філософських наук, докт. політичних наук. Працював в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ (до 1996 р.). Од 1997 р. Ш. – зав. сектором та зав. відділом в Адміністрації Президента України. Коло наукових інтересів – проблеми цілісності життєдіяльності особи в контексті суспільства, історії та культури, етнофілософії (націології), етнополітики.

Осн. тв.: "Етнос. Культура. Особа. Філософсько-методологічні аспекти дослідження" (1992); "Нариси з історії українського державотворення", у співавт. (1995).

ШЛЕГЕЛЬ, Фридрих (1772, Ганновер – 1829) – нім. філософ і літератор. Навчався у Геттингені і Ляйпцигу. Його погляди формувалися під впливом *Фіхте*, *Шеллінга*, Шіллера, *Шляєрмахера*. Ш. – провідний теоретик нім. романтизму. У філософських і літературознавчих статтях 90-х рр. розглядав давньогр. поезію як прообраз справжнього мистецтва, втілення "об'єктивно-прекрасного", на відміну від мистецтва Нового часу, в якому панує манірність, плутанина жанрів, постійне прагнення до нового, дражливого і надзвичайного. В кінці 90-х рр. Ш., формуючи основні проблеми, ідеї й поняття ієнського кола романтиків, навпаки, "сучасне" романтичне мистецтво протиставляє античному і класичному. Взірцями класики вважав Данте, Шекспіра, Сервантеса й *Гете*. Розробив одне з наріжних понять романтизму – поняття *іронії*, яке є в нього водночас онтологічним і суб'єктним принципом. На ґрунті онтології іронія постає як породження й водночас подолання окремих, конечних сутностей, речей, ідей і смислів, що спонукає творця до самопіднесення над обмеженістю свого "Я". Іронія як принцип життєдіяльності суб'єкта вторинна щодо "іронічної природи" світу; виявляється у кількох формах – як пізнавальний, етичний і естетичний принцип, як принцип поведінки і, нарешті, як сваволя. Як пізнавальний принцип іронія, за Ш., є нескінченною низкою взаємодій "Я" і "не-Я" в процесі асимптотичного наближення до істини. Автентичне пізнання, за Ш., – це своєрідне "вбирання" пізнаваної речі в себе, спосіб оприявнення любові. Розглядаючи любов як сутність життя, Ш. вважав увесь *універсум* грою визначеного й невизначеного, простором еротичного злиття у перебігу одухотворених устремлінь речей до обопільного пізнання. Після навернення до католицької віри Ш. в низці праць обґрунтовує ідеї універсальної християнської філософії, яка, на відміну від попередніх філософських систем, як уважав Ш., заснована на внутрішній цілісності людської свідомості, єдності її душевних і духовних здатностей (розсудку, розуму, волі, фантазії тощо). Вплив ідей Ш. виявився в найрізноманітніших галузях гуманітарного знання: філософській антропології й філософії історії, естетиці, мистецтвознавстві, літературознавстві, класичній філософії, поетиці, мовознавстві, санскритології.

Осн. тв.: "Історія старої і нової літератури". У 2 т. (1815); "Філософія життя" (1828); "Лекції про філософію історії". У 2 т. (1829); "Філософія мови" (1830).

ШЛЕМКЕВИЧ, Микола Іванович (Іванейко М.) (1894, с. Пилява, Львівщина – 1966) – укр. філософ, публіцист, громадський діяч. З 1923 р. – в еміграції. Докт. філософії Віденського ун-ту (1926), засновник і головний редактор еміграційного філософського часопису "Листи до Приятелів" (Нью-Йорк – Нью-арк, 1953 – 1966). Як учень Шліка належав до *Віденського гуртка*, що позначилось на сповідуваному Ш. пізнавальному релятивізмі. Безпосередній вплив на Ш. мала нім. феноменологія, яка й спричинила його відхід від центральної для "віденців" проблеми верифікації знання в бік проблеми його "переживальної цінності" для людини. Вже в докт. дис. "Сутність філософії" Ш. робить висновок, що "немає ніякої специфічно філософічної методи", а філософію розглядає як "життєвий принцип" усіх галузей духовної культури, котра в остаточному підсумку реалізує себе в "універсальній, але все-таки суцільно замкнутій індивідуальності". Відтак головною сферою інтересів Ш. стає публіцистика, яку він називав "дрімучою", "ембріональною" філософією, особливо актуальною на етапах прискореної динаміки суспільних процесів. Як приклад Ш. наводив творчість Ап. Павла та *Ніцше*; загалом же вважав, що публіцистичний тип філософування притаманний насамперед слов'янським культурам, в т.ч. й укр. Зразком такої філософської публіцистики є праця Ш. "Загублена українська людина" – історико-феноменологічний аналіз духовної кризи українства за трьома головними параметрами: логосу, етносу й еросу.

Осн. тв.: "Das Wesen der Philisophie" (1926), укр. переклад: Філософія (1934); "Загублена українська людина" (1954); "Верхи життя і творчості" (1958).

ШЛЄПАКОВ, Микола Степанович (1898, с. Маклачиха Новгородської обл. – 1968) – укр. філософ. Закінчив Ін-т червоної професури. Докт. філософських наук, проф. (1930). З 1945 р. працював у Київському ун-ті ім. Т. Шевченка, де був деканом філософського ф-ту, засновником і першим зав. кафедрою історії філософії.

Осн. тв.: "Про форми переходу різних країн до соціалізму" (1957); "Книга В.І. Леніна "Матеріалізм і емпіріокритицизм" – могутня зброя в боротьбі проти сучасної буржуазної філософії і ревізіонізму" (1959).

ШЛЯЄРМАХЕР, Фридрих Даніель (1768, Бреслау – 1834) – нім. протестантський теолог і філософ, один із засновників *герменевтики*. В ранній період творчості був близьким до гуртка ієнських романтиків, зокрема до *Шлегеля*, що знайшло вияв у створенні цілісного релігійно-естетичного образу світу. Основу релігії, яку Ш. визначив як "споглядання *універсуму*", або "почуття залежності" від безконечного, вбачав у особистому внутрішньому переживанні. Згодом, зосередившись на проблемах філософії, Ш. виходив з єдності буття і мислення, яку, проте, вважав лише передумовою знання, а не його предметом. В етиці Ш. намагався подолати дуалізм необхідності і свободи, обов'язку і схильності, введений *Кантом* і *Фіхте*, вважаючи, що в конкретному бутті свобода і необхідність, обов'язок і уподобання існують як протилежні і водночас уже об'єднані сторони. Найбільший доробок Ш. вніс у розвиток герменевтики як загальної теорії тлумачення текстів. Висунутий ним принцип *герменевтичного кола* утверджував циклічний характер процесу розуміння: для розуміння цілого необхідно зрозуміти його окремі частини, але для розуміння окремих частин необхідно мати уявлення про ціле. Ш. виокремив психологічний аспект герменевтичного кола: текст є фрагментом цілісного духовного життя певної особистості, через що розуміння "частини" і "цілого" завжди обопільно опосередковане. Герменевтику Ш. розумів перш за все як мистецтво розуміння чужої індивідуальності, відрізняючи її, з одного боку, від діалектики, яка спрямована на розкриття предметного змісту твору, а з другого, від граматики, яка не може виявити його індивідуально-стилістичний характер. Разом із тим Ш. зауважував важливість "граматичного", або лінгвістичного, аспекту тлумачення, що усуває звинувачення в психологізації процедури розуміння.

Осн. тв.: "Розмови про релігію" (1799); "Монологи" (1800); "Критичний начерк попередньої етичної теорії" (1803); "Діалектика" (1804); "Короткі нариси з теології" (1811), "Християнська віра" (1821).

ШОПЕНГАУЕР, Артур (1788, Данциг – 1860) – нім. філософ. Студіював філософію в Геттингенському й Берлінському ун-тах. Першими вчителями Ш. були *Вольф, Фіхте, Шляєрмахер*. Його перша (й основна) праця "Світ як воля та уявлення", що вийшла друком у 1819 р., а також лекційний курс (1820), присвячений новій (волюнтаристській) метафізиці, не мали успіху. Визнання філософського здобутку Ш. поступово почало утверджуватися лише після 1850 р. Ш. був першим із західних філософів, хто звернув увагу на релігійне й філософське вчення буддизму. Найвидатнішими філософами вважав *Канта* і *Платона*. Чільна ідея філософії Ш. – світ є моїм уявленням – має витоки у розрізненні Кантом світу *феноменів* (явищ) та *ноуменів* (*речей у собі*), але феноменалізм Ш. суттєво інший, ніж у Канта. Він апелює не до трансцендентальних умов пізнання предмета взагалі, а до властивостей інтелекту, які накладають відбиток на світ явищ, що є поспіль світом ілюзій, або "майя" (санскр. – магія, чари). Головне завдання пізнання, за Ш., полягає у тому, щоб відрізнити первинне й головне від другорядного і похідного. З'ясувати це завдання можливо, лише пробившись крізь утворену явищами зовнішню "завісу омани" до своєї власної внутрішньої суті шляхом безпосереднього її переживання. Тоді оприявниться істина, що первинною і справді реальною у кожній людині й у всьому світі є Воля. Отже, за Ш., внутрішньою сутністю світу є Воля, а її зовнішньою оболонкою – нескінченна й мінлива сукупність явищ. Світова Воля є "волею до життя", а носієм її – орієнтований на себе та на панування над іншими елемент загальної сукупності розмежованих поміж собою одиничних воль. Первень сліпої волі залягає в гли-

бинах кожної речі й творіння; особливо виразно його дія виявляється в людині – через породження й безнастанне відтворення почуття тривоги, неспокою, невдоволення й ворожнечі, а також страху (передовсім смерті). Отже, життя – це стан непроминального розчарування й *песимізму*. Завдяки цій ідеї етика Ш. та історії філософії здобулася на назву "етики песимізму". Порятунок від усепоглинного песимізму, за Ш., можливий лише через естетичне споглядання або моральний чинник співчуття. Серед усіх мистецтв найвищим є музика, яка найсильніше пробуджує почуття звільнення від тягаря волі, оскільки почуття страждання й радості досягають тут найвищого рівня всезагальності. Останній крок заперечення осібної людської волі як чинника страждання Ш. вбачає у нірвані – стані спокою внаслідок поборювання волі до життя (але не через самогубство, а поступовий рух до занурення у спокій на обраному кожним життєвому шляху).

Осн. тв.: "Про чотири первні принципу достатньої підстави" (1813); "Світ як Воля та уявлення" (1819); "Про Волю у природі" (1836); "Дві засадничі проблеми етики" (1841).

ШПАК, Володимир Тимофійович (1930, Чигирин) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1954). Докт. філософських наук (1987). Зав. кафедрою філософії Черкаського інженерно-технологічного ін-ту. Основні напрями наукової діяльності – історія філософської думки в Україні, аналіз творчості і світогляду *Шевченка, Франка, Лесі Українки*, дослідження соціально-економічних, політичних та ідеологічних процесів, які обумовили кризову ситуацію в Україні в 90-х рр. та крах комуністичних ілюзій. Автор понад 50 наукових праць.

Осн. тв.: "Сучасні фальсифікатори ідейної спадщини Т.Г.Шевченка" (1974); "Критика сучасних буржуазних фальсифікацій філософської спадщини українських революційних демократів" (1986); "Крах грандіозного експерименту" (1988); "Чому розвалився розвинутий соціалізм?" (1999); "Кінець великої утопії" (2000).

ШПЕНГЛЕР, Освальд (1880, Бланкенбург, Гарц – 1936) – нім. філософ, історик, один із основоположників сучасної *філософії культури*, представник *філософії життя*. В 1908 – 1911 рр. – викладач математики та історії в гімназії Гамбурга, з 1911 р. – вільний літератор в Мюнхені. Напередодні створення Веймарської республіки Ш. був близький до фашистських кіл, але в 1933 р. відхилив пропозицію націонал-соціалістів про співробітництво. Знаходився під впливом філософії *Гете* і *Ніцше*, проте, на відміну від останнього, робить акцент на сильній державності, а не особистості. В 1935 р., протестуючи проти нацистської фальсифікації творчості Ніцше, пориває стосунки с архівом Ніцше. Вихідне поняття онтології Ш. – поняття "органічного життя" у співвіднесенні з такими поняттями, як "час", "душа", "доля", "ритм", "такт". Ґрунтуючи на них свою культурологію і історіософію, Ш. визначає культуру як найвищу цінність, що пронизує всі сфери життя певного народу, надаючи йому неповторності й унікальності. В своїй основній праці "Занепад Заходу" Ш. піддає критиці ідею поступального прогресу та однолінійності світової історії, обґрунтовуючи тезу про множинність могутніх культур, кожна з яких має власну ідею, власну форму та власне життя. Кожному культурному "організму" відведений, за Ш., певний строк, протягом якого він проходить замкнений життєвий цикл, основними етапами якого є зачаття, народження, ріст, старіння і загибель. Вмираючи, культура перероджується в цивілізацію, в надрах якої будь-яка творчість втрачає сенс, вироджуючись у "спорт", техніцизм. Другою сферою прикладення сил "цивілізованої" людини, яка втратила культуру, стає політика, що має завойовницький характер, оскільки на зміну органічному розвитку в часі приходить просторова експансія. В філософії творчість світоглядних систем стає також неможливою, редукуючись до скепсису, який обертається історичним *релятивізмом*. У контексті цього підходу Ш. виокремлює вісім культур (єгипетська, індійська, вавилонська, китайська, магія, греко-римська, або "аполлонівська", та західноєвропейська, або "фастівська"). Тотальне зведення всієї духовної діяльності до тих чи тих проявів колективної "душі" культури приводить Ш. до висновку про притаманність кожній куль-

турі не тільки самобутнього мистецтва, а і самобутніх точних наук – математики, фізики. Сучасну епоху Ш. витлумачує як трагічний час загибелі західноєвропейської культури та очікування нової, ще не народженої, яку пов'язує з Росією та Балканами. Філософія Ш. знайшла відгук у творчості *Тойнбі, Ортега-і-Гассета, Гайдеггера, Лосєва*, стимулюючи розвиток оригінальних, відмінних від шпенглеровської, концепцій культури.

Осн. тв.: "Метафізична засаднича ідея філософії Геракліта" (1904); "Занепад Заходу: Загальні риси морфології світової історії". У 2 т. (1920 – 1922); "Людина і техніка: До філософії життя" (1931); "Час рішень" (1933).

ШПЕТ, Густав Густавович (1879, Київ – 1940) – рос. філософ, психолог, мистецтвознавець, перекладач. Закінчив історико-філологічний ф-т Київського ун-ту (1905). З 1907 р. проживав у Москві, приват-доцент (1910), а в 1918 – 1921 рр. – проф. Московського ун-ту. У 1920 р. організував перший у Росії кабінет етнічної психології. В 1923 – 1928 рр. – віце-президент Рос. академії художніх наук, директор Ін-ту наукової філософії. Філософські погляди зазнали значного впливу феноменології *Гуссерля*. Концепція Ш. присвячена пошукам першопочатків буття, які він називав "смислами", "ейдосами", "ідеями". Згідно з теорією Ш., дійсність не просто "дається" в досвіді, вона "задана", а віднайти її зміст можна шляхом розкриття інтуїтивних актів людського розуму. Інтуїцію Ш. трактував у дусі раціоналізму *Декарта, Спінози* і *Ляйбніца*: інтуїтивне "узріння сутності" можна повністю виразити засобами дискурсивних логічних визначень; розум спершу бачить сутність (смисл) так само безпосередньо, як безпосередньо сприймаються чуттєво дані речі. Опосередкування є моментом похідним, це – опис, доведення, інтерпретація. У творі "Внутрішня форма слова" (1927) викладена філософія мови як основа філософії культури, передбачено ряд ідей, актуальних у подальшому розвитку філософії, особливо у герменевтиці як у вченні про тлумачення текстів. Знав понад 17 мов. Багато уваги приділяв перекладу і коментарям творів світової, головним чином, англ. літератури (Шекспіра, Байрона, Діккенса). Здійснив переклад "Феноменології духа" *Гегеля*, який було опубліковано в 1959 р. У 1935 р. був безпідставно арештований, а в 1938 р. (точна дата не встановлена) розстріляний.

Осн. тв.: "Явище і смисл" (1914); "Філософська спадщина П.Д. Юркевича" (1915); "Історія як проблема логіки" (1916); "Свідомість і її власник" (1916); "Нарис розвитку російської філософії" (1922 – 1923); "Внутрішня форма слова" (1927); "Вступ в етнічну психологію" (1927).

ШТАМЛЕР, Рудольф (1856, Альсфельд – 1938) – нім. філософ, теоретик права. Неокантіанець *Марбурзької школи*. За Ш., поняття права є апріорним. Це незалежна від соціальної реальності логічна категорія. Він розрізняв два різновиди підходу до суспільства – історико-еволюційний та телеологічний. Перший оперує каузальністю (за приклад береться аналіз суспільства в "Капіталі"). Ш. звинувачував *марксизм* у фаталістичному розумінні переходу від капіталізму до соціалізму внаслідок того, що марксистське розуміння каузальності не залишало місця ідеалам, меті і боротьбі за їх здійснення. Ш. вважав, що треба досліджувати не "чому" людина діє у той чи інший спосіб, а "навіщо". Обстоював думку, що соціальна історія є історією цілей. Філософія права Ш. ґрунтується на ідеях *Канта*. Ш. стверджував, що закон – це формальна схема, яка не залежить від предмета застосування і має універсальний характер. Ідеї Ш. розвивали Бернштейн, Каутський, Форлендер та ін.

Осн. тв.: "Господарство і право з точки зору матеріалістичного розуміння історії" (1890); "Вчення про справедливе право" (1902); "Теорія правової науки" (1911); "Право і влада" (1918).

ШТЕГМЮЛЛЕР, Вольфганг (1923, с. Наттерс біля Інсбрука – 1991) – австро-нім. філософ. Одержав філософську освіту в 1945 – 1949 рр. в Інсбруку, продовжив філософську спеціалізацію у Мюнхенському ун-ті. У 1958 р. одержав звання ординаріуса з філософії, а згодом – проф. цього ун-ту. Був членом Сільськогосподарської академії наук та чл.-кор. Австрійської академії наук. Основні праці Ш. присвячені проблемам

аналітичної філософії. Ш., спираючись на праці амер. логіка Сінда, розробив принципи структуралістського підходу до аналізу будови і розвитку наукових теорій. Підхід Ш. використано для "макрологічної" реконструкції концепцій та ідей представників історичної школи (*Куна, Лакатоса* та ін.). В його працях зроблена вдала спроба критично підсумувати й поєднати узагальнені здобутки різних течій філософії науки, прояснити їхню раціональну суть засобами логіки та математики.

Осн. тв.: "Проблема істини і ідеї семантики" (1968); "Метафізика – скепсис – наука" (1969); "Персональна ймовірність і раціональне рішення" (1973); "Статистична ймовірність" (1973); "Типи структур у логіці", у співавт. (1984); "Розвиток нового структуралізму з 1973 р." (1986).

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ – метафорична назва одного з пріоритетних наукових напрямів, що склався у загальному комплексі кібернетичних досліджень із проблем моделювання процесів мислення, інтенсифікації інтелектуальної діяльності через комп'ютеризацію тих чи тих її видів. Відтак, набуваючи у процесі прискореного розвитку дедалі самостійнішого характеру, він стає основою високих інформаційних технологій та систем, потужним рушієм історичного поступу людства. Метафоричний сенс Ш. і. полягає в тому, що в основі співставлення систем головного мозку і комп'ютера лежать дві метатеоретичні метафори – комп'ютерна та інтелекту (вживаються також і як одна подвійна метафора, тобто з двома протилежними референтами, під загальною назвою "комп'ютерна метафора"), які з'явилися в результаті встановлення істотних аналогій між цими системами. За першою з них, природний інтелект уподібнюється Ш. і. (головний мозок за структурною організацією та діяльністю вважається аналогічним комп'ютеру); за другою – функціювання комп'ютера здійснюється за встановленими принципами діяльності мозку (комп'ютер начебто наділений мозкоподібними структурами й функціями). Їм належить важлива роль у пізнанні структури мозку, механізмів його діяльності та конструюванні інтелектуальних систем, здатних виконувати функції, що традиційно вважалися прерогативою головного мозку людини. Однак вони мають сприйматись як суто наукові метафори. Їх ігнорування звужує можливості такого пізнання та конструювання, а абсолютизація, буквальне тлумачення може призвести до хибних наукових результатів і філософсько-методологічних та епістемологічних висновків. Ш. і. – це комплекс актуальних проблем, що відрізняються рівнями загальності, складності тощо. Питання про їх вирішення доцільно розглядати на таких рівнях абстракції: 1) принципової можливості (потенціальної здійсненності); 2) технічної реалізованості (здійсненності); 3) соціально-практичної доцільності. Суть першого з них виражає принцип можливості: можливо все, що не суперечить основоположним науковим, філософсько-методологічним, епістемологічним принципам, фундаментальним законам природи, мислення, логіки. Оцінка можливості принципового вирішення проблем Ш. і. має ґрунтуватися виключно на аналізі наявних наукових знань. Визначальна роль належить фундаментальним результатам теорії машин *Тьюрінга* і теорії формальних нейронних сіток (Маккаллока-Піттса), з яких випливає основна теза теорії Ш. і.: будь-яка функція мислення, описана логічно-строго і однозначно (з допомогою скінченного числа слів мовою з чіткою семантикою) у принципі може бути реалізована формально нейтронною сіткою, а отже, і універсальною машиною Тьюрінга (тобто передана комп'ютеру). У значенні контраргумента, що ніби спростовує цю тезу, висувалась теорема *Геделя* про неповноту. Проте, як переконливо показано (Тьюрінг, Скривен, Патнем, Арбіб, *Глушков*, Лор'єр та ін.), заборона, що накладається теоремою Геделя, однаковою мірою поширюється як на комп'ютер, так і на людину (її мозок), якщо вони функціонують ізольовано від зовнішнього світу. Теорема втрачає силу, коли ці системи неперервно взаємодіють з актуально нескінченною інформаційною базою. На другому рівні абстракції досліджується питання про можливість технічного вирішення проблеми, розв'язаної у принципі. Саме у незбігу можливостей вирішення проблеми на цих двох рівнях (не все, що можливе на одному рівні, можливе на іншому) проявляється вразливість

абстракції потенціальної здійсненності. У галузі Ш. і. більш істотне значення має здійсненність не як потенціально теоретична можливість, а як реальна, практична. Тому при вирішенні проблем Ш. і. треба враховувати можливість наявних технічних засобів, ухилятися від застосування абстракції потенційної здійсненності на користь абстракції "фактичної" здійсненності. На третьому рівні розглядаються питання доцільності вирішення тих чи інших проблем Ш. і., виходячи не тільки і навіть не стільки з можливостей їх вирішення на перших рівнях, скільки з раціонального осмислення соціально-економічних реалій та потреб цивілізації на відповідних етапах її історичного поступу, можливих соціальних наслідків такого вирішення, морально-етичних норм, притаманних суспільству (не все, що можливе, доцільне). Основна частина досліджень з Ш. і. припадає на два останніх рівня абстракції, що безпосередньо пов'язані з соціальною практикою. Це передусім розробка і використання конкретних підходів до Ш. і., аналіз їх порівняльних можливостей та взаємозв'язку. У дослідженнях із Ш. і. особливе місце посідає філософська проблематика. Саме філософсько-епістемологічні дослідження з цієї проблематики дали можливість глибше проникнути в суть мислення, пізнання, по-новому поглянути на інтелектуальну, особливо творчу, діяльність, сприяли встановленню можливостей її комп'ютеризації тощо.

О. Мороз

ШУДРЯ, Катерина Петрівна (1934, м. Свободний Амурської обл. – 1996) – укр. філософ. Закінчила філологічний ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1956). Докт. філософських наук (1983). Од 1964 р. працювала в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ – мол. наук. співр., ст. наук. співр., зав. сектором філософських проблем розвитку укр. культури від. філософії культури, етики і естетики. Досліджувала проблеми естетики, філософії виховання, прогностики, філософські проблеми розвитку укр. культури.

Осн. тв: "Влада творчості: Евристично-спонукальні можливості мистецтва" (1976); "Художнє передбачання майбутнього" (1979); "Мистецтво в духовній культурі особистості" (1981); "Наукове передбачення суспільних процесів / Методологічний аналіз" (1990).

ШУЛЬГА, Микола Олександрович (1943, с. Лисе Луганської обл.) – укр. філософ, соціолог. Закінчив Ростовський ун-т (1969). Докт. соціологічних наук (1993). У 1975 – 1980 рр. працював в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. У 1994 – 1995 рр. – міністр у справах національностей, міграції та культів. Од 1995 р. працює в Ін-ті соціології НАНУ (зав. відділом та заст. директора). Коло наукових інтересів: соціологія особистості, етносоціологія та етнопсихологія.

Осн. тв.: "Класова типологія особистості" (1976); "Стиль життя особистості", у співавт. (1982); "Життя як творчість" (1985); "Особа і етнос" (1992); "Етнічна самоідентифікація особистості" (1996); "Україна: Проблеми зовнішніх міграцій", у співавт. (1997); "Вивчення впливу зовнішньої міграції 1991 – 1996 рр. на зміни етнічного складу населення України та її регіонів" (1998); "Правляча еліта сучасної України", у співавт. (1998); "Велике переселення народів: репатріанти, біженці, трудові мігранти" (2002).

ШУЛЬГА, Раїса Петрівна (1946, Київ) – укр. філософ. Закінчила Київський ін-т театрального мистецтва ім. Карпенка-Карого (1973). Докт. філософських наук (1994). Пров. наук. співр. Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Філософські зацікавлення охоплюють проблеми філософії культури, культурологічні та соціологічні аспекти побутування мистецтва у суспільстві.

Осн. тв.: "Мистецтво і ціннісні орієнтації особистості" (1989); "Мистецтво у світі буденної свідомості" (1993).

ЩАСТЯ – категорія моральної свідомості, що позначає стан повного і тривалого вдоволення від життя загалом. Філософська рефлексія проблеми Щ. починається з узагальнення моральної практики. *Аристип із Кірени*, один із учнів *Сократа*, тлумачив Щ. як стан, тотожний насолоді. Послідовники *гедонізму* розглядали насолоду як єдино істинне благо і справжню мету людського життя. Та спроби реалізувати ідеал Щ. на шляхах гонитви за фізичними насолодами зрештою обертаються на свою протилежність – життя стає суцільним стражданням. Отож, перед послідовним гедоністом постає висновок про необхідність усунення джерела цих страждань – життя. Звідси – тенденція виправдання самогубства послідовниками Аристипа (Гегесій). Цей негативний досвід стимулював філософські пошуки засад етики Щ. в інших напрямах. Засновник школи кініків Антисфен пов'язує Щ. з внутрішньою незалежністю людини, започатковуючи традицію протиставлення Щ. насолоді. *Епікур* наголошував на тих різновидах людської втіхи, що мають переважно духовний характер. Потрактування прагнення до Щ. як принципу моральної поведінки, що безпосередньо визначає цілі людської діяльності, характерне для *Спінози, Гассенді, Гольбаха, Бентама, Рассела, Винниченка*, Нейрата та ін. На противагу цьому, з часів античних стоїків (IV – III ст. до н.е.) обстоюється думка, що орієнтація на досягнення Щ. є етично непродуктивною. Спираючись на стоїчне положення про доброчесність як вищу нагороду, *Сенека* стверджує, що доброчесність є достатньою для Щ. Сучасна етика загальнозначущими умовами досягнення Щ. вважає: а) задоволення основних матеріальних потреб; б) повноту і осмисленість існування людини; в) спроможність останньої реалізувати власне уявлення про життя в ситуаціях морального вибору; г) достатній ступінь збіжності актуального стану буття та уявлення про те, яким воно має бути; ґ) гармонію внутрішнього світу людини і її зовнішніх стосунків.

В. Єфименко

ЩЕРБАЦЬКИЙ, Григорій (Г е о р г і й) (1725, с. Рогозів Переяславського полку – бл. 1754). Народився в козацькій родині, небіж Київського митрополита Тимофія Щербацького (1748 – 1757). У 1737 – 1747 рр. Щ. вчився у КМА, в 1749 – 1752 рр. викладав там поетику, риторику, грецьку мову та філософію. Автор п'єси під назвою "Трагедокомедія, нарицаемая Фотий...". Філософський курс Щ., прочитаний ним упродовж 1751 – 1752 рр., відзначається яскраво вираженою картезіанською спрямованістю, орієнтацією на підручник послідовника *Декарта* проф. Сорбонни Турхоція. Цей курс складається з логіки, метафізики, фізики й етики. У своїх розмірковуваннях Щ. спирається не на досвід і спостереження, а на розум і самосвідомість. В основу філософського мислення кладе принцип очевидності, який передбачає необхідність перевірки будь-якого знання з допомогою природного світла розуму або світла філософії. Під останнім Щ. розуміє ясні й виразні ідеї. Серед них він виокремлює ідею Бога, ідею істинного й хибного тощо. Абсолютно безсумнівним вважає твердження "мислю, отже, існую". Визнаючи необхідність чуттєвого досвіду, Щ. вважає його радше джерелом помилок, аніж підґрунтям для віднайдення істини. Істина, на його думку, осягається з допомогою єдиного правильного методу, яким є дедукція, що уможливлює виведення й обґрунтування вроджених ідей. Водночас Щ. вважає – для здобуття істини шляхом дедукції необхідна інтуїція, тобто пов'язане з природним світлом розуму глибинне розуміння істини, миттєве осяяння, що досягається завдяки відкритості людської самосвідомості стосовно Бога, який і є гарантом об'єктивної значущості людського мислення. Субстанцію Щ., як і Декарт, поділяє на мислячу (непротяжну й неподільну) і тілесну (протяжну і нескінченно подільну). На відміну від інших професорів КМА, Щ. розуміє матерію не як складник (compositum) з матерії і форми, а як субстанцію. Щ. відходить від традиційного для викладачів КМА гілеморфічного уявлення про основу речей як про хаотичний субстрат природи і, перетворюючи матерію на форму, надає їй здатності до визначення. Картезіанські впливи помітні також у його інтерпретації про-

стору, хоча загалом, подібно до схоластів, він розуміє простір як корелятивне відношення між тілами. Філософський курс Щ. дає змогу побачити, як в укр. думці пер. пол. XVIII ст. відбувалася рецепція європейського *раціоналізму*.

Осн. тв.: "Трагекомедія, нарицаемая Фотий, т.е. об отступлении западной церкви от восточной" (1749).

ЩОСЬ – поняття класичної онтології, яке вказує на визначеність буття; наявність існування; його самодостатність; виявлення певних якостей сущого. Відтак Щ. розумілось як тотожне буттю, сущому, існуванню і протилежність небуттю, несущому, *ніщо*. Щ. з'являється у просторі філософського мислення із становленням онтології. У *Парменіда* воно осмислюється в контексті тотожності мислення і буття, у *Демокрита* – вчення про атоми, у *Платона* – вчення про *ейдоси*, у *Аристотеля* – в аспекті єдності матерії і форми. У середньовічній схоластиці Щ. розглядається, з одного боку, як те, що є в результаті Божого творення (суще), з другого – як те, що є як Божа сутність. У *Кузанського* Щ. є тільки те, що може бути. Буття нічого не додає до можливості бути, відтак *абсолют* стоїть вище буття і небуття і є точкою збігу протилежностей. За *Декартом*, Щ. народжується в чистому акті самосвідомості, однак як буття характеризує і протяжну, і мислительну субстанції. *Бекон* постулює протилежний підхід: Щ. як буття не можна схопити абстрактним поняттям. Від Бекона до *Берклі* (через *Гоббса* і *Локка*) проходить лінія, що завершується в концепції *Г'юма*, згідно з якою Щ. означає бути одиничним фактичним існуванням. У *Канта* Щ. є предметом поняття, якому відповідає споглядання, тобто є поняттям про присутність предмета, його формальна умова, можливість. *Гегель* розглядає Щ. як реальність, існування, що безпосередньо співвідноситься із самим собою. Із кризою класичних онтологічних побудов Щ., як і пов'язане з ним поняття ніщо, втрачає своє категоріальне значення, перетворюючись на контекстуально зумовлений термін філософського неметафізичного дискурсу.

ЩОСЬНІСТЬ – термін, запозичений середньовічною філософією в *Аристотеля*; виражає форму речі або радше її "сутність буття", те, що в існуючій речі відповідає її визначенню, сукупності її суттєвих ознак. Для того, щоб осмислено говорити не просто про буття, а про буття певної речі, тобто про існування чогось визначеного, середньовічні мислителі вважали за необхідне "вхопити" цю визначеність у чистому вигляді, виокремити це "щось", тобто змістову "щосьнісну" характеристику існуючого. Термін часто вживається у філософських курсах КМА.

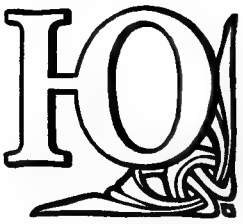

ЮВЕНІЛЬНІСТЬ (від лат. juvenalis – юнацький, властивий молодим людям) – властива людині як родовій істоті і суспільству як специфічному соціальному організму якість зберігати динамізм, наснагу і безперервно оновлюватися в процесі розвитку. Тим самим суспільство – навіть обтяжене досвідом тисячоліть – набуває нових можливостей для самооновлення і "омолодження", універсальної відкритості, творчості в усіх сферах і вимірах. Ю. – критеріально значуща риса, яка характеризує ліберальну цивілізацію із її глибинною спрямованістю на пошуки новизни, безперервне експериментування із соціальними формами та інституціями, поєднання певних винайдених соціальних оптимумів із всеохопною соціальною критикою. Постійно відновлюване джерело Ю. – у неможливості керуватися попереднім досвідом, кожне нове покоління стоїть перед необхідністю шукати власні відповіді на "одвічні питання" (хоча ці відповіді досить часто виявляються ані оригінальними, ані оптимальними). В індивідуальному бутті окремої людини Ю. знаходить прояв у спроможності "залишатися молодим", виявляти жагу пізнання і життя впродовж усього життєвого шляху, навіть у похилому віці.

В. Заблоцький

ЮНГ, Карл Густав (1875, Кесвіль, біля Базеля – 1961) – швейц. психолог, психоаналітик, засновник *аналітичної психології*. Спочатку серйозно цікавився археологією, потому остаточно зосередився на медицині (науковий ступінь у цій галузі отримав у 1912 р. (Базель). Працював у психіатричній клініці Цюрихського ун-ту. У 1907 – 1912 рр. тісно співпрацював із *Фройдом*, у 1913 р. принципово розійшовся із ним у поглядах щодо засадничих положень психоаналізу: наукові орієнтації Ю. дедалі більше концентрувалися на символічних аспектах людської культури. На відміну від Фройда, Ю. розглядає лібідо не як винятково прояв сексуальних ваблень, а як психічну енергію, кількість якої є більш-менш сталою і визначає, зрештою, інтенсивність психічних процесів, загальний тонус усієї життєдіяльності індивідів. Ю. розробив поняття "настанова": свідома "настанова" має компенсуватися, врівноважуватися діяльністю позасвідомого. На основі розрізнення екстравертної та інтровертної настанов Ю. класифікує психологічні типи особистості. Після розриву з Фройдом Ю. досліджував спонтанні прояви психіки по аналогії з міфологічно-фольклорними мотивами і дійшов висновку, що окрім індивідуального позасвідомого людську психіку визначає більш глибокий пласт – колективне позасвідоме. Зміст його становлять *архетипи* колективного позасвідомого, що ґрунтуються на спадковій структурі психіки й нервової системи людини і закріплюються у певних культурних виразно-символічних системах, що мають релігійне забарвлення. Інтеграція змісту колективного позасвідомого відбувається через перехід від Ego – центру повсякденної свідомості до Самості – "Бога всередині нас". Образ Бога, згідно з Ю., виявляється доконечним уособленням, ідентифікацією цінностей та сенсу буття. Основне завдання психотерапії – шляхом активізації архетипів гармонізувати між собою різні рівні психіки, що в традиційних культурах здійснювалося за допомогою міфів, ритуалів, обрядів, колективних емоційних станів та медитацій. Значну увагу Ю. приділяв аналізові східної мудрості, технікам медитації, глибинного сенсу парапсихологічних явищ, алхімії, реінкарнації.

Осн. тв.: "Метаморфози і символи лібідо" (1912); "Психологічні типи" (1921); "Два нариси з аналітичної психології" (1940); "Психологія і релігія" (1940); "Психологія і алхімія" (1944); "Архетипи і колективне позасвідоме" (1950).

ЮРИМЕТРИКА (від лат. juris – право; грецьк. μετρική – вимірювання) – галузь правового знання, започаткована *правовим реалізмом*, що полягає в застосуванні символічної логіки та комп'ютерних технологій в дослідженні правових проблем, в здійсненні систематичного правового моніторингу та виявленні закономірностей в масивах правової інформації для передбачення судових рішень,

імітаційного моделювання способів мислення, поведінки та взаємодії учасників судового процесу, створення юридичних інформаційно-довідкових систем тощо (Левінгер, Грей).

В. Кузнєцов

ЮРИНЕЦЬ, Володимир (1891, с. Олесько Львівської обл. – 1934(?)) – укр. філософ-марксист, естетик, засновник "філософської школи" в укр. літературній критиці. Дійсний член АН УРСР (з 1929 р.). Замолоду, навчаючись у Віденському та Берлінському ун-тах, зазнав впливу феноменології *Гуссерля*, згодом устійнився на марксистських позиціях, закінчив Московський ін-т червоної професури (1924), був проф. Московського ун-ту, з 1925 р. – ректор Ін-ту філософії при ВУАМЛІН (Всеукраїнській Асоціації Марксо-Ленінських Ін-тів) у Харкові. Розчарований історичним песимізмом західної культури, *марксизм* Ю. сприйняв передовсім як "філософію чину". Його соціально-філософські погляди найближчі до тих, котрі в післясталінському марксизмі здобули назву "діяльнісного підходу". Рушійною силою історії Ю. вважав боротьбу людини з природним хаосом, а метою – максимальне саморозкриття її творчої потуги в цій боротьбі. Майбутнє безкласове суспільство покликане вивести людину з кріпосницького "царства речей", звільнивши її для виключно культурно-перетворювальної діяльності. Історія людства стане історією культури, причому ця остання розвиватиметься між двома полюсами: стоїчним (гесіодівським), перейнятим трагічною свідомістю скінченності природних ресурсів і обмеженості пізнавальних здібностей людини, та гедоністичним (анакреонтичним), де мистецтво вперше сповна оприявниться як гра ("До проблеми соціалістичної культури"). В естетичній теорії Ю. явив зразки оригінального синтезу марксизму і *феноменології*, поступово еволюціонуючи в філософських дослідженнях художньої літератури ("Павло Тичина: Спроба "критичної аналізи") в напрямі літературної герменевтики. Розглядаючи саму філософію як словотворчість ("В слові дрімає вся попередня історія суспільства. Кожне слово – це вже теорія"), а предмет її (безпосередню дійсність) – як невіддільний від суб'єкта, бо даний йому лише через вербалізуючу свідомість, Ю. і художню літературу аналізував, відповідно, як форму "біжучої" філософії, "філософії in fluenti". Поруч із критикою фройдизму та неогегельянства Ю. багато уваги присвятив критиці догматичного марксизму та вульгарно-соціологічної естетики, застерігаючи, що історичний матеріалізм є "знаряддя надзвичайно тонке" і "в несправних руках може перемінитися на джерело нових фетишизацій". У висліді був звинувачений у ревізіонізмі (а також кантіанстві й "буржуазному націоналізмі"), книги його вилучені з обігу, а сам Ю. репресований. Звідтоді його твори в Україні не перевидавалися.

Осн. тв.: "Павло Тичина: Спроба "критичної аналізи" (1928); "Філософсько-соціологічні нариси" (1930); "Діалектичний матеріялізм" (1932).

ЮРКЕВИЧ, Памфіл Данилович (1826, с. Ліпляве, Полтавщина – 1874) – укр. філософ, педагог. Вихованець КМА (1847 – 1851), викладач (1851 – 1858), проф. (1858 – 1861) філософії КМА. Проф. кафедри філософії (1861 – 1874) і в. о. декана історико-філологічного ф-ту Московського ун-ту (1869 – 1873). Філософський світогляд Ю. сформувався у межах духовно-академічної традиції філософування з її опертям на засади християнського теїзму, на розуміння *абсолюту* як "живого" Бога, творця і промислителя, свободної і свідомої особистості. Залучившись до справи розбудови православної філософії та культури і пошуку цілісного універсального світогляду, вільного від вад як емпіризму, так і раціоналізму, такого, що шукає злагоди віри і розуму на шляхах "урозуміння вірою", Ю. продовжує цю справу в умовах засилля нігілізму і вульгарного матеріалізму, змушений відстоювати філософський професіоналізм у боротьбі з філософським невіглаством і дилетантизмом, виправдовувати її самоцінність як знання норм для мислення, буття і діяльності, стверджувати її значущість у вихованні "вищої культури живої особистості". Вкорінена у біблійній і святоотчій традиції, філософія Ю. вбирає у себе глибоко продумані, пропущені через горнило православного умоспоглядання, інтенції платонівського ідеалізму і сучасного йому західноєвропейського до-

свіду філософування (*Шопенгауер*, Лотце та ін.). Успадковуючи Платонове тлумачення ідеї як об'єктивно-реальної життєдайної сутності речі, норми і закону її розвитку, перевіряючи істинність платонівської метафізики з позицій протилежного "полюса світобачення" – кантівського критицизму – і переконуючись у тому, що жодне з визначень у вченні *Канта* про досвід "не відкидає можливості ... метафізики надчуттєвого", Ю. здійснює свій філософський вибір на користь ідеалізму платонівського типу, хоча й відмовляється, відповідно до православно-теїстичних світоглядних настанов, прийняти безособистісне абстрактне начало як його підвалини. Християнський платонік, Ю. обґрунтовує розуміння філософії як цілісного світогляду, в якому духовне життя людства розкривається в усій повноті його релігійних, інтелектуальних, етичних та естетичних моментів. Доводячи однакову неспроможність як емпіризму, так і раціоналізму у справі розбудови такого цілісного світогляду, Ю. здійснює рішучий крок у бік "конкретного ідеалізму", що, на відміну від ідеалізму абстрактного, беззасновкового, передбачає вкоріненість філософського мислення в абсолютно сущому як його началі. Навчаючи про дух, як щось більше, ніж свідомість, ніж пізнавальна діяльність, розглядаючи його як існуючий предмет, реальну субстанцію, вбачаючи в істині не мисленеву категорію, а "живу", конкретну онтологічну сутність, Ю. закладає підвалини "онтологічної гносеології", що згодом стає однією з характерних ознак рос. релігійної метафізики. Пафос діяльного моральнісного духу, яким проникнуті філософські переконання Ю., зумовлює його тяжіння до сфери практичної філософії, перевагу в його творчості етичної, педагогічної та психологічної проблематики. Ю. – один із теоретиків *філософії серця* (кордоцентризму).

Осн. тв.: "Ідея" (1859); "З науки про людський дух" (1860); "Матеріалізм і завдання філософії" (1860); "Серце і його значення у духовному житті людини, за вченням слова Божого" (1860); "Мова фізіологів і психологів" (1862); "Читання про виховання" (1865); "Розум за вченням Платона і досвід за вченням Канта" (1866); "Курс загальної педагогіки з додатками" (1869) та ін.

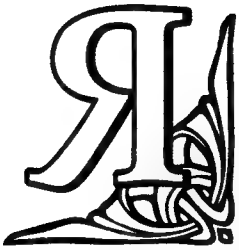

ЯВОРСЬКИЙ, Стефан (1658, с. Явори Львівської обл. – 1722) – церковний, суспільно-політичний діяч, письменник, філософ. Початкову освіту отримав у Яворі, пізніше вчився в КМА, згодом у Львові, Любліні, Познані та Вільно в єзуїтських навчальних закладах. Після повернення в Київ викладає в Академії риторику, філософію та теологію. Його курс лекцій, що має назву "Філософське змагання" (1692 – 1693), є свідченням становлення професійної філософії в Україні і зразком постренесансної схоластики, де томістичний аристотелізм уживається з філософськими тенденціями Нового часу. Плідною у київський період його діяльності була полемічна творчість. Його твори "Конкордація Святого Письма", "Про церкву", "Про Святу Трійцю" присвячені полеміці з католицизмом. Я. відомий своєю поетичною творчістю, удостоєний титула "лавроносний поет". Як громадсько-політичний діяч тісно співпрацював з гетьманом Мазепою, виконував ряд дипломатичних місій. Я. – реформатор і протектор Московської слов'яно-греко-латинської академії. Через розходження поглядів на церковну реформу (він був прихильником розмежування світської і духовної влади) з тогочасними можновладцями в Росії поступово відходить від активної суспільно-політичної праці. Головним твором Я. є його полемічна книга "Камінь віри...", де робиться спроба об'єднати зусилля православних і католиків для полеміки з протестантизмом.

Осн. тв.: "Філософське змагання" (1692 – 1693); "Камінь віри" (1728).

ЯЗИЧНИЦТВО – у християнському богослов'ї та почасти в історичній літературі – термін для означення дохристиянських і нехристиянських вірувань. Іноді як синонім Я. вживається термін "поганство". Поняттям "Я." охоплюються передусім політеїстичні вірування, хоча до його змісту входить і віра в духів, фетишів, тотемів, душ, а також первісна магія, чаклунство тощо. Історично язичницькі вірування і культ були більш ранніми формами релігійного практично-духовного входження людини в світ і стали підґрунтям для виникнення сучасних релігій – монотеїстичних, світових. Протиставлення християнства та інших сучасних релігій язичницьким віруванням і культу значною мірою умовне. З прийняттям християнства на Русі чимало елементів давньослов'янського язичництва зрослися із ним, що призвело до т. зв. двовір'я. У видозміненому, почасти переосмисленому вигляді уявлення про місцевих богів-покровителів та залишки язичницької побутової обрядовості наразі зберігаються у православних віруваннях і культі.

Б. Лобовик

ЯКОБ, Людвиг Генріх Конрад (1759, Веттін, Пруссія – 1827) – нім. філософ, економіст. Вивчав філософію і філологію в Галльському ун-ті (1777 – 1781). Докт. філософії (1785), проф. Ректор Галльського ун-ту. В 1807 – 1809 рр. – проф. Харківського ун-ту. 1816 р. повертається в Галле. Автор понад 30 німецькомовних і понад 10 російськомовних праць – "Курсу філософії для гімназій Російської імперії", який охоплював усі складові філософії (у тогочасному її розумінні). В Харкові видрукував (нім. мовою) два підручники з логіки, політико-економічне і юридичне дослідження, одну промову ("Про вплив університетів на освіту і добробут народів"). Переможець конкурсу на краще розв'язання проблеми "про порівняну вигідність кріпосної та вільнонайманої праці" (1812). У філософії – кантіанець, у політекономії – учень Сміта. Націлював науковий пошук на зближення із чуттєвим досвідом, але застерігав: людська психіка, мислення – потаємні процеси, укорінені в окремому від матерії "духовному началі", зрештою – в Богові. У теорії моралі обґрунтовував неспростовність етики обов'язку, в естетиці – формоцентричне тлумачення прекрасного. Мислив і діяв як просвітник, критикував кріпацтво. Стверджував, що жебрак у вільній країні – "король порівняно з кріпаком". Прибічник народоправства, але в межах конституційної монархії. Був супротивником революції, але визнавав доцільність революційних дій (навіть шляхом насильства): "Якщо розум хоче свободи всіх".

Осн. тв.: "Курс філософії для гімназій Російської імперії". У 8 ч. (1812 – 1817) та ін.

ЯМВЛІХ (245/80 – бл. 330) – пізньоантичний філософ, неоплатонік і неопіфагорієць. Учень *Порфирія*. Засновник і головний представник "сирійської школи" неоплатонізму, до якої належав також імператор Юліан Відступник. Для творчості Я. характерна реміфологізація філософії, здійснення її симбіозу з релігійно-магічним, теургічним досвідом (передусім близькосхідних вірувань та релігійних практик). Деталізує неоплатонічну космологію (два Єдиних – "несказанний початок усього" та "благе суще"; подвоєння і поділ на тріади Розуму та Душі). Кожна з виокремлених космогонічних сутностей персоніфікується і постає як окремий бог (позасвітові боги). Їх продовжує сонм із десятків внутрішньосвітових богів, що поділяються на кілька категорій. Теургія (священнодійство, контакт з божественними силами) отримує перевагу перед суто інтелектуальним досвідом мислення. Я. розробляє метод коментаря платонівських діалогів, в основі якого – встановлення головної мети діалогу, з котрою узгоджується подальше тлумачення. Виділяє також різні типи тлумачення (фізичний, етичний, математичний, метафізичний), кожний з яких розкриває свій смисловий шар твору. Ямвліхів метод коментаря і тлумачення стане головним інструментом подальшої роботи неоплатонічної думки.

Осн. тв.: "Звід піфагорійських вчень", "Про богів", "Халдейська теологія", "Платонова теологія", "Про символи", "Про єгипетські містерії".

ЯНСЕНІЗМ – релігійно-філософське вчення XVII ст.; церковно-релігійний дух неортодоксального спрямування в католицизмі. Я. був поширений у Франції, Данії, Іспанії, Нідерландах. Філософські й теологічні корені Я. – у вченні датськ. теолога Янсенія (1585 – 1638), справою життя якого було тлумачення ідей *Августина*. У тогочасному церковному протистоянні єзуїтів та августиніанців він захищав позиції останніх. Висунув "5 положень", які стали підставою для звинувачень у єресі. Чільними ідеями вчення Янсенія були: залежність людських спромог не від власних зусиль кожної людини, а лише від Благодаті; воля людини не може чинити спротив або сприяти Благодаті, вона від неї лише залежить; Христос пролив кров не за всіх людей (звідси – повне заперечення свободи волі). Вчення Янсенія було спорідненим із догматикою *кальвінізму*. Представники Я. у Франції не тільки розвинули та інтерпретували деякі аспекти вчення Янсенія, але й створили власну філософську й теологічну школу. До провідних теоретиків і діячів Я. належали Арно, Ніколь, *Паскаль*. Арно і Ніколь відомі як творці логіки Пор-Рояля. Філософський аспект Я. увиразнив Паскаль у своїх "Провінціаліях" – низці полемічних статей-листів, у яких він захищав позицію Арно проти звинувачень у єресі з боку єзуїтів та ортодоксальних теологів.

ЯРАНЦЕВА, Надія Олександрівна (1936, Санкт-Петербург – 1992) – укр. філософ. Закінчила Одеський ун-т ім. І. Мечникова (1958). Од 1964 р. – співр. від. етики та естетики Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Канд. філософських наук (1968). Коло наукових інтересів – філософські проблеми культури, етика і теорія культури.

Осн. тв.: "Про драматичне" (1971); "Відповідальність митця" (1976); "Мистецтво соціалістичного реалізму як засіб ідейно-політичного, трудового і морального виховання" (1980) та ін.

ЯРОЦЬКИЙ, Петро Лаврентійович (1932, с. Шпанів Рівненської обл.) – укр. філософ, релігієзнавець. Докт. філософських наук (1982), проф. (1985). Від 1975 р. – зав. від. в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ, ст. наук. співр. Досліджує проблеми еволюції релігійної свідомості, соціального вчення католицизму, трансформації протестантизму, сучасний стан релігії і релігійності в Україні.

Осн. тв.: "Криза єговізму: аналіз ідеології і буденної релігійної свідомості" (1974); "Еволюція сучасного єговізму" (1981); "Українська церква між Сходом і Заходом" (1996); "Історія Православної Церкви в Україні" (1997); "Історія релігії в Україні", у співавт. (1999); "Академічне релігієзнавство", у співавт. (2000).

ЯРОШОВЕЦЬ, Володимир Іванович (1952, с. Путиловичі Житомирської обл.) – укр. філософ. Закінчив філо-

софський ф-т КНУ ім Т. Шевченка (1975). Докт. філософських наук (1996). Од 1978 р. працює в КНУ ім. Т. Шевченка, од 1997 р. – зав. кафедрою історії філософії філософського ф-ту. Коло філософських інтересів – соціальна філософія, антропологія, сучасна методологія наукового пізнання. Автор понад 60 наукових праць.

Осн. тв.: "Людина в системі пізнання" (1996); "Філософія/Підручник", у співавт. (1997).

ЯСИНСЬКИЙ, Варлаам (? – 1707) – укр. церковний і громадський діяч, філософ. Освіту здобув у КМА. По закінченні був ієромонахом і вчителем школи Богоявленського братства. У 1668 р. висвячений ігуменом Братського монастиря, у 1669 р. – ректор КМА. У 1673 р. обійняв посаду ігумена Михайлівського монастиря, в 1684 р. – архімандрита Києво-Печерської лаври. За сприяння *Туптала Данила* зібрав і виправив Житія Святих, а також видав виправлені перші дві частини "Четьї-Мінеї". Від 1690 р. Я. – Митрополит Київський. Разом із гетьманом Мазепою доклав чимало зусиль до розбудови КМА, започаткував систематичне поповнення її бібліотеки, в т. ч. за рахунок власної книгозбірні, підтримував *Стефана Яворського*, Данила Туптала та ін. За своїми філософськими поглядами був типовим представником поренесансової барокової схоластики з переважним інтересом до етичної проблематики, прихильник розмежування світської і духовної влади.

ЯСПЕРС, Карл (1883, Ольденбург – 1969) – нім. філософ і психіатр, один із засновників філософії *екзистенціалізму*. Вивчав право в ун-тах Гейдельберга і Мюнхена, медицину – в ун-тах Берліна, Геттингема, Гейдельберга. В 1908 – 1915 рр. працював у психіатричній клініці Гейдельберга, з 1922 р. – проф. філософії Гейдельберзького ун-ту, в 1937 – 1945 рр. був усунутий (в зв'язку з приходом до влади націонал-соціалістів) від викладацької діяльності, в 1948 – 1961 рр. – проф. філософії Базельського ун-ту. За Я., філософія повинна дати людині орієнтири існування у світі, "висвітлити екзистенцію" та здійснити "стрибок до безумовного буття". В концепції Я. *буття* має потрійне значення: 1) предметне буття або "буття-у-світі"; 2) екзистенція або людська самість, яка не може бути об'єктивованою; 3) трансценденція як "охоплююче" – незбагненна межа будь-якого буття і мислення. У відповідності з цим членуванням мислення проходить різні стадії і виконує різні функції: 1) мислення перед лицем "буття-у-світі" як "орієнтація у світі"; 2) мислення перед екзистенцією як "висвітлення екзистенції"; 3) мислення перед лицем трансценденції як "метафізика", яка прагне виразити свій невимовний предмет за допомогою "шифрів". Останній етап і є власне етапом філософування, який пов'язує людину з розумінням Бога. Філософія, за Я., не пізнає буття, а лише засвідчує його існування. Головним предметом філософії, за Я., є людина та історія як перший вимір людського буття. Вирішальну роль в аналізі людської екзистенції виконує поняття ситуації, яка визначає історичну унікальність як певної людської долі, так і певної епохи. Досліджуючи людину в її екзистенційному вимірі, подібно до *Канта*, Я. вичленовує різні рівні людського "Я": 1) "Я" емпіричне або емпіричний індивід як частина природи; 2) "Я" предметне або "свідомість взагалі", яка є умовою можливості людського буття або предметності як такої; 3) "Я" як рівень розуму або духу, визначальною рисою якого є цілісність мислення. Саме "Я" предметне або "свідомість взагалі" є передумовою комунікації, яка, за Я., дозволяє встановити зміст філософування: тільки та філософія є істинною, яка є комунікативною. Завдяки комунікації людина може віднайти саму себе або свою самість, встановити екзистенційне відношення між людьми як відношення "Я – Ти" та усвідомити саме буття. Тим самим філософія у Я. набуває етичного забарвлення, акцентуючи увагу не на гносеолого-методологічних проблемах, а на взаємозв'язку між людьми, де головну роль виконують поняття "свобода", "вірність" "самим-собою-буття", "воля до комунікації". Результатом філософування, за Я., є філософська віра, яка, на відміну від релігійної, ґрунтованої на істині Одкровення, є результатом розмислу. Поняття "філософської віри" об'єднує різні аспекти проблеми "розум і екзистенція". Як вважає Я., існування трансцендентного – як особливого роду

буття – не може бути обґрунтоване за допомогою тільки позитивних аргументів розуму. Трансценденція – єдиний предмет, який може бути засвідчений розумом і вірою, по відношенню до якого розум і віра співпадають. З позицій філософської віри Я. намагається дати інтерпретацію світового історичного процесу. На його думку, людство має єдине походження і єдиний шлях розвитку, хоча науково обґрунтувати цю тезу, як і протилежну їй щодо того, що різні культурні утворення абсолютно незалежні один від одного (*Шпенглер*), неможливо; у неї можна тільки вірити. Світова історія, за Я., створює загальнолюдську "комунікацію", можливість якої забезпечується "наявністю в певний історичний період "вісьового часу" (VIII – III ст. до н. е.), або "вісьової епохи" – епохи зародження світових релігій і філософії, коли людство вперше усвідомило себе і своє відношення до світу, поставило "останні питання буття" про смертність, конечність свого існування і усвідомило своє безсилля перед ними. Істинне духовне життя народжується перед лицем "абсурдних ситуацій", які змушують людство осмислити своє існування в світі, що виводить спілкування людей на екзистенційний рівень.

Осн. тв.: "Психологія світоглядів" (1919); "Духовна ситуація часу" (1932); "Філософія". У 3 т. (1931 – 1932); "Ніцше і християнство" (1946); "Про європейський дух" (1946); "Про істину" (1947); "Витоки історії і її мета" (1948); "Філософська віра" (1948); "Розум і екзистенція" (1949).

ЯЦЕНКО, Олександр Іванович (1929, с. Сніжне Донецької обл. – 1985) – укр. філософ. Закінчив філософський ф-т КНУ ім. Т. Шевченка (1954). У 1979 р. захистив докт. дис. Од 1966 р. – доцент кафедри філософії природничих факультетів КНУ, од 1969 р. працював в Ін-ті філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Лауреат Держ. премії України в галузі науки і техніки (1982). Один із фундаторів розробки світоглядно-гуманістичних проблем філософії в Україні, зокрема осмислення прикметних рис людського буття як розмаїття способів самоствердження та самоусвідомлення, його категорійних форм, ціннісних регулятивів (особливо етичних); дослідження специфіки цілепокладання як одного з найважливіших виявів людського способу буття; проблем особливостей поєднання різних сутнісних властивостей людини у конкретно-історичних типах культури, можливостей гармонізації людської сутності та існування.

Осн. тв.: "Філософсько-соціологічні проблеми науково-технічної революції" (1976); "Цілепокладання і ідеали" (1977); "Практика – пізнання – світогляд" (1980); "Світоглядний зміст категорій і законів матеріалістичної діалектики" (1981); "Діалектика діяльності і культури" (1983).

ОСНОВНІ СКОРОЧЕННЯ

австр. – австралійський
амер. – американський
англ. – англійський
АПНУ – Академія педагогічних наук України
араб. – арабський
білор. – білоруський
бл. – близько (з числом)
від. – відділ, відділення (установи)
в т. ч. – в тому числі
ВУАН – Всеукраїнська Академія наук
голланд. – голландський
грецьк. – грецький
давньогрецьк. – давньогрецький
дис. – дисертація
ДНУ– Дніпропетровський національний університет
докт. – доктор (науковий ступінь)
доц. – доцент
друг. – другий (при числі)
євр. – єврейський
ж. – журнал
зав. – завідуючий
засл. – заслужений
заст. – заступник
Зх. – Західний
ІМФЕ – Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського
ін. – інший
інд. – індійський
ін-т – інститут
ісп. – іспанський
італ. – італійський
канд. – кандидат
Київський ін-т театрального мистецтва – Київський державний інститут театрального мистецтва ім. І.К. Карпенка-Карого
кит. – китайський
кін. – кінець (при числі)

КМА – Києво-Могилянська академія
кн. – книга
КНУ – Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка
лат. – латинський
ЛНУ – Львівський національний університет ім. І. Франка
НАВСУ – Національна академія внутрішніх справ України
НАНУ – Національна академія наук України
напр. – наприклад
наук. – науковий (співробітник)
НаУКМА – Національний університет "Києво-Могилянська академія"
н. е. – наша ера
нім. – німецький
НПУ – Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова
НТУ "КПІ" – Національний технічний університет "Київський політехнічний інститут"
НУ "Львівська політехніка" – Національний університет "Львівська політехніка"
о-в – острів
ОНУ – Одеський національний університет ім. І.І. Мечнікова
осн. тв. – основні твори
Пд. – Південний
ПДУ – Південноукраїнський педагогічний університет
Пн. – Північний
пол. – половина (при числі)
польськ. – польський
поч. – початок (при числі)
ПУ – Прикарпатський університет ім. В. Стефаника
рос. – російський
серед. – середина (при числі)
ст. наук. співр. – старший науковий співробітник
та ін. – та інші
т. зв. – так званий
тов-во – товариство
трет. – третина (при числі)
УАД – Українська академія друкарства
УАН – Українська акдемія наук
УВАН – Українська Вільна академія наук

ун-т – університет
у співавт. – у співавторстві
у т. ч. – у тому числі
ф-т – факультет
франц. – французький
ХАУ – Національний аерокосмічний університет ім. М.І. Жуковського "Харківський авіаційний інститут"
ХДУ – Харківський державний університет ім. В. Каразіна
чл.-кор. – член-кореспондент
швейц. – швейцарський
шотл. – шотландський

Інші скорочення подано в загальноприйнятій міжнародній системі скорочень.

СПИСОК АВТОРІВ

Аболіна Т.
Аза Л.
Александрова О.
Алексюк І.
Аляєв Г.
Андреус А.
Андрос Є.
Андрущенко В.
Арестова Н.
Архипова Л.
Бабій М.
Бичко А.
Бичко І.
Білецький О.
Білий О.
Білодід В.
Богачов А.
Бойченко І.
Бойченко М.
Бойченко О.
Бондар С.
Боровицька О.
Булатов М.
Бургін М.
Бучма О.
Валявко І.
Васильєв С.
Васильченко А.
Вільчинський Ю.
Гардащук Т.
Гвоздік О.
Гломбік Ч.
Головащенко С.
Головко Б.
Гомілко О.
Гончаренко М.
Горинь В.
Горський В.
Грабовський С.
Гусєв В.
Депенчук Л.
Діденко В.
Домбровський Б.
Дондюк А.
Єленський В.
Єрмоленко А.
Єфименко В.
Заблоцький В.
Забужко О.
Завгородній Ю.
Загороднюк В.
Заїченко Г.
Заславський І.
Захара І.
Ішмуратов А.
Іщенко Ю.
Йолон П.
Йосипенко О.
Йосипенко С.
Канак Ф.
Карагодіна О.
Катусенко В.
Катусенко С.
Кашуба М.
Кизима В.
Кирик Д.
Кисельов М.
Кисельов С.
Кисельова О.
Кірюхін Д.
Кіхно О.
Кобець Р.
Ковадло Г.
Козловський В.
Колодний А.
Конверський А.
Кохан Я.
Коцюбинський В.
Кошарний С.
Кравченко О.
Кравченко П.
Крилова С.
Кримський С.
Крисаченко В.
Кудря С.
Кузнєцов В.
Култаєва М.
Лазоренко О.

Левицька О.
Левчук Л.
Лисий І.
Литвинов В.
Лісовий В.
Лобовик Б.
Лосєв І.
Лубський В.
Лук М.
Лук'янець В.
Луцишина О.
Любашенко В.
Любивий Я.
Лютий Т.
Лях В.
Мазепа В.
Малахов В.
Маленька Т.
Мацейків М.
Менжуліна Л.
Метельова Т.
Микитенко Д.
Множинська Р.
Мозгова Н.
Мойсеїв І.
Молчанов І.
Мороз О.
Мулярчук Є.
Навроцький В.
Надольний І.
Надольний М.
Нестеренко В.
Нечипоренко В.
Нічик В.
Озадовська Л.
Омельянчик В.
Орлова Т.
Пазенок В.
Пархоменко Т.
Паславський І.
Пашук А.
Петров Є.
Плющ Л.
Поліщук Н.
Попович М.
Причепій Є.
Пролеєв С.
Решетник М.
Рижко В.
Ричка В.
Рогович М.
Розова Т.
Руда Т.
Савельєва М.
Саган О.
Свириденко В.
Сирцова О.
Ситниченко Л.
Сігов К.
Скуратівський В.
Соболь О.
Сова А.
Соловей-Гончарик Е.
Стратій Я.
Табачковський В.
Танчер В.
Ткачук М.
Усик А.
Фадєєв В.
Федоренко Л.
Филипович Л.
Філіпенко Н.
Хамітов Н.
Хоменко І.
Цюрупа М.
Чайка Т.
Шалашенко Г.
Швед З.
Шинкаренко Л.
Шинкаренко О.
Шинкарук В.
Шульга Р.
Яроцький П.
Ярошовець В.

Довідкове видання

ФІЛОСОФСЬКИЙ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ СЛОВНИК

Завідуюча редакцією
М.Т. Максименко

Художник
І.О. Покаржевська

Художній редактор
А.В. Косяк

Редактори
О.А. Дітель,
О.В. Климентова,
О.А. Прищепа

Комп'ютерний дизайн, комп'ютерна верстка
М.О. Козлова

Комп'ютерний набір
Г.О. Лук'яненко,
В.В. Момот,
В.М. Ольхової

Підписано до друку 09.04.02. Формат 70х100/16.
Папір словниковий. Гарнітура шкільна. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 61,1. Обл.-вид. аркушів 85,5.
Тираж 1 000 прим. Зам. № 0212080.

Видавництво гуманітарної літератури "Абрис"
01001, Київ-1, Трьохсвятительська, 4

Віддруковано з оригінал-макета ВГЛ "Абрис"
на Комбінаті друку видавництва "Преса України"
03047, Київ-47, проспект Перемоги, 50
та ЗАТ "Книга"
04053, Київ-53, вул. Артема, 25